

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S. National Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

4984

वर्ग संख्या

Class No.

Mar

320.540912

पुस्तक संख्या

Book No.

टिळक

भाग 2

लो० टिळक यांचे चरित्र

उत्तरार्ध—खंड २

[सन १८९९ पासून १९१४ पर्यंत]

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

शके १८४९]

पुणे

[सन १९२८

प्रकाशक-न. चिं. केळकर,
५५४ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

[या ग्रंथाच्या भाषांतराचे, प्रकाशनाचे, पुनर्मुद्रणाचे इत्यादि सर्व
हक्क ग्रंथकाराने आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.]

मुद्रक-वामन वासुदेव अतीतकर,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा
समर्थ-भारत छापखाना,
३२५ सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रस्तावना

संकल्पाप्रमाणे टिळकचरित्राचा ग्रंथ आज संपूर्ण होऊन हातावेगळा करिता येत आहे याविषयी आनंद होतो.

या ग्रंथाचा पूर्वार्ध १९२३ च्या एप्रिलात लिहून झाला. त्यानंतर हा उत्तरार्ध लिहिण्याला हाती घेण्यास जवळ जवळ पाच वर्षे लागली. इतका विलंब लागण्याची कारणे वाचकाना सांगितल्याशिवाय हि ध्यानात येण्यासारखीच आहेत. अर्थात् असली कारणे केव्हाहि संपत नसतात. तथापि हाती घेतलेले हे काम अर्धेच राहिले तर ते मुळी न केल्यासारखेच झाले असे नेहमी वाटे. ग्रंथ पुरा करण्याकरता जमवून ठेवलेली साधनसामुग्री रोज दृष्टीला पडून आपला परामर्श न घेतल्याबद्दल निषेध करीत होती. वाचकवर्गहि दरवर्षी टिळकांच्या जन्मतिथीच्या किंवा मृत्युतिथीच्या सुमारास, ग्रंथाची आठवण ठेऊन, खासगी रीतीने व केव्हा वर्तमानपत्तातूनहि, उरलेला ग्रंथखंड वाचावयास लवकर मिळावा अशी अपेक्षा प्रकट करीत होता. आणि स्वतःच्या संकल्पाला हे उत्तेजन समजून ग्रंथ पुरा करून लवकरच हाती देईन अशी आश्वासने मीहि त्यांना कुतज्ञताबुद्धीने देत होतो. वरील सर्व कारणांकरिता केव्हा तरी निश्चयाने बसून ग्रंथ पुरा करणे हे अनिवार्य झाले होते. छपाईचे काम सुरू करण्याचे मनात आणताच, येथील 'श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स' आणि 'श्रीसमर्थ भारत छापखाना' यांनी ताबडतोब छापण्यास प्रारंभ करण्याची तयारी दाखविली. आणि गेल्या दोन महिन्यात इतर कामे वाजूला ठेऊन मोठ्या तत्परतेने हे काम त्यांनी करून दिले म्हणूनच हा ग्रंथ इतक्या लवकर प्रसिद्ध करता आला. चालू जानेवारी महिन्यात असेंब्लीच्या कामावर जाऊन रुजू होण्यापूर्वी, मी पुण्यास असता, हे काम समक्ष उरकले तरच ते पार पडते, एरवी पुढे उन्हाळ्यात छपाई वगैरे संपवून ता. १ ऑगस्टच्या पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे वाचकांच्या हाती पुस्तक देणे अशक्य होणार असे मला अनुभवाने आढळून आले होते. कसेहि असो. घाईत घाई करून का होईना ग्रंथ पुरा करण्याचा संकल्प तडीस गेला, आणि टिळकांच्या येत्या पुण्यतिथीच्या आधीच पाच महिने तो वाचकांचे हाती देता आला याबद्दल वरील दोन्ही छापखान्यांच्या चालकांचे आद्री अत्यंत आभारी आहे. तसेच कोकाटे बंधु यांनी पुस्तके त्वरित बांधून देण्याची मदत केली. या ग्रंथाची साधनसामुग्री पुष्कळ दिवसापासून काळजीपूर्वक व आस्थेवाईकपणे वेळोवेळी जमवून ठेवणे, ग्रंथ लिहून हात असता ती वेळच्यावेळी लागेल तशी पुरविणे, आणि संदर्भ उतारे अवतरणे वगैरे काढून देणे, इत्यादि गोष्टींचे सहाय्य चिरंजीव काशिनाथ नरसिंह ऊर्फ बापूराव केळकर याने केले. श्री. पां. वा. गाडगीळ 'वाङ्मय-विशारद' यांनी विषयवार इंडेक्स काढे तयार केली. श्री. वि. पां. दांडेकर बी. ए. यांनी स्वयंसेवक या

नात्याने मधुनमधून लेखकाचे काम केले. आणि वाईचे इनामदार श्री. बाळा-साहेब साठे यानी आक्टोबर महिन्यात काही दिवस पाचगणी येथील आपले घर आम्हाला राहावयास दिल्यामुळे तेथे एकांतवासात बराच मजकूर लिहून झाला. या कारणांकरिता मी वरील सर्वांचा फार आभारी आहे.

या ग्रंथाचा पूर्वार्ध व हल्लीचा हा उत्तरार्ध यांच्या स्वरूपात मुख्य फरक काय आहे हे वाचकाना न सांगताहि लक्षात येण्यासारखे आहे. या उत्तरार्धात वर्णन केलेला टिळकांच्या कारकीर्दीचा दुसरा भाग तुलनात्मक दृष्टीने अर्थात् बराच अधिक महत्वाचा होय. चरित्रलेखकाच्या दृष्टीने सांगण्यासारखा फरक हा की या भागाच्या संबंधांत चरित्रलेखनाची साधने अधिक उपलब्ध झाली. विशेषतः या उत्तरार्धात सुमारे साडेचारशे पत्रे छापता आली. अस्सल पत्रांची मौज ही असते की ती अधिक विश्वसनीय तर असतातच, परंतु पत्र-लेखनाच्या काळच्या परिस्थितीवर अनेक बाजूनी प्रकाश पाडणारीहि असतात.

श्री. स. वि. वापट यांच्या ' आठवणी व आख्यायिका ' या पुस्तकाच्या दोन भागांचाहि उपयोग थोडथोडा झाला. या ग्रंथाचा तिसराहि भाग येत्या ऑगस्ट-मध्ये प्रसिद्ध होणार आहे. व या तीनहि भागांच्या सहाय्याने आणखी एका वेगळ्या रीतीने टिळक-चरित्र कोणास लिहिण्याची स्फूर्ति झाली तर त्याला ते साधन उपयोगी पडण्यासारखे आहे. थोर लोकांची चरित्रे अनेक प्रकारानी लिहिली जाऊ शकतात. मी लिहिले ते मुख्यतः घडलेला इतिहास संगतवार सांगण्याच्या दृष्टीनेच लिहिले आहे.

हल्लीच्या या ग्रंथात अनुचारित अनुस्वार न लिहिण्याची नवी पद्धति मी स्वीकारिली आहे. तसेच प्रत्येक भागाच्या शेवटी पृष्ठसंख्या पुरी करून पुनः नव्या भागाला नवा क्रमांक सुरू केला आहे. या दोन्ही सुधारणा सकारण आहेत याहून त्यांचे अधिक समर्थन येथे करीत नाही.

मकरसंक्रांत शके १८४९

पुणे १० जानेवारी १९२८

न. चिं. केळकर

ग्रंथरचनेची समजूत

या चरित्राचा पूर्वार्ध १९२३ साली प्रसिद्ध झाला. त्यात सन १८९९ सालापर्यंतची हकीकत दिलेली आहे. त्याला 'खंड पहिला' असे नाव दिलेले आहे. त्यात एकंदर २८ भाग असून पृष्ठसंख्या ६७२ आहे.

हल्लीचा ग्रंथ त्याच चरित्रग्रंथाचा पुढील व उरलेला संपूर्ण अंश असून त्याला उत्तरार्ध असे नाव दिलेले आहे. सोयीकरिता या उत्तरार्धाचेहि दोन विभाग करून पूर्वीचा क्रम पुढे चालू ठेवला आहे. पैकी पहिल्याला 'उत्तरार्ध खंड दोन' व दुसऱ्याला 'उत्तरार्ध खंड तीन' अशी नावे दिली आहेत. या 'उत्तरार्ध खंड दोन' मध्ये एक ते नऊ भाग असून त्यांची पृष्ठसंख्या ५५२ आहे. 'उत्तरार्ध खंड तीन' यामध्येहि एक ते नऊ इतके भाग असून त्याची पृष्ठसंख्या मात्र ७०४ आहे.

या उत्तरार्धातील खंड २ व खंड ३ यातील भागाना अनुक्रमांक त्या पुरतेच दिलेले असून शिवाय प्रत्येक भागापुरती पानांची संख्याहि स्वतंत्र देऊन पुरी केली आहे.

अशा रीतीने या समग्र चरित्र-ग्रंथाची एकंदर पाने १९४४ होतात ती अशी:—

पूर्वार्ध— खंड १ भाग २८ एकंदर पानांची संख्या ६८८

उत्तरार्ध— खंड २ भाग ९ एकंदर पानांची संख्या ५५२

उत्तरार्ध— खंड ३ भाग ९ एकंदर पानांची संख्या ७०४

पूर्वार्ध ५ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाला व त्यानंतर उत्तरार्ध हल्ली प्रसिद्ध होत आहे, ह्मणून संदर्भ देता घेता वाचकांचा धोटाळा होऊ नये ह्मणून हा सर्व खुलासा करणे अवश्य आहे.

उत्तरार्ध खंड २ ची अनुक्रमणिका

खंड २ भाग १ [सन १८९९ ते १९००]

[१] पुनश्च हरिः ३० पान १ [२] टिळकांचा लोंक्यास पान ४ [३] टिळक व रंगरंजक परांजपे पान ५ [४] राजद्रोहाचे व इतर खटले पान ७ [५] टिळक व काळ वर्तमानपत्र पान ९ [६] नातूबंधूची सुटका पान १२ [७] लखनौ-कांग्रेस पान १४ [८] पंडिता रमाबाई पान १४ [९] नाना फडणीसांचा उत्सव पान १६ [१०] प्रेमा व इनोक्जुलेशन पान १८ [११] कृष्णाजी आबाजी गुरुजी पान २७ [१२] सातारची प्रांतिक परिषद पान २९ [१३] पंचांगशोधन पान ३६ [१४] ज्ञानेश्वराचा वाद पान ४० [१५] शिवजन्मतिथीचा निर्णय पान ४३ [१६] रायगाडवरचा दुसरा उत्सव पान ४५ [१७] टिळक व प्रो. मॅक्स मल्लर पान ४७ [१८] मोगलईत सफर पान ४८ [१९] लाहोरची राष्ट्रीय सभा पान ४९ [२०] टिळक व विद्याखाते पान ४९ [२१] प्रेम व दुष्काळची व्यवस्था पान ५२ परिशिष्ट—[१८९८ ते १९०० मधील निवडक पत्रे] पान ५५.

खंड २ भाग २ [सन १९०१ ते १९०३]

[१] कै. रानडे व कै. व्हिक्टोरिया राणी पान १ [२] अज्ञेय मीमांसा व हर्बर्ट स्पेन्सर पान २ [३] विष्णुशास्त्री चिपळूणकर पान ६ [४] वेदोक्त-प्रकरण पान ७ [५] जमीनमहमुलाचा नवा कायदा पान १३ [६] स्वामी हंसस्वरूप पान १७ [७] पैसाफंडाचा उगम पान १९ [८] नवा केसरी पान २० [९] प्रचंड दिल्लीदरवार पान २५ [१०] प्रो० जिनसीवाले पान २८ [११] बंगाल्यातील आखाडे व शिवाजीउत्सव पान २९ [१२] मलबारी शेठ व काँग्रेस पान ३१ [१३] १९०१ ते १९०३ मधील सभा व परिषदा पान ३२. परिशिष्ट [१९०१ ते १९०३ मधील निवडक पत्रे] पान ३७.

खंड २ भाग ३ [ताईमहाराज प्रकरण]

[१] कर्तव्याचा चरक पान. १ [२] थोडा पूर्ववृत्तांत पान. ३ [३] दत्तविधान व प्रतिक्रिया पान ६ [४] अस्टनसाहेबांच्या कोर्टांत पान १२ [५] क्लेमंटस यांच्या कोर्टांत पान १५ [६] डिफेन्स व निकाल पान १६ [७] आक्षेप व कुतर्क पान १९ [८] सेशन कोर्टाचा निकाल पान २२ [९] हायकोर्टाचा निकाल पान २३ [१०] न्या. मू. चंदावरकर पान २९ [११] प्रीव्हि कौन्सिलचा निकाल पान ३० [१२] मुंबई सरकारचा उपध्याप पान ३३ [१३] कोल्हापूर सरकारची साथीदारी पान ३६ [१४] साक्षीपुराव्यातील काही गोष्टी पान ३७ [१५] सत्याची ओढाताण पान ४१ [१६] हेतुचिकित्सा पान ४४ [१७] ताईमहाराज प्रकरणातील काही गमती पान ४७ [१८] टिळकांचे

स्वतःचे उद्धार पान ६१ [१९] उपसंहार पान ७० परिशिष्ट [ताईमहाराज प्रकरणातील निवडक पत्रे] पान ७२.

खंड २ भाग ४ [सन १९०४ ते १९०६]

[१] मुंबईची राष्ट्रीय सभा पान १ [२] पंचांगशोधन पान ६ [३] सुधारणेच्या तत्वांचा वाद पान ११ [४] टिळक व काळपत्र पान १५ [५] भाला पत्रावरील खटला पान १६ [६] टिळक व अगम्य गुरू पान १७ [७] टिळक व बुद्धनसाहेब पान १९ [८] संस्थानी स्वराज्य पान २१ [९] वेळ्यास येथील उत्सव पान २३ [१०] शिवाजीउत्सवाचा प्रसार पान २४ [११] विलायतेतील चळवळ पान ३१ [१२] कर्जनशाही-खरा कोण खोटा कोण ? पान ३९ [१३] बनारस येथील राष्ट्रीय सभा पान ४२ [१४] वंगभंगाची चळवळ पान ४६ [१५] टिळक व स्वदेशी चळवळ पान ६३ [१६] क्रांति-कारक चळवळीचा जन्म पान ६८ [१७] टिळकांची वेळगावची व्याख्याने पान ७२ [१८] कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा पान ७४ [१९] महर्षि दादाभाई नौरोजी पान ७६ [२०] सभा व परिषदा पान ८० परिशिष्ट [१९०४-५-६ सालातील निवडक पत्रे] पान ८२.

खंड २ भाग ५ [सन १९०७]

[१] हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य पान १ [२] स्वदेशी चळवळ व पैसाफंड पान २ [३] राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ पान ८ [४] राष्ट्रीय शिक्षणावरील व्याख्याने पान १७ [५] केरहाडी यांचे पुण्यास आगमन पान २२ [६] वीरनवाली पान २४ [७] लाला लजपतरायांची हद्दपारी पान २६ [८] सुरतेची प्रां. परिषद पान २९ [९] टिळक व मोलें सुधारणा पान ३१ [१०] गोखले टिळकांचा वाद पान ३६ [११] राष्ट्रीय सभा सुरतेस कशी गेली पान ३९ परिशिष्ट १ [नेव्हिन्सन यांनी काढलेले टिळकांचे शब्दचित्र] पान ४६ परिशिष्ट २ [टिळकांचे शिवाजीउत्सवातील व्याख्यान] पान ५१. परिशिष्ट ३ [१९०७ मधील निवडक पत्रे] पान ५८.

खंड २ भाग ६ [सुरतेची राष्ट्रीय सभा]

[१] युद्धाची पूर्वतयारी पान ६ [२] मंडपातील हकीकत पान ९ [३] पक्षकारांच्या कैफियती पान १३ [४] नेव्हिन्सन यांची साक्ष पान १६ [५] नेमस्त पक्षाची कैफियत पान २३ [६] राष्ट्रीय पक्षाची कैफियत पान २७ [७] नेमस्तांची कन्व्हेन्शन पान २८ [८] नेमस्त पक्षाचा जाहीरनामा पान ३१ [९] नव्या पक्षाचा जाहीरनामा पान ३२.

खंड २ भाग ७ [सन १९०८ सालातील हकीकत]

[१] पुण्यात अरविंद घोस पान १ [२] राष्ट्रमत काचशाला समर्थ विद्यालय पान २ [३] जिल्हा सभा व म्युनिसिपल निवडणुक पान ३ [४] अधिकार विभागणी कमिशन पान ७ [५] मद्यपाननिषेधाची चळवळ पान ८ [६] धुळ्याची प्रांतिक परिषद पान १५ [७] दडपशाहीचा प्रारंभ पान १७ [८ व ९ आकडे मुळातच घालण्याचे चुकून राहिले आहेत म्हणून येथेहि नाहीत] [१०] एकीवैकीची मीमांसा पान १९ [११] संयुक्त काँग्रेसची चळवळ पान २५ [१२] स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेसंबंधी पत्रे पान ३५ [१३] नागपूर काँग्रेसला बंदी पान ३९ परिशिष्ट [१९०८ सालातील निवडक पत्रे] पान ४२.

खंड २ भाग ८ [राजद्रोहाचा दुसरा खटला]

[१] खटल्याचे निर्णायक कारण पान १ [२] फिरीद धरपकड झडत्या पान ५ [३] सेशनकोर्टातील चौकशीचा प्रारंभ पान १० [४] साक्षी पुरावा व जबाब पान १२ [५] टिळकांचे न्यायासनापुढील भाषण पान १४ [६] अँडव्होकेट जनरलचे भाषण पान ३१ [७] न्या. दावर यांचा समारोप पान ३८ [८] निकाल व शिक्षा पान ४१ [९] लोकांची उत्सुकता व काळजी पान ४४ [१०] सहानुभूतिदर्शक दंगे पान ४६ [११] तुरुंगात खानगी पान ४९ [१२] मुंबईतले अपील पान ५१ [१३] १८९७ व १९०८ साम्य व विरोध पान ५३ [१४] टिळककेसचे पुस्तक पान ५७ [१५] खटल्यातून निर्माण झालेला खटला पान ५८ [१६] इतस्ततः पान ६३.

खंड २ भाग ९ [मंडाले येथील तुरुंगवास]

[१] मंडाले येथून आलेली टिळकांची निवडक पत्रे पान २ [२] स्वतः टिळकानी सांगितलेली हकीकत पान ५१ [३] १९०८-१४ या सालातील इतर निवडक पत्रे पान ५९.

लो. बाल गंगाधर टिळक.

लो० टिळक यांचे चरित्र

उत्तरार्ध

खंड २ भाग १ [स० १८९९ ते १९००]

(१) पुनश्च हरिः ॐ

या चरित्रग्रंथाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटी वाचकानी वाचलेले त्यांच्या लक्षात असेलच की टिळकांच्या खऱ्या कारकीर्दीला सन १८९९ सालापासूनच प्रारंभ झाला. सरकाराने आपणाकडून टिळकाना गाडून टाकण्याचा प्रयत्न म्हणून त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला केला. पण त्याचा परिणाम मात्र उलटा झाला. या खटल्याला उद्देशून दोघा ज्योतिष्यांनी एकच ज्योतिषग्रंथ दोन प्रकारानी लावून दाखविलेला आम्ही पाहिला आहे. ज्यांनी खटला व शिक्षा यांच्या अवधीत दुष्ट ग्रहांची पीडा वर्तविली ते म्हणाले ‘ पहा भविष्य खरे झाले. खटला म्हणजे कोण आपत्ति ! तुरुंगात असताना सरकाराने वाईट रीतीने वागविल्यामुळे टिळकाना मृत्युयोगाने जवळजवळ गाठले होते पण तारकग्रह वलवान् म्हणून ते वाचले. ’ दुसऱ्या एका ज्योतिषाने नक्की हाच काळ टिळकांच्या भाग्योदयाचा म्हणजे मित्रग्रहवलाचा म्हणून वर्तविला होता. तो म्हणाला ‘ माझेच भविष्य खरे झाले. कारण राजद्रोहाचा खटला झाल्याने टिळकाची तिखंड किर्ती झाली. त्यांच्या कार्याच्या व लौकिकाच्या इमारतीला शोभेसे उच्च अधिष्ठान मिळाले. मित्रग्रह पुष्कळ वेळा इष्टफले अनिष्ट प्रसंगाच्या द्वारेच देतात. मुळी जाण्याची पाळी येते आणि शेवटी ईश्वरकृपेने सुळाचा गुलाबवृक्ष होऊन फुलांची माळच गळ्यात पडते. ’ पण या वादात ज्योतिषविद्या न जाणणारेच खरे सुखी. कारण ही दोनही भविष्ये खरी असा निकाल देऊन त्यांना प्रामाणिकपणे वाद मिटविता येण्यासारखा होता. राजद्रोहाचा खटला ही गोष्ट टिळकाना शरीरकष्टाच्या बाजूने पाहता अनिष्ट होती. पण तिचा अखेर परिणाम टिळकाना लाभदायकच झाला. वाईटानून चांगले निघते असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा वाईट होणे व चांगले होणे या दोनही गोष्टी खऱ्या असतात. आणि एकाच क्षणी त्या संपूर्ण न घडल्या तरी अगदी निकटवर्ती व कार्यकारणभावात्मक असतात. टिळकांच्या खटल्याचेहि असेच झाले.

मागील खण्डाच्या शेवटी आम्ही असेहि म्हटले होते की, टिळकानी सरकाराशी जे द्विदशवार्षिक युद्ध पुढे मेरेपर्यंत चालू ठेवले त्याचा प्रारंभ १८९९ सालापासूनच झाला. पण राजकारणाच्या युद्धात प्रजेकडे व त्यांच्या पुढाऱ्याकडे केवळ प्रतियोगित्वाचा मान असतो. अनुयोगित्वाचा मान म्हणजे प्रारंभाची चढाई किंवा

हल्ला करण्याचा मान सरकाराकडे असतो. परके इंग्रज लोक या देशात येऊन त्यानी जेव्हा इकडील लोकावर राज्य स्थापले तेव्हाच या युद्धाला त्यानी प्रारंभ केला. त्या युद्धाचा शेवट ही राजसत्ता संपून हिंदी जनतेला स्वातंत्र्य किंवा स्वराज्य मिळण्यानेच होणारा आहे. मग ईश्वराच्या मनात असेल त्याप्रमाणे त्याला कितीहि काळ लागो ! तथापि एखाद्या युद्धात ज्याप्रमाणे हल्ल्यामगून हल्ले होत असतात व एक दुसऱ्या-पेक्षा कदाचित् अधिक प्रवळ असतो, त्याप्रमाणे परकी राजसत्ता स्थापित झाल्यानंतर-हि एखादा राजप्रतिनिधि दुसऱ्याहून अधिक जोरकस किंवा दुष्ट ठरू शकतो व त्यामुळे युद्धातल्या युद्धार्ताह अकल्पित प्रसंग उत्पन्न होतात. पूर्वी लॉर्ड रिपन हे इकडे राज प्रतिनिधि होऊन आले ते काही इंग्रजांची सत्ता नष्ट करण्यासाठी आले नव्हते खास. पण त्यानी प्रत्यक्ष स्वतःला व अप्रत्यक्ष रीतीने या परकी राज्याला एक प्रकारची लोक-प्रियताच मिळवून दिली. याच्या अगदी उलट उदाहरण म्हणजे लॉर्ड लिटन यांचे. त्यानी स्वतःला अप्रियता तर मिळविलीच, पण जी राजसत्ता खंबीर करण्याकरिता त्यानी जुलूम केला ती त्यामुळे खरी खंबीर न होता प्रजेच्या असंतोषामुळे तिला थोडासा धक्काच बसला असे म्हटले तरी चालेल. सन १८९९ साली हिंदुस्थानावर जे नवे व्हाइसराय आले तेहि अशाच प्रकारचे होते व त्यानी आपल्या अरेरावीच्या कार-भाराने असंतोषाची जी एक लाट उठविली ती अजूनहि पूर्ण ओसरलेली नाही. टिळकानी १८९९ साली केसरीत लेख लिहिण्याला प्रारंभ केला. त्याच सुमारास लॉर्ड कर्झन हे व्हाइसराय होऊन हिंदुस्थानात आले. तो काळ फारसा शांततेचा नव्हता. वायव्यसरहद्दीवर पठण लोकाशी युद्ध सुरू होते आणि चित्रळ वजिरस्थान वगैरे ठिकाणी गोर व काळे सैन्य कट बांधून बसले होते. इकडे देशात दोन वर्षांपूर्वीच्या भयंकर दुष्काळांचे परिणाम लोकाना अजून भोवतच होत. आणि त्या दुष्काळाच्या सालात जरी तेरावा महिना आला नव्हता तरी दुष्काळाइतकाच भयंकर प्लेगचा रोग सर्व हिंदुस्थानभर पसरून त्याने प्रजेच्या दुःखात भर घातली होती. अज्ञानी लोकांच्या तोंडी कित्येक वेळा अशी भाषा येते की सरकाराने दुष्काळ व प्लेग हे आणले, अर्थात् हे आक्षेप अज्ञानमूलकच होत. सुज्ञ मनुष्य असे कधीहि म्हणणार नाही. पण तो इतके खास म्हणेल की पर्जन्य न पाडण्याला सरकाराने इंद्राला आज्ञा केली नसली तरी त्याने धाडलेल्या अवर्षणाच्या संकटात प्रजारक्षक म्हणून सरकारने जे कर्तव्य करावयाला पाहिजे होते ते त्यानी नीट केले नाही. आणि प्लेग हाहि जरी ईश्वरनिर्मित असला तरी तो घालविण्याकरिता म्हणून सरकारने जे उपाय योजिले व बळजबरीने लोकावर लादले तेच इतके दुःसह झाले की रोग पुरवला पण तन्निवारक उपायांची ही पीडा नको असं उद्गार समंजस लोकांच्याहि तोंडून ऐकू येत होते.

लॉर्ड कर्झन हे इकडे व्हाइसराय नेमले गेले तेव्हा त्यांच्या कर्तेपणाची कीर्ति इतर रीतीने लोकानी पूर्वीच ऐकलेली असल्यामुळे ते प्रजेचे दुःख निवारण करण्यासारखा कारभार करतील अशी आशा त्यांना वाटत होती. आणि त्यांच्या कारकीर्दीची

पहिली एकदोन वर्षे पाहिली तर त्यानी असंतोष वाढण्यासारखे कोणतेच कृत्य केले नाही. उलट इकडील गोरी नोकरशाही ही बटकीप्रमाणे आपल्या आज्ञेत वागविण्याच्या निश्चयाचा ठसा त्यानी लोकांच्या मनावर चांगलाच उमटवला. लॉर्ड कर्झन हे तरुण तरतरीत विद्वान बुद्धिवान असा त्यांचा लौकिक होता. पूर्वी अनेक वेळा त्यानी हिंदुस्थानात येऊन प्रवास केला होता. व्हाइसराय म्हणून नेमणूक होण्यापूर्वी ते पार्लमेंटचे सभासद व एका खात्याचे अंडर सेक्रेटरी होते. कसाहि कर्ता मनुष्य हिंदुस्थानात आला तरी तो प्रजेच्या अंतरंगात थोडाच एकदम शिरतो ? परंतु प्रजे-विषयी गैरवाका समजावून देणाऱ्या नोकरशाहीच्या दुरुपदेशाना बळी न पडता आपलीच विवेकबुद्धि निश्चयाने चालवील तरी तेवढ्यानेहि एखादा राजप्रतिनिधि लोकप्रियता संपादन करील, अशी विपरीत स्थिति हिंदुस्थानची होऊन बसली होती. त्यामुळे लॉर्ड कर्झन हे पहिल्या एक दोन वर्षांत सहजच लोकप्रिय झाले. ग्रीक पुराणातील योद्धा हर्क्युलिस याच्या बारा पराक्रमांचे उदाहरण ग्रीक वाङ्मयात वाचल्याचे लक्षात असल्याने लॉर्ड कर्झन यांनी आपणहि हिंदुस्थानात बारा मोठी कृत्ये करणार असे जाहीर करून मोठ्या खुबीने पण अहंकारबुद्धीने या ग्रीक विभूतीशी आपले नाते जोडून घेतले होते. आणि परतंत्र व दुःखपीडित प्रजा हिला आर्शशिवाय जगण्याला दुसरे औपध्वन नसल्याने, 'बोलेल तो करील काय व गजेल ते पडेल काय' ही लौकिक शहाणपणाची म्हण लॉर्ड कर्झन यांच्या वाबतीत धनभर विसरून जाण्याला हिंदी प्रजेच्या मनाची तयारी झाली होती. लॉर्ड कर्झन यांच्या लौकिकाची छाप टिळकांच्याहि मनावर बसलेली असल्याने आणि त्यानी योजलेल्या महत्कृत्याना प्रथमदर्शनी नावे ठेवण्यास काही कारण नसल्याने टिळकानी कर्झनशहाविषयी गुणग्राहक बुद्धिनेच केसरीत लिहिले. पण लवकरच त्यांचाहि भ्रमनिरास झाला. १९०१ साली लॉर्ड कर्झन यांनी बजेटावर भाषण केले त्याला अनुलक्षून टिळकानी केसरीत असे स्पष्ट लिहिले की 'लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीचा सूर्य मध्यान्ही आलेला असून पुढच्या वर्षी या वेळेस तो उतरत्या बाजूला थोडासा तरी गेलला दृष्टीस पडणार. त्यांची हल्लीची प्रवृत्ति जर अशीच कायम राहील तर त्यांच्या कारकीर्दीत रयतेचे प्रत्यक्ष हित होण्याची आशा बाळगावयास नको.' टिळकांचे हे भविष्य लवकरच खरे ठरेले. पण त्यांचा अदमास या वेळी कर्झनशहाच्या हातून काय होणार नाही इतक्या पर्यंतच गेला. ते काय काय विपरीत गोष्टी करू शकतील याचा पक्का अंदाज टिळकाना किंवा इतर कोणाला या वेळी नव्हता. पण लौकरच कर्झनशहानी आपला एकतंत्रीपणा नोकरशाहीप्रमाणे प्रजेच्याहि अनुभवाला आणला राणीच्या जाहीरनाम्याचे वर्णन 'अशक्य सनद' अशा शब्दांनी करून त्यानी प्रजेच्या संतोषाची मुळे उपटून टाकली. आणि पुढेपुढे तर बंगालची फाळणी करून आणि हिंदी राष्ट्राला 'खोटे बोलणारे राष्ट्र' असे ठरवून त्यानी लोकक्षोभाचा जो वणवा पेटविला तो अजून विझलेला नाही. टिळकानी ज्या द्विदशवार्षिक युद्धात प्रमुखपणे मेरपयंत भाग घेतला ते युद्ध लॉर्ड कर्झन यांनी अनुयोगित्वाने सुरू केले व प्रजेनेहि प्रतियोगित्वाने ते

चाळू टेविले. या युद्धातील प्रमुख गोष्टी पुढे घडून आलेल्या असल्याने त्यांचे वर्णन यथाक्रम दिले जाईलच. तूर्त स्थानिक सरकारशीही टिळकांचे जे युद्ध या नव्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी सुरू होते त्याविषयी काही माहिती सांगतो. ही माहिती प्रायः कालानुक्रमानेच सांगितलेली बरी म्हणून चरित्रग्रंथाच्या या उत्तरार्धाच्या पहिल्या भागात सन १८९९ व १९०० या दोन सालात टिळकानी सार्वजनिक स्वरूपाच्या ज्या गोष्टी केल्या त्या काय होत्या ते पाहू.

(२) टिळकांचा लों क्लास

केसरींचे संपादकत्व फिरून आपले हाती घेतल्याबद्दल ता. ३ जुलै रोजी टिळकानी सिटी मॅजिस्ट्रेट पुढे जाऊन लिहून दिले. सुटकेनंतर स्वतः त्यांच्या नावाने निघालेला पहिला केसरी तारीख ४ जुलैचा होय. पण त्यापूर्वी एक आठवडा टिळकांनी एका वेगळ्या रीतीने 'पुनश्च हरिः ॐ' ह्या मंत्राचा उच्चार केला होता. तारीख २७ जूनच्या केसरीत टिळकानी आपल्या सहीने केसरीत लों क्लासची जाहिरात दिली. जाहिरात अगदी मामुली पद्धतीचीच होती. तथापि ती वाचून लों क्लासच्या विद्यार्थ्यांनाच काय पण महाराष्ट्रातील सर्व लोकाना टिळकांच्या पुनरवताराचा अरुणोदय झाला असे वाटले असावे. लों क्लासला काही केसरीसारखे सार्वजनिक स्वरूप नव्हते. तो मुख्यतः त्यांच्या चरितार्थाचा उद्योग होता. हे टिळक लों क्लास पुन्हा सुरू करणार यावरून या चरितार्थाच्या साधनाशिवाय टिळकांचे अजूनही चालण्यासारखे नव्हते ही गोष्ट उघड दिसणारी होती. तथापि इतक्या मूळम दृष्टीने ही जाहिरात फार थोड्यानी वाचली असेल. सामान्य वाचकाला तिचा अर्थ हाच वाटला असेल की टिळकानी स्वतःच्यापूर्वीची सर्व कामे आता पुन्हा हाती घेतली. आणि ४ जुलैच्या केसरीच्या अंकातील 'पुनश्च हरिः ॐ' ह्या मथळ्याखालचा अग्रंलघ्व वाचून त्यांची ती समजूत अधिक दृढच झाली असेल. असा. लों क्लासमध्ये विद्यार्थ्यांची भरती पूर्वी इतकीच झाली. शिक्षकांच्या कामात मदतनीस पूर्वीचेच होते. तथापि पुण्यातील प्रेग दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर असल्यामुळे बाहेर गावाहून येणारे विद्यार्थी प्रेग सुरू झाल्याबरोबर पुण्यातून निघून जाणार आणि मग काहींचा अर्धा अभ्यास काहींचा पुरा अभ्यास अशा स्थितीत लों क्लास चालविणे फार अडचणीचे होणार, म्हणून १८ जुलैच्या केसरीत उलट जाहिरात देऊन लों क्लास तूर्त उघडत नाही असे टिळकाना जाहीर करणे लागले. प्रेग थांबल्यावर काही दिवसांनी लों क्लास सुरू झाला. पण पुनः प्रेग लवकरच आला. एकेका वर्षात प्रेगचे दोन दोन हप्तेही तेव्हा होत. आणि प्रत्येक स्वाजगी धंदाचंग काय पण सरकारी कामकाजही अत्यंत विस्कळित झाले होते. शेवटी प्रेगच्या या आर्तिश्रुततेला कंटाळून टिळकानी लों क्लास कायमचा बंद करण्याचे ठरविले आणि तो जो 'तूर्त' म्हणून बंद केला तो पुनः उघडलाच नाही.

लों क्लास कायमचा बंद केल्यामुळे आता प्रत्यही दोन तीन तास इतकी अधिक पुरवत टिळकाना इतर कामाला मिळू लागली. पूर्वी लों क्लासमध्ये त्यांचा

सकाळचा बहुतेक वेळ फुकट जात असे. परंतु यापुढे हा सकाळचा वेळहि त्याना इतर कामाला मिळू लागला आणि त्यांचा उद्योग तितका वाढला. किंबहुना ही फुरसत मिळण्यापूर्वीच त्यांचे उद्योग इतके वाढले होते की या नवीन वाढत्या उद्योगा करिता वेळ मिळावा म्हणून यापुढे लॉ क्लास बंद करावा असेहि त्यांच्या मनात आले आणि ग्रेगमुळे होणाऱ्या अडचणीची एक प्रकारे त्याना सबबच या कामी मिळाली असे म्हणण्यास हरकत नाही.

(३) टिळक व रँगलर परांजपे

विद्वानाचे चीज विद्वानच करू जाणे. टिळकानी केसरी पुन्हा हाती घेण्याच्या पूर्वी सुमारे दोन आठवडे रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे हे केंब्रिज येथील गणिताची परीक्षा पास होऊन पहिले आले म्हणजे सीनीअर रँगलर झाले. तेव्हा परांजपे यांच्या अभिनंदनार्थ स्वतः टिळकानी अग्रलेख लिहिला. संपादक म्हणून नाव घातलेले नसता टिळकानी केसरीला अग्रलेखांची जी गुप्तदाने अनेक वेळा दिली त्यातीलच हे एक होय. खरोखर अतिशय आनंद झाला म्हणूनच त्यानी मुद्दाम लेखणी हाती घेतली. ह्या लेखात हिंदी विद्यार्थ्यांसंबंधाने टिळकांचा अभिमान चांगलाच व्यक्त होतो. ते लिहितात ‘तीव्र बुद्धि व सतत अभ्यास या गोष्टी हिंदुस्थानात नव्या नाहीत. कोणत्याहि जुन्या किंवा नव्या पिढीत त्या दृष्टीस पडत आल्या आहेत. पण खुद्द विलायतेतील विद्यार्थ्यांवर विजय संपादन करण्याची संधि परांजपे यांना प्रथम लाभली म्हणूनच त्यांचे विशेष अभिनंदन करावयाचे. इकडे आलेले यूरोपियन प्रोफेसर बहुधा शिफारशीची तट्टे असतात. हाताखालच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा प्रोफेसरच अधिक हीन बुद्धि असल्याचे अनेक वेळा प्रगट झाले होते. अशा प्रोफेसरांच्या हातून इकडे नामांकित विद्यार्थी कसे तयार होणार आणि झाले तरी तुलनेला जागा नसल्यामुळे इकडे त्यांचे चीज होणे नाही. विलायतेत शिक्षणाची साधने अधिक चांगली आणि विजय संपादन करण्याला प्रतिपक्षीहि तसेच. अर्थात् अशा ठिकाणी आपल्या खर्चाने नेऊन हिंदी विद्यार्थ्यांचे तेज प्रगट करविणे हे वास्तविक सरकारचे काम होय. इतर राष्ट्रातील सरकार ह्या गोष्टी करतोहि. पण हिंदुस्थान सरकार मात्र काही करीत नाही. परांजपे यास आज जो मान मिळाला तो दरवर्षी नाही तरी निदान दोन तीन वर्षांनी तरी एखाद्या ब्राह्मणास मिळण्यास हरकत येईल असे आम्हास वाटत नाही!’ ज्या कारणाकरिता परांजपे यांच्या विजयाबद्दल टिळकाना आनंद झाला त्याचकरिता कित्येक इंग्रजाना वैपम्य वाटले. मद्रास मेलच्या संपादकाने लिहिले की ‘एक ब्राह्मण सीनीअर रँगलर झाला म्हणजे सगळी ब्राह्मण जात गणितात हुषार आहे असा अर्थ होत नाही.’ अर्थात् इकडे सरकाराने साधन-हीनतेने तरुण विद्यार्थ्यांचा तेजोभंग करावा आणि त्यातून एकादा असा विजय मिळाला तर त्यावरून मद्रास मेलने असे तर्कट लिहावे हे हिंदी राष्ट्राच्या दुःखावर डाग देण्यासारखे आहे असे टिळकानी लिहिले. पण त्यातल्या त्यात असाहि विवेक केला की ‘विद्वानाचे चीज विद्वानच

करू जाणे. मद्रास मेलकर्त्याला परांजण्यांच्या विजयाचे कौतुक कसे वाटणार ? ' न हि बंध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनां ! ' फार काय ? मुंबई इलाख्याच्या गव्हर्नरानी फर्ग्युसन कॉलेजला किंवा परांजण्यांच्या वडिलाना अभिनंदनाचा संदेश पाठविणे योग्य होते. परंतु लॉर्ड सॅडहर्स्ट हे झाले तरी नुसते बडे लाट ! त्यांची आणि विद्वत्तेची फारकत झालेली. उलट लॉर्ड कर्शन हे जे त्या वेळी व्हाइसरॉय होते ते स्वतः युनिव्हर्सिटीत उच्च पदवी मिळविलेले व विद्वान असल्यामुळे त्यांनी मात्र खरी गुणग्राहकता दाखविली आणि परांजप यांच्या वडिलाना स्वदस्तुरेच पत्र पाठवून त्यांचे अभिनंदन केले. ' स्वतः टिळक हे गणित विषयात निष्णात आणि गणित विषयाचे फर्ग्युसन कॉलेजातील पूर्वीचे प्रोफेसर होते. त्यांनी जरी फर्ग्युसन कॉलेजशी आपला संबंध अलीकडे तोडून टाकला होता तरी त्या संस्थेशी त्यांचा जिव्हाळ्याचा ओलावा अगदीच आटला होता असे नाही. निदान परांजण्याविषयी अभिमानबुद्धि बाळगण्याइतका तरी तो शिल्पक होता खास. म्हणून कॉलेजात आजन्म प्रोफेसरी करून विद्यार्थी पदविण्याची टिळकांची जी जुनी आकांक्षा तिने परांजप यांच्या क्षणिक अभिनंदन-प्रसंगाने त्यांच्या अंगात संचरून फिरून एक वेळ दर्शन दिले असल्यास नवल नाही. म्हणूनच अभिनंदनावरोबर उपदेश करिताना टिळकानी परांजप याजविषयी अशी आशा प्रदर्शित केली की ' परांजप यांनी श्रेष्ठ विलायती पदवी मिळविली तर आता विलायती प्रोफेसरांच्या रीतीनेच पुढील आयुष्यक्रमहि इकडे घालवावा. ग्रंथ-वाचन अखंड चालू ठेवावे. शास्त्रपरिशीलन करीत रहावे. विलायतेत अधिक काळ घालवावयाला लागला तरी घालवावा. गणितशास्त्रातील नवीन प्रश्नांचा परामर्श घ्यावा. फ्रेंच वेगैरे इतर युरोपियन भाषा शिकून त्यातून गणिताचा अभ्यास करावा. आणि फर्ग्युसन कॉलेजमध्य गणितशास्त्राचा जिवंत झरा उत्पन्न करण्याचे श्रेय संपादन करून कृतकृत्य व्हावे. ' परांजप यांनी आपल्या पुढील आयुष्यक्रमात टिळकानी उल्लेखलेल्यांपैकी किती गोष्टी किती प्रमाणाने आचरणात आणल्या हे लोकांस फारसे माहीत नाही. तथापि परांजप यांचा विद्याव्यासंग पुढे कितीहि राहिला न राहिला तरी त्यांच्या विजयाने रुजलेल्या मुळीने जीव धरला आणि तिने रोपाच्या रूपांने लवकरच जमिनीतून डोकें वर काढले यात शंका नाही. कारण त्यानंतर प्रिन्स-पाल शहा व प्रोफेसर महाजनी हे दोन रँगलर पुण्यातले झाले ते परांजप यांचेच शिष्य होते. एका अर्थाने महाजनी यांनी स्मिथ प्राइझ मिळवून परांजप यांच्या-वरहि ताण केली असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. पुढे परांजप हे पुण्यास आल्यावर त्यांच्याविषयी वाटणारी अभिमानबुद्धि टिळकानी त्यांना स्वतः जाऊन भेटून व्यक्त केली. टिळक हे तुरुंगातून सुटून आलेले एक सामान्य नागरिक आणि फर्ग्युसन कॉलेजचेच एक जुने प्रोफेसर म्हणून परांजप यांनीच जाऊन टिळकाना भेटणे आणि विलायतेत किती कीर्ति संपादन करून एक हिंदी तरूण विद्यार्थी पुण्यास परत आला म्हणून त्याला भेटावयास जाऊन टिळकानी त्याचा सन्मान करणे यापैकी कोणती गोष्ट आधी व्हावयास पाहिजे होती ही विचाराची एक नाजूक

बाब होय. तथापि टिळकानी तरी इतकी सूक्ष्म दृष्टि न ठेवता स्वतः आधीच जाऊन परांजप्याना भेटून या प्रश्नाचा दिलदारीने निकाल लाविला. टिळक आणि परांजपे हे दोघेहि राजकारणात प्रतिपक्षी असेच आजन्म राहिले शेवटी तर त्यांच्या विरोधास फारच वाईट स्वरूप आले. तथापि टिळक व रँगलर परांजपे यांचा प्रथम परिचय ह्याच वेळी झाला म्हणून ह्या महत्त्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख ह्या ठिकाणी केला आहे. सन १९०१ च्या नोव्हेंबरात रँगलर परांजपे यांना सेन्ट जॉन कॉलेजचे फेलो निवडण्यात आले. इंग्लंडमधील एखाद्या कॉलेजचा फेलो निवडून येण्याचा मान हिंदी मनुष्याला हा पहिलाच मिळाला होता. त्याबद्दल केसरीने त्यांचे अभिनंदन केले. परांजपे हे ता. ७ डिसेंबर १९०१ रोजी मुंबईस आले. मुंबईस त्यांचा फार चांगला सन्मान करण्यात आला. तेथील बहुतेक देशी संस्थानी त्यांना पान-सुपान्या केल्या आणि एकंदर पदवीधर मंडळातर्फे युनिव्हर्सिटी हॉलमध्ये त्यांना मान-पत्र देण्यात आले. नंतर तारीख १ जानेवारी १९०२ रोजी परांजपे हे पुण्यांस येऊन दाखल झाले.

(४) राजद्रोहाचे व इतर खटले

टिळक तुरुंगात जाऊन परत आले तरी राजद्रोहाच्या खटल्याचे सत्र सुरूच होते. टिळकानी केसरी हाती घेतला त्याच आठवड्यात मुंबई येथील गुराखी पत्रावरील पहिल्या खटल्याचा निकाल झाला. पत्राचे दुय्यम संपादक जोशी यास ६ महिने साध्या कैदेची शिक्षा देण्यात आली. मुख्य संपादक व प्रकाशक भाटे यांनी तो लेख लिहिला नव्हता. ते त्या वेळी परगावी होते असे सिद्धहि झाले होते. तरी पण सरकारने त्याजवर खटला करावयास सोडले नाही आणि त्यास एक वर्षाची शिक्षा देण्यात आली. पण केसरी व गुराखी यांच्या खटल्यामधील फरक इतर एका विषादकारक रीतीने लोकांच्या नजरेस आला. केसरीवर फिर्याद झालेल्या लेखाची सर्व जबाबदारी टिळकानी स्वतः आपणावर घेतली होती. 'प्रकाशक मी व लेखक दुसरा' हा भेद त्यांनी कोठे केव्हाहि यत्किंचित् देखील दर्शविला नाही. याच्या उलट प्रकार गुराखी वर्तमानपत्रावरील खटल्यात झाला. मुख्य संपादक भाटे व सहाय्यक संपादक जोशी यांनी स्वतःवर जबाबदारी न घेता ती एकमेकावर लोटण्याचा प्रयत्न केला. जोशी म्हणाले 'मी लेख लिहिले खरे पण ते भाटे यांनी सांगितल्यावरून व सांगितले त्याप्रमाणे लिहिले. किंबहुना पुढे पाच सहा दिवस पुरतील इतक्या लेखांचे विषय भाटे यांनीच आगाऊ सांगून ठेविले होते आणि ते कसे लिहावयाचे हेहि पण आगाऊ सांगितले होते. आणि मग मी तसे लिहिले.' उलट भाटे यांनी असे सांगितले की 'जोशी यांनी लिहिलेले लेख आपले गैरहजेरीत लिहिले. आपण तसले लेख लिहा असे त्यास सांगितले नव्हते. किंबहुना कडक लेख लिहिल्याबद्दल परगावाहून येताच आपण त्यांना कामावरून दूर केले. एवढेच नव्हे तर, त्यापूर्वी काही काही लेख जोशी यांनी लिहिले ते कडक वाटल्यामुळे आपण छापू दिले

नाहीत.' केसरीचे संपादक आणि गुराखीचे संपादक यांच्या शीलातील हा फरक लोकांच्या ध्यानात तेव्हाच आला आणि गुराखी पत्राविषयी लोकांची सहानुभूति पुष्कळच कमी झाली. शिक्षा झालेले केसरीतले लेख आपण लिहिलेले नव्हेत ही जाणीव टिळकानाहि हांती. तथापि त्यांनी ते यत्किंचितहि बाहेर दिसू दिले नाही. उलट त्यांनी असे प्रतिपादिले की वर्तमानपत्राच्या धंद्यात एकाच्या लिहिण्याकारिता दुसऱ्यावर खटला व्हावा अशा गोष्टी घडतातच. परंतु खटला झाला असता दुसऱ्याचे नाव पुढे आणणे व आपण मुक्त होऊ पाहणे ही गोष्ट कोणाहि संपादकाच्या शीलाला शोभणारी नव्हे. गुराखीच्या खटल्यावर टीका करताना टिळकानी मुख्य दोष सरकारला दिला. नुसते नावावर वर्तमानपत्र नोंदले गेल्यामुळे प्रकाशकावर सर्व लेखाची जबाबदारी यावी हा फारच ढोबळ न्याय. पण गुराखी या पत्रावरील खटल्यातल्या प्रमाणे संपादक आणि उपसंपादक हे आपले शील सोडून लेख खरे लिहिले कोणी याविषयी गुप्त स्फोट करण्यास पुढे आले त्याअर्थी पुराव्याने जो गुन्हेगार ठरला त्यालाच शिक्षा होणे योग्य होईल. भाटे यांनी ह्या खटल्यात जोशी यांचे नाव सांगितले होते आणि तसा थोडाबहुत पुरावाहि झाला होता. शिवाय स्वतःकरिता भाटे यांनी माफी मागितली होती. असे अमता एकमेकांच्या गळ्यात पडणारे जोशी व भाटे या दोघानाहि सरकारने आकसाने तुरुंगात घातले ! आणि मुख्य लेखकापेक्षा प्रकाशकालाच अधिक शिक्षा देवविली ! झाला हा निकाल फाजील कडक व अन्यायाचा झाला असे सर्वांना वाटले. गुराखी पत्रासारखे क्षुद्र वर्तमानपत्र दैनिक असल्यामुळे मूळ लेखापेक्षा त्यातील वातम्यावरच लोकांचे लक्ष विशेष जावयाचे. अशा स्थितीत सरकारी दुभाषे यांनी फक्त लेखातील एकादा भाग हेरून काढून त्याचे एकतर्फी भाषांतर सरकारकडे पाठवावे आणि तेवढेच घेऊन सरकारने खटला करण्यास प्रवृत्त व्हावे ही गोष्ट अनुचित होय. अशा खटल्यानी सरकारचा पैसा व्यर्थ उधळला जातो हे तर झालेच पण सरकारच्या दृष्टीनेहि अप्रसिद्धाला प्रसिद्धी मिळणे हे अनिष्टच. इंग्रजीच्या खोटेया अभिमानाला बळी पडून सरकारला आपले प्रतिष्ठितपणाचे धोरण संभाळता आले नाही. सदर खटल्यात चीफ जस्टिस सर लॉरेन्स जेनकिन्स यांनी माव एक गोष्ट बरी केली. ती अशी की न्या. स्टॅन्लीसोहबानी पूर्वी १२४ अ कलमाचा जो व्यापक अर्थ टिळकांच्या खटल्यात केला होता त्याला ह्या नव्या न्याया-धिशानी बरीच मुरड घातली. आणि निवळ अप्रीति नव्हे तर सरकारविरुद्ध प्रत्यक्ष द्वेष व वैर उत्पन्न करण्याचा आरोपाचा 'उद्देश' असेल तरच राजद्रोहाचा गुन्हा घडतो असा जेनकिन्ससोहबानी अभिप्राय दिला. ते पाहून वाईटातून काही तरी चांगले निघाले असे टिळकाना वाटले आणि तसेच त्यांनी केसरीत लिहिलेहि.

राजद्रोहाच्या खटल्याशिवाय इतरहि खटले सुरू होते. सातान्यास अनंत विनायक पुराणिक याजवर दरोडे घालण्यास उत्तेजन दिल्याबद्दल सप्टेंबर इसवी सन १८९९ मध्ये सरकारने खटला भरला. पुराणिक हा प्रतापगडच्या देवीचा पुजारी होता. त्याच्यावर विशेष आरोप असा की 'मांग रामोशी गोळा करावे. महाबळे-

श्वरावर स्वारी करावी. तेथे साहेब मारावे. पुण्यास जाऊन टिळकाना तुरुंगातून जबरने सोडवून आणावे. असा त्याचा हेतु होता. 'पण त्याच्याविरुद्ध प्रत्यक्ष पुरावा पहावा तर 'पुराणिक आमच्याजवळ असे असे बोलत होता' अशा काही साक्षीदारांच्या जवान्या ! पुराणिकांच्या द्वारे पोलिसाला खरी शिकार दुसरीच साधावयाची होती. त्याने टिळक नातू किंवा असाच कोणी दुसरा एखादा भला गृहस्थ यांचे नाव घेतले असते म्हणजे सरकारचे काम होत होते. पण स्वतःविरुद्ध वाटेल तसा कबुलीजबाब तो देत असला तरी दुसऱ्या कोणाहि मोठ्या माणसाचे नाव तो वेडा माणूस धरूना ! असिस्टंट सेशन जज यांच्यापुढे चौकशी झाली. त्यात असेमरानी आरोपीवर गुन्हा शाबित होत नाही असा निकाल दिला. पण न्यायाधीशानी त्याला अठरा महिन्याची शिक्षा दिली ! पुढे सेशनजज्यापुढे अपील निघाले तेव्हा वरिष्ठ न्याय-मूर्तीनी त्यास सोडून दिले. पुराणिकाविरुद्ध आणलेल्या पुराव्यात आणि त्यावर ठेवलेल्या आरोपात मुळीच मेल नव्हता. पुरावा बंडखोरांचा व आरोप दरोडे घालण्याचा ! पुराणिक हा कदाचित एखादा भंगट मार्थाफिरू असा सरकारास वाटला असता तर त्याजकडून फार तर एकादा जामीन घेतला असता म्हणजे काम झाले असते. पण 'वडा देखकर छोटा गमाया' या म्हणीप्रमाणे पुष्कळ वेळा मोठ्या शिकारीच्या नादात पोलिसांची लहान शिकारहि निसटून जाते. बंड-खोरीच्या पुराव्यात टिळक किंवा नातूबंधू यांचे नाव काढता आले असते तर काय बहार झाली असती ! आरोपी सातारचा ब्राम्हण रहिवासी. धंदा प्रतापगडा-वरील पुराणिकाचा आणि आश्रय टिळक नातूंचा असे प्रकरण रंगले असते तर पुढे दहा वर्षांनी चिरोलसाह्यानी हिंदुस्थानच्या असतोपावर भाष्य लिहिले ते त्यांना आधीच लिहिता आले असते. पण जसा चाफेकर बंधूनी तसाच सातारच्या या पुराणिकानेहि पोलिसाना दगा दिला. 'मार्थाफिरूला' दगडील भलत्याचे नाव घेणे हा अन्याय होय इतके कळण्यापुरती तरी शुद्ध होती म्हणावयाची.

(५) टिळक व काळ वर्तमानपत्र

टिळकावर राजद्रोहाचा खटला होऊन त्यांना न्यायकोर्टाने शिक्षा दिली तरी लोकानी त्यांना दोषी मानले नाही. ही गोष्ट टिळकांचे भक्त अनुयायी किंवा पक्ष-पाती यांनीच केली असे नसून राजकारणातले त्यांचे जे प्रतिपक्षी त्यांनीहि तेच केले. पण पुण्यास नवीन निघालेल्या काळ पत्राने पुण्यातील ग्रेगचा जुल्म रॅडशाही खून वगैरे संबंधाने जे कित्येक लेख लिहिले ते केवळ सरकारास झोबले असे नाही तर लोकपक्षातील कित्येक गृहस्थानीहि ते फार कडक असे मत काही गुप्त तर काही प्रगट रीतीने व्यक्त केले. विशेषतः मुंबईच्या कित्येक देशी वर्तमान-पत्रकारानी आणि मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशन मधील मेथाप्रमुख गृहस्थानी बरेच काहूर उठविले. आणि त्यातहि विशेष मुद्दा हा होता की काळ पत्र पुण्यातले. टिळकांची केसरी व मराठा ही पत्रेहि पुण्यातली. आणि काळ

पत्रांचे संपादक हे टिळकांचे उघड अनुयायी व शिष्य. असे असता काळ पत्राचा निषेध टिळकाकडून किंवा टिळकांच्या वर्तमानपत्राकडून व्हावा तितका होत नाही. वास्तविक वर्तमानपत्रात लिहिणारा ज्याचा तो स्वतंत्र असतो. आणि आपल्याला न पटणारे असे दुसऱ्या एखाद्या पत्राने काही लिहिले तर त्याचा उघड निषेध करण्याची जबाबदारी इतरावर हटकून पडते असे ठरेल तर तो एक प्रकारचा जुलूमच होईल. पण मुंबईच्या लोकानी हा विवेक लक्षात ठेवला नाही. या बाबतीत टिळकांची विचारसरणी 'प्राप्तोनिषेधः' या सूत्रावर रचलेली होती. स्वतः टिळकावर खटला झाला त्यात पुढे आलेल्या कोणत्याहि पुराव्यावरून टिळकाना अत्याचार आवडतात असे सरकारासाह दाखविता आले नाही. अर्थात् टिळकांवरील जबाबदारी एखाद्यावरच पुरी झाली असे कोणीहि मानावयास पाहिजे होते. कारण हा अमूक असे करतो तो अमूक तसे करतो असे सांगून त्याला नावे ठेवणे हा नसता उपद्रव्याप होय. आणि लोकांना नावे ठेवण्याने स्वतःस येणाऱ्या अप्रत्यक्ष भलेपणाची फुशारी मिरवीत बसणे हे हिंदुस्तानच्या वर्तमान स्थितीत अनिष्टच होय. काळ पत्रांचे धोरण बरोबर की चुक हे जाहीर रीतीने सांगण्याची जबाबदारी टिळकावर केसरीवर किंवा इतर कोणावर काय म्हणून ? आणि पुढे सन १९०८ च्या खटल्यानंतर 'टिळकांचा जाहीर रीतीने निषेध करा' असे दुमणे सर जॉर्ज हॉर्कि यानी स्वतः सर फेरोजशहा मेथा यांच्या मागे लावले तेव्हा त्यानी असे उत्तर दिले म्हणतात की 'ही गोष्ट मजकडून कालवयी घडणार नाही. टिळकांची मते वाईट असली तर त्याकरिता काय प्रायश्चित्त भोगावयाचे ते ते भोगीत आहेत किंवा भोगतीलहि. परंतु मी त्यांचा जाहीर निषेध करावा ही गोष्टी माझ्या मानेवर लादणार तुम्ही कोण व ती मी का घ्यावी ?' पण हा न्याय पूर्वी दहा वर्षे मात्र फेरोजशहा मेथा यांना मुचला नाही. टिळक १८९८ त कैदेत असता फेरोजशहा मेथा यांनी एक वेळ अँडव्होक्रेट सेट्रल यांच्या मार्फत केळकराना संपादणाला बोलावून रागाने असे सांगितले की 'तुम्ही केसरी आणि मराठा या पत्रातून जर काळ पत्राचा निषेध न कराल तर तुमचे आमचे बनणार नाही. तुमच्यावरच काय पण सर्व पुण्यावर मुंबईची अवकृता होईल.' I shall run my pencil through the name of Poona wherever it may occur हेच बरोबर त्यांचे केळकराना शब्द होते. तेव्हा केळकरानीहि त्यांना असे सांगितले की "मताच्या कामात जो तो मुखत्यार व जबाबदार असतो. आणि जेथे प्रत्यक्ष निषेध नाही तेथे अवश्य सहानुभूति समजावी असा सिद्धांत तुम्ही मांडू लागला तर सर्वच अनवस्था होईल. अर्थात् काळ पत्राचा निषेध करीत नाहीत म्हणून केसरीवर काट आणि केसरी पुण्यातला म्हणून पुण्यातल्या राष्ट्रीय पक्षावर काट, असा जुलूम तुम्ही करू लागाल तर ते कोण मानील ?" पुढे टिळक सुटून आल्यावर त्यांच्याहि मागे हीच भुणभुण लागली. किंबहुना केळकरापेक्षाहि टिळकावर या बाबतीत अधिक तीव्र टीका होऊ लागली. चॅपियन रास्त गोफतर वगैरे वर्तमानपत्रानी

तर काळ पत्रावर तावडतोव खटला करावा असेहि ध्वनित केले. फार काय बंगाल्या-
तील काँग्रेस कमिथ्यानी काळ पत्राला काँग्रेसच्या जातीतूनच बहिष्कृत करण्याचा
ठराव केला. ही धुसफूस बरेच दिवस चालू होती. पण टिळकानी ही बहिष्काराची
नसती बाजू अंगावर घेतली नाही. त्यांचे म्हणणे असे की कोणीही मनुष्य आपले
मत देताना एखादे वेळी घसेल. किंबहुना त्यांचे मत साफ चूक असेल. पण त्याचा
व आपला प्रतिपक्षी जर एक असेल तर त्याचा निषेध करून प्रतिपक्षाचे हात
आपण अधिक बळकट का करावे ? चुका दाखवून देणे आणि बहिष्कार घालणे
यात फारसे अंतर नाही. विलायतेत त्या वेळचे तरुण बंगाली विद्यार्थी डॉ. शरश्चंद्र
मलिक यानी एकदा दादाभाईंच्या अध्यक्षतेखाली सभा झाली तीत जवळ जवळ
बंडखोरीचे भाषण केले. पण फेरोजशहा मेथा यांच्या असेसिएशनमध्ये प्रश्न निघाला
तेव्हा मलिक यांच्या निषेधाचा ठराव रद्दितच झाला. वॅ. नॉर्टन यांची चूक प्रसिद्ध
आहे. त्यांच्यावर कोणा हिंदी गृहस्थानी नीतित वाकरिता म्हणून बहिष्कार घातला
नाही. गोखले यानी मागितलेली माफी त्यांच्या पक्षातल्याच कित्येकाना पसंत
नव्हती. पण त्याकरिता त्यानी काही गोखल्यांचा उघड निषेध केला नाही. प्लेगच्या
अमदानीत जुलमाला कंटाळून सुधारकाने जी कडक भाषा वापरली ती अत्या-
चाराला चिथावणी देण्यासारखी आहे असे कोणीहि म्हणतिल. सरकारने केसरीवर
खटला केला व सुधारका वर केला नाही ही गोष्ट वेगळी. पण सुधारकानी काही
सुधारक पत्राचा निषेध केला नाही. पुण्यातला सुधारक असो दुर्धारक असो
कोणीहि प्रत्यक्ष बंड करण्याच्या उद्योगात खास नाही किंवा खुनासहि प्रत्यक्ष
उत्तेजन देत नाही. अशी मनात पक्की खातरी असल्यावर एकादा वक्ता घसरून काही
बोलला किंवा संपादकाने एकादे चुकीचे मत दिसण्यात अत्याचाराला उत्तेजक असेहि
प्रतिपादिले तरी लगेच त्याचा जाहीर निषेध करणे म्हणजे सरकारला खाजगी वर्दी
देण्याप्रमाणेच चाहाडखोरीचा किंवा चोंवडेपणाचा प्रकार होय. वास्तविक गोष्ट अशी
होती की टाइम्स किंवा चॅपिअन किंवा रास्त गोफतर यांना रँड साहेबांचा खून
प्लेगच्या जुलमामुळे झाला हे कबूल करावयाचे नव्हते. त्याला राजकारणाचा हेतू
होता असे ध्वनित करावयाचे होते. उलट दुसऱ्या टोकाच्या वर्तमानपत्रांना पुण्या-
तील खून प्लेगच्या जुलमामुळेच झाले एवढ्याच गोष्टीवर एकतर्फी लिहून एक-
कल्लीपणाने भर द्यावयाचा होता. आणि खून झाला ही गोष्ट काही झाले तरी वाईट
झाली असा उद्गार त्याजकडून कोणत्याहि स्वरूपात निघत नव्हता. पण हे दोन पक्ष
जितके ज्या शब्दांनी बोलतात तीच मर्यादा बरोबर असे तरी काय म्हणून कोणी मानावे ?
कारण खून झाले ही गोष्ट तर वाईट पण झाले त्याला राजकारणापेक्षा प्लेगचा जुलूमच
अधिक कारणीभूत होता असे मानणारा व ते स्पष्ट शब्दांनी तसेच लिहिणारा तिसराहि
एक पक्ष असू शकतो. किंबहुना टिळक केसरी व मराठा यांचा हा तिसरा पक्ष होय.
अर्थात् त्याला निषेधच करावयाचा तर या दोन्ही पक्षांचा करणे प्राप्त. पण कोणाचा-
हि निषेध न करिता आपलेच तेवढे ह्मणणे आपल्याच शब्दांनी मांडून स्वस्थ बस-

ल्यास कर्तव्य तर केलेच पण उपद्रवाप टाळला अशी इष्ट मध्यम स्थिति साधली गेली असे का म्हणू नये? 'कोणाचे मत तुम्ही खोडले नाही म्हणून ते तुम्हाला मान्य आहे' असला पेच अन्यायाचा होय. पण उलट पेच घालून तो काढता येतो हे टिळकानी या वेळी खाजगी व जाहिर रीतीने प्रतिपादिले. समाजातील एका पक्षाकडून दुसऱ्याचा निषेध करविणे ही सरकारची नेहमीची कपटनीति प्रसिद्ध आहे. फोडा शोडा या धोरणाचे च ते एक अंग आहे. प्रथम प्रथम काही लोक या सकृद्दर्शनी गोंड दिसणाऱ्या युक्तिवादाला बळी पडले. पण पुढे पुढे राजकारणातील जहाल मतांचा इतका प्रादुर्भाव व फैलावा झाला की त्यातून कोणताच पक्ष सुटण्याची आशा राहिली नाही! आणि जेथे सगळा गावच बाटला तेथे कोण कोणावर बहिष्कार घालणार? सरकाराने टिळकावर केल्या खटल्यात नेमस्त वगैरे लोकानीहि पुष्कळच सहानुभूति दाखविली होती आणि टिळकांचे अंतरंग अत्याचारी नाही अशी ग्वाहि त्यानी दिली होती. परंतु या भलावणीचा मोवदला म्हणून विवक्षित पक्षांचा मतांचा व लेखांचा जाहिर निषेध करण्याची गोष्ट निघाली तेव्हा टिळकाना आपल्या नेहमीच्या सावधगिरीने व विवेकाने कृतज्ञतेलाहि मर्यादा घालावी लागली.

(६) नातू बंधूंची सुटका

टिळकांच्या बरोबरच नातू बंधूंनाहि अटक झाली होती. टिळकावर पीनल कोडाप्रमाणे खटला भरून न्यायाधिकाऱ्या हाते त्यांना सरकारने बंदिवासात घातले होते. नातू बंधूंना बंदिवासात ठेवण्याला न्यायपीठाचे सहाय्य सरकारला मिळण्यासारखे नव्हते. एकच संशय दोघा विरुद्ध. पण लेख छापून प्रसिद्ध केल्याने टिळकां-विरुद्ध पुराव्याच्या काडीचा आधार तरी सरकारास मिळणारा होता. परंतु नातू बंधू हे दुर्दैवाने वर्तमानपत्रकार नव्हते किंवा ते कधी व्याख्यानेहि देत नसत. तेव्हा त्यांच्या विरुद्ध असला तरी पुरावा कोटून मिळणार? म्हणून सन १८९८ च्या रेग्युलेशनचा आधार घेऊन सरकारने नातूंना कैदेत ठेवले आणि टिळक शिक्षा भोगून परत येऊन फिरून केसरी हाती घेऊन इतर कामांहि करू लागले तरी नातू बंधूंची कैद चालूच होती. सरकारने टिळकाना प्रायश्चित्त देवविले पण कोणत्याहि प्रायश्चित्ताची मर्यादा म्हणजे त्याचा विधि किंवा अर्वाधि निश्चित असतो. पण संशय आणि गुप्त रोप याना कालावधि कोटली? त्यातूनहि चाफेकर बंधूंच्या खटल्याने आणि पार्लमेंटमधील प्रश्नात्तराने सरकार फजीत झाल्यामुळे केवळ आपली इभ्रत बचावण्याकरिताच नातूंची कैद सरकारला चालू ठेवावी लागली. या फजीतीने खजाल झाल्यामुळे हटवाद व असत्याग्रह याशिवाय दुसऱ्या कशाचाहि आधार सरकारला उपयोगी पडण्यासारखा नव्हता. तथापि कोणत्याहि गोष्टीला अंत हा असलाच पाहिजे. त्याप्रमाणे तारीख २१ डिसेंबर १८९९ रोजी सरकारी हुकूम निघून तारीख २५ रोजी बेळगाव कलेक्टर्च्या हस्ते दोघांनाहि बंधमुक्त करण्यात आले. तारीख २२ जून १८९७ ते २२ डिसेंबर १८९९ इतके दिवस म्हणजे बरोबर अडीच वर्षे

नातू बंधूंची अटक टिकली. म्हणून नातू बंधूंचा शनि पालटला अशी टिळकानी ज्योतिषविषयक उपमा दिली. तारीख २६ डिसेंबरच्या केसरीतील अग्रलेखाला 'ग्रहण सुटलं' अशीहि दुसरी एक याच शास्त्रातील उपमा टिळकानी दिली. पण दोन्हीहि अपुऱ्याच ठरल्या. कदाचित् ग्रहणाची उपमा टिळकांच्या शिक्षेला उपयोगी पडण्यासारखी होती. कारण स्पर्श काल व मोक्ष काल हे निश्चित असतात, तरी पण टिळक सहा महिने आधीच सुटले. मॅक्समुलर प्रभूतीची प्रार्थना व जनतेचा जप हे टिळकांच्या मुक्ततेला उपयोगी पडले. पण 'दे दान सुट गिराण' म्हटल्याने किंवा दान दिल्यानेहि ग्रहणभोगाचा एक क्षणहि कमी होऊ शकत नाही. नातूंच्या राशीला वसलेल्या शनिग्रहाने बरोबर अडीच वर्षांनी संक्रमण केलं ही गोष्ट खरी. पण अशी मर्यादा प्रारंभी किंवा पुढे केव्हाहि कोणाच मनानं घातू शकला नव्हता. अर्थात् टिळकानी नातूंच्या सुटकेला दिलेल्या ग्रहणाच्या उपमंच खरे स्वारस्य निराळंच आहे. जॉनसनच्या 'गसेल्स' नामक कादंबरीत ग्रहणाचा भयंकर चमत्कार प्रथमच पाहिलेल्या लोकांच्या मनःस्थितीचं सुंदर वर्णन आले आहे. नातू बंधूंना सरकारने रेग्युलेशनचा आधार घेऊन अटक केली असे कळले तेव्हा महाराष्ट्रातील लोकांचीहि मनस्थिति अशीच झाली. भर दिवसा सूर्य तमोग्रस्त झालेला प्रथमच ज्यांनी पाहिल्या त्यांना फिरून सूर्यदर्शन होण्याची कल्पनाच आली नसेल. नातू बंधूसंबंधीहि लोकाना असेच वाटलं. जुन्या इतिहासातील नजर कैदेच्या प्रकाराची लोकाना एकदम आठवण झाली. आणि नातूबंधूंचा संबंध जन्मच कैदेत जाणार की काय अशी त्यांना सहजच भीति वाटली. पण सूर्यास ग्रहण लागलेले पाहून जग बुडण्याची भीति जशी निष्कारण वाटेत तसेच ग्रहण सुटलेले पाहून आनंद किंवा प्रसन्नताहि निष्कारणच वाटेत. टिळक आधीच सुटलेलं आणि आता नातूबंधूहि सुटले तेव्हा पुणे प्रकरणाची इतिश्री झाली आणि पुण्याला चांगले दिवस येतील अशा भावनेने तारीख ३० रोजी पुणेकरानी नातूबंधूंचे स्वागत केले. दुसऱ्या दिवशी जाहीर सभा भरून सार्वजनिक सभेने प्रा. जिनसीवाले यांच्या हस्ते नातूंचे अभिनंदन केले. उत्तर देताना श्रीमंत बाळासाहेब नातू यांनी असे उघड बोलून दाखविले की मला कैदेत का टाकले याचे कारण खरोखरच मला अजून उमजत नाही. बेलगावच्या कलेक्टरानी नातूंना सोडताना तोंडाने सरकारतर्फे म्हणून असे म्हटले की, तुम्हाला सोडून दिलं आहे पण पुन्हा असे करू नका. पण मुळात काहीच केलं नव्हतं तर 'असे करू नका' याचा अर्थ काही तरी करा असाच उलट होत नाही काय? पण खोटे इभ्रत संभाळण्याचा मार्गच खोटे आरोप करणे हा आहे. 'असे करू नका' यातील 'असे' याचा अर्थ तेव्हा कोणास लागला नव्हता व अजूनहि तो कोणास लागत नाही. असे. नातूंच्या सुटकेबरोबर त्यांच्या स्थावर इस्टेटीवरील जप्ती उठविण्यात आली आणि कैदेत असताना दरमहा पाचशे रुपये प्रमाणे त्यांच्यावर झालेला खर्चाह सरकारनेच सोसला. पण एवढ्यानेहि ते प्रकरण निकालात निघाले नाही. कैदेच्या मुदतीत सरकारने आमच्या मिळकतीची व्यवस्था

आपल्या हाती ठेवून आमचे हजारो रुपयांचे नुकसान केले ते सरकारने भरून द्यावे असा उलटा संसभेचा वाळासाहेब नातूंना सरकारला लावला. आणि कुस्तीत पाठीवर आलेल्या गड्याने जमीन धरून बसलेल्या गड्याची पाठ जमिनीला लावता न आली तरी त्याला तोंडभर माती चारून आपला सूड उगविता येतो त्याप्रमाणे वाळासाहेब नातूंना सरकाराविरुद्ध प्रत्यक्ष काहीच करता आले नाही तथापि पदोपदी त्यांना निरुत्तर करून त्यांची बेअरू चवाठ्यावर मांडता आली. 'एका निमगोन्या दाई मुझीचा तोंडी अपमान केल्याच्या निराधार आरोपाकरिता सरकारने दोषा प्रतिष्ठित सरदाराना अडीच बेंपे कारागृहवास घडविला' असा आपला बेअरूचा डांगोरा पिटलेला एकून सरकारी अधिकाऱ्यांना लाजेने मान खाली घालावी लागत असे नातू बंधूंची कैद अडीच वर्षांनी तरी संपलीच. पण सरकारच्या जुलमाचे हे कवित्व मागे कायमच राहिले !

(७) लखनौ-काँग्रेस

पंधरावी राष्ट्रीय सभा ता. २७ डिसेंबर १८९९ रोजी लखनौ येथे भरली. रमेशचंद्र दत्त हे तिचे अध्यक्ष होते. त्यांच्या भाषणामध्ये राजद्रोहाच्या कायद्यासंबंधी एक मुद्दा आला होता. त्यात टिळकावरील खटल्याचा स्पष्ट उल्लेख नव्हता, पण हिंदी वर्तमानपत्रांचे एकंदरीने समर्थन होते. 'इंग्रजी पत्रे व देशी पत्रे यामध्ये मतभेद असणे स्वाभाविक आहे. सरकारची वाजू संभाळणे हे जसे इंग्रजी पत्रे आपले कर्तव्य मानतात त्याप्रमाणे लोकांची वाजू संभाळणे हे देशी पत्रे आपले कर्तव्य मानतात. इंग्रजी पत्रे हिंदी लोकांविषयी लिहिताना आदरबुद्धि दाखवतील. तर देशी पत्रेही इंग्रजी पत्रांविषयी आदरबुद्धि दाखवितील.' या सभेत राजकीय सुधारणासंबंधी असे मत प्रतिपादन करण्यात आले की स्थानिक कायदेकौन्सिलातून सभासदांची संख्या वाढवून प्रत्येक जिल्ह्याला एकेक लोकनियुक्त सभासद द्यावा. कौन्सिलच्या कामकाजाचे दिवस वाढवावे. टराव पुढे मांडण्याचा अधिकार द्यावा आणि प्रत्येक प्रांताला एकेक एक्सिक्यूटिव्ह कौन्सिल असावे. किती अल्प मागणी पहा !

(८) पंडिता रमाबाई

या चरित्रग्रंथाच्या पहिल्या खंडात पंडिता रमाबाईंची हकीकत आम्ही दिलीच आहे. सन १९०० च्या फेब्रुवारी महिन्यात पंडिता रमाबाईंचे प्रकरण थोडेसे पुन्हा उद्भवले. त्या व या काळच्या दरम्यान रमाबाईंनी अमेरिकेला दुसरी सफर केली व धर्मातराच्या आपल्या कार्याला नवीन वर्गणी मिळविली. पण या कामी बाईला पूर्वीहून फार अडचण पडली. १८९६ साली अमेरिकेत भरलेल्या विश्व-धर्मपरिषदेला इकडून स्वामी विवेकानंद हे गेले होते. तेथे त्यांच्या व्याख्यानांचा उत्कृष्ट परिणाम होऊन हिंदी लोकांची धर्ममते पुष्कळ अमेरिकन लोकाना बंदनीय

झाली होती. आपल्या मार्गात ही अडचण आलेली पाहताच बाईंनी वेदान्त मतावर कोरडा ओढण्यास प्रारंभ केला. या मताचे खंडण करण्याकरिता त्यांनी एक निबंधच लिहिला. त्यात बाईंनी असे लिहिले की 'वेदांतादि शास्त्रांची परीक्षा मी उत्तीर्ण झाले असल्यामुळे मला पंडिता ही पदवी मिळालेली आहे.' मात्र कोणत्या विद्यापीठाने बाईंना ही पदवी दिली याचा त्यात उल्लेख नव्हता. पुढील लोकाना इकडे असे वाटत होते की बाई विद्वान् म्हणून लोक तिला पंडिता म्हणत असतील किंवा सौभाग्यवती मिसस असले काही म्हणता येत नाही म्हणून नुसत्या नावाने हाय मारण्याची अडचण टाळण्याकरिता लोकानी त्यांना 'पंडिता' म्हणण्याचा प्रघात पाडला असेल. कसेहि असो. पदवीचा खुलासा निबंधात करण्याचे बाईंचे मर्म निराळेच होते. यांना वेदांतावर हल्ला करावयाचा होता. त्या हल्ल्यात त्यांनी असे एक पोरकट विधान केले की 'वेदांतविवेचनात हिंदी शास्त्री पंडित लोक फार मोठमोठी अवजड वाक्ये पालतात. म्हणूनच केवळ ते तत्त्वज्ञान गहन पाहू असे तुम्हाला वाटते !' ही टीका उघडच हास्यास्पद होय. तिचा परामर्ष कसरीत घेताना टिळक लिहितात 'लांब दाढीच्या सुरकुतलेल्या ऋषींनी हे वेदांतपर ग्रंथ लिहिलेले असल्यामुळे ललितकला-संपन्न नाजूक तरुण अमरिक्कन स्त्रियांनी ते ग्रंथ वाचण्यालायक नाहीत अशी टीका या मायावी बाईने वेदांतग्रंथावर केली नाही हे आमचे भाग्यच समजावयाचे.' रमाबाईंनी वेदांताची आणखीहि थडा केली होती. ब्रह्म म्हणजे पोकळी पण ज्ञानाने व आनंदाने भरलेली पोकळी. अशा पोकळीची कल्पना तुम्हाला करता येते काय ? असा प्रश्न बाईंनी अमेरिकन वाचकाना केला होता. त्यावर टिळक म्हणतात "पूर्वी अप्सरानी विश्वामित्रादि ऋषी व शंकरादि देवता यांची फटफाजती उडविल्याचे आपण पुराणात वाचतो. पण पंडितने केलेली ही ब्रह्माची फजिती त्या जुन्या स्त्री पराक्रमाचा हा नवा नमुनाच होय. बाईंनी समाजस्थितीविषयी असेहि विधान केले की उच्च हिंदु जातीत पुरुष शेदीडशे बायकाशी लग्ने लावतात आणि त्यांची स्मरणशक्ति या मानाने खंबीर नसल्याने आपणाला बायका मुले किती आहेत याची ते दसरात यादी करून ठेवतात ! वरील प्रकार खरा असता तर बाईंना मुली पळवून नेण्याची मोठी सोयच झाली असती. पण महाराष्ट्रात तसा प्रकार नसल्याने त्यांना अनाथ झालेल्या रस्त्याने पडलेल्या दुःकाळाने गांजलेल्या अशा पोरावाळावरच आपल्या सद्नाची भूक भागवून ध्यावी लागली. कडेटाणच्या पाटलाची मुलगी बाईंनी पळवून नेली त्याबरोबर तो हातात काठी धेऊन शारदासद्नाच्या पाटीला लागला. यावरून बायका मुली या खिल्लारातील गायी वासरा प्रमाणे हिंदु लोक समजत नाहीत व एखादे मूल चुकून गेले तर त्याचा शोध करीत नाहीत अशी स्थिती समाजात नसल्याचे बाईंना पूर्वी कळून आलेच होते. हाती मिळालेल्या तीनशे मुली व विधवा पैकी पावणेतीनशे मी खिस्ती केल्या असे बाईंनी या निबंधात लिहिले आहे. पण शारदासद्नाच्या किल्ल्यात कांडलेल्या तीनशे अनाथ स्त्रियापैकी पंचवीस तरी स्वधर्मात रहाव्या हेच आश्चर्य होय !"

पुढे सन १९०२ च्या जानेवारी महिन्यात रमाबाईंच्या शाशदासदनाविरुद्ध अनेक तक्रारी वाहिर आल्या. दुष्काळ नुकताच होऊन गेल्यामुळे इतर खिस्ती मिशनच्याप्रमाणे बाईंनीहि पुष्कळ अनाथ मुले व स्त्रिया मिळविल्या व त्यांना सद्नात आणून ठेवले. या सुमारास सद्नाच्या निरनिराळ्या शाखातून सुमारे पंचवीसशे मुली व स्त्रिया होत्या. बाईंनी सद्नाचा तुरुंग बनवून दारावर रामोशांचा पाहग ठेविला होता आणि परवानगीशिवाय आत जाणे येणे बंद केले होते. आत तुरुंगाप्रमाणेच या मुली व स्त्रिया याजकडून सक्तीने काम करून घेण्यात येत असे.

१९०३ साली रमाबाईंच्या शाशदासदनासंबंधाने सरकाराने चौकशी केली. त्यात तेथे सतराशे मुली असून गुजराथ व मारवाड या प्रांतातील अधिक होत्या असे कळले. पुण्याचे तेव्हाचे कलेक्टर स्विफ्ट याजकडे तक्रारी गेल्यावरून ते चौकशी करिता सद्नात गेले आणि त्यांनी मुलींना प्रश्न केला की 'कोणाला घरी जावयाचे आहे काय?' पुष्कळ मुलींना दुष्काळामुळे घरदारच उरले नव्हते. पण शंभर मुलीचे होय असे उत्तर मिळाल्यामुळे त्यांच्या घरे पत्ते धेऊन चौकशी करण्याचे कलेक्टर यांनी ठरविले. केवळ परंपराकारकरीता जी अनाथगृहे काढलेली असतात त्यांचे चालक आपण होऊन ही गोष्ट करितात. पण पंडिता रमाबाई यांच्या दयाबुद्धीला आतून खिस्तीधर्माभमानाचे जाड अस्तर लावलेले असल्यामुळे तशी गोष्ट करण्याला त्या स्वच्छेने का प्रवृत्त होतील? पण जुलूमजबरदस्तीने खिस्तींच्या नावाखाली मुलींना सद्नात कोंडून ठेवणे आणि त्यांचे धर्मांतर करवणे व विधर्मी लोकांशी त्यांची लग्ने लावून देणे हे सर्व प्रकार एकाद्या गुलामखान्यासारखे असल्यामुळे अशा गोष्टी सरकाराला चालून देता येत नाहीत असे स्विफ्ट साहेबांनी पंडिता रमाबाईंना स्पष्ट सांगितले.

(९) नाना फडणीसांचा उत्सव

सोमवार तारीख १९ मार्च (फाल्गुन वद्य ३) सन १९०० या दिवशी पेशवाईतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी नाना फडणीस यांची १०० वी श्राद्धतिथि होती. ही तिथि पुण्यास व पुण्याबाहेर यथासंग साजरी झाली. तारीख २० मार्चच्या केसरीत नाना फडणीसांवर आठ सोडोआठ कालमांचा लेख प्रसिद्ध करण्यात आला. तो पुष्कळसा कै. पारमनीस यांनी टिळकांचे सांगण्यावरून लिहिला होता. स्वतः टिळकानी त्यातील फक्त एकच लढानसा भाग लिहिलेला असून पारसनीस यांनी वेळेवर इतका मजकूर लिहून दिल्याबद्दल टिळकानी त्यांचे आभार मानले होते. पहिल्या खटल्यानंतर पारमनीस हे टिळकाकडे येत जात. पण पुढे १९०८ च्या खटल्या नंतर हा स्नेहसंधंभ त्यांनी जिवंत ठेवला नाही. मनातून प्रेम अंसे. पण जनात ते दाखविण्याला ते फार भीत. कारण १९०० ते १९०८ यांचे दरम्यान पारसनीस यांची वळणे सरकार व संस्थानिक याजकडे बांधली गेली; आणि तो विघडाविण्याला ते

तयार नव्हते. पारसनीस यानी लिहिलेला लेख पुष्कळ माहिती देऊन व सजवून लिहिलेला होता. आणि योग्य प्रसंगी गुणवर्णनपर एवढा लेख आल्याने केसरीच्या वाचकांना फारच कौतुक वाटले. नानांची जी कुंडली या लेखात दिली आहे ती ग्रहकुंडली होती. राशिकुंडली नव्हती. कुंडलीत एक ग्रह घालण्याचा चुकून राहिला होता. अर्थात् पुढील अंकात ह्या नजरचुकीची दुरुस्ती करण्यात आली. पण ही चुक एका वाचकाने नजरेला आणली म्हणून नाना फडणीसांच्या बारीक सारीक गोष्टींच्या माहितीकडेमुद्धा लोकांचे इतके लक्ष आहे याबद्दल टिळकानी अभिनंदन केले.

कर्मधर्मसंयोगाने पुढच्या आठवड्यात डेक्कन कॉलेजमध्ये कॉलेजच्या वार्तादिवसाचा उत्सव झाला. या प्रसंगी डायरेक्टर जाईल्ससाहेब यांचे व्याख्यान झाले. त्या विद्याच्या जवळ विद्यार्थ्यांपुढे बोलण्याइतकेहि वक्तृत्व नव्हते. त्यांनी लिहून आणलेला निबंध वाचला. पण सांगण्याची विशेष गोष्ट ही की त्यांनी कॉलेजच्या वार्तादिवसासंबंधाने सांगता सांगता जुन्या पेशव्यांच्या राज्याची खूप निंदा केली. आणि बरोबर १०० वर्षांपूर्वी पुण्यास काय काय गोष्टी घडल्या त्याची निवडक उदाहरणे म्हणून दिली ती अशाकरिता की इंग्रजी सुराज्य व मराठी स्वराज्य यांची तुलना व्हावी आणि एक कसे चांगले दुसरे कसे वाईट ही माहिती मिळावी. उदाहरणार्थ 'ह्याच पुणे शहरात १०० वर्षांमागे एका राजाला हत्तीच्या पायाची वांधून फरपटत नेऊन ठार मारिले ! पेशव्यांच्या राज्यात जुलूम अतिशय होता. तेव्हा हल्लीसारखे तुम्ही निरनिराळ्या भागातून विद्या शिकण्याकरिता पेशव्यांच्या पुण्यास आला नसता.' आगगाडी तारायंत्र यांचीहि महती साहेबानी गाइली. १०० वर्षांपूर्वीची उदाहरणे देण्याचे कारण प्रायः असे की एका आठवड्यापूर्वी नाना फडणीसांचा शतसावत्सरीक उत्सव सर्वत्र झाल्याची बातमी जाईल्स साहेबांच्या कानावर गेली असावी. आणि विद्यार्थ्यांनीहि असा एकादा उत्सव केल्याची बातमी त्यांना लागली असावी. प्रोफेसर बेन हे त्या प्रसंगी हजर होते. त्यांनी नेहमीच्या स्वभावाला अनुसरून थोडा विनोद केला. पण तो विनोद मार्मिक असून जाणत्याला बोचण्यासारखा होता. ते म्हणाले 'जाईल्स साहेबानी इंग्रजी राज्यातील मुखसोईची यादी वाचून दाखविली. त्यात बायसिकल क्रिकेट वगैरे गोष्टींचा उल्लेख चुकून राहिला असावा. शिवाजी हजर असता तर तो बायसिकलच्या शर्यतीत पहिला आला असता व तानाजी हा उत्तम क्रिकेट खेळला असता !' कारण साहेब होते इतिहासाचे प्रोफेसर. त्यांनी शिवाजीचे चरित्र वाचलेले. तो घराबोहर पडून मैदानी व मर्दानी खेळात सामील होत असे ही बातमी त्यांना प्रायः असावी. म्हणून इंग्रजी राज्यात शिवाजी असता तर त्याने काळास अनुसरून काय पराक्रम केले असते याचे वर्णन त्यांनी केले. पण सर्वात मौज ही की डॉक्टर भांडारकर हे त्या दिवशी अध्यक्ष होते. असे असता त्यांनी जाईल्स साहेबांचा सौम्य निषेधहि केला नाही. उलट त्यांनी त्यांच्या 'प्रेक्त' विचाराची वाखाणणीच केली. ते म्हणाले

‘यशवंतराव होळकरांच्या मृत्यूचा मुद्दा ... जन्मला. पूर्वीच्या रानटी स्थितीचा मला अनुभव आहे. मी मालवणाहून मुंबईस प्रथम परिक्षेस आलो तेव्हा मला पंधरा दिवस लागले. आता ती स्थिति नाही. मला एवढेच वाईट वाटते की मी जरा लवकर जन्माला आलो. थोड्याशा उशीराने जन्माला आलो असता तर ह्या मुखसेयीचा उपभोग ल्हानपणीच मला घेता आला असता. मी आज तुमच्यापुढे बोलायला उभा आहे ही इंग्रजी राज्याची कृपा. नाही तर मी माझ्या खेडेगावात तीन तास संध्या आणि चार तास ब्रम्हयज्ञ करीत बसलो असतो!’ भांडारकर अशा गोष्टी कोटहि त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतिप्रमाणे अगदी मनापासून सरळ सांगत. बिचान्याला विनोद माहितीच नव्हता. पूर्वजांचा अभिमान त्यांना असावा तसा नव्हता. त्यांनी जुन्या दख्खनचा इतिहास लिहिला त्यावरून प्राचीन इतिहास त्यांना अवगत होता. आणि जुन्या संस्कृतीबद्दल त्यांना अभिमान नव्हता असे नाही पण पेशव्यांच्या निंदेबरोबर साहेबांवरील टीकेचाहि एखादा तरी शत्रू बोलून राष्ट्रीय अभिमान प्रगट करावा आणि जाईल्स साहेबांची थोडी तरी हजेरी घ्यावी ह्याविषयीचे अज्ञान त्यांना होते. म्हणून विद्यार्थ्यांपुढे वरीलप्रमाणे प्रदर्शन त्यांनी केले. केंसरीतील नाना फडणविसावरील लेख महाराष्ट्रात झालेले ठिकठिकाणचे उत्सव आणि डेकन कालजात झालेली मराठेशाहीची ही निंदाप्रचुर भाषणे यांचा बरोबर विरोध पाहिला म्हणजे सरकारी कॉलेजाविषयी लोकांच्या मनात अप्रीति उत्पन्न व्हावी हे स्वाभाविकच नाही काय? पुढच्या आठवड्यात प्रो. बेन यांना रजेवर जाताना विद्यार्थ्यांनी मानपत्र दिले त्या वेळी विद्यार्थ्यांना उपदेश करताना बेन यांनी जाईल्स साहेबांच्या वेळी केलेली चूक सुधारून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यात ते म्हणतात की मी बिचारा भोळा म्हणून काही तरी बोलून जातो. त्याचा बाहेरील लोकाना उपयोग करण्याचा काय अधिकार? १८९६ साली प्रो. भानूनी शिवाजीवर व्याख्यान दिले त्या वेळी मीहि थोडे बोललो. त्याचा भानूनी दुरुपयोग केला. मी आपला भोळा बोलून जातो ते लोकानी खरे का समजावे?’ याहि बोलण्यात खोच होती. शिवाजीची स्तुती करणारे त्यांचे भाषण टिळकानी खटल्यात पुराव्यात दिले होते आणि साहेब लोक देखील शिवाजीविषयी काय बोलतात हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता. अर्थात् त्याचा गवगवा झाला आणि बेनसाहेबानी जाईल्स साहेबांची थड्या केली असे बाहेर लोक बोलू लागले ते त्यांना अडचणीचे वाटू लागले. एवढ्या करिताच त्यांनी हा भाषणाचा प्रसंग साधला असावा.

(१०) प्लेग व इनॉक्युलेशन

सन १८९९ मध्ये पुण्यातील प्लेग हटला नव्हता इतकेच नव्हे तर जोराने सुरू होता. तथापि प्लेगप्रतिबंधक सरकारी उपाययोजनांचे स्वरूप पूर्वी दोन वर्षात म्हणजे टिळक तुरुंगात जाण्यापूर्वी जे होते ते टिळक मुटून आल्यावर राहिलेले नव्हते. रडशाहीत काय काय अनर्थ झाले आणि लोकानी प्लेगपेक्षा प्लेगप्रति-

बंधक उपायाचे दुःखच किती अधिक भोगले याचे वर्णन या चरित्राच्या पहिल्या भागात केलेलेच आहे. रँड साहेबांच्या सुनाने प्लेगच्या अधिकाऱ्यांच्या मनावर प्रत्यक्ष नसला तरी अप्रत्यक्ष रीतीने बराच परिणाम झाला. तो असा की प्लेग हटविताना लोकांचे काही एक न एकता केवळ आपल्या मर्जीप्रमाणे वागणे असे जे पूर्वीचे धोरण होत ते बदलून आता लोकांच्या साहाय्याने व सहविचाराने उपाययोजना करावी हेच अधिक श्रेयकर आणि फलप्रद आहे असे त्यांना वाटू लागले होते. प्लेगासारखे रोग आले असताना कोणतेही सुधारलेले सरकार हे झोपून स्वस्थ बसणार नाही ही गोष्ट खरी. तथापि पुष्कळशा युरोपियन डॉक्टर लोकांचीही मत असे झाले होते की एकाद्या दोषी ज्वराप्रमाणे प्लेग हा काही सुदृतीनेच हतवीर्य होणारा आहे. ते घडपयेंत पावसाळ्यात गवत आपोआप उगवते त्याप्रमाणे ऋतुमानाची अनुकूल स्थिति लाभताच प्लेगचे जंतू जागृत व वृद्धिंगत होऊ लागतात. अर्थात् वैद्यक शास्त्रालाहि प्लेग फारशी भीक धालीत नाही. म्हणून कडक उपायाची योजना करण्यात फारसा अर्थ नाही. टिळकानी कंगरी हाती घेण्यापूर्वी मुंबई सरकाराने प्लेगचे कमिशन नेमणाचा विचार केला पण त्याचा रिपोर्ट निघून त्याची अमलबजावणी होण्याला बराच काळ लागणार म्हणून डॉ. रीड वगैरे जे स्थानिक अधिकारी पुण्यास होते त्यांच्याकडे शिष्टमंडळे नेऊन टिळकांच्या पुढारीपणाचा फायदा घेऊन सरकारी उपायांचा कडकपणा कमी करण्याचा प्रयत्न पुणेकरानी मुरू केला. तारीख ९ जुलै रोजी पुण्यास जाहीर सभा भरून त्यात टिळकप्रमुख असे एक शिष्टमंडळ पाठविण्याचे ठरले. ते १६ जुलै रोजी जाऊन रीड साहेबांस भेटले आणि ह्या भेटीत पुष्कळ गोष्टींचा निहाल लागला. रँडसाहेबांच्या सुनानंतर मुख्य प्लेग-आधिकारी म्हणून कर्नल क्रे नावाचे लष्करी अधिकारी पुण्यास नेमले गेले होते. त्यांचा स्वभाव रँड साहेबांच्या स्वभावाच्या अगदी उलट असल्या कारणाने कोणासहि काही सांगणे असल्यास सवड मिळू लागली. आणि स्थानिक पुढार्यांची सल्लामसलत घेतल्याने उपाय-योजना मुलभ व अधिक यशस्वी होते असे क्रे साहेबानाहि कळू लागले. दुसरे पक्षी कारंटाईन सारखे प्रायः अशक्य उपाय चालू ठेवण्यात अर्थ नाही, त्यात विनाकारण लोकांची गैरसोय होते, आणि सरकारला फुकट खर्च येतो असा अनुभव अधिकाऱ्यांना आला म्हणून कारंटाईन उठविण्यात आले. प्रेताची तपासणी दिली करण्यात आली. मयताची फक्त बर्दी देणे आणि प्लेगदूषित घरे साफसूक करवून घेणे हेच मुख्य उपाय म्हणून शिल्लक राहिले. ज्या पुण्यात रँडसाहेबांच्या जुलूमामुळे खून झाले त्याच पुण्यात कर्नल क्रे व मेजर रीड या प्लेग-अधिकाऱ्यांना पेटानिहाय पानमुपाऱ्या झाल्या. हा फरक कशाचे द्योतक होय हें सांगावयास नकोच ! टिळकांच्या मते प्लेग-प्रतिबंधक असा खरा परिणामकारक उपाय म्हणजे स्थानत्याग हा एकच होता. इनोक्युलेशन म्हणजे प्लेगची लस टोचणे हा एक उपाय हळुहळु पुढे येऊ लागला होता. पण टोचण्याची लस व ती टोचण्याची कृती या दोन्ही-गोष्टी अद्याप अपूर्णावस्थेत होत्या व त्या विषयी प्रथम प्रथम लोकांच्या फारच

तक्रारी हेत्या म्हणून तुरुंगातून सुटून आल्याबरोबर टिळकाना प्रथम ह्या वादात पडावे लागले.

कांणत्याहि वावतीत सरकारला विरोध करावयाचा असता टिळक धर्माच्या आड लपतात असा एक त्यांच्यावर ठराविक आक्षेप असे. पण लस टोचण्याच्या वादात हा आक्षेप त्यांनी प्रथमच निर्मूल केला. ‘ लसीबरोबर शिजलेला मांसरस पिचकारीने शरीरात थोडामा थोड्यावा लागतो. एवढ्याकरिता म्हणजे धर्मश्रद्धेने महाराष्ट्रातील लोक या उपायाच्या विरुद्ध जातील असे आम्हास वाटत नाही. मांसरसापेवजी उद्या डाळीचे पीठ किंवा कणकीचे पीठ शिजवून त्याचा रस उपयोगात आणण्याचा प्रयोग पुढे मांस यशस्वी होईल. तसे झाले तर सोवळ्या आजीबाईची देखील काडी इतकीहि धर्मसंबंधी तक्रार लस टोचण्याविरुद्ध राहणार नाही. पण सध्याच्या स्थितीत देखील धर्मसंबंधी कोणाची खरोखरच तक्रार असेल असे आम्ही म्हणू शकत नाही. असल्यास ती खोटी आहे. औपध म्हणून थोडासा मांसरस आणि तोहि प्लेगच्या किड्यानी खाईला पिचकारीने शरीरात घालण्यास धर्मप्रत्यवाय आहे असे आम्हास तरी आढळून आलेले नाही. ’ तात्पर्य लसीविरुद्ध तक्रार धर्माची नव्हे तर व्यवहाराची. आणि या तक्रारीचा आधार लसीच्या उपयोगानिपयी अजून राहिलेला संशय. पण हा संशय अतज्ञ माणसानीच नव्हे तर तज्ञ माणसानीहि व्यक्त केला होता.

लस टोचण्याचा वाद सुरू झाला त्याला दोन वाजू हेत्या. सरकारची वाजू अशी की तज्ञ डॉक्टर लोकांनी लस तयार करण्याचे काम हाती घेतले आहे. ती टोचण्याची व्यवस्था झाली आहे. तेव्हा लोकांनी ती आपण होऊन टोचून घ्यावी. पण ते ते गे न करतील तर त्यांच्यावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सक्तीहि करावी लागेल. कारण प्लेग पसरू न देणे हे देशाच्या हिताचेच आहे. ह्याच्याविरुद्ध लोकांची वाजू अशी की प्लेगची लस नव्यानेच निघाली आहे. अजून ती व्हावी तितकी निदोष नाही. टोचण्याची कृतिहि पुष्कळ वेळा अडाणीपणाची घडते. कोणाला ती टोचावी कोणाला टोचू नये ह्याविषयी जो विवेक केला पाहिजे तो राहात नाही. म्हणून तिचे दुष्परिणाम कोटे कोटे दिसून येतात. अर्थात लस टोचून घ्यावयाची तर ती ज्याची त्याने खुपीने टोचून घेतली पाहिजे. जुलमाने ती मुळीच टोचू नये. कितीहि केले तरी लस हे एक प्रकारचे विष आहे असेच लोक समजतात. म्हणून ती सक्तीने कांणाच्याहि अंगात टोचण्याचा सरकारास अधिकार नाही. टिळकानी ही लोकांची वाजू म्हणून उचलून धरली आणि ती केसरीतून जोराने मांडण्याचे काम केले.

सन १८९९ च्या जून जुलैमध्ये वेळगावकडे सक्तीने लस टोचण्याचा प्रचार सुरू झाल्याच्या वातम्या आणि तक्रारी येऊ लागल्या. म्हणून तारीख १ आगस्टच्या केसरीत टिळकानी या सक्तीविरुद्ध बंडाचे निशाण उभारले. पण त्यांनी प्रथमच असे स्पष्ट म्हणून ठेवले की ‘प्लेगच्या या देवी टोचण्यापासून बिलकूल फायदा नाही असे आम्ही म्हणत नाही. पण लस टोचलेल्या मनुष्याच्या प्रकृतीवर काय

परिणाम होतात हे अजून स्पष्ट कळलेले नाही. एकदा लस टोचल्यावर पुढे किती महिनेपर्यंत प्लेग होण्याची धास्ती नसते याचाहि पक्का निर्णय अजून झालेला नाही. दरवर्षी प्लेग येणार तर दरवर्षी लस टोचून घ्यावी लागेल. पुष्कळाना ही स्थिति भयप्रद वाटते. म्हणून लस कितीहि फायदेशीर असली तरी कोणावरहि ती टोचण्याची सक्ति होता कामा नये.” टिळकांच्या मते स्थानत्याग हा प्लेगवर सर्वात उत्कृष्ट उपाय. पण गाव सोडून वाहेर जाऊन राहावयाचे म्हणजे वाजार पाणी दिवाबत्ती रखवाली इत्यादि व्यवस्था हवी. ती सरकार करावी तितकी करीत नाही. यूरोपियन लोकाना प्लेग फारसा होत नाही. त्याचे कारण हेच की ते गावापासून दूर अंतरावर राहातात. म्हणून त्यांचे प्लेगपासून संरक्षण होते आणि लस टोचून घेण्याची त्यांच्यावरील सक्तिहि टळते. अर्थात ज्या सोई गोऱ्या लोकाना गावा-वाहेर राहण्याला मिळतात त्या सर्व अगदी तशाच नसल्या तरी निदान थोड्या-वहुत तरी येथील लोकाना करून दिल्या पाहिजेत. हे करण्याला खर्च येतो. म्हणून तो टाळून लस टोचण्याच्या संवंग उपायावर सरकार आपले कर्तव्य भागवून घेते. लसच टोचावयाची तर डॉ. विश्राम रामजी घोले यांच्या मताप्रमाणे गोस्तनाची लस टोचण्याचा प्रकार मुरू करावा. कारण गोस्तन देवी टोचून घेण्याची सवय लोकाना आहे. त्यापासून दुष्परिणाम होत नाहीत हे लोकाना अनुभवाने कळले आहे. प्लेग आला असता गाईची लस टोचण्याचा प्रघात पूर्वी तुर्कस्तानात होता याविषयी इंडियन मेडिकल जर्नलमध्येच लेख आला होता. तात्पर्य केवळ लस टोचून घेणे याला टिळक प्रतिकूल नव्हतं. तर जी लस निदोष असण्याची खात्री लोकाना अजून पटली नव्हती ती सक्तीने टोचण्याचा आग्रह सरकारने धरू नये, प्रथम लोकांचे मन वळाविण्याचा प्रयत्न होईल तेवढा करावा इतकेच टिळकांचे म्हणणे होते. तारीख १५ आगस्टच्या केसरीत या विषयावर टिळकानी एक संबंध अग्र-लेखच लिहिला. ह्यात लसीची मूळ कल्पना ती तयार करण्याचे प्रयत्न इत्यादिका-विषयी सोंपपत्तीक चर्चा केलेली असून प्लेगप्रतिबंधक उपाय म्हणून डॉ. यारसीन यांची लस निरोगी मनुष्याला टोचण्यापेक्षा प्लेग झालेल्या मनुष्याला टोचावी असे मत टिळकानी प्रतिपादिले.

केसरीच्या ह्या मतप्रतिपादनाने बरीच खळबळ उडाली. सरकारास वाटू लागले की आपल्या कामात हे एक विघ्न आले. म्हणून त्यांची प्रतिक्रिया सुरू झाली. मुंबईचे डॉक्टर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांनी या प्रतिक्रियेला दुजोरा दिला आणि टाइम्स पत्रातून लस टोचण्याच्या उपायाचे समर्थन जोराने सुरू झाले. डॉक्टरांच्या नात्याने डॉ. भालचंद्र यांनी लसीविषयी दिलेला अभिप्राय तितक्या पुरता कोणीहि ग्राह्यच मानला असता. पण त्यांच्या अभिप्रायाचा आधार घेऊन सक्तीचे समर्थन सरकाराकडून होऊ लागले. आणि या सक्तीचा तर डॉक्टर निषेध करीनात. एवढ्यामुळे टिळक व डॉक्टर भालचंद्र याजमध्ये वाद वाढला. डॉ. भालचंद्र हे अगदी दुसऱ्या टोकाला जाऊन बसल्यासारखे झाले होते. प्लेगची लस

प्रयोगावस्थेन आहे हाणून तिचे काही दुष्परिणाम होऊ शकतील ही गोष्ट ते प्रांजलपणे कवट करीनात. दुष्परिणाम झाल्याची उदाहरणे वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध होत होती. त्यांचा तयार करण्याची मूचना ते स्वीकारीनात ! आणि स्वतंत्र विचाराचे चार देशी डॉक्टर जमवून त्यांचा अभिप्राय प्रगट करण्याने जो फायदा काही मिळण्यासारखा होता तो सोडून देऊन केवळ टाईम्स पत्रात लसली अनुकूल असे लेख लिहिण्याचे धोरण त्यांनी स्वीकारले. यामुळे सरकारची बाजू सावरून धरण्याकरिता डॉक्टर भालचंद्र हे पुढे आले आहेत असा आक्षेप त्यांच्यावर लोक घेऊ लागले. इकडे वेळगाव इत्यादि ठिकाणी गाव सोडून देऊन बाहेर झोपड्यातून राहणाऱ्या लोकांवरही लम टोचण्याचा जुलूम सुरू झाला आणि ही तक्रार नामदार छत्रे यांनी कौन्सिलपुढे मांडली. 'लस टोचून घ्या नाहीतर घरातून बाहेर जा ! कारण एरवी तुम्हाला प्रेग होईल' हे म्हणणे एक वेळ असो. पण बाहेर जाऊन प्रत्यक्ष झोपडीत राहणाऱ्या लोकांना 'तुम्ही टोचून घ्या नाही तर झोपडी सोडून जा' असे सांगणे हास्यास्पद होते. अशा रीतीने अविचारी अधिकाऱ्यांचा जुलूम ही लस टोचण्याच्या उपायाला एक नसता अडचण होऊन राहिली होती.

पुण्यात लष्करी लोकांच्या हाती प्रेगसंबंधी सर्व अधिकार असल्यामुळे त्यांनी शिस्तीच्या नावाखाली अनेक हास्यास्पद प्रकार केले. पुण्यातील प्रेग संपला तेव्हा परगावचे लोक पुण्यास येऊन प्रेगचा फैलाव करितील या सवयीवर त्यांनी काही दिवस पुण्याची नाकेबंदीच केली. गात्राचे आटा नंतर गावातून बाहेर व बांदरून गावात गाडी मुळीच सोडोनात. जणू काय दिवसा झालेल्या गाड्याच्या वाहतुकीने किंवा रात्रीच्या येणाऱ्या जाणाऱ्या पादचरांच्या संसर्गाने प्रेग होण्याची भीति नव्हती आणि ती फक्त गाड्यांना चिकटून राहिली होती ! विशेष मौज ही की पुण्यात बांदरून प्रेग येण्याची भीति असता गावातील गाडी बाहेर जाऊ देण्यालाही प्रतिबंध केला जाई ! उलट लष्करी अधिकाऱ्यांमधून नाक्यावर गाड्या सोडून लोक पायउतारा आतबाहेर जात येत ते चालत, चुकून एकादा प्रेगचा रोगी गाडीत घालून कोणी रात्री लपून लपून पुण्यास आणील एवढ्याकरिता ही सगळ्या लोकांची नाकेबंदी ! प्रेगच्या दिवसातील पुण्याचा हा वेढा पुष्कळ राहवाशांच्या स्मरणात आहे. आणि तो आठवला म्हणजे त्यांचे त्यांना हसू येत. पुण्यास गावात जाण्यायेण्याचा प्रतिबंध लोकांना थोडासा नेहमीच्या परिचयाचा आहे. गव्हर्नरसाहेब कोटें जावयाचे असता काही वेळ रस्ते बंद होतात म्हणून त्यांचे इतके कोणास वाटले नाही. पण 'लस टोचून न घ्याल तर झोपडी सोडून जावे लागेल' असे अधिकाऱ्यांनी म्हटल्यास मग प्रेग पासून बचाव करून घेण्याला लोकांनी जावे तरी कोटें ? या प्रश्नाचे उत्तर कोणासच मुचेना.

आक्टोबर महिन्यात डॉक्टर भालचंद्र व टिळक यांचा परस्पर पत्रव्यवहार झाला. डॉक्टर भालचंद्र यांना लिहिलेल्या पत्रात टिळकानी दहा मुद्देसुद प्रश्न विचारले होते. त्यातील मुख्य मुद्दा लसीपासून हटकून बचाव किती होतो आणि लसी-

पासून काही दुष्परिणाम होतात की नाही असा रोख ठोक विचारण्याचा होता. टिळकांचे हे पत्र गेल्यावर डॉक्टर भालचंद्र यानी ग्रॅट मेडिकल कॉलेज सोसायटीच्या विद्यमाने इतर डॉक्टर लोकाना विशेषतः गावोगावच्या सब असिस्टंट सर्जन लोकाना काही माहिती गोळा करून पाठविण्याबद्दल पत्रे लिहिली. यावर टिळकानी आधीच आक्षेप असा काढला होता की एकादे कमिशन नेमून स्वतंत्र चौकशी व्हावी किंवा डॉ. भालचंद्र यानी स्वतःचा अनुभव म्हणून वाटेल ते सांगणे पण डॉक्टर लोकाना काढलेल्या सरक्युलरानी विश्वसनीय माहिती मिळण्यासारखी नाही. धारवाड येथून कृष्णाजी आबाजी गुरुजी यानी लसीच्या दुष्परिणामाच्या उदाहरणाचे एक भले कोष्टकच्या कोष्टक पाठविले ते तारीख २४ आक्टोबरच्या केसरीत छापिले गेले. मुंबईच्या चॅम्पियन पत्रात पारसी डॉक्टर सुखीया यानीहि लसीपासून होणाऱ्या दुष्परिणामासंबंधी आपले मत प्रगट करून टिळकाना एक प्रकारे पाठिंबा दिला.

गुरुजी याजकडून तक्रारीचे नवे हस्ते केसरीत येतच होते. तेव्हा पुण्यात लस टोचण्याला अनुकूल असा जो एक पक्ष होता त्याने पुण्याचे एक होमिओपॅथीक डॉक्टर व गोपाळराव गोखल्यांचे स्नेही राजम् अयंगर यास धारवाडास पाठविले. आणि गुरुजीनी केमरीकडे पाठविलेल्या हकिकतीत कितपत तथ्य आहे ह्याचा तपास खाजगी रीतीने करविला. डॉक्टर अयंगर यानी मराठा वर्तमानपत्रात जे पत्र लिहिले त्यात जवळ जवळ गुरुजींचे समर्थनच केले होते. ते लिहितात की 'गुरुजींच्या यादीत काही असलेले व काही नसलेले लोक गुरुजीबरोबर व काही स्वतंत्रपणे मी तपासले. त्यावरून दिसून आले की वाजवीपेक्षा फाजील लस अंगात घातल्यामुळे लोकाना त्रास झाला आहे. एक वर्ष होऊन गेले तरी कित्येकावरील दुष्परिणाम कमी झाले नाहीत. लस टोचण्याची पिचकारी अजाणत्या लोकानी वापरण्यानेच कित्येकास इजा झाल्या. काही विलक्षण योगामुळे ज्यांना लसीचे माप बरोबर दिले गेले त्यांपैकी कित्येकांचा दम्याचा रोग कमी झाला. उलट पक्षी प्रमाण बरोबर न साधल्याने कित्येकांचे अंतर्गत रोग अंगावर उमटले. कित्येक डॉक्टरानी रोज तीन तीनशे लोकाना लस टोचल्याची डॉक्टर अयंगर यांचेपुढे प्रौढी गाईली ! पण एका दिवसात तीनशे रोगी काळजीपूर्वक टोचले जाणे शक्य नाही असा डॉक्टर अयंगर यानी आपला अभिप्राय दिला. अर्थात लस टोचण्यापासून फायदा आहे म्हटले तरी प्रकृतीचे मान बरोबर ओळखणे व त्या प्रकृतीला जुळले असे लसीचे प्रमाण ठरविणे ह्या गोष्टी अवघडच होत्या.

पुढे डॉक्टर भालचंद्र यानी टिळकांच्या पत्रास सविस्तर उत्तर पाठविले. आणि ते ज्यात छापिले त्याच म्हणजे २१ नोव्हेंबरच्या अंकात टिळकानी त्या पत्राला सविस्तर उत्तरहि दिले. या पत्रोपत्री वादाचा उपसंहार करिताना टिळक लिहितात "हल्ली लस तयार करण्याचा उद्योग चालला आहे. स्तुत्य आहे. केव्हाना केव्हा तरी त्यापासून जगाचे मोठे कल्याण होण्याची आशा आहे. पण या सर्व गोष्टी कबूल केल्या तरी

आज त्याची स्थिति अर्पूण नाही असे आम्ही म्हणू शकत नाही. अजून पुष्कळ शोध व्हावयाचे आहेत. प्रेगच्या लसीतील घटकावयवाचे गुणदोष अद्याप समजावयाचे आहेत. आणि तिची तीव्रता कमी करून कोणत्या प्रकृतीच्या मनुष्यास टोचले असता इजा होणार नाही हे अद्याप ठरावयाचे आहे. आज सिद्ध काय ते एवढेच झाले आहे की प्रेगचे थोडेसे विष अंगात घातले असता शरीरात प्रेगाबरोबर झुंझण्याची थोडीशी अधिक शक्ती येते. पण हे तत्त्व सिद्ध करण्यास एवढा खटाटोप नको होता. कारण अफू खाणारास अफू बाधत नाही यातील व देवी टोचण्यातील बीज तेच आहे. मुख्य मुद्याची गोष्ट ही की प्रेग टोचण्याने जो निर्भास्तपणा येतो तो देवी टोचण्याइतका तरी कायमचा झाला पाहिजे. पुष्कळ शास्त्रीय शोध करूनहि तो तसा न होईल तर त्या उपचाराची मातवरी फारशी राहणार नाही. कसेही असे. हल्ली हा प्रयोग अपूर्णावस्थेत आहे. एवढेच आमच्या मते निर्विवाद होय. तो पूर्णावस्थेस यावा अशी आमची मनापासूनची इच्छा आहे. पण यामुळे त्या अर्ध्याकच्च्या तयार झालेल्या रसायनाचा सर्वांनी अंगीकार करावा, आणि ते तसे करीत नसल्यास 'खुपीची सक्ती' असे वेडे वाकडे नाव देऊन सरकारने जुलूम करून त्यास टोचून सोडावे असे मत देण्यास आमची मनोदयता आम्हास सांगत नाही. ”

या वादाच्या निमित्ताने टिळकानी जंतुशास्त्राच्या तत्वांचा अभ्यास मुद्दाम केला. डॉक्टर लोकांच्या भेटी घेऊन त्यांच्याशी पुष्कळ विचारविनिमयहि केला. यामुळे डॉक्टर भालचंद्र यास दिलेल्या उत्तरात किंवा केसरीतील लेखात एखाद्या तज्ञ मनुष्याने लिहावे अशा तऱ्हेची विचारसरणी व भाषासरणी टिळकांच्या लेखणीतून बाहेर पडत असलेली दिसून आली. निष्णात व तज्ञ अशा डॉक्टर लोकाना त्यांच्या विचारसरणीत क्वचित दोष दिसला नसेल असे नाही. पण ज्या लोकावर लस टोचण्याचा जुलूम प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष होत होता त्यांना आपली दाद घेणारा कोणी तरी एक धोट व बळकट वकील मिळाला हे पाहून फार समाधान झाले असेल यात शंका नाही. लस प्रयोगावस्थेत असल्यामुळे तिच्या सुपरिणामाविषयी लिहिण्याला कोणाला जितका हक्क तितकाच तिच्या दुष्परिणामाविषयी माहिती देऊन लोकाना सावध करण्याचा हक्कहि प्रतिपक्षास ओघानेच येतो. टिळक केसरीत लिहितात 'दोघानी दोन तऱ्हेची माहिती गोळा केली आहे. ते एकमेकांस जरी दूपणे देत असले तरी शहाण्या माणसाने दोघांची माहिती एकत्र करून आपल्या सिद्धान्त रचणे जरूर आहे. गुरुजी डॉक्टर नसले तर डॉक्टर भालचंद्र जंतुशास्त्रज्ञ नाहीत हेहि पण लक्षात ठेविले पाहिजे. तसेच एकाची माहिती प्रत्यक्ष मिळविलेली आहे व दुसऱ्याची विश्वसनीय असली तरी अन्यमित्राकडून मिळविलेली आहे हा भेद ध्यानात ठेविला पाहिजे.'

सन १८९९ च्या मेच्या अखेरीस मुंबई सरकारने नेमलेल्या इन्फेक्शियुशन कमिशनच्या बैठकीस सुरवात झाली. कमिशनपुढे प्रिन्सिपाल कड्री अकौन्टन्ट माय-

झरकर वकील करंदीकर तसेच किलोस्कर खासवन्त शीलवन्त इत्यादि लोकांच्या साथी झाल्या. त्यांनी लस टोचल्याने आपल्या प्रकृतीवर वाईट परिणाम झाल्याचे सांगितले. कुण्णाजी आवाजी गुरुजी हे काशीस गेले होते तेहि धारवाडस परत आले आणि त्यांनी आपली माहिती कमिशनपुढे ठेवली. पण त्यांनी प्रगट केलेल्या नावाच्या गृहस्थाना कमिशनने आपल्यापुढे साक्षीस बोलाविले नाही.

तारीख २२ फेब्रुवारी १९०० रोजी हिंदुस्थान सरकारने प्रेगची लस टोचण्यासंबंधी एक सरकारी ठराव काढला. त्यापूर्वी त्या सरकारने एक मोठे प्रेग कमिशन नेमले होते. त्याने केलेल्या सूचनांचा आणि अनुमानांचा अनुवाद सदर सरकारी ठरावात होता. लस टोचल्यापासून एकंदरीने दुष्परिणाम होत नाहीत असा सर्वसामान्य अभिप्राय कमिशनने व सरकारने दिला. तथापि लस टोचण्याच्या कामी सक्ति विलकूल होऊ नये व ते सर्वस्वी लोकांच्या इच्छेवर सोपवावे हा जो टिळकांचा आग्रह त्याला ह्या रिपोर्टापासून बळकटीच मिळाली. सदर सरकारी ठरावात खालील शब्द होते.

“ At the same time, His Excellency in Council adheres strictly to the principle which he has continuously enjoined that the choice whether or not they should be inoculated must be left entirely to the people, and compulsion on no account must be resorted to. ”

प्रेग ही एक आपत्ति आहे. कोणत्याहि आपत्तीत तिचे निवारण करण्या-कारिता मनुष्य आपल्याकडून शक्य तो प्रयत्न करीत असतो. त्यात एकादी हुलड असते. एकादा त्रागा असतो. एकादा तोडगा असतो. अशा पुष्कळ गोष्टी असतात. वरीलपैकी एकाद्या तऱ्हेवाईक उपायाने आपत्तीचे निवारण होईलहि. याकरिता कोणी तसे उपाय इच्छेने किंवा हौसेने करून पाहिल्यास त्याला इतर कोणी नावे ठेवणार नाही. पण अशा गोष्टींची सक्ति होणे केव्हाहि योग्य नसत. आणि डॉक्टर भालचंद्र काय किंवा सरकार काय हे व टिळक ह्यांच्यामध्ये वादाचा मुख्य मुद्दा काय तो एवढाच होता. प्रेग कमिशनने इनॉक्युलेशनपासून काही फायदा आहे असे म्हटले तरी त्याचा फारसा पोवाडा कमिशनने गाडला नाही. उलट टिळक हे लस टोचण्याच्या सत्तीला विरोध करीत होते तरी लस टोचण्यापासून काही उपयोग होणारच नाही किंवा ते सर्वथैव वर्ज्य आहे असे ह्मणण्याचा त्यांचा हेतू नव्हता. टिळकांचे म्हणणे इतकेच होते की ‘रोगाच्या आपत्तीत तिचे निवारण कसे करावे ह्याविषयी कोणीहि मनुष्य आपल्या तज्ञ सल्लागार डॉक्टरांचा अभिप्राय घेतच असतो. डॉक्टरहि योग्य तेच त्याला सांगत असतात. स्वतःला पटले न पटले तरी कोणीहि आपल्या डॉक्टराचा सल्ला सहसा अवमानित नाही. आज लस टोचणे हे अधिक सुप्रतिष्ठित झाले असले तरी कोणीहि उडी घालून हौसेने लस टोचून घेतो असे नाही. तर आपल्या विश्वासाच्या डॉक्टराच्या सल्ल्यामुळे किंवा आग्रहामुळे

तो टोचून घेतो. पण आपल्या विश्वासाच्या अनुभवाच्या ऋणानुबंधाच्या डॉक्टराचा सहा आग्रह किंवा जुलूम हा वेगळा आणि सरकारी अधिकाऱ्याचा वेगळा.' त्या काळी डॉक्टर लोक जरी प्रथमपासूनच लस टोचण्याच्या कामी उडी घालते तरी ही वाव इतकी अप्रिय वाटली नसती किंवा तिचा इतका गवगवाहि झाला नसता. परंतु या कामी डॉक्टर लोकांची देग्वील तेव्हा इतकी खाली नव्हती की त्यांनी आपल्या स्नेह्यांना लस टोचण्याचा आग्रह किंवा जुलूम करावा. शहरातून सक्तीचा गवगवा विशेष झाला नाही. पण खेडगावातून प्रेगच्या व्यवस्थेकीरता लहान लहान डॉक्टर लोक व अधिकारी नेमले होते ते लोकांशी वागताना जितकी दक्षता ठेवावी तितकी ठेवीत नमत आणि जितके मन मिळून काम करावे तितके करीत नसत. अशा लोकांची रड कोणी पुरस्कर्ता मिळाल्याशिवाय सरकारपर्यंत कशी जाणार? रोगप्रतिबंधक उपायाविरुद्ध तेटे म्हणजे ते उपाय अमलात आणणाऱ्या जुलूमी अधिकाऱ्याविरुद्ध तेटे इतकाच खरोखर त्याचा अर्थ होता. आणि ह्या तंट्यात लोकाना पुढाऱ्याची मदत अवश्य हवी होती. लस टोचण्याच्या वावतीत डॉक्टर भालचंद्रा-सारंग लोक सरकारला अनुकूल म्हणून लोकांचे प्राण वार्चावण्याची काळजी तेवढी त्यांनाच आणि टिळक प्रतिकूल म्हणून लोक भेले तरी त्यांना चालतील इतके ते वेफिकीर असा अर्थ नाही! तर कोणत्याहि निमित्ताने किंवा कारणाने अधिकाऱ्याकडून जुलूम होत असता त्याच्याकडे कानाडोळा करावा ही एक वृत्ति आणि त्याचा गवगवा करावा ही दुसरी वृत्ति. ह्या दोन वृत्तींचा नेहमी झगडा चाललेला असतो. आणि आपल्या नेहमीच्या धारणाप्रमाणे टिळकानी कित्येक लोकांचे आक्षेप सोसूनहि लोकांची पडती वाजू उचलून धरली हे त्यांच्या असमंजसपणाचे लक्षण नसून लोकहितबुद्धीचे यातक होय हे कोणाहि समंजस व विचारी माणसास दिसून येईल.

काळांतराने प्रेग हळु हळु हतवीर झाला. लोकांचाहि त्याच्याशी परिचय वाढला. गावाबाहेर जाऊन राहणे हे लोकांच्या अंगवळणी पडले. लस अधिक अधिक निंदोप होऊ लागली. यामुळे ज्यांना गावाबाहेर जाता येई ते स्वेलने जाऊ लागले. बाहेर जाता येईना ते स्वेलने लस टोचून घेऊन गावात राहू लागले. प्रेग-व्यवस्थेतील अंग सरकारने हळु हळु बहुतेक सर्व काढून घेतले. शहरातून ती व्यवस्था त्यांनी स्थानिक सरकारच्या ह्मणजे मुख्यतः म्युनिसिपालिटीच्या स्वाधीन केली. आणि लोकल बोर्डाच्या क्षेत्रात जवळ जवळ काहीच व्यवस्था नाही अशी स्थिति आली तरी सरकारने त्याकडे लक्ष दिले नाही. तात्पर्य पुढे पुढे प्रेगच्या व्यवस्थेतील जुलूम ही केवळ स्मरणाची गोष्ट होऊन राहिली. ह्मणून लस टोचणे हा पूर्वी केव्हा एका मोठ्या हमरीतुमरीचा विषय होऊन बसला होता असे आज कोणी सांगितले तर नव्या पिढीच्या मनुष्याला ते फारसे खरेहि वाटणार नाही. पण टिळकानी केलेला विरोध योग्य होता की नाही याचे मर्म समजण्याला तत्कालीन सामान्य लोकांच्या परिस्थितीच्या अंतर्गतात शिरले पाहिजे.

(११) कृष्णाजी आवाजी गुरुजी

इनोंक्युलेशन प्रकरणी प्रसिद्धीस आलेले कृष्णाजी आवाजी गुरुजी हे जुन्या पद्धतीने राहणारे एक धर्मनिष्ठ गृहस्थ होते. पण धर्मभक्तिपेक्षाहि त्यांची देशभक्ति अधिक होती. वामुदेव बळवंताच्या बंडात ते सामील नसले तरी वामुदेव बळवंता-बद्दल मनातून सहानुभूति असणाऱ्या व देशभक्त म्हणून समजणाऱ्या लोकांपैकी ते एक गृहस्थ होते. इंदापूरचे सुप्रसिद्ध वक्ते व प्रचारक देशपांडे व गुरुजी यांच्यामध्ये लोकाना फारच साम्य दिसे. दोघाहे शरीराने धिप्पाड, दोघाहि कट्टे देशभक्त. दोघा-नाहि गाई व शेतकरी यांचे अतिशय प्रेम. दोघानाहि तालमोचा शोक. दोघांचीहि तरुण पिढीला ब्रह्मचर्याविषयी उपदेश करण्याची कळकळ. आणि दोघानाहि मत-प्रसाराची आवड. सर्वांत विशेष साम्य म्हटले म्हणजे दोघांचेहि वक्तृत्व अमोघ आणि दोघांचेहि ठिकाणी श्रद्धेच्या मानाने चिकित्सा फारच कमी असल्यामुळे वक्तृत्वाच्या भरात आले म्हणजे बोलू नये तेहि आपण कंस बोलतो आणि दहा हात झाडाची वारा हात ढलपी काढून श्रोता विश्राम न ठेवील अशाहि गोष्टी कशा सांगतो याचे दोघानाही भान नसे. पण या दोघात मुख्य फरक हा होता की गुरुजींच्या ठिकाणी वक्तृत्वाइतकेच ग्रंथप्रेमहि असे. त्यांचा पुस्तकसंग्रह मोठा मौल्यवान् अगून दुर्मिळ गोष्टींचा ते हटकून संग्रह करीत. उपजीविकेचे साधन म्हणून प्रथम त्यानी जंगलखात्यात सरकारी नाकरी धरली. पण पुढे ती गेली. त्याला कारण त्यांची वाणदार वृत्तीच होय. नोकरी मुट्यावर ते प्रथम काही दिवस धारवाडकडे होते व पुढे तेथून ते काशीवास करण्याला गेले. पण त्यांच्यासारखा मनुष्य तेथे गप्प बसणे शक्य नव्हते. काशीस त्यानी कालिदास या नावाचे वर्तमानपत्र सुरू केले. धारवाडास असता त्यानी ग्रेगची लस टेचण्या संबंधाचा जुलूम प्रथम लोकांनदर्शनाला आणून केसरीपत्रद्वारे मोठी चळवळ केली. किंबहुना त्यांच्या या चळवळीमुळे इनोंक्युलेशन कमिशन नेमले गेले. आणि त्यानी दिलेल्या ग्रेगटेचणीच्या दुष्परिणामाच्या पुराव्यात काही अतिशयोक्ति असल्याचे कमिशनने जरी शाबीत धरले तरी अखेर चळवळीचा परिणाम होऊन लस टेचण्यासंबंधी कोणावर साक्ति होऊ नये असे सरकारी धोरण प्रस्थापित झाले.

पण गुरुजींना आपल्या ह्या चळवळीचे प्रायःश्रुत लवकरच घ्यावे लागले. कारण ते इकडे धारवाडकडे आले असताना त्यांच्या कालिदास पत्रात त्यांचे मदतनीस कोणी लवाटे यांनी 'काळा व गोरा' या विषयावर जून महिन्यात दोन लेख लिहिले. ते आक्षेपाई समजून काशी येथील डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने गुरुजीकडून दहा दहा हजार रुपयाचे जामीन मागण्याच्या नोटिसा नवीन क्रि. पो. कोड कलम १०८ प्रमाणे काढल्या. परदेशात गुरुजी हे असे संकटात सापडलेले पाहून टिळकानी दादा-साहेब करंदीकर यांना विनंति केल्यावरून ते त्यांचा मुकदमा चालविण्याला तिकडे गेले. वास्तविक कालिदास हे पत्र मराठी भाषेत निघणारे. त्याला उत्तर हिंदुस्थानात वाचक कितीसे मिळणार ? पत्र निघून पुरे पाच सहा महिनेहि झाले नव्हते. अर्थात्

कालिदासातील ह्या अप्रसिद्ध लेखाने काळ्या गोऱ्यांचे वैमनस्य माजून गंगानदीला आग लावण्याचा संभव नव्हता. पण गुरुजींना इनॉक्विलेशन चळवळीचे प्रायश्चित्त घडविण्याला 'कालिदास' हे आयतेच कारण सरकाराला लाभले. वास्तविक तेच प्रकाशक म्हणून जबाबदार. परंतु त्यांचा १७ वर्षांचा मुलगा छापखान्याचे काम पाही व लवाटे हे पुढे तपासीत एवढ्याकरिता त्या दोघानाहि नोटिसा काढण्यात आल्या. सर्वे गोष्टी लक्षात घेता गुरुजींना या परंप्रांती मदत करण्याबद्दल वर्तमानपत्रातून विनंति करण्यात आली. त्याप्रमाणे स्वतः टिळकानी व इतर काही लोकानी मदत केली. गुरुजींच्या खटल्यात सरकारला तिकडे भाषांतरकारांहि मिळाला नाही. तो मुंबईहून न्याया लागला. डिफेन्स तफेंचा वकीलहि मुंबईकडून गेला. अशा रीतीने गुरुजींच्या खटल्यातील दुतर्फी सिद्धता मुंबईकडून झाली. एवढेच नव्हे तर मुंबईसरकारकडून लिहून जाईपर्यंत अलाहाबाद सरकारला गुरुजींची माहिती देखील नव्हती. आणि त्यांच्या पत्राचीहि दाद त्या सरकारच्या ऑगिएंटल ट्रान्स्लेटरला नव्हती. मुंबई सरकारने हे प्रकरण उकरून काढले हे विंग पायोनिअरच्या लिहिण्यावरूनच लोकाना उमगले. तारीख ८ आक्टोबर रोजी खटल्यास मुगवात झाली व तारीख १७ रोजी खटल्याचा निकाल झाला. गुरुजींनी पाच पाच हजारांचे दोन जामीन आणि तीन हजाराचा जातमुचलका द्यावा नाहीतर एक वर्षे साधी कैद भोगावी, त्यांचे मुलाने एक हजाराचा जातमुचलका व पाच पाचशेचे दोन जामीन द्यावे नाहीतर तशीच एक वर्षाची शिक्षा भोगावी असे ठरवून लवाटे यांना मात्र मॅजिस्ट्रेटने सोडून दिले. निकालाच्या दिवशी पृण्याहून गेलेले पोलिस अधिकारी तेथे हजर होते. गुरुजींच्या मुलाने जातमुचलका लिहून दिला व करमरकर या नावाचे एक गृहस्थ त्याजकरिता जामीनांहि राहिले म्हणून मुलगा मुटला. स्वतः गुरुजींनी जातमुचलका लिहून दिला पण त्यांना एवढे भारी जामीन कांटे मिळणार ? म्हणून त्यांना तुरुंगात जावे लागले. पूर्वापासून गुरुजीवर सरकारचा डोळा होताच. महाराष्ट्रातून निघून ते काशीन गेले म्हणून पीडा टळली असे म्हणून मुंबईसरकारने त्यांचे मागचा संसर्ग काढून घ्यावयाचा. पण उलट गुरुजी हे राजद्रोहाचे बीज उत्तर हिंदुस्थानात प्रसरविण्याकरिता धारवाराकडून काशीला गेले असा रंग सरकारने या प्रकरणाला देऊन अलाहाबाद सरकारच्या मनात भीति उत्पन्न करून तेथेहि त्यांचा पिच्छा पुरविला. रावणाने आपले बळ माशी मारण्यात खर्च करावे त्याप्रमाणे मुंबई सरकारने हिंदुस्थान-सरकारच्या द्वारे अलाहाबाद सरकारकडे जाऊन गुरुजीवर खटला करून त्यास तुरुंगात घातले. गुरुजी हे इकडे चरितार्थ चालना म्हणून कंटाळून काशीला गेले ही गोष्ट सरकारला गुप्त पोलिसाकडून कळली नव्हती असे नाही. त्यांना गुरुजींची खरी स्थिति माहित होती. असे असता केवळ अन्नछत्रात जेवणाऱ्या मनुष्याकडून पाच पाच हजाराचे जामीन मागणे याचा अर्थ गुरुजींना तुरुंगात जाण्यास भाग पाडणे असाच सर्वांनी केला. पुढे मॅजिस्ट्रेटच्या निकालावर अलाहाबाद हायकोर्टात अपील लावण्याची खटपट टिळकानी केली व ते अपील पंडित मोतीलाल नेहरू यांनी दाखल केले.

न्यायमूर्ति ब्लेअर यांचेपुढे पहिली सुनावणी झाली. त्यात त्यांनी खटल्याचा अखेर निकाल हाईपर्यंत लहानसा जामीन घेऊन सोडायचे असा हुकूम केला. या हुकमाची अमलबजावणी करितानाहि मॅजिस्ट्रेटनी बराच घोळ घातला. गुरुजी यांना हात-बेड्या घालून मॅजिस्ट्रेटपुढे उभे केले. तेव्हा मॅजिस्ट्रेटनी फिरून भारी जामीन मागितले. नाहीतर पाचहजार रुपये रोख भरा असे सांगितले. काशीचे रहिवासी खाडिलकर व करमरकर यांनी एक हजार रुपये रोख भरले व तीन तीन हजार रुपयांना आपण जामीन राहतो असे सांगितले. तेव्हा मॅजिस्ट्रेट यांनी लायकीचा प्रश्न काढला. खाडिलकर यांचे सालीना उत्पन्न १५०० असून तेवढ्यावर प्राती-वरील कर घेतला जात होता. तेव्हा त्यांची तीन हजारांची लायकी कोणीहि मान्य केली असती. पण मॅजिस्ट्रेट ती मान्य करीनात. तेव्हा करमरकर यांनी चार हजारांच्या प्रामिगरी नोटी तीन हजाराकरिता हजर केल्या. दुसरे तीन हजार रुपये भरण्याला अवकाश मिळेल. पण शवटी ट्रेडरी ऑफिसरच्या नावे संध्याकाळपर्यंत पैसे भरल्यास गुरुजींना खुले करावे असा हुकूम एकदाचा कसा तरी मिळाला.

सन १९०१ च्या जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत गुरुजी यांचे अपील हायकोर्टात सुनावणीला निघाले. व न्यायमूर्तींनी इतकेच केले की पाच पाच हजाराचे दोन जामीन न घेता फक्त तीन तीन हजाराचे घ्यावे असे फर्माविले. मध्यंतरी जामिनावर तात्पुरती सुटका होण्याच्या वेळी गुरुजींना जामीन मिळू शकले या गोष्टीचा त्यांना उपयोग होण्याऐवजी दुरुपयोगच झाला. पण करणार काय ? हाल सोसून अखेर तारीख ८ जुलई १९०१ रोजी गुरुजी हे कैदेतून सुटले. त्यांच्या जामिनाच्या प्रकरणी तिकडील अधिकाऱ्यांनी फारच लठपटी केल्या. आणि बनारस येथून काढून त्यांना फत्तेगडच्या तुरुंगात ठेवले. हेतू हा की त्यांचा जामीन पटण्याला फार अवघड व्हावे. पण अखेर करमरकर आणि खाडिलकर यांनी चिकाटी धरून जामीन पटविला आणि त्यांची सुटका ९ महिन्यांची कैद भोगल्यावर झाली. अशा रीतीने हे इन्फॉक्युलेशन प्रकरण बिचाऱ्या गुरुजींना भोवले !

(१२) सातारची प्रांतिक परिषद

लॉर्ड हॅरिस यांच्याप्रमाणे लॉर्ड सॅटर्सट यांचीहि कारकीर्द लोकाना अत्यंत अप्रिय झाली होती. तथापि पहिल्याप्रमाणे दुसऱ्याचेहि स्मारक करण्याची खटपट झालीच. आणि दोन्ही खटपटी प्रायः एकाच लोकाकडून झाल्या. मुंबईतील गोरे व्यापारी व पार्शी वॅरोनेट वगैरे मंडळी अशा कामात पडली तर त्यांना नावे कोण ठेवील ? पण नारायणराव चंदावरकरासारखा एखादा प्रसिद्ध आणि लोकप्रसन्नकाडील ह्मणविणारा गृहस्थ अशा चळवळीत सामील असला ह्मणजे कोणालाहि सहजच विषाद वाटतो. असो, मूळ चालकाचा वेत स्मारकाला सार्वजनिक स्वरूप देण्याचा होता. परंतु खुद्द मुंबईस वाच्छा सेटलवाड नारायणराव गोखले वगैरे लोकानी विरोध केल्यामुळे त्याला खासगी स्वरूप देण्याचे ठरले. स्मारक कशाकरिता करावयाचे याची कारणे पुढे येऊ

त्यागली ती हास्यास्पद ठरली. चंदावरकरानी जंगल खात्याविषयी सॅटर्स्ट साहेबांच्या धोरणाची स्तुति केली. पण स्तुति करण्यासारखे खरोखर त्या धोरणात काही विशेष नव्हते. खातेवारीच्या कामात चढउतार थोडथोडा होतच असतो. पण धोरण वाईट ह्मणून जाहीर सभा भरवून गव्हर्नराची निंदा निपेक्ष करण्याचे धैर्य ज्यांना नसते असे लोक एखाद्या खात्याच्या कारभारात जरा किंचित सुधारणा झाल्याबरोबर त्या वेळच्या गव्हर्नराचे स्मारक करण्याला त्यांचा आधार घेऊन पुढे येतात. 'या स्मारकाच्या चळवळीत आपण नाही रे बुवा' असे मुद्दाम उघड लिहून आपल्यावरचा संशय दूर करणे कित्येकाम अवश्य वाटले. एखाद्याचा या स्मारकाशी संबंध आहे असे ह्मणणे ह्मणजे त्याची टवाळी करणे हाय असा ग्रह होऊन बसला.

स्मारकावर हत्यार उचलून केसरीच्या दर अंकात टिळक लिहीतच होते. पण ता. २३ जानेवारी सन १९०० च्या अंकापासून लॉर्ड सॅटर्स्ट ह्यांचा कारकीर्दीचे समालोचन करण्याकरिता टिळकानी एक लेखमाला सुरू केली. लॉर्ड सॅटर्स्ट प्रथम इकडे आले तेव्हा त्यांच्या विरुद्ध पुष्कळ दिवसपर्यंत निंदेचे कोणी एक अवाक्षरही उच्चारले नव्हते. त्यांचे पिढीजाद गुण व व्यक्तिगत सौम्य स्वभाव यामुळे आपले कल्याण होईल अशी प्रथम लोकांना आशा होती. पण दुष्काळी व्यवस्था प्रेगाचा बंदावस्त यःकश्चित् कारणावरून केलंल वर्तमानपत्रावरील खटले केसरीवरील खटला नातू-बंधूची कैद पुण्यावरील जादा पोलीस इत्यादि गोष्टी अवघ्या पाच वर्षात घडलेल्या. स्वतः लॉर्ड सॅटर्स्ट यांनी "माझ्या कारकीर्दीत मुंबई इलाख्यावर जशी संकट कोमळली तशी पूर्वी कधी कोणत्याहि गव्हर्नरच्या वाट्याम आली नसतील" असे जे उद्गार एक अर्थाने काढले ते दुसऱ्या एका अर्थाने खरेच होते. या संकटाबद्दल लॉर्ड सॅटर्स्ट यांना वाईट वाटणे स्वभाविक होते. पण त्यातली काही जरी पंगळ्या प्रारब्धाची होती तरी काही त्यांच्या स्वतःच्या दोषामुळे उपस्थित झाली होती ही गोष्ट विसरता येत नाही. कसेहि असो युद्धात पडलेल्या लोकांच्या शौर्याबद्दल जसे स्मारक उभारतात त्याच रीतीने ही सर्व संकटे ज्या लोकांनी सोसली त्यांच्या सौशिक-पणाचेच एखादे स्मारक खरोखर उभारावयास पाहिजे होते. पण ते सोडून गव्हर्नर साहेबांचे स्मारक उभारणे ह्मणजे उलटा न्यायच नव्हे काय ? टिळकानी या अग्र-लेखमालेत वर सांगितलेल्या सर्व मुद्यांचे विस्तृत परीक्षण केले व उपसंहारादाखल असे लिहिले की लॉर्ड साहेबांची कारकीर्द सर्वतोपरी लोकांच्या नुकसानीची आणि त्रासाची झाली. आणि त्यांचे अंगी व्यक्तिशः काही चांगले गुण असले तरी त्यांचा कारभाराला काही उपयोग झाला नाही. असो. स्मारकाचे सार्वजनिक स्वरूप नाही न्हटले तरी त्यांच्या मित्रानी व भक्तानी खासगी स्वरूपातच का होईना पण स्मारकाच्या चळवळीस रंगरूप यावे असा प्रयत्न चालवला. फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यात एक मुमारे चारशे लोकांची सभा भरवून चळवळीला सार्वजनिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न झाला. आणि अखेर मेथा वाळा सेटलवाड वगैरे लोकहि औपचारिक रीतीने सामील होऊ लागले. ह्याहि बाबतीत मेथा ते मेथा चंदावरकर ते चंदावरकर व

भालचंद्र ते भालचंद्र हा फरक दिसून आलाच. परंतु काँग्रेसमध्ये लॉर्ड सेंटर्स यांच्या अपकृत्यांचे दोषाविष्करण करणे आणि इकडे त्यांच्या स्मारकाविषयी उपेक्षा युक्त का हेईना पण सहानुभूति दर्शविणे या परस्पर विरुद्ध गोष्टीमुळे काँग्रेसवर परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही असे टिळकानी वजावले. केसरीवर खटला केला ह्याणून टिळक हे स्मारकाच्या विरुद्ध अशी व्यक्तिविषयक हेतुमीमांसा काही लोकानी या वेळी केली, पण डॉ. भालचंद्र याना मर ही पदवी मिळाली व चंदावरकर याना हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाची जागा मिळू घातली होती म्हणून ते स्मारकाला अनुकूल होते असे त्याला प्रत्युत्तर सहजच देता येण्यासारखे होते.

लॉर्ड सेंटर्स यांच्या स्मारकासंबंधीचा हा वाद आतापर्यंत पुण्यामुंबईत म्हणजे १२० मैलांचे अंतरावर चालू होता. पण पुढे लवकरच म्हणजे मे महिन्यात मुंबई प्रांतिक परिषद भरविली तेव्हा पुणेकर व मुंबईकर हे सातारच्यास एकत्र आले. तेव्हा त्यांच्यामध्ये सहजच खटका उडाला. परिषदेचे अध्यक्षस्थान मुंबईचे सुप्रसिद्ध वकील गोकुळदास कहानदास पारख यास देण्याचे ठरले होते. ही परिषद कराची येथील परिषद नंतर आज चार वर्षांनी भरत होती. सातारकरांचे अत्यंत आस्थेवाईक निमंत्रण होते. आणि या चार वर्षांच्या अवधीत वन्याच उलाढालीच्या गोष्टी प्रांतातील जनतेने एकत्र येऊन मत व्यक्त करण्यासारख्या घडल्या होत्या. पण प्रतिपक्षीयांचे मर्म परस्परांम माहीत ! पुढे होणाऱ्या सामान्यांचे स्वप्न टिळकाना आगाऊ पडले असल्यास नवल नाही. म्हणून त्यांनी केसरीनून लोकपक्षीयाना आगाऊ सूचना दिली होती. तारीख १ मेच्या अग्रलेखात ते लिहितात “ म्युनिसिपालिटीच्या नव्या कायद्याचा मसुदा, स्वातांचे हक्क कमी करण्याची खटपट, खासगी शाळांतील चालकांच्या स्वातंत्र्याला घातलेला आळा, वर्तमानपत्रावर देखरेख करण्याकरिता नेमलेल्या कमिटीचा ही सर्व गेल्या तीन चार वर्षांत सरकारी राजकीय धोरणाचे जे उच्चीचे ग्रह होते त्यांची फले होत. आणि या प्रश्नांचा विचार न झाल्यास प्रांतिक संभने आपले कर्तव्य बजाविलेसे होणार नाही. आकाशातील ग्रहाप्रमाणे राजकीय अंतरिक्षातील ग्रहांची उच्च नीच दशा होणे ही आमच्या ताब्यातील गोष्ट नव्हे हे आम्ही जाणून आहो. पण याकीरता ज्यातिष शास्त्रातील ग्रहस्थितीचा फलविचार करण्याचे काम ज्याप्रमाणे आम्ही सोडून देत नाही त्याचप्रमाणे या राजकीय ग्रहांचाहि विचार आम्हास केला पाहिजे. गेल्या चार वर्षांत जे ग्रह उच्चिचे होते त्यापैकी पापग्रह कोणते व चांगले कोणते याबद्दल इलाख्याचे मत स्पष्ट आणि निर्भिडपणाने सांगण्याची जर केव्हा वेळ असली तर ती आताच आहे. पापग्रहाना पापग्रह म्हटल्याने ते जास्त क्रुद्ध होतात ही समजूत वेडेपणाची आहे. निवळ राजकीय दृष्ट्या विचार केला तरी आम्हास ज्या गोष्टी वन्या वाईट वाटतात त्याबद्दल बरे वाईट म्हणण्याचा आमचा हक्क आम्ही न वजावला तर आमची राजकीय उन्नति होण्याची आशा कधीहि बाळगावयास नको. ”

परिषदेला ता. १२ रोजी सुरुवात झाली. प्रतिनिधींची संख्या भरपूर होती. मुंबईहून वाछा सेटलवाड कामा खरे गोखले समर्थ वगैरे मंडळी आली होती.

परिपदेचे अध्यक्ष हे मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या गटातील असल्यामुळे त्यांच्या सन्मानार्थ व सहाय्यार्थ सदर असोसिएशनच्या गटातली ही वर नावे लिहिलेली मंडळी दजर असावी हे स्वाभाविकच होते. ना. मेथा यांच्याकरिता बंगला गाडी-घोडा इत्यादि व्यवस्था उत्कृष्ट केली होती. पण त्यांचे येणे झाले नाही. पहिल्या दिवशी स्वागताध्यक्ष विठ्ठलराव पाठक यांनी भाषण केले. त्यात दुष्काळाची पीडा व ती निवारण्याचे उपाय या विषयावरच विशेष भर दिला होता. अध्यक्ष गोकुलदास पारंभव यांनीहि याच विषयावर विशेष भर दिला. कारण तो विषय त्यांचा आवडता होता व त्यासंबंधी त्यांनी अलोकडे परिश्रम चालविले होते. या भाषणानंतर विषयनियामक कमिटीच्या नेमणुकीसंबंधी थोडासा लढा पडला. ती कशी तरी निवडल्यावर निर्विवाद अशा विषयावरील ठरावांचे मसुदे पार पडले. पण लॉर्ड सॅटर्स्ट यांच्या कारकीर्दीचा विषय निघाला तेव्हा एकदम रण माजले. मुख्य मुंबईकर मंडळाचे मत असे की या परिपदेत लॉर्ड सॅटर्स्ट यांचे नावहि विलकूल काढू नये. या विचारसरणीस शक्य तितका मान देऊन प्रतिपक्षाने एक ठराव सुचविला. त्यात लॉर्ड सॅटर्स्ट यांचे नाव अजीवात गाळले होते. पण त्यांच्या कारकीर्दीत घडलेल्या अनेक अप्रिय गोष्टींचा उल्लेख केला होता. याहि ठरावास मुंबईकरानी हरकत घेतली. त्याच कारण असे की अशा मुग्ध ठरावानेहि म्हणजे लॉर्ड सॅटर्स्ट यांच्या नावाच्या ध्वनी निघतो ! यावर बराच वादविवाद झाला. शेवटी अध्यक्षांनी असा धाक घातला की जर हा ठराव परिपदेपुढे आणण्याचे निश्चित झाले तर आपण राजीनामा देऊ. तेव्हा तो ठराव सुचविणाऱ्या गृहस्थाने ठरावापेक्षा अध्यक्षच आपणाला विशेष ग्राह्य असं सांगून ठराव मागे घेऊन वादविवाद संपविला. पण ठराव आणण्याचा अधिकार जो एकाला तोच इतरांना. शिवाय अध्यक्षांनी आपले अध्यक्षपद पणाला लावणे हा अधिकाराचा अतिक्रम होय असे पुष्कळाना वाटले. निरनिराळ्या बंगल्यावर प्रतिनिधी उतरले होते तेथे या विषयावर जोराचा वादविवाद सुरू झाला. उलट मुलट प्रयत्न होऊ लागले. सगळ्या राबित कोणालाहि झोप आली नाही. एका बंगल्यावरून दुसऱ्या बंगल्यावर दुसऱ्याहून तिसऱ्यावर अशा पुढारी मंडळांच्या येरझारा सुरू झाल्या.

दुसरे दिवशी सकाळी परिपदेच्या कामाला सुरुवात होताच अध्यक्षांच्या हाती दोन अर्ज देण्यात आले. आणि कामास सुरुवात होण्यापूर्वी आधी त्यांचा निकाल करण्यात यावा अशी विनंति करण्यात आली. एक तक्रार अशी होती की विषय नियामक मंडळात अध्यक्षांनी सभेला न विचारता आपल्या इच्छेने अनेक नवीन गृहस्थ घातले ती चूक दुरुस्त व्हावी. आणि दुसऱ्या अर्जात अशी विनंति होती की मुंबईसरकारच्या राज्यपद्धतीविषयीच्या काही सूचना करणारा ठराव विषयनियामक मंडळात पसंत झाला नाही तरी तो स्वतंत्रपणे प्रांतिक परिषदेपुढे मांडण्याचा प्रतिनिधीना हक्क आहे म्हणून तो पुढे मांडण्यास अध्यक्षांनी परवानगी द्यावी. या ठरावातील मुख्य भाग असा होता की “ गेल्या काही वर्षांत मुंबईसरकारच्या हातून काही गोष्टी घडल्या त्या लोकावर त्यांचा विश्वास नसल्यामुळे त्यांचा पाडाव

करण्याच्या हेतूने सरकारने केलेल्या होत्या याबद्दल प्रांतिक सभेस मोठी दिलगिरी वाटत आहे आणि सभेची अशी प्रार्थना आहे की ही राज्यपद्धति बदलून त्या ठिकाणी लोकावर विश्वास ठेवून त्यांच्या हिताकरिता झटण्याची इंग्रजी राज्याची जी उत्कृष्ट पद्धत आहे तिचा पुन्हा लवकरच स्वीकार करण्यात यावा. ”

या दोन अर्जावर १२४ प्रतिनिधींच्या सहा होत्या आणि एकंदर प्रतिनिधींची संख्या १७५ ते १८० होती. हे लक्षात घेतले म्हणजे परिपदेतील केवढे प्रचंड बहुमत त्या ठरावाना अनुकूल होते हे दिसून येईल. पण टेबलावर अर्ज पडताच अध्यक्ष गोकुलदास पारेख हे कावेरे बावेरे होऊन आता अध्यक्षस्थान सोडून जातात की काय असा त्यांनी बहाणा केला. सभागृहातील चारही बाजूनी आरडा ओरड सुरू झाली. मुंबईची मंडळी व त्यांच्या मताचे पुण्यातील काही लोक यांनी आपल्या संख्येचे वेगळे इतर रीतींनी भरून काढले. संकीर्ण युद्ध सुरू झाले. बसलेल्या दोन दोन चार चार लोकात वाचावाच व आरडाओरडा सुरू होऊन सभागृहाला मंडईचे किंवा गुजरीचे स्वरूप प्राप्त झाले.

विचारी सातारकर मंडळी मोठ्या संकटात पडली. कोणतीही सभा आपल्या गावी बोलावणाऱ्यांनी सभेतील कोणत्याही पक्षाला आपलं पाठबळ देऊ नये तटस्थ रहावे असा शिष्टाचाराचा सामान्य नियम आहे. स्वागत मंडळीपैकी काही दुय्यम प्रतीच्या गृहस्थांच्या सहा ह्या ठरावाच्या अर्जावर होत्या. तथापि तटस्थपणाची जबाबदारी मुख्यतः सातारच्या पुढ्यावरच होती आणि ती त्यांनी फार चांगल्या रीतीने संभाळली. वादग्रस्त प्रश्नासंबंधाने स्वतः त्यांना काही मत नव्हते असे नाही. आणि उघड मत देण्याची वेळ येती तर त्यांच्यातही दुमत झालेले आढळून आले असते. परंतु कंदाीकर सहस्रबुद्धे फणसलकर वगैरे गृहस्थानी मनाशी असे ठरविले की कसेही करून परिपदेचे काम तडीस न्यावे. ती उधळली जाऊ नये. आणि या दृष्टीने त्यांनी दोन्ही पक्षांना सामोपचाराच्या गोष्टी सांगितल्या. विरुद्ध बाजूचे पक्षात अर्थात टिळक हेच प्रमुख होते. परंतु हा सर्व प्रकार स्वतः टिळकानी आणि त्यांच्या अनुयायांनी खुनशीपणाने चालविला आहे अशी काही लोकानी समजूत करून घेतली असल्याने या चळवळीत स्वतः टिळकानी पुढारीपण घेणे योग्य नव्हते. आणि ते त्यांनी घेतले-ही नाही. परंतु स्वरा प्रश्न तत्वाचा असतो. वरील प्रकारच्या आरोपाच्या झुकांडीने फसून जाण्यासारखे टिळकांचे अनुयायी नसल्यामुळे, त्यांनी निरनिराळ्या कॅपातून हिंडून वरील ठरावावर प्रतिनिधींच्या सहा घेण्याचे काम मोठ्या मेहनतीने केले. या कामाला रात्रीचे काही तासच मिळणारे होते. कित्येक लोकानी सहा करण्यापूर्वी अनेक बाजूनी वाद करून बारीक मोठ्या गोष्टींचा अगदी कीस काढला. यापुढे सहा मिळविणाराना अलोचन जाग्रण झाले. तरी पण इतक्या सहा मिळाल्या. सकाळी सात वाजता अध्यक्षाच्या टेबलावर ठराव मांडण्याची ज्ययत तयारी झाली. ज्या मंडळींनी अर्जावर सहा दिल्या त्यातील बहुतेक परिपदेत हजर होते. मते घेण्याची वेळ आली असता काय होणार हे अध्यक्षांना दिसतच होते. म्हणून त्यांनी प्रथमपासूनच असा

आग्रह धरला की ' विषयनियामक मंडलीच्या बैठकीत ज्या ठरावांचा स्वीकार झाला नाही ते भर परिपदेत पुढे आणणे गैरशिस्त होय. म्हणून मी अर्जांना हातहि लावू इच्छित नाही '. पण भर परिपदेत असे ठराव मांडता येतात आणि अर्जावरील प्रचंड बहुमत लक्षात घेऊन तरी अध्यक्षांनी भलताच आग्रह धरू नये असे विरुद्ध पक्षाचे म्हणणे होते. याचा निकाल कसा लावावा ?

गोकुळदास काहनदास पारेख यांची पुणेकरांना विशेषतः नव्या पिढीला प्रत्यक्ष माहिती नाही. ते एक जुने हायकोर्ट वकाल असून त्यांची वकीली गुजराथेतून येणाऱ्या कामावर बरीच चाले. त्यांच्या वकीलीचे ज्ञान बरेचसे अनुभवसिद्ध असले तरी त्यांच्या अंगी वक्तृत्व असे मुळांच नव्हते. किंबहुना सामान्य वक्त्या-इतके देखील त्यांना बोलता येत नसे. र र ट ट करणे हे वर्णन आपण अति-शयोक्तीचे मानतो. पण गोकुळदास यांच्यामध्ये ही अतिशयोक्ति नव्हती. ते हळू हळू बोलत. फारसे ऐकू न जाईल असे बोलत. बोलताना अडखळत. आवाजही हलका असे. आणि विशेष हा की बोलण्याला प्रारंभ करताना ते जे एकदा डोळे मिटीत किंवा अर्धे किलकिल करीत ते बोलणे संपेपर्यंत तसेच असत. तात्पर्य त्यांच्या भाषण-प्रसंगी वक्ता व श्रोता हे कधीच समरस होत नसत आणि गोकुळदास यांचे बोलणे ऐकून घ्यावयाचे म्हणजे वक्त्याचा अपमान करावयाचा नाही इतक्याच बुद्धीने ते ऐकून घेत. त्यांना प्रांतिक परिपदेचे अध्यक्षस्थान दिले ते खरे वक्तृत्व पाहून दिले नव्हते हे खरे. कारण वक्तृत्वोपेक्षा वय अनुभव विद्या कार्याची आवड यानाच अधिक भान कोटोई दिला पाहिजे. ह्याच दृष्टीने गोकुळदास पारेख ह्यांचा अध्यक्षपणा लोकानी स्वीकारला होता. पण सांगावयाचे एवढेच की गोकुळदास यांचे अंगी काही वक्तृत्व, काही चलाखी, काही कौशल्याची चमक असती तर त्यांनी हा वाद इतक्या थराला आणूच दिला नसता.

बरे, ठराव आयत्या वेळी आला असता आणि मुख्य वाद सुरू झाला असता तर गोष्ट वेगळी होती. पण साताऱ्यास पुढे आलेल्या ठरावाच्या हुबेहुब ठराव आधी सहा महिने लखनौ येथे भरलेल्या राष्ट्रीय संभेत आला होता. व सर्वांत मौज ही की अध्यक्ष रमेशचंद्र दत्त यानीही जवळजवळ गोकुळदास पारेख यांच्यासारख्याच त्रागा केला होता दत्त यानी या ठरावास सवय सांगितली ती मात्र काहीशी सयुक्तिक होती. त्यांचे म्हणणे असे की एकादा वादग्रस्त असा वारीक प्रश्न राष्ट्रीय संभेपुढे आणणे बरोबर नव्हे. सेंट्रल यांची कारकीर्द एकंदरीने अप्रिय व त्रासदायक झाली असेल. पण सगळ्या हिंदुस्तानातले लोक जेथे येणार त्या ठिकाणी एका प्रांताचा असला प्रश्न काढून अल्पमत बहुमत असे होणे ठीक नाही. त्यामुळे तो ठराव लोकाकडून स्वीकारण्यांत आला नाही.

पण ज्या कारणाकरिता ठराव राष्ट्रीय संभेत येणे अयुक्त त्याच कारणा-करिता तो प्रांतिक परिपदेत येणे युक्त हे ओघानेच ठरते. प्रांताच्या गव्हर्नराची स्तुति करण्याचा अधिकार जसा प्रांताला तसाच त्याचा निषेध करण्याचाहि. तथापि

गैरसमज होऊ नये म्हणून वादग्रस्त असे शब्द मूळ ठराव पुढे आणणारानीच काढून टाकले होते. लॉर्ड सॅट्सट यांचेच नाव ठरावात येते तर काही लोकाना अडचण झाली असती म्हणून ते शब्द तर वगळलेच. परंतु वर्तमानपत्रावरील झालेल्या खटल्यांची बाब तशी नव्हती. निदान केसरीवरील झालेल्या खटल्यासंबंधी सर्व हिंदुस्थानात एकमत होते. सर्व हिंदुस्थानाने टिळकांच्या वचावाकरिता जाहीर रीतीने फंड उभारला होता. तरपिण न्यायपीठांन टिळकाना दोषी ठरविल्यावर टिळकाना निर्दोषी म्हणणे शोभत नव्हते असा युक्तिवाद काही लोकानी केल्यावरून सदर ठरावातून केसरीवरील खटल्याचा उल्लेख देखील गाळून टाकण्यांत आला होता. लोकावर विश्वास नसल्यासारखे मुंबई सरकारचे धोरण होते ते योग्य नव्हते व इंग्रजी राज्याची पद्धति सामान्य लोकावर विश्वास टाकून वागण्याची असेत तिचाच स्वीकार मुंबई इलाख्यात करण्यात यावा असे म्हणण्यात वावगे काय होतं ? परंतु लखनौ पासून नेमस्त पक्षांने जी एक मनात अटी धरली होती तिचेच पर्यवसान माताऱ्यास गोकुळदास पारेख यानी केले. पण साताऱ्याम होणाऱ्या गोष्टी उलट मुलट लोकांना माहित होत्या. म्हणून वाद अधिकच रंगला. १८९१ सालच्या परिषदेत असलाच प्रश्न निघून असला अर्ज घेता येतो असा ठरावहि झाला होता. त्याचेच पाठवळ विरुद्ध पक्षाला होते. आणि प्रतिनिधीना सर्वात चीड ही आली की, अध्यक्ष झाले म्हणून त्यानी गैर कायदा वर्तन करावयाचे ते करून वरती परिषद बरखास्त करून राजीनामा देऊन निघून जाईन असा दपटशा का दाखवावा ?

टिळकाकडे या सकाळच्या बैठकीत एक ठराव मांडण्याकरिता देण्यात आला होता. तो त्यानी मांडावा म्हणून अध्यक्षानी प्रथम टिळकाना आज्ञा केली. ती मान्य करून टिळक बोलावयास उभे राहिल. अध्यक्षाना अशी आज्ञा होती की टिळकाना तरी बोलू देतील. दंडेली करणार नाहीत. पण टिळकानी बोलणे बहुमताला घातुक होते म्हणून त्यानाच कोणी पुढे बोलू देईनात. शेवटी सभेचे काम अर्धा पाऊण तास मुद्दाम थांबविण्यात आले. हेतु हा की मुद्दाम खाजगी रीतीने बसल्यावर कोणी काही तोड काढील. सभेला खाजगी स्वरूप आल्यावर थोडी शांतता आली. १८९१ सालचा दाखला अध्यक्ष आणि त्यांची स्नेही मंडळी यांना प्रत्यक्ष कागदोपत्री दाखविण्यात आला. तथापि अध्यक्ष आपला हेका सोडीनात. शेवटी टिळकानी मध्ये पडून अशी तोड मुचविली की अध्यक्षांनी ठराव आणण्यास परवानगी न दिली तरी चालेल. परंतु अर्ज सभ्यानीशी समक्ष वाचून दाखवावा आणि तो दसरी टेवण्याची संमति घ्यावी. आणि तसे झाले म्हणजे खुद्द ठरावाचा आग्रह कोणी धरू नये व नंतर परिषदेचे काम पुढे चालावे. ही तोड सर्वसंमत ठरली. त्याबरोबर विषय नियामक मंडळाच्या घटनेसंबंधी जो गैरकायदा प्रकार झाला होता तोहि दुरुस्त करून घेण्यात आला. आणि अशा रीतीने हे वादळ जागच्या जागी जिरले.

नऊ वाजता फिरून परिषदेचे काम सुरू झाले. पहिल्याच ठराव टिळक यानी मांडावयाचा होता तो त्यानी मांडला आणि मग अखेरपर्यंत सर्व काम सुचवस्थित

व आनंदाने पार पडले. टिळकांच्या खटल्यावद्दल जरी मभेन ठराव नव्हता तरी नातूंच्या कैदेबद्दल ठराव होताच. आता सरकारच्या धोरणाचा निषेध व्हावयाचा तो प्रत्यक्ष झालाच. अशा रीतीने मुंबईकर व पुणेकर यांच्यातील ही चकमक झडली. फेरोजशाहा मेथा हे स्वतः हजर असते तर काय प्रकार घडला असता हे सांगता येत नाही. पण मेथा हे गोकुळदास पारेख यांच्या पेश्या अधिक मानी व रागोट असले तरी त्यांच्यापेश्या ते अधिक युक्तिवाद करते. ते समयज्ञहि होते. त्यांनी प्रथमच काही शक्य लढविली असती. वक्तृत्व करून लोकांच्या मनावर परिणाम केला असता. थट्टा केली असती. मस्करी केली असती. डोळे मिचकावले असते. लडिवाळपणाने हट्टी मुलाला वागवितात तसे खुद्द टिळकाना आपल्याजवळ बोलावून घेऊन बसविले असते. आणि त्यांच्याकडूनच त्यांच्या अनुयाय्यांना शांत करविले असते. पण गोकुळदास यांच्यामध्ये वर सांगितल्याप्रमाणे वृद्धपणाच्या गुणाहून दुसरा अधिक काही गुण नसल्याने वखडा माजला. मेथा यांनी नेहमीप्रमाणे आपल्या प्रभावळीतील मनुष्य परिपदेचा अध्यक्ष होण्यास पाठविला. पण तोही असा पाठविला की ज्याला लोकांचा अनुनय करण्याची हातोटी धिलकूल नव्हती. टिळक तापट आहेत हे मेथा यांना प्रथमपासूनच माहित होते. आणि या उभयतांच्या चकमकी पूर्वी घडल्याहि होत्या. पण तो प्रसंग व्यक्तिशः होता. सातान्यास उडलेल्या चकमकीत स्वतः मेथा हजर नव्हते. तथापि एका वाजूम त्यांचा बहुतेक कंप व दुसऱ्या वाजूम टिळकांचा कंप म्हणजे नव्या वाढत्या राष्ट्रीय पक्षाचा कंप असा सामना होऊन पहिल्या कंपचा मोड झाला. पण माझ्याकरिता एवढी गैर मान्य करा असे गोकुळदास यांच्या तोंडून वदवून घेतल्यावर नव्याने जुन्याविषयी जी भावना ठेवणे योग्य तीच पुन्हा प्रस्थापित होऊन सभा पार पडली. मात्र सातारची परिपद हा पुढे येणाऱ्या अशा अनेक प्रसंगाचा केवळ प्रारंभ होता.

(१३) पंचांगशोधन

ह्या चळवळीला प्रारंभ महाराष्ट्रात कै. केरूनाना छत्र यांच्यापासून झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. केरूनाना हे गणिताचे प्रोफेसर होते. परंतु ज्योतिर्गणित हा त्यांचा आवडता विषय असून ते वेध घेण्याचे काम थोडथोडे करीत. ग्रहाधारी पद्धतीने केलेल्या पंचांगाने तिथी वगैरे बरोबर जुळत नाहीत. दृक्प्रत्यय जेथे येण्यासारखे तेथे येत नाहीत. हा दोष काढून टाकण्याकरिता केरूनाना यांनी पुण्यातील सरदार पटवर्धन यांच्या साहाय्याने नवीन पंचांग सुरू केले होते. त्याला करोपंती किंवा पटवर्धनी पंचांग असे म्हणतात. परंतु सत्यापक्षा परंपरेची आवड आपल्या समाजात अधिक असल्यामुळे ह्या नव्या पंचांगाप्रमाणे फारसे लोक वागत नसत. व जे थोडे वागत त्यांच्यावर विश्वासपणाचा आरोप येई. हा आरोप सौम्य. तथापि अल्पमतवाल्यांना जी अडचण कोटिहि नेहमी भासते ती या पंचांगाच्या अनुयाय्यांना नेहमी भासत असे. जुन्या शास्त्रीलोकांच्या पिढीत सत्याचे अभिमानी लोक थोडे.

होते असे नाही. पण ज्योतिर्गणिताचा अभ्यास फार थोड्यांचा. स्वतंत्र वेध घेण्याची पात्रता यांच्यामध्ये नव्हती. आणि इंग्रज वगैरे लोकानी नव्या साधनानी घेतलेले वेध इंग्रजी भाषेत प्रसिद्ध होत असल्यामुळे त्यांचा परिचय याना नव्हता. यामुळे बुद्धि-मत्तेचे वळ असताहि इंग्रजी भाषेचे अज्ञान व जुन्या परंपरेविषयी अभिमान या कारणानी पंचांगशोधनाचे काम जुन्या पिढीतील कोणाही शास्त्र्याकडून सुरू झाले नाही. जुन्या पंचांगातील दोष दिवसे दिवस अधिक टळकपणे उघडकीस येऊ लागले होते. आणि ज्योतिषाचे किंचित ज्ञान असणाऱ्याला इकडील ज्योतिर्गणितावर वसविलेले आपले तर्कमानहि असंबद्ध व हास्यास्पद वाटू लागले होते. संशोधनाची आवश्यकता दिसू लागली होती. परंतु धाट पुढारी नव्हत.

पंचांगाची सायनपद्धति मानावी किंवा निरयन पद्धति मानावी हा वाद पूर्वी बरेच वर्षे चालू होता. परंतु निरयन पद्धति म्हणजे जुनी ज्योतिर्गणितपरंपरा व मूलज्योतिषपरंपरा ही संभाळून त्यातल्यात्यात होईल तितके शोधन करावे असे म्हणणारा एक पक्ष निघाल्याने निरयनवाद्यांतच दोन पक्ष झाले होते. केवळ सायन पद्धतीच पत्करावयाची असती तर वादच नव्हता. कारण या पद्धतीने काढलेल्या वेधावरून केलेले पंचांग कोणालाहि मिळण्यासारखे होते. पण जुनी परंपरा तर होईल तितकी संभाळावयाची आणि नव्या वेधादिकांचा तर फायदा घ्यावयाचा हे मिश्र कार्य थोडेसे मानगडीचे व अवघड होते यांत शंका नाही. ही अडचण देखील दुस्तर नव्हती. कारण जुन्या ग्रहलघव पद्धतीचा आधार घ्यावा व नव्या वेधांच्या ज्ञानाने युक्त ठरणारा संस्कार देऊन पंचांग बनविण्याकरिता एकादा करणग्रंथ तयार करावा म्हणजे जुनेहि साधते नवीहि साधते अशी स्थिति येणारी असल्यामुळे, ह्या दुरंगी पंचांगशोधनाचा प्रयत्न करावा असे कित्येकाना वाटत होते.

केरूनानानंतर या कार्यात लक्ष घालणारे जुन्या पद्धतीचे लोक म्हटले म्हणजे शंकर बालकृष्ण दिक्षीत विनायकशास्त्री खानापूरकर व्यंकटेश बापूजी केतकर वगैरे होत. पैकी दिक्षीत यांनी आपला शिक्षकाचा धंदा संभाळून उरलेला वेळ अनेक प्रकारच्या लेखनव्यवसायात व विशेषतः जोतिषाच्या इतिहासाचा ग्रंथ लिहिण्यात घातल्यामुळे त्यांना पंचांगशोधनाच्या चळवळीला वेळ मिळाला नाही. केतकर यांनी मात्र जन्मभर शिक्षकाचाच धंदा केला. परंतु फावेलला वेळ करणग्रंथ लिहिण्याकडे घालून त्याप्रमाणे पंचांग करण्याची सुरवातहि केली. खानापूरकर शास्त्री हे केरूनाना यांचे शिष्य व टिळकांचे स्नेही. त्यांनी जोतिषविषयक संस्कृत ग्रंथाची काही मराठी भाषांतरे केली होती आणि नव्या पद्धतीने ज्योतिष शिकल्यामुळे पंचांगशोधन हा त्यांच्या आवडीचा विषय होऊन राहिला होता. दिक्षीत खानापूरकर व केतकर हे तिघेहि जुन्या पद्धतीचे भक्त म्हणजे निरयनवादी. आणि नवीन वेधाप्रमाणे संस्कार देऊन पंचांग बनविणे हे तिघांनाहि मान्य. परंतु निरयन पद्धति स्वीकारावयाची तर आरंभस्थान कोणते मानावयाचे अयनांश किती घ्यावयाचे याविषयी तिघांमध्ये मतभेद होता. स्वतः टिळकांचे मत खानापूरकर शास्त्र्या-

प्रमाणेच करूनाना यानी ठरविलेले आरंभस्थान व अयनांश ध्यावे असे होते. केतकर व दिक्षीत हे देखील टिळकांचे स्नेहीच होते आणि त्यांचे टिळकाकडे येणे जाणे व विचारविनिमयहि होत असे. यामुळे टिळकांची स्वाभाविक इच्छा अशी की या निर्गनशाळा मतांचा काही युक्तीने भेळ घालून एकमुखी निर्णय करिता आला तर करावा पण कसेहि करून शुद्ध पंचांग मुरू करावे.

सन १९०० साली एप्रिल महिन्यात खानापूरकर शास्त्री यानी पंचांगशोधनावर एक निबंध लिहिला. त्याच्या चर्चेकरिता फडतरे यांचे वाड्यात सभा भरली. तीत टिळक व प्रोफेसर जिनसीवाल यांची भाषणे होऊन पंचांगाला चालून देण्याचा गोष्ट शास्त्री मंडळींनी कबूल केली. आणि शास्त्रीय पद्धति स्वीकारून एखाद्या नवीन पंचागाचे प्रवर्तन करावे असा ठरावहि झाला. सभेचा पुरस्कार सरदार तात्यासाहेब खाजगीवाले यानी केला. आणि अध्यक्षस्थानी कृष्णशास्त्री राजवाडे हे बसले होते. अर्थात् पंचांग सुधारण्याला जुन्या मताच्या लोकांचा पाठिंबा होता हे निर्विवाद ठरले. यानंतरही चर्चा पुण्यास महिना दीड महिना मुरू होती. तारीख २९ मेच्या कसरीत टिळकानी पंचांगशोधन यावर अग्रलेखच लिहिला. यामुळे लोकांचे लक्ष या विषयाकडे आणखी वेधले. त्यात त्यानी या वादाचा जुना इतिहास थोडक्यात दिला. पूर्वी ग्रीक व अरबी ज्योतिषशास्त्रांच ग्रंथ ब्रह्मसिंहिरादि प्राचीन ज्योतिष्यांच्या नजरेस पडल्यामुळे त्यांच्या मनावर जो संस्कार झाला तोच गेल्या दोनशे वर्षांत तयार झालेले इंग्रजी ज्योतिषग्रंथ पाहून आमच्या इकडील इंग्रजी जाणणाऱ्या ज्योतिषांच्या मनावर झाला. जुनं ज्योतिषी लोक जुन्या सिद्धान्त ग्रंथांतील माने घेऊन गणिताने पंचांगे बनवीत. या त्यांच्या क्रमात चूक दुस्त होण्याला मार्ग नसतो. पण नवे सिद्धान्तज्योतिषी हे ग्रहलघुवाद जुन्या ग्रंथतील माने धरून गणिताने काढलेल्या स्थितीशी प्रत्यक्ष वेधाने येणारी ग्रहस्थिती जुळते की नाही आणि न जुळल्यास किती फेरफार करावा याचा विचार करतात. पूर्वी भास्कराचार्य वगैरे ज्योतिषी हाऊन गेले. त्यानी देखील जुन्या ग्रंथांतील ग्रहगतीची माने स्वतः घेतलेल्या वेधाशी जुळवून पाहिलेल्या होती. ‘ब्रह्मदेवांन सांगितलेले ग्रहगणित महान् काळ गेल्यामुळे खिळखिळे झाले ते मी स्पष्ट करून सांगता’ असे ब्रह्मगुप्ताने म्हटले आहे. अशा रीतीने परंपरेचा अभिमान धरणाऱ्या ज्योतिषानाहि दृक्प्रत्ययाने निरुत्तर होऊन जुन्याचा अभिमान सोडावा लागे. भास्कराचार्याच्या वेळी एक प्रकारचे यवनाचार्य पंचांगसंस्काराला कारणाभूत झाले तसेच हे आधुनिक यवनाचार्य म्हणजे युरोपियन ज्योतिर्गणिति हे बापूदेवशास्त्री, चिंतामणी रघुनाथाचार्य, करूनाना, लेले, दिक्षीत, मोडक, खानापूरकर वगैरे आधुनिक ज्योतिषाना पंचांगशोधनाच्या दुसऱ्या आवृत्तीला उपयोगी पडले. पाश्चात्य गणनील पंचांग केवळ शुद्ध व्यवहाराकरिता असते. आणि आपल्या इकडील पंचांग धर्ममिश्रित व्यवहाराकरिता असते. यामुळे आमचे इकडे जुनी परंपरा ठेवण्याची विशेष आवश्यकता वाटते. तथापि यंत्रसाहाय्याने घेतलेले वेध कोणासहि अमान्य करून चालत नाही. म्हणून ते मान्य करून त्यांच्या अनुरोधाने संस्कार केलेली पंचांगे

सुरू करण्याच्या इच्छेने केरूनाना बापुदेवशास्त्री वगैरेनी कोष्टके किंवा सारण्या केल्या. पण त्या सोप्या नाहीत. सामान्य गणक किंवा जोशी त्यावरून पंचांग करू शकत नाही. हे पाहून व्यंकटेश बापुजी केतकर यांनी ज्योतिर्गणित व केतकी हे दोन ग्रंथ केले. तथापि हे ग्रंथ सर्वमान्य होण्याला अयनांशाचा वाद ही एक अडचण आली. व ती काढून टाकण्याच्या हेतूने तारीख १७ जुलैच्या अंकात टिळकानी अशी सूचना केली की पुढील आगस्ट महिन्यात दिल्लीस भारतधर्म महामंडळाची बैठक व्हावयाची आहे तिजमध्ये या प्रश्नाची चर्चा व काही निर्णय झाल्यास समेचे अध्यक्ष दरभंगाचे महाराज यांच्या सहाय्याने संस्कारयुक्त नवीन पंचांगाचा प्रसार करणे सुलभ होईल. जुने ठेऊन नवे संपादावयाचे व दोहोचा मेळ घालून तिसरे बनवावयाचे हा जो टिळकांचा नेहमीचा बाण! तोच या पंचांगशोधनाच्या चळवळीत दिसून आला. महाराष्ट्रात लेले मोडक व दिक्षीत यांची सायनवादी पंचांगे काही छापूनीहि निघू लागली. पण टिळकाना जुन्या ज्योतिषपरंपरेच्या अभिमानामुळे शुद्ध सायनवाद पटेना. आणि आधुनिक ज्योतिर्विधाचे सत्य पटल्यामुळे ग्रहलाघवादिकांची जुनी गतिमानेहि पटेनात. म्हणून सायनपक्ष मोडावा पण त्याबरोबरच अवश्य तितका सर्व संस्कार देऊन दृक् प्रत्ययाशी जुळणारे नवे पंचांग बनवावे ही तडजोड टिळकाना आवडली. व या तडजोडीला प्रथम महाराष्ट्रातील व नंतर निरनिराळ्या प्रांतातील ज्योतिषी येऊन कसे मिळतील याविषयी त्यांचा प्रयत्न सुरू झाला. अयनांशाचा वाद आहे पण तो बहुमताने निर्णयात काढावा आणि ह्याचा वाद झाल्यावर नवा करणग्रंथ बनवून नव्या पंचागाची सुरवात करावी असा टिळकांचा विचार होता.

खानापूरकर शास्त्री हे इंग्रजी शिकलेले नव्हते तरी त्यांनाहि इंग्रजी ज्योतिष ग्रंथाचे ज्ञान परंपरेने काही थोडे झाले होते. यामुळे आपले ज्योतिषशास्त्र किती सदांश आहे हे त्यांना पटले होते. त्यांनी आपल्या निबंधात खालील कवुल्या स्पष्ट दिल्या होत्या. आर्य ज्योतिषामध्ये ग्रहकक्षा वर्तुळात्मक आहेत असे मानतात पण त्या दावे वर्तुळात्मक आहेत असे युरोपियन ज्योतिषांनी सोपपत्तीक ठरविले आहे. त्याचप्रमाणे ग्रहकक्षांचा मध्य पृथ्वी नसून सूर्य आहे. ग्रहांच्या कक्षेचा क्रम पृथ्वी चंद्र बुध असा नसून सूर्य बुध शुक्र पृथ्वी असा आहे. पृथ्वी स्थिर नसून तिला गति आहे. पृथ्वीचा परिघ पाच हजार मैल नसून २४८०० मैल आहे. क्रांतिवृत्त व विषुववृत्त यांचा तिरकसपणा २४ अंश नसून २३½ अंश आहे. चंद्राचे परमलंबन ५२ कला नसून ५७ कला आहे. अयनांश २२ नसून १८ आहेत. संपाताची विलोमगति अनिश्चित नसून निश्चित आहे. स्वतः सूर्य हा निःशर नसून त्यालाहि लहान अल्पसा शर आहे. ग्रह फक्त सात नसून निदान नऊ दहा आहेत. या गोष्टी ज्या जुन्या शिक्षणाच्या खानापूरकर शास्त्र्यांनाहि पटल्या त्या इंग्रजी भाषेचे पंडित व स्वतः ज्योतिर्गणिती असलेल्या टिळकाना कशा पटणार नाहीत ? खानापूरकर शास्त्र्यांच्या मते सूर्यगतीचे मान ३६५ दिवस १५ घटका २३ पळे इतके धरले पाहिजे. संक्रांति तीन चार दिवस पुढे आहेत त्या साडे तीन दिवस मागे

ओढल्या पाहिजेत आणि अयनांश १८॥ धरले पाहिजेत. टिळकांचे मत खानापूरकर शास्त्री यांच्या मताशी बहुतेक जुळत होते. पण इतराकडून हे मत कसे मान्य करावयाचे हा प्रश्न मोठा होता. एकांडे शिलेदार मताचा प्रचार टिळकाना वर्तमानपत्रातून करिता आला असता. तरी तो प्रत्यक्ष पंचागातून अवतरल्या शिवाय जनतेच्या गळी उतरणे शक्य नव्हते. आमचा धार्मिक मनुष्य म्हणणार टिळक मोठे असतील पण तिथी माझ्या पंचांगात सांगितली तीच मी पाळणार. हे मर्म लक्षात ठेऊन आपला मोठेपणा व शास्त्रगुद्द ज्ञानाचा अहंकार क्षणभर बाजूला ठेऊन जुन्या ज्योतिष्यांना पावला पावलाचे आपणाकडे कसे ओढता येईल, त्याकरिता सभेदाची बुद्धि का धरली पाहिजे, आणि सगळा शास्त्रगुद्द संस्कार एकदम पदरी न पडला तरी तो प्रथम थोडा नंतर पुष्कळ असा पदरात पाडून वेष्ट्याकरिता कोणत्या क्रमाने जावे हा विचार डोळ्यापुढे ठेऊन टिळकानी पंचाग-शोधनाची चळवळ आजन्म सुरू ठेवली.

(१४) ज्ञानेश्वराचा वाद

टिळकांचे काही उद्योग केवळ स्नेह्यांना साहाय्य करण्याच्या इच्छेने झाले. त्याचे एक उदाहरण म्हटले म्हणजे 'ज्ञानेश्वर एक की दोन' या संबंधी १९०० साली केसरीत प्रसिद्ध झालेली लेखमाला हे होय. ह्या लेखमालेला कै. श्रीपती रघुनाथबुवा भिंगारकर याजकडून तारीख २९ मेच्या अंकात सुरवात झाली व तीच पुढे ३० आक्टोबरच्या अंकापर्यंत मुरू होती. तथापि प्रारंभ भिंगारकरबुवांनी केला असला तरी त्याची परिणती व समाप्ती स्वतः टिळकानीच केली. अस होण्यांच कारण भिंगारकरबुवा हे टिळकांचे स्नेही होते एवढेच नसून, स्वतः टिळकांची मते भिंगारकरासारखीच होती. याहिपेक्षा विशेष कारण म्हटले म्हणजे संशोधनाच्या नावाखाली जुन्याचा उच्छेद करण्याची एक वृत्ति काही लोकांत दिगून येते तिचे टिळकाना मोठे वैपम्य वाटे. एकाद्या ग्रंथातील श्लोक लागला नाही किंवा अप्रिय असला किंवा आपल्या एकाद्या अनुमानाला विघातक दिसला तर तो श्लोक प्रक्षिप्त किंवा घुमडून दिलेला म्हणून मोकळे व्हावयाचे असा त्याचा एक प्रकार आहे. तसेच अमुक एक नाव एकाच पुरुषाचे नसून त्या नावाचे दोन किंवा अनेक पुरुष होते असे म्हणावयाचे हा एक दुसरा प्रकार. पैकी भिंगारकरबुवांचो लेखमाला या दुसऱ्या प्रकाराच्या एका उदाहरणावरून मूळ सुरू झाली. तिला स्नेहसंबंधामुळे व मतेक्यामुळे केसरीत स्थान मिळाले. पण ती सुरू झाल्यावर टिळकाना असे दिगून आले की भिंगारकरबुवा यांचा सिद्धान्त जरी बरोबर आहे तरी त्यांना लेख लिहिण्याचा अभ्यास नसल्यामुळे कोटिक्रम जितका समर्पक व्हावा तितका होत नाही व पुरावा ज्या वकिली थाटाने मांडला पाहिजे त्या वकिली थाटाने तो मांडला जात नाही यामुळे प्रथम लेख दुरुस्त करून देणे, नंतर त्याला टिपा जोडणे, नंतर अधिक मजकुराची पुस्ती जोडणे त्यानंतर एकादा भाग स्वतः संबंध निराळाच लिहून देणे, असे होता

होता शेवटी स्वतःच्या माहितीची भर घालून प्रकरणेच्या प्रकरणे टिळकानी लिहिली. पण मूळ कल्पना व निबंधरचनेचा सांगाडा बुवांचा असल्यामुळे टिळकांचे लेखदान गुप्तच राहिले. शेवटपर्यंत लेख बुवांच्याच नावावर प्रसिद्ध झाले. पुस्तक निघाले तेहि बुवांच्याच नावाने निघाले. आणि अस होणेच योग्य होते. कारण बुवांच्या शिक्षणाच्या मानाने त्यानी बीजा मोठा उच्चलला होता.

श्रीपतीबुवा भिंगारकर हे वास्तविक मूळ महादेव गोविंद रानडे यांचे आश्रित व ऋणानुबंधी. बुवांचे रानडे यांचे घरी नित्य येणे जाणे व प्रसंगविशेषी जेवण खाणे होत असे. भागवतधर्म शब्दाचा अर्थ कोणी कसाहि मानला तरी रानडे हे भक्ति सांप्रदायिक होते. आणि ते जरी स्वतः वाच्या करीत नसत तरी एकेश्वरी भजनमालेतलेच काय पण तुकाराम वगैरे मूर्तिपूजक साधूसंतांचे प्रेमळ अभंग पहाटे उठून ह्मणत व हाती चिपळ्या घेऊन भजनेहि करीत असे सांगतात. इकडे भिंगारकरबुवा हेहि वारकरी सांप्रदायातले असून स्वतः मोठे प्रेमळ कीर्तनकार असत. त्यांच्या कीर्तनाला मनुष्य गेला आणि तो प्रसंगोपात नाकडोळे ओले केल्याशिवाय परत आला असे व्हावयाचेच नाही, ते श्रोत्यांना करुणरस आळवून रडवावयाचेच असा इतरांप्रमाणे प्रस्तुत लेखकाचाहि अनुभव आहे. यामुळे रिकाम्या घटकेला भागवत विषयक चर्चेची सात्विक करमणूक करण्याला रानडे यांना पाठिशी पुष्कळ वेळ रिकाम्या असलेल्या भिंगारकरांचा सहजच उपयोग होई. रानडे हे प्रसिद्ध सुधारक असले तरी त्यांच्या घरच्या सुधारणेपेक्षा बाहेरची सुधारकपणाची कीर्तीच अधिक असे. घरी नैवेद्य वैश्वदेव पूजा पोथी व्रतवैकल्य ब्राह्मणभोजन वगैरे गोष्टी घरच्या वायकांच्या आग्रहाच्या सबबीवर चालूच होत्या. ओटीवरच्या क्षोपाळ्यावर माधवराव-जीशी गण्यागोष्टी मारीत असता सुधारणेचा जितका संपर्क भिंगारकरांना होईल तितकाच खरा. ओटी ओलांडून ते माजघरात गेले की आक्कांच्या कुपेने सगळे जुन्या परंपरेचे राज्य. असे. भिंगारकर यांचा रानड्यांच्या घरी जाण्यायेण्याचा परिपाठ पूर्वी होता तसाच तो राहून पुढे टिळकांचे घरी जाण्यायेण्याचा त्यांचा परिपाठ पडला. टिळक मनाने सुधारणाप्रिय असले तरी ते सुधारक नव्हते. किंवा सुधारणेवर टीका करणारे आणि जुन्या धर्माचे व परंपरेचे अभिमानी होते. शिवाय रानडे हे एक फार मोठे कामगार ही जशी त्यांच्या विद्वत्तेत भर तशीच लोकपक्षाचे पुढारी या कीर्तीची टिळकांच्या विद्वत्तेत भर. म्हणून भिंगारकरांना दोषेहि निरनिराळ्या रीतीने आदरणीय वाटत. आणि रानड्यांपेक्षा टिळकात बुवासारख्यांच्या दृष्टीने विशेष हा की रानड्यांशी बोलताना खेळीमेळी असलो तरी अदबाने व थोडेसे धुरून बोलवे लागे. कारण रानडे वयानेहि बुवांपेक्षा वडील पण टिळक इतर सर्व बाजूनी समरस होण्यासारखे असून शिवाय एकदा स्नेह जडला म्हणजे टिळक कोणाला दूर ठेवीत नसत तर अगदी बरोबरीच्या नात्याने त्यांच्याशी हास्य विनोद व गण्यागोष्टी करीत. रानडे पुण्याहून मुंबईस गेल्यावर भिंगारबुवांचा एक आधार गेला व एक बैठक मोडली. आणि तितक्या मानाने टिळकांच्या घरची त्यांची

बैठक दृढ झाली. टिळकाना थोडो फुरसत नसली तरी बुवांच्या आगमनाने थोडा बहुत अनध्याय व्हावयाचाच. पण फुरसत असल्यावर मग काही विचारावयासच नको. बुवानी आपली पडशीवजा चंची सोडली आणि टिळकानी हाती अडकित्ता घेतल्या म्हणजे संभाषण प्रकरणाच्या प्रारंभी तो एक नटिसूत्रधाराचा प्रवेशच वाटे. आणि मग गप्पा गोष्टी कोटून सुरू होतील व कोठे संपतील याचा नियम नसे. या संभाषणात टिळकाना बुवाकडून सांप्रदायिक वचने कोठ्या खटके ह्यांचे ज्ञान होई. आणि उलट बुवाना टिळकापासून नव्या चिकित्सक बुद्धीची टीका कशी असते हे पहावयास मिळे.

असो. १८९८ च्या डिसेंबर महिन्यात पुण्याच्या सुधारक पत्रात नगर येथील भारदे यानी भारद्वाज या नावाने एक लेखमाला सुरू केली. पहिल्या लेखावर नामदेव व ज्ञानदेव हे समकालीन होते की काय ? असे प्रश्नवाक्य असून बाकीच्या लेखावर ज्ञानेश्वरीचा कर्ता आळंदीचा ज्ञानदेव नव्हे असे सिद्धांतिक वचन लिहिले होते. हा सिद्धांत खरा ठरल्यास लोकांच्या फार दिवसाच्या श्रद्धेला विनाकारण धक्का बसणार होता व ही गोट्ट टिळकानाच नव्हे तर रानड्यानाहि अनिष्ट वाटली.

कंसगीत भारद्वाजाला कित्येक गृहस्थानी उत्तरे म्हणून दिली. परंतु ज्ञानदेवाच्या कालानुषंगीयाचा मुद्दा मुख्य होता. त्यावर कोणी उत्तर दिले नाही. पुढे त्या रानडे सुटीत पुण्यास आल्या वेळी भिंगारकराच्या भेटीत हा विषय निघाला. व माधवरावजीनीच भिंगारकराना भारद्वाज यास उत्तर देण्याला उद्युक्त केले. त्यानंतर बुवानी पुढील माहिती मिळवून काही प्रकरणे लिहून ती रानडे याजकडे पाहावयास पाठविली. त्यानी ती डॉ. भांडारकर याजकडे पाठविली. नंतर रानडे यांचे समक्ष भिंगारकर व भारद्वाज यांचा एक वेळ वाद झाला. आणि भारद्वाज यांच्या आक्षेपाना भिंगारकर यांचे उत्तर समर्पक असल्याबद्दल रानडे यांची खात्री झाली. भांडारकर यानीहि असाच निर्णय व लेखी अभिप्राय भिंगारकरबुवास दिला. त्यात असे एक वाक्य आहे की “उत्पादनाची सरणी प्रायः निदोष आहे. परंतु कधी कधी आपल्या पक्षाचे समर्थन करण्याकरता वकिलाची वृत्ती धारण केली आहे.” ऐतिहासिक बुद्धीचे रानडे व चिकित्सक बुद्धीचे डॉ. भांडारकर यांचे असे समाधान झाल्यावर केवळ वारकरी सांप्रदायातील पुढाऱ्यांना भिंगारकरबुवांच्या कृतीचा मोठा हर्ष व्हावा हे स्वाभाविक आहे. व त्याप्रमाणे बाळकृष्णबुवा अमळनेरकर, भानुदासबुवा, कृष्णाबुवा श्रीगोंदकर वगैरे लोकानी बुवाना मानपत्राहि दिले. ज्ञानेश्वराची शकले होणार होती ती याचिवली गेली व त्या संतकवीचे अद्वैत प्रस्थापित केले गेले हा योग केवळ प्रतिपक्षाच्या उपकारामुळे आला असला तरी भिंगारकरबुवा यांच्या चरित्रातील तो एक मोठा विजय होय आणि टिळक व बुवा यांच्या स्नेहसूत्राची ती रेशीमगाठच होय.

या विषयावरील लेखमालेचा सारांश यावयाचा तरी तो फार होईल. परंतु वादाचा निर्णय थोडक्यात असा आहे की ज्ञानेश्वरीचा ज्ञानदेव व आपेगावचा ज्ञानदेव हे एकच होत. आणि आळंदीत जी आज आहे तीच ज्ञानदेवाची

एकच समाधि होय. तसेच ज्या ज्ञानेश्वराने ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हे ग्रंथ लिहिले त्यानेच अभंग इत्यादि केले. वरील लेखमाला केसरीत छापून होत असता तिने टिळकांचा पुष्कळ वेळ अडविला इतकेच नव्हे तर केसरीची जागाहि कितीतरी अडविली. कित्येक अंकात पुरवण्या घातल्या गेल्या तर कित्येकात जाहिरातीची निम्मी जागाहि तिने अडविली. सदर लेखमालेचा एक स्वतंत्र ग्रंथच पुढे छापला गेला व तेथपासून आजपर्यंत त्या वादाचा कोठे फारसा पुनरुच्चार झाला नाही. भारदे हे गृहस्थ देखील विद्वान् व अभ्यासी असू. त्यांची भाषाविषयकचिकित्सा कित्येक ठिकाणी फार सूक्ष्म आढळते. परंतु ज्ञानेश्वराविषयी त्यांनी काढलेला सिद्धान्त खरा आहे असे वाचकांच्या मनास पटत नाही. आळंदी येथे समाधि आहे ती ज्ञानेश्वरी लिहिणाऱ्या ज्ञानदेवाची नाही असे म्हणजे म्हणजे वारकरी पंथाच्या श्रद्धेची आतडी बाहेर काढण्यासारखे आहे. आळंदी क्षेत्राच्या भूमीवर उभे राहून तोंडाने ज्ञानेश्वरीचा पाठ किंवा प्रवचन सुरू असणाऱ्याची जी एकतानता उत्पन्न होते ती भारद्वाजाच्या सिद्धान्ताने एकदम नाहीशी होऊन, गाण्यातील विप्रम म्हणजे विवादी स्वरोच्चारप्रमाणे किंवा दगडावर करवत फिरविल्याप्रमाणे त्या सिद्धान्ताचा बेसूर व कर्कश आवाज त्यांचे मनावर उमटणार यात शंका नाही. भारद्वाजाचा सिद्धान्त खरोखरच ऐतिहासिक दृष्ट्या सत्यपूर्ण असता तर वारकऱ्यावर अशी दया काणी केली नसती. पण रानडे टिळक व भांडारकर या तिघांची एकवाक्यता झाल्यामुळे सत्य व दयाबुद्धि यांचा आपण मेळ घालू शकतो याचे वाचकास समाधानच वाटते. भिंगारकरांच्या लेखमालेतील नक्की कोणता किती भाग टिळकानी लिहिलेला हे आज काढून देणे कठीण आहे. परंतु टिळकाना यातील लेख लिहीत असताना प्रस्तुत चरित्रलेखकाने समक्ष पाहिलेले आहे. आणि निदान ज्ञानेश्वराच्या कालनिर्णयाचा तरी बराचसा भाग टिळकांच्या हातचा असावा असे त्याला स्मरते.

(१५) शिवजन्मतिथीचा निर्णय

ऐतिहासिक कालनिर्णयाचा दुसरा एक महत्त्वाचा लेख टिळकानी याच साली एप्रिल महिन्यात लिहिला. तो श्रीशिवाजी महाराजांच्या जन्मतिथिसंबंधाचा होता. हा लेख २४ एप्रिल १९०० च्या केसरीत प्रसिद्ध झाला आहे. रायगड शिवस्मारक मंडळाने ठरविल्याप्रमाणे याच सालच्या ३० एप्रिल रोजी शिवाजी महाराजांचा उत्सव रायगडास व्हावयाचा होता. त्या निमित्ताने शिवजन्मतिथीचा वाद टिळकांच्या डोळ्यापुढे होता. शिवाय त्याच सुमारास वि. का. राजवाडे यांनी आयल्या इतिहाससाधनाच्या ४ व्या खंडात आपल्या मताप्रमाणे जन्मतिथीचा निर्णय केला होता. परंतु टिळकाना तो शंकास्पद वाटल्यामुळे अवश्य ती साधने मिळवून व स्वतंत्र संशोधक बुद्धि चालवून टिळकानी वेगळा व स्वतःचा म्हणून एक निर्णय करून या लेखात दिला आहे.

शिवाजीच्या जन्मतिथिसंबंधा...

... ह्याविषयी आश्चर्य

जमेल्या धरून त्याचा परिहार त्यानी असा केला की नेपोलियनचा पराभव करणारा ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याच्याहि जन्मदिवसाचा असाच घोटाळा होता. पण कोणताहि मनुष्य जन्मलेल्या वेळी मोठा नसतो. तो पुढे मोठा होतो. आणि हे योग्यच आहे. पण टिळकानी निर्णित केलेली जन्मतिथीहि काही वर्षांनी वादग्रस्त होणार होती! आणि तीहि स्वतः त्यानी संशोधन करून लोकापुढे मांडलेल्या शकावलीमुळेच ! हा यांग कौतुककारक आहे ! जेथे शकावली प्रसिद्धीस आणताना तिजमध्ये दिलेले शिवाजीचे जन्मवर्ष व आपणपूर्वी मानलेले जन्मवर्ष ह्यामध्ये तीन वर्षांचा फरक पडतो. ही महत्त्वाची गोष्ट पुढे टिळकांच्या नजरेला आली होती. शकावलीचा विशेष अभ्यास करून त्यातील कलमांचा निर्णय करण्याइतकी फुरसत टिळकाना तेव्हा मिळाली नव्हती. तसेच अलीकडे प्रसिद्ध झालेला शिवभारत हा ग्रंथहि टिळकाना उपलब्ध नव्हता. यामुळे आपल्या वेळेपुरता आणि विद्यमान उपलब्ध साधनांच्या आधार जो अधिकतम अधिक निर्णय करता येईल तो करून टिळकाना स्वस्थ वसावे लागेल. परंतु चौकस बुद्धिमत्तच्या दृष्टीने त्यानी त्या वेळां राजवाड्यावरहि ताण केली ही गोष्ट लोकांच्या नजरेला आल्याशिवाय राहिली नाही.

शिवाजीच्या जन्मतिथीवरील लेखात टिळकानी पूर्वी राजवाडे यांनी लिहिलेल्या लेखाची चिकित्सा केली. राजवाड्यानीहि उपलब्ध पुराव्याची छाननी करून शिवाजीचा जन्म शक १५४९, वैशाख शु॥ पंचमी सोमवार रोहिणी नक्षत्र ठरविला होता. पण अनेक वाजूनी विचार करून टिळकानी असे ठरविले की ही तिथि शक १५४९, वैशाख शु॥ १ गुरुवार उत्तराश्र्व अश्विनि नक्षत्र होय. हा निर्णय करताना टिळकानी शिवभूषणकार, निरनिराळ्या बखरी, काव्येतिहाससंग्रहातील जंत्रो, शिवदिग्विजय, पुरुषोत्तमकविकृत शिवकाव्य, काव्येतिहाससंग्रह व भारतवर्ष ही मासिक पुस्तके इत्यादिकांमध्ये जन्मतिथिसंबंधाने जे उल्लेख आले होते त्यांची छाननी केली. आणि त्या सर्वावरून निघणाऱ्या चार तिथीपैकी कोणती खरी हे गणिताने ठरविले. चौदा आधार मांडून त्यात बहुमताने जी तिथी आढळते तीच खरी असे टिळकानी मानले नाही. ज्योतिर्गणिताच्या पद्धतीने पाहता बखरीतून दिलेल्या तिथीवरोवर जो इतर तपशील दिला होता त्याचा व तिथीचा मेळ पडत नव्हता. म्हणून प्रथम जन्मवर्ष कायम धरून नंतर अनुक्रमाने वैशाख हा महिना सर्वमान्य म्हणून ग्राह्य धरला. नंतर शुद्ध द्वितीया व पंचमी याचा विचार करता द्वितीयेला गुरुवार येत नाही म्हणून आणि पंचमीला सुर्योदयी मंगळवार येत नाही म्हणून या दोहोपैकी कोणतीहि तिथि घेतली तर गणितदृष्ट्या याला बाध येतो, तिथि आहे तर वार नाही, वार आहे तर नक्षत्र नाही, आणि तिथीवार जुळला तर साल जुळत नाही अशी स्थिति. म्हणून टिळकानी चिंत्तणीसाच्या बखरीपेक्षा शिवदिग्विजय हा अधिक विश्वसनीय ग्रंथ धरला. कारण गद्यात्मक लेख लिहिताना सहज फेरफार होऊ शकतात तसे पद्य लेख उतरताना करिता येत नाहीत. आणि या पद्यग्रंथातील तिन्ही

श्लोकात महिना पक्ष व वार येथपर्यंत एकवाक्यता आढळली ती टिळकानी ग्राह्य धरली. पण 'नक्षत्रेच तिथौ विधौ' या शब्दात विधौ ही विधि या शब्दाची सप्तमि न मानता विधु या शब्दाची सप्तमि मानली असता गणिताने वैशाख शुद्ध पंचमी गुरवार आश्विनी नक्षत्र अशी जन्मतिथी येते. पहिला अर्थ घेतल्याने गणित बरोबर येत नाही दुसरा अर्थ घेतल्याने गणित जुळते. अर्थात् शब्दार्थ व गणित यांचा मेळ ज्या तिथीवर पडतो तीच घेतली पाहिजे असा टिळकानी निर्णय केला.

टिळकानी जन्मतिथीचा निर्णय केला तो राजवाड्यासुद्धा बहुतेकाना अप्रिय झाला. एकाने इंग्रजी तारीख एका दिवसाच्या फरकाने चुकली भसा आक्षेप काढला. पण टिळकानी इंग्रजी तारखेचा निर्णय केला नव्हता हिंदु तिथीचा केला होता. शिवाय एक दिवसाचा फरक पडण्याचे कारण जन्मवर्ष सन १७५२ च्या पूर्वीचे म्हणजे इंग्लंडात कालगणनेची जुनी पद्धत बदलून नवी पद्धत सुरू होण्यापूर्वीचे. एका ज्योतिष्याने असा आक्षेप काढला की शिवाजीच्या चरित्रातील गोष्टी वरून पाहता टिळकानी निर्णित केलेली तिथी व जन्मवेळा यांचा मेळ वसत नाही. पण टिळकानी स्पष्टच लिहिले की शिवाजीच्या जन्मतिथीचा निर्णय करावयाचा तर तो फलज्योतिषावरून करणे योग्य नाही. "अमुक एक जन्म लग्न मानले तर फले जमतात म्हणून ते जन्मलग्न खरे या अनुमानाला आम्ही काही मान देत नाही. जन्मतिथीचा निर्णय करावयाचा तो जुन्या कागदपत्रातील माहितीवरूनच केला पाहिजे आणि निरनिराळ्या कागदपत्रातील माहिती जर परस्पर विरुद्ध असेल तर त्यातल्यात्यात सर्वांशी गणिताने खरी ठरेल तीच मानली पाहिजे."

टिळकानी शिवजन्मतिथीचा जो निर्णय केला त्या संबंधाने व्यंकटेश बापूजी केतकर यांनी त्यांना लिहून कळविले की तुमचा निर्णय बरोबर आहे अशी माझी खात्री झाली. कोणी केशव त्रिंबक पेंडसे यांनी शिवाजीच्या पाच कुंडल्या तयार केल्या आणि त्यापैकी मेघ लग्न धरून केलेल्या कुंडलीत ग्रहबल विशेष चांगले म्हणून ते लग्न धरावे असे लिहिले. विनायक शास्त्री खानापूरकर यांनी जन्म लग्न कुंभ धरावे असे मत दिले. खानापूरकर यांचे म्हणणे की टिळकानी शिवाजीचा जो जन्मकाल ठरविला तो बरोबर होता, पण लग्न काणते हे ठरविण्यात ऐतिहासिक साधन नाही म्हणून चरित्रातील अनुभवोक्त गोष्टीवरून कुंभलग्न चूक धरावे लागेल.

(१६) रायगडावरचा दुसरा उत्सव

टिळकावर खटला होण्याच्या आदल्या वर्षी रायगड येथे पहिला महोत्सव झाला होता. पुढे चार वर्षे हा उत्सव होऊ शकला नाही. दोन वर्षे टिळकांच्या खटल्याच्या भानगडीची गेली. १८९९ सालीच दुसरा मोठा उत्सव व्हावयाचा होता पण काही कारणामुळे तो त्या साली करता आला नाही. म्हणून १९०० साली टिळकानी दुसरा मोठा उत्सव करण्याचे योजिले. त्याप्रमाणे २३ एप्रिल सोमवार चैत्र वद्य ९ शके १८२२ ही तिथी शिवाजी-फड-कमिटोकडून ठरविण्यात

आली व त्या दिवशी उत्सव झाला. ही तिथि शिवाजीच्या जन्माचीहि नव्हे किंवा राज्यारोहणाचीहि नव्हे. फक्त त्या वर्षापुरती उत्सवाच्या सोयीची म्हणूनच धरली होती. टिळक तुरुंगातून सुटून आलेले. यामुळे उत्सवास यंदा विशेष जोर व रंग आला होता. रायगडच्या आसपासच्या दहा कोसातील अनेक गावच्या मंडळीनी स्वयंसेवक या नात्याने उत्सवाला फारच मदत केली. गावोगावी निमंत्रणपत्रिका पाठविल्या होत्या. उत्सवाच्या आदल्या दिवसापासूनच गडावर लोक जमू लागले होते. खुद्द त्या दिवशी तर मुंग्यांच्या रांगेप्रमाणे माणसाला माणूस खेडून गडावर चढत होते. गड मोठा असला तरी तो गजबजून जाण्याइतकी गर्दी वर झाली होती. पांढरपेशे मंडळी पाचसहाशे पण इतर मंडळीच पुष्कळ होती. शेतकरी मावळे गडकरी हक्कदार यांचा भरणा विशेष होता. टिळक इतर मंडळींसह दोन दिवस आधीच महाडास गेले होते व येता जाता त्यांचा सत्कार महाडकर मंडळीनी चांगला केला. गडावर सकाळी राजवाड्यातील मंडपात विनायकशास्त्री अभ्यंकर यांचे कीर्तन झाले. नंतर आरती व महाड येथील मेळ्यांची पदे झाल्यावर विस्तीर्ण मैदानात भोजनाच्या पंक्ति एकामागून एक उठावण्यात आल्या. गड उंच व अवघड यामुळे वर जिन्नस पान्स वंताचाच नेता येतो. अर्थात् सारमाताताच प्रसाद लोकाना मिळाला. पण सर्व मंडळीनी एका पंक्तीला बसून तोच आनंदाने खाळा. महाडच्या स्वयंसेवकांबरोबर पुण्याहून गेलेली मंडळीहि कंबर कसून पंक्ती वाढीत होती व तलावातील पाणी वर चढवीत होती. रात्री पुन्हा राजवाड्यात सर्व मंडळी गोळा झाली. राजवाड्यापासून महादेवाच्या देवळापर्यंत पालखी काढण्यांत आली. बरोबर वाजंत्री भजनी मेळ नळे चंद्रज्योति मशाली यांची गर्दी होती. देवदर्शन घेऊन जवळच असलेल्या समाधीस प्रदाक्षिणा करून पालखीची मिरवणूक परत वाड्यांत जाईपर्यंत एक प्रहर लागला. गोंधळ्यानी तास दोन तास पोवाडे म्हटल्यावर टिळकानी स्मारकफंडाच्या हिशेबाचो सर्व हकीगत सांगितली आणि समाधीच्या दुरस्तीवद्दल कायमची तजवीज लवकरच करण्यात येईल असे आश्वासन दिले. नंतर आरती प्रसाद होऊन पहाटे दोन अडीच वाजता उत्सव समाप्त झाला. टिळकानी आपल्या भाषणात उत्सवाच्या हेतूवद्दल विशेष चर्चा केली नाही. ते इतकेच म्हणाले की खटले वगैरे झाल्यानंतरहि इतक्या थाटाने हा उत्सव झाला यावरून त्याविषयी लोकांचा भावना काय ती दिसून आली. तसेच सरकाराने प्रतिबंध केला नाही यावरून उत्सवाच्या हेतूविषयी त्यांचाहि गैरसमज दूर झाला असे दिसते. उत्सव करणे हे केव्हाहि कायदेशीर होतेच पण ते आता शिक्याच्या मापाने कायदेशीर ठरले असे म्हणण्यास हरकत नाही. सरकारने बंदोबस्त ठेवला पण उत्सवात काय चालत होते हे बारकाईने पाहण्याकरिता अधिकारी पाठविले होते. डेप्युटी कलेक्टर मामलदार फौजदार पोलिस इन्स्पेक्टर हे तर हजर होतेच पण महाडचे मुन्सफ व महाडचे इतर काही लोकांहि उत्सव पाहण्याला आले होते. कलेक्टर साहेबानी वीस जवानांचो एक हत्यारबंद पोलिस पार्टी गडावर पाठविली

होती. पण ती उत्सवाच्या दुसऱ्या दिवशी दोन प्रहरी म्हणजे जवळ जवळ गड ओसाड झाल्यावर येऊन पाहचली ! टिळक परत महाडला गेल्यावर जवळच बिरवाडी येथे रात्री त्यांना मेजवानीला बोलाविले होते. पण महाडाहून निघण्यालाच मुळी रात्रीचे नऊ दहा वाजले. नंतर गावच्या शिवेपाशी मंडळी जमल्यावर तेथून नळे चंद्रज्योति आपटवार वगैरे लावून मिरवणूक निघाली तिने बराच वेळ घेतल्या. मंडपात जाऊन मंडळी बसल्यावरही बराच वेळ इकडे तिकडे गेल्यावर पहाटे तीन वाजता पंगत मेजवानीला बसली. थाटात काहोच कमी नव्हते. रांगाळ्या उदबत्या समया वाचे ही होतीच. सोवळो पितांबर नेसून पाहुणे जेवात होते व सोवळी पितांबर नेसून बायका वाढीत होत्या. रात्री आठ वाजता जेवण्याकरिता केलेला स्वयंपाक पहाटे तीन वाजता थंडगार झाला तर त्याला स्वयंपाकी काय करतील ? पण त्या आनंदात्सवात सगळी रात्र दंगलोची गेली आणि कोणी घडयाळाकडे जसे पाहिले नाही तसेच स्वयंपाक करून की घड याकडोही कोणाचे लक्ष गेलं नाही. पहाटे तीन वाजता साखळीचो गंध लावून पाहुणे मंडळी लाडू शोडीत होती. टिळकांच्या अनेक दौऱ्यामधून अवेळी भोजनप्रसंग बरेच घडले. पण या बिरवाडीच्या मेजवानी इतकी अवेळी घडलेली मेजवानी दुसरी आठवत नाही.

(१७) टिळक व प्रो. मॅक्समुल्लर

सन १९०० च्या नोव्हेंबर महिन्यात प्रो. मॅक्समुल्लर हे मृत्यु पावले. त्या प्रसंगाने टिळकानी केसरीत एक अग्रलेख लिहिला. त्यात विद्वान मनुष्य असला तर मग तो विदेशीय असला तरी त्यांचे गुण अवश्य घ्यावेत हे टिळकांचे उदार धोरण स्पष्ट दिसून आले. प्रो. मॅक्समुल्लर यांनी टिळकांच्या बंधमुक्तेकरता विलायतेत खटपट केली यामुळे त्यांच्याविषयी टिळकाना कृतज्ञता वाटणे साहजिक होते. पण कृतज्ञतेपेक्षाही अधिक उदात्त भावना त्यांच्या या लेखात दिसून येते. कारण मॅक्समुल्लर यांच्या बरोबर इतर फ्रेंच व जर्मन पंडितांचीही त्यांनी स्तुति केली आहे. “प्राच्य भाषांचा किंवा धर्मग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास कोणाला करावयाचा झाल्यास पाश्चात्य विद्वानांचे ग्रंथ वाचल्याशिवाय त्यांच्या अध्ययनाची परिपूर्ती कधीही व्हावयाची नाही” इतके व्यापक विधान त्यांनी केले आहे. त्यातूनही जर्मन फ्रेंच या भाषांतील वाङ्मयाचे मांडार लुटून त्यातील गुप्त धन सुंदर रीतीने इंग्रजी भाषेतून पौर्वात्य देशातील लोकाना उपलब्ध करून दिले हा मॅक्समुल्लर यांचा विशेष उपकार. “आमच्या इकडील एखाद्या विद्वानाला मॅक्समुल्लर यांच्याइतकी सवलत मिळाली असती तरी त्यांच्याइतका एकनिष्ठ व्यासंग करणारा व विद्येची अभिरुची वाळगणारा मनुष्य आपल्याकडे मिळणार नाही ही दुःखाची गोष्ट होय. सायनाचार्य वगैरेनी जो परंपरा पाडली ती अलोकडे हिंदुस्थानात लुप्त झाली पण युरोपात प्रकट झालो याचे कौतुक केले पाहिजे. परधर्माचा उत्कृष्ट अभ्यास केला तरी मॅक्समुल्लर यांनी ख्रिस्ती धर्माचा अभिमान कधी सोडला नाही. तथापि पुराणमतवादी मिशनरी पंडितांशी

वाद करून उच्च प्रकारच्या तात्विक टोकांचा पक्षात त्यांना आंगकारली व आपल्या इकडील नव्या विद्वानांनाही त्यांचे हे उदाहरण घेण्याजोग आहे ” इत्यादि विचार टिळकांनी अत्यंत मोकळ्या मनाने प्रगट केले. सरकाराने प्रो. मॅक्समुल्लर यांना अनेक पदव्या बहाल केल्या होत्या. परंतु त्या सर्वांपेक्षा प्रोफेसर ही पदवी त्यांना आवडत असे आणि आपणहि त्याच पदवीने त्यांना संबोधण्यात आनंद मानतो असेहि एक विधान टिळकांनी सुद्धा केले बातील मर्म उघड होते. स्वतः जन्मभर विद्यार्जन करावे आणि आपल्या विद्येचा लाभ देऊन नव्या पिढीला विद्वान बनवावे ही टिळकांची आकांक्षा त्यांच्या कोणत्याहि परिस्थितीतून हळूच वर डोके काढून दर्शन देत असे. आणि स्वतः टिळकानाहि ‘ नामदार ’ ‘ लोकमान्य ’ अशा पदव्या लाभल्या तरी कोणी प्रोफेसर किंवा पंडित ही पदवी त्यांना साभिप्राय किंवा सहंतुक लावली तर त्यांच्या डोळ्यात धन्यतेच्या भावनेचे एक प्रकारचे तेज चमकून जात असे.

(१८) मोगलाईत मफर

स. १९०० च्या डिसेंबर महिन्यात टिळक लातूरला जाऊन कापूस दाबण्याचा आपल्या कारखाना पाहून आले. वाटेत बार्शी येथे त्यांचा मोठा सन्मान करण्यात आला. रात्री नाटकगृहात त्यांना पानसुपारी झाली, त्या वेळी दारूकाम सोडण्यात आले व चौघडा लावला होता. फौजदार व पोलिसपार्टी हजर होती. रामभाऊ साने वकील हे मूळचे पुण्याचे असून वकिलीकरिता ते बार्शीस जाऊन राहिले आणि लवकरच तेथील पुढारी बनले. राजकारणात ते नेमस्त व जहाल दोषापासूनहि फुटून स्वतंत्रपणे वागत. तथापि टिळकांचा सत्कार करण्याचे काम साने यांच्याकडेच आले. त्यांनी आपल्या भाषणात टिळकांच्या आंगचे उपजत गुण कोणते हे सांगून त्यांच्या पूर्वावताराच्या अध्ययनाची स्वतःची माहिती बार्शीकरांना दिली. उत्तर देताना टिळकांनी इतकेच सांगितले की “ १८८० साली आम्ही जे काही केले ते काही अपूर्व असे नव्हते. फार तर मध्यंतरी काही मलीन झालेला मार्ग पुन्हा साफ केला. व्यापारी लोकांनी मदत केल्याशिवाय राजकारणाचे पाऊल पुढे पडणार नाही.” बार्शीकरांनी दुष्काळात २०-२५ हजार रुपये खर्च करून कोष्टी वगैरे लोकांचे जीव बचाविले याबद्दल त्यांना टिळकांनी शवासकी दिली. बार्शी-पासून चाळीस मैलावर लातूरची गिरणी टिळकांनी उपजीविकेचे एक साधन म्हणून काढली होती. पण प्रारंभीच तिच्या डोक्यावर कर्जाचा बोजा चढला. यामुळे तिची व्यवस्था एकदा समक्ष जाऊन पाहावी या हेतूने टिळक या वेळी तिकडे गेले व तात्पुरती व्यवस्था करून परत आले. हे कर्ज फिटण्याला पुढे पुष्कळ दिवस लागले व कारखान्यापासून होणारा नफा असा फारच थोडा वर्षे त्यांनी उपभोगला. टिळकांची लातूरला ही खेप झाली ती शेवटचीच होती. यापुढे ते तिकडे कधी गेले नाहीत. त्यांच्या मृत्यूनंतर मृत्युपत्राने ही गिरणी त्यांच्या मुलाकडे गेली. पुढे काही दिवसांनी ती विकण्यात आली.

(१९) लाहोरची राष्ट्रीय सभा

सन १९०० सालच्या राष्ट्रीय सभेच्या बैठकी पूर्वी काही दिवस विलायते-तील 'इंडिया' नामक पत्रात ह्यूम दादाभाई व वेडबर्न या तिघांच्या सहीचा एक खलिता प्रसिद्ध झाला होता. त्यात राष्ट्रीय सभेसंबंधाने पूर्वापार हकीगत व विवेचन केलं होतं. आणि हा गाडा आजवर आम्ही ओढला आता यापुढे तो नवीन तरुण पिढीने आपल्या हाती घेऊन ओढावा असा प्रेमळ उपदेश केला होता. या खलित्याला 'मुनित्रयांचा खलिता' असे कौतुकाने टिळकानी विशेषण लावले. त्यात कोणत्याही प्रकारचा कुस्तिपणा नव्हता. पूर्वीच्या पंधरा वर्षांत या तिघांनी केलेल्या कामगिरी बद्दल टिळकानी त्यांना धन्यवादच दिला. आणि विलायतेत हिंदुस्थाना-संबंधाने होणाऱ्या खटपटीविषयी संमति व कृतज्ञताबुद्धि प्रगट केली. उलट आमच्याकडून त्यांना जितके मनुष्यबल व द्रव्यबल मिळावयास पाहिजे तितके मिळत नाही असा स्वकीयानाच टिळकानी दोष दिला आहे.

लाहोर येथील राष्ट्रीय सभेला टिळक हजर राहिले होते व ते सभापीठावर चढल्याबरोबर सर्व लोकानी त्यांचा मोठा सत्कार केला. टिळक हे शिक्षा भोगून आल्यामुळे त्यांच्या विषयीचा आदर कमी झाला नाही इतकेच नव्हे तर दुणावला. मुंबईच्या चॅपियन पत्रात एका बातमीदाराने असे लिहिले की "टिळकांसारखी उदाहरणे युरोपातच पहावयास सापडतात. 'आयरिश नेशन' पत्राचे संपादक, डब्लिन शहरचे लॉर्ड मेयर सुलिव्हन, कॉर्क हेरल्ड पत्राचे संपादक एडवर्ड हॅरिंग्टन, एडवर्ड वॉल्श, ओब्रायन, डिलन, जॉन बर्न्स वगैरे लोकावरिह खटले झाले होते. पण त्यामुळे लोकांना ते अधिक प्रियच झाले. लाहोरच्या सभेत टिळकांचा जयजयकार लोकानी केला व त्यांच्या शीलसंबंधाने विशेष आदरबुद्धि दाखविली. लोक त्यांच्या अंगचे गुण चाहतात व त्यांचे हेतु निर्मळ आहेत ही गोष्ट मान्य करितात हे लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेने दाखवून दिले. ते कर्तृत्वसंपन्न असून त्यांची इच्छाशक्ति फार जबर आहे. त्यांनी आजपर्यंत पुष्कळ कष्ट सोसले आहेत व नुकसान करून घेतले आहे. यामुळे ते आमच्या सहानुभूतीला पात्र आहेत ही भावना लोकानी प्रगट केली."

(२०) टिळक व विद्याखाते

टिळकांवरील पहिला खटला झाल्या दिवसापासून मुंबई इलाख्यातील सरकारी विद्याखात्याने दडपशाहीचा आपला यथोचित भाग भरपूर उचलला होता. जुने डायरेक्टर चॅटफिल्डसाहेब यांच्या कारकीर्दीत विद्याखात्यात एक प्रकारचे राम-राज्य होते. आपली कचेरी बरी की आपली शिकार बरी अशा प्रकारच्या वृत्तीचे ते असून राजकारणात बिलकूल लक्ष घालीत नसत. पण त्यांच्यामागून आलेले डायरेक्टर मिस्टर जाइल्स हे अगदी वेगळ्या प्रकारचे अधिकारी होते. त्यांचा शिक्षणविषयाचा अभ्यास फारच थोडा होता. आणि केवळ क्रमाक्रमाने वरिष्ठ

हुद्यापर्यंत ते चढले होते. डेकन कॉलेजमध्ये त्यानी काय प्रकार केले हे पूर्वी सांगितलेच आहे. तसेच एतद्देशीय ग्रन्थावर साहेब मजकुरानी या साली जो समालोचनात्मक रिपोर्ट लिहिला तोहि एकाद्या माथेफिरूसारखा लिहिला. या रिपोर्टात अज्ञान बेपर्वाई उपहास व उपमर्द वगैरे सर्व दोष एकवटलेले आहेत. मुंबईचे मलबारी शेठ म्हणजे इंग्रज तेवढा चांगला असे म्हणणारे, पण त्यानीहि या रिपोर्टाचा निषेध केला होता ! इतिहास या विषयाचे प्रोफेसर असता जी तत्त्वे विद्यार्थ्यांना त्यानी शिकविली त्याच्या अगदी उलट प्रकार डायरेक्टर होताच ते करू लागले. कोठल्याहि पुस्तकातून किंचित् स्वतंत्र राष्ट्रीय बुद्धीची टीका दिसताच त्यावर राजद्रोहाच्या कल्पनेने त्यांच्या पेन्सिलीची खूण पडू लागली. टिळकांच्या खटल्यानंतर त्यानी नगराच्या शाळेचे हेडमास्तर माधवराव मोडक आणि फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसर भानू यांचेवर शस्त्र धरले. कारण यानी गणपती उत्सवात व शिवाजी उत्सवात व्याख्याने दिली ! हीच शिस्त शाळाखात्यातील सर्व नोकरांना लावण्याकरिता त्यानी खात्याचा एक वट हुकूमहि काढला. पण्डित रमाबाई या काही राजद्रोही खचित नव्हत. पण त्यानी आपल्या एका पुस्तकात अमेरिकन प्रजा व हिंदी प्रजा यांची तुलना केली म्हणून त्यांच्या पुस्तकावर साहेबानी काट मारला. शाळा तपासण्याला हे गेले की त्यांची पहिली चौकशी राजद्रोहासंबंधाने ! पोरकट प्रश्न पोराना विचारून ते अवान्तर माहिती मिळवीत. त्यानी आपल्या पुस्तकात न्यायमूर्ती रानडे यांच्या पुस्तकावरहि टीका केली आणि 'राजकीय दुरभिमानाने यांची दृष्टि किंचित् मंदावलेली दिसते' असा शेंग मारला. देशाभिमानी लोकाना 'पैशा पासरीचे शिवाजी' किंवा 'पिढीजाद देशाभिमानी' अशी विशेषणे ते लावीत असत.

जाइल्स साहेबांचे राजकीय नाक फार तीक्ष्ण होते. नसेल तेथून त्याना राजद्रोहाचा वास येई. एकदा डोंके गरम झाले ह्मणजे ते अधिक गरमच होत जोव थंड होऊ नये अशी त्यांची प्रकृति होती. हिंदुस्थानातील राजद्रोहाचे बीज शिक्षणांत आहे आणि शिक्षणखात्यावद्दल तर मी जबाबदार ही गोष्ट लक्षात येताच ते भांबावून गेले. एकदा शोप मोडली की नसत्या पिसा व चिलटे चावतात असाच जाग्रण झालेल्या मनुष्याला भास होतो. किंवा शेपटीला लवंग्या फटाकड्यांची माळ बांधून ती पेटलेल्या श्वानाला काय करावे हे सुचत नाही. चिलटे निवारण्याला थप्पड मारावी ती आपल्याच तोंडात बसते. पिसू धरण्यास जावे तो आपल्याच अंगास चिमटा बसतो. आणि फटाकड्या उडल्याने 'नाश पावू लागलेले जग' कुत्रे धावू लागल्याने अधिकच पेट घेते. तशीच जाईल्स साहेबांची स्थिती झाली. पण अरण्यातला दावाग्री एकदा मनुष्य हातात झाडपाल्याचा खराटा घेऊन किती शोडपून विज्ञविणार ? भरती भरू लागली असता टिटवी आपल्या चोचीने ती किती उपसून टाकणार ? जाईल्स साहेबांचा जळफळाट हसू येण्यासारखा होताच पण आपल्या कर्तृत्वाची त्यांची धमंड अधिकच हास्यास्पद होती. त्याना वाटले की शाळाखात्याचा एकदा वट हुकूम

काढून शाळा व शिक्षक यांना सभाना जाण्याची बंदी केली की हिंदुस्थानातला सगळा राजद्रोह इटला. आणि छापून निघणाऱ्या पुस्तकांवरील सरकारी रिपोर्टात कोणत्याही चार वेडीवाकडी वाक्ये लिहिली म्हणजे सगळा वाङ्मयसिंधु हवा तसा शुद्ध होईल. जाइल्स साहेबानी काढलेले वट हुकूम हे रिस्ले सरस्कुलराचे आद्य पूर्वज होत. आणि रौलट कमिटीने रिपोर्टात जो मान महाराष्ट्रातील लोकाना दिला त्याची पूर्वसूचना जाइल्स साहेबानी केली होती. यापूर्वी असले वट हुकूम बहुधा इतर कोणत्याही प्रांतात निघाले नसतील अशी आमची समजूत आहे. खुद्द पायोनियर पत्रांत जाइल्स साहेबाना आपल्या कामाला नालायख ठरविले. आणि मुंबई पुण्याच्या निरनिराळ्या वर्गांच्या पुढाऱ्यांनी जाइल्स साहेबाना सरकारने रजेवर पाठवावे म्हणजे त्यांची प्रकृति सुधारेल असे एकमताने मुच्चविले. जाइल्स साहेबांच्या वट हुकुमानी थोडा बखेडा केला व भिऱ्या लोकांच्या मनात भीति उत्पन्न केली यात शंका नाही. निमसरकारी शाळेचे हेडमास्तर मोंडक यांना काढून टाकण्याला जर जाइल्स साहेबानी भाग पाडले आणि स्वतंत्र म्हणविणाऱ्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीसारख्या संस्थेकडून प्रो. भानूसारख्यांना रजा घेण्यास लावविले तर खुद्द सरकारी खात्यातील शिक्षक व विद्यार्थी यांची वाट काय होणार हे दिसतच होत. पण आगीवर थोडीशी माती पडल्याने ती फार तर तितकीच दबते पण पुरी विशाली जात नाही ही गोष्ट पुढे लवकरच स्वदेशी चळवळीत प्रत्ययास आली.

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी जाइल्स साहेबांशी झगडावी तितकी झगडली नाही याबद्दल टिळकानी सोसायटीला दांप दिला. १८८० साली सोसायटीची स्थापना कोणत्या हेतूने झाली त्याचा उल्लेख त्यांनी केसरीत केला. आणि वामन शिवगम आपटे यांनी १८८२ साली एज्युकेशन कमिशनपुढे सोसायटीतर्फे साक्ष दिली तीत जे धोरण प्रकट केले व जे कमिशनलाहि मान्य झाले ते स्वतः सोसायटीने संभाळले नाही असा टिळकानी ठपका दिला. 'वादळात आपले शीड गुंडाळून डोलकाठी कापून टाकावी आणि गलबत खडकावर कोठे आदळते की काय या भीतीने शत्रूच्या बंदरात शिरून त्यास शरण जाऊन थारा घेऊन रहावे अशा प्रकारचे सोसायटीचे धोरण होते' आणि या बाबतीत तिने मद्रास वेगळे खासगी शिक्षणसंस्थानां वाईट उदाहरण घालून दिले. सरकारला सोसायटीने लिहून दिलेल्या शर्ती लाजोरवाण्या होत्या. त्यात मुख्य ही की संस्थेची कार्यकारी मंडळी जी चळवळ वाईट म्हणून ठरवील (आणि सरकार जिला वाईट म्हणणार तिला कार्यकारी मंडळीहि वाईट म्हणणार) त्यात लाईफ मॅम्बरने देखील भाग घेऊ नये, आणि संस्थेबाहेरहि लाईफ मॅम्बर जे काय करील त्याबद्दल स्वतः लाईफ मॅम्बरच नव्हे तर एकंदर संस्थाहि शिक्षेला पात्र होईल या शर्ती फारच घातुक होत्या. आणि या अर्थाने सरकारी नोकऱ्याला जी स्वतंत्रता होती तीहि सोसायटीच्या लोकाना राहिली नाही. लाईफ मॅम्बरपैकी तोंन व बाहेरील पाच मिळून आठ लोकांचे नियामकमंडळ होणार, आणि सोसायटीचे लोक या मंडळाचे दास व कबूल केलेल्या शर्तीप्रमाणे मंडळ हे सर-

कारचे दास या परंपरेने सोसायटीतील शिक्षक व विद्यार्थी हे सरकारचे दासानुदास ठरणार. तरुण मुलांना राजकीय चळवळीत गोवू नये हे तत्त्व एकपक्षी खरे आहे हे टिळकानीहि मान्य केले. पण खासगी शाळातील विद्यार्थ्यांनीच काय शिक्षकानीहि राजकीय चळवळीची ओळख घेवता कामा नये, आणि लाईफ मेंबरसारख्या प्रतिष्ठित शिक्षकानीहि राजकीय चळवळीकडे पाहू नये असे सरकारचे धोरण उघड होते. अर्थात् आपल्या सत्तेचा दुरुपयोग केला म्हणून सरकारच्या गुन्हेगारीची पहिली प्रत दे खरे. पण भळत्या शर्ती सोसायटीने मान्य केल्या ही दुसरी प्रत असली तरी गुन्हेगारीच होय असा दोष टिळकानी दिला.

(२१) प्लेग व दुष्काळची व्यवस्था

म. १८९६ साली प्लेग व दुष्काळ यांची जोडी महाराष्ट्रात जी एकदा शिरली तिने पुढे पुष्कळ दिवस भुमाकूळ घातला. प्लेगने लोकाना किती छळले व या छळोपश्चाहि प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा छळच अधिक दुःसह कसा झाला याचे वर्णन या ग्रंथाच्या पूर्वार्धात आणि उत्तरार्धाच्या चालू भागात थोडेसे आले आहे. तसेच रॅड साहेबांच्या खुनामुळे म्हणा, प्लेगच्या दुर्दमतेमुळे म्हणा, प्लेगव्यवस्थेच्या व्यापामुळे म्हणा, किंवा या व्यवस्थेच्या खर्चांमुळे म्हणा, उद्योगवादी सरकारहि लवकरच जेरीम आले. आणि कालांतराने प्लेगव्यवस्था ढिली झाली इतकेच नव्हे तर जाग्यावर काही शिल्पक उरली नाही याचेहि दिग्दर्शन पूर्वी केले आहे. सरकारच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे ज्यांच्यावर जुलूम करावयाचा त्यांच्याच पासून त्या जुलुमाचा खर्चहि घ्यावयाचा असा दुहेरी अन्याय या प्रकरणी प्रथम घडला होता. प्लेगची व्यवस्था एकतंत्री करून सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हाती देण्यात आली व या व्यवस्थेचा खर्च स्वतः सरकारने निम्मा सोसला. तरी उरलेल्या निम्याचेहि ओझ स्थानिक स्वराज्य-संस्थाना इतके जड झाले की त्याखाली त्या नामशेष किंवा कायमच्या कर्जवाजारी होण्याची वेळ आली. गांवगना कर वाढविण्याविषयी म्युनिसिपालिटीच्या मागे सरकारचा तगादा मुरू झाला. व पुण्यासारख्या म्युनिसिपालटीला तर सरकारशी या बाबतीत पुढे अनेक वर्षे झगडत रहावे लागले. या कामी खरा बाद मुरू होता तो हिंदुस्थान सरकारशी मात्र होता व मुंबई सरकारची स्थानिक संस्थाना सहानुभूति होती. मुंबई सरकाराला ही गोष्ट पटण्याचे खरे कारण असे की मोठ्या खर्चाच्या या जुलुमी प्लेगव्यवस्थेचे धोरण केवळ परराष्ट्रांच्या दपटशाहीमुळे विलायत सरकाराकडून हिंदुस्थान सरकारावर लादण्यात आले होते व त्याने तो पंड प्रांतिक सरकाराच्या मार्फत खाली पोचविला होता. म्हणून या न्यायाची हाकाटी करीत करीत झगडत झगडत न्याय मिळाविण्याला म्युनिसिपालिटीचा वगैरेना पुढे पुष्कळच वर्षे लागली.

पण प्लेगच्या बाबतीत सरकारचे जे धोरण त्याच्या अगदी उलट धोरण त्याने दुष्काळच्या बाबतीत स्वीकारले होते. म्हणजे प्लेगच्या व्यवस्थेत जे करू नये ते करावे

असे धोरण तर दुष्काळव्यवस्थेत जे त्यांनी करावे ते करू नये असे धोरण, दुष्काळ पडला की तो जाणवू लागतो. म्हणून लोक प्रथम हाकाटी करू लागतात. पण एकाद्या गावी प्लेग झालेला नसता प्लेग झाला ह्याणून जाहीर करण्यात जशी अधिकारी तत्परता दाखवितात तर दुष्काळ पडला असे लोक ओरडत असता तो अजून पडला नाही असा सरकारचा बहाणा सुरू असतो आणि तो पडला असे त्यांना जर जाहीर करावेच लागले तरी ती गोष्ट ते फार दिरंगाईने करतात. दुष्काळ जाहीर झाल्यानंतर माणसे उपाशी मरतात की नाही याचा वाद सुरू होतो. लोकानी म्हणावे माणसे मरतात व सरकारने म्हणावे माणसे मरत नाहीत. आणि माणसे भेली असे कबूल करावे लागले तर ती दुष्काळाने भेली नाहीत अशी तक्रार सरकारची सुरू असावयाची. कारण दुष्काळ हे मूळ कारण असेल तरी प्रत्यक्ष उपासमारीने मनुष्य भेला असे सिद्ध होणे कठीण असते. सहजच उपासमारीमुळे मनुष्य काहीतरी कदाचन खातो आणि त्यामुळे त्याला महामारी वाखा अमल्या काही रोग होतो. यामुळे मरणाची अंतिम जबाबदारी दुष्काळावरून काढून इतर साथीवर सरकाराला घालता येते. दुष्काळातील मृत्युसंख्येचा खुलासा करिता अधिकार्यांनी सर्व रोगांची यादी पाठ केली, व शेवटी मनुष्य 'मृत्यु आल्यामुळे भेला' येवढेच कारण सरकारी कागदपत्री लिहिण्याचे राहिले! दुष्काळाची पीडा न वाढण्याला दुष्काळी कामे काढणे हा एक मुख्य उपाय त्या काळी सरकारनेही मान्य केला होता. पण कामे निघत ती फार दूरदूर ठिकाणी. संख्येने थोडी. शिवाय काम श्रमाचे आणि मजुरी अल्प असा प्रकार अस. तुरुंगातील गुन्हेगारांची व्यवस्था दुष्काळी रिलीफ कॅंपोपेक्षा अधिक चांगली असत असे प्रत्ययास आले. आणि उपासमारीने मरणपापेक्षाच काय पण दुष्काळी कामावर जाऊन श्रम करून मरणपापेक्षा काही गुन्हा करून तुरुंगात गेलेले बरे असे लोकाना वाटू लागले. १८९७ साली दुष्काळ कमिशन सरकारने नेमले. सर्व प्रांतात याविषयी चळवळ झाली होती. पण त्यातून महाराष्ट्रात ती टिळकानी किती कसून केली होती याचे वर्णन पूर्वीच्या खंडात आलेच आहे. इतर पुढ्याप्रमाणे टिळकांची ही चळवळ दुष्काळी कमिशन नेमण्याला उपयोगी पडली होती. या कमिशनाने १८९८ ज्या ऑक्टोबरमध्ये आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला व त्यात मुंबई इलाख्यातील दुष्काळव्यवस्थेचे पूर्ण परीक्षण करून गुणदोष दाखविले होते. या रिपोर्टात सरकारपेक्षा लोकपक्षाचेच समर्थन अधिक झाले होते. पण हा रिपोर्ट हाती असताही १८९९ व १९०० च्या दुष्काळात मुंबई सरकारने आपले कर्तव्य केले नाही. १८७६ चा दुष्काळ अधिक मोठा आणि सागतहकुवी व सूट यांची रकम अधिक असताही सरकारने त्या वेळी ती दिली. पण पुढील प्रत्येक दुष्काळात त्यांनी हात आखडता घेतला आणि दुष्काळी कामे काढण्यातही अशीच कुचराई होऊ लागली. म्हणून टिळकानी केसरीतून अशी मागणी केली की १८९६ साली झालेली चूक तरी सरकारने या दुसऱ्या दुष्काळात सुधारावी. फॅमिन कोडात, म्हणजे सरकारने स्वतःला शिस्त लावून घेण्याकरिता केलेल्या नियमात, असा स्पष्ट नियम

होता की साऱ्याकारिता कर्ज काढण्याची पाळी दुष्काळात कोणावर येऊ नये. तसेच दुष्काळी कामावर मजुराने काम न केल्यासबद्दल त्याला दंड करावयाचा तोहि काही एका मर्यादेपलीकडे जाऊ नये. पण हे दोन्हीहि नियम सरकारने धाब्यावर बसविले. कोठे कोठे तर दुष्काळपीडानिवारणाची जबाबदारी स्वतःवरून काढून म्युनिसिपालिश्वादि-कार्ग्वरग्ह टाकण्याचा मुंबई सरकारचा घाट होता. आणि १९०१ साली उपस्थित केलेल्या म्युनिमिपल कायद्याच्या सुधारणेच्या विलात तसे एक कलमहि हळूच घालून देण्यात आले होते. या सर्वावर टिळकानी केसरीतून अनेक लेख लिहून टीका केली. १८९६ सालच्या दुष्काळात जितके लोक दुष्काळी कामावर गेले त्यांच्या तिप्पट लोक १८९९-१९०० च्या दुष्काळात कामावर गेले. याचा अर्थ सरकारने कामे अधिक काढून अधिक उदात्तपणा दाखविला असा नसून, त्या सालीपेक्षा या सालात दुष्काळच अधिक भयंकर पडला आणि तग धरून राहण्याची लोकांची पात्रता त्याप्रमाणाने कमी झाली असाच त्याचा अर्थ होता. आज महायुद्धाने जे अनेक चमत्कार केले त्यात एक असा केला की देशात कामगिऱ्या पुष्कळ वाढून गरीब लोकाना काम करून पोट भरण्याच्या सोई पुष्कळ अधिक वाढल्या. आणि वास्तविक दुष्काळच्या दिवसाइतके धान्याचे दर कायमचे महाग झाले असताहि दुष्काळ ओढ असे म्हणण्यांत म्वास्यच उगले नाही. कारण नेहमी मुबत्ता असून एखादे वर्षी धान्य महाग झाले तर तो दुष्काळ हे म्हणणे ठीक होते. पण नेहेमीच दुष्काळी दर कायम झाले तर दुष्काळ कशाळा म्हणावयाचा ? सदा मरे त्याला कोण रडे ? जेथे खरा भेद असेल तेथे निराळा शब्द घालावयाचा. पण गाढवाला गाढव म्हणण्यात जशी शिवी नाही तसेच हल्ली दुष्काळाला दुष्काळ म्हणण्यात काही निंदा उरलेली नाही. मात्र मौज ही की असा कायमचा दुष्काळ पडल्याने खालच्या लोकांची स्थिती फारशी न सुधारता मध्यम वर्गाची जी सुस्थिती होती ती जाऊन तेहि मजुरांच्या जोडीला येऊन मिळाले. मात्र अनेक प्रकारच्या खासगी कामगिऱ्या निर्माण झाल्याने दुष्काळी काम काढण्याची सरकारी जबाबदारी हल्ली आयतीच उडून गेलेली आहे. पण २५ वर्षांपूर्वी दुष्काळ नैमित्तिक होते. खासगी कामगिऱ्या इतक्या वाढल्या नव्हत्या. एकदम धारण महाग झाल्याने अंतर पडे ते लोकाना जाणवे. म्हणून सरकारच्या दुष्काळी व्यवस्थेकडे लोकांचे अधिक बारकाईने लक्ष जाई. याच कारणाकरिता टिळकानी त्या वेळी केसरीत या विषयावर विशेष भर दिला होता.

परिशिष्ट

[१८९८ ते १९०० मधील निवडक पत्रे]

(१) विजापूरकरांचे केळकराना पत्र

कोल्हापूर ७ सप्टेंबर १८९८

टिळक सुटल्याची बातमी येथे आली तेव्हा लोकाना किती आनंद झाला याची कल्पनाच तुम्हाला केली पाहिजे. प्रत्येकाच्या तोंडावर काय ती प्रफुल्लता ! आमचे प्रि. कॅंडीसुद्धा खूप झाले व सर्व मंडळी त्यांच्या भोवती जमून मोठ्या आनंदाची संभापणे झाली. तुमचे सावधगिरीचे पत्र पूर्वी आले होते. तरी चवकशी केल्या-वाचून राहवेना. असो. आता टिळकाना ताबडतोब पुनः कायदेकौन्सिलात पाठविले पाहिजे. थोडासा तो मनचा मांडा असा वाटतो. पण फिरून युनिव्हर्सिटीच्या सेनेटमध्ये तरी फेलो म्हणून आम्ही त्यांची निवडणूक का करू नये ? अलबत करावी.

(२) बिलगिरी अयंगर यांचे केळकराना पत्र

मद्रास १२ जानेवारी १८९९

तुमचे पत्र पावले. फार आभारी आहे. माझा अनुभव असा आहे की आपण नीट चौहीकडे पाहिले तर उदार मनाचे स्त्रीपुरुष आपल्या नजरेला येतात. फक्त आपण त्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. टिळक प्रभृती तुम्ही पुण्याचे लोक येथे आलात त्यांना पाहून माझ्या मनावर त्यांच्या स्वार्थत्यागाचा फारच चांगला ठसा उमटला. त्यांचे उदाहरण जन्मभर डोळ्यापुढे ठेवीन म्हणतो.

(३) दादामाहेब करंदीकर यांचे केळकराना पत्र

सातारा ८ ऑक्टोबर १८९९

तुमचे ता. ३ चे पत्र पावले. बाब जराशी नाजूक आहे. आणि स्पष्ट बोलल्याने गैरसमज व्हावयाचा. तथापि तसा तो तुम्ही करणार नाही असे समजून आमचे कर्तव्य करतो. कौन्सिल निवडणुकीला उभे राहण्याचे टिळकानी निश्चित ठरविले आहेच असे काही तुम्ही लिहिले नाही. त्यांच्या पुष्कळ खेही मंडळींच्या मनात असे असावेसे दिसते की, शिक्षेमुळे टिळकांचे लोकामधील वजन कमी झालेले नाही व राष्ट्रीय कार्याच्या दृष्टीने टिळकांची निवडणूक हे सरकारला एक प्रकारचे आव्हानच आहे. म्हणूनच ते टिळकाना उभे राहा म्हणत असतील. पण आम्हाला मात्र तसे

वाटत नाही. उलट टिळक उशीरा पुढे आल्याने, आणि ते उभे राहत नाहींत अशा समजूतीवर गोखल्यांना ज्यानी पूर्वीच आल्याने, त्यांनी अवघड केल्याने, टिळक निवडून न येता त्यांच्या यशाला व्यर्थ धक्का मात्र बसावयाचा. तरी इतक्या उशीरा तुम्ही उभे राहू नये असे टिळकाना आमच्या तर्फे तुम्ही कळवावे. राहतील तर निवडणुकीला एकटे टिळकच उभे राहावे म्हणजे निवडणूक नामंजूर करण्याला सरकारला जागाच राहू नये अशी आमची कल्पना. पण देखी उभे राहिल्याने ती गोष्ट साधत नाही. सरकारी अधिकारी गोखल्यांच्या वाजून खूप खटपट करणार. लोकानीहि टिळकाना तितकीच जोराची मदत दिली असती. पण ते उशीरा पुढे आले. येथे विठ्ठलराव पाटक हे गोखल्यांच्या करिता खटपट करीत आहेत. ते आम्हाला म्हणतात 'माफीशिवाय गोखल्यांच्या मार्गात दुसरी काही तरी अडचण होती काय ?' विठ्ठलरावानाहि आम्ही उलट शह दिला अमता. पण टिळक उशीरा पुढे आल्याने आमच्यात दुमत झाले आहे. काहीना वाटते की लोकांचा आपणावर अशा रीतीने विश्वास आहे असे दाखविण्याची टिळकाना मुळीच जरूरी नाही. हे वाचून तुम्हाला कदाचित असे वाटेल की टिळकाना मागे घेण्याला सांगून गोखल्यांची निवडणूक विनधोक करण्याचा आम्ही हा प्रयत्न करीत आहो. पण आम्हाला योग्य वाटते तेच लिहित आहो. त्याबद्दल गंभीरमज करून घेऊ नका."

(४) कॅ. बॅनरमन यांचे केळकराना पत्र

मुंबई ९ आगस्ट १८९९

तुम्ही मुंबईस आला आहात असे कळते. परेळ ग्रेग लॅबोरेटरीचा समारंभ उद्या होणार आहे. तरी तुम्ही समारंभाला आल्यास मला फार बरे वाटेल.

(५) टिळकांचे केळकराना पत्र

कलकत्ता १४ फेब्रुवारी १९००

परवा रंगूनहून येथे परत आलो. ब्रम्हदेशाची स्थिति मोठी बोधप्रद आहे. समक्ष भेदीत कशी ती सांगेन. मेथा व सर भालचंद्र यांच्या वर्गाची तुमची टीका असावी तितकी समर्पक व कडक नाही. सर भालचंद्र हे अखिल ब्राह्मण वर्गाचे पुढारी म्हणून स्मारक चळवळीत समाविष्ट झालेले दिसतात. जोशी व रानडे हेहि कसे सामील झाले याचे आश्चर्य वाटते ! तेव्हा या सर्वांचे हे वर्तन नीट चव्हाळ्यावर आणलेच पाहिजे. मी आणखी पंधरा दिवस उत्तर हिंदुस्थानात हिंडणार आहे. प्रवासाने प्रकृतिला बरे वाटले. मी मार्चात परत येईन. प्रांतिक परिषद इतक्यांत भरत नाही हे आता ठरलेच म्हणावयाचे ना ?

(६) पारसनीस यांचे केळकराना पत्र

सातारा २१ फेब्रुवारी १९००

टिळक हे सध्या कोटे आहेत हे मला माहीत नाही. ते पुण्यास असते व त्यांच्या पुढे नाना फडणवीसांच्या उत्सवाची योजना मी ठेविली असती तर ती त्यांना पूर्ण पसंत होऊन तिला आपली मान्यता त्यांनी दिली असती. तरी केसरीच्या चालकाकडे माझी योजना कळवावी.

(७) हरी भिताराम दिक्षित यांचे विलायतच्या सॉलिसिटराना पत्र

मुंबई ९ मार्च १९००

तुम्ही 'टिळक विरुद्ध ग्लोब वर्तमानपत्र' या कज्याचे काम केवळ धंद्याच्या रीतीने चालविणार नाही असे आश्वासन लिहिले ते वाचून बरे वाटले. मी देखील या प्रकरणी धंद्याच्या दृष्टीने पाहत नाही. ग्लोब पत्र माफी मागण्यास तयार नसून त्याने आपले सॉलिसिटर नेमले आहेत. टिळकांकरिता अस्किथ याना वॉरिस्टर देण्यात आले आहे असे समजले. इकडील खटल्याचे सर्व कागद पत्र मी तुम्हाला पुढच्या आठवड्यात धाडतो. व तेथील खर्चाचा जामीन देण्याकरिता १५० पौंड पाठवितो. खटला चालविण्याकरिता तो चालेल त्या वेळी स्वतः विलायतला जाण्याचा टिळकांचा विचार आहे. नुकसानी मागावयाची ती अर्थात विशेष मागण्याचे कारण नाही. कारण टिळकांचे प्रत्यक्ष सांपत्तिक नुकसान असे पारसे झालेले नाही. तसेच टिळकांच्या या फिर्यादीकरिता खर्चाची तजवीज पूर्वीच्याच टिळक डिफेन्स फंडातून झाली आहे आणि त्या खटल्याचेच हे एक शेपूट असे मानण्यात आले आहे. त्याप्रमाणे डिफेन्स फंडाचे चिटणीस डॉ. नानासाहेब देशमुख यांनी सर्वयुलर काढून खर्चाची मंजूरी मागितली व मुंबई व कलकत्ता येथील सभासदानी ती संमति दिली आहे.

(८) टिळकांचे केळकराना पत्र

कलकत्ता १२ जुलै १९००

लखनौचे पत्र पोचलेच असेल. प्रो. छत्र हे येथे नसल्याने मला राहावे लागले आहे. ते आल्यावर सोळा तारखेला रंगूनकडे निघू. फेब्रुवारीच्या प्रारंभी पुण्यास येईन. बंगाली वर्तमानपत्र १ फेब्रुवारीपासून दैनिक होणार. अमृतवझार पत्रिकेशी स्पर्धा करण्याचा बंगालीचा विचार आहे हे तुमच्या लक्षात येईलच. तरी पुण्याहून महत्वाची बातमी नियमाने पाठवावी असा तुम्हाला मोतीलाल घोस यांचा निरोप आहे. एखादे बातमीपत्रहि पाठवावे. बाहेर इतर जिल्ह्यातील काही मित्रांना लिहा. फेरोजशाहा मेथा यांची माझी गाठ पडली. ते म्हणतात सॅटर्स्ट साहेबांच्या स्मारकाच्या चळवळीत माझे नाव कौटन साहेबानी माझे संमतिशिवाय चिटणीसात गोविले. मी म्हणालो 'तर मग

हा खुलासा जाहीर कां करित नाही ?' ते म्हणाले, 'उगीच या गोष्टीला नसते महत्त्व कशाला देऊ.' यावरून माझा तर्क झाला की त्यांनी बोटचेपी संमति दिली असावी. येत्या फेब्रुवारीत प्रांतिक सभा भरविता का असे मी त्यांना विचारले. तोही त्यांना मान्य नाही. ते म्हणाले सँडस्टॅ साहेबांचा निषेध करण्याकरिता मुद्दाम परिषद भरविली असे दिसेल ते बरे नाही. एप्रिल किंवा ऑक्टोबर मध्ये सभा भरून त्यात निषेधपर एखादा ठराव झाला तर आपली हरकत नाही असेही ते म्हणाले. जाहीर स्मारक होईल असे मेथा याना वाटन नाही. पण बोलणे गुळमुळीतच. मेथा हे स्वतंत्र बाण्याचे म्हणतात. पण तात्कालीन पाहूनच ते स्वतंत्रपणा भिरविणार. आणि तेव्हा मात्र देशी पत्रांनी त्यांचे मोठे कौतुक करावे असे त्यांना वाटते. पण आम्ही असले कौतुक करणाऱ्यांपैकी नाही. तरी तुम्ही मराठ्यात या विषयावर लिहा. मेथा यांच्या धोरणाचा निषेध करा. पण कदाचित् त्यांचे नाव न विचारता घातले असेल असे म्हणून सोडवणूक करून ठेवा. याच धोरणाने ग्वाडिलकर यानाहि केसरीत लिहिण्याला सांगा.

(९) र. पां. करंदीकर यांचे केळकराना पत्र

सातारा ३० नव्हेंबर १९००

काळिदास पत्राचे अपिल दाखल झाले हे ऐकून आनंद झाला. पांडित मदन मोहन यांनी हे अपिल चालविण्याचे सर्वस्वी नाकारले याचे काय कारण ? कळत नाही. प. नेहरू यांनी मागितले ते रुपये द्यावे, हरकत नाही. ही धंद्याची गोष्ट आहे. मजबूतवळच्या रुपयापैकी काही रुपये गुरुजी यांच्या कुटुंबाच्या मदतीकरिता पाठवावे असे वाटते. त्या गरिबांनी काय करावे ? तरी मला तावडतोव कळवा.

भाग २

[स० १९०१ ते १९०३]

(१) कै. रानडे व कै. व्हिक्टोरिया राणी

सन १९०१ च्या जानेवारीत न्यायमूर्ती रानडे व व्हिक्टोरिया महाराणी ही दोघे अवघ्या सहा दिवसांच्या अंतराने परलोकवासी झाली. सुधारक वर्गासंबंधाने टिळकांच्या मनात आदरबुद्धी नव्हती तरी रानडे यांच्याविषयी व्यक्तिशः ती होती इतकेच नव्हे तर कमालीची होती हे टिळकानी लिहिलेल्या मृत्युलेखावरून उघड दिसून येणार आहे. “रानडे यांची बुद्धि कर्तृत्व विद्वत्ता आणि त्यानी घेतलेला राष्ट्र-कार्यातील पुढाकार या गोष्टी मनात आल्या ह्याजेल त्यांच्या मृत्यूसुळे जग काही कालपर्यंत तरी आम्हाला शून्यवत् भासते. अलौकिक बुद्धिमत्ता दीर्घ व सतत व्यासंग देशहिताची खरी कळकळ विद्यार्जनाचे व्यसन अचूक कल्पकपणा हे रानड्यांचे मुख्य गुण होते. तरी पण हे गुण अंगी असलेल्या इतर लोकाहून रानड्यां-विषयी विशेष हळहळ वाटण्याचे कारण हे की त्यानीच महाराष्ट्रात राष्ट्रकार्याचे वळण लावले आणि सर्व प्रकारच्या अडचणी सोसून देशोन्नतीच्या कार्यक्रिता उत्साहाने हातीं भगवा झेंडा धेऊन नेहमी आघाडी संभाळली. जनसमाजाला शहाणे करून सोडण्याचा क्रम अखंड चालू ठेवला. समाजाचे गुरूत्व स्वीकारले व पार पाडले. तात्पर्य रानड्यांसारखा पुरुष इंग्रजी राज्य झाल्यापासून महाराष्ट्रात झाला नाही व त्याची जागा पुढेही भरून येणार नाही. या राज्यात जुनी सर्व कर्तृत्वपरंपरा नष्ट होऊन लोक तेजोहीन बलहीन स्वाहितपरायण असे झाले व महाराष्ट्र हा एक थंड गोळा होऊन पडला होता. त्या गोळ्यात प्रथम चैतन्य व उष्णता रानड्यांनी उत्पन्न केली. रानड्यांनी आखून दिलेला मार्ग पुढे कोणी विस्तृत किंवा अधिक साफसुफ करे. पण तो मार्ग प्रथम आखण्याचा मान रानड्यांनाच दिला पाहिजे. नाना फडणविसाप्रमाणे रानड्यांचा सर्व काळ महाराष्ट्राविषयीच्या चिंतितच गेला, आणि स्वतःचा शांत धीमा स्वभाव व पाहून पारखून घेतलेल्या अनुयायांचा केलेला मोठा संग्रह या सर्वांचा उपयोग केवळ राष्ट्रकार्याकडेच त्यांनी केला. ‘यततामपि सिद्धानाम् कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’ हे वचन रानड्यांनाच लागते. हेमाद्रि किंवा माधवाचार्य यांच्या प्रमाणे ‘सर्वज्ञः सहि माधवः’ हेहि वचन रानडे यांनाच लागू शकेल.” अशा अनेक रीतीने रानड्यांचे गुण धेऊन त्यांच्या मृत्यूविषयीचे दुःख टिळकानी आळाबिळे आहे.

व्हिक्टोरिया राणी यांच्या संबंधाने लिहितानाहि ब्रिटिश राज्याविषयी नेहमी मनात असणारी आढी या क्षणापुरती टिळकानी बाहेर दिसू दिली नाही. कारण व्यक्तीचे गुण घेताना अवांतर गोष्टीचा विचार उचित नसतो व त्याने खऱ्या भाव-

नेची एकतानता धिबडते. व्हिक्टोरिया राणी मनाने कोमल सदाचरणी प्रजेविषयी सहानुभूति वाळगणारी राज्यातील कायद्याचे बंधन स्वतः मानणारी असल्यामुळे सहजच लोकांप्रिय झाली. पण तिच्या कारकीर्दीत इंग्रजी साम्राज्याची अतिशय भरभराट झाली यामुळे या लोकप्रियतेत तिकडे भर पडली. इतक्या दूर देशाचा बादशहा हिंदुस्थानला काय देणार ? पण व्हिक्टोरिया राणीचा जाहीरनामा ही हिंदुस्थानाला एक सनदच होऊन राहिली. यामुळे तिची कारकीर्द हिंदुस्थानाला हि चिरस्मरणीयच ठरली. राणीच्या मृत्यूनंतर लगेच सातवे एडवर्ड हे बादशहा झाले. त्यांचाहि जयजयकार रीतीप्रमाणे केसरीत आला. टिळक इंग्रजी राज्यावर मनानून किर्तीहि जळत असले तरी सामान्य शिष्टाचार हा त्यांनी केव्हाहि सोडला नाही.

(२) अज्ञेयमीमांसा व हर्बर्ट स्पेन्सर

१९०१ च्या एप्रिल महिन्यात नारायण लक्ष्मण फडके यांनी अज्ञेयमीमांसा या नावाचा ग्रंथ स्पेन्सरच्या ग्रंथावरून लिहून प्रसिद्ध केला. त्यावर टिळकानी दोन अग्रलेख लिहिले. त्यात त्यांचे तत्त्वज्ञानविषयक विचार पहावयास मिळतात. टिळकानी असे म्हटले आहे की अलिकडे भौतिक शास्त्राच्या अभ्यासामुळे पदार्थविज्ञानात फार प्रगति झाली आहे. दिकांलादि पदार्थ अनादि असले तरी त्यांचा संबंध इतर पदार्थांशी कोणत्या प्रकारचा असतो ह्याचे विवेचन अर्वाचीन शास्त्रातून जितके चांगले आढळते तितके जुन्या ग्रंथात आढळत नाही. या नवीन ज्ञानामुळे भौतिक शास्त्राला मोहकता प्राप्त झाली आहे. निरनिराळ्या शास्त्रातील सिद्धांतांची तुलना करावी आणि त्यात सारखेपणा काय वेगळेपणा काय हे पहावे हे तत्त्वज्ञानाचे काम आहे. हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी हे काम केले. द्रव्य व गुण यांच्या सामान्य नियमांचे प्रकार त्यांनी ठरविले. आणि अनेक भौतिक सिद्धांतांचा पसारा अफाट दिसला तरी तो 'सर्वसामान्य मूलक' आहे असे ठरवून त्यांचे मूलतत्त्व त्यांनी व्यवस्थितपणे मांडले. विस्फोटित ज्ञानाचे संकलन करणे याचे नाव तत्त्वज्ञान आणि हे संकलन केले म्हणजे अगम्याचे अस्तित्व सिद्ध होऊ पहाते. स्पेन्सर साहेबांचा सिद्धांत आपल्या जुन्या तत्त्वज्ञानाशी पुष्कळ अंशी जुळता आहे. हिंदी तत्त्वज्ञानी जड सचेतन अचेतन ज्ञेय अज्ञेय यांची चर्चा हजारो वर्षे करीत आले आहेत. म्हणून फडके यांनी जुन्या आर्थ ग्रंथात या पुस्तकावर काय लिहिले आहे त्याचा थोडा बहुत उल्लेख तुलनात्मक रीतीने करवयास पाहिजे होता असा दोष टिळकानी दिला आणि ही तुलना कशी करता येते हे त्यांनी स्वतः दाखविले. ज्ञेय व अज्ञेय या स्पेन्सरच्या दोन विभागाप्रमाणे अगम्याच्या कडच्या तत्त्वज्ञानातहि सांख्य आणि वेदांत असे दोन विभाग आहेत. स्पेन्सरने उत्क्रांतिशक्तीचे समतोलत्व गतीचे सातत्य वगैरे सिद्धान्त काढले. त्याचप्रमाणे नैयायिकानी सृष्टीच्या अवलोकनाने सप्त पदार्थ वगैरे सिद्धान्त काढले. सांख्यांनी प्रकृति आणि पुरुष ही दोनच तत्त्वे अनादि मानली. आणि इंग्रजी तत्त्ववेत्त्यांनीहि मॅटर आणि स्पिरिट ही दोनच तत्त्वे मानली आहेत. पण नैयायिकापुढे सांख्यांनी मजल मारली

असली तरी दोन्ही शास्त्रात जे एकीकरण पुरे झाले नव्हते ते एकीकरण पुढे वेदांताने केले. कारण सप्त पदार्थ किंवा प्रकृति पुरुष या तत्त्वांच्या बुडाशी जाऊन ज्या एका महाशक्तीचा हा विकार आहे तिचेहि ज्ञान करून घ्यावे हेच वेदांतशास्त्र सांगते. येथपर्यंत तिकडच्या इकडच्या तत्त्वज्ञानाचा समेट आहे. पण आपले तत्त्वज्ञान अज्ञेय तत्त्वासंबंधाने स्पेन्सरच्या पुढे गेले आहे. कित्येक शक्ती अज्ञेय असल्या तरी त्या विद्यमान आहेत एवढे निर्विवाद सिद्ध आहे ही गोष्ट स्पेन्सरप्रमाणे आमच्याहि तत्त्वज्ञान्यानी ठरविली आहे. आनंद या तत्त्वाचा स्पेन्सर यांनी मुळीच विचार केलेला नाही. वेदामध्ये जीव परब्रह्म व जड वस्तू यांचा अन्योन्य संबंध काय आहे याचा विचार करून या दोघांचे एकीकरण परब्रह्म स्वरूपात होणे शक्य आहे की नाही आणि असल्यास ते कोणत्या स्वरूपात होते याचा सूक्ष्म विचार आमच्या इकडच्या प्रमाणे स्पेन्सरच्या पुस्तकात आढळत नाही. स्पेन्सरच्या पुस्तकाचे महत्त्व हेच की एका निराळ्या पद्धतीने आमच्या इकडील तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्ताना पुष्टी मिळते. हजारो वर्षांच्या अंतराने जे सिद्धान्त दुतर्फी सिद्ध झाले त्यांचे महत्त्व विशेष होय.

या अज्ञेयवादाचा पुरस्कर्ता इंग्रज तत्त्ववेत्ता हर्बर्ट स्पेन्सर हा १९०३ च्या डिसेंबर महिन्यात वारला. त्या प्रसंगी टिळकानी केसरीत एक मोठा पांच काल-माचा अग्रलेख लिहिला. त्यांच्या अनेक उत्कृष्ट मृत्युलेखानुपैकी हा एक आहे. तत्त्वज्ञाचे चरित्र म्हणजे सतत अध्ययन विचार आणि ग्रंथलेखन याखेरीज दुसरे काही सहसा असू शकत नाही. शिवाय स्पेन्सरसाहेब आजन्म ब्रम्हचारी राहिले. कोणताहि मानसन्मान त्यांनी स्वीकारला नाही. म्हणून त्यांच्या चरित्रात संसारिक लोकांना मनोरंजक अशी माहिती कोठून असणार ? अशी एका सफाईदार वाक्यात टिळकानी व्याजोक्ति केली. व बाकीचा बहुतेक लेख तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वज्ञान यांची यथार्थ स्तुति करण्यात खर्चिला आहे. अमे मोठे तत्त्वज्ञ व मोठे कवि हे कोणत्याहि देशात जन्मले तरी ती जगाचीच मालमत्ता होय म्हणून आम्हाला ते हिंदुस्थानातलेच वाटतात. शिवाय इकडील नव्या विद्यापीठातून बाहेर पडलेल्या एका सर्वंध पिढीच्या मनावर हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या विचारांचा जितका परिणाम झाला तितका इतर कोणाचाहि झाला नाही. म्हणून तर ते विशेषच आपलेसे वाटतात असे म्हणून टिळकानी तुलनात्मक तत्त्वज्ञानाची महती वर्णन करण्यास या लेखात प्रारंभ केला आहे.

तत्त्वज्ञान सर्व देशाहून आधी हिंदुस्थानात अवतरले. समाजव्यवस्था सुधारणा ही प्रथम इकडेच जन्मास आली. हिंदुस्थानात निसर्गसौंदर्य आणि विशालत्व फार त्यामुळे हिंदी लोकांच्या मनात तात्त्विक विचार येऊ लागले. गूढ तत्त्वांचे संशोधन करण्याची बुद्धि त्यांना झाली. आणि आमच्या जुन्या आचार्यांनी निर्माण केलेले तात्त्विक विचार इतके प्रगल्भ ठरले की, विसाव्या शतकातील तर्कशास्त्राच्या कसोटीवरहि त्याची बावनकशी रेषा अद्याप जशीच्या तशीच उमटलेली आहे. पण इंग्रजी अमलापासून भौतिक सुधारणांचे ज्ञान होऊ लागून त्याच्या तेजाने सुशिक्षितांचे

डोळे दिपून गेले आणि आर्य तत्त्वज्ञानाचे अशा स्थितीत प्रतिक्रिया होऊन मन केवळ आध्यात्मिक वादापासून परावृत्त होण्याला स्पेन्सरसाहेब उपयोगी पडले. त्यांनी कोणत्याही एका विशिष्ट शास्त्रात नवीन शोध केले नाहीत. पण त्यांच्याभोवती वाढणाऱ्या अनेक शास्त्रांच्या मुळाशी समान अशी तत्त्वे कोणती आहेत त्या तत्त्वांचे मनावर विकार का व कसे होतात आणि त्या विकारांचे नियम कोणते याचे संशोधन स्पेन्सरसाहेबांनी केले. भौतिक शास्त्राच्या तेजाने आपले डोळे दिपून देता त्यांनी जे मोहक व रमणीय तत्त्वज्ञान निर्माण केले त्याने जिकलेली सुशिक्षितांची मने अध्यात्मविचाराकडे वळली आणि तसे होताच आमच्या जुन्या तत्त्वज्ञानात व स्पेन्सरसाहेबांच्या या नव्या तत्त्वज्ञानात एक-वाक्यता आहे हे त्यांना कळून आले. अर्थात् परक्याने आम्हाला आमचेच पण अधिक चांगले शिकविले हा स्पेन्सरसाहेबांचा आमच्यापुरता मुख्य उपकार होय. डार्विन याने उत्क्रांतिवादात जीवकोटीची जी मीमांसा केली ती सांख्य तत्त्वज्ञानाशी जुळणारी आहे. कारण प्रथम त्रिगुणाची साम्यावस्था असते. नंतर तिच्यात बिघाड होऊन महत्त्वं अहंकार पंचमहाभूतांची तन्मात्रे निर्माण होऊन पदार्थमय मूर्तीची रचना होते. पुढे इंद्रियांच्या द्वारे जीवाला संवेदनशक्ति येते आणि तिची क्रीडा व कार्यसंपल्यावर प्रकृतीच्या विकारांचे परिणाम नाहीसे होऊन जीवाला मुक्ति मिळते. चित् व जड एवढ्यांचा सूक्ष्म विचार करण्यापुरती सामग्री सांख्य व वेदांत शास्त्रात आहे. शास्त्रद्वारा आदितत्त्वाचे निदान करणे आणि विकृतिस्वरूप ओळखणे असे तत्त्वज्ञानाचे लक्षण स्पेन्सरनी केले आहे. आणि या लक्षणाप्रमाणे त्यांनी द्रव्य आणि गति किंवा शक्ति ही दोन आदितत्त्वे मानिली आहेत. पण त्यातल्या त्यात शक्ति-तत्त्वालाच किंवा गतितत्त्वालाच ते द्रव्यापेक्षा प्राधान्य देतात. स्पेन्सरच्याहि मताप्रमाणे द्रव्य व गति यांची साम्यावस्था हेच जगताचे मूल स्वरूप आणि गतीचा समतोलपणा नाहीसा झाल्याबरोबर विपमता व त्यामुळे भेद उत्पन्न होतात. साम्यातून विपमता निघणे अभेदातून भेद निघणे हेच स्पेन्सरच्या उत्क्रांतिवादाचे बीजतत्त्व होय. कालांतराने उत्क्रांति संपून अपक्रांतीला सुरवात होते व पुन्हा द्रव्य व शक्ति ही साम्यावस्थेत जाऊन पोहोचतात. द्रव्य व गति यांचा जो हा खेळ तीच जगातील प्रवृत्ति व निवृत्ति होय. शिवाय द्रव्य व गति ही ज्यामध्ये आविर्भूत होतात अशी काहीतरी वस्तु त्याच्या मुळाशी असली पाहिजे. पण आपण उपाधिग्रस्त असल्यामुळे हे आदितत्त्व अज्ञेय राहते. सांख्य असेच मानितो की जीव नित्य अविनाशी आहे. पण स्पेन्सरसाहेब असेच मानित की गति ही नेहमी द्रव्याश्रित असते त्याप्रमाणे चैतन्य हेहि फक्त देहाश्रित असते. ह्या मुद्यापुरती स्पेन्सर व चार्वाक यांची एकवाक्यता होती. यामुळे पुनर्जन्म वगैरे मानण्याला स्पेन्सरसाहेब कचरत असत. तर मग धर्मकल्पना कोटून निघतात हा प्रश्न येतो. यावर स्पेन्सर यांनी असे उत्तर दिले आहे की, स्वप्नातील देखावे आणि भूतपिशाच इत्यादिकांच्या गोष्टी यांच्यावरून जीव हा शरीराला सोडून

राहू शकतो अशी खोदी कल्पना प्रथम रानटी मनुष्याच्या मनात आली आणि तिचीच परिणति पुढे ईश्वराचे अस्तित्व मानण्यात झाली. पण हे मत टिळकाना ग्राह्य नसून मॅक्समुल्लर वगैरे इतर तत्त्ववेत्त्यानी हे मत खोडून काढले आहे. आणि या बाबतीत आर्थतत्त्ववेत्ते व मॅक्समुल्लर यांची एकवाक्यता आहे असे टिळकानी दाखविले आहे. पण टिळकानी असेहि म्हटले आहे की, जुन्या चार्वाकाप्रमाणे स्पेन्सरसाहेब हे केवळ-“कृण्वृत्त्वा घृतं पिवत्” या मताचे नसून उत्क्रांतीचे तत्त्व समाजाला व नीतितत्त्वाला लावून मनुष्याच्या परोपकार वृद्धीच्या सीमा अधिकाधिक वाढत गेल्या पाहिजेत आणि त्यानी जास्तीत जास्त अंगे जगाचे हित साधले पाहिजे हे अत्यंत उदात्त तत्त्व स्पेन्सरने प्रतिपादिले आहे. दुसरे पक्षी टिळकानी असेहि दाखविले आहे की, स्पेन्सरचा नास्तिकपणा जुन्या चार्वाकाच्या नास्तिकपणापेक्षा फार वेगळ्या प्रकारचा आहे. कारण स्पेन्सरने ईश्वर नाहीच असे स्पष्ट न म्हणता आपण अज्ञेय तत्त्वाला शरण आहो अशी कबुली दिली आहे. पण टिळक म्हणतात ‘सूक्ष्म विचारांती मति कुंठित होते असे म्हणणे तत्त्ववेत्त्याला भूषण नसून भूषण आहे.’ आणि “दंतभंगोहि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे” या सुंदर सुभाषिताचा त्यानी आधार दिला आहे. टिळकाना स्पेन्सरवद्दल आणखी एक आदर वाटण्याचे कारण असे की आपल्या इकडील संन्यासमार्गीयाप्रमाणे ज्ञान हीच कर्माची परिसमाप्ति असे त्यानी न म्हणता केवळ शुद्धावस्था प्राप्त झाल्याने मुक्ति नाही आणि जीवाची कर्तव्याची सीमा परम परोपकारापलीकडेहि जाते असे त्यांचे मत होते. आणि समाजाची निरनिराळी अंगे घेऊन प्रत्येकात मनुष्यकर्तव्य कोणते याचे त्यानी सशास्त्र नियम बांधले आहेत. अर्थात् वेदांतातील किंवा सांख्या-तील तत्त्वज्ञान व्यवहारोपयोगी करण्याचा जो प्रयत्न आमच्या इकडे भगवद्गीतेशिवाय इतर कोठे करण्यात आला नाही तो तिकडे हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी केला म्हणून ज्ञानी लोकानी ईश्वर अज्ञेय मानला तरी “प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम् स च मम प्रियः” या वचनाप्रमाणे ज्ञानी हा ईश्वराला प्रिय झाल्याशिवाय रहात नाही. स्पेन्सरने संसारात राहून लग्न केले नाही. संसार करूनहि द्रव्यतृष्णा धरली नाही. आणि मनुष्य-हित मनात नित्य वसत असताहि पार्लमेंटसारख्या संस्थेत ते कधी शिरले नाहीत. या दृष्टीने आपल्या प्राचीन महर्षीप्रमाणे व आचार्याप्रमाणे त्यांची योग्यता मानली पाहिजे. शास्त्रांची एकवाक्यता करण्याचे स्पेन्सरसाहेबांचे काम बहुतेक पुरे झाले व त्यांच्या वयालाहि चौऱ्याऐंशी वर्षे झाली म्हणून त्यांच्या मृत्यूची हळहळ वाटण्याचे कारण नाही असे टिळकानी वेदांती पद्धतीने स्वतःच्या व वाचकांच्या मनाचे समाधान केले आहे खरे, तरी पण त्या वाक्यातूनच त्यांची मनातली हळहळ प्रगट होते. कारण असा तत्त्ववेत्ता अमर होऊन जगाला निरंतर लाभला असता तर तो नको असे कोणाला वाटेल? टिळकाना तत्त्वज्ञानाची गोडी मनातून फार होती. शुद्ध ज्ञानाचे ते फार भोक्ते होते. ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते’ हेच खरे असे त्याना वाटत असे.

(३) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

तारीख १९ मार्च रोजी सार्वजनिक मध्येन निगमनाची चिपळूणकर यांच्या श्राद्धतिथिनिमित्त टिळकानी एक निबंध वाचला. त्यात पुण्यातील शिक्षण संस्थांचा पूर्व इतिहास दिल्यावर पुण्यातील जुन्या नव्या पुढारी परंपरेची थोडीशी चिकित्सा केली. इंग्रजी शिक्षणाने विद्वान् बनलेल्या पहिल्या पुढार्यांची मनःस्थिति भयाण व शांत्तनीय झाली. स्वधर्माचे किंवा परधर्माचे शिक्षण त्यांना राहिले नाही. म्हणून पहिल्या पिढीचे लोक अल्पज्ञानी संतुष्ट स्वयंमन्य आणि जुन्या लोकांचा उपहास करणारे बनले व यानाच सरकारी नोकरीचा मान मिळू लागल्यामुळे जुन्या लोकनायकांचे वंशज भिकेला लागले. पहिली पिढी गोपाळ हरी देशमुख यांची. नंतर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व केरूनाना छत्रे व त्यानंतर कुंटे व रानडे. पहिल्या पिढीतील लोकाना विद्येचा संस्कार फारच थोडा होता. गोपाळराव हरी देशमुख हेच त्यातले त्यात बहुश्रुत. अशा पुढार्यांचा परिणाम समाजावर फारच वाईट झाला. पण पहिल्या पिढीतील लोकाना लहानपणी तरी जुन्या पद्धतीचे गृहशिक्षण मिळाले होते तेहि दुसऱ्या व तिसऱ्या पिढीतील लोकाना मिळाले नव्हते. यामुळे हेहि नाही तेहि नाही अशा स्थितीत विघडलेल्या विद्वानात धर्मनिष्ठा नीतिधैर्य सदाचरण यांचा बहुतेक लोप झाला. याच्याबद्दल मुंबईच्या एका पुढार्याने अशी टीका टिळकांजवळ केली की ' They have made vice fashionable in Poona. ' जुन्या समाजांतील केवळ उणेपणा पाहण्याकडे या लोकांची दृष्टी गेली. मिशनरी लोकांच्या कपड्याला ते बळी पडले. ख्रिस्ती मिशनन्याना प्रतिकार म्हणून त्यांनी नवीन धर्मपंथ काढले. पण असे धर्मपंथ काढणाऱ्या पुढार्यांच्या अंगी जे गुण असावे लागतात ते यांच्यामध्ये नव्हते. समाजाचा विश्वास प्रथम संपादन करावा लागतो. विद्वान् पुढारी व विश्वासू पुढारी यामध्ये अंतर आहे. पण ते मोठ्या पदावर असल्यामुळे सामान्य लोकाना गण्य वगून त्यांचे म्हणणे ऐकून घ्यावे लागले व चालू द्यावे लागले. विष्णुशास्त्र्यांच्या पूर्वी झालेल्या चळवळी इंग्रजी शिक्षणाने हुरळून गेलेल्या लोकानी केल्या होत्या. आणि शास्त्रीबुवांच्या लेखांचा जर काही परिणाम झाला असेल तर हा विषयवृक्ष इतकी वंश वाढला होता तो तोडून टाकण्यात मुख्यतः झाला. शास्त्रीबुवाना ही गोष्ट त्या वेळच्या पुढार्यांना नावे ठेऊन करावी लागली. पण टिळक म्हणतात ' ज्या लोकानी मनु शंकराचार्य रामदास व तुकाराम अशाना मूर्ख ठरवून आचार विचार विहार आहार यांच्या स्वच्छंदावर नवीन धर्माचे निशाण उभे केले त्यांना त्यांच्या पिढीने मूर्ख ठरविल्यास ती गोष्ट जगाच्या राहाटीच्या फारशी विरुद्ध नव्हती. ' शास्त्रीबुवा न जन्मत तरीहि या जुन्या पुढार्यांचा डोलारा पुढे मागे गडबडून पडलाच असता. कारण त्यांचे महत्त्व आगतुक होते. हा डोलारा गडगडण्याला विष्णुशास्त्री हे निमित्त मात्र झाले. उन्ने गेलेले दूध केव्हा तरी अग्नीत पडून दग्ध व्हावयाचेच त्याप्रमाणे पहिल्या दुसऱ्या पिढीतील पुढार्यांची चळवळ झाली. शास्त्रीबुवानी योग्य समय ओळखून योग्य साधनांचा उपयोग केला आणि लोकांचा मोर्चा तिकडे फिरविला

हे त्यांच्या मार्षिकपणाचे व प्रसंगावधानाचे फल होय. विष्णुशास्त्र्यांवर एक आक्षेप असा की सुधारकांची सर्व मते त्यांची नव्हत अशीच स्वतःची समजूत असताहि, त्यांनी सुधारकावर हत्यार चालविले. पण टिळकांच्या मते हाहि आक्षेप खरा नाही. समाजाच्या रचनेत देशकालमानाने फेरफार झालेच पाहिजेत. पण हे फेरफार घडवून आणू म्हणणाऱ्या व्यक्ती तितक्या योग्यतेच्या नव्हत्या. जुन्या शास्त्र्यांची एकादी सभा भरवली तर त्यातहि समाजव्यवस्थेत फेरफार करा म्हणणारी काही मंडळी निघतील. पण अशांनी सुधारणांचा पुरस्कार करणे वेगळे व चोरटेपणाच्या व अव्यवस्थितपणाच्या वावटळीत सापडलेल्या लोकांनी सुधारणांचा पुरस्कार करणे वेगळे. बुद्धिवादाने सामाजिक सुधारणा होत नाही. त्याला इतर गोष्टी अनुकूल लागतात. शास्त्रीबुवांच्या कडक भाषेवरील आक्षेपासंबंधाने टिळकांचे म्हणणे असे की कोणीहि मर्दाने प्रतिपक्षाच्या शस्त्रांच्या प्रखरपणाविषयी तक्रार करण्यांत अर्थ नाही. विष्णुशास्त्र्यांनी भाषा हे जे राष्ट्रेत्कर्पांचे साधन ते परिपूर्णतेला आणले. शास्त्रीबुवांचे अंतःकरण कळकळीने जळत होते म्हणूनच त्यांच्या हातून कडक भाषा लिहिली गेली. ज्याला आपल्या विचारांची लोकावर छाप बसवावयाची असेल किंवा वाग्दवीच्या प्रसादाने लोकांच्या मनोवृत्ति जागृत करावयाच्या असतील त्यांनी “अमप शन्येन जनस्य जन्तुना न जात हादन न वांद्वादरः” हाच न्याय स्वीकारला पाहिजे. जॉन्सन मेकॉले वेगरेचे विचार तरी सर्वमान्य कोठे होते? पण भाषा हे त्यांचे हत्यार होते. म्हणून शास्त्रीबुवांची मते ज्यांना मान्य नाहीत अशांनीहि त्यांच्या भाषेच्या उत्कर्षाबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. शास्त्रीबुवांच्या स्वार्थत्यागासंबंधाने टिळकांनी असे समर्थन केले की त्यांनी सरकारी नोकरी सोडली ती पुढील अंदाज पाहून सोडली हा काही त्यांचा दोष नव्हे. पण पोट भरण्याची पंचाईत नाही इतके पाहून खात्री झाल्यावर तरी त्यांनी नोकरी सोडली हा त्यांचा गुण होय. असे तरी किती लोक करतात? अदमास पाहिला ही काही त्यांची चूक नव्हे. तर अदमास पुरा झाल्यावरहि द्रव्य किंवा अधिकार यांच्या लालुचीने नोकरी करीत राहतात त्यांच्या मानाने तरी शास्त्रीबुवांचा स्वार्थत्यागच होय. स्वार्थत्यागाची व्याख्या उरविणे कठीण आहे. पण जेव्हा स्वार्थ देशकार्याच्या आड येईल तेव्हा जो मनुष्य तो बाजूला सारील तोच स्वार्थत्यागी.

(४) वेदोक्त प्रकरण

ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वाद जोतिबा फुले यांच्याइतका किंवा त्यांच्याहून जुना असला तरी त्याला १९०१ सालापर्यंत प्रकट स्वरूप आले नव्हते. आणि ते प्रकट स्वरूप सरळ रीतीने न येता विकृत रीतीने येण्याचे कारण त्या वादाला राजाश्रय मिळाला हे होय. हा वाद प्रथम बडोदे येथे वेदोक्त कर्माच्या वादातून बाहेर पडला. सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या सुशिक्षित दृष्टीमुळे, ब्राह्मणेतरांनी वेदोक्त संस्कार का करून घेऊ नये असा प्रश्न काढला होता. आणि त्यानंतर हा दि. ५

वाद कोल्हापुरास जाऊन भिडला. प्रश्न असा उपस्थित झाला की मराठे हे शत्रिय होते ह्मणून त्यांच्याकडील कर्म ब्राह्मणांनी वेदोक्त केली पाहिजेत. वास्तविक पाहता मराठ्यांनी स्वतःस शत्रिय ह्मणविणे व द्विजाप्रमाणेच आपली कर्म वेदोक्त करविणे यात काहीच वावगे नव्हते. मराठ्यांनी स्वतःस शत्रिय ह्मणविल्याने ब्राह्मणांना वाईट वाटण्याचा अगर राग येण्याचा काहीच संभव नव्हता. कारण 'आम्हाला वेदोक्तांचा अधिकार या' असे म्हणण्यात मराठ्यांनाहि वेदप्रामाण्य आहे हे आपोआप गृहीतच धरले जात होते. वेदोक्त केल्याने शत्रिय व ब्राह्मण एकजाव होणार होते असेहि नाही पण हा वाद सरळ रीतीने न चालण्याला छत्रपति शाहू महाराज व त्यांचे बंधु कागलकर हेच दुर्दैवाने कारणीभूत झाले व अधिकाराची अगर मत्तेची अरेरावी त्यांनी थोडी कमी गाजविली असती तर वादाला इतके विकृत स्वरूप आलेहि नसते हे बडोद्याच्या सयाजीरावांच्या उदाहरणावरून दिसतच होत. शाहू महाराजांनी राजोपाध्ये यांना "तुम्ही राजवाड्यात येऊन वेदोक्त कृत्ये केलीच पाहिजेत" असा धाक घातला इतकेच नव्हे तर कोल्हापूर येथील श्रीअंबावाईचे देवळात शिरून देवीस स्पर्श करू अशीहि काही अधिकाऱ्यांनी धमकी घातली. मराठ्यांची ही मागणी न्याय्य अगर अन्याय्य कशीहि असली तरी आजपर्यंतच्या पंगपरेच्या व वहिवाटीच्या सर्वस्वी विरुद्ध व निवळ दांडगाईची होती व वेदोक्तांच्या केवळ तात्त्विक वादोपक्षा या कृत्यानेच कोल्हापुरामध्ये जास्त खळबळ उडाली. काही शिष्ट लोकानी महाराजांकडे जाऊन या प्रसंगी योग्य धोरण ठेवण्याची विनवणी केली. पण छत्रपतींनी तर त्यांना अगदीच धुडकावून दिले. शेवटचा मार्ग राहिला तो गेसिडेंटकडे अर्ज करण्याचा तोहि लोकानी करून पाहिला. पण परधर्मी माहेय या हिंदुधर्माच्या वादात काय निकाल देणार? त्याने 'या वावतीत सरकार लक्ष घालीत नाही' म्हणून कानावर हात ठेविले.

स्वतः शाहू महाराजांना व त्यांच्या हस्तक सत्यशोधकी अधिकाऱ्यांना वर्ण-व्यवस्था मान्य नव्हती हे प्रसिद्ध आहे. पण सर्व जाति मोडून एकजात करावी असे तांडाने म्हटले आणि इष्ट आहे असे प्रतिपादिले, तरी ते शक्य आहे की नाही हा प्रश्न उरतोच. व आपले सर्व आयुष्य व राजसत्तेचे बळ खर्च करून जातिभेद मोडण्याची सामाजिक सुधारणा करण्याचा 'प्रयोग' छत्रपतींनी हैसेखातर करून पाहिला पण त्याने विनाकारण जातीजातीतील तंटे मात्र वाढले. हे करणे शहाणपणाच नाही असे टिळकांचे म्हणणे होते. श्रीअंबावाईचे देऊळ व त्याचे इनाम व उत्पन्न या सार्वजनिक स्वरूपाच्या गोष्टी आहेत. अशा वेळी परंपरा व वहिवाट हीच मुख्यतः रक्षण करणे हेच राजा या नात्याने करवीर सरकारचे काम होते असा टिळकानी दांप दिला.

ता. २२ ऑक्टोबर १९०१ च्या केसरीत टिळकानी या विषयावर अग्रलेख लिहिला. त्यांत त्यांनी लिहिले की "जातिभेद हा हिंदु लोकांच्या अंगी अगदी खिळलेला आहे. हिंदु लोकांची जातिधर्मावरील आसक्ति इतकी दृढ आहे की जातीभेदाचे संस्कार जळलेल्या दोरीत तिचा पीळ राहतो तद्वत् कायम राहतात. व सर्व

हिंदुस्थानातील जातींचा सबगोलंकार करणे हे इष्ट असले तरी शेकडो वर्षे पर्यंत ते शक्य नाही हे कबूल केले पाहिजे. शिवाजीमहाराजांच्या काळीच या प्रश्नाचा एकवार निकाल झाला आहे. शिवाजीमहाराजांच्या राज्याभिषेकप्रसंगी तर सगळ्या महाराष्ट्रात त्यांचे बद्दल निरतिशय प्रेम व आदर असल्यामुळे या प्रश्नाचा जो निकाल झाला व जो शिवाजीने मान्य केला तो काकणभर मराठ्यांच्याच बाजूचा झाला असेल हे आम्ही सांगितले पाहिजे असे नाही. शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या मराठे लोकांच्या आजच्या वंशजानी अशी काय थोर कृत्ये अगर पुरावा मिळविला आहे की त्यापेक्षा अधिक अधिकार हल्लीच्या लोकांस देण्यास महाराष्ट्रीयानी तयार व्हावे? सध्याच्या परतंत्र राज्यात एवढेच करावयाचे राहिले अशी त्यांची समजूत असल्यास गोष्ट निगळी! शिवाजीच्या वेळचा निर्णय आजच्या मराठ्यांनी का मान्य करूनये? सातारचे घराणे हेहि शिवाजीमहाराजांचे वंशज. पण तेथे भोसले घराण्यात जी परंपरा लावून दिली व सातारच्या व कोल्हापुरास आजपर्यंत चालत आली ती अप्रमाण काय म्हणून मानावयाची? शिवाजीमहाराजास राज्याभिषेक वेदोक्त मंत्राने झाला. व तद्गम्यत व्रतबंधहि तसाच करण्यात आला. पण त्यांच्या घरचे सर्व संस्कार 'वेदोक्त' होत असत असा ऐतिहासिक पुरावा अद्याप कोठेहि नाही. सातारचे घराण्यात जी परंपरा आहे तीवरून पाहता भोसले कुळातील गृह्यसंस्कार पुराणोक्तच होत असत असे दिसून येते. असे जर आहे तर श्रीशिवाजीमहाराजापेक्षा ज्यांची जातकुळी श्रेष्ठ नाही त्यांनी वेदोक्ताचे खूळ माजवून राज्यातील लोकांच्या शांततेचा विनाकारण भंग करावा हे गैरशिस्त होय.

“ वेदोक्त मंत्र संस्काराचे वेळी म्हटल्याने कोणत्याहि जातीस अधिक श्रेष्ठपणा येतो किंवा संस्कार अधिक शास्त्रोक्त होतो अशी जर कोणाची समजूत असेल तर तो अगदी चुकीची आहे. कारण ब्राह्मण जातीत देखील स्त्रियांचे संस्कार व्रते पूजा वगैरे पुराणोक्तच होतात. पण तेवढ्याकरिता ब्राम्हणांच्या सर्व स्त्रिया शूद्र जातीच्या आहेत असे कोणी समजत नाही. सोळा संस्कारात ज्या निरनिराळ्या क्रिया आहेत त्या चालविताना वेदोक्त मंत्र म्हणण्याची आवश्यकताच आहे असे नाही, व ब्राम्हण जातीतील संस्कार करते वेळी जे वेदोक्त मंत्र म्हणतात त्यांचाहि विनियोग अर्थावरून न करता पुष्कळ वेळा शब्दसादृश्यावरूनच केलेला असतो. अशा विनियोगास लैंगिक विनियोग असे म्हणतात व वैदिक मंत्राचे अशा तऱ्हेचे विनियोग केल्यामुळेच आज हजारो वर्षे वेदाचे रक्षण झाले असा आमच्याकडील व पश्चिमकडील विद्वानांचा सिद्धांत झाला आहे. गर्भाधानापासून अंत्येष्टीपर्यंत शास्त्ररीत्या संस्कार होणे हे जितके अवश्य तितकेच ते वैदिक मंत्राने झाले पाहिजेत हे अवश्य नाही, आणि वैदिक मंत्रानी संस्कार झाले म्हणजे मराठे व ब्राम्हण एकजातीचे होतील अशी जर कोणाची कल्पना असेल तर तीहि निर्मूल आहे. ब्राह्मण जातीतील स्त्रियास वेदोक्त मंत्र ह्मणण्याचा अधिकार नसताहि त्या जातीने ब्राह्मण आहेत आणि मराठे लोकानी वेदोक्त मंत्र म्हटले तरी ते मराठेच राहतील हे लक्षात ठेवले

पाहिजे. दुसरी लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की मराठे लोकांस आपण खरे क्षत्रिय असे जर वाटत असेल तर आपले क्षात्रतेज व्यक्त करण्यास वेदोक्त मंत्रांने श्रावणी करणे हा काही खरा मार्ग नव्हे. ज्या लोकांच्या पूर्वजानी गेल्या शतकात मुसलमानी राज्याची लाट मागे हटवून हिंदुधर्माचे पुनरुज्जीवन केले ते जातीने अस्मल क्षत्रिय असात वा नसात त्यांची योग्यता स्नानसंख्या करून धर्म राखणाऱ्या ब्राह्मणापेक्षा कोणत्याहि रीतीने कमी आहे असे आह्मी मानीत नाही. हे मत आज आह्मी नव्याने सांगतो असे नाही. विश्वगुणादशीत कृष्णाने महाराष्ट्रातील ब्राह्मणांस “ उपनयनविवाहौ उत्सवैकप्रधानौ ” म्हणजे ते लग्नमुंजी ‘उत्सव’ म्हणून करतात शास्त्राक्त म्हणून करीत नाहीत असा दोष दिला असता “ चर्मनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा द्विजव्रज उपव्रजन् प्रभुपदं महाराष्ट्रजः ॥ न वृत्तिमिह पालयेद्यति धराभूराणां ततो । भेषद्यवनेष्वष्टितं भुवनमेतद्ब्राह्मणम् ॥ ” असा विश्वासून त्याचा परिहार केला आहे आणि हाच न्याय मराठे लोकांसहि पूर्णपणे लागू आहे. त्यांच्या घरच्या क्रिया वेदोक्त झाल्याने त्यांना विशेष महती प्राप्त होईल असे मानणे अगदी चुकीचे आहे. ‘ क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः । क्षत्रस्य शब्दो भवेनेषु रूढः ’ अशी क्षत्रिय शब्दाची कालिदामाने व्याख्या केली आहे. परंतु हल्लीचा काल असा आला आहे की क्षत्रियाने देखील क्षतास मलमपट्टी लावूनच आपले कर्तव्य उरकले पाहिजे. अशा स्थितीत आपले संस्कार वेदोक्त करण्यास झटण्यापेक्षा स्वऱ्या श्रावधर्मास उचित वर्तने ठेवणे हे स्वऱ्या क्षत्रियाचे किंवा ब्राह्मणांचेहि कर्तव्य आहे हे आह्मी सांगायचास नको. देशाला अनेक प्रकारची जी अनेक क्षते पडली आहेत ती भरून काढण्याची महाराष्ट्रातील मराठे व ब्राह्मण यांनी ईर्ष्या वाळगली पाहिजे. काही मराठे मंडळींनी हट्टाने जरी वेदोक्त क्रिया केली तरी सामाजिक किंवा राष्ट्रीय-दृष्ट्या त्यापासून त्यास काही फायदा नाही. कारण हल्ली कित्येक युरोपियन लोक जर वेदपठण करतात तर त्या प्रमाणेच वेदोक्त कर्म करणाऱ्या मराठ्यांची स्थिती होईल. यात काही भूषण नाही बहुमान नाही आणि देशकार्याहि नाही. महाराष्ट्रात मराठे लोकांस जो मान आहे तो त्यांच्या वाडवीडलांच्या शौर्यामुळे त्यास प्राप्त झालेला आहे व तशा प्रकारचे शौर्य धाडस व देशाभिमान हे गुण जोपर्यंत त्यांच्यामध्यं जाग्रत राहतील तोपर्यंत त्यांचा मान कधीहि कमी व्हायचा नाही. वेदोक्त कर्म करणारे ब्राह्मण पाणी भरतात आणि पुराणाक्त कर्म करणारे मराठे राजपदाचा अनुभव घेतात हे जर आह्मी डोळ्याने पाहता आह्मी तर वेदोक्त मंत्रांनीच आपले संस्कार झाले पाहिजेत असा मराठ्यांनी आग्रह धरणे चुकीचे नव्हे काय ? संस्काराच्या वेळी वैदिक मंत्र म्हणणे हे आज हजारो वर्षे चालत आलेल्या वहिवाटीने एका विशिष्ट जातीतील पुरुषांचे (स्त्रियांचे नव्हे) ‘लक्षण’ झाले आहे. परंतु जाती जातीस जो काही मान आहे तो या लक्षणावर नसून त्या त्या जातीत कार्यकर्ते पुरुष ज्या प्रमाणावर निपजतात त्या प्रमाणावर आहे ही गोष्ट इतिहासावरून सिद्ध होत आहे. असे असता केवळ अज्ञानाने किंवा मत्सराने एका जातीने दुसऱ्या जातीच्या विशिष्ट

लक्षणाचा अंगीकार करण्याचा प्रयत्न करावा व त्यास शाहाण्या माणसानी उत्तजन द्यावे हे बरोबरो नाही.

हल्लीचा काळ व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आहे. युरोपियन लोकहि वेद वाचतात तर आम्हालाहि वेदोक्ताचा अधिकार का नसावा हे म्हणणे सयुक्तिक दिसते. पण हल्लीचा प्रश्न वेदपठणाचा नाही. वेदोक्त संस्कार करण्याचा आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. कोणाहि युरोपियनाचे ब्राह्मणानी वेदोक्त संस्कार केलेले नाहीत. व व्यक्तिस्वातंत्र्याचेच मत घेतले तर कोणाहि ब्राह्मणास मराठ्यांचे वेदोक्त संस्कार करावयास लावणे व तो न करील तर त्यांचे इनाम जहागीर जप्त हा अन्यायच नव्हे तर जुलूम होईल. पृथ्वीच्या धार्मिक वहिवाटीत कोणाहि विनाकारण बळजबरी करून विषाड करू नये. महाराष्ट्रात इंग्रज सरकारचे राज्य झाल्यावर गावोगाव देश-गंडेपणाची अगर जोशीपणाची वतने होती ती सरकारास जरूर नसताहि त्यांच्याकडे चालविण्यात आली. धर्म संबंधी देणग्यास व वतनास हाच न्याय लागू आहे. मराठे संस्थानिकास पुराणोक्त कर्मे करणारे ब्राह्मण उपाध्ये नको असतील तर त्यानी बोलावू नये पण तेवढ्याकरिता सदर उपाध्ये जोपर्यंत ती वहिवाटी प्रमाणे करण्यास तयार आहेत तोपर्यंत त्यांचे वेतन बंद करिता यावयाचे नाही.”

श्रीमंत राजोपाध्ये यानी वेदोक्त संस्कार करण्याचे नाकारल्यामुळे त्यांची इनाम गावे करवीर सरकारने जप्त केली. त्यावर राजोपाध्ये यानी मुंबई सरकारकडे अपील केले. पण सरकारने आम्ही या कामी हात धावू इच्छीत नाही असे उत्तर दिले. टिळकानी लिहिले की “पूर्वजानी दिलेली दाने परत घेण्याची दुरुबुद्धि संस्थानिकाना व्हावी हे दुर्दैव होय. महाराजांच्या घरी दुसरा कोणीहि वेदोक्त कर्मे करू शकले व ती त्यानी खुशाल करावी. पण त्याकरिता दान दिलेले गाव जप्त करण्यांच कारण नाही. दान जप्त करता येऊ लागली तर संस्थानिकांचो राज्येहि इंग्रज सरकारला जप्त करण्याला काय हरकत ! मुंबई सरकारचे काय गेले ? ज्या कृत्यात हात घालीत नाही म्हणतात तेच बेकायदेशीर म्हणून उद्या वांटले तेव्हा याचा आधार घेऊन सरकार संस्थानिकांच्या पंक्तीस बसेल ! वडोद संस्कारने इनामदारांचे हक्क बुडविले ही गोष्ट सरकारला उपयोगी पडली तेव्हा ती त्यानी महाराजांविरुद्ध काढलीच की नाही ? ”

वेदोक्तासंबंधाने केसरीत लेख आले त्याने कित्येक मराठी संस्थानातून खळबळ झाली. प्रतिकूल टीका करणारी काही पत्रेहि टिळकांकडे आली. त्यांना उत्तर देताना टिळकानी पुढे लिहिले की “प्रत्येक ज्ञाताने हिंदुधर्मशास्त्रातः आधार सापडतील त्या सर्वांवरहुकूम स्वतःला अधिकार मगावे व ध्यावे. कोणत्या जातीला किती धार्मिक हक्क असावेत हा प्रश्न वेदोक्ताच्या वादात नाही. तर एखाद्या विशिष्ट जातीचा राजा असता त्याने आपल्या जातभाईच्या अभिमानाला बळी पडून पूर्वापार चालत आलेल्या धार्मिक किंवा सामाजिक पद्धतीत किती हात घालावा एवढाच प्रश्न आहे. शिवाजीमहाराजांच्या वेळी झालेला निर्णय आजच्या राजानी

का मान्य करू नये ? याचे उत्तर कोणी देत नाही. कोणाला वेदाक्त संस्कार कगवयाचा असेल तो त्याने खुशाल करावा. पण त्याकरिता खाजगी इनामे जप्त करू नयेत. किंवा देवस्थानच्या वहिवाटीत हात घाडू नये. राजाच्या ताब्यात अनेक जातीची प्रजा असते. त्या सर्वांशी राजाने समतेने वागले पाहिजे. ब्रिटिश अमलात पुनर्विवाहाचा कायदा झाला, त्याचा उद्देश व्यक्तिमात्रापुरते स्वातंत्र्य देण्याचा होता. पण पुनर्विवाहित स्त्रियांना समाजाच्या इच्छेविरुद्ध सार्वजनिक देवळात किंवा उत्सवात घेण्याची सक्ती या कायद्याने किंवा सरकारने केलेली नाही. एखाद्या ज्ञातीला आपला धार्मिक व्यवहार बदलवयाचा झाल्यास तिने तो ज्ञातीच्या समतीने खुशाल बदलावा. पण त्याकरिता दुसऱ्या जातीवर जुलूम करू नये किंवा शेकडो वेपे चालत आलेल्या धार्मिक संस्थात केवळ राज्याधिकाऱ्याच्या जोगवर ठवळावळ करू नये.

कोंढापूरकर छत्रपतींनी श्रीमंत राजोपाध्ये यांचे पंचवीस तीस हजाराने इनामी उत्पन्न बुडविले. पण तेहि असं खंबीर निघाले की उत्पन्न गेले तरी चिंता नाही. पण पंपंगा सोडून मो काही करणार नाही. अशा निश्चयाने ते निर्वाणपदावर बसले. इकडे सरकारकडे व विलायतेत या जुलमाविरुद्ध अपीलअर्ज झाले. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. पुढे १९०५ च्या सुमारास हे प्रकरण संकेश्वरच्या शंकराचार्याकडे गेले तेव्हा स्वामींनी असा निकाल दिला की पूर्वीच दाखले पाहता फक्त छत्रपतींच्या घरी वेदाक्त कर्मे करण्यास धर्मदृष्ट्या अडचण नाही. या निकालाला टिळकानीहि आपली संमति दर्शविली. पण जगद्गुरूंनी मन मोठे करून वादाचा निर्णय केला तसाच राजोपाध्ये यांची इनामे पूर्ववत् चालवून करवीर छत्रपतींनाहि करावा असे टिळकानीं सुचविले.

वेदाक्त प्रकरणामध्ये वादाच्या पद्धतीने वाद होण्यापेक्षा बरेचदाच जास्त झाले. व टिळकानी म्हटल्याप्रमाणे छत्रपतींनी तटस्थपणा स्वीकारून सत्तेचा उपयोग दांडगाईने केला नसता तर वादाला इतके विकृत स्वरूप आले नसते. निदान वादाचा सर्व जरी नाही तरी थोडाबहुत तरी निकाल उभयपक्षांच्या दाक्षिण्यबुद्धीने लागला असत. स्वतः छत्रपतींमरकारना शत्रिय म्हणावे की नाही हा प्रश्न नव्हता. ते कोणालाहि मान्य होते व संकेश्वरच्या शंकराचार्यांनी दिलेला निकाल बरोबर होता असे टिळकानीहि पूर्वी म्हटलेच होते. त्याचप्रमाणे “सर्व मराठे हे शत्रिय आहेत की नाहीत” इतक्या पुरता मुद्दा असता तरी तोहि ब्राह्मण वर्गाकडून मान्य होण्याला अडचण पडली नसती. कारण हिंदुधर्मपरिपदा भरविण्याला पुढे व्यवस्थित स्वरूप आल्यानंतर अलीकडे नागपुरला भरलेल्या परिषदेने तसा ठराव आपण होऊन पास केल्याच की नाही ? वादाला विकृत स्वरूप न येते तर हा निर्णय त्याहि वेळेला का न मिळता ? हिंदु समाजामध्ये फक्त ब्राह्मण व शूद्र हे दोनच वर्ण आहेत असा आग्रह कोणी का धरतील ? निदान चार वर्ण आजहि शिल्लक आहेत हे ब्राह्मणानी मान्य करण्यात चानुर्वर्ण्याची काहीच हानि नव्हती. पण हिंदु वर्णव्यवस्थेत असलेली जातीभेदाची

पद्धतीच महाराजाना नको होती ! व त्यानी असे वेळोवेळी जाहीर रीतीने प्रतिपादलेहि होते. चातुर्वर्ण्य मानणाऱ्या मराठ्यांना तरी महाराजांची ही गोष्ट कोठे मान्य होती व आहे ? व ही गोष्ट इष्ट असली तरी हजारो वर्षे रूढीने चालत आलेली असल्याने ती एकदम मोडणे शक्य नाही इतकेच टिळक म्हणत. “ राजकीय बाबतीत जशी आम्ही कॉन्स्टिट्यूशनल अथवा सनदशीर चळवळ करतो तशीच सामाजिक अगर धार्मिक बाबतीत शास्त्रोक्त चळवळ केली पाहिजे. संस्था किंवा शास्त्र याविरुद्ध एकदम बंड केल्यापासून काही फायदा नाही. लूथरने युरोपात धर्मक्रांति केली म्हणून आपल्या तफेंचे मोठे उदाहरण सुधारक देत असतात. पण लूथर हा बायबलवर विश्वास ठेवणारा श्रद्धावान् ख्रिस्ती होता. आमच्या सुधारकांची तशी स्थिती नाही. ” भागवत धर्मातील चातुर्वर्ण्य मान्य असणारानी वेदोक्ताचा अधिकार मागावा यात अर्थ आहे. पण वेदोक्ताचे निमित्त करून सबगोलंकार करू इच्छिताऱ्यांचे हातून वखेड्याशिवाय दुसरे काहीच होऊ नये हे सरळच झाले. छत्रपती सरकारने स्थापलेल्या सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष भास्करराव जाधव यांनी तर चिरोल कमिशनपुढे साक्षीत सांगितले असे की वेदोक्तामध्ये मला काही विरोध अर्थ दिसत नाही. केवळ ब्राह्मण विरुद्ध जातात म्हणून हा हक्क आम्ही मागतो. हिंदुनाच काय पण परधर्मीय मुसलमान ख्रिस्ती यानाहि हा अधिकार असावा असे माझे मत आहे ! ” यावर टिळकांचे वकील करंदीकर यांनी त्यांना प्रश्न विचारला “मग तुमच्या मागणीप्रमाणे मुसलमान व ख्रिस्ती यानाहि ब्राह्मणाकडे वेदोक्ताचा अधिकार मागण्याची आवश्यकता वाटत असेल ? ” जाधवानी उत्तर दिले “ त्यांच्याकडून तशी मागणी अद्याप आली नाही ! ”

असे. सरतेशेवटी इतकेच सांगावयाचे की कोल्हापुरातील अधिकाऱ्यांच्या वर्तनामुळे या वादाचा सौजन्याने व पद्धतशीर रीतीने त्या वेळी निकाल न झाला तरी “ स्वतः टिळकानी व्यक्तिविषयक रीतीने कोल्हापुर सरकारविरुद्ध या वादात काहीहि लिहिले नाही. ” अशी कवुली चिरोल साहेबांच्या पुस्तकाचे भाषांतरकार डॉंगेर यांनीच चिरोल कमिशनपुढे दिली आहे.

(५) जमीन महसुलाचा नवा कायदा

दुष्काळव्यवस्थेत सरकाराने करनकऱ्याचा वसा स्वीकारला होता हे मागे सांगितलेच आहे. उपासमारीने हजारो लोक मेले. पण साऱ्याची सूट माफी तगाई मिळावी तितकी न मिळाल्याने, गुरे दोरे मेल्याने, सावकारी कर्ज वाढल्याने, जित्याची स्थिती एका अर्थाने मेल्यापेक्षाहि वाईट ठरली. जो मेलला तो सुटला. पण जगला त्याचे दुःख पुढे जन्मभर टिकले. दुष्काळ पडल्याबरोबर शेतकऱ्याची स्थिती विपन्न होते हा अनुभव १८८९ सालापासून आलेलाच होता. आणि त्या वेळच्या कर्जबाजारीपणात पुढील वीस सालात भरच पडली. शेतकऱ्याचा कर्जबाजारीपणाचा हा प्रश्न सरकारच्या डोळ्यापुढे पूर्वीपासून होताच, आणि १८९६ ते १९००

या सालात दुष्काळामुळे शेतजमिनी शेतकऱ्यांच्या हातून भडाभडा गेल्या होई नजरेला आले. अर्थात् याला काही तरी उपाय केला पाहिजे. शेतकरी जगला तर सरकार जगणार. शेतकऱ्यांच्या वाजूने या प्रश्नाचा विचार पूर्वीपासून सुरू असून शेतकरी पेढ्या सरकाराने काढाव्या अशा सूचना वेडग्यर्नसारखे इंग्रज व दिनशा वाच्छा सारखे हिंदी अर्थशास्त्रज्ञ यांनी केल्या होत्या. पण सरकाराला त्या मान्य नव्हत्या. म्हणून आता सरकाराने स्वतःची म्हणून एक कल्पना अशी काढली की शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकाराकडे जातात त्या मुळी जाऊच देऊ नयेत म्हणजे सर्व बंदोबस्त झाला. जमिनीच्या बळावरच झाले तरी शेतकरी कर्ज काढतो व सावकार ते त्याला देतो. तेव्हा हे त्याचे बळच काढून घेतले म्हणजे सगळी भानगड मिटली. पण हे बळ काढून घ्यावयाचे तर त्याला नवा कायदा करणे प्राप्त. कारण पूर्वीच्या कायद्याने त्याला जमीन विकण्याला प्रतिबंध होत नव्हता. पण जमीन विकण्याचा हक्क काढून घेणे हा कर्जवाजरीपणा थांबविण्याचा उपाय असलाच तर तो राक्षसी उपाय होय. पायाला गळू झाले तर गळवाला इलाज न करता पायच कापून टाकावा असे मुचविण्यासारखाच हा उपाय होता ! गळू होत नाही पण पायच जातो, आणि हीच उपचारपद्धति योग्य म्हटली तर ज्या ज्या अवयवाना इजा होणार ते सर्वच एकामागून एक कापून टाकावे असे सहज सिद्ध करता येईल. आणि शरीरच नाहीसे झाले तर रोग कुणाला होणार ?

संजामी वतनी उत्तराच्या जमिनी विकता येत नाहीत ही गोष्ट लोकाना माहीत होती. पण खात्याची मालकी जमीन विकता येत नाही ही गोष्ट अगोर्वच होती. शेतकऱ्याला ऋणमुक्त करण्याकरिता जमीन विकण्याचा त्याचा हक्क सरकार काढून घेणार व त्या अर्थाचे एक विल कायदेकौन्सिलपुढे येणार हे ऐकताच शेतकरी वर्गाचे धावे दणाणले. सरकारने झाले तरी त्यातल्या त्यात थोडा पर्याय केला होता, नाही असे नाही. कारण यच्चयावत् शेतकी जमीन विकण्याला अपात्र ठरविण्याचे विल येणार नव्हते, तर जी जमीन सरकार कुळास नव्याने देईल ती देताना ती विकता येऊ नये अशी नवी एक अट घालता येण्याचा अधिकार सरकार या विलाने आपणाकडे घेणार होते. जुन्या लँड रेव्हिन्यू कोडात शेतमान्याची वाकी थकली असता जमीन खालसा करण्याचा अधिकार सरकारला होताच आणि दुष्काळात साग न भरता आल्याने या संघीचा फायदा घेऊन सरकाराने जर जमिनी सरमकट खालसा केल्या तर सरकारचे काम सहजच झाले. कारण खालसा जमिनी सरकारच्या झाल्या त्या लोकाना नव्याने देताना नव्या कायद्याची शर्त घालून त्या देता येणार, आणि असे झाले म्हणजे ज्यांना जमिनी विकता येतात अशा वर्गाबरोबरच ज्यांना जमिनी विकता येत नाहीत अशांचाहि वर्ग निर्माण होणार. पण जमीन ज्यांना विकता येणार नाही त्यांना कर्ज लागले तर ते कसे मिळावे ? याची योजना सरकारने काहीच केली नव्हती. कर्ज मुळीच न काढतां कोणाला शेतकी करून पोट भरता आले तर उत्त-

मच. पण कर्ज काढावे लागले तर त्याला सामान्य शेतकऱ्याजवळ दुसरे तारण काय असणार? जमीन विकावी अशी त्याचीहि इच्छा नसते. होता होई तो ती केवळ तारण म्हणून लावून देऊन गरज भागवावी व पुढे मागे कर्ज वारून ती सोडवावी असाच त्याचा इरादा असतो. मग कर्ज फिटण्याला दुसरा मार्गच नसेल तर जमीन विकली जाईल ही गोष्ट वेगळी. पण जमीन विकण्याला अपात्र ठरली तर ती सावकार तारण म्हणून का घेईल? 'विकता न येणारी जमीन' हे तारण होऊच शकत नाही. अर्थात् तारण नाही म्हणून कर्ज नाही. कर्ज मिळत नाही म्हणून आऊते बी बियाणे नाही. आणि ही नाहीत म्हणून शेतीचे उत्पन्न नाही, या क्रमाने शेतकरी फिरून वेकारच ठरतो. स्वाजगी लोकाना जमीन विक्रावयाची नाही तर निदान सरकारने आपल्या ती ताब्यात ठेवून शेतकऱ्याला कर्ज देण्याची काही तोंड काढण्याची योजना केली तरच जमीन विकण्यासंबंधी प्रतिबंधाची खरी किंमत. पण ती योजना काहीच नव्हती. यामुळे शेतकऱ्याची कर्जमुक्ता होण्याचे राहून त्याच्या जमिनीची किंमत मात्र कमी होण्याची वेळ आली !

सरकारने पुढे आणलेल्या विलावर सुदैवाने सर्व पश्चात एकमत होते. या वेळी मुंबई कौन्सिलात मेथा, भालचंद्र, पोरख, गोखले, बंगरे अनेक चांगले लोक होते. त्या सर्वांनी या नवीन विलाला कसून विरोध केला. आणि या चळवळीला राष्ट्रीय पक्षाकडून जी मदत व्हावयाची ती टिळकानी केसरीच्या द्वारे पार वाखाणण्यासारखी केली. सुमारे सहा महिनेपर्यंत या विषयावर मधून मधून त्यांनी केसरीत अभिलेख लिहिले. प्रत्येक अभिलेखाचा मथळा वाचताच स्फूर्ती व आवेश उत्पन्न व्हावा अशी त्यांची शस्त्ररचना होती. 'शेतकऱ्याने व सावकाराने सावध व्हा' 'जमिनीची मालकी बुडाली' 'सावकार मेला कुणबीहि मेला' 'विलाचे तत्त्वच आम्हास मान्य नाही.' हे मथळेच एकत्र वाचले असता या विषयावर टिळकांचे म्हणणे काय होते हे सहज कळून येते. पण या लेखातून नुसता आवेश नसून सोपपत्तिक व समर्पक चर्चाहि आहे. ती थोडक्यात अशी:--

“जमिनीची मालकी किंवा मिरासदारी हा मराठी राज्यात व त्यापूर्वीहि शेतकऱ्याचा मोठा हक्क असे. मुख्यभेद मिरासदार कुळे आणि उपरी कुळे असा होता. उपरी कुळाना अर्थात काही कायम अधिष्ठान नव्हते. त्यांना कोणीहि वांटेल तेव्हा घालवून द्यावे. पण मिराशी कुळाचे सरकार--देणे थकले तरी ते काही रीतीने वसूल होईपर्यंतच त्यांच्या हातून जमीन सरकाराकडे जाई पण ते देणे फिटल्यावर त्याजकडे परत येई व तोपर्यंतहि ती त्याचाच मालकीची गणली जाई. अशा रीतीने जमिनीचा मालक शेतकरी आणि फक्त साऱ्याच्या रकमेचे मालक सरकार अशी पूर्वपरंपरा हिंदुस्थानात होती. पण १८७९ च्या सुमारास सरकारने नवा कायदा करून असे ठरविले की शेतकऱ्यांचा हक्क फक्त जमिनीचा 'पृष्ठभाग' नांगरण्याचा आणि ठराविक सारा तो सरकारास देत राहील तोपर्यंतच जमीन नांगरण्या पिकावण्याचा हक्क त्यास उरेल. मात्र तो वंशपरंपराहि राहील. या कायद्यामुळे जमिनीची मालकी

सरकाराकडे गेली. पण अशाहि स्थितीत जमीन विकण्याचा हक्क कुळाकडे उरला होता. सरकारने जोपर्यंत आपल्या ठेकाऱ्यांना त्या जमिनी विकण्याची परवानगी दिली नाही तोपर्यंत ती त्याला विकता येत असे. पण नव्या विलान हा मर्यादित हक्कहि सरकारने काढून घेण्याचे ठरविले होते. असा कायदा झाल्याने कुळाला आपण नव्हता उपरी कूळ आहो असेच वाटणार. आणि जेथे गुलामगिरीचा व्यापार चालू आहे अशा देशाखेरीज इतर कोठेहि असा प्रकार आढळणार नाही. मुसलमान राजवटीकानी देखील शेतकऱ्यांचा हा हक्क काढून घेतला नव्हता. आयर्लंडात चळवळ झाली ती कुळाना जमिनीचा मालकी हक्क राहावा व आपण स्थिरपद आहो असे वाटून शेतीची सुधारणा करण्याविषयी त्यांना उत्तेजन मिळावे अशा विषयीच झाली आणि अखेर त्याप्रमाणे प्रधानमंडळाने कायदाहि करून दिला. पण इकडे सरकारने 'सावकार हाच काय तो शेतकऱ्याचा शत्रू' अशी आपली खोटी समजूत करून घेतली. आपला शेतसारा व तो वसूल करण्याची पद्धति ही दोन्ही शेतकऱ्याला जाचक होतात ही गोष्ट त्यांनी लक्षात आणली नाही आणि आधीच निर्बल असलेल्या शेतकऱ्याला अधिक परतंत्र व असहाय करण्यासारखे हे बिल आणले. यात त्यांनी काय मिळविले? शेतकऱ्याची सोय ती त्यांनी काय पाहिली? शेतकऱ्यांना नंगे फर्कर बनवून सरकाराला तरी उद्या काय मिळणार? सावकार बळी गेले, सावकारांचा धंदा बुडाला आणि शेतकऱ्याला मात्र कर्जाची सोय काहीच नाही. शेतकऱ्यांचे सगळे वन गेले म्हणजे तो शुद्ध मजूर बनणार. ही स्थिती केवढी अनिष्ट व भयंकर होय!" अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद करून टिळकानी प्रथम सरकारकडे धडाधड अर्ज पाठविण्याचा सल्ला शेतकऱ्यांना दिला.

विलाच्या पहिल्या व दुसऱ्या वाचनाचे वेळी मृपच खडाजंगी वाद झाला. गोखले यांनी सरकारचे मन सामोपचाराच्या युक्तिवादाने वळविण्याची पराकाष्ठा केली आणि मेथा यांनी तर उग्र स्वरूप आणून टीकेच्या हाताड्याचे घाव घातले. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. सिलेक्ट कमिटीत लोकपक्षाविरुद्ध बहुमत झाले. पण गोखले वगैरे समासदांचे स्पष्ट मत दिल्याबद्दल टिळकानी मनःपूर्वक अभिनंदन केले. कायदेकौन्सलात काही चालत नाही तर मग त्याचा फास तरी कशाळा? असा प्रश्न सहजच उपस्थित झाला. मुंबईस मेथा यांच्या अध्यक्षतेखाली जाहीर सभा भरून सर्व प्रांतातील लोकमतांचे एकीकरण करण्यात आले. या सभेला ७०० प्रतिनिधी हजर होते. सरकाराकडे सुमारे ७०० अर्जहि पाठविण्यात आले होते. पण त्याचाहि उपयोग झाला नाही. अखेर विलाच्या शेवटच्या वाचनाचे वेळी मेथा वगैरे काही लोक आणखी मुदत मागू लागले तीहि मिळाली नाही. तेव्हा मेथा पोरख गोखले खरे मालचंद्र वगैरे मंडळी निषेध म्हणून कौन्सलातून उठून गेली. फक्त सरजामदार पेन्डानर वगैरे काही ताटाखालची मांजरे उठून गेली नाहीत. तथापि इचलकरंजीकर यांनी मेथा यांच्या बाजूला मत दिले. अशा रीतीने या विलाची आरंभ कौन्सलात झाली. पण जखमेत मीठ भरावे त्याप्रमाणे टाइम्स वगैरे पत्रांनी

पळपुटे सभासद म्हणून मेथा प्रभृतीची चेष्टा केली. टिळकानी लिहिले की ही थट्टा मेथा गोखल्यांचो नव्हे तर सत्याची, खऱ्या लोकमताची, राजनितीची व मुत्सद्दिगिरीची होय. टिळकांचे या बाबतीतले लिहिणे किती सडेतोड व आवेशयुक्त असेल याची कल्पना वाचकाना होईलच. पण या विषयाच्या चर्चेत त्यांनी मार्मिक-पणाहि कसा दाखाविला याविषयी एक शब्द लिहिता. प्रश्न असा होता की शेतकरी ऋणमुक्त व्हावा की नाही ? त्याला टिळकानी उत्तर दिलेच होते की त्याला ऋणमुक्त करण्याचा खरा उपाय या बिलातून मिळत नाही. पण याच्याहि पलीकडे जाऊन शेतकरी हा थोडाबहुत कर्जात असला तरी चालतो असेहि त्यांनी प्रतिपादिले. ते लिहितात, “ ऋणमुक्त असून गावोगाव भटकत हिंडणाऱ्या उपरी कुळापेश्या गावातच मालकी हक्काने जमीन वाहणारे पण थोडेसे कर्ज असलेले शेतकरी बरे नव्हेत काय ? ऋणमुक्त असल्यातच काही सुख नाही. कारण तसे असते तर बैल घोडे गाढवे ही देखील दक्षिणेतील शेतकऱ्यांपेक्षा अधिक सुखी असतात असे म्हणावे लागेल. किंवहुना ‘ यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ’ म्हणजे सावकाराचे तोंडसुद्धा पाहण्याचा तुला प्रसंग येत नाही अशी वनातील हरिणाची स्तुती करून भर्तृहरिने अखेरीस ‘ तन्मे ब्रूहि कुरंग ! कुत्र भवता किं नाम तप्त तपः ’ असा जो प्रश्न केला आहे त्याचीच सत्यतः लॉर्ड नॉर्थकोट यांच्या कारकीर्दीत आज पर्यायाने येत आहे असे आम्हास वाटते.”

(६) स्वामी हंसस्वरूप

सन १९०२ च्या मे जून महिन्यात स्वामी हंसस्वरूप यांची व्याख्यानं पुण्यास आप्पावळवंताच्या वाड्याजवळील मैदानात झाली. स्वामीजींचे वक्तृत्व विशेष चांगले असल्यामुळे व्याख्यानास खूप गर्दी लोटत असे. रोज दीड दोन तास प्रमाणे त्यांच्या वाक्पांडित्याचा ओघ अस्खलित चाले. टिळकानी स्वामींचा पुरस्कार फार चांगल्या रीतीने केला. आणि शेवटी त्यांना छोट्या व शालजोडी देऊन लोकानी त्यांचा जाहीर सत्कार केला. आनंदाश्रम व सोमेश्वराचे देवालय येथेहि स्वामीजींचा सन्मान करण्यात आला. शेवटी चार घोड्यांचे गाडीत स्वामीजींना बसवून चिमणबागेपासून स्टेशनपर्यंत त्यांना पोचविण्यात आले. उत्तर हिंदुस्थानील एका हिंदी स्वामींचा हा संतोष सत्कार आणि उत्तर हिंदुस्थानातल्याच स्वामी दयानंद यांच्या सत्काराचा पूर्वी उडालेला बोजवारा लक्षांत घेतला म्हणजे त्यामधील विरोध मोठा गमतीचा वाटतो. पण त्यातील मर्म हे की हे स्वामी दयानंद स्वामी मारखे हिंदुधर्मातील देवता मूर्तिपूजा तीर्थ वगैरेवर टीका करणारे नसून सनातनी पद्धतीचे होते. शेवटच्या व्याख्यानात त्यांनी रामनामाचा महिमा गाडला. त्यांच्या व्याख्यानात ब्रह्म माया असले तात्विक वादविषय नसत. धर्माची मुख्य तत्वे व आचार यांच्या संबंधाचा त्यांचे विवेचन असे आणि नव्या पिढीच्या मुशिक्षित लोकांच्या मनावर परिणाम करण्याला त्याची व्याख्याने फार उपयोगी पडण्या-

सारखी होती. या त्यांच्या लोकसंग्राहक गुणामुळ टिळकाना स्वामींज्या सत्कागला उचलून धरले होते. आपणामध्ये योगी पुष्कळ आहेत, ज्ञानी आहेत, काशी सारख्या क्षेत्रातून शांकरभाष्याचा अभ्यास करणारे संन्यासी आहेत पण धर्म संन्या-पनेचे कार्य अशा बैट्या पुस्तकी लोकाकडून होत नाही. तर या कामाला मनुष्य वक्ता असून शिवाय तो हिंडणारा फिरणारा पाहिजे. सभाघोट पाहिजे अनुरूप दाखले व दृष्टांत देणारा पाहिजे आणि आश्रय शंका कुशंका या सर्वांना समयोचित समर्पक उत्तर देणारा पाहिजे. अशांच्याच हातून विचारक्रांतीला मदत होत. या दृष्टीनेच टिळकानी स्वामींना महत्त्व दिले. या व्याख्यानमालेच्या प्रसंगां त्यांचा व प्रो. जिनसीवाले यांचा बराच तंट्या झाला. जिनसीवाले हे विद्वान खरे पण मोठे तामगी असत. शिवाय पद्धतशीर वादविवाद करणे आणि तो न भांडता न गमावता करणे ही गोष्ट त्यांना येत नव्हती. जिनसीवाले हे अत्यंत धर्माभिमानांनी असले तरी वेद हे ईश्वरप्रणीत नाहीत मनुष्यकृत होत असे मानणारे होत. वेदांच्या अर्था-रूपयेत्वावरचे आश्रय मागण्याकरिता त्यांचे एक स्वतंत्र व्याख्यान स्वामींना उत्तम दाखल करण्यात आले. परंतु त्यांची प्रस्तावनाच लांबवत्यामुळे त्यांना आपल्या विषय संपादित आल्या नाही व त्यानंतर इतर व्याख्यानांचा योग आल्या नाही. या वादात टिळकानी स्वामींचा पक्ष उचलला होता व ते जिनसीवाल्यांचे प्रतिवादी बनले. प्रो. जिनसीवाले यांना पूर्वी मुंबईचे राजागमशास्त्री बोडस व कामीचे कृष्णानंद स्वामी यांनी उत्तर दिले होते. तेमच फार जुन्या काळा जैमिनी पतंजलि कपील इत्यादिकांनी पौरुषेय म्हणजे काय व अपौरुषेय म्हणजे काय याची छाननी केलेलीच आहे. या ऋषींनी वेद अपौरुषेय याचा अर्थ इतकाच केला आहे की वेदातील अर्थ हा नित्य होय, शब्द नित्य नव्हेत. वेदाचा अर्थप्रवाह अविच्छिन्न परंपरेने चालत आलेला आहे. टिळकांचे म्हणणे अपौरुषेय याचा अर्थ वरीलप्रमाणे धेतत्वाय जिनसीवाले यांचे आक्षेप त्याला लागू पडत नाहीत. वेदांतील आधार देऊन जर वेद पौरुषेय ठरवावयाचे तर त्यातलेच आधार देऊन जर कोणी त्यांना अपौरुषेय म्हणेल तर त्यात चूक कोणती ? ज्या वेदात ही ऋचा आम्ही वगळिली असे श्रुति-वचन आहे त्याच वेदात वेद ईश्वरप्रणीत आहेत असेही वचन आहे. पुरावाला ह्या दोन्ही गोष्टी ग्राह्य तर सारख्याच ग्राह्य आणि अग्राह्य तर सारख्याच अग्राह्य मानल्या पाहिजेत. या दोहोंचा मेळ टिळकाच्या मत असा वसतो की वेद अर्थाच्या दृष्टीने नित्य मानले व अर्थात प्राचीनत्वाच्या अर्थाने अनर्थात मानले तर ते पौरुषेय आहेत असे सिद्ध करता येत नाही. आणि ज्याअर्थी ते पौरुषेय आहेत असे सिद्ध करता येत नाही त्या अर्थी त्यांना पौरुषेय असे कोणी म्हणू नये. आणि 'अपौरुषेय' असा शब्द केवळ विशिष्ट अर्थाने घ्यावा. टिळकांची ही विचारसरणी त्यांच्या 'आर्यांचे वसतिस्थान' या ग्रंथात एका स्वतंत्र भागात विशद केलेली आहे. जिनसीवाले व टिळक या उभयतांमध्ये झालेला हा मतभेद लोकाना आश्चर्यजनक असा झाला. कारण दोघेही वेदांचे अभिमानांनी, दोघेही सनातन धर्म परंपरेचे पुर-

स्कर्ते असे असता त्याची मते का जुळू नयेत हे कित्येकाना उमगणे अशक्य झाले. धर्माचाराच्या दृष्टीने जिनसीवाले टिळकापेक्षा अधिक श्रद्धाळू व धार्मिक असे असता या क्षणी तरी असा देखावा दिसला. वेद विशिष्ट अर्थाने का होईना पण ते अपौरुषेय आहेत असे प्रतिपादन करण्याकडे टिळकांचा झोक, आणि त्यांना स्पर्श पौरुषेय असे म्हणून वेदांच्या विषयीची प्रामाण्य बुद्धि जिनसीवाले कमी करणार ! एकाच भावनेने या दोघानाही पुराण मतवादी मानणारे भोळे भावडे लोक ही तारवरची कसरत पाहून भांबावून गेले असल्यास नवल नाही. विद्वान या गांवोने उल्लेखण्याला टिळक व जिनसीवाले हे दोघेही योग्य, परंतु टिळकाइतकी कुशाग्र-बुद्धि व चिकित्सकपणा जिनसीवाले याजमध्ये नव्हता यामुळे तुल्यबल अशा दोन पेहेलवानात ज्याला पेचाची अधिक माहिती तो दुसऱ्याला हटकून पाडू शकतो, त्या प्रमाणे जिनसीवाले यांच्या ढोवळ विद्रुत्तला टिळकांच्या कोटिक्रमापुढे हार खाण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते पण मुद्देवाने या उभयतांमध्ये जाहीर रीतीने असे मत-भेद व वाद होण्याचे प्रसंग काचित येत.

(७) पैसाफंडाचा उगम

कोणत्याहि चळवळीचा उगम नदीच्या उगमासारखाच असतो. त्याचा शोध करित मागे, त्याहून मागे जाऊ लागलो म्हणजे अशा दोनचार जागा दिसतात की तेथून मूळ प्रवाह निघाला असावा असे वाटते. ह्याचा अर्थ नदीचा उगम नक्की अमक्या पावलाच्या जागी हे म्हणणे खरे ठरत नाही. दुसरीहि एक गोष्ट ह्या संबंधात दिसून येते ती अशी की, खऱ्या उगमाची ही अनेक स्थळे सुटून जाऊन पुढे कोठे तरी, म्हणजे या अनेक उगमातील पाणी एकत्र मिळते त्या स्थानाला उगम हे नाव मिळून त्याचीच प्रातिष्ठा वाढते. या संबंधात तिसरी गोष्ट ही की न्वरा उगम येथे किंवा दुसरा कोठे असला तरी नदीला जे वाहते स्वरूप येत ते पुढे कोठे तरी पाण्याचा मोठा झरा मिळाल्यामुळे येते. या दृष्टीने नदीच्या पवित्रतेचे श्रेय या तिघात वाटून द्यावे लागते. पैसाफंडाच्या कल्पनेसंबंधीहि हीच गोष्ट न्वरी ठरते. १९०० साली केसरीत पैसाफंड या विषयावर प्रथम अग्रलेख आला. आणि त्या वेळी अंताजी दामोदर काळे हे स्वतःच्या स्फूर्तीने गावोगाव हिंडून पैसाफंड गोळा करण्याचे काम करित होते. म्हणून टिळकानी त्यांना पैसाफंडाचे उत्पादक असे नाव दिले व पुढेहि एके वेळी लिहिताना काळे यानी ही कल्पना काढली असे म्हटले गेले. या गोष्टीचा काळें यांना सात्त्विक राग येऊन त्यानी ता. १२ ऑगस्ट सन १९०२ च्या केसरीत एक पत्र लिहून आपल्या अंगाला चिकट-णांर हे नसते श्रेय झाडून झटकून टाकले. टिळकानी चूक केली ती दुस्त करावी असा त्यांचा हेतु होता. या नंतरच्या काळात अलिकडे 'पैसाफंडाचे उत्पादक' हे शब्द त्यांना कोठे न लावले तर काळे हे रागावू लागले होते. पण पूर्वी याच्या उलट प्रकार असे. ते या पत्रात लिहितात की सन १८७३ साली वसई येथील

गोविंद बाबाजी जोशी यांनी “ सार्वजनिक पै फंडाची पेटी ” या विषयावर एक निबंध छापला. त्यावर कोणी रिसवूड पटवर्धन ओक इत्यादि गृहस्थानी या फंडाची उपयुक्तता ध्यानात आणून लहान लहान पुस्तके प्रसिद्ध केली. १८९४ साली गोपाळ अनंत भट महाड येथील मुनसफ यांनी ‘निरपेक्ष मांडवल’ नावाचा एक निबंध प्रसिद्ध केला. व त्यामधील कांटे कांटे व्याख्यानेहि दिली. १८९४ साली गुजर आणि ठाकर यांनी या कल्पनेविषयी मुंबईत हजारो हस्तपत्रके वाटली. आणि १८९६ साली उंबरगाव येथील विपुलकर कारूळकर व परांजपे यांनी आपल्या पेट्यातील लोकाना उद्देशून पैसाफंडाबद्दल एक लेख प्रसिद्ध केला. आणि त्याची एक प्रत काळे यांच्या नजरेस पडली. तेव्हापासून त्यांचे लक्ष या विषयाकडे लागले व त्यांनीहि मग ‘ हिंदुस्थानच्या सद्यःस्थितीचे चित्र ’ या नावाचे एक पुस्तक लिहून त्यात पैसाफंडाची कल्पना गोवली. १८९८ साली न्यायमूर्ती रानडे यांनी या कल्पनेला उत्तेजन दिले. १८९९ साली काळे यांनी आपला इतर व्यवसाय सोडून पैसाफंडावर व्याख्याने देण्यास मुग्यात केली आणि इंदूर उज्जयनी झाशी ग्वाल्हेर येथपर्यंत दौरा काढला. सन १९०० साली सातारा येथील प्रांतिक परिषदे-पुढे एका ठरावावर भाषण करिताना काळे यांनी ही कल्पना पुढे मांडली. नंतर त्यांनी या कामी पुणे सार्वजनिक सभेची पत्रव्यवहार केला आणि या कामी स्वतः श्रमून आपला सर्व वेळ घालविण्याला एक मनुष्य तयार झाला असे पाहिल्यावर टिळकानी पैसाफंडाची कमिटी वर्नाविण्याला मान्यता दिली, स्वतः त्यावर राहण्याची कबूली दिली आणि केसरीत अग्रलेखाहि लिहिला. यानंतर पैसाफंडाचे कल्पनेस तेज व स्वरूप येऊन त्याचा बराचसा निधि जमला. त्यातून काचकारग्वाना निघाला आणि त्या कारखान्यात मुळ शिकून बाहेर पडलेल्या उत्साही विद्यार्थ्यांनी निरनिराळ्या ठिकाणी कारखाने काढून हा धंदा वाढविला हा वृत्तांत आता लोकाना माहीतच आहे. बरील हकीगतीवरून पूर्वी दिलेली नदीची उपमा वाचकाना पटेल. कारण कल्पनेचा खरा उगम काळ्यांच्या पूर्वी पुष्कळ दिवस झाला म्हरा, तरी कल्पनेचे पाणी एका वाहत्या प्रवाहात न मिसळता जागच्या जागी जिगले. पण ती कल्पना हाती घेऊन हिंडून फिरून काळे हे तिचा प्रसार करू लागले तेव्हा त्या प्रवाहाचे पाणी बारीक स्वरूपात का होईना पण वाहू लागले. पण टिळकांचा आश्रय व आधार मिळपर्यंत त्या नदीला पूर आला नाही व ती एक मांठी वाहती नदी आहे असेहि कोणास वाटले नाही. तात्पर्य पैसाफंडाच्या चळवळीचे श्रेय जर कोणास यावयाचे असेल तर ते अशा तीन कारणाकरिता तीन ठिकाणी वाटून दिले पाहिजे.

(८) नवा केसरी

तारीख ७ जानेवारी १९०२ च्या केसरीत केसरीपत्राच्या स्वरूपात बड-गान्या क्रांतीची सूचना टिळकानी दिली होती. ही क्रांति म्हणजे केसरीचा आकार

तोच ठेवावयाचा पण पाने दुप्पट करावयाची ही होय. या सालच्या पहिल्या अंकापासूनच केसरी नव्या स्वरूपात निघणार होता. परंतु छापखान्याच्या अडचणीमुळे ती गोष्ट घडू शकली नाही. नवा केसरी प्रथम ता. ४ फेब्रुवारी रोजी निघाला. आणि ११ फेब्रुवारीच्या अंकात या क्रांतीला उद्देशून टिळकानी एक मोठा अग्रलेख लिहिला. त्यात ते म्हणतात “एकवीस वर्षांपूर्वी आम्ही दहा पाच मंडळी मिळून केसरीपत्र काढण्याचे ठरविले. तेव्हाच्या व आताच्या स्थितीत पुष्कळ फरक पडला आहे. या एकविसाव्या वाढदिवसाच्या प्रसंगी आनंदापेक्षाहि जबाबदारीची जाणीवच अधिक होते. केसरी सुरू करण्याच्या वेळची सर्व सहकारी मंडळी नामशेष झाली. निवळ मराठी पत्र यशस्वी होईल की नाही याची १८८० च्या सुमारास लोकाना शंका वाटत असे. आणि दोन भाषेत काढलेल्या पत्रातील इंग्रजी मजकुराला लोक अधिक मान देत. वर्तमानपत्राची वर्गणीहि तेव्हा जास्त होती. केवळ मराठीतून पत्र चालविण्याचा प्रयत्नच तेव्हा व्हावा तितका झाला नव्हता. विष्णुशास्त्री यानी भांगेला विलक्षण तेज आणले होते परंतु ते अद्याप मासिक पुस्तकातच होते. गेल्या वीस वर्षांत शिक्षण सर्वत्र वाजुनी वाढले आहे. केसरीला प्रारंभी ७०० पासून हजार वर्गणीदार होत. पुढच्या साली टपाल हशील कमी झाल्यामुळे ती संख्या एकदम दुप्पट झाली. व १८८४ साली ही संख्या वेचालीसशेवर येऊन ठेपली. यापुढे झालेल्या चळवळीमुळे १९०२ साली वर्गणीदारांची संख्या तेरा हजार झाली व वाचकांची संख्या सुमारे पाऊण लाखपर्यंत गेली. या काळात केसरीबरोबर इतर काही वर्तमानपत्रेहि उदयाला आली. यावरून केसरीने स्वतःची अभिवृद्धि केली इतकेच नव्हे तर एकंदरीने मराठी वर्तमानपत्राच्या अभिवृद्धीला तो कारणीभूत झाला. वाचनाच्या अभिरूचीचा जो वृक्ष केसरीने लावला त्याला अनेक फळे यावी हे स्वाभाविक होत. एकाच बागेत निरनिराळी फळझाडे व फुलझाडे होतात त्याचप्रमाणे ही गोष्ट आहे.

“केसरीची मूक वाढली त्याप्रमाणे त्याचे भक्ष्य पदार्थहि वाढले. १८८१ साली केसरीत मजकूर येत होता तो हल्लीच्या केसरीच्या पाच कालमाइतका असे. १८८४ साली आकार वाढला तेव्हापासून त्यातील मजकूर दुप्पट झाला. १८९१ साली केसरीची वर्गणी वाढवून आकार आणखी वाढवावा किंवा कसे हा प्रश्न उपस्थित झाला. पण वर्गणी तीच ठेवून टाईप लहान घालावा म्हणजे मजकूर अधिक वाढेल असे ठरले. केसरीचे हे असे स्वरूप पुढे सुमारे अकरा वर्षे टिकले. केसरीच्या स्वरूपात क्रांति करण्याची जाहिरात दिली तेव्हा अनेकानी अनेक सूचना केल्या. त्यात केसरी दररोजचा काढावा अशाहि सूचना होत्या. पण तो तसा केला असता त्याची वर्गणी कमीत कमी बारा रुपयापासून पंधरा रुपयापर्यंत ठेवावी लागेल म्हणून ती सूचना केवळ अग्राह्य ठरली. किंमत वाढवून वर्गणीदार कमी झाले तरी नफा एकंदरीने जास्ती होईल. पण खेडगावातल्या लोकानीहि केसरी घ्यावा व वाचावा अशी इच्छा व उद्देश असल्यामुळे वर्गणी वाढवून वाचकांची संख्या कमी करणे इष्ट नाही.

वाचक तर कमी न व्हावे आणि केसरीची उपयुक्तता तर वाढावी या हेतूनेच पृष्ठांच्या सुधारणा झाल्या. केसरीची वर्गणी दीड रुपयांहि न ठेवता एक रुपया ठेवावी अशाहि लोकानी सूचना केल्या. पण केसरी दुप्पट केल्यास नुसत्या कागदाचाच खर्च नऊ आणे येतो. बाकीचा सर्व खर्च सात आण्यात झेपण शक्य नाही. परदेशी गवताचा कागद केसरीला घालण्याचे कारण हेच की त्याची किंमत कमी ठेवता यावी. बागीक टाईप ही गैरसोय देखील त्यांतल्यात्यांत वाचकाला अधिक मजकूर देण्याकरिता पतकगवी लागली. केसरीचा आकार मोठा करावा अशा काहीनी सूचना केल्या. पण तसे करण्यात छापण्याची फार गैरसोय म्हणून मध्यम आकारच पसंत केला. केसरी छापण्याला येथे आणले ते चार हजारपर्यंत वर्गणीदार झाले तेव्हा. पण वर्गणीदारांची संख्या हळी वाढल्यामुळे त्या यंत्राने भागत नाही. याकरिता एका दिवसात वीसपामून चार्लीस हजारपर्यंत प्रति ज्यावर निघतील असे एक नवीन यंत्र मध्या आणविले आहे व ते चार्लीसपण्याला तेलाचे इंजिन घेतले आहे. याचे महाव्याने केसरीची एक वाजू दर ताशी तीन हजारप्रमाणे छापता येते. ही व्यवस्था अपुरी पडेल तेव्हा आणखी नवे यंत्र आणू. आतील मजकुरासंबंधाने पाहता जागच्या अभावामुळे बातमी वर्तमान वगैरेसंबंधाने केसरीचे दुर्लक्ष झाले. पण यापुढे आकार दुप्पट वाढविल्यामुळे संपादकीय लेख यत्किंचितहि कमी न करता अद्यांतर पुष्कळशी माहिती केसरीत देता येईल. लायब्रर्यातून वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके वगैरे वाचून जी माहिती मिळते ती वाढलेल्या दहा कॅलमान देण्याचा विचार आहे. काही ठिकाणी बातमीदारहि ठेवण्याचा विचार आहे. केसरी हे काही एका जिल्ह्याचे वर्तमानपत्र नव्हे. तरी सर्वसाधारण कोठेहि गोष्टी घडतात त्या केसरीत देता याव्या अशी योजना आहे. केसरीत मुळीच जाहिराती घालू नयेत अशा काहींच्या सूचना होत्या. पण जाहिरात छापण्याचा खर्च भागून जी कसर उरते तिची मदत खर्चाला बरीच होते. जाहिरातीचे दर फार कमी नसले तरी जाहिरातवाल्यांना खर्चाचा मोबदला भरपूर मिळतो. कारण केसरीच्या प्रति खपतात इतक्या जाहिराती दर आठवड्याला काढून त्यांना इतक्या खर्चात वाटता येणार नाहीत. जाहिरातीच्या उत्पन्नाच्या मदतीशिवाय केसरीचा आकार वाढविणे शक्य नव्हते.”

केसरीची पाने वाढवण्याची कल्पना लोकांपुढे मांडताना त्याला यापुढे “एका वस्त्राण्वजी दोन वस्त्रे यावयाची” असे टिळकानी म्हटले. या शब्द-योजनेतून एका वैदिक संस्काराचा ध्वनि निघतो. केसरी पुन्हा हाती घेताना त्यानी “पुनश्च हरिः ॐ” असे लिहिले. यातहि वैदिक भावनाच लेखकाच्या मनात होती असे उघड होतं. दाखले व उपमा या मनुष्याला कशातून मुचतात हे त्याच्या मनःसंस्कृतीवर अवलंबून असते. ती संस्कृती ओळखण्याची ही एक अचूक न्याय आहे.

“केसरीने मराठी वर्तमानपत्रांच्या व वाचकांच्या अभिरूचीला वेगळी दिशा लावली. ही दिशा कोणती याबद्दल थोडेसे स्पष्टीकरण करणे जरूर आहे. २० वर्षा-

पूर्वी इंग्रजी शिकलेल्या लोकास वर्तमानपत्रात एखादा लेख लिहिणे असल्यास तो इंग्रजीतच लिहावा असे वाटत असे. कोठेहि उत्कृष्ट इंग्रजी लेख आले म्हणजे त्याचे मराठीत भाषांतर करावे अशी त्या वेळची पद्धति होती. इंग्रजीतील लेख प्रधान व मराठीतील गौण अशी स्थिति असल्यावर सदर लेखांच्या वाचकवर्गाची व्याप्तिहि इंग्रजी शिकलेल्या लोकांच्या पलीकडे फारशी गेली नाही यात काही नवल नाही. त्या वेळच्या व हल्लीच्या काळात मोठा फरक म्हटला म्हणजे हा की, वीस वर्षा-पूर्वी मराठी वर्तमानपत्रातून लेख लिहिणारे प्रसिद्ध गृहस्थ आपले लेख मुख्यत्वेकरून इंग्रजी शिकलेल्या लोकाकरिताच आहेत असे समजत. आणि त्या वर्गास ते पसंत पडले म्हणजे आपलं काम झाले असे मानीत. पण याखेरीज या वर्गापलीकडे-हि निवळ मराठी लिहिता वाचता येणाराचा एक मोठा वर्ग आहे व त्यांच्या हिता-हिताची चर्चा आपणास कर्तव्य आहे असा अलीकडे लेखकांच्या समजुतीत स्पष्ट बदल होत चालला. नुसत्या इंग्रजी शिक्षणाने हरएक बाबतीत एक प्रकारचा पूर्वापार परिस्थितीशी विसंगत असा परकेपणा उत्पन्न होऊन इंग्रजी शिकलेल्या लोकाम त्याबद्दल थोडा अभिमानहि वाटत असतो; व हा अभिमान पुष्कळ वेळा, इंग्रजी न शिकलेले पण समजूतदार असे जे लोक असतात त्यांच्यामध्ये आणि इंग्रजी शिकलेल्या लोकामध्ये पूर्ण ऐक्य होण्यास आड येतो. ह्या अडचणी काढून टाकून पूर्ण इंग्रजी शिकलेल्या लोकांखेरीज इतर वर्गाचे म्हणणे काय आहे, त्यांचे काही आक्षेप असल्यास ते सयुक्तिक आहेत की नाहीत, हे त्यांच्यापैकीच एक आपण आहोत व आपणास जो काही उद्योग करावयाचा आहे तो त्यांच्या हिताकरिताच आहे आणि तो त्यास बरोबर घेऊनच केला पाहिजे, अशा समजुतीने पाहण्याची किंवा त्याबद्दल चर्चा करण्याची केसरीने सुरुवात केली. निदान तसाच सरास प्रघात पाडला असे म्हणण्यास हरकत नाही.

“ गेल्या २१ वर्षांत केसरीवर कित्येक बड्या मंडळांची जी अवकृपा झाली, त्यानी पूर्वी सुरू केलेल्या कित्येक उद्योगास केसरीकार विरुद्ध आहेत असे भासवण्याचा जो प्रयत्न झाला, अथवा केसरीच्या पहिल्या पुरस्कर्त्यात सुधारकास वेगळे व्हांव लागले यातील बीज आता लोकास कळून येईल. परंतु नवे विचार आणि नव्या गोष्टी लोकास सांगताना त्यांना केवळ मूर्ख न मानता युक्तिने व धोरणाने नव्या जुन्याचा मेळ घातला पाहिजे असेच केसरीकारांचे स्पष्ट मत आहे. केवळ इंग्रजी शिकलेल्या लोकांच्या विचारावर भिस्त न ठेवता, समाजाचे हिताहित ठरविताना मोठ्या वाचक वर्गाच्याहि समजुती जमेल धरल्या पाहिजेत. इतकेच नव्हे तर योग्य असतील त्यांचे समर्थन केले पाहिजे. अशा रीतीने वागण्याचा केसरीकारांचा संकल्प आहे. मग कोणी निंदो की स्तुती करो ” !

राजकीय बाबतीत केसरीच्या धोरणासंबंधाने लिहिल्या टिळकानी असे स्पष्ट लिहिले आहे की, “आम्हास कोणाचे राज्य घ्यावयाचे नाही. तर आमच्या लोकांची स्थिति सुधारण्याकरिता हल्लीच्या राज्यछत्राखालीच त्यांना तयार करावयाचे आहे व

हा जोपर्यंत आमचा हेतु आहे तोपर्यंत आम्हास कोणासहि भिण्याचे कारण नाही. केसरीचा जन्म झाला तो लिटन साहेबांच्या कारकीर्दीत मुद्रणस्वातंत्र्याचा कायदा झाला त्या वेळी. राज्यकर्त्यांस गोड गोड न वाटली तरी, कडू न वाटेल अशा तऱ्हेने लेख लिहिण्याची पूर्वा पद्धति होती. पण तिची वेळ आता गेली. लोकात जागृति कळकळ व संप्रशक्ति उत्पन्न करणे हेच वर्तमानपत्रकार या दृष्टीने आमचे मुख्य कर्तव्य आम्ही समजता. आम्ही केसरीत जे लेख लिहितो ते केवळ राज्यकर्त्यांकरिता नसून आमच्या मनातले विचार, आमच्या मनातील तळमळ, किंवा जळफळ सर्व मराठी वाचकांच्या मनात उतरावी यवढ्याकरिताच आहे व आमच्या लेखांचा जर असा परिणाम होत नसला तर आमचे श्रम फुकट गेले असे आम्ही समजू. “ किं कवे स्तेन काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः । परस्य हृदये लग्नं न पूर्णयति यच्छिरः । ” अशी जी एक संस्कृत उक्ति आहे तीच वर्तमानपत्रासहि लागू आहे. ”

सरतेशेवटी उपसंहारादाखल टिळकानी लिहिले “ न हि स्वदेहशैत्याय वर्धन्ते चंदनद्रुमाः ” हे वाक्य केसरीने सतत डोळ्यापुढे ठेवले आहे. आजपर्यंत ज्या लोकानी केसरीस मदत केली व अनेक संकटाच्या प्रसंगी त्यास धीर देऊन सहाय्य केले त्या सर्वांचे उतराई होणे अशक्य आहे. ज्या गृहस्थानी केसरीचे पुरस्कृतृत्व पत्करून त्यास जन्मास आणले त्यापैकी प्रस्तुत लेखकच कायतो आज जाग्यावर राहिला आहे! व त्या गृहस्थापैकी सद्या मसलत देण्याला कोणीहि राहिला नाही हे मनात आले म्हणजे बाबिसाव्या वाढदिवसाच्या दिवशीहि केसरीचे मन खिन्न झाल्याशिवाय राहात नाही. केसरी हे एका व्यक्तीच्या उदरनिर्वाहाकरिता काढलेले पत्र नाही. केसरी सर्व महाराष्ट्राचा आहे. म्हणून केवळ संकटसमयीच नव्हे तर इतर वेळीहि केसरीस सर्वांच्या मदतीची अपेक्षा आहे. मतभेदाच्या प्रसंगी स्वकर्तव्य स्मरून कित्येक वेळा केसरीस उग्र स्वरूप धारण करावे लागले, पण हा दोष असल्यास त्याने तो पत्करलेल्या व्यवसायामुळे प्राप्त झाला आहे नैसर्गिक नव्हे हे लक्षात ठेवावे. व केसरीने आज एकवीस वर्षे जशी निर्भिडपणाने लोकसेवा केली तशीच तो ती यापुढेहि करील असे आश्वासन देऊन टिळकानी हा लेख पुरा केला आहे. ”

केसरीच्या बाह्यांगाप्रमाणे अंतरंगाचीहि सुधारणा होत होती. सन १९०१ व १९०२ या साली केसरीमध्ये चीन देशातून काही बातमीपत्रे प्रसिद्ध झाली. त्यावर “ पुणेकर प्रवासी ” अशी सही असे. चीनात आपली माणसं क्वचितच जात असल्यामुळे तेथे प्रत्यक्ष जाऊन चहूकडे हिंडून एका महाराष्ट्रीयाने हकीगत लिहिली म्हणून ती लोकानी फार आवडीने वाचली. हा पुणेकर प्रवासी प्रो. छत्रे यांचे सर्कशीबरोबर चीनला गेला होता. सर्कसवाले म्हणून त्यांना चहूकडे प्रवेश होता. “ खुद्द पॅकिंग शहरच्या राजवाड्यात वृद्ध राणीसमोर सर्कशीचे खेळ झाले. ही राणी वृद्ध असून ती राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित होती. बॉक्सर बंडवाल्यांशी तिचे मृत होते आणि चिनातून परकी लोक घालवून द्यावे आणि चीन स्वतंत्र करावा ही चळवळ तिला मान्य होती. चीनमध्ये टिंटसीन येथील हिंदु लोकानी छत्रे यांच्या सर्कशीवर खूष

होऊन त्यांचा सत्कार केला. हिंदूच काय पण जर्मन, रशियन, फ्रेंच, इंग्रज अमेरिकन वगैरे लोकांची गर्दी सर्कशीला होई. छत्रे यांच्या सर्कशीची कीर्ति चीनच्या महाराणीच्या कानावर गेली. तेव्हा तिने सर्कशीचा सर्व खर्च देऊन छत्रे यांना स्पेशल ट्रेनने पेरिंग येथे नेले. “शहरापासून १५ मैलावर पहाडात सरोवराचे काठी राजमंदिरे आहेत तेथे सर्कशीचे खेळ चालू झाले. दोन लहान टेकड्यांच्या मध्ये सरोवराचे एका बाजूस मोठ्या मैदानावर तंबू राहुट्या शामियाने इत्यादि असून मध्यभागी सर्कशीचा तंबू लाविला होता. पहाडात खुद्द महाराणी रहात असल्यामुळे आणि विशेषतः या सर्कशीमुळे तो एकांतवासाचा भाग काही दिवस अगदी गजबजून गेला. राणी आपल्या एका मंदिरातून निघून नावेत बसून सरोवरातून खेळाचे जागी दाखल झाली. तिचेबरोबर राजकन्या व दासी होत्या. छत्रे यांनी महाराणीला खडी ताजीम देऊन बहुमोल नजराणा दिला आणि हिऱ्याची आंगठी भरजरीच्या शाली पळपळावळ आणि एक होडी नजर केली. राणींमार एकंदर तीन खेळ झाले. उलट राणीने छत्रे यांना २० हजार रुपयांची देणगी व सहा सुवर्ण पदके दिली ” असे वर्णन केसरीच्या बातमीदाराने त्या वेळी तिकडून पाठविले होते.

(९) प्रचंड दिल्लीदरबार

तारीख १ जानेवारी १९०३ रोजी दिल्ली येथे सुप्रसिद्ध राजदरबार भरला. अशा थाटाचा दरबार हिंदुस्थानात पूर्वी कधीच झाला नाही. मिरवणूक जाहीरनाम्याचे वाचन मेजवानी दारूकाम पदवीदान परेडी प्रार्थना वगैरे प्रकार इतक्या दिमाखाचे झाले की त्यात हिंदुस्थानातील तत्कालीन सर्व संपत्ति शोभा व ऐश्वर्य ही एकवटलेली पहावयास मिळाली. लॉर्ड कर्झन यांनी बादशहाचे प्रतिनिधी म्हणून विलायतेहून बोलावून आणलेल्या राजपुत्राहून आपला मान सन्मान मोठा करून दाखविला, आणि ते स्वतः हिंदुस्थानचे बादशहा असते तरी त्यांचा बडेजाव याहून अधिक हेणे शक्य नव्हते असे त्यांनी सिद्ध केले. असल्या दिमाखाच्या प्रदर्शनाला प्रेक्षकगणहि तसाच लागतो. म्हणून लॉर्ड कर्झन यांनी निमंत्रण करून हिंदुस्थानातील शेकडो प्रमुख राजेरजवाडे जहागीरदार व इतर सन्मान्य गृहस्थ दिल्लीला आणविले होते. पहाणारा नसेल तर नटणाराचे श्रम फुकट जातात. आणि स्वतः पाहणारेच इतके नटून सजून आले होते की रंग जरतार रेशीम जवाहीर कलाकुसर वेषभूषा यांचा एकहि प्रकार दिल्लीस त्या प्रसंगी न गेलिला असा हिंदुस्थानात शिल्पक नव्हता. पण लॉर्ड कर्झन यांनी अशा प्रेक्षकगणालाहि कौतुक वाटेल असा दरबारचा थाट केला असून त्या वेळी ज्या शेकडो तोफा कडाडल्या व शेकडो तुताऱ्या व बिगुले वाजविली गेली त्यांनी हिंदुस्थानात इंग्रजांच्या साम्राज्यगर्वाचा कळस झाला असे वर आकाशापर्यंत जाहीर केले. अशा या समारंभासंबंधाने केसरीत लिहिताना टिळकासारख्यांच्या अंतरंगातील विचार काय असतील याची कल्पना कोणासहि येईल. नुसते बादशहा सातवे एडवर्ड हे आपल्या परलोकवासी आईच्या सिंहासनावर

बसले व त्यानी राज्यारोहण केले इतकीच गोष्ट हिंदुस्थानाला कळवावयाची असती तर त्याला इतका थाट नको होता. ती गोष्ट सरकारी गॅझेटातील चार ओळींनी मिद्ध झाली असती आणि त्याला शाईकागदाचा दमडीइतकाहि खर्च पडला नसता. पण या प्रसंगी कर्झन साहेबानी इतकी नीरस व्यावहारिक दृष्टि ठेवली नव्हती. “पृथ्वीवर स्वर्ग अंमल तर तो हाच होय” ही मुवर्ण अक्षरे संगमरवरी दगडावर विज्रच्या दिव्याचा प्रकाश पाडून राजेरजवाड्यांच्या डोळ्यांना दाखविली. यात कोणताहि औपचारिक असा राजधर्मविधि करण्यापेक्षा अखिल हिंदुस्थानाला ब्रिटिश साम्राज्याची सत्ता सामर्थ्य व श्रीमंती ही दाखवून साम्राज्यसत्तेला मनाने वश करून घेण्याचाच मुख्य उद्देश होता. पण दिल्लीस गेलेल्या सर्व लोकांचे चर्मचक्षू ती अपूर्व शोभा पाहून दिपले असले तरी सर्वांचेच अंतश्चक्षू त्यामुळे काही अंध होऊ शकले नाहीत. उद्देपूर्वा महाराणा दिल्लीकडे जावयाला जुलमाने निघाला, पण दिल्लीस पोचण्यापूर्वीच त्याच्या स्वाभिमानाने या जुलमावरहि जुद्धम केल्यामुळे तो वाटूनच परत फिरला असे म्हणतात. दिल्ली पुन्हा स्वतःची होईपर्यंत दिल्लीला न जाण्याची त्याची शपथ केवळ मुसलमानांपुरतीच नव्हती. आणि दिल्लीहून स्थानभ्रष्ट झाल्याने उद्देपूर्वाच्या राजवराण्याच्या काळजाला जी जखम झाली होती ती भरून येण्यासारखेहि कोणते मलम इंग्रजसरकारने त्याला लाविले नव्हते. आता दिल्लीला निघालेल्याची व अखेर न गेलेल्याची ही एक गोष्ट झाली. पण दिल्लीस दरबाराला निमंत्रण तर नाहीच उलट दिल्लीच्या दरबाराची कल्पना येताच मनाने आपल्या राहत्या जागापामून चार पावले दूर जाऊ इच्छिणारे किती तरी जाणते लोक हिंदुस्थानात त्या वेळी होते. आणि टिळक हे त्यांपैकी एक प्रमुख होत. वादशहांच्या निरोपात ज्याप्रमाणे प्रजेला उद्देशून भलेपणाचे दोन शब्द होते त्याप्रमाणे टिळका-नीहि केसरीत राजाराणी लॉर्ड कर्झन ड्यूक ऑफ कॅनॉट वगैरेंची चिथे सजविलेल्या चौकटीत घालून दिली होती. पण त्या निरोपात हिंदी प्रजेची पूज्य बुद्धि व प्रेम संपादन करण्याचे आपल्या मातोश्रीचे धोरण पुढे चालू ठेवण्याचे एडवर्ड बाद-शहाचे आश्वासन ज्या प्रकारचे होते त्याच प्रकारचे केसरीने या दरबाराचे केलेले अभिनंदनहि होते. दरबारावर कोठ्यावधि रुपये खर्च झाले पण प्रजेला काडीचाहि प्रत्यक्ष लाभ झाला नाही. आणि हा बडा दरबार म्हणजे स्वतः लॉर्ड कर्झन यांच्या अहंकराचा एक मोठा खर्चिक खेळ झाला. हेच रहस्य केसरीने आपल्या वाचकाना सांगितले. एवढेच नव्हे तर ‘दिवाण ई खास’ च्या संगमरवरी दिवाणखान्यात विजेची रोपनाई करून मेजवानी खाणाऱ्या व उंची दारू पिणाऱ्या राजप्रतिनिधीनी कुतुब-मिनारावर चढून चहूकडे एकदा पहावे ह्याणजे दिल्लीच्या जुन्या सात राजधान्यांची काय वाट लागली हे त्यांना दिसून येईल असेहि बजाविले! नवरेपणा गाजवून जगास दाखविल्याने लग्नाच्या स्त्रीचेहि प्रेम वाढत नाही. मग अशा दरबाराने पूर्वी स्वरा-ज्याचा अनुभव घेतलेल्या प्रजेचे प्रेम वाढेल ही आशा व्यर्थ होय. न्याय दया सद्वर्तन विनयशीलता प्रजादाक्षिण्य असल्या गोष्टीनीच झाली तर प्रजा राजाला वश होते.

इकडे बादशहा जाहीर करतो की व्हिक्टोरिया राणीचे धोरण मी पुढे चालवीन आणि त्यांचे प्रतिनिधि राणीच्या जाहीरनाम्याला 'अशक्य सनद' असे नांव देऊन त्या साखरेच्या गोड खड्याचे पाणी करून टाकतात ! गुप्त मानाला भुकेलेले राजेरजवाडे कदाचित अशा दरबारास हजर राहिलेले स्वतःला धन्य मानतील. पण दिवसानुदिवस आपली सत्ता मर्यादीत होत चालली आहे, आपले बगोवरीचे नाते जाऊन अंकिताचे नाते आपणाला जोडले जात आहे, ही गोष्ट स्वाभिमानांनी संस्थानिकांच्या नजरेला आल्याशिवाय राहिली नसेल. प्रजेचा उत्कर्ष कसा होईल आणि राजेरजवाड्यांची जुनी मान्यता राहून नव्या परिस्थितीप्रमाणे त्यांचे कार्यक्षेत्र कसे वाढेल या गोष्टीचा विचार बादशहा किंवा त्यांचे प्रतिनिधि यांनी अशा वेळाला करावयाला पाहिजे होता. पण ते मुळीच झाल्या नाही. या दरबाराकडे टिळकानी सामान्य प्रजेपेक्षाहि हिंदी राजेरजवाड्यांच्या दृष्टीनेच अधिक पाहिले. कारण दरबार मुख्यतः त्यांच्याकरिताच होता. पण एखाद्या लग्नकार्यात वऱ्हाडी लोकांच्या पाराबाळांची जी अनास्था होत तीच त्या दरबारात या राजेरजवाड्यांची झाली. आणि त्यांना काही न देता सरकाराने मात्र त्यांजकडून आपण साम्राज्याचे दास आहे अशी एक प्रकारे कुबुली घेतली याचाच विवाद त्यांनी प्रगट केला. कित्येक विलयती पत्रातूनहि असलेच विचार प्रगट झाले. रिक्टर ऑफ रेव्यूचे संपादक स्टेंड यांनी लिहिले की हिऱ्यांच्या दागिन्यांनी मढविलेल्या महाराजांच्या मागे अधोपेढी राहणारे कोठ्यावधि शेतकरी दरबारात अदृश्य रूपाने उभे होते. साम्राज्यासाठी घातलेला हा धिंगाणा उघा इतिहासात चांगला दिसणार नाही. दारूकामांचे तेज अप्रतिम होते पण ते क्षणभर टिकले. 'मत्यवादी' पत्र स्पष्टोक्तिबद्ध प्रसिद्धच आहे. त्याने खालीलप्रमाणे विनोदी टीका केली. "एका शेतात कोंबडी बंदक बगैरेचे मोठे खुराडे होते. त्यात एक मोठा तुर्की कोंबडा असून तो त्या खुराड्याचा राजा होता. एक दिवस मोराची पिस लावून आपल्या प्रजेपुढून ऐटीने तुमकत जाण्याचा त्याने बेत केला. कोंबड्यासाठी ठेवलेल्या दाण्याचे पोत्यातील काही दाणे मोराला देऊन त्याची पिसे या तुर्की कोंबड्याने मिळविली व ती आपल्या शेंपटाला लावून मोठा थाट केला. तेव्हा 'अहाहा ! तुम्ही आम्हाला किती मोठी गम्मत दाखविली' असे म्हणून इतर कोंबड्यांनी आपल्या डोक्यावरील तुरे मातीत लोळविले आणि त्याची स्तुति करण्याकरिता एकदा सर्व मोठ्याने आरवले."

एवढा दरबार एवढ्या मोठ्या प्रयासाने भरविला त्याचा खालता विलायत सरकाराकडे जाणे योग्यच होते. त्यात खालील माहिती दिली होती. कलाप्रदर्शन पाहण्याला अष्टेचाळीस हजार लोक पैसे भरून गेले. प्रदर्शनात तीन लक्ष वासण्ट हजार रुपयांची विक्री झाली. दरबार पाहण्याला एकशे तीन संस्थानीक व एक लक्ष व्याहत्तर हजार लोक जमले होते. संस्थानिकाना हा दरबार मोठा गंभीर किंबहुना धर्मासारखा पवित्र वाटला. त्यांचे अंतःकरणात भीतियुक्त पूज्यभाव उत्पन्न झाला. अफगाण वकील तर असे बोलला की परमेश्वर सर्वांच्या पापपुण्याचा निवाडा

करण्याम शेवटी जे मोठे कोर्ट भरविणार आहे त्या वेळी जसे सर्व जीवांचे आत्मे-
 आपआपल्या थडग्यातून उठून प्रभूपुढे आपोआप जाऊन उभे राहतील त्यासारखा
 हा दरवार आहे. कोर्टापुढे इनसाफाकीरता पकडवारंटाने धरून आणलेल्या गुन्हेगा-
 राची उपमा संस्थानिकाना चांगली शोभिल. पण संस्थानिक हे निमंत्रित तरी होते म्हणून
 अफगाण वकिलाची ही उपमा न्यायकोर्टावर तरी थांबली. पण निमंत्रण नसलेल्या
 हजारो प्रेक्षकांना तुम्ही कसली उपमा देणार असे या अफगाण वकिलाला कोणी
 विचारले असत तर तो कदाचित् म्हणाला असता, 'चकचकीत दिवा पाहून त्यावर
 येऊन हांसेने पडणाऱ्या कृमिकीटकाच्या धाडीप्रमाणे हा समाज दिसला. किंवा तो
 असाहि म्हणता की नरकात लोक आपण होऊन आपल्या पायांनेच जातात. त्यांना
 तेंथ काणी बोलावणे करीत नाही. ही उपमा कानाला वाईट लागण्या सारखी खरी.
 परंतु ईश्वराच्या अखेरच्या न्यायदरबाराची उपमा दिल्लीदरबाराला देणे हे जितके
 अप्रयोजक तितकीच फार तर ही दुसरीहि होईल.

(१०) प्रो. जिनसीवाले

ता. १८ ऑगस्ट १९०३ या तारखेस प्रो. श्रीधर गणेश जिनसीवाले हे मुंबई
 येथे मरण पावले. जिनसीवाले यांचे वास्तव्य बुइल्सन कॉलेजचे प्रोफेसर या
 नात्याने प्रथम मुंबईस अनेक वर्षे होते आणि तेथील ब्राह्मण सभेचे ते एक मोठे
 पुढारी होते. यामुळे त्यांच्या मृत्यूची व्हळव्हळ मुंबईकरांना फार वाटली आणि
 त्यांची प्रतयात्मा लोकानी फारच थाटाची काढली. जिनसीवाले आजारी पडले असे
 ऐकून टिळक पुण्याहून सुद्धा त्यांना भेटण्याला गेले. पण जिनसीवाले गैरसावध अस-
 त्यामुळे त्यांचे बोलणे चालणे काही झाले नाही. या विद्वान गृहस्थाविषयी टिळकांचे
 मनाने फार आदर असे. एक तर त्यांची बहुश्रुतता व दुसरे म्हणजे त्यांची उज्ज्वल देश-
 भक्ति. प्रोफेसर जिनसीवाले हे ग्वाल्हेर येथे त्या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या घराण्या-
 पैकी होते. वाडलाजित मिळकतीची वाटणी होताना ती यथान्याय झाली असती
 तर ती प्रोफेसर साह्याना ५-४ लाखांची इस्टेट मिळाली असती. पण वाटणीत
 अन्याय झाल्या आणि जिनसीवाल्यांचे वडील चिरंजीवासारखेच तापट व करारी
 असल्यामुळे, घेईन तर यथान्याय हिश्याची मिळकत भरपूर घेईन नाही तर भिक्षा
 मागेन अशा निश्चयाने ते आपल्या अल्पवयी मुलासह बाहेर पडले. पण इस्टेट
 काढीच मिळाली नाही, आणि करारीपणा तेवढाच शिल्लक उरला. यामुळे जिनसी-
 वाले यांना मधुकरी मागून आपला निर्वाह करावा लागला. मधुकरी मागताना पाय
 भाजत म्हणून पायांना पांजे बांधून ते हिंडत असे म्हणतात. त्यांनी आपला सर्व
 अभ्यास शिष्यवृत्त्या मिळवून केला. १८७६ साली एम्. ए. ची परीक्षा पास
 होऊन ते बाहेर पडले. पुढे येथील पूना हायस्कूलत काही दिवस नोकरी केल्यावर
 त्यांना मुंबईस बुइल्सन कॉलेजात संस्कृतचे प्रोफेसर नेमण्यात आले. जिनसीवाले कट्टे
 धर्माभिमानी यामुळे कॉलेज मिशनऱ्यांचे व त्यांचे यथातथाच पटत असे आणि शेवटी

भांडणामुळेच त्यांची नेाकरी गेली. नंतर ते पुण्यास येऊन राहिले. आणि केवळ संचित द्रव्यावर त्यांनी आपला चरितार्थ चालविला. त्यांना एकच मुलगा होता. पत्नी निवर्तल्यामुळे पुढे ते अगदी एकाकी रहात असत. पण आपला सर्व वेळ विद्याव्यासंग वाचनव्यवसाय यात घालवीत. जिनसीवाल्यांच्या अंगी लिहिण्याची कला नव्हती. बोलण्यात दूरान्वय पुष्कळ घडे. तथापि त्यांचे भाषण ऐकून त्यातील बहु-श्रुतेने मोहित होऊन मान डोलवली नाही असा मनुष्य विरळा. पुस्तकांचा उपभोक्ता त्यांचे इतका दुसरा मिळणे कठीण. आणि विकृत घेतलेल्या राजगी पुस्तकांची त्यांची जेवढी लायब्ररी होती तेवढी त्यांच्या स्थितीतील इतर कोणत्याहि मोठ्या विद्वानाची या इलाख्यात तरी कोठे नव्हती. कोणीहि एखादा साहेब येऊन सभेत काय वाटेल ते बोलेल व जिनसीवाले सभेत हजर असता खडखडीत सडेतोड भाषण ऐकल्याशिवाय निघून जाईल असे कधीहि शक्य नव्हते. टिळकावरहि त्यांची फार भक्ति होती. तरी वेळ पडल्यास त्यांच्याशी खडाजंगी करण्यासहि त्यांनी कधी मागे पुढे पाहिले नाही.

(११) बंगाल्यातील आखाडे व शिवाजीउत्सव

१९०३ साली कलकत्ता येथे शिवाजीउत्सव करण्यात आला. श्रोतृसमुदाय सात आठ हजारपर्यंत जमला होता. गिफ्टरमध्ये व बाहेरच्या पटांगणांत जागा न मिळाल्यामुळे दीड दोन हजार लोक रस्त्यातून उभे राहिले होते त्यामुळे गाड्याहि बंद झाल्या. शिवाजी उत्सवासंबंधाने बंगाली लोकानी विशेष अगत्य दाखविले. महा-राष्ट्रातील या उत्सवाच्या स्फूर्तीनेच महाराज प्रतापादित्य यांचा उत्सव बंगाल्यात सुरू झाला. या उत्सवापूर्वी सखारामपंत गणेश देऊसकर यांनी 'शिवाजीचा थोरपणा' या नावाचा एक सुरस लेख बंगालीत लिहिला. त्यांचे पुस्तक उत्सव कमिटीने छापिले आणि पाच हजार प्रती लोकाना फुकट वाटल्या. कित्येक मुसलमानानी उत्सवाच्या वेळेस शिवाजीची चित्रे व ही पुस्तके आनंदाने प्रेक्षकास वाटण्याचे काम केले. बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी डॉ. मलीक वगैरे वक्त्यांची भाषणे फारच उत्साहजनक झाली.

इंग्लीशमन पत्राने पूर्वी या उत्सवाविरुद्ध बरेच लिहिले होते. पण आता घोरण बदलून त्यानेहि असे लिहिले की महाराष्ट्रातील या महापुरुषाचा उत्सव करण्यात बंगाली लोकानी दाखविलेले औदार्य व विचारप्रागल्भ्य प्रशंसनीय आहे. पायोनिअर पत्राने माल कुचेष्टा केली. त्याने लिहिले की २०० वर्षापूर्वी मराठ्यांचे अंतःकरण होते तसेच आज आहे. अर्थात् महाराष्ट्र व बंगाल यांच्या मैत्रीची वलना व्यर्थ होय. इंग्रज नसतील तर अजून मराठे बंगाल लुटतील. या उत्सवात दिसतो त्यापेक्षा काही तरी अंतस्थ हेतू असावा. बंगाली व मराठे लोक इंग्रज नसतील तर एकमेकांचे काय करतील ह्या प्रश्नाचे उत्तर काहीहि असो. परंतु दोघानाहि इंग्रजांचा जुलूम सरखाच भासत असल्यामुळे दोघानी एकमेकांविषयी सहानुभूती बाळगावी

व या जुलमाचा प्रतिकार कसा करिता येईल याविषयी एकमेकांचा विचार व्यवाही गोष्ट स्वाभाविक होती.

बंगाली लोक दुबळे आहेत तेजोहीन आहेत असे आरोप लॉर्ड मेकॉले साहेबांच्या वेळेपासून चालत आलेले आहेत. आणि त्याचे शत्रू बंगाली लोकांच्या मनात मारखे डाबत होते. ते निघून जावे असे त्यांचे प्रयत्न सुरू होते. आणि पुढे बंगाल्यात जी अत्याचाराची चळवळ सुरू झाली तिचे समर्थन नव्हे तर तिचा खुलासा म्हणून कित्येक इंग्रजांनी कारण मीमांसा अशी केली की बंगाली लोकाना आपणावरील शेळपटपणाचा आरोप काढून टाकावयाचा आहे. आणि तो दांप निघून गेल्याचा पुरावा अशा कृतींनी ते हल्ली जगाला देत आहेत ! पण बंगाली लोकांच्या कृतीत ही मोठी क्रांति होण्यापूर्वी दुसरी एक धाकटी क्रांति झाली होती. ती अशी की बंगाली लोकांत मर्दाना खेळाचा परिपाट पूर्वी नव्हता. त्यांनी असे ऐकले होते की महाराष्ट्रात आखाड्यांची परंपरा पार जुनी असून त्या संस्था मोठ्या यशस्वी झालेल्या आहेत. म्हणून बंगाल्यातील पुढाऱ्यांनी या गोष्टीची खाजगी माहिती मिळविली आणि तो प्रघात आपल्याइकडेही पडावा अशी स्वपट सुरू केली. आणि विशेष सांगण्याची गोष्ट ही की ह्या बाबतीत पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनीही हास प्रगट केली.

अशा हौशी स्त्री-पुढाऱ्यांपैकी सरलादेवी ह्या एक होत्या १९०३ साली त्या अविवाहित असून सरलादेवी या चौधगणी झाल्या नव्हत्या. त्या पदवीधर अमृत काही दिवस म्हैसूर येथील कॉलेजात प्रोफेसरी करीत होत्या. ती नोकरी सोडून पुढे त्या बंगाल्यांत गेल्या. त्यांचे मामा सत्येंद्रनाथ टागोर हे पहिले सिव्हिलीअन होते. त्यांची मुक्कळशी नोकरी मुंबई इलाख्यातील न्यायखात्यात झाली. साताग सोलापूर वगैरे ठिकाणी ते डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज होते. पुढे सरलादेवी यांचे बंधू मि. गॅंगुल हे सिव्हिलीअन झाले त्यांनीही मुंबई इलाख्यातच जागा मागून घेतली. सत्येंद्रनाथ टागोर व त्यांच्या घराची सर्व स्त्रीपुरुष मंडळी यांना महाराष्ट्रीय लोक, त्यांच्या चालीरीति व त्यांची राष्ट्रीय वृत्ति यांचे मोठे कौतुक वाटले. आणि ह्या आपल्या मामाच्या घरी मधून मधून येऊन जाऊन असल्यामुळे सरलादेवी यांनी महाराष्ट्रीय समाजाचा चांगला परिचय करून घेतला होता. बंगाल्यात शिवाजी व प्रतापसिंह यांचे उत्सव सुरू करणारामध्ये या बाईची गणना होते. १९०३ साली मर्दाना खेळाचा प्रवेश बंगाल्यात करण्याच्या हेतूने तद्विषयक संस्थांची माहिती मिळविण्याकरिता त्या पुण्यास येऊन गेल्या. त्या वेळी टिळकांची गाठ त्यांनी एक दोन वेळा घेतली. आणि स्नेही म्हणून प्रोफेसर करकरे यांचे घरी जरी त्या उतरत तरी पुण्यास येण्याचे जे त्यांचे हेतु त्यात प्रोफेसर करकरे यांचा पाहुणचार घेणे हा हेतू मुळी नव्हताच म्हटले तरी चालेल. परत गेल्यावर त्यांनी आपल्या बंगाली तरुण मंडळीकडून मर्दाना खेळाना सुरवात केली आणि ही परंपरा पुढे बरीच यशस्वी झाली. ह्या चळवळीचे पुढारी हेच जरी पुढच्या अत्याचा-

राच्या चळवळीचे पुढारी नव्हते तरी आपणाला शेटपट म्हणणाऱ्या इंग्रजाना आपले तेज व सामर्थ्य दाखवावे ही भावना ह्या दोन्ही चळवळींतील लोकाना समान होती. त्यांचे मार्ग मात्र भिन्न होते.

(१२) मलबारी शेट व काँग्रेस

मुंबईचे प्रख्यात समाजसुधारक मलबारी शेट यानी ईस्ट अँड वेस्ट नावाचे एक नवे मासिक पुस्तक काढले. त्यात त्यांनी आपण राष्ट्रीय संभेला जाऊन का मिळालो नाही याची कारणे देऊन आपल्या तटस्थ वृत्तीचे समर्थन केले. काही वर्षांपूर्वी बालीववाह-निपेधामारख्या समाजसुधारणेच्या वादग्रस्त विषयात मलबारी यानी पुढाकार घेतला होता. तेव्हा रानडे तेलंग प्रभृतींचे व यांचे गृहस्थ होते. पण या दोघाना सामाजिक सुधारणेप्रमाणे राजकीय सुधारणाहि हव्या हे त्या म्हणून त्यांनी राष्ट्रीय संभेचा पुरस्कार कला. आणि मलबारी शेट पडले केवळ समाजसुधारणावादी. यामुळे पुढे यांचे त्यांचे गृहस्थ धिघडले. मलबारी शेट यांचा एकांगीपणा रानडे याना सद्दोष वाटला. तेव्हा फिटस फिट म्हणून रानडे आणि तेलंग यानी स्वतः समर्थन केलेल्या सामाजिक सुधारणांची तत्वे प्रसंग आला असता आचारात उतरविली नाहीत, हे त्यांचे व्यंग मलबारी शेट यानी बाहेर काढले. या प्रसंगाने टिळकानी केसरीत (२४ नोव्हें. १९०३) एक मार्मिक लेख लिहिला. मलबारी शेट यानी पुढे काँग्रेसचे नाव टाकले तरी तिचे प्रसिद्धीपत्रक प्रथम आपल्या घरातून बाहेर पडले या गोष्टीचा डौल मात्र जो त्यांनी या लेखात मिगविला त्याला उद्देशून टिळक लिहितात 'शकुंतला कृष्णाश्रमानून बाहेर पडल्यानंतर जशी ती पुन्हा कधी आश्रमात परत गेली नाही तशीच मलबारी शेटजींच्या कन्येचीही दशा झाली. काँग्रेस पुढे एवढी नावारूपाला आली असता मी तिचे वैग केले नाही असे म्हटल्याने मलबारी शेटजींच्या वृत्तीचे समर्थन कम होणार ? रानडे तेलंग बोळून चालून सरकारी नोकर. याना लोकानी काँग्रेसचे मित्र म्हणावे अर्णि मलबारी शेटजींना शत्रू म्हणावे यावरूनच राष्ट्रीय संभेविषयी कोणाला क्लिप्त जिव्हाळा होता हे उघडच दिसून येते. शेटजींचा संभेवरील मुख्य आक्षेप असा की मांजरी आपली पिले आपणच खाऊन टाकते त्याप्रमाणे ठिकठिकाणाच्या लहानसहान संस्था राष्ट्रीय संभेने बुडविल्या. पण ही उघड अतिशयोक्ति होय. त्याचा दुसरा आक्षेप हा की काँग्रेसचे पुढाऱ्यानी जितक्या नेटाने काम केले पाहिजे तितके ते करीत नाहीत. आणि याला पुरावा काय तर लोकात आस्था दिसून येत नाही. आणि ती कशावरून ? तर शेटजींचे इतके उत्कृष्ट मासिक पुस्तक लोक घेत नाहीत परत करतात म्हणून! ह्यम किंवा दादाभाई यांच्यासारखे चिकाटीचे प्रयत्न करणारी संघसे राष्ट्रीय संभेत थोडी आहेत ही गोष्ट टिळकानी मान्य केली. पण स्वतःच्या मासिक पुस्तकाची भरभराट व्हावी म्हणून शेटजीं तरी मासिक पुस्तक काढण्यापलीकडे काय अधिक खटपट करितात? काँग्रेसच्या बाहेर राहून सरकारप्रमाणेच तिला नावे ठेवणारे

आणि राजकारणापासून अलिप्त राहिल्यामुळे निर्मळ राहिलेल्या आपल्या कपड्याकडे बोट दाखविणारे असे बरेच प्रतिष्ठित स्वयंमन्य पुढारी मुंबईस होते. त्यांचे मुख म्हणूनच मलबारीशेटनी तो लेख लिहिला व शेटजींच्या द्वारे या सर्व वर्गाला उत्तर मिळावे म्हणून टिळकानी हा लेख लिहिला. विशेष अंग मोडून काम करीत नसले तरी राष्ट्रीय सभा ही आपली म्हणणारे लोक राष्ट्रीय पक्षाला अधिक जवळ ही भावना प्रकट करण्याचाच या लेखात टिळकांचा हेतु होता.

(१३) १९०१ ते १९०३ मधील सभा व परिषदा

तारीख १४ सप्टेंबर १९०१ रोजी मुंबई प्रांताची ११ वी प्रांतिक परिषद मुंबई येथे सिध्दचे पुढारी तेहेलराम खेमचंद यांचे अध्यक्षतेखाली भरली. या परिषदेत मुख्यतः नव्या लॅंड रेव्हन्यू विलाची चर्चा झाली. परिषदेतील तिसरा ठराव दुष्काळ-कांडासंबंधीचा होता. तो गोकुळदास पारेख यांनी मांडला. टिळकानी त्याला अनुमोदन दिले. दोन वर्षांपूर्वी सातान्यास या दोघांचा जो खटका उडाला होता तो आता दोघांहि विसरून गेले होते. बाहेरचे संकट आले म्हणजे घरातील भांडण मिटते या सिद्धांताप्रमाणे हेहि झाले.

सन १९०१ च्या डिसेंबरात सतरावी राष्ट्रीय सभा कलकत्ता येथे दिनशा वाळा यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली. या सभेत एज्युकेशन कमिशन संबंधाचा ठराव पंडित मालवीय यांनी मांडला. त्यात कमिशनवर हिंदी गृहस्थनेमावे अशी सूचना होती. या ठरावाला टिळकानी अनुमोदन दिले. त्यात जपानची शिक्षणपद्धति व हिंदुस्थानातील शिक्षणपद्धति यांची त्यांनी सप्रमाण तुलना केली. कलकत्त्याहून परत येताना टिळक नागपुरास उतरले. त्यांचा मुक्काम एकदोन दिवस झाला. पाहुणचार नागपूरचे प्रसिद्ध सावकार गोपाळराव बुटी यांच्याकडे होता. मॉरिस कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांना राजाराम थिएटरमध्ये मानपत्र दिले. प्रिन्सिपॉल ताम्हन हे अध्यक्ष होते. या प्रसंगी टिळकानी भगवद्गीतेवर व्याख्यान दिले. त्यात त्यांनी गीतेच्या उद्दिष्टाविषयी आपले मत सांगितले. अर्वाचीन अध्ययनपद्धतीला अनुसरून गीता वाचल्यास असे दिसते की धर्मबुद्धि जागृत ठेवून मनुष्याला कर्तव्याची योग्य दिशा दाखविणारा असाच हा ग्रंथ आहे. ही पद्धति आमच्या जुन्या आचार्यांनाहि माहिती होती. मीमांसा शास्त्रामधून हीच पद्धति निघते. परस्परविरुद्ध कर्तव्ये उपस्थित झाली असता मनुष्याने काय करावे हे त्यात सांगितले आहे. व्याख्यानानंतर प्रिन्सिपॉल ताम्हन व भाऊशास्त्री लेले यांनी टिळकांचे आभार मानले. अशा थाटाचा स्वागतसमारंभ पूर्वी नागपुरास झाला नव्हता. नेमस्त पुढारी या समारंभात फारसे सामील नव्हते. पण नागपूर शहरातील सामान्य जनता या सुमारास हळुहळु जागृत होऊ लागली होती व या जागृतीचे खरे स्वरूप पुढे पाचसहा वर्षांनी दिसून आले.

ता. २५ ऑक्टोबर १९०२ रोजी बारावी प्रांतिक सभा सोलापूर येथे भरली. अध्यक्षस्थानी चिमणलाल सेटलवाड हे होते. सोलापुरास ही सभा अगदी आयत्या

वेळी भरली. त्यामुळे तिचे स्वरूप बेतावाताचेच होते. या सभेला टिळक हजर राहू शकले नाहीत. कारण याच वेळी ताईमहाराज प्रकरणात टिळकावर साहेला फौजदारी खटला पुण्यास सुरू होता. सोलापूरची प्रांतिक सभा घाईने वेठीप्रमाणे उकरण्यात आली याविषयी केसरीने वेळीच निषेध प्रकट केला होता.

१९०२ ची राष्ट्रीय सभा अहमदाबाद येथे भरली. या सभेस टिळक हजर राहू शकले नाहीत. अहमदाबाद पुण्यापेक्षा श्रीमंत, तथापि नुकताच दुष्काळ होऊन गेल्यामुळे सभा कशी पार पडते याविषयी चिंताच होती. पण मध्यम वर्गातील तरुण मंडळींच्या प्रयत्नाने सभा चांगली पार पडली. डेलिगेटची नेहमीची १० रुपयांची फी यास रुपये करण्यात आली होती. आणि दिल्लीदरबाराकडे अनेक लोक गेल्यामुळे प्रतिनिधींची संख्या बेताचीच होती. तथापि अध्यक्षस्थानी बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी असल्यामुळे त्यांनी ती वाण भरून काढली. सभेच्या बैठकीत महत्वाचे असे काहीच झाले नाही. काँग्रेसचे काम सर्व वर्षभर चालावे अशी इच्छा एका पुढाऱ्याने व्यासपीठावरून प्रदर्शित केली. तेव्हा खाली बसलेल्या एका गृहस्थाने म्हटले की, “तुमचा नुसता उपदेश नको, तुम्ही वर्षांत बाहेर पडून राष्ट्रीय सभेवर जितकी व्याख्याने घाल त्याच्या सहापट व्याख्याने आम्ही व्यासपीठाखाली बसलेले गरीब लोक देऊ.” यावरून राष्ट्रीयसभेचे काम देशात परिणामकारक होत नाही अशी जी तक्रार तिची अहमदाबादस प्रस्तावनाच झाली. अहमदाबादस राष्ट्रीय सभेला जोडून औद्योगिक प्रदर्शन भरविण्यात आले होते. हा नवा उपक्रम मात्र लोकाना पार पसंत पडला. :

१३ वी मुंबई प्रांतिक परिषद तारीख २६ मार्च १९०३ रोजी धारवाड येथे भरली. पांडुरंगराव आठवले वकील हे स्वागताध्यक्ष असून अध्यक्षस्थान दाजीसाहेब खेर याना देण्यात आले होते. या परिषदेला टिळक हजर होते याचे कारण तेथे जमिनवातीच्या विषयाची चर्चा विशेष व्हावयाची होती. अध्यक्ष दाजीसाहेब खेर यांच्या भाषणातील महत्वाचा बहुतेक भाग या विषयाकडेच दिला गेला होता. आणि टिळक व खेर या दोघांनी बसून अनेक जुने रिपोर्ट व सरकारी ठराव वाचून हल्लीची जमीन महसूलपद्धति जुन्या पद्धतीपेक्षा जाचक का व कशी आहे याचे सप्रमाण विवेचन लिहून काढले होते. काही दिवसापूर्वी बाबू रमेश चंद्र दत्त यांनी या विषयावर एक स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध केले होते. आणि त्यात सरकारावर इतका हल्ला चढविला होता की लॉर्ड कर्झन याना त्यास उत्तर देणे भाग पडले. रमेश चंद्र दत्त हे स्वतः प्रत्यक्ष रोव्हिन्यू कमिशनर असल्या कारणाने जमीन महसूलाच्या विषयासंबंधाने त्यांची काही माहिती असलेली सरकारी कागद पत्तावरून मिळविलेली होती. आणि रोव्हिन्यू खात्यातील एवढा बडा विद्वान पेन्शनर हाच जर सरकारची पद्धति वाईट म्हणून ठरवितो तर ती वाईट असलीच पाहिजे हे अनुमान उघड निघणारे होते. पण एका दत्ताना उत्तर देण्याला अनेक दत्त उभे करण्यासारखे लोक इंग्रज सरकारजवळ असल्याकारणाने त्यांनी प्रांतानिहाय लिहून दत्त यांच्या बुकाला उत्तरे मागविली आणि ती सर्व संकलित करून हिंदुस्थान

सरकारचा म्हणून एक ठराव काढला. प्रांतिक सरकाराकडून गेलेल्या उत्तरात मुंबई सरकारचे उत्तर म्यूर मॅकेन्झाच्या टिळक व खरे यानी मिळून या परिपदेच्या अध्यक्षच्या भाषणात केले. विवेचनातील मुख्य मुद्दा असा होता की पेशवाईत कित्येक ठिकाणी जमिनीवरील कमाल आकार दिसण्यात हल्लीपेक्षाहि जबर वाटतो पण तो अगदी पूर्णपणे वसूल केला जात नसे. किंवा अगदी धुलक कारणाकरिताहि तोटा ग्याती खर्च घाळून पूर्वी कुळास सूट मिळत असे. शिवाय मिरासदाराचा हक्क सारा न भरला तरी नष्ट होत नसे. दक्षिण प्रांतांचे पहिले कमिशनर एल्फिस्टन यानी आपल्या रिपोर्टात ही गोष्ट दाखल केली होती. मिरासदाराची जी प्रतिष्ठा पूर्वी गावात होती ती आता इनामदाराची मुद्दा राहिली नव्हती. पहिल्या पाहणीपूर्वी पेशवाईतील १८ जिल्हांचा वसूल १ कोटी ४० लक्ष रुपये होता तोच १९०१-१९०२ सालापर्यंत ३ कोटी १० लक्ष रुपये झाला. म्हणजे शेकडा १२० या प्रमाणाने वाढला. तेव्हापासून आतापर्यंत ६० वर्षांत काही ठिकाणी तीन फेर पाहण्या किंवा रिव्हिझन सर्व्हे झाल्या आणि दर पाहणीस सरासरी शेकडा ३० या मानाने माग वाढत गेला होता. याशिवाय लोकलॅंडाचे उत्पन्न, जंगलांचे उत्पन्न, गुरे चर्गाचे उत्पन्न ही शेतकऱ्याकडून वेगळी वसूल केली जातात. पूर्वी जमीन मंहनतीस कमी निधे आणि हल्ली ती जास्त निघते म्हणूनच हा वाढावा झाला, हा युक्तिवादहि खरे यांच्या भाषणात खोडून काढलेला होता आणि अंश दाखविले होते की लागवडीच्या वाढीचे प्रमाण शेकडा २४ पेक्षा जास्त निघत नव्हते. लोकसंख्येच्या वाढीच्या प्रमाणावरूनहि तेच अनुमान निघते. गेल्या ६० वर्षांत लागवडीची वाढ शेकडा १०, लोकसंख्येची वाढ १० पण सान्याच्या वाढीचे प्रमाण शेकडा १२० असे पडते. धान्याची किंमत व जमिनीची किंमत वाढली आहे. याहि कोटिकमाला खर्च यानी उत्तर दिले होते आणि ते अंश की जमिनीच्या किंमती कमी असण्याचे कारण लोक भिगम जमीन अगदी क्वचित संकटकाली व तीहि मोठ्या नाखुर्णाने विकीत. अलीकडे दुष्काळामुळे जमिनी विका-
वयास निघतात व लोकाना इतर धंदा नसल्यामुळे ते त्या उड्या टाकून घेतात. अवल इंग्रजीत व्याजाचा दर हल्लीहून अधिक होता आणि हल्ली बँकेतील ठेवीच्या व्याजाचे दर कमी असल्यामुळे पैसे बँकेतून ठेवण्यापेक्षा जमिनीतच घातलेले बरे असे लोकाना वाटते. किंमतीच्या वाढीचा मुख्य मुद्दा असा की आगगाड्या रस्ते झाल्यामुळे धान्य परदेशी जातात आणि यामुळे किंमती वाढतात. पण धान्याची वाढलेली किंमत जमेल धरल्यानंतर फिरून नवे रस्ते व आगगाड्या याहि जमेल धरून सारा वाढविणे हे सूर्याक्तक नाही. लोक सारा किती कष्टाने भरतात हे गोकुळदास पारख यांच्या प्रयत्नाने गुजराथेत सारावसुलीवर जे कमिशन बसले त्यात दिसून आलेच होते. हा विषय परिपदेच्या आठव्या नंबरच्या ठरावाने मांडण्यांत आला. तो दादासाहेब करंदीकर वकील यानी मांडला. आणि त्यावर टिळकानी विस्तृत भाषण केले. परिपदेला मुंबईची मंडळी आली नव्हती. पण फेरोजशा मेथा यांच्या

प्रभावळीतील दाजीसाहेब खरे हे असल्याने मुंबईकर मंडळी हजर नव्हती असे भासले नाही. टिळक थंदाई वास्तविक आपल्या खटल्याच्या कामात पुष्कळसे गुंतले होते. तथापि दाजीसाहेब खरे यांच्या स्नेहाखातर आणि त्यांच्या व धारवाडकरांच्या आग्रहावरून टिळकानी सवडीत सवड काढली व ते परिषदेला हजर राहिले इतकेच नव्हे तर वर सांगितलेले खरे याचे भाषण तयार करण्याताहे त्यांनी बरीच मदत केली. जमीन महसुलाच्या या विषयाला यापूर्वी दोन वर्षे एकसारखे महत्व आलेले असून मुंबई कायंदकौन्सिलच्या जुन्या इतिहासात ज्या चळवळी झाल्या त्यात जमीन महसुलाची चळवळ ही अत्यंत स्मरणीय अशी झाली.

धारवाडच्या प्रांतिक परिषदेनरोबर प्रांतिक सामाजिक परिषदाहि भरली होती. अध्यक्षस्थानी विष्णू मोरेश्वर महाजनी हे होते. महाजनी हे सुधारणावादी असले तरी त्यांच्यात व इतर सुधारकांच्या वृत्तीमध्ये फरक होता. अर्थात त्यांचे भाषण अशा परिषदेच्या अध्यक्षांच्या नेहमीच्या भाषणाहून थोडे वेगळे झाले. “ जी काही सुधारणा करणे अंमल ती विनागने धिम्मपणाने व कळकळीने केली पाहिजे. स्वतःचे आचरण व हेतू शुद्ध असल्यास आपल्या खऱ्या स्वभावाने कोणाहि मनुष्यास आपल्या घरची माणसे वश करून घेता येतात. सुधारक म्हणविणारांपैकी कित्येक लोक मद्याच्या व्यसनापासून अलिप्त नसल्याने त्यांच्या आचरणाचे शितोडे सुधारणेच्या कार्यावरहि पडले होते. ” सार्वजनिक शिक्षणात धर्मशिक्षण असले पाहिजे असेहि त्यांनी मत दिले.

१९०३ ची राष्ट्रीय सभा मद्रास येथे भरली. या सभेला टिळकाना हजर राहत आले नाही. कारण यापूर्वी ताईमहाराजांच्या खटल्यात मॅजिस्ट्रेट क्लेमंट्स यांनी त्यांना दीड वर्षांची शिक्षा दिली होती, आणि या शिक्षेवरच्या अपीलालाची सुनावणी सेशनजज मि. ल्यूकस यांचपुढे डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात होऊन फक्त निकाल सांगण्याचे काम तहकूब ठेविले होते. पण बसल्या जागी टिळकांचे लक्ष मद्रासच्या सभेकडे होतेच. व ते कसे काय होते हे ता. २९ डिसेंबरच्या केसरीतील अग्रलेखावरून वाचकाना दिसून आले. या अग्रलेखावर टिळकानी ऋग्वेदातील मंडूक सूक्तापैकी एका रिचेचे अवतरण घेतले आहे. तिचा अर्थ असा “ एक जण बैलासारखा तर एकजण बोकडासारखा ओरडतो. एक जण पिंजवट तर एक ठिपकेदार ! हे बेटे बेडूक देवाने नेमिलेल्या वाराच्या माहिन्याची वेळ कशी अगदी जपून पाळतात. कधीच चुकवीत नाहीत. ” हे अवतरण उपहाससूचक आहे यात शंका नाही. पण ही उपहासबुद्धि सुचण्याचे कारण टिळकानी पुढे लेखात स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात ‘ राष्ट्रीय सभेने अठरा वर्षे खटपट करून सर्व न्यायाच्या मागण्या जोराने सरकारापुढे ठेवल्या पण पूर्वी एक वेळ स्वतः सरकारला या सभेचे जे भय वाटत होते तेहि त्यांना हल्ली वाटत नाही. हे पाहून राष्ट्रीय सभावाल्यानाहि आपले काही तरी चुकते आहे अशी शंका सहजच सुचते. सनदशीर चळवळ हाच राष्ट्रोन्नतीचा खरा मार्ग असेल तर तो आम्हाला फलद्रूप का न

व्हावा ? आणि तो मार्ग खरा नसेल तर तो सोडून देऊन दुसरा एकादा अधिक श्रेयस्कर मार्ग का न स्वीकारावा ?'

वरील प्रकारच्या विचारसरणीला काही अंशी लागू पडेल. पण पाठविलेला संदेशच कारणीभूत झाला होता. त्याचा हा संदेश पाहून नाराज होता. त्यात ते ह्मणतात तुमची चळवळ योग्य दिशेने आणि कळकळीने चालली आहे एवढे माझ्या नजरेला पडले तर मी सुखाने मरेन. टिळकांचे म्हणणे असे की हे कळकळीचे शब्द दाक्षिण्ययुक्त असले तरी त्यातून हिंदी पुढाऱ्यांचा निषेधच निघतो. चिन सनदशीर चळवळ राहिली. पण सनदशीर तीच व्हावी तितक्या नेटाने होत नाही. बारा महिन्यांनी एकदा एकत्र जमून ओरडून काय होणार ? काँग्रेस हे निव्वळ नित्याचे एक वार्षिक श्राद्ध बनले आहे. आणि ह्यूमसाहेब तर म्हणतात की तुमचे भाग्य तुमच्या हातात आहे. या सभेत होणाऱ्या जोरदार भाषणाच्या आठवणीनेच टिळकाना वरील अवतरण सुचले होते. ह्यूमसाहेबांच्या मते राष्ट्रीय सभेची चळवळ हिंदुस्थानात व इंग्लंडात बाराहि महिने चालविली पाहिजे. राजकीय चळवळ ही काही पुष्पशय्या नव्हे. पैसा व आयुष्य सर्व यात खर्ची पडले पाहिजे. पण मेथा वानर्जी आनंदाचार्य यांना हा ह्यूमसाहेबांचाहि उपदेश पडत नाही ही टिळकांची तक्रार.

मद्रासच्या राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष लाल मोहन घोस हे होते. घोसबाबू हे मोठे नामांकित वक्ते. किंबहुना त्यांच्या वक्तृत्वापुढे सुरेंद्रबाबूंचेहि वक्तृत्व फिके पडे. याचे कारण त्यांचा आवाज गोड व मोहक असून भाषा सुरेंद्रबाबूंच्या भाषेहून अधिक सुटसुटीत व सुश्लिष्ट अशी असे. खुद्द विलायतेत देखील त्यांच्याइतके इतर कोणाहि हिंदी वक्त्याचे वक्तृत्व लोकाना पसंत पडत नसे. पार्लमेंटमध्ये शिरण्यास ते सर्वस्वी लायक असल्याने व त्यांना ती महत्वाकांक्षाहि असल्याने त्यांनी उमेदवारीची खटपट एक वेळ करून पाहिली होती पण ती फसली. मद्रास काँग्रेसच्या सुमारास घोसबाबू हे सर्व व्यवहार टाकून देऊन एकांतवास पतकरण्याच्या बेतात होते. पण मेथा वगैरे स्नेही मंडळीच्या आग्रहाने मद्रासचे अध्यक्षपद त्यांनी स्वीकारले. तथापि एक मुख्य भाषण करण्याखेरीज त्यांच्या हातून या सभेत दुसरे काहीच झाले नाही. व ते त्यांचे भाषणहि त्यांच्यावरील गुंगीमुळे मधून मधून खंडीत असेच झाले. राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षाचे काम करीत असताहि ज्यांना मदिरामोह आवरला नाही त्यांच्याकडून मार्गदर्शकाचे काम कितपत होणार ? ही त्यांची उणीव त्यांच्याबरोबर परिचारक म्हणून आलेले त्यांचे जावई डॉक्टर शरद मलिक यांनी आपल्या तरतरीने थोडीबहुत भरून काढली. इतर रीतीने ही राष्ट्रीय सभा बेताचीच झाली. कारण यासाठी ३ डिसेंबरच्या अखेरीच्या सुमारास पाऊस पडतो तो यंदा फार पडला. प्रतिनिधींची गैरसोय झाली. सभेच्या मंडपात व कॅंपातून लहान लहान तळी साचली. एका ठिकाणाहून दुसरे ठिकाणी जाणे अतिशय कठीण झाले. आणि जेवणाच्या पॉंक्ति वाढाव्या तो पाणी शिरून पत्रावळी तरंगू लागल्या असेहि केव्हा केव्हा

वडले. सभेचें काम पावसामुळे एक अर्धा दिवस बंद पडले. पण ते कसे तरी संपविलेच पाहिजे म्हणून सभा अखेर एका इमारतीच्या मुख्य दालनात भरविण्यात आली. सभेत झालेल्या बहुतेक ठरावांचा कटाक्ष कर्शनशाहीतील अनेक दुष्कृत्यावर होता. खुद्द मद्रासचे एक गाव्हाणे प्रमुखपणे मांडण्यात आले ते मद्रास इलाख्याचा उत्तर भाग तोडून ओरिसा प्रांताला चिकटविण्यासंबंधाचे होते. ही एक प्रकारची फाळणीच होती आणि या गाव्हाण्याला बंगाली पुढाऱ्यांनीही आपला पाठिंबा दिला. याचे कारण बंगाल प्रांताचीही फाळणी पुढे लपकरच होणार असे दुःस्वप्न त्यांना पडू लागले होते. या वड्या व क्षोभकारक फाळणीची तयारी गुप्तपणे कर्शनशाहाच्या दरबारच्या अंतर्गात सुरू होती. आणि या कारस्थानाचे शिरोपे थोडथोडे बाहेर येऊ लागले होते. तथापि या विषयावर स्वतंत्र ठराव करण्याइतके परिणत स्वरूप या विषयाला अद्यापि आले नव्हते इतकेच काय ते.

परिशिष्ट

[१९०१ ते १९०३ मधील निवडक पत्रे]

(१) शेपाद्रिशास्त्री यांचे टिळकाना पत्र

विजयनगरम् १८ डिसेंबर १९०१

इकडे येदाच्या अधिक मासाबद्दल मोठा वाद पडला आहे. कोणी आपाढ म्हणतात कोणी श्रावण म्हणतात. राजमहेंद्री येथे मोठी सभा भरून पंच नेमून ज्योतिषाना आपापली बाजू त्यांच्या पुढे मांडण्यास आव्हान केले होते. त्यापैकी राम नरसिंह सिद्धान्ती यांनी गृहसाधनाचे कोष्टक या नावाचे मराठी पुस्तक आधार म्हणून पुढे आणले. सभेतच लोकानी ते प्रथम पाहिले. ते प्रोफेसर केरो लक्ष्मण छते यांनी लिहिले होते असे आढळले. ग्रहणाचे गणित करण्याला ते फारच चांगले आहे असे समजते. मद्रास आपली काँग्रेसच्या वेळी ओळख झाली तिचा फायदा घेऊन मी आपणाला तसदी देत आहे. तरी कृपा करून ते पुस्तक मजकुरिता मिळवावे व पाठवावे. पडेल ती किंमत देण्यास मी तयार आहे. त्याचे इंग्रजी किंवा संस्कृत भाषांतर झाले असले तर त्याचीही एक प्रत पाठवावी कारण इकडील लोकाना मराठी कळत नाही.

(२) मनीषी यांचे टिळकाना पत्र

पुणे ११ जानेवारी १९०२

आपण व गावातील इतर प्रमुख मंडळी यांनी करार लिहून दिला आहे की, पुना मेटल मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनीने बँकेशी व्यवहार करून लोखंडी पत्रा तारण ठेवून रक्कम घेतली व सदर कंपनीस तोटा झाल्यास रक्कम रुपये दोन हजार पर्यंत आपण देऊ. आपण त्यात दोनशे रुपये पर्यंत देण्याचे कबूल केले आहे. तरी ५७४ रुपये तोटा झाला त्यातील आपल्या हिश्याची रक्कम ५७ रुपये देण्याची आहे तरी ती मेहेरबाबीने पाठवून देण्याची तजवीज व्हावी.

(३) नारायणराव अळेकर यांचे टिळकाना पत्र

नागपूर ५ जानेवारी १९०२

ब्रह्मदस्वामींच्या चरित्रावर केसरीत लेख आला. त्यावर राजवाडे यांनी ग्रंथ-मालेच्या ८८ व्या अंकात अगदी प्रतिकूल मजकूर लिहून केसरीकार व पारसनीस यांची येथेच संभावना केली आहे. त्यांचे काही आधार संशयात्मक व काही ठिकाणी निवळ विपर्यास केला असे वाटते. मी त्यांना उत्तर देण्याचे योजिले आहे. तरी या विषया आपले मत कळवावे. कलकत्त्याचे देऊस्कराहे या वादात पडणार आहेत. त्यांचे मत केसरीला अनुकूल आहे. येथील सदाशिवराव भावे हे केसरीकरिता नागपुरच्या बातमीदारांचे काम करण्यास तयार आहेत व ते ते चांगले करतील असे मला वाटते.

(४) भाऊसाहेब भाटे यांचे टिळकाना पत्र

सांगली ११ जानेवारी १९०२

राजाराम हायस्कूल कोल्हापूर यातील दोन मॅट्रिक पास झालेले विद्यार्थी जयानंदा जाऊन त्यांच्या लागी असेल तो विद्या शिकू इच्छितात. दत्तोपंत शाळिग्राम हे तिकटून परत आले आहेत. त्या दोन मुलांच्या पालकांची इच्छा या मुलांना मदत करण्याची आहे. तरी टोकिओ युनिव्हर्सिटीचे कॅलेंडर किंवा त्या सारखी इतर पुस्तके मला पाठवाय काय ?

(५) नरहर बाळकृष्ण जोशी यांचे टिळकाना पत्र

राजकोट १३ जानेवारी १९०२

माझा विवाह पुणे येथे १८९३ साली हिंदुधर्मोपदेशक नारायणराव बाम यांचे कन्येशी झाला. तो आपणास किती प्रशंसनीय व अनुकरणीय वाटला हे त्या वेळेचे केसरीपत्रात आपण स्वतः अनुकूल व अभिनंदनपर लेख लिहिला होता त्यावरून व्यक्त झाले होते. बाम यांच्या धाकट्या मुलीचाहि विवाह झाला तो अधिकच

प्रशंसनीय असलेमुळे त्याची हकीगत प्रसिद्ध करण्याकरिता कवे यांचे मार्फत आपणाकडे पाठविली. सुधारक पत्राकडे हकीगत पाठविली परंतु त्यात आली नाही. तरी ती हकीगत आपण आनंदाने छापाल असे मला वाटते. आमचे विद्वान् मित्र डॉ. नानासाहेब देशमुख व चिंतामणराव वैद्य यांनी व्याख्यानंत व लेखमालेत प्रतिपादिल्याप्रमाणे आजकाल मुली १८ वर्षेपर्यंत अविवाहित ठेविल्या तरी आमचे समाजाकडून यत्किंचितहि छळ कसा होत नाही हे मी पाठविलेल्या हकीगतीवरून दिसण्यामाग्ये आहे.

(६) भाऊ बाबाजी लठ्ठे यांचे टिळकाना पत्र

कुरुंदवाड १५ जानेवारी १९०२

महाराष्ट्र जैन समाजाची स्थिती सुधारण्याच्या हेतूने दक्षिणी महाराष्ट्र जैन सभा निपाणी जवळ एका देवस्थानाचे ठिकाणी भरत असते. तीत अनेक सामाजिक प्रश्नांची चर्चा गेल्या चार वर्षे चालू आहे. एक हजारानून अधिक लोक सभेत येतात व यात्राहि मोठी असते. जैन लोकात हल्ली बरेच प्रौढ विवाह होऊ लागले आहेत. इतिहासात जैन लोक श्रीमंत होते असा लेख आढळतो. कांहीं जैन श्रीमंत असतील पण दक्षिणेतील जैन फार गरीब आहेत. या सभेच्या मॅनेजिंग बोर्डाने यंदा आपणास सभेचे अध्यक्षस्थान देण्याचे योजिले आहे. आपणाला राष्ट्रातील प्रत्येक मनुष्य ओळखतो व प्रमुख पुढारी मानतात. या भरवशावर आपणास ही विनंति केली आहे. तरी सभेस महत्त्व आणण्याकरिता ता. ९ फेब्रुवारी १९०२ रोजी आपण सभेस येण्याचे करावे ही विनंति.

(७) के. गंगाराम यांचे टिळकाना पत्र

मद्रास २९ जानेवारी १९०२

कलकत्ता येथे आपले गेल्या महिन्यात हिंदुधर्म या विषयावर विद्वत्तापूर्ण असे व्याख्यान झाले ते मी वाचले. त्यात हिंदु व हिंदुत्वास प्रतिकूल असणारे या दोघासहि फार चांगला बोध केला आहे. आपल्यासारख्यांनी प्रयत्न केल्यास जुन्या शुद्ध व पवित्र हिंदुधर्माचे रूप लोकाना प्रगट होऊन त्याचा पुनरुद्धार होईल. तरी हिंदुधर्म ह्मणजे काय ? व तो वेद गीता उपनिषदे पुराणे व आजचे लोकमत या प्रमाणे कसकसा बदलत गेला ? हिंदुधर्म हा सर्वोत्तम मानण्याची कारणे काय ? त्याने ऐहिक प्रगतीला अडथळा होतो किंवा काय ? व हिंदुस्थानाला कर्मभूमि का मानतात ? याविषयी आपण काही विचार व आधार कळविले तर आपले फार उपकार होतील.

(८) लजपतराय यांचे टिळकाना पत्र

लाहोर १० फेब्रुवारी १९०२

आपण मला कबूल केले होते की राष्ट्रीय विषयावर इकडील देशभाषेत भाषांतर करण्याकरिता उपयोगी पडण्यासारख्या मराठी पुस्तकांची यादी पाठवितो. दि. ७

तरी ती पाठवावी. तसेच सामाजिक परिपदेने अनाथ मुलांचे वसतिगृह काढण्या-विषयी ठराव केला आहे. तरी अशा गृहात ठेवण्यासारख्या मुलांची यादी सरकारने किंवा इतर कोणी केली असल्यास ती पाठवावी व या विषयावर एखादे स्फुट लिहिण्याला मराठ्यांच्या संपादकाना सांगावे.

(९) भाजेकर यांचे टिळकाना पत्र

मुंबई २२ जुलै १९०३

पुनर्विवाहाच्या बाबतीत काही तडजोड करण्यास तुम्ही कवूल आहात हे वाचून आनंद झाला. तथापि तुमच्या खटल्याचा निकाल लागेपर्यंत तुम्हाला या बाबतीत काही करता येणार नाही हे मी जाणतो. मी केळकर बोडस वगैरे मंडळी काल रात्री या गांधीची वाटाघाट करीत होतो. ही वाटाघाट वर्तमान पत्रातून न व्हावी हे तुमचे म्हणणे सर्वथा योग्य आहे. पुनर्विवाहाच्या चळवळीचे पुढारी सयुक्तिक तडजोडीला कवूल होतील अशी मला आशा आहे. मी स्वतः पुढारी नसले तरी ही गोष्ट मान्य करण्याला तयार होईन. या पुढाऱ्यांची व तुमची प्रत्यक्ष गाठ पडून बोलणे होईपर्यंत तडजोड कशी व्हावी हे लिहिणे व्यर्थ आहे. पण मी येवढ्या-करिताच पत्र लिहीत आहे की तुम्ही तडजोडीस तयार आहात ही बातमी ऐकून ज्याला समाधान वाटले व जो त्याविषयी खटपट करण्याला तयार आहे असा मज-सारखा निदान एकतरी मनुष्य आहे हे तुम्हाला कळावे.

(१०) नानासाहेब गोखले यांचे केळकराना पत्र

मुंबई २० सप्टेंबर १९०३

केसरीत माझ्या मताचा विपर्यास झाला आहे. म्हणून माझे हे पत्र छपा. कोणत्याहि हिंदी मनुष्याप्रमाणे मीहि स्वदेशीचाच भोक्ता आहे. गुजराथी पत्रातून मी स्वदेशीचा पुरस्कार करित असतो. बोडस यांच्या वगैरे मजि मुंबईच्या सभेचे ठराव तयार केले. एका देशाशीहि टक्कर मारणे कठीण मग तीन किंवा चार देशाशी एकदम झुंजून हिंदुस्थानचा निभाव कसा लागेल ? येवढ्याकरिताच मी बहिष्काराच्या विरुद्ध आहे. किमती बेसुमार चढून आपले लोक त्याखाली अगदी चिरडून जातील आणि इतकहि करून स्वदेशी धंद्यांना दड असे अधिष्ठान मिळेल की नाही याची शंकाच वाटते. आज ९९ टक्के कापड विलायतेतून येते व एक टक्का इतर देशातून येतो अशी स्थिति आहे. अजून इतर देशांना विलायती कापडाशी टक्कर देता येत नाही म्हणून अमेरिका व युरोपखंड येथून पुष्कळसा माल येत नाही. त्या लोकाना आपले हित कळते आणि कोणाशी स्पर्धा करताना आपणाला किती यश येईल हेहि त्यांना चांगले कळते. म्हणून बहिष्काराची चळवळ ही व्यवहाराच्या दृष्टीने अशक्य आणि राजकारणाच्या दृष्टीने अयुक्तिक असे माझे

मत आहे. मग ते बरोबर म्हणा अगर चूक म्हणा. पण मी स्वदेशीच्या विरुद्ध आहे असे जे भासविण्यात येते ते बरोबर नाही. गेल्या वर्षाचे ताजे आकडे वाटेल तर मी पाठवितो.

(११) बाबू रमेशचंद्र दत्त यांचे टिळकाना पत्र

वैदिक सुधारणेच्या प्राचीनतेविषयी तुम्ही जे लिहिले ते मी लक्षपूर्वक वाचले. ख्रिस्तापूर्वी चार हजार वर्षे तरी सिंधू नदीकडील आर्य लोक सुधारलेले होते व कित्येक लोक मानतात त्यापेक्षा सुधारणा अधिक जुनी असल्याचे आता कबूल होऊ लागले आहे. मी महाभारताचे संक्षिप्त कवितावद्ध इंग्रजी भाषांतर केले आहे त्याची एक प्रत तुम्हाला पाठवीन. ती वाचून अभिप्राय कळवा. सुवईस आल्यावर तुमची गाठ वेईन अशी आशा आहे. एशिएटिक वर्कटर्ली रिव्यूचा अंक या सोबत पाठवीत आहे. त्यात कार्यकारी कौन्सिलात हिंदी लोक असावे याचे मी समर्थन केले आहे ते वाचा.

(१२) स्विनीसाहेबांचे सरदार नातूना पत्र

लंडन ९ ऑक्टोबर १९०३

टिळकांची गाठ पडली तर त्यांना आदरपूर्वक माझे प्रणाम कळवा. त्यांच्या विषयी फार सहानुभूति वाटते. त्यांचा ग्रंथ मी हल्ली वाचीत आहे. त्याचे मला फार कौतुक वाटते. अशा ग्रंथाबद्दल कोणतेही राष्ट्र अभिमानच वाळगील. त्यांच्या खटल्या संबंधाने खासगी अशी काही माहिती मिळाल्यास कळवा. अपिलात त्यांना यश यावे असे मी इच्छितो. दक्षिण आफ्रिकेतील सैन्याचा खर्च हिंदुस्थानाने द्यावा अशी सूचना येथे आली पण ती आम्ही हाणून पाडली. या यशाने आम्हाला मोठी हुरूप आली आहे. ही सूचना इतक्या अन्यायाची होती की त्यामुळे इकडे काही लोक प्रथमच हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारात लक्ष घालू लागले. कॉंग्रेस कमिटीने त्यासंबंधाने येथे सभा भरविली ती फार चांगली झाली. किती तरी वर्षात अशी सभा झाली नव्हती. तुमची मिळकत जप्तीत ठेवली याबद्दल मी येथे वकीलाकडे चौकशी केली. पण त्यांचे ह्याणणे की येथे त्याविरुद्ध काही कायदेशीर इलाज करता येत नाही.

तार्डमहाराज प्रकरण

टिळकांचा संबंध आल्याने ज्या कित्येक नावाना विनाकारण प्रसिद्धी मिळाली त्यातलेच तार्ड महाराज हे एक नाव होय ! टिळकांशी आणि तोही विरोधी नात्याने संबंध न येता तर तार्ड महाराज हे नाव पुण्यातील दहा पाच व पुण्याबाहेरील दहा पाच घरापलीकडे ऐकू गेले नसते. पण वर सांगितल्या कारणा-मुळे त्या नावाने हिंदुस्थानातील सर्व वर्तमानपत्रातून प्रसिद्धी मिळविली. इतकेच नव्हे तर मुंबई गव्हर्नराच्या खासगी व जाहीर दरबारातून अनेक सरकारी कचेऱ्या-तून मुंबई हायकोर्टातून व साता समुद्रापलीकडील ब्रिटिश कौन्सिलातून ते स्त्रीनाम गाजून गेले ! या प्रकरणातील दत्तविधानाच्या कच्चासारखे कच्चे पुष्कळ होतात. दत्तक आईच्या मांडीवर बसून होताच पायाने आईला लाथाडणारे उसने मुलगे जसे जगात अनेक, तसेच दत्तक घेतलेला मुलगा मांडीवरून खाली ठेवताच त्याला लाथाडणाऱ्या आयाहि जगात अनेक होऊन गेल्या. गट्टळ पाणी पाहताच धीवराने जाळी टाकून मासे धरावे व भाजून खावे त्याप्रमाणे कलुषित मनाच्या विधवाना भलत्या गोष्टी सांगून दत्तकाचे कच्चे उभे करून त्यात आपला हात साधून घेणारे धूर्त लोक जगात अनेक होऊन गेले. पण अशा धूर्त मनुष्यांनी टिळकांएवढ्या योग्यतेच्या महापुरुषावर उलटविलेली अशी एकच दत्तक आई तार्डमहाराज होय ! तार्डमहाराजांशी विरोध केल्याने टिळकाना कसली कीर्ति लाभणार होती ? पण टिळकांशी विरोध केल्याने तार्डमहाराजांचे नाव जवळ जवळ टिळकांइतकेच चिर-स्थायी झाले यात मात्र शंका नाही. प्रतियोगी कीर्ति म्हणतात ती ही अशी !

(१) कर्तव्याचा चरक

‘ तार्डमहाराज प्रकरणाने टिळकांचे रक्त खाल्ले ’ असे म्हणणे नुसते लक्षणेनेच नव्हे तर शब्दार्थानेहि खरे मानावे लागते. हे खाल्लेले रक्त बाहेर कोणाला दिसले नमल. तरी या प्रकरणाने टिळकांच्या आयुष्यातील किती वेंपे खाल्ली हे तरी अगदी उघड्या हिशेबाने सिद्ध करता येण्यासारखे आहे. १९०१ साली १६ नोव्हेंबर रोजी पुण्याचे डि. जज मि. ॲस्टन यांच्या कोर्टात साक्षीकरिता पाऊल ठेवल्या-पासून तो तहत १९२० साली जुलै महिन्याच्या तारखेस म्हणजे या दत्तकप्रकरणीच उपागमून झालेल्या अशा एका मुकदम्याचा निकाल आपल्या सारखा झाल्याचे शुभवर्तमान त्यांच्या कानी पडेपर्यंत, टिळकाचे असे एकहि वर्ष किंवा त्यातील एकहि महिना गेला नसेल की त्यांना या दत्तकप्रकरणी काहीना काहीतरी काम करावे लागले नाही. मग ते काम कोणास खासगी पत्रे लिहिण्याचे असो, कोणाशी चर्चा करण्याचे असो, कोणाला खर्चाला पैसे देण्याचे असो, अर्ज किंवा टिपणे

लिहिण्याचे असो, कायद्याची पुस्तके पाहण्याचे असो, कोर्टात हेलपाटे घालण्याचे असो, वकीलबॅरिस्टरांची खुशामत करण्याचे असो, शाबित झालेल्या दत्तक मुलाची काळजीपूर्वक पूस तपास करण्याचे असो, किंवा त्याच्याकरिता तुरुंगात जाण्याचे असो. आणि इतके सर्व कशाकरिता ? तर दत्तकप्रकरणी जे पाऊल एकदा पुढे टाकले ते कायम करण्याकरिता.

पुढे टाकलेले पाऊल कायम करण्याला टिळकाना किती यातायात पडली हे पाहिल्यावर वास्तविक त्यांच्या करारीपणाचे कौतुक करण्याऐवजी, स्वतःच्या कमकुवतपणाच्या अंदाजावरून पुष्कळ लोक असे ह्मणणारे निघाले की “टिळकानी पुढे पाऊल टाकले ही पहिली चूक व ते कायम करण्याच्या वीरश्रीत आपल्या सर्वस्वाची आहुती देण्यापर्यंत मजल नेली ही दुसरी चूक !” पैकी पाऊल पुढे टाकले ही मुळात चूकच नव्हे हे पुढील काही हकीगतीवरून वाचकाना दिसून येईल. आणि एकदा पाऊल पुढे टाकले ते कायम करण्यात ‘प्रारब्धस्यातगमनम्’ हे जे बुद्धिलक्षण ह्मणून नीतिशास्त्रकारानी सांगितले ते प्रगट करून, टिळकानी आपल्या अंगचा करारीपणाचा मोठाच गुण प्रगट केला हे कोणासहि कबूल करावे लागेल. आता ही गोष्ट खरी की हे सर्वच प्रकरण एका अर्थाने टिळकांवर अनिच्छेने कोमळले, पण अनिच्छेचा पहिला क्षण उलटून जाताच, म्हणजे टिळक ते नको नको म्हणत असता तार्क्यमहाराजांच्या पतीनी आपल्या मृत्युपत्रात ट्रस्टी म्हणून टिळकांचे नाव लिहून सही करिताच, अनिच्छा संपून टिळकांच्या करारी इच्छेला कार्यारंभ करावा लागला. अनिच्छेच्या या एका क्षणाच्या कमकुवतपणामुळे, करारी इच्छेने जाणून बुजून टिळकाना पुढील वीस वर्षांचा काळ कर्तव्याचा आनंद पण परिस्थितीचे दुःख भोगण्यात घालवावा लागला.

शेपटीचा एक केस चरकात सापडला की त्या मागून सगळे जनावरच्या जनावर चरकात जाते ह्मणतात. त्याप्रमाणे एका खेड्याच्या इस्टेटाचे हित साधण्याच्या ह्मणजे एक मित्रकार्य करण्याच्या इच्छेची अनिवार प्रवृत्ति टिळकाना क्षणभर झाली त्या बरोबर त्या मित्राचे मृत्युपत्र त्यांना करावे लागले. मृत्युपत्राप्रमाणे व्यवस्था नीट पार पडावयाची तर त्याला ट्रस्टी किंवा एक्झिक्यूटर भरवशाचे पहिजेत. असे चार भरवशाचे ट्रस्टी मिळाले तरी त्यांना एखादा जबाबदार पुढारी पाहिजे. पुढारी असेल तरी तो प्रतिष्ठित पाहिजे, कारण घराणे सरदाराचे पडले. प्रतिष्ठित असून तो वाकबगार कायदेपंडित असेल तर फारच चांगले. कारण भानगडी हटकून उत्पन्न व्हावयाच्या ! व इतके सर्व असूनहि तो शक्य तर पुण्यास राहणारा बरा. कारण कारभार सर्व पुण्यातच होणार ! कॉलन्याच्या व्यथेने टिळकांचे स्नेही बाबामहाराज हे अखेरच्या वेदना सोशीत बिलान्यावर पडले असता त्यांना स्वतःच्या मरणाहून आपल्या पश्चात् उरणार्या गरोदर तरुण विधवेचीच चिंता अधिक वाटली असल्यास नवल नाही. आणि वरील कार्यकारणपरंपरा लांबलचक असली तरी टिळक ट्रस्टी लाभले तर ही सर्व व्यवस्था कायमची दूर होईल हा विचार महाराजांच्या

मनात विजेप्रमाणे एका क्षणात स्फुरण पावून गेला असल्यास त्यातहि नवल नाही. बाबामहाराजांच्या आजारात असता टिळक हे पाहिल्या खटल्यात जाभिनावर सुटून पुण्याम आले नसते तर बाबामहाराजांचे मृत्युपत्रच कदाचित् पार पडले नसते. पण सुटून आल्यावर व मरू घातलेल्या मित्राच्या संनिध असल्यावर टिळकानी मृत्युपत्र न करावे तर काय करावे? महाराजानी तरी टिळकांसारखा पुढारी ट्रस्टी न नेमावा तर कोण नेमावा? आणि मृत्युशय्येवर पडलेल्या मित्राने माझे हे शवटचे काम करा असे म्हटल्यावर टिळकानी तरी ते कसे अमान्य करावे? पण भलेपणाच! व कर्तव्यबुद्धीचा जो चरक म्हणून असतो तो असाच. कारण एक गोष्ट मूळ घडली की तिच्यामागून इतर गोष्टी अनिवार्य म्हणून पुढे उभ्या राहतात व त्याहि मग पार पाडल्या लागतात. मृत्युपत्राची कल्पना मुचविल्यावर ट्रस्टी होत नाही कसे म्हणता येते? ट्रस्टी झाल्यावर दत्तविधानाची खटपट केल्याशिवाय कसे भागते? एक दत्तविधान झाल्यावर आणखी दुसरे होऊन बघेडा होणार असे दिसल्यावर ते दुसरे थांबविण्याचा प्रयत्न न करून कसे चालेल? आणि या सर्व भानगडीमुळे दिवाणी फिर्यादी कराव्या लागल्या व फौजदारी फिर्यादी करून घ्याव्या लागल्या तर त्यानाहि तांड दिलेच पाहिजे व त्याकरिता पडेल तो खर्च जातीनेहि केलाच पाहिजे.

(२) थोडा पूर्ववृत्तांत

ताईमहाराज हे बाबामहाराजांचे दुसरे कुटुंब. ही पुण्यांतील एका सामान्य गृहस्थाची मुलगी होती. आणि विजवराळा ती दण्याला वाप तयार झाला म्हणून या मोठ्या घरी पडली. बाबामहाराजाना पूर्वीच्या कुटुंबाच्या दोन मुली होत्या. त्या लगे होऊन आपापल्या घरी गेल्या होत्या. पण पोटी मुलगा नाही हे आणखी एक विवाह करण्याला नेहमीचे कारण होतेच. आणि दरिद्री लोभी आईवाप हे जसे विजवराच्याहि गळ्यात मुलगी बांधण्याला तत्पर असतात त्याप्रमाणे विजवर नवराहि मिळेल ती मोठी नवरी करून घेण्याला उतावीळ असतो. एका विनोदी गृहस्थाने विजवर नवऱ्याला वादळात सांपडलेल्या जहाजाची उपमा दिलेली आहे व ती यथार्थ होय. वादळात सांपडलेले जहाज अवजोर पाडून मिळेल त्या पाहिल्या बंदराच्या आश्रयाला जाते त्याप्रमाणे विजवर नवरा मिळेल ती प्रौढ नवरी करण्याला आनुर असतो. मग त्या वेळी तो कुलशील किंवा सामाजिक योग्यता काही पाहात नाही. शिवाय असेहि सांगतात की बाबामहाराजांचा देवभोळेपणा पाहून मुलीच्या लोभी आईवापानी व स्वार्थसाधु मध्यस्थानी मोठ्या शिताफीने ती बाबामहाराजांच्या गळ्यात बांधली. मुलगी सामान्यतः सुरुप होती. परंतु सामान्य कुळातली गरीबाची म्हणून कदाचित् हरकत येणार. पण याना महाराजांचा स्वभाव माहीत एवढेच नव्हे तर त्यांच्या धर्मभोळ्या समजुतीहि माहीत. आठवड्यातील अमुक एका दिवशी नवरी सांगून मुलगी घरी आली तर ती परत करणे पाप आहे अशा कल्पनेवर महाराजांचा विश्वास. असे जाणून पूर्वीच्या कुटुंबाचे सुतक फिटून क्रियाकर्मांतर

होण्याच्याहि आधी इष्ट वार साधून यानी मुलगी महाराजांच्या घरी नेली. अर्थात् साखरपुडा होऊन मुलगी घरात शिरली ती पट्टराणी होऊन बसली.

या कुटुंबाला प्रथम मुलगी झाली तिचे नाव शांताआक्का. पुढे लवकरच महाराजांचे हे नवे कुटुंब गरोदर राहिले तेव्हां मुलगा होण्याची आशा उत्पन्न झाली. पण अशा स्थितीत महाराजाना महामारीचा वाखा झाला. ताईमहाराज गरोदर नसत्या तरी मिळकत परधराण्यात जाऊ नये म्हणून दत्तक घेण्याची परवानगी महाराजानी दिलीच असती. पण बाई गरोदर असल्याने मुलगा होईल या आशेला जागा होती. आणि मुलगा झाला तर तो सज्जन होईपर्यंत त्याची व त्याच्या इस्टेटीची काळजी घेण्याकरिता विश्वासू ट्रस्टी पाहिजे होते. या विशेष विचारानेच महाराजाना टिळक हे ट्रस्टी हवे होते व त्याप्रमाणे ते नेमले गेले. पुढे योग्य काली ताई-महाराज प्रसूत होऊन मुलगा झाला पण तो अवघ्या दोन महिन्यातच वारला. यामुळे दत्तक देऊन वंश चालविण्याची आपत्ति उरलीच. महाराजांच्या मृत्यूनंतर तीन चार वर्षे या बाबतीत काहीच करता आले नाही. बाबामहाराज ता. ७ ऑगस्ट १८९७ रोजी वारले व त्यानंतर १४ सप्टेंबर रोजी शिक्षा होऊन टिळक तुरुंगात गेले. १८९८ त टिळक सुटून आल्यावर प्रकृति सुधारण्यात त्यांना बरेच दिवस घालवावे लागले. शिवाय दत्तकाचे काम हाती घेण्यापूर्वी अधिक जरूरीचे असे एक काम होते ते इस्टेटीच्या सावकारांचे तगादे भागविणे ! आणि या विषयीची व्यवस्था टिळकाना ट्रस्टीचा अधिकार स्वीकारल्यापासून म्हणजे तुरुंगात असल्यापासूनच करावी लागली. बाहेर आल्यावर त्यांनी नवे सावकार उभे करून जुनी कर्जे काही वारली व हे करताना कित्येक लोकाना स्वतः ते व त्यांच्या बरोबरीचे इतर ट्रस्टी म्हणजे खापडे कुंभोजकर नागपुरकर याना आपल्या व्यक्तिशः जबाबदारीवर कर्जरोखे लिहून घ्यावे लागले. इस्टेट बोल्डर चालून कर्जबाजारी. सावकारांचे हुकुमनाम्यावर हुकुमनामे होत असत. आणि बाबामहाराजानी कोणाला किती प्रॉमिसरी नोट लिहून देऊन कोणाला न कळत कर्जबाजारी किती पेरून ठेवली असेल याचा अंदाज नाही. अशा स्थितीत इस्टेटीच्या तारणाबरोबर ट्रस्टीच्या ऐपतीचे तारणहि सावकार मागणारच. असो, अशा रीतीने सावकारांचे तगादे स्थिर केल्यावर टिळकानी दत्तकाचे काम हाती घेतले. पण ते लवकर हाती घेण्याचे आणखी एक कारण असे की ताईमहाराजांची प्रकृति बिघडू लागून कदाचित् त्यांना क्षयाची भावना होईल अशी चिन्हे ट्रस्टींना दिसू लागली होती.

दत्तक घ्यावयाचा तो अर्थात् गोत्रजच घ्यावयाचा. परंतु त्यातल्यात्यात धराण्याच्या कोणत्या शाखेचा घ्यावयाचा हा एक मोठा नाजूक प्रश्न होता. धराण्याच्या एक दोन शाखा कोल्हापुरास होत्या व त्यात दत्तक घेता येतील अशी काही मुलेही होती. पण या मुद्यावर ट्रस्टीत मतभेद होता. नागपुरकर वगैरेंचा ऋणानुबंध कोल्हापुरास पुष्कळ व तिकडील शाखातील कर्त्या पुरुषांचा त्यांच्याशी

बराच परिचय. यामुळे कोल्हापूरपैकी एखादा मुलगा दत्तक घ्यावा अशी त्यांची स्वाभाविक इच्छा. निदान त्यांना या कामी फार गळ पडलेली होती. काही लाचलुचपतीचे प्रयत्नहि सुरू होते. खापडें यांचे या कामी निश्चित असे मत नव्हते. टिळकांचा आग्रह नसता तर कदाचित् त्यांनी नागपुरकर यांच्या म्हणण्याला सहजासहजी स्कार दिला असता. पण टिळकांचा जणू काय प्रथम-पासून असा निश्चय होता की होता होईल तो कोल्हापूरकडील मुलगा घ्यावयाचा नाही. त्याचे खरे कारण असे की संस्थानातील वातावरण सामान्यतः दूषित असते. त्यातूनहि कोल्हापुरात ती आपत्ति विशेष. कोल्हापूर शाखेपैकी एकदाघा प्रौढ मुलानी आधीच अपकीर्ती करून ठेवलेली. आणि अशा गोतावळ्यातला व गुंतागुंतीतला मुलगा दत्तक घेतला तर तो पुढेमागे वाईट सल्लागारांच्या हाती पडून इस्टेटीचे वाटोळे करील. आणि आपल्या मित्राचे घर निष्कर्जी करून सुशिक्षित लौकिकवान् अशा मुलाच्या आधारावर उभे करून त्याला शक्य तितके देशभेवेला लावू ही तर टिळकांची इच्छा ! अर्थात् ती निष्फळ होईल या भीतीने त्यांनी दूर निजामशाहीतला मुलगा दत्तक घ्यावा असा मनाशी विचार केला होता.

या योजनेने टिळक इस्टेटीचे कल्याण करणार होते व औरंगाबादेकडील एखाद्या शाखेचे माग्य अकल्पितपणे उदयाला येणार होते. पण त्याजबरोबर कोल्हापूरच्या शाखा त्यांची बाजू उचलून धरणारे ट्रस्टी आणि कोल्हापूरच्या महाराजांसुद्धा त्यांचे प्रबळ हितचिंतक हे सर्व आपले बैरी होणार ही गोष्ट टिळकांच्या लक्षात आली नाही किंवा आली असली तरी ती त्यांनी विशेष जुमानली नाही. चारी ट्रस्टींनी मिळून आपले मुखत्यारपत्र नागपूरकर यांना दिले होते व ते बाबामहाराजांच्या बाड्यात राहून कारभार करीत होते. म्हणून या कारभाराला त्यांना बाईचे मन वळवून घेता आले. पण टिळकांची विचारसरणी इस्टेटीच्या हिताच्या दृष्टीने निर्दोष, ते स्वतः या कामी सर्वस्वी निलोभ, आणि ट्रस्टीतील खरे पुढारीपण त्यांच्याकडे, यामुळे त्यांच्या आग्रहापुढे सर्वांनाच नमते घ्यावे लागले. पैकी टिळकांचे ऐकण्यात खापडें यांना मनापासून आनंद; कारण टिळकांवर त्यांचा विश्वासच तसा होता. कुंभोजकर यांना कोल्हापूरच्या मंडळीना नाराज करण्याचे कठिण वाटले नाही. म्हणून टिळकांचा विचार हाच एकंदरीने योग्य असे ठरवून त्यांनीहि पण टिळकांची योजना उघडपणे उचलली. पण नागपूरकर हेच सर्वात अधिक दिले असल्यामुळे कोल्हापूरकर मंडळीचा दाब त्यांच्यावरून निघेना आणि इकडे टिळकांच्या विरुद्ध जाण्यांचे धैर्यहि त्यांना होईना. अशा स्थितीत त्यांनी वर दाखवावे एक मनात राखावे दुसरे असे दुर्गंगी वर्तन ठेविले.

ताईमहाराज वोलून चालून पुत्रहानीमुळे दुःखीकष्टी. त्यांना कोल्हापूरचा मुलगा काय व औरंगाबादेकडील काय दोन्ही वास्तविक सारखेच. पण घरी नागपूरकर यांची कुचकुच व कानगोष्ट रात्रंदिवस चाललेली. त्यांनी बाईच्या मनात

असे भरवून दिले की ' टिळकांच्या विचाराप्रमाणे दत्तक झाला तर तुम्हाला हिंदु विधवेप्रमाणे जन्मभर परतंत्र व मिळेल तो घास खाऊनच राहिले पाहिजे. टिळकांच्या दत्तकाच्या कारभारात कोणाचाच हात भिजण्याला सवड नाही. उलट कोल्हापुराकडील मुलगा घेतला तर तो अंतस्थ रीतीने तुमच्याशी करारमदार करून मिळकतीचा काही भाग तरी तुम्हाला कायमचा तोडून देईल. शिवाय एखादी रक्कमहि देणगीदाखल देईल.' हा विचार कोणालाहि भुरळ घालण्यासारखाच होता. कारण वर सांगितल्याप्रमाणे घडले तर स्वतः यजमानीण बाईसाहेब व त्यांचे कारभारी याना सरदारघराण्याशी संबंध आल्याप्रमाणे थोडे तरी चैनीने व मिजाशीने राहता आले असते. बाई अल्पवयी असल्या तरी दत्तकाच्या दोन योजनेतील तारतम्य कळण्यापुरत्या प्रौढ होत्या. पण जसा नागपूरकराना तसाच त्यानाहि टिळकांचा मोठा वचक. मायावीपणाने बोलून खापडें यांचे मन वळविण्याचा एक वेळ संभव तरी. पण इतर बाबतीत रीतीच्या कामी टिळक त्याना काही एक कमी करणारे नव्हते तरी मुद्याची गोष्ट आली असता त्यांचे धोरण तरवारीच्या धारेसारखे तीक्ष्ण आणि खंबीर. त्यात दिलेपणा म्हणून नाही. यामुळे बाईनाहि नागपुरकराप्रमाणेच टिळकाशी उघड हुजत न घालता काहीसे नमूनच वागावे लागे. शेवटी सन १९०१ च्या जून महिन्यात दत्तकप्रकरण निकालाच्या हातघाईवर आले. त्याकरिता वडगावास व पुण्यास ट्रस्टीच्या सभा मुद्दाम भरविण्यात आल्या. व अखेर ता. १८ जून गेजी ट्रस्टीच्या तर्फे टिळक खापडें आणि स्वतः ताईमहाराज यानी औरंगाबादेकडे जाऊन दत्तकप्रकरणाचा कायमचा निकाल करून परत यावे असा ठराव झाला. कारभारी म्हणून नागपूरकरानीच औरंगाबादेकडे जाऊन तिकडील मुलांची चौकशी वगैरे करावी असे पूर्वी ठरले होते. परंतु ते काम त्यानी अंगाबाहेर टाकले. तेव्हा वाड्यात शिजत असलेल्या कारस्थानाची कल्पना येऊन आता यापुढे विलंब करू नये व एकदा दत्तविधान झाले म्हणजे पुढील सर्व खटाटोप आपोआप मंपेल, असे वाटून औरंगाबादेकडे ताईमहाराजाना घेऊन जाण्याचा व दत्तकप्रकरण हातावेगळे करण्याचा ठराव टिळकानी ट्रस्टीकडून करून घेतला.

(३) दत्तविधान व प्रतिक्रिया

नागपूरकर औरंगाबादेकडे जात नाहीत असे पाहिल्यावर तिकडील चवकशीचे काम टिळकानी आपल्याच हाती घेतले. त्यानी विश्वासू माणसे गुप्त रूपाने पाठवून कोणास काही सुगावा लागू न देता मुले आहेत नाहीत कशी काय आहेत अशा विषयी निरपेक्ष माहिती आणविली. नंतर औरंगाबादेसच दत्तविधान करणे सर्वास सोईचे असे त्यानी मनाशी ठरविले. कोठेहि गेले तरी टिळकाना अगत्यवादी किंबहुना अकारणमित्र लाभण्यासारखेच होते. कारण त्यांची काही सेवा घडावी अशीच ज्याला त्याला इच्छा. आणि औरंगाबादेसच अनायासे दोघे गृहस्थ असे शेते की एक टिळकांचे चहाते व प्रतिष्ठित विद्याधिकारी रावसाहेब काळे आणि दुसरे

खुद्द त्यांचे एक शिष्य प्रोफेसर श्रीधरपंत जोगळेकर, औरंगाबादेस दक्षिणी लोकांची बस्तीहि थोडी बहुत होती. तेव्हा दत्तक मुलाच्या खद्द गावी ते खेडेगाव म्हणून दत्तविधान करू नये आणि पुण्यासहि काय काम करावयाचे ह्याबद्दल २५७ विधे-फाय, म्हणून त्यातल्यात्यात दूर प्रांती पण मोठ्या प्रसिद्ध शहरी दत्तविधान उरकून घेऊन पुण्यास यावे अशी टिळक-खापंडे यांची योजना होती. नागपूरकर हे टिळक व ताईमहाराज यांच्या बरोबर मुद्दाम गेले नाहीत किंवा ते बखेडा करतील म्हणून टिळकानीच त्यांना मुद्दाम पुण्यास मागे ठेवले हे माहित नाही. पण हे दोघे दोन टिकाणी झाल्याने दोघांचीहि कायें साधली येवढी मात्र गोष्ट खरी. औरंगाबादेस नागपूरकर नसल्याने वाईला बुद्धिभेद करण्याला जवळ कोणी नव्हता. आणि पुण्यास टिळक नसल्याने औरंगाबादेकडील दत्तविधानाला बसल्या बसल्या विघ्ने आणण्याचे काम नागपूरकरांना मुलभ झाले ! कोल्हापूरकडील सर्वांची निराशा झाल्यामुळे दत्त-विधानाला कोल्हापूर दरवारची परवानगी मिळू नये इतकी कारवाई त्यांनी सिद्धीला नेलीच. पण इकडे टिळक दत्तविधान उरकून परत आले असता पुढे काय करावयाचे ते स्वल्पतहि नागपूरकर व कोल्हापूरची मंडळी यांनी चालविले.

टिळक व खापंडे औरंगाबादेस गेले ते कोणाच्या खासगी घरी उतरले नाहीत. तेथील एका शीख मंदिरात त्यांची व ताईमहाराजांची उतरण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. आणि औरंगाबादेहून मुले घेण्याच्या अवधीत नागरिकाकडून त्यांचे अनेक मत्कारसमारंभ सुरू होते. मुले औरंगाबादेस आणविल्यावर सर्वांनी त्यांची दोन दिवस आपापल्या मनाने परीक्षा केली. मुलगा वयाने लहान असावा व हुणार असावा हे टिळकांचे पहाणे. ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या मुलगा भाग्यवान असावा असा खापंडे यांचा कटाक्ष व त्याकरिता त्यांनी आपणाबरोबर आपले आवडते ज्योतिषी दुर्गेशास्त्री औरंगाबादेस नेले होते. दत्तक मुलगा घेणाऱ्या आईलाहि तिची म्हणून एक दृष्टी असतेच. या सर्व वाज्नी परीक्षा होऊन शेवटी हल्ली दत्तक ठरलेले श्री. जगन्नाथमहागज यानाच सर्वात अधिक पसंती मिळाली. तेव्हा त्यांच्या वडिलांशी बोलणे चालणे करून दत्तक घेण्याचा दस्तैबज व दत्तक देण्याचा करार इत्यादिकांचे मसुंद तेथील वकील मंडळीच्या साहाय्याने टिळकानी करविले. ता. २७ व २८ जुलै रोजी मिथुक शास्त्री गृहस्थ अशा लोकाना आमंत्रणे देऊन सभा भरविण्यात आल्या. कागदपत्रावर सहा झाल्या आणि दत्तविधान होऊन टिळक व ताईमहाराज बगैर मंडळी लगेच पुण्याकडे परत फिरली. खापंडे औरंगाबादेस गेले होते पण उमरावतीस जरूरीचे काम निघाल्यामुळे टिळकांवर सर्व गोष्टी सोपवून ते ता. २४ रोजी आगाऊच परत गेले होते.

पुण्यास परत आल्यावर दक्षिणेतील सरदारांचे एजंट मि. ॲस्टन याजकडे रितीप्रमाणे यादी पाठवून दत्तकाची हकीकत कळविणे योग्य म्हणून त्यांना कळविण्यात आली. पण ताईमहाराजांना वाढ्यात पोचवून टिळक आपल्या घरी गेल्यापासून कारभारी नागपूरकर व कोल्हापूरची मंडळी यांच्या जाळ्यात ताईमहाराज

एकट्या सापडल्या व त्यांच्या बुद्धीला फाटे फुटू लागले. टिळक औरंगाबादेकडे गेल्यावर ट्रस्टींचे दसरा नागपूरकरांच्या स्वाधीन होते. त्याचा फायदा घेऊन ता. १८ जून रोजी झालेल्या दत्तक प्रकरणांच्या ठरावावर त्यांनी तो आपणास अमान्य असल्याचा शेर मागाहून लिहून ठेवला होता व अशा रीतीने पुढील वादाला लागणाऱ्या पुराव्याचा पाया घातला होता. नंतर या पुढची पायरी म्हणून सरदारांचे एजेंट व डिस्ट्रिक्ट जज मि. अँस्टन यांच्याकडे बाईना नेऊन खाजगी रीतीने भेटविण्यात आले. टिळकाविरुद्ध आणि दत्तविधानाविरुद्ध जो पाढा बाईना पडवून ठेवण्यात आला होता तो त्यांच्याकडून साहेबापुढे वदविला. साहेबांची मनोभूमिका टिळकासंबंधाने कशी असणार याची कल्पना कोणासहि करता येण्याजोगीच आहे. अँस्टनसाहेब हे कट्टे अँग्लो-इंडियन. ब्राह्मणवर्गासंबंधाने त्यांच्या मनात अतिशय राग. राजद्रोहाकरिता टिळकाना शिक्षा झाल्याची गोष्ट आणि त्यांच्याविषयी सरकारचे मत हे जगप्रसिद्ध. टिळक तर राहोतच पण सातारा जिल्ह्यात राजद्रोहाच्या आरोपावरून सेशन जज या नात्याने एका सामान्य वर्तमानपत्रकारास जन्मेष्ट प काळेपाण्याची शिक्षा त्यांनी दिली होती. अशा मनोभूमिकेवर टिळकनिंदेचा रंग गृप्त चढावा ह्यात काहीच आश्चर्य नाही. टिळकांच्या द्वेषाने तापलेल्या अँस्टन साहेबांच्या मनाच्या तव्यावर ताईमहाराजाना आपल्या प्रत्येक नाजूक शब्दाची लाहो भाजून फुलवून घेता आली तर काय नवल? अशा रीतीने बाई व अँस्टन साहेब यांची गाठ पडल्यापासून या दत्तक प्रकरणाला राजकारणी स्वरूप येऊ लागले.

औरंगाबादेस दत्तविधान झाल्याने टिळकानी योजिलेले मुख्य कार्य तडीला गेले. तेव्हा ते उलथून टाकण्याचा निष्फळ करण्याचा सर्व बोजा ताईमहाराज व नागपूरकर यांच्यावर येऊन पडला तेव्हा हे काम दोन तीन प्रकारानी करण्याचे त्यांनी योजिले. दत्तविधान नाकबूल करित मुटणे हा पहिला प्रकार. त्या कामी एजेंट साहेबांची भेट घेण्यात आलीच होती. दुसरा प्रकार म्हणजे औरंगाबादेस दत्तविधान झालेच नाही हे ठरविण्याकरिता प्रत्यक्ष एखादे नवीन दत्तविधानच कराविणे. तिसरा प्रकार ट्रस्टींचे अधिकार काढून घेऊन बाईना स्वतंत्र मुखत्यार बनविणे हा व याला मार्ग म्हणजे म्हणजे ट्रस्टींनी १८९७ साली डिसेंबरात बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राचे प्रोबेट आणि त्याप्रमाणे व्यवस्था करण्याचे अधिकारपत्र टिळक वगैरे ट्रस्टींनी मिळविले होते ते रद्द कराविणे. म्हणून या दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारासंबंधी काय करण्यात आले ते थोडक्यात पाहू. ता. ६ जुलै रोजी अँस्टन साहेबांची गाठ घेऊन आल्यावर बाईंनी सर्व ट्रस्टींना अशी नोटीस दिली की मला मुलगा होऊन तो वारला यामुळे यापुढे बाबामहाराजांच्या सर्व इस्टेटीची मालकीण मुलाची आई व वारसदार या नात्याने मी आता झाले आहे. यामुळे बाबामहाराजांचे मृत्युपत्र यापुढे रद्द ठरते. मुलगा जिवंत राहता तर तो मालक असता हि तो वयात येईपर्यंत बापांने मृत्युपत्राप्रमाणे नेमलेले पालनकर्ते म्हणून त्यांच्यातर्फे वहिवाट करण्याचा अधिकार ट्रस्टींना राहिला असता. पण तो मेला. कदाचित् दत्तविधान

होऊन दुसरा मुलगा त्याचे जागी आला नसता तरी मी कुलमुखत्यारीण होते. वयाने सजानच आहे. अर्थात् मी किंवा माझी मिळकत यासंबंधाने तुम्हा ट्रस्टींना काही अधिकार नाही. म्हणून तुम्ही यापुढे व्यवस्थेत काही एक हात घालू नये. या नोटिसीप्रमाणे प्रोवेट रद्द करण्याचा अर्ज बाईंनी डिस्ट्रिक्ट जज मि. अँस्टन याजकडे पुढे लवकरच गुदरला. ता. १० जुलै रोजी कोल्हापूर येथील बाळामहाराज यांना दत्तक घेण्याचा निश्चय ठरून त्याकरिता कोल्हापूर दरबारची परवानगी मिळविण्यासाठी बाईंनी यादी लिहिली व त्याप्रमाणे तातडीने परवानगी मिळाली हे सांगावयास नकोच ! दत्तकप्रकरणी कोल्हापूरच्या संसर्गाची जी भीति टिळकाना प्रथमपासून वाटत होती ती किती खरी होती हे पूर्वी टिळकाना परवानगी न मिळणे व बाईंना ती मिळणे यावरून सहजच उघड होते. प्रोवेट रद्द होण्याचे काम एकदम होण्यासारखे नव्हते. त्यात साक्षीपुरावे जाबजबाब्या खालच्या कोर्टात निकाल झाला तरी वर अपील इत्यादि गोष्टीमुळे या कारवाईतले फळ बाईंना हातोहात मिळाल्यासारखे नव्हते. पण दुसरे दत्तविधान करणे ही गोष्ट त्यांच्या अगदी हातची होती म्हणून ती ताबडतोब उरकून घेण्याचा नागपूरकर व बाई यांनी घाट घातला.

हे दुसरे दत्तविधान पुण्यास किंवा कोल्हापुरास यापैकी कोठेतरी व्हावयाचे हे उघडच होते. तिसरी जागा नाही. ते कोल्हापुरास व्हावयाचे असल्यास बाईला उठून पुण्याहून जावे लागले असते व टिळकाना ते समजले असते हा तोटा, पण एकदा कोल्हापुरास गेल्यावर महाराजांच्या मदतीने दत्तविधान निर्वेध पार पडले असते हा फायदा. दुसरे पक्षी पुण्यात दत्तविधान केले तर टिळकांकडून प्रतिबंध होण्याची भीति हा तोटा, पण अँस्टनसाहेब हे बाईंच्या बाजूचे झाल्यामुळे आणि सरकारहि टिळकांविरुद्ध असल्यामुळे त्यांचे काही एक न चालता खुद्द वाड्यातच जगजाहीर रीतीने दत्तविधान करून टिळकावर जय मिळविता येणार हा फायदा. परंतु यापैकी दुसरा मार्ग अधिक श्रेयस्कर असे ठरवून नागपूरकर यांनी बाळामहाराज यांच्या मातुश्री व त्याचे बंधु पंडितमहाराज यांना कोल्हापुराहून पुण्यास आणविले. ही मंडळी येऊन जवळच रामेश्वरानजीक सोडून यांचे वाड्यात उतरली. पण प्रसिद्धपणे दत्तविधान करण्याचा बेत न करिता त्यांनी ते गुप्त रीतीने उरकण्याचा घाट घातला. ता. १० जुलै रोजी तार्डमहाराजांनी बाळामहाराजांना दत्तक घेण्याची परवानगी मिळण्याबद्दल कोल्हापूरदरबाराकडे यादी लिहिल्याचे कळताच दुसरेच दिवशी टिळकानी कोल्हापूरदरबाराकडे उलट तारा पाठविल्या. आणि औरंगाबादेस झालेल्या हकीमतीची यादी अँस्टनसाहेबाकडे ट्रस्टी या नात्याने पुनः पाठविली.

ता. १२-१३ जुलै रोजी कोल्हापूरच्या मंडळीचा मुकाम वाड्यात पडल्यावर टिळकांच्या गुप्त दूताने दत्तविधान होणार अशी बातमी टिळकाना कळविली. त्याबरोबर रातोरात ते वाड्यात गेले आणि खापडे-कुंभोजकरासुद्धा सर्व ट्रस्टी एकत्र जमू देत आणि मग तरी दत्तविधान करणे तर करा असे सांगून त्यांनी बाईंचे मन

वळविले. म्हणून त्या दिवशी दत्तविधान तहकूच झाले. टिळकांचा युक्तिवाद अशा वेळी बाईला कसा पटला देव जाणे ! पण टिळकांचा तो प्रयत्न त्या वेळी साधला खरा. ता. १.५ रोजी खापडें आले तेव्हा प्रकरण नेटाला लागले. त्या रात्री भाऊमहाराजांच्या वाड्यात मोठीच दंगल झाली. पंडितमहाराज हे ताम्भी आणि बरोबर हत्यारे व पेहेलवान घेऊन आलेले असल्यामुळे काही अनर्थहि व्हावयाचा. पण निभावले. याचे कारण स्वतः टिळक खापडें हे वाड्यात असून त्यांच्या पक्षाची पुष्कळ मंडळीहि बोलावण्यावरून वाड्यात जमली होती. टिळक व खापडें यांनी प्रथम बाईशी बोलून त्यांना परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या वळत नाहीत. असे पाहून अखेरचा उपाय म्हणून बाळामहाराज व त्यांची मंडळी याना वाड्यांतून घालवून देण्याच्या उद्योगाला ते लागले.

वाड्याच्या एका भागात कोल्हापूरची मंडळी दुसऱ्या एका भागात ट्रस्टी व त्यांची मंडळी व तिसऱ्या एका भागात ताईमहाराज व त्यांची नोकर मंडळी असे तळ पडले होते. कायदेशीर मार्ग म्हणून प्रथम टिळक व खापडें यांनी पंडित महाराज वगैरेना लेखा नेाटीस देऊन सांगितले की ‘ ट्रस्टी या नात्याने वाडा आमच्या ताब्यात आहे. तुम्हाला आमच्या परवानगी शिवाय वाड्यात येऊन राहण्याचा हक्क नाही. तरी तुम्ही पहाटेच्या पूर्वी येथून निघून जावे. न जाल तर आम्हाला मुचतील ते इलाज करू ’. या नोटिशीप्रमाणे वाड्यातून जाणेच त्यांना प्राप्त होते. पण त्यांनी ताईमहाराजांचा आश्रय करून पाहिला व बाईनीहि “ ते मोक्ष पाहुणे आहेत आत आहेत मला भेटावयाला आले आहेत त्यांना जा म्हणणार तुम्ही कोण ? ” वगैरे म्हणून पाहिले. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. “ एरव्हीची भेट वेगळी ही भेट वेगळी. एरव्हीच पाहुणे वेगळे हे वेगळे. वाड्यात दुसरे दत्तविधान करून आमचे नाक कापण्याचा तुमचा उघड विचार सुरू आहे त्या अर्थी याना आम्हाला बाहेर घालविलेच पाहिजे व ते न जातील तर आम्ही त्यांना हाताला धरून जबरदस्तीने बाहेर घालवू. सोडणार नाही ” असे टिळक व खापडें यांनी निश्चून सांगितल्यामुळे बाईचा नाइलाज झाला. उभय पक्षाच्या लोकात खटका उडतो की काय अशी पदोपदी भीति वाटत होती. पण मुदैवाने तसे काही घडले नाही. तत्वाद्याप्रमाणे पहाटे पाचाच्या सुमारास ही पाहुणे मंडळी बाईचा निरोप घेण्याकरिता त्यांच्याकडे गेली. तेव्हा तेथेच कदाचित् बाईने दत्तविधान होईल की काय या भीतीने टिळक खापडें व त्यांची मंडळी यांनीहि बाईच्या राहत्या जागेभोवती गराडा दिला. अखेर नाइलाजाने ही सर्व मंडळी आपले सामानसुमान घेऊन बाहेर पडल्यावर टिळकांची स्नेही मंडळी घरोघर गेली. पण टिळकानी खापडें यांच्याबरोबर तेथेच मुक्काम केला आणि फिरून कोल्हापूरच्या मंडळींचा उपसर्ग लागू नये म्हणून वाड्याचा दरवाजा लावून घेऊन त्यावर कडक पाहारा ठेविला. याचा अर्थ इतकाच की दिंडी उघडी ठेवून येजाला मर्यादा घातली होती.

कोल्हापूरची मंडळी वाड्यातून बाहेर पडली परंतु पुण्यातच मुकाम करून होती. पैकी पंडितमहाराजांनी दुसऱ्या दिवशी पोलिसांकडे निवेदन करून घेतले. पण पोलिसांनी ती काढून टाकली. पोलिस तरा काय करणार : अद्याप ट्रस्टी या नात्यान टिळक खापेंडे यांना मिळालेले प्रोवेट कायम होते व बाई वाड्यात रहात असल्या तरी अमक्याने वाड्यात यावे अमक्याने येऊ नये हे म्हणण्याचा ट्रस्टींना अधिकार होता. ताईमहाराजांना कोणतीही अडचण करण्यात आलेली नव्हती, आणि स्वतः त्यांना उठून वाड्याबाहेर जाण्याची इच्छा असती तर त्यांना कोणीच प्रतिबंध करू शकला नसता. पण बाई वाड्यातच राहिल्या यामुळे कोल्हापूर मंडळीची व त्याची ताटातूट झाली. ता. १८ रोजी पंडितमहाराज हे अँस्टन साहेबाना भेटायला गेले व ताईमहाराजांना टिळकानी वाड्यात बंदिवान करून ठेवले आहे अशी त्यांनी कागाळी केली. साहेबानी शहरच्या पोलिस अधिकाऱ्यांना चवकशी करण्यास सांगितले. त्यांनी जाऊन पाहिले तो स्वतः बाईंना कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध नव्हता पण वाड्याचे दार व रखवाली मात्र ट्रस्टींनी आपल्या स्वाधीन ठेविली होती. पोलिस इन्स्पेक्टर तपासाला आले त्यांना अर्थात् वाड्यात धेण्यात आले. पण असा दरवाजा लावून का ठेवता असे त्यांनी विचारले तेव्हा टिळकानी सांगितले की हा वाडा हा आमचा किल्ला आहे. बाई खेरीज इतरांना आत यायला किंवा जायला आमची परवानगी घेतली पाहिजे. पोलिस गिपोटानंतर स्वतः अँस्टनसाहेब ताईमहाराजांना भेटण्याला वाड्यात आले. आपला दिव्याऊ बंदिवास पाहण्याकरिताच बाईंनी त्यांना बोलाविले असावे. पण जोपर्यंत प्रोवेट अमलात आहे तोपर्यंत वाड्याचा कबजा ट्रस्टींचाच राहणार ही गोष्ट अँस्टनसाहेब झाले तरी कसे नाकबूल करणार ? तिसरे दिवशी बाई वाड्यातून बाहेर पडून अँस्टन साहेबांच्या भेटीला गेल्या व या सर्व भेटी-पत्रभेटीचा निष्कर्ष असा निघाला की ट्रस्टींना दिलेले प्रोवेट रद्द करावे म्हणून बाईने डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडे अर्ज करावा व त्याप्रमाणे तो अर्ज ता. २९ जुलै रोजी गुदरला गेला.

ता. ३ ऑगस्टपासून बाईंनी प्रतिकाराचे हत्यार उपसून ट्रस्टींचे कारकून वगैरेना वाड्यातून घालवून दिले आणि दरवाजाला आतून कडी लावून घेतली. बाई कोल्हापुरास जाऊन तेथे दुसरे दत्तविधान करणार हे आता उघड झाले होते. म्हणून पहिल्याला कोल्हापूर दरबारने परवानगी दिली नाही तरी तशीच दुसऱ्यालाहि देऊ नये अशा उद्योगाकरिता टिळक स्वतः कोल्हापुरास गेले. व त्यांनी दुसरे दिवशी कोल्हापूरच्या महाराजांची गाठ घेतली. त्याच दिवशी ताईमहाराज वगैरे मंडळी रात्रीच्या गाडीने कोल्हापुरास जावयाला निघाली. टिळक व छत्रपती यांची भेट झाल्यानंतर पुण्याला तार येऊन ताईमहाराज व नागपूरकर यांचा ताबडतोब निघण्याचा वेत ठरला असावा. महाराजांची भेट घेऊन टिळक भिरजेला ता. १७ रोजी आले. तेथे पुण्याहून गेलेल्या तांबेवरून पुण्याची मंडळी कोल्हापुरास निघाल्याची बातमी त्यांना कळली. त्याप्रमाणे टिळकहि लगेच

कोल्हापुरास परत गेले व त्यांनी आपण आल्याचे महाराजाना पत्र लिहिले. ता. १८ ऑगस्ट रोजी दोन प्रहरी महाराजांकडून टिळकाना बोलावणे आल्याप्रमाणे ते त्यांना नव्या राजवाड्यात भेटण्यास गेले व तेथे दत्तक प्रकरणाची चर्चा झाली. मात्र त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

सदाशिवराव अळतेकर आपल्या आठवणीत लिहितात “ १९०१ सालच्या श्रावण महिन्यात टिळक कोल्हापुरास आले होते. ते दत्तक प्रकरणी आले होते. त्यांनी छत्रपाते शाहूमहाराजांची गाठ घेतली व नंतर एका बड्या गृहस्थाच्या भेटाला ते गेले. तो ते बडे गृहस्थ बाहेर जाण्याच्या तयारीत दिसले. टिळक म्हणाले कोठे निघाला? तो ते गृहस्थ म्हणाले “ ताई महाराज बाळामहाराजांस दत्तक घेणार आहेत तेव्हा तिकडे निघाले. ” त्यावर आश्चर्यचकित झाल्यासारखे दाखवून टिळक म्हणाले “ मी महाराजांची नुकतीच गाठ घेऊन आले पण मला ते दत्तका-संबंधाने एक चकार शर्द्धीच बोलले नाहीत. ” त्यावर सदर गृहस्थ म्हणाले की “ आमचे महाराज शिवाजीमहाराजांप्रमाणे मुत्सद्दी आहेत. ” त्यावर टिळकानी हसून असे उत्तर दिले की “ शिवाजीमहाराजांचा स्वाभिमान सत्याभिमान देशाभिमान प्रजावात्सल्य वगैरे इतर गुण अंशतः तरी तुमच्या महाराजांमध्ये असते तर किती बहार झालो असती? ” याच दिवशी छत्रपतींच्या समक्ष ताईमहाराजानी बाळामहाराजाना दत्तक घेतले. तेव्हा पहिले दत्तविधान सशास्त्र आणि कायदेशीर ठरवावे म्हणून आणि दुसरे रद्द करावे म्हणून दिवाणी फिर्दाद करण्याशिवाय टिळकाना मार्ग उरला नाही. कारण दोन दत्तकांच्या भांडणात इस्टेटीला कुलूप लागून तिची वाताहत होण्याचाच प्रसंग होता. म्हणून त्यांनी ता. २३ सप्टेंबर रोजी पुणे येथील फर्स्ट क्लास कोर्टात फिर्दाद गुदरली. पण तिच्या कामाला पुढे तीन वर्षे हात लागला नाही ते का हे पुढील हकीगतीवरून कळून येईल.

(४) अॅस्टन साहेबांच्या कोर्टात

प्रोबेट रद्द करण्याचा ताईमहाराजांचा अर्ज अॅस्टन साहेबांकडून ताबडतोबीने चौकशीकरिता घेण्यात आला. कोर्टातला टिळकांचा अव्वल दावा थांबवावा या किरकोळ प्रकरणातच औरंगाबादचे दत्तविधान नाशबित करून घ्यावे, आणि जमल्यास खोटी साक्ष देणे बनावट कागद करणे खोटे हिशेब लिहिणे ताईमहाराजाना अटकेत ठेवणे नागपुरकरावर खोट्या तोहमती आणणे वगैरे आरोप ठेवून फौजदारी खटल्यात टिळकाना शिक्षा करवावी म्हणजे दिवाणी दाव्याचे काम आयतेच थांबले असा विचार अॅस्टन साहेबांनी केला. वास्तविक ताईमहाराजांचा अर्ज व त्याला ट्रस्टीनी दिलेला जबाब यावरून मुद्दे इतकेच निघत होते की ताईमहाराजाना मुलगा होऊन तो वारल्यामुळे बाई वारस म्हणून प्रोबेट त्यापुढे रद्द ठरते की काय? तसेच ट्रस्टी हे ट्रस्टचे काम करण्याला नालायक ठरले आहेत की काय? व ते तसे ठरले आणि ट्रस्ट मात्र शिळक उरला तर या चवकशीतच कोर्टाला नवे ट्रस्टी

नेमता येतील की कसे ? पैकी पहिला एकच मुद्दा प्रथम विचाराला घेतला असता तर त्यावरच सर्व निकाल होऊ शकला असता. बाई व ट्रस्टी यांचे संबंध व भांगणे याच्याबद्दल पुरावा घेण्याचेच कारण उरले नसते. आणि टिळकांचे वकील वाकनीस यांनी अशी तक्रार मांडलीहि. परंतु या किरकोळ चवकशीत औरंगाबादचे

दत्तविधानच खोटे ठरविण्याचा अंस्टन यांचा मानली नाही व सर्व मुद्यांच्या चवकशीचे काम सुरू झाले. टिळकांची उलट तपासणी १६ दिवस म्हणजे ता. १६ नोव्हेंबर १९०१ पासून पुढे एप्रिल १९०२ पर्यंत मधून मधून चालू होती. दरम्यान अंस्टन साहेबापुढील अर्जाच्या चवकशीचे काम दुसऱ्या एकाद्या कोर्टापुढे बदलून यावे असा टिळकानी हायकोर्टाकडे अर्ज केला. पण तो नामंजूर झाला. ता. ३ एप्रिल रोजी मृत्युपत्राचे प्रोबेट व ट्रस्टीचे अधिकारपत्र रद्द केले असा निकाल अंस्टन साहेबानी सांगितला.

टिळकांची जवानी सुरू झाली तेव्हा प्रथम ती मामुली म्हणजे पक्षकारांच्या कबूलनाकबूलीच्या जबाबासारखी असेल, आणि फार तर अंस्टन साहेबाना प्रोबेट रद्द करावयाचे असेल असे टिळकाना वाटले. पण जवानीच्या दुसऱ्या तिसऱ्या दिवसापासूनच खरा रंग कळून आला. औरंगाबादेचा दत्तक झाला की नाही याचा पुरावा येथे घेण्यात येऊ नये ही टिळकांची तक्रार अमान्य करण्यात आली. आणि ज्यावरून फौजदारी गुन्हेगारी अंगी लावता येईल असे प्रश्न टिळकाना विचारण्यात येऊ लागले. तेव्हा अंस्टन साहेबांच्या मनातले खरं मर्म सर्वांनाच कळून येऊ लागले. बाई मुलाच्या मृत्युमुळे मालक झाल्या हे त्यांचे म्हणणे आता उरले नव्हते. कारण औरंगाबादेचा दत्तक त्यांनी नाकबूल केला तरी कोल्हापूरचे दत्तविधान झाले हे तरी त्यांनी कबूल केले होते. अर्थात् इस्टेटीची मालकी त्यांच्याकडे राहिली नव्हती. म्हणून प्रोबेट रद्द करण्याचा अर्ज चालविण्याचा अधिकार त्यांना उरला नाही या लहानशा मुद्यावरच निकाल लागायाला पाहिजे होता. परंतु टिळकांच्या उलट तपासणीतून औरंगाबाद येथील दत्तविधानासंबंधी व इतर अनेक प्रकारचे कागद दाखल करवून घेऊन अंस्टन साहेबानी ज्युली ३९-४० पाना एवढा मोठा ठराव लिहिला. त्यात प्रत्येक मुद्यावर उलट निकाल दिला इतकेच नव्हे तर टिळकांची पूर्वी मागितलेल्या अनेक आरोपाबद्दल चौकशी व्हावी असे लिहून त्यांनी सर्व कागदपत्र पुणे शहर सिटी मॅजिस्ट्रेट याजकडे पाठविले !

ता. ३ एप्रिल रोजी टिळकाना निकाल ऐकण्याला समक्ष हजार राहण्याविषयी हुकूम झाला तेव्हाच अंस्टन साहेब काय करणार हे सर्वांना कळून चुकले. टिळकाना कोर्टात वागविण्याची अंस्टन साहेबांची रीत तर इतकी अपमानास्पद व एकतर्फी असे की, साक्ष संपल्यावर तक्रारीचे वेळी स्वतः कोर्टात हजार न राहता वकिलाकडूनच तक्रार सांगण्याचे त्यांनी ठरविले. आणि याहि बाबतीत एक वाईट अनुभव आला तो असा की वाकनीस व केळकर यांना टिळकानी वकीलपत्र दिले असून दोघानीहि प्रथम काम चालविले असे असता अंस्टनसाहेबांचा रागरंग पाह-

ताच वाकनीस हे गडबडले व त्यानी वकिलीतून आपले अंग काढून घेतले. वास्तविक आपल्या अशिलार काही संकट येत आहे असे दिसल्यास डगमगून न जाता वकिलानेच अशिलाला धीर द्यावा. पण अॅस्टनसाहेब पुढे निकाल देणार त्याच्या आधीच पुढे टिळकावर ठेवणार ते आरोप जणू काय खरेच आहेत अशी स्वतःची भावना करून घेऊन 'मरणा आधी सरणात' घालावे त्याप्रमाणे चौकशी आधीच मनाने निकाल देऊन वाकनीस यांनी टिळकाना मध्येच सोडले. शेवटी टिळकाना घरी मुद्दे टिपून दिले त्याप्रमाणे केळकर यांनीच शेवटल्या दिवशी ट्रस्टीतर्फे तक्रार सांगितली. टिळकानी एखादा हायकोर्टाचा वकील आणलाहि असता. पण या कामी अॅस्टनसाहेब काय निकाल देणार ही गोष्ट इतकी ढळढळीत दिसत होती की कोणीहि वकील हायकोर्टाचा काय पण विलायतचा आणून उभा केला तरी काळ्या दगडावरची रेष जशी पसून निघत नाही त्याप्रमाणे अॅस्टनसाहेबांचा ग्रह काही केल्या बदलावयाचा नाही असे पक्के माहीत. म्हणून टिळकानी हायकोर्टाचा वकील तर आणलाच नाही पण स्वतःहि तक्रारीच्या वेळी ते कोर्टात हजर राहिले नाहीत. अॅस्टनसाहेबांचे मुखावळोकनहि करू नये इतकी त्यांची चीड टिळकाना आली होती. आणि तक्रारीचे वेळी हजर न राहण्याचा त्यांचा गर्भितार्थ असा होता की "तुम्ही काय द्यायचा तो निकाल या त्याची मला बिलकुल भीति नाही. तुमच्याहि वर हायकोर्ट बसले आहे तेथे मीहि तुम्हाला पाहून घेईन." पण वर सांगितल्याप्रमाणे अॅस्टनसाहेबाना दिवाणीतून फौजदारी निर्माण करावयाची होती. म्हणून त्यांनी टिळकाना निकालाच्या दिवशी हजर राहण्याचा हुकूम देऊन आपले तोंड टिळकाना पाहावयाला लावलेच.

अॅस्टनसाहेबांच्या निकालावर हायकोर्टाकडे टिळकानी ता. १७ एप्रिल रोजी अपील केले. ता. १९ ऑगस्ट रोजी न्यायमूर्ति क्रो व बॅटी यांनी अॅस्टन साहेबांचा निकाल फिरविला. आणि कायद्याच्या मुद्यासंबंधी टिळकांचा आत्मविश्वास यथार्थ ठरला. अशा रीतीने अॅस्टनसाहेबाना वरून चपराक बसली तरी पण त्यांनी पोखरून ठेवलेला सुरंग अद्यापि उडावयाचाच होता. त्यांनी पेटविलेली डांबरबत्ती जळतच होती. मध्यंतरी एप्रिल व मे महिन्यात सरकारने पोलीसमार्फत टिळकावरील आरोपाची गुप्त चौकशी केली. त्यात त्यांच्याकडे असा रिपोर्ट गेला म्हणतात की टिळकावर हे खटले सरकारने करण्यात अर्थ नाही. ते टिकावयाचे नाहीत. व हे खटले करण्याबद्दल लोक सरकारला नावे ठेवतील व खुनशी म्हणतील. पण सरकारने ते न जुमानता खटले पुढे चालू दिले. आणि खटल्याचे काम पुष्कळ दिवस चालणार म्हणून मि. क्लेमन्ट्स यांना स्पेशल मॅजिस्ट्रेट नेमले. ता. ९ सप्टेंबर रोजी सिटी मॅजिस्ट्रेट यांजकडून खटल्याचे कागदपत्र क्लेमन्ट्स यांजकडे गेले व ता. १५ सप्टेंबरपासून क्लेमन्ट्स यांनी कामास सुरवात केली. येथपासून एक नवेच प्रकरण सुरू झाले. प्रोबेट शिल्क राहिले होते आणि फर्स्ट क्लास कोर्टाकडून टिळकांच्या दिवाणी फिर्यादीच्या कामाला हातहि लागला नव्हता मग दत्त-
टि. ८

विधान खरे खोटे ठरणे तर दूरच. पण फौजदारी खटल्याच्या वाममार्गाने साधेल ते साधून घ्यावे असा वरपासून खालपर्यंत सर्वांचा कट झाल्यामुळे या प्रकरणाला भलतेच व भयंकर स्वरूप आले. क्लेमन्टस् साहेब हे नवे तरणेवांड मॅजिस्ट्रेट. आणि त्यांचा दुर्मुखलेला चेहरा हे त्यांच्या मनोवृत्तीचे हुबेहूब चित्र होते, हे पाहून खटल्याचा शेवट कसा होणार याचा अंदाज कोर्टात हजर राहून पाहणाऱ्या कोणा-लाहि कारिता आला असता.

(५) क्लेमन्टस् यांच्या कोर्टात

क्लेमन्टस् साहेबांपुढील काम २ आक्टोबर १९०२ रोजी प्रत्यक्ष सुरू झाले ते २४ ऑगस्ट १९०३ पर्यंत चालू होते. व या अवधीत खटल्याच्या मुनावणीचे काम मधून मधून ५८ दिवस चालले. दरम्यान हा फौजदारी खटला या नाही तर त्या कारणाकरिता क्लेमन्टस् साहेबांच्या हातून दुसऱ्या कोणाकडे जावा अशाकरिता हाय-कोर्टाकडे अर्जहि करण्यात आले पण ते फुकट गेले. हा खटला चालविण्याकरिता प्रथम सरकारी वकील व्यंकटराव रामचंद्र हे उभे राहिले. लगेच पुढे बॅ. गाडगीळ याना सरकारतर्फे नेमण्यात आले. पण त्यानेहि काम भागत नाही असे पाहून नवीन तरतरीत बॅरिस्टर मि. स्ट्रॅगमन यांची नेमणूक करण्यात आली. त्यांना सरकारने रोजी तीनशे रुपये फी ठरविली होती असे म्हणतात. स्ट्रॅगमन यांच्या मद-तीला इतरहि काही वकील ताईमहाराजातर्फे हजर असत. टिळक यांच्यातर्फे मुख्यतः करंदीकर वकील यानी काम चालविले. मध्यंतरी ताईमहाराजांच्या जवानीच्या वेळी ब्रॅन्सन साहेबाना बॅरिस्टर म्हणून टिळकानी थोडे दिवस आणले होते. पण त्यांची फी देण्याचे काम टिळकाना झेपेना. सरकारला स्ट्रॅगमनसाहेबांचा रोजचा तीनशे रुपयांचा खर्च म्हणजे काहीच नव्हते. पण ब्रॅन्सनसाहेबांची रोजची चारशे रुपये फी. त्यांचा जाण्यायेण्याचा खर्च शिवाय रोजचा हॉटेलचा खर्च ही टिळकाना फारच जड गेली. खटला केवळ खाजगी स्वरूपाचा असल्यामुळे लोकांकडून मदत न घेता पदरचे पैसे भरून व कर्ज काढून टिळकाना ब्रॅन्सनसाहेबाना आणावे लागले. आणि साहेबांची पद्धतहि अशी की आताचे पैसे एक तासाने देतो म्हटले तर चालावयाचे नाही. आधी पैसे हाती येऊन कुटुंबाकडे ते मुंबईस रवाना झाले म्हणजे साहेब गाडीत पाऊल ठेवीत. शेवटी खर्चाला तर टिळक कंटाळलेच पण आयते वेळी आणलेल्या उपटमुंभ बॅरिस्टरला खटल्याची हकीकत समजावून देण्याला आणि मराठी कागदपत्रांची इंग्रजी भाषांतरे करून देण्याला टिळक अधिकच कंटाळले. सॉलिसिटरच्या पूर्ण तयारीशिवाय आयत्या वेळी बॅरिस्टर आणून उभा करणे शहाणपणाचे नव्हे ही गोष्ट टिळकाना अनुभवाने पूर्णपणे माहीत होती. पण ताई-महाराजांच्या जवानीसारखा नाजूक विषय आणि क्लेमन्टस् साहेबांसारखे मॅजिस्ट्रेट म्हणून खर्च झाला त्रास झाला तरी पुरवला, पण युरोपियनला युरोपियनाची गाठ घालू म्हणजे ते बरे असे टिळकानी मनात योजिले होते. पण प्रतिपक्षाला हे मर्म

कळत्यामुळे त्यानी टिळकाना जिकिरीला आणण्याचा निश्चय केला व तो त्यांचा सहजच साधला. कारण ताईमहाराज साक्षीला यावयाच्या त्या स्वतःच्या स्त्रीप्रकृतीच्या व सल्लागारांच्या स्वाधीन. यामुळे कोर्टाचा हुकूम जरी अमान्य म्हणून करावयाचा नाही तरी आज प्रकृति बरी नाही, उद्या हजर राहण्याला इतर काही अडचण आली, परवा तास अर्धातास साक्ष होताच घेण्या येऊ लागल्या, अशा थाटाने व सवलतीने बाईंची साक्ष चालणार. हे पाहिल्यावर वॉरिस्टर आपल्याला झेपत नाही असे टिळकाना कळून चुकले व तेथून पुढील सर्व काम एकट्या दादासाहेब कर्ंदीकरांवरच त्यानी निभावून घेतले.

पुण्यातील साक्षीपुगावा संपल्यावर औरंगाबाद व उमरावती येथील साक्षीदारांच्या साक्षीकरिता कमिशन काढण्यात आले. उमरावतीस दादासाहेब खापडें व दुर्गे जोशी या दोघांच्याच साक्षी घ्यावयाच्या होत्या. ते काम २२ जून ते १ जुलै या दिवसात संपले. औरंगाबाद येथील काम काही मे व जून या महिन्यात व काही जुलैत झाले व तेथे सोळा साक्षीदारांचा पुरावा घेतला. या फौजदारी खटल्यात सरकारतर्फे कोणतेहि साक्षीदार औरंगाबाद येथे देण्यात आले नाहीत. कारण ताईमहाराजांच्या जिवानीवरून खोटी साक्ष दिल्याचा आरोप टिळकांवर रीतसर ठेवण्यात आला व तो उलटविण्याकरिता साक्षीदार देण्याचा बोजा, म्हणजे दत्तविधान शाबित करण्याचा बोजा टिळकांवर पडल्यामुळे त्यानाच कमिशन मागून घ्यावे लागले.

(६) डिफेन्स व निकाल

टिळकांचे वकील दादासाहेब कर्ंदीकर यांनी ता. २० जुलैपासून ता. २ आगस्टपर्यंत ६ दिवस भाषण करून टिळकांचा डिफेन्स दिला. त्यात प्रथम न्यायाचशा प्रास्तविक स्वरूपाच्या तक्रारी होत्या. अँस्टन साहेबानी निरनिराळे आरोप ठेऊन खटला भरला. त्यापैकी खोट्या साक्षीऐवजी बनावट दस्तऐवजाचा खटला आधी घ्यावा असा टिळकांचा अर्ज असता खोट्या प्रतिज्ञेचाच खटला आधी घेतला ही एक होती. यातील मुद्दा इतकाच की प्रत्यक्ष दत्तकाचा प्रश्न फौजदारी खटल्याच्या स्वरूपाने निघू नये. तथापि टिळक खरे किंवा खोटे याचा निकाल करण्याला सरकारासहि साधन उरावे. सरकारच्या दृष्टीने टिळक मिथ्या-प्रतिज्ञ ठरले काय किंवा बनावट दस्तऐवज करणारे ठरले काय दोन्ही सारखीच. पण अशीहि सवलत मॅजिस्ट्रेटने दिली नाही. यानंतर बाबामहाराजांचे घराण्याची भूवर्षपिका त्यांचे मृत्युपत्र त्याप्रमाणे घेतलेले प्रोबेट इत्यादि हकीगत सांगून कर्ंदीकरानी असे दाखविले की ताईमहाराजांचा मुलगा वारल्यावर देखील बरेच दिवस पर्यंत ताईमहाराज किंवा बळवंतराव नागपूरकर यांची समजूत ट्रस्ट शिष्टक उरला अशीच होती व आपण पूर्ण वारस व स्ट्रुट्टीच्या बंधनापासून मुक्त झालो असे ताईमहाराजांस वाटत नव्हते. मुलगा मेल्यानंतर दुसरेच दिवसापासून पंडितमहाराज यांनी कोल्हापूरचे त्या वेळचे दिवाण मेहेरजीभाई यांच्यामार्फत खटपट सुरू केली

होतो. पण कुंभोजकरानी ती बंद पाडली. पुढे ताईमहाराजांचा भाऊ दत्तक घ्यावा असा त्यांच्या आईचा प्रयत्न चालला होता तोहि नागपूरकरानी हाणून पाडला. १८९९ साली दत्तकाचा प्रथम विचार सुरू झाला व १९०१ साली औरंगाबादेस दत्त-विधान झाले. आणि तेथून आल्यावर मग ताईमहाराजांचे मन बदलून उलट खट-पट्टीला मुरवात झाली. या सर्व प्रकरणानी नोकरी विलक्षण पद्धतीने

वरून पोलिसानी केली होती म्हणून तो रिपोर्ट कोट्यापुढे यावयास पाहिजे होता. इन्स्पेक्टर पागे हे औरंगाबादेस जाऊनहि आले होते व खटल्यातील साक्षीदारानी पागे यांचेपुढे आपण हल्ली सारख्याच साक्षी दिल्या असे प्रतिज्ञेवर सांगितले. असे असता रिपोर्ट पुढे काढलाच नाही व सरकारतर्फे एकहि साक्षीदार औरंगाबादचा पुढे आणला गेला नाही. औरंगाबादेस ताईमहाराजांबरोबर गेलेल्या सहा नोकरापैकी चौघांच्या साक्षी फिर्यादीने घेतल्या नाहीत. उलट हे साक्षीदार टिळकांच्या बाजूचे आहेत म्हणजे फिर्यादीला प्रतिकूल आहेत असे नागपूरकर यांनीच कबूल केले ! अर्थात् टिळकांचीच बाजू खरी असे सरकारास आधी कळून आले असता केवळ त्यांचा छळ करण्याकरिता हा खटला चालविण्यात आला. औरंगाबादेस प्रकार झाला तो सर्व जाहीर रीतीने झाला. अनेक दर्जाचे १७ साक्षीदार पुढे येऊन त्यांनी दर्जाविधान शाहीत केले. पैकी आठानी तर मुलगा प्रत्यक्ष मांडीवर बसविल्याचे सांगितले. टिळकांतर्फे साक्षीदाराना लाचलुचपत झाल्याचा पुरावा नाही. टिळकां-विषयी आदर असला म्हणून इतके प्रतिष्ठित लोक खोट्या प्रतिज्ञेला कसे तयार होतील ? ताईमहाराजांची पत्रे पुण्यास आल्यावर बनावट केली. खरी पत्रे पुढे आली नाहीत आणि बनावट पत्राप्रमाणे टिळकानी ताईमहाराजांवर करडा अंमल चालविला होता हे खरे म्हणजे तरी मांडीजवळ बसविलेला मुलगा मांडीवर उचलून ठेवण्याला काय हरकत होती ? नागपूरकराची पत्रे त्याच्याच गळ्यात आली व आता आपल्या बचावासाठी मी ती कपटाने लिहिली असे तो सांगत आहे. तेव्हा खोटे सिद्ध कर-ण्याला कपटाची मदत मिळू नये. नुसती मुलेच पसंत करावयाची तर ती पुण्यासहि आणता आली असती. त्याकरिता ताईमहाराजांना औरंगाबादेस येण्याचे कारण नव्हते. टिळकाना उठून जाण्याचे कारण नव्हते. एवढी इस्टेट मिळावयाची तर मुलाचे वाप त्यांना पुण्यास का न आणते ? पुण्यास परत आल्याबरोबर लिहिलेल्या काही पत्रात हकीगत मोगम लिहिलेली असली तरी काहीमध्ये मांडीवर मुलगा देऊन आलेला मुलगा पसंत केला. दत्तक दिला आणि घेतला असे स्पष्ट शब्दांनी लिहिले आहे. टिळकांचे हेतू निस्वार्थी होते व इतरांचे स्वार्थी होते या गोष्टीवरूनच सत्य कोणाच्या बाजूला असेल हे अनुमान करिता येते.

नंबर २ चा आरोप ताईमहाराजांना अटक केल्या संबंधाचा होता. त्याहि बाबतीत करंदीकरानी असाच समर्पक डिफेन्स दिला. पंडितमहाराजांना बाहेर घाल-विल्यावर वाड्याचा दरवाजा बंद केला होता तरी तो दोन तीन तास उघडा असे. या स्थितीला कैद अगर कोंडून ठेवणे असे म्हणता येत नाही. ट्रस्टीच्या आपल्या

अधिकाराच्या समजुतीप्रमाणे आपल्या ताब्यातील दरवाजा लावून ठेवणे हे प्रामाणिक पणाचे होते. बाई बाहेर जाण्यास निघाल्या असता त्यांना कोणीच जाण्यास प्रतिबंध केला नाही. खिडकीतून त्या ओरडल्या व मला सोडवा म्हणाल्या ही गोष्ट खोटी ठरली आहे. पंडितमहाराज बाड्यात घुसण्याचा संभव म्हणून दरवाजा बंद करण्यात आला होता. परंतु आत बाहेर जाण्यायेण्याचा व्यवहार सुरू होता व मुले शाळेत येत जाऊन कुणत्रिणी येत जात असत असा पुरावा झाला होता.”

सरकारतर्फे बॅरिस्टर स्टॅगमन यांनी डिफेन्सला उत्तर दिले. ते म्हणाले, “वाईला अटक केली असे ठरले तर पहिले दत्तविधान खोटे होते झाले नव्हते असेच अनुमान निघेल. ताईमहाराज या मोठ्या करारी आहेत. नागपूरकर हाच चंचल व ढिला आहे. आपली बाजू ताईमहाराजांनीच करारीपणाने उभी केली. नागपूरकराकडे त्यातले श्रेय काही नाही. १८ जूनच्या ठरावात दत्तविधान करून यावे असा मजकूर नाही. व परत आल्यावर टिळकांनी लिहिलेल्या काही पत्रात दत्तविधानाचे शब्द नाहीत. ताईमहाराजांची साक्ष खरी मानली म्हणजे टिळक खोटे पडलेच पाहिजेत. औरंगाबादचे साक्षीदार खोटे. ते टिळकांच्या कीर्तीला भुलून त्यांच्या बाजूला खोटी साक्ष देतात. टिळकांच्या व्याख्यानाला तीनशे माणसे पण दत्तविधानाला तीस माणसे हजर ! अर्थात् हा व्यवहार चारटा घाईचा व अपुरा झाला असला पाहिजे. टिळकांच्या एका पत्रात मुलगा मांडीवर दिला असे शब्द असले तरी ते लाक्षणिक अर्थानेच घेतले पाहिजेत. करारी ताईमहाराजांनी सुटका होण्याकरिता कागदावर सहा केेल्या पण त्यांनी दत्तविधान होऊ दिले नाही. टिळकांचा हेतू निःस्वार्थी मानिला तरी अहंकाराचा हेतू त्यात होताच.”

ता० २४ रोजी मॅ. क्लेमंट्स यांनी निकाल सांगितला. त्याची लेखी स्वदस्तुरची १८४ पाने होती. त्यात त्यांनी लिहिले की टिळकाना त्रास देण्याकरिता हा खटला भरण्यात आलेला नाही. कारण स्वतः सरकारलाहि बॅरिस्टर देऊन स्वर्चात पडावे लागलेच की नाही ? खटला मॅजिस्ट्रेटकडे दिल्यावर पोलिसचाकशी करण्याचे कारण नव्हते. अर्थात् चाकशीचा रिपोर्ट दाखल केला नाही ते योग्यच झाले. ताईमहाराज जितके आडवेतिडवे किंवा वस्तुस्थितीला सोडून बोलल्या तितके इतर अनेक साक्षीदार बोलतच असतात. आपल्या हातचे एक पत्र त्यांनी नाकबूल केले ते केवळ त्रासाने केले असेल. करंदीकर व ब्रॅन्सन यांनी त्यांना फार त्रास दिला तरी त्यांच्या साक्षीत चलविचल झाली नाही. औरंगाबादचे बाईला फसवून नेले व तेथील साक्षीदार ब्राह्मण व टिळकांचे पक्षपाती म्हणूनच खोट बोलतात. साक्षी कमिशनपुढे झाल्या म्हणून खोट्या प्रतिज्ञेच्या खटल्याची भीति त्यांना राहिली नाही. आपण दत्तविधानात मुलगा मांडीवर ध्यावा लागतो ही गोष्ट अॅस्टनसाहेबापुढे जबाबी देताना टिळकांच्या प्रथम लक्षात आली. तोपर्यंत ती त्यांना माहीत नव्हती. म्हणून या जबाबीपासून पुढे त्यांनी प्रत्यक्ष मुलगा मांडीवर बसविण्याचा बाहणा त्यांनी चालविला. या जबाबीच्या पूर्वीच्या एका पत्रात मांडी-

वर मुलगा दिला असे शब्द आहेत खरे. पण ते लाक्षणिक अर्थाने ध्यावयाचे आहेत. टिळकांचा हेतु निस्वार्थी आहे म्हणूनच १८ महिन्यांची शिक्षा देतो, तो स्वार्थी असता तर किती तरी अधिक द्यावी लागली असती ! शिक्षेच्या कामात पूर्वी स्टॅचीसाहेबांनी प्रमाण घाटून दिलेच होते. त्याप्रमाणे दीड वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा एक हजार दंड दंड न दिल्यास फिरून दोन महिने कैद असा निकाल क्लेमन्ट्स् यानी दिला !

(७) आक्षेप व कुतर्क

दरम्यान आणखी एका खटल्याची तयारी करून ठेवण्यात आलीच होती. ती अशी की नागपूरकर यानी वाड्यातील दागिन्यांची व इस्टेटीची अपरातफर केल्याची फिर्याद टिळकानी सिटी मॅजिस्ट्रेटपुढे केली होती पण तिचे काम चालले नाही. सयव ही खोटी फिर्याद केल्याबद्दल टिळकावर रुकार मिळावा म्हणून नागपूरकरानी अर्ज केला. व तो मंजूर करून सिटी मॅजिस्ट्रेट यानी रुकार दिला. पण तो पुढे टिकला नाही. नाहीतर त्याचीहि यातच भर पडणार होती. तथापि झाले एवढे काही थोडे नव्हते. कारण या खाजगी स्वरूपाच्या खटल्यात खोट्या प्रतिज्ञे-करिता टिळकाना शिक्षा द्यावयाची म्हणजे त्यांच्या एकंदर चारित्र्यावर अपकीर्तीचा बोळा फिरण्यासारखे होते ! आणि सरकारालाहि त्याच कारणाकरिता ती गोष्ट करावयाची होती. १८९७ च्या खटल्याने टिळकाना तुळंगवास घडविला खरा. परंतु त्यामुळे त्यांची अत्रू कमी न होता उलट वाढलीच. म्हणून या सर्वांचे उद्दे या खाजगी स्वरूपाच्या खटल्यात काढून घ्यावे असे सरकारने ठरविले. व तो त्यांचा हेतू सहज साधण्यासारखा होता. कारण एक यःकश्चित् तुबळी स्त्री टिळकां-विषय हत्यार घेऊन उठली तेव्हा तिची बाजूच बहुधा खरी असेल एरवी तिची मजल येथवर जाणार नाही असे तिच्याहोताना सहजच वाटण्यासारखे होते. ट्रस्टीनी केल्या त्या सर्व गोष्टी कायदेशीर की बेकायदेशीर हे कोण पाहातो ! आणि कायद्याचा वाद निघाला म्हणजे त्यात दोन मते ही ठरलेलीच असावयाची.

दुसरेहि कित्येक विचार यात होतेच. आणि ते विचार बोलून दाखविणारी माणसेहि आढळत म्हणून ते येथे देतो. ते म्हणत—“ ताईमहाराज ही सरदाराची स्त्री. तिला ना कायद्याचे ज्ञान ना कोणाचा आधार. प्रत्यक्ष तिच्या नवऱ्याने मृत्युपत्र करून तिचे हातपाय बांधून तिला परतंत्र केले व केवळ अन्नवस्त्राची धनीण बनविले. तरी टिळकानी हे मृत्युपत्र परमार्थाने घेऊन तिला वागविणे योग्य काय ? कुठला तरी परका मुलगा आणून दत्तक द्यावयाचा आणि तो सज्जन होईपर्यंत ट्रस्टीनी मिळकतीची वहिवाट करावयाची. आणि मुलगा सज्जन झाला म्हणजे फिरून तोहि स्वतंत्रच. येऊन जाऊन पारतंत्र्य काय ते या हिंदु विधवेच्या नशिबी ! इस्टेटीला पुष्कळसे कर्ज आहे व त्याचे व्याज भागविता भागविता पुरेवाट होते. पण हे कोणाला सांगता ? कर्ज असताहि नवरा जर चैन भोगीत होता तर त्याच्या बायकोलाच

तेवढा कर्जाचा जाच का व्हावा ? आईबापानी श्रीमंत पाहून बिजवराला दिली पण तो नवरा गेला, तो मुलगा गेला आणि श्रीमंतीची चैनहि नाही. हा काय ईश्वराच्या घरी न्याय झाला ? ट्रस्टी हे नवऱ्याचे हितकर्ते म्हणून भिरवितात पण त्यांचा हितकर्तेपणा त्यांच्या बायको भोवतीच का ? तिने इस्टेटीला कर्ज केले तर ट्रस्टीना काही ते जातीने फेडावे लागणार नाही. दत्तविधान जर तिच्याशिवाय होत नाही तर दत्तविधान मी करीन वा न करीन असे म्हणण्याचा अधिकार तिला आपोआप प्राप्तच होतो. म्हणून दत्तविधानाला संमति देण्याच्या मोबदल्यादाखल जर बाईने आपलेहि स्वास्थ्य त्यातल्या त्यात काही कराराने साधून घेतले तर त्यात तिचा काय दोष ? दत्तक मुलगा कोणता घ्यावा कोणता घेऊ नये हे ठरविण्याचा अधिकार तिलाच पाहिजे. उद्या दत्तविधान झाल्यावर ती आई आणि तो मुलगा. त्यांचीच ममता परस्पर राहावयाला हवी. हे परके उपरी ट्रस्टी काय घरी नांदावयाला येणार होते ? मुलगा पसंत करण्याचा अधिकार ट्रस्टीना पण त्याला वागविण्याची जबाबदारी आईवर. त्याचे तिचे न जमले तर उद्या अपकीर्ती होणार ती तिचीच. अधिकार खरा पण तो चालविण्याला काही मर्यादा असते. ट्रस्टी झाले तरी त्यानी निराश्रित विधवेशी वागताना अगदीच काही कायद्याच्या सुरी-तरवारीची धार काढावयाला नको होती. मांजर सुद्धा कोंडले म्हणजे अंगावर येते. त्याप्रमाणे एवढ्या टिळकांविरुद्ध अर्ज करण्याला खटले भरण्याला बाई उभी राहिली याचा अर्थ तिच्याने टिळकांचा जुलूम अधिक सोसवेना असा नाही काय ? कोल्हापूरचा एखादा मुलगा घेतला असता तर जवळच्या जवळ, फार तर वाटीतले ताटात सांडले असते. पण ते टाकून इतक्या लांब निजामशाहीत मुलगे हुडकावयाला जाण्याचे काय नडले होते ? बोलून चालून मुलगा अल्पवयीच घेतला. पण तो तरी उद्या चांगला निघेल याची हमी टिळकानी काय घेतली होती व त्याना ती हमी कोण देणार होते ? अहो, घरचा मुलगाहि वेळी बापाचे ऐकत नाही. मग हा तरी उद्या सज्जन झाल्यावर ट्रस्टीचे ऐकणार वाटते ! बरे, औरंगाबादेस दत्तविधान करून बाई परत आल्यावर समजा तिचे मन बदलले व तिने दुसराहि एक दत्तक घेतला तर घेतला. पहिल्या दत्तविधानाचे नाणे खरे होते तर दुसऱ्या दत्तविधानाची कसली भीति ? आणखी दहा केली तरी काय झाले असते ? आता दुसरे दत्तविधान वाड्यात होणार म्हणून एक वेळ टिळकाना थांबविता आले असते. पण बाईला घरातून बाहेर उठून जाण्याला प्रतिबंध थोडाच होता ! आणि दत्तविधान दत्तविधान ते काय पाच मिनिटाचे काम. कागदपत्र करारमदार वगैरेची भानगड न ठेविली तर एकाने मुलगा दिला म्हटले, दुसऱ्याने तो घेतला म्हटले, एकाने चटकन मुलगा उचलून मांडीवर दिला तो दुसऱ्याने घेतला, तोंडात साखर घातली व जवळच्यानी टाळी पिटली की झाले दत्तविधान ! तात्पर्य, हट्टाने दुसरे दत्तविधान करावयाचेच झाले तर आपण बाईला सर्व काळ सर्व दिवस प्रतिबंध करू शकत नाही ही गोष्ट टिळकाना कळावयास पाहिजे

होती. ट्रस्टी झाले म्हणून त्यांनी वाड्याला कुलुपे का घालावी ? स्वतः वाईला प्रतिबंध नसेल, पण हा सगळा धुमाकूळ तिच्या राहत्या घरातच ना ? आणि तिच्याकडे कोणी यावे कोणी येऊ नये हे ठरविणार ट्रस्टी कोण ? त्या पुरती तिला स्वतंत्रता अवश्य हवीच. ” इत्यादि इत्यादि.

तात्पर्य वरच्यापैकी कोणताना कोणता आक्षेप घेणारे पुष्कळ लोक या प्रकरणात टिळकांवर नाखूष होते. कोणी हिंदुधर्मशास्त्रावर नाराज. कोणी दत्तकाच्या चालीवर नाराज. कोणी बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्रावर नाराज. या सर्व प्रकाराची व्यक्तिनिरपेक्ष नाराजीहि टिळकांवरच येऊन आदळली. हिंदुधर्मशास्त्र मूर्ख असेल पण टिळकानी स्वतः तसेच का व्हावे ? स्मृतिकाराना हिंदु विधवांची दया नाही आली म्हणून विसाव्या शतकातील सुशिक्षित टिळकानाहि ती येऊ नये काय ? मृत मित्राच्या इस्टेटीचे कल्याण साधण्यापेक्षा आपला हट्ट चालविण्याची बुद्धी टिळकांच्या सर्व वागणुकीच्या मुळाशी होती म्हणूनच त्यांनी या अनन्वित गोष्टि केल्या. आणि या हटवादीपणाचा कळस झाल्यामुळे आपण खोटी साक्ष देतो किंवा कागद बनावट करतो किंवा हिशेबात फिरवाफिरवी करतो किंवा कायदेशीर अधिकाराची ओढाताण करतो किंवा निरपराधी लोकावर खटले भरतो या गोष्टींचे भान टिळकाना राहिले नाही. अशा विचारसरणीमुळे सुधारक नेमस्त व टिळकांचा डौल सहन न होणारे सर्व लोक त्यांना काही मनातून तर काही उघड नावे ठेवू लागले. व त्यातच टिळकानी वर्णन केलेल्या स्वार्थपरायण ‘पाजी पंचका’ची आणि राजदरबाराच्या अंगणात आश्रय घेणाऱ्या खलांची भर पडली. अँस्टन साहेबानी बनावट कागद व खोटी साक्ष याचा नुसता ध्वनी काढल्याबरोबर वकीलसारखं वकील वाकनीस हे जर टिळकांचे वकीलपत्र टाकून देण्याला तयार झाले तर टिळकांबद्दल आधीच मन कलुषित असलेल्या लोकांना काय दोष द्यावयाचा ? आणि समाजातील लोकांची जर ही स्थिति तर यूरोपियन अधिकाऱ्यांचे मन किती कलुषित झाले असेल याची सहजच कल्पना होते. टिळकांची प्रतिपक्षी स्त्री विधवा तरुण अशिक्षित कायद्याच्या संकटात सांपडलेली आणि तिच्या मानेवर टिळकांच्या करागंपणाची सुरी असे हे वरवरचे दृश्य पाहून यूरोपियन लोकांच्या मताचे पारडे आधीच टिळकांच्या विरुद्ध खाली गेलेले. व त्यात काही स्त्रीदाक्षिण्याची व काही पुनर्जापणाची भर पडून ते आणखी खाली गेले असल्यास नवल नाही. क्रॅमन्टम् साहेबांचा निकाल हा टिळकांच्या तोंडावर अपयशाच्या वज्रलेपासारखा राहणार. या नैतिक गुन्हेगारीतून त्यांना वर डोके केव्हाच काढता येणार नाही, त्यांचे यापुढील सार्वजनिक चरित्र संपले व त्याबरोबर पूर्वी मिळविलेला लौकिकहि गेला अशीच पुष्कळानी मनाशी गाठ घातली. आणि म्हणूनच टिळकांच्या आयुष्यातील अधिकांत अधिक संकटाचा काळ जर कोणता असेल तर तो या खटल्याच्या वेळचा होय असे आम्ही तरी म्हणतो. पण हा संकटकाळ आणखी वर्ष सहा महिने टिकावा असे घटितच होते. त्याचा प्रकार असा.

(८) सेशन कोर्टाचा निकाल

ता. २४ आगष्ट रोजी मि. क्लेमन्टस् यानी टिळकाना शिक्षा दिली व लगेच त्यांना येरवडा येथील तुरुंगात नेले. पण निकाल काय होणार याचा अदमास असल्यामुळे टिळकांच्या वकिलांनी सेशन कोर्टाकडे करण्याच्या अपिलाची यादी आधीच लिहून तयार ठेविली होती, व शिक्षा सांगताच टिळकांची त्यावर सही घेऊन ती गुदरण्यात आली. मुदैवाने सेशन कोर्ट व क्लेमन्टस्साहेबांचे कोर्ट ही एकाच इमारतीत दहावीस पावलांच्या अंतरावरच होती. यामुळे अपील ताबडतोब दाखल करता आले. पण सेशन जज ल्यूकस यांचेपुढे आधी चालत असलेले काम संपून, अपिलाची जुजबी मुनावणी होऊन, जामिनावर टिळकाना खुले करण्याचा हुकूम हाती पडून तो येरवड्यास नेऊन तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यावर बजावीपर्यंत महजच चार दोन तास लागले. पण मुदैवाने सदर अधिकाऱ्याने आधीच सबूरी केली असल्याकारणाने टिळकांचे कपडे बदललेले नव्हते. यामुळे त्याच दिवशी त्यांना सोडवून घरी परत आणता आले. मि. ल्यूकस यांचे पुढे अपिलाचे काम आक्टोबरात व डिसेंबरात मिळून संपले. अपिलाचे काम टिळकांतर्फे हायकोर्ट वकील दाजीसाहेब खरे यानी चालविले. आणि मुनावणीच्या वेळची प्रश्नोत्तरे व एकंदर रागारंग पहाता टिळक बहुधा सुटणार असाच सर्वांचा अंदाज झाला. तो इतका की तारीख ४ जानेवारी १९०४ रोजी कोर्टात टिळकांबरोबर गेलेली त्यांची मित्रमंडळी व निकाल ऐकण्यास आलेली इतर मंडळी मनात आनंदित होती. आणि कोणी निकालाच्या तारा कशा व कोणा कोणास लिहाव्या तर कोणी पेढे व फुलांचे हार केव्हा आणावे या विचारात मनातून गर्क होते. ल्यूकससाहेबांनी बरोबर ११॥ वाजता आपला निकाल वाचण्यास सुरवात केली. निकाल म्हणजे काही विधाने उलट सुलट दोन्ही पक्षाविषयी व्हावयाचीच व त्याप्रमाणे ऐकणाराचे जीव खालवर होत होते. पण शेवटी शेवटी न्यायाधीश एकदम जे घसरले ते सावरले नाहीत. आणि “टिळकानी खोटी साक्ष दिली असा माझा निष्कर्ष आहे” असे त्यांनी म्हणताच टिळकाना व त्यांच्या मित्रमंडळींना एकदम कोणी धक्का देऊन पाताळात लोटल्यासारखे झाले !

पण सेशन जजाना दोन तीन गोष्टींनी दुःखाचे ओझे किंचित् कमी केले. ते असे की दीड वर्षांच्या शिक्षेऐवजी सहा महिन्यांची सजा केली व हे करण्याला कारण म्हणून असे दिले की “जगन्नाथ महाराजांचे दत्तविधान प्रत्यक्ष झाले असे सांगण्यात टिळकांचा हेतू सर्वस्वी शुद्ध व इस्टेटीचे हित सांभाळण्याचाच होता. नागपूरकरासारख्या अप्रामाणिक मनुष्याच्या आणि सर्वस्वी त्याच्या तंत्राने वागणाऱ्या तार्किकमहाराजांच्या हाती इस्टेट गेली तर ती खास बुडणार असे टिळकाना वाटत होते व कोणाहि सूत्र मनुष्याला या कामी तसेच वाटणार. नागपूरकर व तार्किकमहाराज यानी क्लेमन्टस्पुढे स्वतः खोऱ्या साक्षी दिल्या. पण टिळ-

कानी खोटे सांगितले ते खोटे सांगावे या इच्छेने सांगितले असे नाही, तर अँस्टनसाहेबांच्या कोर्टात फार दिवस चाललेल्या त्रासदायक उलटतपासणीत प्रतिकार करता करता खोटी साक्ष देण्याची पाळी टिळकावर आली असावी. ” तसेच “ ताईमहाराजांना वाड्यात प्रतिबंध ” ने निषेधित ठरवून क्लेमन्टस् यानी खोट्या प्रतिज्ञेच्या दुसऱ्या आरोपावर त्यांना गुन्हागार ठरविले होते. पण ताईमहाराजांना स्वतः वाड्यात केव्हाहि प्रतिबंध झाला नव्हता असे शाबित धरून या दुसऱ्या आरोपातून टिळकाना त्यांनी दोषमुक्त केले. अशा रीतीने बाकीचे अनेक आरोप कमी होत होत औरंगाबादेस प्रत्यक्ष दत्तविधान झाल्याचे वाक्य तेवढे खोटे इतकाच टिळकांवर आरोप शिल्लक राहिला. तरी पण अजून वनावट कागद केल्याचे वगैरे आरोप शिल्लकच होते. पण ते प्रत्यक्ष चार्ज ठेवण्याच्या मजलीला जाऊन भिडले नव्हते. ल्यूकससाहेबांच्या निकालासंबंधाने किल्ल्यांचा तर्क असा आहे की ते पहिला बराच भाग लिहीपर्यंत टिळकाना सर्वस्वी दोषमुक्त करण्याच्या विचारात असावेत पण शेवटी तो त्यांचा विचार बदलला असावा. मग ते कोणत्याहि कारणाने असो.

(९) हायकोर्टाचा निकाल

ल्यूकससाहेबांनी निकाल दिला त्या दिवशी फिरून टिळकाना येरवड्याच्या तुरुंगात नेण्यात आले. पण या वेळी पूर्वीप्रमाणे त्यांना तावडतोव जामिनावर सोडवून घेण्याची सोय नसल्याने तारीख ४ ते ७ जानेवारी १९०४ पर्यंत चार दिवस टिळकाना इतर कैद्यांप्रमाणेच राहावे लागले. ता. ८ रोजी हायकोर्टाच्या हुकुमावरून त्यांची जामिनावर सुटका झाली. हायकोर्टात टिळकातर्फे दाजीसाहेब खरे यानीच काम चालविले. अपिलाची सुनावणी ता. २४, २५ व २९ फेब्रुवारी अशी तीन दिवस चालली. आणि ता. ३ मार्च रोजी न्या. जेन्किन्स व बॅटी यानी टिळकाना दोषमुक्त करून सोडून दिले. इतकेच नव्हे तर हे करण्यापूर्वी त्यांनी सरकारी वॉरिस्ट्राकडून टिळकांवर शिल्लक असलेले इतर सर्व आरोप सरकाराने परत घेतल्याची कबुली तोंडाने वदवून आपल्या कागदावर नोंदवून घेतली. आणि अशा रीतीने तीन वर्षे चाललेला टिळकांचा न्यायकोर्टातील छळ संपला ! ४ एप्रिल १९०२ रोजी अँस्टनसाहेबांनी टिळकांविरुद्ध मुख्य व गौण मिळून दहा बारा आरोपांचे काहुर आणले. आणि ४ मार्च १९०४ पर्यंत हे सर्व आरोप एका-मागून एक वितळत जाऊन टिळकांच्या डोक्यावरचे लोंकिकाचे आभाळ सर्वस्वी निरभ्र झाले. पण ते होण्यापूर्वी टिळकाना प्रत्यक्ष कोर्टात आरोपी म्हणून सुमारे १६० दिवस हजर राहावे लागले. आणि त्या मानाने इतर श्रम व खर्च किती पडला असेल याची कल्पना कोणासहि येईल. मात्र समाधान इतकेच की या सर्वांची किंमत देऊन का होईना पण टिळकांचे म्हणणे अखेर खरे ठरले आणि त्यांच्या प्रतिपक्षीयांचा पुरा मोड झाला. हायकोर्टाने टिळकांचीच जवानी खरी मानली. त्यांच्या

तफेंचा तोंडी पुरावा खरा मानून जमेस धरला. ताईमहाराज व नागपूरकर यांनी खोट्या साक्षी दिल्या हे ल्यूकससाहेबांचे विधान जमेस धरून तेच कायम केले. टिळकांचा हेतू शुद्ध असल्याबद्दल तर खालपासून वरपर्यंत एकवाक्यताच होती. अॅस्टन साहेबानी टिळकाना शुद्ध सैतान ठरविले होते. क्लेमन्टस् साहेबानी अप्रामाणिकपणाचा आरोप काढून टाकून हट्टीपणामुळे हा गृहस्थ वेडा झाला व वाटेल ते करीत सुटला असे त्यांच्या दोषांचे किंचित सौम्य वर्णन केले होते. त्याच्यापुढे जाऊन टिळकांचे हेतू अगदी निर्मळ होते असे ल्यूकससाहेबानी लिहून ठेवले होते. आणि शेवटी हायकोर्टाने केवळ त्यांचे हेतूच नव्हे तर कृत्ये आणि विधाने ही उमद्या भावनेची व सत्याला धरून होती असा निर्णय दिला. अशा रीतीने टिळकांच्या मागचे हे फौजदारी कर्मकांड या प्रकरणापुरते पुरे झाले !

असो. हायकोर्टाच्या निकालात सर्व गोष्टी खुलासेवार दिल्या असल्यामुळे त्यांना मुख्य भाग खाली दिला आहे:—

“ताईमहाराजानी स्वतःचा हेतु साधण्याकरिता जी साक्ष दिली त्याच्याविरुद्ध पुष्कळ संभावित गृहस्थांच्या जवान्या झाल्या आहेत. पण ‘नेटिव लोकांची साक्ष विश्वसनीय नसते अशी’ काही तरी निरर्थक सबब लावून हा सर्व पुरावा कोर्टाने एके बाजूस ठेवला आहे. तपासणी अर्जात दस्तऐवजी पुराव्याचा मुख्य मुद्दा आहे त्याअर्था त्याच्याच मुख्यत्वेकरून विचार करू. ताईमहाराजांचे म्हणणे दस्तऐवजी पुराव्यावरून किती टिकते हे आता पाहणे आहे. दस्तऐवज देान प्रकारचे आहेत. एक औरंगाबादेस जाण्यापूर्वीचे आणि दुसरे औरंगाबादचे व त्यानंतरचे. पैकी फियादीतर्फे असे म्हणणे आहे की, “पहिल्या वर्गातील दस्तऐवजावरून औरंगाबादेस दत्तक घेण्याचा विचार कायम नव्हता. पहिल्यापासून बाळामहाराजांच्या मनात होते असे दिसून येते ? आणि दुसऱ्या वर्गाच्या दस्तऐवजात शारीरिक दानप्रतिग्रहाचा उल्लेख नाही यावरून सदर प्रकारचा दानप्रतिग्रह औरंगाबादेस झाला नाही असे सिद्ध होते. ” यापैकी पहिल्या वर्गातील दस्तऐवज महत्त्वाचे नाहीत. कारण त्यावरून फार झाले तर एखादी गोष्ट संभवनीय आहे किंवा नाही एवढेच सिद्ध होईल. याकरिता त्या वर्गातील दस्तऐवज सोडून देऊन दुसऱ्या वर्गातील दस्तऐवजाकडे वळू. या वर्गातील दस्तऐवज देान प्रकारचे आहेत. एक औरंगाबादेस झालेले व दुसरे औरंगाबादेहून परत आल्यावर झालेले. शास्त्री याचे सर्टिफिकेट दत्तकपत्राचा मसुदा दत्तकपत्र आणि भाऊसाहेबास ताईमहाराजानी दिलेले पत्र हे पहिल्या प्रकारचे दस्त ऐवज होत. आणि टिळक यांनी एजंटसाहेबांस पाठविलेली यादी नागपुरकरांचे कुंभोजकर यास पाठविलेले पत्र टिळकानी ट्रस्टीकडे केलेला रिपोर्ट कोर्टास केलेला मनाईचा अर्ज आणि कोल्हापुरास पाठविलेल्या तारा व यादी दुसऱ्या प्रकारात मोडतात. यापैकी टिळकानी एजंटसाहेबांकडे पाठविलेली यादी ही सक्कदृशनी त्यातील मराठी शब्दावरून आरोपीच्या विरुद्ध आहे असे वाटते. हे शब्द ‘दत्तविधानाचा समारंभ’ हे होत. दत्तविधानाचा समारंभ होईल तेव्हा दरबारास

मेहरबानास आमंत्रण होईल असे यात आले. यापुढील काळात तो असे म्हणत असे की ही यादी पाठविवी तेव्हा दत्तविधान किंवा शारीरिक दानप्रतिग्रह झालेले नव्हते. परंतु टिळक यानी आपल्या जवानीत या शब्दाचा खुलासा केलेला आहे: व तो खुलासा फिर्यादीतर्फेचे वकील यांस कळला नाही किंवा तो समजून घेण्याची त्यांची इच्छा नव्हती असे दिसते. तो खुलासा असा आहे की, “ दत्तविधानाचा समारंभ ” म्हणजे दत्तविधान झाल्यानंतर त्यासंबंधी जो समारंभ किंवा जेवणावळी देण्याचा वेगळे उत्सव करतात तो त्यावरून दत्तविधान झाले नाही असे होत नाही.

“ हा खुलासा बरोबर नाही असा फिर्यादीतर्फे काही पुरावा आलेला नाही. आणि अँडव्होकेट जनरल यानी माहिती घेऊन या कोर्टात असे कबूल केले आहे की टिळक यांस उद्दिष्ट असलेला अर्थ व्यक्त करण्यास या दस्तऐवजात आहेत त्यापेक्षा निराळ्या प्रकारचे शब्द घालता आले नसते. इंग्रजी भाषेत देखील Wedding breakfast (लग्नाची जेवणावळ) किंवा Christening party [नामकरणाचा समारंभ] असे शब्द वापरतात पण त्यावरून लग्नाचा किंवा नामकरणाचा विधि त्याच वेळी व्हावयाचा असा बोध होत नाही. याखेरीज टिळकानी ट्रस्टीकडे जो रिपोर्ट केला आहे त्यात ‘ आपण औरंगाबादेस ताईमहाराजांच्या मांडीवर मुलगा दत्तक देऊन आलो ’ असे स्पष्ट लिहिले आहे. हा रिपोर्ट नागपूरकरांच्या दृष्टीस पडला होता असे दिसून येते. तथापि त्यास मांडीवर मुलगा दिल्याचा प्रत्यक्ष केलेला उल्लेख खोटा आहे असे त्या वेळी नागपूरकर याने म्हटल्याचे दिसत नाही आणि नागपूरकर तेव्हाहि बाळामहाराजांच्या तर्फे खटपट करीत होता हे लक्षात आणले म्हणजे या मुद्याचे महत्त्व समजते. रा. टिळक यानी याप्रमाणे आपल्या रिपोर्टात मांडीवर मुलगा दिल्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख केला असताहि हे शब्द लाक्षणिक आहेत असे धरून टिळक यानी आपल्या पत्रात कोठेहि शारीरिक दानप्रतिग्रहाचा उल्लेख केलेला नाही असे स. जज यानी कसे ठरविले हेच आम्हास समजत नाही. शारीरिक दानप्रतिग्रह दाखविण्यास यापेक्षा दुसरे चांगले शब्द सांगता येत नाहीत ही गोष्ट फिर्यादीतर्फे कबूल करण्यात आली आहे. आणि हे जर कबूल आहे तर अशा प्रकारच्या शब्दाचा स्पष्ट अर्थ सोडून आरोपीच्या विरुद्ध त्याचा लाक्षणिक अर्थ करणं हे फौजदारी न्यायाची जी मूलतत्त्वे आहेत त्यास अत्यंत विरुद्ध आहे. हा रिपोर्ट वनावट असावा असे ध्वनित करून हा आरोपीतर्फेचा पुरावा विश्वसनीय नाही असे दाखविण्याचा फिर्यादीतर्फे आमच्यापुढे प्रयत्न केला होता. पण यास काही आधार दाखविण्यात आला नाही किंवा म्याजिस्ट्रेटपुढेहि तक्रार केलेली नाही व स. जज यानीहि ती घेतली नाही आणि ती खरीहि नाही असे दिसून येते. सरते शेवटी नागपूरकर याने ‘ मी औरंगाबादचा दत्तक रह होण्याबद्दल खटपट करणार नाही ’ असे जे लिहून दिले आहे त्यावरुहि औरंगाबादेस मुलगा मांडीवर देऊन आपण परत आलो असे जे महत्त्वाचे विधान टिळकानी आपल्या रिपोर्टात केले आहे त्यासच बळकटी येते. हा रिपोर्ट ५ जुलै

१९०१ रोजी झाला. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. ६ जुलै रोजी ताईमहाराज यांनी एजंटकडे जाऊन जी लेखी तक्रार दिली तो दस्तऐवज आमचेपुढे आहे. त्यात 'टिळकानी केलेला मुलगा मला पसंत नाही' असे शब्द आहेत. या शब्दांचा अर्थ आमचे मते औरंगाबादेस पुरे दत्तविधान झाले असा होतो. पण सेशन जज्ज यांनी तिकडे दुर्लक्ष केले आहे. अॅडव्होकेट जनरल यांचे असे म्हणणे आहे की या वाक्याचा अर्थ वागदानापुरता धरावा पण त्यात काही अर्थ नाही. दुसरा दत्तक होण्याचे वेळी मनाई मागण्याकरिता टिळक यांनी १२ जुलै रोजी जी दिवाणी कोर्टात फिर्याद केली त्यात औरंगाबादेस दत्तक घेतल्याचा उल्लेख नाही एवढ्यावरून औरंगाबादेस दत्तक झाला नाही असे आम्ही अनुमान काढावे असे फिर्यादीचे म्हणणे आहे आणि से. जज्ज यांनीहि तसेच अनुमान केले आहे. परंतु हा मुद्दा इतका निराधार आहे की तो फिर्यादीतर्फे पुढे कसा आणू दिला व त्यास धनभर तरी खालील कोर्टाने कसा थारा दिला हे आम्हास समजत नाही.

“खोऱ्या प्रतिज्ञेच्या खटल्यात पुराव्याचा विचार करताना किती सावधगिरी ठेविली पाहिजे याबद्दल थोडासा विचार येथे केला पाहिजे. इंग्लंडातील कायद्याप्रमाणे पाहिले तर (आणि हिंदुस्थानातील कायदा इंग्लंडातील कायद्याच्या पायावरच ग्मलेला आहे) खोऱ्या प्रतिज्ञेचा गुन्हा शाबित करण्यास दोन साक्षीदारांची जरूर आहे किंवा एक साक्षीदार असून त्याच्या प्रत्यंतरास दुसऱ्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी शाबित केल्या पाहिजेत. हा नियम काही उगीच घातलेला नाही. तो न्यायाच्या मूलतत्त्वावर अवलंबून आहे आणि हिंदुस्थानच्या कायद्यात जरी असा स्पष्ट नियम नसला तरी न्याय करताना न्यायाधीशाने हा विचार मनात ठेवला पाहिजे. अशा दृष्टीने पाहिले तर या खटल्यात दिलेली शिक्षा बिलकूल टिकत नाही. परंतु यदाकदाचित् हा नियम बाजूला ठेवला तरीहि से. जज्जांच्या निकालावरून पाहता आरोप शाबित धरण्यास पुरेसा आधार नाही. सारांश आरोपीविरुद्ध ताईमहाराज ही एकच साक्षीदार आहे आणि तिने आरोपीविरुद्ध खोटी साक्ष दिली असे ज्या अर्थी से. जज्जाचे म्हणणे आहे त्या अर्थी तिचे म्हणण्यास से. जज्जानी सांगितलेल्या तीन प्रकारापैकी कोणत्या तरी प्रकारचा प्रत्यंतर पुरावा असल्याखेरीज तिचे म्हणण्यावर विश्वास ठेवता येत नाही.

“से. जज्ज यांनी या खटल्यातील पुरावा विश्वसनीय मानण्याचे जे तीन नियम दिले आहेत त्यापैकी तोंडी साक्षीस कागदपत्राचा दुजोरा असल्याखेरीज तोंडी साक्ष भ्रंवशाची नाही असा पहिला नियम दिला आहे त्याखेरीज दुसरा नियम या खटल्यात लागू पडत नाही असे अॅडव्होकेट जनरल यांनी कबूल केले आहे. व त्यांचे असे म्हणणे आहे की ताईमहाराजांच्या साक्षीस दस्तऐवजी पुराव्याने बिलकुल दुजोरा मिळत नाही. हाच खटला जज्ज आणि ज्यूरी यांच्यापुढे असता तर ज्यूरीचा अभिप्राय विचारण्याचीच जरूर नव्हती अशा प्रकारचा हा दस्तऐवजी पुरावा आहे तथापि मॅजिस्ट्रेट यांनी आपल्या निवाड्यात असे

लिहिले आहे की “ तार्कमहाराजांची साक्ष जरी झाली नसती किंवा घेता आले नसती तरीहि आरोपीविरुद्ध पहिल्या म्हणजे दत्तविधानाच्या आरोपग्रंथाने पुरावा आहे त्यात यत्किंचितहि कमी पडेल. ”
 संबंधाने आमचे असे मत आहे की से. जज्जानी झटल्याप्रमाणे जरी त्याचा अर्थ केला तरी फार झाले तर थोडासा संशय उत्पन्न करण्यापलीकडे त्याची जास्त किंमत नाही. त्यावरून कोणतीहि गोष्ट कायदेशीर रीतीने शाबीत होत नाही किंवा प्रत्यंतर पुराव्यासहि त्याचा उपयोग नाही. अमुक एक ठिकाणी अमुक एक गोष्ट सांगितली नाही असे गृहीत धरून त्यावरून से. जज्जानी आपली अनुमाने काढली आहेत. पण वर सांगितलेच आहे की अमुक एक दस्तऐवजात अमुक एक प्रकारचा उल्लेख नाही असे मानण्यासच काही कारण नाही. शब्दांची ओढाताण करूनच असा अर्थ काढावा लागतो आणि यदाकदाचित् सरळ अर्थ निघतो असे मानले तरीहि से. जज्ज यांनी काढल्याप्रमाणे अनुमान काढून शिक्षा देणे कायद्याप्रमाणे प्रशस्त नाही.

“ याप्रमाणे दस्तऐवजी पुराव्याचा विचार केला असता असे दिसते की रा. टिळक यांनी औरंगाबादेस मुलगा मांडीवर दिला असे विधान केले असताहि त्याच्याविरुद्ध तार्कमहाराज आणि नागपूरकर यांनी कोर्टात येईपर्यंत काही म्हटले नाही. अशा स्थितीत पुराव्याचा बेजा आरोपीवर टाकला हीच चूक होय. आमचे दस्तऐवजी पुराव्याबद्दलचे जे मत झाले आहे त्याप्रमाणे पाहता वाकीच्या दस्तऐवजांचा विचार करण्याची फारशी जरूरी नाही. कारण जी गोष्ट मुळीच शाबीत होत नाही त्याचा प्रत्यंतर पुरावा पाहण्याची तरी जरूर काय ? ता० १८ जूनच्या ट्रस्टीच्या ठरावासंबंधानेही आमचे हेच म्हणणे आहे. तथापि ज्याअर्थी या कागदाचा आमच्यापुढे बराच उदापोह झाला आहे त्याअर्थी त्यातील गोष्टी संबंधाने थोडासा येथे विचार करतो. या कागदापैकी मुख्य कागद म्हणजे दत्तकपत्र होय. यात शारीरिक दानप्रतिग्रह नाही असे फियादीचे म्हणणे आहे. परंतु शिल्पक काय गोष्टी राहिल्या त्या “ दत्तहोम वगैरे विधी आपल्या सवडीप्रमाणे आपण करावे ” या वाक्याने जर स्पष्ट सांगितल्या आहेत तर दत्तविधानास अवश्य लागणाऱ्या त्यापूर्वीच्या सर्व गोष्टी औरंगाबादेस झाल्या व दत्तहोम मात्र दुसरे ठिकाणी मवडीप्रमाणे व्हावयाचा होता असे याच कागदावरून स्पष्ट होते. शास्त्री यांच्या सर्टिफिकेटासंबंधाने हीच गोष्ट लागू आहे. तार्कमहाराजांनी भाऊसाहेब देव यास जे पत्र लिहून दिले आहे त्यात ‘ दुसरा दत्तक घेणार नाही ’ असे वाक्य आहे. पण या वाक्याचा अर्थ आरोपीविरुद्ध करता येत नाही. कारण त्याच्याबरोबरच ‘ जगन्नाथ यास औरस पुत्राचे सर्व हक्क प्राप्त झाले आहेत ’ असे म्हटले आहे. शारीरिक दानप्रतिग्रह २७ किंवा २८ तारखेस झाले यासंबंधाने से. जज्जानी जी शंका घेतली आहे तिचाही येथे उल्लेख केला पाहिजे. आरोपी गुन्हेगार आहे असे प्रथमतः गृहीत धरून ही शंका काढलेली आहे. पण अशा तऱ्हेने आरोपीचा गुन्हा

गृहीत धरून अनुमाने काढणे अगदी चुकीचे आहे आणि से. जज हे अशा प्रकारच्या चुकीस पात्र झाले आहेत हे अगदी उघड आहे.

“आम्ही या खटल्याचा विचार तपासणीच्या रूपाने करीत असल्यामुळे तोंडी पुराव्याबद्दल से. जज यांचे जे काही म्हणणे आहे त्याचा येथे जास्त विचार केला नाही. औरंगाबादेस मुलगा मांडीवर देणे से. जजसम असंभवनीय कसे दिसले हे आम्हास समजत नाही. आरोपीच्या वजनामुळे तार्डमहाराज यांनी जर खुर्चीने दत्तकपत्रावर सही केली तर तार्डमहाराजांच्या मांडीवर त्या म्हणतात त्याप्रमाणे त्याचे इच्छेविरुद्ध मुलगा देण्यास तरी काय हरकत होती ? तपासणीच्या कामात पुराव्याचा विचार करण्याचाही विचार हायकोर्टास अधिकार आहे. पण या कामी से. जजानी ज्या गोष्टी पुराव्यावरून शास्त्रीत धरल्या आहेत अथवा अमुक एक तोंडी पुरावा भरवशाचा व अमुक गैरभरवशाचा असा जो निकाल दिला आहे त्यात आम्ही हात घालीत नाही. तथापि आमचे असे मत आहे की आरोपीतर्फे ज्या साक्षी झाल्या त्याचा से. जजानी काहीच विचार केला नाही अशी तक्रार आरोपीने केल्यास ती गैरवाजवी होणार नाही. दस्तऐवजी पुराव्याचा नीट विचार किंवा अर्थ केलेला नाही व एकंदर खटला चालविण्याच्या कामी अथवा त्याचा निकाल करण्याच्या कामी जी तत्त्वे लाविली आहेत ती चुकीची आहेत एवढ्याच मुद्यावर या तपासणीच्या कामात आम्ही हात घातला आहे. आणि वर दिलेल्या कारणाकरिता या कामात आरोपीस निर्दोषी ठरवून त्यास झालेली शिक्षा आम्ही रद्द करतो व दंड वसूल केला असल्यास तो परत करावा असे फर्मावितो.”

हायकोर्टाचा निकाल तावडतोब तारेने सर्व हिंदुस्थानाला समजला. आणि मुंबई इलाख्यातूनच काय पण इतर प्रांतातूनहि टिळकाना अभिनंदनपर तारा व पत्रे शेंकडो आली. पुण्यास ता. २२ मार्च १९०४ रोजी रेमार्केटच्या पटांगणात मोठी सभा भरविण्यात आली. सभेला सुमारे आठदहा हजार लोक आले होते. बाहेरगावाहूनहि अनेक अभिनंदनपर संदेश आले होते. सभेची जागा निशाणे पताका लावून शृंगारली होती. अध्यक्षस्थानी अण्णासाहेब पटवर्धन यांची निवडणूक करण्यात आल्यावर बांशीचे वकील रामभाऊ साने यांनी हायकोर्टाचे आभार मानण्याचा ठराव मांडला. त्यात टिळकांचे साह्यकर्ते दाजीसाहेब खरे व दादासाहेब करंदीकर वकील यांचेहि आभार मानण्यात आले होते. दाजीसाहेब खरे हे उत्तरादाखल झणाले ‘टिळकांचा माझा लहानपणापासून परिचय असून त्यांची सत्यप्रियता मला प्रथमपासून माहित आहे.’ करंदीकर म्हणाले की ‘सत्याचा जय झाला म्हणण्यापेक्षा असत्याचा पराजय झाला इतकेच म्हणणे योग्य होईल.’ टिळकानीहि उत्तरादाखल भाषण केले. त्यात ते म्हणाले ‘मी विशेष धैर्य दाखविले असे म्हणण्यात अर्थ नाही. असा प्रसंग आला असता ज्याने असे धैर्य दाखविले नसते तो मनुष्य या संशेला पात्र ठरला नसता. समाजात कोणाला अन्याय झाला असता सरकारची किंवा न्यायकोर्टाची वाट न पाहता लोकानी

आपण होऊन आपले न्वरे मत प्रगट करणे हेच त्यांचे कर्तव्य होते. लोकमत माझ्या वाजूला आहे ही जाणीव मला होती म्हणूनच मी या संकटात टिकून राहिलो.

(१०) न्यायमूर्ति चंदावरकर

पण दिवाणी प्रकरण अद्यापि चालावयाचेच होते. ता. २३ सप्टेंबर सन १९०१ रोजी टिळक व इतर ट्रस्टी यांनी औरंगाबादचे दत्तविधान शास्त्रीद करून घेण्याकरिता अव्वल दावा आणल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. पण या मुकदम्यातील सर्व कागद प्रथम अँस्टन साहेबांकडे मग मॅजिस्ट्रेट कोर्टात मग सेशन्स कोर्टात व मग हायकोर्टात गेल्यामुळे दिवाणी कोर्टाला काहीच करता आले नाही. हायकोर्टात टिळक सर्व फौजदारी आरोपातून ता. ३ मार्च १९०४ रोजी मुक्त झाल्यावर हे कागदपत्र खाली आले. दरम्यान ताईमहाराज निवर्तल्यामुळे त्यांच्या जागी त्यांची अविवाहित कन्या शांताबाई यांचे नाव दाखल करण्याचा अर्ज होऊन तो मंजूर झाला. जुलै महिन्यामध्ये कैफियती पटून व मुद्दे निघून साक्षिदारांच्या यादी दाखल झाल्या. १९०५ सालच्या जून महिन्यात वादी या नात्याने टिळकांची साक्ष झाली. ती मधून मधून सुमारे चार महिने चालू होती. याह वेळी टिळकांची उलट तपासणी कमीत झाली. पण सर्व प्रतिकूल आक्षेप व कोट्या यापूर्वीच फौजदारी कज्ज्यात पुढे येऊन खर्ची पडून प्रतिपक्षाचे बुद्धिभांडवल संपले होते. त्यानंतर उभयपक्षी कमिशनने निघून औरंगाबाद व उमरावती येथील साक्षी पुराव्यात दाखल करून घेण्यात आल्या. हे कमिशनचे काम १९०४-०५ साली सुरू होते व शेवटी १९०६ साली जुलै महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस पुणे फर्टेक्लास कोर्टाने टिळकाना प्रत्येक सुवावर अनुकूल असाच निकाल दिला.

त्या सालच्या आक्टोबर महिन्यात या निकालावर प्रतिपक्षाकडून अपील दाखल झाले. पण त्याचा निकाल लागण्याला आणखी चार वर्षे लागली. हायकोर्टात या वेळी काम फार रेंगाळत चालू होते. पण याशिवाय आणखी एक कारण असे की सगळी कागदपत्रे छापविण्याला बराच वेळ लागला. शिवाय दरम्यान फिरून एकदा राजकारणाचे मांजर टिळकांच्या या दिवाणी मुकदम्याला आडवे गेले. कारण सन १९०८ साली टिळकांवर राजद्रोहाचा दुसरा खटला होऊन सहा वर्षे काळे पाण्याची शिक्षा झाली. त्यांना मंडाले येथे नेल्यावर सुमारे दीड दोन वर्षांनंतर हाय-कोर्टात न्या. चंदावरकर व न्या. हीटन यांच्यापुढे बाळामहाराजांचे अपील सुनावणीला निघून उभयता न्यायमूर्तींनी टिळकांच्या विरुद्ध निकाल दिला. अपीलाच्या सुनावणीच्या वेळी टिळकांतर्फे दाजीसाहेब खेर व दादासाहेब करंदीकर हे काम चालवीत होते. आणि काम चालविण्यास त्यांजकडून काहीच कसूर झाली नाही. तथापि न्यायमूर्तींनी वेगळी दृष्टि चालवून औरंगाबादचे दत्तविधान नाशाबित ठराविले. पूर्वी टिळकांवरील फौजदारी खटल्याच्या आधी चार वर्षे टिळकाना राजद्रोहाची शिक्षा झाली होती, तशीच हायकोर्टाच्या या निकालाआधी दोन वर्षे फिरून त्यांना राजद्रो-

हानी शिक्षा झाली होती हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. उभयता न्यायमूर्तींनी फिरून टिळकांचा पुरावा अविश्वसनीय ठरविला. स्वतः त्यांची साक्ष खरी मानली नाही आणि दस्तऐवजाचा अर्थ विपरीत केला. पण मन प्रतिकूल असले ह्याजणे सर्वच गोष्टी प्रतिकूल दिसू लागतात त्यातलाच हा प्रकार होय. टिळक व चंदावरकर यांचे पूर्वी केव्हाहि बनले नाही. उभयतांच्या मनात एकमेकाविषयी अत्यंत अनादर. आपल्या वर्तमानपत्रातून टिळकानी त्यांच्यावर सडकून टीका केलेली. तेव्हा सर चंदावरकरानी देखील कळुपित दृष्टीनेच या अपीलाला टिळकांकडे व त्यांच्या कृत्याकडे पाहिले असल्यास काय नवल ? चंदावरकरानी खालील कोर्टाचा निकाल तर फिरविलाच पण तसे करण्याला समर्थनपर कारण ह्यापुन देताना टिळकांवर अप्रामाणिकपणाचा आरोप लादला ! या आरोपात द्रव्यलोभाचा संबंध येण्याला वावच नव्हता ह्यापुन त्यांनी असे लिहिले की, 'अप्रामाणिकपणा हा अनेक प्रकारचा असू शकतो त्यात पैशाचा संबंध असलाच पाहिजे असे नाही. द्रव्यलोभाप्रमाणे अधिकारलोभानेहि मनुष्य अप्रामाणिक वर्तन करू शकेल. पण अधिकाराच्या जागी मनुष्य असला म्हणजे अर्थात् तो बोलेल तेच खरे'. फरक इतकाच की टिळकांच्या हेतूबद्दल असा संशय चंदावरकरानी घेतला त्याबद्दल त्यांना उघडपणे नावे ठेवण्याची कोणाला सोय नव्हती. आणि एखाद्याने जर असे ह्मटले असते की अधिकारलोभाने जसे टिळकानी हे दत्तविधानाचे खोटे काम केले त्याचप्रमाणे मुख्य न्यायाधीशाची जागा भिळण्याविषयीच्या अधिकारलोभाने सरकारचे वैरी जे टिळक त्यांच्या विरुद्ध चंदावरकरानी हा खोटा निकाल दिला तर ते म्हणणाऱ्याला कोर्टाची बेअदबी केल्याबद्दल शिक्षा झाली असती. पण जगात उलटेपालटे थोडेना थोडे आणि कोठेना कोठे तरी हेतुच असते ह्यापुन काही बरे. हायकोर्टात असा निकाल लागला आणि टिळक तर तुरुंगात. असे पाहून प्रतिपक्षाला आपण आता जिंकले असे सहजच वाटले असावे. पण 'अरक्षितं दैवबलेन रक्षति' या वचनाप्रमाणे टिळकांचे अपील प्रिन्ही कौन्सिलपुढे वेळेवर गुदरले गेले, इतकेच नव्हे तर त्यांच्या पश्चात् तेथील खर्चाची बरेच सर्व तजवीज होऊन अखेर टिळकांसारखाच निकाल प्रिन्ही कौन्सिलने दिला.

(११) प्रिन्ही कौन्सिलचा निकाल

तुरुंगात असताहि टिळकानी अपिलाची सुनावणी आपल्या तफें योग्य व्हावी म्हणून काय काय प्रयत्न केले हे मंडाले येथील त्यांच्या तुरुंगवासासंबंधी जी हकिगत पुढे आम्ही देणार आहोत त्यावरून दिसून येईलच. पण या प्रकरणाची पुढची थोडी हकिगतहि याच ठिकाणी दिली असता हे प्रकरण वाचकाना संगतवार समजेल म्हणून तीहि येथे आगाऊच देतो. टिळकातर्फेचे अपील मि. गार्थ यानी दाखल केले. त्यांत खालील निकालाविरुद्ध मुख्य कारणे दाखविली होती ती अशी. स्वतः तार्डमहाराजांच्या कैफियतीत जुलमाचा जो मुख्य मुद्दा जशा रीतीने

मांडला नव्हता तो निराळ्या एका रीतीने मांडण्याला हायकोर्टात परवानगी देण्यात आली हे गैरवाजवी होय. होमहवन झाले नसले तरी प्रत्यक्ष झालेले दत्तविधान फिरू शकत नाही ही गोष्ट विचारात घेतली नाही. तसेच बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राचा अर्थ चुकीचा केला. टिळक वगैरे ट्रस्टींनी ताईमहाराजांना त्यांच्या हक्काची योग्य समजूत दिली नाही असा जो आरोप ट्रस्टीवर केला तो निराधार आहे.

हायकोर्टाच्या निकालाची प्रत टिळकांकडे मंडाले येथे पाठविण्यात आली तेव्हा त्यांनी त्या निकालावर मुमंज पंचवीस बंद भरतील एवढी सविस्तर टीका लिहून आपल्या सॉलिसिटर लोकांकडे जेलम माफत पाठविली. ती वाचली आणि अखेर प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल वाचल्या म्हणजे उभयतांतील विचारसाम्य पाहून कौतुक वाटते. प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालात प्रथम कळ्याची हक्कित दिली आहे. नंतर प्रिव्ही कौन्सिलचे न्यायमूर्ति म्हणतात “पुराव्याचा विचार करता पुणे कोर्टाने काढलेल्या खरीज दुमरे कोणतंदि अनुमान त्यावरून निघणे शक्य नाही. प्रत्यक्ष दत्तविधानाचा भरपूर पुरावा झाला आहे. दत्तविधान म्हणजे मुलगा मांडीवर देणे ही गोष्ट सर्व हिंदु लोकाना माहीत असते. टिळकानी पत्रिका पाहणे सभा भरविणे दस्तऐवज करणे या सर्व गोष्टी करून फक्त मुलगा तेवढा मांडीवर देण्याचे शिष्टक ठेवले या गोष्टीवर विश्वास ठेवणे शक्य नाही. टिळकानी पुण्यास येताच ट्रस्टींना हक्कित कळविली त्यात दत्तविधान पुरे करून आला असे म्हटले आहे. क्वचित कोठे एखादा शब्द संदिग्ध पडला असेल. पण तोंडी पुराव्याने त्याचा उलगडा होतो. दत्तविधान करण्यापलीकडे दत्तविधानात दुसऱ्या काहा एक हेतू नव्हता. तोंडी पुरावा येमंरवशीक आहे असा चंदावरकरानी निकाल दिला तो चूक आहे. टिळकांवर व त्यांच्या साक्षीदारांवर कट करण्याच्या गुन्ह्याचा आरोप पर्यायाने चंदावरकरानी आणला आहे पण तो भयंकर असून खोटा आहे. हायकोर्टाच्या अनुमानास काडी इतकाहि आधार नाही. फौजदारी खटल्यातील जबाब्या हायकोर्टाने या दिवाणी खटल्यात ग्राह्य धरल्या ही गोष्ट फार वाईट केली. एकंदर दस्तऐवज पाहता त्यांना व तोंडी पुराव्याचा पूर्ण मेळ आहे. लुत्वासा न करून घेतलेल्या कागदपत्रांचा उपयोग हायकोर्टाने केला ही चूक होय. पुराव्याच्या कायद्यातील कलम १४५ हे हायकोर्टाने पाळले नाही हे पाहून आम्हाला खंद होतो. दत्तक घेतलेला मुलगा सगोत्र असल्यामुळे दत्तकहोमाची अवश्यकता नव्हती. टिळकानी लबाडी केली जवरी केली व आपल्या वजनाचा दुरुपयोग केला असे हायकोर्टाने झटले आहे पण कसे ते सिद्ध केले नाही. मृत्युपत्रात लिहिल्याप्रमाणेच सर्व व्यवस्था टिळकानी केली. जवरी केल्याचा पुरावा नाही. न्या. चंदावरकर विद्वान असतील पण त्यांनी ट्रस्टीवर जो आरोप केला तो सर्वस्वी अयोग्य आहे. बाई अल्पवयी होती व ट्रस्टी वजनदार होते येवढ्याच गोष्टीने ट्रस्टीने वजनाचा दुरुपयोग केला हे ठरत नाही. मनुष्याचा लौकिक आणि उच्च दर्जा हेच त्याच्या विरुद्ध संशय घेण्याला कारण मानावे हे योग्य नाही. तसे झाले तर लौकिकवान

होणे हा दुर्गुण मानावा लागेल ! लौकिक लाभणे ही आपत्ति समजावी लागेल ! वाईला द्रुस्टीनी तिचे हक्क समजावून सांगितले नाहीत या म्हणण्यात काही अर्थ नाही. ते हक्क समजावून सांगणे म्हणजे अमे का की 'वाई तुमचा मुलगा मेळ्याने तुम्ही अनायासे इस्टेटीच्या वारसदार व मालकीण झाला आहात. तरी आता दत्तविधानाच्या भानगडीत न पडणे हे तुमच्या हिताचे आहे. तुम्ही दत्तक न घेतल्याने तुमच्या नवऱ्याच्या श्राद्धादिक क्रिया होणार नाहीत. तरी काय हरकत ? तुम्हाला तर जन्मभर इस्टेटीचा उपभोग स्वतंत्रपणे घेता येईल ना ! ' असा सल्ला जर वाईला कोणी दिला असता तर हिंदु समाजाच्या दृष्टीने तो निव्वळ पाजीपणाचा ठरला असता. वाईने पर्याय द्रुस्टीविरुद्ध कधीहि तक्रार केली नव्हती व दत्तक घ्यावा हे लिच्याहि मनात होते हे उघड दिसते. मग तिचे हक्क तिच्या समजावून सांगितले नाहीत या म्हणण्यात काय अर्थ ? "

प्रिन्ही कौन्सिलची टीका इतका समर्पक आहे की तिने खोडण्याचा असा एकहि मुद्दा शिल्लक ठेवला नाही. पौजदारी स्वतःच्यातील जेन्किन्स व बॅरी यांनी दिलेला अखेरचा निर्णय आणि प्रिन्ही कौन्सिलने दिलेला दिवाणी कज्जातील हा अखेरचा निर्णय हे एकत्र घेऊन वाचले म्हणजे या दत्तक प्रकरणात टिळकांची खरी वाजू काय होती हे कोणार्गाहि कळून येईल. आणि वर एके टिकाणी त्या वेळच्या लोकांच्या ज्या अनेक शंकासुशंका टिळकांविरुद्ध असलेल्या मांडून द्याविल्या आहेत त्यांतील प्रत्येकीला या निकालात एकवट उत्तर मिळेल.

टिळकांच्या मृत्युकंतर सरकारने त्यांच्यावर जे काढून माजविले होते त्याला या निकालाने उधळून लावले. हा निकाल उलट झाला असता तर टिळकांवरील नैतिक अपराधांचे आरोप सिद्ध व दृढ झाले असते. आणि १९०३ ची स्थिति उलट दुष्पट जोराने फिरून प्राप्त झाली असती. राजद्रोहाच्या दोन स्वतःच्यात शिश्ना भोगल्यामुळे टिळकाना लोकांची जी सहानुभूति लाभली होती ती दत्तक प्रकरणातील अखेरच्या प्रतिकूल निकालाने सर्वेस्वी नष्ट झाली असती. टिळकाना सहानुभूति होती ती राजद्रोहाचे स्वटले होण्यासारखे लेख त्यांनी लिहिले येवढ्याकरिता नव्हती. त्यांची विद्रुत्ता त्यांचा सचेपणा त्यांचा स्वार्थत्याग व इतर अनेक नैतिक गुण यांच्यामुळे होती. अमुक लेख लिहिल्याबद्दल टिळकांवर राजद्रोहाचे स्वटले झाले अशा अर्थाची लोकांची हळहळ नव्हती. पण येवढ्या मोठ्या माणसाला राजकीय गुन्ह्याबद्दल अशी शिश्ना सोसावी लागायी ना ! त्यांचा असा छळ व्हावा ना ! त्यांना वेदिवासांचे असे दुःख भोगावे लागायी ना ! अशा अर्थाचीच ती हळहळ होती. पण टिळकानी खोटी साक्ष दिली हिशेब व कागदपत्र बनावट केले व एका अज्ञान विधवेवर दत्त-विधानाचा जुलूम केला या गोष्टी जर वरिष्ठ कोर्टात सिद्ध मानल्या गेल्या असत्या तर टिळकांचा मोठेपणा तो काय शिल्लक राहिला असता ? आणि त्यांच्याकरिता सहानुभूतीने कोण हळहळणार होते ? केसरीने म्हटल्याप्रमाणे "कायदा न्याय व नीति या तिहींच्या विरुद्ध वर्तन केल्याच्या दोपारोपांच्या धुळीची जी वावटळ टिळकां-

च्या प्रतिपक्षानी त्याजवर उठविली तिजपैकी एकहि कण त्यांच्या अंगाला अखेर चिकटला नाही. किंबहुना 'प्रतिपक्षाच्या अंगावर पुष्कळसा चिखल फेकावा म्हणजे त्यातला एखादा कण तरी अंगावर राहतोच' या इंग्रजी भाषेतील दुर्जननीति-वचनान्या टिळकानी मूर्तिमंत अपवादच उत्पन्न केला असे म्हणण्यास हरकत नाही. हे सर्व होण्याला टिळकाना १४ वर्षे रात्रंदिवस काळजीत काढावी लागली व व १०-१० हजार रुपये पदरचे खर्चावे लागले. याचा जाब या लोकी व परलोकी कोण देईल तो देवा ! पण नृत् तरी शत्रूचे शासन कसे होईल या विचारापेक्षा आपला शब्द अखेर खरा ठरला व यश मलीन होणार होते ते वाचले येवढाच विचार त्यांचे सर्व श्रम परिहार करण्यास पुरेसा आहे. म्हणून हा दिवस आणून दिल्याबद्दल अमूर्त ब्रिटिश न्यायनीति व तिला स्मूर्त करणारा अमूर्त परमेश्वर यांचे कृतज्ञता-बुद्धीने आभार मानण्याच्या कामी टिळकाना त्यांच्या हजारो हितचिंतकांचीहि जोड मिळणार होती. " तात्पर्य १९०३ साली क्लेमंटस् सहेबांच्या निकाला-च्या वेळी टिळकाना सर्व आयुष्यातील कठिणातील कठिण काळ गेला असे म्हटले तर १९१५ साली प्रिव्ही कौन्सिलच्या या निकालाने त्यांना आयुष्यातील सर्वात अधिक आनंदाचा काळ दाखविला असेच म्हणावे लागेल. इतर आनंद व इतर दुःख त्यांच्या स्विसगणतीत नव्हती. स्वतःचा मुलगा किंवा कुटुंब मेल्यामुळे त्यांच्या डोळ्याच्या पाणी आले नाही किंवा राजद्रोहाच्या खटल्यात शिक्षा सांगितल्या वेळी त्यांचा चेहेरा उतरला नाही. याच्या उलट स्वतःला राष्ट्रीय समेचे अध्यक्ष निवडल्याचे ऐकून त्यांच्या तोंडाची कळी विशेष उमलली असेहि झाले नाही. पण आपली स्वर्गी अत्र किंवा बेअत्र काय ती या ताईमहाराज प्रकरणातील निकालावर अवलंबून आहे असे त्यांच्या मनाने सहजच घेतले होते. घाटात जशी आगगाडी मोठ्या कष्टाने चढ उतार करीत असते तसा सुखदुःखाचा व अत्रबेअत्रचा चढउतार त्यांनी वारा वर्षे सोसला होता. आणि शेवटी शेवटी तर तुरुंगवास आणि त्यातच त्यांच्या कानी पडलेला दत्तकप्रकरणातील हीटन-चंदावरकर यांचा निकाल हे लक्षात घेतले असता ह्या शेवटच्या चढाचा टप्पा त्यांना फारच कष्टप्रद झाला असला पाहिजे. पण घाट चढताना शेवटच्या बोगद्यातून गाडी बाहेर पडली हे ज्ञान प्रवाशाला झाले असता जो विरामाचा आनंद त्याला होतो, आणि आता यापुढे सरळ मार्ग लागला आता गाडी भरधाव चालेल या आश्वासनाने त्याचे मन जसे सुप्रसन्न होते, तसेच टिळकांचेहि मन प्रिव्ही कौन्सिलच्या या निकालाने झाले असले पाहिजे. आणि या-नंतरच्या पाच वर्षांतील ज्या हकीकती आम्ही पुढे यथाक्रम देणार आहोत त्या वाचल्या असता आम्ही जे वरील विधान केले त्याची सत्यता वाचकाना सहजच पटेल.

(१२) मुंबई सरकारचा उपद्व्याप

प्रिव्ही कौन्सिलने औरंगाबादचे दत्तविधान खरे ठरविले यामुळे बाळा-महाराजांच्या दत्तविधानाचा आपोआपच निकाल लागला. तरी पण मुंबई सरकारने

या निकालविषयी जितक्या प्रकारानी नाराजी व अमान्यता दाखविता येईल तितक्या प्रकारानी ती दाखविण्यास कमी केले नाही. प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल लागला होता, जगन्नाथमहाराज हे सज्जन झाले होते, ताईमहाराज निवर्तल्या होत्या, शांताकाचा इस्टेटीवर काही हक्क उरला नव्हता, अशा स्थितीत ट्रस्टीची इस्टेट कोर्ट ऑफ वार्डच्या ताब्यात होती ती त्यांनी ताबडतोब निबंध परत घ्यावी. पण त्यांनी तसे केले नाही. आपला हात काढून घेण्यात फार खटखट केली. शेवटी इलाज नाही, आणखी त्रास दिला तर कोर्ट ऑफ वार्ड्सवर दावा लावण्याला टिळक कमी करणार नाहीत, असे सरकारने पाहिले तेव्हाच त्यांनी इस्टेटीवरील आपले पाश काढून घेतले व जगन्नाथमहाराज यांचे नाव चौहीकडे दाखल केले. बाबामहाराजांचे उत्पन्न बहुतेक खाजगी इनामी होते. त्यात वतन सरंजाम असला काही एक संबंध नव्हता. तसे असते तर प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल धाव्यावर बसवून मुंबई सरकारने ते उत्पन्न वाळामहाराजाना दिले असते किंवा खालसा केले असते आणि आपल्या फजितीचा सूड घेण्याकरिता ते जगन्नाथमहाराजाना लाभ दिले नसते. पण वतनासरंजामाचा काही संबंध नसल्यामुळे त्यांचा काही इलाज चालेना. पण इतर कामात म्हणजे जेथे करणे न करणे त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून होते तेथे त्यांनी करिता येईल तितकी कुचगई केलीच. उदाहरणार्थ बाबामहाराज हे जमे मोठे इनामदार होते तसेच त्यांचे नाव पहिल्या प्रतीचे सरदार म्हणून नोंदलेले होते. अर्थात् प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालामुळे जगन्नाथमहाराजाना जसे सर्व इनामी उत्पन्न परत मिळाले त्याप्रमाणे त्यांची वडिलार्जित सरदारीहि त्यांना ताबडतोब मिळावयास पाहिजे होती. पण सरकारने या कामी बारा बेंपे घोल घातला. आणि हल्ली त्यांना सरदारी मिळाली आहे तरी ती वडिलार्जित न म्हणता स्वाजित असे म्हणता येण्याइतका मोठा खंड मध्ये पडला होता. १९१५ पासून १९२० पर्यंत टिळक जिवंत असल्यामुळे प्रत्यक्ष त्यांच्याशी जगन्नाथमहाराजांचा निकट संबंध. यामुळे जगन्नाथमहाराजाना सरदारी मिळाली नाही. टिळकांचा मानसपुत्र त्यांच्या कृपेचा आश्रित त्यांच्या सल्लामसलतीने चालणारा मुलगा त्याला सरदार करून सरदारांच्या पटाला राजद्रोहाचा संपर्क कसा घडवावा ! पुढे १९२० साली टिळक निवर्तले. मग तर टिळकांचा व जगन्नाथमहाराजांचा संबंध नव्हता ना ? पण पुढे सरकार त्यांना म्हणू लागले की टिळकांचा तुमचा संबंध तुटला तरी टिळकांचे अनुयायी व ऋणानुबंधी लोक यांच्याशी तुमचा संबंध आहेच. संबंध सात वर्षांच्या अनुभवाने सरकारने पाहिले की जगन्नाथमहाराज हे केवळ सरदारी मिळण्याकरिता आपल्या कृतज्ञतेला हरताळ फासण्याला तयार नाहीत. आणि सरकाराला खूप करण्याकरिता म्हणून स्नेहार्जित ऋणानुबंध तोडण्याला ते तयार नाहीत. पण दुसरे पक्षी त्यांचे वर्तन साधे सरळ आहे ते सामान्यतः लोकोपयोगी अशाच कामात पडणारे गृहस्थ आहेत इतर उपद्रव्याप करीत नाहीत असे सरकारने पाहिले तेव्हाच गेल्या वर्षी त्यांचे नाव सरकारने त्यांच्या वडिलांच्या जागी घातले.

सन १९०३ च्या सप्टेंबरांत तार्डमहाराज वारल्या तेव्हा ट्रस्टींनीं डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडे अर्ज केला की हल्ली दत्तकाचा वाद चालू आहे तरी या वादग्रस्त स्थितींत इस्टेटीची धूळधाण न व्हावी म्हणून ती सरकारने कोर्ट ऑफ वार्डसच्या ताब्यात घ्यावी. डिस्ट्रिक्ट जज मि. ल्यूकस यांनी हे म्हणणे मान्य करून १८२७ च्या ८ व्या रेग्युलेशनप्रमाणे इस्टेट कोर्टाकडे घेऊन कोर्टाचे नाशर यांना वहिवाटदार नेमले. तार्डमहाराज यांना बाळामहाराज हाच आपला खरा दत्तक मुलगा असं म्हणून त्याजकडे पुण्यातील राहण्याचा वाडा व अंगावर घालण्याचे काही दागिने दिले होते. ही दोन प्रकारची मिळकत मात्र बाळामहाराजांकडे राहिली. पण त्यासंदर्भात काही दागिन्वापुरता त्याजकडून जामीन घेण्यात आला होता. पुढे १९०८ साली नवीन कोर्ट ऑफ वार्ड्स अॅक्टाप्रमाणे पुणे कॅलक्टर यांनी दाव्यातील इस्टेट डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडून आपल्याकडे वहिवाटिला घेतली. वास्तविक कोर्ट ऑफ वार्ड्स हे मिळकतीचे गवणदार व निःपक्षपाती असावयास पाहिजे. पण या कामात टिळकांचा संबंध पोचतो म्हणून कॅलक्टरने नागमोडी धोरण स्वीकारले. इस्टेट मूळ बाळामहाराजांची व दत्तकाचा निकाल लागलेला नव्हता. अर्थात मूळ बाळामहाराजांची इस्टेट असं नाव दाखल करूनच ती ताब्यात घ्यावयास पाहिजे होती. पण प्रथम तार्डमहाराजांचे नाव कारगदोपती लाविले व त्याला टिळकांच्या वकिलाने हरकत घेतल्यावर तार्डमहाराजांच्या नावाचे ठिकाणी बाळामहाराजांचे नाव दाखल करून आवर्दोपती घातला ! या वेळी मुंबई हायकोर्टाचा निकाल टिळकांविरुद्ध झाला होता हे गंगे पण त्यावर प्रिव्ही कौन्सिलकडे अर्जत लावत होते तेव्हा तितकेच खरे होत. फर्स्ट क्लास कोर्टाचा निकाल टिळकांतोफे झाला तरी जगन्नाथमहाराजांचे नाव दाखल केल गेले नाही, आणि हायकोर्टाचा निकाल टिळकांविरुद्ध झाला तेव्हा मात्र बाळामहाराजांचे नाव दाखल केले ! वास्तविक सरकारला यात एक पैसाही फायदा नव्हता. पण सरकारने श्रीमंताच्या धर्त्या फोटवळ्याप्रमाणे किंवा शेजीवरील कुड्याप्रमाणे जगन्नाथमहाराजाशी वर्तन केले. वैन प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल लागल्यावर तरा तावडतोव उत्पन्नाला जगन्नाथमहाराजांचे नाव लावून त्यांच्या ताब्यात इस्टेट करावी. पण तेहि घडेना. शेवटी वकिलमार्फत सरकारला नोटीस देऊन टिळकाना दिवाणी दाव्याची धमकी घालावी लागली. तेव्हा कोर्ट सरकार जागे झाले. कोर्ट ऑफ वार्डसचे खरे काम म्हणजे कर्जाच्या पुढतपास करून ते फेडण्याची व्यवस्था लावावयाची. पण १९०७ सालापर्यंत सावकारांचे हुकुमनाम कोर्ट ऑफ वार्डवर बजावले गेले तरी इस्टेटीच्या मिळकतून त्यांनी कर्ज फडले नाही. भारी व्याजाची सावकारी कर्जे शिल्लक राहिली आणि इकडे इस्टेटीची रोकड मात्र कमी व्याजाच्या सरकारी कर्जरोख्यात गुंतून राहिली. या शिल्लकतून प्रिव्ही कौन्सिलचे अपील चालविण्याकरिता कोर्ट ऑफ वार्डसने बाळामहाराजाना पंधरा हजार रुपये दिले आणि टिळक तुरुंगात असता प्रिव्ही कौन्सिलतील अपीलचा सर्व खर्च त्यांना पदरचा करावा लागला !

येवढेच नव्हे तर काही हुकुमनामे ट्स्टीवर जातीने बजावण्याकरिता सरकारने काढले. तेव्हा वाडा जप्तीत जाऊ नये म्हणून पदरच्या पैशाने केसरीच्या व्यवस्थापकाना काही हुकुमनामे भागवावे लागले. यापैकी एक हुकुमनामा ठाणे येथील एका सावकाराला बेचन देऊन त्याजकडून दरखास्त देऊन गायकवाडवाडा व केसरी कचेरी यांच्यावर जप्ती आणण्याचा प्रयत्न एका दुष्ट संस्थानिकाने चालविला होता. टिळक मंडाले येथे तुरुंगात. अशा स्थितीत त्यांचा वाडा जप्तीत निघालेला पाहण्याची अनिवार इच्छा त्याला झाली होती ! पण केसरीच्या व्यवस्थापकानी देणे भागपिल्यामुळे ती आपत्ति टळली. या एका गोष्टीवरून राजकीय वादनीत टिळकाविरुद्ध असलेला द्रष्टा स्वाजगी न्याय मनसुब्याच्या कामातहि कसा घुसडला गेला हे उघड दिसून येईल.

(१२) कोल्हापूर सरकारची साथीदारी

पण सरकारच्या मुडाचे सल अजूनहि थोडे शिल्लक आहे. कारण बाबामहाराज यांचे उत्पन्न दोन हिस्से खालसा मुलखात व एक हिस्सा कोल्हापूर मुलखात आहे. पंको दत्तकाचे दावे चान्द्र असताच ट्स्टींच्या हरकतीला न जुमानता खालसातील उत्पन्नाला सरकारने वाप्त म्हणून ताईमहाराजांचे नाव लावले. त्याचप्रमाणे कोल्हापूरच्या मुलखातील उत्पन्नाला प्रत्यक्ष बाळामहाराजांचे नाव जरी लावले नाही तरी उत्पन्न जप्तीत ठेवून त्यातील पैसे बाळामहाराजाना खर्चीला देण्यात येत होते. प्रिन्सी कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर जगन्नाथमहाराजांचे नाव इकडे दाखल झाले. तरी कोल्हापूर दरबाराने प्रिन्सी कौन्सिलचा निकाल मुलीच मान्य केला नाही. कोल्हापूर दरबारचा बहाणा असा की जगन्नाथमहाराजांच्या दत्तविधानाला दरबाराने परवानगी दिली नव्हती. उलट बाळामहाराजांच्या दत्तविधानाला ती देण्यात आली होती. आणि दरबारची ही परवानगी उत्पन्न चालविण्याला अवश्य असल्यामुळे जगन्नाथमहाराज दत्तक टरल तरी ते खालसा मुलखापुरतेच होत. कोल्हापूरच्या राज्यात बाळामहाराज हेच खरे दत्तक आहेत. पण कोल्हापूर दरबार येवढ्यावरच थांबले नाही. आपल्या राज्यातील उत्पन्न तर त्यांनी मोडलेच नाही पण खालसातील उत्पन्नालाहि बाध आणण्याचा प्रयत्न केला. तो असा. १८७६ चा एक कायदा बाँवे रेव्हेन्यू ज्यूरिस्डिक्शन ॲक्ट नावाचा आहे. त्या कायद्यान्यय कोणासहि हायकोर्टाकडे असा अर्ज करता येतो की, इनामी म्हणून एखांद उत्पन्न सरकारद्वारी दाखल झाले असले तरी जर त्याची मूळ सनद सद्दोष व निराधार असेल तर ते इनाम रद्द करावे व ते उत्पन्न ज्याने मूळ आपल्यातून तोडून दिले असेल त्याला ते परत मिळावे. या कायद्याचा आधार घेऊन कोल्हापूरचे महाराज व बाळामहाराज यांनी स्टेट सेक्रेटरीकडे अर्ज करून असे मागणे केले की खालसा मुलखात महाराज घराण्याचे जे उत्पन्न आहे ती मूळ कोल्हापूर दरबारची देणगी होय. ही देणगी दरबाराला यापुढे चालू ठेवावयाची नाही. तर ते उत्पन्न

आपल्याकडे घेऊन ते वाटेल तसे इतर भाऊवंदाना वाढून देण्याचा अधिकार दरबाराला आहे. पण खालसातील इनामी उत्पन्नाला खुद्द ब्रिटिश सरकारानेच पूर्ण चौकशीअंती स्वतःच्या नव्या सनदा दिल्या होत्या त्याची वाट काय ? त्यावर दरबारचे म्हणणे असे की या सनदा विनअधिकाराने दिल्या गेल्या. सवय याची पूर्ण चौकशी होऊन खालसातील उत्पन्न आमच्याकडे परत यावे. त्याची व्यवस्था किंवा वाटणी दरबार वाटेल तशी करील. पण याच्या उलट अशी गोष्ट होती की खालसा हद्दीतील उत्पन्न सनदेने दिलेले महाराजघराण्याकडे चालविले जाईल. आणि कोल्हापूर दरबार जर या उत्पन्नाच्या भोगवट्याला हरकत करील तर ती हरकत दूर करण्याची जबाबदारी इंग्रज सरकारावर आहे, अशी गॅरंटी किंवा जामिनकी १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी इकडे अंमल झाला तेव्हा महाराजघराण्यातील तेव्हाचे कर्ते पुरुष व इंग्रज सरकारचे दोस्त श्री. भाऊमहाराज याना दिली होती ! कोल्हापूर दरबारच्या झालेल्या तहात ती गॅरंटी नमूद आहे. अर्थात् स्टेट सेक्रेटरीना आपल्यावरची ही जबाबदारी ओळखून दरबारचा वरील अर्ज हातात धरणेहि अयोग्य होते. व त्यानी नकार दिला असता तर मुंबई हायकोर्टाकडे तपासणी अर्ज करण्याला कोल्हापूर दरबाराला काहीच आधार राहिला नसता. पण टिळकांसंबंधाने सरकारच्या मनात असलेली पाटदुखी अजून महाराजघराण्याला बाधत होती. टिळक हे जसे सरकारचे वैरी तसे कोल्हापूरचे महाराज हे सरकारचे अत्यंत मोठे स्नेही व ऋणानुबंधी. म्हणून कोल्हापूरदरबारला तर मदत करावी पण जगात आपले मात्र हसे न व्हावे असला एक मधला मार्ग स्टेट सेक्रेटरीनी उचलला. तो असा की मुंबई हायकोर्टाने या कामी तपासणी करावी असा नुसता अर्ज करण्यापुरते स्टेट सेक्रेटरी दाव्यात सामील झाले. आपण कोणत्याच पक्षाचे समर्थन करित नाही किंवा कोणत्याच पक्षाला विरोध करित नाही. फक्त दरबाराला योग्य तो न्याय मिळावा येवढ्याकरिताच आम्ही समार्क पक्षकार होत आहोत अशी कैफियत सरकाराने हायकोर्टापुढे मांडली. स्वतःचा अभिनिवेश व पक्षपात दाखवावा तर आपल्याच प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालाला आपण अमान्यता दर्शवितो असा आरोप सरळ येण्यासारखा होता. व यात प्रिव्ही कौन्सिलची व मुंबई सरकारचीहि वेअर होती म्हणून सरकारने वरकरणी ही तटस्थ वृत्ति ठेवली. पण आतून इच्छा कोल्हापूरदरबारचा पाठपुरावा करण्याचीच असल्यामुळे हा इनामी खटला सजविण्याला जितकी काही अंतर्ध्व मदत करता येईल तितकी सरकाराने कोल्हापूरदरबाराला केली. परंतु येथेहि त्यांना व मुंबई सरकाराला अपयश आले.

(१४) साक्षीपुराव्यातील काही गोष्टी

नागपूरकर यांच्या उलटतपासणीत त्यानी फार महत्वाच्या गोष्टी कवूल केल्या. त्यातील काही खाली दिल्या आहेत. १८९८ साली मी खापडे याना पत्र लिहिले त्यात हेच सुचविले होते की मुलगा पसंत करून लागलाच दत्तक

ध्यावा व काही दिवसांनी वातमी बाहेर फोडावी. त्या वेळी टिळक म्हणत होते मुलगा पसंत करून जवळ ठेवावा व नंतर काही दिवसांनी त्याला दत्तक ध्यावा. ही दोन्ही धोरणे पुढे बरोबर उलट झाली. १९०१ साली टिळकाना कळून आले की नागपूरकरांचा १८९८ सालचा सल्ला शहाणपणाचा होता. कारण मुलगा पसंत करून ताबडतोब दत्तक घेतला म्हणजे कारस्थानाला व बुद्धिभेदाला जागा उरत नाही. अशा रीतीने गुरुची विद्या गुरूला फळली. कारण औरंगाबादेस जाण्यापूर्वी जे ठराव इस्टीनी केले त्यात या गुरुपदेशाला उद्देशूनच दत्तकाचे सर्व काम उरकून घेणे असे मोघम शब्द घातले होते. कारण मुलगा मांडीवर देऊन दत्तविधान करून ध्यावे असे उघड शब्द घातले असते म्हणजे कारस्थानाना तेथेच प्रारंभ झाला असता. नागपूरकरानी पुढं आणखी कवूल केले की १८९८ साली मी जे कुंभोजकराना पत्र लिहिले होते त्यात असे लिहिले होते की दत्तक मुलगा ध्यावयाचा तो मुंजीपासून पुढं सर्व सोहाळे ज्याचे होतील असा लहान असावा असा स्वतः ताईमहाराजांचा अभिप्राय होता. औरंगाबाद येथील ६ वर्षांचा मुलगा पसंत करण्यात टिळकानी ताईमहाराजांचीच इच्छा सफल केली नाही काय ? नागपूरकरानी पुढे आणखी अशी कवूली दिली की त्याच पत्रात मी कुंभोजकराना लिहिले की श्रींचा म्हणजे कोल्हापूरचे घराण्यातील मुलगा दत्तक घेण्याचा श्रींचा मुळी बिलकूल हट्ट नाही. आणि टिळक तरी दुसरे काय म्हणत होते ? टिळक व ताईमहाराज या दोघांचे एकच विचार या बाबतीत होते. नंतर बाई बदलल्या ही गोष्ट वेगळी ! पण ज्या कारणाकरिता बाई देखील त्या वेळी कोल्हापूरचा मुलगा दत्तक घेऊ नये असे म्हणत होत्या ती कारणे मात्र काही बदलली नव्हती. कोल्हापूरच्या घराण्यात भाग्यवान मुलगा नाही असे नागपूरकरानी १८९८-९९ साली निश्चित झाल्याचे कवूल केले. पण मग जे भाग्य तेव्हा नव्हते ते आता कोटून उमटले ? अर्थात् ते भाग्य कोल्हापूरच्या मुलांचे नसून नागपूरकरांचे खरे ! पण प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालाने निदान बाबामहाराजांच्या इस्टेटिपुस्तें तरी अखेर हेच ठरेल की कोल्हापूरच्या मुलाला हे दत्तविधान लाभत नाही ! नागपूरकरानी आणखी असे कवूल केले की कोल्हापुरास दत्तक घेण्याचे लहान मुलगे दोनच होते. पण ते नाना महाराजांच्या घराण्यात. पण या नानामहाराजांचा बाबामहाराजांच्या दत्तकाविषयी वाद होऊन उभयपक्षी लाख ५० हजार रुपये खर्च होऊन कायमचे वितुष्ट आले होते. अर्थात वैरी घराण्यांतील मुले दत्तक ध्यावयाची नाहीत हीच ताईमहाराजांची पहिली भावना होती. अशा रीतीने कोणत्याना कोणत्या कारणाने कोल्हापूरच्या मुलांपैकी दत्तक घेऊ नये हेच ठरले होते. मग टिळकानी औरंगाबादेकडे धाव घेतली यात वावगे ते काय केले ? नागपूरकरानी आणखी अशीही कवूली दिली की खापडें हे ताईमहाराजाना आपल्या मुलीप्रमाणे वागवीत. आणि ताईमहाराजहि खापडें याना वडिलाप्रमाणे मान देत. अर्थात खापडें जे करतील ते ताईमहाराजांच्या हिताचे असे मानणे प्राप्तच होते. टिळक हट्टी रागीट त्रासीक म्हणून

तार्डमहाराजाना त्यांच्याविषयी समत्व वाटत नसेल. पण खापंडे हे तर प्रत्यक्ष व्याही आणि मोठ्या सौम्यपणाने बोलून प्रत्यक्ष मुलीसारखे वागविणारे. त्यांनाहि बाईंनी दुष्टाच्या व खलाच्या वर्गात ढकलावे हा कोठला न्याय ? पण मुद्याची गोष्ट अशी की तार्डमहाराज प्रथम टिळकाप्रमाणेच या दत्तक प्रकरणाकडे निःस्वार्थीपणाने व सात्विक हिंदु विश्वेच्या भावनेने पाहता होता. पण ती त्यांची वृत्ति पुढे नागपूर-करांच्या सहवासाने बदलली. न जाणो कोल्हापुराहूनहि कोणकोणत्या दर्जाच्या लोकांकडून प्रेय आले असतील कोणी सांगावे ? कसेहि असले तरी स्वार्थीच्या दृष्टीने तार्डमहाराज दत्तविधानाकडे पाहू लागल्या हे शेवटी कोल्हापुरास वाळा-महाराज दत्तक घेणाना त्यांच्याशी जो करार केला त्यावरून अगदी उघड दिसून येत. यज्ञ करारात अंम होत की बाबामहाराजांच्या पॉलिसीचे बीस हजार रुपये व दागिने तार्डमहाराजाना मिळावे व बाकीची जंगम मिळकत वाटेल तितकी तार्ड-महाराजांनी उचलून घ्यावी. याचा अर्थ वाळामहाराजाना दत्तक होण्याकरिता सुमारे २० हजार रुपयांची किंमत द्यावी लागली. इतकेच नव्हे तर या करारात आणखी काही घट्ट होती की स्थावर मिळकतीची बहिष्वाट देखील तद्दाह्यात यादवने नावाचे व वाळामहाराजाना बाईच्या मृत्यूपर्यंत एक २०० रुपये देण्यात यावे. अजून करार भाग्य करणारे वाळामहाराज एक मुख्य तरी म्हटले पाहिजेत. कारण उष्ट त्यापण पूर्ण नव्हते मिळणार नाही अशी त्यांच्या दत्तविधानाची स्थिति होणार होती. आरंभ मुलगा जवळ जवळ सारख्याच वयाची ! तेव्हा तार्ड-महाराज मरणाने केव्हा व वाळामहाराजाना इच्छेची बहिष्वाट मिळणार केव्हा ? पण यादवनेन वाळामहाराजांच्या सर्वपणांना धूर्तपणाचे त्यात अधिक असावा ! विधानात जसजसने तार्डमहाराजाना आर्द्र म्हणण्या पलीकडे दुसरे काहीच देण्याचे वाचन दिले नाही. दान व प्रतिग्रह झाल्या तो केवळ पुत्रत्वाच्या भावनेने झाला हे ओरंगावादेस आलेले कामद मिळू काितात. म्हणून आपला स्वभाव हट्टी याकरीत आपण टिळकाना विरोध केला हे जे तार्डमहाराजांचे म्हणणे ते बरील कराराचे उलटके पडते. हट्ट झाल्या पण त्याला अधिष्ठान स्वार्थाचे होत. टिळकांचाहि हट्टच असला पण त्याला अधिष्ठान निःस्वार्थाचे होते एवढाच फरक.

तार्डमहाराजांवगेर पावतीबाई नावाची एक कुणबीण औरंगावादेस गेली होती. वाळामहाराजांतर्फे तिची साक्ष घेण्यात आली. पण तिने साक्ष दिली ती तार्ड-महाराजांच्या गळ्यात आली. ती हाणाली “जगन्नाथ यजमान झाला म्हणून औरंगावादेस पडे वाटते. बाई तिकडे गेल्या त्या खुपीने गेल्या. त्या तेथे हिंडत फिरत असत. लगेच पाहून आल्या. त्यांना कोणाचा अटकाव नव्हता. टिळकांचे साथीदार भिंड यांचे घरी तार्डमहाराज जात असत.” या बाईला साक्षीनेतर तार्ड-महाराजांनी नोकरीतून काढले !

सधतः तार्डमहाराजांची साक्ष झाली त्यात दत्तविधान झाले नव्हते वगैरे गोष्टी त्यांनी सांगितल्या आहेत. पण उलट तपासणीत खालीलप्रमाणे कबूली दिल्या.

“ १९०१ मध्ये वजेटात आपला खर्च पार म्हणून टिळकानी कमी केला याबद्दल मी तक्रार केली होती. टिळकाना आपल्या मनातील गोष्ट कळू नये त्यांची फसगत व्हावी म्हणून मी टिळकाना असे लिहिले होते की बाळामहाराज दत्तक घेण्याचा नाद मी सोडलेला नाही. आणि हे मी कोल्हापूरला जाण्याची परवानगी मिळविण्याकरिता घनावट रचून लिहिले.”

टिळकानी किंवा टिळकातर्फे लिहिल्या गेलेल्या काही पत्रात मुलगा औरंगाबाद येथे उच्चदन ‘ मांडीवर बसविला ’ असे शब्द स्पष्ट नसल्यावरून संशयाची इतकी इमाग्न उठावली गेली की शत्रुप्रमाणे काही भित्राहि विचारू लागले की औरंगाबाद येथे स्वयंच दत्तविधान झाले काय ? आणि झाले असे तर मुलगा मांडीवर बसविला असे शब्द कागदपत्री का नसते आले ? ” त्या विचार्याना “ मुलगा पसंत करून मुलगा दत्तक घेऊन मगच बाहेर गोष्ट फोडावी ” हे टिळक्याचे माहीत नाही. म्हणूनच त्यांना कागदपत्री हे स्पष्ट शब्द नसल्याचे आश्चर्य वाटले. ते धोरण त्यांना या दत्तकप्रकरणी टागले असल्याचे कळते तर त्यांना आश्चर्य वाटले नसते. पण याहि पेशा आपणखी मौन झाले तो अशी. बाळामहाराजांचे दत्तकपत्र बाईना उलट तपासणीत दाखवून करंदीकर यांनी विचारले की हे कागद कशाचे आहेत ? त्याचे धाई उत्तर देईनात. करंदीकरानी पुन्हा विचारले “ बाळामहाराजांना तुम्ही दत्तक घेतलेना ? ” ह्याचे उत्तर “ होय ” असे आले. मग करंदीकरानी विचारले “ बाळामहाराजांना प्रत्यक्ष तुमच्या मांडीवर बसविले होते काय ? ” अर्थात बाईना खरं तेच सांगाने लागले. कारण बाळामहाराज तार्कमहाराजांच्या मांडीवर बसते तर मांडी कदाचित मोडावयाची ! तार्कमहाराजांनी सांगितले “ त्यांना मांडीवर घेतले नाही. दत्तविधानाचे वेळी फक्त तेच मी एका पाटावर बसले होते. ” मग औरंगाबादसं देखील जगन्नाथ हा कोठे दुर बसला होता ? आणि दान प्रतिग्रह या जवळ बसलेल्या मुलालाच उद्देशून झाले. मग दत्तविधान व्हावयाचे ते काय राहिले ? पण बाईची मनःस्थिति बदलली असल्यामुळे त्यांनी एक वेळ मांडीहि मोडून घेतली असती. कारण मुलगा सज्जन असल्यामुळे त्याजकडून वाटले तसा आपल्या हिताचा करार लिहून घेता आला. जगन्नाथ पडला अज्ञान. त्याकरिता तो करार लिहून देणार कसा ? आणि त्याच्याकरिता कोणी करार लिहून दिल्या तर तो कोर्टात टिकणार कसा ? दत्तक आयांची नेहमी तक्रार अशी अमृत को दत्तविधान झाल्याबरोबर आपण साक्षी कोपण्यात जाऊन पडतो. पण बाळामहाराजांना दत्तक घेऊन हा जुना शिरस्ता मोडून टाकून दत्तक मुलाला पेन्शनवर बसवून जन्मभर स्वतः मालकीण म्हणून मिरविण्याचा त्यांचा वाट होता.

तार्कमहाराजांची साक्ष संपेपर्यंत त्यांची बडदास्त कोर्टाने उत्तम प्रकारची ठेविली होती. प्रथम साक्ष झाली ती डिस्ट्रिक्ट जज याचे बंगल्यात. तेथे पडदे बिडदे लावून फक्त पक्षकार वकील व कारकून इतक्याच लोकाना येण्याला परवानगी ठेऊन पडदपोशी राखिली होती. बाईना मधून मधून तासभर विश्रांति देण्यात येत असे. पण वीमेनसोह्यानी मॅजिस्ट्रेटला कळविले की माझ्या बंगल्यात ही साक्ष पुष्कळ दिवस

चालल्याने माझी गरसोय होते. तेव्हा ती जागा सोडून जवळच्या एका बंगल्यात कोर्टाचे काम चालू झाले. सर्व उलटतपासणी करंदीकर यांनी फार चांगली केली. करंदीकर यांची सौम्य व दरबारी भाषणपद्धति व साक्षीदार स्वतः स्त्री दरबारी बायकोच. अशा रीतीने कोर्टाला दरबाराचा रंग आला होता. एक गोष्ट विषडू पहात होती ती मॅजिस्ट्रेटने मुधारून घेतली. तार्इमहाराजांची उलटतपासणी करिताना करंदीकर 'आपण' हा शब्द द्व्यर्थी म्हणून टाकून देऊन 'तुम्ही' हा सरळ शब्द वापरू लागले ते मॅजिस्ट्रेट यांना स्वपले नाही. आणि करंदीकर यांना त्यांनी वजाविले की वाईना 'आपण' असे न म्हणता 'तुम्ही' असे म्हणता त्याने वाईचा उपमर्द होतो. तरी तसे शब्द वापरू नका संभाळा. क्लेमंट्ससाहेबाना मराठीचे ज्ञान कमी असे अथवा मुळीच नसे. पण स्त्रीदाक्षिण्यबुद्धीने आपण व तुम्ही या मराठी शब्दातील सूक्ष्म अंतर त्यांना शिकविले ही गोष्ट मात्र खरी !

हा खटला मुरू होण्यापूर्वी सरकारने गुप्त खात्याचे अधिकारी मि. ब्रुइन व पागे यांचेकडून खात्रीची चौकशी केली होती. त्यात त्यांना जी हकीकत कळली होती त्यावरून गवरोखरीच खटला पुढे चालावयास नको होता. पण पोलिटिकल खाते हे धनी व पोलिसखात हे त्याचे नोकर हा न्याय प्रसिद्धच आहे. पुढे प्रश्न असा निघाला की चौकशी केली तर रिपोर्ट पुढे का येऊ नये ? पण तो येणार कसा ? कारण तो अनुकूल नाही. ब्रुइन किंवा पागे यांना साक्षीला बोलावले असते तर कदाचित तो पुढे आला असता. इनव्हेस्टिगेटिंग ऑफिसराची साक्ष घेणे हा नेहमीचा शिरस्ता आहे. पण या खटल्यात तो शिरस्ता मुटला. अग्येर टिळकानीच ब्रुइन साहेबाना साक्षीला बोलाविले. पण त्यांनी पहिल्यापासून आठवत नाही या शब्दाचा मंत्र जपण्यास सुरवात केली होती. उत्तर देत नाही म्हणणे हा न्याय कोर्टाचा गुन्हा होतो. पण आठवत नाही असे म्हटले म्हणजे उत्तर दिल्यासारखे झाले व काही न सांगितल्यासारखेही झाले. येऊन जाऊन मॅजिस्ट्रेट विश्वास ठेवणार नाही तर न ठेवो. पोलिस अधिकाऱ्याला टिळकानी साक्षीला बोलावावे व चौकशीत काय निष्पन्न झाले हे विचारावे यातच ब्रुइन व पागे यांचा रिपोर्ट सूरज जगाला कळून चुकला.

(१५) सत्याची ओढाताण

खरा प्रकार असा की औरंगाबाद येथे पुण्याची सर्व मंडळी शीख मंदिरात उतरली होती. तेथे तार्इमहाराज या नेहमीसारख्याच वृत्तीत होत्या. त्यांना तेथे अनेक ठिकाणे दाखविण्यात आली. अनेक प्रकारचे लोक येऊन त्यांना भेटले व त्यांचा सर्व दिवस नित्य व्यवसायात व नैमित्तिक करमणुकीत जाई. त्यांना औरंगाबादेस ठेवून खापडें टिळक व दुर्गे जोशी हे निघोने येथे मुले पाहून आणण्यास गेले. यादरम्यान वाईहि वेरुळची लेणी पाहण्यास गेल्या. दोन दिवसानंतर इकडून टिळक व तिकडून बाई परत औरंगाबादेस आल्या. नंतर एक दीड दिवस मुलांच्या

पत्रिका व चालचलणुकी पाहण्यात गेला. व शेवटी जगन्नाथ यास दत्तक धेण्याचे ठरवून खापडे निघून गेले. पाच मुले पाच दिवस मंदिरात होती. काही मुलांचे वडिल आले नव्हते त्यांनाहि आणविले. त्यातच जगन्नाथाचे वडिल होते. ते आल्यावर शास्त्री व वैदिक भिक्षुक यांच्या सभेत वागदान प्रतिग्रह झाले व दुसरे दिवशी सकाळी दत्तविधान व कागदपत्रावर सहा होऊन द्वादशी सोडून मंडळी सकाळीच निघाली. पुणे येथील वाड्यातल्याप्रमाणे औरंगाबाद येथेहि आपणाला टिळकानी पाहण्यात ठेविले होते अशा साफ खोऱ्या गोष्टी बाईनी आपल्या जवानीत सांगितल्या ! पण मऊ लागले म्हणून कोपराने खणावे असे बाईनी केले ते त्यांच्या अंगावर आले. अँस्टनसाहेब व सरकार अनुकूल आहेत असे दिसताच जी जी बतावणी दत्तविधान खोटे ठरविण्याला करावी लागली ती ती बाईनी खुशाल केली. टिळकांविषुद्ध वाईट ग्रह व्हावा म्हणून नजरकैदेची खोटी गोष्ट सांगितली इतकेच नव्हे तर शीख मंदिरात असता आपल्या व टिळकाच्या दालनामधील दरवाजा रात्रीहि उघडा ठेवला जाई असे बाईनी सांगितले. पण सामान्य इंग्रजाचा टिळकावर रात्रदेही म्हणून राग असला तरी या बाबतीत बाईपेक्षा टिळकावरच त्यांचा अधिक विश्वास होता. व्यवहार सरळ असताहि उलट्या डोळ्यानी मनुष्य पाहू लागले म्हणजे ज्यात बोट शिरकावण्याला जागा नाही असा कोणताच व्यवहार उरत नाही. कोणतीहि गोष्ट अमुक एका रीतीने केली असे म्हटले तर ती दुसऱ्या रीतीने का केली नाही असा प्रश्न कोणासहि विचारता येतो व ती त्या रीतीने न केली येवढ्यावरूनच तर्कट रचता येते. दत्तविधानासंबंधी जे कागद झाले व ज्या हकिक्ती पत्रद्वारे लिहिल्या गेल्या त्यात अशी काही शब्दयोजना कोठे कोठे सहज पडली होती की त्यावरून बाकी सर्व झाले पण मुलगा प्रत्यक्ष मांडीवर दिला गेला नाही असा आक्षेप टीकाकारास घेता यावा. याच्या उलट दुसरी गोष्ट अशी होती की ताईमहाराजानी टिळकांच्या जुलुमाच्या म्हणून ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या खऱ्या मानल्या तर ताईमहाराजांच्या मांडीला मांडी लावून बसलेला मुलगा हवातर प्रत्यक्ष मांडीवर देणे ही गोष्ट काय अशक्य होती ? पण ताईमहाराजाना प्रथम दत्तविधान कबूल असता पुण्यात पाजीपंचकाच्या तावडीत सापडल्यावर त्यांचे मन बदलले अशी उपपत्ति टिळकांच्या बाजूने मांडण्यात आली. म्हणून उलट बाजूनेहि अशी उपपत्ति लढविण्यात आली की प्रत्यक्ष मांडीवर मुलगा दिला म्हणजे दत्तविधान पूर्ण झाले ही कल्पना टिळकानी मागाहून उचलली म्हणूनच कित्येक कागदपत्रात मुलगा मांडीवर दिला हे स्पष्ट शब्द नाहीत. पण उलट पाहिले असता ताईमहाराजाना बंदिवासात ठेवल्याचा सर्व पुरावा खोटा ठरला. पण दत्तविधान प्रत्यक्ष झाल्याचे शब्द जरी काही कागदपत्रात लिहिण्याचे ओघात चुकून राहिले असले तरी त्याविषयी तोंडी पुरावा भरपूर झाला. हा सर्व पुरावा खोटा असे क्लेमंट्स व ल्यूकम यानी ठरविले. फर्स्ट क्लास कोर्टाने हा पुरावा खरा मानला. हायकोर्टाने दिवाणी कज्यात तो पुरावा खोटा मानला व फौजदारी कज्यात खरा मानला..

पण अखेर प्रिन्सीपलने दिवाणी अपीलत तो खरा मानला. अशा रीतीने सत्याची वेसुमार ओढाताण या प्रकरणात झाली. सत्यासंबंधाने टिळक एक कोटी करीत असत. साक्षीतून निघणारे सत्य हे कसे आहे ? तर वैश्वदेवातील मंत्राप्रमाणे 'त्रिधावद्धो वृषभो रोर वीति' याप्रमाणे आहे असे ते म्हणत. कोर्टातील साक्षीदार व त्याचे सत्य हे या वृषभागाप्रमाणे तीन पाशानी जखडलेले असते. एक सरतपासणी दुसरा उलटतपासणी व तिसरा फेरतपासणी. पण याशिवाय न्यायाधिकाऱ्याचे मत हा चौथा पाश असून लोकमत हा वेगळाच पाचवा पाश आहे. हे पाच पाश सत्यरूपी वृषभाला निर्गनराज्या दिशेने ओढीत असतात. तेव्हा त्याने नाल मारण्याकारिता जमिनीवर पाडलेल्या धैलाप्रमाणे ओरडावे यात काय आश्चर्य ? रोमन न्यायाधिकाऱ्याने खिस्ताला चेष्टेने विचारले की 'तू सत्य सत्य म्हणतोस ते आहे तरी काय ?' पण खिस्ताने प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वीच हा अश्रद्धालु न्यायाधीश त्याकडे गट फिरवून निघून गेला. कारण तो असे मानणारा होता की जगात सत्य ही एक नुसती मानीव गोष्ट आहे. सत्याला खुद्द सत्याचेच निश्चित अधिष्ठान नाही. हे सर्व लिहिण्याचे कारण इतकेच की वारा वारे रामायण ऐकून सीता ही रामाची कोण असे विचारणारे श्रोते संभवतात त्याप्रमाणे हा खटला १९०१ पासून १९१५ पर्यंत चालला व इतक्यात कोर्टातून जाऊन आला तरी शेवटी केवळ आपल्या पूर्वग्रहाप्रमाणे कोणी असे तर कोणी तसे म्हणणारे भेटतातच. अज्ञानाह परवादा भोळा मनुष्य केवळ स्त्रीदाक्षिण्याच्या भ्रामक कल्पनेमुळे आणि टिळकाच्या हट्टी स्वभावाच्या ज्ञानामुळे असे म्हणणारा निघतो की टिळकानी ताईमहाराजाना खराखरीच अत्येकत ठेविले होते आणि औरंगाबादेस बाकी सर्व काही झाले पण फक्त दत्तविधान न करता टिळक परत आले ! टिळकांच्या हेतूंसंबंधाने पैशाच्या दृष्टीने ते सर्वस्वी प्रामाणिक असे कबूल करावे लागेल अमता अधिकारलालसेमुळे ते अप्रामाणिक असा श्रेष्ठ न्या. चेदावरकरादिकानी काढलेला आपण वर पाहिलाच आहे. पण द्रव्य-लोभ नाही व अधिकारलालसाहि नाही असे मान्य करणारे लोक देखील टिळकानी केला हा अतिप्रसंग होय, वार्ड उलटली असे पाहताच अंग झाडून मोकळे व्हावयाचे होते व न झाले ही त्यांनी चूक केली असा आक्षेप घेणारे लोक असतात हेहि आम्ही वर दर्शविलेच आहे. तात्पर्य कर्तव्यबुद्धि ही अहंकारदूषित होऊ शकते व तशी टिळकांची या कामी झाली इतकेच कोणालाहि ज्यास्तीत ज्यास्ती म्हणता आले असते. पण टिळकानी केवळ बाईची बुद्धि फिरली म्हणून हे प्रकरण तसेच हातचे सोडून दिले असते तर त्यांच्यावर दुसऱ्या एका प्रकारचे आक्षेप आले असते हे ते लोक विसरतात. करारीपणा दाखविला तर तो दुराग्रह. कर्तव्य-निष्ठा दाखविली तर तो अहंकार. आणि निवृत्ति स्वीकारली तर तो कमकुवतपणा. असले उलट सुलट आक्षेप यात येण्यासारखे आहेत. त्यातला कोणता तरी एक काही केले तरी टिळकाना सोसावाच लागणार. म्हातारा व त्याचे लेकर ही गोष्ट इसापमुनीने लिहून ठेवली तिचा बोध फुकट कसा जाईल ?

(१६) हेतुचिकित्सा

प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल लागल्यानंतर बाळामहाराज यानी आपली बाजू लोकापुढे मांडण्याकरिता 'खरा प्रकार' झणून एक हस्तपत्रक काढले. त्यात त्यानी असे म्हटले आहे की "न्याय हाच अखेर विजयी होतो असे नाही." खरे आहे ! आणि कोल्हापूर इलाख्यातील उत्पन्नासंबंधाने हे त्यांचे म्हणणे आतापर्यंत खरेच ठरले आहे ! कारण प्रिव्ही कौन्सिलमध्ये जगन्नाथमहाराजांचे दत्तविधान शायीत ठरेल असता कोल्हापूरची मिळकत अजून जतीतच आहे व तिचा सर्व फायदा बाळामहाराज यानाच आजवर सर्व मिळाला आहे. पण कोल्हापूर उत्पन्नाच्या दुप्पट उत्पन्न ब्रिटिश मुलुखात आहे अशा स्थितीत विजय कोणाचा झाला झणावा ? एकपटीचा की दुप्पटीचा ? अर्थात् न्याय या शब्दाचा अर्थ जसा करावा तसा होईल. तसाच विजय शब्दाचाहि. म्हणून शेवटी हीच गोष्ट खरी की न्याय व विजय हे ज्याने जसे मानावे तसे ते आहेत. हे पत्रक काढताना रेव्हेन्यू ज्युरिसडिक्शन ॲक्टानुसार अर्जाचा निकाल अजून व्हावयाचा होता. म्हणून दत्तकाच्या वादात आपण हरलो तर जहागिरीच्या वादात आपण जिंकू अशी आशा तेव्हा त्याना वाटत असावी. पण आता तोहि निकाल झाला आहे. शेवटी आता विजयाचा एकच मार्ग दिसतो तो असा की ब्रिटिश सरकारने जगन्नाथमहाराज यांचे उत्पन्न 'ॲक्ट ऑफ स्टेट' (सुलतानी) करून खालसा करावयाचे व ते बाळामहाराज याना द्यावयाचे ! पण जगन्नाथमहाराज याना सरकारने सरदार केल्यामुळे तोहि संभव दिसत नाही. येऊन जाऊन ब्रिटिश सरकार अधिकांत अधिक बाळामहाराजांचा फायदा करून देणार झणजे त्याना विजय संपादून देणार तो इतकाच दिसतो की भाऊमहाराजाना दिलेली जामिनकी वजावण्याला ते तयार होणार नाही. पण असे झाले तरी तो न्याय तर नाहीच पण वर सांगितल्याप्रमाणे विजयहि तेहतीस टक्केच आहे. पण इतक्यावरच मजल आली तर जगन्नाथमहाराजानीहि त्या उत्पन्नाचा नाद सोडावा व मनात म्हणावे की 'बाबामहाराजांचे नाव पितृस्थानी लावणारा आणखी एक आपला भाऊवंद आहे. आणि त्याचेहि दत्तविधान झाले आहे. म्हणून तो आपल्या घराण्यातील मिळकतीला मुकला असेल. आणि कदाचित् जनाकरिता व मनाकरिता बाबामहाराजांचे श्राद्धहि करित असेल. तेव्हा त्या श्राद्धपक्षाकरिता घरचा काही खर्च हवा की नको ? तार्ईमहाराजांच्या कृपेमुळे एका पिंडदानाऐवजी दान पिंडदाने होणार ! हा कैलासवासी बाबामहाराज यांचा त्यातल्यात्यात फायदाच झाला. पण ते स्वाभिमानी असल्यामुळे लोकांच्या घरचे का खातील ? तेव्हा कोल्हापूरचे उत्पन्न आपणाला न मिळाले तरी हरकत नाही."

पण बाळामहाराज यानी प्रसिद्ध केलेल्या "खऱ्या प्रकारात" जी एक गोष्ट प्रसिद्ध केली आहे ती फार महत्त्वाची आहे. या खटल्याच्या पुराव्यात ती कोठे पुढे आली होती असे वाटत नाही. पण ती अशी की कोल्हापूर येथील नानामहाराज

याना चार मुलगे होते. स्वतः त्यांनी बाबामहाराज यांचे दत्तविधान नाशावीत ठरवून त्यांचे सर्व उत्पन्न आपल्या घराण्याकडे यावे असा प्रयत्न केला होता व त्याकरिता पुष्कळ पैसाहि खर्च केला होता. शेवटी न्यायकोर्टातून बाबामहाराज दत्तक ठरले व नानामहाराज याना तीस हजार रुपये उत्पन्न मिळण्याची आशा होती ती नष्ट झाली. पण ते स्वतःला मिळणे काय आणि आपल्या एखाद्या मुलाला मिळणे काय हे त्यांना सारखेच वाटले असावे. बाबामहाराज निपुत्रिक निवर्तल्यामुळे दत्तक घ्यावा लागणार आणि तो आपल्या मुलापैकी एखादा घेतला तर वंशवृक्षावर घरच्या घरीच कलम बांधल्यासारखे होईल. पण दत्तकप्रकरणी तिन्हाइत लोक मदत करतात ते काही परमार्थ बुद्धीने नव्हे. हे जाणून त्यांनी आपल्या मृत्युपत्रात असे लिहून ठेवले की ताईमहाराजाना आपला मुलगा दत्तक देण्याच्या खटपटीकरिता रोख दहा हजाररुपयार्यत खर्च करावा किंवा सालीना सहाशे रुपयांचे उत्पन्न तोडून द्यावे ! अर्थात् हे एक मोठे आमिष होते. आणि ज्या कोणी नानामहाराजांचा मुलगा दत्तक देण्याची खटपट केली असेल त्यांच्या पुढे हे आमिष असल्यास नवल नाही. पण तीस हजारांचे उत्पन्न मिळणार तर ते मिळणारा दुसरा कोणीहि असेच दहाहजार रुपये वक्षिस देऊ शकेल. अर्थात् बाळामहाराजाकडूनहि ते मिळविणे शक्य होते. 'खऱ्या प्रकारात' बाळामहाराज यांनी असे दर्शविले आहे की कुंभोजकर याना नानामहाराजाच्या दहा हजाराची आशा होती म्हणून त्यांनी तिकडून खटपट केली ! पण नानामहाराज व बाबामहाराज यांचे वाकडे असल्याचे नागपूरकर याना माहित होते म्हणून त्यांनी मात्र त्या लोभावर लाथ मारून बाळामहाराजाचा पक्ष स्वीकारला. पण त्यावरून त्या दहाहजाराऐवजी इकडून दहाहजार शेवटी मिळाले नसते हे कशावरून ? बदल्यास बदला उभाच राहिला असता. पण कुंभोजकरानी टिळकांचेच म्हणजे ऐकले नानामहाराजांच्या मुलाकरिता खटपट केली नाही हे आता सिद्ध झाले आहे. तशाच त्यांनी बाळामहाराजाकरिताहि खटपट केली नाही. टिळकांचा पक्ष म्हणजे कोणतेहि पैशाचे वक्षिस न मिळणारा जो पक्ष तो त्यांनी स्वीकारला हे आता सिद्ध आहे. आणि टिळकाना तर या प्रकरणी कोणाच्या वक्षिसाचा लोभ तर नव्हताच पण उलट पदरचे पैसे खर्चून योग्य तेच करण्याला ते पुढे आले आणि अखेर या कामात त्यांना चार दिवसाचा तुरंगवासहि सोसावा लागला. ही हकिकत आम्ही पुढे आणण्याचे कारण इतकेच की या दत्तकाच्या प्रकरणी निरनिराळ्या व्यक्तींचा पैशाचा लोभ खेळ करीत होता म्हणून ते टिळकाना विरोध करीत होते आणि टिळक मात्र निस्वार्थी बुद्धीने वागून इतरांचा विरोध व द्वेष सहन करीत होते. येरव्ही लोकात मान्यता पुष्कळ असली तरी व्यक्तिगत स्वार्थाचा विरोध आला म्हणजे त्या मान्यतेला कोण विचारतो ? टिळकाविरुद्ध जे पाजीपंचक निर्माण झाले होते (पाजीपंचक हे स्वतः टिळकांचेच शब्द आहेत) ते बहुतेक स्वार्थामुळेच. टिळकाना या प्रकरणात एक पैचाहि द्रव्यलोभ नव्हता हे या लोकानीच कोठेहि कबूल केले असते. पण त्यांनी टिळकाना विरोध

का केला? असे समजावयाचे काय की चंदावरकरानी सुचविल्याप्रमाणे टिळक हे कर्तव्यबुद्धीची मानीव भूल सेवन करता करता राजस अहंकाराने उन्मत्त दैत्य बनले होते? आणि त्यांचा संहार करण्याकरिताच या सात्त्विक देवांशभूत पंचायतनाचा अवतार? हेतुसंशोधन हेच काय ते खरे मर्माचे स्थान येवढ्याचकरिता या मुद्याचे विशेष विवेचन आम्ही केले आहे. येरव्ही प्रकरण पुढे कोर्टात गेल्यावर सत्यनिर्णयाकरिता (आपण वाटेल तर एवढा मोठा शब्दहि टाकून देऊ आणि असे झगू की आत्मसंरक्षणाकरिता) इतर चार लोक लढतात त्याप्रमाणे टिळकहि लढले. पण इतर चार चौघापेक्षा लोकोत्तर अशा गोष्टी या झगड्यातहि त्यांनी प्रगट केल्या. खर्चाविषयी बेफिकीरी तीक्ष्ण बुद्धिमत्ता श्रम करण्याची पराकाष्ठा आणि त्याहूनहि म्हटले म्हणजे धैर्य. टिळकाना या प्रकरणी नावे पुष्कळानी ठेवली. पण अशी नावे ठेवण्याला जीम हलविण्यापेक्षा अधिक सायास पडत नसतात !

ताईमहाराज प्रकरणात कोणाकडे दोष किती होता याची वाटणी अर्थात् जो तो आपल्या पूर्वग्रहाप्रमाणेच करणार हे उघड आहे. हट्टी हे टिळकांचे विशेषण प्रसिद्धच आहे. ते काही नवीन नाही. पण ताईमहाराज या टिळकाइतक्या योग्यतेच्या किंवा प्रसिद्ध नसल्या तरी त्याहि काही कमी हट्टी होत्या असे नाही. निदान पुण्यातील एक नागरिक नाना नागपूरकर एम. एजी. यानी आपल्या एका आठवणीत या मुद्यावर थोडासा प्रकाश पाडला आहे. ते लिहितात “कोल्हापुरास नागपुरकर यांचे घरी ताईमहाराज येत व नागपूरकर माझे चुलते म्हणून मीहि त्यांच्याकडे जात असे. आम्हा लहान मुलाबरोबर त्या मोकळ्या मनाने खेळत व बोलत. याच सुमारास दत्तकप्रकरण सुरू असल्यामुळे मी एक दिवस त्यांना धिटाईने प्रश्न केला की, महाराज आपण आमच्या टिळकाशी का हो भांडता? त्यांनी तुमचे असे काय वाकडे केले आहे?” प्रश्न विचारताच ताईमहाराजांच्या डोळ्यात अश्रू आले व त्या गहिवरून म्हणाल्या “बाळ टिळकानी माझे वाकडे तर केले नाहीच पण वाड्यातील सुतळीचा तोडा सुद्धा नेला नाही. पण एक गोष्ट मात्र आड आली आहे. टिळक अत्यंत हट्टी आहेत व मी तर पडले अभिमानी बाई ! माझे पुढे येऊन जर ते एकदा उभे राहतील व मला म्हणतील की काय महाराज काय चालविले आहे हे? तर मी एकदम जाऊन त्यांचे पाय घरीन व ते सांगतील त्याला रुकार देईन. परंतु मी होऊन काही प्राण गेला तरी माघार घेणार नाही. या कामी तुझे काकांचा हट्ट सुळीच नाही माझाच सर्व हट्ट आहे व टिळकांचा हट्ट मी जिरविणारच !” टिळकानी इष्टेटीच्या सुतळीच्या तोड्याला हात लावला नाही ही गोष्ट कबूल करण्याशिवाय ताईमहाराजानाहि गत्यंतरच नव्हते. उलट त्यांना ही गोष्ट पक्की माहित होती की इष्टेटीला कर्ज फार. ते हट्टविण्याचा टिळकांचा प्रयत्न चालू आहे व या प्रयत्नात खर्च होईल तितका कमी करण्याबद्दल आपल्यालाहि टिळकांचा जाच आहे. या जाचाबद्दल बाईंनी लेखी तोंडी तक्रारीहि केल्या होत्या. पण इष्टेटीच्या एकंदर हिताचेच धोरण टिळकांचे आहे हे उघड दिसत असल्यामुळे

त्याना टिळकाना दोष देता आला नाही. शिवाय टिळक निःस्पृह निस्वार्थीपणाने काम करित ओह्ता असे जर बाईना वाटले नसेत तर काटकसरीचा जाच त्यानी सोसलाहि नसता. या विषयी य. ग. कुळकर्णी यांनी एका आठवणीत असे लिहिले आहे की बाबामहाराजांच्या बागेतून माळ्याने पाठविलेली भाजी टिळकांकडे सहज पाठविली तरी ती ते घेत नसत आणि म्हणत की “तुमच्या बागेत भाज्या कितिशा असणार? आमच्या बागेत भाज्या कितितीरी अधिक व किति प्रकारच्या तरी ओह्ता.” ही त्यांची बाग म्हणजे मंडई! टिळकांचा हा निस्वार्थीपणा ताईमहाराजांनी आपल्या जबानीत कोर्टापुढेहि कबूल केला होता. सूचक प्रश्न विचारून मॅजिस्ट्रेट यांनी त्याना तीनतीन वेळ संधि दिली. पण त्यानी एकच उत्तर दिले की टिळकानी केले ते सर्व इष्टेटीच्या फायद्यासाठीच केले.

(१७) ताईमहाराज प्रकरणातील काही गमती

या ठिकाणी दिलेल्या गमतीच्या गोष्टी विश्वसनीय म्हणून आम्ही देत आहो. त्यांच्या योगाने या खटल्यातील रुक्ष हकीकती वाचणारांच्या मनाला कदाचित् थोडीशी तरी करमणूक होईल.

(१)

या दत्तकप्रकरणी लोकांची सहानुभूति बहुतेक सर्व बाबतीत टिळकांकडे होती. याचे कारण त्यांची खटपट निःस्वार्थी आणि इष्टेटीच्या हिताची आहे अशी त्यांची खात्री होती. ताईमहाराज व नागपूरकर यांच्या बाजूला काही थोडे लोक होते. त्यात काही उगीच शेजारी म्हणून काही टिळकांच्या हट्टी स्वभाववर रागावलेले म्हणून पण इतर बहुतेक स्वार्थसाधु. दत्तकप्रकरण म्हणजे ती अनेकाना लाभाची बाजू म्हणून. एकादा ज्योतिषी एकादा भटजी एकादा वैद्य एकादा कारकून एकादा आश्रित एवढीच किरकोळ मंडळी ताईमहाराजांच्या बाजूला असत. आपल्या घरचा दत्तक घेतला तर मदतगाराला रु. ६०० सालीना उत्पन्न देण्याचे उदक तिकडे नानामहाराज यांनी सोडले होते तसेच इतर कित्येकानीहि सोडले होते. पण ही सगळ्यांची बक्षिसे बुडाली. टिळकाना माव हजारो रुपयांचा भुर्दंड पडला. पण ‘न देवाय न धर्माय’ असे कोणी म्हटलेले टिळकाना खपत नसे. ते म्हणत देवाय व धर्माय असाच हा भुर्दंड आहे.

(२)

टिळक तुरुंगातून सुटून येण्यापूर्वीच दत्तकाची खलवते वाड्यात मुरू झाली होती. पण त्यात बाळामहाराज यांचे नांव प्रथम नव्हते. पहिली बोलवा स्वतः नागपूरकर यांचा मुलगा दत्तक देण्याचीच होती. पण नागपूरकराचा तेव्हाचा विद्यमान मुलगा एका बोटाने व्यंग म्हणून तो दौलतीला लाभणार नाही अशा समजुतीने तो पुढे करण्यात आला नाही. ताईमहाराजांच्या मनातून नागपूरकराचा मुलगा घ्यावा असे फारसे नव्हते पण नागपूरकराना नाखुष करू नये म्हणून त्याना त्यानी आशेवर

तरंगत ठेवले होते. आपणाला पुढे मुलगा झाल्यास तो दत्तक जाण्याची आशा नागपूरकराना होती. याविषयी नागपूरकर याना कोणी असा शास्त्रार्थ सांगितला होता की मुलगा उपजताच नाळ कापण्याचे आधी तो दत्तक आईच्या ओटीत घातला म्हणजे दत्तकाचा विधी होम वगैरे काही लागत नाही.

गंगे गोदे यमुने माझा नोहे तुझाच हा वाळ

जतन करी तूं याते 'स्वाधिन केला न कापिता नाळ' ॥

असा मोरोपंती भारतधर्मसिंधूत आधारच आहे ! नागपूरकर यांचे कुटुंब पुढे लवकरच प्रसूत झाले व मुलगा झाला. तेव्हा ताईमहाराज त्रेगकरिता वडगावास रहात होत्या. म्हणून नागपूरकरानी ही ताजी खुषखबर कळविण्यासाठी घाईने त्यांच्याकडे मनुष्य पाठविला आणि आपली आशा होईल तर नाळ न कापता मुलगा तसाच पाठवून देऊ का ? असे विचारले. या कामी इतकी लगट केलेली पाहून ताईमहाराजाना राग आला व निरोप आणणाऱ्या मनुष्याला त्या म्हणाल्या “ होय मुलगा आण आणि जवळच्या त्या ओढ्यात फेकून दे ! ” तात्पर्य या वेळचा वार असा फुकट गेला.

(३)

हा वार फसल्यावर नागपूरकर यानी तोच वार पुन्हा पण आता एका निराळ्या रीतीने भरला. या वेळी ताईमहाराजांचे मन त्यानी अधिक हस्तगत केले होते. पूर्वी वडगावचा प्रवास वाचलेल्या मुलालाच दत्तक द्यावा घ्यावा असे ठरले. पण दत्तक कोणता घ्यावा याविषयी बोलण्याचा ट्रस्टीना अधिकार आहे ही अडचण उभयतांच्या मनात डोकावतच होती. पण अशा अडचणींना परिहारहि सुचतच असतात. त्याप्रमाणे एक परिहार कोणी असा सुचविला की “ समजा वाई एकदम आजारी पडल्या मरणोन्मुख झाल्या तर दत्तविधान ताबडतोब उरकून घेणेच प्राप्त. अशा वेळी ट्रस्टीच्या संमतीची कसली वाट पहावयाची ? कारण वाई मरण पावल्यावर ट्रस्टी झाले तरी कोणाच्या मांडीवर दत्तक देणार ? ट्रस्टीना अधिकार जवळ जवळ मालकाचे असले तरी त्यानी स्वतः मालकाकरिता मुलगा मांडीवर घ्यावा असा कायदा अद्यापि झालेला नाही. येऊन जाऊन ताईमहाराज अत्यवस्थ झाल्या घटका अर्ध घटकेने मरणार असे तशांचे सर्टिफिकीट मिळवून टिळकाना दाखविता आले म्हणजे तेच उलट शाबासकी देतील व म्हणतील की “ तुम्ही बाजू चांगली राखली. मुलगा कोणाचा का असेना ! पण दत्तविधान वेळीच झाल्याने बायामहाराजांचे नाव तरी राहिले. नाही तर ज्या कोल्हापूरच्या महाराज घराण्यावर माझा राग त्याच्याचकडे सगळी इष्टे गेली असती ! ” ही युक्ति फार नामी दिसली पण ती सिद्ध होण्याला अर्थातच डॉक्टर वैद्य सामील हवे. तेव्हा असे ठरले की नेहमीचे कुटुंबवैद्य शेजवळकर होते त्याना व तुळशीबागेजवळील एका इंग्रजी पद्धतीच्या डॉक्टराना पैसे देऊन वश करून घ्यावे व त्यांच्या मार्फत सिव्हिल सर्जनचे सर्टिफिकीट घ्यावे आणि नाटकी गोंधळात दत्तविधान उरकावे. बरे हिंदुधर्म शास्त्रा-

प्रमाणे जसा विवाह तसेच दत्तविधान. एकदा प्रत्यक्ष झाले की मग वज्रलेप. उद्या टिळकाना कपट उघडकीला आले तरी दत्तविधान उलथून पडत नाही खास. असो. ठरलेल्या कटाप्रमाणे वाड्यात वैद्यबुवानी येरझारा घालण्यास प्रारंभ केला. ही आंगतुक गडबड पाहून टिळकांच्या चाणाक्ष व विश्वासू कारकुनाने जरा खोलात जाऊन चौकशी केली. वैद्यबुवा भोळे व घोरोब्याचे होते. त्यांनी सहज सुगावा लागू दिला. कारकुनानेहि कारकुनी लढावली. तो म्हणाला “वैद्यबुवा युक्ति फार चांगली निघाली पण तुम्हाला लाभ काय ?” वैद्यबुवा म्हणाले “पाचशे रुपये.” कारकून म्हणाले “आनंद ! पण नीट जपा बरे. तुमच्याकडून काम करून घेतो पण नंतर एक तांब्याचा पैसाहि दिसणार नाही. तुमच्या लाभाला मी मदत करतो. मी वाड्यात ओहोच. तुम्ही मात्र विन्हाडीच रहा. हलू नका. आधी पाचशे रुपये मोजून ध्या व मग डोक्याला पागोटे घाला. कारकुनाला वाड्यातली द्रव्यनाडी चांगली माहित होती. वेळी हुकुमी पाच रुपयेहि निघावयाचे नाहीत. वैद्यबुवाच पाचशे मागणार मग डॉक्टर व सिव्हिल सर्जन किती घेईल ! एकंदर हजार दोन हजारची व्यवस्था करावी लागणार. ती एका दिवसात होणे नाही. आणि टिळक गावी नाहीत. त्यांना कटाची बातमी कळविण्याला तितका अवधी सहज मिळेल असा कारकुनाचा मनातला कपटी बेत. या अद्भुत खोऱ्या नाटकी जिवावरच्या दुखण्याला मध्यरात्रीचा काळ इष्ट म्हणून कपटनीतीत सांगितलेला आहे. मध्यरात्रीपर्यंत पैशाची जुळवाजुळव नागपूरकरानी करावी व ती सोय होताच ताईमहाराजानी विव्दळण्या ओरडण्याला आरंभ करावा असे ठरले होते. नागपूरकर अजून बाहेर हिंडत आहेत तेव्हा ते पैशाची सोय लावून येणार अशी खात्री वाटल्याने ताईमहाराजानी कपटनाटकाची नांदी म्हणण्याला म्हणजे विव्दळण्याला प्रारंभ केला. गडी माणसे कोणी कटात नव्हती. त्यांनी बाईचे विलाप ऐकून कारकुनाना वर्दी दिली. पण कारकुनाला आधीच अंतस्थ माहिती होती. तो कशाला घाबरतो ! तेव्हा तो वाईकडे गेला व दाराआड उभा राहून कोणी नाहीसे पाहून मोठ्याने म्हणाला “पैशाची अजून सोय लागत नाही उगीच का विव्दळता ?” तेव्हा बाई चपापल्या व त्यांना वाटले की आपल्या कटाला वाचा फुटली आहे. वैद्यबुवाना घरीच डांबून बसविले होते. म्हणून निरोपाची वाट पाहून पाहून ते झोपी गेले. नागपूरकर पैसे जुळविण्याविषयी निराश होऊन रात्री दोन वाजता परत आले व हताश होऊन घरी गेले. अशा रीतीने अवचित योगाचे हे दत्तविधान थांबले आणि वाईच्या जिवावरचे दुखणे औषधाविण गेले !

(४)

आपल्या मुलाला दत्तविधान लाभत नाही असे दोनतीन वेळच्या अनुभवांने ठरल्यावर नागपूरकरानी बाळामहाराजांची बाजू उचलली. त्यांचे लग्न ठरले ते खेड तालुक्यातील एका मुलीशी. म्हणून लग्नसमारंभ पुण्यास करावा व अर्थात् तो ताईमहाराजांचे वाड्यात करावा असा एक नवा योग उपस्थित झाला. बाळामहाराजांच्या दत्तविधानाविषयी काही बोलवा टिळकांच्या कानावर आधीच

आली होती. म्हणून हे लग्न वाड्यात न होईल तर बरे असे टिळकाना वाटे. पण आत्माना लग्नसमारंभाकरिताहि वाडा देत नाही म्हणणे अर्थातच वार्डट दिसते म्हणून टिळकांचा नाइलाज झाला. बाई व नागपूरकर यांचा असा बेत होता की लग्नासाठी आलेल्या बाळामहाराजांचे दत्तविधान आधी करावे व मग लग्न व्हावे. पण इतक्या सर्व गोष्टींना टिळकांची परवानगी घेणे अवश्य आणि समक्ष तर बोलण्याची सोय नाही. म्हणून टिळकांचे स्नेही भिंगारकरबुवा यांना मध्यस्त घालण्यात आले. भिंगारकर या कामाकरिता आपल्याकडे येणार व त्यांच्याहातून हे मोठे काम झाले तर त्यांना पाचशे रुपयांचे उत्पन्न देण्याचे आमिष दाखविण्यात आले होते ही गोष्ट टिळकाना आगाऊ कळली. बुवा कधी न यावयाचे ते आज सकाळीच आलेले पाहून टिळकानी त्यांची कुचेष्टा करित करित पाचशे रुपये उत्पन्नाचे कसे काय जमते असे विचारले. तेव्हा इकडून तिकडून बोलून मग मुद्द्याची गोष्ट काढण्याचा आव ब्रवानांनी फुगविला होता त्या फुग्याला टिळकांच्या या काटेरी प्रश्नाने भोक पाडून त्यातला सगळा वारा निघून गेला. मग टिळकानी ब्रवाना स्पष्टच सांगितले की “तुम्ही या कामात पडून नका. कारण बाळामहाराजांच्या दत्तविधानाला मी कधीहि परवानगी देणार नाही. त्यात तुमचे उत्पन्न बुडाले तरी खुशाल बुडो.” अशा रीतीने दत्तविधानाचा हाहि डाव फसला. लग्न वाड्यातच झाले. पण खेड्या एका मुलीचे नाव बदलून ठेवण्यापूर्वी आधी स्वतःचे नाव बदलण्याचा प्रसंग बाळामहाराजावर आला होता तो टळला !

(५)

यानंतर बाळामहाराज यांचा सख्खा धाकटा भाऊ तात्यामहाराज यांचे लग्न कोल्हापुरात उपस्थित झाले त्या वेळी या निमित्ताने ताईमहाराजाना कोल्हापुरास न्यावे व बाळामहाराज नाहीतर तात्यामहाराज यांना दत्तक द्यावे अशी कल्पना निघाली. पण लग्नाला हजर राहण्याचे अगत्य ताईमहाराजाना का उत्पन्न झाले ही गोष्ट टिळकाना माहित असल्यामुळे त्यांनी परवानगी देण्याचे नाकारले व उगाच खर्च होतो अशी सवच सांगितली. ही १९०१ च्या मे महिन्यातील गोष्ट. तेव्हा शेवटी आता गोष्ट निकरावर येत चालली असे पाहून पुढील जून महिन्यात टिळकानी दत्तकाचा प्रश्न निकालात काढण्याचे ठरविले.

(६)

औरंगाबादेस ताईमहाराज दत्तविधानाकरिता गेल्या ही महत्त्वाची खबर त्याच दिवशी कोल्हापुरास तारेने कळली. दुसरे दिवशी करवीरकर छत्रपति पंडितमहाराज कपरे मंडळी पुण्यास आली व त्यांनी अॅस्टन साहेबांचीहि गाठ घेतली म्हणतात. पण ज्यांना दत्तक द्यावयाचा त्या बाई व ट्रस्टी ही मंडळी औरंगाबादेस गेलेली. यानी इकडे पुष्कळ चुळबुळ केली पण इकडून तार किंवा पत्र पाठवून ताईमहाराजाना सल्लामसलत देणे कठीण होते. म्हणून त्यांनी नरहर भट श्रीगोंदेकर नावाचा विश्वासू मनुष्य औरंगाबादेस पाठविण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे भटजी औरंगाबादेस

गेले. पण दैवयोग हा की तेथे प्रेगच्या अधिकाऱ्यानी त्याना कारंटाईनमध्ये ठेऊन दिले. टिळकांना कोणी अडविले नव्हते आणि मी टिळकांचा मनुष्य असे नरहरभट सांगता तर त्याचीहि कदाचित् सुटका होती. पण तसे सांगण्याचे त्याचे धैर्य होईना. पण इकडे दुसरी मौज अशी झाली की कोल्हापूरकर मंडळी येऊन खलबत होऊन नरहरभट रवाना झाल्यापर्यंतची इत्थंभूत हकीगत धोडोपंत विध्वंस यानी मोडीत लहून टिळकांच्या नावे औरंगाबादेस पत्र पाठविले. त्यावर पत्ता गोविंदराव काळे यांच्या घरचा लिहिला. ते घेऊन काळे यानी एका माणसाबरोबर शिखमंदिरात पाठविले. पण टिळक त्या वेळी बाहेर गेले असल्यामुळे ते पत्र ताईमहाराजांच्या हाती देण्यात आले. पुण्याचे पत्र पाहून ते फोडण्याचा मोह त्याना झाला व कारकुनाने ते सर्व वाचून दाखविले तों त्यात कोल्हापूर मंडळीच्या कारस्थानाची सर्व हकीगत व नरहर भट पाठविल्याची बातमीहि त्यातच ! अशा रीतीने जी बातमी टिळकानाच कळावयास पाहिजे होती ती ताईमहाराजाना कळली. तसेच नागपूरकराकडून गुप्त दूत निघाला ही बातमीहि त्याना कळली. पण कारंटाईनमध्ये पडल्यामुळे तो नापत्ता झाला. पुढे नरहरभट कारंटाईनमध्ये असल्याची बातमी टिळकाना कळली पण बाईना गुप्त दूताची भेट होऊ नये म्हणून टिळक त्याला कारंटाईनमधून सोडवून घेईनात. व बाईना तो आल्याची बातमी आपण होऊन लागू दिली नाही. अशा रीतीने टिळकानी बाईचे एक गुपीत आपल्या हाती ठेवले पण टिळकांचेहि एक गुपीत बाईनी आपल्या हाती ठेवले होते हे त्याना काय माहित ? कळन सवरून फिटसफीट नेहमीच होते. पण जगात न कळतहि फिटसफीट होत असते ती ही अशी. औरंगाबादेहून टिळक पुण्यास परत आले तेव्हा धोंडोपंतानी त्याना पहिला प्रश्न हा केला की “ माझे सविस्तर हकिगतीचे पत्र तुम्हाला पोचले का ? ” टिळक ह्मणाले “ कसली हकीगत व कसले पत्र ? ” तेव्हा धोंडोपंत ह्मणाले “ तर मग घात झाला. ” पण उभयपक्षी खुलासा झाल्यावर टिळक ह्मणाले “ घाबरू नको. घात झाला नाही. औरंगाबादेस दत्तविधान पुरे करूनच नरहरभटाला कारंटाईन मधून सोडवून बरोबर आणला आहे. त्याला मी विचारले ‘ भटजी तुम्ही इकडे कुणीकडे ’ ? त्याने मला सांगितले ‘ सहज इकडे जालन्याला जात होतो. ’ पण हे खोटे होते हे काय मला माहित नाही ? काही असो. बाईना म्हणावे माझे पत्र खुशाल जबळ ठेवा. कोल्हापूरची मंडळी आता काय वाटेल ते करोत. फार काय पण त्या रात्री टळलेले जिवावरचे दुखणे बाईना येऊन त्या जरी आता निवर्तल्या तरी बाबामहाराजांच्या इस्टेडील औरंगाबादेस वारस उभा करून आलो आहे. आता मी कोणास भीत नाही. ”

(७)

तारीख १२ जुलै रोजी रात्री वाड्यात बाळामहाराज याना अवचित दत्तक व्यावयाचे असे नागपुरकर व पंडितमहाराज यानी ठरविले. व रात्रीच्या रात्री धार्मिक विधिहि उरकावा आणि टिळकाना नकळत चार प्रतिष्ठित मंडळी हजर ठेऊन

पानसुपारीचा समारंभ करावा असेहि ठरले. आवशी ११ वाजेपर्यंत ही बातमी कोणास कळू दिली नाही. पण घरच्या उपाध्याला थोडी गुणगुण होती. कारकूनहि टेढळणीवर होता. अकरा वाजता वाड्याला आतून कडी लागली तेव्हा कर्मधर्म-संयोगाने कारकून बाहेर उच्छ्वासाजवळ यावयाला व उपाध्या माडीवरील खिडकीत येण्याला गाठ पडली. उपाध्याने हळूच वरून सांगितले की “घरी जाऊन जागत बसा. वाड्यात गडबड आहे. पण नक्की काही कळताच तुम्हाला कळवीन.” अकरा वाजल्यावर काही वेळाने दत्तविधानाचा बेत नक्की ठरून उपाध्याला तयारी करण्याची आज्ञा झाली. तो खाली येऊन पहातो तो नाकेबंदी. त्याला शिपाई बाहेर जाऊ देईना. पण तो मोठा प्रसंगावधानी. तो नागपुरकराना म्हणाला “सर्व तयारी आधीचीच आहे. पण दत्तक प्रयोगाची पोथी घरी राहिली आहे तेवढी घेऊन येतो.” मग परवानगी मिळण्याला काय उशीर? उपाध्या कारकुनाकडे जाऊन म्हणाला “बसला काय उठा. एक तासात दत्तविधान होते” ! कारकून तडक टिळकांच्या घरी गेला. पहातो तो ते उठून सांगलीकरांच्या वाड्यात काही कामाकरिता गेले होते. तेथे वर्दी पोहोचताच ते बाळासाहेब नातू यांच्या घरी गेले व उभयतांचा विचार ठरला की वाड्यात जावे व दत्तविधानाला होईल तितका प्रतिबंध करावा. टिळक व कारकून पुढे निघाले पण ते आल्याचे कळले तर त्यानाहि या वेळी मज्जाव होणार. तेव्हा टिळक उच्छ्वासापाशी उभे राहिले. कारकून दिंडीशी गेला व हलक्या आवाजाने म्हणाला ‘लवकर कडी काढ. दत्तविधानाचे काही सामान घेऊन आले आहे.’ कडी निघताच कारकून एक पाय बाहेर व एक पाय आत ठेवून दिंडीतच उभा राहिला व टाळी ऐकताच टिळक आले ते एकदम आत शिरले. स्वतः टिळक आत येऊन उभे राहिल्यावर शिपाई काय करणार? टिळकानी कारकुनाला बाहेर पडून आपल्या स्नेही मंडळीना घेऊन येण्यास सांगितले व फिरून दिंडीला कडी लावून घेतली. आत दत्तविधानाची मांडांमांड होत होती. पण स्वतः बाळामहाराज व समारंभाचे प्रेक्षक याना बारा वाजण्याची आमंत्रणे होती म्हणून वाड्यात सामसूम होते. टिळक तडक चौकात गेले व नागपुरकराना त्यानी ‘नागपुरकर’ ह्मणून हाक मारली. येऊन पहातात तो समोर टिळक उभे. त्याना पाहताच नागपुरकरांचे हातातील तांब्या भंडे वगैरे जे काय होते ते गळूनच खाली पडले. ताईमहाराजांचा राग मात्र अनावर झाला. त्यानी टिळक वाड्यात कसे आले? हा कसला तुमचा दिला कारभार? असे म्हणून तर नागपुरकराना शिव्या हासडल्याच पण टिळकानाहि तोंडावर अद्वातद्वा बोलण्यास कमी केले नाही. इतक्यात टिळकांची मंडळी हळूहळू वाड्यात येऊ लागली. अशा रीतीने गाडे उलटल्यामुळे सामोपचाराचे बोलणे ऐकण्यास बाई तयार झाल्या व टिळकानीहि फक्त इतकेच आश्वासन मिळविले की ‘खापडें कुंभोजकराना मी तारा करून बोलावतो तोपर्यंत थांबा मग काय व्हायचे असेल ते होईल.’ १२ वाजता निमंत्रित प्रेक्षक एक एक वाड्याच्या तोंडाशी येऊ लागले. तो टिळकांची मंडळी एक एक

बाहेर पडलेली भेटू लागली. त्यानी विचारले 'काय दत्तविधान इतक्यात झाले ?' यानी सांगितले 'तुमच्या साक्षीशिवाय ते कसे होईल ? पण चार दिवस अवकाश आहे. आला तसे हात हालवीत परत जा.' विचारान्याना मध्यरात्रीचो उगीच खेप पडली. दत्तविधान मोडले झोपहि मोडली !

(८)

तार्ईमहाराजानी औरंगाबादेहून १।२ पत्रे पुण्यास नागपुरकराना लिहिली. त्यात काय मजकूर होता हे कळण्याला मार्ग नाही. पण पोस्टांचे शिक्के पडलेल्या पाकिटांचा फायदा घेऊन खटला चालू झाला तेव्हा दुसरी बनावट पत्रे करून ती पुराव्यात दाखल करण्यात आली. ती पत्रे आक्षी या पुढील परिशिष्टात दिली आहेत. त्यातील मजकूर वाचताच ती बनावट दिसतात. कारण टिळक बाईंवर नागव्या तरवारीचा पहारा ठेवणार ही अतिशयोक्तीची भाषा कोण खरी मानील ? पण बनावट पत्रातील मजकूरच मारक झाला. ता. २१ च्या पाकिटातील पत्रात सर्व मुले निघोन्याहून आणली पाहिली नापसंत झाली वगैरे मजकूर होता. पण पुढे पुराव्यातच असे निष्पन्न झाले की ता. २४ पर्यंत औरंगाबादेस मुले मुळी कोणी आणलीच नव्हती. बनावट पत्रे लिहिणारा चित्रगुप्त इतिहासज्ञ होता झणून २१ तारखेपर्यंतचेच भूतवृत्त म्हणून लिहून त्यात त्यासंबंधी बनावट मजकूर घालता तर तो खपला असता. पण २४ तारखेच्या पुढचा वृत्तांत २१ तारखेच्या पत्रात लिहिताना जे उसने भविष्यवादित्व त्याने आंगी आणलं तेच बाधले. भविष्यवादित्व हे मानवी शरीराला दुष्ट रसायनासारखे आहे. ते पचनी न पडता असे अंगावर उमटते. ह्या पत्रासंबंधी सेशनस जज ल्यूकस यानी खालीलप्रमाणे टीका केली. " २४ तारखेचा छाप या पत्रावर आहे त्या अर्थी ते सकाळी सात आठपर्यंत नागपुरकराना मिळाले असले पाहिजे. पण त्याच दिवशी सकाळी ९। वाजता त्यानी तार्ईमहाराजाना तार केली की तुमच्याकडून पत्र नाही. तुम्ही अधिक दिवस राहणार असाल तर मला नाशिककडे जाण्याची परवानगी मिळवा. म्हणूनच हे पत्र बनावट दिसते. ते एक दोघा साक्षीदाराना दाखविल्याचा तोंडी पुरावा आणला आहे पण त्यात काही अर्थ नाही. "

(९)

फौजदारी स्वरूपाच्या खटल्यात औरंगाबाद कमिशनपुढे फक्त टिळकानीच आपल्या तर्फे साक्षीदार दिले होते. सरकारतर्फेच कोणी साक्षीदार नव्हते. पुढे दिवाणीत दाव्यात टिळकांतर्फे त्याच साक्षी घेण्यात आल्या. पण या वेळी प्रतिवादीतर्फेहि साक्षी देण्यात आल्या. मात्र त्या बहुतेकांची दुर्दशा झाली. दत्तविधान झाले असे सांगणाऱ्या साक्षीदाराविरुद्ध ते झाले नाही असे सांगणारे साक्षीदार दत्तविधानाच्या दिवशी औरंगाबादेस हजर असणारे तरी पाहिजे होते. पण इतकीहि खबरदारी प्रतिवादी बाळांमहाराजांचे पक्षाने घेतली नाही. बरेच पैसे पेरले गेले पण खुद्द गावचा साक्षीदार मिळना. भलतीच माणसे पदवून आणून उभी केली. अशी माणसे ठराविक मजकूर सांगू लागली तर उलट तपासणी करणारा वकील कितीहि कुशल असला

तरी काय करणार ? अगदी अपरिचित नावांची साक्षीदाराची याद हातात पडलेली पाहून एक विनोदी गृहस्थ म्हणाले “ वकीलसाहेब तुम्ही याना उलट तपासणीत कसे पाडणार ? साक्षीदारांचा पायच ओढून पाडाल तर न कळे. ” पण पाय न ओढताहि साक्षीदाराना कसे पाडता आले याची एक दोन उदाहरणे देतो. बळवंत मानाजी हा साक्षीदार देऊळगाव राजाचा मुखत्यार म्हणून पुढे आला. त्याने ठासून सांगितले की मी दत्तविधान झाले म्हणतात त्या दिवशी औरंगाबादेस होतो व शीख मंदिरातहि सकाळी होतो. तेथे कोणी लोक जमले नव्हते गर्दी नव्हती काही नव्हते. पण वास्तविक हा इसम त्या दिवशी हैदराबादेस होता आणि कचेऱ्यातून त्या दिवशी त्याची हजेरी नमूद होती. तसेच एका मारवाडयाकडे याच तारखेस हैदराबाद येथे कर्जमोबदल्याच्या बाबतीत त्याने खाते रुजू केल्याचा पुरावा होता. व टिळकानी यासंबंधी लेखी सहीशिक्ष्याचे उतारेच्या उतारेच दाखल केले. यामुळे तो भांबावून गेला. त्याने टिळकांविरुद्ध कोर्टाकडे अमुक एक अर्ज केला होता व तो अमुक एका वकीलाला दाखविला असे सांगितले होते. पण योग असा की तो वकील त्यापूर्वीच मेलाला होता. तेव्हा टिळकानी त्याचे मृत्यूचे सर्टिफिकेट दाखल केले व बळवंतराव मानाजीला विचारले की “हा वकील तू त्याला भेटण्यापूर्वी मेलाला की नंतर मेलाला ? ” तेव्हा त्याने उत्तर दिले की “मी भेटण्यापूर्वीहि मेलाला असेल किंवा नंतर मेलाला असेल ! ” मॅजिस्ट्रेटनी तो प्रश्न फिरून विचारला तरी त्याने तेच उत्तर दिले. कागदी पुराव्याने खोटा पडल्यामुळे या साक्षीदारावर रुकार मागण्यात आला. पण पुढे आठ दिवसाने विचारा मृत्यू पावल्यामुळे त्याचा तुंग टळला.

(१०)

साक्षीदार केशव सोनाजी याला पंडितमहाराजानी पैसे देऊन साक्षीदार तयार करण्याचे काम सांगितले होते व या बाबतीत त्याच्या व पंडितमहाराजांच्या तारा पकडण्यात आल्या होत्या. एका तारेत असा मजकूर होता “ काम केले आहे एक हजार रुपये तारेने पाठवा. ” ही तार ८ आगष्ट १९०४ रोजी औरंगाबादेहून झाली व पंडितमहाराजांकडून तारेने त्याच दिवशी जबाब गेला त्यात मजकूर असा होता “ औरंगाबाद येथे हत्यारे तयार ठेवा मी लायसेन्स पास व हत्यारांची किंमत घेऊन समक्ष येतो. ” केशव सोनाजी साक्षीला आला तेव्हा त्याला विचारले की ‘हजार रुपये कशाबद्दल व हत्यारे कसली ?’ तेव्हा त्याने असा खुलासा केला की ‘कोल्हापूर महाराजांकरिता सहा भाले पाहिजेत म्हणून ते तयार करण्यासाठी पंडितमहाराजानी माझ्या दुकानाला ऑर्डर दिली होती.’ ही हत्यारे म्हणजे अर्थात् दत्तविधानाचे साक्षीदार होत हे उघड होते. कारण कोल्हापूरकर महाराजाना हत्यारांची वाण नव्हती व ती असती तरी औरंगाबादेहून मागविण्याचे कारण नव्हते. शिवाय औरंगाबादेस भाले चांगले तयार होतात असे म्हटले तरी सहा भाल्यांना हजार रुपये किंमत कशी पडणार ? पण साक्षीदाराने तारेत तो आकडाच घातला असल्याने त्यास नाकबूल करता येईना. शिवाय तारेचा जबाब पंडितमहाराजानी पाठविला

त्यात हजार रुपये भलते कसले मागता असे न म्हणता हत्यारे तयार ठेवा किंमतीचे रुपये घेऊन स्वतः येतो असा पाठाविला तो कसा ? अर्थात् हत्यारांची ही कल्पित गोष्ट अंगावर आली. तसेच रुपये पटवून अखेर जी खरी हत्यारे कोर्टापुढे आणली गेली ती सर्व खोटी बोथटलेली निरुपयोगी ठरली.

(११)

वरील हकिगतीतील तारांचा सुगावा लावून त्या पुराव्यात दाखल करण्याच्या टिळकाना फार त्रास पडला. कारण काही ठराविक मुदतीपर्यंत अस्सल तारा कलकत्यास तारखात्याच्या कचेरीत ठेऊन नंतर त्यांचा नाश करण्यात येतो म्हणून त्या मुदतीच्या आत हे काम व्हावयास पाहिजे होते. शिवाय त्यांचा शोध लागल्यावर त्या पुराव्यात हजार व्हाव्या म्हणून कलकत्ता येथील एका कोर्टाकडे याकरिता मुद्दाम कमिशन पाठवावे लागले. तसेच बाळामहाराजांतर्फे दिलेले बहुतेक साक्षीदार निजामशाहीतले. तेव्हा त्यांना खोटे पाडण्याकरिता जो लेखी व तोंडी पुरावा मिळवावा लागला त्याला किती श्रम पडले असतील त्याचीहि कल्पना वाचकाना सहजच होईल. पण मोंगलाईतहि टिळकांच्याबद्दल सहा-नुभूति असल्यामुळे सही शिक्ष्याच्या नकला घेणे वगैरे कामे जी त्या इलाख्यात सहा सहा महिने एरवी व्हावयाची नाहीत ती एकेका दिवसात करून मिळाली. काही कागद ग्वाजगी लोकांच्या ताब्यात होते त्यांच्या सरकारी नकला मिळण्याकरिता अशीहि युक्ति करावी लागली की अने ववर काही दावा उगाच करावा आणि त्यात पुराव्याला पाहिजेत म्हणून कागदाच्या मालकाला समन्स करून कोर्टात कागद आणवावे. मग तेथे सहीशिक्ष्याच्या नकला घ्याव्या आणि या नकला मिळान्या म्हणजे वादीने दावा काढून घ्यावा !

(१२)

पंडितमहाराज यांनी खोटा पुरावा गोळा करण्याचे काम सररास सुरू केले असे पाहिल्यावर तो खेळ त्यांच्यावरच उलटवावा अशाविषयी टिळकांकडून सहजच प्रयत्न झाले. त्यातील एक गम्मत देण्यासारखी आहे. दत्तविधानाविरुद्ध पुरावा जितका अस्सलात अस्सल मिळेल तितका इष्ट होता. त्याचे दोन प्रकार. एक औरंगाबाद येथील कोणी साक्षीदार मिळाले तर ते व दुसरा प्रकार खुद्द निधोने येथून जी मंडळी आली त्यापैकी कोणी मिळतील ते. औरंगाबाद येथील बहुतेक लोक आधीच टिळकांच्या बाजूचे म्हणून तेथे पंडितमहाराजांना फारसा वाव मिळाला नाही. अगदी हलक्या प्रतीचे अविश्वसनीय असे चार दोन मिळाले. पण त्यांच्याकडे स्वतः पुरावा देण्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे काम होते ते म्हणजे निधोने येथील टिळकांचे साक्षीदार फोडणे व नवीन बनविणे हे होय. निधोने येथील साक्षीदाराना महत्त्व असे की त्यात दत्तकाच्या पसंतीसाठी औरंगाबादेस आणलेल्या अनेक मुलांचे पालक व आस होते. आणि एक मुलगा पसंत करून घेतल्याने बाकीच्या मुलांच्या हितचिंतकांची मोठी निराशा झालेली. त्यांच्या मनात मत्सर सहजच असावयाचा.

आपला मुलगा दत्तक न घेतल्यामुळे झालेले नुकसान पंडितमहाराज खोट्या साक्षी-करिता लाच देतील त्याने रुपयात आणा पै काही भरून निघण्याची त्यांना आशा सुटली होती. आणि औरंगाबाद येथील मंडळीपेक्षाहि दत्तविधानाच्या वेळी हजार असण्याचा यांचाच संभव अधिक म्हणून “आम्ही हजार होतो पण दत्तविधान मुळीच झाले नाही” असे त्यांनी सांगितल्यास पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा होता. पण याहि पेक्षा टिळकांवर खरी मात व्हावयाची तर दत्तक मुलगा जगन्नाथ याचे वडिल भाऊसाहेब निधोने-कर यानीच जर हटले की कागदपत्र व वागदानप्रतिग्रह झाले पण प्रत्यक्ष दत्तविधान असे झाले नाही तर तो रामबाणच होय. पण भाऊसाहेब फुटतील काय? या प्रश्नाचे होय असे धाडशी उत्तर औरंगाबाद येथील केशव सोनाजी याने पंडितमहाराजाना दिले व त्यानीहि त्यावर विश्वास ठेविला. कारण पंडितमहाराजहि धाडशीच होते. दाम करी काम या ह्मणीवर त्यांचा विश्वास होता. पैशाने राजाची राणी मिळते तर दत्तक मुलाचा बाप वश का होऊ नये? कोणी आपला मुलगा दत्तक देतो तो केवळ पुण्य जोडण्याकरता नव्हे तर आपले व मुलाचे हित साधण्याकरता. आणि तेच हित जर दत्तक न देता किंवा दिलेला नाकबूल करून साधत असेल तर कोणी का न साधील? या सरळ युक्तिवादावर विश्वास ठेऊन पंडितमहाराजानी आपला उद्योग चालविला होता. जगन्नाथाचा बाप भाऊसाहेब फुटला तर केवढी मोठी अजब शिकार साधली? पण या शिकारीचा वेत पंडितमहाराज व केशव सोनाजी यांच्या मनात येण्याला झाले तरी टिळक पक्षाच्या काही करामती लोकांचे चातुर्य व धाडसच कारणीभूत झाले. निधोनेचे साक्षीदार मिळविण्याच्या नादी केशव सोनाजी लागलेला पाहून एक पके कारकून व निधोनेचे आप्पाराव कुळकर्णी यानी गमतीचा कट केला. कारकुनाने बहाणा केला की आपण पंडितमहाराजांचे नोकर आहो आणि आप्पाराव यानी असा बाहाणा केला की आपण भाऊसाहेब निधोनेकर यानाच फोडतो व निधोनेचे इतर साक्षीदार टिळकावर उलटवितो. या पराक्रमाची किंमत पाचहजार रुपये ठरली. कारकून पाळतीवर राहिले व पंडित महाराज केशव सोनाजीशी पहिले बोलणे करून औरंगाबादेहून कोल्हापुरास गेले. असे कळल्यावर एक दिवस कारकून दत्त म्हणून केशव सोनाजी पुढे जाऊन उभे राहिले व म्हणाले पंडितमहाराज व त्यांची मंडळी कोठे आहेत? केशव सोनाजी म्हणाला ते कोल्हापुरला केव्हाच गेले. त्यावर हेलपाटा पडल्याचे दुःख दाखवून कारकून म्हणाले मग मला कशाला त्यांनी उगाच येथे बोलावले? तेव्हा केशव सोनाजीने विचारले तुम्ही त्यांचे कोण? कारकून म्हणाले मी त्यांचा कारभारी. तेव्हा केशव सोनाजी पुढे ह्मणाले हे खरे कशावरून? तेव्हा कारकुनानी खुणेचे ह्मणून असे शब्द सांगितले की “खर्चाकरिता पाचशे रुपये तुमच्या जवळ ठेवले आहेत त्यातला खर्च करा व कामास लागा.” ही गोष्ट खरीच होती. तेव्हा केशव सोनाजीला विश्वास पटला. मग कारकून म्हणाले “सगळे मनासारखे घडून येत आहे तर विलंब का करता? पंडितमहाराजाना तार करून पैसे घेऊनच

बोलवाना. 'केशव सोनाजीला ही गोष्ट . . . तार फळा का . . . काय
 किंमत घेऊन या.' अजूनहि केशव सोनाजीला थोडा अंदेशा होता. पण तारेचे
 उत्तर जेव्हा पंडितमहाराजांकडून खूण पटण्यासारखे आले तेव्हा कारकुनाच्या
 सच्चेपणाविषयी केशव सोनाजीला शंकाच उरली नाही. पण नंतर पंडितमहाराज
 स्वतः येऊन औरंगाबादेस दाखल झाल्यावर कारकुनाच्या सोंगाला पडद्यात जावे
 लागले. कारण केशव सोनाजी फसला पण पंडितमहाराजांची व या कारकुनाची
 जन्माची ओळख ! मात्र आप्पाराव कुळकर्ण्याची व पंडितमहाराजांची ओळख
 नव्हती. फार काय केशव सोनाजीचीहि नव्हती. तथापि परस्पर चौकशी करून आप्पा-
 राव हा निघोनेचा कुळकर्णी खरा इतकी माहिती त्यांना मिळाली होती. म्हणून
 पुढे त्याची गाठ घालून देऊन कारकून मागे सरले. कुळकर्ण्याच्या सल्ल्याप्रमाणे
 केशव सोनाजी याने कोल्हापुरास तारा केल्या व पंडितमहाराजांनीहि त्यांची उत्तरे
 तारेने दिली. याच तारा नंतर टिळकानी हस्तगत केल्या त्या पुढे परिशिष्टात दिल्या
 आहेत. ठरल्याप्रमाणे पंडितमहाराज रक्कम घेऊन केशव सोनाजीकडे आले.
 आप्पाराव कुळकर्णीहि जातच होता. शेवटी असे ठरले की सर्व रक्कम मोजून पंडित
 महाराजांनी आप्पारावाच्या पदरात टाकावी आणि मग आप्पारावांनी भाऊसाहेब
 याना पंडितमहाराजाना नेऊन भेटवावे. आप्पाराव केशव सोनाजीच्या घरी गेला
 तो पंडित महाराज रुपये मांडून बसलेच होते. ते म्हणाले ही आपली रक्कम मोजून
 घ्या. आप्पारावाने कपट केले खरे. पण ते पुरे पाडण्याइतके धाडस त्याच्या अंगी
 नव्हते. अधिक धाडसी मनुष्य ती रक्कम घेऊन पावती देऊन निघून येता. पण
 ती रक्कम पाहूनच आप्पाराव भ्याला. केवळ आपल्या धाडसाचे योग्य मोजमाप
 झणून त्याने शंभर रुपये उचलून खिशात घातले आणि म्हणाला 'रक्कम तुम्हीच
 ठेवा ती पळून थोडीच जाते ? वाणगी म्हणून हे शंभर रुपये घेऊन जातो.' हा
 निस्वार्थीपणा व विश्वास पाहून भाऊसाहेब हे आपणाला आता लाभले आणि
 टिळक फजित झाले असे वाटून पंडितमहाराजांनी टाळी वाजविली. आप्पारावाने
 एका मुठीत रुपये घेतले पण दुसऱ्या मुठीत त्याने आपला जीव घेतला होता ! कारण
 कपटाचा यत्किंचित सुगावा लागला तर काय होईल याची त्याला कल्पना होती.
 केशव सोनाजीचे दुकान हत्याराचे पंडित महाराज धाडसी आणि औरंगाबाद ही
 मोगलाई ! म्हणून श्रापदाच्या गुहेतून बाहेर पडावे त्याप्रमाणे आप्पारावाला केशव
 सोनाजीच्या अंधाऱ्या घरातून बाहेर पडल्यावर वाटले. रस्त्याला लागल्यावर
 त्याच्या तोंडाची कळी उमलली. तो प्रथम हलवायाकडे गेला. चार रुपयाचे
 पेढे पदरात बांधून घेतले आणि आपला विजय कारकुनाच्या तोंडावर मिरविण्या-
 करता धड नीट न बोलता येईल इतके पेढे एकदम तोंडात कांबून कारकुनाची त्याने
 गाठ घेतली व त्याच्या हातावर चार पेढे ठेवले. कारकुनाला पेढे कसले याची
 कल्पना होती. पण रुपये कोठे आहेत असे विचारता त्याने खिशातले शंभर रुपये
 काढून पुढे ठेवले. तेव्हा कारकून म्हणाला 'काय शंभरच ?' कुळकर्णी म्हणाला

‘ चार हजार रुपये पुढे मोजून ठेवले पण माझी छाती होईना. ’ तेव्हा कारकून म्हणाला ‘ हा दळभट्ट्या, समुद्रात राहून शंख कोरडा तो हा असच ! पंडित-महाराजांना जगन्नाथाचा बाप हवा होता. तो बापापरी बाप गेला आणि चार हजार रुपये गेले म्हणून बॉबलताना ओठ गेला अशी व्हायची वेळ आली होती ती व्यर्थ घालविलीस ! ”

(१३)

खोटी साक्ष देणे व ताईमहाराजांना अटकेत ठेवणे या दोन आरोपाबरोबर तिसरा एक आरोप जमला तर टिळकांच्या अंगी लावण्याचा क्लेमट्स साहेबांचा विचार होता. तो आरोप म्हणजे पंडितमहाराजांना हाताला धरून वाड्याबाहेर काढणे हा. पैकी त्यांना वाड्याबाहेर घालविले ही गोष्ट स्वतः टिळकानीच कबूल केली. प्रश्न हाताला धरून बळजबरीने बाहेर घालविले की नाही इतकाच होता. या संबंधाने ताईमहाराज यांनी आपल्या पुरता खोटा जबाब देऊन सूतोवाच करून ठेवले होते. त्या आपल्या जबानीत म्हणाल्या “ टिळकानी बाळामहाराजांचा एक हात धरला. मी बाळामहाराजांचा दुसरा हात धरला होता. मी धरलेला हात धरण्यास खापडें आले. मी आपला हात काढून घेतल्यावर टिळक व खापडें हे बाळामहाराजांचा हात धरून घेऊन गेले. ” पंडितमहाराज यांनीहि यासंबंधाने आपल्या जबानीत सांगितले की, “ खापडें व टिळक आत घुसले व त्यांनी बाळामहाराजांना धरले. ” परंतु पंडितमहाराजांचे स्वतःचे कारकून शिवराम नरहर यांनी आपल्या यजमानांना दगा दिला. टिळक व खापडें यांनी बाळामहाराजांना हाताला धरून काढले असे सांगितले तेव्हा कोर्टाने त्यांना मुद्दाम सूचक प्रश्न विचारला तो असा “ बाळामहाराजांना घरातून बाहेर काढताना त्यांच्या अंगाला टिळक व खापडें यांनी स्पर्श केला की नाही ? ” तथापि कारकुनाने सांगितले की “ त्यांच्या अंगास स्पर्श केल्याचे मी पाहिले नाही. ” यामुळे यजमानांच्या साक्षीपेक्षा त्यांच्या कारकुनांच्या साक्षीला अधिक महत्त्व द्यावे लागले व त्यामुळे बाळामहाराजांना हात धरून बळजबरीने बाहेर काढले हा आरोप ठेवता आला नाही.

(१४)

पंडितमहाराजांची साक्ष चालू असता त्यांनी आपणाला वाड्यातून हाकलून कसे दिले याचे मोठे रसभरित वर्णन केले. त्यात टिळक खापडें व ते स्वतः यांचे काय बोलणे झाले ते दिले आहे. ते असे:— “ टिळक व खापडें यांनी मला सांगितले की तुम्ही दत्तविधान करू नका. आम्ही तुम्हाला करू देणार नाही. याच प्रकारची आणखी भाषा झाली. पुढे मी करणार म्हणून जेव्हा सांगितले तेव्हा खापडें मला म्हणाले की ‘ वाचन्ते शुंघामि प्राणन्ते शुंघामि ’ असे तुमचे होईल. याचा अर्थ यज्ञपशूची जी स्थिति होते तशी आपली स्थिति करू असा मी समजलो. ” खोट्या साक्षीला पूर्वमीमांसेचा मोठाच उपयोग झाला म्हणावयाचा ! दादासाहेब सहजा-सहजी भलताच दाखला देणारे नव्हत.

(१५)

ताईमहाराजांची साक्ष प्रथम त्यांच्या वाड्यात व्हावी असे ठरले. कारण सरदार घराण्याची बाई घरातून उठून कशी जाणार ? हा आग्रह क्लेमंट्स साहेबानी मान्य केला. त्याप्रमाणे वाड्यात कोर्ट भरणार म्हणून खूप दंगल माजली. छते वगैरे लावण्यास सुरवात झाली. परंतु आम्ही साक्ष वाड्यात घेऊ देणार नाही हायकोर्टाकडे अपील करू अशी टिळकांच्या वकीलानी तक्रार केल्यावरून डिस्ट्रिक्ट जजांच्या बंगल्यात साक्ष घेण्याचे ठरले. पहिले दिवशी बाईंच्या मनात साक्ष देण्याचे नव्हते. म्हणून त्या आजारी असल्याचा बहाणा सुरू झाला. बाकीच्या पडदपोशीबरोबर व नोकरचाकराबरोबर लष्करातील एक डॉक्टरांना बाई हजर ठेवली होती. जबाबी आज नको बाईना ताप आला आहे असे सांगण्यात आले. पण ताप खरा की खोटा हे पाहणार कोण ? अर्थात् लष्करातील डॉक्टरांना ! पण सरकारी बॅरिस्टर मि. स्ट्रॅगमन यानाहि त्या दिवसाचे काम विनाकारण थांबवावे हे बरे वाटेना. म्हणून ते म्हणाले 'ताप खरोखर किती आहे हे पाहून सांगा.' तेव्हा थर्मामीटर लावून काही वेळाने बाहेर काढून डाक्टरांना बाईने सांगितले की 'ताप १०४ आहे.' स्वतः स्ट्रॅगमन याना बाईंच्या तोंडावर ताप दिसेना. तेव्हा गोऱ्या डॉक्टरांना बाईंवर अविश्वास ठेवण्याचे पातक पत्करून ते म्हणाले " या तुमचा थर्मामीटर माझ्या हाती पाहू व तो हातात घेऊन पाहतात तो ताप नार्मल ! तेव्हा चिडून जाऊन स्ट्रॅगमन यानी ही गोष्ट कोर्टाच्या नजरेला आणली ! तथापि त्या दिवशी साक्ष न घेण्याचे कोर्टाने मनातून ठरविले होते. त्याप्रमाणे अधिक वाच्यता न करिता त्यानी साक्षीचे काम दुसऱ्या दिवसावर टाकले.

(१६)

निधोन्याहून साक्षीदार आले त्यात नारायण पांडुरंग नांवाचा एक साक्षीदार होता. त्याने असा आव आणला की आपण मोठे शास्त्री पंडित आहो. सर तपासणीत त्याने असे सांगितले की ' मला पोटापुरते ब्रह्मकर्म येते. ' तेव्हा त्याचे पांडित्य बाहेर काढण्याकरिता टिळकानी उलट तपासणीत त्याला विचारले की ' ब्रह्मकर्म म्हणजे काय ? ' तेव्हा त्याने उत्तर दिले की ' जो ब्रह्म करील ते ब्रह्म ! ' यानंतर त्याची अधिक परीक्षा घेण्याकरिता टिळकानी विचारले ' तुझे पूर्व पुरुष तुला माहीत आहेत ? ' तेव्हा तो म्हणाला ' पितृ पितामह प्रपितामह हे माहीत आहेत. ' टिळकानी विचारले ' त्यांची नावे सांगा. ' तेव्हा त्याने नारायण पांडुरंग रामचंद्र अशी नावे सांगितली ! स्वतःला बाप बनविला बापाला आज्ञा बनविला आज्ञाला पणजा बनविला ! अशी फजीती झाल्यावर त्याने पुढे तर्पणासुद्धा प्रत्येक गोष्ट विचारावी ती येत नाही असे सांगण्याचा परिपाठ ठेऊन आपला बचाव करून घेतला. निधोने हा गाव मागसलेला होता. तेथे साधा भिक्षुकहि मिळणे फार कठीण होते. मग टिळकांच्या प्रश्नापुढे टिकाव धरणारा विद्वान कोटून मिळणार ?

(१७)

मऊ लागले म्हणजे कोपराने खणावे त्याप्रमाणे टिळकांविषयी मनात द्वेष असणारा न्यायाधीश मिळाला तेव्हा त्याच्यापुढे टिळकासंबंधाने काय वाटेल त्या गोष्टी सांगाव्या असा मोह फिर्यादी पक्षाला सहजच पडला. पण हा मोह कोठवर गेला व मऊ म्हणून खणणारे स्वतःच जमिनीत कसे गाडले गेले याची लोकाना नीट कल्पना होणार नाही. तो प्रकार असा की टिळकाना वाईट ठरविताना ताई-महाराजांची मजल आपली स्वतःची वेअब्रू आपल्या हाताने करून घेण्यापर्यंत गेली. जगाने ती गोष्ट ताईमहाराजानी किंवा इतर कोणी शपथेवर सांगितली तरी खोटी मानली नाही ही गोष्ट वेगळी. पण या मोहात ताईमहाराजानी स्वतःचा अधःपात करण्यापर्यंत उडी कशी घेतली हे पाहिले म्हणजे त्यांच्या साहसाचे आश्चर्य वाटते. टिळकांवर बाईला वाड्यात अटक केल्याचा तर एक आरोप होता. पण त्यात काहीच नव्हते. औरंगाबादेहून लिहिलेल्या बनावट पत्रात या पुढची पायरी अशी आढळेल की, 'टिळकानी मुसलमान शिपाई त्यांच्या खोलीच्या दरवाजावर पाहण्याला ठेवला.' जणुकाय मराठ्या शिपायाच्या हातून या मूठभर बाईंवर पाहरा गाजविताच आला नसता ! पण आणखी थोडे पुढे जाऊन या बनावट पत्रात असे लिहिले आहे की 'टिळक माझेवर नागव्या तरवारीचा पाहरा ठेवणार आहेत व तसे करण्याला ते चुकणार नाहीत.' पण या पुढे आणखी एक पायरी आहे ती ही की, 'औरंगाबाद येथील मुक्कामात टिळकानी ताईमहाराजावर बलात्कार केला !' पण ही गोष्ट प्रत्यक्ष ताईमहाराजानी कशी सांगावी ? झणून एकाच गोष्टीचे दोन वेगवेगळे भाग करून दोन वेगवेगळ्या तांडूळ ते वदविले. हेतु हा की जाणत्या माणसाने त्या दोन्ही साक्षी वाचल्या म्हणजे काय घडले असेल याची कल्पना बरोबर पटावी. हे दोन साक्षीदार म्हणजे ताईमहाराज व त्यांच्याबरोबरची ब्राह्मण बाई गोदु या होत. पैकी ताईमहाराजांच्या जवानीतील यासंबंधाची काही वाक्ये खाली दिली आहेत. "त्या दिवशी टिळक मला पुन्हा रात्री भेटले होते. त्यांनी शिपाई बोलविण्यास पाठविला. त्यांनी खालचे हॉलत मला निजण्यास बोलाविले. मी खोलीत जाऊन निजले. खोलीचे दार उघडे होते. दार लावून नका असे टिळक म्हणाले होते. खोलीच्या दरवाजापुढे हॉलत टिळक होते. खोलीत माझे सोबतीस गोदु व पार्वती नव्हत्या." यानंतर याचसंबंधाने गोदुबाईंच्या साक्षीत वाक्ये आली आहेत ती जशी-च्या तशी खाली दिली आहेत. "मी रात्री वरती निजले होते. दुसरे दिवशी ताई-महाराज त्यांच्या माडीतून स्वयंपाकघरातून सकाळी आठ वाजता खाली परसाकडेला गेल्या. स्वयंपाक घर खाली होते. माझे त्यांचे कांही बोलणे झाले नाही. परसाकडून त्या वर आल्या व आमच्या माडीत जरा वेळ निजल्या. मग मी वर गेले. त्यांना झोप लागली नव्हती. तेव्हा मी त्यांना विचारले "तुम्ही रात्री इकडे निजायला आला नव्हता." त्या म्हणाल्या "तुला सांगता येत नाही." मीहि त्यास सांगण्याचा आग्रह केला नाही." या जवान्या झाल्या त्या दिवशी कोर्टातून घरी आल्यावर

टिळक रागाने इतके लाल झाले होते की तसे लाल झालेले एरवी कोणी केव्हा पाहिले नव्हते. ते इतकेच म्हणाले की 'एखादी बाजारबसवी स्त्री देखील आपली बेअब्रू आपल्या तोंडाने कबूल करित नाही झाकून ठेवते. पण एवढ्या मोठ्या सरदार घराण्यातील ही स्त्री निष्कारण आपली बेअब्रू आपल्या तोंडाने खोटे बोलून दाखविते तेव्हा तिला धिःकार असो!' वास्तविक टिळकांवर असले आरोप न करिताहि दत्तक प्रकरणाचे काय व्हावयाचे ते झाले असते. पण हातात साहेब सापडला तेव्हा काय वाटेल ते सांगितले तरी तो खरे मानणार अशा बुद्धीने बाईंनी शेणखळ्याच्या खाचीत उडी घेऊन त्याच्या चुळा टिळकांच्या अंगावर थुंकल्या. यात बाईंनी काय मिळविले हे वाचकच आपल्या मनाशी ठरवतील.

(१८) टिळकांचे स्वतःचे उद्गार

ताईमहाराज प्रकरणाचा अखेर निकाल लागल्यावर टिळकाना सहजच हायसे वाटले असेल. त्यांच्या अंतरंगातील खरे उद्गार निघण्याची तीच वेळ होती. आणि त्या वेळी त्यांनी जे उद्गार काढले ते मननीय आहेत. ते म्हणाले "या खटल्याने गेली १४ वर्षे माझी बुद्धि व शक्ति बरीच खाऊन टाकली. अखेर बरी झाली म्हणून ठीक. तरी पण आनंद झाला असता हसणे व दुःख झाले असता रडणे या निवळ माकडचेष्टा आहेत असे समजून आपण आपले काम मात्र अखंड करित राहिले पाहिजे." या एकंदर प्रकरणासंबंधाने हायकोर्टापुढील फौजदारी खटल्यातील निकालानंतर स्वतः टिळकानी केसरीत ता. ८ मार्च रोजी अग्रलेख लिहिला तो याखाली दिला आहे. तीन वर्षे तोंड दाबून घेऊन बुक्यांचा मार टिळकांनी सोसला होता. ज्वाला बाहेर पडण्याला वाव नसल्याने आग आतल्या आत धुमसत होती. अर्थात् हायकोर्टच्या निकालामुळे फौजदारी सर्व छपन्न आरोप कायमचे निकालात निघाल्याने टिळकांच्या अंतरंगातली आग ज्वालामुखीच्या उच्छ्वासाप्रमाणे बाहेर पडली असल्यास नवल नाही. टिळक लिहितातः—

अखेर खरे तेच टिकले !

अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्डयांश्चैवाप्यदण्डयन्

अयशो महादानोति नरकं चैव गच्छति ॥ मनु. ८; १२८.

आज दोन अडीच वर्षे रा. टिळक यांच्यावर केसरीकार म्हणून नव्हे तर आपल्या एका स्नेह्याचे ट्रस्टी या नात्याने जे संकट आले होते ते परमेश्वरकृपेने मुंबई हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस सर लॉरेन्स जेन्किन्स आणि मि. ज. बॅटी यांच्या हस्ते गेल्या गुप्तवारी निवारण झाले आणि बरील श्लोकात मनुने म्हटल्याप्रमाणे आमच्या सरकारास दुर्यशाच्या व नरकाच्या प्राप्तीचे जे साधन होणार होते ते नाहीसे होऊन अखेरीस सत्याचा जय झाला याबद्दल प्रथम परमेश्वराचे आणि नंतर वर सांगितलेल्या दोघा न्यायमूर्तींचे मनःपूर्वक आभार मानणे जरूर आहे. या खट-

त्याचा अव्वलपासून अखेरपर्यंत जर इतिहास पाहिला तर सडकेने चालणाऱ्यास देखील प्रसंगविशेषी ठेच लागून पूर्वकर्माची झडती कशी करावी लागते हे स्पष्ट दिसून येते. मनुष्य आपल्याकडून निरपेक्षबुद्धीने स्नेह्याचे काम करीत असताहि त्याच्यावर अकस्मात् काही कड्याळ उपस्थित व्हावे आणि देवतांस होम करीत असता हात जळण्याचा प्रसंग यावा हा एक कर्मगतीचा विचित्रच भाग समजला पाहिजे आणि अशा प्रसंगी ईश्वरावर भरंवसा ठेवून व सुखदुःख समान मानून आलेल्या अरिष्टाच्या निवारणार्थ जे उपाय करणे शक्य असेल तेवढे करण्यापलीकडे मनुष्याच्या हातात काही एक राहता नाही. असले प्रसंग कोणावरहि वारंवार येतात असे नाही. पण ते जेव्हा येतात तेव्हा 'कर्मणो गहना गतिः' या वाक्याची लोकास आठवण दिल्यावाचून सोडीत नाहीत. जगात सुखदुःख नेहमी सारखेच असते असे नाही. आणि ती सुखदुःखेहि या जन्मातील आपल्या कृतीमुळे उत्पन्न होतात असेहि नाही. अशा प्रकारच्या सुखामध्ये आसक्ति आणि दुःखामध्ये उद्धि-ग्रता न बाळगून परमेश्वराला शरण जाणे हेच आपले कर्तव्य होय आणि त्यास स्मरूनच या लेखाच्या आरंभी ज्याच्या इच्छेने हे संकट उत्पन्न झाले व ज्याच्याच प्रेरणेने त्याचा लय झाला त्याचे आभार आम्ही मानले आहेत. परंतु एवढ्याने आभार मानण्याचे काम संपले असे नाही. स्नेह्याकरिता निरपेक्षबुद्धीने काम करीत असता केसरीकारावर जे संकट ओढवले ते आपल्यावरच संकट आले आहे असे समजून महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर हिंदुस्थानातील ठिकठिकाणच्या लोकानी जी सहानु-भूति व्यक्त केली आणि हायकोर्टाचा अखेर निकाल झाल्यावर गेल्या दोन चार दिवसात धार्मिक सामाजिक किंवा राजकीय बाबतीत ज्यांची मते आमच्याहून भिन्न आहेत अशा बऱ्याच गृहस्थांकडूनहि आमची या संकटातून सुटका झाल्याबद्दल ज्या अभिनंदनपर तारा किंवा पत्रे आली त्या सर्वांचे आहोती-केसरीकार व रा. टिळक या दोन्ही नात्याने-अत्यंत आभारी आहो. रा. टिळक यांजवर आलेले संकट त्यांच्या समजुतीप्रमाणे खासगी व्यवहारातील असल्यामुळे त्यांच्या मित्रानी त्यास जे द्रव्याचे साहाय्य करण्याचे योजिले होते त्याचा त्यास स्वीकार करता आला नाही. तथापि तेवढ्यामुळे ज्यानी हे साहाय्य करण्याचे मनात आणले होते त्यांच्या सहानु-भूतीची किंमत कमी होत नाही. इतकेच नव्हे तर अशा प्रकारची सहानुभूति ज्यानी व्यक्त केली त्यांचे उपकार त्यांची मदत स्वीकारल्याने जास्त झाले असते असे नाही अशी आमची समजूत आहे. टिळक यांजवर ओढवलेल्या संकटात हिंदुस्थानातील पुष्कळ लोकांची सहानुभूति एकत्र झाली. हा सार्वजनिक दृष्ट्या बराच महत्त्वाचा फायदा झाला असे ह्याण्यास हरकत नाही. खासगी गोष्टीपासूनहि कित्येक वेळा सार्वजनिक लाभ होत असतो तो याच रीतीचा होत असतो. शेवटी हा सर्व योगायोग जुळवून आणण्याकरिता ज्या गृहस्थानी विकारवशातेने म्हणा किंवा स्वार्थपरायण-बुद्धीने म्हणा सुरवात केली त्यासहि दोन्ही हात जोडून नमन करणे जरूर आहे. दुर्जनांना अशा रीतीने वंदन करून या खासगी खटल्याच्या महत्त्वासंबंधाने टिळक म्हणतातः-

सरकारी कोळसा

“असो; आजपर्यंत खोल्या प्रतिज्ञेचे खोल्या दस्तऐवजाचे किंवा खोटा पुरावा केल्याचे आरोप अनेक लोकांवर आलेले आहेत व त्यातून कित्येकांस शिक्षा झाल्या आहेत व कित्येक सुटलेही आहेत. असे असता हल्लींच्या खटल्यासच विशेष महत्त्व का आले याचा थोडा विचार केला पाहिजे. कित्येकांचे असे म्हणणे पडले की टिळक या खटल्यात सापडल्यामुळे या खटल्यास महत्त्व आले. ही गोष्ट काही अंशी खरी असेल पण तेवढ्याने वरील प्रश्नाचा उलगडा होत नाही. आमचे असे मत आहे की या खटल्यास महत्त्व येण्यास आमचे सरकार हेच कारण होय. ताईमहाराज ही फर्स्टक्लास सरदाराची बायको होती. पण तिच्या भ्रतारानेच ज्या अर्थी आपल्या पश्चात् ट्रस्टींची नेमणूक केली होती त्या अर्थी तिचे कल्याण तिच्यापेक्षा ट्रस्टीसच जास्त कळण्याचा संभव होता आणि एवढ्याकरता ट्रस्टीच्या आणि ताईमहाराजांच्या दरम्यान तंट्यात ताईमहाराजांसारख्या तरुण विधवेस कोणीच महत्त्व दिले नसते. नागपूरकर तर बोलून चालून बारा रुपयांचा कारकून ! त्याचे नाव जरी ट्रस्टीत होते तरी एकंदर इस्टेटीची व्यवस्था कोणत्या तंत्राने चालवावी हे ठरविण्याचे काम त्याहून निराळ्या ट्रस्टीकडे असावे या हेतूनेच इतर ट्रस्टी नेमले होते हे उघड आहे. सारांश, बाबामहाराजांच्या इच्छेप्रमाणेच जर त्यांच्या इस्टेटीची व्यवस्था मागाहून चालली असती तर ताईमहाराज व नागपूरकर यांचे महत्त्व कोणत्याही प्रकारे राहिले नसते व यदाकदाचित् कोर्टात जाण्याचा प्रसंग आला असता तर कोर्टानेहि या प्रश्नाचा असाच निकाल लावला असता. परंतु ताईमहाराज व नागपूरकर या सोन्यागंधकात सरकारी कोळशाची भर पडल्यामुळे या मिश्रणाचा परिणाम ज्वालाग्राही होऊन त्यामध्ये इतर ट्रस्टींची होळी पडते की काय अशी भीति वाटत होती. पण सर लॉरेन्स जॅकिन्स व मि. ज. बॅटी यांनी आपल्या धीरोदात्तवृत्तीने न्यायदेवता जागृत करून तिच्या कृपादृष्टीच्या वर्षावाने तो योग टाळून सर्वांस शांत केले आहे. अशा वेळी या खटल्यासंबंधाने जे दोन तीन सार्वजनिक प्रश्न उपस्थित होतात त्यांचा येथे विचार करणे गैरवाजवी होणार नाही असे समजून आज त्या संबंधाने आम्ही दोन शब्द लिहीत आहो.

कुटाळ-ऊर्फ पा-जी मंडळ

‘गांव आहे तेथें म्हाणवडा आहेच.’ या म्हणीप्रमाणे आमच्या पुणे शहरा-तहि बाण कवीने म्हटल्याप्रमाणे काही ‘अकारणाविष्कृत-वैर-दारुणाः’ असे उप-द्व्यापी लोक आहेत. ही मंडळी अमुकच एका मताची किंवा पक्षाची आहे असे नाही. म्हणजे ते सर्व सुधारकहि नाहीत आणि धर्माभिमानोहि नाहीत, अथवा सर्व सुशिक्षितहि नाहीत आशिक्षितहि नाहीत. यांच्या मैत्रीचे तत्त्व निराळेच आहे. ते कोणते म्हणाल तर स्वार्थपरायणता, आणि एखाद्या चांगल्या कृत्यास विघ्न आण-ण्याची हौस किंवा पुरुषाचा द्वेष करण्याची बुद्धि हे होय. या तत्त्वावर एकत्र आलेली एक लिमिटेड मंडळी आमच्या शहरात आहे; आणि तिचे भागीदार

वकील, व्यापारी, बँकर, काही सुखवस्तु कायदेपंडित तर काही सुशिक्षित व अशिक्षित गृहस्थ आहेत. हे सर्व तरुणच आहेत असे नाही तर ज्यांच्या गोमयपुतळ्या ओंकारेश्वरावर गेल्या आहेत असे आबा दादा किंवा भाऊसाहेबहि यात आहेत. या मंडळीचा उद्योग हटला म्हणजे श्रीमंतव्यासांनी भारतांत सांगितल्याप्रमाणे “अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि” हा होय. नागपूरकर जेव्हा शुद्धीवर होते तेव्हा खापडें यास लिहिलेल्या पत्रात अशा मंडळीस त्यांनी ‘कुटाळ’ ही संज्ञा दिलेली आहे आणि या मंडळीपासून ताईमहाराजास अलिप्त राखण्याबद्दल ते प्रयत्न करीत असत. पण पुढे जेव्हा ट्रस्टींची जबाबदारी न ओळखता ते बिथरून गेले तेव्हा याच मंडळीच्या कटात सामील होऊन ज्या बाबामहाराजांनी त्यास वाढविले त्यांच्याशी कृतज्ञपणा करण्यास त्यांनी सुरवात केली. नागपूरकर यांची ही पत्रे कज्जात दाखल झाली आहेत. करिता वरील विधानाच्या सत्यतेबद्दल आता काही शंका नाही. मि. ल्यूकस यांनी आपल्या निवाड्यात टिळक यास शत्रू आहेत असे जे म्हटले आहे ते शत्रू हेच होत. यास खऱ्या खोट्याचा फारसा विधिनिषेध नाही. उलट खऱ्यापेक्षा खोट्यासच ते जास्त महत्त्व देतात, व आपला नित्यक्रमहि याच तत्त्वावर चालवितात. आज दोन अडीच वर्षे चालत आलेल्या खटल्याची उभारणी याच मंडळीने केलेली आहे. व त्यांच्याच तत्त्वाने वागणाऱ्या काही बड्या मंडळींचेहि त्यास सहाय्य आहे. ताईमहाराजांच्या मांडीवर कोणी तरी लवकरच दत्तक देऊन ट्रस्टीनी मोकळे व्हावे, असे सुचविणारे गृहस्थहि हेच; आणि औरंगाबादेस त्यांच्या मांडीवर मुलास दत्तक देऊन येथे आल्यावर त्या कामात काही प्राप्ती झाली नाही असे पाहून नागपूरकर व ताईमहाराज यांना उलट भर देण्यासहि हेच “पा-जी” पंचक किंवा ल्यूकस-साहेबांनी आपल्या निवाड्यात हटल्याप्रमाणे (unscrupulous) लोकांचे मंडळ होय. परंतु या उपद्रवापी लोकास एवढे पक्के माहीत होते की, केवळ आपल्या प्रयत्नाने टिळक आणि खापडें यांच्याशी आपणास सामना देता यावयाचा नाही. याकरिता त्यांनी एक अजब युक्ति काढली आणि त्या युक्तीमुळे खटल्याचे स्वरूप अगदी पालटून जाऊन त्यास इतके महत्त्व आले.

बेलास तांबडी चिंधी

“ही युक्ति किंवा साधन कोणते म्हणाल तर रा. रा. टिळक यांच्याबद्दल सरकारच्या मनात या कुटाळ मंडळींच्या बुद्धीने वागत असलेला द्वेष हे होय. औरंगाबादेस जे दत्तविधान झाले ते करण्यात टिळकाकडे काही प्रमुखपणा आलेला असला तर तो आगतुक होता. चारी ट्रस्टीपैकी इस्टेटीशी जर कोणाचा कमी संबंध असेल तर तो टिळक यांचाच होता. फार लांब कशाला? बाबामहाराज वारल्या दिवसापासून तो ता. १५ जुलै १९०१ पर्यंत टिळक हे महाराजांच्या वाड्यात कधी जेवणास देखील गेलेले नाहीत. असे असता या खटल्यात टिळक यांचेच नाव पुढे येऊन त्यांच्यावर सर्व संकट ओढावावे यातील बीज काय

असा प्रश्न आमचे वाचक सहज करतील. दत्तविधानाच्या कामीहि ट्रस्टींच्या सभेत जाण्यापलीकडे प्रथमतः टिळक यांनी काही केलेले नाही. व औरंगाबादेस ते गेले तेहि खापर्डे यांच्या आग्रहामुळेच गेले ही गोष्ट नागपूरकर यांनी आपल्या साक्षीत कबूल केली आहे. तर मग टिळकांचे नाव पुढे का ? याचे उत्तर आमच्या वाचकाना लवकर समजण्याचा काही मार्ग नव्हता व आम्हासहि ते आजपर्यंत स्पष्ट सांगता आले नाही. पण याचे उत्तर थोडक्यात आहे ते असे की वर सांगितलेल्या “ पाजी ” पंचकास आपला व्यूह सिद्धीस नेण्यास कोणा तरी समर्थाची जरूर होती. आणि ते सामर्थ्य सरकारच्या अंगी आहे हे त्यास माहीत होते. परंतु सरकार आपल्या बाजूस कसे वळणार ? बाजू काही न्यायाची नव्हती. तेव्हा या मंडळाने अशी युक्ति केली की, सरकारास जो मनुष्य अत्यंत अप्रिय आहे असे त्यास वाटत होते त्यांचे म्हणजे टिळकांचे नाव पुढे केले. आणि ताईमहाराजांस अॅस्टनसाहेबांच्या वंगल्यावर पाठवून त्यांच्यापुढे दीनवाणीने “ टिळकानी केवला सुलगा मला पसंत नाही. टिळक आग्रही आहेत. करिता मला साहेबां-खेरीज कोणी आता वाता राहिला नाही ” अशी रड गायली ! पंडितमहाराज व येथील कुटाळ मंडळी यांच्या कपटनाटकाची ही पहिली प्रस्तावना होय. अॅस्टन साहेबांपेक्षा कमी दुराग्रही किंवा विकारवश अंमलदार जर एजंटच्या जागेवर त्या वेळी असता तर ही युक्ति या मंडळीच्या गळ्यातच आली असती. पण ज्या साहेबाने वर्तमानपत्रात एका एडिटोराने सरकाराविरुद्ध लेख लिहिला म्हणून त्यास काळपाण्याची शिक्षा देण्याचे सोडले नाही, तो पुणे मुक्कामी ही मोठी शिकार सरकारच्या घरात घालण्याची आलेली संधी फुकट कशी दवडणार ? इंग्रजीत ह्याण आहे त्याप्रमाणे “ बैलास जशी तांबडी चिंधी ” त्याप्रमाणे या साहेबास टिळकांचे नाव वाटत होते. व त्यामुळे टिळकांवर केलेला हा आरोप खरा किंवा खोटा हे ऐकून घेण्याचीहि त्यास शुद्ध राहिली नाही. त्यातून वर सांगितलेल्या उपद्रवापी मंडळीपैकी दिसण्यात संभावित अशा काही वयोवृद्ध लोकांची ताईमहाराजाना मदत आहे असे कळल्याबरोबर तर साहेबांचे पित्त अधिकच भडकले व त्यांनी असा निश्चय केला की अनायासे हातात आलेली ही बडी शिकार साधून सरकारच्या ऋणातून सुटून आपण कुतकृत्य व्हावे. ताईमहाराजांसारख्या तरुण विधवेने अनाथ होऊन केलेली विनंति, त्यास अनुकूल असलेल्या संभावित दिसणाऱ्या लोकांची इच्छा व सरकारास अप्रिय झालेल्या टिळकांचा उच्छेद करण्याची संधि, इतक्या गोष्टी एकाच सपाट्याने करण्याची आल्यावर अॅस्टनसारख्या दुराग्रही साहेबांची मती गुंग होऊन गावातील उपद्रवापी गृहस्थास त्याचे पुरे पाठबळ मिळाले. व ताईमहाराजांस त्यांनी आपल्या पंखाखाली घेऊन त्यांच्या संरक्षणार्थ सरदारांचे एजंट व डिस्ट्रिक्ट जज या दोन्ही नात्याने ते तयार झाले यात नवल ते कोणते ? मुंबई-सरकारास टिळक हे कधीच प्रिय नव्हते. तेव्हा अॅस्टनसारख्या अनुभवी व हुषार जजाने पकडलेली शिकार योग्यच असेल असे त्यास वाटणे अगदी साहजिकच आहे.

कोल्हापूर दरबार

“असो. आमची उपद्यापी मंडळी अँस्टन साहेबांचे अशा रीतीने सहाय्य संपादनच गप्प बसली नाही. बाबामहाराजांच्या इस्टेटीचा काही भाग कोल्हापूर संस्थानात आहे. करिता कोल्हापूर दरबाराची अनुकूलता संपादन करणेहि जरूर होते. हे काम पंडितमहाराजानी पतकरिले. ज्या कुलात हे उत्पन्न झालेले आहेत त्या कुलाच्या मानाने पाहिले तर पंडितमहाराजांच्या व्यासंगात आणि कोल्हापूर महाराजांचे धर्मगुरू या नात्याने त्यांच्या अंगात जे गुण असावयास पाहिजेत त्यात जमीन अस्मानाचे अंतर आहे. कोल्हापूरच्या महाराजांस ही गोष्ट विदित नाही असे नाही. बाळामहाराज दत्तक होण्यापूर्वी औरंगाबादेस ताईमहाराजांच्या मांडीवर दत्तक दिल्याची सर्व हकीकत कोल्हापूरचे सरकार व त्यांचे कौन्सिल यांच्यापुढे स्पष्टपणे मांडलेली होती आणि अशा स्थितीत बाळामहाराजाने दत्तक होऊ नये असेहि तेव्हा त्यांचे मत होते. पण नेटिव संस्थानचे अधिपती हे प्रायः इंग्रज सरकारच्या धोरणाने चालणारे असल्यामुळे अँस्टनसाहेबांचे जेव्हा पूर्ण आनुकूल्य पंडितमहाराजांच्या पक्षास मिळाले तेव्हा कोल्हापूर दरबारहि तिकडेच वळले. अशा रीतीने एकदम उलट खाण्यात आपण काही गैर करतो असे आमच्या संस्थानिकांस वाटत नाही ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. अर्थात् कोल्हापूर दरबारहि पूर्वापार विरोध मनात न आणता या उपद्यापी मंडळीस अनुकूल झाले.” ही पूर्वतयारी वर्णन करून टिळक पुढे लिहितात

पहिली झडप

“ही पूर्वीची तयारी लक्षात आणली म्हणजे या कज्जास पुढे जे स्वरूप आले ते का व कसे आले याचे कारण वाचकांचे लक्षात येईल. अँस्टनसाहेब यानी स्वीकृत कार्यास चांगल्या रीतीने आरंभ केला. द्रौपदीस ज्याप्रमाणे श्रीकृष्ण हा एकच त्राता दिसत होता तद्वत् ताईमहाराजाना अँस्टनसाहेबांचा आधार मिळून कधीविधी सल्लाहि मिळत होती ही गोष्ट पुराव्यात आली आहे. पण केवळ ताईमहाराजांचेच काम करावयाचे असते तर अँस्टनसाहेबांना एवढी खट्या-टोप करावयास नको होती. प्रोवेटच्या कामात दत्तकासंबंधी गैरलागू प्रश्न पंधरा दिवसपर्यंत टिळक याना विचारू देऊन व बरेच स्वतः विचारून अखेरीस हास्य-मुद्रेने तारीख ४ एप्रिल १९०२ रोजी साहेबानी टिळकाना खोठ्या प्रतिज्ञेच्या आरोपाच्या चौकशीकरिता कार्न्हालोसाहेब याजकडे पाठविले. आणि इकडे दुसरीकडे कार्न्हालोपेक्षा अधिक शहाणा मॅजिस्ट्रेट या स्वट्याची चौकशी करण्याकरता नेमावा अशी अँस्टनसाहेब यानी सरकारास जी शिफारस केली ती केवळ सरदार-कुलातील एका तरुण विधवेचे कल्याण करण्याकरताच केली असे कोण म्हणेल ? पहिली तयारी पाहिली तर ताबडतोब मॅजिस्ट्रेटची नेमणूक होऊन त्याच्याकडून हा खटला अँस्टनसाहेबापुढे सेशनात जाण्याचा योग होता. पण मध्यंतरी प्रोवेटच्या खटल्यात हायकोर्टाकडे अपील झाल्यामुळे ही गोष्ट टळून खटला लांबणीवर

पडला; आणि सरकारास ही शिकार साधून देणारे अँस्टनसाहेब हायकोर्टातील न्यायाधीशाच्या खुर्चीवर विराजमान झाले !

पोलिस रिपोर्ट व साठ हजारांचा चुराडा

“ अँस्टनसाहेबानी केलेली कामगिरी किती कायदेशीर होती याबद्दल चीफ जस्टिस यानी आपल्या ठरावात जो उल्लेख केला आहे त्यापेक्षा येथे जास्त टीका करण्याची जरूर नाही. हायकोर्टाच्या निकालाचा सारांश दुसऱ्याकडे दिला आहे तो पहावा म्हणजे झाले. अँस्टनसाहेब हे आपल्या विकारवशतेमुळे कुटाळ मंडळाच्या व्यूहास कसे बळी पडले हे वर सांगितलेच आहे. पुढील हकीकत याहून चमत्कारिक आहे. अँस्टनसाहेबानी केलेल्या प्रोबेटच्या निकालावर हायकोर्टात जे अपील झाले त्यामुळे सरकारास या बाबतीत आणखी चौकशी करण्यास काही मदत मिळाली. आणि अँस्टनसाहेबानी केलेले आरोप कितपत टिकण्यासारखे आहेत याची चौकशी करण्याचे काम या मुदतीतहि मॅजिस्ट्रेटमार्फत पोलिसकडे देण्यात आले. पोलिस चौकशीच्या खात्यात मि. ब्रुइन हे त्या वेळी अंमलदार होते. व त्यांनी गुप्त रीतीने पुष्कळ लोकांच्या साक्षी घेऊन या प्रकरणाचा अखेर रिपोर्ट सरकाराकडे पाठविला. हा रिपोर्ट अँस्टनसाहेबांच्या म्हणण्यास प्रतिकूल व टिळक यांच्या म्हणण्यास अनुकूल आहे. असे रिपोर्ट देण्यास सरकारतर्फे जी टाळाटाळी झाली त्यावरून सहज सवळ अनुमान होते. ब्रुइनसाहेबांचा हा रिपोर्ट आणि अँस्टनसाहेबानी टिळकावर ठेवलेले आरोप मिळून दोन्ही प्रकारचे कागद व अभिप्राय मुंबईसरकारच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपुढे या वेळी होते; आणि सरकारास नेहमी कायदेकानूची सल्ला देणारे अंमलदार जर अधिक हुषार किंवा कमी कलुषित मनाचे असते तर हा खटला गर्भातच मेला असता. सरकार जाणून बुजून खोटा खटला उपस्थित करणार नाही अशी आमची खात्री आहे, पण विकारवशता किंवा खालील अधिकाऱ्यांचे अज्ञान अथवा दुराग्रह सरकारचे बाहुले वाटेले तसे नाचवू शकतो याचा बऱ्याच ठिकाणी लोकांस अनुभव आलेला आहे. हल्लीचा खटला हे तर त्याचेच एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. ब्रुइनसाहेब व अँस्टनसाहेब या दोघांच्या अभिप्रायापैकी अँस्टनसाहेब कसलेले न्यायाधीश असल्यामुळे त्यांचाच अभिप्राय वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस अधिक मान्य झाला असावा. शिवाय खटला कोणावर तर टिळकांवर, आणि तीहि त्यांची खाजगी वर्तणूक अनीतीची आहे असे ज्यात सिद्ध होणार अशा प्रकारचा ! मग त्यास सरकारकडून मंजुरी मिळण्यास अवकाश तो कोणता ! पाहिल्याने एकदम ३० हजारांची मंजुरी मिळाली असे समजते. आणि शेवटपर्यंत हिशेब पाहिला तर एकंदर खर्च ६०।७० हजार रुपयांवर झाला असावा असा अदमास आहे. कारण एकट्या स्टॅगमन साहेबानीच जवळ जवळ ३५ हजार रुपये लंबे केले आहेत. आणि क्लेमट्रससाहेब एक वर्षभर याच कामाकरिता नेमले होते त्यांच्या पगाराची एकंदर रक्कम १० हजारावर होत आहे ! खेरीज किरकोळ मदतीस सरकारी वकील किंवा त्यांचे पिल्ले यांस फी

लागली ती, आणि हायकोर्टात दोनचारदा अर्ज झाले त्यांच्या मुनावणीचे वेळी अॅडव्होकेट जनरल यास द्यावी लागली फी निराळीच. एवढा खर्च करून महाराजांच्या इस्टेटीची निरपेक्ष तऱ्हेने व्यवस्था पाहणाऱ्या टिळकाना तुरंगात टाकावे असा ताईमहाराज किंवा नागपूरकर यांचा प्रथमतः हेतु नसावा असे मानण्यास कारण आहे. पण ताईमहाराज अॅस्टनच्या व अॅस्टनसाहेब सरकारच्या हातात पडल्यावर मग सर्वच गोष्टी ताईमहाराजांच्या किंवा नागपूरकरांच्या हातात राहिल्या नाहीत. केले एक व झाले एक अशी त्यांची स्थिती झाली. आणि टिळकांवर भडिमार करण्याकरिता खोटा दारूगोळा भरून ज्या तोफा सरकारने तयार केल्या होत्या त्यांना बत्ती देण्याचे काम ताईमहाराजाना व नागपूरकराना करावे लागले.

खटला सरकारी झाला

“सरकार या कामात काही मुद्दाम पडलेले नाही. इतर फौजदारी खटले ज्याप्रमाणे सरकार चालविते त्याप्रमाणे हाहि आहे असे स्टॅंगमन साहेबानी एकदा बोलून दाखविले होते. पण हे म्हणणे अगदी चुकीचे आहे. सर्व फौजदारी खटले सरकारच चालविते हे खरे पण फौजदारी कायद्यात सांगिल्याप्रमाणे पोलिसचे वकील किंवा सरकारी वकील यांच्याकडून ते खटले चालविण्यात येतात. हल्लीच्या खटल्यातील प्रकार तसा नाही. पोलिसचा रिपोर्ट टिळक याना अनुकूल पडल्यामुळे म्हणा किंवा अन्य कारणामुळे म्हणा पोलिसांच्या हातून हा खटला काढून त्याकरिता स्वतंत्र बॅरिस्टर नेमून त्याने लीगल रिमेंब्रन्सर याच्या सल्ल्याने काम चालवावे असे ठरले आणि या कामाकरिता मुद्दाम निवडून काढलेले मॅजिस्ट्रेट मि. क्लेमेंट्स यांच्या पुढे आक्टोबर १९०२ महिन्यात या खटल्यास सुरुवात झाली. तेव्हापासून गेल्या आठवड्यापर्यंत म्हणजे १॥ वर्षात सुमारे १२५ दिवस कोर्टाचे काम पुणे मुंबई उमरावती आणि औरंगाबाद इतक्या ठिकाणी चालू होते. या कामात सरकारचे डावपेच टाळण्याकरिता व सरकारतर्फे मुख्य साक्षीदार ताईमहाराज व नागपूरकर यांचा खोटेपणा आणि त्यानी आणलेले दस्तऐवज बनावट आहेत असे स्वभावतःच प्रतिकूल असलेल्या मॅजिस्ट्रेटपुढे शाबीत करण्याकरिता टिळक याना कोणते उपाय करावे लागले आणि काय त्रास सोसावा लागला याचे वर्णन करणे केवळ अशक्य आहे. मि. क्लेमेंट्स साहेबांचा निवाडा म्हणजे मूर्तिमंत

दुराग्रही तर्कटपणा

होय. हा तर्कटपणा न समजण्याइतके क्लेमेंट्ससाहेब काही मूर्ख नाहीत. तेव्हा हा तर्कटपणा त्यांच्या बुद्धीत विकारवशतेनेच उत्पन्न झालेला असावा असे मानणे भाग येते. यास प्रत्यंतर मि. ल्यूकस यांच्या निवाड्यावरून मिळण्यासारखे आहे. मि. ल्यूकस यानी अखेर टिळकांचे विरुद्धच निकाल दिलेला आहे. पण सदर निकालात सभ्यतेस सोडून एकहि अक्षर लिहिलेले नाही. उलट ताईमहाराज आणि नागपूरकर खोटे बोलतात त्यानी कोर्टात दाखल केलेले कागद बेभरंश्याचे आहेत व ताईस औरंगाबादेस कोणीहि कोंडून ठेवले नव्हते असा

त्यानी आपला अभिप्राय स्पष्टपणे नमूद केला आहे. पण क्लेमंट्सोहेबांकडे पाहिले तर नागपूरकर खोटे बोलला असे जरी त्याना दिसले तरी तो खोटे बोलला ते टिळकाना लाभ व्हावा म्हणून बोलला असे नेशरमपणाचे तर्कट या साहेबानी चालविले आहे ! मि. ल्यूकस यांनी क्लेमंट्सोहेबानी केलेली ही घाण वारा आणि काढून टाकल्यामुळे हायकोर्टापुढे अपीलाने काम चालविणे बरेच सुकर झाले याजबद्दल मि. ल्यूकस साहेबांचेहि आभार मानले पाहिजेत. पण सरकारने उभारलेला हा राईचा पर्वत हाणून पाडण्यास हायकोर्टातील न्याय-देवतेच्या तीक्ष्ण शस्त्राचीच अद्याप जरूर होती. आणि ते शस्त्र हा कज्जा सरकारतर्फे चालविला हे लक्षात न आणता किंवा टिळक हे सरकारास प्रिय आहेत किंवा अप्रिय आहेत याचा विचार न करता सरळ आणि निःपक्षपातबुद्धीने चीफ जस्टिस व जस्टिस मि. बॅट्री यांनी चालविले हे त्यांचे लोकावरच नव्हे तर सरकारावरहि उपकार आहेत. इंग्रजी राज्यातील न्यायाची वरिष्ठ कोर्टे देखील जेव्हा सर्वस्वी सरकारच्या कक्षात जातील तेव्हा हे राज्य जाण्यास विलंब लागणार नाही. अशी आमचीच नव्हे तर इंग्रजी मुत्सद्यांचीहि समजूत आहे. तरवारीपेक्षा सत्याचा पाया अधिक मजबूत असतो. आणि ते सत्य काय आहे हे निवडण्याचे काम सर्वस्वी हायकोर्टाचे आहे. हे काम या वेळी हायकोर्टाने उत्कृष्ट रीतीने बजावले याबद्दल त्याची स्तुति करावी तेवढी थोडीच आहे. ईश्वर करो आणि अशाच प्रकारचे सुप्रसंग सदैव येवोत अशी आमची प्रार्थना आहे.

याबद्दल जबाबदार कोण ?

“असो. अस्टनसाहेबांच्या पिशाच्च दृष्टीने उपस्थित होऊन दोन वर्षेपर्यंत चालत आलेल्या खटल्याचा निकाल लागून सरकाराने टिळक यांजवर जे काढून उसळले होते ते नाहीसे झाले व सत्याचा जय होऊन सरकारची बाजू खोऱ्या कागदावर व खोऱ्या साक्षीवर उभारण्यात आली होती हे आता शिकव्याच्या मापाने सिद्ध झाले आहे. ‘एकाच दगडाने दोन पक्षी मारावयाचे’ अशी जी म्हण आहे त्याप्रमाणे तार्क्यमहाराजाना बाळामहाराज दत्तक करून देऊन आणि इकडे टिळकांसहि शिक्षा ठोठावून सरकारच्या डोळ्यात सलत असलेला काटा काढावा अशा प्रकारची जी योजना चालली होती ती सर्वांशी पडली गेली. पण एवढ्यानेच या एकंदर प्रकरणाचा निकाल झाला असे आम्ही समजत नाही. न्यायाच्या मिषाने आणि लुच्चे लोकांच्या सहाय्याने एखाद्या गृहस्थाची दाद लागण्यापूर्वी दोन वर्षांपर्यंत एकसारखा छळ व्हावा हे कोणत्याहि राज्यव्यवस्थेस श्रेयस्कर नव्हे व इंग्रजी राज्य-व्यवस्थेस तर नाहीच नाही असे आम्ही निर्भयपणे सांगू शकतो. मग ते कोणास कडू लागो वा कोणास गोड लागो. अशा तऱ्हेचे खटले करण्यात रयतेचे ६०।७० हजार रुपये सरकाराने बिनदिक्कत उधळवे आणि त्यास कोणी विचारता असू नये ही दुसरी महत्त्वाची गोष्ट होय. तिसरी मुद्याची गोष्ट अशी की सरकाराने याप्रमाणे आपले वजन आपले सामर्थ्य व आपला पैसा खर्च करून रयतेपैकी एखाद्या गृह-

स्थास सर्वस्वी नागवावे व भंडावून सोडावे आणि सरकारची बाजू खोटी आहे असे राजरोस सिद्ध झाल्यावरहि सदर गृहस्थास आपले नुकसान भरून मागण्याचा काही मार्ग राहू नये? सार्वजनिक कामात पुढारीपणा घेणाऱ्या गृहस्थाची नीतिमत्ता वाईट असते असे सिद्ध करण्याचा सरकारचा जो प्रयत्न होता तो फसला व उलट सरकारच कधी कधी लुच्चे लोकांसच हाताशी घेऊन लोकांच्या पुढाऱ्याचा विनाकारण छळ करते हे या कज्जावरून पूर्णपणे सिद्ध झाले आहे. सार्वजनिक दृष्ट्या हा एक फायदाच होय.”

(१९) उपसंहार

टिळकानी अशा प्रकारचे उद्गार काढले तरी तार्क्यमहाराज प्रकरण चालू असता किंवा अखेरचा निकाल लागल्यावर टिळकांचे वर्तन कसे झाले हे पाहणे थोडेसे बोधप्रद आहे. त्यांच्यावर नसते आरोप व भयंकर संकटे प्रतिपक्षाने आणली होती. पण सत्य प्रस्थापित होऊन स्थिरस्थावर झाल्यावर अपकार करणाऱ्या लोकासंबंधाने क्षमेची वृत्तीच त्यांच्या मनात उद्भवली. तार्क्यमहाराजांविषयी टिळकांचो काय भावना होती हे पुण्याचे कॉर्टक्टर विनायकराव रानडे यांनी एका आठवणीत सांगितले ते नमूद करण्यासारखे आहे. ते लिहितात ‘स्वटला चालू असता तार्क्यमहाराजांविषयी ज्या ज्या वेळी उद्गार त्यांना काढण्याचा अगर लोकानी काढलेले ऐकण्याची त्यांना पाळी येत असे त्या वेळी त्यांनी अनुदारपणा दाखविला नाही. इतरानी मर्यादा सोडून त्यांच्याविषयी बोललेले टिळकाना कधी खपले नाही हे मी स्वानुभवाने येथे नमूद करतो. तार्क्यमहाराज ह्या एका उच्च धराण्यातील आपल्या एका मित्राची विधवा आहेत हे लक्षात ठेऊन त्यांचेविषयी बोलण्यास ते सर्वांना सांगत असत.’ तार्क्यमहाराज जिवंत असत्या तर टिळकानी त्यांना सर्वस्वी क्षमा केली असती की नाही सांगवत नाही. पण त्या येऊन टिळकांचे पाय धरत्या तर घरच्या एखाद्या मुलीप्रमाणे त्यांना रागाने चार शब्द बोलून त्यापुढे झाल्या गेल्याची आठवण त्यांनी दिली नसती असा संभव आहे. व याला प्रत्यंतर खुद्द नागपुरकराशी झालेले त्यांचे वर्तन. स्वतः नागपुरकरांनाच एका आठवणीत असे लिहिले आहे की “प्रतिकूल निकाल लागल्यावर बेळगावाहून पुण्यास येत असता टिळकाना मिरज स्टेशनवर पानसुगारी झाली. त्या वेळी त्यांची माझी सहज भेट झाली. तेव्हा त्यांनी माझे हात धरून मला गाडीत घेतले व मला सांगितले की तुम्ही पुण्यास या व पूर्ववत् आपल्या कामास लागा. नुकसान करून घेऊ नका. जरूर या. झाले ते सर्व होऊन गेले! आता नवी विंटी नवे राज्य.” दत्तकापूर्वी त्यांचा वाद सुरू असता नागपुरकरांविषयी वाईट मत झाल्याने टिळकानी त्यांच्यावर बरीच बाकी फाजील खर्च केल्याची म्हणून काढली. पण नागपुरकर लिहितात “मी सर्व खुलासा नीट केल्यावर त्या निःपक्षपात बुद्धीच्या सत्यनिष्ठ पुरुषाने माझे सर्व हिशेब पाहून झालेला खर्च मंजूर करून जमाखर्च करून घेतला.”

वादाआधी व वाद संपल्यानंतर नागपूरकराशी झालेले टिळकांचे हे वर्तन टिळकांच्या खऱ्या स्वभावाचे एक दर्शक होय.

स्वतः जगन्नाथ महाराजासंबंधाने त्यांचे वर्तन कसे होते हेही पाहण्यासारखे होते. दत्तविधानानंतर अखेर निकाल लागण्याला पुरी १४ वर्षे लोटली. त्या दरम्यान टिळकानी जगन्नाथ महाराज यांच्या शिक्षणाची आपल्या मुलाप्रमाणे व्यवस्था ठेविली होती. व इस्टेटीतून खर्च मिळत नव्हता तेव्हा पदरचा खर्च त्यांनी या कामी केला. या बाबतीत स्वतः जगन्नाथमहाराजांनी आम्हाला सांगितले ते असे. “दत्तविधानानंतर एक वर्षाने टिळकानी प्रल्हाद मुरलीधर पानसरे नावाचे एक शिक्षक मला शिकविण्यास ठेविले. त्यांच्या हाताखाली मी पाच सहा वर्षे अभ्यास केला. आणि माझ्या मराठी सात इयत्ता पुऱ्या झाल्या. औरंगाबाद कमिशनला ते पुढे आले तेव्हा मला त्यांनी समक्ष बोलावून घेतले विचारपूस केली व चार मंडळीत कसे वागावे हे शिकविले. एका प्रसंगी समारंभात अत्तर कसे लावावे हे माझा हात धरून त्यांनी मला शिकविले. टिळक मंडाले येथे गेल्यानंतर माझ्या शिक्षणाची थोडी हयगय झाली. शिक्षणाचा काही काळ माझा खेड्यात गेला. आणि घरी शिकविण्यापेक्षा मला शाळेत घातले असते तर बरे झाले असते असे वाटू लागले. पण लौकरच धुळ्याचे शंकरराव देव हे जांब येथे आले तेव्हा माझ्या शिक्षणाची व्यवस्था धुळ्यास करवा अशी विनंती मी त्यांना केली. टिळक मज-विषयी मंडाले येथील पत्रांतून मधूनमधून विचारपूस करीत. पण शिक्षणाचा खर्च देण्यापलीकडे त्यांच्या हातून अगर पुण्याच्या मंडळीच्या हातून काही व्यवस्था होण्यासारखी नव्हती. माझ्या शिक्षणाची सोय धुळ्यास झाली हे पाहून टिळकाना-हि फार आनंद झाला. धुळ्याच्या वसतिगृहात राहण्याची परवानगी मला मोठ्या कष्टाने मिळाली ! मी इंग्रजी शिकू लागल्यावर टिळकांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांना दोनतीन इंग्रजी पत्रे मी पाठविली. माझे हस्ताक्षर पाहून त्यांनी बाबांच्या पत्रात समाधान व्यक्त केलं. टिळक मंडालेहून परत आल्यावर त्यांनी मला विद्याभ्यासाकरिता स्वतःच्या घरी ठेविले व त्यांच्या दोन मुलाप्रमाणे मला तिसरा मुलगा असे मानून माझी सर्व व्यवस्था त्यांच्या बरोबरीने व स्वतंत्र केली. प्रथम काही दिवस पी. एम. ब्रायट हे मला शिक्षक होते. ओकशास्त्री संस्कृत शिकवीत. पुढे जनार्दन विनायक ओक यांना दीड वर्षपर्यंत घरीच सर्व विषय शिकविले. माझी सातवी इयत्ता झाल्यावर टिळकानी मला मुंबई येथे एज्युकेशन सोसायटीच्या युरोपियन शाळेत ठेविले. हेतु हा की मला विलायतेस जावेसे वाटल्यास या शाळेतील शिक्षकांच्या द्वारे माझी रवानगी व्हावी व तिकडचे शिक्षण व्हावे. आपला उपसर्ग मला लागू नये व माझे नुकसान होऊ नये म्हणून टिळक फार जपत असत. सोसायटीच्या शाळेत मी इतर विषय शिकत असता गावात एन. पॉवेल यांच्या रसायनशाळेत टिळकांचे जावई डॉ. साने हे होते. ते मला टिळकांच्या सूचनेप्रमाणे केमिस्ट्री शिकवीत. टिळक विलायतेहून परत आल्यावर मला त्यांनी आश्वासनपूर्वक सांगितले

की 'तुम्हाला काही दिवस आपल्याजवळ ठेऊन खाजगी व सार्वजनिक पत्र-व्यवहार लेखन-वाचन वगैरे विषय थोडेथोडे मी शिकवीन.' पण पुढे ते लौकरच वारल्यामुळे हे सर्व बेत फुकट गेले. "ताईमहाराजप्रकरणी एकंदर ५०।६० हजार रुपये खर्च झाला होता. हा सर्व खर्च जगन्नाथमहाराजांच्या इस्टेटीकरिता झाला असल्यामुळे तो टिळकाना मिळणे न्यायाचेच होते. तथापि इस्टेटीला कर्ज होते सावकार होते हे माहित असल्यामुळे १९१८ साली टिळक विलायतेस जावयास निघेपर्यंत त्यांनी आपली रक्कम वसुल करण्याचा विचार मनात आणिला नव्हता. पण विलायतेस जाताना आपण परत येणार की नाही याची शंका सर्वाप्रमाणेच त्यांनाहि होती. यामुळे निघण्यापूर्वी त्यांनी ते कलम निकालात काढिले. कारण जगन्नाथमहाराज झणाले 'तुम्ही केलेल्या खर्चाची रकम मजकडून घेण्याची व्यवस्था का कराना?' असे मी म्हणताच ते मला थेटने म्हणाले 'एकूण तुमची इस्टेट वेगळी व आमची इस्टेट वेगळी असेच समजता तर मग ! मी तुम्हाला माझा तिसरा मुलगा म्हटले ते काय !' त्यावर हा व्यवहार आहे असे मी त्यांना म्हटले. ते म्हणाले 'ठीक आहे. तर मग असे करा. तुमच्या बंगलाबागेतील जमीन मला लाऊन द्या. मी ती न्यू पूना कॉलेजच्या मंडळींना देण्याचे योजिले आहे. तिची आजची किंमत जर बाजार-भावाप्रमाणे तीस हजार मानिली तर तितकीच मला पुरे. बाकीचे तीस हजार मी तुम्हाला माझ्या मुलाप्रमाणे देणगी म्हणून सोडून देतो.'

परिशिष्ट

ताईमहाराज प्रकरणातील निवडक पत्रे

(१) श्री. बाबामहाराजांचे मृत्युपत्रातील उतारा

ता. ६ जुलै १८९७

×××तब्यत पटकीचे आजाराने कालपासून नादुरुस्त असून पुढे प्रकृतीचा नेम लागत नाही. करिता दुर्दैवाने प्रसंग आल्यास आमचे पश्चात् आमचे इस्टेटीची सर्व प्रकारे व्यवस्था मी करित होतो त्याप्रमाणे पाहण्यासाठी आम्ही या लेखाने खालील गृहस्थाना ट्रस्टी किंवा पंच नेमिले आहे. ×××

आमचे कुटुंब सौ. सकवारबाई हल्ली गरोदर आहे. तीस पुत्र न झाल्यास किंवा होऊन तो अल्पायुषी झाल्यास आमचे घराण्याचे नाव चालविण्याकरिता यथाशास्त्र जरूर लागेल तितक्या वेळेस आमचे कुटुंबाचे मांडीवर दत्तक वर लिहिलेल्या गृहस्थांचे (ट्रस्टी यांचे) विचारे देऊन त्या मुलाचे वतीने तो वयात येईपर्यंत सदर पंचानी स्थावर जंगम इस्टेटीची व्यवस्था करावी.

(२) टिळकांचे सबनीस दिवाणाना पत्र

(केवळ खाजगी)

पुणे १८ जून १९०१

कुंभोजकर हे तार्कमहाराजाना दत्तकाची परवानगी देण्याबद्दल आपणास अर्ज करतील. दत्तकाची परवानगी केवळ मामुली आहे (इकडे ब्रिटिश मूळखात ती लागतहि नाही) फक्त त्याकरिता नजराणा द्यावा लागतो. स्टेट नजराण्याचे जी रकम ठरवील ती आम्ही देऊ अडचण नाही. तरी ताबडतोब परवानगी देण्याची तजवीज करावी. परवानगी मिळविली असली म्हणजे योग्य मुलगा मिळताच विलंब न लावता दत्तविधान उरकून घेता येते म्हणून विनंति केली आहे. नजराण्याची रकम आपण मागाहून देखील ठरवावी. कारण इस्टेट आपल्याच हद्दीत असल्याने रकम आपणास वाटेल तेव्हा वसूल करिता येईल. म्हणून ही विनंति आपण महाराजांचे कानावर घालून ताबडतोब दत्तकास परवानगी मिळवून देण्याची व्यवस्था कराल अशी आशा आहे.

(३) तार्कमहाराज यांचे बनावट पत्र

औरंगाबाद ता. २१ जून १९०१

(या व याखालील पत्राला कोर्टाने बनावट ठरविले.)

आम्ही काल सकाळी येथे येऊन पोहोचलो. जागा चांगली आहे. उदासीनपणाचे कारण समजले. तुमचे नाकरीबद्दल काळजी करू नये असे सांगितले होते. दादासाहेब व टिळक यांस सवडीने सांगेन. तुम्ही कोल्हापुरास जाऊ नये. तुम्ही आपले काम करावे. तुमचे संबंधाने दोघांचे मत फार वाईट आहे. तुम्ही बाळामहाराज यास पुण्यास आणणार पंडितमहाराजास इकडे पाठविणार असे ते झणत होते. तसे तुम्ही करणार नाही असे त्यांना सांगितले आहे. काल दोनप्रहणामून रात्रीपर्यंत दत्तकाची वाटाघाट चाललेली होती. मी बाळामहाराज मुलगा घेत असेन तर आम्ही दत्तकाबद्दल तुम्ही म्हणेपर्यंत प्रश्न काढणार नाही असे संकट पडले. अति त्रास झाला. विचार घेण्यास जवळ कोणी नाही. प्रसंग त्यांच्याशी म्हणून त्यांचे म्हणणे कबूल करावे लागले. मुले पाहण्यास आजच दुपारी गेले. माझे नशिवात काय आहे हे काही सांगता येत नाही. यामुळे रात्रंदिवस झोप नाही. या संकटातून सुटेल तेव्हा खरे.

(४) टिळकांची नागपूरकराना तार

औरंगाबाद २४ जून १९०१

(ताई) महाराजांची प्रकृति ठीक आहे. खापडें आजच औरंगाबादहून निघाले. आम्ही गुरुवारी निघतो तुम्ही आम्ही तिकडे येईपर्यंत तेथेच रहावे जाऊ नये.

(५) ताईमहाराजांचे बनावट पत्र २

आम्ही खुशाल आहो. टिळकासारखा माणूस इतका कठीण मनाचा असेल असं मला वाटत नव्हते. येथे आल्याने फशी पडल्यासारखे झाले आहे. काय करावे मोठे संकटात पडले आहे. टिळक जे कठीण शब्द बोलत आहेत ते काळजाला घरे पाडीत आहेत. ते पत्री लिहिता येत नाही. भेटीअंती कळेल. मुले पाच आणली आहेत. मला पसंत नाहीत. काळसर वेडगळ आहेत. यातील पास करण्याबद्दल आग्रह सुरू आहे. ते असे ह्मणतात की आम्ही येथे आलो हा आमचा लौकिक. चोहीकडे झाला आहे. तो लौकिक तुम्ही पास न केल्याने जात आहे. तेव्हा तुम्ही सहा वर्षांचा मुलगा पास केलाच पाहिजे. व आम्ही सांगू त्या कागदावर सहा केल्या पाहिजेत. नाही तर तुम्हास पुण्यास जाऊ देणार नाही व आम्हीहि जाणार नाही. माझा हेतु मुलीच नाही. सहा केल्यावाचून सुटका नाही. असा त्रास चालू आहे. खापडें असे ह्मणतात की टिळकांचे मताबाहेर जाणे योग्य नाही तर त्यानाच मत दिले पाहिजे. मी तिकडे येणे संशयाने पुष्कळ आग्रह केला. परंतु त्यांनी दोघानी ऐकिले नाही. काय करावे मोठे संकट पडले आहे. आणि माझ्यावर नागव्या तर-वारीचा पाहारा ठेवणार आहेत व ठेवतील. यात काही संशय नाही. तुमची पत्रे मला मिळू नयेत आमची तुम्हास मिळू नयेत असा बंदोबस्त केला आहे.

(:) भाऊसाहेब यानी ताईमहाराज यांना दत्तकपत्र लिहून दिले त्यातील उतारा.

ता. २७ जून १९०१

× × × × × पांच मुलात आमचा मधला मुलगा चि० जगन्नाथ हा आपणास पसंत पडून त्यास दत्तक घेण्याचे ठरवून सदर मुलगा आपणास दत्तक देण्याबद्दल आपण आम्हास विचारले तरी आम्ही संतोषाने त्यास श्रीबाबामहाराज यांच्या इहलौकिक व पारलौकिक कल्याणाकरिता व नाव गादी व घराने चालविण्याकरिता आपणास दत्तक दिला आहे व आपण त्याचा पितृत्वाने स्वीकार केला आहे. तो इतउत्तर आपला आणि कै० बाबामहाराज यांचा पुत्र झाला. दत्तहोमविधी वगैरे आपल्या सवडीप्रमाणे आपणास वाटतील तेथे करून घ्यावे. आपणास स्वसंतोषाने दत्तक दिला आहे. यास आमची मान्यता आहे.

(७) टिळकांचे नागपूरकर यांना पत्र

पुणे ३ जुलै १९०२

मी आता घरी सुद्धा म बसलो आहे. आपणास येणे असल्यास आता यावे. दोन-प्रहरी मला दुसरे काम आहे. सकाळ गेली. दोन प्रहरी आणखी या कामास मोडण्यास मला वेळ नाही. आपण आता न आल्यास प्रकरण मी खापडें यांच्याकडे माझ्या शेन्यासह पाठवून देईन. कळावे.

(८) नागपूरकर यांचे टिळकांना उत्तर

पुणे ४ जुलै १९०२

सायंकाळी चार वाजता येऊन भेटेन. राग नसावा.

(९) टिळकांचे नागपूरकर यांना पत्र

काल आपण आला नाही. आज सकाळपर्यंत न आला तर प्रकरण ट्रस्टीकडे पाठविण्यांत येईल. आजारी असला तर टांग्यातून यावे. जाग्यावरून न हालण्यासारखा आजार नाही. मला या प्रकरणाचा वीट आला आहे व ज्यास्त वाट पाहण्यास मला सवड नाही व इच्छाहि नाही.

(१०) टिळकांचे इतर ट्रस्टींना पत्र

पुणे ५ जुलै १९०२

ट्रस्टी यांचा ठराव नागपूरकर यांचा शेरा व त्यावरील माझा शेरा मिळून सर्व प्रकरण ट्रस्टींकडे अवलोकनार्थ पाठवीत आहे. पहिले ठराव ता. १८ जून रोजी वाड्यात सर्व ट्रस्टी यांचे बैठकीत ताईमहाराज यांचे समक्ष सर्वांनुमते पास झालेले आहेत. या बैठकीचे वेळी आपले मत विरुद्ध असल्याबद्दल नागपूरकर यांनी एक चकार शब्दहि काढला नाही. उलट हे ठराव आपणास पसंत आहेत असे दाखविले. या बैठकीनंतर दुसरे दिवशी आपण हा शेरा लिहिला असे त्यांचे म्हणणे आहे. पण असा शेरा लिहिल्याबद्दल तेव्हा त्यांनी कोणाहि ट्रस्टीस कळविले नव्हते. मी खापडें व ताईमहाराज ता. १९ जून रोजी सायंकाळी येथून औरंगाबादेस जाण्यास निघालो. त्याची सर्व तयारी नागपूरकर यांनीच केली. तत्पूर्वी माझी व नागपूरकर यांची आणि नागपूरकर व खापडें यांची २।४ वेळ भेट झाली. पण या भेटीच्या वेळी त्यांनी हा मजकूर आम्हास कळविला नाही. मध्यंतरी त्यांनी मला व खापडें यांना १-२ पत्रे लिहून बाळामहाराज यांना दत्तक घेण्याबद्दल रद्दबद्दली केली होती. पण ठरावाखाली शेरा लिहिल्याचा त्यात कोठे उल्लेख नाही. उलट आपण ट्रस्टींचे मर्जीबाहेर नाही असे स्पष्ट लिहिले आहे व याच

समजुतीने आम्ही औरंगाबादेस जाऊन श्री. ताईमहाराज यांचे मांडीवर दत्तक देऊन ठरल्याप्रमाणे या प्रकरणाचा कायम निकाल करून परत आलो. परत आल्यावर शेरा पहिल्याने ता. २९ रोजी माझे नजरेस आला. त्याबरोबर मी त्याचे खोडसाळपणाबद्दल खाली शेरा मारलेला आहे. माझ्या मते नागपूरकर यानी या कामात जाणून बुजून कारकुनी केली आहे व ठराव झाल्या दिवसापासून ते पंडित-महाराज यास आमचे विरुद्ध जाण्यास उत्तेजन देत आहेत व मदत करीत आहेत. औरंगाबादेहून आल्यावर मला जी बातमी समजली त्यावरून ट्रस्टींचा ठराव हाणून पाडण्याबद्दल नागपूरकर यांचे प्रयत्न जारीने सुरू आहेत व ते पंडितमहाराजाना मिलाफी आहेत अशी माझी खात्री झालेली आहे. पंडितमहाराजांकडून त्याना दोन पत्रे आली असे त्यानीच कबूल केले. पण फाडून टाकली असे ते म्हणाले. परंतु पंडितमहाराजांबरोबर लग्नाचे वेळी येथे आलेले मुखत्यार वकील विष्णुपंत फडके यांनी साबाजीराव तिरोडकर (येथील कमिशनर मध्यभागाचे कचेरी-एक अधिकारी) यास आलेली तार त्यानी नागपूरकर यांचेकडे पाठविली ती नागपूरकर यानीच मला दाखविली. तीत मजकूर असा होता की, “ नागपूरकर याना २७ कलकत्ता पा. ९९६ हा ठराव पाहण्यास सांगावे. ” हा ठराव इंडियन लॉ रिपोर्टांतील असून तो पंडितमहाराजाना अनुकूल आहे व त्याकरिता नागपूरकर यास पाहण्यास सांगितला असे स्पष्ट होते. पण खरोखर तो ठराव पंडितमहाराज यास अनुकूल नाही हे फडके यास कळले नाही असे दिसते. कसेहि असो. हा ठराव साबाजीराव यांचे मार्फत नागपूरकर याना कळविण्याचा काय हेतू असावा हे कोणाच्याहि लक्षात येणार आहे. नागपूरकर याना अशा रीतीचे वर्तन न ठेवण्याबद्दल मी एक दोनदा सामोपचाराने व एक दोन वेळा निश्चून सांगितले व असेहि कळविले की संस्थानचा पगार खाऊन ट्रस्टींचे विरुद्ध काम करणे गैरइमानीपणाचे आहे. तुम्हांस पंडितमहाराजांस मदत करणे असल्यास इकडची नोकरी सोडा. आणि संस्थानची नोकरी पाहिजे असल्यास पंडितमहाराजांचा नाद सोडून द्या. पण माझे सांगण्याचा त्यांच्यावर काही परिणाम झाला असे दिसत नाही. येथील डि० कोर्टातील कारकून नारायणराव आठवले याचे मार्फत पोलिटिकल खात्यात काम चालविण्याचा पंडित-महाराज याचा विचार आहे असे समजते. पंडितमहाराज आठवले यांचे येथेच उतरले होते. आठवले त्यांस बरोबर घेऊन बकिलाकडे हिंडत होते. शिवाय येथे पंडितमहाराजांकडून ५० तोळे सोने घेऊन एक मनुष्य आला होता अशी बातमी लागते. या सर्व मसलतीत व कारस्थानात नागपूरकर यांचे पूर्ण अंग व मदत आहे. वे. शा. भिकूशास्त्री यांचे जावई आहेत ते पंडितमहाराज व नागपूरकर यांचेमध्ये मध्यस्थ आहेत, व तेच पंडितमहाराजांची पत्रे नागपूरकर यास पोचवी करीत असतात. त्यानी पत्रे पोचविण्याची गोष्ट नागपूरकर यानी मजबूत कबूल केली आहे. पत्रे माल फाडून टाकिली असे सांगितले. त्याचप्रमाणे औरंगाबादेहून आल्यानंतर

श्री. ताईमहाराज यांचे मन वळविण्याची नागपूरकर यांची खटपट चालू असून एकांतात त्यांचे दोन दोन चार चार तास संवाद चालू असतात. आणि ताई-महाराजांकडून पंडितमहाराजाना काही अनुकूल लेख किंवा जाव मिळाल्यास पहावा अशी खटपट चालू आहे. या खटपटीपासून संस्थानचे काही वाकडे होईल असे नाही. पण संस्थानाविरुद्ध संस्थानचे नोकराने खटपट करणे माझे मते गैर-शिस्त व बेइमानीपणाचे आहे. नागपूरकर यांच्या शेन्यात पहिली खोटी गोष्ट अशी की कै. श्री. बाबामहाराज यांनी अंतकालचे वेळी श्री. घराण्यापैकी मुलगा दत्तक ध्यावा व बाहेरचा घेऊ नये असे सांगितले व मी ते कबूल केले हे म्हणणे सर्वस्वी खोटे आहे. स्वरी गोष्ट अशी की मृत्युपत्राचा मसुदा बाबामहाराजाना वाचून दाखविल्यावर घराण्यापैकी दत्तक ध्यावा अशा अर्थाचे शब्द आत घालण्यास त्यांनी सांगितले. पण मी त्यांम सांगितले की अशा प्रकारचे शब्द मृत्युपत्रात असणे बरोबर नाही. एखादे वेळी आपणास हवा तसा मुलगा मिळणार नाही. व मिळाल्यास तो नाही त्या अटी कबूल करण्यास सांगेल. करिता ट्रस्टी यांचे हात बांधणे बरोबर नाही. त्यांना योग्य दिसेल त्याप्रमाणे तो घरचा किंवा बाहेरचा दत्तक घेतील. अशा रीतीने बाबामहाराज व माझे बोलणे जाहल्यावर त्यांनी ती गोष्ट कबूल केली आणि मृत्युपत्रात हे शब्द नसावेत हे माझे म्हणणे मान्य केले. नागपूरकर यास ही गोष्ट माहीत आहे. पण मुद्दाम त्यांनी खोटा मजकूर शेन्यात घातला आहे. दुसरी खोटी गोष्ट अशी की श्री. ताईमहाराज यांनी बाळामहाराज मला पसंत आहे तो ध्यावा असे मत दिले असून ते ट्रस्टींनी नाकबूल केले. ट्रस्टींच्या सभेत अशा प्रकारचे मत श्री. ताईमहाराज यांनी दिलेले नव्हते. इस्टेटीच्या हिताकरिता दहा बारा वर्षा-पुढील वयाचा मुलगा दत्तक घेण्याची आपण सल्ला देणार नाही असे ट्रस्टी यांनी महाराज यास पुष्कळ दिवसा पूर्वी स्पष्ट सांगितले होते व त्यामुळे कोल्हापूर घराण्यापैकी दत्तक घेण्याचा विचार श्री० ताईमहाराज यांनी पुष्कळ दिवस सोडून दिला होता. ता. १८ जूनचे सभेत त्याजबद्दल एक अवाक्षरहि निघाले नाही. उलट श्री० ताईमहाराज आपण होऊनच बाबरे येथे येण्यास तयार झाल्या. नागपूरकर यांची तिसरी खोटी गोष्ट अशी की बाबरे येथील घराणे श्री० घराण्यापैकी नाही असे त्यांनी ट्रस्टी यास कळविले. परंतु खरा प्रकार असा आहे की या प्रकारे ट्रस्टींच्या सभेत काही एक कळविले नाही. उलट सर्व ठराव त्यांचे हातचा आहे व त्यात ५ वे कलमात बाबरे येथे दत्तक घेण्यासारखा मुलगा असल्यास तो ध्यावा इतर घराण्यापैकी घेऊ नये असे सर्वांचे मत आहे असे शब्द आहेत व ते लिहिताना त्यांनी कोणतीही तक्रार केली नाही अगर विरुद्ध मत दिले नाही. उलट औरंगाबादेस जाण्यास आम्ही निघालो तेव्हा बाबरे येथील घराण्याची हकीगत समजावी म्हणून महाराजांचे दसरातील जुनी बखर नागपूरकर यांनीच मजकडे पाठवून दिली होती. सारांश हे ठराव ज्या सभेत पास झाले त्या सभेत नागपूरकर यांनी आपले मत विरुद्ध असल्याबद्दल एकहि शब्द तोंडाबाहेर काढला नाही. वेळ

फार झाल्यामुळे ठरावावर मी व दादासाहेब खापर्डे यांनी सहा करून कागद नागपूरकर यांचे हवाली केले व आम्ही घरी आलो. त्यामुळे मागून शेरा लिहिण्याची नागपूरकर यांस संधी मिळाली. करिता माझी अशी सूचना आहे की नागपूरकर यांस हा शेरा परत घेण्याची एकवार संधी देऊन ते तसे न करतील तर त्यांस कारभार्याचे जागेवरून दूर करावे. हे जुने नोकर आहेत करता त्यांचे सर्वस्वी नुकसान करणे बरोबर नाही असे इतर ट्रस्टीना वाटत असल्यास त्यांना एखाद्या वहिवाटीचे काम सांगावे. माझी दुसरी सूचना आहे की त्यांस इतर ट्रस्टीनी दिलेले मुखत्यारपत्र रद्द करावे. हल्लीच्या स्थितीत या मुखत्यारपत्राचा दुरुपयोग होण्याचा संभव आहे.

(११) टिळकांची कोल्हापूरचे दिवाण सबनीस यांना तार

पुणे ११ जुलै १९०१

माझे पत्र आपणास मिळेपर्यंत तार्किकमहाराज प्रकरणी दत्तकाची परवानगी देण्याचे तहकूब करावे. ट्रस्टींच्या संमतीने दानप्रतिग्रह होऊन कागद रजिष्टराई झाला आहे. मृत्युपत्राप्रमाणे एकट्या तार्किकमहाराजांना दत्तक घेता येत नाही. येणेप्रमाणे विनंति श्रीछत्रपति महाराजांना कळविणे. सविस्तर हकीगत मागाहून पत्राने पाठवीत आहे.

(१२) टिळकांची सबनीस दिवाणाना तार

पुणे ११ जुलै १९०१

चिटणीसांची तार मिळाली. बाळामहाराजांच्या दत्तविधानाला ट्रस्टीना परवानगी देता येत नाही. यापूर्वीच दत्तविधान झाले आहे व हे दुसरे दत्तविधान बेकायदेशीर होईल. तरी हुकमाचा फेर विचार व्हावा. दरबारने आमच्या मार्गात विनाकारण अडचणी उत्पन्न करू नयेत.

(१३) टिळकांची सबनीस दिवाणाना तार

पुणे ११ जुलै १९०१

दरबारने दुसऱ्या दत्तविधानाला परवानगी दिली तरी बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राप्रमाणे ते ट्रस्टींच्या संमतीनेच व्हावयास पाहिजे त्याशिवाय ते कायदेशीरच होत नाही. म्हणून दुसऱ्या दत्तविधानाविरुद्ध आम्हास कसून भांडावे लागेल. पंडित-महाराजांना तारेने नोटिसा दिल्या आहेत.

(१४) तार्किकमहाराजांचे भाऊसाहेब निघोनेकर यांस पत्र

औरंगाबाद ता. २८ जून १९०१

आपण आमच्या विनंतीस मान देऊन आपला मधला मुलगा बाबामहाराज यांचा वारस म्हणून आम्हास दत्तक दिला त्याचे आम्ही सर्व प्रकारे पुत्राप्रमाणे परिपालन टि. १२

करू. मग तो पुढे विद्वान निघो, अगर अविद्वान निघो. तोच खरा अधिकारी आहे. आम्हास औरस पुत्र असता तर त्याचा जो अधिकार असता तोच याचाहि आहे. याचे शिवाय दुसरा दत्तक आह्मी घेणार नाही व त्याचे योग्य परिपालन करू.

(१५) टिळकांचे सन्ननीस दिवाणाना पत्र

पुणे ११ जुलै १९०१

औरंगाबादला जाण्यापूर्वी जे “ खाजगी ” पत्र तुम्हास पाठविले ते आपण छत्रपतीस दाखविल्याबद्दल आपला आभारी आहे. सरकारनी जे आश्वासन दिले त्याबद्दल त्यांचेहि फार आभारी आहोत असे त्यांस कळवावे. औरंगाबादेहून येथे आल्यानंतर असे कळले की या दत्तविधानामुळे कोल्हापूरची मंडळी व विशेषतः पंडितमहाराज यांची मोठी निराशा झाली. आपला भाऊ दत्तक घ्यावा अशी पंडित महाराजांची स्वटपट होती. उलट ट्रस्टीना बारा वर्षापेक्षा मुलगा मोठा नको होता. त्याचे कारण असे की इस्टेटीला कर्जाचा बोजा फार व ती कर्जे निवारण करून इस्टेटीचे हित करावयाचे तर लहान मुलगाच पतकरणे श्रेयस्कर होत. पंडितमहाराज आता आकाश पाताळ एक करून वाटेल ते गैरसमज पसरवीत आहेत. आपणाकडे दुसऱ्या दत्तकाबद्दल आलेली याद यापैकीच होय. ट्रस्टींच्या परवानगीवाचून झालेले दत्तविधान कायदेशीरच होत नाही. म्हणून ट्रस्टीचे म्हणणे ऐकून घेतल्या-खेरीज दुसऱ्या दत्तविधानाला परवानगी देऊ नये. या निराश झालेल्या स्वार्थी मंडळीनी आता ज्या कल्पना चालविल्या आहेत त्या सर्वस्वी अयोग्य व बेकायदेशीर आहेत. त्या जर चालू दिल्या तर इस्टेटीचा सर्वस्वी घात होईल म्हणून इस्टेटीच्या संरक्षणाकरिता कायदेशीर रीतीने नेमलेल्या आम्हा ट्रस्टीनाच मदत करून इस्टेटीचे रक्षण करण्याकरिता छत्रपती सरकारनी मदत केली पाहिजे. ही सर्व स्वार्थी लोकांची कारस्थाने चालू आहेत. अशाबद्दल प्रत्येक गोष्ट सिद्ध करून दरबारची खातरजमा करण्यास ट्रस्टी तयार आहेत.

(१६) हुजूर चिटणीस कोल्हापूर यांची टिळकाना तार

११ जुलै १९०१

गुरुमहाराज यांचे बंधु बाळामहाराज यांच्या दत्तविधानास छत्रपती सरकारने परवानगी दिली असून एकंदर पत्रव्यवहार पुण्याचे जज्ज अॅस्टन यांजकडे पाठविला आहे. सविस्तर पत्र येईलच.

(१७) टिळकांची बाळामहाराज व पंडितमहाराज यांस तार

पुणे ११ जुलै १९०१

दरबारेने परवानगी दिली तरी ट्रस्टींच्या संमतीवाचून मृत्यूपत्रान्वये दत्तक घेता येत नाही. व अशा बेकायदेशीर दत्तविधानाचा कसून प्रतिकार केला जाईल. कळावे येणेप्रमाणे नोटीस दिली आहे.

(१८) टिळकांचे सक्तीस दिवाणाना पत्र

पुणे १२ जुलै १९०१

चिटणिसांची तार मिळाली. त्यावरून सरकारनी अखेर ताईमहाराजाना दत्तक घेण्याची परवानगी दिली असे कळले. त्याबद्दल काल देण तारा केल्याच आहेत. व आज हे पत्र पाठवीत आहे..... ट्रस्टी हे अतिशय निस्वार्थीपणाने व प्रामाणिकपणाने आपले कर्तव्य करीत आहेत. तरी एकवार आमची बाजू ऐकिल्याशिवाय सरकारने कोणचेहि हुकूम करू नयेत. असे न झाल्यास विनाकारण फिर्यादी अर्थादी होऊन त्या मांडणापायीच सर्व इस्टेटीचा नाश होईल. ताईमहाराज किंवा ट्रस्टी या दोघांच्या विरुद्ध जाण्याचा विचार दरबारने ठरविला तर ते दत्तकाला अहितकारक होईल. तथापि ट्रस्टीनी परवानगी न दिली तरी दरबारने ती दिली तरी चालेल असे मात्र नव्हे. ट्रस्टीच्या परवानगीची कायदेशीर वाण दरबार भरू शकत नाही. तरी हुकुमाचा फेर विचार व्हावा.

(१९) पोलिस इन्स्पेक्टर कामटे यांचा सिटी मॅजिस्ट्रेट पुणे यांजकडे रिपोर्ट

पुणे १६ जुलै १९०१

पंडितमहाराज यांनी अशी फिर्याद दिली की आज ता. १६ रोजी सकाळी ते स्वतः त्यांचा भाऊ बाळामहाराज व त्यांची आई यांना टिळक वगैरे ट्रस्टीनी बाहेर घालविले व स्वतः श्री. ताईमहाराज त्यांच्या बरोबर बाहेर पडणार होत्या त्यांना त्यांनी प्रतिबंध केला. ही फिर्याद आल्यावर मी व इन्स्पेक्टर सोहेब वाड्यात गेले व चौकशी केली. टिळक वगैरे ट्रस्टींचे म्हणणे की आम्ही ट्रस्टी, वाडा आमचे ताब्यात, बाई अज्ञान, पूर्वी एक दत्तविधान झाले असून दुसरा करण्याचा विचार आहे. म्हणून आम्ही इतर लोकांचा उपद्रव होऊ नये म्हणून वाड्याचा दरवाजा आतून बंद केला आहे. आमच्या मते ट्रस्टीना असे करण्याचा हक्क आहे म्हणून हा गुन्हा होत नाही व या प्रकरणी अधिक चौकशी करण्याचे कारण नाही.

(२०) टिळकांची खापई यांना तार

पुणे ता. १२ जुलै १९०१

बाळामहाराज, त्यांच्या मातोश्री व पंडित महाराज येथे आले आहेत. दुसरे दत्तविधान आज व्हावयाचे होते. ते तुमच्याकरिता एक आठवडा पुढे ढकलले आहे. ताबडतोब निघून या.

(२१) टिळकांचे सक्तीस दिवाणाना पत्र

तारीख १३ ऑगस्ट १९०१

औरंगाबादला ट्रस्टींच्या विचारे जे दत्तविधान झाले त्याच्या छापील इक्कीकतीची प्रत सोबत पाठविली आहे. ती हकीकत व इतर कागदपत्र सरकारपुढे

ठेवण्याची कृपा करावी. व दत्तविधानाच्या कोणत्याही गोष्टीसंबंधी पुरावा पाहिजे असल्यास ट्रस्टी तो सरकारपुढे ठेवण्यास तयार आहेत.

(२२) बिननावी बिनतारखेचे पत्र

कोल्हापूरचे उत्पन्न सर्व अनामत जमा सरकारात करण्यास हुकूम झाला ते येशवंतराव यास लिहिलेल्या पत्रावरून कळले असेलच. आता कोल्हापूरचा वसूल आम्हास येणार नाही. हल्ली अजमासे १५०० रुपये वसूल आला तो ज्या लोकानी आम्हास दिला त्यांचेवर कामे चालविण्याचा विरुद्ध बाजूचा विचार दिसतो. बडबड चालू आहे. हायकोर्टातील कज्जा आपल्यासारखा होणार अँस्टन साहेबाकडोन वर्ग होणार नाही असे नागपूरकर यानी महाराज सरकारांस सांगितलेचे समजते.

(२३) ना. गोखले यांचे केळकराना पत्र

कलकत्ता ६ जान्युआरी १९०३

तुम्ही व विजापुरकर यानी मिळून मला अभिनंदनाची तार पाठविली ती पोचली. त्याबद्दल आभारी आहे. काल वर्तमानपत्रात अशी बातमी वाचली की, दोहोपैकी एका आरोपावर सेशनसज्जानी टिळकाना दोषी ठरवून शिक्षा दिली. प्रस्तुतचे संकट हे टिळकांच्या आयुष्यातील फार मोठे संकट आहे. व ईश्वर त्यांना या कामी साहाय्य देवो अशी माझी प्रार्थना आहे.

(२४) डिग्गी यांचे टिळकाना पत्र

लंडन सप्टेंबर १९०३

तुमचे ता. २८ ऑगस्टचे पत्र वाचून फार वाईट वाटले. तुमचा खटला लक्षात घेता शिक्षा होणार नाही व झाली तर थोड्याशा दंडाची होईल असे वाटले होते. पण सर्व प्रकार उलट दिसतो. ब्रिटिश न्यायाचा हा मासला पाहून लोकाना काय वाटेल ? पण परराज्याखाली कोठेहि असेच व्हावयाचे.

(२५) निळकंठराव रानडे यांचे केळकराना पत्र

बनारस ६ डिसेंबर १९०३

मी येथे भाषा परिषदेला आलो आहे. ती नागरी प्रचारिणी सभेने भरविली आहे. टिळकांच्या खटल्यातील ल्यूकस साहेबांचा निकाल वाचून फार वाईट वाटले. शेवटी इंग्रज तो इंग्रज ठरला. इकडील लोक सरसरकट असे म्हणतात की, टिळकांच्या हातून अशा खोट्या प्रतियेचा गुन्हा होणारच नाही. सरकार त्यांना

त्यांच्या देशभक्तीकरिता छळत आहे. टिळकांच्यासंबंधाने लालमोहन घोस यांनी नुकतेच काढलेले उद्गार तुम्ही वाचले असतीलच.

(२६) महाराराव चिटणीस यांचे केळकराना पत्र

उमरावती ६ मार्च १९०४

टिळकांची सन्मानपूर्वक सुटका झाली याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले पाहिजेत. हा सत्याचा विजय होय. व टिळकांच्या छळाचा असा गोड शेवट झाला हे पाहून महाराष्ट्रातील प्रत्येक मनुष्याला आनंदच वाटेल. असल्या देशभक्तावर अशी संकटे पुनः न यावी अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. आपला समाज लहान त्यात माणसे किती थोडी आणि त्यांच्यावर अशी संकटे येण्याने फार नुकसान होते. एक खटला म्हणजे त्यातून बाहेर पडण्याला किती श्रम पडतात त्रास सोसावा लागतो हे पाहिले म्हणजे मन दडपून जाते.

(२७) वाळ्छा यांचे केळकराना पत्र

मुंबई ८ मार्च १९०४

गेल्या मराठ्यात तुम्ही टिळकांच्या खटल्यासंबंधाने जो लेख लिहिला तो वाचून कौतुक वाटले. तुम्ही टिळकांच्या छळाचे वर्णन दिले ते चित्राप्रमाणे हुबेहुब असून शिवाय मोठे भारदस्त आणि न्यायतत्त्वांच्या दृष्टीने मार्मिकपणाचे वठले आहे. मला वाटते त्याच्या पन्नास प्रती तुम्ही ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीकडे पाठवाव्यात. सर विलियम वेडरबर्न यांजकडेहि काही प्रती वेगळ्या पाठवा. टिळकांची वर्तणूक या कामी किती सरळ व सत्यनिष्ठ होती व तिचे चीज कसे झाले हे जाहीर झालेच पाहिजे. वेडरबर्न साहेबाना मीहि स्वतः या बाबतीत लिहित आहे.

(२८) खापर्डे यांचे केळकराना पत्र

उमरावती १४ मार्च १९०४

टिळकांची सुटका झाल्याचे वाचून अतिशय आनंद झाला. सर्वांच्या प्रयत्नाला यश आले. गेल्या मराठ्यातील तुमचा लेख सर्व लेखावर ताण करणारा आहे. मी तो फार आनंदाने वाचला. आणि जो प्रत्येकजण मला भेटतो तो ह्मणतो की तुमच्या या लेखाची कल्पना व लिखाण ही फारच वर्णनीय आहेत. इंग्लंडातील काही स्नेह्यांना मी त्याच्या प्रती पाठविणार आहे. बळवंतराव नागपूरकर यांच्यासंबंधाने पुढे काय करावयाचे ठरविले आहे ते कळवा. जोशीबुवांच्या नातीच्या लग्नाकरिता तुम्ही तर याच. पण टिळकाना आमंत्रण दिले आहे त्याचा स्वीकार करून त्यानीहि यावे अशी खटपट करा.

(२९) रामभाऊ साने यांचे केळकराना पत्र

बार्शी १७ मार्च १९०४

टिळकांची दोषमुक्तता हायकोर्टाकडून झाली. परंतु त्यांना झालेला खर्च सरकारने भरून देणे वाजवी आहे. याविषयी आमचे खाजगी प्रयत्न संपले म्हणजे मग वर्तमानपत्रातून याविषयाची चर्चा करावी. टिळकाना अभिनंदनपूर्वक माझे नमस्कार कळवा व अधिकारीवर्गात माझे जे कुणी स्नेही आहेत त्यांच्याशी मी पत्रव्यवहार करीत आहे असे त्यांना सांगा.

(३०) डिग्बी यांचे टिळकाना पत्र

लंडन २३ मे १९०४

स्टेट सेक्रेटरी यांच्या उत्तराचा तुम्ही अर्थ केला तो बरोबर आहे. तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणेच तुमच्या नुकसानभरपाईच्या अपीलाला सरकार हरकत घेईल. पण ते मुंबई-सरकारलाहि फारसे चांगले नाही. कारण आज प्रगट नसलेल्या अनेक गोष्टी मग पुढे येतील. तुमच्यावर फौजदारी खटला करताना सरकारने नेहमीहून काहीतरी वेगळा मार्ग अनुसरला होता असे तुम्ही लिहिता. तरी त्याचा खुलासा पाठवा. म्हणजे मि. शिवान् यांजकडे त्यासंबंधाने पार्लमेन्टमध्ये विचारण्याकरिता प्रश्न पाठवितो. तुमच्या खटल्याचे छोटे पुस्तक येथे प्रसिद्ध केले त्याला प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहिले ते तुम्हाला पसंत पडल्याचे ऐकून बरे वाटले.

भाग ४

[सन १९०४ ते १९०६]

प्रस्तुत भागात ज्या तीन वर्षांचे इतिवृत्त टिळकांच्या संबंधापुरते आहिली देणार आहो त्यात अनेक चळवळी झाल्या. त्यात काही लहान व काही मोठ्या स्वरूपाच्या आहेत. शिवाय काही गोष्टी एकाच वेळी घडून गेल्या तर काहींचा धागा तीन वर्षभर सारखा चालू राहिलेला आढळतो. याकरिता प्रथम तीनहि वर्षांतील लहानसहान गोष्टी व चळवळी यांची हकीकत देऊन नंतर मोठ्या चळवळींची हकीकत देणार आहो. ही सूचना देण्याचा हेतु इतकाच की यात दिलेल्या सर्व हकीकती केवळ कालानुक्रमानेच दिलेल्या नाहीत ही गोष्ट वाचकांच्या नजरेला आगाऊच यावी.

(१) मुंबईची राष्ट्रीय सभा

१९०३ च्या राष्ट्रीय सभेच्यापूर्वी ए. ओ. ह्यूम व बेडरबर्न वगैरेंनी हिंदुस्थानात जागृति उत्पन्न होण्याकरता एक पत्र इकडील पुढाऱ्यांना पाठविल्याचे मागे सांगितलेच आहे. त्याचा उपयोग विशेष झाला नाही. १९०४ साली मुंबईस राष्ट्रीय सभा भरण्याचे ठरले तेव्हा तिची वर्गणी जमविण्याच्या उद्देशाने मुंबईचे हाय-कोर्ट वकील व फेरोजशहा मेथा यांचे सहाय्यकारी नारायण विष्णु गोखले यांनी रुपयाफंडाची कल्पना काढली. ती पैसाफंडाच्या कल्पनेवरून निघाली. एक रुपयाफंड काढून मुंबईच्या बैठकीला मदत होईल किंवा एकादा लहानसा कायम निधीहि जमेल पण सभेचे काम वर्षभर करण्यास कोणी तयार असल्याशिवाय फंडाची तरी काय उपयोग ? अशी टीका त्यावर सहजच झाली. वुडह्यम डिगबी यांनी राष्ट्रीय सभेचे काम अखंड चालण्याकरिता एक योजना केली. फिलीपाईन बेटाप्रमाणे हिंदुस्थानने जर प्रयत्न केला आणि आशियाखंडातील जागृतीचा फायदा घेतला तर फिलीपाईन बेटाइतके स्वातंत्र्य हिंदुस्थानाला मिळेल असे मत मि. डिगबी यांनी व्यक्त केले. त्या बेटातील लोक हिंदी लोकांप्रमाणेच परतंत्र होते ! पूर्वी ब्रॅडला साहेब इकडे आल्यापासून विलायतेत हिंदी वकिलात स्थापण्याची कल्पना निघाली होती. पण ते खर्चाचे काम हे एक. शिवाय आपला वेळ मोडून काम करण्यास कोणी तयार नव्हता. अलाहाबादच्या इंडियन ओपिनियन पत्रानेहि असेच लिहिले. हिंदुस्थानात राजकीय चळवळीला यश न येण्याचे कारण हेच की पुढारी अंग मोडून मेहनत करित नाहीत. उलट तेलंग चंदावरकर तयबजी मुब्रह्मण्य अय्यर शंकरन नायर या काँग्रेस पुढाऱ्यांनी पुढे सरकारी नोकरी पत्करली. हा वाद मुंबईच्या काँग्रेसपर्यंत मधून मधून असाच चालला होता. आणि त्याचा उच्चार ह्या सभेत झालाहि. अद्यापि नेमस्त व जहाल यांतील भेद मात्र स्पष्टपणे व्यक्त झाला नव्हता. यामुळे काँग्रेस-

मध्ये राहून काँग्रेसला नावे ठेवणारे म्हणून जहाल पक्षाला कोणास नावे ठेवता येत नव्हती. उलट काँग्रेसच्या त्या वेळच्या पुढाऱ्यांना नावे ठेवणारे गुरु उपगुरु ह्युम वेरडबर्न हे होते हे लक्षात घेतले म्हणजे भांडणाचे मूळ कशात होते हे कळून येईल.

१९०४ च्या सप्टेंबराला अॅमस्टर्डॅम येथे सोशियॅलिस्ट लोकांची मोठी सभा भरली. तीत हिंदुस्थानच्या वतीने दादाभाई नौरोजी हजर होते. सभेत हिंदुस्थानच्या संबंधाने एक ठराव पास झाला. त्यात हिंदुस्थानच्या स्थितीची खरी कारणे काय आहेत व ती नाहीशी करण्याला काय उपाय करावे हे सांगण्यात आले. सभेत दादाभाई नौरोजी यांचे भाषण फारच कडक झाले. सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी उठून उभे राहून टोप्या काढून दादाभाईंच्या नावाचा जयघोष केला. इंग्रजाना नावे ठेवताना दादाभाईंनी कोणताहि शब्द शिळक ठेविला नाही. अर्थात् काही इंग्रज लोक जे पूर्वी दादाभाईंना चाहात असत ते दादाभाई हे ह्या परिषदेला गेल्याबद्दल त्यांना नावे ठेऊ लागले. सोशियॅलिस्ट पंथाची नवी चळवळ सर्व जगभर सुरू झाली होती. साम्राज्याविरुद्ध तिचा प्रथमपासूनच कटाक्ष होता. तथापि दादाभाई या सभेला गेले व त्यांनी सोशियॅलिस्ट पक्षाशी सहकार्य केले यात काहीच वावगे नव्हते. पण ह्युम वेरडबर्न यांचा उपदेश जसा मेथादिकाना दुःसह वाटू लागला होता त्याचप्रमाणे दादाभाई हे इतके कडक बोलू लागले याबद्दलहि मुंबईच्या काही पुढाऱ्यांनी अर्धवट नापसंती दाखविण्यास सुरवात केली.

यंदाहि मुंबईच्या सभेला उद्देशून सर वुड्ल्यम वेडरबर्न यांनी एक पत्र इंडिया पत्रात प्रसिद्ध केले. त्यात त्यांनी लिहिले की “राष्ट्रीय सभेने कामाची काही तरी नवी दिशा शोधून काढण्याशिवाय तरणोपाय नाही. विलायतेस एक राजकारणी मिशन कायम ठेवले पाहिजे. राष्ट्रीय सभेने नुसते ठराव करणे म्हणजे सॅलिसिटरने पूर्व तयारीचे कागद तयार करण्यासारखे आहे. पण त्या कागदांवरून सुनावणी करणारा वकील चांगला खंबीर मिळाल्याशिवाय काय उपयोग. ?” सभेचे ठराव म्हणजे फक्त रोगनिदान होय. पण औषध हे काही वेगळेच असते. विलायतेतील लोकांच्या मनाला धक्का बसण्यासारखी गोष्ट घडल्याशिवाय सर्व फुकट आहे. हा धक्का बसविण्याच्या पायऱ्या एकावर एक कशा रचल्या गेलेल्या असतात याचे विनोदी वर्णन केसरीच्या एका अग्रलेखात केले होते ते असे:—

“हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व विलायतेतील न्यायाप्रिय लोक यामध्ये अनेक अभेद्य असे कोट आहेत. व हे कोट एका मागून एक सर केल्याशिवाय हिंदुस्थानातील दुःख विलायतेतील लोकांच्या कानी जाणे बहुधा अशक्य झालेले आहे. या दरम्यानच्या कोटातून धक्के खात खात जेव्हा वर पोचावे व सर्वात वरिष्ठ पायरीच्या अधिकाऱ्याचा हुकूम मिळवावा तेव्हा तो धक्के खात खात कालांतराने खाली येऊन पोचणार. एखाद्या स्थानिक सरकारने एखादे अन्यायाचे कृत्य केले असे आपण समजू. या कृत्याची दाद लावावयाची असल्यास प्रथम हिंदुस्थान सरकाराकडे अर्ज करावे.

तेथेहि काम न झाले तर कोणा अनाथांच्या वालीच्या कच्छपी लागून पार्लेमेन्टमध्ये रडगाणे गावे. व अधिकारारूढ असणाऱ्या पक्षानेहि वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या म्हणजे मग 'गौरिहराचे पूजन करीत बसणाऱ्या वधूप्रमाणे' त्याचा प्रतिपक्षी अधिकारारूढ होऊन येईल काय अशी आशा मनात बाळगून आपल्या कर्माला दोष लावीत किंवा ईश्वराची प्रार्थना करीत बसावे! ही हल्लीची आपल्या चळवळीची सोपानपरंपरा आहे! याचे वर्णन वेडरबर्न साहेबानी विलायतेतील मुलांच्या एका 'कावळा चिमणी'च्या गोष्टीच्या रूपाने विनोदात्मक रीतीने केले आहे. या गोष्टीशी सदृश अशी गोष्ट आपल्या इकडील भातुकली खेळणारी मुलेहि सांगत असतात. तिचीच आठवण आम्ही आमच्या प्रौढ वाचकाना करून देतो. चिमणीचे मोती कावळ्याने उपटले तेव्हा चिमणाबाईने कावळ्याला उडवून देण्यास झाडाला विनंति केली. झाड कबूल होईना तेव्हा ते तोडण्यास सुताराला सांगितले. सुतार नाकबूल झाला म्हणून अशा अनुपकारी इसमास शासन करण्यास तिने राजास विनंति केली. राजास चिमणीचे सुखदुःख काय कळणार? तेव्हा त्याने नाही म्हटल्यावर त्याची गुरुकिल्ली हाती असणाऱ्या राणीस राजावर रुसून हा महत्त्वाचा व्यवहारनिर्णय करण्यास सांगितले. परंतु स्त्रियांसहि स्त्रियांची सहानुभूति नेहमीच वाटते असे नाही. तेव्हा सरळ उपाय थकल्यामुळे चिमणीने उंदरास राणीची भरजरी वस्त्रे फाडण्यास सांगितले. व तिने तेथून आपला अर्ज मांजर कुत्रे येथपर्यंत नेऊन कुत्राहि ऐकेना तेव्हा एक लडसा सोटा गाठून त्यास कुत्र्याचे पाठीत बसण्याची विनंति केली! तेव्हा सोटा कबूल झाला व तो कुत्र्याचे पाठीत बसताच कुत्र्याने मांजरास मांजरांने उंदरास अशी दहशत घालण्याचे काम सुरू होऊन पेंड पोचत पोचत झाडापर्यंत आला व झाडांने जेव्हा कावळ्यास हुसकून लावण्याचे कबूल केले तेव्हा कावळ्याचा निरुपाय होऊन अर्जदार चिमणीस न्याय मिळून तिचा मोती तिला परत मिळाला! याच गोष्टीच्या एका आवृत्तीत मोठ्यानेहि नाकबूल केल्यामुळे चिमणीस तो जाळून टाकण्यास अग्नीकडे, अग्नि विस्मवण्यास समुद्राकडे, समुद्र पिऊन टाकण्यास हत्तीकडे व हत्तीचे कानात शिरण्यास मुंगीकडे दाद मागावी लागली. परंतु मुंगीहि नाकबूल झाली तेव्हा चिमणीने आपले छोटे-खानी विश्वरूप दाखवून 'तर मग तुला खाऊन टाकते' म्हणून आपली प्रचंड चोच उघडली! तेव्हा मुंगी कबूल होऊन उलट पेंड पोचत पोचत चिमणीस न्याय मिळाला! या व कशा प्रकारच्या मुलांच्या गोष्टीत नेहमी बरेच सत्य साठविलेले असते. विनोदशील मार्मिक अशा मनुष्यास अशा गोष्टींचा उपयोग मोठमोठे राजकीय प्रश्न सोडविण्यासहि होण्यासारखा आहे. विलायती गोष्टीत जेव्हा एका परोपकारी चांडाळाने एका अनुपकारी मनुष्यास फासावर चढविण्याचे कबूल केले तेव्हा गोष्टीतील म्हाताऱ्या बाईचे कार्य झाले. इकडल्या गोष्टीत अखेर न्याय एका परोपकारी मोठ्याने देवविला व त्याच गोष्टीच्या दुसऱ्या आवृत्तीप्रमाणे स्वतः चिमणीने जेव्हा आपली चोच मुंगीला खाण्याकरिता पाजळली तेव्हा तिला न्याय मिळाला. तात्पर्य उद्योग

करिता करिता कोणा तरी समर्थ व परोपकारी विभूतीची गांठ पडते, किंवा आपल्या अंगी जे काय सामर्थ्य असते त्याचाच स्वावलंबनाचे तत्त्वावर उपयोग करण्यास मनुष्य जेव्हा प्रवृत्त होतो तेव्हाच त्याची कार्यसिद्धी होते.”

ता. २० डिसेंबरच्या अंकात टिळकानी ‘वेळ तर हीच आहे’ असा स्फूर्तिदायक मथळा घालून काँग्रेसने आपले धोरण यापुढे कसे ठेवावे हे दर्शविले. टिळकांचे म्हणणे असे की “सनदशीर चळवळ हवी तर तीच का होईना पण ती तरी कसून करा. विलायतेत चळवळ झाली पाहिजे व तीच खरी चळवळ असे तुमचे मत असेल तरीहि ठीक आहे. पण ती करण्यास तरी तुम्ही योग्य पुढारी हुडकून काढा आणि त्यांना विलायतेला पाठवा. विलायतेतील लिबरल पक्षाची कास धरावी असे तुम्हाला वाटत असेल तरी हरकत नाही. जा आणि पार्लमेंटच्या निवडणुकीत स्वतः भाग घेऊन त्या पक्षाच्या तत्त्वावरोबर हिंदुस्थानचे घेडोहि दामटण्याचा प्रयत्न करा.” या वेळी सनदशीर चळवळीशिवाय इतर कोणत्याहि चळवळीची सूचना जहाल पक्षदेखील करित नव्हता. तत्कार इतकीच होती की राष्ट्रीय सभेचे पुढारी म्हणवितात व तिची सुत्रे हाती ठेवतात ते लोकहि अंग मोडून काम करण्यास तयार होत नाहीत. वर्षातून केवळ एक वेळ जमून ठराव पास करणे हे जे फेरोजशाह मेथा यांचे धोरण ते टिळकाना नापसंत होते व त्यावर त्यांचा सगळा हल्ला होता.

२० वी राष्ट्रीय सभा मुंबईस ता. २४ डिसेंबर रोजी भरली. स्वागताध्यक्ष सर फेरोजशाह मेथा व अध्यक्ष सर हेन्री कॉटन हे होते. कॉटनसाहेब हे नुकतेच सरकारी नोकरीतून सुटले असल्यामुळे आणि राष्ट्रीय सभेला त्यांची प्रथमपासून सहा-नुभूति असल्यामुळे त्यांना सहजच अध्यक्ष निवडण्यात आले. पूर्वीचा मुनित्रयांचा खलिता लिहिणाऱ्यापैकी हे एक होत. बरोबर सर बुइल्यम वेडरबर्न हेहि आले होते. या दोघांची मिरवणूक मुंबईत मोठ्या थाटाची निघाली. मद्रास राष्ट्रीय सभेच्या पूर्वी टिळकानी दर्शविल्याप्रमाणे हिंदुस्थानात व विलायतेत राजकीय स्वरूपाचे सभेचे काम सतत जोराने कसे चालावे हा मुख्य प्रश्न याहि सभेपुढे होता. त्याविषयी टिळकानी या दोघाकडेहि जाऊन खासगी रीतीने त्याची चर्चा केली. मतभेद किंवा भांडणे उघडपणाने झाली नाहीत. मात्र सर फेरोजशाह मेथा यांच्यावर लाला लजपतराय यानी काही आरोप केले होते. म्हणून त्या दोघांचा थोडीशी खडाजंगी विषय-मंडळात झाली. नेमस्त व जहाल असे स्पष्ट पक्षभेद अद्यापि व्हावयाचे होते याविषयी कॉटनसाहेब आपल्या आठवणीच्या ग्रंथात लिहितात “बाळ गंगाधर टिळक हेहि आपल्या अनुयायांसह तेथे आले होते. पण या वेळी जहाल मवाळ हा भेद नव्हता. कारण सगळेच या वेळी नेमस्त किंवा मवाळ होते !” टिळक यांचे स्वागत मंडपात मोठ्या थाटाने झाले. मुसलमान काँग्रेस-भक्त अल्ली महमद भिमजी यानी टिळकांचा जयजयकार करण्यात पुढाकार घेतला. ज्यांना व्यक्तिशः टिळकांविषयी स्नेहभाव वाटत नव्हता असेहि

लोक या जयजयकारात सामील झाले. कारण त्या साली मुंबई हायकोर्टाने त्याना फौजदारी खटल्यातून दोषमुक्त करून सोडून दिले होते.

कॉटनसाहेबानी काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान स्वीकारले याबद्दल अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रानी काहूर उठविले. त्यांचे पेन्शन बंद करावे अशीहि कित्येकानी सूचना केली. सरकारी नोकरीत असताच ते हिंदी जनतेशी सहानुभूति दाखवीत याबद्दल त्याना वेळोवेळी त्रास सोसावा लागलाच होता. यथाक्रम ते लेफ्टनंट गव्हर्नर झाले असते. पण त्यांच्यावर सरकारचा राग म्हणून ते कमिशनरीच्यावर चढले नाहीत. आणि आता तर ते उघडपणे राष्ट्रीय सभेला येऊन मिळाले. लॉर्ड कर्झन यांनी हा रोष मनात धरला व काँग्रेसचे ठराव घेऊन अध्यक्षानी लॉर्ड कर्झन यांना भेटावे असे सभेने ठरविल्याप्रमाणे ते भेटावयास गेले असता त्यांनी त्यांची भेट घेतली नाही. त्यांनी कारण मात्र असे दिले की आज एकोणीस वर्षात जी गोष्ट झाली नाही ती मी कशी करू ? मी आज हा नवा प्रघात पाडला तर तो माझ्या मागून येणाऱ्या व्हाइसरायसाहेबाना त्रासदायक होईल. पण या सबबीचा अर्थ लोक जाणतच होते. वाटतील ते जुने दाखले मोडावे आणि वाटतील ते नवे निर्माण करावे हा हिंदुस्थानात ज्यांचा नित्य व्यवसाय होऊन राहिला यांचे हे उत्तर अर्थात् मानभाविपणाचे होते. पण आश्चर्य इतकेच की याहून निराळ्या रीतीचे खडखडीत व गुर्मीचे उत्तर त्यांनी द्यावयास पाहिजे होते ते कसे दिले नाही ? मानभाविपणा हा कर्झनसाहेबांचा बाणा नव्हे. उद्दाम वृत्ति हाच त्यांचा खरा बाणा.

राष्ट्रीयसभेला घटना असावी असे पहिल्या पाचचार वर्षातच लोकाना वाटू लागले होते व तोहि एक विषय वादाचा होता. राष्ट्रीय सभेच्या दहाव्या वर्षी म्हणजे १८९५ साली पुण्यास ही सभा भरली तेव्हा या प्रश्नाला बराच रंग आला होता. काही घटना कोणी कोणी तयार केल्या होत्या व त्यांचा विचार करण्याकरिता कमिटीहि नेमण्यात आली होती. परंतु काँग्रेसचे पुढारी पुष्कळसे सर फेरोजशहा मेथा यांच्या मताचे होते त्याना राष्ट्रीय सभेला घटना अशी नको होती. वर्षातून चार दिवस जमावे. कोणी ती धामधूम म्हणावी. वाटेत तर कोणी शांतपणे चर्चा करण्याची परिषद म्हणावी. पण त्या चर्चेत जे काय निघेल तितकाच जमलेल्या लोकाना किंवा राष्ट्राला फायदा. आपापल्या प्रांतात जे कोणी लोकमत प्रकट करतील त्यांचे एकीकरण करणारी सभा ही राष्ट्रीयसभा मानावी हे सर फेरोजशहा यांचे मत १९०२ साली सोलापूर प्रांतिक परिषदेचे वेळी चिमणलाल सेटलवाड यांनी मुंबईचे मत म्हणून प्रकट केल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. पण लाला लजपतराय वगैरे मंडळीना ही गोष्ट मान्य नव्हती. पंजाबातील मुखत्यार १९०२ साली अहमदाबादेस आले नव्हतेच पण विनवणी केल्यामुळे १९०३ साली काही मद्रासेस गेले होते. तेहि निराश होऊन परत गेले व राष्ट्रीय सभेला घटना असावी की नसावी यावरून मेथा व लजपतराय यांचे मुंबईस भांडण झाले.

(२) पंचांगशोधन

मुंबई राष्ट्रीय सभेच्या आगेमागे आठदहा दिवस टिळकांचे मोठे गडबडीचे गेले. खुद्द राष्ट्रीय सभा औद्योगिक प्रदर्शन वगैरे गोष्टी तर होत्याच पण अवांतर कामेहि बरीच होती. या मुक्कामात पैसाफंडासंबंधाने एक जाहीर सभा मुंबईस भरविण्यात आली. टिळकानी पैसाफंडावर व्याख्यान दिले व एकादा जिल्हा घेऊन पैसा जमविण्याची काळे यांची कल्पना कशी काय फलद्रूप होते हे पारखून पहावे असे सुचविले. मग मध्यवर्ती कमिटीची रचना झाली. डॉ. नानासाहेब देशमुख टिळक व डॉ. खरे या तिघाना पैसाफंडाचे ट्रस्टी नेमण्यात आले. ता. ८ रोजी टिळक वसईकरांच्या निमंत्रणावरून वसईला गेले. मंडळीनी निमित्त पैसाफंडाचे केले होते. पण टिळक खटल्यातून सुटून आल्याबद्दल त्यांना त्यांचे अभिनंदन करावयाचे होते. असो. या आठवड्यातील टिळकांचे अवांतर खरे मोठे कार्य म्हटले म्हणजे पंचांग-संशोधनाकरता बोलावलेली सभा होय.

पण या सभेची हकीकत देण्याच्या आधी यापूर्वी चार वर्षात पंचांगशोधनाची चळवळ कशी सुरू होती हे थोडेसे पाहू. व्यंकटेश बापूजी केतकर हे आपल्या करण ग्रंथाप्रमाणे केतकी नावाचे पंचांग काढू लागले होते. या गोष्टीचा उल्लेख मागे या प्रकरणात केलाच आहे. त्यांच्या नूतन ग्रहलाघवपद्धतीने तीन प्रकारची केतकी पंचांगे तीन ठिकाणी प्रसिद्ध झाली. एक वाईस दुसरे मुंबईस तिसरे बेलवंडीस. पण या पंचांगातील गणितात फरक होता. यासंबंधी मुंबईच्या एका ज्योतिष्याने असे दाखविले की एकाच दिवसाच्या गणितात रविमध्ये ५९ कलांचे अंतर व इतर ग्रहातून असेच अंतर असून त्यांच्या गतीतहि अंतर पडत होते. चैत्र शुद्ध पौर्णिमेचे चंद्रग्रहणाची वेळ मात्र नॉटिकल आल्मनॅकप्रमाणे दिली होती. गणितात फरक पडतो आणि ग्रहणवेला मात्र नॉटिकलप्रमाणे बरोबर येते असा उघड विरोध दिसून आला. एकाच ठिकाणचे अक्षांश रेखांश घेऊन ही पंचांगे तयार झाली असताहि त्यात मेळ नव्हता. अर्थात् लोकाना ज्योतिषशास्त्रावरील अश्रद्धेचे ते एक कारणच होणार होते. पुढे १९०३ साली निरयन पंचांगासंबंधाने लोकानी तक्रार केली. ग्रहलाघवी पद्धतीने केलेले पंचांग आणि केतकी पंचांग यामध्ये भेद पडल्याने लोकांचा घोटाळा होतो पण त्यातल्या त्यात ग्रहलाघवी पंचांगापेक्षा केतकी पंचांग अधिक विश्वसनीय ठरते अशी पत्रे केसरीकडे आली. आणि पत्रे लिहिणारानी जुने पंचांग संस्कार देऊन नव्या पद्धतीने करावे असे सुचविले.

कोल्हापूरचे वाघोलीकर व केतकर यांच्यामध्ये वाद सुरू झाला तो निष्कारण म्हणून टिळकानी प्रथम आवरून धरला व असा शेर मारला की जुन्या सर्व सिद्धांत-ग्रंथांची अयनांशाबद्दल एकवाक्यता होणे शक्य नाही. केव्हाहि झाले तरी त्याचा स्थूल दृष्टीने विचार केला पाहिजे. केतकर यानी आपल्या दृष्टीने तो तसा केला आहे असे मानले तर काही वादच नाही. तथापि वाघोलीकरानी केतकीतील अयनांशाचा मुद्दा लोकापुढे मांडला ही गोष्टहि फार चांगली झाली.

वाघोलीकर यानी केसरीला पत्र लिहून केतकर यांच्या पंचांगातील चूक दाखविली होती. त्यांच्या विचारसरणीला कोल्हापुरचे गणिताने प्रोफेसर रघुनाथराव आपटे यांची संमति आहे असे प्रसिद्ध झाले. वाघोलीकर यांचे म्हणणे असे की केतकर यानी चित्रा तारेच्या हल्लीच्या भोगात सूर्यसिद्धांतातील चित्रा तारेचा भोग वजा करून बाकी उरला तो अयनांश असे म्हटले आहे. पण केतकरानी चूक केली ती ही की सूर्यसिद्धांतात चित्रा तारेचा भोग १८० अंश धरला आहे असे म्हटले आणि शेके १८०० मधील चित्रा तारेचा सायन भोग २०२ अंश आहे असे गणिताने काढून त्यात १८० वजा करून बाकी २२ उरले ते अयनांश धरावे असे ठरविले. पण सूर्यसिद्धांतात कोणत्याही तारेचा वास्तविक भोग दिलेला नाही. या चुकीमुळे आता नक्षत्रात चार पाच घटका व योगात सात किंवा आठ घटका चूक पडेल. अयन संक्रांतीच्या वेळा सुमारे ५० घटका चुकतील आणि गुरु व शनी यांच्या राश्यन्तरात दोन किंवा चार आठवड्यांची चूक पडेल. संक्रांतीचे पर्वकाळ चुकतील व नक्षत्रावर अवलंबून राहिलेली धर्मकृत्ये बिघडतील. ग्रहलाघवीचे गणित आजच्या मानाला जितके चूक त्यापेक्षा केतकरांचे गणित कमी चूक हे खरे. तथापि त्यांचेहि गणित ५० कला चुकणार. तेव्हा याहिपेक्षा शुद्ध असे पंचांग पाहिजे. टिळकाना ही विचारसरणी मान्य असल्यामुळे त्यांनी या पत्राला केसरीत योग्य स्थान दिले. वाघोलीकरांच्या या पत्राला केतकर यानी उलट उत्तर दिले. त्यात त्यांनी असे दाखविले की वाघोलीकरानी आरंभस्थान चला धरले आहे. स्थिर धरले नाही. पण निरयन पद्धतीने आरंभस्थान स्थिर असले पाहिजे. आणि सूर्यसिद्धांतात स्थिर चित्रा तारेचा भोग बरोबर सहा राशी दिला आहे. यावरून असे दिसते की रेवती तारा क्षितिजाखाली असते ते वेळी चित्रा तारेचा स्फुट भोग नेहमी १८० अंश मानून तिजपासून इतर तारांचे भोग ठरवित असतात. तो १८० अंश मानला तरच त्याची वेधनिर्णायक योग्यता कायम राहते. चित्रेचा भोग ४८ कलानी मानला तर अडचण ही येते की तिच्या-मागे ६ राशीवर कोणताही ठळक तारा नाही. म्हणून पूर्वोक्त दोन भागांचे मध्य समान म्हणून १८० अंश चित्रेचा भोग मानणे शहाणपणाचे होते. हे पत्राहि टिळकानी छापले. त्यांचा हेतू असा की या वादामुळे उभय पक्षी काही काही कबुल्यः दिल्या जातील त्या घ्याव्या आणि नंतर उभयतांचा मेळ घालण्यासारखी काही तडजोड सुचवावी.

१९०४ च्या ऑगस्ट महिन्यात श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य मठ द्वारका यानी पंचांगशोधनाविषयी एक आज्ञापत्र प्रसिद्ध केले. माधव बागेत मुंबई येथे सभा भरून ३०० गृहस्थांची एक कमिटी नेमण्यात आली. आणि ज्योतिषी राजेरजवाडे वगैरे सर्व प्रकारच्या लोकाना विनंतिपत्र पाठविण्याचे ठरले. प्रश्नावली तयार करण्यात आली. एका नव्या वेधशाळेची रूपरेखा मांडण्यात आली. या प्रास्ताविक उद्योगाला वर्षा अखेर फल आले. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांचेकडे डेप्युटेशन गेले त्यावरून ते स्वतः पंचांगसभेचे आश्रयदाते झाले. त्यांनी १००० रुपयांची

देणगी दिली व आपल्या राज्यांतील सर्व ज्योतिषानी या कार्याला मदत करावी असे आज्ञापत्रहि त्यांनी काढले.

ता. २४ डिसेंबर रोजी मुंबईस पंचांगशोधनाची मोठी सभा भरण्याचे निश्चित झाले होते. माधवराव बोडस यांनी उत्तर हिंदुस्थानात या कार्याकरिता प्रवास करून ग्वाल्हेर जयपूर कलकत्ता वगैरे ठिकाणी पंचांगशोधनविचाराला चालना दिली. काशीस असताहि त्यांनी काही खटपट केली. काशी येथील श्रीमान् नागरिक मुनशी माधवलाल यांच्या निमंत्रणावरून विद्वान् पंडित शास्त्री ज्योतिषी यांची सभा ऑक्टोबर ता. ३० रोजी भरली होती. प्रसिद्ध ज्योतिषी सुधाकर द्विवेदी यांनी पंचांगशोधनाची अवश्यकता समजून सांगितल्यावर तेथेहि एक स्थानिक कमिटी नेमण्यात येऊन दररोज सभा भरून चर्चा होऊ लागली. केतकी पंचांगावर हल्ले सुरूच होते. मुंबईचे कटककर यांनी असे लिहिले की ग्रहलाघवावरून केलेली पंचांगे चुकतात हे केतकरानी दाखविण्यात आता काही पुरुषार्थ उरला नाही. पण स्वतः केतकरांच्या पंचांगातहि ज्या चुका अजून निघतात त्या का हे त्यांनीच पहावे. याला केतकरानी उत्तर दिले की मी वेध घेऊन गणित करीत असतो. पण सूर्य-ग्रहणाचे गणित कठीण व त्रासाचे. एका गावचे गणित करीपर्यंत गणक थकून जातात आणि पाच पंचवीस निरनिराळ्या ठिकाणचे स्पर्श मोक्ष काल ठरविताना पाचचार मिनिटांची चूक पडल्यास नवल नाही. पण हा सर्व वाद लवकरच रीतसर पुढे येणार होता. पंचांगशोधनाची मुख्य सभा प्रथम ता. २४ डिसेंबर रोजी भरली. तिने ठरविले की सर्व ज्योतिषानी मिळून अकरा पंचांग्या देखरेखीखाली वादग्रस्त विषयाचा निर्णय करून सात दिवसांचे आत आपला निर्णय शंकराचार्यांकडे पाठवावा. कमिटीतील वाद शंकराचार्यांसमक्ष सुरू होता. ज्योतिष मंडळीत चार पक्ष होते. कोणी बापुदेवशास्त्री यांचे अनुयायी कोणी उज्जनीच्या परंपरेचे अभिमानी काही निवळ सूर्यसिद्धांत पक्षाचे कोणी केतकर पक्षाचे व कोणी केरोपंत पक्षाचे होते. कोणी नवीन वेध घेण्याचे कारण नाही असे ह्मणत. कोणी ह्मणत वेध घ्या पण नव्या यंत्राने नको. कोणी शुद्ध सायनवादी कोणी शुद्ध निरयनवादी अशा बऱ्याच भानगडी होत्या. टिळकानी या प्रत्येक पक्षाशी वेगवेगळे बोलणे करून आपले म्हणणे त्यांना पटवून दिले. पण सर्वस्वी आपल्या मनाप्रमाणे होईल असा रंग त्यांना दिसेना. पण त्यातल्या त्यात संमतीने जो निर्णय होईल तो करून त्यांनी शंकराचार्यांकडे नेला. त्यावर सायनवादी दोन व केरोपंती पक्षाचे सहा अशा खेरीज इतर ज्योतिषी आणि शास्त्री यांनी आपली संमति लिहिली. केरोपंती पक्षाच्या ज्योतिषाना अयनांशाखेरीज बाकी सर्व काही मान्य होते. एकंदर संमतीच्या सहा १२० झाल्या. त्यात लाहोर ग्वाल्हेर जयपुर उज्जनी काशी कलकत्ता मुर्शिदाबाद अलवार औरंगाबाद पुणे कोल्हापूर तिरुपत्ति भैसूर वगैरे ठिकाणचे ज्योतिषी आणि धर्मशास्त्री होते. इतके तरी एकमत झाले हा सर्वांनी चमत्कारच मानला. अकरा पंचानी या निर्णयाप्रमाणे पंचांगशोधन व नवीन करण-

ग्रंथ तयार करावा असा आपला अभिप्राय दिला. या अकरा पंचात बाळाजी शास्त्री घाटे अमृतरामशास्त्री हातींभाई गणेश कृष्ण आपटे सुरेंद्रनाथ बंदोपाध्याय पं. चंद्रदेवजी पं. गोकुळदास पं. नारायणशास्त्री गणेश त्रिविक देवज्ञ गोपाळाचार्य रघुनाथ नारायण आपटे हे होते. रात्री श्रीव्यंकटेश प्रेसचे मालक खेमराज श्रीकृष्णराज यांचे घरी पानसुपारी झाली. तेथे सर भालचंद्र यानी या निर्णयाचे श्रेय टिळकांचेकडेच आहे असे सांगितले. ता. २ रोजी बाबुलनाथाचे देवळात शंकराचार्यांचे अध्यक्षतेखाली जाहीर सभा भरली. तेथे सर्वानुमते असा ठराव झाला की झालेली हकीकत निवेदन केल्यावर ती प्रसिद्ध करावी. निर्णयाप्रमाणे करणग्रंथ तयार करावा. आणि तो तज्ञाना पसंत झाल्यावर प्रचलित करावा.

सुंबईस झालेल्या या निर्णयाचे महत्त्व फार होते. त्यात मुख्य मुद्दे खालीलप्रमाणे होते. निर्णय झाला तो कोणाला किती अनुकूल कोणाला किती प्रतिकूल हे पाहण्यात अर्थ नाही. सर्व पक्षांचा सारासार विचार करून मुख्यतः दृक्प्रत्यय चुकणार नाहीत अशा धोरणावर करणग्रंथ तयार करण्याचे तत्त्व या निर्णयात दाखल केले होते. सर्व देशातील पंचांगे सूर्य चंद्र व ग्रह यांच्या गतिमानावरच बनविलेली असतात. पण कोणत्या ग्रहाची नाक्षत्रिक स्थिति ही काल मोजण्याचे साधन म्हणून घ्यावी हे पंचांगकर्त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून असते. कोणी सौरवर्ष मानतो. कोणी चांद्रवर्ष मानतो. कोणी चांद्र आणि नाक्षत्र सौर यांचा मेळ घालतो. यामुळे ग्रहांची गति तीच असता निरनिराळे कालमापन दृष्टीस पडते. पण या भेदाशिवाय दुसराहि एक भेद सकारण. सूर्याचे गतिमान आणि पृथ्वीचे गतिमान यांचा भागाकार बरोबर तुटत नाही. वर्षमानाची गति इतकी सूक्ष्म आहे की निरनिराळ्या लोकानी वेध घेऊनहि ती निरनिराळी आली आहे. या वर्षमानात अंतर जर थोडथोडे पडेल तर हजार पाचशे वर्षांनी ते अंतर फारच मोठे होते. ३६० दिवसाऐवजी ३६५ व तीनशेपासष्टाऐवजी ३६५ $\frac{1}{4}$ इतके वर्षमान सूक्ष्म निघाले तरी पुरी सुधारणा होत नाही. पूर्वी रोमन लोकानी व ख्रिस्ती लोकानी पंचांगसंशोधन करून वर्षमानाचे पडलेले अंतर भरून काढले होते. इकडील परंपराहि अशीच होती. कोणी ही सुधारणा स्वतंत्रपणे करतो कोणी बीजसंस्काररूपाने करतो. जुन्याविषयी आस्था न बाळगणारा स्वतंत्रपणे वागतो. आणि ती आस्था असणारा एखाद्या मूर्धाभिषिक्त जुन्या ग्रंथातील वर्षमान घेऊन मग त्यावर संस्कार करावा म्हणतो. पण पूर्वीचार्यांच्या व आताच्या काळाच्या दरम्यान वर्षमानात काही फरक पडलेच आहेत. पंचांगशोधनाला पुराणमतवादी विरुद्ध असतात. का की जुनी गतिमाने चुकली झटली म्हणजे जुने लोक चुकले आणि आपण बरोबर असे होते. पण साध्या डोळ्यालाहि दिसेल इतका फरक ग्रहादिकांमध्ये पडला म्हणजे मग मनाला प्रश्न पडतो की जुने म्हणजे सर्व चांगले किंवा बिनचूक असे शास्त्र समजणाऱ्या माणसानी म्हणू नये. भलते वेळी भलते धर्मकार्य केले व मला कर्मफल मिळाले अशी भावना कोणी धरली तरी फारसे विघडत नाही. कारण फल अदृश्य

असते. पण ग्रहण अमुक वेळी लागले पाहिजे असे जुन्या आधाराने झटले आणि ते त्या वेळी लागले नाही तर चंद्रसूर्यानी वेधाविरुद्ध बंड केले असे म्हणून चालावयाचे नाही.

ज्योतिर्गणित हे दृश्यफल आहे. धर्मकृत्ये व दृक्तुल्य पंचांग यांची सांगड घालावी असे जो तो ह्मणतो हे खरे. पण फिरवाफिरव करण्याची वेळ आली की त्याला विरोध उत्पन्न होतो. पूर्वी ख्रिस्ती धर्म पाळणाऱ्या मंडळींनी युरोपात पंचांग-शोधनाच्या सभा भरविल्या तेव्हा तिकडेही इकडच्यासारखाच प्रकार झाला. सुमारे सात आठशे वर्षेपर्यंत धर्मशास्त्र व ज्योतिष यांचा विरोध व वाद सुरू होता. पण तिकडे कालांतराने हा वाद मिटला. इकडे हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतातील ज्योतिषांनी वेध घेऊन चुका काढल्या. पण त्या कल्पनेचा अंमल त्या प्रांतापुरताच झाला. मारवाडात ब्रह्मपक्ष मद्रासेकडे आर्यपक्ष काश्मीरात मूल सूर्यसिद्धांत असे निरनिराळे पक्ष ज्योतिषात होते. आर्यभट्टापासून गणेश दैवज्ञापर्यंत सर्वांनी पंचांग-शोधन केलं. पण कोणताही एक ग्रंथ सर्व हिंदुस्थानभर मान्य करण्यात आला नव्हता. ही पंचाईत टाळण्याकरिता युरोपियन लोकानी काढलेले वेध स्वीकारून इंग्रजी शिकलेल्या ज्योतिषांनी आपापले पंचांग बनविले. पण इतके करूनहि भेदाचा मुद्दा हा राहिला की जुने ग्रंथ मूल आधाराला घेऊन दृक्प्रत्ययहि साधेल असा संस्कार कोणत्या रीतीने करावा ? महाराष्ट्रात केरोपंतानी जुन्या ग्रहलाघवीय गणिताची चूक सर्वांना पटवून दिली होती. त्यानंतर केतकरानी करणग्रंथहि केला. पण सर्व हिंदुस्थानाला तो किंवा दुसरा करणग्रंथ करावा ही महत्वाकांक्षा मुंबईच्या सभेच्या मुळाशी होती. सरकारी अंमलदाराचा जर हा विषय असता तर सर्व हिंदुस्थानात जसा एकदम नवा कायदा होतो त्याप्रमाणे एखादे नवे पंचांग चालू झाले असते. पण इंग्रजांनी हिंदुस्थानात इंग्रजी पंचांग सुरू केले. त्यांना जुन्या ज्योतिषशास्त्राची काय परवा ? पण एका अर्थाने इंग्रज हिंदुस्थानात आपलेच पंचांग घेऊन बसले ही गोष्ट बरीच झाली. टिळकांच्या मते पंचांगशोधनात खरा पुढाकार हिंदी संस्थानिकानी घेतला पाहिजे.

परिषदेत मुख्य ठराव झाला तो असा की प्राचीन सूर्यसिद्धांतातील माने घेऊन त्यांसच वेध्याप्रमाणे लागेल तो बीजसंस्कार द्यावा. ह्मणजे सूर्य चंद्र व इतर ग्रह किंवा अयनगति यांची माने सांप्रतच्या सूक्ष्म वेधानी जेव्हा जेव्हा जसजशी उपलब्ध होतील तसतशी घेत जावी. केतकर यानी या ठरावावर सही केली नाही. याचे कारण नवीन ग्रंथ करावा असा ठराव झालेला होता. आणि केतकर यांचा करणग्रंथ आधीच होऊन राहिला होता. पण केतकरानी शोधनाची स्थिती सोपी आहे की अवघड आहे इकडे लक्ष दिले नाही. दुसरा वाद अयनांशाचा. फक्त केरोपंतानी हा अंश १८ धरला होता. इतर पंचांगात तो २२ ते २३ यांचे जवळजवळ होता. पण अयनांश वेगळा म्हटल्याने बापुदेवशास्त्री व केरोपंत हे दोघेहि सूक्ष्म गणिती होते तरी त्यांचे पंचांगात अधिकमास वेगवेगळा येतो. म्हणून शक्य तर सर्व हिंदुस्थानभर एकच अयनांश मानला जावा असा सभेचा प्रयत्न चालू होता.

अयनांश हा केवळ युक्तिवादाचा प्रश्न नसून तडजोडीचा प्रश्न होता. आरंभस्थान निश्चल असावे एवढेच काय ते अवश्य. मग ते धरताना तडजोडीकरिता चार दोन अंश मागे किंवा पुढे धरले तरी चालेल. पण केरोपंतानी १८ अयनांश म्हटले यात आरंभस्थान निश्चल मानण्यावरहि त्यांचा कटाक्ष होता. पण त्यांचा युक्तिवाद सभेतील लोकाना पटला नाही.

सर्व हिंदुस्थानभर लोकाना २२-२३ हे अयनांश संमत आहेत तेच तुम्ही घेऊन चाला असे त्यांना सर्वांनी म्हटले असते तर त्यांनी तह केला असता. कारण अधिक मास कोणता का होईना पण तो सर्व हिंदुस्थानभर एकच मानावा ह्या म्हणण्यात स्वारस्य होते. नवीन पंचांग नियमन पद्धतीने करावे असे सभेत ठरले. परंतु या पंचांगात सायन संक्रांती लिहाव्या असेहि ठरले. तसेच उत्तरायन व दक्षिणायन यांचा आरंभ प्रत्यक्ष पाहून घ्यावा असे ठरले. यामुळे जुन्या पद्धतीच्या ऋतुगणनेत ७२ वर्षांनी एक दिवसाचा फरक पडेल. पण स्थिर नक्षत्रे सोडून देण्यापेक्षा ही पद्धति परंपरागत झाल्यामुळे शास्त्रीय दृष्ट्याहि अधिक ग्राह्य असे सभेने ठरविले. अशा रीतीने परिषदेने केलेला निर्णय पुष्कळ अंशी केतकरांच्या चित्रापक्षाला व शंकर बाळकृष्ण दिक्षीत यांच्या नवीन पक्षाला धरून होता. बापुदेवशास्त्री यांनी सौरवर्ष मानाची रीति घेतली पण केरोपंतांची ग्रहगतिमाने घेतली. सूर्यसिद्धांतातील माने मूळभूत धरली पण बीज-संस्कार करावे असे ठरविले. आणि अयनांश मात्र पूर्वीच्या सूर्यसिद्धांतातीलच ठेवले. अशा रीतीने या सभेचे काम तडजोडीच्या स्वरूपाचे झाले.

टिळकांचा अभिप्राय असा की कोणीकडून तरी एकदा सर्व हिंदुस्थानभर एकच आणि नवे पंचांग सुरू होऊ द्या. आणि ही गोष्ट एकदा पदरात पडल्यावर मग इतर गोष्टीबद्दल खुशाल भांडावे.

(३) सुधारणेच्या तत्वांचा वाद

१९०१ साली माधवराव रानडे वारले तेव्हापासून अखिल भारतीय सामाजिक परिषदेचे महत्त्व पुष्कळच कमी झाले. नारायणराव चंदावरकर यांच्यामध्ये माधवराव रानडे यांचे पुढारीपणाचे गुण मुळीच नव्हते. परिषदेत भाग घेणारे लोक नाराज झाले. पहिली फूट १९०३ च्या डिसेंबर महिन्यात मद्रासेत भरलेल्या सामाजिक परिषदेनंतर पडली. परिषदेच्या दुसरे दिवशी सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठी सभा भरून प्रोफेसर रंगाचार्य यांच्या पुढारीपणाने हिंदु ॲसोसिएशन नावाची सभा स्थापण्यात आली. ज्या कारणाने मुंबईकडे सुधारक व पुराणमतवादी असे भेद पडले त्याच कारणाने तेच भेद मद्रासेकडेहि पडले होते. या भेदाचे मर्म हे की समाजात सुधारणा होणे अपरिहार्य व इष्टहि आहे, पण सुधारणेला मूळ काय घ्यावयाचे व कोणत्या हेतूने सुधारणा करावयाची याविषयी सुधारक व इतर यांचे मत जमत नाही. मुसलमानी राज्यातहि आमच्या समाजात सुधारणा

झाल्या. बौद्ध राजांच्या अमलात त्या झाल्या. इंग्रजी राज्यातहि त्या होत आहेत. पण हिंदुसमाजच जाग्यावर राहणार नाही अशा सुधारणा होऊ लागल्यास त्या लोकाना कशा रुचणार ? आपला धर्म न सोडता एखादा युरोपियन आमचा पोषाख स्वीकारून विलायतेला परत गेला व त्याने शेंडी ठेवली धोतर नेसू लागला तर तो ख्रिस्त-धर्मीय असताहि त्याच्या समाजाचे लोक त्याला जवळ घेणार नाहीत. म्हणून तो एक बहिष्कारच झाला. पण आमचे लोक मात्र समाजाविषयी इतका अभिमान बाळगीत नाहीत. एखादा मनुष्य विलायतेस गेला तेथे त्याने हवे ते खाल्ले हवे ते तो प्याला व पोषाखाने पक्का साहेब बनून गोऱ्या लोकांचे आचारविचार अमलात आणू लागला तर त्याला इतर समाजाने बहिष्कृत केल्यास काय नवल ? आणि त्यात काय वावगे ? पण सामाजिक परिषद अशा लोकांची कड घेऊन भांडणार हे पुष्कळ सुशिक्षितानाहि आवडत नाही. मग जुन्या मताच्या लोकाना न आवडेल तर काय नवल ? सुधारणा करावयाची पण ती हिंदू समाजाचे हिंदुत्व म्हणजे त्याचे वैशिष्ट्य कायम ठेऊन करावयाची की ते समूळ उपटून काढून करावयाची ?

तारीख १२ जून १९०४ च्या केसरीत टिळकानी ह्या प्रश्नाची अधिक चर्चा केली. ते म्हणतात “ समाजसुधारणा नको असे म्हणणारे आम्ही नाही ही गोष्ट आम्ही अनेक प्रसंगी कंठरवाने सांगितली आहे. पण सुधारकांचे व आमचे मार्ग खचित एक नाहीत. उदाहरणार्थ मूर्तिपूजा नको असे सुधारकांहि म्हणतात आर्य समाजहि म्हणतो व ख्रिस्तीहि पण म्हणतात. पण आर्यसमाजी लोक हिंदू असे का वाटावे ? बौद्ध लोकानी हिंसेविरुद्ध उपदेश केला तथापि उपनिषदे ही हिंदुधर्मरक्षक वाटतात. वेदनिंदक बौद्ध हे मात्र हिंदू वाटत नाहीत. वेदान्ती यज्ञ हिंसा निंद्य मानतो पण तो बौद्धाप्रमाणे जातिभेद नको ह्मणत नाही. भागवद्धर्महि तत्त्वतः जातिभेदाविरुद्ध आहे पण भागवद्धर्मी हा हिंदू वाटतो. तात्पर्य निवळ सुधारणेचे अमुक एक कृत्य करावे असे म्हटल्याने तो सुधारक बनतो असे नाही. कारण पुराणमतवादिहि अशा कृत्याला संमति देईल. पण हिंदुसमाजाच्या मनोवृत्ती व सुधारणा घडवून आणण्याचे मार्ग वेगळे असतात. ल्यूथर हा ख्रिस्ती धर्माचा सुधारक होता. पण बायबलावर विश्वास ठेऊन त्याने सुधारणेचे मंडण केले. आमचे इकडील सुधारक मात्र जुन्या संस्कृतीवर विश्वास न ठेवता किंबहुना तिची हेटाळणी करून तिची सुधारणा करू पाहतात. एकदेशीपणा हा जर दोष तर जुन्या शास्त्राप्रमाणे एककल्ली सुधारणा ही दोषी का मानू नये ? ”

सन १९०४ च्या मे महिन्यात ‘ईस्ट अँड वेस्ट’ नामक मासिक पुस्तकात रँगलर पराजपे यांचा ‘ धर्मशिक्षण ’ या विषयावर एक लेख प्रसिद्ध झाला. त्यावर १७ मे च्या केसरीच्या अंकात अग्रलेख प्रसिद्ध झाला. त्याला टिळकानी ‘ प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते ’ असा मथळा दिला. तो पराजपे याना पुष्कळच झोंबला. एका सहाय्यायी गृहस्थाने केसरीला असे लिहून कळविले की

परांजपे बुद्धिमान् निर्गवी सज्जन असले तरी आपल्या धर्माविषयी त्यांचा अतिशय वाईट ग्रह आहे. एकदा डिबेटिंग सोसायटीत परांजपे जोरात असे बोलले “I challenge Mr. God if there be any to appear before me.” त्यावर एक कर्मठ विद्यार्थी उठून म्हणाला की ‘परांजपे तुम्ही जर कमी जास्त बोलला तर मी तुमचे पाय धरून प्लॅटफॉर्मवरून खाली ओढीन !’ ते एकदा खेळण्याच्या मैदानावर जाऊन असे म्हणाले की ‘हे पहा मी काही आज श्रावणी केली नाही माझे जानवे जुनेच आहे’, पण जुने तरी गळ्यात ठेवले होते ! टिळकांचे म्हणणे असे की “शाळेत धर्म हा विषय शिकवू नये असे परांजपे यांचे म्हणणे. पण खुद्द प्रिन्सिपल सेल्बी यानी असे मत दिले की रानडे व भांडारकर यांच्याप्रमाणे शुद्ध धर्मतत्वे शाळेत शिकविण्याला हरकत नाही. धर्म हा राष्ट्रीयत्वाला विघातक होतो ही गोष्ट खरी नाही, ख्रिस्ती धर्माने इंग्लंडच्या राष्ट्रीयत्वाला धक्का आला नाही. आणि ख्रिस्ती धर्मात तर शेकडो शाखा आहेत. बरे शाळेत धर्मशिक्षण न दिले म्हणून घरी धर्म राहणारच. अर्थात हिंदू मुसलमान ख्रिस्ती पारशी हे भेद नाहीसे होणार नाहीत. परांजपे हे जवळजवळ नास्तिक असल्यासारखे लिहितात व बोलतात आणि आचरटपणाचे धैर्य या नावाने समर्थन करू पाहतात इतकेच वाईट. लोकांच्या आश्रयाने वाढलेल्या शिक्षणसंस्थांच्या अध्यक्षांनी असे एककल्ली विचार प्रगट करणे योग्य नाही.”

१९०४ साली पंडिता रमाबाई यानी दक्षिण हिंदुस्थानात दौरा केला. व अमेरिकेतल्या प्रमाणे इकडेहि हिंदुधर्माची नालस्ती केली. हिंदु पुराणातील सात समुद्र तीन खंड सात स्वर्ग व सात पाताळे गजमुखी अश्वमुखी देवता राहुकेतूचे बंड शाळिग्रामपूजा ही सर्व त्यांनी हिंदुधर्माच्या मूर्खपणाची म्हणून उदाहरणे दिली. तसेच स्त्रियांच्या परवशतेबद्दल करुण कहाणी सांगितली. यांतील बऱ्याच गोष्टी श्रोत्यांना पटण्यासारख्या नव्हत्या. पण पंडिताबाईंनी असे सांगितले की मी बायबलचा जेव्हा आश्रय केला तेव्हा मला सत्य ते काय हे कळले आणि मी खिती बनले. तेव्हा एका श्रोत्याने त्यांना असे विचारले की जनाबाईना श्री पांडुरंग जितका जवळ दिसतो तितका जवळ ख्रिस्त तुम्हाला दिसतो काय ? तर मग तुमच्याप्रमाणे सर्व हिंदूना ख्रिस्त एका रात्रीत आपले अनुयायी का करून टाकीत नाही ? बाईंनी सांगितले ख्रिस्ताला हे करणे शक्य आहे. पण तो का करीत नाही काय सांगू ? शेवटी सर कृष्णमूर्ति यानी पंडिता रमाबाईविरुद्ध भाषण केले. आणि सभेने त्यांची हुयों केली. कोणी म्हणाले ‘पंचगव्य हे तुम्हाला थोटांड वाटते आणि बॅप्टिस्माचे पाणी हे तेवढे कसे पवित्र ?’ तात्पर्य पंडिता हे नाव टाकून बाई रेव्हरंडा म्हणू लागतील तर ते अधिक शोभेल.’ आणि हिंदु विधवांची करुणा दाखवून त्यांना ख्रिस्ताच्या कळपात ओढण्याचा बाईंचा विचार आहे. म्हणून लोकानी सावध रहावे असे श्रोतृमंडळाचे मत झाले. स्वतः टिळकाना पुनर्विवाह पसंत असो वा नसो. हिंदु विधवा रमाबाईंच्या तावडीत सापडण्यापेक्षा

त्या कर्त्यांच्या संस्थेत गेलेल्या बऱ्या हे मत टिळकानी या वेळी प्रगट केले ! इतका तरी रमावाईचा उपयोग झाला म्हणावयाचा ! ता. १९ व २६ जानेवारी १९०४ च्या केसरीच्या अंकात कर्वे यांच्या वार्षिक रिपोर्टाचा सारांश त्यांच्या सहीने चार कॉलम घालण्यात आला होता. तसेच तारिख ९ फेब्रुवारीच्या अंकात कर्वे यांचे एक दीड कॉलम पत्र छापले होते. त्यात असे एक वाक्य आहे की “ संस्थेला थोडेसे स्थैर्य येऊन आणखी जोम दिसू लागला आहे. आणि तिच्याकडून अल्पस्वल्प तरी लोकहिताचे काम होईल अशी आशा उत्पन्न झाल्यामुळे तिची कहाणी घेऊन मी आपणाकडे आलो. पण तिचा आदर करून आपल्या पत्रात स्थळ दिले याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. आश्रयाची हक्कित आपले पत्रात प्रसिद्ध झाल्यापासून कित्येकाकडून पत्रे येऊन त्यांनी काही प्रशस्ति विचारले आहेत. ”

ह्या सुमारास बनारस येथील मिसेस बेझंट यांच्या सेंट्रल हिंदू कॉलेजासंबंधी वाद लोकापुढे आला. कॉलेजावरील आरोप असे होते की कॉलेजचे वसतिगृहात विद्यार्थ्यांच्या जेवणाची व्यवस्था जातिनियमाप्रमाणे होत नाही आणि वाईचा एकंदर कटाक्ष जातिविध्वंसाकडे आहे. या वादात टिळकानी बेझंटवाईचा पक्ष उचलून धरला. केसरीत त्यांनी असे प्रतिपादन केले की बोर्डिंगासारख्या संस्थेत आठ पुरभय्ये व दहा चौके असे होणे शक्य नाही. पंक्तिनिर्वंधात किंचित ढिलाई होत असली तरी पण कॉलेजात हिंदू धर्माचे शिक्षण दिले जाते व देशातील कित्येक सरकारी निमसरकारी कॉलेजाच्या बोर्डिंगापेक्षा बनारसच्या ह्या बोर्डिंगात हिंदूधर्म पाळण्याची खचित अधिक व्यवस्था केली आहे. बेझंटवाई केवळ सुधारक म्हणून नावे ठेवण्यात काही अर्थ नाही. कारण कित्येक बार असे खप्पी होते की मुलगा कॉलेजात दारू पितो असे प्रिन्सिपालने वापाला कळविले असता तोच उलट प्रिन्सिपालला कळवितो की ‘ माझ्या मुलाला मी त्याच्या मनाप्रमाणे वागण्याला मुभा दिली आहे. ’ टिळक लिहितात :—“ आमच्या धर्माचे पुनर्जीवन बाईसारख्या विदेशिणीच्या हातून कधी व्हावयाचे नाही. परंतु तेवढ्याकरिता जे परकी लोक आमच्या हिताचे प्रयत्न करतील त्यांनाही नाके मुरडणे हा कृतघ्नपणाच होय. आपण काही सुधारकांच्याचे नाही व दुसऱ्याला काही करू द्यावयाचे नाही ही प्रवृत्ति ज्या समाजात जागृत आहे त्याचे पाऊल कधीहि पुढे पडावयाचे नाही. कोणी असा आक्षेप घेतील की कॉलेजात विद्यार्थ्यांकडून म्हणविल्या जाणाऱ्या राष्ट्रीय गीतात ‘ नच वैदिकोऽहं ’ असे शब्द आहेत. यावरून कॉलेजचे चालक हिंदुधर्मद्वेषे आहेत. पण टिळकानी हा आक्षेप खोडून काढून उलट असे जाणविले की हिंदुधर्मांतर्गत भिन्न मतांच्या व पंथांच्या लोकात तंटे चालत तेव्हा प्रत्येकाने मी दुसरा नाही असेच म्हटले आहे. आणि व्यापक हिंदुधर्माचे किंवा भारतधर्माचे लक्षण वेदातील ब्रह्म लक्षणाप्रमाणे ‘ नेति नेति ’ असे करणे अयुक्त नाही. बनारस कॉलेजचा हेतुहि हिंदू मिशनरी त्यानून निघावे असाच आहे. बनारस कॉलेजवर आक्षेप घेणाऱ्यात शंकरशास्त्री पदे व पानवलकर वगैरे मंडळी होती. पण थिऑसफिस्ट पंथात हिंदू धर्माविरुद्ध उद्गार

काय ओहंत हे त्यानी प्रत्यक्ष दाखवावे असे टिळकानी त्यानाच आव्हान केले. थिऑसफीच्या गुह्य तत्वाबद्दल, टिळक म्हणतात, मलाहि शंका आहे तथापि त्या योगाने बनारस कॉलेज हे हिंदु धर्माविरुद्ध आहे असे ठरत नाही.

(४) टिळक व काळपत्र

पूर्वी एकदा अँग्लो इंडियन पत्राचा हल्ला पुण्याच्या 'काळ' पत्रावर झाला असता केसरी मराठा पत्तानी व टिळकानी त्याची तरफदारी कशी केली हे मागे दिलेच आहे. १९०४ साली पुन्हा तसाच एक प्रसंग उद्भवला. रशियन प्रधान एम. डी. ग्रेव्हे यांचा खून क्रांतिकारकांनी केला. त्यावर लिहित असता काळकर्त्यांनी कर्शन यांच्या दुष्कृत्यांचे वर्णन केले व असे विचारले की, "असले व्हाइसरॉय पुन्हा एक वेळ हिंदुस्थानात येणार ही गोष्ट सहन करण्याला हिंदुस्थानच्या लोकांनी कसे तयार व्हावे?" सुर्वईच्या टाइम्स पत्राने या लेखाचे भाषांतर देऊन असे लिहिले की काळ पत्र कर्शनसाहेबांचा खून करण्याला उघड चिथावणी देत आहे म्हणून त्यावर सरकारने खटला करावा. त्याला उत्तर म्हणून टिळकानी जवळ जवळ एक संबंध केसरी खर्च घातला. या सुमारास लंडनच्या जस्टिस पत्रात मि. हाइंडमन यांनी लिहिलेला सणसणीत लेख व त्याच्या जोडीला काळातील सर्व स्फुटाचा उतारा देऊन टिळकानी असे दाखविले की कर्शनसंबंधाने कोणी किती कडक लिहिले तरी ते पुरे होऊच शकत नाही. अर्थात् काळ पत्राने लिहिले ते कडक असले तरी त्यावरून कर्शनसाहेबांच्या खुनाचो चिथावणी निष्पन्न होते असे नाही. टाइम्ससारखे पत्रकर्ते हे 'नृपांगणगत खल' होत. त्यांना सरकारच्या कानाशी लागून गरिबांचा नाश करावयाचा असतो. म्हणून आंगणातल्या खड्याप्रमाणे त्यांना न्यायाच्या केरसुणीने झटकून टाकले पाहिजे. पूर्वी टिळकावर असला आरोप आणला तेव्हा ग्लोब व टाइम्स यांना नाक घासून माफी मागावी लागली ही टाइम्सची आठवण बुजाली! अशा प्रकारचे चिमटे घेऊन टिळकानी सरकारला वजावले की "१८९७ साली माझ्यावर खटला करून जी चूक केली ती फिरून तरी करू नका." सोशियालिस्ट लोक खून करतात आणि काळकर्त्यांची काही मते सोशियालिस्टांसारखी दिसतात. पण दादाभाई नौरोजी यांनी सोशियालिस्ट पक्ष सोडला नाही. उलट त्यात जाऊन ते मिसळले आहेत. अर्थात् टीकाकार वेगळे आणि खुनी लोक वेगळे. टॉलस्टॉयसारखे लोक खुद्द रशियात काय वांटल ते लिहीत असता त्याजवर खटला होऊ शकत नाही आणि इकोडे मात्र देशी पत्तकारावर खटले करण्याला अँग्लो इंडियन पत्रे चिथावणी देतात. काळ पत्रातील लेखाचा अर्थ करण्याला केवळ सान्निध्य हे एकच साधन न घेतां योग्यता व आकांक्षा ही साधनेहि घेतली पाहिजेत. रशियात एखादा मनुष्य राक्षसावतारी निघतो व खून केल्याने सरकारी अत्याचार थांबतात. पण इंग्रजांची राज्यपद्धति एका व्यक्तीवर कधीहि अवलंबून असत नाही. म्हणून एका अधिकाऱ्याचा खून करून स्वराज्य मिळते असेहि नाही

आणि ते मिळाले तरी खून हा केवळ निंद्यच होय. कोणीहि तो करण्याला दुसऱ्याला चिथावणी देणे हे नामदर्पणाचे लक्षण होय. असे म्हणून टिळकानी हेहि म्हटले की, “आम्ही कडक टीका करणारच. कारण आमचे अंतःकरणच जळत आहे. आणि आमच्यावर खटले झाले तरी आम्ही त्याला भिणार नाही. पण न्यायाची गोष्ट म्हटली म्हणजे सरकारने आमच्या हेतूविषयी गैरसमजूत करून घेऊन दडपशाही चालवू नये.” सुदैवाने लॉर्ड लॅमिंग्टन यानी काळ पत्रावर या वेळी खटला केला नाही. पण पुढे तो चार वर्षांनी झालाच.

(५) भाला पत्रावरील खटला

१९०५ च्या अखेरीस भालाकार भास्कर बळवंत भोपटकर यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला झाला. ता. १२ फेब्रुवारी रोजी खटला मुंबई हायकोर्टात सुनावणीला निघाला. सरकारतर्फे व्. रेक्स हे होते. भात्यामध्ये कोणा एका गृहस्थाने नरकलोकचे काल्पनिक वर्णन करून इंग्रज लोक हे नरकात राज्य करण्यालाच योग्य आहेत असे दर्शविले होते. ओरिएंटल ट्रान्स्लेटर मिर्झा अबास अल्ली बेग व रावबहादुर गोपाळराव साठे यांच्या जवान्या झाल्यावर आरोपी भोपटकर यानी आपली कैफियत दिली. तीत त्यानी असे सांगितले की “लेख कोणी अवांतर गृहस्थाने लिहून पाठविलेला आहे. जुन्या इंग्रजी वाङ्मयात रूपकात्मक गोष्टी लिहीत असत. तशाच प्रकारचा हा लेख आहे. त्याचा सरकारावर कटाक्ष नाही. इंग्रजांचे गुण मी वेळोवेळी घेतलेले आहेत. यावरून माझी राजनिष्ठा दिसून येईल.” नंतर भालाकारांचे वॉस्टर-दावर यानी सांगितले की लेख सुशिक्षितांच्या करमणुकीकरता लिहिलेला आहे. रामदास आपले राज्य घ्यावे असे ज्या ओवीत सांगतो ती भालापत्रावर अवतरणादाखल घेतलेली असते. पण रामदासांचे राज्य म्हणजे पारमार्थिक राज्य. देशातील स्थानिक सत्ता नागरिकांच्या हाती यावी इतकेच लेखकाला म्हणायाचे आहे. भात्यातील लेख अँग्लो इंडियन पत्रातील कित्येक लेखापेक्षा खचित सौम्य आहेत. यावर रेक्स साहेबानी उत्तर दिले व लेखातील मुद्दानुमुद्दा इंग्रजी राज्यकारभारासंबंधाने आहे म्हणून लेख केवळ रूपकात्मक मानून चालणार नाही असे सांगितले. शेवटी न्यायाधिशानी भोपटकराना सहा महिन्यांची शिक्षा दिली. ह्या खटल्यासंबंधाने लिहिताना भात्यातील लेखाचे समर्थन टिळकाना फारसे करिता आले नाही. पण टिळकांचे म्हणणे इतकेच होते की “ह्या लेखावरून राजद्रोहाची बुद्धि दिसून येत नाही. आणि असले खटले करण्यात सरकारास मोठे भूषण किंवा पुरुषार्थ वाटण्यासारखा नाही. सरकार आपल्या जिवाला जपत असल्यामुळे त्याना लोकांचा नेहमी वहीम येतो. बरे आपल्यावर लोकांची प्रीति जडावी असे वर्तन तरी त्यानी ठेवावे तेहि ते ठेवीत नाहीत. अशा स्थितीत लोकांचे विकार व विचार सहजच तोंडातून बाहेर पडणार. आणि त्याकरिता राजद्रोहाचा खटला करणे म्हणजे रक्तशुद्ध करण्याकरिता औषध न घेता वरचेवर मलमपट्या लावीत बसण्यासारखे आहे.

प्रजेच्या मनात सरकाराबद्दल पूज्य भाव राहिला नाही तर सुरक्षितपणाला धक्का येतो असे थोडेच आहे. पण १९८७ नंतर राजद्रोहाचा नवा कायदा केला त्याप्रमाणे नाणे खणखणीत वाजते की नाही हे पाहण्याकरिता हा खटला करण्याचा मोह सरकारला झाला असावा. भाल्यातील लेखात बीभत्स रस वाजवीहून अधिक होता. पण ज्या कारणाने असले विचार विकृत रूपाने बाहेर पडतात ते शिक्षा केल्याने मनात येण्याचे थांबले असे मान्न नाही. असले खटले म्हणजे अतिप्रसंग होय.” आणि ग्राम्य अपरिचित दाखल्याबद्दल भालाकाराना जर सहा महिन्यांचा तुरुंगवास तर हा खटला करण्याचा सल्ला ज्यानी दिला त्यालाहि टिळकांच्या मते सहा महिने कामावरून दूर करणे योग्य होईल.

(६) टिळक व अगम्यगुरु

१९०६ च्या फेब्रुवारी महिन्यात महात्मा अगम्यगुरु ह्या नावाचे एक संन्यासी पुण्यास आले. स्वामी विवेकानंद यानी अमेरिकेत जाऊन वेदान्ताचा उपदेश करून आर्यसंस्कृतीची छाप तिकडील लोकांचे मनावर पाडली या गोष्टीने इंग्रजी वोलणारा संन्यासी ही एक कौतुकाची गोष्ट होऊन गेली होती. तोंडात इंग्रजी भाषा आणि वेष हिंदु संन्याशाचा या दोन गोष्टींची जोड परकीय लोकांच्या मनावर छाप पडण्याला चांगली यात शंका नाही. अगम्यगुरु यानी ब्रह्मधारा नावाचे वेदान्तपर पुस्तक इंग्रजीत लिहिले असून त्यानी इंग्लंड युरोप अमेरिका जपान वगैरे देशात प्रवासहि केला होता. स्वामी विवेकानंद यानी जे कार्य अमेरिकेत केले ते खुद्द इंग्लंडात करण्याचा उद्योग अगम्य गुरु यानी केला. हे मूळ एका पंजाबी घराण्यातील असून मुनसफीचे कामहि त्यानी केले होते. पण ते सोडून देऊन पुढे त्यानी वेदान्त हाती घेतला आणि संन्याशाच्या पेशाने त्याचा प्रसार इंग्रजी लोकात सुरू केला. प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांच्यावर ह्या स्वामीनी फार छाप पाडली होती असे त्यांच्यासंबंधी प्रोफेसरसाहेबानी जो एक लेख लिहिला आहे त्यावरून दिसून येते. मॅक्समुल्लर यांच्याबरोबर स्वामीनी वेदान्ताची तर चर्चा केलीच. पण नाडी एकदम बंद पाडणे ध्यानस्थ होऊन बातमी सांगणे असे योगविद्येचे चमत्कारहि त्यानी करून दाखविले. “तुम्ही युरोप-अन लोक रानटी आहा, वेदान्तविद्या शिकल्याने तो रानटीपणा कमी होईल म्हणून ती विद्या शिकविण्याला मी तुमच्याकडे आलो आहे ” असे ते इंग्रज लोकांना सांगत. वेदान्तविद्येचा प्रभाव युरोपिअन व अमेरिकन पुरुषोपेक्षा स्त्रियांच्या मनावर अधिक होतो हे विवेकानंदांप्रमाणे अगम्यगुरु यानी अनुभवले होते. आणि विजयी योद्धा आपण पाडाव केलेले वीर जसे आपल्यामागून चालवितो त्याप्रमाणे अगम्यगुरु यानी मिसेस स्टॅनर्ड या नावाची एक बाई आपली शिष्याण करून हिंदुस्थानात आणली होती ! या बाई लिबरल पक्षातील असून व्याख्याने देत. स्वामींचे व्याख्यान व्हावे अशी इकडील लोकांची पुष्कळ इच्छा. पण ती पुण्यास

काही सफल झाली नाही. ते स्वाजगी बैठकीत गप्पा मारीत. पण व्याख्यान असे त्यांनी दिलेच नाही. सार्वजनिक समेत या बाईंचे व्याख्यान झाले. गर्दी अर्थात फार झाली होती. बाईंनी व्याख्यानात सांगितले की युरोपियन लोकांचे लक्ष हळूहळू वेदान्ताकडे झुकत आहे आणि हिंदुस्थानातील लोकानी ह्या वेळी स्वदेशीसारखी स्वावलंबनाची चळवळ केल्यास लिबरल पक्षावर त्याची छाप पडेल. त्यांचे दुसरे व्याख्यान विजयानंद थिएटरात झाले. दोन्हीही दिवशी आपल्या शिष्यिणीबरोबर स्वामीजी आले होते. पण ते साक्षीभूत बसत. पुष्कळ संन्याशांच्या रीतीप्रमाणे अगम्य गुरु हे तामसी होते. आणि तोंडातून जरी ते वेदान्त बोलत तरी त्यांच्या हातचे सगळे खेळ काठीचे चालत. किंबहुना वेदान्त कितीही सांगितला तरी काठीशिवाय हिंदुस्थानचा तरणोपाय नाही हें रहस्य म्हणून ते सांगत ! इतकेच नव्हे तर प्रवासात त्यांचा कोणी युरोपिअनने अपमान केला तर लगेच हातात काठी सरसावीत असे सांगतात. एकंदरीने त्यांची व्याघ्रवृत्ति होती ही गोष्ट काही खोटी नाही. आणि ह्या व्याघ्रवृत्तीने त्यांनी युरोपिअन स्त्रीपुरुषावर छाप पाडली होती. पुण्यातून स्वामी गेल्यावर मागे त्यांचे नांव 'लाठस्वामी' असे पडले. टिळकांच्या हयातीत स्वामींचे पुनर्दर्शन पुण्याला झाले नाही. टिळक वारल्यावर एक दोन वर्षांनी एडनहून केळकराना एक निरोप व एक पत्र आले होते की लाठस्वामी मुंबई पुण्याकडे पुन्हा येणार आहेत तरी त्यांची व्यवस्था ठेवा. पण या निरोपाप्रमाणे स्वामी पुढे आले नाहीत. आणि हल्ली ते आहेत की नाहीत याचीहि कोणास वार्ता नाही. व्याघ्रवृत्ति व वेदान्त यांची जोड घालून युरोपिअन लोकाना नादी लावणारा संन्यासी टिळकाना मनातून फार पसंत पडावा यात आश्चर्य नाही. लंडन व बर्मिंघॅम येथे स्वामींनी वेदान्तचर्चेकरिता समित्या स्थापिल्या होत्या. आणि वेदान्ताविषयी आदर-बुद्धि वाटणे ह्याजें हिंदुस्थानाविषयी सहानुभूति अर्थातच आली हे कोणीहि कबूल करील. स्वामी विवेकानंद यांनी हिंदुस्थानात परत येण्यापूर्वी ब्रुकलीन वगैरे ठिकाणी वेदान्तसंस्था स्थापून अभेदानंदप्रभृति शिष्य तेथे मागे ठेविले. हा संन्यासपंथ थिऑसफीला विरोधी होता. कारण थिऑसफीतील सगळे धर्मगुरु परदेशी. व संन्यासपंथी लोकांचे म्हणणे असे की भौतिकशास्त्राच्या बाबतीत आह्मी पाश्चात्यांचे गुरुत्व पत्करले तेवढे पुरे झाले. धर्म ही एकतरी बाब सहज आहे ती तशीच असावी की त्यात धर्म आमचेकडे राहिल. बेझंटबाई पुण्यास थिऑसफीचा उपदेश करण्याला आल्या म्हणजे वरील कारणामुळे जे लोक जात नसत ते स्टॅनर्डबाईंची वेदान्तावरील व्याख्याने ऐकण्यास गेले. कारण त्या बेझंटबाईंप्रमाणे गुरुचे नाते आमच्याशी लावू पहात नव्हत्या. तर एका हिंदी संन्याशांचे शिष्यत्व उघडपणे त्यांनी पत्करले होते. ज्ञान हे परम पवित्र असे मानलेले आहे म्हणून ते कोणाच्याहि तोंडून आले तरी तितकेच ग्राह्य असावे. पण मद्याच्या सुरईला गायमुख बसविणे किंवा गंगोदकाच्या गिंडीला वराहमुख बसविणे ही दोन्ही सारखीच अपयोजक मानली जातात. गुरुमुखाविषयी विद्यार्थ्यांची दृष्टी तरवारीच्या धोरेंप्रमाणे तीक्ष्ण असते.

(७) टिळक व ब्रुइनसाहेब

केसरीचे मत पोलिसखात्याविषयी काय होते व ओह हे सांगण्याचे कारणच नाही. तथापि एकंदर खात्यासंबंधाने टिळकांचा जो अभिप्राय तो त्यातील प्रत्येक व्यक्तीसंबंधी होता असे मात्र नाही. या खात्यातील सामान्य मनुष्याबद्दल म्हणजे जो आपले काम केवळ कर्तव्यबुद्धीने सरळपणाने करतो त्याच्याविषयी टिळकांचा अनादर नसे. “पोलिस खाते हे ठेविले पाहिजे संभाळले पाहिजे व उद्या मी गव्हर्नर झालो तरी मला गुप्त पोलिस ठेवणे अवश्य होईल. कारण असे लोक कोणत्याहि राज्यात हवेच असतात. जुने स्वदेशी राजे गुप्त हेर ठेवीत आणि उद्या हिंदीप्रजासत्ताक राज्य इकडे झाले तरी गुप्त पोलिसाचे खाते-कदाचित् लहान प्रमाणावर-राहीलच” असे ते म्हणत. पोलिसखात्यात अनेक लोकांशी अनेक अधिकाऱ्यांशी त्यांचा स्नेहसंबंध असे. आणि विसूभाऊ राजवाडे हे सरकारी नोकर म्हटले म्हणजे त्याचा जसा अपमान करित तसा टिळक कोणाहि सरकारी नोकराचा कधी करित नसत. उलट सरकार ओह तोपर्यंत सरकारी नोकर हे असणारच म्हणून त्यांचा होईल तितका उपयोग आपल्या कार्याला करून घ्यावा आणि या कार्याला अवश्य तितका स्नेहसंबंधहि त्यांच्याशी ठेवावा असे टिळकांचे धोरण असे. सरकारी नोकरीत आपल्यातील बुद्धिमान लोकानी शिरू नये असे जरी त्यांचे म्हणणे होते तरी अधिकाऱ्याच्या जागा हिंदी लोकाना मिळाव्या अशी त्यांची मागणी कायम असल्यामुळे काही बुद्धिवान हिंदी लोकानी नोकरीत शिरणे अपरिहार्य म्हणून त्यांनी शिरावे असेहि टिळकांचे मत होते. केवळ सार्वजनिक कार्यात पडून देशकार्य करणे आणि सरकारी नोकरीत शिरून स्वार्थ साधणे आणि मग पर्यायाने काय लोकहित करता येईल ते करणे अशा या सरस नीरस पुरुषभागाच्या दोन वाटण्या होत. आणि प्राक्तनाप्रमाणे अभिरुचीप्रमाणे किंवा जरूरीप्रमाणे किंवा परिस्थितीप्रमाणे ज्याला जी वाटणी उचलावयाची ती त्याने उचलावी व तिच्यातून निघणारे सर्व प्रकारचे फायदे व तोटे त्याचे त्याने आनंदाने स्वीकारावे इतकेच त्यांचे म्हणणे असे. यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात असेहि घडे की बाबासाहेब पंडसे या सारख्या एकाद्या इमानी सरकारी नोकराबद्दल टिळकांची आदरबुद्धि व स्नेह असे. उलट सार्वजनिक कामात पडलेल्याहि एखाद्या स्वार्थी बेइमान मनुष्याबद्दल तितका वाटून ते त्याचा सहवास टाळीत. टिळकांच्या या उलट मुलट वर्तनाची पुष्कळशी उदाहरणे देता येतील पण नावे घेऊन ती देणे योग्य होणार नाही.

ता. १ ऑगस्ट १९०५ च्या केसरीत पोलिस सुपरिंटेंडंट हेन्री ब्रुइन यांच्या मृत्युनंतर टिळकांनी जेव्हा केसरीत अग्रलेख लिहिला तेव्हा ‘गोष्ट लोकांच्या अदमासा-बाहेर गेली’ असे उद्गार ज्याने त्याने काढले. केसरीत ब्रुइनसारख्या गोऱ्या पोलिसावर स्तुतिपर अग्रलेख यावा ही गोष्ट पुष्कळाना नापसंत पडली व ही नापसंती निरनिराळ्या लोकानी निरनिराळ्या प्रकारानी दर्शविलीहि. पण हा अग्रलेख

लिहिण्याची बुद्धि टिळकाना का झाली याची एक दोन कारणे सांगण्यासारखी आहेत म्हणून ती सांगतो. पहिले कारण ब्रुइनसाहेबानी रँड साहेबांच्या खुनानंतर झालेल्या चौकशीत स्वीकारलेले धोरण आणि दुसरे कारण तार्डमहाराज प्रकरणात त्यांनी टिळकांसंबंधाने सरकारांत केलेला रिपोर्ट. या दोन्ही कारणात थोडासा व्यक्ति-हितसंबंध व थोडासा लोकहितसंबंध असा मिसळला गेला होता. दुसऱ्या कारणात व्यक्तिहितसंबंध पहिल्याहून अधिक होता असे कोणासहि म्हणता येईल. तरी ब्रुइनसाहेबांचा मृत्युलेख लिहिणे हे फार तर अंतरंगातील उत्कट कृतज्ञतेचे फळ इतकेच कोणी म्हटले असते. शिवाय ही कृतज्ञता ज्या उपकाराकरिता आणि तो उपकार ज्या कामांत ते काम म्हणजे तार्डमहाराजांचा खटला हे टिळकांचे स्वार्थाचे काम नव्हते हे कोणीहि कबूल करील. खोट्या प्रतिज्ञेच्या खटल्यातून मुक्त होणे ही बाब टिळकांच्या स्वार्थाची होती. कारण खोट्या प्रतिज्ञेचा शेरा अखेरच्या न्यायकोर्टाकडून त्यांच्या कपाळावर कायमचा मारला गेला असता तर त्यांची अब्रू जगात खचित कमी झाली असती. पण ती कमी व्हावी म्हणूनच सरकारने खटला केला होता. आणि टिळकांची खोटी प्रतिज्ञा ठरती तरी ती केवळ ट्रस्टी या नात्याने केलेल्या कामात घडलेल्या एका गोष्टीवरून. पहिल्या कारणातहि थोडा स्वार्थ होता. कारण रँड साहेबांच्या खुनात टिळकांचे अंग होते असे शाबीत करविण्याची सरकारची इच्छा असता त्या इच्छेला ब्रुइनसाहेबानी विषात केला. तरी पण व्यक्तिशः टिळकाना वाचविण्यापेक्षा एका राजकीय पक्षालाच ब्रुइनसाहेबानी वाचविले हीच गोष्ट अधिक खरी.

तात्पर्य ब्रुइनसाहेबांचा मृत्युलेख लिहिताना टिळकांच्या मनात पोलिस खात्या-विषयीच्या त्यांच्या नेहमीच्या भावनेवर, विशेषतः गोऱ्या पोलिस अधिकाऱ्याविषयीच्या भावनेवर, या वेळी व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक कृतज्ञतेचा पगडा बसला हा आक्षेप थोड्या अधिक प्रमाणावर कोणासहि आणता येण्यासारखा होता व तो आणला गेलाहि. तथापि टिळकाना आपले करणे योग्य का वाटत होते याचे समर्थन त्यांच्या लेखातील शब्दातूनच जे निघते ते देणे अधिक बरे. लोकाना हा लेख वाचून काय वाटेल याचा प्रथमच त्यांनी उल्लेख केला. पण आपण केवळ “उडदा-तलाच गेला उडीद निवडून वेगळा करीत आहे” असेहि त्यांनी प्रथमच सांगून टाकले. “ब्रुइनसाहेबांच्या अंगी कर्तबगारी हुशारी व नोकरपेशातील नेकी होती. गुन्हे शोधून गुन्ह्यांचा तपास लावण्याचे विलक्षण चातुर्य त्यांच्या अंगी होते. आणि अनेक गुन्ह्यांचा तपास लावून त्यांनी खात्याची अब्रू जशी संभाळली तसा खाजगी लोकांवरहि उपकार केला. चोराचा किंवा खुनी मनुष्याचा तपास लावणे हा पिरादीवर उपकारच होय. असे असता ब्रुइनसाहेबाना सरकारने कोणत्याप्रहि वरिष्ठ जागेवर अखेरपर्यंत नेमले नाही. ब्रुइन हे गेले पण निमगेले म्हणजे अँग्लो इंडियन असल्यामुळे सरकार अस्सल गोऱ्याना जात्यभिमानामुळे वरच्या जागा देई. ब्रुइनसाहेबांविषयी सहानुभूति वाटण्याला हे एक कारण होते. पोलिस कमि-

शनरने नुक्ताच यापूर्वी आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. त्यात पोलिस अधिकाऱ्यांचे जे दोष वर्णिले त्यातले काही काही ब्रुइनसाहेबांच्या अंगी नव्हते. म्हणजे ते लोकात मिळून मिसळून वागत चौकशीचे काम स्वतः करीत आणि खरा प्रकार पुढे मांडण्याला सरकारची भीड धरीत नसत. ही गोष्ट रँडसाहेबांच्या खुनाच्या प्रकरणात प्रगट झाली. या खुनाकरिता नातू व टिळक याखेरीज आणखी अनेक सद्गृहस्थाना कटवाले ठरवून तुरुंगात धाडता आले असते तर त्या वेळी सरकारास हवे होते. व ही गोष्ट ब्रुइनसाहेब करते तर त्यांची वाहवा झाली असती. पण ब्रुइनसाहेबानी त्या वेळी डोके फिरून गेलेल्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या धोरणाविरुद्ध वर्तन केले. त्यांनी आपले डोके शांत ठेवले. खरा प्रकार तेव्हाच ताडला. धूर्तपणाने चौकशी केली. मारहाण कोणालाही केली नाही. आणि पुण्यावरील हे संकट टाळले. किंबहुना या वेळी साहेबलोकाकडे जाऊन खोट्या चहाड्या सांगणारे बडे लोक आपल्यातच निघाले. पण ब्रुइनसाहेबांचे वर्तन त्यांच्या अगदी उलट ठरले. वर्तमानपत्रवाले कडक भाषा वापरीत असले तरी त्या भाषेचा खरा अर्थ काय व प्रत्यक्ष गुन्ह्याशी त्याचा संबंध किती थोडा असतो हे ब्रुइनसाहेब जाणत होते.” तार्डमहाराज प्रकरणातील रिपोर्टासंबंधाने टिळकानी उघड काही लिहिले नाही. पण ‘गावात संभावित कोण लुच्चे कोण याची माहिती ब्रुइनसाहेबाना चांगली होती’ एवढे मोघम सांगूनच त्यांनी भागविले.

(८) संस्थानी स्वराज्य

१९०४ साली त्रावणकोरचे दिवाण व्ही. पी. माधवराव यानी ‘श्रीमूल लोकसभा’ या नावाची लोकमतदर्शक सभा स्थापन केली. या सभेचा हेतु ‘पुणे सार्वजनिक सभेसारखा’च म्हणजे रयतेचे म्हणणे सरकारला व सरकारचे म्हणणे रयतेला कळावे हा होता. दिव्याखाली अंधेर असावा त्याचप्रमाणे एकाच देशातील या दोघांचे म्हणणे परस्परांना कळू नये आणि दिव्याचा प्रकाश दूर पडतो त्याप्रमाणे संस्थानिकावर बाहेरून टीका व्हावी ही गोष्ट बरी कोण म्हणेल ? हैसुरातहि अशा प्रकारची सभा पूर्वीच स्थापन करण्यात आली होती. या गोष्टींना उद्देशून टिळक लिहितात “भर्तृहरिने म्हटल्याप्रमाणे पर्वताच्या आश्रयाला असलेले वृक्ष तसेच राहिले आणि मेरु पर्वताचा माथा सोन्याने किंवा रुप्याने मढविला गेला तरी उपयोग काय ? इंग्रजांचे साम्राज्यवैभव दुरून नुसते डोळे दिपविणारे आहे. पण आमचे संस्थानिक हे मेरु पर्वताप्रमाणे होत. कारण त्यांच्या आश्रयाची सगळीच झाडे चंदनमय बनून जातात.” टिळकांच्या लिहिण्यात देशी संस्थानांचा नेहमीच गौरव आढळतो. ते संस्थानिकांचे व त्यांच्या हक्कांचे कायमचे बिनपगारी वकील होते. आणि संस्थानात कोणतीही एखादी चांगली गोष्ट झाली तर ते ती चांगली सजवून खुलवून मांडीत असत. पण राजे लोक प्रजेला हक्क देत नाहीत म्हणून त्यांच्यावर टीकाहि करीत. १९०५ च्या ऑगस्ट महिन्यात तार्डमहाराज खटल्या-

तील दिवाणी दाव्यात पुरावा घेण्याचे काम अमरावती येथे चालू होते. तेथे टिळकांचा मुक्काम काही दिवस पडला होता. त्या

झाले. खापडें हे अध्यक्षस्थानी होते. पहिल्या व्याख्यानात 'हिंदी साम्राज्ये' या विषयावर टिळकानी तुलनात्मक माहिती सांगितली. "साम्राज्याची जुनी कल्पना आपण विसरलो. पण आपणाकडेहि या कल्पनेची पूर्वपरंपरा आहे. अश्वराजे व मांडलीक हा संबंधहि आपणाकडे चांगला होता. साम्राज्य म्हणजे अधिसत्ता एक पण राज्ये भिन्न. राज्य म्हणजे एकाच लोकाचे एकच राज्य. पूर्वी हून वगैरे फिरते लोक परदेशात जाऊन तेथे राहून राजसत्ता स्थापित असत. हिंदुस्थानात पूर्वी ५६ म्हणजे अनेक देशचे राजे होते. यांपैकी एखादा बलाढ्य असला तर तो पार तर दुसऱ्याकडून करभार घेई. याहून अधिक कायमची सत्ता इतरावर तो गाजवीत नसे. खंडणी घेतली तरी मांडलीक राज्येहि कायम टिकून राहात असत. अश्वमेध यज्ञ करणे ही साम्राज्यसत्ता प्रस्थापित करून जाहीर करण्याची एक रीत असे. रोमन लोकानी जुनी पद्धत मोडून नवी सुरू केली. आपले नागरिकत्वाचे हक्क त्यांनी जिकलेल्या लोकाना दिले नाहीत. तथापि स्थानिक कारभार स्थानिक लोकांच्या हातीच रोमन लोक ठेवीत असत. ख्रिस्ताला फाशी द्यावा की न द्यावा या गोष्टीचा निर्णय रोमन गव्हर्नराने स्थानिक ज्यू समाजाकडेच सोपविला. अलीकडील साम्राज्ये रोमन साम्राज्याच्या नमुन्यावरच बनलेली आहेत. इंग्लंडचे साम्राज्य सजातीय तसेच विजातीय लोकांचे आहे. पण या दोघाशी हे साम्राज्य दोन तऱ्हेनी वागते. विजातीय लोकांवरील साम्राज्यातून द्रव्यशोषण करण्याचे बाबतीत इंग्लंडने रोमच्या पुढे मजल मारली आहे. पण हेहि साम्राज्य केव्हा तरी नष्ट होणारच ! आपणापुढे प्रश्न हा की हे घडून येईल तेव्हा आपली स्थिति काय होणार ? अशी वेळ आली आणि आपण निर्जीव असलो तर पुन्हा दुसऱ्याचे हाती जाऊ. याकरिता स्वराज्य मिळविण्याची खटपट केली पाहिजे आणि या कामी संस्थानांचाहि उपयोग होण्यासारखा आहे" असे त्यांनी ध्वनित केले.

कोल्हापुरात वेदोक्त प्रकरण व विजापूरकर प्रकरण ही पूर्वी झाली. त्यातच १९०६ साली आणखी एक भर पडली. म्हैसूर व त्रावणकोर येथे प्रातिनिधिक सभा स्थापन झाल्याचे पूर्वी दर्शविलेच आहे. त्याप्रमाणे इकडील संस्थानातूनहि अशा सभा असाव्या असे संस्थानी प्रजेला वाटणे स्वाभाविक होते. कोल्हापुराम या कल्पनेला आक्टोबर महिन्यात मूर्त स्वरूप आले. ता. २ रोजी कोल्हापूर येथील पहिल्या लोकप्रतिनिधी सभेची परिषद भरली. परिषदेला उघडपणे प्रतिबंध करण्यात आला नव्हता. पण अधिकारी व पोलीस यांनी धाकदपटशा सुरू केला होता. त्याला न जुमानता नवीन शाहुपुरीत दिगवडेकर वकील यांच्या वखारीत सभा भरली. संस्थानच्या सर्व तालुक्यातून मिळून शहाण्णव प्रतिनिधी आले होते. प्रेक्षक समुदाय सुमारे पाचशे होता. खरे चालक सदाशिवराव आळतेकर वकील हे होते. परंतु स्वागताध्यक्षाचा मान पुढारी वकील राशिगकर याना देण्यात आला होता.

पूर्वी विशेष निमित्ताने अशा एक बोन सभा १८८५ व १८९४ साली या संस्थानात भरल्या होत्या. पहिली एका तलावासबंधाने होती व दुसरी शाहू छत्रपतींना मुखत्यारी मिळाली तेव्हा त्यांच्या अभिनंदनाकरिता भरविण्यात आली होती. पण प्रतिनिधी रीतसर निवडून प्रजेची गाव्हाणी राजाच्या कानावर घालण्याच्या उद्देशाने भरलेली अशी हीच पहिली सभा होय. सभेचे अध्यक्षस्थान डॉ. वामन बाजी कुळकर्णी रुईकर (जे पुढे स्वामी लवणानंद या नावाने प्रसिद्धीस आले) याना दिले होते. त्यांनी आपल्या भाषणात राजनिष्ठा व्यक्त करून केवळ गाव्हाणां सांगण्याकरिताच ही सभा आहे इत्यादि खुलासा उदाहरणे देऊन केला. नंतर अनेक ठराव मंजूर झाले. त्यावर सर्व जातीच्या लोकानी भाषणे करून रयतेच्या तक्रारी मांडल्या. अभ्यंकर वकील परांडेकर इस्माइलभाई विजापूरकर आप्पा कुळकर्णी फणसळकर आदिराज देवेंद्र उपाध्ये पंगु वकील तळाशीकर आपटे वकील गोखले पटवर्धन कृष्णाजी दादाजी कुळकर्णी आळतेकर इत्यादि गृहस्थांची भाषणे मुद्देसुद झाली. कृष्णाजी दादाजी कुळकर्णी यांनी खऱ्या राजनिष्ठेचे स्वरूप कसे असते हे सांगितले. आणि आळतेकर यांनी असे प्रतिपादिले की 'आमच्या रक्ताचे कोणी पृथक्करण करून पाहील तर त्यात छत्रपतीविषयी राजनिष्ठा असल्याचेच आढळून येईल.' पूर्वी शिवाजी महाराजांनी अष्टप्रधान नेमून जी अधिकारविभागणी केली तिच्या पुढचीच ही पायरी आहे असेहि सांगण्यात आले. अशा रीतीने ही सभा तर पार पडली. पण तेथपासून छत्रपतींनी या सर्व चळवळ्या लोकांविषयी मनात दंश धरला. आणि विजापूरकरांप्रमाणे आळतेकरानाहि प्रायश्चित्त घ्यावे लागले. दोघानीहि नंतर कोल्हापूर सोडले. व खालसा मुलखात आल्यावर त्यांनी पुढे लोकहितदृष्टीने आपला जीवनक्रम कसा चालविला हे प्रसिद्धच आहे. असो. प्रतिनिधी सभेच्या अध्यक्षांनी ठराव दरबाराकडे पाठविले. त्यांना उद्दामपणाचे उत्तर गेले. अँग्लो-इंडियन पत्रानी या प्रातिनिधिक सभेचा अर्थातच गवगवा केला. आणि चळवळ्या लोकांवर छत्रपतींनी उघड शस्त्र धरल्यामुळे ही जी पहिली प्रतिनिधी सभा झाली तीच शेवटची ठरली. एकंदर प्रजेशी दरबाराचे धोरण पुढे कसे राहिले ते प्रसिद्ध आहेच. या प्रतिनिधी सभेला टिळकांचे उत्तेजन आहे असा आरोप होता पण तो खोटा नव्हता.

(९) वेळास येथील उत्सव

पुण्यास व इतर काही ठिकाणी १९०० साली नाना फडणीसांचा उत्सव झाल्यापासून वेळास येथील मंडळींच्या मनात तेथेहि हा उत्सव सालीना करण्याचे आले. आणि टिळकांची संमति घेऊन त्यांनी तो पाच वर्षे चालविला होता. वेळास हा गाव मूळ नाना फडणीसांचा. तेव्हा गावकऱ्यांचा अभिमान यथार्थच होता. १९०५ साली उत्सव मंडळाच्या निमंत्रणावरून टिळक इतर काही मंडळींसह उत्सवास गेले होते. पुराण कीर्तन गायन वगैरे सर्व कार्यक्रम यथासांग झाला. पाच

वर्षाच्या उत्सवाची हकीकत व हिशेब सभेपुढे मांडण्यात आले. टिळकानी आपल्या भाषणात सांगितले “ की उत्सव म्हणजे एक पितृतर्पण इतर करीत असतात. आणि वेळासकराना अक्षय्यव्रत हे ऋषितर्पण होय. साडेतीन शहाण्यात नानांची गणना अर्धा शहाणा अशी असता त्यांचा उत्सव का करावा ह्याचे टिळकानी फार मार्मिक उत्तर दिले ते असे की “ विठ्ठल सुंदर सवंध शहाणा पण निझामशाहीच्या सेवेत निमग्न. स्वयंभूत सवंध शहाणा पण स्वार्थ-परायणतेमुळे त्यानी राघोबाचा पक्ष घेतला व इंग्रजांची धन केली. नानांच्या अंगी मुत्सद्देगिरी होती. नानाहि स्वार्थपरायण होता पण त्याची दृष्टि एकंदरीने मराठी राज्य चिरस्थायी करण्याकडेच होती. त्यांच्यापुढे फिरंग्यानीहि हात ठेकेले. नारायण-रावांचा खून होणार ही बातमी नानाना कळली नाही म्हणून त्याना दोष वाचवाचा तर रंडसाहेबांचा खून होणार हा बातमी सरकारला किंवा लोकाना कळली नाही म्हणून त्यानाहि दोष का देऊ नये ? सवाईमाधवरावाशी नाना कठोरपणाने वागत होते याचे कारण माधवराव बाजीरावाशी मिळून वागत होते हे होय. राघोबाच्या वंशाला नमस्कार करावयाचा नाही असे नानांचे शब्द असता बाजीरावाची पेशवाई त्यानी मान्य केली याचे कारण इतर सरदारापुढे त्यांचे काही चालेना. तेव्हा निसंतानापेक्षा कुसंतान बरे या न्यायाचा त्यानी आश्रय केला. मुत्सद्दी वचनभंग करो तरी तो त्याने स्वार्थपरायणतेकरिता करू नये. नानांच्या नीतिब्राह्म्य वर्तनासंबंधाने ऐतिहासिक पुरावा असा नाही. १०० वर्षांपूर्वी इंग्रजी राज्याच्या धोरणाचा नकाशा नानानी आपल्या बुद्धीने रेखाटला होता. आणि इंग्रजांची मदत त्यानी काळजीपूर्वक दूर ठेवली. आमचे शिक्षण आमच्या हाती नाही म्हणून आमच्यातील थोर लोकांच्या संबंधाने वाटेल त्याने वाटेल ते शिकवावे असे होत आहे. कर्शनसाहेबानी सत्य-वक्तेपणाचा टेंभा मिरविला. पण नाना फडणीसानी एका पत्रात इंग्रजाविषयी असे लिहिले आहे की ‘ यांच्याशी तहनामा करणे तो फार जपून करावा लागतो. त्यांचे बोलण्यात लिहिण्यात एकेका अक्षरात फार पेच असतात ! ’ यापुढे वेळासचा उत्सव काही वर्षे चालू होता. पण पुढे तो स्थानिक कलहामुळे बंद पडला. हा उत्सव चालू होता तेव्हा टिळकाखेरीज अनेक पुढारी व इतिहासज्ञ या उत्सवास जात असत. आणि या उत्सवप्रसंगी बाहेरून जाणारे लोक जवळच्या श्रीवर्धन गावी जाऊन पेशव्यांचे घरठाण व पहिल्या बाजीरावाची जन्मभूमि यांचे दर्शन घेत. या वास्तूचा पुनरुद्धार करावा अशीहि चळवळ सुरू झाली होती. पण पुढे नानांचा उत्सव व पेशव्यांच्या वास्तूचा उद्धार दोन्ही सत्कृत्ये मागे पडली.

(१०) शिवाजी उत्सवाचा प्रसार

या सालचा पुण्याचा शिवाजीउत्सव नेहमीप्रमाणे झाला. परंतु त्यात टिळकानी केलेले भाषण बरेच महत्त्वाचे होते. व्याख्यानातून वाद असा निघाला होता की राष्ट्रभक्ति हे तत्त्व नवे की जुने ? एकाचे म्हणणे शिवाजी केवळ साधु

वृत्तीने आणि गोब्राह्मणप्रतिपालनाच्या इच्छेने प्रेरित झाला होता. आणि दुसऱ्याचे म्हणणे शिवाजी खऱ्या राष्ट्रभिमानाने प्रेरित झाला होता. महाराष्ट्र हे हि त्या वेळी राष्ट्रच होते. यावर पहिल्याचे उत्तर असे की राष्ट्रभक्तीची कल्पनाच मुळी नवी आहे. शिवाजी राष्ट्रभक्त होता असे म्हणणे हे नळराजाने रथ चालविला तो वाफेच्या यंत्रावर चालविला असे म्हणण्यासारखे होय. टिळकानी या दोन मतांची तोंड-मिळवणी अशी केली की “ राष्ट्रभक्तीची कल्पना जुनीच आहे. पण नाव नवे आहे. निळकंठराव कीर्तने माधवराव रानडे वगैरे इतिहासचिकित्सकानी शिवाजीच्या राष्ट्रभक्तीचीच कल्पना मान्य केली आहे. शिवाजीने गोशाळा स्थापल्या नाहीत किंवा ब्राह्मणभोजने घातली नाहीत. गोब्राह्मणप्रतिपालक हे विरुदावलीतील एक ब्रीदवाक्य आहे. आणि शिवाजीने स्वराज्य स्थापल्याचा एक अनुषंगीक परिणाम गोब्राह्मणप्रतिपालन हा झाला. पण तोच काही मूळचा प्रेरक हेतू नव्हता. शिवाजी हा जसा केवळ धार्मिक स्फूर्तिचा मनुष्य नव्हता तसा तो दैववादीहि नव्हता. आपले जुने राजे उद्योगवादी होते. व त्यानी पराक्रमानेच राज्ये मिळविली. आगगाडीचा सांधेवाला जसा आपल्या हाताने गाडी एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर नेतो त्याचप्रमाणे राजा हा पराक्रमाने कालचक्र फिरवितो. म्हणूनच ‘ राजा कालस्य कारणम् ’ असे म्हटले आहे. स्वराज्यप्राप्तीच्या वाटा ईश्वराने आधीच निर्माण करून ठेवलेल्या असतात. ज्याची वाट त्याने हुडकून घेऊन तिने मार्गक्रमण केले पाहिजे.

१९०५ च्या मे महिन्यात जपानातील हिंदी विद्यार्थ्यांनी शिवाजीउत्सव मोठ्या प्रमाणावर केला. पूर्वीचे दोन उत्सव लहान प्रमाणावर झाले होते. टोकियोतील प्रमुख जपानी गृहस्थ सयाम कोरिया चीन फिलिपाइन देशांचे काही विद्यार्थी काही चिनी जपानी स्त्रिया वगैरे मंडळी आली होती. बॅरन कांदा इंदो-जपानी असोसिएशनचे व्हाइस प्रेसिडेंट याना सभापति निवडण्यात आले. बाबू शाळिग्राम सिंह बाबू जगन्नाथ सहाय बाबू सत्यसुंदर देव नरेंद्र मोहन गुप्त गोविंदराव पोतदार वगैरे विद्यार्थ्यांनी भाषणे केली. बॅरन कांदा म्हणाले की “ शिवाजी सारखे सत्पुरुष आपल्या उदाहरणाने आपल्या देशाचेच नव्हे तर अखिल मानव जातीचे हित करितात. ” रूसो-जपानी युद्धात नुकताच जपानचा पूर्ण विजय झाला असल्यामुळे आशियाविरुद्ध युरोप या भावनेचा ध्वनि प्रत्येकाच्या मनात चुमता होता. एका जपानी स्त्रीने पोर्ट आर्थर जिंकल्याचे पद गाऊन दाखविले. नंतर हिंदी विद्यार्थ्यांनी ‘ अहं भुवन मनमोहिनी, अहं निर्मल सूर्य करोज्वल धरणि जनक जननि मा-मा-मा-’ हे बंगाली राष्ट्रगीत गाऊन दाखविले. ‘ वंदे मातरम् ’ हे बंगाली राष्ट्रगीत अजून मूर्धाभिषिक्त व्हावयाचे होते. १९०६ सालीहि गतवर्षाप्रमाणे जपानात टोकियो येथे शिवाजीउत्सव करण्यात आला. साइब्येजी या नावाचे बौद्ध मंदिर भिक्षू लोकानी उत्सवाला दिले होते. जपानी चिनी सयामी व जर्मन विद्यार्थी आले होते. फिलिपायनी गृहस्थ

मिस्टर रामोस यांनी आशा उत्सवाची महती सांगण्याचा. वारस्टर इवाना यानाह उत्सवात भाग घेतला.

१९०६ साली एप्रिल महिन्याचे अखेर रायगडावर तिसरा मोठा उत्सव-समारंभ करण्यात आला. एकंदर समाज १९०० सालापेक्षा थोडा कमी होता. तथापि गमलेदार फौजदार डेप्युटी कलेक्टर पोलिसपार्टी वगैरे हजर होती. यंदाच्या उत्सवाचे अध्यक्षस्थान नामदार दाजीसाहेब खरे यांजकडे देण्यात आले होते. कार्यक्रम नेहमीप्रमाणे झाला. टिळकांच्या बरोबर शिवरामपंत परांजपे दत्तोपंत लिमये चौकर वकील बोडस वगैरे मंडळी गेली होती. नामदार खरे यांना अध्यक्षस्थान देण्यात टिळकांचा हेतु असा होता की ते कायदेकौन्सिलचे सभासद असल्यामुळे गव्हर्नर लॉर्ड लॅमिंग्टन यांना भेटून सवरून समाधीच्या कार्याला ते वर्गणी व इतर मदत मिळवितील. या कामी अर्ज रीतीप्रमाणे गेला. आणि लॉर्ड लॅमिंग्टन हे रायगड स्वतः पाहून काही मदत देतील अशी आशा वाटत होती. टिळकांप्रमाणे शिवाजी-फंड तुरुंगात गेला की काय अशी पृच्छा एका कुत्सिताने करण्यापर्यंत निंदकांची मजल गेली होती ! पण १८९९ प्रमाणे या सालीहि रायगडफंडाचा हिशेब पैन् पै प्रसिद्ध करण्यात आला. सर्वानाच वारा थोडा अनुकूल वाहतो असे वाटू लागले होते. लॉर्ड कर्झन यांनी ऐतिहासिक वस्तुसंरक्षणाचा कायदा केल्यापासून समाधीच्या कार्यासंबंधाने नवी आशा उत्पन्न झाली. कलकत्त्यास व्हिक्टोरिया मेमोरिअल इन्स्टिट्यूटमध्ये शिवाजीच्या तजबिरा व इत्यांरांचा संग्रह ठेवण्याचे ठरले. जुन्नर-जवळ शिवनेरी किल्ल्यात शिवाजीमहाराजांचे स्मारक म्हणून त्यांच्या नावाची खोदलेली पितळेची पाटी लावण्यात आली. तात्पर्य अशा या वेळी सरकारकडे काही प्रयत्न केल्यास तो साधेल असे वाटले म्हणून नामदार खरे यांना पुढे करण्यात आले व त्यांचा थोडा उपयोग झालाहि.

दाजीसाहेब यांच्या अर्जावरून लॉर्ड लॅमिंग्टन यांना रायगड पाहण्याची हौस उत्पन्न झाली. आणि विशेष हा की ता. १२ जून रोजी म्हणजे जवळ जवळ पाऊसकाळात ते गडावर चढले. ता. १० रोजी महाबळेश्वराहून पायगाडीने ते महाडास गेले. तेथे म्युनिसिपालिटीने त्यांना मानपत्र दिले. महाडाहून रायगडास जाऊन परत येईतो सारखा पाऊस लागला होता आणि गव्हर्नरसाहेब भिजून गेले होते. ते पावसातच गडावर चढले आणि सर्व स्थळे त्यांनी पायानी हिंडूनच पाहिली. निम्या वाटेवर विश्रांतीकरिता बसले असताना त्यांनी टिळक खरे वगैरे मंडळी गडावर एकदम चढून गेली काय असे विचारले. तेव्हा बरोबरची मंडळी म्हणाली पुरुष मंडळीच काय दाजीसाहेब खरे त्यांचे कुटुंब सौ. उमाबाई याहि एका मजलीत गड चढून गेल्या ! लॉर्ड लॅमिंग्टन गड चढत असता पावसामुळे काही दगडहि पडले. तथापि या सर्वांचा खेद न मानता व पश्चात्ताप न वाटता त्यांनी रायगडाचे कौतुकच केले. आणि पुढे समाधीच्या दुरुस्तीला ५००० रुपये आणि इतर सामानसुमान देण्याविषयी त्यांनी सरकारी ठराव काढला.

सन १९०६ च्या जून महिन्यात टिळक कलकत्ता येथील निमंत्रणावरून शिवाजी उत्सव साजरा करण्याकरिता गेले होते. हा उत्सव तेथे यापूर्वी दोनतीन वर्षे होत होता. कलकत्ता येथील विद्वान गृहस्थ व वर्तमानपत्रकार सखाराम गणेश देऊसकर यांनी या कामी प्रथमपासून पुढाकार घेतला होता. देऊसकर हे मूळ महाराष्ट्रीय सातारा प्रांताचे. सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी त्यांचे पूर्वज बंगालप्रांती गेले ते त्यापुढे तेथेच राहिले. कोणीहि मनुष्य एखाद्या प्रांतात पुष्कळ वर्षे जाऊन राहिला म्हणजे स्वतः तो विशेषतः त्याच्या पुढच्या पिढीचे लोक भाषा पोषाख रीत रिवाज फार काय पण चेहऱ्यावरील लक्षणे व देखावा या सर्व दृष्टींनी त्या नव्या प्रांताचेच बनतात. कर्नाटकात फार वर्षे राहिलेले कोकणस्थ लोक अंतर्बाह्य इतके कर्नाटकी बनतात की ते मूळ कर्नाटकी नव्हते अशी शंकाहि कोणास येत नाही. तोच न्याय उलट महाराष्ट्रात येऊन फार वर्षे राहिलेल्या कर्नाटकी लोकाना लागू पडतो. देऊसकर यांचीहि गोष्ट अशीच झाली. त्यांना कोणी पाहिले असता या बंगाली गृहस्थाचे नाव देऊसकर कसे याचे लोकाना आश्चर्य वाटे. त्यांनी बंगाली भाषेत इतके प्राविण्य मिळविले होते की बंगाली वर्तमानपत्रकार म्हणून त्यांची फार कीर्ति झाली होती आणि “देशेरकथा” या नावाच्या त्यांच्या पुस्तकाची बंगालीत व इतर भाषेत भाषांतरे होऊन त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या होत्या. हा ग्रंथ राष्ट्रीय दृष्ट्या इतका सणसणीत होता की पुढे तो सरकारजमा झाला ! देऊसकर हे अंतर्बाह्य बंगाली बाबू बनले होते तरी महाराष्ट्राला विसरले नव्हते. त्यांनी मराठी भाषा घरी कायम ठेविली होती. व त्या भाषेत ते चांगले लेख लिहित असत. अशा महाराष्ट्रियाला बंगाल प्रांतात शिवाजी उत्सव सुरू व्हावा अशी इच्छा होणे स्वाभाविक होय.

शिवाजी हा मराठा वीर. बंगालचा त्याचा काही संबंध नाही. अठराव्या शतकात मराठ्यांचा संबंध बंगाल्याशी आला तो त्या प्रांतावर त्यांनी स्वारी केल्यामुळे. स्वारी करणाऱ्या लोकात अर्थात् काही ‘लुटारू’ व जुलमी लोक असावयाचेच. विशेषतः मराठ्यांनी बंगाल्यात इतकी कदर बसविली होती की मराठ्यांपासून आपले संरक्षण करण्याकरिता कलकत्त्यास बंगाली लोकानी खंदक खणला होता. त्याचे नाव अजून तिकडील लोकांच्या तोंडी असून त्या खंदकाची जागाहि दाखवितात. इतकेच नव्हे तर मगठे लोकाना ‘बोरगी’ म्हणजे ‘लुटारू’ असे पडनाव बंगाल्यात मिळाले. पाळण्यातील लहान मुलाना भीति दाखवून निजवावयाचे असता आपण जसे ‘वागुलबुवा आला’ म्हणतो तसे बंगाली स्त्रिया ‘बोरगी आयो बोरगी आयो’ असे शब्द घातलेली गाणी म्हणून पाळणा हलवीत असत असे अजून सांगतात. अशा वाईट मराठे लोकांचा राजा शिवाजी ! त्याचा उत्सव बंगाली लोकानी का करावा ? निदान इंग्रज लोकाना तरी हे कोडेच पडले. पण एकतर या सर्व झाल्या गेल्या गोष्टी ज्ञान्या काळच्या. आणि आता केवळ जुना इतिहास म्हणून कौतुकाने स्मरणात ठेवण्याच्या. आज मराठ्यांचा बंगाल्याला काहीच उपद्रव नाही. म्हणून जी काय उरली ती केवळ शिवाजीची विभूति या नात्याने कीर्तिच उरलेली. शिवाजीने

महाराष्ट्रात जे केले तेच बंगाल्यातील वीरानीहि पूर्वी केले. म्हणजे मुसलमानांशी युद्ध करून आपले राष्ट्रीयत्व राखण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे बंधुप्रेम व सहानुभूति ही परस्पराना सहजच वाटणार. शिवाय या कार्यात बंगाली राष्ट्रभक्ताना पूर्वी जे यश मिळाले नाही ते शिवाजीला मिळाले. यामुळे त्याच्याविषयी साहजिक आदरबुद्धि. आणि हल्लीच्या चळवळीत नवीन राष्ट्रीय बुद्धि प्रगट झालेली. तिला शिवाजीसारख्या वीराचा उत्सव करणे हे सर्वस्वी उत्तेजनपर. या सर्व गोष्टीमुळे शिवाजीउत्सवाची कल्पना कलकत्त्यास कोणी काढली तर तिला बंगाली पुढाऱ्यांची संमति मिळणे ही गोष्ट सहज होणारी होती, आणि वर सांगितल्याप्रमाणे ही कल्पना सुचविणारे देऊ-सकर हेहि स्वतः बंगाली लोकाना आपलेसे वाटणारे.

१९०६ साली वंगभंगाच्या चळवळीला खूप जोर येऊन टिळकांच्या प्रयत्नाने महाराष्ट्राचे भरपूर पाठबळ मिळाले होते. अशा वेळी देऊसकरानी शिवाजी उत्सव कलकत्ता शहरी मोठ्या थाटाने साजरा करण्याची कल्पना काढली ती मान्य होऊन स्वतः टिळकानाच या उत्सवाला बोलवावयाचे ठरले व ते आमंत्रण टिळकानी आनंदाने स्वीकारले. त्यांचेबरोबर दादासाहेब खापर्डे डॉ. मुंजे व वामनशास्त्री इस्लामपूरकर अशी मंडळी होती. सोलापूरचे गायनपटु काटगावकर हे तेथे पूर्वीच गेले होते. नागपुराहून पुढे डॉंगरगड विलासपूर रायपूर वगैरे ठिकाणी या मंडळींचा सत्कार करण्यात आला. ता. ४ जून रोजी ही मंडळी कलकत्ता स्टेशनवर पोचली. तेव्हा फार मोठा समुदाय जमला होता. बाली चंद्रनगर उत्तरपारा हुगळी वगैरे अनेक ठिकाणचे लोक मुद्दाम स्वागताला आले होते. चालू चळवळीत जे अनेक संप्रदाय व मेळे बनले होते त्यातील लोक आपले नवे पोषाख घालून दुतर्फा निशाणे घेऊन उभे राहिले होते. लोकानी गाडीचे घोडे सोडून हॅरिसन रोडमधून टिळकांची गाडी ओढीत नेली. तेव्हा काही वेळ इतर रहदारी बंद पडली होती. जयघोष व पुष्पवृष्टि ही वाटभर चालू होती. विश्रांतिनंतर उत्सवाच्या जागेत स्वदेशी वस्तूचे प्रदर्शन भरले होते. त्याचा समारंभ टिळकांच्या हस्ते करण्यात आला व प्रत्यक्ष शिवाजी उत्सव पुढे चार दिवस चालू होता. बाबू मोतीलाल घोस हे उत्सवाध्यक्ष असून बिपीनचंद्र पाल हे चिटणीस होते.

मंगळवार तारीख ५ रोजी बाबू अश्विनीकुमार दत्त यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिली जाहिरिसभा झाली. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शिवाजीवरील कविता श्यामसुंदर चक्रवर्ति यानी, इतर बंगाली पदे राजकुमार यानी, आणि मराठी पदे कांडगांवकर यानी म्हटल्यावर मोतीलाल घोस यांचे भाषण बॅरिस्टर चौधरी यानी वाचून दाखविले. टिळकांचे भाषण अर्थात् इंग्रजांतच झाले. त्यात त्यांनी शिवाजीमहाराजांची योग्यता त्यांचे कार्य परधर्मीयांविषयी त्यांनी दाखविलेले दाक्षिण्य त्यांचा रजपूत घराण्यातील जन्म व त्यांच्या राष्ट्रीय पराक्रमाचे मर्म ही समजावून सांगितली. ज्या भवानीची पूजा बंगाली लोक करतात त्याच भवानीने तरवारीच्या रूपाने शिवाजीच्या हातून राष्ट्रकार्य करविले ही गोष्ट टिळकानी सांगितली ती

श्रोतुसमुदायाला फारच पटली. खापडें म्हणाले की 'पूर्वी मराठ्यांनी बंगाल्यावर स्वारी केली असेल पण आज बंगाल शिवाजीने केवळ आपल्या स्मरणाने काबीज केला आहे.' ता. ६ रोजी उत्सवाच्या जागेत निरनिराळ्या समित्यातील लोकानी आपले रंगीबेरंगी पोषाख घालून निरनिराळे खेळ करून दाखविले. नंतर खापडें मुंजे वगैरेची स्वदेशी या विषयावर भाषणे होऊन स्वदेशी बहिष्काराच्या शपथा घेण्यात आल्या व त्या दिवसाचा कार्यक्रम संपला.

दुसरे दिवशी टिळकांचा जाहीर रीतीने सत्कार करण्याकरिता मोठी सभा भरविण्यात आली. प्रथम सुरेंद्रनाथ बानर्जी यानी टिळक खापडें वगैरे मंडळींचे स्वागत करण्याचा ठराव मांडला. त्याला सत्येंद्रनाथ दगोर जे पूर्वी महाराष्ट्रात सेशन जज्ज होते त्यानी अनुमोदन दिले. नंतर लहानसे स्वागत-मंडळ टिळकाना आणण्याकरिता गेले. त्यांचेबरोबर पाहुणेमंडळी सभेत आली. तेव्हा बाबू सुरेंद्रनाथ यानी त्यांचे गळ्यात हार घालून त्यांना आलिंगन दिले. उत्तरादाखल टिळकानी भाषण केले त्यात मुख्यतः राजकीय विषयाचीच चर्चा करून सांगितले की दिवसेदिवस इंग्रजांचा राज्यकारभार अनुदार व जुलमी होत चालला आहे. याकरिता आपणहि सहानुभूतीच्या पोकळ वचनाना भुलून न जाता स्वावलंबनपूर्वक आपणामध्ये असेल ती शक्ति प्रकट केली पाहिजे. औरंगजेबाचा जुलूम झाला तेव्हा त्याची सेवा पत्करलेल्या रजपूत सरदारांनीहि त्याला विरोध केला हे उदाहरण आपल्या लोकानी डोळ्यापुढे ठेविले पाहिजे. शिवाजी आज कोठे प्रत्यक्ष अवतीर्ण न झाला तर पारिस्थितीप्रमाणे तो निराळ्या रूपाने अवतरून कदाचित् कार्य सिद्धीस नेईल. मुंजे यानीहि चालू चळवळीवर जोरदार भाषण केले. खापडें यानी आपल्या विनोदी पद्धतीने असे सांगितले की 'आम्ही भारतवासी लोक इंग्रजी साम्राज्यात भागीदार आहो असे आम्हाला सांगण्यात येते. पण ही भागीदारी कशी ? तर मांसभक्षकांच्या मेजवानीसारखी. मेजवानीत जेवणारा यजमान वाढणारा नोकर व खाद्यभूत मांस हे तिघेहि आपापल्या परीने भागीदार असतात. यापैकी शेवटच्या दोन भागीदारासारखी आमची साम्राज्यात भागीदारी आहे. हिंदुस्थानाने आपले वित्त शक्ति यांचे मांस आपल्या हाताने कापून साम्राज्यरूपी यजमानाला वाढावयाचे व त्याला पुष्ट करावयाचे हा मेजवानीतील भाग आपणाकडे आहे.' अशा रीतीने अनेक भाषणे होऊन ही सभा समाप्त झाली.

मंगळवार ता. १२ रोजी टिळक खरगपूर येथे जाऊन आले. तेथील महाराष्ट्रीयानी त्यांचा मोठा सत्कार केला. ता. ८ रोजी अटीसरक्युलर सोसायटीमार्फत कॉलेज स्केअरमध्ये विद्यार्थ्यांची मोठी सभा झाली. या प्रसंगी बंगाली लोकांप्रमाणे ख्रिस्ती व मुसलमान वक्त्यांचीहि भाषणे झाली. टिळकानी उत्तरादाखल असे सांगितले की " वंगभंग सरकारने केला तरी बंगाली राष्ट्रांने मनात आणले तर ते अभंगच राहू शकेल. शरीरभंग फार तर होऊ शकतो पण आत्मा हा अभंग आहे असाच आमच्या हिंदी तत्वज्ञानाचा सिद्धांत आहे. खापडें यानी पुन्हा विनोदी भाषण केले. ते म्हणाले " पूर्वी ग्रीस देशात रोमन लोकांचे राज्य असता एका विद्वानाने आपला

अर्ज मॅजिस्ट्रेटच्या कानावर न घालता तो पायावर ठेवला. कोगी विचारले अर्ज पायावर का ठेवला ? तेव्हा ग्रीक म्हणाला अधिकाऱ्याचे कान जाग्यावर असतील म्हणून प्रथम तोंडी विनंति करून पाहिली पण त्याचे कान लांब होऊन पायापर्यंत आले असे कळले. तेव्हा अर्ज पायावर ठेवला. हल्ली इंग्रजांचे कान जाग्यावर नसून ते त्यांच्या पोटात आहेत. म्हणून बहिष्काराचा चिमटा पोटाला बसेल तेव्हा आमची विनंति सरकार ऐकेल.” शनिवारी पाहुण्यांना ब्राह्मण सभेकडून पात्र सुपारी झाली. पंडित शिवचंद्र समभूषण हे अध्यक्षस्थानी होते. महाराणी तपस्विनी माताजी याहि सभेला आल्या होत्या. प्रथम पाठशाळेतील मुलींनी संस्कृत पत्रे म्हटल्यावर अध्यक्षानी संस्कृतात स्वागतपर भाषण केले. टिळक व खापर्डे यांनी चातुर्वर्ण्यधर्म या विषयावर भाषण करून हल्लीच्या काळी सर्व वर्गांची सहकारिता झाली पाहिजे तरच कार्य होईल असे सांगितले. शेवटी गंधाक्षता होऊन सभा समाप्त झाली. नंतर काली घाटावर उघड्या मैदानात सभा झाली ती फारच मोठी होती. टिळकानी यज्ञ व स्वार्थत्याग यांची महति आणि खापर्डे यांनी कुंष्णशिष्टाई या विषयावर भाषणे केली.

रविवारी सकाळी म्हणजे कलकत्ता येथील टिळकांच्या वाढत्या मुक्कामाच्या सातव्या दिवशी गंगास्नानाच्या मिरवणुकीचा मोठा समारंभ झाला. तोंडाला संकीर्तन व मेळेवाल्यांचे भजन सुरू होते. मागून कापडावर काढलेल्या पाहुण्यांच्या तसविरी उभ्या धरून स्वयंसेवक चालू होते. ही मिरवणूक अर्धा मैल लांब होती. सर्वांच्या मागून शिवाजीची मूर्ती चतुर्दोला नामक वाहनात घालून चालविली होती. मृदंग टाळ शंख सुरूच होते. स्नानानंतर भाषणे फोटोग्राफ वगैरे झाल्यावर दोनप्रहरी मेजवानी व रात्री व्यापारी वैश्यसभेमार्फत पानसुपारी झाली. तेव्हा “मारवाडी व व्यापारी लोकाना विलायतेला जाऊन धर्म राखून व्यापार करणे शक्य आहे व तेथे आपल्या व्यापारी संस्था निघाल्या तर मोठे कार्य होणार आहे” असे टिळकानी सांगितले. सोमवारी टिळकानी कन्या पाठशाळा कापड-बझार वगैरे संस्थाना भेटी दिल्यावर रात्री बाबू सुबोधचंद्र मलीक यांच्या घरी बागेतील फराळाचा समारंभ झाला. या मुक्कामात राणा प्रतापादित्य व सुराजउदौला वगैरे नाटकांचे प्रयोग पाहुणे मंडळींना मुद्दाम दाखविण्यात आले. अशा रीतीने एक आठवडाभर कलकत्त्यास राहून व अनेक प्रकारचे कार्यक्रम साजरे करून पाहुणे मंडळी मंगळवारी सकाळी कलकत्त्याहून निघून वाटेत खरगपूर येथे पुन्हा उतरली व बुधवारी नागपुरास पोचली. या वेळी टिळकांचा मुक्काम अँडव्होकेट बळवंतराव महाजन यांचे घरी होता. येथेहि एक दिवसभर भरपूर कार्यक्रम झाला. संध्याकाळी व्यंकटेश थिएटरात व्याख्यान देताना टिळकानी स्वदेशी बहिष्कार हाच विषय सांगितला. त्यांचे म्हणणे स्वदेशी माल वापरा असे सांगितले म्हणजे परदेशी माल वापरू नका असे सांगावे लागतच नाही. कारण ‘स्वयोषिति रतिः’ ह्या वचनाचा आधार घेतल्यास स्वदेशीच्या उपदेशापासून बहिष्काराचा उपदेश आपो-

आप अभिन्न ठरतो. तसेच रात्री व्यापारी मंडळीना व दुसरे दिवशी सकाळी विद्यार्थ्यांना व्याख्यान देऊन ते मुंबईस आले.

(११) विलायतेतील चळवळ

सन १९०४ च्या मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेत हिंदुस्थानात व विलायतेत राष्ट्रीय सभेचे काम करावे असे ठरले. त्याची अंमलबजावणी १९०५ च्या मे महिन्यात काही थोडी झाली. तारीख ३ मे रोजी फेरोजशहा मेथा यांच्या अध्यक्षतेखाली जाहीरसभा भरून त्यात इंग्लंडला शिष्ट मंडळ पाठविण्याचे ठरले. सर डब्ल्यु वेडर-बर्न व टिळक यांनी काँग्रेसमध्ये मांडलेल्या ठरावाअन्वये हे डेप्युटेशन जावयाचे होते. पूर्वी १८८५ साली असेच एक शिष्टमंडळ पाठविण्यासंबंधाने सर दिनशा पेटिट यांच्या अध्यक्षतेखाली अशीच सभा भरली होती. दादाभाईंचे त्यात भाषण झाले. त्याच प्रसंगाची आज आठवण होते अशा अर्थीचे फेरोजशहा मेथा यांनी भाषण केले. सभेने प्रोफेसर गोखले व बॅरिस्टर महमद अली जिना या दोघांना शिष्टमंडळाचे घटक म्हणून पाठवावे असा ठराव केला. शिष्टमंडळ पाठविण्याचा हेतु विलायतेतील राजकारणात हिंदुस्थानाचे हित पाहणारा असा एखादा वेगळा पक्ष निर्माण करावा असा होता. हा पक्ष लिबरल पक्षाच्या अंतर्गत असला तरी तसा असण्यास हरकत नाही असेहि मत प्रगट करण्यात आले. गोखले यांच्या अंगची हुशारी वक्तृत्व सभ्यपणा शील त्यांचा कामकाजाचा अनुभव व कर्तृत्वशक्ति यांची स्तुति मुंबईकरानी केली तिचा उल्लेख करून टिळकानी जिना यांच्या निवडणुकीबद्दल मात्र नापसंती दर्शविली. कारण ते अजून अगदी तरुण असून त्यांना कामकाजाचा अनुभव नव्हता. आणि त्यांचे नावहि बाहेर विशेष कोणी ऐकले नव्हते. “ हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी म्हणून विलायतेस जाणाऱ्या गृहस्थाचे काम इतके जोखमीचे आहे की नामदार गोखले यांच्या सारखे इकडच्या भट्टीतून तावून सुलाखून निघालेले गृहस्थहि प्रसंगविशेषी चुकून घसरतात. ” टिळकांचे हे लिहिणे लेकी बोले सुने लागे ह्या पद्धतीचे होते. गोखल्यासारखे लोक घसरतात हे जे टिळकानी म्हटले त्यात प्रत्यक्ष गोखले यांना नाव ठेवावयाचे नव्हते तर जिना यांना पाठवू नये असे म्हणण्याचा होता. गोखले यांची वकील म्हणून विलायतेला जाण्याची ही पहिली खेप होती. तथापि मुंबई कायदेकौन्सिलात दोन तीन वर्षे व वरिष्ठ कायदेकौन्सिलात तीन वर्षे त्यांनी काम केलेले असल्यामुळे त्यांच्या योग्यतेविषयी मुंबईकरांना दृढ विश्वास वाटत होता. शिष्टमंडळ म्हणून गोखले व बॅरिस्टर जिना यांना विलायतेस पाठवावे असे ठरल्याप्रमाणे गोखले हे गेले. जिना हे जाऊ शकले नाहीत. लाल लजपतराय हेहि विलायतेस याच वेळी गेले होते. त्यांची जोड गोखल्यांना चांगली मिळाली. लजपतराय हे स्पष्ट बोलणारे होते. गोखले हे स्पष्ट बोलतील व अप्रीति सोसण्याला तयार होतील याविषयी टिळकानाच काय पण इतरांनाहि बरीच शंका होती.

पण या खेपेस गोखल्यानी टिळकांच्या अपेक्षेपलीकडे काम केले. गोखले यांनी कोणताही पडदा किंवा भीड मनात न ठेवता स्पष्टपणे आणि जोराने हिंदुस्थानची सद्यःस्थिति आणि कर्शनसाहेबांची कुटिल राजनीति यांचे चित्र आपल्या श्रोत्यांपुढे मांडले. त्यांच्या भाषणाचे त्रोटक सारांश तारेने इकडे आले. तेव्हा त्यांच्या भाषणात कोठे काही तरी मखली असेल कोठे काही हातचे राखून ठेवले असतील असे प्रथम वाटले. पण पुढे प्रत्यक्ष साग्र रिपोर्ट आले ते वाचून गोखले यांनी लोकांची बाजू फार चांगली मांडली असे दिसून आले. त्यांनी बंगाली बहिष्काराची मीमांसा व समर्थनही केले आणि आपल्या इंग्रज श्रोत्यांना असे सांगितले की “तुम्ही कदाचित् रागावाल पण तुम्हाला राग आला तर तोच मला इष्ट आहे.” या गोष्टीबद्दल टिळकानी केसरीतून गोखल्यांचे उघड अभिनंदन केले. गोखले यांनी स्वराज्याची किंवा होमरूलची मागणी केली. ते स्वदेशी पोषाखाने सभेला जात असत. “हिंदी लोक राष्ट्रीय बुद्धीने एक होणार आहेत व सरकारचा समाचार घेण्याला सिद्धता करित आहेत. न्यायाने स्वराज्य न दिले तर हिंदी लोक जुलूमाला त्रासून आपल्या बलाने राज्य घेऊ पाहातील तर त्याला प्रतिकार करण्यासाठी विलायती सैन्य पाठविण्यात येऊ नये इतकी खबरदारी मात्र तुम्ही घ्या म्हणजे झाले !” या गोखल्यांच्या उद्गारांनी तर टिळक फारच खुष झाले. ‘केसरीकार हे मताचे अभिमानी आहेत माणसाचे अभिमानी नाहीत किंवा व्यक्तिशः कोणाचाहि द्वेष करणारे नाहीत’ हे टिळकांचे स्वतःविषयीचे म्हणणे यावरून उघड दिसून आले.

१९०५ च्या नोव्हेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात नामदार गोखले विलायतेतून परत फिरले. त्यांची कामगिरी एकंदरीने चांगली झाली असे तिकडील हकीकतीवरून दिसून आल्याने टिळकानी केसरीत तसे लिहून त्यांचे स्पष्ट अभिनंदन केले. त्यांच्या पूर्वी थोडे दिवस लाला लजपतराय हेहि परत आले. केसरीच्या प्रतिनिधीने त्यांची मुद्दाम मुलाखत घेतली. त्यात त्यांनी असे सांगितले की “विलायतच्या लोकांनी आमची भाषणे लक्ष लावून ऐकली. आम्हीहि इकडे चाललेली दांडगाई भीडभाड न ठेवता त्यांच्यापुढे ठेवली. तेव्हा लोक आम्हाला म्हणाले “तुम्ही सांगता हे खरेच वाटत नाही. तुम्ही तीस कोटी लोक असला जुलूम चालवू देता कसे ?” ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी आपले काम ठीक करित आहे. पण इंडिया पत्र चालवण्याला कोणी हिंदी गृहस्थच यापुढे नेमावा असे मत बनत चालले आहे. वास्तविक कोणताहि पक्ष विलायतेत अधिकारारूढ झाला तरी आम्हाला विशेष फायदा होणार नाही. तथापि विलायतेस चळवळ केली पाहिजे आणि त्या बरोबर स्वावलंबनाच्या तत्त्वावरहि इकडे जोराची चळवळ केली पाहिजे. बहिष्काराची चळवळ मान्य आहे. आणि उद्या वंगभंग रद्द झाला तरी इतर राजकीय हेतु साधण्याकरिता आम्ही ती पुढेहि चालविली पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी चळवळीत पडले पाहिजे. तिकडील विद्यार्थी असेच करतात. चळवळीत, पडल्याबद्दल त्यांना शाळातून काढून

लावले तर त्यांच्याकरिता स्वतंत्र राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापले पाहिजे. यंदाच्या राष्ट्रीय सभेने स्वदेशीचा विषय मुख्यतः हाती घ्यावा.”

गोखले हेहि डिसेंबरच्या प्रारंभी मुंबईस येऊन दाखल झाले. तेथून ता. १० रोजी सकाळी पुण्यास आले. त्यांचे स्वागत स्टेशनावर करण्याचे पुणे काँग्रेस कमिटीने ठरविले. त्याप्रमाणे समारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. डॉ. देशमुख वगैरे मंडळी स्टेशनावर त्यांना सामोरी गेली होती. ते गावात येण्याच्या वाटेवर तीनचार ठिकाणी कमानी उभ्या करून शृंगारलेल्या होत्या. आणि ठिकठिकाणी पानमुपाऱ्याहि करण्यात आल्या. स्टेशनावरून गोखले परत आपल्या घरी जाण्याचे सुमारास गायकवाड वाड्यात प्रसिद्ध शरसंधानपट्ट राणा सरतानसिंह यांचे तिरंदाजीचे खेळ चालले होते व ते पाहण्याला शेकडो मंडळी जमली होती. तेव्हा घरी जाताना वाटेवर गायकवाड वाड्यात गेले असता खेळ पाहिल्यासारखेहि होईल व टिळकांच्या वाड्यात गेले असेहि होईल अशा दुहेरी हेतूने गाडी नारायण पेठेतून घेण्याविषयी त्यांच्या मंडळीकडून सुचविण्यात आले. ते मान्य करून पण प्रथम घरी जाऊन व पोशाख वगैरे उतरून गोखले नंतर मुद्दाम वाड्यात आले. तेथे टिळकांची व त्यांची गाठ झाली. त्याच दिवशी सायंकाळी गोखल्यांचा सत्कार करण्याकरिता रे मार्केटचे मैदानात सभा भरविण्यात आली. सभेला चार पाच हजार लोक होते. अध्यक्षचे जागी डॉ. नानासाहेब देशमुख यांची योजना झाली. आणि गोखल्यांचे आभार मानून त्यांचा सन्मान करण्याचा मुख्य ठराव स्वतः टिळक यानीच मांडला. प्रथम विनोदबुद्धीने टिळकानी असे सांगितले की “ गोखल्यांच्या हालचालीत काही विशेष गुण असा आहे की त्या क्रांतिसूचक असतात. १८९७ साली ते विलायतेस गेले त्या वेळी मागे मुंबई इलाख्यात गडबड उडाली. यंदा ते विलायतेस गेले तर इकडे स्वदेशी चळवळ होऊन बंगाल्यात धामधूम झाली. आणि ते हिंदुस्थानात परत आले तो तिकडे विलायतेत प्रधान मंडळाची उलथापालथ झाली. टिळकांचा आशय असा की या देशाच्या दैवयोगाने जो जो फेरबदल होईल त्याचा फायदा आपल्या देशभक्तीने विशेषतः आपल्या नीटस पद्धतीने आणि गोड वाणीने करून देण्याला गोखले हे योग्य आहेत व तो उपयोग त्यांनी करून घ्यावा अशी लोकांची त्यांचे विषयी अपेक्षा असते. ” स्वदेशाच्या दैवयोगाशी व्यक्तिशः ज्याचे ग्रहबल असे जोडले गेले तो मनुष्य मोठा असे सहजच ठरते. इकडील अधिकाऱ्यांचे समर्थन करणारे प्रतिष्ठित वाकपंडित विलायतेस असता त्यांचे म्हणणे मोडून काढून विलायती लोकांच्या मनावर चांगला परिणाम होईल अशा रीतीने गोखल्यांनी इकडील राज्यपद्धतीचे दोषाविष्करण उत्तम रीतीने केले. आणि हे काम अवघड व जबाबदारीचे असताहि त्यांनी ते फार चांगल्या रीतीने पार पाडले असे सांगून टिळकानी अभिनंदनाचा ठराव सभेपुढे मांडला. त्याला शेट रामनारायण व दादासाहेब करंदीकर यानी अनुमोदन दिल्यावर तो सर्वानुमते मंजूर झाला.

गोखले आणि टिळक हे दोन राजकारणी मोठे पुरुष एकाच शहरात राहून एकाच क्षेत्रात सुमारे पंचवीस वर्षे देशकार्य करित होते. या पंचवीस वर्षांत त्यांचे संबंध बहुधा प्रतिपक्षाचे असे राहिले. दोघांचे स्वभाव दोघांची काम करण्याची पद्धति वेगवेगळी. शिवाय व्यक्तिशः स्पर्धेचे प्रसंग पावलेपावली ठेवलेले. दोघानी आपल्या डोळ्यापुढे ठेवलेले पुढारी जसे वेगळे तसेच दोघांचे अनुयायींमंडळहि वेगळे. प्रत्येक आपआपल्या परीने प्रबळ व प्रसिद्ध. यामुळे या दोघांमधील धावते युद्ध जवळ जवळ वीस वर्षे एकसारखे सुरू होते. यांचे हे विरोधी संबंध कळसाला जाऊन पोचल्याची उदाहरणे पूर्वी काही घडली होतीच. पण याहिपेक्षा पुढे ती आणखी पुष्कळच घडून यावयाची होती. दोघेहि एकाच वेळी राजकारणाच्या आकाशात तळपत रहात असून त्यातील प्रत्येकाचे गुणदोष दुसऱ्याच्या तुलनेनेच घेतले जात व केवळ विरोधामुळे ते आहेत त्याहून अधिक भासत. प्रत्येकाने दुसऱ्याला हतप्रभ करण्याचे पुष्कळ प्रसंग आणले व वेगवेगळ्या प्रसंगी प्रत्येकाने त्यात यशहि मिळविले. पण या पंचवीस वर्षांत यांची युति एकदाच घडून आली ती वर दर्शविलेल्या प्रसंगी. या युतीत सूर्याने आपला प्रखरपणा व तेज आकृष्ट व अंतर्हित करून चंद्राचेच तेज अधिक उज्ज्वल करून लोकाना दाखविले. यांची युति खरोखर जर अशीच नित्य राहिल तर काय बहार होईल असे पुष्कळ लोकाना व विशेषतः उभयतांचे स्नेही असणाऱ्या डॉ. देशमुखासारख्या लोकाना फार वाटे. पण ते वाटून काय उपयोग ! ग्रहांची गोष्टच अशी असते की ते एकाच कक्षेत परिभ्रमण करित असले तरी त्यांची मूलस्थाने वेगळी गति वेगळी निकट सान्निध्याने आश्रय घेण्याची राशिनक्षत्रे वेगळी आणि त्या योगाने लोकाना त्यांच्यावरून मिळणारी फलेहि वेगळी. अगदी क्वचित् प्रसंगी त्यांची अशी युति व्हावयाची आणि तेवढ्यापुरते लोकानी त्यांजकडे पाहून कौतुक करावयाचे. पण हा योग किंचित काल टिकणारा असल्यामुळे त्याच्यातले अंतर पुन्हा वाढावयास लागावयाचे. म्हणून लौकरच राशीचक्राच्या दोन टोकाना ते दोघे असल्याचे दिसून आले.

असो. ता. १२ डिसेंबरच्या केसरीत टिळकानी गोखले यांचे चित्र तयार करवून ते नक्षीदार चौकटीत बसवून प्रसिद्ध केले. त्याच अंकात मुंबईच्या केसरीच्या बातमीदाराने गोखल्यांची घेतलेली मुलाखात प्रसिद्ध झाली. त्यात गोखले यांनी असे सांगितले की, “ विलायत व हिंदुस्थान दोन्ही ठिकाणी काम केले पाहिजे. विलायतेतले काम केव्हाहि टाकून देता येणार नाही. मात्र इकडे हिंदुस्थानात पुढाऱ्यांत दुही माजली ती मोडली पाहिजे. इकडील चार दोन चांगली माणसे विलायतेत काही वर्षे जाऊन राहिली पाहिजेत व नवीन माणसेहि मधून मधून पाठवली पाहिजेत. बंगाली लोकाना आपण मदत केली पाहिजे. पण इतरहि काम पुष्कळच आहे. स्वदेशी बहिष्कार यासंबंधी मी आपले म्हणजे राष्ट्रीय सभेपुढे मांडणार आहे. आय-रिश लोकानी चळवळ करून अजून होमरूल नाही तरी इतर बऱ्याच गोष्टी मिळ-

विल्या. पण त्या चळवळीच्या जोरावर फुरसतीच्या वेळी देशहिताचे काम करण्याची पद्धत आपण आता टाकून दिली पाहिजे. ”

गोखले व लजपतराय हे दोघांही एकच काम करून आले असता त्यांच्या मतात व विचारसरणीत थोडासा फरक दिसलाच. पण तो रुचिभेदाचा व संस्कारभेदाचा परिणाम आहे असे म्हणून केसरीने एकवाक्यता केली. सूक्ष्म पहावयाचे तर गोखले यांची भिस्त शिष्टाई व वाकिली यावर अधिक तर लजपतराय यांची भिस्त स्वाधीनतेचे उद्योग करण्यावर अधिक. पण तूर्त तरी बंगालप्रकरणात दांवांची एकवाक्यता आहे असे केसरीने दर्शविले. लजपतराय व गोखले यांच्या धोरणातील भेद पुढे लवकरच दिसून येणार होता व त्याची तयारी डिसेंबर महिन्यात बनारस येथे होणाऱ्या राष्ट्रीय सभेच्या तयारीबरोबरच चालू होती.

या वेळच्या विलायतेतील चळवळीचा उल्लेख करिताना एका विशिष्ट पण देशभक्त व्यक्तीचा उल्लेख करणे अवश्य आहे. ती व्यक्ति पंडित शामजी कृष्णवर्मा ही होय. हिंदी राजकारणात ही अपूर्व चीज होऊन गेली. हे गृहस्थ प्रथम अगदी सामान्य स्थितीत असून गोपाळराव हरि देशमुख यांच्या शिफारशीने स्वामी दयानंद यांच्या सहवासाने व प्रो. मॉनियर वुडहल्यम यांच्या आश्रयाने विलायतेत गेले. तेथे संस्कृत शिष्यवृत्ति मिळवून बी. ए. बॅरिस्टर झाले. तिकडून शिफारसपत्रे आणून कित्येक देशी संस्थानातून दिवाण कौन्सिलर वगैरे पैशाच्या व अधिकाराच्या जागांचा उपभोग त्यांनी घेतला. आणि द्रव्यांजन भरपूर झाल्यावर पोटी मूलबाळ नाही म्हणून पत्नीसह विलायतेस जाऊन कायमचे राहिले. विलायतेतील राहणीचा खर्च चांगला भागवून शिवाय त्यांच्या गाठी दरवर्षी काही शिल्लक राही. तिचा उपयोग त्यांनी हिंदुस्थानच्या हिताकरिता करण्याचे ठरविले. ‘ इंडियन-सोशियलजिस्ट ’ नावाचे एक लहानसे व स्वस्त वर्तमानपत्र त्यांनी काढले. आणि हिंदी तरुण विद्यार्थ्यांकरिता काही शिष्यवृत्त्या निर्माण केल्या. इकडे देशी संस्थानातून अधिकाराच्या जागावर असता त्यांची मते कशी होती माहित नाही. पण विलायतेत या पक्षाच्या द्वारे त्यांनी होमरूलची म्हणजे हिंदी लोकाना स्वराज्याचे पूर्ण अधिकार देण्याची कल्पना फैलावण्यास सुरवात केली. निर्भेळ स्वावलंबनाचाहि पुरस्कार ते करू लागले. ‘ इंडियन होमरूल सोसायटी ’ या नावाची एक सभा त्यांनी तेथे काढली. सालीना दोन हजार रुपयांच्या अशा एकंदर सहा शिष्यवृत्त्या त्यांनी ठेवल्या. त्या मुख्यतः पदवीधराकरिता होत्या. त्या प्रांतवार वाटून दिल्या होत्या. पण शिष्यवृत्तीची मुख्य अट अशी होती की ती स्वीकारणाराने पुढे सरकारी नोकरी करणार नाही अशी प्रतिज्ञा लिहून द्यावी. इंडियन होमरूल सोसायटीच्या जोडीला ‘ इंडिया हाऊस ’ या नावाचे एक भोजनवसतिगृह त्यांनी काढले व तेथे फार थोड्या खर्चात विद्यार्थ्यांची जेवणाखाण्याची व राहण्याची सोय केली. या एकंदर योग्य योजनेचा उपयोग चांगला होतो असे दिसून आले तर पुढे दोन अडीच लाख रुपयांची रक्कम कायमचीच बाजूला काढून ठेवून

शिष्यवृत्त्यांची परंपरा अखंड चालण्यासारखी व्यवस्था करण्याचा त्यांचा विचार होता. आजपर्यंत विलायतेत जाणारे विद्यार्थी पुढे सरकारी नोकरी मिळविण्याकरिता जात. पण पुढे सरकारी नोकरी करणार नाही अशी प्रतिज्ञा विद्यार्थ्यांपासून मागणाऱ्या या अगदी नव्या प्रकारच्या शिष्यवृत्तीचे कौतुक लोकाना वाटल्यास आश्चर्य नाही.

इंडिया हाऊस ही संस्था लंडन येथे ता. १ जुलई १९०५ रोजी सुप्रसिद्ध सोशियालिस्ट व्हाइडमन यांच्या हस्ते उघडण्यात आली. त्या वेळी कित्येक युरोपियन गृहस्थ तसेच दादाभाई नौरोजी वगैरे हिंदी गृहस्थ हजर होते. दादाभाई नौरोजी यांना पंडित शामजी यांची मते प्रथमपासूनच मान्य नव्हती असे दिसते. कारण संपूर्ण स्वराज्य मागण्याची कल्पना बोलून दाखविणे हे आज अकाली घडत आहे असे दादाभाईंचे मत होते. उलट व्हाइडमन हे इंग्रजी साम्राज्याचे कट्टे शत्रू असून त्या काळात हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्याला इतका शिव्या देणारा दुसरा कोणीही नव्हता. वास्तविक दादाभाई नौरोजी यांनी काढलेला सिद्धांत म्हणजे हिंदुस्थानच्या शरीरातून इंग्रजी अमलाने रक्तशोषण पार केले आहे हा सिद्धांत आणि व्हाइडमन यांचा सिद्धांत एकच होता. पण दोघांची बोलण्याची भाषा थोडी वेगळी होती. शिवाय हिंदी स्वातंत्र्याची कल्पना व्हाइडमन हे प्रतिपादीत ती दादाभाई यांना मान्य नव्हती. यामुळे पंडित शामजी यांचे आणि व्हाइडमन यांचे जसे जुळे तसे त्यांचे व दादाभाईंचे जुळत नसे. याच सुमारास नामदार गोखले हे विलायतेत जाऊन शिष्टमंडळाचे काम करू लागले होते. आणि तेथे असा एक वाद आपापसात उत्पन्न झाला की हिंदी मुत्सद्यांनी विलायतेतील कोणत्याही एका विशिष्ट पक्षाला चिकटवून घेऊन चळवळ करावी की या कामी त्यांनी सर्व पक्षाला आपले म्हणावे? लॉर्ड अँव्हररी यांचे मत असे की एका पक्षाला सामील होऊन चळवळ करणे चुकीचे होईल. मिस्टर थॉर्बर्न यांनीही तेच मत प्रगट केले. त्यांचे म्हणणे असे की लिबरलपक्ष हिंदुस्थानाला सहानुभूति दाखवितो खरा पण तिच्या मुळाशी खरी इच्छा हिंदुस्थानचे कल्याण करण्याची नसून कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्षाचा पाडाव करण्याची असते. लिबरल पक्ष अधिकारारूढ झाला तरी तो हिंदुस्थानातील गोऱ्या लोकांचा पाठपुरावा केल्याशिवाय राहणार नाहीच. हिंदुस्थानच्या व्यापाराच्या रक्षणाकरिता विलायती मालावर जकात बसविण्याचा शब्द काढा की लिबरल लोक तुमच्याकडे पाठ फिरविल्याशिवाय राहणार नाहीत. सॅम्युअल स्मिथ हे मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेत हजर होते. यांचे मत असे की लिबरलपक्ष हिंदुस्थानला त्यातल्यात्यात अधिक मदत करील. पण दोन्ही पक्षाशी हिंदी पुढाऱ्यांनी सलोखा ठेवावा. मात्र विलायतेतील जहाल पक्षाशी त्यांनी संबंध ठेवू नये. आयरिश पुढारी जस्टिन मॅकार्थी यांच्या मते कोणाही एकास चिकटून राहू नये. पेर्निंग्टन यांचे म्हणणे असे की दोन्ही पक्ष मला सारखेच वाटतात. उद्या सर बुइल्यम वेडरबर्न हे लिबरल पक्षातर्फे विलायत सरकारचे स्वजिनदार झाले तर

हिंदुस्थानाकडून विलायतेला मिळणाऱ्या लष्करी खर्चापैकी एक पै देखील कमी करण्यास तयार होणार नाहीत. तथापि दगडापेक्षा वीट मऊ या नात्याने कॉन्सर्व्हेटिव्हपेक्षा लिबरल बरा. विलायतेस शिष्टमंडळ पाठविण्याची कल्पना नवीनच असल्यामुळे कामाला प्रारंभ कसा करावा हा एक विचाराचा प्रश्न होता. पायंडा घालावयाचा तो बरोबर घालावा त्यात चूक होऊ नये अशी इच्छा सहजच असणार. पण याचा निर्णय लौकरच असा ठरला की हिंदी शिष्टमंडळाने लिबरलपक्षाच्या पंखाखाली राहून काम करावे आणि विलायतेतल्याहि जहाल पक्षाशी अगदी फटकून वागावे.

विलायतेतहि हिंदुस्थानप्रमाणे पक्षभेद असत. आणि क्षेत्रात एका उपाध्यायाच्या घरी यजमान शिरला म्हणजे दुसऱ्या उपाध्यायाला जसा मत्सर वाटतो तसा हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यानी एका पक्षाचा आश्रय केला म्हणजे दुसऱ्यास त्याचे वैषम्य वाटे. वास्तविक गरीब विचारे हिंदुस्थान. इंग्रजमुत्सद्यांवर त्याच्या हातून प्रत्युपकार कसला होणार ? प्रधान मंडळात जागा राहोच पण मतदार संघाकडून निवडणूक होण्यापुरताहि हिंदुस्थानच्या सहानुभूतीचा किंवा मदतीचा उपयोग इंग्रज मुत्सद्याला होणे शक्य नव्हते. उलट जो उमेदवार निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात किंवा भाषणात हिंदुस्थानचा उल्लेख प्रामुख्याने किंवा कळकळीने आणील त्याला विक्षिप्त म्हणून गणले जाण्याचा संभव. तथापि रोमन साम्राज्यात वकिलाची प्रतिष्ठा त्याच्या मिळकतीवरून न होता त्याच्याभोवती फुकटया गरीब कुळांचा गराडा केवढा मोठा असेल त्यावरून मोजीत. त्याप्रमाणे हिंदी मुत्सद्यांकडून होतकरू किंवा कर्त्या इंग्रज मुत्सद्याला लभ्यांश नसला तरी त्याच्या आश्रितगणात मोठी भर पडे.

१९०३, १९०४, १९०५ या सालात विलायतेत हिंदुस्थानासंबंधाने चळवळ करण्याचे प्रयत्न ह्याम वेडरबर्न लाल लजपतराय गोखले वगैरेनी केले. पुढे कर्झनशाही संपून कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचा मोड होऊन लिबरलपक्ष अधिकारारूढ झाला. आणि पंडित मोल्लेसारखे गृहस्थ हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी झाले तेव्हा आता काहीतरी विलक्षण क्रांति विलायतेच्या घोरणात होणार असे नेमस्त लोकाना वाटू लागले होते. पण त्यानी जे पहिले भाषण पार्लमेंटमध्ये केले त्यातच त्यानी भ्रमाचा भोपळा फोडला ! कर्झनसाहेबांचा व कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचा पाडाव झाला. पण एका पक्षाने जे केले ते दुसरा सहसा बदलत नसतो यामुळे बंगालच्या फाळणीचा प्रश्न पार्लमेंटात निघताच मालेसाहेबांनी सांगून टाकले की ती फाळणी राजकीय हेतूने कोणी केली नव्हती आणि ती लोकांच्या इच्छेविरुद्ध असली तरी ती होऊन गेली असल्यामुळे लोकाना तिचे वाईटहि वाटत नाहीसे झाले आहे म्हणून ती आता फिरविण्याचे कारण नाही. तसेच हिंदुस्थानातील लोकाना अधिक राज्याधिकार देण्यासंबंधाने ते म्हणाले की ह्या लोकांची लायकी मला कबूल आहे पण लिबरल पक्षाकडून एकदम पुष्कळसे अधिकार मिळतील असे मानणे मूर्खपणा होय. बंगाली लोकांची निराशा मोल्ले यांच्या भाषणाने इतकी झाली की ती तार

चाचणारानी जागच्याजागी विलायती कापडाची २. . . त्याचा . . .
 अंगाला फासून ते चालते झाले. राजनीति ही प्रथम स्वायत्त ओळखते आणि
 मागून तर्कशास्त्र तदनुकूल असले तर त्याकडे वळते. तात्पर्य मनाने कोणी कितीही
 उदार असला तरी राज्यकारभारात तडाखा बसल्याशिवाय अभिमानाचे पटल डोळ्या-
 वरून दूर होत नाही. फाळणी होऊन गेली म्हणून वज्रलेप व्हावयाचीच तर पार्ल-
 मेंटचा वरिष्ठ अधिकार तो काय ? पण जसे मोलें तसेच त्यांचे पार्लमॅट ! म्हणून
 शेवटी 'आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः' हेच वचन खरे ठरते असे टिळकानी केसरीत
 यावर लिहिले.

तथापि पार्लमॅटामध्ये प्रधान मंडळात क्रांति होऊन लिबरल पक्षाने प्रधानमंडळ
 बनविले ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या फायद्याची झाली असे पुष्कळना वाटले. इंडियन
 पार्लमॅटरी कमिटी पूर्वीच बनविण्यात आली होती. तिच्या विनंतीवरून गोंपाळराव
 गोखले पुन्हा विलायतेत गेले. कमिटीत १६० सभासद सामील झाले असून गोख-
 ल्यांच्या चळवळीकडे इंग्लंडातील लोकांचे बरेच लक्ष येदा लागले. मोलें आणि
 गोखले यांच्या गाठीभेटी होऊ लागल्या. आणि आपल्या अडचणी काय त्या मोलें
 यांनी गोखले यांस सांगितल्या. त्यामुळे गोखले यांच्या भाषणात त्या अडचणींचा
 उल्लेख येऊ लागला. टिळकाना ही गोष्ट पसंत पडेना. ते ह्मणत "नवीन प्रधान
 जाग्यावर आला असता त्याला कोणतीही नवीन गोष्ट समजून घ्यायला बराच वेळ
 लागतो ही गोष्ट खरी. तथापि हिंदुस्थानच्या वकिलाने असल्या गोष्टींना आपल्या
 भाषणात प्रसिद्धपणे महत्त्व देऊ नये. हिंदुस्थानाला स्वराज्याचे अधिकार देण्याला
 काही अडचणी खऱ्या होत्या व काही अडचणी न करत्याचा वार शनिवार या न्यायाने
 अधिकारी शोधून काढीतच असतात. पण प्रतिनिधि म्हणून गेलेल्या मुत्सद्याने ह्या
 सबबीने कुंठित होणे बरे नाही. अडचणी जशा अधिकाऱ्यांना तशाच लोकानाहि
 होत्या. मोठे अधिकार एकदम देण्याला अडचणी असतील. पण जर एखादा अधिकारी
 व्यक्तिशः वाईट आहे असे बहुमताने ठरले तर त्याला काढून टाकण्याला तरी
 स्टेट सेक्रेटरीला अधिकार असतो का नाही ? आणि कोणतीही नवी गोष्ट करण्याने
 अधिकाऱ्याच्या इभ्रतीला धक्का पोचतो असे म्हटल्याने सुधारणा होणेच शक्य
 नाही. इकडे मोलेंसाहेब सहानुभूतीच्या अघळपघळ गप्पा सांगत आहेत. त्यांचा
 वल्लगाळ रस दहा पदरातून लोकांच्या तोंडी जेव्हा पोचेल तो पोहचो ! पण
 बंगाल्यातील पोलिस अधिकारी आणि फुल्लर साहेबांसारखे प्रतिगव्हर्नर हे राज
 लोकांच्या तोंडात जुलुमाचे नवे जळजळीत निखारे ओतीत होते. त्याची आग कशाने
 विस्वावी ! दुर्योधन जन्माला आला तेव्हा अपशकून फार आले. तेव्हा धर्मशील
 तत्ववेत्त्यांनी धृतराष्ट्राला सांगितले की "बाबा हा मुलगा पांढऱ्या पायाचा आहे.
 त्याला तू टाकून दे." पण लोक सांगतात हे खरे असे माहीत असताहि मुलाला
 टाकून देण्याचे धारिष्ट्र धृतराष्ट्राच्या अंगी नव्हते." मोलें साहेबांची स्थिति
 अशीच झाली.

कर्मधर्मसंयोगाने आयर्लंडमध्ये 'सिनफेन'ची चळवळ याच सुमारास सुरू झाली. या चळवळीचे पर्यवसान पुढे कसे झाले हे आता सर्वांना माहितच आहे. आयर्लंडात राष्ट्रीय चळवळ फार जुनी होती. तथापि ग्लॅडस्टन आणि त्यांच्या मागून अँस्क्विथ यांची होमरूल विले नामंजूर झाल्यानंतर विलायतेत चळवळ करण्याच्या कल्पनेला पुष्कळच कमीपणा आला आणि जे काय व्हावयाचे ते अखेर केवळ स्वावलंबनानेच होईल असे पुढाऱ्यांना वाटू लागले. ता. २८ नोव्हेंबर रोजी आयरिश नॅशनल कौन्सिलपुढे आर्थर ग्रिफिथ याने या नव्या चळवळीचा प्रारंभ केला. या चळवळीचे नाव सिनफेन म्हणजे 'आमचे आम्हीच' असे होते. नाव लहान पण त्यात अर्थ बराच असल्याने ते हातोहात फार लवकर पसरले. आयर्लंडची व हिंदुस्थानची स्थिति अगदी सारखी नव्हे. पण स्वदेशी चळवळ हे सिनफीनचेच एक प्रकार प्रतिबिंब होय. ग्रिफिथ याने असे दाखविले की आयरिश लोकानी स्वावलंबी जर्मन लोकांचे उदाहरण डोळ्यापुढे ठेवावे. राजकीय राष्ट्रीयत्व जर्मनी-मध्ये पूर्वीच आले होते. पण खुल्या व्यापाराचे खूळ टाकून देऊन राष्ट्रीय अर्थ-शास्त्राची तत्वे अनुसरणे अधिक श्रेयस्कर होय हे अर्थशास्त्रवेत्ता लिस्ट याने जर्मनीला शिकविले. या तत्वाच्या मागे जर्मनीची राजसत्ता होती तशी आयर्लंडात किंवा हिंदुस्थानात नव्हती. पण जनतेने मनात आणल्यास ती उणीव तिला भरून काढता येते असा आर्थर ग्रिफिथ याला विश्वास होता. आणि हिंदुस्थानानेहि असाच विश्वास धरवा असे टिळकांचे म्हणणे होते.

(१२) कर्शनशाही—खरा कोण खोटा कोण

१९०५ च्या फेब्रुआरी महिन्यात लॉर्ड कर्शन यांनी आपल्या उद्दामपणाच्या मनोदैर्घ्यावर शिखर चढविले. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदानाचा समारंभ झाला त्या वेळी त्यांनी विद्यार्थ्यांना उद्देशून भाषण केले त्यात समोरच्या विद्यार्थ्यांना व पर्यायाने हिंदी जनतेला खरे बोलण्याला शिकण्याचा उपदेश केला ! सगळ्या राष्ट्रांना प्रसिद्धपणे खोटे बोलणारे झणण्याचे धाडस एकटे लॉर्ड कर्शन हेच करू जाणेत ! कर्शनसोहबांचे ९९ अपराध आधीच जवळ जवळ भरले होते. त्यात ह्या अपराधाची भर पडल्यामुळे सगळा हिंदुस्थान त्यांच्यावर चवताळून उठला. आणि कर्शनसोहब बोलताना त्यांच्या समोर प्रत्यक्ष जरी बंगाली विद्यार्थी होते तरी त्यांचे मर्म लक्षात घेऊन सर्व बंगाल त्यांच्यावर किंचाळत व शिव्या देत उठला. असला राष्ट्रांच्या अपमानाचा प्रसंग टिळकानी दवडू देणे शक्य नव्हते. तारीख २० फेब्रुआरी १९०५ च्या केसरीत त्यांनी खऱ्या खोट्याची मीमांसा फारच खुसखुशीत केली. त्यांनी प्रथमच बायबलची आठवण देऊन दोन हजार वर्षांपूर्वी युरोपिअन लोकाना सत्य हा काय पदार्थ असतो हे माहित नव्हते असे दर्शविले. “ पदव्या देण्याचे वेळी कुलपति व कुलगुरु ‘सत्यं वद’ ‘धर्मं चर’ असा औपचारिक उपदेश करीत असतात. पण त्यांच्या मनात त्या वेळी कोणाविषयीहि कुत्सित भाव नसतो. कर्शनसोहबानी

केलेला उपदेश हिंदी जनतेला उद्देशून केलेला होता. यामुळे 'सत्यं वद' असले साधे शब्द त्यांनी न उच्चारता आपल्या भाषणात सत्यवक्तृपणावर एक व्याख्यान झोडले. आणि हिंदुस्थानातील असत्य भाषणाच्या प्रकाराचे साभिप्राय वर्णन केले. पण अंतःकरणातील क्रोध ओकून टाकून त्यांनी सरस्वतीचे पवित्र मंदीर घाण केले व विटाळले. हिंदुस्थानातील लोकाना सत्याचे असत्याचे ज्ञान किती सूक्ष्म आहे हे कोणीहि महाभारत वाचले असता कळून येईल. किंवा मॅक्समुल्लर सारख्यांच्या ग्रंथात ते आढळेल. संस्कृत ग्रंथाप्रमाणे १००-२०० वर्षांतील इंग्रजी ग्रंथकारांच्या वचनानीहि ते सिद्ध करिता येईल. असे असता कर्झनसाहेबानी सत्याचा महिमा आम्हाला सांगावा हे पाहून इसाबनीतीतील वैद्य होऊ पाहणाऱ्या बेडकाची कोणासहि आठवण होईल !”

बंगाल्यात लॉर्ड कर्झनवर याविषयी अनेक टीका झाल्या. त्यात दोन फारच मार्मिक होत्या. एक डॉ. राश बिहारी घोष यांचे भाषण. ते इतके उत्कृष्ट झाले की ते वाचून प्रोफेसर गोखले आनंदाने उड्या मारू लागले ह्मणतात. दुसरी टीका अमृत-बक्षार पत्रिकेतील मोतीलाल घोष यांची. स्वतः लॉर्ड कर्झन यांच्याच प्रवास-विषयक एका ग्रंथातील उतारा देऊन, लॉर्ड कर्झन हे स्वतः जाणून बुजून खोटे बोलणारे कसे आहेत आणि आपण कोरिया देशात गेले असता एके प्रसंगी सफाई-दारां खोटे बोलल्याची नोंद स्वतः कर्झनसाहेबानीच आपल्या डायरीत कशी केली होती हे दाखवून मोतीबाबूनी सर्व वाचकाना हसता हसता पुरवाट करून सोडले होते. त्याचा प्रकार असा.

हिंदुस्थानात व्हाइसरॉय होण्यापूर्वी लॉर्ड कर्झन हे एशियाखंडातून प्रवास करून गेले. या प्रवासात कोरिया द्वीपकल्पाच्या राज्यातील फॉरिन ऑफिसचे प्रेसिडेंट यांस भेटण्याकरिता लॉर्ड (त्या वेळी नुसते मिस्टर) कर्झन यांची स्वारी गेली होती. भेटीस जाण्यापूर्वी मि. कर्झन यांस असे समजले होते की, कोरिया देशात तरुण मनुष्यास फारसा मान देत नाहीत; तेव्हा भेटीच्या वेळी कर्झनसाहेबानी कोरियाच्या प्रधानास जी उत्तरे दिली ती खाली लिहिल्याप्रमाणे:—

कोरियाचे प्रधान:—तुमचे वय काय ?

कर्झन:—(बिनदिक्कत) चाळीस.

को. प्रधान:—वयाच्या मानाने आपण फारच तरुण दिसता, याचे कारण काय असावे ?

कर्झन:—कारण मी आपल्या राज्याच्या सुंदर हवेच्या मुलखात आज महिनाभर प्रवास करीत आहे.

लॉर्ड कर्झन यांचे वय या वेळी फक्त ३३ वर्षांचे होते. असे असून केवळ कोरियाच्या प्रधानास खुष करण्याकरिता व त्याचे आपल्याबद्दल चांगले मत व्हावे म्हणून आपले वय ४० वर्षांचे आहे असे त्यांनी सांगितले आणि तेहि बिनदिक्कत (unhesitatingly) सांगितले असे मोठ्या फुशारकीने त्यांनी आपल्या ग्रंथात

लिहिले आहे ! बरे हे जे चाळीस वर्षांच्या वयात दिसणारे अपूर्व तारुण्य याचे कारण काय ? असा जेव्हा कोरियाच्या प्रधानाने प्रश्न केला तेव्हा लॉर्ड कर्शन यानी मोठ्या शिताफीने कोरियाच्या राज्याच्या सुंदर हवेची स्तुति करून वेळ मारून नेली आहे. परंतु एवढ्यानेच संपले असे नाही. कोरियाच्या प्रधानाने पुढे आणखी असे विचारले की:—

को. प्रधान:—आपण इंग्लंडच्या राणीसाहेबांचे जवळचे आत आहा ?

कर्शन:—नाही. (हे उत्तर कोरियाच्या प्रधानास आवडले नाही असे पाहून) परंतु माझे लग्न अद्याप व्हावयाचे आहे.

लॉर्ड कर्शनसाहेबांचे हे उत्तर त्यांसच लबाडीचे वाटले, (unscrupulous) असे त्यांनी आपल्या ग्रंथातच म्हटले आहे. परंतु अशा लबाडीच्या उत्तराने कोरियाच्या वृद्ध प्रधानाची मर्जी संपादन केली असे लिहिले आहे. मि. कर्शन हे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्शन झाल्यानंतर काढलेल्या नव्या आवृत्तीत हे संभाषण गाळले आहे, ही छपवाछपवीहि लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

लॉर्ड कर्शन हे इकडे हिंदी राष्ट्राचे अपराधावर अपराध करीत असता इकडे साम्राज्याचे वैभव मिरविण्याचे प्रसंगावर प्रसंग आणण्याचे त्यांचे काम सुरू होते. दिल्ली दरबाराला राज्यारोहणाचे निमित्त तरी होते. त्याला ड्यूक ऑफ कॅनाट याना त्यांनी हिंदुस्थानात आणविले. पुढे १९०५ साली प्रिन्स ऑफ वेल्स याना इकडे आण-विण्याचे काही कारण नव्हते. पण त्यांना आणण्याची कल्पना निघाली. आणखी एक बडा दरबार करण्याची योजना होती की काय कोण जाणे ! पण जेथे राजपुत्र जातील तेथे लहान लहान स्थानिक दरबार तरी भरविण्याचे निश्चित झाले होते. राजपुत्र येणार ही बातमी कळल्याबरोबर मानपत्र देणाऱ्या इकडोल मंडळीनी कंबरा बांधल्या. सर्व देशात वंगमंगाच्या चळवळीची एवढी लाट उठली असता मुंबईचे पुढारी युवराजाचे स्वागत किती कशा थाटाने करावे याच्या विचारात दंग होते. डॉ० भालचंद्र हे या खटपटीत पुढारी असल्याबद्दल त्यांच्यावर टीका झाली. राजपुत्र येणार त्या दिवशी लोकानी दिवाळीप्रमाणे आपली घरे शृंगारावी चिराकदाने लावावी असे सांगण्याकरिता उत्सवमंडळातले लोक घरोघर फिरू लागले. “श्रीमंतांनी आपल्या खर्चाने दिवे लावले तर खुशाल लावात पण चाळीच्या मालकानी रंगसफेती दिवाबत्ती राजपुत्राकरिता केली तरी ते खर्च भाडेकन्याकडून घेणार हा मुंबईतील गरीब लोकावर जुलूम होय. आज रंगसफेतीवर भागले. उद्या राष्ट्र सुतकात आहे असे लोक मानीत असता त्यांना हे सांगणार की राजपुत्र कधी नव्हे तो इकडे येणार तर ठेवणीतली बत्ती वापरा आणि घरात गुळाची पोळी करून खा.” अखेर राजपुत्र व त्यांचे कुटुंब यांच्या स्वाग्या ता. १४ नोव्हेंबर रोजी मुंबईस येऊन दाखल झाल्या व तेथील सत्कार घेऊन इंदुराकडे निघून गेल्या. या सत्कारसमारंभाचे वेळी त्यातील अनेकांपैकी एका प्रसंगी सर भालचंद्र यानी राजपुत्रावर छत्री धरून ऊन निवारले याबद्दल लोकात थट्टा सुरू झाली. कोणी म्हणत मुंबईतील मुख्य पुढारी

म्हणून सर भालचंद्र याना हे छत्रधराचे काम सरकारने करावयास सांगितले तर कांणी म्हणत सरकार असे काय म्हणून सांगेल ? सर भालचंद्र यानीच जुनागडच्या नवाबाचे भरजरी तांबडे छत्र मागून घेऊन आपल्या गाडीतून समारंभाला नेले होते !

(१३) बनारस येथील राष्ट्रीय सभा

१९०५ च्या डिसेंबरात बनारस येथे राष्ट्रीय सभा भरली. तिचे अध्यक्ष-स्थान गोपाळ कृष्ण गोखले याना देण्यात आले होते. त्यानी शिष्टमंडळातर्फे विलायतेत जाऊन जी कामगिरी केली ती टिळकासारख्यानाहि पटली म्हणून टिळकानीहि त्यांचे गुणगौरव व जाहीर सत्कार कसा केला हे पूर्वी सांगितलेच आहे. गोखले याना अध्यक्ष नेमण्याची योजना ते विलायतेत असतानाच झाली होती. इकोड आल्यावर त्याना उत्तेजनपर अशाच गोष्टी घडल्या. सर्व हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्रे त्यांची प्रशंसा करित होती. बंगाल्यातील चळवळ जोरात आली होती आणि कझनशाहीचा खरा तिठकारा गोखले याना आलेला असल्यामुळे कायदेकौन्सिलात व्हाइसरॉय समोर व बाहेर ते कडक भाषणे करित असत. अशी कडक भाषणे त्यानी पूर्वी केली नव्हती. तात्पर्य जहालपणाची झुलुक गोखल्यानाहि लागायी अशी एकंदर परिस्थिति होती. त्यानी आपल्या भाषणात बंगभंगाच्या चळवळीचे समर्थन केले. म्हणजे “ही चळवळ राष्ट्राच्या इतिहासाला वेगळेच स्वरूप देणारी अशी एक गोष्ट होय. या चळवळीने देशातील बाद हटून पूर्वी कधी झाली नव्हती इतकी एकी पुढाऱ्यात झाली आहे. पूर आला असता पाणी वेडे वाकडे रीतीने कोठेहि शिरते त्याप्रमाणे अशा प्रचंड चळवळीत योग्य मर्यादेचे उल्लंघन क्वचित् होणारच. बंगाली लोकांची येअन्न झाली तर ती आमचीच होय या भावनेने आपण सर्व मदत करू. एका विवक्षित हेतूने म्हणजे इंग्लंडच्या लोकांचे लक्ष वेधण्यासाठी बहिष्काराच्या शस्त्राचा उपयोग करण्यात आला आहे तो या प्रसंगी योग्य असून विलायतेत त्याचा परिणाम चांगला झाला आहे. स्वदेशी करिता झीज सोसली पाहिजे. हिंदुस्थानाला वसाहतीचे स्वराज्य मिळाले पाहिजे ” इत्यादि गोष्टी त्यांच्या भाषणात प्रमुख होत्या. हे भाषण इतके सणसणीत झाले की टाइम्स पत्राने म्हटले “ गोखले यानी नेमस्तपणा सोडला ही चूक झाली. ” पण नेमस्त व जहाल यांच्यातील फरक हा केव्हाहि राहणारच. तो पुढे विषयनियामक सभेत दिसून आला. या सभेत विषय असा निघाला की राजपुत्र विलायतेहून हिंदुस्थानात आले आहेत तरी त्याना राष्ट्रीय सभेच्या नावाने स्वागतपर संदेश पाठवावा की नाही ? नेमस्त पक्षाचे म्हणणे असा संदेश पाठवावा. परंतु लाला लजपतराय व टिळक यानी या सूचनेला विरोध केला. टिळकांचे म्हणणे असे की युवराजाचे स्वागत करण्याची वेळ निघून गेली आहे. ते यापूर्वीच मुंबईस येऊन संस्थानातून वगैरे फिरुहि लागले आहेत. त्यांचे करावयाचे ते स्वागत म्युनिसिपालिट्या संस्थाने यानी केलेच आहे. पण संदेशच पाठवावयाचा तर असा पाठवावा की ‘ युवराजानी आमची राष्ट्रीय सभा येऊन पाहवी अशी

आमची इच्छा आहे पण ते घडत नाही याचा खेद वाटतो.' लजपतराय यांचे विरोधी भाषण टिळकाहून वेगळ्या मुद्यावर आणि अतिशय कडक झाले. ते इतके की मुनशी माधवलाल ते ऐकून भिऊन गेले व गोखल्यानाहि कसेसेच झाले. राज-पुत्राला राष्ट्रीय सभेचे आमंत्रण पूर्वी करण्यात आले होते त्यात स्वागतपर शब्द घातले गेले होतेच. पण पुन्हा त्याला स्वागतपर संदेश पाठविण्याचा ठराव पुढे आला व तो मंजूर होणार असे पाहून विरोधी पक्षाने अशी युक्ति केली की "हिंदुस्थानातील राज्यपद्धति राणीच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे चालत नाही असा निरोप आपल्या तीर्थ-रूपाना कळवा" असे शब्द संदेशात घालावे अशी सूचना केली व बहुमताने ती मंजूरही झाली !

काशीच्या राष्ट्रीय सभेत एकंदरीने काय झाले या प्रश्नाचे उत्तर असे होते की राष्ट्रीय सभा अजून जिवंत आहे व बदललेल्या परिस्थित्यनुरूप ही सभा आपली विचारपद्धति व कार्यपद्धति ठेवण्याला तयार आहे. या सभेत एक पाऊल पूर्वीपेक्षा खचित पुढे पडले. कर्शनसाहेबाना उघडपणे औरंगजेब म्हणण्यात आले. स्वदेशीची चळवळ व बहिष्कार या दोहोंचाहि समतिदर्शक उच्चार झाला. बहिष्काराची चळवळ इतर सर्व प्रांतातले लोक आपलीशी करण्यास तयार नाहीत असे कांही दिसले. पण वंगाली लोकाना तरी निदान कोणी काही दोष दिला नाही. सर्व हिंदुस्थानने बहिष्काराचा मार्ग स्वीकारावा असा ठराव झाला नाही तरी बंगालने केले ते योग्य केले इतके तरी सर्टिफिकेट नेमस्ताकडून मिळाले. टिळकांच्या मते "हे नवे खाद्य ज्याच्या कोठ्याला पचेल तो ते खाईल. ज्याला पचणार नाही तो ते खाणार नाही. पण रोगाला औषध योग्य असा तरी निर्णय राष्ट्रांने दिला ही काही लहान गोष्ट नाही."

काशी येथील राष्ट्रीय सभेचा प्रसंग इतर कित्येक दृष्टीनेहि फार चांगला झाला. राष्ट्रीय शिक्षण व हिंदू विद्यापीठ यांचे कार्य तेथे जोराला लागले. ता. ३१ डिसेंबर १९०५ रोजी बनारस टाउन हॉलमध्ये निरनिराळ्या प्रांतातील प्रमुख प्रतिनिधी जमले होते. अध्यक्षस्थानी श्री. विष्णू मोरेश्वर महाजनी हे होते. पंडित मालवीय यांनी आपली हिंदू विद्यापीठाची कल्पना लोकांपुढे मांडली. सुरेंद्रनाथ वानर्जी यांनी ती कल्पना पसंत करून कलकत्ता येथील राष्ट्रीय विद्यापीठ यालाच जोडावे असेहि सुचविले. टिळकानी सांगितले की "काम करणारे लोक पुढे आले तर पैसा वाटेल तितका मिळेल. इतर प्रांत माणसे नेमून देत असतील तर महा-राष्ट्रातर्फे एक मनुष्याची हमी मी घेतो." प्रो० विजापूरकर प्रो० भानू यांनी युनिव्हर्सिटीच्या कामाला स्वतःस वाहून घेण्याला आपण तयार आहो असे सांगितले. पं. मदनमोहन यांनी आपण यापुढे वकिली सोडून दिली असे जाहीर केले. सुरेंद्रनाथ वानर्जी टिळक सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांनीहि मदत करण्याचे कबूल केले. टिळकानी तीन वर्षे पत्करली. दादासाहेब करंदीकर यांनी विजापूरकरांच्या तीन वर्षांची हमी घेतली. माधवराव बोडस यांनी अशीच मदत करण्याचे वचन दिले. मुनशी माधवलाल यांनी तीन लाख रुपये देणगीचा आकडा सांगितला. इतर सहा

लाख मिळून नऊ लाखांची भरती झाली. राष्ट्रीय सभेच्या मंडपात जाहीर सभा भरून काँग्रेसचा फायदा घेऊन नागरी प्रचारिणी सभेने आपले कार्यक्रम याच आठवड्यात ठेवले होते. एका प्रसंगी नागरी प्रचारिणी सभेच्या विद्यमाने टिळकांचे व्याख्यान झाले. त्यात हिंदुस्थानातील सर्व लोकानी आपापली भाषा देवनागरी लिपीतून लिहावी अशी शिफारस केली. नागरी लिपी हीच अधिक सोपी व इष्ट असल्यामुळे युरोपात जशी रोमन लिपी तशीच भरतखंडातहि देवनागरी लिपीच प्रचलित व्हावी, आणि दक्षिण हिंदुस्थानातील काही लोकाना ही सुधारणा एकदम करता न आली तरी प्राथमिक शाळांतील पुस्तके तरी देवनागरीतून छापण्यास सुरवात करावी असे टिळकानी सुचविले.

स्वदेशीचे कार्यहि असेच जोराला लागले. बनारसच्या महाराजांच्या हस्ते स्वदेशीचे प्रदर्शन राष्ट्रीय सभेला जोडून उघडण्यात आले होते. त्यात मुंबईपेक्षा भपका कमी असला तरी नव्या स्वदेशी वस्तू अधिक होत्या. ता० ३१ डिसेंबर रोजी विश्वेश्वर थिएटरमध्ये टिळकांच्या अध्यक्षतेखाली स्वदेशीची सभा झाली. त्याचप्रमाणे मुसलमानानीहि वेगळी सभा केली. त्यात अलीमहमद भीमजी यांचे स्फूर्तिदायक भाषण झाले. औद्योगिक परिषदेच्या कार्यालाहि येथे पुष्कळ चालन मिळाले. बाबू रमेशचंद्र दत्त मि. हॅमिल्टन मि. हॅवेल दाजी आबाजी खरे इत्यादींची काही भाषणे झाली. काही निबंध वाचण्यात आले.

नागरी प्रचारिणी सभेने हिंदी भाषा व देवनागरी लिपी ह्यांच्या संबंधाने हिंदुस्थानभर एकवटून प्रयत्न करण्याकरिता एक शिष्टमंडळ बाहेर पाठविले होते. त्याचे चिटणीस बाबू शामसुंदर दास हे असून शिष्टमंडळ महाराष्ट्रात येणार म्हणून त्यांचे-बरोबर कार्शा येथील सुप्रसिद्ध नागरीक करमरकर हेहि इकडे आले होते. ही सभा सुमारे पूर्वी दहा वर्षे अस्तित्वात होती आणि नागरी लिपीच्या प्रचाराचे काम तिने थोडथोडे केले होते. सभेचे हेतू असे होते की हिंदी भाषा फारशी लिपीत लिहिली जाते ती देवनागरीत लिहिली जावी. हिंदी भाषेतील ग्रंथसंग्रह वाढवावा. हस्त-लिखित ग्रंथ मिळवावे. हिंदी भाषेचा एक मोठा कोश करून पदार्थविज्ञानशास्त्रात येणाऱ्या पारिभाषिक शब्दाना समानार्थक शब्द योजून त्यात घालावे. सभेचा असाहि हेतू होता की संस्कृतोत्पन्न सर्व देशी भाषा देवनागरी लिपीने सर्व हिंदुस्थानभर लिहिल्या जाव्या. एक भाषा हे एकराष्ट्रीयत्वाचे साधन खरे. तथापि निदान बोलण्याच्या भाषेच्या आधी लिपी तरी एक होण्यास हरकत नसावी. टिळकानी या कल्पनेला चांगले उत्तेजन दिले आणि शिष्टमंडळाला इकडे मदत केली. कुळकर्णी यांच्या पुस्तकात यासंबंधाने एक संवाद दिला आहे तो येथे देतो. त्यावरून या विषयावरील टिळकांचे विचार कळून येतील.

नागरी प्रचारिणी सभेचे सेक्रेटरी मि. श्यामसुंदर दास बी. ए. हे सभेस मदत मागण्याच्या हेतूने टिळक यांचेकडे आले असता ता. १३-५-१९०५ रोजी न चिं. केळकर यांचे घरी इंग्रजीत संवाद झाला. त्या वेळी टिळक म्हणाले:—

“ देवनागरी लिपीने जर मराठीप्रमाणेच गुजराथी बंगाली वगैरे भाषा लिहिता येतील तर देशासंबंधाने पुष्कळ कार्य होईल. एक भाषा नाही तर एक लिपी होण्यापासून काही कमी फायदे नाहीत. एक भाषा असणे हे राष्ट्रीयत्वाचे एक दर्शक (National significance) आहे. या कामी तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे लोकानी प्रयत्न करून फारसा उपयोग होणार नाही. सरकारचे सहाय्य पाहिजे. क्रमिक पुस्तकात त्यांनी ही लिपी वापरली म्हणजे आपोआपच लहानपणापासून मुलाना गुजराथी बंगाली हिंदी वगैरे भाषांचे ज्ञान होईल व पुढे त्या त्या भाषा शिकण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होईल.

श्यामसुंदरः—मराठी गुजराथी हिंदी बंगाली वगैरे भाषात एकादे मासिक पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र काढले तरी पुष्कळ उपयोग होईल.

केळकरः—उपयोग होईल. पण याहीपेक्षा एकच लेख या सर्व भाषात देवनागरी लिपीने दिला तर जास्त उपयोग होईल. आता पहा की मला बंगाली भाषा थोडीबहुत येते पण येते तीहि विसरत चालली आहे. हीच जर देवनागरी लिपीत ती भाषा असती तर ती वाचण्याकडे विशेष प्रवृत्ति झाली असती.

टिळकः—ते काही खोटे नाही. सरकार काही एक प्रयत्न करीत नाही पण लोकानी तरी तो केला पाहिजे. परंतु लोकांचा तरी भरंवसा आणि एकी आहे कोठे ! बंगाली लोक तर आम्ही मराठीची जी देवनागरी लिपी लिहितो तीच अपभ्रष्ट आहे असे म्हणतात आणि आपली लिपी हीच खरी देवनागरी लिपी असे सांगतात. त्यांचे हे म्हणणे अगदी गैर आहे असे नाही. कारण अलीकडे जे जुने शिलालेख सापडतात त्यापैकी पुष्कळांची लिपी जवळ जवळ बंगाली लिपीसारखीच आहे. कसे का असेना. देवनागरी लिपीचा हल्ली सर्वत्र प्रसार होणे इष्ट आहे. सार्वभौम सरकार करीत नाही तर नाही पण जेथे मराठी गुजराथी अशा दोन तीन भाषा चालतात अशा बडोद्यासारख्या राज्यात संस्थानिकानी या बाबतीत प्रयत्न केला तरी चांगले होईल. ”

नागरी प्रचारिणी सभेने याच आठवड्यात बनारसला जमणाऱ्या मंडळींचा फायदा घेऊन आपलाहि कार्यक्रम मधून मधून चालू ठेवला होता. त्यात एके प्रसंगी सुप्रसिद्ध सिव्हिलियन ग्रंथकार व वाङ्मयचिकित्सक सर रोमेशचंद्र दत्त हे अध्यक्ष असता टिळकानी नागरी लिपीच्या प्रचाराला उत्तेजनकारक असे भाषण केले. त्यांनी आपल्या भाषणात जुने ताम्रपट व हस्तलिखित ग्रंथांचे आधाराने भाषाशास्त्रदृष्ट्या नागरी लिपी सर्व हिंदुस्थानात प्रचारात आणणे कसे इष्ट व सोपे आहे ते सांगितले. सर्व हिंदुस्थानात एकच वेळामापनाची व वजनांची समान पद्धत प्रचारात आणण्यापेक्षाहि हिंदुस्थानात सर्वत्र एक लिपी प्रचारात आणणे जास्त महत्त्वाचे आहे असेहि त्यांनी सांगितले. “या कामी सरकारची फारशी मदत मिळण्याचा संभव नसल्यामुळे निरनिराळ्या प्रांतातील सुशिक्षितांनीच ही गोष्ट मनावर घेतली पाहिजे. युरोपखंडात अठरा देश व तितक्या निरनिराळ्या

भाषा आहेत तरी त्या सर्वांची एकच 'रोमन' लिपी असल्यामुळे सर्व देशातील मुशिक्षितांचे विचार एकमेकास कळविण्याचे व भाषाज्ञानाचे काम जास्त सुलभ झाले आहे. हिंदुस्थानात एक लिपी झाल्यास पुढे मागे त्यापासून एक राष्ट्रीय भाषा उत्पन्न होवो वा न होवो निदान हिंदी लोकामध्ये राष्ट्रैक्य व विचारैक्य उत्पन्न होण्यास त्याची बरीच मदत होईल यात शंका नाही. लोकसंख्येच्या दृष्टीने विचार केला असता हिंदी व मराठी प्रांतात देवनागरी लिपीचाच प्रसार असून गुजराथी लिपीहि तिचेच जवळ जवळ आहे. बंगाली तामीळ तेलगू कानडी उर्दू या लिपींचा उपयोग करणारे लोकच कदाचित एक लिपीविस्तारास आड येण्याचा संभव आहे. तथापि निदान तूर्त तरी त्या प्रांतातील प्राथमिक शाळांमध्ये स्थानिक लिपीबरोबरच देवनागरी शिकण्यास प्रारंभ झाला तरी पुष्कळ कार्यभाग होण्यासारखे आहे. ”

(१४) वंगभंगाची चळवळ

हिंदुस्थान देश इंग्रजांच्या अंमलाखाली गेल्यापासून अनेक चळवळी इकडे झाल्या. पण ज्याला बंगालच्या फाळणीची चळवळ म्हणतात तशी चळवळ आजवर केव्हाहि झाली नाही. १८५७ साली बंड झाले ते उत्तर हिंदुस्थानातच झाले व ते मुख्यतः शिपायानीच केले होते. दुसऱ्या टोकाला असहकारितेची निःशस्त्र चळवळ १९२१ साली झाली ती सर्व हिंदुस्थान देशभर झाली परंतु काही वर्ग त्यातून अलिप्त होता. बंगालची फाळणी ही एकच चळवळ अशी झाली की जिच्यातून हिंदुस्थानचा एकहि प्रांत सुटला नाही. बंगाल्यातच का होईना पण विद्यार्थ्यांपासून राजा महाराजापर्यंतचे लोक या चळवळीत सामील होते.

मुळात पाहिले तर बंगालची फाळणी हा एखाद्या चळवळीचा विषय तरी कसा होऊ शकला याचे पुष्कळ लोकाना मोठे गूढच वाटते. बंगालची फाळणी म्हणजे बंगाली भाषा बोलणारांची फाळणी व फाळणी म्हणजे निरनिराळ्या अमलाखाली प्रांत तोडून देणे असा अर्थ घेतला तर फाळणी ही गोष्ट सोयीची म्हणून अगदी स्वाभाविक वाटते. आता एक भाषा बोलणारे सर्व लोक एका प्रांतात एका अमलाखाली असण्यापासून फायदा पुष्कळ आहे. मुख्य फायदा म्हटला म्हणजे राष्ट्रीय भावना संघटित होण्याला भाषावार प्रांतरचनेची फार मदत होते. आणि या दृष्टीने पूर्वीपासून अनेक लोक ही सूचना सुचवित आले. अखेर राष्ट्रीय सभेने स्वतःची प्रांतरचना केली तेव्हा हे तत्त्व प्रत्यक्ष अमलातहि आणले. पण एक भाषा बोलणारे लोक निरनिराळ्या प्रांतात वाटून जाणे ही गोष्ट सरकारी कारभारात एकट्या बंगालच्या वाट्याला येणारी होती असे नाही. हिंदी मराठी कानडी या भाषा बोलणाऱ्या लोकांची आज तीच स्थिति आहे. हिंदी भाषा बोलणारे लोक ८।९ कोटी असून त्यांची आज तीन चार प्रांतात वाटणी झाली आहे. कानडी बोलणारे लोक व मराठी बोलणारे लोक असेच निरनिराळ्या प्रांतात, इतकेच नव्हे तर काही ब्रिटिश अमलाखाली व काही देशी संस्थानिकांच्या अमलाखाली असेहि

चाटून गेले आहेत. पण मराठी व कानडी भाषा बोलणाऱ्यानी अजून हा प्रश्न राजकीय गान्हाण्याच्या स्वरूपाने पुढे मांडलेला नाही. फक्त काही पुढाऱ्यांच्या मनात तो मधून मधून डोकावत असतो. हिंदी भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या तोंडून तर हे गान्हाणे अद्याप प्रगटहि झालेले नाही. अशी स्थिति असता बंगाली लोकांची दोन प्रांतात वाटणी व्हावी यात कसले मोठे गान्हाणे असा प्रश्न पुष्कळाना सुचतो. व खरे बोलावयाचे तर त्याचे समर्पक उत्तर कोणीहि आजवर देऊ शकला नाही. इंग्रजांचे राज्य उत्तर हिंदुस्थानात झाले त्याच्यापूर्वी मुसलमानांचे राज्य तेथे होते. मुसलमानांच्या ताब्यातून इंग्रजानी बंगालची दिवाणी व सुभेदारी घेतली तेव्हा बंगाल प्रांतात हिंदी ओरिसा ब्रह्मी बंगाली वगैरे अनेक भाषा बोलणारे लोक होते. पण राजधानीचे ठिकाण कलकत्ता हे असल्यामुळे राज्यकारभारात बंगाली लोकांचे वर्चस्व सहजच प्रस्थापित झाले. आणि याचे प्रत्यंतर परवापरवापर्यंत असे मिळत होते की इकडे आसामपासून तिकडे सिमल्यापर्यंत प्रत्येक महत्त्वाच्या ठिकाणी बंगाली लोक हे सरकारी नोकरीत असलेले हटकून आढळावयाचेच. पण इतर समाजाना शिक्षण मिळू लागले तसतशी त्यांच्या मनात मत्सरबुद्धि उत्पन्न झाली. प्रथम लखनौ अलाहाबाद प्रांतातून बंगाली लोकांची पिछेहाट झाली व तो प्रांत वेगळा झाला. त्यानंतर आसामचा काही भाग त्यानंतर बहार ओरिसा या क्रमाने मूळच्या बंगाल प्रांतातील तुकडे काढून टाकण्यात आले. पण ही गोष्ट केवळ इतर भाषा बोलणारांच्या हिताकरिता केली होती असे मात्र नव्हे. तर कोणताहि प्रांत फार मोठा व अवजड असला तर राज्यकारभार एका गव्हर्नराला मोठा कष्टाचा होतो. १८७४ साली आसाम प्रांत बंगालपासून वेगळा करण्यात आला. तेव्हा सिलहट काचार व गोलपारा हे बंगाली भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे जिल्हे काढले गेले. पण त्या वेळी लोकमत व राष्ट्रीय भावना प्रबळ नसल्यामुळे या प्रास्ताविक विभागणीची कोणी तक्रार केली नाही. वरील तीन जिल्ह्यांना कदाचित तो अन्याय म्हटला तरी वाकीच्या आसाम प्रांतातील लोकाना तो न्यायच होता.

पण आसाम प्रांत वेगळा केल्याने त्यातील लोकांची गान्हाणी दूर झाली तरी सिव्हिल सर्व्हिटांची गान्हाणी चालूच होती. कारण त्या प्रांताकरिता अशी वेगळी सिव्हिल सर्व्हिस नव्हती. व तशी वेगळी सर्व्हिस करावी तर जागा फार थोड्या. यामुळे संयुक्त प्रांत व बंगाल यातील सिव्हिलियन लोकहि आसामात पाठवीत. यामुळे अशी कल्पना निघाली की आसाम प्रांत जो मुळात लहान होता तो बंगाल्यातील आणखी काही भाग जोडून मोठा करावा म्हणजे त्याकरिता वेगळी सिव्हिल सर्व्हिस करिता येईल. याकरिता चितगॉंग नवखाली टिपरा हे जिल्हे बंगाल्यातून काढून आसामला जोडावे असा बूट निघाला. त्याला दुतर्फी हरकत घेण्यात आली आणि कौन्सिलातून लोकमत प्रगट होऊ लागल्याने ही कल्पना सरकारने काही दिवस तशीच दाबून ठेवली. पण लॉर्ड कर्झन हे व्हाइसरॉय झाल्यावर या कल्पनेत आणखी अशी सुधारणा करण्यात आली की सगळा चितगॉंगचा सुभा व त्या-

बरोबर डाका व मैमनसिंग हे बंगाल्यातील नवीन दोन जिल्हेहि भरतीला घालून आसाम प्रांत स्वतंत्र होण्याइतका गुबगुबित करावा. या योजनेत बंगालचा आणखी बराच मोठा तुकडा निघणार होता. व बंगाली भाषा बोलणारांची चांगलीच विभागणी होणार होती. या कल्पनेला अर्थातच पूर्वीपेक्षा अधिक प्रबल विरोध झाला.

पण दुसऱ्या वाजूलाहि तशीच प्रबल व्यक्ति असल्यामुळे या खेपेला या कल्पनेने पाऊल मागे घेतले नाही. प्रथम सर अँड्र्यूज फ्रेझर यांच्या मार्फत जमीनदार व इतर पुढारी यांना खाजगी रीतीने बोलावून त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. नंतर स्वतः लॉर्ड कर्झन यांनी पूर्वे बंगाल प्रांतात दौरा काढून ही कल्पना खाजगी रीतीने लोकांना पटविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना अशी आशा होती की आपल्या दुर्दैव वृत्तीची छाप लोकावर पडेल. पण मैमनसिंगचे महाराज सूर्यकान्त आचार्य यांनी लॉर्ड कर्झन हे घरी पाहुणे असताच त्यांच्या या सुधारणेचा निषेध केला. या विरोधाने लॉर्ड कर्झन यांनी माघार घेतली नाही. उलट उत्तर झणून पश्चिम बंगाल पैकी फरिदपूर व पूर्वे बंगालपैकी बारिसाल हे जिल्हे या नवीन प्रांताला आणखी जोडण्याची सूचना पुढे आली. लोकमताला कोणत्याहि प्रकारे न विचारता लॉर्ड कर्झन यांनी एक गुप्त खलिता लॉर्ड मोर्ले यांच्याकडे पाठवून पूर्वे बंगाल या नावाचा असा एक नवा प्रांत निर्माण करण्याची परवानगी मागितली. आणि मोर्ले यांनीहि या बाबतीत लोकमत अनुकूल होते की नाही याची मुळीच चौकशी न करिता त्यांनी नव्या योजनेला मंजुरी दिली. तारीख २० जुलै १९०५ रोजी बंगालची फाळणी प्रथम जाहीर करण्यात आली व कोणाच्याहि अदमासाबाहेर झालेली बंगाल प्रांताची ही छिन्नविच्छिन्नता पाहून कपाळावर हातोडा मारावा त्याप्रमाणे बंगालचे लोक चकित व स्तंभित झाले. काही काळपर्यंत काय करावे हे कोणासहि सुचेना. पण लोक देहभानावर येताच त्यांनी ही फाळणी रद्द करण्याचा निश्चय केला. राज्यकारभाराच्या सोईकरिताच ही विभागणी केली नसून बंगाली राष्ट्राची मानखंडना करण्याचा व त्याला दुर्बल करण्याचा तिच्या मुळाशी हेतू होता अशी लोकांची भावना झाली. हिंदु मुसलमानात फूट पाडण्याचीहि कपट नीति त्यात दिसू लागली. व सर्वांवर कुटिल राजनीतीचा लेप लावल्यासारखा या योजनेला विद्वेषकारक रंग चढला. अँग्लो इंडियन पत्रांचे संपादक रॅटक्लिफ व ब्लेअर यांनीहि या विभागणीची निंदा केली.

महाराजा ज्योतिंद्रमोहन टागोर यांच्या घरी पहिली सभा होऊन महाराजांच्याच सहीने सरकारला निषेधपर तार पाठविण्यात आली. तीत असे सुचविण्यात आले की राज्यकारभाराच्या दृष्टीने बंगालप्रांत अवजड होत असला तर त्याची विभागणी करण्याचे इतरहि काही मार्ग आहेत ते आह्वाला विचारा म्हणजे आम्ही सांगतो. बंगाली भाषा बोलणारे लोक न विभागता इतर रीतीने ही विभागणी हवी तशी होऊ शकते पण सरकारने या सूचनेला दाद दिली नाही. तारीख ७ ऑगस्ट रोजी कलकत्ता येथील टाऊन हॉलमध्ये जंगी जाहीर सभा भरविण्यात आली क

तो दिवस बंगालच्या फाळणीचा झणजे बंगालच्या सुतकाचा झणून पाळण्यात यावा असे ठरेल. पण सभा झाली ठराव झाले ' पुढे काय ' हा प्रश्न सहजच उपस्थित झाला. व पूर्वीच्या कोणत्याहि चळवळीपेक्षा या चळवळीला विशेष महत्त्व व मान याचकरिता की हिंदी जनतेला कृतीने प्रतिकार करण्याची कल्पना या चळवळीतच प्रथम सुचली. अर्ज विनंती सभा भाषणे ठराव येथपर्यंत पूर्वी मजल गेली होती व लोकमत जागृत करण्याची अर्थातच ही मुख्य साधने होती. तथापि वाटेल तितका कापूस पिंजला पण त्यातून एकहि सूत निघाले नाही तर त्या पिंजलेल्या कापसचा काय उपयोग ?

बंगालच्या फाळणीचा सरकारी ठराव प्रसिद्ध झाला तो दिवस शुभ मानावा की अशुभ मानावा हे सांगता येणे कठीण आहे. कारण ह्या दिवसाची दोन प्रकारची फले पुष्कळ दिवस येत राहिली. दर्शनी तो अशुभ वाटेल यात शंका नाही. कारण ' बंगाली ' व ' अमृतवद्धार पत्रिका ' यांनी फाळणीच्या ठरावाची वार्ता छापताना भोवताली मृत्युदर्शक काळ्या रेषा घातल्या होत्या. ह्या मृत्यु म्हणजे बंगाल प्रांताच्या अद्वैताचा मृत्यु होय. यापूर्वी एकदोन वर्षे लॉर्ड कर्झन यांनी बंगाली लोकाना चिडविण्याचे काम सुरू केले होते. पण फाळणीच्या ठरावाने ही चिडवणूक कळसाला जाऊन पोहोचली. बंगालची फाळणी झाली ती वज्रलेप म्हणून सांगण्यात आले. पुढे ती रद्द होऊन बंगाल प्रांताच्या प्राणावर बेतले होते ते शेषटावर निभावले. आणि आता बंगालच्या फाळणीची म्हणजे त्या वेळी होऊ घातलेल्या व इल्ली जी प्रत्यक्ष करण्यात आली तिची आठवण बंगाली लोकाना क्वचितच होते. पण ह्या फाळणीच्या प्रसंगाने राष्ट्रीय भावनेची जी एक भरती २२ वर्षांपूर्वी भरू लागली ती तेव्हापासून सारखी भरतच राहिली असे म्हणण्यास हरकत नाही. गळू पिकले म्हणजे त्याला कोठे तरी तोंड फुटते. पण ते अमुकच ठिकाणी फुटेल असा नियम नाही. तसेच कर्झनशाहीच्या पूर्वी झालेले जुलूम आणि स्वतः लॉर्ड कर्झन यांनी त्यात घातलेली भर यांनी असंतोषाचे गळू हिंदुस्थानच्या अंतरंगात पिकले होते. त्याला त्या फाळणीच्या प्रसंगाने बंगाल्यात प्रथम तोंड फुटले. आणि मग ते चोहोकडे वाहू लागले. हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या प्रांतात असंतोष पूर्वीचाच होता. शिवाय प्लेगच्या अधिकाऱ्यांनी बहुतेक प्रांतात लोकाना सारखेच गांजले होते. आणि त्याचा परिणाम महाराष्ट्रात झालेला दिसून आलाहि होता. महाराष्ट्रात जे प्रकार घडून आले ते प्रांतिक किंबहुना स्थानिक स्वरूपाचे होते. पण चोहोकडे तयारी होऊन राहिलेली असल्यामुळे नव्या राष्ट्रीय भावनेचा आद्यप्रवर्तक होण्याचा मान या फाळणीमुळे बंगालला मिळाला. आणि तो एका दृष्टीने योग्यच होता. कारण या फाळणीविरुद्ध बंगाल्यात जितके दिवस सतत निरनिराळ्या प्रकारानी मोठी निकराची चळवळ झाली तितकी कोणत्याहि कारणाने दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांतात पूर्वी झाली नव्हती.

सोमवार तारीख ७ आगष्ट १९०५ रोजी बंगालच्या लोकानी फाळणी विरुद्ध चळवळीला खरा प्रारंभ केला. या दिवशी कलकत्ता शहरात सकाळपासून

एकसारखी विलक्षण गडबड उडून राहिली होती. सर्व गावभर दोनप्रहरी दोन वाजता हरताळ पडला. राजेमहाराजे जमीनदार व्यापारी मारवाडी वगैरे राजकीय चळवळीत कधी न पडणारी सर्व मंडळी या चळवळीत सामील झालेली त्या दिवशी दिसली. मग विद्यार्थ्यांविषयी तर बोलावयासच नको, निरनिराळ्या रंगाचे पोषाख घातलेली तरुण मंडळी हातात निशाणे घेऊन चालली होती. या दिवशी निषेधप्रदर्शक पाहिली सभा टाऊन हॉलमध्ये करण्याचे ठरले होते. पण गर्दी इतकी झाली की टाऊन हालत वर एक खाली एक व बाहेरच्या मैदानात दोन अशा चार सभा कराव्या लागल्या. कासीमबझारचे महाराज भुपेंद्रनाथ बोस अंबिकाचरण मुजुमदार सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे चार ठिकाणी अध्यक्ष होते. सभेत झालेल्या ठरावात सरकारने फाळणीचे हे कृत्य जाणूनबुजून अन्यायाने व दांडगाईने केलेले आहे असा निषेध असून प्रतिकारार्थ ब्रिटिश माल न वापरण्याचा निश्चयहि ह्यात जाहीर करण्यात आला होता. फाळणी रद्द करण्याकरिता दोन सवादोनशे लोकांची एक कमिटी नेमण्यात आली होती. त्यात १३ राजे महाराजे होते. अशा रीतीने ह्या चळवळीचे निशाण रोवले गेले.

टिळकानी वेळोवेळी कर्जनशाहीवर कडक टीका केलीच होती. तथापि फाळणीच्या योगाने बंगाल्यात राष्ट्रीय भावनेची एक नवी ज्योत पेटू लागली आहे हे पाहून त्यांना मनातून अतिशय आनंद झाला. आणि ते समवृत्तीच्या परंपरांतील लोकांशी थोड्या वेळात समरस कसे होत हे तारिख १५ ऑगस्टच्या केसरीतील अग्रलेखावरून दिसून आले. चळवळीचे जुने मार्ग सोडून काही तरी नवा मार्ग काढला पाहिजे असे त्यांचे मत अलीकडे दोन तीन वर्षे पक्के बनले होते. विलायतेला डेप्युटेशन पाठविले जाणे हा या नव्या उद्योगाचा एक भाग होता. पण खुद्द हिंदुस्थानातच काय करावे या प्रश्नाला बंगाल्यातील पुढाऱ्यांनी कलकत्त्याच्या सभेने आयतेच उत्तर दिले. खरे म्हटले तर कायदेशीर काय व बेकायदेशीर काय कोणतीहि चळवळ पुरू शकली नाही व तडीला जाऊ शकली नाही. तथापि प्रसंगोपात्त साधनपरत्वे दोन्ही प्रकारच्या चळवळी सुरू राहाव्या म्हणजे त्यांचा जोर एकमेकाना पोहोचतो असे टिळकांचे मत होते. “धनुष्याला एकच दोरी असावी दुसरीचे कारण नाही सनदशीर चळवळच चांगली झाली तर तेवढ्यानेच कार्य होईल” असे नेमस्त पक्षाचे म्हणणे. पण धनुष्याला एकाच्या जोडीला दुसरीहि दोरी असावी ही म्हण काही वेड्या लोकानी बनविलेली नाही. चांगली अनुभवसिद्ध आहे: याकरिता सनदशीर चळवळ ही नित्य स्वरूपाची म्हणून चालली असली तरी तिच्या जोडीला आणि मदतीला दुसऱ्या प्रकारचीहि चळवळ सुरू झाली पाहिजे चालू राहिली पाहिजे अशी टिळकांची विचारसरणी. विलायतेत प्रधानमंडळात फेरबदल होतो. इकडे ती स्थिती नाही. यामुळे सनदशीर चळवळच करू व आपण अधिकारारूढ झालो म्हणजे हात उगवून घेऊ आणि हव्या त्या सुधारणा घडवून आणू अशी आशा आम्हाला करिता येत नाही.

लोकमत किती सुजले रुसले फुगले खुलून दिसले तरी त्याचे फळ तितकेच. आणि कशानेहि का हेईना थोडी बहुत मनाला दहशत असल्या खेरीज मनुष्य वठणीला येत नाही हे मनुष्य स्वभावाचे आद्य तत्व असल्यामुळे सरकारला वचक वसेल सरकारला चिंता वाटेल असे काही साधन आपल्या हाती ठेवेल पाहिजे असा टिळकांचा युक्तिवाद असे. आणि एकच गोष्ट दोन ठिकाणी दोन माणसाना एकाच वेळी सुचावी त्याप्रमाणे प्रतिकाराची काही नवी योजना करावी या कल्पनेचा उदय कलकत्त्यास झालेला पाहून आपल्या अग्रलेखाला दोन उद्गारचिन्हांनी युक्त असा “आणीबाणीची वेळ आली” हा मथळा देऊन टिळकानी बंगाल्यातील भावनेची आणि आपल्या सहानुभूतीची कल्पना वाचकाना दळदळीतपणे आणून दिली. टिळकांच्या मते समुद्रकाठच्या डोंगरावर समुद्राच्या लाटा आपटून ज्याप्रमाणे परावृत्त होतात त्याप्रमाणे आपल्या इकडील लोकमताची स्थिती झालेली आहे. पण समुद्राच्या लाटा तरी बऱ्या. कारण त्यांच्या अंगी थोडाबहुत तरी खारटपणा असतो. आणि डोंगराच्या पायथ्यावर आदळून आदळून त्या खोल विवरे किंवा कपारी निर्माण करतात. हिंदी लोकात इतकाहि खारटपणा आलेला नाही. आणि विलायती वस्तूवरील बहिष्कार हा आजवरचा अळणीपणा घालविणाऱ्या खारटपणाचा पहिला तडाका होय. बंगालचे बडे जमीनदार आणि सरदार, भूपेंद्र बाबूसारखे नेमस्त लोक बहिष्कार घालण्याला प्रवृत्त झाले त्याअर्थी चळवळीत काही ताडपणा येण्याचा संभव दिसतो असे टिळकाना वाटू लागले. आता वरील कडक उपायानी वाटेल तितके लोकमत कमावले गेले व प्रबल केले पण सरकारने ते जुमानले नाही तर ‘ततः किम्’ हा प्रश्न उरतोच. मामुली साधनांच्या पलीकडे जाऊनहि काही कृति केल्याने तो अडचणीचा व कधी अंत न होणारा प्रश्न कायमचा निर्वीहित होतो असा अर्थ नाही. तथापि ठराव भाषणे यांच्यापुढे जाऊन कृति केली म्हणजे मनाच्या समाधानाच्या दृष्टीने प्रयत्नवादी मनुष्याला सहजच अधिक बरे वाटते.

कृतीच्या दृष्टीने विचार करिता प्रथम साधी सोपी प्रतिकाराची गोष्ट म्हणून अशी सुचविण्यात आली की सरकारी मानसन्मानाच्या सर्व जागा व विनपगारी अधिकाराच्या जागा लोकानी निषेधप्रदर्शनार्थ सोडून द्यावा. पण या जागावर असलेले सर्व लोक या कल्पनेप्रमाणे वागण्याला अनुकूल होतील की नाही अशी शंका आल्यामुळे ती कल्पना टाकून देण्यात आली. यानंतर सुचलेली बहिष्कागचीहि कल्पना वरील दोषाला पात्र नव्हती असे नाही. तरी पण तिजमध्ये फायदा असा होता की जनतेतील सामान्य मनुष्यालाहि ती थोडीबहुत आचरता येण्यासारखी होती. ऑनररी मॅजिस्ट्रेट किंवा लोकलबोर्ड मॅम्बर हे एकंदर संख्येने किती असणार ? फारच थोडे. पण ‘स्वदेशी व्रत व बहिष्कार’ ही गोष्ट अशी होती की त्यात हजारो मनुष्याना सहजच भाग घेता येईल. ही बहिष्काराची कल्पना नक्की अमुक मनुष्याने काढली अमुक ठिकाणी ती निघाली किंवा अमुक तारखेला ती निघाली हे निश्चितपणे सांगता येण्यासारखे नाही. पण ती निघाली त्या वेळी कोणाला अगदी नवी

अशी न वाटण्याइतकी अनेक लोकांच्या डोक्यात ती एकसमयावच्छेदे करून वावरत होती यात शंका नाही. पण त्यातल्या त्यात पबना जिल्ह्यातील एका सभेत तिचा प्रथम उच्चार झाला असावा असे सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनी आपल्या पुस्तकात लिहिले आहे. कोणतीही कल्पना निघाली म्हणजे तिला दाखल्याना मात्र काही कमी पडत नाही. बहिष्काराची ही कल्पना निघताच अमेरिकेत इंग्रजी मालावर घातलेला बहिष्कार व चिनात अमेरिकन मालावर घातलेला बहिष्कार यशस्वी कसा झाला याचा वृत्तांत इतिहासज्ञ लोकानी वर्तमानपत्रातून छापण्याला सुरवात केली. शिवाय बहिष्काराला देहभूत अशी स्वदेशीची चळवळ खुद्द बंगाल प्रांतात यापूर्वी नसली तरी महाराष्ट्रात व इतर प्रांतात होतीच. तीहि या बहिष्काराच्या मदतीला धावून आली. आणि बहिष्कार हे विध्वंसक व स्वदेशी हे विधायक रूप मिळून ही चळवळ एखाद्या द्विमुखी पौराणिक देवतेप्रमाणे लोकाना अद्भुत व चित्ताकर्षक अशी वाटू लागली. पण स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ यशस्वी झाली तर ब्रिटिश कारखानदार व मजूर यांना तिची बाधा होणार व फाळणी विलायतेतील अधिकाऱ्यांकडून रद्द करवून घ्यावयाची तर तेथील लोकमत आपणास अनुकूल कसे राहणार ही अडचण पुढे आली. तेव्हा पुढारी लोकानी असे ठरविले की ही चळवळ तर करावयाचीच पण “ तिचा हेतु मर्यादित आहे म्हणजे विलायतेतील लोकांचे लक्ष फाळणीमुळे उत्पन्न झालेल्या बंगाली लोकांच्या गाऱ्याकडे वेधण्यापुरताच आहे तो ब्रिटिश जनतेविरुद्ध द्वेष उत्पन्न करण्याचा नाही ” असे स्पष्ट शब्दांनी जाहीर करावे म्हणजे झाले. ‘फाळणी रद्द झाली की बहिष्कार संपला’ असे म्हटल्याने ब्रिटिश जनतेचा गैरसमज होणार नाही अशी हिंदी पुढाऱ्यांनी एकमेकांच्या मनाची समजूत केली व कलकत्त्यातील इंग्रजी मित्रानाहि ही गोष्ट समजावून देण्याचे प्रयत्न झाले !

विचाराच्या बीजाला कृतीचा अंकुर फुटला अशी हीच पहिली चळवळ म्हणून ती महत्वाची असे वर सांगितलेच आहे. पण त्याबरोबर दुसरीहि एक महत्वाची बाब म्हणून सांगितली पाहिजे ती ही की ही कृति उपदेशण्याला जितकी मातबर माणसे पुढे आली तितकी पूर्वाच्या कोणत्याहि चळवळीत आली नाहीत. उंच डोंगर माथ्यावर पाऊस पुष्कळ पडला म्हणजे तो सगळ्याच्या सगळ्या एकदम वाहून जात नाही. त्यातील बराचसा दऱ्यातून लवणातून डोंगरकपारीतून साचून राहतो. व त्यातील जे पाणी वाफ होऊन वर जात नाही ते बारीकसारीक सांधी कोपरे फटी यातून खाली येते व मग झरे फुटतात. राष्ट्रीय भावनेची गोष्ट अशीच आहे. फाळणीच्या विरुद्ध चळवळ सुरू झाली व तिने राष्ट्रीय भावनेचा जो पर्जन्य पाडला त्याला देखील असेच झरे फुटले व झऱ्यांच्या रीतीप्रमाणे ते अनेक दिशानी व अनपेक्षित रीतीने फुटले. वर्तमानपत्रकर्ते धीट साहसी व चमत्कृतिपूर्ण लेख लिहिण्याला शिकले. मूक वक्त्याना वाचा फुटली. आळशी बुद्धिवानाना सरस्वतीने आपल्या मयूर पिसाच्या स्पर्शाने गुदगुल्या करून लेखनकलेचा अभ्यास करण्यास शिकविले. कवीची दिव्य प्रतिभा स्फुरू लागली. भाषा अलंकारांचा सुंदर

बाजार सजला. व्याजोक्ति वक्रोक्ति वगैरे निंदा निषेधाचे जितके सूक्ष्म व नाजूक प्रकार तितके लेखात व भाषणात नटू लागले. कल्पनात्मक बुद्धीच्या लोकाना नवी कथानके व कपोलकल्पित गोष्टी सुचू लागल्या. पढिक विद्वानानी डोके खाजवून व पुस्तके चाळून सद्यःस्थितीला अनुकूल अनुरूप असे जुने दाखले हुडकून काढले. लेखकांच्या कलमाप्रमाणे चिंतान्यांची कलमेहि झरझर चाळू लागली. रसायन-शक्तीने परिमाणू जोडले जावे त्याप्रमाणे व्यक्ति एकत्र येऊन संघशक्ति बनू लागली. मिजासी चैनी लोकांचा निषेध स्वतः त्यांचे मनच करू लागले. तिजोन्यातून व बँकातून डांबून ठेवलेल्या धनिकांच्या गूढ संपत्तीला परोपकारी पाय फुटले. भिन्ने लोक धीट बनले. संगतीने संशयात्म्यांचा संशय फिटला. मोठेपणा व कर्तृत्व ही वयावर अवलंबून नसून अंतःकरणाच्या तेजावर अवलंबून आहेत अशी भावना प्रगट झाली. मिसरूड न फुटलेली मुले दादीमिशा पिकलेल्या म्हातान्याशी कर्तेपणात स्पर्धा करू लागली. घातक व मारक साधनांचे कौतुक उत्पन्न झाले. आणि रिकामे हात प्रतिकारार्थ चाळे करू लागले. सनदशीर व कायदेशीर हे शब्द लोपून जाऊन केवळ अधिक पराक्रम कोण करतो अधिक दुःख कोण सोसतो अशाविषयी तरुणांच्या मनात अहमहमिका सुरू झाली. ही सर्व क्रांति काही थोड्या निश्चित अवधीत घडून आली व पुढे निश्चित अवधीपर्यंतच टिकली हे खरे. पण आंबा पाडाला लागून कुजण्यापूर्वी मधली जी इष्ट व स्पृहणीय स्थिति असते ती बंगाली राष्ट्राच्या मनाने काही काल या चळवळीत अनुभविली यात शंका नाही. चळवळीत सामील झालेले काही लोक पुढे कंटाळून भिऊन किंवा निराश होऊन मागे हटले. तसेच मुख्य चळवळ संपली असताहि किंबहुना तिचा प्रत्यक्ष हेतू साध्य झाला असताहि दक्षिण मार्ग सोडून काही लोक वाममार्गाकडे झुकले. स्पष्टोक्ति अतिशयोक्तीच्या थराला गेली. सुकृताची विकृति झाली. स्वार्थ निरपेक्ष रजोगुण स्वार्थी तामस गुणात शिरला. आणि कोणीहि सुज्ञ मनुष्य होऊ नयेत म्हणेल अशा गोष्टी पुढे पुढे काही घडून आल्या यात शंका नाही. पण फाळणीच्या चळवळीच्या मध्यभागी बंगाली लोकानी दाखविलेली संघशक्ति व देशभक्ति ही अगदी वाखाणण्यासारखी होती यात शंका नाही.

या चळवळीला सरकारने पदोपदी अडथळा केला पण काही कालपर्यंत तो अडथळा ह्या चळवळीच्या प्रगतीलाच कारणीभूत झाला. दोन्ही शक्तींचे सामने सुरू होते. यात काही कालपर्यंत जनताच यशस्वी झाली यात शंका नाही. प्रतिबंधाला प्रथम सरकारने आपल्या हाती असलेल्या लोकापासून प्रारंभ केला. चळवळीत पडण्याची हिंदी अधिकाऱ्यांची छाती नव्हतीच. पण त्यांच्यावर करडा अमल चालविण्याच्या हुकमामुळेच कित्येक लोकानी नोकऱ्यांची परवा न करिता चळवळीला आतून मदत केली. राजे महाराजे जमीनदार हे चळवळीच्या तीव्र स्वरूपात सामील झाले नाहीत पण त्यांनी आपली अप्रीति व आपला रुसवा सरकाराला अनेक प्रकारानी दर्शविला. विद्यार्थी हे शाळाखाते व युनिव्हर्सिटीच्या ताब्यात. आणि ते खाते

च युनिव्हर्सिटी सरकारच्या ताब्यात. म्हणून स्वदेशी चळवळीत विद्यार्थ्यांनी पड्डे नये अशी सक्क्यूलरे निघाली. पण त्यांना मान्यतेपेक्षा अमान्यताच अधिक लाभली. राज नवे सक्क्यूलर निघावे व ते पायाखाली कसे तुडविले गेले हे लोकांच्या प्रत्ययाला यावे असे घडू लागले. शेवटी 'स्टेटस्मन' पत्रानेहि ह्याटले की 'लेफ्ट-नंट गव्हर्नर हे विद्याखात्यातील कोणत्या वेड्या पिराच्या नादी लागले आहेत हे कळेल तर बरे होईल ! मुलाना पोरकट ह्याटले तर ती शिवी होऊ शकत नाही. पण सरकार पोरकट झाले म्हणजे सर्वच संपले !'

'वंदे मातरम्' पद्याने तोच गोघळ केला. बंकीमचंद्राच्या 'आनंद-मठ' नामक एका कादंबरीत एका प्रसंगात गोवले गेलेले हे पथ सहज पुढे आले पण दैवयोगाने त्याने सगळे जग जिंकण्याचा पराक्रम केला. या पदासारखी किंवा त्याच्याहून अधिक चांगली पद्ये बंगालीत किंवा इतर भाषेतहि आढळतील. पण सरकारच्या द्वेषाने व लोकांच्या हट्टाने या पद्यातील प्रतिभेला राज्यपद मिळवून दिले. 'वंदे मातरम्' हे पद गाणे हा गुन्हा ठरला. त्याबरोबर तो गुन्हा हासेने करणारे लोक निघाले तेव्हा विंचवाची ही गुन्हेगारीची नांगी दगडावर घासल्याप्रमाणे फुकट गेली. अनुयोगी प्रतियोगी संबंधाने जे एकाला देशभक्तीचे पद तीच दुसऱ्याला शिवीशी वाटू लागली. हे पद कोणी गायले म्हणजे अधिकारी लोक त्याच्या मंजुळ सुस्वरानी आल्हादित होण्याऐवजी कोणी शिसे तापवून आपल्या कानात ओतले की काय असे त्यांना वाटे. 'वंदे मातरम्' ही अक्षरे कोठे लिहिलेली दिसली व उमगली की सैतानाने किंवा तांत्रिकाने रक्ताने रंगवलेल्या मंत्रचक्राप्रमाणे ती भयप्रद वाटून अधिकारी लोक बुजत घाबरत भीत व बेफाम होत. शब्दाच्या आवाजाने कित्येक वेळा अनुरूप अर्थ सहज सुचविला जातो. पण केवळ तो ऐकणाराच्या भावनेनेच. 'सुरेंद्रनाथ' हे शब्द उच्चारले म्हणजे त्यातून 'Surrender not' असा धीर वृत्तीचा उपदेश निघतो हे जसे त्यांच्या अंधभक्ताने मानावे त्याप्रमाणे हिंदी भाषा अर्धवट कळणाऱ्या इंग्रजाला 'वंदेमातरम्' या शब्दातून 'बांधो मारो' अशा अर्थाचा ध्वनि निघालासा वाटल्यास काय नवल ? आपल्या प्रतिभेच्या अपल्याचे हे विलक्षण भाग्य पहाण्याला बंकिमचंद्र जिवंत नव्हता. पण कित्येक वेळा एखादे पोरके अर्भक उचलून सिंहासनावर बसविण्याची लीला दैवाला आवडते त्याप्रमाणे आनंदमठातील ओसाड अरण्यातून हिंडणाऱ्या चोरट्यांनी गाण्याकरिता लिहिलेले हे पद राष्ट्रगीत होऊन बसले. आणि तो मान त्याला बंगाल्यात मिळाला एवढेच नव्हे तर इतर प्रांतातील लोकानीहि तो त्याला दिला. विश्वबंधुत्व पुढे केव्हा अवतरेल ते अवतरो पण या चळवळी पुरते तरी निरनिराळ्या प्रांतातील हिंदी समाजात बंधुत्व अवतरले हेते यात शंका नाही !

फाळणीचा हुकूम प्रसिद्ध झाला पण त्याचा प्रत्यक्ष अंमल होण्याचा दिवस १६ ऑक्टोबर १९०५ हा ठरला होता. अर्थात् त्या दिवशी बंगाली लोकानी आपल्या प्रतिकाराचे लोकोत्तर प्रदर्शन करावे असे ठरविले. सार्वजनिक स्वरूपाचे

कार्यक्रम दोन व्हावयाचे होते. पहिला रक्षाबंधन व दुसरा नदीस्नान व उपोषण. दोन्ही कार्यक्रम मोठ्या समारंभाने पार पडले. पण बंगाली राष्ट्र अभंग राहू इच्छिते याचे दर्शक म्हणून एक मोठी इमारत बांधण्याचेहि ठरले. तिच्या पायाचा दगड याच दिवशी बसविण्यात आला. रक्षाबंधन किंवा राखीबंधन हा आपल्या इकडचाच एक जुना संस्कार आहे. बहिणीने भावाच्या हातात भावाने भावाच्या हातात मित्राने मित्राच्या हातात एक रंगीत रेशमी सूत्र बांधावयाचे व बाहेरच्या या बंधनाने मने व अंतःकरणे बांधली गेली असे समजावयाचे व त्याप्रमाणे वागावयाचे असा या संस्काराचा गुप्त अर्थ होता. राखीचा रंग तांबडा आणि या राखी बंधनाने इंग्रज चिड्डून गेले. तेव्हा 'Red rag to a bull' (Johu Bull) ही म्हण यथार्थ ठरली. कोणाच्या हातावर किती राखी बांधल्या गेल्या त्यावरून त्याचे महत्त्व त्या दिवशी दिसून आले. आणि कित्येक पुढाऱ्यांना बांधलेल्या रक्षासूत्रानी त्यांचे दंड बेंदुराच्या मिरवणुकीतील बैलाच्या शिंगासारखे दिसू लागले. दंगे होऊ नयेत या सबबीवर पोलीस व अधिकारी ठिकठिकाणी उभे राहिले पण दंगे होण्याचा संभवच नव्हता. म्हणून त्यांचे नेहमीचे जबाबदारीचे व जोखमीचे काम टळले व कंबरेवर हात ठेवून एखाद्या जत्रेतील देखीवे पाहिल्याचे श्रेय त्यांना लाभले. पण येवढ्याने काय होणार ? बंगाल हा फाळला तरी अभंग राहणार या भावनेचे द्योतक म्हणून कलकत्त्यात एक मोठी इमारत बांधावी असे ठरले होते व तोहि समारंभ याच दिवशी करण्यात आला. पाया घातला त्या इमारतीचे नाव Federation Hall असे ठेवावयाचे होते. त्याचे भाषांतर 'अभेदानंद मठ' असेहि करिता येईल. कारण या इमारतीच्या कल्पनेत व्यावहारिक उपयोगापेक्षा वैराग्य भावनेची छटाच अधिक प्रतीत व्हावी असा उद्देश होता व सुदैवाने पायाचा दगड घालण्यालाहि मनुष्य भाविक श्रद्धालू व वैराग्य वृत्तीचा असाच मिळाला. आनंद मोहन बोस यांची गणना बंगाल्यातील अत्यंत प्रेमळ व निःस्वार्थी पुढाऱ्यात करिता येईल. त्यांचे वक्तृत्व फार मोहक. पण त्याहिपेक्षा त्यांचा स्वभाव अधिक मोहक असे. या चळवळीच्या सुमाराला ते मृत्युशय्येवर पडले होते पण या राष्ट्रीय कार्याकरिता मुद्दाम त्यांना निमंत्रण केले व त्यांनी ते आनंदाले स्वीकारले. पायाचा दगड घालताना अभंग बंगालचा जाहीरनामा वाचून दाखविण्यात आला व हा समारंभ समाप्त झाल्यावर परिचारकांनी आनंद मोहन बोस यांना हातात धरून घरी पोचविले. ही मोठी सभा संपल्यावर रायपशुनती बोस यांच्या घराकडे प्रमुख मंडळी गेली व त्यांनी या चळवळीकरिता एक मोठा द्रव्यनिधी जमविण्याचे ठरविले. येथून पुढे डॅके नौबती थांबून प्रत्यक्ष युद्धाला सुरवात झाली.

बंगाल्यात वंगभंगाची चळवळ सुरू होण्याला आणि लार्ड कर्झन यांचा एका सरकारी कारवाईच्या युद्धात पराभव होऊन त्यांना राजीनामा द्यावा लागण्याला एकच गाठ पडली. या दोहोंचा प्रत्यक्ष संबंध काहीच नव्हता. तो केवळ काकतालीय न्याय. पण त्या राजीनाम्याचा उपयोग चळवळीला झाल्यावाचून

राहिला नाही. बंगालचे गुन्हेगार लॉर्ड कर्झन याना ईश्वराने शासन केले. शहाण्याला शब्दाचा मार. मनस्वी मनुष्याला अपमान हीच मोठी शिक्षा. लॉर्ड कर्झन याना बडतर्फी केले नव्हते हे खरे. पण शेराला जगात सव्वा शेर म्हणून एक ओहो असे कबूल करावे लागले हीच त्याला शिक्षा. कारण सव्वाशेर भेटेपर्यंत शेर हा दिमाख मिरवीत असतो की मोच काय तो सर्व श्रेष्ठ. माझ्या मापाने सर्व जग मोजले जावे. गर्वाचे घर शेवटी केव्हा तरी खाली होणारच. लॉर्ड कर्झन हे बादशाहाचे प्रतिनिधि आणि हे प्रतिनिधित्व गाजविताना त्यांच्या मनात त्यांच्या अंगात बादशाहीचे भूत संचारले असे वाटण्यासारखे थर त्यांनी हिंदुस्थानात केले. हिंदी लोकांवर आपली सत्ता मिरविण्याची काही बाकी त्यांनी ठेवली नव्हती. त्यांचा थाट त्यांचा दिमाख त्याचे वक्तृत्व फार काय पण अहंभावाने ताठ झालेली त्यांची मान ही नुसती ज्यानी पाहिली असेल त्यांना हि ह्या कोणी जुन्या रावणाचा किंवा हिरण्यकश्यपूचा अवतार या भरतखंडात विसाव्या शतकात अवतरला असे वाटले असते. रावण हा राक्षस असला तरी त्याने पूर्वकाळी पुण्यसंचय केलेला होता. आपले नित्यकर्म नीट करणारा होता आणि किरकोळ गोष्टीत त्याच्या अंगी नाजूक भावना प्रगट होऊ शकत. तथापि सीताहरणाचा गुन्हा केल्याबद्दल त्याला देहान्त प्रायश्चित्त भोगावे लागलेच. शिवाय हा नैतिक गुन्हा सोडून दिला तरी देवाना पालथे घालण्याचा त्याचा अपराध या शिक्षेला पुरेसा होताच. हिरण्यकश्यपूहि इतर रीतीने फार चांगला होता म्हणतात. पण मुलाशी वाद करिताना एकदा ईश्वर म्हणून कोणी नाही अशी जी बाजू त्याने घेतली ती त्याच्या नावाने त्याच्या प्रतीकाला लाथ मारीपर्यंत नेऊन मिडविली. तेव्हा ईश्वरानेहि त्याची आतडी बाहेर काढून जगाला दाखविली. लॉर्ड कर्झन यांनी लोकमताला कस्पटाप्रमाणे लेखले पण त्यांना प्रत्यक्ष कोण कशी शिक्षा करणार? तथापि आपला हेका चालविण्याचे जे धोरण हिंदुस्थानातील जनता व गोरे अधिकारी यांच्याशी ठेविले तेच विलायतेतील आपल्या वरिष्ठाशी ठेवण्याचा इट्ट त्यांनी केला तेव्हा त्यांच्या सामर्थ्याची खरी कसोटी लागली. स्टेट सेक्रेटरी मिस्टर ब्रॉडरिक हे कर्झनसोडवांच्य! मानाने क्षुद्र. पण वरिष्ठ अधिकार तो वरिष्ठ अधिकार. आणि खऱ्या वरिष्ठ अधिकाराची जातच अशी असते की त्याला कोणी पायाचा स्पर्श केल्यावर तो भाजल्याशिवाय राहात नाही. ब्रॉडरिक हे स्वतः जरी कमकुवत होते तरी त्यांनी ज्याचा पक्ष उचलून धरला ते लॉर्ड किचनर सारखे बलाढ्य सेनापति होते. आणि हा लष्करी मोहरा गमवावा किंवा कर्झनशाहास गमवावे असा प्रश्न विलायतच्या प्रधानमंडळापुढे येताच साम्राज्यात खरा मान तरवारीला की लेखणीला याचा निर्णय झाला. लॉर्ड कर्झन यांची मामुली पाच वर्षांची कारकीर्द संपली होती. आणि ते व्हाइसरायाची जागा सोडून गेले म्हणून उपाशी मरणार नव्हते. पण माझे चालत नाही म्हणून मी राजीनामा देतो ही गोष्ट त्याला आपल्या तोंडाने कबूल करावी लागणे याहून

त्यांचा अधिक अपमान किंवा त्यांना अधिक शिक्षा कोणती असणार? दरबारच्या वेळी स्वतः बादशहांचे प्रतिनिधि म्हणून प्रत्यक्ष बादशहांच्या चुलत्याला व व्हिक्टोरिया महाराणीच्या मुलाला खालची खुर्ची देऊन व वरची आपण घेऊन अखिल हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्यांची सलामी नजराणा ज्यानी आपल्या पायावर बाहून घेतला त्यांना 'माझे वर कोणी ऐकत नाही' अशी कबुली राजीनाम्याने द्यावी लागली तेच खरे देहान्त शासन. अति तेथे माती व्हावयाचीच. आणि बंगाल्यातच काय पण हिंदुस्थानातहि परत जाताना त्यांची आरती ओवाळण्याला एकहि उमराव मिळाला नाही. हीच दैवाची लीला ! पण ज्याचा अपमान प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष लॉर्ड कर्झन यांनी आपल्या दर्पाने केला नाही असा एकहि मोठा मनुष्य त्यांनी शिल्लक ठेवला नव्हता !

लॉर्ड कर्झन यांचा पाडाव झाल्यावर त्यांना जर कोणी नावे न ठेवील तर तो पापी अशी स्थिति झाली होती. पण ते हिंदुस्थानात प्रथम आले तेव्हा विलायतेतल्या त्यांच्या कीर्तीने दिपून गेलेले हिंदुस्थानातील मुत्सद्दी यांनी प्रथम त्यांची स्तुतीच केली. व हे स्वराज्य न देवात पण सुराज्य तरी सोळा आणे स्थापतील आणि राज्यकारभारातल्या सुधारणा तरी बऱ्याच करतील असे त्यांना वाटत होते. आणि त्यांना तसे का न वाटावे? कारण विलायतेहून निघण्यापूर्वी आपल्या भावी कर्तृत्वाचा चित्रपट त्यांनी रंगवून प्रसिद्ध केला होता. पण इतर कित्येकाप्रमाणे टिळकांनी कर्झनसाहेबांची पत्रिका प्रथमच वर्तविली होती. सन १८९८ व १८९९ या दोन सालात केसरीने वेळोवेळी त्यांचे भविष्य वर्तविले होते. "इंग्रजांची साम्राज्यसत्ता हिंदी द्रव्याने व रक्ताने वाढविण्याकरिताच हे येत आहेत. त्यांच्या हृदयात दमदमणाऱ्या महत्त्वाकांक्षेच्या नगाऱ्यापुढे हिंदी प्रजेच्या गाऱ्याच्या टिमकी कोणाला ऐकू जाणार नाही. त्यांची कारकीर्द सुखशांतीची किंवा अभिवृद्धिची होणार नाही. हे बोलाचाच भात शिजवितील आणि बोलाचीच कढी बनवितील. कोणत्याहि गोष्टीत बेरेवाईटपणाची जबाबदारी जणू काय सर्व आपल्याच डोक्यावर आहे अशा रीतीने आपलाच हट्ट अखेरपर्यंत खरा करण्याची मात्र धडाडी दाखवितील, ते करते लाट न झाले तरी बोलके लाट खास होतील आणि त्यांनी प्रगट केलेल्या सदिच्छा निष्फळ होतील." असे भविष्य केसरीने वेळोवेळी वर्तविले होते. लॉर्ड कर्झन यांनीहि काही गोष्टी चांगल्या अशा केल्या. आर्थिक बाबतीत त्यांनी चेम्बरलेनसाहेबांच्या साम्राज्यपक्षपाती जकातीच्या धोरणाला विरोध केला. हिंदुस्थानची गंगाजळी विलायतेत न ठेवता ती हिंदुस्थानातच रहावी असे मत दिले. सामान्य न्यायदानाच्या कामात वर्णभेद लक्षात आणून नये या तत्त्वाचा पुरस्कार केला. आणि इकडच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना आम्ही करू ते होईल असा गर्व झाला होता तो मोडून काढला. विशेषतः भरतखंडातील जुन्या पुराण्या इमारतीचे संरक्षण व्हावे त्याची अधिक पडझड होऊ नये असा कायदा केला. या सर्व गोष्टी आपापल्या परीने चांगल्याच होत. तथापि लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीत सरकारी सत्ता

इतकी एकतंत्री झाली की जणूकाय अखिल हिंदुस्थानातील चावड्या व कचेऱ्या यांची सूत्रे हिमालयावर सिमल्यास व्हाइसराय सोहळांच्या टेबलाच्या खुंदीला गाठिली गेली ! यामुळे दुःखे जागच्याजागी राहिली आणि त्यांची दाद मात्र दूगवली असे झाले. “ हिमवति दिव्यौषधयः शीपं सर्पः समाविष्टः ” हे वचन प्रत्ययाला येऊ लागले. यामुळे स्थूल दृष्टीने पाहण्याला लॉर्ड कर्झन हे जुन्या औरंगजेबासारखे वाटले. हिंदी जनतेला पाडाव व घायाळ करून नंतरच त्यांनी जी काय सेवा केली ती तिच्या तोंडात चमच्याने कांजी घालण्यासारखी व जखमेवरील माशा क्वचित वारण्यासारखी शुश्रूषा केली. तात्पर्य अशा अरेरावाचा अशा रीतीने मोड झालेला पहावयास मिळाला हा बंग-भंगाची चळवळ करणाराला शुभशकूनच वाटला असल्यास नवल नाही.

ऑगस्ट महिन्याच्या प्रारंभापासून टिळकानी केसरीत तेजस्वी लेख लिहिण्याला सुरुवात केली आणि अशा लेखांची परंपरा त्यांनी कशी अखंड चालविली हे पाहिले म्हणजे ते कोणतीही चळवळ कशी नमुनेदार करित हे दिसून येते. कलकत्त्याच्या पहिल्या मोठ्या सभेत बहिष्काराचा ठराव गर्जन मंजूर झाला तो केवळ शब्दापुरता पाहिला तर विलायती किंवा परदेशी वस्तुपुरता होता. पण त्याच्या मुळाशी जी प्रतिकारबुद्धि होती तिचे समाधान या एकेरी बहिष्काराच्या रूपाने विनटून होण्यासारखे नव्हते. बंगालचे लोक फारच पोपाखी बनले होते. नखशिखांत विलायती कापडाचे उंची पोषाक वापरणे ही गोष्ट अतिरेकाला गेली होती. आणि या बहिष्काराच्या ठरावाने बंगाली लोकानी विलायती कपडा तर टाकलाच पण त्या वरोवरच विलायती पद्धतीचा पेहरावहि टाकला. कापड स्वदेशी पण ते विलायती पद्धतीच्या पोषाखाला शोभेल असे व पुरेल इतके मिळणे कठीण आहे ही गोष्ट तर झालीच. पण विलायती पद्धतीच्या पेहरावात म्हणजे बूट पाटलोण नेकटाय या पेहगवात आपण यापुढे वागू तर पदोपदी आपले अनुकरण म्हणजे परावलंबित्व क्षणो-क्षण जाचू लागेल. कापड देशी की विदेशी हे डोळ्यांना चटकन उमगत नाही. पण पोषाखाचा विलायती थाट डोळ्याला सहजच उमगतो. आणि आपलेच मन आपल्याला बोचू लागते. यामुळे विदेशी पेहरावाची पद्धतच टाकली पाहिजे हे तत्त्व बंगाली लोकाना पटले. यामुळे त्यांनी बूट पाटलोण नेकटाय कॉलर ही टाकून दिली. आणि एक पंचावजा धोतर एक सदरा व एक उपरणे किंवा शाल एवढ्यावर ते पोषाखाचे काम भागवू लागले. शिरोभूषणाची अडचण नव्हतीच. कारण मद्रासप्रमाणे बंगाल्यातहि उघड्या डोक्याने वावरणे हे सभ्यपणाचे लक्षण पूर्वीपासून मानले गेते होते. आणि शोभाच पाहिजे तर डोक्यावरील केशकलापाची निसर्गसिद्ध असतेच ! बंगाली लोकानी हा जो नवा पोषाख पेहराव त्या चळवळीत एकदा पत्करला तो आजवर कायम ठेवला आहे. कोणतीहि क्रांति अशी निमित्तानेच होत असते. महाराष्ट्राने या चळवळीत आपल्या पोषाखाची पद्धत बदलली नाही. पण क्रांति करण्याचे महाराष्ट्राला फारसे कारणच नव्हते. साधा पोषाख व तोहि जाड्याभरड्या कापडाचा हीच महाराष्ट्राची पूर्वपरंपरा असल्यामुळे त्याला या बाजूची चळवळ मुळीच जड गेली नाही.

१९०६ या साली पंढरपूर येथे कार्तिकीच्या यात्रेच्या प्रसंगी एक मोठे स्वदेशी संमेलन व प्रदर्शन भरविण्यात आले. स्वदेशी चळवळ सुशिक्षित समाजात प्रसृत होतीच. पण अशिक्षित असा समाज पुष्कळ. शिवाय धार्मिक वृत्तीच्या लोकात कोणतीही चळवळ एकदा शिरली म्हणजे ती दृढमूल होते या हेतूने टिळकानी पंढरपूर येथील पुढाऱ्यांच्या सहकारितेने धार्मिक यात्रेला या औद्योगिक यात्रेची जोड दिली होती. स्वदेशी हा विषय पक्षभेदरहित असावा या दृष्टीने नेमस्त व जहाल या दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांना आमंत्रणे करण्यात आली होती. आणि ही दृष्टि यशस्वी ठरून टिळक नानासाहेब देशमुख चिंतामणराव वैद्य इत्यादि लोकांप्रमाणे नामदार गोखले रा. ब. अच्युत भास्कर देसाई इत्यादि मंडळी पंढरपुरास गेली होती. ही दुसरी मंडळी आणण्याचे श्रेय मुख्यतः डॉ. देशमुख यानाच होते. कारण राजकारणात अग्रमान ते टिळकाना देत तरी बाळासाहेब मिरजकर नामदार गोखले रा. ब. देसाई यांच्याशी त्यांचा अत्यंत स्नेह व आदरबुद्धि असे. मुंबईहून मनमोहनदास रामजी व कित्येक हायकोर्ट वकील तसेच प्रार्थनासमाजाचे सदःशिवराव केळकर सातारचे दादासाहेब करंदीकर बडोद्याचे केशवराव देशपांडे अशा रीतीने शेषन्नास ठळक मंडळी या प्रसंगी पंढरपुरास आली होती. प्रदर्शनहि फार चांगले झाले. स्वागताध्यक्ष पंढरपूरचे वकील जोग हे असून प्रदर्शन उघडण्याचा मान श्रीमंत बाळासाहेब याना देण्यात आला होता. रात्री कोल्हापुरच्या मराठा मंडळीचे पोवाडे झाले. दुसरे दिवशी स्वदेशीसंबंधीची सभा होऊन त्यात निरनिराळ्या वक्त्यानी भाषणे केली. नामदार गोखले यानी प्रदर्शनाला भेट दिली. परंतु तेथील कोणत्याही सभेत भाग घेतला नाही.

स्वदेशीची चळवळ बंगाल्यात सुरू झाली ती महाराष्ट्राने चांगलीच उचलून धरली. ती चळवळच सामान्यतः अशा स्वरूपाची होती की तिला सहसा कोणास नावे ठेवता येण्यासारखी नव्हती. नेमस्त लोक तिची मधून मधून थट्टा करित. पण ती थट्टा या चळवळीच्या नावाखाली होणाऱ्या कित्येक आचरट प्रकारानाच लागू होण्यासारखी होती. चळवळीच्या आत्म्यावर तिचा काही परिणाम होण्यासारखा नव्हता. देशात स्वदेशी वस्तू कोणत्या किती होऊ शकतात याची माहिती नेमस्त व जहाल या सर्वांना सारखीच होती. परंतु दोघांच्या वर्तनात मुख्य फरक हा की आहे त्याच स्थितीत स्वदेशी मालाला उत्तेजन दिले तर मालाचे कारखाने अधिक निघू शकतील किंवा जे आधीच आहेत ते टिकून राहतील असे जहाल लोकाना वाटे. देशी कापड वापरल्याने राजकारणाला प्रत्यक्ष मदत काय होईल या विषयी दोघानाहि पुरे ज्ञान होते. कारण स्वदेशी कापड वापरण्यात ज्या प्रमाणाने आपल्या देशी गिरण्यांना मदत मिळते त्याच प्रमाणाने विदेशी व्यापार इटतो. आणि असे होण्याने हे उलट सुलट दोन्ही प्रकारचे बळच राष्ट्राला मिळते ही गोष्ट उभयताना सारखीच मान्य होती. पण स्वदेशीची चळवळ म्हणजे त्यात बहिष्कार येतो. बहिष्कार म्हणजे विलायतचे लोक रागावणार! व ते रागावले म्हणजे राजकारणात

आपणाला मदत करणार नाहीत अशा विचारपरंपरेने नेमस्त लोक स्वदेशीचे नाव काढीत नसत. उलट टिळकानी ह्या संधीचा फायदा घेऊन स्वदेशी चळवळीचा जितक्या निरनिराळ्या रीतींनी उपयोग करून घेता येण्यासारखा होता तितका करून घेतला. राष्ट्रीय वृत्ति उत्पन्न करणे हे मुख्य काम त्यांनी केले. व ती निरनिराळ्या वर्गांमध्ये निरनिराळ्या मार्गांनीच उत्पन्न होऊ शकते म्हणून विद्यार्थ्यांच्या परीने त्यांना उत्साह येईल असे बोलावयाचे लिहावयाचे, धर्मदृष्ट्या स्वदेशी चळवळीचा उपयोग आहे हे परदेशी साखरेचे उदाहरण घेऊन दाखवावयाचे, व्यापाऱ्यांच्या धंद्याच्या दृष्टीने व्यापाऱ्यांना व विणकर वगैरे कामगार लोकाना उपजीविकेचे साधन म्हणून स्वदेशी चळवळीचा उपयोग सांगावयाचा, आणि बहिष्काराची भीति दाखवून इंग्रज लोकांच्या मनावर परिणाम करावयाचा. अशा अनेक रीतींनी हा फायदा त्यांना घेता आला. आणि या वेळचा केसरी चाळून पाहणारास असे दिसून येईल की टिळकांच्या या स्फूर्तिदायक धोरणामुळे निदान महाराष्ट्रात तरी असे गाव उरले नव्हते की जेथे एखादी स्वदेशीची सभा झाली नाही, जेथे एखादे लहानसे स्वदेशीचे नवे दुकान निघाले नाही, किंवा परदेशी कापड न वापरण्याची शपथ काही थोड्या लोकांनी तरी घेतली नाही. स्वदेशीच्या माहितीसंबंधाने रकानेच्या रकाने भरले जात. कोठे कोणी एखादा उपयुक्त युक्तिवाद केला तर तो उधृत केला जाई. परदेशी कापडाची होळी एखादे ठिकाणी झाली तर तिचीहि हकीकत चित्ताकर्षक रीतीने दिली जाई. जुन्या धर्मविचाराचे किंवा श्रीमंतीमुळे अशा चळवळीत सहसा न पडणारे कोणी लोक चळवळीत पडल्याचे लिहून येताच त्यांच्या नावाना प्रमुखपणा देऊन निर्देश केला जाई.

अशा रीतीने ते सर्वांचा परामर्ष घेत. हरिदास पुराणिक यांच्या द्वाराने स्वदेशीचा उपदेश करण्याचे यशस्वी मार्ग अनुसरणारे अनेक लोक या वेळी निघाले. त्यांच्या कथापुराणांचा उल्लेख केसरीत येई. आपल्या जुन्या ग्रंथातून कलाकौशल्य भौतिक शास्त्र व इतर लोकोपयोगी विद्या यांचा जो उल्लेख आहे त्याचा शोध करून त्याची माहिती कोणी पाठविल्यास ती केसरीत प्रसिद्ध केली जाई. आणि या सर्वांचा उपयोग असा होई की विद्या व कला या गोष्टी आपल्या देशात अगदीच माहित नव्हत्या असे नाही फक्त त्या पुन्हा नव्या बुद्धीने जागृत करिता येतील असे असता आपले परावलंबन उगीच वाढते असे लोकाना वाटे. स्त्रियांनी सभा केल्या तर त्यांचा उल्लेख गौरवयुक्त होई. टिळकांच्या घरी त्यांच्या सगळ्या आयुष्यात स्त्रियांची अशी सभा झाली असली तर ती स्वदेशीची. त्यांच्या कुटुंबाने स्त्रियांची सभा पाहिली किंवा एखाद्या सभेत त्यांनी भाग घेतला असेल तर तो त्यांच्या घरी भरलेल्या या स्वदेशीच्या सभेत. पण टिळक नुसते लेख लिहून किंवा नुसता उपदेश करून थांबले नाहीत. त्यांच्या मनाने हे पक्के घेतले होते की उद्योगधंद्याच्या बाबतीत पुण्यासारख्या शहराने कितीहि करून काहीहि व्हावयाचे नाही. ही गोष्ट मुंबईच करू जाणे. म्हणून १९०६ सालच्या मे महिन्यात त्यांनी मोठ्या प्रयत्नाने स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स नांवाची लिमिटेड कंपनी काढविली. स्वतः टिळक हे मुंबईच्या व्यापारी लोकाना

ऐकून माहित होतेच. त्यातून श्रीमंत बाळासाहेब नातू यांची मुंबईच्या काही गिरणी-वाल्यांची चांगली ओळख होती. यामुळे त्यांना मदतीला घेऊन टिळकानी अनेक गिरणीवाल्यांकडे खेपा घातल्या आणि २॥ लाख रुपये भांडवलाची कंपनी स्थापिली. या कंपनीचे उद्देशपत्रक तारीख २२ मेच्या केसरीच्या अंकात प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात कंपनीच्या पहिल्या डायरेक्टरांची नावे खालीलप्रमाणे आढळतात. (१) रतन जमशेट टाटा (२) बाळासाहेब नातू (३) गोवर्धनदास खटाव मकनजी (४) द्वारकादास धरमसी (५) बाळ गंगाधर टिळक (६) मनमोहनदास रामजी व सेक्रेटरी ललुभाई खांडवाला हे होते. कंपनीची कचेरी ओरिएंटल बिल्डिंगमध्ये ठेवण्यात आली होती. ही कंपनी काढण्याचा मुख्य हेतू असा होता की “देशी वस्तु घेण्याची प्रवृत्ति लोकात वाढत आहे. स्वदेशी वस्तू अधिक तयार होऊ लागल्या आहेत. गिरण्यातून देशी मालाची पैदास होत आहे. परंतु असा माल कोठे किती खात्रीचा तयार होतो याची माहिती कोणास मिळत नाही. माल मिळतो तो विदेशी का स्वदेशी अशी खात्री नसते. नक्की किंमत कळत नाही. म्हणून ही कंपनी काढण्यात आली आहे. बाहेरगावी स्वदेशीची दुकाने किंवा कंपन्या निघाल्या तर त्यांना मुंबईतून या कंपन्याकडून स्वदेशी माल पुरविण्यात येईल. आणि डायरेक्टर लोकात गिरणीवाले असल्यामुळे कापड वगैरे सवलतीने मिळेल आणि ते नियमित नफा घेऊन गिऱ्हाइकाला विकता येईल.” कंपनीचा शेअर १०० रुपयांचा ठेवण्यात आला होता. तो मध्यम प्रतीच्या लोकाना सोईवार पडायचा म्हणून ठेविला होता. ही कंपनी आज २१ वर्षे सतत चालू असून मुंबई बाहेर तिच्या शाखाहि निघाल्या आहेत. डायरेक्टर बोर्डापैकी शेट मनमोहनदास रामजी यांनीच काय ते या संस्थेविषयी खरे काम केले आणि अजूनहि त्यांची देखरेख त्याजवर असते. मुंबई व पुणे येथील दुकाने ही टिळकांच्या स्वदेशी चळवळीच्या विधायक कार्यक्रमाची फळे होत. वास्तविक नेमस्ताना मनातून स्वदेशी प्रिय होती तर या चळवळीत भाग घेण्याला हरकत नव्हती. पण या नव्या राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेण्याची स्फूर्तिच त्यांच्या मनात नव्हती त्याला ते काय करणार ?

बंगाल्यात प्रतिक्रियेची स्फूर्ति इतर कारणानीहि साचत आली होती. सुरेंद्रनाथ बानर्जी आपल्या पुस्तकात लिहितात—“आपले वाडवडील पाहिल्याने इंग्रजी शिकले त्याबरोबर इंग्रजांशिवाय दुसरे काही चांगले दिसेनासे झाले. पश्चिमेकडील सुधारणा व संस्कृति ही सर्वतोपरी चांगली असे त्यांनी ठरविले. नाविन्य व चमत्कृति यांनी त्यांना भुरळ घातली. व्यक्तिस्वातंत्र्य त्यांनी शिखरावर नेऊन बसविले. जुनी चाल सुटली व सदसद्विवेकबुद्धीच्या नावावर नव्या गोष्टी जोराने सुरू झाल्या. जुने लोक हे पाहून गांगरून गेले. नव्यांनी जुन्याबद्दल कितीसा आदर ठेविला होता याबद्दल एकच गोष्ट सांगतो ! कृष्ण मोहन बानर्जी हे खिस्ती कळपात शिरले होते. ते विद्वान होते. पण त्यांनी रोज अभक्ष्यभक्षण करून आपले उच्छिष्ट मुद्दाम शेजारच्या ब्राह्मणा-

च्या घरात टाकावे ! इंग्रजांचे सगळेच चांगले म्हणून त्यांचे मद्यपान हाहि एक गुणच ठरला. व जे इंग्रजांचे नव्हे त्याकडे सुशिक्षित लोक कावऱ्याबावऱ्या नजरेने पाहू लागले. अशा गोष्टीविरुद्ध प्रतिक्रिया झाल्याशिवाय राहणे शक्य नव्हते. प्रतिक्रिया आली ती डॉंगरमाध्यावरून सुटून आलेल्या दगडाप्रमाणे कोसळली. आणि आता क्षणभर असा प्रकार आहे की नवे तितके सगळे वार्डट व जुने तितके सर्वच चांगले असे सुशिक्षित लोक बोलू लागले आहेत. ही प्रवृत्ती चिरकाल टिकणार नाही ही गोष्ट खरी. पण प्रतिक्रिया आज जोराची आहे ही गोष्टहि काही खोटी नाही. सरकारने आपल्या विश्वासघाताने या प्रवृत्तीला साह्यच केले आहे. लोकानी तरी एका मागून एक विश्वासभंग किती सहन करावे ? मी तर म्हणतो की बारिसालची सभा उधळली त्या दिवशी जहाल पक्षाचा जन्म झाला.” पण या ह्मणण्यात फारसा अर्थ नाही. प्रत्येक मनुष्य आपल्या आवडीप्रमाणे कोणते युग कोणते दिवशी अवतरले याची एक कल्पना आपल्या मनाशी ठरवून ठेवीत असतो. पण त्याचा अर्थ इतकाच असतो की ते युग त्याच्या पुरते त्या दिवशी अवतरले. स्वदेशी चळवळी-बद्दल सुरेंद्रबाबूनी एके ठिकाणी असे लिहिले आहे की स्वदेशी ‘चळवळीत बंगाल्यात स्वदेशीच्या ज्या पहिल्या सभा झाल्या तोच काय तो देशातल्या स्वऱ्या चळवळीचा ठेवा.’ पण स्वदेशी चळवळ बंगालच्या आधी महाराष्ट्रात जन्माला आली होती या गोष्टीची त्यांना माहिती नव्हती. पण ही काही वादाची बाब नव्हे. कारण एवढा सूर्य प्रचंड व सर्व जगाला प्रकाश देणारा असतो तरी हिंदुस्थानातल्या एका टोकाला उगवल्यानंतर दुसऱ्या टोकाला उगवण्याला त्याला सुमारे तासभर लागतोच. हीच गोष्ट नव्या कल्पनेची व कल्पनेने बनलेल्या नव्या युगाचीहि होती.

बहिष्काराच्या भयंकर कल्पनेने विलायतेतील लोक भिऊन जाऊ नयेत म्हणून बंगाली लोकानी आपल्याकडून नेमस्त पुढारी बहिष्काराचे समर्थन करण्याला पुढे घातले. त्यात ‘इंडियन मिरर’ पत्राचे संपादक बाबू नरेंद्रनाथ सेन हे होते. पण त्यांनी बहिष्काराचे समर्थन इतके संभाळून चालविले की विलायतेतील लोकाना न संभाळता त्यांनी हिंदी लोकाना मात्र हातचे घालविले. व शेवटी इंडियन मिरर पत्राला राष्ट्रीय चळवळीच्या विरुद्ध लिहिण्याकरिता सरकारने पैशाची मदत देऊ केली ती सेन बाबूनी स्वीकारली. इंग्लिशमन पत्राने असा दुहेरी कोलदांडा घातला की बहिष्कार यशस्वी झाला तर चळवळीच्या वादात जातिद्वेष शिरेल व तो अयशस्वी झाला तर ती चळवळ सुरू करणारे लोक मूर्ख ठरतील. पण चळवळ एकदा सुरू केल्यावर या कोलदांड्याला कोणी भीक घातली नाही. नरेंद्रनाथ सेन यांच्यासारख्यांच्या हातून निघून ती अधिक तापट लोकांच्या हाती आली. सुरेंद्रनाथ बानर्जीसारखे लोक तिला चिकटून राहिले म्हणूनच बचावले. पण या चळवळीचे खरे यश जिच्या हाती ती चळवळ गेली त्या तरुण पुढारी मंडळीसच द्यावे लागेल.

विद्यार्थ्यांनी घरातल्या वस्तूपासून जाहीर सभापर्यंत परदेशी वस्तूवरील बहिष्काराची करडी नजर एकसारखी ठेवली होती. घरी एकमेकांच्या अंगावरचे विदेशी कपडे

ओढून घेऊन ते फाडीत व जाळीत. शाळेत एक्झरसाईज बुके परदेशी कागदाची आली की ती त्यानी भिरकावलीच. शाळेत एकमेकांच्या पोषाखाकडे प्रत्येकाची बारीक नजर असे. जाहीर सभामध्ये चुकून परदेशी कापडाचे निशाण आले ह्मणजे तेहि त्यानी काढून फेकून दिलेच. परदेशी कपडे अगर परदेशी पद्धतीचे कपडे घालून फिरण्याची सामान्य माणसाची छाती नव्हती. आणि बंगाली लोकांचे जुने काळे डगले व पाटलोनी याना जी रजा मिळाली ती कायमचीच ठरली. सर्व हिंदुस्थानात सुशिक्षित पुढारी म्हणून बंगाली लोक मिरवीत होते पण त्याजबरोबर ते पोषाख व चालीरीती यांनी अतिशय विदेशी बनले होते. या अंतर्ग्राह्य विदेशी ठेवणीमुळे त्यांना सरकारने तर साहेब मानलेच नाही पण लोकानी मात्र त्यांना गावठी साहेब ठरविले व हे आपले नव्हत अशी त्यांच्याशी वागणूक सहजच ठरली. पण या स्वदेशी चळवळीने सर्व गाडे उलटे पालटे झाले. मागणीइतका स्वदेशी मालाचा पुरवठा एकदम होऊ शकला नाही व कापडाच्या बाबतीत तर मुंबईच्या गिरणीवाल्यांनी बंगालच्या लोकाना चांगलाच धक्का दिला. तो असा की ते तो अजून स्मरतात ! पण स्वदेशीविषयी जी भावना त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झाली ती अजूनहि टिकून राहिली आहे असे मानण्यास हरकत नाही. सुरेंद्रनाथ बानर्जी लिहितात की 'माझ्या पाच वर्षांच्या नातीला कोणी परदेशी चामड्याचा बूट दिला तो तिने फेकून दिला.' त्यानी एका मोठ्या डाक्टराची आठवण अशी लिहिली आहे की एका सहा वर्षांच्या मुलीने तिला दिलेले विदेशी औषध अर्धवट शुद्धीत असता स्वदेशी नाही म्हणून फेकून दिले. या दोन गोष्टीवरून दिसून येणारी स्थिति अगदी अक्षरशः खालपासून वरपर्यंत अशीच होती असे कोणी अर्थातच समजत नाही. पण एकंदरीने स्वदेशीची भावना किती जागृत झाली होती एवढी गोष्ट यावरून निर्विवाद सिद्ध होते. कलकत्ता काँग्रेसच्या वेळी १८९६ साली बॅरिस्टर चौधरी यांनी स्वदेशीचे एक प्रदर्शन कलकत्त्यास भरविले होते व १९०६ साली फिरून काँग्रेसच्या जोडीने कलकत्त्यास स्वदेशीचे प्रदर्शन भरले ते पूर्वीहून फार मोठे होते. बंगाल्यात काही नव्या गिरण्या हातमागाचे कारखाने काड्यांचे कारखाने बँका विमाकंपन्या या सुमारास स्थापन झाल्या व विध्वंसक बहिष्काराबरोबर विधायक स्वदेशी कार्यहि सुरू झाले. वंग लक्ष्मी मिल नावाची गिरणी निघाली. तिचे १८ लक्षाचे भांडवल हा हा म्हणता जमले. बंगाल नॅशनल बँकेची स्थापना झाली. हिंदुस्थान कोआपरेटिव्ह विमा कंपनी याच वेळी निघाली.

(१५) टिळक व स्वदेशी चळवळ

स्वदेशीच्या चळवळीत अनेक वाद उपवाद उत्पन्न झाले होते. पैकी डॉ. भालचंद्र यांच्याशी झालेला वाद विशेष मनोरंजक होता. प्लेगची लस टोचण्याच्या बाबतीत टिळक व डॉ. भालचंद्र यांचा वाद जसा कसून झाला तसाच हाहि झाला. परदेशी साखरेवर बहिष्कार घालणे हे स्वदेशी चळवळीचे एक अंग होते. आणि

स्वदेशी साखरेची स्तुति व परदेशी साखरेची निंदा करताना परदेशी साखरेत तिक-डिल कारखानदार काय मालमसाला घालतात तो धर्मदृष्ट्या किती वाईट असतो हे ठळकपणे दाखविणे ओघानेच आले. ते दाखविण्याकरिता म्हणून ता. १७ जुलैच्या केसरीच्या अंकात 'गुळ का साखर' या विषयावर लिहित असता टिळकानी असे विधान केले की "परदेशी साखर तयार करण्याचे कामी हाडाचा कोळसा व बैलाचे रक्त ह्यांचा उपयोग करतात हे जरी आम्हाला माहित आहे तरी परदेशी साखर आम्ही आनंदाने वापरीत असतो. हिंदुस्थानात इतके ऊस पिकत असता दूरच्या मारिशस बेटाने आम्हाला साखर पुरवावी हे आम्हास दूषणास्पद आहे. म्हणून मारिशसकडे आपले काही तरुण पाठवून तेथील साखर तयार करण्याची क्रिया शिकवून आणण्यास आपल्या उसाचा उपयोग होईल." वास्तविक परदेशी साखरेचे हे विंग टिळकानी बाहेर काढले तर भालचंद्राना वाईट वाटण्याचे काय कारण ? एकतर हे सर्व वर्णन खरे असेच होते. निदान परदेशी साखरेच्या कित्येक प्रकारासंबंधी तरी हे खरे होते. शिवाय धर्मदृष्टीने पाहिले तर टिळकापेक्षाहि भालचंद्र हे अधिक स्नान-संध्याशील, असे असता साखरेच्या निंदेला राजकीय दृष्ट्या बहिष्काराचा वास येतो ह्याकरिता डॉ. भालचंद्र यांनी टिळकांच्या विधानाना हरकत घेतली याचे आश्चर्य वाटते. बरे प्लेग लशीच्या बाबतीत असे तरी म्हणता येत होते की टिळकापेक्षा डॉ. भालचंद्र यांना ते डॉक्टर असल्यामुळे अधिक कळते. पण साखरेच्या धंद्याबाबत डॉ. भालचंद्र यांना टिळकांच्या पेक्षा अधिक कळत होते असेहि नाही. डॉक्टर साहेबानी हा केवळ अव्यापारेषु व्यापार केला व नसती कुरापत काढली. तेव्हा टिळकानी त्यांना कसे टाकून लिहिले असेल याची कल्पना सहज कोणालाहि करता येईल !

अंग्लोइंडियन वर्तमानपत्रकर्ते बहिष्काराच्या चळवळीला नावे ठेवीत असत तिला राजद्रोही म्हणत असत आणि ती खाली बसणार असेहि तेजोभंगकारक भविष्य करीत असत. त्यांची कृति त्यांच्या शीलाला योग्य अशीच होती. टिळकाना वाईट वाटे ते नेमस्त पक्षाच्या विरोधाचे. त्यांनी फार तर असे म्हणावे की स्वदेशी माल अवश्य वापरा शक्य ध्या पण परकी माल घेण्याची वेळ आली तर इंग्लंडचाच घेणे अधिक श्रेयस्कर. कारण त्यांचा आपला संबंध तसाच आहे त्याला काय करणार ? पण ते असेहि बोलत नसत. स्वदेशी व्रत घ्यावे स्वदेशी वस्तूंना उत्तेजन द्यावे हे वाक्य त्यांचे तोंडातून आस्थेवाइकपणाने निघावे तितके निघत नसे. पण टिळक म्हणत की स्वदेशी आणि बहिष्कार हे वेगवेगळाले खरे. तरी स्वकीयाना उत्तेजन देणे आणि नावड्या परकीयाना बहिष्कार घालणे या गोष्टी स्वरूपतःच इतक्या सरमिसळ आहेत की त्या वेगळ्या करणे शक्य नाही.

वागर्थीविव संपृक्तौ वागर्थ प्रतिपत्तये ॥

जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

वाणी आणि अर्थ ही जशी एकमेकापासून वेगळी करिता येत नाहीत तोच प्रकार स्वदेशी आणि बहिष्कार यांचा. नटेश्वराच्या अंगात पुरुषदेह कोठे संपतो

आणि स्त्रीदेह कोठे सुरु होतो हे कसे कोणी सांगावे ? स्वदेशी आणि बहिष्कार हे वेगवेगळे मांडले किंवा केले तर एका देहाची दोन शकले केल्यासारखे होते. पण स्वदेशी आणि बहिष्कार यांची भेसळ झाल्याची अडचण फक्त काही नेमस्त पुढाऱ्यानाच होती. सामान्य लोक तितके खोलात शिरत नसत. विद्यार्थी तर अविचारी आणि उच्छृंखल म्हणून सोडून दिले. पण व्यापारी लोक या भेसळीकडे लक्ष्य न देता स्वदेशीच्या नावाने जी चळवळ करीत ती टिळकांच्या उपयोगी पडे.

बहिष्काराची कल्पना निघाल्यावर ती केवळ पोषाखापुरती राहणे शक्य नव्हते. म्हणून टिळकानी तिला राष्ट्रीय बहिष्कार हे नांव दिले. त्यांचा युक्तिवाद असा की “उत्तम रामबाण औषध मिळत नाही म्हणून सामान्य औषधहि घेऊ नये असे होत नाही. तसेच आपल्याला स्वराज्याचे अधिकार मिळण्याला योग्य असे दुसरे साधन मिळत नाही म्हणून बहिष्कारासारखे दुसरे अल्पसे साधन वापरू नये असे- हि होत नाही. आपले येथे कोणी ऐकत नाही. विलायतेतहि कोणी ऐकत नाही. तेव्हा राज्यकर्त्यांचे इकडे व तिकडे डोळे कसे उघडतील आणि आमचेकडे ते पाहू लागतील असा काही तरी उपयुक्त उपाय योजिला पाहिजे. राष्ट्रीय बहिष्कार हा एक जुना उपाय आहे. ऑस्ट्रियाविरुद्ध इटलीने आणि इंग्लंडविरुद्ध आयर्लंडने ह्याचाच उपयोग केला होता. बहिष्काराचे नाव निघताना वेडरबर्न सारखे लोकां हि त्याचा निषेध करू लागले. पण त्यांच्या सदनशीर चळवळीचा काही उपयोग होत नाही आणि आम्हाला मात्र दुसरी चळवळ करू नका म्हणतात ! बहिष्कार हा काही बेकायदेशीर नाही. माझ्या खुषीप्रमाणे मी वाटेल त्याचा माल घेईन. मला वाटेल त्याचा घेणार नाही. बंगाली लोकाना बहिष्काराची स्फूर्ति झाली तेव्हा इतर प्रांतांनी त्यांना या वेळी चळवळीत सामील होऊन मदत केली पाहिजे. ह्या महाराष्ट्राला तर ही गोष्ट फारच सोपी. कारण त्याची परंपराच स्वदेशीची आहे.”

पुण्यात सार्वजनिक सभेच्या नव्या दिवाणखान्यात स्वदेशी बहिष्काराच्या सभाना सुरवात झाली. कोणत्याना कोणत्या निमित्ताने झाला तरी स्वदेशीचा हा विषय निघतच राहिला. कोणत्याहि रीतीने बंगालच्या पाठीमागे राहावयाचे नाही त्याचा भरपूर पाठपुरावा करावयाचा असा टिळकांचा निश्चय झाला होता. तारीख २२ ऑगस्ट १९०६ रोजी सार्वजनिक सभेत विद्यार्थ्यांची मोठी सभा झाली. टिळक अध्यक्ष होते. सभेत देशी कापड वापरण्याची शपथ घ्यावी असे ठरले व कलकत्त्याप्रमाणे पुण्यासहि परदेशी कापडाची होळी करण्यात आली. या सभेत बॅरिस्टर सावरकर यांची पुण्यातील लोकाना प्रथम ओळख झाली. आणि त्यांच्या तेजस्वी भाषणावरून हे पुढे काही नाव काढतील असे लोकाना वाटले. प्रत्यक्ष होळी करण्याच्या बाबतीत टिळकांपेक्षा शिवराम महादेव परांजपे यांच्यावरच विद्यार्थ्यांची अधिक भिस्त होती. कारण प्रत्यक्ष होळी केलीच पाहिजे असे टिळकांचे मत नव्हते. टिळक व यांचे अनुयायी आणि परांजपे व त्यांचे अनुयायी या दोघांतील मतांचा व धोरणाचा फरक पूर्वी जो गूढ होता तो या चळवळीत किंबहुना या होळीपासून प्रगट होऊ लागला.

बहिष्कार परिणामकारक व्हावयाचा तर तो नुसता कपड्यापुरता राहून चालणार नाही हे मत पटण्यासारखे होते. तसेच बहिष्काराला धार्मिक किंवा तत्त्व-ज्ञानविषयक असे काही स्वरूप दिल्याशिवाय तो लोकांच्या मनात बिंबावा तसा बिंबणार नाही म्हणून त्याहि दृष्टीने सहजच प्रयत्न सुरू झाले. बहिष्कार तोच पण त्याला नुसते बहिष्कार हे लौकिक किंवा राजकीय नाव न ठेवता बहिष्कार-योग असे दिले तर एकदम त्याचे रूप पालटते व त्याची शक्यता वाढते. म्हणून यापुढे बंगाल्यातील बहिष्काराला नुसते कपड्याच्या बहिष्काराचे स्वरूप न राहता बंगाल्यात काय किंवा इतरत्र काय सार्वत्रिक राजकीय असे बहिष्काराचे स्वरूप प्राप्त झाले. संस्कृताचे ज्ञान व राजकारणाची तळमळ असणाऱ्या काही लोकानी नवे मंत्र हुडकून काढण्याकडे आपली बुद्धि खर्चली. एकाला खालील श्रुतिवचनाची आठवण झाली.

‘यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति ।

यत्कर्मणा करोति तदभिसंपद्यते ॥ युवास्यात् साधु युवाध्यापकः ।

आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथ्वी सर्वा वितस्थ पूर्णा स्यात् ॥

याच गृहस्थाने ही नवीन चळवळीची सूत्र पुढचीहि बनविलीः—

१ राष्ट्रेन्नति साधनं त्रिधा २ मनोमयं वाङ्मयं कर्ममयं चेति ३ उत्तरोत्तरं श्रेयः
४ कर्ममयादेव फलं ५ तच्च राष्ट्रहितकारकं देशकालानुरूपं च ६ अनुष्ठाने पराक्राष्टा

टिळकानीहि बहिष्काराचे धार्मिक स्वरूप चांगले सजविले. ते ह्मणतातः—

“नेह्याभिन्नमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्’ हा गीतेतील श्लोक बहिष्कारयोगाला चांगला लागू पडणारा आहे. १८८१ साली म्हणजे केसरीच्या अगदी पहिले वर्षी आयर्लंडातील लंड लीगच्या चळवळीवर लिहिण्याचा प्रसंग होता तेव्हा केसरीने त्याविषयी खालील-प्रमाणे लिहिले आहे. “एकदा बहिष्काराला व्यावहारिक शिक्षेचे स्वरूप मिळाल्यास त्यापासून आपणास पुष्कळ उपयोग करून घेता येईल. ज्या हजारो गोष्टी आपल्या नुकसानास कारण होतात त्यांचा चांगला बंदोबस्त करता येईल. अमेरिकन चिनी लोकाना वाईट वागवीत म्हणून चिनी लोकानी अमेरिकन माल न वापरण्याचा निश्चय केला. आणि अमेरिकन लोकानी इंग्रजावरहि तोच प्रयोग केला होता. हिंदुस्थानाने तांचि गोष्ट इंग्लंडविरुद्ध का करू नये ? पण तरुण लोक-किंवा अशिक्षित लोक जितकी आस्था दाखवितात तितकी प्रौढ लोक व पुढारी लोक दाखवित नाहीत एवढेच वाईट. नेमस्त लोक म्हणतात आधी माल होऊ द्या मग तो वापरण्याचा निश्चय करा. त्यावर उत्तर तेच की आधी मागणी होते मग पुरवठा होतो. स्वदेशीची शपथ घेणे म्हणजे आज माल न मिळाला तर उघडे राहणे असा अर्थ नव्हे तर आज लोकानी निश्चय केल्यास उद्या माल अधिक मिळू लागेल असा आहे. पुढे घडणाऱ्या गोष्टीचा उपक्रम आधी आपणच करावा लागतो. बहिष्कारयोग याचा अर्थ होईल तितकी गोष्ट क्रमाक्रमाने करू लागणे. आज

सगळा देश विलायती कापड वापरतो. एका रात्रीत देशी कापड निर्माण होणार आणि उद्या सकाळी सगळे लोक देशी कापड वापरू लागणार असा प्रकार कधी होत नसतो. इंग्रजांच्या खिशाला चट्टा लावण्याच्या बाबतीत स्वदेशी वापरल्याने श्रेय येईल! आशिया खंड हे आपले खंड आहे. त्यातील वस्तूना आपण का आश्रय देऊ नये? मौज हीच असते की जेवढे करावे तेवढे पदरात पडते. थोडे म्हटले तरी देता घेता येते व केल्याचा नाश होत नाही.”

मुंबईच्या नेमस्तानी व्यावहारिक म्हणून असा प्रश्न उपस्थित केला की देशाला पुरे इतके स्वदेशी कापड उत्पन्न होतच नाही. म्हणून स्वदेशीची शपथ घेणे योग्य होणार नाही. पण त्याला उत्तर असे होते की ज्या अर्थी इंग्लंडच्या खिशाला चिमटा घेणे हा ह्या चवळळीचा एक उद्देश होता त्याअर्थी मिळाले तितके स्वदेशी आणि त्याच्या भरतीला जरूर तितके इंग्लंडशिवाय इतर देशाचे कापड खुशाल घ्यावे. शिवाय जे कापड आज बाहेर जाते ते इकडे उपयोगात येऊ लागेल व गिरण्यांना देशातल्या देशात गिन्हाईक मिळेल. शिवाय देशी गिरण्याचे पुष्कळसे सुत बाहेर जाते त्या सुताचे कापड येथे करावयाचे प्रयत्न झाल्यास तेहि साध्य होईल.

ही चळवळ सुरू झाल्याबरोबर तुम्ही केसरीला विलायती कागद का वापरता असा प्रश्न एका गृहस्थाने टिळकाना केला. त्याला त्यानी केसरीत उत्तर देऊन कळविले की “आम्ही गवताचा कागद वापरतो त्यालाहि प्रत्येक वर्गणीदारामागे आठ आणे खर्च येतो. आणि तो चिंध्याच्या पांढरा कागद वापरू लागल्यास दर वर्गणीदारामागे एक रुपया खर्च येईल. ह्याचा अर्थ दर वर्गणीदारामागे आणखी आठ आणे बोजा बसेल. गवताचा कागद पुण्याच्या गिरणीत होत नाही. मराठा पत्राला कागद थोडा लागतो तो पुण्याचा गिरणीतून आम्ही आणतो. पण केसरीला पुण्याच्या गिरणीतील कागद वापरणे शक्य नाही. शिवाय गवताचा कागद केसरीला घेतला जातो तो विलायतचा नसून जर्मनी ऑस्ट्रिया नावे स्वीडन इकडील असतो. आठ आणे वर्गणी वाढण्याचा प्रश्न निघाला त्याला कोणी उत्तर दिले नाही. आणि ऑस्ट्रिया नावे जर्मनी स्वीडन वगैरे देशांतील कागद वापरला जातो ही गोष्ट स्वदेशी शपथेच्या व बहिष्काराच्या तत्त्वाच्या विरुद्ध नव्हती. यामुळे पृच्छकाचे समाधान झाले. देशी माल हवा तितका तयार होणार नाही हे खरे पण बहिष्कार विलायती मालावर घालावयाचा होता. अर्थात् युरोपातील इतर देशांचा माल जरूर घ्यावा. अशानेहि इंग्लंडला जाणवेल. नेमस्त म्हणत स्वदेशी तर नाही मग विलायती का घेऊ नये? त्याला टिळकानी महाभारतातील उत्तर दिले. भारतीय युद्धापूर्वी कृष्ण शिष्टाईला गेला तेव्हा दुर्योधनाने स्वागतसत्काराचे ढोंग करून कृष्णाला मेजवानीला बोलाविले पण कृष्ण त्या मेजवानीला गेले नाहीत. त्यानी उत्तर दिले ते असे—

संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।

न च संप्रीयसे राजन्नचैव वापद्भता वयम् ॥

भोजनाचे प्रकार दोन. एक प्रेम म्हणून मेजवानीला जावे किंवा नाइलाज म्हणून पोट भरण्याकरिता दुसऱ्याचे अन्न खावे. पण तुझे आमचे रहस्य नाही किंवा तुझ्या घरी न जेवलो म्हणजे आम्हाला अन्न मिळणार नाही असेहि नाही. इंग्लंडच्या वस्तू घ्याव्या असे इंग्लंडने आमचे काय प्रेम संपादिले आहे ? आणि इंग्लंडच्या न घेतल्या तर आम्हाला अवांतर देशाच्या मिळतील. कमी काय आहे ? अर्थात् आम्ही स्वदेशी मिळतील त्या वापरू न मिळतील त्या इतर देशांच्या वापरू पण इंग्लंडच्या वापरणार नाही. त्यांच्या वापराच्या व त्यांचे नुकसान करू नये असा इंग्लंडने आमच्यावर काय उपकार केला ?

(१६) क्रांतिकारक चळवळीचा जन्म

पूर्वबंगालचे ले. गव्हर्नर सर बॅमफील्ड फुल्लर यांनी आपली नखे बाहेर काढली. पूर्वबंगालचे त्यांना मोठे प्रेम आले. ते इतके की पूर्वबंगाल हा मुसलमानांचा प्रांत व हिंदु मुसलमान यापैकी मुसलमान ही माझी आवडती राणी अशी अप्रयोजक उपमा देऊन त्यांनी आपले पक्षपाती मन व त्याबरोबरच फाळणीचा दुष्ट राजकीय हेतू जगाला प्रगट केला. अधिकारी पोलिसांच्या साह्याने जनतेत फूट पाडून काय करू शकतात याचा मासला जगाला दाखविण्याची जणू काय फुल्लर साहेबानी प्रतिज्ञा केली होती.

शेवटी बारिसाल येथील परिषदेचे वेळी या अनिष्ट धोरणाचा कळस झाला. रस्त्यातून कोणी 'वंदे मातरम्' हे पद म्हणून नये असा हुकूम यापूर्वीच सुरू झाला होता. परिषद पार पडावी म्हणून बारिसालचे पुढाऱ्यांनी रस्त्यात आझी 'वंदे मातरम्' हे पद म्हणणार नाही असा अधिकाऱ्याशी करार केला होता. पण परिषदेचे प्रतिनिधी म्हणाले की 'स्वागताच्या वेळी तुम्ही ते पद म्हणू नका. पण आम्ही जाताना रस्त्यातून ते पद म्हणत जाऊ व त्याचे परिणाम काय होतील ते पाहू.' तारीख १४ रोजी परिषद भरली. आधी स्वाजगी सभेत 'हुकूम तोडावयाचा' व 'वंदे मातरम्' हे पद म्हणावयाचे असे ठरले होते. पण दंगा मात्र करावयाचा नाही व पोलिसांना काय करावयाचे ते करू द्यावयाचे असेहि ठरले होते. राजाच्या हवेलीपासून मिरवणूक निघाली. सगळे पुढारी रस्त्याने चालत होते. निम्मी मिरवणूक पार पडली. पण पोलिसांच्या अंगात संचार होऊन त्यांनी हल्ला केला. स्वयंसेवकांच्या अंगावरचे 'वंदे मातरम्' चे बिले फाडून घेतले. लोकावर काठ्या लाठ्या चालविल्या व एका गृहस्थाला तळ्यात फेकून दिले. पण हल्ला झाल्यावर 'वंदे मातरम्'चा घोष अधिकच मोठ्याने सुरू झाला. मिरवणूक परत फिरली. पोलिस अधिकारी मि. केम्प यांनी सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांना अटक केली व त्यांना मॅजिस्ट्रेट इमर्सन यांच्यापुढे आणले. तेथे दोघांचा खटका उडाला. जागच्याजागी हुकूम तोडल्याबद्दल चौकशी होऊन सुरेंद्रबाबूंना २०० रुपये दंड झाला. तेव्हा तो भरून ते परिषदेत परत आले. पोलिसांच्या काठ्यांनी जखमा झालेले लोक परिषदेला

एकामागून एक येत होते. तेथून पुढे सर्व दिवसभर बारिसाल शहरात 'वंदे मातरम्', याशिवाय शब्द ऐकू येत नव्हता! दुसरे दिवशी मॅजिस्ट्रेटचा सभाबंदीचा हुकूम घेऊन पोलिस अधिकारी परिषदेत आले. आणि तो वाचून दाखविल्यावर परिषद बंद होऊन सर्व प्रतिनिधी घरोघर गेले. एकटे कृष्णकुमार मित्र यानी जागा सोडण्याचे नाकारले.

अजून हिंदु व मुसलमान समाजामध्ये एकी होती. परिषदेचे अध्यक्ष बॅरिस्टर रसूल व चळवळीचे एक पुढारी लियाकत हुसेन हे मुसलमान होते. परिषद मोडल्याची हकीकत बाहेर जाताच सर्व बंगालभर निषेधाच्या आरोळ्या उठल्या. आणि अधिक जोराच्या प्रतिकाराचे व निषेधाचे शब्द येऊ लागले. गुरखे शिपायानी घरात शिरून मारहाण केली व स्त्रियांची अब्रू घेतली याचीहि भर यातच पडली. काही दिवसानी मिदनापूर परिषदेचीहि अशीच गत झाली. अधिकाऱ्यानी स्वतः कायदा न मानण्याचे उदाहरण घालून दिले. मग लोकानीहि ते उचलले. शांतता कोठे राहू शकेना. या संधिकाळात क्रांतिकारक चळवळीचा जन्म झाला. बारिसाल परिषदेनंतर थोड्या दिवसानी बराकपूर येथे एके रात्री दोन तरुण मुले सुरेंद्रनाथ बाबूना भेठावयाला गेली. आणि त्यानी सुरेंद्रबाबूना असा सरळ सवाल टाकला की "आम्हाला तुमचा सल्ला पाहिजे तो द्या. सर बॅमफील्ड फुल्लर यांचा खून करण्याचे आह्मी ठरविले आहे व त्या कामगिरीवर आज आह्मी निघणार!" सुरेंद्रबाबू आपल्या पुस्तकात लिहितात "हा सवाल ऐकून मी तर अगदी चक्रीत झालो. मी म्हणालो फुल्लर साहेबांचा खून तुम्ही काय म्हणून करणार?" त्यानी मला उत्तर दिले "त्यांच्या गुरख्यानी बंगाली स्त्रियांची अब्रू घेतली म्हणून." सुरेंद्रबाबू म्हणाले "पण तुम्ही पकडले जाल फाशी जाल." ती मुले म्हणाली "आयाबहिर्णांची अब्रू वाचवण्याकरिता फाशी गेलो तर त्यात काय बिघडले?" इतक्यात सुरेंद्रबाबूना एक कल्पना सुचली. ते म्हणाले "फुल्लर साहेबांनी राजीनामाच दिल्याची बोलवा आहे. मग मेल्याला मारण्यात काय अर्थ? तुम्ही खुनाचा यत्न केला व तो फसला तर उलट आज त्यांचा राजीनामा पटला जात आहे तो ते परत घेतील व देशावर उपकारापेक्षा अपकार मात्र होईल." हा सल्ला मात्र त्यांना पटला. तेव्हा त्यांना मी वाटखर्चाचे पैसे देऊन व त्यांजकडून आपल्या पायावर शपथ घेऊन रातोरात परत घराकडे लावून दिले." नंतर लवकरच सर अँड्र्यू फ्रेझर यांच्या प्रवासात आगगाडी उलथून पाडण्याचा प्रयत्न झाला. हळूहळू सभा भाषणे ही नावडती ठरू लागली व क्रांतिकारक चळवळीतील लोक दंगेधोपे करून सभाहि मोडू लागले. तारीख १ एप्रील १९०८ रोजी मुजफरपूर येथील अत्याचार घडले व येथून जो एक प्रकारचा इतिहास सुरू झाला तो आज तारखेपर्यंतहि संपला आहे असे म्हणता येत नाही.

राष्ट्रीय सभेचे जुने पुढारी हळूहळू कालवश होऊ लागले होते. १९०६ साली उमेशचंद्र बानर्जी आनंद मोहन बोस बद्रुदीन तय्यबजी वगैरे जुने पुढारी मृत्यु पावले. जुन्या लोकाबरोबर अर्थात् जुन्या कल्पना मागे पडून नव्या कल्पना उदयाला येऊ लागल्या. आणि राष्ट्रीय सभेला काही तरी नवीन वळण लावावे ही

ह्या नव्या कल्पनापैकी प्रमुख होती. विलायतेत लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असल्याकारणाने तिकडे काय होते याकडे हिंदी लोकांचे लक्ष नेहमीपेक्षा विशेष लागू लागले. आणि मोलेंसाहेब जे काही बोलतील त्याच्यावर टीकेची कला कुसर निघू लागली. वंगभंगासंबंधाने त्यांनी पूर्वीच सांगून टाकले होते की “ झाला तो वज्र-लेपच आहे. अशा गोष्टी झाल्या म्हणजे त्या पुसून काढता येत नाहीत. ” पण वंगभंग एक वेळ पुरवला पण ही फुल्लरशाही नको असे म्हणण्याची पाळी बंगाल्यातील लोकाना आली होती. हा जुलूम कमी करण्याला तरी मोलेंसाहेब काय करणार असे लोक विचारू लागले होते. लोकामध्ये असंतोष पसरला आहे हे मला माहीत आहे व तो कमी करण्याचा काही प्रयत्न मी करीन असे मोलेंसाहेब म्हणत. पण कृति काहीच दिसून येईना.

जुलै महिन्यात दादासाहेब खापर्डे यांनी एक जाहीर विनंतिपत्र काढले. त्यात राष्ट्रीय सभेचे धोरण बदलले पाहिजे हा विषय सोपपत्तिक मांडलेला होता. मद्रासच्या प्रांतिक सभेचे अध्यक्ष व मद्रासचे प्रसिद्ध पुढारी कृष्णस्वामी अय्यर यांनीही हाच उपदेश आपल्या प्रांतातील काँग्रेसवाल्यांना केला होता. खापर्डे यांचे हे पत्र वाचून टाइम्सकाराने त्यांच्यावर टीका केली. आणि लोकाना असा इशारा दिला की खापर्डे हे तुम्हाला खड्ड्यात नेऊन घालू पाहतात तरी जुने नेमस्त पुढारी गोखले मेथा कॉटन यांना तुम्ही सोडू नका. अँग्लो इंडियन पत्रकारांची रीतच अशी की राजकारणात जे पुढे जाणारे असतील त्यांची निंदा करून त्यातल्या त्यात जे मागे राहणारे असतील त्यांची स्तुति करावयाची. कॉटन खरे सिव्हिलीअन असता त्यांनी राजकारणात भाग घ्यावा हे टाइम्सला कधी मान्य होते ? त्यांच्यावरहि तो मनातून जळतच होता. आणि बनारसच्या सभेत गोखल्यांचे भाषण जरा किंचित् गरम होताच त्यांच्यावर टीका करण्याला टाइम्सने कमी केले नाही. पण आता खापर्डे व अय्यर ही मंडळी पुढे चालली असे लोक म्हणू लागताच टाइम्स गोखले व कॉटन यांचीच पाठ थोपटू लागला.

अमेरिकन प्रेसिडेन्सीचे उमेदवार ब्रायन हे यापूर्वी काही दिवस हिंदुस्थानात येऊन फिरून गेले होते ते अमेरिकेस परत गेल्यावर सरकारच्या दुर्दैवाने त्यांनी हिंदुस्थानातील इंग्रजांच्या राज्यावर याच वेळी सडकून टीका केली. त्यांची भाषा जहाल हिंदी लोकांच्या भाषेपेक्षाहि अधिक कडक होती. ह्याचा फायदा हिंदी मुस्त्यांनी व वर्तमानपत्रकारांनी सहजच घेतला. गोखले हे मोलें साहेबाना संभाळून घेत होते तरी बंगाल्यातील हर्काकत दर आठवड्याच्या टपालाने विलायतेत त्यांना वाचावयास मिळत असल्यामुळे त्यांना ती इंग्रज लोकापुढे मांडणे अवश्यच होते. यांच्या व्याख्यानानंतर एकदोन ठिकाणी खडाजंगी वादहि झाला. गोखले हे सामान्यतः आशावादी लोकांपैकी होते. पण ‘ ईस्ट इंडिया असोसिएशन ’ च्या पुढे जुलै महिन्यात त्यांनी एक निबंध वाचला त्यात त्यांनी निराशेचे उद्गार काढले. इंग्लंडात गेल्यावर श्रोत्यांना आवडेल तेच बोलवे आणि अशा रीतीने त्यांचे

मन वळवावे या पायरीवरून वरच्या पायरीवर गोखले ह्या दुसऱ्या सफरीत गेले होते. राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष ह्या नात्याचा त्यांना उपयोग होऊ लागला होता. आणि “मी सांगतो हे तुम्हाला आवडणार नाही पण तुमच्यापुढे अप्रिय गोष्टी बोलल्याशिवाय सुळीच गत्यंतर नाही. मी बोललो ते शांतपणाने ऐकून घेतलेत हे उपकार आहेत” असे बोलण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली होती. इतर रीतीने हि त्यांना जरा जोर आला होता. कारण मोलें यांच्या हुकुमावरून नसेना का पण आपल्याच आततायीपणाने फुल्लर साहेबानी याच सुमारास राजीनामा दिला. एका शाळेतील मुलानी स्वदेशीचा अंगिकार केल्यामुळे त्यांना परिक्षेला बसू देऊ नये अशी फुल्लर साहेबानी युनिव्हर्सिटीला शिफारस केली. पण ती नामंजूर झाल्याने त्यांनी राजीनामा दिला आणि तो टपून बसल्याप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारने ताबडतोब मंजूर केला अशी बातमी आली. पण याहून आणखी काही वेगळे अंतरंगात शिजत असावे असा संशय येण्यासहि जागा होती. मोलें यांच्या सांगण्यावरून हिंदुस्थान सरकारने खळगा खणून ठेविला असावा आणि त्यांनी त्याच्या तोंडावरच्या गवतावर पाय टाकण्याची वाट सरकार पहात बसले असावे असे वाटते. कारण फुल्लर साहेब पुढे विलायतेत गेल्यावर त्यांनी मोलें साहेबांची गाठ घेण्याचा प्रयत्न केला. पण ‘तुमची गाठ घेऊ इच्छित नाही’ असे त्यांनी त्यांना स्पष्ट कळविले इतका फुल्लर साहेबांचा दुर्लौकिक विलायतेत होऊन राहिला होता. मोलें हे आपणाकडून पुष्कळच जपून बोलत असत. आपल्याला प्रत्यक्ष काही मोठेसे करता येत नाही असे जरी त्यांनी एकदा दर्शवून टाकले होते तरी कॉझव्हर्टीव्हचे काळीज वेगळे व लिबरलाचे वेगळे ही गोष्ट त्यांच्या भाषणावरून स्पष्ट होत होती.

१९०६ च्या सप्टेंबरमध्ये गोखले विलायतेहून परत यावयाला निघाले. कायदे कौन्सिलात काही सुधारणा करण्याचा विचार मोलेंसाहेबांचा दिसतो हा संदेश घेऊन ते इकडे येत होते. आशाजनक संदेश सांगून इकडील उतावीळ लोकांचे समाधान करावे असे त्यांच्या मनात असल्याची चिन्हे दिसू लागली होती. आणि त्याप्रमाणे राष्ट्रीय सभा जहालांच्या हाती देऊ नये अशाविषयी त्यांना खटपट करावयाची होती. टाइम्स वगैरे पत्रांनी जहालाना राज्यद्रोही ठरविले होते तर नेमस्तानाहि व्यवहारचातुर्य नाही असा शेर मारला होता. आणि सरकारलाहि कोणाला काही व्यावयाचे नसून जमेल तर हे नेमस्त व हे जहाल यांचे मध्ये शक्य तर फूट पाडून कलागत लावावयाची होती. पण आजपर्यंत ज्यांना जहाल म्हटले गेले त्यांचीच पाठ थोपटली जावी आणि तुम्ही एक वेळ पुरवला पण हे दुसरे नको असे म्हणण्याची पाळी यावी असे हळूहळू घडून येत होते. सप्टेंबर महिन्यात इंग्लिशमन पत्राने ‘सोनेर बांगला’ नावाच्या एका गुप्त संस्थेचा ब मंडळाचा शोध लावला. त्याच्या शपथपत्रिकेचे भाषांतर प्रसिद्ध केले. आणि बंगाल्यात बंड होणार अशी हूल उठविली. या पत्रकात सर्व बंगाली लोकाना आणि हिंदुमुसलमानाना असे आवाहन केले होते की “वंगमातेची अब्रू रक्षण करण्याकरिता कंवर बांधा.

फिरंग्याच्या शस्त्राना भिज नका. प्राण देण्याला तयार व्हा. भिकारी वैष्णव फकीर बनून जयघोष करित भेटेल त्या साहेबाला झुगारून द्या. ” ह्याला अँग्लोइंडियन पत्रांनी उत्तर दिले की “ असे कराल तर आम्हीहि पण १८५७ सालापेक्षा अधिक क्रूर होऊ हे लक्षात ठेवा. ” कित्येकांच्या मते मोल्लेसारख्या साळसूद स्टेट सेक्रेटरीला भिवविण्याकरिता कोणीतरी ही सोनेरी बंगाल्याची कल्पना आपल्या सुपीक मेंदूतून काढली असावी.

शुक्रवार तारीख २२ सप्टेंबर रोजी गोखले विलायतेहून मुंबईस आले. बंदरावर त्यांचे स्वागत योग्य प्रकारे झाले. मेथा यांनी प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या विद्यमाने गोखले यांच्या स्वागताची तयारी केली होती. मेथा व गोखले यांचे तासभर खाजगी संभाषण झाले. ह्या खेपेस केसरी किंवा इतर वर्तमानपत्रे यांच्या प्रतिनिधींना मुलाखत देण्याचे त्यांनी नाकारले. “ इकडे काय झाले गेले ह्याची सर्व माहिती मला मिळविली पाहिजे आणि ती मिळविल्यावर मी काही बोलू शकेन ” असे त्यांनी सांगून बातमीदाराना लावून दिले.

(१७) टिळकांची बेळगावची व्याख्याने

टिळकांची स्वराज्यविषयक मते लोकाना इतकी पटू लागली होती की चहू-कडून त्यांना व्याख्याने देण्याविषयी बोलावणी येऊ लागली. सप्टेंबर महिन्यात टिळक बेळगाव येथे गेले तेथे त्यांची तीन व्याख्याने झाली.

बेळगाव येथील तीन व्याख्यानाना त्यांनी साम्राज्य स्वदेशी व प्रचलित राजकारण हे विषय घेतले होते. “ रोमन लोकांनी जित राष्ट्रांना नागरिकांचे हक्क दिले म्हणून त्यांचे साम्राज्य बुडले असे लॉर्ड कर्झन यांनी एके ठिकाणी बोलून दाखविले. याचा उघड अर्थ असा की इंग्रज साम्राज्याने तसली चूक करू नये. पण हे चालणार नाही. आम्ही इंग्रजाना हाकून देऊन काळ्यांचे साम्राज्य स्थापावे असे म्हणत नाही. आम्हाला काळ्या गोण्यांचेच साम्राज्य पाहिजे. आमचे ह्मणणे इतकेच की साम्राज्यातील इतर भागाना जे हक्क तेच आम्हालाहि असावेत. आमचा कारभार आमच्या हाती यावा आणि ते तो न देतील तर आपण अडवणूक करून त्यांच्या हातून जोराने घ्यावा. स्वदेशी बहिष्कार हा या अडवणुकीचाच एक प्रकार आहे. एखादा कौन्सिलर अधिक नेमल्याने खरा अधिकार आम्हाला मिळणार नाही. आमची गवती घरे जाऊन तेथे कौलारू घरे झाली ही गोष्ट मोल्लेसाहेबाना फार महत्वाची वाटते. पण असल्या भूतदयेच्या गोष्टी आम्हाला नकोत. कौलारातून स्वराज्य उतरत नसते. आम्हाला खरोखर काय पाहिजे हे मोल्ले यांना कळते. पण गादीवर येताच तत्ववेत्त्याचीहि बुद्धी पालटते. गादीचा गूणच तसा आहे. विक्रमराजा सिंहासनावर बसला म्हणजे त्याची बुद्धि पालटत असे अशी दंतकथा आहे. जुने स्टेट सेक्रेटरी नुसते कडू बोलत होते. हे नवे एक शब्द कडू एक गोड बोलतात. पण असल्या गोधडीने आमच्या दुःस्वहिमाचे निवारण होणार नाही. मोल्ले यांची

अडचण आम्हालाहि समजते. शेपन्नास वर्षे चालत असलेल्या गाड्याला ते जुंपले आहेत. पण आमचेहि पाहणे हेच की स्वदेशीसारख्या चळवळीचा एखादा दगड चाकाला लागून अडला तर गाडीवान थोडा जागा होईल. अधिकाऱ्यानी सत्ता लुबाडावी आणि व्यापाऱ्यानी आमचा पैसा लुबाडावा. असे किती दिवस चालू देणार ? मोलें यांच्या जागी मी असतो तर मीहि त्यांचे घोरण स्वीकारले असते. अधिकारी मनुष्याचा तो धर्मच आहे. पण चळवळ करणे हा आमचाहि धर्म आहे. मनात येईल ते स्पष्ट बोलावे. आमच्या मनातली भाषा इंग्रजाना कळत नाही असे नाही मग दांभिकपणाचा व्यर्थ दोष त्यानी पदरी का घ्यावा ?

बेळगांवच्या या सफरीत एक साहजिक प्रकार घडला. एका व्याख्यानाचे वेळी पाऊस येत होता. म्हणून लोकानी छत्र्या उघडिल्या. एका गृहस्थाने टिळकांच्या डोक्यावरहि छत्री धरली. गंगाधरराव देशपांडे यांनी लोकाना छत्र्या मिटविण्यास सांगितले तेव्हा टिळकानी आपल्यावरची छत्री मिटण्याबद्दल स्वयंसेवकास सांगितले. पण त्याने ती अंगदी न मिटता मागे ओढून धरली. त्यामुळे एकट्या टिळकांच्यावर छत्री धरल्याचा टीकाकारांचा दोष शिष्टक उरून शिवाय छत्रीवरून पडणारे पाणी मात्र टिळकांच्या डोक्यावर पडून तोंडावर वाहू लागले. बेळगावचे विरोधी वर्तमानपत्र 'चिकित्सक' यामध्ये टिळकावर टीका आली. वास्तविक यात टिळकाकडे काय अपराध ? पण टीकाकाराला तरी दुसरे काय लिहिता येणार ? वास्तविक या छत्रीच्या गोष्टीला एवढी इतके महत्त्व आले नसते. पण स्वदेशी चळवळीच्या निमित्ताने काही पुढारी स्वतः राजचिन्हे धारण करू लागले आहेत अशी कुचेष्टा नेमस्त पत्रे करू लागली होती. या छत्रीप्रकरणाच्या आधी एक दोन आठवडे बंगाल्यात अशी गोष्ट घडली होती की सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे एके ठिकाणी व्याख्यानास गेले असता कोणी त्यांच्या डोक्यावर एक पुष्पहार ठेवला आणि कोणी शास्त्र्यानी जुन्या पद्धतीप्रमाणे त्यांच्यावर शांल्यभिषेक केला. लगेच असा पुकारा झाला की सुरेंद्रबाबूनी जनतेचा राजा म्हणून राजमुकुट घालून राज्याभिषेक करून घेतला. झाले. एका कल्पनेवरून, दुसरी सहजच सुचली. 'पहा हा नव्या बंगालचा पहिला राजा पहिला सुरेंद्र. 'हे आता वंगराजाधिराज झाले' असे दुसऱ्याने म्हटले. तिसरा म्हणाला 'सैन्याशिवाय राजा कसला ? म्हणूनच सोनेर बांगला या समितीच्या नांवाने सैन्याची पहिली टोळी बनविण्यांत आली.' चौथा म्हणाला 'हेंच सैन्य हळुहळू पन्नास हजारापर्यंत वाढणार आहे.' गोष्ट खरी समजून अँग्लो इंडियन पत्रांनी बंडखोर राजद्रोही तोतया लुच्चा वगैरे विशेषणे लावून सुरेंद्रबाबूंची निंदा चालविली. आणि वाज नावाचा एक युरोपियन मॅजिस्ट्रेट तर इतका खवळून गेला की तो झणाला " ठीक आहे माझ्या राज्यांत हा बंगालचा राजा येऊ दे की त्याच्या गळ्यात खेटरांचीच माळ घालून गावातून धिंड काढल्याशिवाय राहणार नाही.' शेवटी एक टीकाकार म्हणाला " सुरेंद्रबाबू आता कैदेत गेले म्हणजे मग कसे ? नव्या बंगालचा नवा राजा पहिला सुरेंद्र झाला पण तोच शेवटचा ठरला असे इतिहासकार लिहील. ' वास्तविक या

राज्यारोहणाच्या नवलकथेच्या मुळाशी इतकेच तथ्य होते की पंचगौड पंडित पोथी-पुराणाचा सप्ताह करतात त्याच्या शेवटी त्याला विशेष प्रकारची पुष्पभूषणे अर्पण करण्याची चाल आहे तसलाच प्रकार याहि प्रसंगी झाला. आणि बाबू रमेशचंद्र दत्त यानी अशा अर्थाचे एक पत्र विलायती वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध केले तेव्हा इंग्रज लोकांची समजूत सहज पटली. पण बोलून चालून वेड पांघरलेल्या स्वदेशी निंदकांची समजूत कशी पटणार ? लोकाना एखाद्याच्या नावामागे राजश्री हे उपपद लाविले तरी तेहि राजचिन्हच वाटणार. सुरेंद्रबाबूंच्या राज्याभिषेकात मुकुट व अभिषेक हे सापडले. पण राजछत्राची तेवढी वाण होती. ती निंदकानी बेळगाव येथे टिळकांवर धरलेल्या छत्रीने भरून काढली. अशा रीतीने टिळक सुरेंद्रबाबू मिळून तरी राज्या-रोहण सांगोपांग सिद्ध झालेच की नाही ? स्वदेशी चळवळीच्या विरोधी लोकांवर टिळक कडक टीका करीत त्याला परत आहेर ढाणून देण्याला काही हवाच होता तो हा असा पुरविला गेला. एकदा वादसागराचे मंथन सुरू झाले ढाणजे त्यातून कशी रत्ने बाहेर पडतात त्याचा हा एक उत्कृष्ट मासला त्या वेळी दिसून आला.

(१८) कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा

सप्टेंबरच्या सुमारास कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्षपद कोणाला द्यावे याची चर्चा सुरू झाली. खापर्डे यानी हे पद लाला लजपतराय याना द्यावे अशा अर्थाची सूचना वर्तमानपत्रातून लोकापुढे मांडली. उलट बिपिनचंद्र पाल वगैरे बंगाली लोकानी टिळकांची निवडणूक व्हावी अशी घोषणा व प्रयत्न सुरू केला. हे पाहून नेमस्त काँग्रेसवाले व अँग्लोइंडियन पत्रे याना मोठी भीति उत्पन्न झाली. त्यांच्या दृष्टीने टिळक व लजपतराय ह्यांच्यात हा बरा हा वाईट असे म्हणताच येत नाही. दोघेहि जहालच ! उलट पक्षी टिळक व त्यांचे अनुयायी ह्यानी असे जाहीर केल की टिळक लजपतराय कोणीहि राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष न झाले तरी चालतील पण तसे झाल्याने स्वतः तुम्ही जे मागता ते देण्याला आज कोण तयार आहे याची तरी आधी जामीनकी काय ? अँग्लो इंडियन अधिकारी नाराज होतील एवढ्याच करिता लजपतराय अध्यक्ष नकोत हे म्हणणे शोभत नाही. चार दोन आठवडे त्या गोष्टीचा खल होऊन शेवटी अशी तोड निघाली की दादाभाई नौरोजी याना तार करून विलायतेतून बोलवावे आणि आजोबा दुकानाच्या गादीवर येऊन बसण्याला पुढे आला म्हणजे नातू सहजच मागे सरतील. टिळक व लजपतराय यांच्या अस्त्रावर दादाभाई नौरोजी हे ब्रह्मास्त्र वाटणे योग्यच होते. कारण त्यांच्या नावापुढे तरी कोणतेहि नाव बाजूला झालेच पाहिजे. पण ही गोष्ट जहालाना भूषणास्पदच होती. कारण ब्रह्मास्त्राच्या उपयोगा-शिवाय अध्यक्षपद जहालपक्ष सोडीत नाही अशी ही एक प्रकारची कबूलीच होती. बरे ज्यानी सोशियॅलिस्ट पक्षाला मिळून हाइन्डमन साहेबांचे समर्थन केले ते हिंदुस्थानात आल्यावर नेमस्ताची भाषा वापरतील की काय ! कधीहि नाही. आणि

टिळक व लजपतराय यांनी अध्यक्षपदावरून अशी भाषा वापरण्यापेक्षा दादा-भाईंनी ती वापरली तर तो फारच मोठा विजय होय! कोणाहि व्यक्तीच्या मोठेपणाचा हा प्रश्न नव्हता तर राष्ट्रीय सभेच्या इभ्रतीचाच होता.

टिळकांची ही अटकळ सर्व बाजूनी अगदी बरोबर ठरली. कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा अगदी सोळा आणि टिळकांच्या अपेक्षेप्रमाणे झाली. दादाभाई यांनी विलायतेमध्ये केलेल्या भाषणावरून 'दादाभाई काय काय सांगणार' याचे टिळकानी केसरीत भाकीत केले होते ते अगदी तंतोतंत खरे झाले. ता. १ जानेवारी १९०७ च्या केसरीत लिहिल्याप्रमाणे "कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेवर केसरीच्या मतांचा पूर्ण छाप बसला व राष्ट्रीय सभा केसरीच्या मताकडे पूर्णपणे झुकली." इतकेच नव्हे तर इंग्लिशमन पत्रानेहि असे म्हटले की "यंदाची राष्ट्रीय सभा सर्वतोपरी जहालपक्षाचे हातात गेली. स्वराज्याचा प्रश्न लोकापुढे प्राधान्याने मांडून दादाभाईंनी राष्ट्रीय सभेस जहाल करून सोडले."

वंगभंगाच्या चळवळीमुळे हक्कावादी व याचनावादी या दोन पक्षात गेली दोन वर्षे बराच मतभेद झाला होता. व स्वदेशी आणि बहिष्कार यांचा राजकीय 'अडवणुकीचे शस्त्र' या नात्याने राजकारणात उपयोग करावयास राष्ट्रीय सभेने परवानगी द्यावी की न द्यावी हाच वादाचा मुद्दा असल्याकारणाने सर्व प्रांताचे पुढारी यंदा आळस न करिता राष्ट्रीय सभेस आले होते. खुद्द बंगाली लोकात एक विशेष प्रकारचा उत्साह दिसत असून आपण काही तरी एका नव्या गोष्टीस प्रारंभ करीत आहोत या भावनेने प्रत्येक जण राष्ट्रीय प्रश्नांची चर्चा करण्यात निमग्न होता. व दादाभाई कलकत्त्यात येऊन हजर होतात तो दोन्ही पक्षांची प्रमुख मंडळी आपापल्या मतांचा खल करून वादाकरिता सज्ज झाली होती. त्यामुळे यंदा काँग्रेस बुडणार असे भाकित काँग्रेसच्या हितशत्रूंनी केले पण दुर्दैवाने ते खोटे ठरले.

कलकत्त्यास दादाभाईंचे अभूतपूर्व स्वागत झाले. मानपत्रांचा फुलांचा व जयजयकारांचा तर दादाभाईंवर इतका वर्षाव झाला की खऱ्याखुऱ्या राजाना व राजपुत्रानाहि त्या सन्मानाचा हेवा वाटला असेल. राष्ट्रीय सभेस दीड दोन हजार प्रतिनिधी आले असून दररोज आठदहा हजाराहून अधिक प्रेक्षक येत. मंडपाच्या पताकावर कमानीवर जिकडे तिकडे 'स्वदेशी बहिष्कार व स्वराज्य ही त्रयी विसरू नका' अशी वचने सुवर्ण अक्षरानी लिहिली असून लोकांची इच्छा काय ते ठळक रीतीने दाखविण्यात आले होते.

पहिल्या दिवशी दादाभाई यांचे भाषण झाले. ते या पूर्वीच्या अध्यक्षांच्या भाषणाहून अगदी वेगळ्या स्वरूपाचे झाले. अलंकारिक मृदु संदिग्ध अशी दरबारी भाषा वापरण्याची पूर्वपरंपरा सोडून देऊन स्पष्ट व सडेतोड भाषा दादाभाईंनी या आपल्या भाषणात वापरली आहे. स्वराज्याच्या ध्येयाचा त्यांनी जाहीर स्पष्टोच्चार केला. इतकेच नव्हे तर राष्ट्रीय शिक्षण स्वदेशी व बहिष्कार हे स्वावलंबनाचेच मार्ग राष्ट्रांने यापुढे अंगिकारावे असे सांगितले. तसेच पार्लमेंट सभेस

जे आपण अर्ज करतो ते भिक्षा मागण्याकरिता नव्हे तर आपले हक्क मागण्याकरिता. होमरूल किंवा सेल्फ गव्हर्मेंट या इंग्रजी शब्दापुढेहि जाऊन 'स्वराज्य' या संस्कृत शब्दाचाच उपयोग करून दादाभाईंनी हिंदुस्थानची मागणी राष्ट्रीय सभेच्या वेशीवर टांगली. काँग्रेस या वळणावर जाईल अशी नेमस्तांस प्रथम कल्पनाहि झाली नसेल. पण सोनारानेच येऊन कान टोचावा अशी त्यांची अवस्था झाली ! राष्ट्रीय सभेस २१ वे वर्ष संपून २२ वे वर्ष लागले. अर्थात् ती वयात आली. तेव्हा तिला नवे वळण मिळणे अपरिहार्यच होते. व राष्ट्रीय सभेचा व स्वराज्याच्या हक्काचा विवाहसंबंध घडवून आणून दादाभाईंनी राष्ट्रीय सभेस नुसता शुभाशीर्वाद दिला इतकेच नव्हे तर बाविसाव्या राष्ट्रीय सभेची मोठी कामगिरी म्हणून हीच गोष्ट पुनः निश्चून सांगितली. अखेरच्या भाषणांत त्यांनी तरुण पिढीस उपदेश केला व ह्मणाले की "हा उद्देश डोळ्यापुढे सतत ठेवून तुम्ही तरुण पिढीचे लोक काम कराल तर जुन्या पिढीने पन्नास वर्षे केलेल्या कामाचे सार्थक होईल व जन्मभर केलेल्या श्रमांचे बक्षीस मिळाले असे मी समजेन !"

(१९) महर्षि दादाभाई नौरोजी

दादाभाईंचे चरित्र हिंदुस्थानातील आबालवृद्धाना महशूर असल्यामुळे त्यांच्या-विषयी एवढेच सांगितले असता पुरे होईल की त्यांच्या आयुष्यातील प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या स्वार्थत्यागाची व स्वदेशभक्तीची खूण पटविणारी अशीच होऊन गेली. सन १८२५ साली दादाभाईंचा जन्म झाला. ती वेळ मुंबई इलाख्यात नुकत्याच होऊन गेलेल्या राज्यक्रांतीच्या संधिप्रकाशाची असल्यामुळे जुने मात्र सर्वस्वी गेले व नवे हाती लागावयाचे ते अद्यापि दूरच होते. यामुळे सामान्य मनुष्याची दिशा-भूल होण्याचा तो समय होता. केवळ बुद्धिमत्तेच्या व उद्योगाच्या जोरावर त्यांनी उत्तम शिक्षण मिळवून त्या शिक्षणाचा उपयोगहि ताबडतोब समाजसेवेकडे करण्यास सुरवात केली. जवळ जवळ ऐशी वर्षांपूर्वी ह्मणजे इंग्रजी अंमलाच्या अव्वलीस सरकारी नोकरीला किती तेज व मान्यता होती हे लक्षात घेतले ह्मणजे त्यांनी हाती प्रत्यक्ष आलेली शिक्षणखात्यातील मोठी नोकरी कशी सोडली याचे सामान्य मनुष्यास आश्चर्यच वाटे. सरकारी नोकरीच्या त्यागासंबंधाने त्यांनी असे लिहून ठेविले आहे की 'सरकारी नोकरी सुटणे यासारखा दैवाचा दुसरा मोठा लाभ मला जन्मात दुसरा कोणताच घडला नाही.' व त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमावरून पाहता त्यांचे हे उद्गार सर्वस्वी खरेच आहेत असे म्हणावे लागते.

स्वतंत्र देशसेवा हेच दादाभाईंचे ध्येय होते व शिक्षणक्रम संपविल्यानंतर दहाबारा वर्षांतच त्यांनी समाजसुधारणा समाजशिक्षण राजकाय शिक्षण स्थानिक स्वराज्य वगैरे बाबतीत आपली बुद्धिमत्ता कल्पकता उद्योगशीलता, स्वार्थत्यागबुद्धि व नीतिधैर्य इतक्या तऱ्हेने लोकांनदर्शनास आणली की मुंबई सारख्या शहरी त्यांची पुढारी लोकांत गणना होऊ लागली. वयाच्या तिसाव्या वर्षा-

पासूनच लंडन येथे राहून 'लंडन इंडियन सोसायटी' 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' वगैरे संस्थांचे काम त्यांनी नावारूपास आणले. हिंदी लोकाना वरिष्ठ सरकारी नोकऱ्या मिळण्याविषयी त्यांनी अतिशय खटपट केली व हिंदुस्थानातून शिक्षणाकरिता विलायतेस जाणाऱ्या तरुण हिंदी विद्यार्थ्यांची सोय लावून दिली. अशा रितीने वयाच्या चव्वेचाळीसाव्या वर्षाच्या आत दादाभाईंनी हिंदुस्थानात व विलायतेतहि महत्त्वाची कामगिरी करून राष्ट्राची कृतज्ञता संपादिली. १८६९ साली मुंबई शहरच्या लोकानी त्यांना कृतज्ञतापूर्वक मानपत्र अर्पण केले. यानंतर दादाभाईंच्या उच्च प्रतीच्या राष्ट्रीय कामास सुरवात झाली. लोकशिक्षण समाजसुधारणा वगैरे विषय त्यांच्या आवडीचे असताहि ते सर्व बाजूस, ठेवून राष्ट्राच्या बुर्दशेची खरी मीमांसा काय व ती घालविण्यास खरा उपाय कोणता याची त्यांनी आपल्या मनाशी कसून चौकशी केली. या चौकशीत त्यांना असे दिसून आले की हिंदुस्थान देश हा निर्धन व इतर अनेक बाबतीत विपन्न होण्याचे खरे कारण त्यावरील परकीय अंमल व विशेषतः त्यातील एकतंत्री राज्यपद्धति होय. ही गोष्ट बोलून दाखविणे त्या काळच्या स्थितीत अत्यंत धैर्याचे किंबहुना धाडसाचेच काम होते. कारण राज्यकर्तृत्वाच्या अभिमानाने स्वतः अधिकाऱ्यांची दृष्टि तर अंध झाली होतीच. पण ब्रिटिश आमदानीतील पाहिल्या तकलादू भरभराटीची जिल्हई लोकांच्याहि डोळ्यांना अद्याप दिपवून टाकीत होती. तथापि मनाला पटणारी गोष्ट स्पष्ट शब्दांनी बोलून दाखवावयाचीच मग त्यात कोणाची मर्जी जावो किंवा कोणी आपला कितीहि उपहास करो असा त्यांचा बाणा असल्यामुळे, देशस्थितीचा सूक्ष्म व परिश्रमपूर्वक विचार करून काढलेले सिद्धांत अधिकाऱ्यांच्या तोंडावर बोलण्यास दादाभाईंनी केव्हाहि कमी केले नाही.

सामान्य लोकानी 'विक्षित' म्हणून त्यांची टवाळी केली पण अखेर सत्याचाच विजय होत असल्यामुळे फक्त व्यूरांक्रंसीशिवाय इतर सर्व लोकांची आपल्या सिद्धांताबद्दल खात्री करून दिली. दादाभाईंच्या समकालीन असलेल्या सुशिक्षित किंबहुना राजकारणातहि पडणाऱ्या हिंदी गृहस्थात स्वतः दादाभाईंइतक्या फार काय त्यांच्याहून कांकणभर अधिक बुद्धिमान अशा व्यक्ती काही थोड्या थोडक्या नव्हत्या. पण दादाभाईंचे सूक्ष्म निरीक्षण परिस्थितीचा भेद करून जाणारी त्यांची बुद्धिमत्ता व सर्व जग एका बाजूस असले तरी आपला सत्सिद्धांत त्याच्यापुढे प्रतिपादन करण्यास लागणारे मनोधैर्य हे गुण एकट्या दादाभाईंच्याच अंगी होते. यामुळे हिंदी राजकारणातील एका श्रेष्ठ तार्विक सिद्धांताचे संस्थापक व प्रवर्तक अशा तऱ्हेची म्हणजे आचार्यांची पदवी सर्व जगाला त्यांना द्यावी लागली. या त्यांच्या सिद्धांतावर प्रचलित सर्व राष्ट्रीय राजकारणाचा पाया रचलेला आहे व या पायाच्या भक्कमपणावरच स्वराज्याच्या मागणीची इमारत रचली गेली आहे व टिकेलहि. आपल्या वयाची पुष्कळ मौल्यवान वर्षे निव्वळ आंकडे मोडीत घालवून प्रस्थापित केलेले सिद्धांत अधिकाऱ्यांपुढे ब्रिटिशजनतेपुढे व पार्लमेंटपुढे मांडून अधिकाऱ्यांच्या भेटी घेऊन कामट्या व कमिशनने बसवून तक्रारी मिनिटेहि लिहून-तात्पर्य ज्याला सनदशीर चळ-

वळ असे प्रौढ व उदात्त नांव देण्यात येते तिचा असा एकहि प्रकार राहिला नाही की जो दादाभाईंनी केवळ गमतीखातर नव्हे तर अनेक वर्षे रात्रंदिवस परिश्रम करून आंतड्याला पीळ पाडून रक्त आंठयून व स्वार्थत्याग पराकाष्ठेला पोचवून करून पाहिला नाही. एका शब्दात सांगावयाचे तर त्यांना सनदशीर चळवळीच्या सत्त्वाचे पन्नास वर्षेपर्यंत परीक्षण करून व शेवटी नाहिल्याजाने 'सनदशीर चळवळीचे सत्त्व हरण झाले' असेच त्यांना मोठ्या दुःखाने जगजाहीर करावे लागले. कलकत्त्यास तर त्यांनी असे उद्गार काढले की 'मी निराशेचे इतके प्रसंग सोसले की त्यामुळे कोणाचेहि काळीज फाटून गेले असते व निराशेच्या वेडाने तो बंड करण्यास प्रवृत्त झाला असता'. ते म्हणाले 'मी फार झगडलो व अनेक वेळ झगडा करून यशाचा पेला ओठास नेऊन लावला. पण केवळ या ब्युरोक्रसीने हा पेला उडवून दिला'.

दादाभाईंना हिंदी राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होण्याचा मान तीन वेळा मिळाला व तीन वेळी अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी केलेली भाषणे जो लक्षपूर्वक ताडून वाचील त्याला दादाभाईंचे खरे चरित्र कळल्यावाचून राहणार नाही. १८९३ साली आत्म-निष्ठा व स्वावलंबन याकडे थोडीशी वळलेली त्यांची दृष्टि १९०६ साली कलकत्ता येथील भाषणात त्या दिशेला संपूर्ण वळली व स्वराज्य हेच ध्येय व स्वावलंबन हेच त्यांचे साधन वगैरे सुप्रसिद्ध चतुःसूत्रीचा त्यांनी उच्चार केला. आणि या सत्यसिद्धांताचा पुनरुच्चार करता करता 'जनपदहितकर्ता' या नात्याची आपली कारकीर्द दादाभाईंनी संपविली.

असे. दादाभाईंच्या भाषणानंतर सबजेक्टस् कमिटी निवडण्यात आली. राष्ट्रीय सभेच्या रचनेचे काहीच नियम अस्तित्वात नसल्यामुळे विषयनियामक कमिटीच्या निवडणुकीत थोडी घाई व गोंधळ झाला. एकट्या मुंबईकरांचेच १५० ते १६० लोक निवडले गेले. राष्ट्रीय सभेचे खरे काम तिसऱ्या दिवशी झाले. स्वदेशी व बहिष्कार या दोन प्रश्नांचा राष्ट्रीय सभेस विटाळहि होऊ द्यावयाचा नाही अशा उद्देशाने चंग मारून काही मंडळी सभेस आली होती. पण राष्ट्रीय सभेत प्रत्यक्ष बलाबलाची परस्परास ओळख पटल्यामुळे सबजेक्टस् कमिटीत झालेल्या कडाक्याच्या वादाची पुनरावृत्ति राष्ट्रीय सभेच्या मंडपात निघून अनुकूल प्रतिकूल मते घेण्यापर्यंत पाळी आली नाही. समेटानेच सर्व सभा पार पडली व याचे श्रेय टिळकानी दादाभाईं नौरोजी यानाच दिले.

या सभेत जे महत्त्वाचे ठराव पास झाले त्याबद्दलहि दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावासंबंधाने मतभेद नसल्याकारणाने तो सहज पास झाला. पण स्वदेशी व बहिष्कार यांची गोष्ट तशी नव्हती. थोडीशी गैरसोय सोसून किंवा जास्त किंमत देऊन म्हणजे झीज सोसून स्वदेशी मालास उत्तेजन द्यावे की नाही याबद्दल सभेत पुष्कळ वाद झाला. ना. मेथा यांस 'झीज सोसूनहि स्वदेशी स्वीकारणे' ही कल्पनाच पसंत नव्हती. परंतु त्यांचे हे मत काँग्रेसला पसंत पडले नाही. व शेवटी '‘ झीज सोसून (at some sacrifice) स्वदेशी मालास

उत्तेजन द्यावे ” असाच ठराव काँग्रेसमध्ये सर्वानुमते मंजूर झाला.

परंतु बाहिष्का खरा कडाक्याचा वाद बहिष्कारयोगाच्या ठरावावर झाला. हा ठराव असा “ ज्याअर्थी हिंदुस्थानच्या हल्लीच्या राजकीय कारभारांत लोकांचे म्हणणे ऐकले जात नाही व लोकानी केलेल्या अर्जाचा योग्य विचार होत नाही त्याअर्थी बंगाल्यामध्ये प्रथमतः वंगभंगानिमित्त सुरू झालेला बहिष्कारयोग कायदेशीर होता व आहे असे काँग्रेसचे मत आहे. ” हा ठराव केवळ बंगाल्यापुरता आहे किंवा बहिष्कारयोगाचा सामान्य रीत्या कायदेशीरपणा प्रतिपादन करणारा आहे याबद्दल सदर ठराव मंजूर होतांना थोडीशी चर्चा झाली. आणि “बाबू बिपिनचंद्र पाल यानी त्याचा सामान्य सिद्धांत म्हणून जो अर्थ केला तो बरोबर नाही. ज्यांना ही चळवळ मान्य असेल त्यांनी निदान ती काँग्रेसच्या नावाखाली करू नये. ” असे प्रतिपादन करण्याकरिता मदनमोहन मालवीय व गोखले पुढे आले होते. पण त्यांच्या भाषणाचा सभेवर परिणाम झाला नाही. बहिष्काराचा ठराव जर सामान्य नव्हता तर त्याचे सामान्य स्वरूप काढून टाकण्यासारखे शब्द तो ठराव पास होण्यापूर्वीच त्यात घातले गेले असते. टिळक म्हणत “ जर हा ठराव ‘ सर्वानुमते ’ मंजूर झालेला आहे तर त्याचा अर्थ अमुकच पक्षाच्या मताप्रमाणे आहे असे सांगण्याचा खुद्द काँग्रेसच्या सेक्रेटरीस किंवा अध्यक्षसह अधिकार आता राहिलेला नाही. इंग्रजी भाषा जर सर्वास सारखीच अवगत आहे तर या ठरावाचा हा अमुकच अर्थ आहे असा शास्त्रार्थ कोणी का सांगायचा ? व इतरानीहि तो का मानावा ? बहिष्कारयोगाचा इतर प्रांतातील लोकानी स्वीकार केल्याच पाहिजे अशी काँग्रेसची कोणावर सक्ति नाही हे खरे. पण ज्या प्रकारच्या परिस्थितीत बहिष्कारयोग कायदेशीर आहे असे काँग्रेसने आपले मत दिले ती परिस्थिति बंगाल्यासच नव्हे तर सगळ्या हिंदुस्थानास एकसारखी लागू आहे. अर्थात् बहिष्कारयोग कोणत्याहि प्रांतात स्वीकारला गेला तरी काँग्रेसच्या मताप्रमाणे तो कायदेशीरच होय एवढे काँग्रेसमध्ये सर्वानुमते निर्विवाद ठरले आहे. ”

बहिष्कारयोगाचा ठराव पास केल्याने एक प्रकारे सरकारच्या अडवणुकीच्या मार्गासच काँग्रेसने आपली संमति दिली. व बाबू बिपिनचंद्र पाल यानी तर आपल्या भाषणात असे सांगितले की बहिष्कार म्हणजे परदेशी मालावरच बहिष्कार घालावयाचा असे नाही तर “ परक्या लोकांच्या सर्व उद्योगाशी व व्यवस्थेशी कायदेशीर रीतीने फटकून राहून सरकारशी एक प्रकारे अडवणूक करावयाची. ” चळवळ किंवा movement या शब्दावर कोटी करून त्यांनी असे सांगितले की जी एका मुद्यावरून चळून व वळून दुसऱ्या मुद्यावर जाते ती खरी बहिष्काराची चळवळ ! बहिष्काराचे हे सर्वस्पर्शी स्वरूप त्या वेळच्या नेमस्ताना अर्थात् मान्य नव्हते म्हणूनच नेमस्तानी यावरुद्ध इतकी हाकाटी केली. हा ठराव व पालबाबूचे त्यावरील भाषण हे त्या वेळच्या नव्या पक्षाच्या वृत्तीचे एक द्योतक होय. अशा परस्परविरोधी स्वभावाच्या दोन पक्षांचे एकमेकांशी पटणे कठीणच होते. दादा-

भाई अध्यक्ष नसते तर सुरतेस जी फूट पडली ती या वर्षी कलकत्यासच पडली असती व राष्ट्रीय सभेशी पितृत्वाचे नाते जोडणाऱ्या कित्येक जुन्या पुढाऱ्यानी राष्ट्रीय सभेशी आपला संबंधहि तोडला असता ! ता. ८ जानेवारीच्या केसरीत टिळक लिहितात “ राष्ट्रीय सभा आणि स्वराज्याचा हक्क यांचा ‘ सभा वयात आल्यानंतर ’ वृद्ध महर्षि दादाभाई यांच्याकडून जो सशस्त्र विवाहसंबंध लावण्यात आला आहे तो राष्ट्रीय सभेशी पितृत्वाचे नाते जोडणाऱ्या कित्येक गृहस्थांस जरी पूर्ण पसंत नसला तरी तो तोडणे किंवा त्यात यत्किंचितहि व्यत्यय आणणे आता अशक्य आहे. नव्या तरुण पक्षाची मते देशास दिवसेंदिवस अधिकाधिक पटणे हे राजकीय प्रगतीचे लक्षण असून ही स्थिती आता क्रमप्राप्तच आहे.” आणि हे शब्द खरे ठरल्याचे लवकरच दिसून आले.

(२०) सभा व परिषदा

कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेनंतर औद्योगिक परिषदेची बैठक झाली. अध्यक्ष विठ्ठलदास ठाकरसी हे असून प्रास्ताविक भाषण श्री सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी केले. सयाजीराव हे राष्ट्रीयसभेसहि हजर राहिले होते. महाराजांनी आपल्या भाषणांत बर्लीन पॅरिस व्हिएन्ना नेपल्स बोस्टन येथे तेथील सरकारने औद्योगिक शिक्षणासाठी केवढी प्रचंड विद्यालये स्थापन केली आहेत त्याची प्रत्यक्ष माहिती सांगितली. ठाकरसी यांनी आपल्या भाषणांत स्वदेशी चळवळीचे श्रेय सर्वस्वी बंगाल प्रांताला दिले व रमेश चंद्र दत्त हे म्हणाले ‘ स्वदेशी चळवळीने एवढी मोठी औद्योगिक क्रांति केली आहे त्यापुढे राजकीय क्रांतीचेहि तेज मुळीच पडणार नाही.’

या सुमारास नेहमीप्रमाणे सामाजिक परिषदेची बैठक झाली. अध्यक्ष न्या. चंद्रमाधव घोस होते. पण त्यांनी आपले असे मत दिले की सुधारणा म्हणजे हिंदुसमाजाच्या पूर्ण कल्पनेचे निर्मूलन करणे नसून नवीन परिस्थितीस योग्य असे तिला स्वरूप देणे ही होय. विशेष हे की जुन्या पक्षाची मते व मनोवृत्ति यास अनुसरून ठरावाची भाषा असावी असा खाजगी रीतीने अध्यक्षानी आग्रह धरला होता त्यामुळे ठराव पूर्वीच्या परिषदांच्या मानाने बरेच नरम झाले होते.

सामाजिक परिषदेचीच धाकटी बाहिण महिला परिषद. ही २९ डिसेंबर रोजी ब्रेथून कॉलेजात झाली. स्त्रिसमुदाय सुमारे १००० असून कुचबिहाराच्या महाराणी अध्यक्ष होत्या. त्यांच्या व बडोद्याच्या महाराणीसाहेबांच्या भाषणात स्वदेशी तत्वांचे वारे बरेच संचार करीत होते. बडोद्याच्या महाराणी साहेबानी बंगाली स्त्रियांनी स्वदेशी चळवळ चांगल्या रीतीने चालविल्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले.

राष्ट्रीय सभेनंतर पहिले राष्ट्रीय स्वदेशी संमेलन सभेचे मंडपातच भरले. हैदर टिपूचे वंशज नबाब सय्यद महमूद बहादूर हे अध्यक्ष असून गोखले भूपेंद्रनाथ बोस सुरेंद्रनाथ बानर्जी पाल लजपतराय अंबालाल टिळक केळकर वगैरे

मंडळी संमेलनास हजर होती. अध्यक्षाची सूचना करिताना केळकर यानी सांगितले की स्वदेशीस मुसलमान प्रतिकूल आहेत हे म्हणणे साफ खोटे आहे. स्वदेशीच्या कार्यास व्यवस्थित स्वरूप देण्याकरिता लजपतराय वगैरे अनेक पुढाऱ्यांची भाषणे झाली व ज्या प्रांतात स्वदेशी प्रांतिक कमिठ्या स्थापन झाल्या नसतील तेथे त्या स्थापन करून स्वदेशी चळवळ वाढवावी असा ठराव टिळकानी मांडला व त्यांचे भाषण होऊन तो पसार झाला.

कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा झाल्यावर कलकत्ता कॉलेज स्कॅअर मध्ये पाल यांचे अध्यक्षतेखाली टिळकांचे 'नवा पक्ष व त्याचे मार्ग' या विषयावर व्याख्यान झाले. प्रारंभीच टिळकानी सांगितले की जहाल मवाळ हे नवीन शब्द निघाले आहेत ते सापेक्ष समजा. कारण प्रगतीचा नियमच असा आहे की आजचा तुमचा हा जहाल उद्याचा मवाळ ठरणार. केवळ काही विशिष्ट हेतूने विशिष्ट भेद दर्शविण्याकरता हे शब्द योजावयाचे असतात. जुन्या पिढीचा अनुभव नव्या पिढीने घेऊन पुढे जावयाचे आहे. डिग्वी दादाभाई यानी जन्मभर अभ्यास करून जे शोध लावले ते जमेल धरून पुढे पाऊल टाकले पाहिजे. म्हणूनच यापुढे अर्ज व विनंत्या हा जुन्या पक्षाचा कार्यक्रम टाकाऊ ठरतो. मोलें वगैरे उदार मुत्सद्यांवर अवलंबून बसण्यात अर्थ नाही. हिंदुस्थानची निकृष्ट दशा झाली आहे हे आम्हाला कळते तसेच ब्रिटिश मुत्सद्यांना कळत नाही असे थोडेच आहे. अर्ज व विनंत्यांनी ती गोष्ट त्यांना पटवून थोडीच द्यावयाची आहे ! ती त्यांना सहज दिसतेच आहे. पण स्वार्थाकरिता ते तिकडे दुर्लक्ष करावयास तयार झाले आहेत. म्हणून स्वराज्य मिळेपर्यंत आपण सरकारची अडवणूक उर्फ सत्याग्रह चालू ठेवला पाहिजे. बंगालची फाळणी हे एक दुःख आहे. पण स्वराज्याचा अभाव हे खरे रोगनिदान आहे व त्याला अडवणूक हेच एक शस्त्र आहे.

परिशिष्ट

१९०४-५-६ सालातील निवडक पत्रे

(१) एन्. सुबराव यांचे केळकराना पत्र

राजमहेंद्री १४ फेब्रुवारी १९०४

आपल्या सुशिक्षित लोकांचे लक्ष सामाजिक सुधारणेकडे कसे लागेल या महत्वाच्या प्रश्नाचा मी विचार करीत आहे. तुमच्या बाजूला सुधारणेची बरीच चळवळ होत असते. पण काही बाबतीत तिची दिशा बरोबर नाही असे मला वाटते. माधवरावजी रानडे यांनी आपण प्रायश्चित्त का घेतले याचा खुलासा म्हणून एक भाषण केले आहे असे मला समजते. तरी त्यांनी आपले समर्थन कसे केले आहे हे कळण्याची मला फार उत्कंठा आहे. म्हणून त्याची एक प्रत मिळवून मला पाठवाव काय ?

(२) विष्णुपंत मराठे यांचे केळकराना पत्र

वसई ९ मार्च १९०४

टिळक व तुम्ही कधी इकडे येणार ते आगाऊ आठ दिवस समजल्यास ठीक पडेल. गरीब कुणबी माळी वगैरे बरेच लोकांची टिळक यांस पाहण्याची फार इच्छा आहे. आम्ही त्यांस पाहिले आहे व पाहू. परंतु गरीब गुरीब लोकांस त्यांचे दर्शन होण्यास कठिण. करिता त्यांचे नजरेस पाडण्याचा विचार आहे. चैत्र शुद्ध पक्षात अगर वद्य पक्षात केव्हाहि आपल्यास व टिळक साहेबांस सवड होण्यासारखी असेल तो दिवस कळवावा. येवढे काम आपल्यामार्फत झालेच पाहिजे अशी विनंती आहे.

(३) स्वामी स्वरूपानंद यांचे टिळकाना पत्र

मायावती ता. ७ मे १९०४

आर्यांचे मूल वसतिस्थान या तुमच्या पुस्तकात देवयान व पितृयान यांची हकीगत वाचली. छांदोग्य व गीता याजमध्ये या दोन मार्गांचे वर्णन आहे. पण अग्नि तेज धूम रात्र अशा निरनिराळ्या पायऱ्यांनी त्यांचे वर्णन आहे. ऋग्वेदामध्ये तसले वर्णन मला आढळत नाही. पण माझे वेदाचे वाचन थोडे या करिता ऋग्वेदात त्याचा संदर्भ कोठे आहे ते कृपा करून मला कळवा.

(४) जपानी कॉन्सलचे टिळकाना पत्र

मुंबई १ जून १९०४

आमच्या दुःखनिवारण फंडाला तुम्ही पुण्यास एक हजार रुपये जमवून पाठविले याबद्दल आम्ही तुमचे फार आभारी आहो. आम्ही याबद्दल किती ऋणी आहो हे किती लिहावे ?

(५) दादाभाई नौरोजी यांचे टिळकाना पत्र

लंडन २ नोव्हेंबर १९०४

मी जे लिहिणार आहे ते केवळ स्नेहभावाचे असे समजा. पूर्वी न्यू इंग्लिश स्कूल काढण्याचे वेळी तुमचे माझे भाषण झाले ते मला चांगले स्मरते. तेथपासून पुढे तुमचे कामहि फार चांगले झाले आहे. तुम्ही छळहि पुष्कळ सोसला. मी आज पत्र लिहितो याचे कारण असे. पुढील राजकारणाच्या क्षेत्रात युद्ध करण्याचे राष्ट्रीय सभा हे एक आपले शस्त्र झाले आहे. आज ती सर्व गुणपूर्ण नाही. पण हळुहळु तिला आम्ही अधिक बळकट करू इच्छितो. केसरीतून तुम्ही तिला खाली ओढीत आहा असे कळते. आणि अशा रीतीने जर ती एकदा निर्बल झाली व तिला इजा पोचली तर याचीच दुरुस्ती करण्याला आम्हाला पुष्कळ काळ लागेल. सरकाराशी भांडताना आम्ही सर्व एक दिलाचे असले पाहिजे. टीका करावयाची तर ती स्नेहभावाची व उत्तेजनकारक असावी. काँग्रेस आज मोडली तर ते हिंदुस्थानाला मोठे संकट व अँग्लो इंडियन लोकांचा तो एक मोठा जय होईल. तुम्ही मुंबईस हजर राहून विषयमंडळात सूचना मांडा व बहुमताने निकाल होईल तो सर्वांनी मान्य करावा. राष्ट्रीय कार्याकरिता तुम्हाला फार कष्ट सोसावे लागले ह्मणून तुमच्या प्रयत्नाला सहजच वजन येईल. या करिता तुमच्या नेहमीच्या उत्साहाने राष्ट्रीय सभेला बळकटी आणण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा. आम्हाला ऐक्य-बुद्धि संपादून काम वाढेल व कामाला माणसे अधिक मिळतील असेच करावयाचे आहे. तुमची दोन वर्तमानपत्रे व स्वतः तुम्ही यांच्याकडून देशहिताचे असे किती तरी काम होईल. मी लिहितो ते स्नेहभावाचे समजा.

(६) स्विनी यांचे टिळकाना पत्र

लंडन ९ नोव्हेंबर १९०४

डिग्वी सोहब वारल्यामुळे बराच घोटाळा झाला. तुम्हाला खटल्याच्या कामी खर्च आला तो भरून देण्याचे सरकाराने काय केले ? इल्लीचे प्रधानमंडळ टिकणार नाही. पण लिबरल प्रधानमंडळ आले तरी काय होईल ही शंकाच आहे. फौलर हे ब्रॉडरिकहतकेच वार्ट आहोत व ते स्टेट सेक्रेटरी होऊ नयेत अशी येथे आमची

खटपट आहे. लिबरल कॉन्झरव्हेटिव्ह यात फरक इतकाच की लिबरल पक्षाच्या काही ऐकून तरी घेतात. कॉन्झरव्हेटिव्ह हे हिंदुस्थानाकडे मुळी लक्षच देत नाहीत. पुण्याचे काही पुढारी यंदा मुंबईच्या काँग्रेसला जाणार नाहीत असे म्हणतात. माझा एक मित्र म्हणतो की या फुटीचे परिणाम वाईट होतील. आयर्लंडात काय व कोणीकडे काय शत्रू सन्मुख असता लोकपक्षाने निदान वरकरणी तरी एकी ठेविली पाहिजे. आम्ही आयरिश लोक मोठे मांडखोर आहो आणि त्यामुळे आमचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. हिंदुस्थानाचा निरुत्साह होण्याला पुष्कळ कारणे झाली आहेत. पण ही प्रतिक्रिया संपून पुनः पूर्वीचा क्रम सुरू होईल अशी चिन्हे आहेत. प्रो. गोखले यांना त्यांच्या उद्योगप्रियतेमुळे राष्ट्रीय सभेत वाजवीहून अधिक वजनदारी देण्याचा आम्हा मंडळींचा विचार असल्याच्या बातम्या तुमच्या कानावर येत असतील. पण तशी आमची इच्छा नाही. गोखले यांचा उत्साह व त्यांचे वक्तृत्व यांचा उपयोग करून घ्यावा असे आम्हाला सहजच वाटते. पण त्यामुळे धैर्य व क्रोणालाहि न हार जाणारा करारीपणा हे गुण ज्या इतर पुढाऱ्यात आहेत त्यांची किंमत आम्ही कमी मानितो असे नाही. राष्ट्राच्या मोठ्या कामाला अनेक लोक व अनेक स्वभावाचे लोक लागतात. या गोष्टी मी स्पष्टपणे लिहिल्या याबद्दल मला क्षमा करावी. वेडरबर्न हे हिंदुस्थानचे मोठ्या कळकळीचे हितकर्ते आहेत. स्वभावाने ते मोठे सामोपचारवादी असले तरी हिंदुस्थानाकरिता झगडत आहेत. ते व त्यांचे मित्र यांच्यामध्ये कलह उत्पन्न झाल्यास ते बरे नव्हे. सर हेनरी कॉटन यांचा कोणत्याच बाजूला पक्षपात नाही म्हणून सर्वांनी त्यांना मदत केली पाहिजे. सरदार नानू व केळकर यांना आमचे नमस्कार सांगा.

मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेसंबंधाने टिळकांच्या घोरणाविषयी प्रतिकूल व विपरीत अशा अनेक गोष्टी विलायतेस पत्रे लिहून कोणी तरी कळविल्या असल्या पाहिजेत. सभेत कोणत्याही तऱ्हेने फूट किंवा बगवेडा करण्याचा टिळकांचा विचार नव्हता. काँग्रेसचेच काम पण त्याची इकडे व विलायतेत अधिक जोराने खटपट व्हावी इतकेच त्यांचे म्हणणे होते. सर विलियम वेडरबर्न हे सामोपचारवादी असल्याचे टिळकाना माहीत होते म्हणून ते इकडे येणार असे कळताच त्यांच्या स्वागतार्थ टिळकांच्या सूचनेवरून त्यांना सार्वजनिक सभेने खालील आशयाची तार पाठविली “ आपण हिंदुस्थानचे अत्यंत विश्वासु मित्र आहा व या नात्याने सर्व महाराष्ट्रातर्फे सभा आपले स्वागत करीत आहे. हिंदुस्थानातील सनदशीर चळवळीचे प्रथमपासून आपण पुरस्कर्ते आहाच. व हल्ली या चळवळीत झालेली सर्व फाटाफूट नाहीशी करून सदर चळवळीचे प्राप्तव्य आणि तिचा प्रयत्न यांच्या संबंधी पूर्वीप्रमाणेच ऐकमत्य स्थापित करण्याच्या आपल्या उदार मनाच्या प्रयत्नास यश येवो अशी सभेची मनापासून इच्छा आहे. ” तसेच पुण्यातील शेषाबास गृहस्थांच्या सल्लानिशी त्यांना खालील पत्रही मुद्दाम पाठविण्यात आले. “ वि. वि. हिंदुस्थानच्या जुन्या स्नेहापैकी व अत्यंत विश्वसनीय हितचिंतकापैकी आपण एक आहा. व या नात्याने आम्ही

आपले स्वागत करितो. हिंदुस्थानास येण्याचे आपले जे अनेक हेतु आहेत त्यापैकी जुन्या राष्ट्रीय सभेतील अनेक पक्षामध्ये शक्य असल्यास सलोखा करणे हाहि एक आहे असे आपण जाहीर केलेले ऐकून आम्हास फार समाधान वाटले. व या हेतूच्या सिध्यर्थ संयुक्त राष्ट्रीय सभा भगविण्याचे कामी आम्हास जी मदत देणे शक्य असेल ती आम्ही आपणास खुषीने देऊ. तरी आपण योजलेले काम कोणत्या मार्गाने करण्याचा आपला विचार आहे हे कळविण्यात आले असता आम्ही आपले आभारी होऊ. क. हे. वि. ”]

(७) वेडरबर्न यांचे टिळकाना पत्र

मेरिडिथ १७ नोव्हेंबर १९०४

मी काँग्रेसला येत आहे हे तुम्ही ऐकलेच असेल. पार्लमेंटच्या पुढील निवडणुकीच्या वेळी हिंदुस्थानच्या कारभाराची चर्चा करण्याला मोठी संधि मिळणार आहे. तरी आपण सर्व मिळून प्रयत्न करू. इंडिया पत्रात याविषयी मी सूचना केल्याच आहेत. त्या तुम्हाला बहुधा पसंत पडतील. कसेहि असले तरी तुम्ही आम्ही सर्वच मिळून बसून विचार ठरवू.

(८) श्री. कृ. कोल्हटकर यांचे केळकराना पत्र

तेल्हारा १२ जानेवारी १९०५

पंचांगशोधनासंबंधाचा निर्णय मला मान्य होण्यासारखा नसल्यामुळे त्या-विषयी लेख लिहिण्यापुरता उत्साहहि अंगी नाही. रा. केतकरांचा करणग्रंथ पंचांगे तयार करण्याच्या कामी आधारभूत धरण्याच्या योग्यतेचा असता नवीन करणग्रंथ करण्याचा ठराव झाला हे चांगले झाले नाही. तरी पण टिळकांच्या मध्यस्थीने नवीन बीजसंस्कार घेण्यासंबंधाने हिंदुस्थानातील प्रमुख ज्योतिषांचे ऐकमत्य झाले ही गोष्ट त्यांना व एकंदर महाराष्ट्राला भूषणप्रद आहे. मात्र युरोपियन ज्योतिषांनी ५०।१०० वर्षे वेध घेऊन ठरविलेल्या ग्रहगतीत आपले हिंदु ज्योतिषी सदोष यंत्राच्या जोरावर थोडे दिवस वेध घेऊन काय काय सुधारणा करणार आहेत न कळे. मात्र या उपद्रवापिणामुळे आपणात थोडेसे कार्यकर्तृत्व येईल असे वाटते.

(९) मोनोटाइप कंपनीचे टिळकाना पत्र

कलकत्ता एप्रिल १९०५

आपले २१ तारखेचे पत्र पोचले. संपूर्ण यंत्राची किंमत ६३० पौड आहे. प्रत्येक वेगळ्या की-बोर्डला शंभर पौन्ड पडतात. मुंबईस यंत्र पोचण्याला वीस पौन्ड स्वर्च येईल. या यंत्राचा उपयोग देवनागरी ठशाना करणे ही जराशी अवघडच

गोष्ट आहे. निदान त्या टायपांच्या मेट्रिसा येथे तयार होणार नाहीं... आल्या तरी किती पाहिजेत हे कळविण्याशिवाय त्या कापून घेण्याविषयी काही सांगता येणार नाही. तरी लंडन येथील मुख्य कचेरीशी पत्रव्यवहार करणे बरे. तुमच्या टायपांचा संबंध एक गट तिकडे पाठवा व वर्णमाला जोडाक्षरे यांचा एक तक्ता मजकडे पाठवा. कदाचित् थोड्या खर्चात ही गोष्ट होऊ शकेल आणि तिचा फार उपयोग होईल. दोन यंत्राकरिता मिळून एकापेक्षा अधिक जादा की-बोर्ड घेण्याचे कारण नाही.

(१०) क्लॉड हिल यांचे केळकराना पत्र

मुंबई २७ एप्रिल १९०५

तुम्ही मला लिहिले त्याप्रमाणे तुमची प्रामाणिक मते आहेत हे मला पूर्णपणे माहित आहे. म्हणून तुमचे समाधान व्हावे याकरिता मी तुम्हाला हे पत्र लिहीत आहे. रानडे यांचा पुतळा उघडण्याच्या वेळी 'सर्वंग लोकप्रियतेला हपापलेले काही लोक' असे मी बोललो ही गोष्ट खरी. पण ते बोलताना माझ्या मनात टिळक नव्हते हे मी तुम्हाला निश्चून सांगतो. त्यांच्याहून फार हलक्या प्रतीचे आणि कमी प्रामाणिक असे वक्ते जी भाषणे करितात त्यानाच उद्देशून माझे बोलणे होते. टिळकांच्या संबंधाने तुमचे व माझे बोलणे अगदी मोकळ्या मनाने झाले असे असता हे शब्द मी टिळकांना उद्देशून बोललो असे टिळकांच्या मनात तरी कसे आले ?

(११) तालचरकर यांचे केळकराना पत्र

मुंबई ६ सप्टेंबर १९०५

या पत्रासोबत पाठविलेले उतारे १८८८ च्या 'कल्चर' नामक मासिकातील आहेत. त्या वेळी ब्राह्मोसमाजाचे ते मुखपत्र होते. ते हल्ली बंद आहे. स. १८८८ च्या २१ आक्टोबरच्या सुबोधपत्रिकेतहि 'हिंदुस्थानची नैतिक उन्नति' या विषयावर डॉ. भांडारकर यांची मते तुम्हाला पाहावयास मिळतील. डॉ. भांडारकर यानी एका फ्रेंच गृहस्थाजवळ आपल्या समाजाची निंदा केली. यावर तुम्ही टीका केली म्हणून विरुद्ध पक्षाने मोठा गहजव चालविला आहे. परंतु हे उतारे व हा अंक पाहिल्यास सदर फ्रेंच गृहस्थाजवळ अशा गोष्टी बोलणारे हे मोठे गृहस्थ डॉ. भांडारकरच असले पाहिजे या तुमच्या अनुमानाचे समर्थन होईल.

(१२) श्री. वाघोलकर यांचे टिळकाना पत्र

कोल्हापूर २८ जून १९०५

शिष्यस्वामींचा ठराव झाल्यानंतर काय करावे या विचारात ब्राह्मण मंडळी होती. पुढे त्यांचे कारभारी आले. त्यांनी ब्रम्हवृंदास जमवून शरण आल्यासारखे

करून आमचेवरचे संकट काढा असे म्हणाले. व उभयतांचा एक विचार झाल्यावर कारभारी ब्राह्मण मंडळीस घेऊन महाराज सरकाराकडे गेले, शिष्यस्वामींचा ठराव मान्य असल्यास उत्पन्न सोडतो असे म्हणून सोडल्याचा आविर्भाव केला आहे. ब्राह्मण मंडळीनेहि ठराव कबूल ओहे अशा सद्या देण्याचे काम सुरू केले आहे. शिष्यस्वामींचे कारभारी आले होते त्या वेळी प्रायश्चित्त मौजीबंधन होऊन श्री स्वामी सांगताील तितके वेदोक्त करणेचे होते असे समजते. हल्ली महाराजांचे म्हणणे स्वामींचा ठराव मान्य केला म्हणजे झाले, तुम्ही तिकडे कसे का करानात ! पण दुसरीकडून हकीगत समजते त्यात वेदोक्त केलेखरीज उत्पन्न सोडीत नाहीत असे म्हणतात.

(१३) हयाशी यांचे टिळकाना पत्र

मुंबई ६ जुलै १९०५

“ जपान सरकाराकडून पत्र आले त्यावरून फेब्रुवारी महिन्यात युद्ध-दुःख-निवारण फंडाला १७५३० येन इतकी वर्गणी मिळाली असे तुमच्या मौल्यवान पत्रद्वारे जाहीर कराल काय ? या संबंधाच्या रीतसर पावत्या जपान सरकाराकडून लौकरच पाठविण्यात येतील.

(१४) करंदीकर यांचे केळकराना पत्र

सातारा २२ सप्टेंबर १९०५

विलायतेस डेप्युटेशन पाठविण्याची बोलवा आहे. लोकहि उत्सुक आहेत. पुष्कळाना या कामी पैशाचा प्रश्न येतो. मी स्वतः आपल्या खर्चाने जाण्यास तयार आहे. पण या गोष्टीचा तुम्ही उगाच गवगवा केला. विलायतेस जाऊन येण्याचा खर्च फार यामुळे कोणाचेहि मन मागे घेते. शिवाय डेप्युटेशन केव्हा निघणार हेहि निश्चित कळत नाही. बनारसची काँग्रेस होणार व मग डेप्युटेशन जाणार असे म्हणणे म्हणजे मनोराज्य करण्यासारखेच आहे.

(१५) डॉ० जठार यांचे केळकराना पत्र

मॅचेस्टर ५ ऑक्टोबर १९०५

हल्लीच्या बहिष्काराच्या चळवळीसंबंधाने येथे प्रतिकाराची चळवळ सुरू आहे. येथील इंग्रज लोक म्हणतात या चळवळीत खुनशीपणा व सूड घेण्याची इच्छा दिसते. प्रतिकाराकरिता चळवळ करा म्हणून ते हिंदुस्थान सरकारला लिहिणार आहेत. आणि हिंदुस्थानातील गिरण्यात मजूर लोकाना १५ तास काम करावे लागते या गोष्टीला कायद्याने प्रतिबंध घालावा अशी मागणी ते करणार आहेत. ना. गोखले व सर वुडिलियम वेडरबर्न हे उद्या येथे एका सभेपुढे व्याख्यान देण्यास येणार आहेत तेव्हा काय होईल ते कळवीन.

(१६) सरलादेवी यांचे केळकराना पत्र

लाहोर ८ नोव्हेंबर १९०५

माझा विवाह झाल्याचे तुम्ही ऐकलेच असेल. तुम्ही लिहिले की 'या वेळी तुम्ही बंगाल्यात किंवा महाराष्ट्रात हव्या होता' ! पण आता तशी नाही खरी. येथे येऊन माझी निराशा झाली. इकडील पुढाऱ्यांचा मोठेपणा टिळक गोखले यांचा मोठेपणा यात मला पुष्कळच अंतर दिसते. इकडील पत्राचे संपादक बंगाली होते व पंजाबपेक्षा बंगालचेच अधिक लिहित. पंजाबी हे नवे पत्र इकडे सुरू झाले पण ते जवळ जवळ एक खांबी व एकाच पुढाऱ्याचे मत प्रगट करणार. लजपतराय व हरकिसनलाल यांचे बरे नाही. या दृष्टीने मला बंगालचे पुढारी अधिक बरे वाटतात. टिळक व गोखले यांनी आधी मोठमोठी कामे केली यामुळेच ते मोठे झाले.

(१७) राजेंद्रनाथ घोस यांचे टिळकाना पत्र

कलकत्ता २३ जानेवारी १९०६

मी हल्ली शंकराचार्यासंबंधाने एक ग्रंथ लिहित आहे. भारतीय व युरोपियन पंडितानी आचार्यासंबंधाने केलेची चर्चा सर्व एक ठिकाणी करून देण्याचा विचार आहे. शृंगेरीस गेलो. मलबार प्रांतात हिंडलो. दंतकथा मिळविल्या, हस्तलिखिते जमविली. तरी आपणहि काही मार्ग दाखवावा अशी विनंति आहे. इंडियन ॲटिक्वेरीचे अंक याकरिता पाहिले. आपल्या भाषेत या विषयावर काही ग्रंथ असल्यास कळवा. अनेक विषयावर आपल्या प्रांतियानी केलेली चर्चा फार चांगली असते असे दिसून आले आहे. द्वारकेहून जाऊन आल्यावर आपणाम समक्ष भेटणार आहे.

(१८) गोखले यांचे केळकराना पत्र

कलकत्ता ७ फेब्रुवारी १९०६

गेल्या रविवारचा मराठा वाचला. हिंदुस्थान आणि मजूरपक्ष या वरील तुमचा अग्रलेख वाचून आनंद झाला. खरी गोष्ट अशी आहे की लाला लजपतराय यांचेपेक्षा मजूर कामकरी लोकांच्या दुष्पट सभापुढे मी स्वतः व्याख्याने दिली आहेत. अर्थात् इतर काही लोक मजूरपक्षाला धरून राहतात आणि आम्ही मात्र त्यांच्या पासून फटकून वागतो हे म्हणणे असंबद्ध आहे. मला वाटते ही कल्पना कोणातरी माणसाच्या सुपीक डोक्यातून निघाली आहे. आणि त्याला कारण कदाचित् इतकेच असेल की लाला लजपतराय यांच्या भाषणाची सरणी व माझ्या भाषणाची सरणी यात काही फरक अगदी उघड पडतात. मी ता. १ मार्च रोजी पुण्याला परत येणार आहे.

(१९) बापूराव गोखले यांचे केळकरांना पत्र

टोकियो (जपान) १२ मे १९०६

उद्या आम्ही एका बौद्धमंदिरात शिवाजीमहाराजांचा वार्षिक उत्सव करणार आहोत. गतवर्षी बॅरन कांडा हे अध्यक्ष झाले होते. त्यानीच यंदा फिरून अध्यक्ष होण्याचे कबूल केले होते. पण आयते वेळी त्यांना काही काम आल्यामुळे येता येणार नाही असे कळते. गतवर्षी 'प्राच्य विद्यार्थी संघ' म्हणून एक मंडळ आम्ही काढले. त्यात हिंदी जपानी फिलीपिनो चिनी कौरियन सियामाज असे अनेक देशचे विद्यार्थी आहेत. यंदा या मंडळाच्या सभासदांनी उत्सवात सामील होण्याचे कबूल केले आहे. याला काही बंगाली विद्यार्थ्यांनी हरकत घेतली व उत्सवात सामील न होण्याविषयी इतर काही विद्यार्थ्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्नही केला. पण त्यांचे कोणी ऐकले नाही. आणि यंदाचा उत्सव खूप थाटाचा होईल अशी आम्हाला आशा आहे."

(२०) सरलादेवी यांचे केळकरांना पत्र

लाहोर ४ जुलै १९०६

मराठ्यातील लेख वाचला. तुमच्या लोकांचा मार्मिकपणा इकडे नाही. राष्ट्रीय कार्यात पंजाबातील लोक अजून लहान मुलासारखे आहेत. इकडे लजपतराय यांच्या विरुद्ध थोडी चळवळ सुरू आहे. पण मी त्यांना म्हणत असते की त्यांना आपले काम करू द्या व इतर पुष्कळ जागा रिकाम्या आहेत त्यात नव्या लोकांची भरती करा. येथील विद्यार्थ्यांच्या चळवळीत पुढारीपण कोणी घ्यावे या विषयी वाद सुरू आहे. संपात विद्यार्थ्यांनी हार खाल्ली ही गोष्ट खरी नाही. न्या. चतर्जी यांच्या मार्फत एक खाजगी पत्र पाठवून विद्यार्थ्यांच्या सर्व तक्रारी आम्ही दूर करू असे आश्वासन दिले म्हणूनच मुले परत गेली. टिळकाना 'कर्म' या विषयावर काही प्रश्न लिहून पाठविले व त्यांची उत्तरे मागितली होती ती त्यांनी अजून पाठविली नाहीत. तरी पाठविण्याविषयी आठवण कराल काय ? आम्ही दोघे जुलै अखेर काबूलला जाणार आहोत. परवाने मागितले आहेत. बंगाल्यात सर्व पक्ष मिळून काम करीत आहेत हे पाहून आनंद वाटतो.

(२१) गणेश दय्यकटेश जोशी यांचे केळकरांना पत्र

सातारा १६ ऑगस्ट १९०६

बंगाल्यात किती चळवळ सुरू आहे. इकडे नाही याबद्दल वाईट वाटते. फाळणीने तिकडे चळवळ जोरावली हे खरे पण इकडेही सरकारविरुद्ध तक्रारी काही कमी नाहीत. म्हणून लोकजागृतीची इकडेही आवश्यकता आहे. मुंबई शहरात

अनेक प्रकारची वस्ती यामुळे अशा चळवळीत पुढारीपण घेण्याला मुंबई योग्य नाही. पुणे अहमदाबाद अशा शहरानी पुढारीपण घेतले पाहिजे. ७ आगस्टला बंगाल्यात स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ होते त्याप्रमाणे आपल्या गणपति उत्सवात अशी चळवळ व्हावी असे वाटते. मात्र देवळे किंवा प्रार्थनेच्या जागा वर्ज्य मानाव्या. कारण सर्व जातीचे व धर्माचे लोक आपणाला हवे. ही सूचना टिळकांपुढे ठेवण्याकरिता तुमच्याकडे पाठवीत आहे. तरी तिचा विचार करून आपला अभिप्राय कळवावा.

भाग ५

[सन १९०७]

(१) हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य

राष्ट्रीय सभेनंतर हिंदुमुसलमानांच्या मनातहि ऐक्याची थोडी प्रवृत्ति दिसू लागली. मुसलमानानी काँग्रेसशी फटकून वागण्याला अवकाश होता. कारण मोर्ले मिंटो सुधारणा अद्याप दिसू लागल्या नव्हत्या! राष्ट्रीय सभेचा द्वेष करण्याकरिता डाकाच्या नबाबसाहेबानी अँग्लो इंडियनांच्या चिथावणीवरून प्रतिस्पर्धी मुस्लीम लीग स्थापन केली तरी पुष्कळ मुसलमानाना ही चळवळ पसंत नव्हती. कारण बंगालच्या फाळणीचा निषेध करण्याचा ठराव डाकाच्या नबाबसाहेबांचे बंधू यानीच राष्ट्रीय सभेपुढे मांडला होता. इतकेच नव्हे तर मुसलमानांचे ५०-६० प्रतिनिधीहि कलकत्त्यास हजर होते. स्वदेशीच्या ठरावाला टिळकानी उपसूचना मांडली. त्यास अनुमोदन देण्यात रसूल, अलीगडचे फाजल हुसेन व काशी सयफ उद्दीन या प्रमुख गृहस्थांची नावे होती. यानंतर कलकत्त्यास जमलेल्या पुढारी मुसलमानानी दोन महत्वाच्या सभा भरविल्या. पहिल्या सभेत बंगालच्या मुसलमान संघातर्फे बडोद्याच्या हायकोर्टचे जज्ज शामसुद्दीन तयबज्जी यांचे व्याख्यान झाले. त्यात त्यानी हिंदु मुसलमानांच्या ऐक्याचे विवेचन करून मुसलमानानीहि राष्ट्रीयत्वाची बंधने पाळली पाहिजेत असे सांगितले. डाकाच्या नबाबसाहेबानी आरंभिलेल्या भेदनीतीचा या सभेत निषेध करण्यात आला. तसेच या सभेत 'हिंदी मुसलमान संघ' या नावाच्या संस्थेची स्थापना करण्यात येऊन नबाब सयद महंमद बहादूर याना अध्यक्ष निवडले. दिल्लीचे हैदर रक्षा हे या संस्थेचे सेक्रेटरी होते.

याच सुमारास अफगाणिस्थानचे अमीर हबीब उल्लाखान हे हिंदुस्थानात आले होते. अमीर साहेब हे स्वतंत्र बाण्याचे मुसलमान होते. इंग्रजी यंत्रकला व सामर्थ्य यांची ते तारीफ करीत व हे शास्त्रीय ज्ञान आपण संपादन केले पाहिजे असे म्हणत. " इंग्रजी शास्त्राबरोबर इंग्रजी लष्करी अंमलदार आपले राज्यात नको. खंडणीच्या इंग्रजी पैशाबरोबर इंग्रजी पांढरा वकील आपले राज्यात नको. इंग्रजांची यंत्रकला व कौशल्य आम्हाला हवे. पण इंग्रजी इंजिनीअर आपले राज्यात नको. " असे पूर्वीचे अमीर अबदुल रहमान यानी रावळपिंडीचे दरबारात लॉर्ड डफरीन याना निक्षून सांगितले होते. व सध्याच्या अमीराची थोडी फार हीच वृत्ति होती. या अमीराचे स्वागत करण्याकरिता व्हाईसराय साहेबापासून तो प्रांतिक गव्हर्नरापर्यंत सर्वांची मोठी धांदल उडून गेली होती. व हिंदुस्थान सरकारतर्फे पाहुणा या नात्याने त्यांचा मोठा बडेजाव व सत्कार करण्यात आला. परंतु या बडेजावातून खाली उतरून हिंदी प्रजेलाहि समाधान वाटेल अशा एक दोन गोष्टी

अमीरानी केल्या. आग्रयास ते गेले असता ईदच्या सणात कोणीहि मुसलमानानी गोवध करून हिंदूची मने दुखवू नयेत अशी इच्छा त्यानी दर्शविली. ही त्यांची इच्छा मुसलमानानी आदाराने पाळली इतकेच नव्हे तर दिल्ली अयोध्या बनारस वगैरे ठिकाणाच्या हिंदुसभानी याबद्दल अमीराचे अभिनंदन केले. अमीर साहेबाना ठिकठिकाणी मानपत्रेहि देण्यात आली. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेतर्फे अमीराचे अभिनंदन करण्यात आले व बकरीदच्या सणाचे दिवशी गोवध होऊ दिला नाही याबद्दल ठराव पास होऊन तो त्यांच्याकडे पाठविण्यात आला.

कलकत्याहून परत येताना गावकऱ्यांचे विनंतीवरून टिळक हे नांदगाव येथे उतरले. स्टेशनपासून गावापर्यंत मिरवणूक निघून सर्वत्र गजर व जयघोष होत होता. सायंकाळी जाहीर सभा झाली. त्याला सुमारे तीन हजार लोक होते. तेथे टिळकानी सुमारे दोन तास स्वदेशीवर भाषण केले. गावातील चांभार शातीने गेल्या दीड वर्षात मद्यपानाचा त्याग व इतर बऱ्याच सुधारधा घडवून आणल्या याबद्दल टिळक यांच्या हस्ते त्यांस पागोटी देण्यात आली. रात्री गावात पुष्कळ ठिकाणी दीपोत्सव व रोषनार्ह व पानसुपान्या होऊन टिळक परत फिरले.

(२) स्वदेशी चळवळ व पैसाफंड

पैसाफंडाचा उगम कसा झाला याची हकागीत पूर्वी दिलीच आहे. ही संस्था १९०५ साली रजिष्टर झाली. त्या वेळी संस्थेची शिल्पक एकंदर २१५९ रुपये होती. १९०६ अखेर ती ७५२२ रु. झाली. व ता. १९ मार्च १९०७ अखेर ती जवळ जवळ १० हजारापर्यंत गेली. दोन वर्षांचा अदमास पाहता दरमहा सुमारे ४५० रु. गोळा झाले. दर माणसी पैसा हा तोंडी हिशोब व प्रत्यक्ष वसूल यात बरेच अंतर पडले. याचा अर्थ अंकगणिती तोंडी हिशोबापेक्षा अधिक जोमाची अधिक शिस्तीची अधिक कळकळीची व स्वार्थत्यागाची जरूरी आहे अंस टिळकानी केसरीत म्हटले. पगारी प्रचारक ठेवणे हे संस्थेस अद्यापि शक्य नव्हते. टिळकानी लिहिले 'पैसाफंड ही कामधेनू आहे खरी. पण वसिष्ठांच्या कामधेनू प्रमाणे तिने उदरनिर्वाहास लागणारा चारा रानांत हिंडून फुकट पैदा करून दूध मात्र वसिष्ठास दिले पाहिजे. मिशनरी लोकांचे विलायतेत पैसाफंडासारखे जे फंड आहेत त्यांचीहि अशीच स्थिति आहे. दर आदितवारी देवळात टोपी फिरवून जी वर्गणी जमते ती ते बिनखर्ची मिशनरी फंडाकडे पाठवून देतात. थेंबा-थेंबाने तळे सांचते खरे, पण तो थेंब त्या तळ्यात येऊन पडले तेव्हा ! सरकारी नोकर सोडून दिले तरी पाटील कुळकर्णी शाळामास्तर विद्यार्थी सावकार व्यापारी रामदासी-उपदेशक याना सहज फावल्या वेळात हा उद्योग करता येण्यासारखा आहे. वर्तमानपत्राच्या वर्गणीदारांनीहि आपल्या वर्गणीबरोबर गावात जमलेली पैसाफंडाची वर्गणी पाठविल्यास तीहि बिनखर्ची पैसाफंडास मिळेल.' आगकाड्या पेन्सळी साबण कुलुपे ब्रश तेले बटणे मेणबत्या तंबाखुचे पदार्थ वगैरे लहान सहान

धंदे क्रमाक्रमाने शिकविण्याची पैसाफंडाची योजना असून त्याबद्दल गज्जर यांच्या रसायनशाळेस जोडून काही व्यवस्था करण्याचाहि चालकांचा विचार होता. पैसाफंडास जी मदत पाहिजे ती स्वल्प खरी पण ती सतत निश्चयाने व चिकाटीने करावयाची असते म्हणून टिळकानी लिहिले “ राष्ट्रीय काम कळकळीने करणाराना हा एक लहानसा धडाच आहे. हा जर विशेषतः आमच्या तरुण पिढीच्या हातून नीट वठला नाही तर यापेक्षा अवघड कामे करण्यास आम्ही नालायक आहो असे कोणी म्हटल्यास त्यास काही जबाब देता यावयाचा नाही ! ”

तारीख १० फेब्रुवारी १९०७ रोजी मुंबईस पैसाफंडाबद्दल जाहीर सभा भरली होती. अध्यक्ष दाजीसाहेब खरे हे होते. बापट यांनी रिपोर्ट वाचला त्यात औद्योगिक नीधि ऊर्फ पैसाफंड रजिस्टर झाल्याचे सांगून स्वर्च वजा जाता पैसाफंडाची रक्कम सुमारे ८००० रुपये शिल्पक असल्याचे सांगितले. यानंतर टिळक यांनी भाषण केले “ १९०५ साली फंड २ हजार होता तो आज सुमारे ८००० रुपये झाला आहे व तो दहा हजार होईल तेव्हा त्याचा उपयोग पुढे कसा करावयाचा हे ठरवावयाचे आहे. ह्या फंडाचा पैसा पैसा जरी गोळा होतो तरी त्या पैसाची नियमित रक्कम झाल्याबरोबर ती पेढीवर जमा होते. डॉ. खेर व आपण पैसाफंडाचे खजीनदार असून अध्यक्षांचीहि फंडावर देखरेख असते. सारांश, जितक्या काळजीने लोक पैसा देतात तितक्याच काळजीने तो सुरक्षित ठेवला जातो. पैसा पैसा जमवून पुढे काय करणार ? हा आक्षेप पैसा न देणारांचा आहे. पैसाफंडाचा उपयोग देशातील उद्योगधंदे वाढविण्याकडे करावयाचा असून ते काम रक्कम जमेल त्यावर अवलंबून आहे. रोज परोपकार करावयाचा ही सवय मागे आमच्या राष्ट्रास होती ती आज गेली आहे व ती पुन्हा आणली पाहिजे. ही सवय आम्ही विसरलो म्हणून पैसाफंडाची जरूरी आहे. ”

तारीख १५ आक्टोबर १९०७ रोजी मुंबईस शांतारामाचे चाळीत पैसाफंडावर टिळकांचे व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी सांगितले “ उद्या दसऱ्याचे सुसुद्धांतर तरुण मंडळी चाळीतून फिरून पैसाफंड जमा करणार आहेत त्यांना मदत करा. गेल्या दोन वर्षात सुमारे २१ हजार रुपये जमले व सुमारे १३ लाख लोकानी पैसे दिले. आम्हाला एखादा गिरणीचा मालक एकदम २०००० रुपये देऊ शकेल, पण पैसा पैसा देण्याची प्रत्येकास बुद्धि होऊन हा फंड जमावा अशी आमची इच्छा आहे. तरुण मंडळींनी आपला एक दिवस स्वर्ची घातल्याने एकट्या पुणे शहरात एका दिवसात १२०० रुपये गोळा झाले. त्याचप्रमाणे प्रयोग मुंबईत करून पहावयाचा आहे. पैसाफंडाचा प्रचार महाराष्ट्रात चांगला झाला आहे पण गुजराथी लोकात तो झालेला नाही. रूपाया मागे एक आणा वार्षिक नपयातून निराळा काढण्याची गुजराथी लोकाना संवय आहेच. त्याचप्रमाणे पैसाफंडाकरिता पैसा काढण्याची व्यवस्था करणे त्यांस सुलभ आहे. मिशनरी लोक पैसा पैसा गोळा करूनच इकडे आले व सगळ्या हिंदुस्थानाला ख्रिस्ती करण्याची त्यांची उमेद आहे !

पैसाफंड याहून अधिक महत्त्वाचा अधिक शक्य व कमी उपहासास्पद आहे. पैसे काही आकाशातून पडत नाहीत. होनांची वृष्टि पूर्वकाळी आकाशातून झाल्याचे लिहिले आहे. पण आता कलियुगांत तरी वृष्टि होण्याचा संभव नाही. यत्न केल्यास मात्र पैशाची धार खास लागेल. किती तरी व्यसनात आपले पैसे खर्च होत असतात. गरीब झालो तरी एक पैसा देता येईलच. व तोहि जेव्हा देता येणार नाही तेव्हा आपण जिवंत तरी राहू की नाही याची शंका आहे. संन्यासी बैरागी यांनी देऊळ अन्नछत्र वगैरे घातल्याची व्यक्तिशः उदाहरणे आपणाकडे आहेत. पण सर्वांनी एक दिवस-सर्व आयुष्य नव्हे-या कामाकडे खर्च केल्यास लक्षपट अधिक सार्वजनिक काम राष्ट्राकडून होणार आहे. हे काम करण्यात राष्ट्रीयत्वाचे शिक्षण मिळणार आहे ते दवडू नका.”

प्रत्येक संस्थेबद्दल व फंडाबद्दल प्रथमतः लोकांच्या शंकाकुशंका असतात व त्यामधूनच ती संस्था आपला मार्ग काढत असते. रायगडच्या शिवाजीफंडाबद्दल असेच आक्षेप होते. पण पुढे ते दूर झाले. सहानुभूति नसणारांचे व पैसे न देणारांचेच हे आक्षेप असतात. पैसाफंडाबद्दल प्रथम हीच स्थिती होती. केवळ टिळकांचे नाव संलग्न म्हणून अनेक नेमस्त लोकाना तो अप्रिय होता. पण भांडारकरांची मात्र एकदा टिळकानी खात्री पटविली. याबद्दलची आठवण स्वतः भांडारकर यांचेच शब्दात देऊ. “एकदा पैसाफंडाचे स्वयंसेवक पैसाफंड मागण्याकरिता आमचेकडे आले होते. हे स्वयंसेवक लहान असल्यामुळे त्यांस दिलेल्या पैशाचा कसा काय विनियोग होतो याची आम्हास शंका आली. म्हणून आम्हास त्यांस नकार देणे युक्त वाटले. सदर मुले पुढे टिळकांकडे गेली. पुढे एक दिवस टिळक आमचेकडे आले व त्यांनी एकदम पैसाफंडासंबंधाने आमचे मत विचारले. हे पाहून पैसाफंड मागण्याकरिता हे आलेले दिसतात असे वाटताच मी उठलो व आतून पाच रुपये आणून त्यांस दिले. टिळकानीहि आपल्या अंगरख्याच्या खिशातून पावतीपुस्तक काढून व्हालॅंटियर म्हणून आपली सही करूट आम्हास पावती दिली. व पैसाफंडाच्या चोख कामाबद्दल त्यांनी आमची खात्री पटविली.”

ता. १५ जानेवारीच्या केसरीत अशी सूचना केली होती की “लगासारख्या मंगल कार्यात तरी विदेशी वस्तू वापरू नयेत. लगासारख्या शुभप्रसंगी राष्ट्राच्या स्वदेशी व्रताचा भंग करणे म्हणजे एक प्रकारे नवीन मंगलसूत्रास अपशकून करण्यासारखे आहे. परदेशी कपडा परदेशी साखर व परदेशी फाजील चैनीचे पदार्थ यांना लग्नातून प्रथम फाटा मिळाला पाहिजे. सदर व्रताचे सांगताप्रीत्यर्थ भोजनदक्षणा पैसाफंडाकडे व चैनीच्या खर्चात झालेल्या काटकसरीचा अंश महाराष्ट्र विद्याप्रसारक मंडळाकडे द्यावा.” ता. २९ जानेवारीच्या केसरीत बहिष्काराला पोषक असे आयर्लंडातील सिनफेन चळवळीचे उदाहरण दिले होते. आयर्लंडचा देशभक्त ग्रिफिथ हाहि इंग्रजी राज्यकर्त्यांविरुद्ध दारू तंबाखू चहा व साखर यांचेवर बहिष्कार घाला असाच उप-

देश करीत होता. तो ह्मणत असे “बोअर लोकानी युद्ध करून जेवढे इंग्लंडचे नुकसान केले तितके आयरिश लोकाना केवळ या बहिष्काराने करिता येईल.” तसेच अमेरिकेत जे चिनी व जपानी एशियाटिक लोक होते त्यानीहि हाच प्रयोग तेथील सरकारविरुद्ध चालविला होता व तो यशस्वी होत होता. स्कॉटलंड आयर्लंड या देशातील लोक जर हेच अडवणुकीचे मार्ग योजतात व ते यशस्वी होतात तर तो मार्ग हिंदुस्थानासहि योग्य होय किंबहुना हक्क मिळविण्याचा अडवणूक हाच मार्ग आहे असे केसरीचे म्हणणे होते.

तारीख १६ नोव्हेंबर १९०७ रोजी पंढरपूर येथे चंद्रभागेच्या वाळवंटावर सुमारे १५ हजार लोकांसमोर टिळकांचे ‘स्वदेशी’वर भाषण झाले. टिळक म्हणाले “उत्तरोत्तर देशाची स्थिति फारच कठीण होत चालली आहे. दडपशाहीचे कायदे पास होत आहेत. आज मी येथे तुमच्यासमोर व्याख्यान देत आहे. पण पुढल्या वर्षी देणे शक्य राहील की नाही हे सांगता येत नाही. तुम्ही येथे हजारो माणसे जमता. पण पांडुरंगाचे नाव घेतल्याने तुमच्या मनात खळबळ झाली तरी तुम्ही कायद्यात येता असे होण्याचा संभव आहे. माझे तुम्हास एवढेच सांगणे की येथे तुम्ही ज्या श्रद्धेने येता त्या श्रद्धेने निष्ठेने व कळकळीने तुम्ही देशाविषयी विचार करा. तुम्ही उद्योग कराल तर हे दिवस जातील-खात्रीने जातील-नाही तर कठीण अवस्थेत रहाल. सध्याच्या स्थितिसंबंधाने खेड्यापाड्यातून चर्चा झाली पाहिजे. हा “तोंड धरून बुक्याचा मार आम्ही सहन करणार नाही” असे ज्या दिवशी स्पष्ट सांगाल त्या दिवशी तरणोपाय आहे. कोणी विचारतील “मग आम्ही बंड करावयाचे की काय?” बंडहि करावयाला नको व स्वस्थहि बसावयाला नको. हे माझे यास उत्तर आहे. मुनसफ कोण असतात? मामलेदार कोण असतात? सगळे तुमचेच लोक! सगळे राज्य तुमच्याच हातात आहे. पण तुम्ही ओळखीत नाही. तुमच्या पोटातून जर खरी कळ येत असेल तर तुमचे तोंड त्यासंबंधाने बोलेल. भिऊ नका! शेतकऱ्यानी कारागिरानी धंदेवाल्यानी पाटीलकुळकर्ण्यानी-सर्वांनी “या राज्यात आमची स्थिति चांगली नाही” असे स्पष्ट सांगितले पाहिजे. आपल्याजवळ शस्त्रे नाहीत. पण स्वदेशी व्रताचे अवलंबन हा एकच उपाय आपणाजवळ आहे. तुमच्या पैशावर, तुम्ही बातम्या देता त्यावर, तुमच्या कर्तबगारीवर जे राज्य चालते ते कोठे तरी अडलेच पाहिजे. स्वदेशी व्रताबद्दल शपथ घेण्याबद्दल मी तुम्हास सांगितले होते ते विसरला असाल तर पुन्हा एकदा शपथ घ्या. चहाडी पुरे करा. सरकारावर रुसून बसा. ज्याच्याने चहाडी केल्याशिवाय राहवत नाही त्याला पांडुरंगाने एकच जागा केली आहे. ती जागा नरक होय. रुसणे हे बेकायदेशीर नाही असे मी तुम्हाला स्पष्ट सांगतो. पुढल्या साली आपण येथे जमू किंवा नाही याची शंका यावी असाच काळ आला आहे. तुम्ही भ्याल तर तुमचा तरणोपाय नाही असे स्पष्ट पांडुरंगासमोर या चंद्रभागेच्या तटावर मी सांगत आहे. त्याचा विचार करून कार्याला लागा.” पुढच्या वर्षी संकट येण्यासंबंधाने भविष्यपर

उद्गार टिळकांच्या तोंडात या एका भाषणात दोन वेळ आले आणि पुढे खरोखर असेच घडून आले. कारण पुढच्याच वर्षी टिळकांवर खटला झाला !

तारीख १५ डिसेंबर १९०७ रोजी चिंचपोकळी येथे मजूर वर्गापुढे टिळकांचे स्वदेशीवर जाहीर व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी सांगितले “ स्वदेशीबद्दल कोणी तुमचा बुद्धिभेद करतील. पण त्याला भीक घालू नका. स्वदेशी हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे. ‘ भटांनी हे काहीतरी स्वदेशीचे ढोंग काढले आहे. आपल्याला त्याची काही जरूरी नाही ’ असे सांगून तुमच्यामध्ये जातिद्वेषाचे खूळ माजवण्यात येते. पण स्वदेशीपासून तादृश फायदा तुमचा आहे, भटांचा नाही. मी तुमच्या गिरणीतील कापड घेतो. म्हणून त्याची मजूरी तुम्हाला मिळते. ह्मणजे स्वदेशीपासून प्रत्यक्ष फायदा तुमचा आहे. तुम्ही दोन लाख लोक आहा. सरकारजवळ दोन लाख सैन्यहि नाही. इतक्या दोन लाखांनी तुम्ही आपली स्थिति काय आहे हे समजावून घ्यावे व समजल्यावर ती दुसऱ्यास सांगावी असा आमचा हेतु आहे. मुंबईच्या पहिल्या प्रेगच्या वेळी जीव बचावण्याकरिता म्हणून तुम्ही मजूर लोक आपल्या गावी गेला. परंतु तिकडे उपासमारीने मरण्याची पाळी आली तेव्हा मुंबईस खाऊन पिऊन तरी मरू, असा मनाचा धडा करून परत मुंबईस आला. याचा अर्थ असा की, तुमच्या देशात तुम्हाला आपल्या उदरनिर्वाहाचे साधन नाही. म्हणून आपली घरेदारे सोडून तुम्ही येता. येथे उद्योगधंदे आहेत म्हणून येता. स्वदेशीचा हेतु तरी हाच आहे की तुम्हाला उद्योगधंदे मिळावेत. जे आहेत ते भरभराटीस येऊन तुमचे अधिक कल्याण व्हावे. ”

महाराष्ट्रात स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षणाची लाट आली ती ब्रिटिश मुलखाप्रमाणे संस्थानातूनहि पसरली. कारण सर्व एकाच खाणीतली माती ! बडोदे येथे ता. २४ सप्टेंबर रोजी स्वदेशीची सभा झाली ती संस्थानात झालेल्या या चळवळीचा एक नमुना होय. बाकांनेर नाटकग्रह गजबजून गेले होते. नगरशेठ हरिमक्ती हे अध्यक्ष होते. पेटलकर रघुनाथराव केळकर यांनी मुख्य ठराव मांडला. त्यात सार्वजनिक काकांपासून महाराष्ट्रात असलेल्या स्वदेशीच्या परंपरेचा उल्लेख केला. दुसरा ठराव प्रिन्सिपॉल बाबू अरविंद घोष यांनी सभेपुढे मांडला. त्यात त्यांनी बंगाल्यातील चळवळीचा उल्लेख करून हल्लीची स्वदेशीची लाट मागच्याहून फार पुढे जाणारी आहे असे सांगितले. बोलून चालून संस्थानच असल्यामुळे रावबहादूर पाडगावकर यांनी सांगितले की बहिष्कार सुरू करण्याचा या सभेचा उद्देश नाही. ती गोष्ट ज्याच्या त्याच्या मर्जीची व मनोभावनेची आहे. तथापि हल्लीचा बाजार हा घटोत्कचाच्या मायावी बाजाराप्रमाणे आहे इतके त्यांनी सांगितलेच. याशिवाय हर-गोविंदभाई काटावाला पुरुषोत्तम मनसुख हिराचंद पन्नालाल डॉ० कूपर चिमणलाल सामल मगनलाल वैद्य रूपशंकर मुरारजी माणीकलाल अंबाराम रा. ब. शारंगपाणी इत्यादींनी सभेत भाग घेतला होता. स्वदेशीची कायमची सभा दुकान खऱ्या स्वदेशी वस्तूंची यादी वगैरे विषयीहि सभेत योजना झाली. याच्या अगदी उलट

प्रकार कोल्हापूर व सांगली या संस्थानात झाला. इतर ठिकाणाप्रमाणे कोल्हापूर कॉलेज व हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांनीहि स्वदेशीची चळवळ आरंभिली. या वेळचे कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल एक पार्शी गृहस्थ होते. त्यानी विद्यार्थ्यांच्या या चळवळीला विरोध केला. प्रकरण परीक्षेच्या वेळी चिडीला गेले, मुलांचे म्हणणे आम्हाला प्रभोत्तराचे कागद स्वदेशी द्या नाही तर आम्ही परीक्षेलाच बसत नाही. विष्णु गोविंद विजापूरकर हे त्या वेळी कॉलेजात प्रोफेसर होते. त्यानी विद्यार्थ्यांच्या या मागणीचा तात्त्विक पुरस्कार केला. तेव्हा दरबाराकडे त्यांच्या विरुद्ध कागाळी गेली. आणि “तुम्ही विद्यार्थ्यांना योग्य वळण लावण्याच्या कामी आपले वजन खर्च करीत नाही” असा त्यांचेवर आरोप ठेवून त्यांना एकदम नोकरीवरून काढण्याचा हुकूम झाला. विजापूरकरांची नोकरी पंधरा वर्षे झाली होती. आणि ते विद्यार्थ्यांतच काय पण सर्व कोल्हापूर शहरात फार लोकप्रिय होते. पण संस्थानाला लोकप्रिय व्यक्तीची गरज नव्हती. विजापूरकरांच्या पूर्वी प्रो. साठे याना चोवीस तासांच्या नोटिशीने संस्थानातून काढून लावण्यात आले होते. वास्तविक देशी कागद विद्यार्थ्यांना पुरविला असता तर काही हरकत नव्हती. शिवाय महाराजहि स्वदेशी कागदच वापरीत असे म्हणतात. महाराज हे पुण्याच्या स्वदेशी कागदाच्या गिरणीचे एक मोठे आश्रयदाते होते. पण शिस्तीच्या नावाखाली तरुण विद्यार्थ्यांच्या गुणाची पायमल्ली सहज करता येते. सुमारे पासष्ट विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेला जाण्याचो मनाई करण्यात आला. शिवाय छड्या दिल्याच. झाला हा सर्व प्रकार खुद्द छत्रपतींना कितपत मान्य होता याविषयी काही लोकाना शंका होती. त्यांचे म्हणणे पोलिटिकल एजंट यांच्याकडून लिहून आल्यावर महाराज तरी काय करणार ? पण स्वतः महाराजांच्या मनाची परिणती यापूर्वीच कसकशी होत चालली होती हे बाहेर लोकाना काय माहीत ? सन १९०१ साली टिळक ताई-महाराज प्रकरणी कोल्हापूरास गेले त्या वेळी त्यांच्याशी महाराजांचे जे वर्तन झाले त्यावरून जाणत्या लोकाना अदमास आलाच होता. आणि पुढे दोनतीन वर्षांनी महाराजांचे मन कसे काय होते याची प्रचीती उघडपणे येऊ लागली. आणि १९२१ साली केसरीने प्रसिद्ध केलेल्या महाराजांच्या गुप्त पत्रव्यवहारावरून सर्वच प्रकार उघडकीस आला !

सांगली संस्थानातहि हाच प्रकार झाला. या वेळी नवे यजमान अल्पवयी आणि बर्कसाहेब हे अॅडमिनिस्ट्रेटर व सर्वाधिकारी होते. त्यानी हेडमास्तराना हुकूम दिला की हायस्कूलातील विद्यार्थ्यांनी कोणतेहि उत्सव किंवा चळवळ यासारख्या राजकीय बाबतीत पडू नये. पडल्यास शाळेतून काढून टाकू व परीक्षेला बसण्याची मनाई करू ! पण सुदैवाने विद्यार्थ्यांची सभा आधीच होऊन गेली होती. आणि बैल गेल्यावर हा झोपा करण्यात आला होता. वन्हाडात उमरावती येथेहि असाच प्रकार घडला. पण एकंदरीने पाहता महाराष्ट्रात काय किंवा इतर कोठे काय विद्यार्थ्यांची सभा झाली नाही असा एकहि गाव उरला नसेल.

काही ठिकाणी अधिकाऱ्यानी मनातल्या मनात या विद्यार्थ्यांचे कौतुक केले. काही ठिकाणी मनातून नापसंती असता फक्त काणा डोळा केला. काही ठिकाणी विद्यार्थ्यांना सौम्य शिक्षा देण्यात आल्या. काही ठिकाणी कडक शिक्षा दिल्या आणि काही ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्याकरिता मास्तरानाहि शासन करण्यात आले ! तात्पर्य शाळाखात्यातील अधिकाऱ्यांच्या मनोरचनेप्रमाणे या चळवळीची संभावना झाली.

(३) राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ

बनारस येथील राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगी हिंदु विद्यापीठाची कल्पना जोराला लागल्याचे मागील भागात सांगितलेच आहे. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय शिक्षणाची खटपट सुरू झाली होती. तारीख १५ आगस्ट १९०६ पासून कलकत्ता येथील राष्ट्रीय कॉलेज व शाळा सुरू करण्यात येऊन राष्ट्रीय शिक्षणमंडळातर्फे परीक्षा घेतल्या जाऊन पदव्या वगैरे देण्यात येतील असे जाहीर झाले. श्रीमंत बंगाली लोकाकडून भराभर देणग्या मिळू लागल्या. सुबोधचंद्र मलीक यांनी १ लक्ष रुपये व गौरीपूरचे राजे यांनी ७ लक्ष रुपये दिले. दुसऱ्या कोणी ५०००० रुपये दिले. अशा रीतीने राष्ट्रीय शिक्षणाला पैशाच्या दृष्टीने काही कमी पडणार नाही एवढे त्यावेळी सिद्ध झाले.

बंगालच्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीत डॉक्टर राश बिहारी घोष गुरुदास बानर्जी आशुतोष चौधरी वगैरे प्रमुख पुढारी सामील होते. आणि प्राथमिक शिक्षणापासून पदवी देण्यापर्यंतचे सर्व शिक्षण शील व देशाभिमान या दोन्ही गोष्टीकडे विशेष लक्ष पुरवून देण्यात यावे अशी नवी योजना आखण्यात आली. त्याच महिन्यात पुण्यास महाराष्ट्र विद्याप्रसारक नावाची संस्था स्थापन होऊन डॉक्टर नानासाहेब देशमुख चिंतामण विनायक वैद्य टिळक दाजीसाहेब खरे व विजापूरकर यांच्या सहाय्यांनी समर्थ विद्यालयाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. सरकार दरबारी तसेच लोकांच्या वतीने राष्ट्रसेवा करणारे लोक शुद्धशील सामर्थ्यवान व प्रगतिप्रिय असेच असले पाहिजेत. पुढील पिढीस असेच वळण लावण्यासाठी तरुण लोकां निपजावे यासाठी जोराने प्रयत्न व्हावे म्हणून करवीर येथे स्थापन झालेल्या समर्थ विद्यालयाचा फायदा घेऊन आम्ही अशा प्रकारच्या शाळा सर्व महाराष्ट्रभर स्थापन करण्याचा प्रयत्न करित आहो असे या पत्रकात लिहिले होते.

टिळकांचा ओढा तरुण पिढीकडे विशेषतः विद्यार्थी वर्गाकडे किती असे हे सुप्रसिद्ध आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये असताना विद्यार्थीवर्ग तर त्यांच्याच बाजूला असे, असे अनेक आठवणी लिहिणारानी सांगितले आहे. पण फर्ग्युसन कॉलेजातून बाहेर पडून केसरी मराठा पत्रे हाती घेतल्यावर महाराष्ट्रातील सर्व तरुण पिढीला त्यांनी आपलेसे केले. यामुळे सरकारी विनसरकारी कोठल्याहि शाळा कॉलेजात विद्यार्थी शिकत असला तरी, टिळकी मारून त्यांच्या राजकीय मतांचा आवाज पाहिला तर तो खणखणीत राष्ट्रीय वृत्तीचाच निघत असे. टिळ-

कांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडली तरी, आकाशात दूरवर उडणाऱ्या पक्षाचे जसे आपल्या घरच्याकडे लक्ष असते, तसे शाळा कॉलेजातून शिक्षणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे त्यांची सदैव नजर असे. परभृत न्यायानेच ते तरुण पिढीकडे पहात. कोकिळा ही आपली अंडी स्वतः उबवीत नाही, कावळ्याकडून उबविते. पण ते अंडे कावळ्याने उबविले, तथापि अंडे फुटल्यावर बाहेर येते ती कोकिळाच असणार; कावळा असत नाही ! त्याप्रमाणे मुलांच्या मनात राष्ट्रीय वृत्ति सदैव जागृत असली ह्मणजे झाले एरवी ती सरकारी बिनसरकारी कोठल्याहि शाळा कॉलेजातून शिकली तरी हरकत नाही असेच टिळक मानीत. “माझ्या व्याख्यानाला मुलाना येण्याला बंदी नसली ह्मणजे एरवी ती सरकारी शाळात जाऊन शिकली तरी चालतील ” असे टिळक ह्मणत त्यातील मर्म हेच आहे.

पण विद्यार्थ्यांचे मतस्वातंत्र्य नष्ट करून त्यांना राजकीय चळवळीपासून अलिप्त राखण्याचा जसजसा प्रयत्न सरकारकडून होऊ लागला तसतशी टिळकानीहि राष्ट्रीय शिक्षणाच्या उपदेशावर भर देण्यास सुरुवात केली. “राष्ट्रीय मनोवृत्ती ज्याने निर्माण होईल ते राष्ट्रीय शिक्षण ” अशी राष्ट्रीय शिक्षणाची टिळकांची व्यापक व्याख्या होती. मग ते कोणी कोठेहि कशाहि रीतीने देवो. व या अर्थाने त्यांनी प्रत्यक्ष कोणत्या शाळा कॉलेजातून शिकविले नाही अगर मंडालेहून आल्यानंतर पूर्वीच्या अर्थाने राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळच जाग्यावर राहिली नव्हती तरी त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाचेच काम चालू ठेविले होते असे ह्मणता येईल. मांजरी ज्याप्रमाणे आपल्या पिलाना कोणी धक्का लावू पहाताच रागाने टवकारून नखे बाहेर काढते त्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्यावर किंवा योग्य आकांक्षांवर कोणी जुलूम जबरदस्ती करू लागला म्हणजे त्यांचे टीकेचे हत्यार सदैव पाजळलेले असे. व त्याचा उपयोग करून ते राष्ट्रीय शिक्षणाचा कैवार घेऊन भांडत. पण यापेक्षा म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणाशी प्रत्यक्ष शाळा काढून स्वतः मुलाना शिकविण्याची त्यांची कल्पना नव्हती व सर्व सरकारी शिक्षण संस्थांवर बहिष्कार पुकारून तो अमलात आणावा त्या ओस पाडाव्या ही कल्पना तर त्यांचे मनास शिवलीहि नाही. कारण सर्व राष्ट्रांचे शिक्षण आपल्याच ताब्यात असावे हे तत्त्व मान्य असले तरी पैशाचे अभावी कोणासहि हे शक्य नाही हे ते जाणून होते व असे त्यांनी आपल्या लेखातून व व्याख्यानातून स्पष्ट म्हटलेहि आहे. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय शिक्षणाचे एक नमुनेदार कॉलेज असावे असे ते म्हणत. कारण अशा चळवळीचा अप्रत्यक्ष रीतीने इतर संस्थांवरहि चांगला परिणाम होत असतो. सरकारी निमसरकारी शिक्षण संस्थांपेक्षा खाजगी संस्था अधिक चांगल्या व शक्य तितक्या त्या अधिक काढाव्या असे टिळकांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी आपल्या सार्वजनिक आयुष्यातील पहिले कार्य खाजगी शिक्षण संस्था सुरू करून केले. कोल्हापूर प्रकरणातून टिळक सुटून आल्यावर डेक्कन कॉलेजमध्ये लोकानी त्यांना कोजागिरीला बोलविले. तेव्हा टिळकानी कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना असा उपदेश केला की “आपल्या राष्ट्राचा

विचार करा व कामास लागा. नुसत्या आहारविहारासाठी मानवजन्म नाही.” पण त्याचेहि पूर्वी कैदेतून आल्यावर चिपळूणकरांचे घरी त्यांना पानसुपारी झाली. तेव्हाहि त्यांनी हेच बोलून दाखविले की लोकशिक्षण लोकांच्या हातात असल्या शिवाय आपली खरी सुधारणा व्हावयाची नाही असे प्रो. भानु यानी आपल्या आठवणीत लिहिले आहे. टिळक हे राष्ट्रीय शिक्षणाचे प्रत्यक्ष कार्यकर्ते अगर संस्थेचे संस्थापक नव्हते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या एकंदर चळवळीला त्यांनी लोकमत जागृत करून भरती आणली व पैशाकरिता दौरे वगैरे काढून मदत केली हे खरे पण समर्थ विद्यालयाचे प्रत्यक्ष बारीकसारीक काम त्यांनी कधी अंगावर घेतले नाहीत व ते त्यांना शक्यहि नव्हते. समर्थ विद्यालयात तर ते एकादे वेळच गेले असतील. कोणीकडून तरी नोकरशाही विरुद्ध वादळाचे दग जमवून एकत्र आणून राजकीय अशांततेची वावटळ फिरती ठेवावयाची येवढेच ते जाणत. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या वावटीत वाटणी अशी होती की कार्यकारी माणसानी आपले कार्य करावे व आजू-याबूते लागेल ती मदत त्यांना टिळकानी करावी. व समर्थ विद्यालयाकरिता विजापूरकरानी तगादा लावला किंबहुना ते त्यांना असेहि म्हणाले की “आमची मुले झोपड्यातून राहतात थंडीने कुडकुडत असतात. आपली लोकप्रियता घेऊन काय करावयाची ? रुपये आणे पै यात तिची काही किंमत करून दाखवाल तर खरे ” तेव्हा टिळकानी समर्थ विद्यालयाकरिता दौरा काढला व १५।२० हजार रुपये जमा केले असे विजापूरकर यानीच आपल्या आठवणीत सांगितले आहे.

असो. विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्याला धक्का लागू नये हे टिळकांच्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीतले मर्म होते असे वर सांगितले. पण कर्शनशाहीत विद्यार्थ्यांच्या या निसर्गसिद्ध हक्कावरच गदा आल्याकारणाने बंगाल्यात व महाराष्ट्रात राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ सुरू झाली. १८५४ साली विलायत सरकारच्या खालि-त्याने हिंदुस्थानातील विद्यास्वात्त्यास नियमित स्वरूप दिले. त्याच्या पूर्वीपासूनहि स्वाजगी शिक्षणाचे महत्त्व व उपयोग प्रस्थापित झाला होता. त्या वेळी हिंदुस्थानातील बुद्धिमान लोकांस न्याय व्याकरण वेदांताच्या खटपटीतच ठेऊन इंग्रजानी राज्य चालवावे किंवा पाश्चात्य विद्या व नवीन कला शिकवून त्यांस हुषार करावे हा त्या वेळच्या मुत्सद्यापुढे एक मोठा प्रश्न होता. पण कित्येकानी आक्षेप घेतले की इंग्रजी विद्या हे वाघिणीचे दूध होय. त्याची चटक हिंदुस्थानातील लोकांस लागली म्हणजे केव्हाना केव्हा तरी ते तयार होऊन स्वराज्याचे हक्क मागू लागतील. पण या भीतीला न जुमानता त्या वेळच्या मेकॅले वगैरे इंग्रज मुत्सद्यानी या प्रश्नाचे असे उत्तर दिले की, इंग्रजी शिक्षणाने हिंदी लोक स्वातंत्र्याकरिता खटपट करणारे झाले तरी बेहत्तर. पण त्यांना अज्ञानात ठेऊन राज्य करणे बरोबर नाही. निदान त्यांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेने हिंदुस्थानातून इंग्रजी राज्य समग्र नष्ट झाले तरी मागासलेल्या एका मोठ्या देशास स्वतंत्र देशाच्या योग्यतेस आणल्याचे श्रेय तरी इंग्लंड देशास व इंग्रजी राज्यास मिळेल ! ही भावना खरोखरच उदात्त व श्रेष्ठ होती. व रिपन

साहेबांच्या कारकिर्दीपर्यंत सरकारचे शिक्षणखात्याविषयी हेच उदार धोरण होते. रिपन यांच्या कारकिर्दीत एजुकेशन कमिशन बसून खाजगी शाळांस जेव्हा उत्तेजन मिळाले तेव्हा सरकारची अशी समजूत होती की हिंदुस्थानात जितका शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे सरकारने योजिले आहे तितका प्रसार खाजगी शाळांच्या मदती-खेरीज व्हावयाचा नाही. खाजगी शाळेच्या शिक्षणक्रमात सरकारी शाळेच्या शिक्षण-क्रमापेक्षा अधिक स्वातंत्र्य असते ही गोष्ट त्या वेळी सरकारला पूर्णपणे माहित होती. असे असूनहि जाणून बुजून खाजगी शाळांस उत्तेजन देण्याचा क्रम सरकारने सुरू ठेवला. खाजगी शाळांना स्वातंत्र्य अधिक असले पाहिजे ही गोष्ट सरकारने प्रांजल-पणे कबूल केली होती. याचा परिणाम असा झाला की मद्रास, मुंबई, बंगाल, पंजाब वगैरे इलाख्यातून नव्या नव्या खाजगी शाळा व कॉलेजे निघून ती भरभरा-टीला आली. फर्ग्युसन कॉलेज, मद्रासचे पच्छापा कॉलेज, पंजाबचे दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेज वगैरे पुष्कळ कॉलेजे याच सुमारास निघाली. सरकारी शाळापेक्षा वेगळ्या वळणानेच या शिक्षणसंस्था चालवाव्या अशा कटाक्षानेच या खाजगी संस्था निघाल्या होत्या. सरकारलाहि त्या वेळी असे वाटत होते की कोणत्या राज-कीय चळवळी बऱ्या, कोणता धर्म चांगला कोणता वाईट, कोणत्या चळवळीत विद्यार्थ्यांनी पडावे कोणत्यात पडू नये, हे ठरविण्याचा अधिकार सरकारनेच केवळ आपल्या हाती घेऊ नये. किंबहुना राष्ट्रातील लोकास जर खरे राष्ट्रीय शिक्षण द्याव-याचे असेल तर ते स्वतंत्र लोकानी स्वतंत्र खाजगी शाळेतच दिले पाहिजे व देणे शक्य आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व त्यांचे सहकारी यांनी न्यू इंग्लिश स्कूल काढले त्यावेळी 'शिक्षण राष्ट्रीय होण्यास ते राष्ट्रातील लोकांच्याच हातात असले पाहिजे हे तत्त्व खाजगी शाळांच्या तर्फे गव्हर्नर साहेबांसारख्या मोठ्या अधिका-ऱ्यापुढे सार्वजनिक समारंभाचे वेळीहि प्रतिपादन करण्यात येत असे. व त्यास मान्यता देऊन लॉर्ड रे किंवा जेम्स फर्ग्युसन या सारखे बडे अधिकारीहि या तत्त्वाचा लोकांसमक्ष मोठा गौरव करीत. व ही प्रामाणिक श्रुति त्या वेळेस सरकारच्या मनात होती म्हणूनच डेक्कन कॉलेज हे सर्वस्वी येथील डेक्कन एजुकेशन सोसाय-टीच्या ताब्यात देण्यास चॅटफील्ड व लॉर्ड रे हे तयारहि झाले होते. पण काही कारणामुळे त्या वेळी ती गोष्ट राहून गेली इतकेच. खाजगी शाळांना सरकारी ग्रॅंट अगर मदत घेण्याची त्या वेळी भीति किंवा शंका वाटली नाही याचे तरी कारण हेच होय.

पण १८९७-९८ साली राजद्रोहाची जी भयंकर वाढ झाली त्यामुळे सरकारचे या बाबतीत धोरण व रंग पालटत जाऊन सरकारने पिछेहाटीचे धोरण स्वीकारले. हिंदुस्थानातील सुशिक्षित तरुण पिढी स्वातंत्र्यप्रिय होणे इष्ट नाही व ज्या कारणानी हा दोष त्यांच्या अंगी येतो ते पाश्चिमात्य शिक्षण देण्याचा क्रम हळीपेक्षा अधिक मर्यादित केल्याशिवाय दूर होणार नाही असे कर्शन यानी मनाशी ठरवून टाकले. पाश्चिमात्य शिक्षण अजीबात बंद करणे शक्य असते तर ती गोष्ट

त्यानी प्रथम केली असती. पण तसे करण्याचे दिवस आता निघून गेल्यामुळे कर्शन साहेबानी अशी युक्ति काढली की शिक्षणाच्या शाळा बंद करू नयेत. पण सर्व शिक्षणखाते एका मुठीत आणि तेहि सरकारच्या मुठीत आणून विद्यार्थ्यांच्या राजकीय विचारावर करडी देखरेख ठेवता यावी. याच करिता त्यानी सत्तेच्या जोरावर युनिव्हर्सिटीचा नवा कायदा पास करून घेतला व सिमल्याहून 'रिसले' सरक्युलरासारखी फर्माने काढली. टिळक म्हणतात "नुसता चोर पुरवतो पण घरचा चोर पुरवत नाही. कर्शनशहांच्या या धोरणाचा परिणाम असा झाला आहे की खासगी शाळांचे सार्वजनिक किंवा राजकीय बाबतीतील स्वातंत्र्य विलकूल नाहीसे झाले. कर्शनशहाने सरस्वती देवीला राजसत्तेची दासी बनवली." हे कायदे करण्यात सरकारची कदाचित् अशी समजूत असावी की शिक्षणाने वाटेल त्या प्रकारची माणसे तयार करिता येतात. परकीयांच्या तंत्राने चालणारी माणसे जर आपणास पाहिजेत तर ते होण्यास कोणते शिक्षण पाहिजे हे काळजीपूर्वक ठरवून त्याप्रमाणे व्यवस्था केली म्हणजे झाले! व रिसले साहेबानी तर सहजगत्या असे लिहून कळविलेले प्रसिद्ध झाले की "युनिव्हर्सिटीच्या नवीन कायद्याप्रमाणे जे नियम करावयाचे ते विद्यार्थ्यांनी राजकीय चळवळीत पडू नये अशा हेतूनी त्याजवर शाळेत आणि बाहेर नजर ठेवण्याकरिता करावयाचे आहेत. आणि ते केले म्हणजे खासगी शाळासंबंधाने दुसऱ्या तजविजी करण्याची जरूरी नाही." या गौप्यस्फोटनाने सरकारच्या खऱ्या धोरणाविषयी कोणासच शंका उरली नाही. व पंडित मदनमोहन वाच्छा बाबू सुरेंद्रनाथ मेथा यांच्यासारख्या नेमस्ता-नीहि सरकारचा निषेध करावयास सुरवात केली.

पण इतकी बंधने घालून घ्यावयाची कशा करिता? तर सरकारी मद-दीच्या चतकोर तुकड्याकरिता! म्हणून ज्यांना त्या भाकरीच्या तुकड्याचा मोह सुटत नाही त्यांच्यावर व विद्यार्थ्यांवर बंधन घालणाऱ्या सरकारावर टिळकानी कडक टीका करण्यास सुरुवात केली. टिळक म्हणतात "सरकारने जी ही दांडगाई व जुलूम मांडला आहे हा आम्ही मुकाट्याने का सहन करावा? मुलावर खरी सत्ता म्हटली म्हणजे आईबापांची किंवा पालकांची होय. आपली मुले फी भरून चार पाच तास शिकण्याकरिता सरकारी शाळेत पाठविली म्हणजे त्यानी काही गुन्हा केला काय? आम्ही आपली मुले शिकण्याकरिता सरकारी शाळात पाठविली म्हणजे ती काही सरकारास विकली नाहीत. किंवा शाळेबाहेर मुलांच्या वर्तनावर देखरेख करण्याचा हक्क सरकाराकडे सोपवला नाही हे सरकारने लक्षात ठेवले पाहिजे. आईबापांनी आपल्या मुलीस देवास वाहून मुरळी केली तरी तिजवरील आईबापांचे पालकत्वाचे हक्क कमी होत नाहीत, तर मुले सरकारी शाळात शिकतात म्हणून शाळाबाहेरहि विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर देखरेख ठेवण्याचा आईबापास हक्क नाही म्हणून सरकार ठरवते हे आश्चर्य नाही काय? शिस्त कोणास नको आहेसे नाही व पालकांसहि त्यांच्या मुलांना शिस्त हवी आहे. पण शाळाबाहेरील शिस्तीचा

प्रश्न आईबापांचा आहे सरकारचा नाही. उत्सवास व्याख्यानास किंवा कीर्तनास आम्ही आपली मुले पाठवावयाची नाहीत म्हणजे काय ? आणि ती पाठवू नयेत म्हणून म्हणणारे सरकार कोण ? आणि त्यात चोंबडे पोलीस हवे कशाला ? सरकारला अलीकडील राजकीय चळवळ अत्यंत अप्रिय झाली आहे, परंतु ही सर्व चळवळ वेकायदेशीर ठरवून बंद करण्याचे त्यांना धैर्य नाही झणून जी गोष्ट प्रत्यक्ष करिता येत नाही ती परीक्ष किंवा चोरट्या रीतीने करण्याचा सरकारने डाव मांडला आहे ! ”

फर्ग्युसन कॉलेज सारखी संस्था रिसले सक्क्युलराला प्रथमच बळी पडली. सरकारचा जुलूम त्यांना पसंत होता असे नव्हे. पण व्यक्तिशः टिळकांशी व राष्ट्रीय पक्षाशी त्यांचा विरोध होताच. यामुळे एका कारणाकरिता नव्हे तरी दुसऱ्या कारणाकरिता का होईना विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्यावर शिस्तीच्या नावाखाली गंडांतर येतच होते. यामुळे नेटिव्ह संस्थानाप्रमाणे विद्यार्थ्यांवर दुहेरी जुलूम होत होता. त्या वेळी विद्यार्थीदशेत असलेले सावरकर यांनी स्वदेशी चळवळीसंबंधाने भरलेल्या सभेत भाग घेतला म्हणून फर्ग्युसन कॉलेजच्या प्रिन्सिपालानी त्यांस १० रुपये दंड करून कॉलेजच्या बोर्डीगातून काढून टाकले. टिळक लिहितात “फर्ग्युसन कॉलेजची ही सरकारी कॉलेजावरील ताण पाहून कपाळास हात लावल्याखेरीज रहावत नाही ! प्रो. गोखले हे एकीकडे मॅचेस्टरमध्ये जाऊन बहिष्काराचे समर्थन करितात आणि इकडे त्यांच्याच कॉलेजातील एका विद्यार्थ्यास स्वदेशी चळवळीत पडल्याबद्दल दंड होत आहे. शिस्तीच्या नावाखाली हा जुलूम चालला आहे. गुरुशिष्यामधील धर्म फार नाजूक आहे हे आम्ही जाणून आहो. व त्यात कोणत्याहि रीतीने विषाड करण्याची आमची इच्छा नाही. पण विद्यार्थ्यांस आज्ञा मोडण्यास जर कोणी शिकवीत असेल तर तो अशा शिक्षकांचा आचरण होय.”

विद्यार्थीवर्गाची मते एका बाजूला तर कॉलेजामधील शिक्षणाधिकाऱ्यांची त्यांच्या विरुद्ध बाजूला, हा अनुभव आज महाराष्ट्राला गेली चाळीस वर्षे आलाच आहे. मग ते फर्ग्युसन कॉलेज असो, डेक्कन कॉलेज असो, की आणखी तिसरे एखादे असो. कॉलेजातील प्रोफेसरांनी मुलांना नुसती बुके पढवावी. पण राष्ट्रीय चारित्र्याचे शिक्षण त्यांनी केसरीसारख्या वर्तमानपत्राकडून अगर टिळकांसारख्या लोकोत्तर व्यक्तीकडे पाहूनच घ्यावे. विद्यार्थ्यांनी किता घेण्यासारखे किंवा मुलांना वश करण्यासारखे स्वतःचे अंगी गुण नाहीत व बाहेरील राष्ट्रीय चळवळ पहावत नाही अशा स्थितीत पोराना उनाड ठरवून त्यांचे पुढारी हेच त्यांना शिस्त मोडण्याचे शिक्षण देतात असा आरोप शाळाधिकाऱ्यांनी करू नये तर दुसरे काय करावे ? पण तरुण विद्यार्थ्यांची मने विनाकारण दुसरीकडे वळत नाहीत. आपल्या आकांक्षाना योग्य वळण देणारा खरा गुरु कोण हे त्यांना दिसत असते. म्हणूनच सरकारी शाळा-कॉलेजांतून शिक्षण घेतल्यानंतरहि त्यांच्या मनावरील राष्ट्रीय मनोवृत्तीचा छाप पुसून जात नाही. किंबहुना सेल्बीसाहेब अगर रँगलर परांजपे यांच्या सारखे

प्रिन्सिपल टिळकाविरुद्ध व राष्ट्रीय पक्षाविरुद्ध कसून चळवळ करीत असताहि त्यांच्या विद्यार्थ्यांची सहानुभूती सर्वस्वी टिळकपक्षालाच होती हे महत्त्वाचे आहे व याकरिताच वर विद्यार्थीवर्गाला आम्ही कोकिलेची उपमा दिली आहे.

तत्पश्चात् विद्यार्थ्यांना टिळक वगैरे पुढारी कुमार्गदर्शक होतात, त्यांचे ऐकून विद्यार्थी चळवळीत पडतात, शाळांची शिस्त मोडतात आणि आपल्या गुरूंची आज्ञा पाळीत नाहीत असा एक टिळकांच्यावर ठराविक आक्षेप होता. या वर्षाच्या ऑक्टोबरच्या सुमारास शाळाधिकारी व हे पुढारी यांच्यातील विरोध बराच विकोपाला गेला. हे अधिकारी व हे पुढारी एकत्र बसून काही विचारविनिमय करते तर यातून कदाचित् काही मार्ग निघाला असता. पण शाळाधिकारी परावलंबी आणि वरिष्ठ अधिकारी म्हणजे डायरेक्टरच नव्हे तर प्रांतिक सरकार आणि त्यांच्याहीवर हिंदुस्थानसरकार जे धोरण ठरवून पाठवितील ते धोरण अमलात आणणे हे कनिष्ठ शाळाधिकाऱ्यांचे कर्तव्य ठरून गेले होते. सरकाराने राजकीय पुढाऱ्यांशी सहविचार करून मुलांनी काय करावे काय करू नये याविषयी मर्यादा ठरविणे दुरापास्तच. दोघांचीहि वृत्ति विशेषतः सरकारची फटकून वागण्याची व अधिकाराच्या जोरावर वाटेल ते घडवून आणू अशा गुर्मीची. पण शाळा व कॉलेजचे अधिकारी यानाच कोणतीहि शिस्त झाली तरी ती अमलात आणण्याच्या मर्यादा अनुभवाने खऱ्या कळतात. पण वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना काही मत म्हणून आहे किंवा व्यावहारिक शहाणपण आहे ही गोष्ट कधी मनातच आणली नाही. त्यांच्या मते शिक्षक म्हणजे शिस्त गाजविणारे शिपाई. आम्ही वरून पाठवू तो हुकूम यानी अमलात आणला पाहिजे. पण हे वरिष्ठ अधिकारी राहणार हिमालयावर, रिसले सक्युरलासारखी सक्युरले सुटणार तेथून, आणि शाळामास्तरांचा नित्य संबंध पडला त्यांच्याच गावात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी व पुढाऱ्यांशी, त्यामुळे सतत अप्रियता सोसून शिक्षकाचे काम करणे त्यांना जड जाऊ लागले. विद्यार्थी तर काय बोलूनचालून तत्पश्चात्. त्यांना आपल्या वर्तणुकीचे परिणाम काय होतील हे समजणे कठीण. आणि एकीकडे शिक्षक आणि दुसरीकडे स्वतःची अल्लड वृत्ति. या दोन दाबात त्यांचीहि कुचंबणा फार होई व त्यांच्या हातून अभ्यासहि व्हावा तितका होत नसे. शाळेत मास्तरांचा उपदेश ऐकावा व घरीदारी सभातून वर्तमानपत्रातून पुढाऱ्यांचा उपदेश ऐकावा अशा रीतीने दोन कानातून दोन्हीकडून घुसलेल्या उपदेशामुळे त्यांच्याहि डोक्यात गोंधळ होत असल्यास नवल नाही. अशा रीतीने अडचण सर्वांचीच. पण कोणीहि दुसऱ्याकरिता काहीहि सवलत देण्यास तयार नव्हता. याचे कारण एकत्र बसून सहविचार होणे शक्य नव्हते. आपापल्या राज्यात जो तो राजा. सरकारच्या हातात काय हत्यार होते हे वर दिसून आलेच आहे. पण पुढाऱ्यांच्या हातात हत्यार नव्हते असे नाही व ते वापरण्यास त्यांनी कमी केले असे नाही. डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपल सेल्वी हे जवळ जवळ वरिष्ठ शाळाधिकारी. पण उलट त्यांच्या हाताखालील विद्यार्थी हे प्रौढ. यामुळे लहान विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षकाविरुद्ध काही सांगणे हे जितके अवघड

तितके प्रिन्सिपॉल सेल्बीसारख्या शिक्षकाविरुद्ध प्रौढ विद्यार्थ्यांना उपदेश करणे हे अवघड नव्हते. प्रस्तुतच्या चळवळीत सेल्बीसाहेबानी राजकीय चळवळीवर व गुढान्यावर तोंडसुख घेतले तेव्हा टिळकांनीहि निर्वाणीचे हत्यार उपसून सेल्बी साहेबासारखे लोक हे आमचे गुरुच नव्हेत असे केसरीतून उघडपणे प्रतिपादण्यास सुरुवात केली. टिळक केसरीत लिहितात “ शिष्याचे राष्ट्रहित पाहात नाही तो त्याचा गुरु नव्हे असे आम्ही साफ साफ विधान करतो. सेल्बीसाहेब म्हणतात की, स्वदेशी चळवळ देशास हितकारक आहे, पण विद्यार्थ्यांनी चळवळीत पडू नये. ठीक आहे चळवळीत पडू नये तर नये. पण सेल्बीसाहेबानी स्वतः देशी कपडे वापरून अगर विद्यार्थ्यास वापरण्यास सांगून या चळवळीबद्दल कधी आपली सहानुभूति व्यक्त केली आहे काय ? काय म्हणे कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी या चळवळीत पडू नये ! चेंबलेंनच्या चळवळीत आक्सफर्ड केंब्रिजमधील विद्यार्थी पडले नाहीत काय ? आमचे विद्याखाते जर स्वतंत्र असते तर व निसर्गतःच या देशाचे हितचिंतक असे विद्वान प्रोफेसर त्यात असते तर ते सुरेंद्रनाथ बानर्जीप्रमाणे स्वदेशी चळवळीवर व्याख्याने देण्यास गावोगाव फिरले असते. पण परकीय राजसत्तेखाली आमच्या कॉलेजातील प्रोफेसरांचीच इतकी दुर्दशा झाली आहे असे नव्हे तर विद्यार्थ्यांचीहि दुर्दशा करण्यास ते प्रवृत्त झाले आहेत. आणि त्यातल्यात्यात शरमेची गोष्ट ही की ज्यानी उदात्त राष्ट्रीय शिक्षण लोकास स्वस्त देण्याकरिता स्वार्थाचा त्याग करून खासगी कॉलेजे काढली तेहि अंधपरंपरेने सरकारचे अनुकरण करू लागले आहेत ! याना गुरु ह्याणावे की पोटाभरू म्हणावे ? हे आमचे गुरुच नव्हत ! ए. बी. सी. शिकविण्याकरिता, इंग्रजी भाषा व ऑफिसात खड्केघाशी शिकविण्याकरिता हे सरकारने नेमलेले नोकर होत. याना जुन्या धर्मशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे गुरुप्रमाणे मान देणे म्हणजे नवसास पावणाऱ्या हसोबास ब्रम्हपदास नेण्यासारखे आहे ! प्राचीन काळचे गुरु अगदी वेगळ्या प्रकारचे असत. ते जितेंद्रिय, व्यावहारिक लोकापासून अलिप्त, सत्त्वशील व निस्पृह असत. ते गुरु वेगळे व हल्लीचे गुरु वेगळे. तरुण पिढीस खऱ्या राष्ट्रीय विचाराचे जर वळण लावावयाचे तर ते वळण सरकारी कॉलेजातून कधीहि मिळावयाचे नाही हे आम्ही नेहेमी लक्षात ठेवले पाहिजे. सेल्बी घ्या बेन घ्या की त्याचा भाऊ स्टोन घ्या त्यांची विद्वत्ता आम्हास मान्य आहे. पण हिंदुस्थानचे हित करण्यास ते येथे आलेले नाहीत. आम्ही आपले राष्ट्र सुधारावे अशी जर या गुरुंची इच्छा नाही तर यांचा भ्रामक कोटीक्रम आम्ही काय म्हणून ऐकावा ? व अशा प्रकारचा भ्रामक उपदेश करण्याचा त्याना अधिकार तो कोणता ? राजकीय उन्नतीचे प्रयत्न करण्याचे बाबतीत यांचे मत घेणे म्हणजे उंदरानी बोक्याचे मत घेण्यासारखे आहे ! जिंकलेल्या लोकाना जेते लोक राष्ट्रधर्माची खरी तत्वे सांगतील ही गोष्ट मनुष्य स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. जपानच्या लोकानी विद्या शिकविण्याकरिता परदेशातील गुरु आणले पण विद्या शिकून झाल्यावर त्याना परदेशास रवाना केले हे लक्षात ठेवले पाहिजे. शुक्राचार्य हे जसे कचास विशिष्ट विद्या शिकविण्याकरिता उपयोगी

पडले तद्रतच वेकन शेक्सपीयर वगैरे शिकविण्यापुरतेच सेल्बीसारखे लोक आमचे गुरु होत. स्वजातीयांची पर्वा न करिता जपानास निस्पृहपणाने खरी सल्ला देणारा एकटा हर्बर्ट स्पेन्सरच निघाला. कोठे स्पेन्सर व कोठे सेल्बीसाहेब ? हिरण्यकश्यपूने आपला मुलगा प्रल्हाद यास आपल्या मताप्रमाणे शिक्षण देण्याकरिता अनेक गुरू नेमले होते. पण त्याची भक्ति एकट्या विष्णूवर असल्याकारणाने त्याने वळी (ओळी) पोथ्यांच्या या तुम्हि असुररीती शिकविता परी व्यर्थे काव्ये अलवण हरीवीण कविता ॥

असा आपल्या गुरूस साफ जबाब दिला. आणि—

हं तो गुरु पापतरू म्हणावे । अधाहुनी अंध गणावे ॥

दे कृष्णी प्रीती गुरु तोच साच । श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असाच ॥

असे म्हणू लागला असे वामन पंडितानी वर्णन केले आहे. प्रल्हादास कृष्णभक्ति शिकविण्याच्या कामी हिरण्यकश्यपूने नेमलेले गुरु जसे निरुपयोगी ठरले तितकेच आमच्या नवीन पिढीस राष्ट्रभक्ति शिकविण्याच्या कामी सरकारी कॉलेजांत सरकारने नेमलेले गुरु अयोग्य होत. अशा गुरुंचा उपदेश आम्ही क्षणभर बाजूला ठेवला पाहिजे. नाहीपेक्षा हिंदु लोकानी दास्यत्वात जन्मावे आणि दास्यत्वातच मरावे अशी स्थिति येणार आहे. विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थी म्हणून राजकीय चळवळीत पडू नये. मोठ्यानी राजाचे नोकर म्हणून पडू नये. म्हाताऱ्यांनी पेन्शनर म्हणून पडू नये. एतावता काय की जन्मापासून मरेपर्यंत ‘ न हिंदुः प्रभुरात्मनः ’ अशी आमची स्थिति व्हावी अशीच सरकारची योजना आहे. ” व ही गोष्ट आपल्यातील पुढारी लोकानी व शाळाधिकाऱ्यानी ओळखली नाही व त्यांना पटत नव्हती म्हणूनच टिळक असे अट्टाहासाने प्रतिपादन करित होते की “ हे आमचे गुरुच नव्हत ! ”

शिस्तीच्या नांवाखाली विद्यार्थ्यांच्या मनोवृत्तीवर जुलूम करून सरकारी धोरणाम हातभार लावणाऱ्या खासगी शाळांच्या शिक्षणाधिकाऱ्यावरहि टिळकानी अशीच कडक टीका केली. व ‘ इंद्राय तक्षकाय स्वाहा ’ या न्यायाने सेल्बीसाहेबांबरोबर या कॉलेजातील अध्यापकांसहि गुरुत्वाच्या मानास अपात्र ठरविले व गुरोरप्यवलिसस्य कार्याकार्यमजानतः

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

असा महाभारतातल्या प्रमाणे बेलशक उपदेश केला. टिळक म्हणत, “ आम्ही जी मुले शाळा व कॉलेजे यात पाठविता ती त्यास राजकीय चळवळीचा बिलकुल गंध लागू नये म्हणून पाठवीत नाही. विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थीदशेत मुख्यतः अभ्यासाकडेच लक्ष ठेवावे हे मत आम्हास पूर्णपणे ग्राह्य आहे. किंबहुना आम्हीहि विद्यार्थ्यांस तसेच सांगत आलो आहो. पण सार्वजनिक हिताच्या ज्या चळवळी राष्ट्रात चालू आहेत त्यांच्या शक्याशक्यतेचा अगर फायद्या गैरफायद्याचा विचार विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थीदशा संपण्यापूर्वीच करून ठेवला पाहिजे. कै. रानडे व तेलंग

यांची नावे प्रमाण म्हणून सेल्बी पुढे करतात पण आम्ही म्हणतो याप्रमाणेच रानडे यांचे उघड मत होते. व म्हणूनच मुंबई पुणे येथे राष्ट्रीय सभा भरली होती तेव्हा सदर सभेत विद्यार्थ्यांनी पडणे इष्ट आहे असे त्यांनी सांगितले होते हे सर्वांना माहीत आहे.”

पण विद्यार्थ्यांचे हे स्वातंत्र्य कायम ठेवावयाचे तर सरकारशी फटकून वागण्यास तयार झाले पाहिजे. मग सरकारकडून जी ग्रँट मिळते ती कशी मिळणार? यावर टिळक म्हणतात “चतकोर भाकरीची अपेक्षा न धरता आपल्या व पालकांच्या हक्काकरिता धैर्याने व नेटाने भांडणे हेच खासगी शाळांचे कर्तव्य होय. गुलामगिरीच करावयाची तर चतकोर भाकरी घेऊन तरी का? सगळी तरी ध्या!—रॅग्लर परांजपे यांच्यासारखे विद्वान गृहस्थ आज आमच्या खासगी शाळातून आहेत त्यांनी सरकारपाशी आग्रह धरला की ग्रँटच्या चतकोर भाकरीकरिता तुम्ही सांगाल तसे अगर तुम्हाला वाटेल तसे आम्ही नाचावयास तयार नाही तर त्याचे सरकारात काहीच वजन पडणार नाही असे नाही. पण सरकारी शाळा ज्या धर्तीवर चालतात त्याच धर्तीवर जर या खासगी शाळा चालावयाच्या असतील तर या खासगी शाळा आम्हास नको आहेत व त्यास लोकानी मदत करण्याची जरूरी नाही असे आम्ही स्पष्ट म्हणतो. हा लोकाश्रय जर सरकारचे गुप्त हेतु पर्यायाने सिद्धीस नेण्यास उपयोगी पडला तर आत्मत्यागाचे ऐवजी आत्महत्येचे नाव त्यास द्यावे लागेल!”

(४) राष्ट्रीय शिक्षणावरील व्याख्याने

तारीख १४ सप्टेंबर १९०७ रोजी गायकवाडवाड्यातील गणपतीपुढे टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणावर व्याख्यान झाले. ते म्हणाले “ज्यांच्यावर लोकशिक्षणाची जबाबदारी आहे त्यांनी या विषयाची थट्टा करणे बरोबर नाही. आम्हाला पाहिजे तसे शिक्षण परकी राज्यकर्ते आम्हाला देऊ शकत नाहीत. तसा त्यांचा हेतू नाही. इच्छा नाही. कलकत्याच्या राष्ट्रीय शाळेत दादाभाईंची व दत्तांची पुस्तके शिकवतात. प्रि. परांजपे जर ही पुस्तके आपल्या शाळेत शिकविण्यास घेतील तर मी त्यांचे म्हणणे ऐकेन. सर फेरोजशहा मेथा हणतात “आम्ही सरकारी शाळातूनच निघालो. तसे आणखीही लोक निघतील. रानडे गोखले व न्यू इंग्लिश स्कूलचे संपादक त्याच शिक्षणातून निघाले.” पण फार झाले तर रानडे गोखले हे एकेकच निघाले. आम्हाला अधिक निघावयास हवेत. बुद्धि कमीजास्ती असली तरी सर्वांवर राष्ट्रीय विचारांचा ठसा उमटला पाहिजे आणि ते राष्ट्रीय शिक्षणावाचून व्हावयाचे नाही. आम्ही जरी सरकारी शाळातून निघालो तरी माझी अशी समजूत झाली आहे की सरकारी शिक्षणाने विद्यार्थ्यांची मने भ्रष्ट होतात. सरकारी घोरणाने आम्ही दरिद्री झालो याचे शिक्षण आम्ही राष्ट्रीय शाळेत देणार आहो. ते का देऊ नये? ते देण्याचा आमचा आम्हाला पूर्ण अधिकार हवा.”

गुल्ले होसूर येथे श्री. चिंदंबरम्स्वामीचा उत्सव होत असतो. या उत्सवास टिळक गेले होते. येताना ते बेळगावास उतरले. तेथे दसऱ्याचे प्रसंगी खोत खोत खोली 'सरकारी शिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षण' या विषयावर त्यांचे व्याख्यान झाले. प्रथमतः मर्दानी खेळात प्राविण्य दाखविण्याबद्दल तेथील सामनेवाल्यांस बक्षीसे दिल्यानंतर टिळक आपल्या भाषणात म्हणाले " तरुण पिढीची अवनत स्थिति आणखी किती दिवस ठेवावयाची ! म्हणून सर्व प्रांतातील पुढारी लोकां-पुढे राष्ट्रीय शिक्षणाचा महत्त्वाचा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. सरकार विद्वान् निर्माण करित आहे व करीलहि. परंतु त्यास लंगडे विद्वान् बनवण्याकडे सरकारचे बुद्धिसर्वस्व खर्च होत आहे. सरकारचे हे धोरण आम्हाला नाकबूल आहे. या धोरणाने पुढील पिढी तेजोहीन होईल. झणून याकरिता मुलांचे शिक्षण आम्ही आमच्या हाती घेऊन वेळीच प्रयत्न केले पाहिजेत. महर्षि दादा-भाईंनी गेल्या वर्षी स्वराज्याचे प्राप्तव्य हिंदी लोकांपुढे ठेविल्यापासून एक वर्षात देशामध्ये विचारक्रांति झाली आहे. ती वीस वर्षांनीहि झाली नसती एवढी मोठी आहे. हा विचारक्रांतीचा ओष आम्ही पुढे चालवावा किंवा कुंठित करावा ? पन्नास वर्षे मेहनत करून दादाभाईंनी आणि दहा पंधरा वर्षे श्रम करून दत्तानी जे सिद्धान्त प्रस्थापित केले आहेत ते आमच्या मुलांच्या मनावर लहानपणीच बिंबवले गेले पाहिजेत. या प्रमेयांचे विद्यार्थ्यास लहानपणापासून बाळकडू देणे हेच राष्ट्रीय शिक्षणाचे बीज होय. राष्ट्रीय शिक्षण घेणारास सरकारी नोकऱ्या न मिळतील. पण मारवाडी लिंगायत बनिया हे व्यापारी वर्ग यांना सरकारी पुस्तकी शिक्षणाची कधी आवश्यकता भासत नाही व पोट कसे भरेल याची चिंताहि यांना करावी लागत नाही. शिस्तीच्या नावाखाली रिसले सक्क्युलर काढले आहे व त्या नियमाचे उल्लंघन करणाराला परीक्षेस बसू द्यावयाची नाही असेहि सरकारने ठरविले आहे ! आम्हासहि शिस्त नको असे नाही. पण राष्ट्रीय शाळेत आम्ही तरी विद्यार्थ्यांना चोऱ्या करा झणून शिकवणार आहोत की काय ? विद्यार्थ्यांनी सभेला जाऊ नये अशी सरकारने करडी कदर ठेविली आहे. पण विद्यार्थ्यांनी सभाना जाणे अवश्य आहे असे मला वाटते. विद्यार्थ्यांना सभातून जे शिक्षण मिळते ते सरकारी शाळातून मिळत नाही झणूनच विद्यार्थ्यांनी सभास यावे असे मी म्हणतो. या गोष्टीना शाळातून मज्जाव नसेल तर विद्यार्थ्यांनी सभेस येण्याची काही जरूर नाही. किंबहुना मग त्यांनी सभेला येऊ नये असे मी म्हणेन. आपण शक्य तितक्या राष्ट्रीय शाळा व एक तरी राष्ट्रीय कॉलेज स्थापन करण्याची हल्ली वेळ आली आहे. सरकारी संस्था अगर ज्या निमसर-कारी संस्थाजवळ महत्प्रयासाने थोडाबहुत पैसा जमला आहे त्या राष्ट्रीय होण्यास प्रथम कबूल होणार नाहीत हे खरे. तरी पण हळूहळू आपण हा उद्योग चालू ठेवला म्हणजे त्या संस्थाहि आपल्या संस्थेस येऊन मिळतील."

तारीख २७ फेब्रुवारी १९०८ रोजी सोलापुरास मुंबईचे डॉ. देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली टिळकांचे व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी सांगितले " देश

ओळखण्यास शिकणे याला राष्ट्रीय शिक्षण म्हणावयाचे. नुसते लिहिण्यावाचण्यास येण्याने ते राष्ट्रीय शिक्षण होत नाही. प्रथम प्रथम हल्लीच्या शिक्षणाबद्दल आह्मास फार अभिमान वाटत असे. माझी व माझ्या वडिलांचीहि अशी समजूत होती. पण पुढे पुढे आमच्या मनात आम्ही बुद्धीने इतर देशांच्या बरोबरीने असून आमचा देश उदयास का येत नाही असा विचार उभा राहिला. १२ वर्षांच्या शिक्षणानेहि २५ रुपये मिळविण्याची योग्यता आमच्यात का येत नाही? असे लोक स्वतःस प्रश्न करू लागले. या ओषाबरोबर मीहि पुढे जात चाललो आहे. कोणी असे म्हणतात की 'तुम्हाला कोठे राष्ट्रीय शिक्षण मिळाले होते? उगीच हा खटाटोप व आक्रोश कां?' यास आमचे उत्तर असे की आम्हास ३५ व्या वर्षी मिळालेले ज्ञान आमच्या तरुण पिढीस १५ व्या वर्षी मिळावे म्हणून तर ही सर्व खटपट आहे. अशा शिक्षणाने कदाचित् पुढील पिढी असंतुष्ट होईल. पण हा राजद्रोह नव्हे. इंग्रजी भाषा फार द्राड आहे. ती लवकर येत नाही. ती सोपी नाही. केवळ राजकर्त्यांची भाषा म्हणून ती आम्हास शिकावी लागते. आमच्यावर ते निवळ ओझे आहे. मला मिळालेले ज्ञान मराठी भाषेत मिळाले असते तर हे सर्व ५२ वर्षांचे ज्ञान मला २५ व्या अगर ३० व्या वर्षीच मिळाले असते. या इंग्रजी भाषेमुळे वर्षे फुकट जातात! राष्ट्रास परकी भाषेचे शिक्षण देणे म्हणजे त्यास स्वर्ची करण्यासारखे आहे. राष्ट्रीय शाळा पाहिजे आहेत. त्या काढावयाच्या कशा हा मोठा प्रश्न आहे. सरकार या शाळा काढू शकत नाही. सरकारजवळचे पैसे आमचेच आहेत. पण ते त्यांच्या ताब्यात गेले म्हणून आह्मास राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न सोडवता येत नाही. हेच सरकार आमचे असते तर मी आज या विषयाची कहाणी सांगण्यास येथे उभाहि राहिलो नसतो. यामुळेच मंद गतीने का होईना पण आपल्या हातून होतील ते प्रयत्न केले पाहिजेत. ”

शेवटी समर्थ विद्यालयासंबंधाने त्यानी सांगितले की “या योजनेला बराच खर्च येईल. पण दरसाल तुम्ही चार रुपये सरकारला देता. आम्हाला फक्त एक रुपया द्या. हे सगळ्यांच्या फायद्याचे व धार्मिक काम आहे असे समजा. महाराष्ट्रात शिक्षणाचे हे एक देऊळ बांधावयाचे आहे. ते तुमच्या साह्याने बांधले जाईल अशी मला खात्री आहे. एका पिढीत रामदासाप्रमाणे शेकडो उपदेशक महाराष्ट्रात पसरवे व उद्योगधंद्यास अधिक योग्य करावेत एवढ्याकरिता ही शाळा आहे. आमचा हा प्रयत्न सरकारास कदाचित् रुचणार नाही. व हा उपक्रम कदाचित् सरकार बंदहि करील. पण आमच्या कार्याला बंदी केल्यास त्या वेळी देव बुद्धि देईल तसे करू !”

तारीख ३ मार्च १९०८ रोजी टिळकानी बार्शीस व्याख्यान दिले. त्यात त्यानी सांगितले की “आम्हाला ज्या गोष्टी २५ वर्षे झाल्यावर समजू लागल्या त्या पुढील पिढीस तरुणपणाच समजावयास पाहिजेत. अमेरिकेत चवथ्या पाचव्या इयत्तेतच स्वतंत्रतेचा जाहीरनामा शिकविला जातो. त्याचप्रमाणे विद्यार्थीदशेतच आम्ही देशाची स्थिति मुलास लहानपणी शिकवावयास पाहिजे. प्रो. विजापूरकरां-

सारखी विद्वान् मंडळी या कामाला सर्वस्वी वाहून घेण्यास तयार त्यांना धनवान् लोकानी आपल्या घनाची जोड करून दिली पाहिजे. सरकार रूसो किंवा रागावो. आपण आपले कर्तव्य केले पाहिजे. वाटेल त्या बाबतीत सरकारचा हट्ट आहोती तरी कसा ऐकावा ? सरकारने उद्या लगे करू नका हणून सांगितले तर आपण थोडेच तसे करणार आहो ? शिक्षणाचीहि गोष्ट अशीच आहे.”

तारीख २१ मार्च १९०८ रोजी रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणे जिल्हा सभा भरली होती. या सभेत “ हल्लीच्या शिक्षणपद्धतीतील दोष नाहिसे करून चालू शिक्षणसंस्था सुधारणे व नवीन शिक्षणसंस्था काढणे अवश्य आहे ” असा ठराव पास झाला. यासंबंधी रिपोर्ट सादर करण्याकरिता रा. ब. जोशी नानासाहेब देशमुख टिळक त्रिजापूरकर ल. ब. भोपटकर देसाई प्रो. हरीभाऊ लिमये प्रो. कानिटकर नटेशराव द्रविड प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन चौगैरे गृहस्थांची कमिटी नेमली होती. राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव टिळकानी मांडला. त्यात राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधाने इतर हकीकत सांगून टिळकानी सांगितले “ शिक्षण कमिशनपुढे माझी साक्ष झाली. त्यात मला विचारले होते की ग्रँट देऊन जर सरकार पैसे खर्च करणार तर त्यावर सरकारची देखरेख का नको ? मी सांगितले “ पैसे घाल तर द्या. पण देखरेखीचे व्याज त्याबरोबर आम्हाला नको. देखरेखीचा विटाळ देखील नको ”. राष्ट्रीय बाण्याचे शिक्षण स्वतंत्रपणानेच अधिक देता येईल. राष्ट्रात विद्वान् लोक निपजतील तितके पाहिजे आहेत. राष्ट्रीय शाळातून आम्हाला शिक्षणाचा दर्जा कमी करावयाचा आहे असे मुळीच नाही. सरकारला बुडवता येणार नाही अशी विद्वत्तेची परंपरा आपली आहे व तीच आम्हालाहि कायम राखावयाची आहे. राष्ट्रीय शाळांमुळे इतर शिक्षण संस्थांचे नुकसान न होता हितच होणार आहे.”

राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रचार एकीकडे चालला असताना नेमस्त व इतर हटवादी लोक यांच्याशी टिळकांचा वाद चालूच होता. या वादाची पुनरावृत्ति पुढे १९१९ सालीहि थोडी झाली. तिचाहि येथेच उल्लेख करू. टिळक भांडखोर आहेत व विघातक कामगिरीशिवाय त्यांचे हातून काहीच होते नाही यामुळेच त्यांना अखेर डेक्कन एजुकेशन सोसायटीचा राजीनामा द्यावा लागला, असा आक्षेप टिळक विलायतेहून आल्यानंतर त्यांना देण्यात येणाऱ्या मानपत्राच्या वादात फर्ग्युसन कॉलेजच्या अधिकाऱ्यानी काढला होता. त्यावर टिळकानी तारीख २३ डिसेंबर १९१९ च्या केसरीत खुलासा केला की “ डेक्कन एजुकेशन सोसायटी ही संस्था स्थापन करण्याचे वेळी मूळ संस्थापकाचे जे उद्देश होते ते पुढे सुटत चालले हे राजीनामा देण्याच्या अनेक कारणापैकी एक होते. ” शिक्षकांचे राजकीयच काय पण शिक्षणविषयकहि स्वातंत्र्य कायम राहिले पाहिजे असे टिळक यांचे म्हणणे होते. व १८८२ साली न्यू इंग्लिश स्कूलतर्फे शिक्षणकमिटीचे अध्यक्ष डॉ. हंटर यांस आपटे आग्रकर टिळक नाम-जोशी यांनी जे मानपत्र दिले त्यात हेच विचार नमूद आहेत. ‘नॅशनल एजुकेशन’

हे शब्द टिळकांच्या राजीनाम्यात आले आहेत इतकेच नव्हे तर त्यासंबंधी आपण काय योजना करणार याचा खुलासा आपटे यांनी शिक्षण कमिशनपुढे जी साक्ष दिली त्यातहि केला होता.

सरकारी ग्रँट घेणे हे एक सोसायटीचे राजकीय व शिक्षणविषयक बाबतीतील स्वातंत्र्य नष्ट होण्याचे कारण होय. अशा प्रकारची सरकारी ग्रँट शाळेस ध्यावी न ध्यावी याबद्दल पहिल्यानेच सोसायटीत पुष्कळ भवति न भवति झाली होती. सरकार पैसा आपल्या घरचा आणीत नाही लोकाकडूनच वसूल करते. म्हणून सरकारची मदत घेणे काय किंवा लोकांची मदत घेणे काय एकच असे त्या वेळी सर्वानुमते ठरले. पण त्याबरोबरच हेहि लक्षात ठेविले पाहिजे की दुसराहि एक असा महत्त्वाचा ठराव झाला होता की सरकारी ग्रँट घेतल्याने सरकारचा ताबा स्वीकारावा लागून आपले राजकीय किंवा इतर स्वातंत्र्य जर नष्ट होईल तर ग्रँट न घेता सोसायटीने आपले स्वातंत्र्यच कायम ठेवावे. आणि त्याप्रमाणे एक दोन वर्षे सोसायटीने वर्तनहि केले. पुढे हा नियम सुटत गेल्यामुळे अखेर शाळेचे स्वातंत्र्य क्रमाक्रमाने नष्ट होणार हे १८९० सालापूर्वीच टिळकांच्या लक्षात आले होते. व याचा त्यांनी आपल्या राजीनाम्यात उल्लेख केला आहे. त्या वेळी ग्रँट ध्यावी की न ध्यावी हे एकच राजीनाम्याचे मुख्य कारण झाले होते असे नसले तरी मूळ उत्पादकाचे धोरण मेंबर लोकाकडून सुटत चालले आहे अशी तक्रार त्यांनी राजीनाम्यात केलीच होती. “सरकारी ग्रँट व स्वातंत्र्य यांचा विरोध येईल तर स्वातंत्र्य राखा ग्रँट घेऊ नका आणि विरोध न येता सरकारची ग्रँट मिळत असेल तर ती घेतल्याखेरीज सोडू नका. कारण सरकारी पैसा झाला तरी तो आपलाच आहे ” असे टिळकांचेच नव्हे तर शाळेच्या इतर चालकांचेहि ठाम मत होते. म्हणून ग्रँट घेण्यास टिळक सर्वस्वी ह्मणजे बिनशर्त कबूल होते हे ह्मणणे व्यर्थ होय. व ग्रँटपेक्षाहि शिक्षणसंस्थाचे स्वातंत्र्य कायम राहते की नाही हाच सरकारी शिक्षण विरुद्ध राष्ट्रीय शिक्षण यातील मुख्य मुद्दा होय असे टिळकांचे ह्मणणे होते. प्रो. के. के. जोशी यांनी तारीख १४ डिसेंबर १९१९ रोजी केसरीत पत्र लिहून “राजकीय बाबतीत स्वातंत्र्य नष्ट झाले ह्मणून वार्ड वाटून व इतर काही कारणामुळे टिळकानी सोसायटीचा राजीनामा दिला ” या विधानास तुमचेपाशी काय आधार आहे ? असा जाहीर खुलासा विचारला. त्याला टिळकानी केसरीत असे उत्तर दिले की “डॉ. जोशी हे सोसायटीच्या तिसऱ्या पिढीतले सेक्रेटरी असल्या कारणाने कदाचित् जुन्या गोष्टी त्यांस माहीत नसतील. पण १८९८-९९ साली सोसायटीच्या लाईफमेंबराचे राजकीयच काय पण शिक्षणविषयक स्वातंत्र्यहि कसे नष्ट झाले व त्यांनी सरकारच्या सांगण्यावरून आपल्यातीलच एका लाईफ मेंबरास वर्ष दोन वर्षे सस्पेंड करून राजकीय स्वातंत्र्यास विघातक अशा सरकारने घातलेल्या शर्ती सोसायटीच्या लाईफमेंबरानी सुटीत नाक धरून कशा कबूल केल्या हे सोसायटीचे कागदपत्र पाहिल्यास डॉ. जोशी यांस कळून येईल. या वेळी डे. ए. सोसायटीचे राजकीय स्वातंत्र्य पुरे पुरे नष्ट

होऊन इतर बाबतीतहि सोसायटीला सरकारने चांगलीच नमविली होती. तात्पर्य जी संस्था महाराष्ट्रात स्वतंत्र स्वार्थत्यागाच्या तत्वावर खासगी शाळा स्थापण्यासाठी निर्माण झाली ती पुढे ग्रँट्स इन-एडच्या लोभाने १८९८-९९ साली पूर्णपणे सरकारच्या कक्षात गेली. याबद्दलचे सरकारी ठराव लाईफमॅम्बरसनी कबूल केलेल्या अटी आणि तत्संबंधी टीका ही सर्व त्या सालच्या केसरी व मराठा पत्रामधून प्रसिद्ध झाली आहेत व त्या वेळी त्या लेखाबद्दल सोसायटीच्या कोणत्याहि लाईफ मॅम्बराने तक्रार केली नव्हती. ' १८९९ साली सरकारच्या शिक्षणविषयक धोरणावर टिळकानी टीका केली तेव्हा नेहमीच्या राष्ट्रीय वृत्तीस अनुसरून त्यांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने शर्ती कबूल करून आपले स्वातंत्र्य गमावले या मुद्यावर विशेष टीकेचा भर न देता सरकारच्या दडपशाहीवर टीका केली होती. यामुळे टिळक सोसायटीच्या वतीने सरकारशी भांडल्याचाहि भास झाला. पण आमचे राजकीय अगर शिक्षणविषयक स्वातंत्र्य नष्ट झाले असे तुम्ही कशावरून म्हणता ? असा स्वतःच उलटी उडी मारून १९१९ साली डे. ए. सोसायटीच्या सेक्रेटरीनी आव आणला, तेव्हा पूर्वीचे दाखले दाखवून टिळकाना माप पदरात घालवे लागले ! १८९९ साली सरकारने डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे शिक्षणविषयक स्वातंत्र्य नष्ट केले असा आरोप सरकारावर करून टिळक सरकारशी भांडत होते व सोसायटी या टीकेबद्दल एक ब्रहि काढत नव्हती. याचा अर्थ टिळकांची टीका खरीच होती असा उघड ठरतो. सोसायटीची बाजू घेऊन सरकारशी टिळक भांडले असले तथापि टिळक व डे. ए. सोसायटी यांचे या वेळचे संबंध कसे झाले होते हे लक्षात घेता टिळकांच्या समर्थनाने भलत्याच गोष्टीच्या कबुलीचे त्रांगडे गळ्यात येत असते तर त्याचे उघड रीतीने निराकरण केल्याशिवाय सोसायटीचे लोक त्या वेळी राहिले नसते यात मुळीच शंका नाही.

(५) केरहार्डी यांचे पुण्यास आगमन

आक्टोबर महिन्यात इंग्लंडातील मजुरपक्षाचे पुढारी केरहार्डी हे पुण्यातील पुढ्यांच्या खास निमंत्रणावरून पुण्यास आले होते. जहाल व नेमस्तपक्षाच्या सुमारे १६ प्रमुख पुढ्यांनी त्यास पुण्यास भेट देण्यास विनंति केली असून स्टेशनावर शहरातील सुमारे ४० प्रमुख लोक त्यांना सामोरे गेले होते. केरहार्डी हे जातीने स्कॉच असून त्यांचा जन्म खेडगावातील एका गरीब कुळात झाला. आठव्या वर्षापासून ते एका कोळशाच्या खाणीत मजूर होते व रस्त्यावरील व दुकानांच्या जाहीराती वाचूनच ते वाचावयास शिकले. पण केवळ स्वकष्टाने जगात पुढे येऊन ते पार्लमेंट सभेचे सभासद म्हणून निवडून आले. ' स्वतंत्र मजूरपक्ष ' या संस्थेचे ते अध्यक्ष असून 'लेबर लीडर' या नावाचे वर्तमानपत्रहि त्यांनी चालविले होते. केरहार्डी हिंदुस्थानात आले होते ते फक्त हिंदुस्थानातील वस्तुस्थिती पाहून तिचा अभ्यास करण्याकरिता. गरीबीत दिवस काढलेल्यालाच गरीब लोकांची सहानुभूति

वाटते, या न्यायाने त्यांची हिंदी प्रजेच्या आकांक्षाबद्दल सहानुभूति होती. व साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य मिळणे हा हिंदुस्थानचा हक्क आहे असे त्यांनी जाहीर रीतीने बोलूनहि दाखविले होते. अर्थात् अशा पाहुण्यास कोण मुद्दाम बोलावून त्याचा सन्मान करणार नाही ? व म्हणूनच नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकानी या वेळी एकत्र मिळून व विनंतिपत्र पाठवून त्यांना पुण्यास मुद्दाम बोलाविले होते.

केरहाडीं यांनी पुण्याच्या बहुतेक सर्व संस्थाना भेट देऊन पानसुपारी घेतली. नाना वाडा आनंदाश्रम केसरी ऑफीस वगैरे संस्था पाहिल्यावर सार्वजनिक सभे-मध्ये त्यांना सभेमार्फत मानपत्र देण्यात आहे. अध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन असून चिटणीस केळकर यांनी मानपत्र वाचून दाखविले. त्यांत इंग्लंडातील लिबरल अगर कोणत्याहि पक्षावर मुख्यतः अवलंबून न बसतां स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांनीच राष्ट्रीय भवितव्याचा प्रश्न सुटेल असे हिंदी प्रजेस सध्या वाटू लागले आहे असे हटले असून, हिंदी प्रजेच्या न्याय्य आकांक्षाबद्दल आपण इंग्लंडातील मतदारांची खात्री करावी अशी विनंती केली होती. केरहाडीं यांनी मानपत्रास उत्तर दिले त्यात त्यांनी सांगितले “ हिंदुस्थानाबद्दल माझ्या मनात सहानुभूति होतीच पण आता ती शतपट अधिक वाढली आहे.” “इंग्लंडातील हजारातील ९९९ माणसे हिंदुस्थानाबद्दल अज्ञानात असतात. माझ्या पक्षाची पार्षद बोलावून तुमची हकीगत मी त्यास जरूर सांगेन ” असे त्यांनी आश्वासन दिले.

यानंतर हिराबागेतील टाऊनहालात उपहार झाला. तेथे हिंदुस्थानातील कारागिरीबद्दल कौशल्याबद्दल संभाषण व चर्चा झाली. सर्वेट ऑफ इंडिया सोसायटी फर्ग्युसन कॉलेज वगैरे संस्थानाहि त्यांनी भेट दिली. रविवारी टिळक व केळकर यांचेबरोबर केरहाडीं पुण्याहून शिवापुरास गेले व आसपासची खेडीपाडी व लोक-स्थिति प्रत्यक्ष पाहून त्यांनी गरीब लोकांच्या स्थितिबिषयी बारीक सारीक रीतीने व आस्थापूर्वक चौकशी केली.

केरहाडीं पुण्यास दोन दिवस होते. त्या दोन दिवसात ज्यांचा त्यांच्याशी यत्किंचितहि परिचय झाला त्यांना त्यांची साधी राहणी सालस वागणूक चौकस बुद्धि व निगर्वी व खेळीमेळीचा स्वभाव यांची प्रचीति झाल्याखेरीज राहिली नाही. सर्व लोकांस त्यांच्याबद्दल फार कौतुक वाटले. पण याहिपेक्षा तारीफ करण्याची गोष्ट म्हणजे पुण्याच्या पोलिसांची ! त्यांनी आपली टेहेळनजर व कृष्ण छाया यांनी या पार्लमेंटच्या सभासदाचाहि पिच्छा पुरविला ! याचा इतरास संताप आला इतकेच नव्हे तर स्वतः केरहाडीं यानाहि त्यांची चीड आली व त्यांनी अधिकाऱ्यांना सांगितले की “ मी स्वतंत्र देशातील मनुष्य आहे. माझ्या मागेहि तुम्ही हा ससेमिरा ठेवाव तर मी गव्हर्नरला ही गोष्ट कळवीन व पार्लमेंटातहि याचा निषेध करावयास चुकणार नाही ! ” केरहाडीं यांच्या भेटीने पुणेकराप्रमाणेच स्वतः केरहाडीं यानाहि समाधान वाटल्यावाचून राहिले नसेल. मजूर पक्षाशी हा टिळकांचा पहिला प्रत्यक्ष परिचय.

(६) वीरनवाली

युरोपियन सोजिरानी अत्याचार करावे आणि गोऱ्या युरोपियन ज्यूरीने त्यांना दोषमुक्त करून सोडून द्यावे हा प्रकार ब्रिटिश राज्याच्या रियासतीत हजारो वेळा घडला असेल. स्वतः केसरी मराठ्याने याच या विषयावर टीका केल्याची शेंकडो उदाहरणे काढून दाखविता येतील. पण चावून चिवट व्हावे त्याप्रमाणे वर्तमान-पत्रांनी टीका केल्यामुळे हा उघड उघड पक्षपाताचा अन्याय आजवर तर दूर झाला नाहीच पण कोर्टावर पक्षपातीपणाचा आरोप करून तुझी न्यायासनाची बदनामी केली असे म्हणून वर्तमानपत्रकारावर खटले मात्र करण्यात आले ! इतर सादस्यांबरोबर नामसादस्यानेहि इतिहासाची पुनरावृत्ति झाल्याचे एक गमतीदार उदाहरण येथे सांगण्यासारखे आहे. १९२४ साली वॉकर या सोल्जराच्या गोळीने पुण्याजवळ लोहोगावानजीक अर्जुना या नावाचा इसम ठार झाला. या बाबतीत केसरीने कडक टीका केली ह्याणून हायकोर्टाने केसरीवर बदनामी केल्याबद्दल खटला केला. पण १८९९ साली बरोबर अशीच गोष्ट घडली होती. पार्कर नावाच्या गोऱ्या सोल्जराला अशाच गुन्ह्याबद्दल ज्यूरीने निर्दोषी ह्याणून सोडून दिल्याबद्दल मराठ्याने कडक टीका केली. याबद्दल त्या वेळचे पुण्याचे कलेक्टर लॅबसाहेब यांनी केळकर यास बोलावून घेऊन जाव विचारला. त्या वेळी केळकर याजवर खटला झाला नाही इतकेच. पण पार्कर याच्या गोळीने जो मनुष्य मेलाला त्याचेहि नाव योगायोगाने ' अर्जुना ' असेच होते ! यानंतर पुढल्याच मराठ्याने त्याच सालात घडलेल्या सुमारे २५-३० ठळक खटल्यांची नावनिशी मांडून कलेक्टर लॅब यास उत्तर दिले आणि विचारले की ब्रिटिश राज्यात हिंदी प्रजाजनांच्या प्राणाची किंमत किती असते हे यावरून दिसतेच आहे. न्यायाचा राजरोस व ढळढळीत रीतीने खून होण्याला आणखी शिंगे ती काय उरली ? गोऱ्या सोल्जरानी धडधडीत गुन्हे करावे आणि युरोपियन ज्यूरीने त्यांना निर्दोषी ठरवून बेलशक सोडून द्यावे या गोष्टीची पुनरावृत्ति इतकी वारंवार व शेंकडो वेळा झाली आहे की त्याला आता कोणी अन्याय न ह्याणता अत्याचारच ह्याणेल !

अशाच एका अत्याचाराचे एक हृदयस्पर्शी उदाहरण १९०७ साली घडून आले व त्याने त्या वेळी इतका चटका लावून ठेवला होता की ते अद्यापिहि लोकांच्या स्मरणातून गेले नसेल. ते असे. वीरनवाली या नावाची एक १७-१८ वर्षांची तरुण मुलगी रावळपिंडीस आपल्या भावाकडे जाण्याच्या उद्देशाने आगगाडीतून रात्री एकटीच प्रवास करीत होती. गाडी मध्यरात्री स्टेशनावर आल्यामुळे ती रात्रीच्या रात्र राहण्याचे इराद्याने बायकांचे वेटींगरूममध्ये बसली. इतक्यात ती एकटी आहे असे पाहून मूर या गोऱ्या स्टेशनमास्तरची तिच्यावर दृष्टी गेली व त्याने तिला धमक्या घालून आपले खोलीत नेले व तिजवर बलात्कार केला. त्या लांडग्याचे तडाक्यातून सुटून बाहेर पडताच फाजलउद्दीन या नावाच्या मूर याच्या नोकरानेहि येऊन तिचे

अंगावर हात टाकला. नंतर रीतीप्रमाणे पोलीसकडे वर्दी जाऊन मूर व फाजल-उद्दीन यांचेवर खटला झाला. सरकारी वकील व पोलीस यांनी पराकाष्ठा करून गुन्हाचा खंवीर पुरावा दिला. आरंभी हे दोघे आरोपी मुलीशी आपला संबंधच झाला नाही असे झणत होते. पण डॉक्टराने केलेली तपासणी विरुद्ध जाताच त्यांनी आपले धोरण बदलले. व ही मुलगी वार्डट चालीचीच होती व तिची या कृत्यास पूर्ण संमती होती असा कांगावा करण्यास सुरवात केली. तिचा बाप व सासरा यांनीहि येऊन वीरनवालीच्या सद्वर्तनाबद्दल कोर्टाची खात्री केली. पण आश्चर्य हे की ज्यूरीतील ९ गोऱ्या लोकानी आरोपीच्याच कांगाव्यावर विश्वास ठेऊन आरोपी निदोषी आहेत असे मत दिले! व कोर्टानेहि त्यावर विश्वास ठेऊन मूर यास सोडून दिले! केसरीने लिहिले की “अमेरिकेसारख्या देशात असला प्रकार झाला असता तर लोकानी चौकशीची वाट न पाहता गुन्हेगाराचे हालहाल करून त्यास जिवंत जाळले असते. सरकारी अँडव्हेकेट जनरल यांनी आपल्या भाषणात तर संतापाने असे हटले की, सदरहू नऊ गोरे ज्यूरर अगर न्यायमूर्ति यांच्या गोऱ्या आया-बहिणीवर किंवा लेकीसुनावर असा गहजब झाला असता तर अशा नराधमाच्या पशुवासनेस बळी पडलेल्या अबलेवर असा बदफैलीपणाचा उलट आरोप करण्याची त्यांची छाती झाली असती काय? एका मडमेची अब्रू बेण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल एका हिंदी माणसास २० वर्षे सक्तमजुरीची सजा होते आणि वीरनवालीच्या जन्माचा सत्यनाश करणारे गुन्हेगार अजिवात दोषमुक्त होतात हा न्यायदेवतेचा उपमर्द नव्हे प्रत्यक्ष खून आहे.”

पुढल्याच आठवड्यात मलीन झालेल्या जिण्याला कंटाळून सती वीरनवालीने आत्महत्या केली! केसरीने लिहिले “नेटिव्ह पुरुषाच्या अंगी अँग्लो इंडिअनापासून आपल्या बायकांची अब्रू राखण्याचे सामर्थ्य नाही असे आढळून आल्यावर वीरनवाली आपल्या खटल्याचे अपील परमेश्वराच्या न्यायासनापुढे सादर करण्यास गेली आहे! शेंकडो राजद्रोही भाषणानी किंवा हजारो लेखानीहि होणार नाही इतका संताप व त्वेष असला एक खटला सर्व हिंदी लोकांच्या अंतःकरणात उत्पन्न करीत असतो हे गोऱ्या लोकानी लक्षात ठेवावे. वीरनवालीच्या आत्मयज्ञात गलितधैर्य पुरुषाना साहसी व निश्चयी करण्याचे किती सामर्थ्य आहे हे हिंदुस्थानसरकारने नीट समजून घ्यावे. अशा प्रसंगाने खवळलेली मने शांत होणे शक्य नाही.”

वीरनवालीच्या अन्यायाची हकीकत टिळकास समजली त्या वेळी ते प्रवासात होते व ती ऐकून राग दुःख व त्वेष यांनी त्यांना रात्रभर अंथरुणावर झोप लागली नाही. त्यांची सारखी तळमळ हेत होती असे गंगाधरराव देशपांडे यांनी आपल्या आठवणीत सांगितले आहे. सरकारच्या अन्यायाची भरती चढत चालली असता अनेक कारणानी लोकांच्या चळवळीचा पाराहि चढत असतो. व त्या वेळी लोकांच्या प्रक्षुब्ध भूमिकेवर इतर अन्यायाप्रमाणेच या हृदयद्रावक हकीकतीचीहि एक छटा उमटलेली होती झणूनच ही वीरनवालीची कहाणी येथे सांगितली आहे.

(७) लाला लजपतरायांची हद्दपारी

तारीख १० मे १९०७ रोजी सरकारने १८१८ च्या तिसऱ्या कानूनप्रमाणे लजपतराय यास पकडून हद्दपार केले. लॉर्ड मिंटो यांच्या सहीचे वारंट त्यांच्यावर बजावण्यात आले व तुम्ही मोकळे राहिल्यास सार्वजनिक शांततेचा भंग होऊन दंगेघोषे होतील असे कारण सांगण्यात आले. १८९७ साली नातू बंधूना जशी सरकारच्या संशयाची तळमळ बाधली तसाच प्रसंग आता लजपतरायावर आला. पण त्यांच्यावर उघड आरोप ठेऊन त्याची चौकशी करण्याला मात्र सरकार तयार नव्हते. या अस्मानी सुलतानीने टिळक सरकारविरुद्ध अगदी बिथरून गेले. त्यांनी लिहिले की “ इंग्रजी राजसत्तेचे जर कोणी खरे शत्रू असतील तर ते सनदशीर चळवळीस अडथळा आणणारे हे गोरे अधिकारीच होत. मुसलमानी बादशाहांची कारकीर्द यांच्यापेक्षा शतपट चांगली. कारण औरंगजेब झाला तरी तो बिनचौकशीने एखाद्यास तुरुंगात डांबून वर ‘सनदशीर चळवळ आपणास मान्य आहे’ असा डौल तरी मारीत नसे. सनदशीर हक्कासाठी चळवळ आणि बंड ही या राज्यात इतउत्तर एकाच शिक्ष्याच्या मापाने मापली जाणार. राजकर्त्यांनी जर रशियन पद्धत उचलली तर हिंदुस्थानातील प्रजेलाहि रशियातील प्रजेचेच अनुकरण करणे भाग पडेल ! ” सरकारची मळमळ अखेर इंग्लिशमन पत्राच्या तोंडून बाहेर पडली. सरकारचा संशय असा होता की अफगाणिस्थानचे अमीर येथे आले असता लजपतराय यांनी राजक्रांति करण्याचा त्यांच्याशी काही कट केला ! त्यावर केसरीने लिहिले की, “ हा सूर्य आणि हा जयद्रथ असे दाखवून पुरावा पुढे मांडण्यास सरकारने सिद्ध व्हावे. नाही तर आपला आरोप परत घ्यावा. लजपतराय यांची उघड चौकशी होऊन व आरोप सिद्ध होऊन बंडखोरीबद्दल लजपतराय यांस सरकारने फाशी दिले तर त्याबद्दल कोणासच काही म्हणता यावयाचे नाही. पण लालाजी सनदशीर हक्काकरिता भांडतात व चळवळ करितात एवढ्यामुळेच जर ते सरकारास अप्रिय ठरत असतील तर मात्र ही चळवळ कधीहि बंद पडावयाची नाही असे आम्ही बजावून सांगतो. ”

लजपतराय यांना सरकारने हद्दपार केल्याची बातमी समजल्याबरोबर सर्व हिंदुस्थानभर हाहाकार उडाला. कलकत्ता मद्रास महाराष्ट्र या ठिकाणी विलक्षण खळबळ सुरू झाली. व फिरोजपूर सियालकोट पेशावर रावळपिंडी वगैरे ठिकाणी दंगे झाले. हिंदुस्थानात शेकडो सभा भरवून सरकारचा निषेध करण्यात आला. पुण्यात दुकाने बंद होऊन शहरचे मुख्य रस्त्यातून शिपायांचे पहारे व हडेलहप्पी सुरू झाली. दंगा होईल की काय अशा भीतीने रात्री गस्तीतहि नेहेमीपेक्षा जास्त बंदोबस्त ठेवण्यात आला होता. याच सुमारास सरकारने सभाबंदीचा वट हुकूम काढला. व वीस लोकापेक्षा अधिक लोक एकत्र जमून जर राजकीय चळवळ अगर व्याख्यान करतील तर ते बेकायदेशीर ठरून मॅजिस्ट्रेट यास ती सभा मोडता येईल

असे फर्मावण्यात आले. या नवीन वट हुकूमाबद्दल सार्वजनिक सभेत सभा भरून सभाबंदीच्या कायद्याचा तीव्र निषेध करण्यात आला व टिळकानी लोकांस सांगितले की “आज वार्षीने तर उद्या कृतीने हा हुकूम तुम्हास तोडावा लागेल.”

इकडे सरकारने दडपशाहीस सुरवात करण्याबरोबर संस्थानानी त्याचेवरहि ताण करण्यास सुरवात केली. कोल्हापूर दरबारने तर इंग्रज सरकारपेक्षा काकण-भर अधिक कडक असा जाहीरनामा काढून अजिबात सभाच भरवू नयेत असे ठरविले ! केसरीने लिहिले “मोर नाचतो त्याला आपल्या सुंदर पिसान्याची सबब असते. पण मोराचे अनुकरण लांडोरीने केले म्हणजे ती आपली लज्जा मात्र जगास दाखविते.” मोलें साहेबानी व हिंदुस्थान सरकारने सुशिक्षित वर्गास शत्रु म्हणून लेखल्याबरोबर कोल्हापूर सरकारने त्याचेपेक्षा मोठ्या आवाजाने ते जाहीर केले. केसरीने लिहिले की “या जाहीरनाम्याने कोल्हापूर सरकार आपल्या दरबारातील अनन्वित कृत्यावर पांघरून घालण्यास तयार झाले आहे. व सुशिक्षित पुढाऱ्यास देशाचे शत्रु म्हणून जाहीर करू लागले आहे. पण महाराज आमचे शत्रु की आम्ही महाराजाचे शत्रु याचा निकाल कधीतरी लागल्याखेरीज राहणार नाही !”

याच संस्थानी दडपशाहीचा दुसरा मासला धार येथे शिवाजी उत्सवात झाला. तेथे वंदेमातरम् हे शब्द म्हटल्याबद्दल व स्वदेशी वापरा असे सांगितल्याबद्दल शारंगपाणी यास ताबडतोड संस्थान सोडून जाण्याची शिक्षा झाली व रायकर या विद्यार्थ्यास शाळेतून काढून टाकण्यात आले. ज्या मंदिरात उत्सव झाला त्याचे इनाम बंद झाले. नोकराना नोकरीवरून दूर केले. पेन्शनदार सभेला गेले होते त्यांची पेन्शनने खालसा झाली व केसरी काळ बंगाली ही पत्रे राजद्रोही ठरविण्यात येऊन सार्वजनिक लायब्रॅर्यात घेण्यास मनाई करण्यात आली ! केसरीने लिहिले “शिवाजी महाराजांनी स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारण्यापूर्वी कित्येक शतके म्हणजे भोजराजाच्या वेळी धारा नगर हे हिंदुस्थानातील स्वराज्याचे मुख्य पीठ होते. अशा पवित्र ठिकाणी मराठी संस्थानिकांच्या अमलात शिवाजी-महाराजांचा उत्सव करणारांचा छळ व्हावा ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे. फक्त शिवाजीउत्सव करणे अगर स्वतंत्र उद्योगधंदे करा असे म्हणणे हा जर राजद्रोह समजला जाईल तर संस्थानिकानाहि त्यांच्या गादीवरून दूर करावे लागेल ! स्वतःच्या कुळाशी अगर स्वधर्माशी बेइमान होऊन पोलिटिकल एजंटस खूष करण्याकरिता या गोष्टी होऊ लागतात तेव्हा खेद व आश्चर्य वाटल्यावाचून राहवत नाही. उद्या पोलिटिकल एजंट रागावले तर हे संस्थानिक बापाचे श्राद्ध करण्याचे किंवा त्याचे नाव आपल्या नावापुढे लावण्याचे सोडून देतील काय ?”

याच दडपशाहीच्या वातावरणात पुण्याचा शिवाजी उत्सव साजरा झाला. दंगा धोपा होण्याची भीति नव्हती. तथापि सरकारचेच लोक उत्सवात येऊन दंग्या-धोण्याला निमित्त करून देतील अशी भीति वाटत होती. शहरात अनेक प्रकारच्या चमत्कारीक भुमका उठत असल्यामुळे यंदाच्या उत्सवास प्रारंभ तरी होतो की

नाही अशी पुष्कळास शंका वाटत होती. पण खाडिलकर भोपटकर प्रधान दाजी-साहेब खरे या सर्वांची चारही दिवस व्याख्याने होऊन सर्व कार्यक्रम नीटपणाने पार पडला. शेवटल्या दिवशी समारोपाचे टिळकांचे भाषण फारच आवेशपूर्ण झाले. त्यात त्यांनी ठणठणीतपणाने सांगितले की “ एक लाला हद्दपार झाले तर त्याचे जागी पन्नास लाला लजपतराय निर्माण होतील. व असल्या दडपशाहीने स्वराज्याच्या हक्काची चळवळ यत्किंचित्ही थांबणार नाही.” टिळकांची या सुमाराची व्याख्याने किती तेजस्वी व आवेश उत्पन्न करणारी असत याचा या व्याख्यानात नमुना पहावयास सापडतो. सदर व्याख्यान समग्र रीतीने शेवटी परिशिष्टात दिले आहे.

यानंतर पुण्याच्या गणपत्युत्सवात टिळकानी व्याख्याने दिली त्याप्रसंगीहि त्यांच्या डोक्यात राजकीय सद्यःस्थितीचेच विचार घोळत होते. गायकवाडवाड्यातील गणपती-पुढे त्यांचे व्याख्यान झाले त्या वेळी ते म्हणाले “ आमची स्थिति आम्ही न सुधारल्यास सुधारलेली राष्ट्रे आम्हास दारासमेर देखील उभे राहू देणार नाहीत. काँग्रेसमध्ये जाऊन फक्त बंगाल्यापुरता स्वदेशीचा किंवा बहिष्काराचा ठराव करणे किंवा पंजाबात जुलूम होत असता दार लावून खोलीत बसून आपली कातडी बचावणे माणूसपणाचे होणार आहे काय ? सध्याची स्थिति जर तुम्हास असह्य झाली नसेल तर हे राष्ट्र जितक्या लवकर मरेल तितके बरे. कृतघ्न लोकानी या भूमीला भार होण्यापेक्षा दुसरे कोणी येऊन ती सनाथ करतील. भ्याडपणा टाकून दिला पाहिजे. मी नेमस्त तू जहाल हा वाद काय ? नेमस्तपणाने कार्य होत असल्यास ते नको आहे असे नाही. पण ते होत नाही हे उघड दिसत आहे. इच्छेचे शानतंतू हाताच्या बोटात उतरत नाहीत. हे होण्याकरिता घस सोसली पाहिजे. त्याला तुरुंगात जावे लागेल. हद्दपार व्हावे लागेल. त्याला तुम्ही तयार असले पाहिजे. सोन्याचा कस आगीतच लागत असतो. तो काही कोणी भोजनाच्या ताटावर लावीत नाही ! ”

रेमार्केंटात त्यांचे ‘ सद्यःस्थिती ’ बद्दल व्याख्यान झाले त्यात ते म्हणाले “ आमच्यात शरीरसामर्थ्य आहे पण मन घट्ट पाहिजे आहे. ते तसे नाही तोपर्यंत तुम्हाला जगात कोणी विचारणार नाही. पूर्ण स्वराज्य भागावयाचे की अर्धे मागावयाचे हा व्यर्थ वाद घरात बसून करण्याची सवय वाईट आहे. अर्धे स्वराज्य म्हणजे काय ? व सगळे स्वराज्य म्हणजे काय ? दोन्हीहि सरकारला कळते आहे. सरकार दोन्ही पक्षाच्या बारशाला जेवले आहे. देणारा काहीच देण्यास तयार नसता बाहेर दोन भिक्षुकानी १० लाख रुपये मागावे का दोन कोट मागावे ह्याचा वाद करणे व्यर्थ आहे. तुम्ही जिवंत राहावयाला योग्य आहात की नाही हे निश्चयाने दाखविण्याची वेळ आली आहे. तुम्ही मागे घेणार का प्रतिपक्षी मागे घेणार हा प्रश्न आहे. लढाईला तोंड लागेल आहे. या वेळी मला तुम्हाला एकच उपदेश करावयाचा आहे व तो झटला म्हणजे अश्वत्थाम्याने केलेला उपदेश होय— “ यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुं । अथमरणमवश्यमेव जंतोः किमिति वृथा मलिनं यशः कुरुध्व ॥ ” हा तो उपदेश होय. सरकारने

उग्र स्वरूप धारण केले आहे. त्याने आम्ही भिणार का प्रतिकार करणार ? वीस वर्षांनी मला सांगता आले नाही तरी तरुण पिढीपैकी कोणाला तरी गजानना-समोर यशस्वी झाल्याचे जाहीर करता आले पाहिजे असा तुम्ही यत्न करा. शेकडो लोक तुसंगात गेले आहेत. याने जर तुमचे मन निग्रही हेत नसेल तर तुमची गणना पशूत करावी लागेल ! ”

शुक्रवारी गणपतिविसर्जनानिमित्त नदीकाठी टिळकांचे समारोपादाखल भाषण झाले. त्यात त्यांनी सांगितले “ आज हजारो वर्षे स्वराज्य भोगावयाची आपली सवय होती हे स्वराज्य नाहीसे झाल्याबलद्दल मनाला चटका लावून राहील अशी सवय आपल्या मनाला लावा. गणपतीच्या आराधनेत स्वराज्य वैराज्य आधिपत्य हे स्वराज्यविषयक शब्द आलेले आहेत. बंगाल्यातील चळवळीनंतर निघालेल्या मंत्रातील हे शब्द नाहीत. गणपतीला स्वराज्य मागण्याची आमची पूर्वीपासूनची रीत आहे. गजाननाच्या विसर्जनानंतर स्वदेशी बहिष्काररूपी वाळू तुम्ही येथून न्या व घरी पसरा व जाताना या गंभीर प्रसंगी पंचमहाभूताना साक्षी ठेऊन स्वराज्याप्रीत्यर्थ यत्न करण्याची शपथ घेऊन घरोघर जा. ”

(८) सुरतेची प्रांतिक परिषद

तारीख २९ मार्च रोजी सुरतेस डॉ. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांचे अध्यक्षतेखाली मुंबई प्रांतिक परिषद भरली होती. या सभेस सुमारे ६०० प्रतिनिधी असून १५०० प्रेक्षक आले होते. टिळकाना या सभेस हजर राहता आले नाही. ना. फेरोजशहा मेथा अंबालाल साखरलाल वगैरे गृहस्थानी या परिषदेत पुढाकार घेतला असून नेमस्त पक्षाचा पूर्ण छाप या परिषदेवर पडला होता. महाराष्ट्राचा कल साधारणपणे नव्या पक्षाकडे असल्यामुळे प्रांतिक सभा भरवण्याची नेमस्तांकडून टाळाटाळच चालली होती. सुमारे १०-१२ वर्षांत प्रांतिक सभेची बैठकच झाली नाही. आजपर्यंत असल्या सभांच्या उपयुक्ततेबद्दल लोकांतील औदासीन्य ग्लेग व दुष्काळ वगैरे इतर बऱ्याच अडचणी होत्या. तथापि वाढत्या नव्या पक्षाच्या मताचा छाप परिषदेवर पडून नये असा अलीकडे मेथा आदिकरून पुढाऱ्यांचा आग्रह होता हेहि प्रांतिक सभा वक्तशीर न भरण्यास एक कारण झाले होते. पण वाढत्या जोरापुढे भीति व आळस दोन्ही हटली.

अध्यक्षानी भाषण केले त्यात नेमस्तपणाचा उपदेश ओतप्रोत होता. किंबहुना ती नव्या पक्षावर प्रच्छन्न टीकाच होती. त्यांनी सांगितले “ सार्वजनिक काम करणारे लोक प्रामाणिक असावे. त्यांनी भपका सोडून केवळ सत्यशोधनार्थ झटले पाहिजे. अर्ज करावयाचे ते अटपशीर व नेमस्तपणाचे अर्ज असले पाहिजेत. सरकारच्या चुक्या असतील. पण त्यांची न्यायबुद्धि व सहानुभुति जागृत करून हे दोष काढून टाकावे. हल्लीचे हिंदुस्थान सरकार उदार व मनमिळाऊ आहे. एवढेच नव्हे तर यांच्याहून जास्त उत्तम सरकार आपणास अजून पुष्कळ वर्षे मिळणे कठीण आहे.

आपण नेटाने प्रयत्न केला पाहिजे. पण उतावीळपणा किंवा जहालपणा करून मध्येच आपण घाण करिता कामा नये.”

या सभेत मामुली ठराव पुष्कळच झाले. फक्त स्वदेशी व बहिष्काराचा विषय महत्त्वाचा होता. पण यावर अध्यक्षांनी आपले असे मत दिले की “स्वदेशी चळवळ हा विषय खरोखर प्रांतिक सभेपेक्षा औद्योगिक परिषदेचाच आहे !” लोकानी झीज सोसून स्वदेशी माल वापरावा हे कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेतच ठरले असल्यामुळे परिषदेस त्याचे पाठीमागे जाता आले नाही. व फक्त औद्योगिक बहिष्कारास सभेने संमति दिली. एकंदर सभेबद्दल केसरीने आपले असे मत दिले की “सुरतेची प्रांतिक सभा मॅगी झाली. डॉ. भालचंद्र यांचे भाषण वाचून असल्या पुढाऱ्यांच्या हातून देशकार्य तरी काय होणार ! असा उद्गार सहजगत्या निघाल्यावाचून राहात नाही.”

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रश्नासंबंधाने परिषदेत बरीच घासाघीस झाली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव मेथा याना नको तेव्हा तो आणू नये असे प्रथम ठरले. पण विषयनियामक कमिटीत केळकर यानी असा ठराव मांडला की “कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेत पसार झालेल्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावाच्या अनुरोधाने त्या विषयाचा विचार करण्याकरिता एक कमिटी नेमावी.” यावर फेरोजशहा मेथा यानी ‘राष्ट्रीय शिक्षण’ या शब्दाचा अर्थच आपणास कळत नाही. तेव्हा या विषयाचा विचारच करू नये असे निश्चून सांगितले. त्यावर विजापूरकर व चिंतामणराव वैद्य यानी कलकत्याच्या काँग्रेसचा ठराव वाचून दाखवून सांगितले “राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाचे पाठीमागे जाणे इष्ट नाही. पुढे जाण्याची इच्छा नसेल तर वाटल्यास कलकत्याचाच ठराव मंजूर करा, पण पाठीमागे सरू नका. यानंतर वादविवाद होऊन केळकर यांचे ठरावावर मते घेतली. तो बहुमत केळकर यांचेच बाजूस दिसून आले. तेव्हा राष्ट्रीय पक्षाच्या मंडळींनी टाळ्यांचा गजर केला. त्याने सभास्थान दणाणले. अध्यक्षांनी मते मोजण्याची फिकीर न करताच निकाल दिला की ठराव नापास झाला ! यावर केळकर यानी प्रश्न विचारताच मेथा त्यांना म्हणाले “तुम्ही अध्यक्षाचा निकाल मान्य करित नाही काय ?” केळकर म्हणाले “अध्यक्षांनी निकाल दिला तो मान्य करू पण आम्ही पोल मागतो.” अखेर मेथा यांचीच अरेरावी चालून अखेर मतेहि मोजली नाहीत व पोलहि मागितला नाही.

विषयनियामक कमिटीत हा ठराव नापास झाला. तेव्हा जाहीर सभेत उपसूचना आणावयाचे ठरले. पण जाहीर सभेत हटकून हा ठराव पास अगर नापास होईल याबद्दल दोनहि पक्षांना खात्री नव्हती. मेथा याना तो पास होईल ही भीति. विजापूरकर चिंतामणराव वैद्य याना सुरतेसारख्या ठिकाणी तो नापास होईल अशी भीति. शेवटी भालचंद्र यांचे मध्यस्तीने मेथा यानी “खासगी कमिटी नेमल्यास त्यावर आपण प्रत्यक्ष काम व विचारविनियम करू” असे वचन दिले. शेवटी असे ठरले की केवळ पुनरुच्चारणाचा आग्रह न धरिता कमिटी नेमून घेण्यापासून राष्ट्रीय

शिक्षणाच्या प्रभाचा झाला तर फायदाच होईल. झणून विजापूरकर चिंतामणराव वैद्य बोडस दादासाहेब करंदीकर अंबालाल व केळकर यांचे विचारे केळकर यानी जाहीर समेत उपसूचना मांडू नये असे ठरले.

अशा रीतीने 'राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव सभेपुढे मांडूच नये' हे मेथा यानी मिळविले. उलट 'राष्ट्रीय शिक्षण' याचा अर्थच मला समजत नाही हे शब्द मागे घेऊन मेथा याना प्रत्यक्ष कमिटीवर काम करण्यास यावे लागले हे राष्ट्रीय पक्षाने मिळविले. शिवाय राष्ट्रीय शिक्षणास प्रत्यक्ष कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेने मान्यता दिली असल्याकारणाने तोच ठराव पुनः प्रांतिक परिषदेत पास करण्याचा विशेष आग्रह धरण्यातहि विशेष स्वारस्य नव्हते.

प्रांतिक सभेबरोबरच सुरतेस स्वदेशी परिषद भरली होती. अध्यक्ष अंबालाल साखरलाल होते. त्यांचे भाषण मार्मिक होऊन स्वदेशी चळवळीसंबंधाने तीन ठराव पास झाले. या प्रसंगी गुलाबदास वकील यानी औद्योगिक फंडास १००१ रुपये दिले.

मुंबईप्रांताप्रमाणे इतर प्रांतातूनहि प्रांतिक सभा भरून स्वदेशी बहिष्कार या विषयावर लोकमत व्यक्त होत होते. याच आठवड्यात रायपुरास नागपूर वन्हाड प्रांताची प्रांतिक परिषद भरली. सभेचे अध्यक्ष रा. ब. मुधोळकर होते. वंदे मातरमूचा जयघोष करू नये असा नेमस्तांचा हट्ट होता. पण अखेर मंडपात जयघोष झालाच. 'नेमस्तपणा हेच आमचे ब्रीद आहे' असे वाक्य मंडपाचे दारावर झळकत लावले होते. बहिष्कार व स्वदेशी याबद्दल कडाक्याचा वाद होऊन फक्त स्वदेशीचाच तेवढा ठराव पास झाला ! यामुळे लोकांचा विरस झाल्यामुळे खापडें यानी स्वदेशी बहिष्कार स्वराज्य राष्ट्रीय शिक्षण या विषयावर व्याख्याने दिली व ती ऐकण्यास हजारो लोक जमत असत.

अलाहाबादस प्रांतिक सभा भरली तेथेहि नेमस्त पक्षाचे पं. मालवीय व नवा राष्ट्रीय पक्ष यांच्यात तंटा होता. अखेर नव्या पक्षाच्या सुमारे २०० प्रतिनिधींना सभेस येण्याचा मज्जाव करण्यात आल्याकारणाने परगावचे व स्थानिक अशा सुमारे ५-५० लोकांचीच ही परिषद होऊन सभेचे काम उरकण्यात आले. याच सुमारास लाला लजपतराय तेथे गेले असता आठ दहा हजार लोकापुढे त्यांची व्याख्याने झाली व जयजयकार झाला. अर्थात् लोकमत प्रांतिक सभेकडे नव्हते असे स्पष्ट दिसून येत होते. याचप्रमाणे बंगाल व संयुक्तप्रांत येथेहि प्रांतिक सभा झाल्या. पैकी बंगालची प्रांतिक सभा नेमस्तानी आपल्या हातात ठेवली. तथापि संयुक्त प्रांतामध्ये अखेर बहिष्काराचा ठराव पास झालाच. यावरून बहुधा सर्व प्रांतातून नव्या पक्षाकडे लोकमताची भरती चढत चालली होती हे दिसून येते.

(९) टिळक व मोर्लेसुधारणा

१९०६ च्या फेब्रुवारी महिन्यात पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी होऊन लॉर्ड कर्झन यांच्या काँग्रेसवैटिह पक्षाचा पाडाव झाला व लिबरलपक्ष सत्ताधीश

झाला. हिंदुस्थानातील कित्येक लोकांस असे वाटले की “ झाले आता मात्र हिंदुस्थानच्या भाग्योदयाची सुरवात होणार ! कारण काँग्रेसहें टिळक पक्षाची रात्र संपली आणि लिबरल पक्षाचा सूर्य लॉर्ड मोर्ले क्षितिजावर आला. ” मोर्ले साहेबांची तर लोकांस मोठीच आशा होती. तो विद्वान आहे तो पंडित आहे हर्बट स्पेन्सरचा शिष्य आहे ग्लॅडस्टन व बर्क यांची चरित्रे त्याने लिहिलेली आहेत, तो एकदा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट झाला की दाद लागलीच अशा भ्रमात नेमस्त लोक होते. पार्लमेंटच्या पहिल्या भाषणात बंगालची फाळणी रद्द केल्याचा ते उल्लेख करतील अशी या लोकांस फार आशा होती. पण “ बंगभंग झाला तो फिरवता येत नाही ” असे मोर्लेसाहेबांनी पहिल्याच भाषणात सांगून टाकल्याकारणाने या लोकांची मोठी निराशा झाली. ज्याला आशा असणार त्याचीच अपेक्षा फसणार व त्याला निराशेचे दुःख होणार. पण राष्ट्रीय पक्षास तशी आशाहि नव्हती किंवा त्याची अशी भ्रामक अपेक्षाहि नव्हती. टिळकानी लिहिले “ बाब्या काय बोलणार याबद्दल लोकांस उत्कंठा होती. ती एकदा लवकर बोलून मोर्लेसाहेबांनी पुरी केली. बरे झाले ! मोर्लेसाहेबांस मूर्ख म्हणण्यापेक्षा त्याच्यावर विसंबून बसणाऱ्या असल्या मंडळीसच पहिल्याने मूर्खांच्या कोटीत काढले पाहिजे. पांडित्य देश-प्रीति उदार विचार विद्वता तत्त्वज्ञान वेगळे सर्व काही गोड असते पण कोठपर्यंत ? तर परकी राष्ट्रावर चरत असलेल्या स्वदेशबंधूंचा निषेध व प्रतिकार करण्याचा प्रसंग आला नाही तोपर्यंत ! तसा प्रसंग आला म्हणजे विद्वान व अविद्वान लिबरल व काँग्रेसहें टिळक दोन्हीहि सारखेच. मोर्लेसाहेब म्हणजे काही तुकाराम नव्हत किंवा ग्लॅडस्टन नव्हत ! आमची उन्नति विलायतवाल्यास फटकारा बसणाऱ्या उद्योगानीच आम्हाला केली पाहिजे. कमळात सापडलेला भुंगा आता रात्र संपेल आता सुप्रभात होईल व नंतर कमळाची पाने उघडतील आणि माझी सुटका होईल असे मनोराज्य करित असतो. पण अशा भ्रमराप्रमाणे आपण आशेत गुंतून उपयोग नाही. अंगात शक्ति असेल तर आपणास बद्ध करणाऱ्या पाकळ्यांना पोखरूनच बाहेर पडले पाहिजे. ”

याच विषयासंबंधाने तारीख १८ सप्टेंबर १९०६ रोजी तत्त्ववेत्ता व मुत्सद्दी असा सुंदर लेख टिळकानी लिहिला. त्यात त्यांनी लिहिले “ तत्त्ववेत्ते वेगळे व मुत्सद्दी वेगळे ! एखाद्या घरचा संसार करण्यास जर एखाद्या वेदान्त्याची योजना केली तर त्याचे हातून सदर घरातील भाऊवंदकीचे तेंटे मिटण्याचा संभव जितका कमी आहे तितकाच तत्त्वज्ञाच्या हातून राज्यकारभाराच्या धोरणात फरक पडणे अशक्य आहे. विलायतेतील लोकांस मोर्ले हे तत्त्ववेत्ते आहेत ते मुत्सद्दी कसे होतात अशी मोठी काळजी पडली होती. पण “ बंगालची फाळणी लोकमताविषद्ध असली तरी ती कायम ठेवली पाहिजे ” असे जेव्हा त्यांनी निश्चून उद्गार काढले तेव्हा विलायतेतील व येथील इंग्रज लोकांस कळून चुकले की, बेटा तत्त्ववेत्ता खराच पण मुत्सद्दी-हि आहे ! नाना फडणीसास वेदान्त येत असला तरी ज्याप्रमाणे त्याचा राज्यकार-

स्थानात त्यानी कधी उपयोग केला नाही तद्वतच मोलें यांची स्थिति होय. हातात घेतलेल्या विषयाला मोहक स्वरूप कसे द्यावे आणि स्वार्थाला सजवून क्षणभर तरी परमार्थाचे रूप कसे आणावे या बाबतीत मात्र तत्त्वज्ञाच्या विद्वत्तेचा—तो खरा मुत्सद्दी असेल तर—चांगला उपयोग होतो. बाकी मुत्सद्दी म्हटला म्हणजे त्याला क्षणभर तात्त्विक विचार एका बाजूस ठेऊन व्यवहारदृष्ट्या साध्यासाध्यतेचा व शक्याशक्यतेचा विचार करावा लागतो. राष्ट्रीय प्रगतीच्या मार्गात जर एखादी अडचण आली असेल तर अनेक दिशानी तिचे परीक्षण करून ती खरी असल्यास तिचे तितक्यापुरते निवारण करणे किंवा ती आपल्या राष्ट्राच्या एकंदर प्रगतीच्या आड येणार नाही अशी तजवीज करणे हे मुत्सद्याचे खरे काम होय. आणि एखादा तत्त्ववेत्ता जर हे काम करील तर त्याला ते मुत्सद्याच्या वृत्तीनेच चालविले पाहिजे. नाहीपेक्षा वेदान्ततत्त्वावर एखाद्याचा संसार चालवायास वेदांती प्रवृत्त झाला असता जशी त्याची फजीति होईल तशीच मुत्सद्दीपणाचे काम तात्त्विक विचाराच्या जोरावर करू इच्छिणाऱ्या तत्त्वज्ञाची होईल यात शंका नाही. इंग्लंड हिंदुस्थानावर राज्य करते ते परमार्थाकारिता नव्हे. व आम्हास क्वचित् दयाळूपणाने वागविले अगर सवलती दिल्या तरी त्या हिंदी लोक अगदीच असंतुष्ट होऊ नयेत म्हणून ! वासराला जसा दुधाचा एकादा सड ठेवावा लागतो अगर सोन्याची अंडी देणाऱ्या हंसीचे पोषण व्हावे म्हणून तिला जिवंत ठेवावी लागते तद्वतच स्वार्थालाहि मर्यादा आहे हे शहाणे मुत्सद्दी ओळखतात. पण हे सर्व स्वार्थबुद्धीनेच घडते औदार्याने नव्हे.” सरते-शेवटी टिळकांनी लिहिले “ भिकेची हंडी कधीहि शिंक्यावर चढत नाही हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. हे राजकारस्थान आहे तत्त्वज्ञान नव्हे. राज्यकारभाराचे गाडे अडून पडले असे आपण राज्यकर्त्यांच्या अनुभवास आणून दिले पाहिजे तरच आपणास काहीतरी हक्क मिळतील.”

जून महिन्यात मोलें साहेबानी पार्लमेंटमध्ये बजेटावर भाषण करिताना हिंदु-स्थानात आपण नव्या सुधारणांचा उपक्रम करणार आहो असे सांगितले. सुधारणेची जरूरी का भासू लागली याबद्दल मोलें साहेब आपल्या आठवणीत म्हणतात “ अलीकडे हिंदुस्थानात काही महत्त्वाच्या व क्षुल्लक राजकीय कारणावरून असंतोष पसरला होता. व ब्रिटिश अधिकाराविरुद्ध एक प्रकारे बंड करण्याची प्रवृत्ति होते की काय अशी धास्ती वाटू लागली होती. हे सुशिक्षितांचे बंड होते. ‘नवे विचार’ हे हत्यार त्यानी हाती धरले होते. जपानचा विजय चीन इराण तुर्कस्थान इत्यादि देशात होत असलेल्या अधिकारकात्या यांचाहि हिंदी लोकांच्या मनावर परिणाम घडत होता. आणि मुख्य गोष्ट ही की इंग्लंडच्या उदारमतवादित्वाची पुंजी संपली अशी हिंदी लोकांची समजूत होऊ लागली होती. कर्शन साहेबांचे सत्तेचे केंद्रीकरण राणीच्या जाहीरनाम्याची बोलवण हिंदी लोकांच्या नीतितत्त्वाची थड्डा आणि लोकमताविरुद्ध बंगालची फाळणी या सर्व गोष्टीमुळे हिंदी लोकांची राजनिष्ठा गोठली आहे असे प्रमुख नेमस्त पुढारीहि अधिकाऱ्यांना सांगू लागले. प्रत्यक्ष व्हाइसरॉयांच्या कार्य-

कारी कौन्सिलरातहि काय करावे व काय न करावे याविषयी वाद सुरू झाला. आणि हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राजनीतीला नवे वळण लावले पाहिजे असे सर्वासच स्पष्ट दिसू लागले. याच वेळी विलायतेत सुधारणावादी पक्ष बहुमताने अधिकारारूढ झाला. हिंदुस्थानातील जहालांचा ब्रिटिश रॅडिकल पक्षाशी विचारविनिमय होऊ लागला. आणि रॅडिकल पक्षालाहि हिंदी लोकांच्या मागण्या तत्त्वतः नापसंत नव्हत्या. या सर्व परिस्थितीचा असा परिणाम झाला की हिंदी कारभारात काहीतरी सुधारणा करणे प्राप्त आहे असे दिसून आले.”

यानंतर व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो व भारतमंत्री लॉर्ड मोर्ले यांच्यामध्ये पत्र-व्यवहार होऊन एकदाची चक्राला गति मिळाली आणि पार्लमेंटात बजेट मांडण्याचे वेळी सुधारणा करण्याचे धोरण मोर्ले यानी जाहीर केले. मिंटो यांचे म्हणणे कार्यकारी सभासदांच्या मंडळात नेटिव्ह हिंदी माणसाची नेमणूक करू नका. पण मोर्ले व त्यांचे कौन्सिल हे विरुद्ध असल्याने त्यांचे काही चालेना. ना. गोखले हांचे या वेळी विलायतेत होते. त्यांच्या व मोर्ले साहेबांच्या पुष्कळ वाटाघाटी होत. गोखले मोर्ले याना म्हणत “हिंदुस्थानात दंगाधोपा होऊ नये अशी इच्छा असेल तर लवकर सुधारणा करा.” पण या सर्व चळवळीचा परिणाम म्हणून लोकाना सवलती मिळाल्या असे कोणासहि वाटू नये ही भीति मोर्ले यांच्या पोटात होतीच. इकडे गोखले हिंदुस्थानातील चळवळ्या लोकांस परोपरीने उपदेश करीत होते की “मोर्ले हे आपणास सुधारणा देण्याच्या उद्योगात गढले आहेत. करिता निदान या वेळी त्यांना चिडवू नका. जरा दमाने घ्या.” पण मोर्ले साहेबांचा कावा काही वेगळाच होता. सुधारणांची मूठ फारशी न उघडता रॅडिकल पक्षाविरुद्ध गोखल्यांचा उपयोग कसा करून घ्यावा या उद्योगात ते गुंतले होते.

तारीख ९ मे १९०६ रोजी गोखल्यांशी मोर्ले साहेबांचे जे संभाषण झाले त्याबद्दल मोर्ले आपल्या आठवणीत लिहितात:—“पार्लमेंटची बैठक खलास होईपर्यंत ना. गोखले येथे राहणार आहेत. आणि कॉमन्स सभेत लोकसत्तात्मक तत्त्वाचा जो पूर आला आहे त्याला नीट वळण लावण्याच्या कामात मला त्यांच्यापासून अडथळा न होता उलट त्यांचा उपयोग होईल अशी बरीच आशा आहे. ना. गोखल्यांचा योग्य उपयोग करून घेतला तर ते या पुरोगामी रॅडिकल लोकाना भलत्याच पंथाला नेण्याची इच्छा करणार नाहीत.” तारीख २ आगस्टच्या पत्रात मोर्ले लिहितात “काल रोजी ना. गोखले यांच्याशी पांचवे व शेवटचे संभाषण झाले. आम्ही त्यांच्याशी स्नेह राखावा यात आमचा मोठा फायदा आहे. सरकारची जबाबदारी (म्हणजे अर्थात् अडचण) त्यांना कशी तत्काळ पडते. हिंदुस्थान स्वायत्त वसाहतीच्या जोडीस जाऊन बसण्याचे अंतिम ध्येय त्यांनी स्पष्टपणाने बोलून दाखविले. पण मीहि त्यांस खुल्या दिलाने सांगितले की “आपल्या सर्वांच्या आयुर्मर्यादेपलीकडे कित्येक दिवसपर्यंत हे ध्येय नुसते स्वप्नवत् राहणार.” मुख्य मुद्याकडे वळून मी त्यांस म्हणालो की “सुधारणा होतील. पण एका गोष्टीने मात्र सर्व

बस्तान बिघडून जाईल. ती कोणती तर तुमच्या मित्रांचा हट्ट व आविचार ! त्यानी जर पूर्वबंगाल्यातली ही दंगल अशीच कायम ठेवली तर मग सरकारला एक पाऊल देखील पुढे टाकणे कठीणच नव्हे अशक्य होईल. ” यावर ना. गोखले म्हणाले “ तुमचे सर्व मुद्दे मला पटले ” आणि त्यानी असेहि सांगितले की “ बजेटावरील भाषण होताक्षणीच मी हिंदुस्थानातील माझ्या स्नेह्यांस पत्रे लिहिली आहेत व त्यांचे धोरण भरपूर आशावादित्वाचे आहे. ”

तारीख १२ एप्रिल १९०७ रोजी व्हाइसरॉयांचा खलिता येऊन मोलें साहेबानी तो मंत्रीमंडळापुढे मांडला. त्यांच्या कौन्सिलातील कट्टे अँग्लो-इंडियन सुधारणांना सर्वस्वी प्रतिकूल होते व मंत्रीमंडळात लॉर्ड रिपन यांनीहि हिंदी कार्यकारी सभासदांच्या नेमणुकीस लष्करी व परराष्ट्रीय गोष्टी बाहेर पडतील या सबबीवर हरकत घेतली. आधीच उल्हास त्यात हे विरजण पडले. इतक्यात पंजाबातील रावळ-पिंडीचे दंगे लाला लजपतराय यांची हद्दपारी वगैरे प्रकरण उद्भवले. त्यामुळे सगळ्याच मनोरा दासळतो की काय असे वाटू लागले. परंतु इंडिया कौन्सिलच्या सभासदानी असे मत दिले की सुधारणांची योजना विल्हेस टाकली असे न झणता नुसते खलिते लिहिण्याचे व त्यांना उत्तर देण्याचे काम असेच चालू ठेवावे !! आणि याच सूचनेस अनुसरून मोलें साहेबानी आपले उत्तर रवाना केले. हिंदुस्थानातील बदललेल्या परिस्थितीमुळे सुधारणेच्या योजनेस इकडे व्हाइसरॉय संमति देईनात. झणून तारीख २६ ऑगस्ट १९०७ रोजी दोघा हिंदी गृहस्थांची इंडिया कौन्सिलात नेमणूक करून बाकीच्या सुधारणांचा नाद मोलें यांनी सोडून दिला आणि ते स्वस्थ बसले.

मोलें यांनी बजेटाचे वेळी भाषण करिताना हिंदुस्थानसंबंधी जे भाषण केले ते अगदी कट्ट्या अँग्लो-इंडियनाला शोभण्यासारखे होते. त्यांनी सांगितले की “ हिंदुस्थानातील गोऱ्या अधिकाऱ्यांची सत्ता यत्किंचित् कमी झाली तर बंडाळी माजेल झणून ती सत्ता व्यक्तिशः अधिकाधिक वाढवली पाहिजे. तसेच हिंदी सुशिक्षित वर्ग हा अधिकारास नालायक असून साम्राज्याचा शत्रु आहे. याकरिता प्रजेच्या भाषणस्वातंत्र्यास आणि सभा भरवण्याच्या हक्कास आळा घालणेच इष्ट आहे. बड्या लोकांचे एक सल्लागाराचे कौन्सिल नेमावे पण कौन्सिलात अधिकाऱ्यांचे बहुमतच कायम ठेवावे. ”

ही मुक्ताफळे जेव्हा मोलें यांनी काढली तेव्हा टिळकानी लिहिले “ शेवटी भरंवशाच्या ह्मशीस टोणगाच झाला. याच्या आचळातून दूध कसचे निघणार ! सर्व सत्ता आपल्या हातात ठेवावयाची तर नोटेबल्स (Not-ables) झणजे बड्या नालायकांची कौन्सिले असली सोंगे किंवा फार्स हवेत कशाला ? हे बड्या सल्लागाराचे मंडळ झणजे राष्ट्रीय समेला सवत निर्माण करणे होय. कायदेकौन्सिलच्या बाबतीतहि पिछेहाटीचेच धोरण दिसते. हिंदुस्थान सरकारच्या कौन्सिलात आजपर्यंत २४ पैकी ५ तरी लोकांच्या वतीने निवडलेले हुशार प्रतिनिधी असत. आता ५४ पैकी अशा प्रकारचे फार झाले तर ७ गृहस्थ वरिष्ठ कायदेकौन्सिलात जाणार !

याला सुधारणा म्हणावयाची की कुधारणा म्हणावयाची ? सन १८९२ पासून १५ वर्षांनी सुधारणा होणार होती ती हीच ना ? सुशिक्षित वर्गाच्या समाधानाकरिता ही गोष्ट करणार की शत्रु म्हणून त्याची पायमल्ली होण्याकरिता करणार ? याचा वाचकानी विचार करावा ! ” शेवटी टिळकानी लिहिले “ आमच्यात दुही उत्पन्न करण्याचा हा सर्व कावा ओह ! टोणग्याचे आचळ म्हणून तुम्ही या सुधारणांचा धिःकार केला तरी कोणाचे काही बिघडत नाही. ”

(१०) गोखले टिळकांचा वाद

कलकत्याची काँग्रेस झाल्यानंतर बहिष्काराच्या ठरावाबद्दल सार्वजनिक चर्चेला सुरवात झाली. स्वराज्याचे ध्येय दादाभाईंनी पुढे मांडले. पण या बाबतीत शब्दांची थोडी पसंती नापसंती असले तरी ते “ ध्येय ” आहे असे एकदा म्हणून टाकले म्हणजे वादाला फाटे फुटत नाहीत. कारण तत्त्व मान्य करून तपशिलाबद्दल वाद होऊ शकतो ! बहिष्कारयोगाच्या ठरावासंबंधाने गोखले टिळक यांच्या पुढे होणाऱ्या वादाचे ‘ सूतोवाच ’ कलकत्यास विषयनियामक कमिटीमध्ये झालेच होते. पण काँग्रेस संपल्यानंतर गोखले व टिळक यांनी जाहीर रीतीनेच आपली मते प्रतिपादन करावयास सुरवात केली. बहिष्काराची चळवळ केवळ परकी मालाच्या बहिष्कारावरच थांबू नये. बहिष्कार ही परकी सरकारच्या विरुद्ध असलेली एक मनोभावना आहे. व अडवणुकीचे शस्त्र या नात्यानेच तिचा उपयोग व्हावा. निदान प्रत्यक्ष ठराव परदेशी मालावरील बहिष्कारापुरताच झाला असला तरी पुढे मागे का होईना बहिष्कार सर्वास अमलात यावा व सरकारची शक्य तेथे शक्य त्या उपायांनी कायदेशीर अडवणूक व्हावी, असेच त्या वेळी नव्या पक्षाचे व टिळकांचे म्हणणे होते. गोखले यांस स्वदेशी मान्य होती. व फार तर स्वदेशी पोषाखापुरताच. औद्योगिक बहिष्कार मान्य होता. पण “ बायकॉट ” हा शब्द त्यांना मान्य नव्हता. कारण त्यात राजकीय बाबतीतील प्रजेची उद्दिग्नता व राज्यकर्त्यांचा निषेध दर्शविला जातो. व्यक्तिशः गोखले यांच्या दृष्टीनेहि या वादाची एक बाजू होती. गोखले यांची गणना राष्ट्रीय सभेच्या प्रमुख पुढाऱ्यात होत होती. इतकेच नव्हे तर राष्ट्रीय सभेच्या कामाची जुनी परंपरा राखण्यास जर कोणी लायक असेल तर ते गोखलेच होत अशी राष्ट्रीय सभेच्या जुन्या वतनदार मंडळीची समजूत होती. बनारस येथील राष्ट्रीय सभेचे काम त्यांनी उत्तम रीतीने पार पाडले. वंगभंगाबद्दल तोंडाने सडकून टीका केली, पण राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष या नात्याने राष्ट्रीय सभेला नवीन वळण लावण्याचे काम त्यांनी लांबणीवर टाकले. इतकेच नव्हे तर कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेतहि नव्या पक्षापुढे जुन्याची बाजू उचलून धरण्याचे काम त्यांनीच स्वतःची मते बाजूला ठेवून केले होते. जुन्या पक्षाची मते त्यांस पूर्णपणे मान्य नव्हती. पण नव्या पक्षापेक्षा ती जुन्या पक्षास अधिक जवळ असल्याने जुन्या पक्षाने ना. गोखले यांस पुढारीपणा दिला होता.

गोखले यांचे म्हणणे असे की राजकीय चळवळ करण्याची पूर्वीची म्हणजे कॉन्स्टिट्यूशनल ऊर्फ सनदशीर पद्धत सोडून चालावयाचे नाही. टिळकांचे म्हणणे की ‘सनदशीर’ या नावाने उगाच भ्रामक समजुती का उत्पन्न करिता ? चळवळ कायदेशीर असली व ती पीनल कोडाचा भंग करणारी नसली म्हणजे झाले. सनदशीर या भ्रामक नावाने देश फसला जाऊन राष्ट्राची २१ वर्षे आजपर्यंत फुकट गेली. कॉन्स्टिट्यूशन हा इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेतील शब्द आहे. लोकमत जाणून करणे व मताधिक्य आपल्या बाजूचे करून घेणे याला इंग्लंडात कॉन्स्टिट्यूशनल ऊर्फ सनदशीर चळवळ असे म्हणतात. इंग्लंडातील राजा व प्रजा यांच्यामध्ये सनदेने करारमदार झालेले आहेत. हिंदुस्थानात वरील तऱ्हेची सनद नाही. पण तशी निरर्थक चळवळ मात्र आहे ! नेमस्तांची चळवळ सनदेच्या बाहेर नाही किंवा सनदेची उलथापालथ करणारी नाही अशी नेमस्त पक्षाची प्रौढी आहे. पण या भ्रमिष्ठाना आमचा असा प्रश्न आहे की हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराची जर एखादी सनद तुमच्या खिशात असेल तर बाहेर काढून दाखवाल काय ? हिंदुस्थानचा इतिहास आम्ही वारंवार इंग्रजी राजाच्या अव्वलीपासून चालला पण इंग्लंडच्या इतिहासातील कॉन्स्टिट्यूशनसारखी सनद आम्हास कोटेहि सापडली नाही. कायद्याचे उल्लंघन करू नका, एवढे सांगण्यापुरताच जर या शब्दाचा उपयोग करावयाचा असेल तर या उपदेशासंबंधाने नवीन पक्षाकडून काही हरकत येईल असे आम्हास वाटत नाही.”

टिळक म्हणत “नामदार गोखले हे नवीन पक्षाची प्रधान तत्त्वे कबूल करितात. पण जुने सोडण्याचे धाडस नाही व नवीन विचारसरणी खोडून काढता येत नाही यामुळे त्यांच्या विचारसरणीत घोटाळा झाला आहे. औद्योगिक बहिष्कार त्यांना संमत आहे. पण बायकॉट हा शब्द मात्र त्यांना नको. औद्योगिक कारणाकरिता जर औद्योगिक बहिष्कार त्यांना पाहिजे तर आणखी राजकारणाची त्यात भर पडून औद्योगिक बहिष्काराचा विशेष उठाव झाला तर त्यात वावगे कोणते ?” पण या बाबतीत गोखले यांचाच पूर्वीचा दतरी दाखला टिळकानी त्यांच्यापुढे हजर केला. ‘अर्थशास्त्राची कोणाची कशीहि मते असोत. ती सर्व एका बाजूस ठेवून केवळ राजकीय कारणाकरिता मॅचेस्टरचे कापड विकत घेऊ नका’ असा उपदेश १८९४ साली गोखले यानी न्या. रानडे यांच्याच सल्ल्याने पुण्यातील लोकाना केला होता व त्यांच्या सहीचा हा लेख सार्वजनिक सभेच्या दतरी नमूद होता. ही पूर्वीची गोष्ट झाली. पण टिळक म्हणत “बनारसच्या काँग्रेसच्या वेळेला राजकीय कारणाकरिता बंगाली लोकानी सुरू केलेल्या औद्योगिक बहिष्काराचा चांगला उपयोग झाला असे गोखल्यानी कबूल केले होते. तर आज त्यापाठीमागे जाऊन राष्ट्राची पिछेहाट का करिता ? बहिष्कार किंवा बायकॉट हा शब्द द्वेषमूलक किंवा द्वेषसूचक आहे हे गोखले यांचे म्हणणे चुकीचे आहे. “ये यथा माम् प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” असे जे भगवंतानी सांगितले आहे ते काही द्वेषबुद्धीने नव्हे

तर योग्य प्रतिकारार्थ होय. गोखले गोड बोलतात पण राज्यकर्त्यांच्या दृष्टीने त्यांच्या बोलण्यातून तरी वेगळे असे काय निघते ? गोड बोलण्यावर गोखल्यांचा विश्वास आहे. नव्या पक्षाचा नाही. हाच काय तो भेद बाकी सर्व एकच. गोखले यानी तोंड उघडले म्हणून तरी अशा तऱ्हेचे विधान आम्हास करिता आले. केव्हा तरी हा भेद लोकापुढे स्पष्ट यावयास पाहिजे होता तो आता आला. 'राघू जितका अधिक बोलतो तितका तो अधिक पिंजऱ्यात पडतो'. गोखले जितके अधिक बोलतील तितकी विचारांची विसंगतताच त्यांच्या पदरी येणार. इंडियन स्पेक्टेटोरसारख्या पत्रकाराचे असेच मत होते. जुन्या पक्षाचे मत पटत नाही व नव्या पक्षाचे प्रतिपादन करिता येत नाही अशी दोहो बाजूनी त्यांना मोठी पंचाईत येऊन पडली आहे. या कोंडीतून ना. गोखले कोणाची थप्पड न खाता कसे सुटून जातात हेच पाहण्यास आम्ही उत्सुक झालो होतो. ना. गोखले यांच्या हल्लीच्या भाषणानी ही आमची उत्सुकता परिपूर्ण झाली. पण कोंडीच्या बाहेर गडी शाबूत पडला असा तिन्हाइत प्रेक्षकांचा किंवा पंचांचा निर्णय होईल असे आम्हास वाटत नाही ! ”

सरकारी नोकरीच्या बहिष्कारासंबंधानेहि टिळकानी लिहिले आहे की “सरकारी नोकरी सर्वानी सोडणे हे शक्य नाही हे आम्हासहि कळते. पण तात्त्विक दृष्ट्या तसे प्रतिपादन करण्यास हरकत काय ? सर्व लोक संसार सोडीत नाहीत हणून संसाराची असारता सांगण्यास वेदांत कधी. मागे झाला आहे काय ? चांगली मांगसे सरकारी नोकरीत न गुंतता सर्वेट ऑफ इंडिया सोसायटीसारख्या संस्थेत शिरावी या बुद्धीनेच सदर सोसायटी त्यांनी काढली आहे की नाही ? नवा पक्ष तरी तात्त्विक दृष्ट्या हेच हणतो. सरकारी नोकरी हलक्या प्रतीची आहे तेव्हा अशी बुद्धि जागृत करून चांगली मांगसे या कनिष्ठ धंद्यापासून नव्या पक्षास परावृत्त करावयाची आहेत. सरकारी शिक्षणपद्धतीत दोष आहेत ते निघावेत अशी गोखल्यांचीहि इच्छा आहे. त्याचप्रमाणे सरकारी शाळा हल्ली जितक्या आहेत तितक्या खाजगी होणे नाही ही गोष्ट आम्हासहि मान्य आहे. पण तितक्या शाळा काढता येत नाहीत म्हणून एकहि स्वतंत्र राष्ट्रीय शाळा काढू नये हे हणणे अविचाराचेच नाही काय ? तात्पर्य, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या मार्गाचा सरकारशी विरोध आहे असे आरंभी वाटेल पण अखेर तो विरोध टिकावयाचा नाही व राष्ट्रीय शिक्षणाचा क्रम सर्व सरकारी शाळातून अमलात येईल. दोन्ही पक्षांचे सामान्य विचार एक असले तरी एकाच्या क्रिया कचरत होत आहेत आणि दुसरा धैर्याने पुढे पाऊल टाकू इच्छित आहे. या धैर्यामुळे फायदा झाला तर जुन्या पक्षास नको आहे असे नाही. किंबहुना असा फायदा झाल्यास तो त्यास हवा आहे व त्याचा ते उपयोगहि करून घेतील ! पण आज जरी कितीहि विसंगतता पदरी आली तरी नव्या पक्षाचे मार्ग कबूल करावयास नेमस्त पुढारी तयार नाहीत हे खरे ! ” एकच ध्येय असता प्रतिपादनशैलीत फरक कसा असतो याचे हे एक उदाहरण होय.

(११) राष्ट्रीय सभा सुरतेस कशी गेली ?

राष्ट्रीय सभा सुरतेस मोडली हे खरे पण त्याचे बीजारोपण कलकत्त्यास झालेल्या राष्ट्रीय सभेतच झाले होते. कलकत्त्यास चतुःसूत्रीला मान्यता मिळाली हा जितका राष्ट्रीय पक्षाचा विजय होता तितकाच तो मेथापक्षाला आपला पराजय वाटला ! किंबहुना कलकत्त्याच्या सभेत बाहिष्काराचा ठराव पास होताच मेथा हे टिळकाना रागावून म्हणाले “कलकत्त्यात तुम्ही हा ठराव जिंकलात खरा पण मुंबईस ही गोष्ट झाली नसती !” टिळकानी उत्तर दिले “मुंबईचे येवढे काय विशेष सांगता ? तेथेहि आम्ही तुझाला पाहून घेतले असते !”

कलकत्त्याच्या सभेनंतर सरकारने दडपशाहीच्या धोरणाला सर्रास सुरवात केली. याचा फायदा घेऊन नेमस्तानीहि राष्ट्रीय पक्षाविरुद्ध हल्ल्याचे शिंग फुंकून राष्ट्रीय सभेस मागे खेचण्यास उघड आरंभ केला. कित्येकानी अशा सूचना केल्या की तेंटे वादविण्यापेक्षा नव्या जहालपक्षाने वाटल्यास आपली दुसरी काँग्रेस करावी. पण टिळक म्हणत की “पक्षापक्षांची भांडणे होतात ह्यापुढे वेगळी काँग्रेस भरवा हे ह्यापेणे मूर्खपणाचे आहे. ज्यांना राष्ट्रीय सभेसारख्या सार्वजन संस्थेत आपलीच वतनदारी कायम ठेवावयाची आहे त्यांचाच हा खरा कावा आहे. लोकमत आपल्या बाजूस वळवून काँग्रेसमध्ये बहुमत करून घेणे हाच सनदशीर व कायदेशीर राजकीय चळवळीचा मार्ग होय व हा मार्ग दोन्ही पक्षास खुला आहे.”

राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष प्रांतवार प्रांतिक कमिठ्यांनी मते देऊन निवडावा व प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या तत्वाच्या दृष्टीने पाहता हेच योग्य होय असेच टिळक यानी पूर्वी प्रतिपादले होते. पण अध्यक्ष रिसेश्मन कमीटीने निवडावा इतकेच नव्हे तर तो सभासदांच्या तीनचतुर्थांश इतक्या बहुमताने निवडला जावा असा विचित्र नियम कलकत्त्यास पास झाला होता ! नागपुरास ही अडचण दोन्ही पक्षाना झाली. सप्टेंबर महिन्याच्या प्रारंभाला स्वागत कमेटीच्या सभासदांची यादी पुरी झाली. सभासदत्वाची वर्गणी २५ रुपये होती. नेमस्तांचे लोक ८०० व त्यांची वर्गणी २०००० रुपये जमली. राष्ट्रीय पक्षाने ४५००० रुपये जमवून १८०० सभासद केले होते. पण राष्ट्रीय पक्षाचा अध्यक्ष निवडून यावयाचा तर ६०००० रुपये जमावयास पाहिजे होते. राष्ट्रीय पक्षाचे दोन तृतीयांश बहुमत होते पण अजून ते तीन चतुर्थांश इतके झाले नव्हते. अर्थात पैसे कसे जमतील ही राष्ट्रीय पक्षास विवंचना. व बहुमत राष्ट्रीय पक्षाकडे उघड उघड असल्याने अखेर राष्ट्रीय पक्षाचाच मनुष्य अध्यक्ष होणार असे संकट नेमस्तांचे पुढे उभे राहिले ! व हे महत्संकट टाळण्याचा त्यांनी आपल्याकडून कसून प्रयत्न चालविला.

स्वागतसभेचे हे स्वरूप पाहून नेमस्तानी कार्यकारी मंडळाची पुनर्घटना करण्याचा घाट घातला. स्वागत कमेटीत उभय पक्षांच्या संमतीने दोन्ही पक्षाचे लोक प्रथम घेतले होते. पण प्रतिपक्षाचा संबंधहि जुन्या पक्षास दुःसह होऊन

कार्यकारी कमीटीची रचनाच शक्य तर बदलून घ्यावी अशाकरिता त्यांनी सभा बोलावली. पण सभेच्या रीतसर नोटिसासुद्धा त्यांनी नव्या पक्षास दिल्या नाहीत.

ता. २२ सप्टेंबर रोजी टाऊन हॉलमध्ये प्रचंड सभा भरली. ही सभा ना. चिटणवीस यांनी गैर अधिकाराने कार्यकारी मंडळाला न विचारताच बोलाविली होती. अर्थात् सभा कायदेशीर की बेकायदेशीर येथूनच रणे पडण्यास सुरवात झाली. टाऊन हॉलभोवताली पटांगणात व रस्त्यात लोकांची, सभेत न येऊ दिल्या-कारणाने, अगदी गर्दी उडून गेली होती व लोक तीनचार तास उन्हामध्येच उभे होते. अखेर सभा मोडली व 'सभा बेकायदेशीर रीतीने बोलावली' असे ना. चिटणवीस यांना कबूल करवि लागले. चिटणवीस यांनी त्यानंतर राजीनामाहि दिला.

राष्ट्रीय सभा प्रथम लाहोर येथे भरावयाची असे ठरले होते. पण तेथे ती राष्ट्रीय पक्षाच्या हातात जाणार इतकेच नव्हे तर लोक कदाचित् टिळकानाच अध्यक्ष निवडावयाचे हे पाहून लाहोरवाल्यांना हुलकावणी देऊन नेमस्तानीच राष्ट्रीय सभा नागपुरास भरविण्याचे प्रथम ठरविले! पण तेथेहि लोकमत वरीलप्रमाणे टिळकांच्याच बाजूला पाहताच त्यांची निराशा झाली. पण या वादात टिळक स्वतःकरिता भांडत नव्हतेच. ता. ८ आक्टोबरच्या केसरीत टिळक लिहितात—“अध्यक्षांच्या निवडणुकीचा वाद आहे पण तो काही वादाचा मुख्य प्रश्न नव्हे. कलकत्त्यास दादाभाई यांनी घालून दिलेले नवीन वळण राष्ट्रीय सभा केवळ बंगाल्यापुरतेच नव्हे तर सर्व देशाकरिता मंजूर करते की नाही हा वादाचा प्रश्न आहे. टिळक यांनी अध्यक्ष होण्याचे नाकबूल केले किंवा उद्या ते मेले तरी दोन पक्षांचा झगडा मिटावयाचा नाही हे आम्ही सर्वास निश्चून सांगतो. प्रश्न व्यक्तीचा नाही. मतांचा आहे. राष्ट्रीय सभा दोघानाहि पाहिजे आहे. मतभेदाचा निकाल सभा मोडल्याने व्हावयाचा नाही अगर दोन निरनिराळ्या सभा केल्यानेहि व्हावयाचा नाही. आज नाही उद्या नव्या पक्षाचे राष्ट्रीय सभेत हटकून बहुमत होणार असे आम्ही निश्चयाने सांगतो.”

स्वागत मंडळात राष्ट्रीय पक्षाचे बहुमत होऊन नेमस्तांची अडवणूक झाली. उलट तीनचतुर्थांश बहुमत व साठ हजार रुपये जमण्याचे चिन्ह दिसत नसल्याने काँग्रेसच्या नियमामुळे राष्ट्रीय पक्षाचीहि अडवणूक झाली. आपला अध्यक्ष निवडून आणण्याची खटपट दोघांचीहि सुरू होती. पण ते दोघानाहि शक्य नसल्याने जमविलेले पैसे दोन्हीहि पक्षानी रीसेप्शन कमिटीत न भरता आपआपल्या हाती राखून ठेविले होते. नेमस्तांचे म्हणणे असे की राष्ट्रीय पक्षाने जमविलेल्या ४० हजार रुपयांपैकी निदान पंधरा हजार रुपये तरी रीसेप्शन कमिटीस द्यावे व नेमस्तांचा अध्यक्ष कबूल करावा म्हणजे सभेत होईल. राष्ट्रीय पक्षाचे म्हणणे असे की आम्ही पैसे गोळा केले आहेत ते आमचा अध्यक्ष निवडला जाईल या शर्तीवर केले आहेत. नेमस्त पक्षाने वाटल्यास आपण होऊन काँग्रेस भरवावी. नवा पक्ष त्यास कबूल आहे. इतकेच नव्हे तर सध्या जमविलेला पैसा सोडून इतर बाबतीत तो

सहाय्यहि करील. नेमस्त पक्षात जे अतिशय लोकप्रिय गृहस्थ असेल—उदाहरणार्थ सुरेंद्रनाथ बानर्जी—त्यास अध्यक्ष केल्यास तो आपल्या तेजानेच लोकाकडून मान मिळवून काँग्रेसचे काम निर्विघ्नपणे पार पाडील. नेमस्तांस नको असल्यास त्यानी तसे कळविले म्हणजे नव्या पक्षातील माणसे पाहिजे तर राजीनामे देऊन घरी स्वस्थ बसण्यास तयार आहेत. इतक्याहि उपर नेमस्तांच्या अंगी काँग्रेस भरविण्याचा दमच नसेल तर नवा पक्ष आपल्या केवळ हिमतीवर काँग्रेस भरविण्यास तयार आहे. पण मग अध्यक्ष मात्र नेमस्त पक्षाचा होणार नाही ! ज्याचे पैसे त्याचा अध्यक्ष हे गेल्या काँग्रेसमध्येच ठरलेले आहे. त्याबद्दल आता कुरकुर करण्यात अर्थ नाही. पैसा आणि अध्यक्ष या दोहोवरीहि पाणी सोडण्यास कोणीहि तयार न्हावयाचा नाही. नेमस्त पक्षाने कोणती तरी एक तडजोड स्वीकारावी. हे शक्य नसेल तर नव्या पक्षाने आपण होऊन काँग्रेस करण्यास पुढे यावे. हेहि नसेल तर नागपुरच्या लोकानी स्वतंत्रपणे काँग्रेस भरविण्याची व्यवस्था करून त्याप्रमाणे ऑल इंडिया काँग्रेस कमेटीस कळवावे.”

ता. २९ आक्टोबरच्या केसरीत टिळकानी लिहिले “ नेमस्त पक्ष तडजोडीस कबूल नसेल तर नव्या पक्षाने हे वृत्त ऑल इ. काँ. कमेटीस कळवून स्वागत कमिटीतून अंग काढून स्वस्थ बसण्यासहि आपण तयार आहो असे कळवावे. काँग्रेस नागपुरात भरविण्याचे न ठरले तर काँग्रेसचाच नव्हे तर नागपुर शहराचाहि बद-लौकिक आहे. दोन्ही पक्षातील लोक तयार नसल्यास शहरचे लोक तयार आहेत असेहि ऑ. इ. काँ. कमेटीस कळवावे. पाध्ये यांची नागपुरात टर उडाली म्हणून सुरेंद्रनाथ यांचीहि उडवितील अशी शंका घेणे पोरकटपणाचे किंबहुना मूर्खपणाचे आहे.” स्वतः अध्यक्ष होण्याची टिळकांची यत्किंचितहि इच्छा नव्हती. पण नाग-पूर येथील राष्ट्रीय पक्षाच्या मनात त्यांना अध्यक्ष करण्याचे फार होते. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचे देखील नाव मवाळाना पसंत पडेना तेथे टिळकांचे नाव मेथा हे थोडेच कबूल करणार ! नागपुरास वादामुळे काँग्रेस भरविता येत नाही असे दिसले तेव्हा तडजोडीकरिता म्हणून उभयपक्षाच्या पुढाऱ्यांची मुंबईस मेथा यांचे बंगल्यावर बैठक झाली. त्यात वामनराव कोल्हटकर गोकुळदास पारख पाध्ये वगैरे मंडळी हजर होती. मुंजे यानाहि मुद्दाम बोलावणे केले होते. या सभेत मुंजे व मेथा यांची थोडी चकमकच झडली. मुंजे यांनी सांगितले “ टिळकाना अध्यक्ष करावे असेच नागपुरच्या लोकांच्या मनात आहे. तथापि टिळकाना गैरकायदा अध्यक्ष करावे असे आमचे म्हणणे नाही. बॅलटने मते घेऊन टिळक न आले तर आम्ही दुसरा अध्यक्ष मान्य करू ! ” फेरोजशाहानी पैशाच्या वगैरे अडचणी बऱ्याच मध्ये आणल्या व विचारले “ स्वागतमंडळाने जमलेला पैसा तुमच्या हाताली न केला तर तुम्ही काय कराल ? ” मुंजे यानी सांगितले “ टिळकांकरिता वाटल्यास आम्ही मोक मागू. पण पैसा उभारून काँग्रेस यशस्वी करून दाखवू.” मुंजे यांचा निर्धार पाहून अखेर मेथा यानी विचारले “ तुम्हास टिळकच का म्हणून अध्यक्ष हवेत ?

डॉ. राधाबिहारी का नकोत ? ” यावर मुंजे यांनी खडखडीत उत्तर दिले “ ही आमची पसंती होय ! ” पण असले सडेतोड उत्तर मेथा थोडेच ऐकून घेणार ! कमेटीमध्ये रीतसर काय तो विचार करू असे म्हणून त्यांनी सर्वच प्रकरण त्या वेळेपर्यंत धुडकावून लावले.

अखेर नागपुरच्या नेमस्तानी राष्ट्रीय सभेचे काम थंदा आपल्या हातून होणार नाही असे म्हणून कानावर हात ठेवले तेव्हा ता. १० नोव्हेंबर रोजी मुंबईस मेथा यांचे बंगल्यावर ऑ. इ. कॉ. कमेटीची सभा भरली. बहुधा बऱ्याच प्रांताचे प्रतिनिधी गैरहजर होते. पण त्यांनी काँग्रेस नागपुरासच भरवावी असे आपले लेखी मत दिले होते. मेथा गोखले वाच्छा जिना खरे पारख अंबालाल साकरलाल टिळक खापर्डे मुधोळकर विजयराघवाचार्य वगैरे १३ मंडळी सभेस हजर होती. खुद्द नागपुरच्या तंत्र्यासंबंधाचा वाद असल्याने वरचेवर खुलासा वगैरे करण्यास सोईचे पडावे म्हणून मुंजे अळेकर वगैरे मंडळी बाहेर व्हराड्यात आली होती. पण चपराशाने येऊन त्यांना बंगल्यातून बाहेर जाण्यास सांगितले ! यानंतर सभेस सुरवात झाली. या सभेत तडजोडीचे शक्य तेवढे प्रयत्न झाले. विजयराघव झणाले ‘ वाटल्यास नागपुरच्या दोन्ही पक्षातले लोक व ऑल इ. कॉ. कमेटीचे त्याहून अधिक सभासद अशी नवी कमेटी करून नागपुरची सभा पार पाडावी.’ नागपुरास वाद असल्याने ज्या योगाने काम सुरळीत चालेल बरेवा माजणार नाही अशी ऑ. इ. कॉ. कमेटीतील पाच नावे खापर्डे यांनी सुचविली. त्याबरोबर तुम्ही नावे कोण सुचविणार ? आम्ही सांगू तीच नावे तुम्ही कबूल केली पाहिजेत म्हणून इतर सभासदांनी त्यांचेवर गहजब केला. शेवटी ऑल इंडिया काँग्रेस कमेटीने दोन्हीहि पक्षाना बाजूस ठेवावे व वेगळी स्वतंत्र कमेटी नेमावी म्हणून सूचना केली गेली. पण तीहि कोणास पटली नाही. पण पटावी तरी कशी ? कारण मेथा व सेक्रेटरी ना. गोखले यांनी गुप्तपणे वेगळी योजना आधीच मुक्रर केली होती ! म्हणून रंगभूमीवर पात्र उपस्थित होते त्याप्रमाणे सुरतेचे डेप्युटेशन अवचित पुढे आले. त्यांनी काँग्रेसला सुरतेस निमंत्रण केले. अखेर मते घेण्याचा फार्स उकरण्यात आला व काँग्रेस सुरतेस भरावयाची हे निश्चित झाले. टिळक व खापर्डे यांनी मत देण्याचे नाकारले.

हा निकाल मुंजे अळेकर यांस कळताच त्यांनी नागपूरचे नाव जाऊ नये म्हणून अखेरचा प्रयत्न करून पाहण्याचे ठरविले व एक पत्र लिहून काँग्रेसचे सेक्रेटरी ना. गोखले व वाच्छा यांस पाठविले. त्यात नागपूर प्रांताचे नाव राखण्याबद्दल विनवणी इतकेच नव्हे तर प्रार्थना केली होती व पत्रात उल्लेखिलेल्या रकमेची हमी पटविण्यासाठी दहा हजार रुपयांच्या प्रॉमिसरी नोटाहि पत्रासोबत पाठविल्या होत्या. शिवाय असेहि कळविले होते की “ऑ. इ. कॉ. कमेटीस वाटेल त्या रीतीने काम करणाऱ्या कमेटीची रचना करण्यात यावी. कशीहि रचना करण्यात आली तरी राष्ट्रीय कामाकरिता व आमच्या प्रांताचा दुर्लौकिक होऊ नये ” म्हणून

मनोभावे मिळून मिसळून काम करण्यास आम्ही तयार आहो असे राष्ट्रीय पक्ष वचन देत आहे. तुम्ही काय पाहिजे ते करा पण काँग्रेस नागपुरास भरवा !” पण मेथाप्रभृतीना नागपुरकर लोकाना सलोख्याचे उत्तर पाठविण्याची गरज अगर पर्वाहि नव्हती. इतकेच नव्हे तर ना. गोखले यांचेखेरीज सर्व सभासद मुंबईस हजर असता या पत्राचा विचार देखील केला गेला नाही. व आता पत्राचा विचार करण्यास अवधि नाही असे सांगून वाच्छ यांनी नोटा परत पाठविल्या !

नागपुरास भरणाऱ्या काँग्रेसचा हा निकाल लागलेला ऐकून स्वतः नागपूरच्या पुढाऱ्याना किती वाईट वाटले असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे. ऑ. इ. कॉ. कमेटीत असा निकाल होईल हे पूर्वीपासून वाटतच होते व त्याप्रमाणेच अखेर झाले. टिळक केसरीत लिहितात “ सर फेरोजशहा मेथा जिकडे काँग्रेस भरावितील तिकडे राष्ट्रीय पक्षाने सध्या गेले पाहिजे ! कारण काँग्रेस न भरावी किंवा मोडावी हा राष्ट्रीय पक्षाचा बिलकूल हेतू नाही. पण हा तंट्या एवढ्याने भागला असे मात्र सर फेरोजशहा यांनी समजू नये. नव्या जुन्या पक्षाचा तंट्या नव्या पक्षाचा विजय होईपर्यंत एकसारखा चालावयाचा आहे. यंदाच्या साली एक सुरत सापडली म्हणजे पुढच्या साली तशीच दुसरी एकादी सुरक्षित जागा सापडते असे कोणी समजू नये. किंबहुना सुरत तरी सुरक्षित आहे की नाही हा प्रश्नच आहे ! ”

यानंतर प्रश्न असा उपास्थित झाला की काँग्रेस सुरतेस गेली तर जावो पण काँग्रेस सुरतेची की सर्व मुंबई इलाख्याची ? आणि मुंबई इलाख्याची असल्यास इलाख्यातील रिसेशन कमेटी नेमून अध्यक्ष निवडणार की नाही ? पण सुरतेस काँग्रेस भरावयाची हे जसे मेथा यांनी ठरविले त्याप्रमाणे अध्यक्ष कोण हे देखील त्यांनी ठरवून टाकले होते. टिळक म्हणतात “ नागपूरच्या लोकाना तुम्ही विचारले नाही. पण आता अध्यक्षाच्या बाबतीत सुरतेच्याहि लोकांचे मत न घेणारे एवढे दुष्टाचार्य तुम्ही कोण ? राष्ट्रीय सभा तुम्हीच भरावी असा काही नेमस्तांस कोणी ताम्रपट दिलेला नाही ! ”

मुंबईस ऑ. इ. कॉ. कमेटी भरून सुरतेस काँग्रेस नेण्याचा ठराव १० नोव्हेंबर रोजी झाला. पण मेथाकंपुण्या दुदैवाने दुसऱ्याच दिवशी लाला लजपतराय यांची मुक्तता झाली. लालाजी सुटले ही बातमी समजताच जिकडे तिकडे आनंदोत्सव झाले व लजपतराय यांनाच अध्यक्ष करा असे ठराव पास होऊन त्याबद्दलच्या तारा सुरतेच्या स्वागत कमेटीकडे येऊन धडकल्या. ही बातमी मुंबईस कळताच नेमस्त पक्षाचे धावेच दणाणले. मेथा यांनी बरोबर मुंबईकर नेमस्तांची एक मोठी टोळी देऊन ना. गोखले यांस सुरतेस रवाना केले. सुरतेसहि स्वागत मंडळात दोन पक्ष होतेच. पण नव्या पक्षाचे बल खुद्द सुरतेत फार कमी असल्यामुळेच मेथा यांनी ही सोईस्कर जागा योजली होती. प्रथम तरुण मंडळीपुढे गोखले यांनी गोडीगुलाबीने खूप साखर पेरण्याचा प्रयत्न केला. “ लजपतराय यांच्या इह्पारीविरुद्ध यंदा आपणास सण-सणीत निषेधप्रदर्शक ठराव करावयाचा आहेना ? मग लालाजींना अध्यक्ष करून

कसे चालेल ? शिवाय अध्यक्षाला गेल्या वर्षातील राज्यकारभारावर टीका करावी लागते. लजपतराय यांस स्वतःबद्दल कसे कडक बोलता येईल ?” पण लजपतराय यांस नुसते अध्यक्ष करणे म्हणजेच शंभर निषेधप्रदर्शक ठराव पास करणे होय असे नव्या पक्षाने रोकडे उत्तर देताच गोखल्यांचे खरे मर्म बाहेर पडले. त्यांनी सांगितले “अशा वेळी लालाजीना अध्यक्ष करणे म्हणजे सरकारास चिडविण्यासारखे आहे. आणि सरकार आपली चळवळ एका क्षणात नामशेष करील !” शेवटी बराच वेळ खासगी भवति न भवति झाली पण निकाल लागण्याचे चिन्ह दिसेना. तेव्हा अंबालाल साकरलाल यांनी स्पष्ट सांगितले की “विनाकारण लजपतराय यांच्या सूचनेचा ठराव पुढे मांडून त्यांना हास्यास्पद कां करिता ? ऑ. इ. कॉ. कमेटी आमच्या ताब्यात आहे.” तेव्हा बाहेरच्या तारा व आलेली पत्रे न वाचताच ठेऊन देण्यात आली. लाल लजपतराय यांच्याबद्दल सूचना पुढे आणू दिली नाही म्हणून नवा पक्ष सभेतून उठून बाहेर गेल्यावर डॉ. राक्षविहारी घोष यांचे नाव सुचविण्यात आले व ते पास झाले !

यावर टिळकानी ३ डिसेंबरच्या केसरीत लिहिले “यंदाच्या राष्ट्रीय सभेस ‘तेविसावी’ हे उपपद न जोडता यंदाची राष्ट्रीय सभा ‘मेथा आणि को’ ची सुरतेस भरणारी मजलस आहे असे म्हणणे अधिक सयुक्तिक आहे ! सुरतेच्या स्वागत कमेटीत काही प्रमुख महाराष्ट्रीय मंडळीची नावे घालावी असे प्रथम सुचविण्यात आले हेते व त्यास तशी पत्रेहि धाडली होती. हे गृहस्थ खरोखरच स्वागत कमेटीस पाहिजे होते तर अध्यक्ष निवडण्याकरिता ता. २४ नोव्हेंबर रोजीच स्वागत कमेटीची सभा बोलावण्याची घाई करावयास नको होती. आदल्या दिवशीच पत्रे हातात पडल्या-कारणाने या गृहस्थांस ता. २४ च्या सभेस सुरतेस हजर राहणे अशक्य होते. सर्वच गोष्टी अरेरावीने चालल्या आहेत. यामुळे महाराष्ट्रांतील तरी लोकमत खवळून जाईल यात शंका नाही. लोकमताची पर्वा न करिता ज्यांना ना. मेथा यांच्या पाठीमागून एडीक्यंपप्रमाणे नाचावयाचे असे त्यांनी खुशाल तसे करावे. पण महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजास ही गोष्ट पसंत नाही हे आम्ही स्पष्ट सांगतो. गोण्या अधिकारी वर्गाप्रमाणेच राष्ट्रीय सभेत बेबंदशाही व अरेरावीपणा अनियंत्रित चालावा हे राष्ट्रीय सभेचे दुर्भाग्य होय. अशा अरेरावीचा परिणाम अखेर काय होतो याचा प्रत्यय मेथा यांस मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीत आलाच आहे व आज नाही पण उद्या राष्ट्रीय सभेतहि हाच अनुभव त्यांच्या प्रत्ययास आल्याशिवाय राहणार नाही.”

टिळकांच्या अपेक्षेप्रमाणे खरोखरच सर्व प्रांतातील लोकमत खवळून गेले होते. व लजपतराय यांनाच अध्यक्ष करा अशा चोहोकडून तारा व पत्रे येऊन लोकांची सारखी मागणी सुरू होती. पण दुर्दैवाने खऱ्या लोकमताला त्या वेळच्या काँग्रेसच्या घटनेत वावच नव्हता. यामुळे ऑ. इ. कॉ. कमेटी हा अधिकारीवर्ग व देशातील लोकमत यांच्यात लढत उत्पन्न झाली होती. हा तंटा अखेर मिटण्याला एकच उपाय होता. तो म्हणजे डॉ. राक्षविहारी घोष यांनीच उदारपणाने आपले नाव मागे घेऊन लजपतराय यांस जागा मोकळी करून देणे हा होय. बाबू मोतीलाल घोष

यास लिहिलेल्या एका पत्रांत टिळक लिहितात “वाटल्यास तत्वाकरिता म्हणून घोष यांच्या पाया पडून मी त्यांना विनंती करावयास तयार आहे. काय वाटेल ते करा पण लजपतराय यांचेकरिता राशबिहारी यानी आपले नाव पाठीमागे घ्यावे असे त्यांना सांगा. ” ता. १० डिसेंबरच्या केसरीत टिळकानी “लाला लजपतरायच अध्यक्ष पाहिजेत ” असा अग्रलेख लिहिला. त्यात त्यानी लिहिले “स्वार्थत्याग व देशाकरिता झीज व कष्ट सोसणे या दृष्टीने डॉ. घोष यांच्यापेक्षा लजपतराय यांची योग्यता शंभरपटीने अधिक आहे ! गोखले यानी लजपतराय यांच्या विरुद्ध जी सुरतेस खटपट केली ती व्यक्तिद्वेषामुळे केली असे आमचे म्हणणे नाही. पण त्यांची सध्याची कृति व उद्योग राष्ट्रीय सभेच्या पदरी खोऱ्या व अपायकारक समजुती बांधण्याच्या बुद्धीने झाला आहे. राष्ट्रीयसभा ही सर्व हिंदुस्थानच्या वतीने सरकारजवळ हक्क मागण्याकरिता भांडण्याकरिता निर्माण झाली आहे. सरकारास किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांस रुचेल अगर ते चिडले जाणार नाहीत अशा रीतीने राष्ट्रीय सभेचे काम चालावयाचे असेल तर ही सभा हवी तरी कशाला ? लालाजींचा सन्मान करावयाचा असल्यास त्यांस अध्यक्ष करा. नाहीपेक्षा निदान गप तरी बसा ! लालाजींस निमंत्रण देणारे तुम्ही कोण ? त्यांना तुम्ही राष्ट्रीय सभेचे पाहुणे म्हणून बोलाविता की प्रतिनिधी म्हणून बोलाविता ? प्रतिनिधी म्हणून बोलावीत असला तर तुमच्या बोलावण्याची त्यांना अपेक्षा नाही. कारण प्रतिनिधी म्हणून येण्याचा त्यांचा हक्कच आहे.” अखेर टिळकानी लिहिले की “या प्रसंगी काही तडजोड न निघाली—व ती काढणे हे सर्वस्वी डॉ. राशबिहारी यांच्या हातात आहे—तर यंदा सुरतेस अध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या वेळीच अनेक पद्धतशीर प्रतिसूचना व उपसूचना येऊन निदान घोटाळा माजविल्याखेरीज लोक राहणार नाहीत अशी आमची मनोदेवता आम्हास साक्ष देत आहे ! ” प्रश्न निकराचा असल्याकारणाने टिळकानी लिहिले “ठरावाचे मसुदे मेथा करोत की गोखले करोत या प्रसंगी नव्या पक्षाने सुरतेस हजर राहून राष्ट्रीय सभेत शक्य तेवढी सुधारणा करण्यास झटावे. नव्या पक्षास जे काम करावयाचे आहे ते हल्लीच्या काँग्रेसमध्ये होत नाही ही गोष्ट खरी. पण तेवढ्यामुळे हल्ली आहे ती राष्ट्रीय सभा यंदाच मोडावी असे आमच्याने म्हणवत नाही. सर्वांनी सुरतेस जावे पण मवाळांच्या किंवा फेरोजशाहांच्या आग्रहा-मुळे चिडून नव्या पक्षाने कोणतेहि गैरवर्तन करू नये ” असा दूरदृष्टीचा इशाराहि टिळकानी दिला होता.

परिशिष्ट १

नेव्हिन्सन यांनी काढलेले टिळकांचे शब्दचित्र

या परिशिष्टांत एका मार्मिक इंग्रज गृहस्थाने रेखाटलेले टिळकांचे या वेळेचे शब्दचित्र आम्ही मुद्दाम दिले आहे. याचे कारण असे की अनेक दृष्टींनी पाहता सुरुत काँग्रेस व त्यानंतरचा खटला होण्यापूर्वी, आणि बंगालच्या फाळणीमुळे निर्माण झालेली स्वदेशी चळवळ ऐन जोरात आली त्या वेळी, टिळकांची तेजास्विता उत्कट रीतीला पोहोचली होती. नव्या मताचा छाप जुन्यावर पूर्णपणे पडला होता. आणि लोकमताची दहशत सरकारला जर केव्हा सर्वात अधिक वाटली असेल तर ती या वेळी. हिंदुस्थानातील नव्या पक्षाने विलायतेच्या लोकावरहि अतिशय छाप पाडली होती. आणि तिचे खरे स्वरूप काय हे समजावून घेण्याकरिता विलायतेतील निरनिराळी वर्तमानपत्रे आपले प्रतिनिधी या वेळी हिंदुस्थानात पाठवीत होते. हेनरी नेव्हिन्सन हे अशापैकीच एक प्रतिनिधी होत. ते त्या वेळेच्या प्रगमनशील पक्षापैकी त्यातल्यात्यात अघाडीला पोचलेले असे एक गृहस्थ होते. जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये लोकसत्ता प्रस्थापित व्हावी या मताचे ते असून रशियात परिणत पावणारी राज्यक्रांति हा त्यांनी आपल्या अभ्यासाचा खास विषय म्हणून आखून ठेवला होता. त्यांचे New spirit in India हे पुस्तक वाचणाराना त्यांची लेखनशैली त्यांची प्रतिभा व उदारमतवादत्व ही दळदळीत दिसून येतील. त्यांच्या लेखनकलेत प्रसाद व ओजास्विता हे गुण मुख्य असून कोणत्याहि वस्तुस्थितीचे शब्दचित्र फार थोड्या शब्दात हुबेहुब रंगविण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण होती. या देशात येण्यापूर्वी कलकत्ता व पुणे हीच राष्ट्रीय चळवळीची मुख्य केंद्रस्थाने हिंदुस्थानात आहेत अशी माहिती त्यांना असल्यामुळे ते मुंबईस आल्यावर प्रथम एकदम पुण्यासच आले. त्यांची व टिळक गोखल्यांची पूर्वीची ओळख नव्हती अगर पत्रव्यवहारहि नव्हता. पण या दोघांचीहि कीर्ति त्यांनी ऐकलेली असल्यामुळे त्या दोघाकडे ओळखीची पत्रे घेऊन ते आले होते. पुण्यास त्या वेळी प्लेग जोरात होता. तथापि येथे चार दिवस घालवून निरनिराळ्या संस्था पाहून अनेक प्रमुख लोकांच्या ओळखी त्यांनी करून घेतल्या. ना. गोखले व रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी या वेळी पुण्यासच होते. पण टिळक हे सिंहगडावर असल्यामुळे केळकर व नटेशराव द्रवीड नेव्हिन्सन सोडवना घेऊन सिंहगडावर गेले. तेथे एकदीड दिवस मुकाम करून त्यांनी टिळकांच्या दोनतीन मुलाखती घेतल्या. नंतर ते सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेलाहि हजर राहिले होते. वर उल्लेखिलेल्या पुस्तकात त्यांनी टिळक जोशी व गोखले या तिघांचीहि शब्दचित्रे रेखाटली आहेत व ती फारच मार्मिक आहेत. पैकी टिळकांचे शब्दचित्र या ठिकाणी मुद्दाम दिले आहे. हेतु हा की एका तिन्हाइत चौकस अनुभवीक अशा इंग्रज वर्तमानपत्रकाराच्या मनावर टिळकांच्या संबंधाने काय

ग्रह झाला तो या ग्रंथाच्या वाचकाना कळावा. पुष्कळ वेळा तिन्हाइताची दृष्टि व्यक्तिनिरिक्षणासंबंधाने नित्यपरिचिताच्या दृष्टीपेक्षा अधिक मार्मिक ठरते. व नेविहन्सन यांची गोष्ट अशीच होती हे खालील वर्णनावरून दिसून येईल:—

“टिळक हे गोखल्यांपेक्षा दहा वर्षांनी वडीलसे दिसले. पण कोणी सांगावे ? डोक्याच्या केसावरून अनुमान करता येत नाही. पाठीपर्यंत हजामत केलेली. टिळकांचे डोळे भरीव व पिंगट रंगाचे असून त्यात एक प्रकारचे लोकोत्तर असे तेज दिसते. त्यांच्या नजरेत धारिष्ठ दिसते आणि म्हणून ती रेखलेली असते. किंचित् दुसऱ्यावर हल्ला करणारी असेहि वाटते. पण त्यांची सामान्य चालचालूक मोठी शांत आणि ताव्यात ठेवलेली अशी असते. खासगी संभाषण काय किंवा जाहीर भाषण काय त्यांची वाक्ये छोटी ठासलेली असतात. वाहवणारे वक्तृत्व त्यात नसते. अतिशय खळबळ होण्यासारखा प्रसंग असला तरी त्यांची वृत्ति बाहेरून विलकूल डळमळलेली दिसत नाही. आणि बोलण्यात साध्या गोष्टी फार तर हकिकतीच्या रूपाने सांगण्यापलीकडे त्यांची मजल जात नाही. ही त्यांची शांतवृत्ति व आपल्या मनावरील तावा हा आपल्या भवितव्यतेविषयीच्या बेफिकिरीमुळे उत्पन्न झालेला असावा. खटले व मुकदमे बराच काळ लढावे लागले आणि त्यात वकिली दंगाने भांडावे लागले याचाहि तो अंशतः परिणाम असेल. सकृद्दर्शनी कोणाला असे वाटेल की टिळकांचे मन कायद्याच्या कातीव छपातून दाबून काढलेले असल्यामुळे त्यांना सूक्ष्म भेदभाव हुडकता येतात, म्हणजे विचाराच्या महत्त्वापेक्षा ते व्यक्त करण्याची सफाई त्यांची अधिक असावी किंवा पुढे श्रोतृसमाज पाहिल्याबरोबर त्याला झेपेल पटेल अशी उचित भाषासरणी योजणे हाच त्यांचा मुख्य गुण असावा. पण त्यांचे चरित्र व शक्तिमत्ता ही पाहिली असता असे खात्रीपूर्वक वाटते की धर्म-विचार व सनातन विद्यासंपन्नता यांजकडेच त्यांचा कल कायद्यापेक्षा अधिक असावा. हिंदुस्थानातील पुढारलेल्या सुधारकात सर्वात अधिक सनातनी असा हा एक हिंदु आहे. टिळकांचे म्हणणे हिंदुधर्म प्रगतिपर आहे. या प्रगतिवर त्यांचा विश्वास आहे. युगांतरी श्रीकृष्णाचे अवतार होतात ही गोष्टहि ते खरी मानतात. व्यवहारात त्यांचा हिंदुधर्म अनेक वेळा प्रतिगामी असतो आणि युरोपियन राष्ट्राकडून येणाऱ्या फाजील आधिभौतिक कल्पनाना विरोध करण्याला तो त्यांना उपयोगी पडतो. विद्वानामध्ये त्यांना गणतात. अत्यंत सूक्ष्म दृष्टीचे व स्वतंत्र विचाराचे संस्कृत पंडित अशी त्यांची ख्याति आहे. आर्यांचे वसतिस्थान या ग्रंथात त्यांनी पुराव्यावरून प्रतिपादले आहे की उत्तरध्रुवासारख्या हिममय प्रदेशात मूळ वैदिक ग्रंथ रचले गेले. या उपपत्तीत कितीसा अर्थ आहे हे मी सांगू शकत नाही. त्यात खूप विद्वता आहेत तसाच कल्पनेचाहि नवीनपणा आहे. पण मला त्याचे महत्त्व या गृहस्थासंबंधाने मुख्यतः हेच वाटते की इकडे सरकाराकडून छळ चालला आहे, द्रव्य कीर्ति मान्यता ही सर्व सरकाराने बुडविण्याला काढली आहेत अशा वेळी हा ग्रंथ लिहिला गेला. असल्या संकट काळी पवित्र धर्मग्रंथ किंवा हिममय ध्रुवप्रदेश यांचे चिंतन करणाऱ्या

माणसाचे मनोर्धेय कितीशा लोकात आढळेल ? मला कोणी सांगितले की अन्यायामुळे टिळकांचे मन सरकारविरुद्ध जळत असते. एक प्रतिष्ठित व सज्जन इंग्रज अधिकारी मला म्हणाला “टिळकांची तारीफ आहे खरी. त्यांचे गुणच मी घेतो. त्यांना समक्ष भेटावे अशीहि मनातून इच्छा. पण त्यांना भेटीन बोलावीन तर थप्पड बसेल इतकी टिळकानी दुराग्रही म्हणून आपली कीर्ति करून घेतली आहे.” पण पुढे कर्मधर्म-संयोगाने दोघांची भेट झाली पण थप्पड बसली नाही. उलट भेटीत ते त्याच्याशी अत्यंत शिष्टाचाराने दाक्षिण्याने वागले व या अधिकाऱ्याविषयी त्यांनी सन्मानबुद्धि दर्शविली. टिळकासारखा उमदा मनुष्य बिथरून जाईल व मनातून जळू लागेल इतका छळ त्यांचा झाला होता. पायोनियरने एकदा लिहिले की ‘विद्वान् झाला म्हणून तुरुंग काही सुटत नसतो हे टिळकानी लक्षात ठेवावे’. आणि टिळकाना जाहीर रीतीने हातकड्या घातल्या म्हणतात. मुंबई सरकार टिळकाशी खुनशीपणाने वागते वड्याचे तेल वांग्यावर काढते असा त्यांच्यावर उघड आरोप लोक करतात. आणि शेवटी टिळक निर्दोषी ठरले व ताबूनसुलाखून निघाले तेव्हा झालेला छळ हा त्यांच्या देशकार्याला सहजच फार उपकारी झाला.

त्या दिवशी सायंकाळी सिंहगडच्या माथ्यावर मी त्यांना भेटलो त्याच वेळी त्यांच्या विरुद्ध भवितव्यतेची एक घटना घडत होती. पण टिळकांच्या शांततेत त्यामुळे रतभरहि फरक पडला नाही. ते एका पडक्या बंगल्यात राहात होते. आसपास वस्ति अगदीच तुरळक होती. मला उतरण्याला दुसरा बंगला दिला होता. कारण गोखल्यांप्रमाणे ते युरोपियन लोकांबरोबर राहून जेवणखाण करून जात मोडावयाला तयार नाहीत. रात्रभर वारा पर्वतावर एकसारखा घोघावत होता. सकाळी उन्हे पडताच टिळक मजकडे आले. त्यांनी मला प्रचंड पडक्या तटबंदीभोवती हिंडविले. “इंग्रजांच्या तोफानी किल्ल्याच्या भिंती या पहा येथे दासळल्या होत्या, हे पहा प्रत्यक्ष या तटाच्या भिंतीवर पोटाने सरपटत वर चढून आम्हा मराठ्यांच्या पूर्वजानी अडीचशे वर्षांपूर्वी किल्ला सर केला. या दुसऱ्या डोळे फिरविणाऱ्या विकट टिकाणी वर चढून आलेली शिपायांची तुकडी कापली गेली” असे वर्णन ते करीत होते. आणि हे सर्व सांगताना कोणाला वाटेल की जसे काही टिळक हे यांचे कोणीच नव्हत. अशा रीतीने केवळ एकाद्या वाटाड्याप्रमाणे निर्विकार मनाने ते मला माहिती सांगत होते.

जुन्या काळच्या सर्वच गोष्टींना मनुष्य आश्चर्यकारक स्वरूप देतो म्हणून त्यावर विश्वास ठेवण्यात फारसे महत्त्व वाटत नाही. पण माझ्या शेजारी टिळकासारखा मनुष्य उभा आहे, आणि जुन्या अमुक अमुक गोष्टी तो साधार विश्वास पटण्यासारख्या रीतीने मला समजावून सांगत आहे, म्हणून यात काही विशेष अर्थ आहे असेच मला त्या वेळी वाटले. खाली दूर खोल दऱ्यातून लिकलिकणारी खेडी दिसत त्यांची माहिती टिळकानी मला सांगितली. या गरीब खेडवळ लोकाना आपली जनावरे किंवा आपले भाताचे पीक या पलीकडे जग म्हणून काही नाही.

त्यांची दुःखे किती विविध असतात! त्यांची आशा किती थोड्यावर असते! आणि त्यांच्या स्थितीत चढउतार ताबडतोब कसा होतो हेहि त्यांनी मला समजावून दिले. आम्ही बोलत होतो त्याच वेळी दूर नागपूर शहरी अशा गोष्टी घडून येत होत्या की त्यात स्वतः टिळक व त्यांचा नवा पक्ष यांचा फार निकट संबंध येत होता. टिळक राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष व्हावे अशी तेथे चळवळ सुरू होती. पण नागपूरचे नेमस्त व जहाल या दोघांचे म्हणणे बाजूला राहून किंवा दोघांचेहि म्हणणे तडीला जाऊन भांडण मिटावे म्हणून स्वतः टिळकानीच लजपतराय यांचे नाव सुचविले. या निवडणुकीच्या वादाच्या मुळाशी गहन तत्त्वे होती. पण व्यक्तिविषयक कारणामुळे हा तंटो न भिडता नागपूरची सभा मोडून उधळली गेल्याच्या बातम्या नुकत्याच आल्या होत्या. तरी इकडे या पहाडाच्या माथ्यावर टिळकांचे बोलणे चालणे माझ्याशी सुरू असलेले पाहणाराला असे वाटले असते की हा गृहस्थ या पक्षभेदाना व भांडणाना काडीचीहि किंमत देत नसेल. व शेतकऱ्यांची दुर्दशा किंवा जुन्या काळच्या मराठे लोकांच्या पूर्वजानी केलेली धाडसाची कृत्ये यांच्यातच त्याचे खरे मन गढून गेले असेल.

दिवसभर या राजकीय परिस्थितीचा विचार टिळकानी मनात केला असावा. आणि संध्याकाळी फक्त ते एकटेच मजकडे आले आणि त्यांच्या त्या तुटक संक्षिप्त पण निश्चयार्थ अशा वाक्यानी त्या विषयाची चर्चा त्यांनी माझ्याशी सुरू केली. टिळकाशी झालेल्या संभाषणाचा सारांश काळजीपूर्वक लिहून काढून नंतर लवकरच मी प्रसिद्ध केला. तेव्हा पुष्कळ मवाळाना व जहालाना असे वाटले की 'टिळकानी माझ्याशी खरे अंतरंग उघडे केले नसावे. व बाहेर जे काय प्रकट व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती तेवढेच त्यांनी मला सांगितले असावे. कदाचित् आपणहि विचाराने नेमस्त आहो असे त्यांनी मला भाषणात भासविले असेल.' पण त्यांनी गुप्त ठेवण्याचे म्हणून काहीच सांगितले नाही आणि जो सारांश मी वाचून दाखविला तो बरोबर आहे असे त्यांनी मला सांगितले होते. अलीकडे त्यांची भाषणे त्यांचे लेख मी नीट वाचून पाहिले आहेत. व त्यावरून मला असे आढळले की त्यांच्या राजकीय धोरणाविषयी त्यांनी मला जे तोंडी सांगितले तेच अगदी तंतोतंत त्यातहि आहे. म्हणून मनात एक व जनात एक असे वर्तन त्यांनी माझ्याशी केले नाही असेच मला वाटते. ते मला म्हणाले:—“जहाल काय मवाळ काय? दोघांच्याहि हेतूत फरक नाही. भेद हा फक्त मार्गाचा आहे. आणि या भेदामुळेच आम्हाला जहाल म्हणतात. आजच इंग्रजांचे राज्य सर्वस्वी झुगारून द्यावे असे म्हणणारांचा पक्ष फारच लहान आहे. शिवाय अगदी दूर भविष्य काळी घडणाऱ्या या गोष्टी. त्यांच्याशी आम्हाला आज काय कर्तव्य? आमच्या हाती शस्त्र नाही. आमच्या आमच्यात ही अशी फूट. संघटना कसलीच नाही. आम्ही ते इंग्रजांचे अधिराज्य कसे डळमळविणार? देशाच्या राज्यकारभारात अखेरीस आम्हाला मोठा अधिकार मिळावा येवढाच आमचा उद्देश. झालीच तर होमरूल सारखी म्हणजे स्वतंत्र पण संयुक्त अशा प्रांतिक सरकारांची मिळून

एकादी संघटना होईल. पण यालाहि झाले तरी काही पिढ्या जाव्या लागतील. प्रत्यक्ष आजचा सवाल म्हणजे तर सरकाराला काही दडपण काही खरा धाक वाटावा इतक्या-पुरता आहे. रशियातील नोकरशाही किती वाईट याचे वर्णन तुम्ही केले ते ठीक आहे. पण ती नोकरशाही देखील रशियन लोकांचीच आहे. रशिया हा आपला देश आहे त्याचा दर्जा मान्यता वाढावी व त्याची भरभराट व्हावी असेच तिला वाटते. उलट हिंदुस्थानातील नोकरशाही पहा. ती जुलमी तर आहेच. तिचा सगळा कारभार दूरच्या आपल्या देशाच्या फायद्याकरिता चालला आहे. या देशाचे सर्वस्व वेचावे आणि या देशाचे तोंडहि ज्यानी पाहिले नाही अशा लोकांची धन करावी असा तिचा हा सगळा कारभार आहे. या कारभारात आम्हाला कोठेच स्थान नाही. कनिष्ठ दर्जाच्या जागा तेवढ्याच आमच्या. म्हणून सरकारवर दडपण घालावे त्याना थोडे चेपून पाडावे असे आम्हाला वाटते. ते कसे घडून येते हा प्रश्न आहे. आणि मवाळ व जहाल यांच्यातील भेद या प्रश्नाचे उत्तर देतानाच काय तो पडतो. मवाळानाहि इंग्रज लोकावर येथे वजन पाडू व युक्तिवादने मन वळवू अशी फारशी आशा नाही. पण त्यांची भिस्त ज्या इंग्लंडवर तेथे तरी आम्हाला कोण विचारता? तेथे एकालाहि हिंदुस्थान कशाशी खातात हे माहीत नाही. हिंदुस्थानचा विषय काढून आपापसात भांडू नये असा त्यांचा कटच होऊन राहिलेला. म्हणून निराश होऊन आम्ही जहालानी निराळ्या मार्गाचा अवलंब करण्याचे ठरविले आहे. हा केवळ स्वभावाचा भेद आहे. तरुण लोक सर्व आमचे बाजूचे आहेत आणि स्वावलंबन हेच आमचे ब्रीदवाक्य राहणार. मग त्याकरिता काहीहि सोसावे लागो. हिंदी लोकांच्या हिताकरिता आम्ही निर्वाणपदावर उभे राहण्याची तयारी केलेली आहे. तीनचार हजार लोकाना तुरुंगात घालताना सरकारला विचार करावा लागेल. जड जाईल. आमच्या बहिष्कारात कोणा देशबांधवावर जुलूम नाही. सत्याग्रहातहि दडपशाहीच्या कायद्यापुरताच कटाक्ष आहे. इंग्रजांच्या व्यापाराला थोडा धक्का बसावा सरकारला थोडी अडचण वाटावी म्हणजे आमच्याकडे इंग्लंड थोडे डोळे उघडून पाहील. आमच्यात आज पूर्ण एकी न झाली तरी पुढे मागे आम्हाला दडपून ठेवणाऱ्या या परकी सत्तेमुळेच सर्व एक होऊ.” हे टिळकानी नेमस्तपणाने ढोंग केले असे कित्येकाना वाटेल. पण ते जर किंचित् खरे असेल तर पूर्ण स्वराज्य केव्हा मिळावे या काळाविषयी टिळक बोलले तितक्या-पुरतेच ते कदाचित् असेल. पण पुण्यास शिवाजीउत्सवात किंवा कलकत्त्यास कॉलेज स्केअरमध्ये विद्यार्थ्यांना उद्देशून टिळक बोलले त्यातहि याहून काही वेगळे नव्हते.

टिळकांचा निरोप घेऊन मी सिंगडावरून खाली येण्याला निघालो तेव्हा किल्ल्याच्या त्या काळ्या कमिन्न व जुनाट तटबंदीच्या अगदी सीमेपर्यंत ते मला पोचविण्यास आले होते. जहाल लोकांचे टिळकांवर व्यक्तिशः नेहमी इतके प्रेम का? ते त्यांच्यावर काय मोहनी टाकू शकतात? हे मला आता कळून आले. आणि ते मर्म दुसरे तिसरे काही नाही. तर हेच की त्यांच्या स्वभावात चलबिचल नाही. करू की न करू, करू की न करूं असे नाही. केले पण अर्धवट काही तरी केले असेहि

नाही. समरांगण हे त्यांना आनंदभुवन वाटते. आणि स्वतःला केव्हा कशाने काही घात होईल इजा पोचेल असला भीतीचा विचार त्यांच्या मनात कधीहि येत नाही. त्याग किंवा दुःख या बाबतीत हा मनुष्य नुसता बेभान आहे. पण नुसत्या येवढ्या गुणाने का समाज कोणाला वश होत असतो ? हे वर सांगितलेले गुण तर टिळकात आहेतच. पण त्यांच्या जोडीला टिळकांच्या अंगी दुसरेहि गुण आहेत. खेड्यातल्या अगदी दरिद्री हीनदीनार्थीत सर्वांचा परिचय ते करतात व परामर्श घेतात. धर्मश्रद्धा सामाजिक चालीरीति या बाबतीत जनतेला जे जे मनाने परमप्रिय त्या सर्वांचे ते सतत सुसंगत समर्थन करतात. इतके गुण अंगी असल्यावर लोकावर त्यांचे वजन पडावे त्यांना लोकप्रियता लाभवी यात आश्चर्य ते कसले ?

असे. अशा रीतीने आमची ही मुलाखत झाली. मी मागे वळून पाहिले तो टिळक अजून डोंगरावर उभेच आहेत. मराठे व मुसलमान या दोघानी आपापल्या परीने भोगलेल्या राज्यांची आठवण करून देणारे पण आता मोडकळीस आलेले तट बुरूज बालेकिले यांचे त्यांच्याभोवती वेष्टण आहे. आणि दुसरीकडे पाहोव तो आमचे रंगेल खेळाडू गोरे शिपाई, ज्यांना सगळ्याच हिंदी गोष्टींची थड्या वाटते व जे त्याचा विनोद करतात, ते दिवसाचे आपले काम संपवून आपल्या दुर्बिणी आपली हत्यारे गवसणीत घालीत आहेत आणि रात्रीच्या विश्रांतीकरिता डोंगरातील निवांत स्थळांचा आश्रय करीत आहेत असे मला दिसले.

परीशिष्ट २

टिळकांचे शिवाजीउत्सवांतील व्याख्यान

ता० २५ जून १९०७ रोजी पुणे येथे श्रीविठ्ठलमंदिरात शिवराज्याभिषेकोत्सव झाला त्याच्या शेवटच्या दिवशी अध्यक्ष या नात्याने लो० टिळक यानी समारोपादाखल भाषण केले ते असेः—

यंदाचा उत्सव १४ वा म्हणून सांगण्यात आला, पण खरा १४ चा उत्सव होण्यास अद्याप तीन वर्षे अवधि आहे. १८९६ साली हा उत्सव येथे प्रथम सुरू झाला व त्याच्या पुढच्याच वर्षी त्यावर संकटे आली. तथापि त्यातूनहि तो पार पडून टिकला आहे. त्याच्या पुढच्या साली त्यावर पुनः किटाळ येईलसे वाटत होते. परंतु त्यातूनहि तो निर्विघ्नपणे पार पडला याबद्दल परमेश्वराचे आभार मानिले पाहिजेत. हल्लीचा काळ अस्वस्थतेचा आहे, तेव्हां येथेहि अस्वस्थता होते की काय व न झाल्यास करता येईल की काय अशी कित्येकांची तयारी होती. पण कोणत्याहि प्रकारची गडबड न होता हा उत्सव पार पडला ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट होय. माझे असे म्हणणे नाही की दंगा धोपा मोडण्याची सरकारी अधिका-

यानी तयारी करू नये. उलट हे त्यांचे कर्तव्यच आहे. पण त्यांचे चुकते आहे ते हे की अशा प्रसंगी दंगेधोपे करण्याकरिताच आम्ही जमतो असे ते मानतात. तीन दिवसात येथे काय झाले ? तर प्रधान यानी सद्यःस्थितीसंबंधाचे काही विचार आपल्यापुढे मांडले. दुसऱ्या दिवशी माझे मित्र शिवरामपंत परांजपे यानी राजा व प्रजा यांच्या परस्परसंबंधाच्या पाश्चात्य कल्पना—विशेषतः यांच्यामधील मूळ करा-राची कल्पना—फ्रेटो पासून रसोपर्यंत कशी वाढत गेली हे सांगितले. व भागवत यानी शिवाजीची सेनानी मुत्सद्दी लोकनायक या दृष्टीने काय योग्यता होती हे आपणाला कळविले. आज खाडिलकर यानी शिवाजीच्या वेळच्या मुत्सद्यांचे गुणवर्णन करून शिवाजीचा व त्यांचा अंतिम हेतूत काय फरक होता हे सांगितले. यात लपवण्यासारखे ते काय ? व ही भाषणे लिहून घेण्याला पोलीसाचे येथे १५ रिपोर्टर तरी कशाला पाहिजेत ? ते आले म्हणून आम्ही काही भीत नाही. फार लांब कशाला कलेक्टर किंवा गव्हर्नर ऐकायला येतील तर मी चांगलेच म्हणेन. आमच्या देशात असल्या उत्सवाने जागृति करण्याचा आमचा हेतु आहे. आणि हा हेतु आम्ही काही लपवून ठेवू इच्छित नाही. आम्हाला जे काही बोलवायचे ते आम्ही उघड उघड बोलतो. इंग्रजी साम्राज्यात इतर नागरिकांस जे हक्क आहेत ते आम्हास प्राप्त व्हावे एवढ्याकरिता आमची ही चळवळ आहे. ते हक्क आम्ही मिळवू तेव्हाच स्वस्थ बसू. आम्हास जे काही पाहिजे आहे आणि आम्ही जे काही मागतो ते हेच. यात चोरी कसची ? आमच्या देशात काही आम्ही चोर नाही. जे काही आम्ही बोलतो ते सरकारला कळण्याकरिता मुद्दामच आम्ही बोलतो. आणि त्यांना ऐकावयाचेच असेल तर घरी दारी दुसऱ्या कोठेहि ते सांगण्याला आम्ही तयार आहो. मी स्पष्ट सांगतो की—देवासमोर सांगतो मग साहेबासमोर तर सांगेनच—दंगाधोपा करण्याचा आमचा बिलकुल हेतू नाही. मग हा एवढा रिपोर्टरचा खटाटोप कशाला ? व असल्या बातभ्या मिळविण्याकरिता २ लाख रुपये खर्चून जादा पोलीस ठेवण्यात तरी काय हशील ? गरीब लोकांकडून कराच्या रूपाने घेतलेल्या पैशाचा माझ्या मते हा अपव्यय आहे. एवढ्या पैशात एखादी धंदेशिक्षणाची शाळा काढली तर त्याचा पुष्कळ चांगला उपयोग होईल. बंड करावयास अवश्य लागणारा दारूगोळा बंदुका पैसा वगैरे सामुग्री आमच्या जवळ नाही, आणि सरकारापाशी एका तासात हजार गोळ्या बाहेर पडणाऱ्या मशीनगनसारखी अनेक यंत्रे आहेत हे आम्हांला माहित नाही काय ? कॉलेजात शिकून जे बी. ए. एम्. ए. एल्एल् बी. झाले त्यांना काय एवढे समजत नाही ? बरे, आम्ही जे बोलतो तेहि काही गुप्त बोलत नाही. घरी दारी वर्तमानपत्रात हेच सांगतो. मग हे डिटेक्टिव कशाला ? सरकारला आमचे ऐकायचेच असेल—आणि त्यांनी ते ऐकावे म्हणून आम्ही बोलतो—तर मग सरकारी अधिकाऱ्यांनी येथे येऊन खुशाल ऐकावे. पण याना ऐकायचे आहे कोठे ? वक्त्याला एखाद्या शब्दात पकडून कैदेत कसा घालता येईल—फासात कसा अडकविता येईल—याकरिता हे डिटेक्टिव आहेत. राजाप्रमाणे आम्हाला जरी चार

किंवा डिटेक्टिव ठेवता न आले तरी एवढे खूप समजा की परमेश्वर हा सर्वात मोठा डिटेक्टिव आहे आणि तो सारे पहात आहे !

मोर्ले म्हणतात सुशिक्षित लोक आमचे शत्रू. का ? तर राजकीय बाबतीत ते आमच्या विरुद्ध चळवळ करतात म्हणून. आडाणी लोकांचे या सुशिक्षितास पाठ-बळ नाही. अशीहि मोर्ले साहेबानी कोटी केली आहे. जणू काय अडाणी लोकाना देखील या गोष्टीचे ज्ञान असलेच पाहिजे. बरे याना सरकार शिकवील म्हणावे तर तेहि नाही. मोर्लेच्या मते आम्हास मिळालेल्या शिक्षणामुळे आम्ही त्यांचे शत्रू बनलो आहो ! आम्हास ज्ञान मिळाले नसते तर आम्ही काही त्यांचे शत्रू झालो नसतो. आणि मग आमची गणना अडाणी वर्गाबरोबर मित्रातच झाली असती ! सारांश आम्ही शत्रू नव्हे तर आमच्यामधील ज्ञान हे सरकारचे शत्रू आहे. अँडमला ज्ञान मिळाले—त्याने ज्ञानाचे फळ चाखले—म्हणून तो परमेश्वराचा शत्रू झाला. आम्हास ज्ञान प्राप्त झाले ह्याणून आम्ही सरकारचे शत्रू. अर्थात सरकार हे ज्ञानाचे शत्रू झाले आणि ज्ञानाचे शत्रू कोण असतात हे आपल्याला माहीतच आहे ! मी आता सांगितलेच आहे की आम्हाला काही दंगाघोषा करावयाचा नाही. शिवाजी उत्सवापासून आम्हास जे काय शिकावयाचे ते निराळेच आहे. शिवाजीने ज्या उपायांचे अवलंबन केले तेच उपाय सद्यस्थितीत पुनः अमलात आणा असे कोणी म्हणत नाही. पण ज्या बुद्धीने ते उपाय तेव्हा शोधून काढले तशा प्रकारची बुद्धि तशा प्रकारचा उत्साह धैर्य आमच्या अंतःकरणात नेहमी उत्पन्न करण्याकरिता हे उत्सव आहेत. अशा प्रसंगी कोणीहि कुबुद्धीने येथे येऊन बोलत नाही. रिपोर्टरानी आमची भाषणे खुशाल उतरून घ्यावी. आम्ही काही त्यास भीत नाही. माझे ह्याणणे एवढेच आहे की सगळे उतरून घ्या. किंबहुना रिपोर्ट मजबूत आणाल तर मीहि तो दुरुस्त करून देईन. आम्हाला तरी सरकारास आम्ही काय ह्याणतो ते कळवावयाचेच आहे. कोणीहि असे म्हणत नाही की बेकायदेशीर मार्गांचे अवलंबन करावयाचे. दुर्दैवाने सरकाराच्या वर्तनामुळे बेकायदेशीर मार्ग स्वीकारण्याची वेळ आली तर पुढच्या पुढे पाहता येईल. सध्या काही ती वेळ नाही आणि तसा कोणाचा हेतूहि नाही. अशा वेळी कायदेशीर चळवळ बेकायदेशीर ठरवून लाला लजपतरायासारख्या पुरुषास ब्रह्मदेशात पाठविणे हे गैरशिस्त होय. आणि मोर्ले सारख्यानी त्यास संमति द्यावी यासारखे इंग्रजी राज्यास माझ्या मते दुसरे कोणतेहि अपायकारक नाही. मोर्ले हे पंडित आहेत नाही कसे म्हणावे ! त्यांचे ग्रंथच तशी साक्ष देतात. पण पंडित निराळे व मुत्सद्दी निराळे ! मुत्सद्दी हा पंडित असावा लागत नाही व प्रत्येक पंडित मुत्सद्दी असतोच असे नाही ! मोर्लेसाहेबांवरून काशीच्या पंडितांची मला आठवण होते. हे भले जाडे विद्वान्. कोणी नैय्यायिक तर कोणी वैय्याकरणी. पण प्रिन्स ऑफ वेल्स आले तेव्हा ह्यानीच सरस्वतीची मूर्ति त्यास अर्पण केली. लक्ष्मी गेलीच होती आणि सरस्वतीहि देऊन टाकली ! मोर्लेसाहेबांची गोष्ट अशातलीच आहे. त्यांना भिकारी सुशिक्षितांची

काय पर्वा? ते म्हणतात की राजेरजवाड्यांचा वर्ग सरकारच्या बाजूचा आहे-बरोबर आहे. कारण नाही तर त्याचे राज्य जाईल. इंग्रजी जाहीरनाम्यापेक्षा राजकीय सभा बंद करण्याकरिता काकणभर जास्त कडक जाहीरनामा कोल्हापूर दरबारकडून निघाला त्यातील बीज तरी हेच. व्यापारी वर्ग सरकारच्याच बाजूचा. कारण त्याचा बहुतेक व्यापार विलायती मालाचा. अधिकारीवर्ग जाणून बुजून सरकारने नेमलेला. तेव्हा तो सरकारच्या बाजूला असावयाचाच. कुळंबी माळी! त्यांना तर काही समजत नाही. पण ते आमचेच असले पाहिजेत. कारण आम्ही त्यांचे राजे! मोलेंसोहबांची ही कोटी परवा लोगनसोहबांनी कायदेकौन्सिलात सांगून आपण द्वाने अधिकारीवर्ग शेतकऱ्यांचे मित्र आणि पुढे बसलेले लोकनियुक्त सभासद केवळ सावकाराचे मित्र असे चापून विधान केले. कुळंब्यांना किंवा शेतकऱ्यांना काही कळतच नाही. तेव्हा त्यांच्या संबंधाने या अधिकाऱ्यांनी वाटल ते बोलावे. असो, अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानातील लोकांचे वर्गीकरण करून त्यांच्या सुखाकरिता इंग्रजी राज्यपद्धति आकल्पांत-त्यांची दृष्टि पोहोचते तोपर्यंत—चालावी असे मोलेंसोहबांनी म्हटले आहे. राहता राहता सुशिक्षितांचा वर्ग राहिला. त्यास मोलें यानी शत्रू म्हणून खड्यासारखे निवडून काढले आहे. ते म्हणतात की शिक्षणाने हा वर्ग असंतुष्ट होऊन राज्यकारभारात आपल्याला घ्या अशी मागणी करील असे पूर्वीच भाकित झाले होते. पण हा वर्ग राज्यकारभारास लायक नसून केवळ पोटासाठी ह्याची धडपड चालू आहे. सुशिक्षित वर्ग गरीब आहे हे मलाहि मान्य आहे. लक्ष्मी आणि सरस्वती क्वचितच एकत्र वास करितात. परंतु आम्ही गरीब म्हणून आमची अशी उपेक्षा करणे मात्र बरोबर नाही. आमच्या जवळ ज्ञान आहे आणि ज्ञान केव्हाहि गरीब असते. वर मोलें यानी सांगितलेले लोक आज आम्हाला अनुकूल नसतील, पण पुढे मागे आम्ही त्यांना आमच्यात ओढू. राजकीय चळवळ करणारापाशी संपत्तीच असली पाहिजे असे नाही. रशिया जर्मनी वगैरे देशात चळवळ करणारे लोक गरीबच आहेत. आणि आमच्या देशातील उदाहरण पाहिजे असल्यास चाणक्याचे आहे. त्याला श्राद्धाचे आमंत्रण होते व तेथे अग्रस्थान मिळाले नाही ह्मणून तो अपमान सहन न करता 'नंदाचा उच्छेद करीन तेव्हाच शेंडी बांधीन' अशी त्याने प्रतिज्ञा केली. आणि ती शेवटासहि नेली! सारांश भिकारी म्हणून आमचा तिरस्कार करणे योग्य नाही. मोलेंहि एकदा गरीबच होते. मोलें-सारखी शहाणी शहाणी माणसे जेव्हा अशा चुका करतात तेव्हा क्रांतीची वेळ जवळ आली म्हणून समजावे. मोलें देतील देतील असे कित्येकास वाटत होते. पण काही नाही. परक्याशी विरोध आला असता कौरव पांडव मिळून जसे १०५ तसे हिंदुस्थानचा प्रश्न निघाला असता कॉन्सव्हेटिव्ह आणि लिबरल १०५ आहेत. बाल्फोरने विचारावे आणि मोलेंने उत्तर द्यावे. हा गुरुशिष्यसंवाद! यापासून काही एक निष्पन्न व्हावयाचे नाही. आम्हास जे हक्क मिळवावयाचे आहेत ते आम्ही स्वतःच्याच प्रयत्नाने मिळविले पाहिजेत. आणि या सर्व कार्याची जबाबदारी तरुण

पिढीवर आहे. त्यानी धैर्याने नेटाने कायदेशीर रीतीने व इतिहासाला धरून त्यानी प्रयत्न केला पाहिजे.

शिवरामपंत परांजपे यानी राजा व प्रजा यामधील संबंध करारावर रचल्याची कल्पना आपणाला सांगितली व दामले यानी १८५८ सालचा जाहीरनामा हा आमच्याकडे तशा प्रकारचा करारनामा आहे असे झटले. पण माझ्या मते हा करार नाही तर लोकाना तेवढ्यापुरते शांत करण्याकरिता काढलेला एक मुत्सदीपणाचा लेख आहे—ही एक प्रकारची फसवणूक आहे. बलिष्ठ व निर्बल यांच्यात करार होत नाही. त्याला दोन्ही समानबल पाहिजेत. अधिकारी आणि प्रजा यांच्यात करार कसला ? प्रजा शिरजोर झाली झणजे कराराची सबब पुढे करून त्याच्या जोरावर राजाशी भांडावयाचे ही पाश्चिमात्यांची एक शकल किंवा कल्पना आहे. व राज्यव्यवस्थेचा पाया व्यावहारिक तत्वावर रचण्याचा तिकडील विद्वान् लोक प्रयत्न करीत असल्यामुळे ती निघाली आहे. पण आम्हाला तेवढ्यामुळे समाजरचनेची आमची जुनी धार्मिक कल्पना सोडून देण्यास नको. राजा देव आहे. हो आहे. नाही कोण म्हणतो ? पण प्रजा कोण ? देवच. अर्थात प्रजादेवाने राजादेवतेचा जुलूम सोसलाच पाहिजे असे अनुमान यापासून निघत नाही. ज्या मनूने “महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति” असे राजाचे गौरव सांगितले त्यानेच राजाच्या पाठीमागे राजधर्म लावून देऊन ते धर्म त्याने न पाळले तर तो नरकात जाईल असे स्पष्ट म्हटले आहे ! हे धर्म किंवा कायदे बदलण्याचे हल्लीच्या प्रमाणे राजाच्या हातात नसे. ऋषि ते धर्म सांगत व राजास ते पाळावे लागत. मनु सांगतो की (लाला लजपतरायाप्रमाणे) शिक्षस पात्र नसलेल्या गृहस्थास जर राजा शिक्षा करील किंवा शिक्षस पात्र असणारास सोडून देईल तर तो ‘अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति’ म्हणजे नरकास जाईल. राजा देव झाला म्हणून त्याने वाटेल तो अन्याय करावा असे आमच्या शास्त्रात कोठेहि सांगितले नाही. उलट तो जेव्हा अन्याय करू लागतो तेव्हा देवाचा दुसरा अवतार होतो. या दोन देवांचा झगडा होतो आणि पहिला देव जाऊन त्याच्या जागी दुसरा देव येतो. परशुराम व राम दोन्ही विष्णूंचेच अवतार. पण काय झाले ? परशुरामाला रामापुढे माघार घ्यावी लागली. आणि त्याच्या तोंडातून ज्योत निघून ती रामाच्या तोंडात गेली. मग परशुराम मनुष्यच राहिला. सारांश राजा देव आहे असे मानले तरी तेवढ्याने जुलुमाचे आणि अन्यायाचे समर्थन होत नाही. अन्याय करणारा देव असुर होता आणि दुसरा देव त्याच्या जागी येऊन त्याला काढून टाकले हे लक्षात ठेवले झणजे ‘ना विष्णुः पृथिवीपतिः’ या तत्वात कोठे न्यून रहात नाही.

शिवाजीला काही लॉक हूकर हॉन्स यांची नावे अगर कराराची कल्पना माहीत नव्हती. त्याची समजूत आमच्या धर्मात किंवा वेदांतात सांगितल्याप्रमाणेच होती. मात्र तो वेदांत कसा व कोठे लावायचा हे त्याला चांगले कळत होते. माझ्यासमोर हे हरदास आहेत. ते सांगतात की एका गृहस्थाच्या घरी एक पाहुणा आला. त्याने

आपले गाठोडे घरधन्यापाशी ठेविले. आणि जाताना आपल्या बरोबर घरधन्याचेहि गाठोडे घेऊन चालला. का ? तर परब्रह्म परब्रह्माला घेऊन चालले. अशा गृहस्थाच्या पाठीत एक भले मोठे परब्रह्म—लाकूड घालणे हाच खरा वेदांत होय ! वेदांत ठीक आहे. तो लावावयास मात्र शिकले पाहिजे. राजा जर ब्रह्म आहे तर आम्ही तरी कोठे माया आहो! आम्हीहि ब्रह्मच. श्रीकृष्णाला हा वेदांत तर बरोबर माहीत होता व म्हणूनच त्याने अर्जुनास युद्ध करावयास सांगितले. सारांश राजा जर आपले धर्म सोडून कोणतेहि कृत्य करील तर आमच्या जुन्या धर्माप्रमाणेहि त्या चुकीचे त्यास प्रायश्चित्त भोगावे लागेल. मि. मोलें यानी जी मोठी चूक केली ती ही की त्यानी लाल लजपतरायासारख्या पुरुषास विनाकारण हद्दपार करण्याला संमति दिली. पण याला भिऊन आता काय होणार ? देशकार्यासाठी अनेक संकटे सोसण्यास आम्ही तयार असले पाहिजे. रक्तपातशून्य क्रांति (bloodless Revolution) हे शब्द आहेत. रणांगणावर रक्तपात होण्याचा त्यात समावेश न झाला तरी तुरुंगाची किंवा हद्दपारीची शिक्षा त्यात येत नाही असे समजू नका. तुरुंगात टाकतील एक दोन वर्षे ठेवतील सोडून देतील. तितक्या अवधीत हत्त्याच्याचे पोंड दोन पोंड वजनहि घादेल. पण याची फिकिर करून आता उपयोग नाही. ही संकटे सोसण्यास आम्ही तयार असले पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाही व कार्यसिद्धीहि व्हावयाची नाही. लक्षात ठेवा की शिवाजी महाराजाना देखील कैदी व्हावे लागले उपाशी राहावे लागले आणि कष्ट सोसावे लागले. निव्वळ युक्तिवादाने या गोष्टी सिद्ध व्हावयाच्या नाहीत. स्वार्थ व युक्ति यांच्या तंट्यांत स्वार्थ युक्तीला मारतो. आम्हाला आमचा स्वार्थ साधावयाचा आहे. आणि सरकाराच्या अधिकारीवर्गाला त्यांचा स्वार्थ साधावयाचा आहे. सरकार म्हणजे येथील अधिकारीवर्ग इंग्लंडचे लोक नव्हत. कारण विलायतेतील एका मजुराला तुम्ही जाऊन विचारा तर तो साफ असे सांगेल की मला याच्याशी काय करावयाचे आहे ? हा स्वार्थाचा तंटा आहे. आणि यात निश्चयाने य धैर्याने संकटातून पार पडू अशा बुद्धीने जर वागल तरच तुम्हास यश येईल. याकरिता स्वदेशी चळवळ बहिष्कार हे उपाय प्रधान यानी सांगितलेच आहेत. इंग्रजांच्या अंगावर हात टाकण्याची आम्हास मुळीच जरूर नाही. आमचा हात त्यांच्या खाशावर पडला म्हणजे बस आहे. हे राज्य आज आमच्या मदतीनेच चाललेले आहे. वरच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा जरी हुकूम झाला तरी आगगाडी तारयंत्र मुलकी दिवाणी वगैरे खात्याचे कच्चे काम सर्व आम्हीच चालवितो. १५ रुपयावर काही युरोपियन कारकून येत नाही. ते आम्हीच असणार व आमच्या मदतीखेरीज हे गाडे चालावयाचे नाही. या परिस्थितीचा विचार करून यातूनच आम्हास काही तरी मार्ग काढला पाहिजे. नाहीतर जगात तोंड दाखविण्यास जागा नाही. आजच इतर राष्ट्रे आम्हाला हंसत आहेत. युक्तीचा पगडा स्वार्थावर बसण्यास दृढनिश्चयाचे आणि स्वार्थत्यागाचे पूर्ण बल पाहिजे. आमच्या भागण्या आमचे हेतु गैरकायदेशीर नाहीत गैरसनदशीर

नाहीत. इतिहासाच्या विरुद्ध नाहीत. मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध नाहीत आणि देवाच्या आज्ञेच्याहि विरुद्ध नाहीत. याला जे आडवे येतील त्यानी आमचा मार्ग काही वेळ अडवला तरी तो त्यांना पुढे मोकळा करून द्यावा लागेल. एक लाला लजपतराय कैदेत गेले म्हणून काय झाले? त्यांच्या जागी दुसरे पन्नास लाला तयार झाले पाहिजेत. एक सिव्हिलियन गेला तर त्याच्यापेक्षा बरचढ दुसरा सिव्हिलियन त्याच्या जागी येतो. आम्हीहि हेच तत्त्व पाळले पाहिजे. लाला लजपतराय यांना केव्हाच सोडणार नाहीत असे नाही. पण आज अर्ज करून काही ते सुटत नाही. पंजाबात जे खटले चालले आहेत ते कशाकरिता? तुम्ही भ्यावे हणून. आणि तुम्ही भ्याला म्हणजे त्यांचे काम झाले. मग ते लाला लजपतराय यास सोडून देतील. पण हा काही त्यास सोडण्याचा खरा मार्ग नव्हे. त्यांच्यावर जुलूम झाला याबद्दल जर आम्हास खरोखर वाईट वाटत असेल तर म्युनिसिपालिटीच्यासारखी सरकारची फुकट कामे तरी करावयास आम्ही नाकबूल व्हावयास पाहिजे होते. ते न करता आम्ही राजनिष्ठ म्हणून जाहीरनामा काढून नगरा वाजविण्यात काय इशाले? याचा खरा अर्थ न कळण्याइतके सरकार काही वेडे नाही. ते आमच्या-पेक्षा शहाणे आहे शतपट शहाणे आहे आणि म्हणूनच आमच्यावर राज्य करीत आहे. त्यांना चकविण्याइतके आम्ही जेव्हा शहाणे होऊ तेव्हा त्यांचे राज्य राहणार नाही. तात्पर्य आम्ही राजनिष्ठ आहो म्हणून टिमकी वाजविण्यात काही अर्थ नाही. आम्ही स्पष्ट सांगतो की अमुक अमुक हक्क आम्हाला पाहिजे आहेत. आमचे म्हणणे आम्ही उघड बोलतो व वर्तमानपत्रातून लिहितो. पोलीस रिपोर्टानी ते खुशाल लिहून घ्यावे. मला त्यांचे विरुद्ध बोलवण्याचे नाही. ते बिचारे आपल्या पोटाचे नोकर आहे. आम्हालाहि पोट आहे हणून आम्ही हक्क मागतो. 'आमच्या पोटाला पाहिजे' असे न म्हणणारी प्रजा राजाला तरी कशी मिळणार आणि प्रजा नाही हणजे तो राजा तरी कोणाचा होणार?

असो. शेवटी महाराष्ट्राच्या इतिहासासंबंधाने प्रसिद्ध झालेल्या दोन लेखा-बद्दल मला दोन शब्द सांगावयाचे आहेत. पहिला लेख व्हिन्सेंट रिमथ यांचा. या ग्रहस्थानी ख्रिस्ती शकापूर्वी व पुढे ६०० मिळून १२०० वर्षांचा हिंदुस्थानचा इतिहास ताम्रपट वगैरे आधारावरून लिहिला आहे व तो वाचनीय झालेला आहे. पण मराठ्यांच्या इतिहासाचे ताम्रपट नसल्यामुळे म्हणा, किंवा त्यांचा इतिहास न वाचल्यामुळे म्हणा, मराठे मुत्सद्दी व योद्धे यांच्यासंबंधाने 'लुटान्यांची टोळी' असे जे यांनी "ईस्ट व वेस्ट" मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या निबंधात वर्णन दिले आहे ते निराधार व चुकीचे आहे. भागवत व खाडिलकर यांच्या भाषणावरून ही गोष्ट आपल्या लक्षात आलीच असेल. दुसरा लेख किंकेड साहेबांचा. यात त्यांनी पेशवाईचे चांगले वर्णन केले आहे. पण पेशवाई बुडाल्याची जी कारणे सांगितली आहेत ती बरोबर नाहीत. पेशव्यांनी शाहूचे राज्य बळकाविले म्हणून पुढे त्यांचा वचक न राहून त्यांचे राज्य गेले असे म्हणण्यात काही

अर्थ नाही. कोठेहि झाले तरी एकाच कुळात १०--१५ कर्तबगारीची माणसे एका पुढे एक निपजत नाहीत. करिता राज्य अविच्छिन्न चालण्यास राजसत्ता एका कुळाच्या ताब्यात न ठेवता प्रजेच्या पुढाऱ्यांच्या हातात असली पाहिजे. हे तत्त्व इकडे चालू नव्हते म्हणून इकडील बादशहा ४१२ पिढ्यातच डबघाईस येत असे माझे मत आहे. इल्ली तरी आम्ही राजकर्त्याजवळ हेच मागत आहो.

परिशिष्ट ३

१९०७ मधील निवडक पत्रे

(१) किंकेड साहेबांचे टिळकाना पत्र

पुणे १८ मार्च १९०७

ता. १५ रोजी तुम्हाला भेटतो म्हणून पत्र लिहून ठरवूनहि मी भेटलो नाही याबद्दल तुमची माफी मागतो. पण मला थंडी बाधून खोकला झाला होता म्हणून मी भेटू शकलो नाही. पुढच्या खेपेस तुम्ही पुण्यास परत याल तेव्हा आपण भेटू व शांताबा यांच्या विवाहासंबंधाने बोलू. तुम्ही या विवाहाच्या बाबतीत जी स्वतःपत करीत आहात व श्रम घेत आहात त्याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. हे लग्न म्हणजे माझ्या डोक्यावर एक मोठी जबाबदारीच आहे. म्हणून तुम्ही ते ठरवून मला काळजीतून मुक्त केलेत आणि माझा सर्व त्रास वाचविलात याबद्दल मी तुमचा निरंतर ऋणीच राहीन.

(२) टिळकांचे कळकराना पत्र

सिंहगड २३ एप्रिल १९०७

रंगारेड्डी यांच्या व्याख्यानाला मला येता येत नाही याबद्दल वार्डेट वाटते असे त्यांना कळवा. सुरत येथील परिषदेसंबंधाने तुम्ही वादात विनाकारण पडला. एकटे विजापूरकरच होते ते बरे होते. तेथील ठरावासंबंधाने तुमचे मत मला पसंत नाही. फेरोजशाहा मेथा यांनी तुम्हा लोकापेक्षा अधिक चलाखी दाखविली खरी. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचा शिक्षणविषयक ठराव सुरतेस पुनः प्रस्थापित

होणे जरूर होते. त्याविषयी आग्रह धरला असता तर बखेडा होण्याचा प्रसंग आला असता असे वाटत नाही. माझी प्रकृति मे अखेर सुधारेल असे वाटते.

(३) मुंबई गव्हर्नरचे प्रायव्हेट सेक्रेटरीचे टिळकानां पत्र

मुंबई १४ जुलै १९०७

तुमचे पत्र पावले. तुम्ही क्षणता तेच बरोबर आहे. ओरिएंटल ट्रान्स-लेटरकडून भाषांतर आले ते चुकीचे होते. गव्हर्नर साहेबांच्या भाषणाचा रिपोर्ट केसरीत आला आहे तोच बरोबर आहे. ही गोष्ट मी ओरिएंटल ट्रान्सलेटरच्या नजरेस आणतो.

(गव्हर्नर साहेबांचे हे भाषण शाळाना मदत करण्यासंबंधाचे होते.)

(४) भाजेकर यांचे केळकराना पत्र

मुंबई १२ सप्टेंबर १९०७

शिशुसंरक्षण संस्थेविषयी टिळकांची समजूत बरोबर झाली आहे असे वाटत नाही. रमाबाईंच्या सदनासारखी ही संस्था मिशनरी नाही. मध्यवर्तीकचेरी मुंबईस आहे व केवळ भूतदया हेच तिच्या कामाचे तत्त्व आहे. आझी पाच हजार रुपये जमविले आहेत. एकहि मुलगी मिशनऱ्यांच्या हाती दिली जाणार नाही. निरनिराळ्या जातीची अनाथगृहे असतील तिकडेच त्या त्या धर्माची मुले पाठविली जातील. अनाथगृहात कोणत्याहि विशेष धर्माचे शिक्षण दिले जाणार नाही. विल्किन्सन शिंदे व मी या तिघांच्याच हाती सर्व पत्रव्यवहार आहे. आहेत याहून अधिकहि सेक्रेटरी नेमण्यास हरकत नाही. केवळ मुरळ्यांचा हा प्रश्न नाही. सर्व मुलांकरिता हे गृह आहे. बळवंतरावांची कोणी तरी भलतीच समजूत करून दिली असावी असे वाटते.

(५) डॉ. भालचंद्र यांचे केळकराना पत्र

मुंबई १८ सप्टेंबर १९०७

स्वदेशी परदेशी साखरेसंबंधाने विद्याधिकारी यांच्याशी माझा पत्रव्यवहार झाला त्याची प्रत त्यांजकडून मी मागविली आहे. मजजवळ मूळचे काही कागद नाहीत. पण स्मरणाने सारांश लिहीत आहे. माझे म्हणणे असे की हाडे ही वस्तू इतकी अपवित्र मानली जाते की त्याचा चुकून स्पर्श झाला तरी विटाळ झालावा वाटतो. अर्थात् खाण्याच्या एखाद्या पदार्थाशी संलग्न अशा रीतीने त्यांचा उल्लेख झाल्यास धार्मिक भावना दुखविल्या जाणार. निदान वनस्पत्याहारी हिंदूंच्या तरी दुखविल्या जाणार. म्हणून लहान मुलांच्या हाती जाणाऱ्या पुस्तकात साखरेत

हाडांचा कोळसा घालतात असले विधान नसावे. शिवाय हे विधान सर्वस्वी खरे आहे असे नाही. औद्योगिक परिषद व कलकत्ता येथील प्रदर्शन यापुढे असे सांगण्यात आले होते की प्रत्यक्ष उसापासून जी साखर तयार करतात तिच्या कामी हाडांचा कोळसा उपयोगात आणावा लागतोच असे नाही. तात्पर्य माझा मुद्दा इतकाच की हाडाच्या कोळशाविषयीचे विधान सर्वस्वी खरे नाही व ते असले तरी लहान मुलांच्या वाचण्यात ते यावेच असे नाही. निदान मी केले ते चांगल्या हेतूनेच केले. स्वदेशीच्या कार्याला विरोध करावा म्हणून केले नाही. लोकांचा बुद्धिभेद करावा असा यात हेतू नाही. पण स्वदेशीच्या समर्थनात जो युक्तिवाद करण्यात येतो तो सर्व यथान्याय असावा इतकीच माझी इच्छा.

(६) वेडरबर्न यांचे टिळकाना पत्र

लंडन ४ डिसेंबर १९०३

कॉंग्रेसचे आझी फार जुने स्नेही व हितचिंतक आहो. तिच्या कारभारात आणीबाणीची वेळ येत चालली आहे. यंदा सुरतेस काय घडते हे पाहण्याकडे तिचे मित्र व शत्रू दोघेहि डोळे लावून बसले आहेत. या कठिण प्रसंगी एकमताने व धीरोदात्त वृत्तीने सर्व गोष्टी निकालात निघाल्या तर हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळावे असे ह्मणणारे जे लोक इकडे आहेत त्यांना बळ येईल. या हेतूने आझी तिकडे एक जाहीर विनंतिपत्र घाडले आहे. तरी तुम्हाला ही खाजगी विनंति की तुम्ही सुरतेला हजर राहून प्रामाणिक मतभेदातून काही तरी सयुक्तिक तडजोड काढावी.

भाग ६

[सन १९०७]

सुरतेची राष्ट्रीय सभा

सन १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यात सुरतेस राष्ट्रीय सभा भरली ती त्या सभेच्या इतिहासातच नव्हे तर अखिल हिंदुस्थानच्या इतिहासातहि चिरस्मरणीय होऊन राहिली यात शंका नाही. तिला इतके महत्त्व येण्याचे कारण हेच की ती नेहमीच्या भाषेप्रमाणे 'भरली' असे न ह्मणता 'मोडली' असेच म्हणावे लागते. या सभेने नेमस्त व जहाल यातील दुही विकोपाला गेली. त्याचप्रमाणे त्या दोघांची राजकीय तत्त्वे खरी काय आहेत व त्यात सूक्ष्म भेद कोणता हे जगाला स्पष्टपणे कळून आले. या सभेने राष्ट्रीय विचाराला नवे वळण लावले आणि टिळकांचा पक्ष दिवसेंदिवस कसा बळावत होता हे लोकनिदर्शनाला आणले. सुरतेची राष्ट्रीय सभा हे टिळक-भारतातील एक महापर्व होय.

या सभेला निरनिराळ्या प्रांतातून लोक निघाले तेव्हा त्यांना सुरतेस काही तरी विशेष प्रकार घडणार असे खास वाटत होते. शकुनावर विश्वास ठेवणाऱ्या लोकानी शकुनवंती चाळूनाहि पाहिली असेल. किंवा प्रवासाला निघताच प्रथम समोर कोण आले ते पाहून त्याचा अर्थ बसविला असेल. राष्ट्रीय सभेला जाणे म्हणजे केवळ देशपर्यटनाला किंवा एका विशेष निमित्ताने तीर्थयात्रा करण्याला जावयाचे अशी जी समजूत तोवर सामान्यपणे असे तशी ती यंदा नव्हती हे निश्चित. प्रत्येक पक्षाच्या लोकाना आपण काही तरी विशेष कार्य करावयाला जात आहो असे वाटत होते. सुरतेस युद्ध होणार असे सर्वानाच वाटे. पण ते युद्ध नुसते तोंडाचे होणार की त्यात हातहि सामील होणार याची कल्पना निरनिराळ्या लोकानी आपापल्या स्वभावाप्रमाणे केली असेल. नेहमी चांगलेच मनात आणणाऱ्या लोकाना वाटले असेल की वादाचा फड उत्कृष्ट रंगेल आणि आयत्या वेळी बोलणाऱ्या वादभरी लोकांची चटकदार भाषणे ऐकावयास सापडतील. उलट मनात नेहमी वाईट येणाऱ्या लोकाना वाटे की सभा मोडेलच असे जरी नाही तरी थोरा मोठ्यांचा अपमान होऊन मारामारीपर्यंत मजल येईल. व्यवहारात चांगले मनात आणणारे व वाईट मनात आणणारे यांना भविष्यवादी ठरण्याचा मान बहुधा निमेषानिमेष वाटून मिळत असतो. सुरतेच्या भविष्यासंबंधाने त्या साली दुसऱ्या वर्गाला तो सर्व मान मिळाला. नेव्हिनसन यांनी आपल्या पुस्तकात या सभेवर लिहिलेल्या प्रकरणाच्या प्रारंभी असे वर्णन केले आहे की "आम्ही राष्ट्रीय सभेला निघालो तो वाटभर गुलाबाची फुलेच आमच्या अंगावर पडत होती." पण नंतर सुरतेस काही लोकांच्या अंगावर जखमातून वाहिलेल्या रक्ताची फुले उमटली.

कोणत्याहि युद्धाला पूर्वेतिहास हा असतोच. मैदानात वावटळ ही एकदम उठलेली दिसते खरी. पण हे वातचक्र रचले जाण्यापूर्वी चारी बाजूनी विरोधी वारे कसे सुटत असतात हे कोणासच कळत नाही. आणि शेवटी वावटळीने धूळ पाला पाचोळा इवेत उडून गिरक्या खाऊ लागला म्हणजे मन म्हणते “ हा काय चमत्कार ! क्षणापूर्वी काहीच दिसत नव्हते आणि हे वातचक्र एकदम कोठून उद्भवले ! ” इतिहास घडत असतो तेव्हा त्याचे पर्यवसान काय होणार हे फार थोड्याना कळते. पुष्कळ असे असतात की त्यांना समोर घडणाऱ्या गोष्टी देखील घडताहेत असे वाटत नाही !

असो. सुरतेस वावटळ उठविणाऱ्या विरोधी वाऱ्याच्या झुळका कोणीकडून कशा वाहात होत्या हे आता थोडक्यात पाहू. १९०६ साली कलकत्ता येथे राष्ट्रीय सभा झाली ती एका अर्थाने सुरतेइतकीच चिरस्मरणीय होय. या सभेचे अध्यक्ष महर्षि दादाभाई नौरोजी असून तेथे राष्ट्रीय राजकारणातील चतुःसूत्री प्रथम उच्चारण्यात आली. हे वाचकानी पूर्वीच्या एका प्रकरणात वाचलेच आहे. त्या पुढचे साल नेमस्त पक्षाने कलकत्त्यास झालेले ठराव उलथून पाडण्याच्या प्रयत्नात खर्च केले असे झणण्यास हरकत नाही. त्या वेळच्या लोकमताचा आढावा घेतला तर सामान्यतः असे दिसून येते की एक सर फेरोजशहा मेथा व बरेचसे गोपाळराव गोखले यांच्याच मनात हे ठराव बदलून घेण्याचे होते. इतर कित्येकानाहि ते बदलून घ्यावेसे मनात वाटत असेल. पण काहीनी भलेपणाने मूकवृत्ति धरली. काहीना उघड बोलण्याला धैर्य नव्हते तर काहीनी राजकारणाचा नैसर्गिक प्रवाह लक्षात घेता झाली गोष्ट ही क्रमप्राप्तच होती असे म्हणून भवितव्याशी आपल्या मनाचा मेळ घातला होता. लाला हरकिसनलाल लाला लजपतराय हे कलकत्त्याचे ठराव होते तसेच सुरतेस मंजूर करावे या मताचे होते. आणि या वेळी पंजाबात हेच काय ते दोन खरे पुढारी असल्यामुळे पंजाब प्रांताचे मत काय होते हे दिसून येते.

गंगा यमुना प्रांतात पंडित नेहरू हे राजकारणात विशेष भाग घेत नव्हते. पंडित मदन मोहन मालवीय हेच काय ते त्या प्रांताचे खरे पुढारी असून त्यांना चतुःसूत्रपैकी स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षण हे विषय मान्य होते पण बहिष्काराचा ठराव फारसा मान्य नव्हता. तथापि तंटाबखेडा होण्यापेक्षा तोहि ठराव आहे तसाच राहिल्यास हरकत नाही असेच ते झणते. नागपूर प्रांतातले जुने पुढारी सुरतेस कोणी हजरच नव्हते. व जे होते ते चतुःसूत्रीला सर्वस्वी अनुकूल असल्याचेच जगजाहीर होते. किंबहुना या चतुःसूत्रीच्या जोरावरच नागपुरास नव्या राष्ट्रीय पक्षाची प्रतिष्ठापना झाली. मद्रासच्या पुढाऱ्यांपैकी नवी पिढी ठरावाना अनुकूल पण नव्यातले जुने कृष्णस्वामी अय्यर हे बहिष्कार वगैरेना प्रतिकूल होते. खुद्द बंगालची स्थिति अशी होती की अरविंद घोष अश्विनीकुमार दत्त मोतीलाल घोष हे तर ठरावाना अनुकूल होतेच पण भूपेंद्रनाथ बोसासारखे नेमस्त पक्षपाती लोकहि ठरावाला विरोध करीत नव्हते. बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी व चौधरी मंडळी यांचा

कल टिळकापेक्षा मेथा गोखले यांजकडे अधिक. तथापि चतुःसूत्री बंगालच्या काळ-
णीच्या चळवळीतून उद्भवली होती आणि या चळवळीत बंगाल्यातील नेमस्त
लोकहि जहालांकडे आधीच झुकलेले होते. अर्थात् चतुःसूत्री कायम राहणे हे
बंगालच्या चळवळीला भूषणास्पद आणि चळवळ बंगाली लोकांच्या स्वाभिमानाला
भूषणास्पद अशी सांखळी जोडली गेली असल्यामुळे चतुःसूत्री प्रत्यक्ष उलथून
पाडण्याला मेथा याना बंगाली पुढान्यानी फारसे सहाय्य केले असते असे वाटत नाही.

बंगालच्या राजकारणी क्षेत्रात प्रथमच अवतरलेले नवीन पुढारी म्हणजे
डॉ. घोष. पण त्यांचाहि अवतार राष्ट्रीयत्वाच्या स्फूर्तीने झालेला असल्यामुळे, ते चतुः-
सूत्रीला विरुद्ध जातील असे नव्हते. आणि ते तर राष्ट्रीय सभेचे नियोजित अध्यक्ष.
डॉ. घोष याना चतुःसूत्रीपैकी राष्ट्रीय शिक्षणाचे महत्त्व इतके पटले होते की त्यानी
त्या कार्याला लाखो रुपयांची देणगी दिली होती आणि अखिल हिंदुस्थानात राष्ट्रीय
शिक्षणाचे जे महामंडळ बनले होते त्याचे ते उपाध्यक्ष होते.

राहाता राहिला मुंबई इलाखा. त्यात टिळकांचा पक्ष काय म्हणत होता हे प्रसि-
द्धच होते. नेमस्त पक्षातहि मऊ टणक असा फरक असल्याचे मेथा व गोखले यांच्या
तुलनेने दर्शविलेच आहे. अर्थात् मेथा हे टणक व गोखले त्या मानाने मऊ. याचे
कारण असे की तत्त्वतः स्वदेशीच्या बाबतीत गोखले हे मेथांच्या पुढे चार पावले
केव्हाहि होते. “ झीज सोसूनहि स्वदेशी व्रत आचरावे ” हे शब्द गोखले याना
स्वतःला फारसे अमान्य नव्हते तथापि मुंबईकर पुढान्यांच्या भिडेमुळे त्यांना ‘ झीज
सोसूनहि ’ या शब्दाना हरकत घ्यावीशी वाटे. स्वराज्याच्या ठरावासंबंधाने गोखले
हे मेथा यांच्यापुढे जाण्याचे कारण गोखले हे व्यवहारवादी असताहि हिंदी राज-
कारणाला काही ध्येय असावे असे मानीत असत. पण फेरोजशाहा मेथा असे मत
प्रतिपादन करीत की वर्षातून एक वेळ जमून झाल्या गेल्या गोष्टीबद्दल काही पसंत
म्हणून काही नापसंत म्हणून चार ठराव करावे याहून राष्ट्रीय सभेने अधिक भान-
गडीत पडू नये. बहिष्काराच्या बाबतीत गोखले हे वृत्तीने मेथा यांच्या इतकेच
प्रतिकूल. परंतु सुदैवाने गोखले यांचा मुक्काम वरिष्ठ कौन्सिलच्या बैठकीकरिता प्रति-
वर्षी कलकत्त्यास चार महिने पडे. आणि सुरेंद्रनाथ बानर्जी प्रभृतींनीहि चळवळीच्या
जोरात बहिष्काराचा उघड अंगिकार व पुरस्कार केल्यामुळे काही भीड म्हणून
काही संगतीचा गुण म्हणून गोखले याना बहिष्काराला कसून विरोध करता येणे
शक्य नव्हते. पण बंगाल्याने हे बहिष्कारव्रत आपल्यापुरते ठेवावे आपल्याबरोबर
इतर प्रांताना त्यात सामील होण्याला आव्हान करू नये एवढी खबरदारी ते घेत
असत. असे केल्याने तुमचे साधले व आमचेहि साधले असा मेळ घालता येण्या-
सारखा होता. तात्पर्य, कलकत्त्याची चतुःसूत्री हाणून पाडण्याचा खरा आग्रह
फेरोजशाहा मेथा यांचा होता. फेरोजशाहा याना स्वराज्य हे निश्चित ध्येय असे
म्हणून भांडावयाला नको होते. ‘राष्ट्रीय शिक्षण ह्याणजे काय याची मला कल्पनाहि होत
नाही असे म्हणणे मेथा याना स्वाभाविकच होते. कारण मुंबई युनिव्हर्सिटीत मेथा

हेच मुख्य पुढारी आणि तिला आज आलेली स्थिति आणून देण्याला पुष्कळसे हेच कारणीभूत. यामुळे तिच्यावर दोषारोपाचा शितोडा उडविणारे राष्ट्रीय शिक्षण त्यांना कसे समजेल ! स्वदेशी त्यांनी जन्मात कधीच अंगिकारली नाही. देशी उद्योग धंदे वाढावे हे त्यांना मान्य. पण या मान्यतेमुळे देशी वस्तू वापरण्याची जबाबदारी पुढाऱ्यांवर येऊ शकते हे त्यांना मान्य नाही ! परदेशी माल अधिक चांगला म्हणून तो सरसकट वापरण्याला पुढारी लोकाना मोकळीक असावी आणि आपले उद्योगधंदे नवे म्हणून त्यात निघालेला माल ओंबड धोबड राकट हलका आणि सामान्य जनता ही त्याच तोलाची असा परस्पर मेळ असल्याने राष्ट्रीय सभेने स्वदेशीचा ठराव वाटेला तर करावा परंतु झीज सोसूनही स्वदेशी व्रत अंगिकारावे या शब्दात 'झीज' म्हणजे जशी पैशाची झीज तशीच अभिरूचीची आवडीची व वस्तुप्रेमाचीहि झीज येऊ शकते. म्हणून पुढाऱ्यांना जाचक असे हे शब्द घालूनये असे त्यांचे म्हणणे होते. मग असे होते तर कलकत्त्यासच हे ठराव पूर्वी मंजूर कसे झाले ! मेथा हे कलकत्त्यास जातीने हजर होते आणि बंगाल्यातील पुढारीहि मेथा यानाच पुढारी मानीत. पण याचे उत्तर हेच की राष्ट्रीय पक्षाच्या स्फूर्तीने बंगाल्यातील पुढारी वर्ग अधिक सहृदय बनला होता. फाळणीच्या चळवळीच्या मुख्य क्षेत्रात राष्ट्रीय सभा भरली होती. आणि एखाद्या सर्वाधिकार्याप्रमाणे अध्यक्षाने काम मेथा हेच दादाभाई नौरोजी यांच्या करिता करित असले तरी स्वतः दादाभाईनीच आपल्या भाषणात मी तरुण असतो तर बंड केले असते असे संतप्त निराशेचे उद्गार काढले होते. बंगाल्यातील राष्ट्रीय पक्षाचे कलकत्त्यास वजन आणि त्या पक्षाचे व टिळकांचे गोत्र एक यामुळे कलकत्त्याची सभा एकंदरीने राष्ट्रीय अशा भावनेनेच भारून गेली होती. यामुळे मेथा यांचे तेथे काही चालले नाही. तेथेहि त्यांनी कसा विरोध केला हे पूर्वी सांगितलेच आहे. पण त्यामुळे मनात पेटलेला राग तसाच दाबून ठेवून ते मुंबईस परत आले आणि कलकत्त्याचा वचपा सुरतेस काढू अशी त्यांनी मनाशी गाठ मारून ठेविली होती.

सुरतेस मुंबई प्रांतिक परिषद भरली तीत त्यांनी मुळी बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या गोष्टीचे ठराव पुढे आणूच दिले नाहीत. आणि पुढे त्या सालच्या राष्ट्रीय सभेची जागा नागपुराहून बदलून सुरतेस ठरविण्यात आली तेव्हा प्रांतिक परिषदेला मिळालेला जय राष्ट्रीय सभेत कायम ठेवू अशी मेथा यांना सहजच खात्री वाटली. किंबहुना नागपूरची जागा रहित करण्याचे कारण मनातून हेच होते. प्रांतिक परिषदेला टिळक हजर नव्हते. पण ते हजर असते तरी कदाचित् मेथानी आपले म्हणणे अमलात आणले असते. पण टिळक हजर नसल्याचा फायदा घेऊन मेथा यांनी प्रतिगामी धोरणाचे निशाण रोवले. तसाच या गोष्टीचा टिळकाना फार विषाद वाटला आणि तेव्हापासून पुढील राष्ट्रीय सभेतील वादाचे बीजारोपण झाले. प्रांतिक परिषदेतील प्रकार आणि नागपुराहून राष्ट्रीय सभेची उचलबांगडी यांच्या भरतीला आणखी एक भर पडली. ती अशी की हद्दपारीहून नुकतेच परत आलेले

लाला लजपतराय याना राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष करावे अशी चळवळ टिळकानी केली ती लाला लजपतराय यांच्याच भिडस्त स्वभावाने किंवा पक्षपाताने फसून डॉ. रासबिहारी घोष यांचीच अध्यक्षते जगेवर निवड झाली. सुरतेची स्वागतसभा मेथा यांच्या अनुयायानी काठोकाठ भरलेली. त्यामुळे मेथा यांचे सहजच साधले.

वर एके ठिकाणी दर्शविल्याप्रमाणे डॉ. घोष हे चतुःसूत्रीला सर्वस्वी प्रतिकूल नव्हते. तथापि लाला लजपतराय नुकतेच तुळगातून आल्यामुळे मनातून जळणारे आणि प्रसंग पडला म्हणजे स्वतःच्या खऱ्या मतापेक्षाहि तेजस्वी वृत्तीने जहाल जाणारे असल्यामुळे त्यांचे अध्यक्षपद टिळकाना अधिक लाभदायक झाले असते यात शंका नाही. डॉ. घोष याना 'तुम्ही माघार घ्या' अशी विनंति करणाऱ्या शेकडो तारा गेल्या पण त्यानी माघार घेतली नाही. उलट तुम्ही माघार घेऊ नका अशा तारा लजपतराय याना गेल्या असता मेथा व गोखले यांच्या भिडेखातर त्यानी मात्र माघार घेतली. लजपतराय यांच्या निवडणुकीने त्यांना हद्दपार करणाऱ्या सरकाराचा आपोआपच निषेध झाला असता. पण गोखले यांनी याहि रीतीने असे सांगितले की सरकारचा असा धिक्कार करून कसे चालणार ? ते आपल्या चळवळीच्या गळ्याला नख लावून ती एका क्षणात नामशेष करून टाकतील.

सुरतेची सभा होण्याच्या आधी एक महिनाभर सभेपुढे येणाऱ्या ठरावांचा मसुदा करण्याचे काम स्वागतसभेने गोखले यांकडे दिले होते. पण कोणत्याहि प्रकारचा मसुदा ता. २६ डिसेंबर रोजी दुपारी अडीच वाजेपर्यंत म्हणजे सभेचे काम प्रत्यक्ष सुरू होईपर्यंत प्रसिद्ध करण्यात आला नाही. पूर्वी दहा दिवस सभेपुढे येणाऱ्या विषयांची म्हणून एक यादी प्रसिद्ध करण्यात आली होती. पण त्यात स्वराज्य बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण हे विषय अजीबात गाळले होते !

लाला लजपतराय हे हद्दपारी भोगून परत आलेले. त्यांच्यावर कोणताच गुन्हा शाबीत झाला नव्हता. अशा मनुष्याचा सत्कार करण्याने त्याचा सन्मान होण्यापेक्षा सरकारचा निषेध अधिक व्यक्त केला जातो. पण लजपतराय हे सुरत राष्ट्रीय सभेच्या आधी दोन आठवडे मुंबईस आले तेव्हा मुंबईच्या पुढाऱ्यानी किंवा प्रेसिडेन्सी असोसिएशनने त्यांचा सत्कार केला नाही. एवढेच नव्हे तर ते आले त्या वेळी स्टेशनवर या पक्षातील एकहि मनुष्य हजर नव्हता. उलट मुंबईच्या नॅशनल यूनियन सभेने त्यांचा सर्व प्रकारे सत्कार केला. आणि ते मुंबईस असेतोपर्यंत त्यांचा पाहुणचारहि त्यानी आपणाकडेच घेतला होता. लालाजींच्या सत्काराकरिता टिळक स्वतः स्टेशनवर हजर होते. सर फेरोजशाह मेथा हे लालाजीपेक्षा वयाने मोठे म्हणून स्टेशनवर न आले तरी त्यांना आपला एकादा खास मनुष्य पाठविण्यास हरकत नव्हती. पण ज्या लालाजींना भीड घालून राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष तुम्ही होऊ नका म्हणून मुंबईच्या नेमस्तानी खटपट केली व विनवण्या केल्या, त्यांच्या हद्दपारीनंतरच्या मुंबईच्या पहिल्या भेटीत त्यांचा सत्कार करण्याला नेमस्त पुढारी अजिबात विसरले हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. स्वागत सभेने अध्यक्ष निवडण्याची वेळ नोव्हेंबर अखेर

आली तेव्हा न जाणो लालाजी हे नुकतेच सुटून आलेले म्हणून त्यानाचं अध्यक्ष निवडले जाईल तरी ही गोष्ट घडून येऊ देऊ नये याकरिता गोखले हे स्वतः सुरतेस निघून गेले. व मेथा यांचे निरोप सांगून व स्वतःचे वजन खर्च करून त्यांनी रास-बिहारी घोष यांची निवडणूक करविली. आणि राष्ट्रीय सभेपुढे ठराव कोणते ठेवावयाचे कोणते ठेवावयाचे नाहीत याचा निर्णय करण्याचा अधिकार स्वागतसभेकडून काढून त्याचे मुख्यतारपत्र आपले हाती घेतले. वास्तविक कोणतीही नियोजित स्वागतसभा ठरावांचा मसुदा तयार करीत असते. परंतु येथे हा विशेष प्रकार घडून आल्यामुळे एकदम चहूकडे चर्चा सुरू झाली. कलकत्त्याचे ठराव सुरतेस बदलून घेणार किंवा निदान पुढे तरी येऊ देणार नाही असा मुंबईकर नेमस्तांचा बेत असल्याची जी वदंता पूर्वी होती तिला रंग चढला. सुरत हे ठिकाण टिळकांच्या हल्ल्याला कठीण असे समजूनच राष्ट्रीय सभेकरिता नक्की करण्यात आले होते. त्यामुळे टिळकानाहि आपल्या बलाची परीक्षा पाहण्याकरिता विशेष प्रकाराने झटावे लागले. नेमस्तपक्षाने दिवाण बहादूर अंबालाल साकरलाल देसाई व अली महमद भिमजी या दोघाना आपल्या तर्क व्याख्याने देण्याकरिता सुरतेस आधी पाठविले होते. हे दोन गृहस्थ पसंत करण्याचे कारण असे की यापूर्वी ते राष्ट्रीय वृत्तीचे म्हणून प्रसिद्ध होते. अंबालाल देसाई हे गुजराथेतील एक वजनदार पुढारी व अली महमद भिमजी हे प्रसिद्ध मुसलमान वक्ते ! राष्ट्रीय सभा झाली आणि तीत अली महमद भिमजी यांचे भाषण झाले नाही असे सहसा व्हावयाचे नाही. हे कोकणी मुसलमान असून मराठी चांगले बोलत व इंग्रजीहि बरे बोलत. पण धीटपणा व एक प्रकारचे वक्तृत्व त्यांचे अंगी असल्यामुळे ते सभापीठावर बोलण्याला उभे राहिले म्हणजे सगळ्या पाठभर हिंडून धिंगाणा घालीत. राष्ट्रीय वृत्तीचा पुढारी राष्ट्रीय पक्षाला विरोध करण्याला तोंडी दिला म्हणजे गोळीने गोळी टिपून निघाली असे मेथापक्षाने मानले.

(१) युद्धाची पूर्वतयारी

इकडे टिळकांची तयारीहि काही कमी नव्हती. त्यांनी सुरत येथे राष्ट्रीय पक्षाचा तळ आधी एक आठवडाभर देण्याचे ठरवून या तळावर दादासाहेब खापर्डे यांची योजना केली. याचे कारण असे की खापर्डे हे विद्यार्थी दशेत मुंबईस पुष्कळ वर्षे असल्याकारणाने गुजराथी फार चांगले बोलत. अर्थात् सुरत येथील गुजराथी समाजाचे मन वळवावयाचे तर गुजराथी वक्ता बरा या विचाराने दादासाहेब खापर्डे याना नेमण्यात आले होते. त्यांच्या ठिकाणी सभाधीटपणाचे वक्तृत्व विनोद प्रसादपुक्त वाणी व हजरजबाबीपणा या गोष्टी अली महमद भिमजी बांच्यापेक्षाहि अधिक होत्या. आणि अंबालाल साकरलाल हे त्या बाबतीत त्यांच्या पासंगालाहि पुरण्यासारखे नव्हते. नेहमीच्या व्यवस्थेप्रमाणे दक्षिणी पुढारी कॅम्पातच राहावयाचे. परंतु यंदा राष्ट्रीय पक्षाचा असा वेगळा तळ दिल्याकारणाने तेथे दक्षि-

णीच काय पण बंगाल वगैरे इतर प्रांतातील या पक्षाचे प्रतिनिधि येऊन उतरण्याला सोय झाली होती. आणि परप्रांतातील प्रतिनिधींनी याचा फायदा घेतलाहि. रोज संध्याकाळी शहरातील एका मोठ्या मैदानात बालाजीचे टेकडीवर जाहीर सभा भरे आणि तेथे खापडे हे आपल्या वक्तृत्वाने व विनोदाने गुजराथी श्रोतृवृन्दाला भारून टाकीत असत.

स्वतः टिळक हे तारिख २३ रोजी सुरतेस जाऊन पोहोचले. प्रत्येक मोठ्या पुढाऱ्याचे स्वागत करणे हे स्वागतसभेचे एक काम असता टिळकांच्या स्वागताची तयारी स्वागतसभेने कोणत्याहि प्रकारे केली नव्हती. ते कलमच त्यांच्या कार्यक्रमात नव्हते. पण सुरतेस जो राष्ट्रीय पक्षाचा लहानसा गट होता त्याने ही सगळी उणीव भरून काढली होती. टिळक सकाळी स्टेशनवर उतरताच तेथे हजारो लोकांची गर्दी जमलेली असून शहरातील मुख्य रस्ते शृंगारले गेले होते. खाजगी घोडेस्वारांचे एक पथक पुढे वाट काढीत आहे अशा थाटाने टिळकांची मिरवणूक निघाली. त्याच दिवशी संध्याकाळी त्यांचे व्याख्यान झाले. श्रोतृसमाज चार पाच हजार होता. टिळकानी आपल्या भाषणात मुख्य मुद्दा हा सांगितला की 'मला राष्ट्रीय सभेत फूट पाडावयाची नाही तंटा करावयाचा नाही. फूट होण्याचे काय कारण ? किंवा ही सभा सोडून देऊन दुसरी सभा स्थापण्याने तरी कोणाला काय लाभ ? पण कलकत्त्यास झालेल्या ठरावाची पिछेहाट आपण शक्य तोवर करू देणार नाही हा आपला निश्चय आहे. नवीन पक्षाचा झेंडा उभारला असला तरी तो राष्ट्रीय सभेला विघात करण्याकरता नाही तर सरकारविरुद्ध होणाऱ्या चळवळीत खंबीरपणा आणण्याकरताच. ज्यांच्या हाती राष्ट्रीय सभेची सूत्रे त्यांनी कलकत्त्याचे ठराव बुडविण्याचा आपला मनोदय व्यक्त केला होता. तरी ही अनिष्ट गोष्ट घडू नये याकरिता सुरतेच्या लोकानी मला मदत द्यावी.'

दुसऱ्या दिवशीच्या व्याख्यानाला पहिल्याहून अधिक गर्दी जमली. या दिवशी कोणी एकाने निनावी हस्तपत्रक काढून शहरात वाटले त्यात टिळकानी केसरीमध्ये गुजराथी समाजाची बदनामी केली असे लिहिले होते. त्याला उद्देशून टिळकानी असे आव्हान केले की 'हा गुन्हा माझ्या पदरात तरी घालावा किंवा लिहिणारानी माझी माफी तरी मागावी.' तारीख २४ रोजी नव्या म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाची परिषद भरली. सुमारे ४०० प्रतिनिधी जमले होते. अध्यक्षस्थानी बाबू अरविंद घोष यांची योजना झाल्यावर टिळकानी नव्या पक्षाची मते समजून सांगितली. अरविंद बाबूंनी नवा पक्ष कशाकरिता उत्तम झाला व त्याचे पुढील कार्य कोणते याविषयी खुलासा केला. ही एका विशिष्ट पक्षाची परिषद नसून त्याच पक्षात अखेर सर्व पक्षाचे लोक सामील व्हावयाचे आहेत असेच त्यांनी सांगितले. परिषदेने पुढील कामाकरिता अधिकारी नेमले. राष्ट्रीय सभेत मते घेण्याची वेळ आली असता कोणी काय करावे कसे वागावे अध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या वेळी काय व्यवस्था ठेवावी हे सर्व करण्याचे काम या अधिकाऱ्यांकडे सोपविण्यात आले, दुसरे दिवशी हे प्रतिनिधी व अधिकारी

यांची एक खाजगी सभा झाली. मनुष्य पाहून पाहून आत सोडले. कारण भर समेत काय सूचना करावयाच्या कोणी करावयाच्या याचा निर्णय व्हावयाचा होता तो जाहीर रीतीने करता येत नव्हता. जमलेल्या प्रत्येक प्रांतातील पुढाऱ्यांनी आप-आपले विचार सांगावे असे निमंत्रण देण्यात आले. वादाच्या मुद्यावर आगाऊ समेट झाला तर बराच. आणि कलकत्त्याचे ठराव निदान आहेत तसे राहू देतो ते पुढे आणून बदलीत नाही असे प्रतिपक्षाने मान्य केल्यास समेट करावा असेच ठरले. आणि हा समेट घडवून आणण्याकरिता दर प्रांताचा एक प्रतिनिधी निवडून लहानसे मंडळ निवडण्यात आले.

२४ तारखेला सकाळीच लाला लजपतराय हे सुरतेस पोचले. त्यांचे अध्यक्ष-पद एका रीतीने सुरतकरानी काढून घेतले होते. पण त्याचा वचपा भरून निघेल इतक्या थाटाचे त्यांचे स्वागत सुरतकरानी केले. स्वागताच्या बाबतीत सुरतकरानी एक नवीच परंपरा पाडल्यासारखे घडले. कारण सर्वात कमी स्वागत राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षांचे झाले. त्याहून फेरोजशहा मेहता यांच्या स्वागताचा वाट अधिक दिसला. आणि त्याहून टिळक व लजपतराय यांच्या स्वागताचा. लाला लजपतराय यांच्या गाडीचे घोडे सोडून स्वयंसेवकांनी ती रस्त्यातून ओढीत नेली. सर्व वाटभर लाला लजपतराय हे अंगावर हाराचे ओझे घेऊन हात जोडून गाडीत उभे राहून चालले होते. अन्यायाच्या कैदेबद्दल लजपतरायांचा सत्कार आणि सरकारचा निषेध करावा ही जी राष्ट्रीय पक्षाची मागणी ती सुरतकरानी तडीस नेली.

राष्ट्रीय सभेच्या पूर्वी दोन दिवस कधी नाही इतकी हालचाल कॅम्पातून दृष्टीस पडली आणि खुद्द फेरोजशहा मेहता देखील हातू लागले होते असे म्हटले म्हणजे यातच सर्व काही आले. नेमस्तांच्या सभा कोठेतरी खाजगी घरात होत. पण राष्ट्रीय पक्षाचा मतप्रसार मोठमोठ्या अड्ड्यावर तळावर होत असे. प्रतिनिधि रङ्गा-ण्याकरिता कॅम्प केलेले होते तेथे एक प्रकारे पाठशिवीचा खेळ सुरू होता. एका पक्षाच्या मनुष्याने युक्तिवाद करून जावे. हे कळताच दुसऱ्याने मागाहून जाऊन तो युक्तिवाद खोडून काढावा की लगेच तिसऱ्याने जाऊन प्रतिक्रिया करावी असे सुरू होते. बहुधा प्रत्येक राष्ट्रीय सभेत स्मरण ठेवण्यासारखा एखाद्या मद्रासी किंवा आंध्र प्रतिनिधीचा तऱ्हेवाईकपणा डोकावीत असतोच. ह्या साली रामस्वामी नावाचा एक गृहस्थ परिषदेस आला होता. त्याचे भाषण म्हणजे शुद्ध वाऱ्याची वावटळ. कोणत्याहि लघुलेखकाने त्याचे पुढे हात टेकले असते. अर्धनग्न हिंडण्याचे दिवस अद्यापि आले नव्हते. तथापि रामस्वामी याचे अंगात निम्या गुंड्या सोडलेला असा एक कोट असून पंचवज्रा धोतर नेसूचे होते. आणि डोक्यावर आच्छादन नसल्यामुळे टकल पडलेल्या डोक्याचा फार मोठा तुळतुळीत भाग प्रेक्षकांच्या कुतूहलाचा विषय होऊन राहिला होता. हे टकले शिलेदार रात्रंदिवस कॅम्पातून हस्तपत्रके वाटीत हिंडत असत आणि झोपलेल्यानाहि जागे करीत. गुरुवारी राष्ट्रीय सभेस सुरवात व्हावयाची होती. आणि ताबुताना अखेरपर्यंत कागद चिटकवितात त्या-

प्रमाणे समेटाची कंटाळवाणी बोलणी बोलण्याची आम्हा लोकाना बेसुमार सवय असल्यामुळे, सभा मंडपात भरू लागली तरी समेटाची बोलणी सुरू आहेत अशा बातम्या वरचेवर येत. यामुळे लोकांची उत्सुकता फारच वाढली. एका क्षणी समेट होतो अशी बातमी यावी. तो फिसकटला अशी बातमी पुढच्या क्षणाला यावी. आणि फिरून एकादा महत्वाचा मनुष्य इकडून तिकडे व तिकडून इकडे गेलेला दिसला म्हणजे फिरून समेट होणार अशी आशा वाटू लागायी.

(२) मंडपातील हकीकत

एक गोष्ट मात्र निश्चित होती. अध्यक्षाच्या निवडणुकीची सूचना पुढे येईपर्यंत जर समेट झाल्याचे कोणी अधिकारी पुरुषाने जाहीर केले नाही तर अध्यक्षाच्या निवडणुकीची उपसूचना मांडावयाची. सभेला सुरवात बारा वाजता व्हावयाची होती. पण एक सिंधी प्रतिनिधी अकस्मात् वारल्यामुळे सभा अडीच वाजेपर्यंत पुढे ढकलण्यात आली. कोणी म्हणाले शकून अशुभ झाला. कोणी म्हणाले अशुभ तोच शुभ. कारण समेटाला तास दोन तास अधिक मिळाले. आदले दिवशी मुंबईच्या एका प्रसिद्ध मोत्याच्या व्यापाऱ्याने आत्महत्या केल्याची बातमी सकाळी सुरतेस आली होती. त्यामुळेहि सुरतेच्या लोकांच्या उदासीनतेत भर पडली होती. अडीच वाजता सभागृहातील प्रत्येक कानाकोपरा देखील भरून गेला होता. फक्त सिंधी वगैरे काही प्रतिनिधींना नेमून दिलेल्या जागेत थोडी पातळाई होती. सभागृहातील वातावरण अगदी सुंद झाले होते. ठरलेल्या क्रमाने बडे लोक व अधिकारी येऊ लागताच कोणाला टाळ्या कोणाला हशहश कोणाला बंदेमातरम् कोणाला हशा अशा रीतीने ज्याचा त्याचा सत्कार झाला. कोणी कोणाची बाकी ठेविली नाही. टाळ्या अधिक की धिक्काराचे उद्गार अधिक हे काही कोणी मोजीत नव्हता. पण कोणते अधिक कोणते कमी हे संशयात राहिले नाही.

स्वागताध्यक्ष मालवी यांचे भाषण लांबलचक झाले, पण ते सर्वांनी शांतपणाने ऐकून घेतले. पसंतीचा नापसंतीचा एकादा उद्गार ऐकू येई. पण पुढे डॉ. घोष यानी अध्यक्षस्थान स्वीकारावे अशी सूचना आणण्याकरिता दिवाण बहादूर अंबालाल देसाई हे उभे राहिले त्या क्षणी सभेची सगळी शांतता ढासळली व वादळाला प्रारंभ झाला. अंबालाल यांचे भाषण कसे तरी पार पडले. पण त्यामागून बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी बोलावयाला उठले तेव्हा ओरडा ओरड सुरू झाली. पण ती घोष यांच्या गुणदोषापेक्षा स्वतः सुरेंद्रनाथ यांच्या गुणदोषासंबंधाचीच होती. एका रीतीने सुरेंद्रनाथ बाबूसारख्या पुढाऱ्याला इतके हशहश व्हावे आणि त्यांना बोलू न देण्यापर्यंत पाळी यावी याचे सकृद्दर्शनी आश्चर्य वाटण्यासारखे आहे. पण थोड्या दिवसापूर्वी त्यांनी मिदनापूर प्रकरणात लोकाना अप्रिय होण्यासारखे जे अविचाराचे वर्तन केले त्याकरिता त्यांना हा तडाका बसला. कारण ह्या निषेधपर उद्गारात बंगालच्या प्रतिनिधीनीच पुढारी-

पण घेतले होते. पण ही गोष्ट सर्वसंमत नसल्याने पुढाऱ्यानी हा प्रकार थांबविण्याचा प्रयत्न केला. सुरेंद्रनाथ बाबू टेबलावर उभे राहून बोलत होते. त्यानी आपला मोठ्यात मोठा आवाज काढला होता. आणि कधी नव्हे ते हातवारे चालविले होते. लोकानी गप्प बसवे म्हणून स्वागताध्यक्ष मालवी हे हातात घंटा घेऊन एक सारखी वाजवीत होते. ती इतकी सतत की एखादा परकी मनुष्य ही सभा पाहण्याला प्रथम आला असता तर त्याला असे वाटले असते की वक्त्याच्या भाषणावरोबर एक घंटाहि वाजत असावी असा हिंदुस्थानात प्रघात आहे! रस्त्यातील कोणीहि फेरीवाला मालवी यांच्याहून कमी जोराने घंटा वाजवित असेल. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. मालवी ओरडून म्हणाले सुरेंद्रबाबूंचे भाषण ऐकून घेतलेच पाहिजे. लोक जणू काय म्हणाले “ठीक आहे. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचे भाषण एरवी न ऐकेल असा कोण पापी! त्यांचे भाषण ऐकायला मिळावे म्हणून लोक मजला मारून जात असतात. पण आजचा प्रसंगच वेगळा.” हे इतके शब्द अर्थात् कोणी बोलून दाखविले नाहीत. पण मालवी यांच्या सूचनेची अवज्ञाच तेथे दिसून आली. शिवाय ओरडणाराला ओरडू नको म्हणून सांगणे हे देखील ओरडूनच सांगावे लागते. अर्थात् क्रिया व प्रतिक्रिया दोन्हीहि ओरडण्याच्या स्वरूपाच्या असल्यामुळे नुसत्या गोंगाटाशिवाय काही निष्पन्न झाले नाही. बंगाल्यातील नेमस्त लोक देखील ओरडू लागले म्हणजे जहालाहून काही कमी ओरडत नाहीत.

एक ओरडला असे पाहून दुसरा ओरडला असेच झाले असेल. पण ओरडले त्यात पुष्कळांची मनातली कारणे निरनिराळी होती. दहा मिनिटे हा घोटाळा झाल्यावर स्वागताध्यक्ष मालवी यांनी जवळच्या चार लोकांचा सल्ला घेऊन आजची सभा तहकूब करावी असे ठरविले आणि तसे जाहीर करण्यात आले. कोणी म्हणाले सभा लांबणीवर टाकण्याचे कारण नाही. आम्ही येथेच बसून राहणार! आणि हे बैठक मारून बसलेले लोक काँग्रेसची सभा पुढे चालू झाल्याचा वाहाणा करतील तर त्यांना विरोध करावा म्हणून दुसरे काही लोक जागा सोडून हलेनात. आणि या दोघांची गम्मत व्हावी म्हणून तिसरे काही काही जाता जाता मंडपात उभेच राहिले. मंडप मोकळा झाल्यावर ज्याला त्याला वाटू लागले की विनाकारण आपला दिवस फुकट गेला.

सुरेंद्रबाबूना लोकानी बोलू दिले नाही ही गोष्ट पुष्कळांच्या मनाला लागून राहिलीशी दिसली. पण त्यांना असेच वाटले की कदाचित् सभा कायमची मोडण्याला ही रात्र आडवी झाली असे तरी का म्हणू नये? परस्पर विरोधी पक्षांचे दहा पाच पुढारी एके ठिकाणी जमून त्या रात्री विचार करते तर त्या रात्रीचा हा मानीव उपयोग खराहि ठरता. त्यातल्या त्यात राष्ट्रीय पक्षाने निरनिराळ्या केंद्रावर नव्या पक्षाच्या अधिकाऱ्यांच्या सहाय्यानी चिठ्या पाठवून कळविले की झाला प्रकार हा फार अनुचित झाला. तथापि तसेच पुन्हा न व्हावे सुरेंद्र बाबूना बोलू द्यावे आणि दुसरा कोणी ओरडला तरी

आपण ओरडू नये अशी सूचना देण्यात आली. नेमस्त पक्षाच्या पुढाऱ्यांनी आपल्या लोकानी गप्प राहावे म्हणून त्यांनाहि अशाच सूचना पाठविल्या. ओरडण्याची आरोळी दोन्ही पक्षाकडून झाली हे ह्यावरून सिद्ध झाले. तसेच चुकीची दुरुस्ती व्हावी अशी कळकळ दोन्ही पक्षाना वाटत होती. पण मुख्य समेटासंबंधाने मिळालेली फुरसत उपयोगी न पडता तिचा थोडा दुरुपयोगच झाला. कारण नेमस्त पक्षाने मनाशी असे ठरविले की एवीतेवी राष्ट्रीय समेत दुफळी होणार आणि सभा मोडणार मग दुफळी पुरी तरी होऊ द्यावी. म्हणजे असल्या त्रासदायक लोकापासून कायमचे फुटून निघण्याला सबळ कारण मिळेल. इकडे राष्ट्रीय पक्षानेहि ठरविले की वाघ म्हटले तरी खातो वाघोबा म्हटले तरी खातो. अध्यक्षांच्या निवडणुकीला अडथळा केला तरी हे समेत करीत नाहीत आणि दंडेलीने कलकत्याच्या ठरावाची पिछेहाट करू पाहतात मग विरोधाला तरी प्रारंभ मूळपासूनच का करू नये ?

समेटासंबंधाने एक गोष्ट लक्षात ठेवण्याची की टिळक पक्षाचे लोक समेत होण्याकरिता स्वतः इतर लोक मध्यस्तीला घालून मदत करीत होते. लाला लजपतराय यांसारख्या पाहुणे लोकानी खटपट करून पाहिली. तसेच प्रोफेसर गज्जर डॉ. चुनीलाल सरय्या वगैरे स्थानिक परिचयाच्या व फेरोजशहा मेथा यांच्या स्नेहातील मंडळींनी खटपट करून पाहिली. परंतु समेटाच्या सूचनाना नेमस्त पक्ष मुळीच थारा देईना. इतकेच नव्हे तर कोणी या विशिष्ट कार्याकरिता आपणाकडे आला आहे असे कळले तर त्याशी समेटाचे अप्रिय संभाषण टाळावे म्हणून त्याची गाठ घेणे टाळीत. एखादा त्यातील बोलला तर इतकेच मोघम बोले की कलकत्याच्या ठरावातील काही ठराव पुन्हा मंजूर करून घेऊ पण त्यात थोडथोडा फरक करू. पण कोणते शब्द फिरविले जाणार याची नक्की बातमी त्यांनी कोणाला दिली नाही. स्वतः टिळकानी गुरुवारचे दिवस २॥ वाजेपर्यंत खटपट करून पाहिली आणि स्वागताध्यक्ष मालवी यांची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला. पण आपण संध्येत गुंतलो आहो असा त्यांनी टिळकाना निरोप पाठविला ! स्वागत समेतेने मुक्कुर केलेल्या ठरावाची एक छापिल प्रत चुकून मिळाली. पण पहावे तो तीत समेटाचे धोरण काहीच नव्हते. स्वतः टिळकानी डॉ. घोष यांच्या निवडणुकीच्या सूचनेला विरोध करण्याचे ठरविले. मात्र प्रत्यक्ष विरोध न करता तहकुबीची सूचना आणावयाची आणि या सूचनेत समेटाची तोड काढण्याकरिता कमिटी नेमण्याविषयी सूचना करावयाची ही योजना टिळकानी मालवींना लिहून कळविली. शिवाय पुन्हा उत्तराकरिता मनुष्य पाठविला. तरी जबाब मिळाला नाही.

त्या एका रात्रीच्या अवधीत टिळकाविरुद्ध लोकमत प्रभुब्ध करण्याकरिता सुरतेच्या पुढाऱ्यांनी हरत-हेचे प्रयत्न केले. जातिद्वेषाचा आरोप हा फार सोपा आरोप असतो. तो कोणी कोणावर केल्यास चट्दिशी विश्वास बसतो. ' टिळकानी गुजराथी लोकाना नावे ठेविली ' या एका मुद्याच्या आधारावर टिळकांच्या द्वेषाचे पीक एका रात्रीत पिकून उभे राहिले. एक निनावी हस्तपत्रक गुजराथीत लिहून..

बाटले गेले. त्याचा आशय असा होता—“ सुरतचे गुजराथी नागरिक हो ! उठा जागे व्हा कर्तव्य बजावण्याची वेळ आली आहे. तुमच्या तोंडाला टिळकानी काळे फासले ते धुवून काढा. त्यांनी आपल्या वर्तमानपत्रातून तुम्हाला जी शेलकी निंदा-व्यंजक विशेषणे लावली ती ‘ धी गुजराथी ’ या वर्तमानपत्राने हुडकून काढून चव्हाट्यावर आणली आहेत. त्याला टिळकाना उत्तर देता आले नाही. आणि बालाजींच्या मैदानात मारे भाषण करून ‘ मी गुजराथी लोकांची निंदा केली नाही ’ असे टिळकानी प्रतिपादिले. आणि मला मदत करा असा उलटा केविलपणाचा आव आणून तुमची प्रार्थना केली ! ही केवळ तुमची फसवणूक होय. त्यांनी भाषणात असेहि सांगितले की मी राष्ट्रीय सभा मोडायला काही सुरतेस आले नाही. पण टिळकांच्या पक्षाने कालच्या सभेत कसे तुफान केले हे तुम्ही पाहिलेच. आज पुन्हा सभा आहे तेव्हा तुम्ही काय करणार ? टिळक पक्षाचे तुफान न होईल अशीच व्यवस्था करणार की टिळकानी आपल्या पत्रात सुरती लोकाना नेभळट नपुंसक म्हटले तेच खरे असे जगाला दाखविणार ? पूर्वी शिवाजी दोन वेळा येऊन सुरत लुटून गेला तेव्हा तो म्हणूनच गेला की आणखी एकदा येऊन सुरत लुटून जाईन. त्याप्रमाणे काही शिवाजी पुन्हा स्वतः येऊ शकला नाही. पण आज टिळक येऊन तुमचे नाक कान कापून घेऊन जात आहे तरी उठा जागे व्हा. ”

शुक्रवार सकाळपासून स्वागत सभेने हिंदु खलाशी व मुसलमानी गुंड जमवून मंडपात ठिकठिकाणी बसवून दिले होते. स्वयंसेवकांपैकी फक्त काहीना सभेच्या आवारात घेतले व काही टिळक पक्षपाती अशा संशयावरून त्यांना मना केले. गुजराथी लोक सभेला आले त्यांनी हातात काठ्या आणल्या होत्या आणि पोलिसांना कळवून ठेवण्याचीहि व्यवस्था झाली होती.

दोनप्रहरी एक वाजेपर्यंत मंडप सगळा भरला. आदल्या दिवसाच्या पुढे कामाला सुरवात झाली. सुरेंद्रबाबूनी आपले भाषण पुरे केले. झाल्या गोष्टी सर्वांनी विसरून जाव्या अशी त्यांनी विनंति केली. त्यांच्या भाषणास एका शब्दानेहि कोणी अडथळा केला नाही. यानंतर अध्यक्षांच्या सूचनेला अनुमोदन मिळून ती सभेपुढे मंजुरीला ठेवण्याची वेळ आली म्हणून आगाऊ कळवून ठेवलेली उपसूचना सभेपुढे मांडण्याकरिता टिळक सभापीठावर चढू लागले. स्वयंसेवकांनी त्यांना वर जाण्याला हरकत केली. तरी त्यांना निवारून टिळक पायऱ्या चढून वर गेले व सभेकडे तोंड करून त्यांनी बोलण्यास प्रारंभ केला. इतक्यात जणू काही टिळक वर आलेच नाहीत किंवा बोलत नाहीत अशा बहाण्याने ठराव मंजूर झाला असे गृहीत धरून डॉ. घोष हे उठले व म्हणाले ‘ माझ्या निवडणुकीचा ठराव मंजूर झाला आहे ! मी अध्यक्ष आहे ’ असे म्हणून खिशातील छापिल भाषण काढून ते वाचण्यास सुरवात करणार तो टिळक म्हणाले “ तुमची निवडणुक झालेली नाही. त्या सुचनेला उपसूचना आणण्याकरिताच मी वर आलो होतो. ” झाले ! ‘ होय होय ’ ‘ नाही नाही ’ ‘ बरोबर आहे ’ ‘ चूक आहे ’ ‘ बसा ’

‘चालू या’ ‘बसा झणणार तुम्ही कोण’ ‘वेशरम’ अशा आवाजानी मंडप दुमदुमून गेला. सभामंडपाच्या डाव्या अंगाला स्वागत मंडळाचे सभासद बसले होते. त्यातून टिळकांचे नाव घेऊन गुजराथीतून शिव्या दिलेल्या ऐकू येऊ लागल्या. कोणी म्हणाले ‘टिळक तुम्ही सभापीठावरून खाली उतरा.’ टिळक झणाले ‘मला उतरा म्हणून सांगणारे तुम्ही कोण? या कामी मी अध्यक्षांचेहि ऐकणार नाही. छाती असेल तर मला उचलून खाली ठेवा!’ वैकुंठ देसाई (अंबालाल साकरलाल यांचे चिरंजीव) यानी टिळकावर फेकण्याकरिता एक खुर्ची उचलली व दुसरे कित्येक टिळकांचे अंगावर हात टाकण्यास पुढे झाले. अशा रीतीने टिळक हे संकटात सापडल्याचे पाहून त्यांची मित्रमंडळी खाली बसली होती ती उठून त्यांच्या संरक्षणाकरिता सभापीठावर चढून जाऊ लागली. इतक्यात कोणी तरी एक जोडा वर फेकला. मेथा सुरेंद्रबाबू व टिळक हे जवळ जवळच होते. त्यापैकी मेथा व सुरेंद्रबाबू याना तो ओझरता लागून टेबलावर पडला. सभापीठाच्या पायऱ्याजवळ व नंतर मंडपाच्या पूर्वेकडील भागात मारामारी सुरू झाली. खुर्च्या उचलून फेकण्यात येऊ लागल्या व काठीहि चालू झाली. थोड्या वेळात नेमस्त पक्षाची सर्व मंडळी मागल्या दाराने निघून गेली व टिळक आणि त्यांची मंडळी याशिवाय सभापीठावर दुसरे कोणी उरले नाही. इतक्यात मागील बाजूचा कठडा मोडला. गुंड व खलाशी जाग्यावरून उठून पुढे घुसले. पोलीसहि आत आले व त्यानी दक्षिणी लोक सभापीठाकडे चालून जात होते त्याना थांबवून काहीना हाताने धरले व बाकीच्याना मंडपाबाहेर घालविले. हायकोर्ट वकील कट्टी विजापूरचे कौजलगी नागपूरचे वकील गोखले कोल्हापूरचे देशपांडे पुण्याचे धारपुरे वगैरे मंडळीना काही वेळ अटक होऊन सोडून देण्यात आले. कौजलगी व पुण्याचे एक गृहस्थ देशपांडे याना लहानशा जखमा होऊन त्यातून रक्त येत होते. पण फार मोठी मारामारी होण्यापूर्वीच पोलीस मध्ये पडून त्यानी मंडप ताबडतोब मोकळा केला यामुळे याहून विशेष घडले नाही. पोलिस अधिकारी डेप्युटी सुपरिटेंडंट शिरगावकर यानी कोणाचाच पक्षपात न धरता व संभ्यपणाने वागून फक्त मंडप मोकळा होईल अशी व्यवस्था केली. बाहेर मैदानात गटागटाने मंडळी उभी राहून चर्चा सुरू झाली. त्यातहि आवेशाचे भांडणाचे शब्द मधून मधून ऐकू येत पण कोणी कोणावर हात उगारला नाही आणि लवकरच हीहि गर्दी मोडली. रस्तोरस्ती परत जाणारे लोक झाल्या गोष्टीबद्दल बोलत होते. कोठे कोठे सभा मोडल्याबद्दल टिळकाना व कोणी मेथाना नावे ठेवलेली ऐकू येत. ‘झाले ते एकंदरीने वाईट झाले मग दोष कोणाचाहि असे.’ हे मात्र जो तो म्हणत होता.

(३) पक्षकारांच्या कैफियती

झाल्या प्रकाराबद्दल स्वागतमंडळातर्फे ‘खरी हकीगत’ म्हणून प्रसिद्ध झाली. तीत अर्थात् टिळकपक्षालाच सर्व दोष दिला होता. तीत खालील मजकूर होता.

“ टिळकपक्षाने दंगा करण्याचे पूर्वीपासूनच योजिले होते. डॉ. घोष यांची अध्यक्ष म्हणून योजना आधीच झाली होती. म्हणून टिळकाना उपसूचना आणताच येत नव्हती. अध्यक्ष व त्यांच्या बरोबरचे लोक मंडपात शिरताना एका स्वयंसेवकाने पेन्सिलीने लिहिलेली टिळकांच्या सहीची एक चिठी मालवी यांच्या हाती दिली. तीत राष्ट्रीय सभेचे कामच काही वेळ तहकूब करावे अशी उपसूचना होती. पण तसे करणे अध्यक्षांना योग्य वाटले नाही. सुरेंद्रबाबूनंतर पंडित नेहरू यांनी ठरावाला संमति दिल्यावर ठराव मताला घातला. पुष्कळसे लोक होय होय म्हणाले. काही थोडे लोक नाही नाही म्हणाले म्हणून मालवींनी अध्यक्षांचा ठराव मंजूर झाला असे जाहीर केले. नंतर डॉ. घोष बोलू लागले तेव्हा टिळक वर येऊन उपसूचना मांडू लागले. आणि परवानगी देत नाही असे डॉ. घोष म्हणाल्यावर अध्यक्षविरुद्ध मी सर्व सभासदाकडे अपील करतो मी बोलणारच असे टिळक म्हणाले. पण या पूर्वीच आरडाओरडीला सुरवात झाली होती. तुमची तक्रार मी कागदोपत्री नमूद करतो तेवढ्याने तुमचे समाधान व्हावे असे अध्यक्ष टिळकाना म्हणाले. पण मी बोलणारच असे म्हणून टिळकानी अध्यक्षांचा हुकूम मोडल्यावरच त्यांच्याविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू झाली. काही लोक अध्यक्षांना बोलू देईनात. काही टिळकाना बोलू देईनात. टिळकांचे अनुयायी आधीच वर चढून येत होते व हातातील काठ्या परजीत होते व इतर त्यांना प्रतिबंध करीत होते. टिळकांचा हटवादीपणा पाहून त्यांना उचलून खाली ठेवण्याची परवानगी द्या असे काही स्वयंसेवक म्हणाले पण असे करू नका असे त्यांना सांगण्यात आले. शेवटी गोंधळ मोडणे शक्य नाही असे पाहून सभा बरखास्त केल्याचे अध्यक्षांनी ओरडून सांगितले. व काही पुढारी लोक आणि मंडपातील स्त्रिया यांना संभाळून बाहेर काढून दिल्यावर पोलीस आत येऊन त्यांनी मंडपाचा ताबा घेतला. ”

हे एका पक्षाचे म्हणणे झाले. त्याला ताबडतोब दुसऱ्या पक्षाने उत्तर प्रसिद्ध केले. त्यात बराच पूर्ववृत्तांत दिलेला असून मंडपातील हकीगतीसंबंधाने असे लिहिले होते की “ कलकत्त्याच्या ठरावाची पीछेहाट करीत नाही असे आश्वासन द्याल तर टिळक आपली उपसूचना मांडणार नाहीत असे उलट आश्वासन देण्यात आले होते. या कामी लजपतराय यांनी मध्यस्थी केली. स्वतः टिळक खापडे अरविंद घोष मोतीलाल घोष वगैरे मंडळी सुरेंद्रबाबूना जाऊन समक्ष भेटली. मध्यस्थाचे म्हणणे त्यांना बरेचसे पटून त्यांनी मालवींना बोलाविण्याकरिता मनुष्य धाडला पण मालवी यांनी तेव्हा व त्यानंतरहि कोणाचीच गांठ पडू दिली नाही. सभेचाच प्रयत्न अशा रीतीने निष्फळ झाल्यामुळे टिळकाना उपसूचना मांडावी लागली. सभेत तेराशेहून अधिक प्रतिनिधी होते. त्यातील सहाशे नव्या पक्षाचे होते. नेमस्तांचे बहुमत असलेच तर फारच थोडे होते. डॉ. रूदरफोर्ड यांनीहि मध्यस्थीची खटपट केली ती फुकट गेली. नंतरच टिळकानी उपसूचनेची नोटिसवजा चिठी पाठविली. चिठीला काहीतरी उत्तर द्या म्हणून फिरून केळकरानी चिठ्या पाठविल्या. परंतु उत्तरच

येईना. मालवीना उपसूचना गैरशिस्त आहे असे वाटले असते तर त्यानी उठून तसे जाहीर करावयास पाहिजे होते. पण तसे काही न करता घोष व मालवी म्हणाले की टिळकांचा हात धरून त्यांना खाली बसवा. स्वागत मंडळाचे एक चिटणीस (गुलाबचंद गांधी) यानी टिळकांच्या अंगाला हातहि लावला. गोखले यानी तुम्ही टिळकांच्या अंगाला हात लावू नका असे सांगितले पण इतर कित्येक लोक धावून येण्याच्या वेतात होते असे दिसले. जोडा आला तो टिळकानाहि लागण्याचा संभव होता इतके ते व मेथा वगैरे जवळ जवळ होते. मंडपातून टिळकानाच संभाळून बाहेर न्यावे लागले कारण टिळकांविरुद्ध लोकाना चेतविणारी हस्तपत्रके मंडपाबाहेर वाटली जात होती.”

अशा रीतीने राष्ट्रीय सभा मोडली. ती पुन्हा जोडली जावी असे राष्ट्रीय पक्षाला वाटत होते. पण झाल्या फुटीचा फायदा घेऊन नेमस्तांचा सत्ता सुभा स्थापावा ह्याने पाठीची ही राष्ट्रीय पक्षाची व्याद कायमची टळेल असे मेथा प्रभूति लोकांचे ठरले होते. सभा मोडली तरी दोन्ही पक्षाचे पुढारी सुरतेतच राहिले होते. कारण दोघानाहि आपला असा काही कार्यक्रम पुढे करावयाचा होता. मोतीलाल घोष मैत्र चतर्जी हराकिसनलाल हे ता. २७ च्या रात्री टिळकांच्या भेटीला गेले. व पुन्हा आपण काँग्रेस भरवू या असे ह्याणू लागले. त्यांना टिळकानी रात्री आपल्या स्नेही मंडळीना विचारून दुसरे दिवशी असे लेखी उत्तर पाठविले की “आमची मंडळी तयार आहे. आम्ही डॉ. घोष यांना अध्यक्ष ह्याणून मान्य करितो. व झाल्या गेल्या गोष्टी विसरून जाऊ. पण आमची अट अशी आहे की कलकत्याची चतुःसूत्री ठरावाच्या रूपाने पुनः प्रस्थापित व्हावी. आणि दुसरी अट अशी की नव्या पक्षाची निंदा करणारे असे डॉ. घोष यांच्या भाषणातील शब्द काढून टाकण्यात यावे.” या अटीचे कारण असे की ता. २६ च्या कलकत्याच्या वर्तमानपत्रात डॉ. घोष यांचे भाषण झाले म्हणून छापले होते. पुढे घडणाऱ्या गोष्टी घडणारच असे समजून त्या प्रत्यक्ष घडल्याची बातमी आम्हाला कळली अशा बहाण्याने वर्तमानपत्रांना अनेक वेळा महत्वाचा मजकूर आगाऊ छापून ठेवावा लागतो. पण आपली ठेव अशा रीतीने चोरू पाहणाऱ्या संपादक महाशयाची फजिती भवितव्यता ही कित्येक वेळा अशी मासलेवाईक उडविते की बघतच रहावे. तोच प्रकार डॉ. घोष यांच्या भाषणाचा झाला. ते छापील भाषण सुरतेस मंडळी असताच त्यांना वाचावयाला सापडले म्हणून टिळकांच्या पत्रात ही दुसरी अट घालण्यात आली.

राष्ट्रीय पक्षाने राष्ट्रीय सभेचे पुनरुज्जीवन करण्याविषयी केलेले सर्व प्रयत्न धुडकावून नेमस्त पुढाऱ्यांनी कन्व्हेन्शन या नावाने एक स्वतंत्र सभा भरविण्याचे ठरविले. टिळकपक्ष वगळावयाचा तर राष्ट्रीय सभा हे नांव घेता येत नव्हते. पण राष्ट्रीय सभेचे नाव कायमचे सोडावे असेहि त्यांना वाटत नव्हते. अर्थात् कन्व्हेन्शन म्हणजे आज सांकेतिक निमंत्रित लोकांची सभा आणि उद्या टिळकपक्ष त्यातून निघून गेला म्हणजे मग तीच कदाचित राष्ट्रीय सभा असा बेत होता.

सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेला काही युरोपियन लोक हजर होते. त्यापैकी रुदर-फोर्ड हे पार्लमेंटचे सभासद असून नेव्हिनसन हे वर्तमानपत्राचे एक सुप्रसिद्ध बातमीदार होते. या दोघा गृहस्थानी सुरतेच्या सभेची वर्णने मागाहून प्रसिद्ध केली. त्यात सामान्यतः तिन्हाईताच्या दृष्टीने काय दिसले हे आढळते.

(४) नेव्हिनसन यांची साक्ष

सुरतेस नेव्हिनसन आले ते कलकत्त्याहून डॉ. रासबिहारी घोष वगैरे मंडळी बरोबर आले. त्यांची उतरण्याची व्यवस्था सुरतेस स्वतंत्र केली होती. तथापि नेमस्त पक्षातील लोकांची व त्यांची वरचेवर गाठ पडे तशी टिळक पक्षातील लोकांची पडत नसे. म्हणून त्यांनी दिलेल्या सुरत काँग्रेसच्या वर्णनात टिळकांची बाजू त्यांना विशेष कळत नव्हती असे दिसते. कळली तर गोखल्यांचीच बाजू त्यांना विशेष कळे. तथापि त्यातल्यात्यात निःपक्षपात बुद्धि ठेऊन त्यांनी आपल्या पुस्तकात या सभेचे वर्णन केले आहे. त्यातील काही थोडा भाग खाली देत आहे.

“ आम्ही ख्रिस्तमसच्या दिवशी सुरतेला पोहोचलो. गर्दी इतकी होती की, आगगाडीतून खाली उतरायलाच बराच वेळ लागला. कानावर ‘ वंदे मातरम् ’ हे शब्द व अंगावर गुलाबपाणी यांचा नुसता वर्षाव सुरू होता. ‘ जय जय ’ अशा शब्दांचा आवाजहि दुमदुमे. पण त्याच्या पलिकडे मृत्यूचा खोल गंभीर आवाजहि अंतरंगातून ऐकू येई. कारण त्या पहाटेस डाक्काचे कलेक्टर मिस्टर अँलन यांच्यावर कोणी गोळी घातली आणि ते जखमी होऊन आसन्नमरण होऊन पडले होते अशी बातमी आम्ही ऐकली. या बातमीने नेमस्त लोकांच्या मनावर फार परिणाम झाला. फिलिप्स पार्कमध्ये खुनाची बातमी ऐकून पार्ले वगैरे आयरिश होमरूलर लोकांच्या मनाला जसा धक्का बसला तसाच ही बातमी ऐकून हिंदी नेमस्तांच्या मनाला बसला. हिंदुस्थानचे गोरे राज्यकर्ते तर हजारो मैलावर ! त्यांचे मन वळवून काही राजकीय सुधारणा मिळावयाच्या आणि असे खून होऊ लागले तर हे सगळेच काम बिघडेल ! या विचाराने आगगाडीतील सर्व नेमस्त मंडळी उदास होऊन बसली होती. त्यांच्या तोंडातून एक शब्दहि निघत नव्हता. टिळक पक्षाची मंडळी वेगळा तळ देऊन उतरली होती. जिकडे तिकडे कलकत्त्याचे ठराव हाणून पाडण्याच्या गोष्टी लोक बोलत होते. कित्येक म्हणत की ठराव इतके बदलले आहेत की त्यांची तोंडओळख देखील राहिली नाही. आणि हे सर्व गोखल्यांनी केले. नेमस्तांचा हा डाव आम्ही चालू देणार नाही असे राष्ट्रीय पक्षाचे लोक म्हणू लागले.

“ सगळे वातावरण शंका कुशंका अविश्वास यांनी भरून गेले होते. नागपुरा-हून सुरतेस काँग्रेस आणली कारण सुरत हा मेथा यांचा बाले किल्ला. येथूनच संशयाला प्रारंभ झाला. काही लोक म्हणत फेरोजशहा मेथा झाले म्हणून काय झाले ! म्हणावे तुमचे काय वक्तृत्व असेल ते मुंबईस दाखवा. जुना काळ आता संपला. आता सरकारशी झगडण्याची साधने व शस्त्रे वेगळी काढली पाहिजेत.

लॉर्ड रिपन चांगले होते कबूल. पण आता त्याचे काय ?” अशा लोकांची सहानु-
भूति भाकण्याची वेळ आता राहिली नाही. तिच्यापासून उपयोगच नाही. बंगा-
लची फाळणी होईपर्यंत ही मायावी भाषा खरी वाटली. पण अलिकडे सर्व गोष्टी
व्यर्थ झाल्या. नेमस्त लोक चांगले असतील पण त्याचे दिवस आता संपले. तिसरे
प्रहरी लजपतराय यानी मध्यस्थीची खटपट केली. पाच इकडचे पाच तिकडचे
पुढारी घेऊन वाटाघाट करावी असे त्यानी सुचविले. पण गोखले अध्यक्षच्या
सत्काराच्या गर्दीत म्हणाले “ १६०० प्रतिनिधींच्या तफें बोलणारी पाच माणसे
मी कोण देणार ? नेहमीप्रमाणे विषयनियामक मंडळ भरू द्या. त्यात या गोष्टी
काढू किंवा निघतीलच. नेहमीची रीत सोडण्यात काय अर्थ ?” रास बिहारी घोष
यांची मिरवणूक थाटाची निघाली. पण निशाणे पताका मेळे जयघोष यांच्या गर्दी-
तून अविश्वास डोकावत होता आणि मृत्यूहि दुरून भय दाखवित होता.

“त्या रात्री फारच थोड्या लोकाना निद्रा मिळाली. एकमेकाविषयी भीति आणि
काय होणार याची अनिश्चितता यामुळे या घरातून त्या घरात या तंबुतून त्या तंबूत
पुढारी जात येत चर्चा करीत कुजबुजत वाद घालीत. उजाडले तरी या स्थितीत फरक
पडला नाही. टिळक अरविंद घोष दादासाहेब खापर्डे हे बाबू सुरेंद्रनाथ याना जाऊन
भेटले. मोतीलाल घोष हेहि त्यांच्याबरोबर होते. ते तह घडवून आणण्याकरिता
म्हणून गेले होते. पण मला वाटते की साळूच्या अंगावर जितकी पिसे असतात तितक्या
मोतीलाल घोष यांच्या मनात आढ्या व बोलण्यात खोचा असतात! मी मनात म्हणालो
हे गृहस्थ तह कसा घडवून आणणार ! कलकत्त्याचे ठराव कायम ठेवावे व लाला
लजपतराय याना अध्यक्ष न निवडल्याबद्दल गुप्त खेदप्रदर्शक असे भलेपणाचे
दोन शब्द बोलावेत म्हणजे आम्ही अध्यक्षच्या निवडणुकीला हरकत घेणार नाही
अशी टिळकांची सूचना होती. सुरेंद्रनाथ मोठे वक्ते ! पण डॉ. घोष यानी अध्यक्ष-
स्थान स्वीकारावे असे सुचवित असता लजपतराय निवडले गेले नाहीत हे वाईट
झाले असे ध्वनित करावे आणि तेहि इतक्या खुबीने की कोणालाहि लागू नये.
इतके कौशल्य सुरेंद्र बाबूंच्या तरी अंगात कोठले ! त्यानी स्वतः पुरती ही
सूचना मान्य केली. पण गोखले व मालवी यानाहि जाऊन भेटा असे सुचविले. हे
लोक गोखल्याना जाऊन भेटले नाहीत आणि मालवीनी त्यांची भेट घेतली नाही.

“दोनप्रहरी सभा भरली. मंडपात दहा हजार लोक असतील. १६०० प्रतिनिधी-
पैकी ५०० जहाल पक्षाचे होते. मंडपावर ऊन तापत होते आणि थोडे आतहि
येत होते. पण हे इतके लोक तासान तास बसून वाद घालीत भांडत तंडत हे
पाहून त्यांच्या सहनशीलतेचे कौतुक वाटले. गोरा मनुष्य कोणी येताना दिसला की
कोणी ‘ वंदे मातरम् ’ म्हणावे कोणी ‘ शेम ’ म्हणावे असे सुरू होते. ब्रिटिश
राज्याची खूण मग ती कसलीहि असो लोकाना पाहवत नव्हती. अध्यक्ष आणि
त्यांची प्रभावळ आत आली. मालवी यांचे भाषण झाले. त्यात मोगल मराठे
फ्रेंचाच्या वखारी शिवाजी राष्ट्रीय सभा तिचा जय अपजय सगळ्या गोष्टी होत्या

पण त्या जुन्या होत्या. लोक मनात म्हणाले 'असतील ! जुने झाले गेले मेले संपले. जे काय आहे ते भविष्याच्या पोटात ! कृपा करा आणि त्याबद्दल काही बोलांना.' भाषणात नेमस्तपणा हा चुकून शब्द येताच चहूकडे खोल आवाजाने खळबळ सुरू झाली. दिवाण बऱ्यादूर अंबालाल यांच्या मागून सुरेंद्र बाबू बोलावयाला उठले. पण दहा शब्द बोलले नसतील इतक्यात वीज चमकून गेल्याबरोबर मेघांचा ऋडकडाट सुरू होतो तसा कल्होळ सुरू झाला. आणि एक शब्दहि ऐकू येईना. हातातल्या काठ्या छत्र्या व त्या नसत्या तर नुसते हात फिरवीत उजव्या बाजूचे लोक उभे राहिले व ओरडू लागले. हे लोक नागपूरचे प्रतिनिधी होते. कोणी म्हणे नागपूरची आठवण करा कोणी ह्याने मिदनापूरची आठवण करा. कारण मिदनापुरास पोलिस सुपरिंटेंडंटला साहाय्य करून सुरेंद्र बाबूनी दंगा थांबविण्याचा प्रयत्न केला होता. मद्रासचे पांढरे रुमाल यातच सामील झाले. एवढा सुरेंद्र बाबूचा आवाज पण तोहि लोपून गेला. पुढारी मोठमोठ्यानी उद्गारू लागले. डॉ. घोष रागावले अस्वस्थ झाले व कर्कश आवाजाने बोलू लागले. गोखले चिंतामग्न व उद्विग्न होते. समेटाची व्यर्थ खटपट व रात्रीचे जाग्रण यासुळे ते ग्रासले होते. कोणी ह्याने राष्ट्रीय सभेचा अपमान झाला. कोणी ह्याने बंगालचा अपमान झाला. मालवी यानी सुस्कारा टाकत सभा बरखास्त केली. २२ वर्षे भरणारी राष्ट्रीय सभा तासाच्या आत मंगली. जो तो आपापल्या ठिकाणी आश्चर्यभरित होऊन पाहू लागला. खोडकर मुलाने अपघात करावा आणि आईबाप चिंताग्रस्त किंबहुना अश्रू ढाळीत बसलेली पाहून मग आश्चर्य वाटून मिळून तोंड मिटून गप बसावे तसे जाहले. लोक गप बसले. बोलण्याच्या अत्याचाराची काही बाकी उरली नाही. सुदैवाने मारामारी झाली नाही. अजून समेट व्हावा, होईल, असे शांत वृत्तीच्या सभ्य लोकाना वाटत होते.

“टिळकांचे दुय्यम केळकर यांच्याशी मी बोललो. ते ह्याने “गडबड झाली ही अगदी अभावित कोणालाहि तिची कल्पना नव्हती. घोष यांच्या निवडणुकीला हुरकत घ्यावयाचे आम्ही ठरविले होते हे खरे. पण असा गोंधळ करून नव्हे आणि त्यातून समेटाच्या चळवळीला नेमस्त लोकांचे उत्तर वेळेवर येते तर इतकाहि गोंधळ झाला नसता.” तेथून मी टिळकांच्या छावणीत गेलो. अंगावरील कपडे उतरून ते बसले होते. त्यांचा एक प्रकारे विजय झाला होता. पण तो विजय ह्याणावा की नाही याची शंका होती. केळकराप्रमाणे टिळकानीहि मला सांगितले “नेमस्तानी आपले उत्तर फार उशीरा दिले त्याचा हा परिणाम !” ते मला म्हणाले “गोखल्याकडून मला आताच ठराव मिळाले !! आणि किरकोळ दुरुस्त्या केल्या त्या काढून मूळचे कलकत्याचे ठराव तसेच ठेवले असते ह्याने माझे समाधान होते. पण उशीर झाल्यामुळे लोकांची खातरजमा करता आली नाही किंवा असे करा तसे करू नका असे सांगून त्यांना वेळेवर गपहि बसविता आले नाही.” ठरावांची ही अडचण कितपत अपरिहार्य होती हे सांगणे कठीण आहे. किंवा कोणी जीव तोडून शांततेविषयी आपला हेतू व्यक्त केला असता तरी एकदा मारलेली ही

अडचण कशी निघून गेली असती हेच सांगणे कठीण. केवळ छापखानेवाल्याच्या चुकानी टिळकाना ठरावाचा मसुदा वेळेवर मिळाला नाही असे गोखले मला झणाले, पण आणखी असेहि झणाले की ठरावात काही शाब्दिक फरक केले होते. हे खरे. पण ते केवळ अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता. पुढे विषयनियामक मंडळ त्याचा विचार करणारच होते. पण या मंडळपर्यंत मजल आलीच नाही. किंबहुना ते फार थोड्यांच्या विचारात आले असेल. काही फरक वास्तविक न म्हणण्यासारखेच होते. काहीबद्दल गोखल्यांचा खुलासा तयार होता. राष्ट्रीय समेत फूट पडावी इतक्या महत्त्वाचे त्यात काहीच नव्हते. पण बहिष्काराच्या ठरावात केलेला फेरबदल महत्त्वाचा होता यात शंका नाही. त्या लहानशा फरकातच नेमस्त व जहाल यांच्या फरकातील सगळे फरक आले होते. बहिष्काराचा अर्थ परदेशी मालाचा बहिष्कार असा न करता 'बहिष्कार योग' असा केला म्हणजे राष्ट्रीय समेचे आजपर्यंतचे आद्य तत्त्व नष्ट झाले जहालांच्या हाती सभा गेली असे होणार होते. इंग्रज लोक व इंग्रजी सरकार यांची क्षिती न बाळगता काँग्रेस चालवावयाची तर बुडालेली काय वाईट ? ती बुडाल्याने एकादी नवीन संस्था तरी निर्माण होईल.

“मतभेदाला इतकी जागा असल्यावर समेत कसा होणार ? ठरावातील ह्या फरकाने एककीच्या काळजालाच हात घातला होता. संध्याकाळी व रात्री समेटची वाटाघाट पुन्हा चालली. निरनिराळ्या कॅपातून परस्परांचे वकिल तहाची बोलणी करण्याला जाऊ येऊ लागले. टिळक गोखले एके ठिकाणी भेटते सुंदर बाबूसारखा त्यांच्याशी बसून मध्यस्ती करता तर काय बहार झाली असती ? पण व्यर्थ. फिरून त्या रात्रीहि कोणाला झोप लागली नाही. चक्रमकीने तुसडेपणात व चिरडखोरपणात भर पडली. राष्ट्रीय सभा मोडली तर आपली बेअब्रू होईल असे सर्वांनाच वाटले. फिरून सभा भरली. डॉ. घोष यांनी छापिले भाषण बरोबर आणले. पण त्यांत जहाल लोकावरील हल्ले न काढता तसेच शिष्टक होते. टिळकाना प्लॅटफॉर्मवरील जागा राखून ठेवली होती. पण ते खाली पुढच्या रांकेतच बसले. अध्यक्षीची मिरवणूक आत येत असता टिळकानी एका मुलाबरोबर मालवी याना चिठी पाठविली त्यांत तहकुबीची सूचना होती. तिचा अर्थ विधायक सूचना करण्याचा होता असे टिळकानी मला सांगितले. पण राष्ट्रीय सभा तहकूब करावी असा तिचा अर्थ मी समजलो असे मालवी यांनी मला सांगितले. अर्थाबद्दल वाद पुष्कळ झाला. सुरेंद्रनाथ बोलले ते दुर्दैवाच्या भोवऱ्यात सापडलेल्या एकाद्या महानुभाव धूर्त गृहस्थाप्रमाणे. बसता उठता त्यांना कोणीहि टाळी वाजविली नाही. मागून मोतीलाल नेहरू बोलले. हे अलाहाबादचे श्रीमंत बॅरिस्टर. सन्मान्य. मोठे सावध. उदारपणाशिवाय बाकी सर्व सद्गुणात मोठे नेमस्त. दहा पांचच वाक्ये बोलून ते खाली बसले. राखेच्या ढिगावर चालत्याप्रमाणे जो तो आपल्याकडून कसा अगदी जपून वागत होता.

मालवी यांनी अध्यक्षीचे नाव सुचविले ते सर्वांना स्पष्ट ऐकू आले. पण सूचना मंजूर झाल्याचे ते बोलले त्या वेळी निरनिराळ्या प्रकारे आरडा ओरडा होत

होता. डॉ. घोष हे खुर्चीवरून उठून दुसऱ्या खुर्चीवर बसले आणि आभार प्रदर्शनाचे वाक्य त्यांनी उच्चारले. पण त्यांच्या भाषणाचे ते शेवटचे वाक्य.

“आभाळात काळे ढग येऊन वीज कडाडा ग्री आणि वादळ व्हावे त्याप्रमाणे टिळक थेट समोरून येऊन अध्यक्षांच्या खुर्चीपुढे उभे राहिले. ते तक्रार करीत होते निषेध करीत होते हरकत सांगत होते. पण हे सर्व काम त्यांच्या शांत व निश्चयी स्वभावाप्रमाणे सुरू होते. त्यांचा तो आवाज ऐकून वाटे की हा मनुष्य भवितव्यतेलाहि तुच्छ मानीत आहे. मालवी म्हणाले ‘तुम्हाला तहकुबीची सूचना आणता येत नाही.’ टिळक म्हणाले ‘तुम्ही कोण ? तुम्ही काही अध्यक्ष नाही.’ यावर डॉ. घोष म्हणाले ‘मीहि तुम्हाला तेच सांगतो.’ त्यावर टिळक म्हणाले ‘तुमची निवडणूकच मुळी झालेली नाही. मी प्रतिनिधीना उद्देशून बोलत आहे.’ या पुढचे भाषण आरडाओरडीत कोणाला ऐकूच आले नाही. टिळक छातीवर हात आडवे घेऊन उभे होते. दोन्ही बाजूला नेमस्तपक्षातील तरुण लोक पायावर खडे उभे राहिले. आणि थांबा आता ह्याचा सूड काढू असे म्हटल्याप्रमाणे ते हातवारे करीत होते ! त्यांच्या मुळी वळलेल्या होत्या. आणि वर तोंडे करून ते किंकाळत होते. सभापीठाच्या खाली टिळकाना ढकलून घ्या असेहि कोणी ओरडत होते. टिळकांच्या पाठीमागे डॉ० घोष टेबलावर चढले. कर्कश व गलबलल्याच्या आवाजाने ते निषेधपर शब्द बोलत होते. पण वादळात ऐकू कोणाला जाणार ? ते घंटा वाजवीत पण ती वाजविलेली दिसे मात्र ! गोखल्यांचा स्वभाव शांत. ते शांत व्हा शांत व्हा म्हणून नेमस्तांचा राग आवरीत होते. आणि दोन्ही हात पसरून टिळकांचा बचाव करण्याकरिता त्यांच्याजवळ जाऊन उभे राहिले. पण टिळकाना कोणाच्या संरक्षणाची गरज किंवा परवा नव्हती. त्यांचे ते छातीवर दुमडलेले हात आणि बिनदिक्कत मुद्रा पाहून वाटे की हा मनुष्य अत्याचाराला व रक्तपात याला आव्हान करून म्हणतो ‘ये तुला माझे डोके बिके माराययाचे ते मार पाहू. येरव्ही काय कोणी वाटेले ते केले वाटेले ते दिले कोणी स्वर्ग कोणी नरक आणून पुढे केला तरी मी पाऊलहि हलवणार नाही.’

“पांढरा सफेद पोषाख केलेला समोरचा श्रोतृवृंद एकाद्या भरतीच्या समुद्राप्रमाणे गर्जत होता. इतक्यात हवेत एक जोडा उडाला व तो सुरेंद्रबाबूंच्या गालाला चाटून पडला. त्याचे कातडे तांबूस. टोक अणकुचीदार. आणि तळाला नाल मारलेले होते. तो पाहताच इशारा मिळाल्याप्रमाणे पांढऱ्या फेट्याचे लोक लाटेप्रमाणे एकामागून एक प्लॅटफॉर्मवर चढले. ते लांब काठ्या परजीत होते. तोंडानी रागाचे फुत्कार टाकीत होते. आणि दिसेल त्या नेमस्तावर काठ्या उगारीत होते. झाले. राष्ट्रीय सभा एका क्षणात समाप्त झाली. हिरवे कापड लावलेल्या टेबलावर उभे राहिलेल्या एका माणसाच्या पायांच्या फटीतून राष्ट्रीय सभा नाशाच्या कर्दमात हळू हळू रुतून बुडलेली मी पाहिली. वामीच्या लढाईत कवि गटे हजर होता. ती संपताच तो म्हणाला

“आज खरोखर एका नव्या मनूचा उदय झाला आणि माझे सुदैव हे की मी तो आपल्या डोळ्यांनी पाहिला.” हिंदुस्थानासंबंधाने मला देखील हेच शब्द म्हणता येण्यासारखे होते. मोठी गर्दी माजली. शत्रु मित्र ओळखता येईना. नेमस्त कोणचा जहाल कोणचा हे कोणी कसे ओळखावे ? मुखचर्येवरून काय कळले ते खरे. मी खुर्चीवर उभा राहून देखावा पाहत होतो. पंजाबच्या एका जवानाने दुसऱ्याचा फेटा काठीने पाडला. ते पाहताच काठी मारणारा धर्मयुद्धवृत्तीने थांबला आणि फेटा बांधून झाल्यावर पुन्हा त्यांचे भांडण जुंपले. युद्धात मल्लपणा व दिलदारी दिसून आली. इतक्यात ३० पोलीस जवान आत आले. एवढ्या समाजाला देखील ते पुरे होते. एका तासात मंडप मोकळा झाला. आणि मेजवानी होऊन गेल्यावर देखावा दिसावा त्याप्रमाणे मोडक्या खुर्च्या चिंध्या जिकडे तिकडे दिसू लागल्या.

“पण तहाचे प्रयत्न करणाराची शाबासकी खरी. फिरून त्या रात्री तसे प्रयत्न सुरू झाले ! पण मनात अविश्वास इतका खोल रुतला होता की सर्व व्यर्थ झाले. जुन्या संशयाच्या ठिकाणी एक नवाच संशय उभा राहिला. दुसरे दिवशी दोनशे पोलीस येऊन त्यांनी मंडप ताब्यात घेतला. कारण मंडपात सभा भरण्याने भांडण पुन्हा न जुंपेल कशावरून ! या मंडपात पुढे ९०० नेमस्तांची सभा भरली. पोलिसांच्या गराड्यात आपण सुरक्षित आहो या विचारानेच त्यांना खेद होत होता आणि काळजी वाटत होती. प्रतिशालेख तयार केला होता त्यावर आत येणारांच्या सहा घेतल्या. डॉ. घोष अध्यक्ष होते. गोखल्यांनी दुरुस्त केलेले ठराव मंजूर झाले आणि पुढील कार्याकरिता एक मंडळ नेमण्यात आले. पण सर्वात ध्यानात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की लाला लजपतराय हे सभापीठावर विराजमान झाले असून मी जुन्या राष्ट्रीय सभेच्या निशाणाखाली उभा राहणार असे त्यांनी सांगितले. हा एक मनुष्य त्या वेळी एक हजार मनुष्यांच्या किंमतीचा वाटला. संध्याकाळी जहालानी आपली सभा भरविली. आणि पुढच्या कार्याकरिता म्हणून त्यानीहि पण आपले एक मंडळ नेमले.

“सभा खासगी वाड्यात भरली होती. जमलेले लोक तटस्थ होते. अरविंद घोष अध्यक्ष होते. त्यांच्या मनाने यत्किंचित्हि तळमळ केली नाही. ते सभेकडे न पाहता दूर कोठे तरी भविष्यकाळाच्या दारातून कशाचे तरी संशोधन करीत आहेत असे दिसले. टिळक बोलले ते स्पष्ट सुटसुटीत वाक्यानी बोलले. त्यात वस्तुत्व नव्हते. आवेशहि नव्हता. ते बोलत असता रात्र पडली म्हणून कोणी एक कंदील पेटवून त्यांचे बाजूला उभा राहिला. टिळक म्हणत होते की “राष्ट्रीय सभेच्या इभ्रतीचा उपयोग होतो हे मला कळते. ती मी का मोडीन ? पण हिंदी राजकारणात काही नवीन तेज निर्माण झाले आहे. आणि ह्या तेजाने आपले मुख उज्वल करणे हे राष्ट्रीय सभेला आवडत नसेल तर ती मरून गेलेली काय वाईट ? आमच्या सभेच्या उपायाना नेमस्तानी फेटाळून लावले. का तर त्यांना सरकारची कृपा संपादवयाची होती !” नवीन तेज याचा टिळकांचा अर्थ आत्मविश्वास व आत्मनिष्ठा. जुनी अर्जदारी न्यायाची मागणी किंवा भिक्षांदेहीचे इतर जुने प्रकार नव्हत. भिक्षां-

देहीला सरकार भूलथापा देऊन वाटेला लावते. आणि अँग्लो इंडियन तर तिची हेटाळणीच करतात. असो. पुढे एकदोन दिवस काही लोक सुरतेस मागे राहिले. आणि त्यानी इतर सभा परिषदा भरविल्या. पण राष्ट्रीय सभेचा नकाशा गुंडाळला गेला तो गेलाच. आता नेमस्त काय किंवा जहाल काय दोघेही सरकारचे विरुद्धच. फिरून ते केव्हा तरी एकत्र व्हावयाचेच. समानशत्रुत्व हा एक प्रकारचा स्नेह-संबंध ठरतो. आता राष्ट्रीय सभा कायमची फुटो किंवा पुन्हा जुडो. पण जुनी ती जुनी नवी ती नवी. एक जोडा हवेत उडाला त्याने एवढे कार्य केले. पुढारी लोकाबरोबर मीहि परत प्रवासाला निघालो. पहातो तो काय ? गुलाबाची फुले अंगावर सारखी उघळली जात होती. परत जाताना दर स्टेशनवर कानोसा घेतला तो ' धिःकार रासबिहारीला ! धिःकार गोखल्याना ! मरो तो सुरेंद्रबाबू ' ! असे उद्गार कानी येत. ' जय ' ' जय ' शब्द एकाच्याहि नावाचा ऐकू आला नाही. गेल्याच बुधवारी फुलांच्या हाराना या देशात अंत नाही असे वाटले आणि पुढच्याच राविवारी हा दुसरा प्रकार ! ”

सुरतेहून लोक आपापल्या गावी गेल्यावर ज्यानी त्यानी आपापल्या आठ-चणीप्रमाणे वर्तमानपत्रातून सुरतेच्या हकीकती देण्यास सुरवात केली. त्या कशा असतील हे सांगितल्याशिवाय कोणाच्याहि लक्षात येईल. उघड पक्षपात करणाऱ्यानी कसून वकिली केली आणि त्यांच्या पाहण्या ऐकण्यात आलेल्या बारीक सारीक गोष्टी सुद्धा चव्हाट्यावर आणून त्यातून प्रतिपक्षाचा डाव कसा होता हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. काहीनी संभाषणात्मक हकीकती प्रसिद्ध केल्या. काहीनी मुलाखती घेऊन त्या प्रसिद्ध केल्या. काहीनी प्रतिपक्षाच्या वर्तमानपत्रातून उतारे घेऊन त्याचे खंडण चालविले. एक गृहस्थ मात्र असे भेटले की ते टिळकांचे भक्त नसताहि त्यानी टिळकांच्या समर्थनपर असेच लिहिले. आकलूजचे वकील अनंतराव कवलगीकर यांनी गावी परत जाताच केसरीला पत्र लिहून सुरत येथे घडलेल्या खऱ्या प्रकारची माहिती दिली. त्यात पक्ष एकाचा पण समर्थन दुसऱ्याचे असा म्हणजे निःपक्षपातीपणाचा प्रकार दृष्टीस पडला.

ते लिहितात “मी टिळकांचा भक्त नाही. उलट सामाजिक सुधारणेच्या प्रत्येक बाबतीत टिळक आडवे येतात अशी समजूत असल्याने त्यांच्याविषयी माझ्या मनात पूज्यबुद्धि नव्हती. हे सांगण्याचे कारण एवढेच की टिळकांच्या भक्तीमुळे आंधळेपणाचा माझ्या दृष्टीत व कानात विकार झालेला नव्हता. मी नॅशनॅलिस्ट कॅंपामध्ये राहात होतो. तेथे जमलेली सहाशे डेलिगेट-मंडळी विद्वान आणि विचारी होती असे मला दिसले. या सर्वांना ज्ञानप्रकाशकार तेली तांबोळी साळीमाळी यांच्या वर्गात कसे ओढतात ? नॅशनॅलिस्ट पक्षाने सभा भरवून जे ठराव केले त्यात काही गैर-वाजवी होते असे मला वाटत नाही. एवढेच नव्हे तर काहीहि करून राष्ट्रीय पक्षास वेगळे करावयाचे असा नेमस्तानी निश्चय केला असावा अशी माझी समजूत एकंदरीने झाली. सुरतेच्या पेठेत राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकानी काठ्या महाग केल्या व

दंगे करण्याचा त्यांचा कृतनिश्चय होता हे विधान खोटे आहे असे मला वाटते. मी स्वतः कधी काठी विकत घेतली नव्हती किंवा कोणी विकत घेतल्याचे मला समजले नाही. सुरेंद्रबाबूना बोलण्याला हरकत केली ह्या गोष्टीचे वार्डट वाटून मला जेवण-खाण सुचले नाही. आणि त्या दिवशी भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या कॉन्फरन्सलाहि मी गेलो नाही. ता. २६ रोजी हा अपराध राष्ट्रीय पक्षाने केला खरा पण ता. २७ रोजीचा दोष नेमस्तपक्षाकडे होता असे मला वाटते. व्हालेंटियर लोकानी नॅशनॅलिस्ट पक्षावर, पोलिस त्यांना धरून नेत असता, काठ्यांचा प्रयोग केला हे आम्ही समक्ष पाहिले. दंग्याला सुरवात प्रथम स्वागतमंडळाकडून झाली आणि टिळकांवर फेकलेली खुर्ची मी पाहिली. असे असता राष्ट्रीय पक्षाने दंगा केला हे म्हणणे गैर-वाजवी होय. जोडा फेकला तो मेथा व सुरेंद्रबाबू यांच्या प्रमाणे टिळकांच्यावरहि फेकला असू शकेल. ठराव गाळले ठराव गाळले अशी हूल टिळकानी उठाविली म्हणून दंगे माजले हे म्हणणे खोटे. टिळकानी गोष्टी केल्या त्या आपल्या पक्षातील लोकाना समजून सांगून त्यांच्या अनुमतीने केल्या. टिळकांशी तडजोडीचे बोलणे करण्याचे नेमस्तानी टाळले हा टिळकांचा उपमर्द होय. ”

(५) नेमस्तपक्षाची कैफियत

झालेल्या एकंदर प्रकारासंबंधी नेमस्त पक्षाचे म्हणणे काय होते हे पुढे गोखले यानी जे उत्तर दिले त्यात समर्पक आले होते. म्हणून त्याचा सारांश सांगितला असता एकंदरीने नेमस्त पक्षाचे म्हणणे काय हे कळून येईल. या पत्रकात गोखले म्हणतातः—“ डॉ. घोष यांची निवडणूक एकट्या स्वागतमंडळाने केली नव्हती. वन्हाड खेरीज इतर सर्व प्रांतानी त्यांची निवडणूक केली होती. स्वागत मंडळापैकी फार मोठे बहुमत घोष याना अनुकूल होते. मी इकडून आधी सुरतेला गेलो याचे कारण इतकेच की स्वागतमंडळाच्या सभेत नागपुरास गोंधळ झाला तसा येथे होण्याचा संभव दिसत होता. या सभेत गोंधळ नव्हता तरी पुढे एकमेकांच्या वादात राष्ट्रीय सभा भरविणे अशक्य झाले असते. मी कॉंग्रेसचा जनरल सेक्रेटरी म्हणून सुरतेस गेलो यात वावगे ते काय? मी जाऊन अल्पमतवाल्यांची समजूत घातली. पण टिळकांच्या दूतानी येऊन ती घडी विस्कटली. लजपतराय यांच्या निवडणुकीला मी विरोध केला त्याचा खरा प्रकार पुढे आलेला नाही. लजपतरायाना निवडावे म्हणणारे सुमारे दोनशे पैकी पाच सहा असामी होते. अर्थात् त्यांची निवडणुक तर होणारच नव्हती. पण त्यांचे नाव सुचवून त्यांना निवडले नाही असे प्रसिद्ध झाल्यास ते वार्डट हे दुसरे कारण. शिवाय लजपतराय याना चौकशीविना कैदेत ठेवले याविषयीचा वाद लोकाना सरकारशी घालावयाचाच होता. याकरिता देशात एकी राहणे अवश्य होते. केवळ सरकारचा निषेध करणे एवढेच आपले काम असे म्हणणे असते तर त्यांच्या निवडणुकीने ती गोष्ट करिता आली असती. पण एवढ्याने काही आज भागले नाही. सरकारची मदत घेतल्याशिवाय

आग्रण करू अशी किती कामे आहेत ! विलायतेतून नुकतेच इकडे आलेले एक तरुण जवान बोलताना म्हणाले ' एकदम स्वातंत्र्य पुकारा दुसरी गोष्ट नाही. ' त्यालाच उद्देशून मी म्हटले की ' असे तुम्ही करा म्हणजे सरकारची शक्ति किती आहे हे तुम्हाला कळून येईल. हे तुमचे शब्द पाच मिनिटात तुमच्या गळ्याला हात घालून दडपून टाकतील. ' या बोलण्याचा लजपतरायांच्या निवडणुकीशी काही संबंध नव्हता. चार ठिकाणाची चार वाक्ये घेऊन त्यांची गोधडी बनविली.

“ ठरावाचा मसुदा करण्याचे काम मजकडे मी हजर असलेल्या स्वागतमंडळाच्या सभेत दिलेले नव्हते. चिटणीस मनूभाई नानूभाई आणि गांधी याना ते काम होईना. म्हणून त्यांनी मजकडे कागदपत्र पाठविले आणि मसुदा तयार कर असे लिहिले. पण ही गोष्ट तारीख १५ डिसेंबरच्या सुमाराची. मी प्रथम ठरावाचे फक्त विषय ठरविले. पण ते काम लवकर होण्यासारखे नव्हते. मी ते कागद घेऊन पुण्यास १९ तारखेला गेलो आणि तेथून सुरतेला गेलो. २४ तारखेपर्यंत स्वराज्याच्या ठरावाचा मसुदा मी तयार केला नव्हता. तरी मसुदा चिटणीसाकडे देऊन जावे असे सांगितले म्हणून छापलेल्या मसुद्यात स्वराज्याच्या ठरावाची जागा मोकळी सोडिली होती. उशीर झाला असला तरी विषयनियामक मंडळ बसण्यापूर्वी मसुद्याच्या छापील प्रति वाटण्याला तयार होत्या. आधी अमुक दिवस हा मसुदा छापलेला होता असे कोठेच झटले नाही. १८९६ साली कलकत्याच्या लोकाना आमच्याहून अधिक वेळ होता. पण त्यांच्या ठरावांचा छापील मसुदा शेवटच्या मिनिटापर्यंत आमच्या हाती आलेला नव्हता. बरे मसुद्याना इतके तरी महत्त्व कसले ? स्वागतमंडळ हे काही तरी आपले काम हाणून मसुदे तयार करते. पण ते कोणालाहि बंधनकारक नसतात. हे मसुदे वाटेल तसे उलटसुलट बदलता येतात. तसेच वाटले तर सुरतेस करावयास हरकत कोणती ? मसुदा आधी प्रसिद्ध करा हा आग्रह गैरशिस्त होता. स्वागतमंडळाने पूर्वीच्या राष्ट्रीय सभेचे ठराव आहेत तसे छापून आपले म्हणून मांडावेत असे कधीच घडून येत नव्हते. जे ते मंडळ आपल्याला योग्य वाटेल तसा मसुदा तयार करते. १९०६ सालच्या स्वागत मंडळाने १९०५ सालच्या सभेचे ठराव छापून वाटले नव्हते. प्रातिनिधींच्या आधी एकाद्या वर्तमानपत्राला चुकून प्रत मिळाली असेल पण वर्तमानपत्राचे लोक युक्तीने प्रत मिळवितातच ! म्हणजे त्या सर्वानाच मिळाल्या पाहिजेत असा काही अर्थ नाही.

“ आधीपासूनच टिळकानी सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेचे नाव बदलू करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. नागपुराहून सुरतेला सभा का व कशी आणिली हे स्वतः टिळकाना समक्ष माहिती असता त्याकरिता सुरतेच्या लोकाना त्यांनी नावे ठेविली. काही साधेना म्हणून मग घोष यांच्या जागी लजपतराय यांचे नाव त्यांनीच प्रसिद्ध केले. त्यालाहि थारा मिळेना असे पाहून मुंबईकडून कलकत्ता व मद्रासकडील वर्तमानपत्रांना तारा केल्या. ता. २२ डिसेंबर रोजी यानी मला याबद्दल विचारिले.

आणि मी त्यांना सांगितले की ठराव कलकत्त्याचे मूळ घेतले आहेत. किंचित् इकडे तिकडे फरक केला आहे. त्यानंतर अखेरचा निर्णय स्वागतमंडळाकडे होता. तो त्यांनी हवा तसा करावा. लजपतराय यांनी मला विचारून घेऊन खरी इकीकत राष्ट्रीय पक्षातील लोकाना समक्ष सांगितली. आम्ही मद्रास कैपात जाऊन ठराव व त्यातील दुरुस्त्या त्यांना वाचून दाखविल्या. रात्री सन्वादोन वाजता अश्विनीकुमार दत्त भेटले त्यांना सर्व सांगितले. त्यांचे समाधान झालेले दिसले. आणि २४ तारखेचे दिवशी मंडपात छापील प्रत हातात येताच एक मी टिळकाना दिली. आणि ती वाचून काही दुरुस्त्या केल्या होत्या त्यात आणखी थोड्या दुरुस्त्या करा असे टिळक म्हणाले होते असे त्यांनी मला सांगितले.

“मुख्य वादाचा ठराव स्वराज्यसंबंधीचा. तो पूर्वीचा कलकत्त्याचाच घेतलेला होता पण मी त्यात थोडा बदल केला. त्याला टिळकानी नावे ठेवावी याचे मला आश्चर्य वाटले. काय म्हणे क्राऊन कॉलनीज म्हणजे सरकारी वसाहतींची घटना आम्ही हिंदुस्थानाला मागतो? या क्राऊन कॉलनीज म्हणजे खरे स्वराज्य नव्हे हे मला माहीत आहे आणि टिळकाना पण माहीत आहे. अर्थात् ती घटना मी कशी घेईन? तरी टिळकानी हरकत घेताच ती दूर होण्यासारखी आणखी काही त्यात सुधारणा केली.

“सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीच्या उद्देशपत्रकात वसाहतीचे स्वराज्य हे आमचे ध्येय असल्याचे लिहिले आहे. १९०५ साली राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष म्हणून भाषण करिताना तेच ध्येय मी सांगितले. १९०६ साली विलायतेत ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या पुढे तेच ध्येय मी मांडले. असे असता मी क्राऊन कॉलनीजची घटना मागतो असे टिळक लोकाना भासवित व लोक ते ऐकत याला काय म्हणावे? उलट टिळकानी मात्र आपले ध्येय आजवर कोणत्याच शब्दांनी निश्चित केलेले नव्हते. एकदा ते म्हणतात वसाहतीचे स्वराज्य हेच ध्येय. शामजी कृष्णवर्मा यांनी स्वातंत्र्याचा झेंडा फडकविला की लोकहि स्वातंत्र्यवादी बनतात आणि वसाहतीच्या स्वराज्याला नावे ठेवतात. काळ्या गोऱ्यांचे स्वराज्य पाहिजे असे टिळकानीच केसरीत लिहिले. आणि आता बंगाली जहालांची गाठ पडताच त्यांचे ध्येय तेच आपले असे म्हणू लागले आहेत.

“स्वदेशीच्या ठरावातील ‘झीज सोसूनहि’ हे शब्द गळण्याचा उद्देश नव्हता. तो निवळ हस्तदोष घडला. त्याचे कारण कलकत्त्याचा छापील रिपोर्ट मजकडे आला नव्हता. आणि इंडिया पत्राची फाइल घेऊन त्यावरून मी तो ठराव उतरण्याला माझ्या कारकुनास सांगितले. पण इंडिया पत्रात दिलेल्या ठरावामध्ये ‘झीज सोसूनहि’ हे शब्द गळले होते ही गोष्ट खरी. हे खरे की खोटे हे कोणीहि काढून पाहावे. पण ही चूक लक्षात येताच ती पुढे दुरुस्त करण्यात आली. सभा भरती तर ती चूक अर्थात् तेथेच दुरुस्त झाली असती. बहिष्काराच्या ठरावात मात्र बहिष्काराची चळवळ या शब्दाकरता परदेशी कापडावरील बहिष्कार असे शब्द मी बदलून घेतले. पण त्याचे कारण कलकत्त्यास घडले. कारण मूळ

ठरावात बंगाल्यातील बहिष्काराची चळवळ असे होते तरी त्याचा अर्थ परदेशी कापडावरील बहिष्कार असाच होता. कारण बंगालच्या चळवळीत तोच बहिष्कार पतकरण्यात आला होता. पण कलकत्त्यास भर सभेत बाबू बिपिनचंद्र पाल यांनी बहिष्काराची चळवळ या शब्दाचा अर्थ फारच व्यापक केला आणि टिळकानीहि पुढे वर्षभर बहिष्कारयोगाचेच प्रतिपादन करून, जणू काय कलकत्त्यास सरकारशी असलेला सर्व संबंध तोडून टाकल्याचा ठराव झाल्याचा बहाणा केला. तात्पर्य टिळकांची ही सर्व कारवाई सुरतेच्या स्वागतसभेत बंड करण्याकरता होती.

“निरनिराळ्या लोकानी टिळकांतर्फी सभेसाठी प्रयत्न केले असे टिळक म्हणतात. पण डॉ. चुनीलाल सरय्या हे मला कधीहि भेटले नाहीत. लजपतराय यांच्याशी भाषण झाले. पण ते फारच थोडे. २५ तारखेला संध्याकाळी स्टेशनवर लजपतराय यांनी टिळकांची अशी अशी कल्पना आहे असे सांगितले. तेव्हा मी म्हणालो टिळक आपली परिषद भरवीतच आहेत आणि त्यात ते पाच माणसे आपली निवडणार हे ठीकच आहे. पण विषयमंडळाचा अधिकार काढून घेणारे असे हे पाच काय अगर दुसरे पाच काय हे कोण ? ते माझे म्हणणे लजपतराय यांनाहि पटले. टिळक एकदा म्हणतात की फेरबदल न करता कलकत्त्याचे ठराव मसुद्याच्या रूपाने मांडावे इतके आश्वासन आम्हाला पुरे. पण लगेच वेगळे आश्वासन मागतात की विषयनियामक मंडळात ते ठराव मंजूर होतील अशी खातरजमा करा. पण ही त्यांची अशी खातरजमा कोण व कशी करणार ? पाच किंवा दहा लोकानी सर्व अधिकार हाती घेऊन अशी जामीनकी देणे हे स्वतः टिळक ज्या अरेरावीला नावे ठेवतात तीच अरेरावी नव्हे काय ? टिळकानी मला भेटण्याचा प्रयत्न केला पण मी भेटलो नाही हे म्हणणे निखालस खोटे आहे. टिळक मालवी डॉ. घोष यांचे परस्परात काय चालले होते ते समक्ष मी ऐकिले. म्हणून त्या भाषणाचा वृत्तांत म्हणून जो प्रसिद्ध झालेला आहे तो बरोबर नाही असे मी सांगतो. त्याच्यावर सहा करणाऱ्या पाच लोकांपैकी खुद्द टिळकच सभापीठावर. तेव्हा टिळक जे बोलतात तेच खरे का ? आणि आम्ही म्हणजे मी मालवी घोष वगैरे झणतो ते खोटे का ?

“तात्पर्य पूर्वीचा आधार नाही अशी कोणतीहि गोष्ट स्वागतसभेने केली नाही. टिळकानी मात्र नवीन दाखला निर्माण करण्याचा प्रघात चालू केला. आजवर सर्व प्रतिनिधि एकत्र उतरत. या वेळी टिळकानी आपला कॅंप वेगळा केला. मसुदा कोणाच्याहि दृष्टीस पडला नसता आम्हा लोकांच्या मनात अमुकच आहे तमुकच आहे असे टिळकानी रोज भाषणे करून आपल्या लोकांच्या मनात भरवून दिले. आपल्या पक्षातील मंडळीचा एक गट करून हुकूम येईल तसे वागण्याची त्यांना शिस्त घालून देण्यात आली. तात्पर्य अडवणुकीचा विचार टिळकानी पहिल्यापासूनच ठरविला होता. अध्यक्ष बदलणे हे अशक्य असल्याचे टिळकानी माहीत होते.”

(६) राष्ट्रीय पक्षाची कैफियत

गोखले यानी केलेला हा खुलासा जसा एकंदर नेमस्त पक्षाचा म्हणून म्हणता येईल तसाच टिळकानी केसरीतून केलेला खुलासा सर्व राष्ट्रीय पक्षाचा म्हणून म्हणता येईल. याकरिता टिळकांचे म्हणणे काय होते ते थोडक्यात पाहू. त्यांचे म्हणणे मुख्यतः असे होते:—“केव्हाहि एका हाताने टाळी वाजत नाही. किंवा दोन्हीकडे ओढल्याशिवाय दोर ताणला जात नाही. दोन्ही बाजूला आग्रही लोक होते हे उघड आहे. पण कोणाचा आग्रह सत्यक्षाचा व कोणाचा असत्यक्षाचा इतकाच काय तो प्रश्न. पांडवहि आग्रही होते. कारण त्यानी कमीत कमी पाच गावे मागितली आणि कौरवहि आग्रही होते कारण सुईच्या अग्रा एवढी देखील मृत्तिका देणार नाही असे त्यांचे उत्तर होते. पण भारतीय युद्धावर ‘दोन्ही आग्रही म्हणून न्याय कोणाच्याच बाजूला नाही’ असा शेरा मारून कोणी हातातून भारत बाजूला ठेवीत नाही. म्हणून आम्हीहि आग्रही असलो तरी त्यातल्या त्यात कोणाचा सत्यक्ष हे ज्याने त्याने ठरविले पाहिजे. कलकत्यास दादाभाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखाली मंजूर झालेले प्रगतीपर ठराव मांडणे पसंत नाही हे फेरोजशाहा मेथा यानी प्रगट केले होते. किरकोळ हक्कापुरते मांडणे घेणून ते पुरे असे ते समजतात. आणि वसाहतीतील स्वराज्य देखील अंतिमातले अंतिम असे ते मानतात. अर्थात् मुंबईचा हा औरंगजेब हवा का कलकत्याचा महर्षि हवा ? स्वराज्याला मोल्ले यानी चांदोबा म्हटले म्हणून तुम्हीहि तसेच म्हणणार की काय ? गोडी गुलाबीने स्वराज्य न दिले तर स्वावलंबनाचा अवलंब करणार की नाही ? किंवा गोखल्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ५० पिढ्यांची सुद्धत पत्करून सरकार चिडते म्हणून गप्प बसणार ? या पन्नास पिढ्या देखील अँग्लो इंडियन पत्राना कबूल नाहीत. इतक्या पिढ्यांनंतर का होईना पण स्वराज्य हवे असे म्हटले तर टाइम्स विचारतो की तुमच्यात व जहालात फरक तो काय ? ठराव उतरावयाचा असला किंवा किंचित् फेरबदल करून मसुदा तयार करावयाचा असला तर गोखल्यासारख्या मनुष्याला एक महिना का लागावा ? याचाच अर्थ अखेरपर्यंत त्यांना मसुद्याची दाद लागू द्यावयाची नव्हती. गोखले स्वतः मेथा इतके हट्टी नसतील. पण मेथांची भीड त्यांना मोल्ले यांच्या भिडेसारखी आवरत नव्हती. म्हणून प्रथम नुसत्या विषयाची यादी प्रसिद्ध केली. पण ठरावाची भाषा कळू दिली नाही. कलकत्याहून सुरतेस सभा आली म्हणून लगेच कलकत्याच्या ठरावाची पिछेहाट केली तर प्रगति कशी होणार ? पुढे जावयाचे नसेल तर जाऊ नका. पण मागे तरी जाऊ नका.

“राष्ट्रीय सभा मोडण्याचा फायदा घेऊन वेगळे निघण्याला जे तयार झाले त्यानीच सभा मोडली असे का म्हणू नये ? कलकत्याच्या सभेत डॉ. घोष यानी मोठे कडक भाषण केले. तेच सुरतेच्या सभेत नव्या पक्षाला फितुरी राजद्रोही म्हणू लागले. मेथा वगैरेचा डाव असा की राष्ट्रीय सभेचे पांघरूण टिळकपक्षावरून काढून

घेतले म्हणजे ते आपोआप उघडे पडतील. आणि सरकार त्यांची काय वाटेल तशी वाट लावील. अध्यक्षाची निवडणूक झाली झालून काय झाले ? ती जर ठराव मांडून व मते घेऊन करावी लागते तर ठरावाला उपसूचना आणण्याचा अधिकार कायदेशीर आणि न्याय्य ठरतो. भानगड नसते तेव्हा औपचारिक विधि किंवा मंत्रतंत्र बिनबोभाट पार पडतात. पण भानगड निघाली म्हणजे सशास्त्र की अशास्त्र हे पाहोवे लागते. जुने ठराव कायम ठेवण्याचे आश्वासन मागणे या विषयी कोणी काहीहि झणोत किंवा उपसूचना आणावी किंवा नाही यासंबंधी मतभेद काही असो. पण टिळकानी उपसूचना आणण्याचा निश्चय केला तर ती बेकायदेशीर कशी ठरते हाच प्रश्न. शिवाय टिळकानी आधी चिटी पाठविली असता आणि ते उठून वर जाऊ लागले असता गडबडगुंडा करून अध्यक्ष निवडले गेले असे आधी म्हणावयाचे आणि अध्यक्षाचे ऐकायला पाहिजे असे नंतर म्हणावयाचे यात काय अर्थ ?

“ सामोपचाराच्या आणि औदार्याच्या गोष्टी सर्वांनाच सुचतात समजतात. पण तंटा उपस्थित झाला म्हणजे मग अशा गोष्टीवर भर देणे रास्त नाही. अध्यक्षांची चूक झाली असली तरी ती चालू देण्याचे कारण नाही.

अध्यक्षस्यावलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥

टिळकानी केली अशी उपसूचना करता येते असे वाटेल तितक्या विलायती आधारावरून दाखविता येईल. मालवी यांचे मूळ वर्तनच गैरशिस्त म्हटले म्हणजे मग त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या बरेड्याबद्दल टिळकाना जबाबदार धरण्यात काय अर्थ ? नाटिस्टा हे कायदेपंडित असून सभेच्या कामासंबंधीचे नियम त्यांनी पुष्कळसे पाहिले आणि त्यांनीच असा निकाल दिला की मालवींची वर्तणूक बरोबर नव्हती आणि टिळकाना उपसूचना आणण्याचा अधिकार होता. चूक कोणाची गैरवर्तन कोणाचे दंगा कोणी केला वगैरे प्रश्नांचा निर्णय एकमताने होणे कठीण असते. आणि कोणी निःपक्षपाती तिन्हाइत जर असा निर्णय द्यावयास बसेल तर तो दोन्ही पक्षाला थोडाथोडा दोष देणारच.”

(७) नेमस्तांची कनव्हेन्शन

सुरतेच्या सभेनंतरच्या दुसऱ्याच केसरीच्या अंकात या विषयाच्या चर्चेला प्रारंभ करताना स्वतः टिळकानी आपल्या हिशाचा निम्माशिम्मा दोप आपल्याकडे घेऊन न्यायाधीश म्हणणार तेच स्वतः म्हणून टाकिले होते. झाले ते अर्थात् होऊन गेले पण पुढे तरी समेट होणार की नाही ? आणि जुन्या राष्ट्रीय पक्षाची परंपरा चालू होणार की नाही ? हाच मुख्य प्रश्न होता. त्या बाबतीत टिळकांचे म्हणणे काय होते आणि नेमस्तांचे झणणे काय होते हे पूर्वी दर्शविलेच आहे. आणि सभा मोडली त्या किंवा दुसऱ्या दिवसापासूनच यापैकी प्रत्येकाचा उद्योग आपापल्या मताप्रमाणे सुरू झाला.

सुरतेची सभा मोडली त्याच्या दुसऱ्या दिवशी नेमस्त पक्षाने आपली एक सभा भरविली. आणि एका ठराविक प्रतिज्ञापत्रावर जो सही करून देईल त्यालाच तेवढे आत घ्यावयाचे असे ठरविले. असे करण्यात अनेक प्रकारच्या सोयी होत्या. पहिली अशी की प्रतिज्ञापत्रावर सही करण्याला राष्ट्रीय पक्षाचे लोक तयार होणार नाहीत यामुळे आयतेच ते बगळले जातील. सभेचे नावच 'कनव्हेन्शन', 'राष्ट्रीय सभा' नव्हे. आणि राष्ट्रीय सभा पूर्वीसारखी पूर्वीच्या नावाने पुढे चालविण्याचे तर नव्या पक्षाने ठरविले होते. अर्थात् ती सभा ही नव्हे. नेमस्तानी एखादे प्रतिज्ञापत्र तयार करावे व त्यावर आम्ही निमूटपणे सहा कराव्या यात आमच्या स्वाभिमानाला धक्का पोचतो असे राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकाना वाटणार. "शहाणपणाचा असा काय गड्डा त्यांच्याजवळ लागून गेला आहे की देशाच्या हिताचे काय हे मोजक्या शब्दांनी तेच ठरवू जाणत ? बरे प्रतिज्ञापत्र तयार केले त्यात सर्वांचा समावेश होईल असे शब्द नव्हते. कलकत्त्याचे ठराव बदलून जे नवे ठराव गोखल्याना करावयाचे होते ते आयतेच्या आयते या प्रतिज्ञापत्रकात घालून ठेवले आहेत. त्यावर सही देणे म्हणजे ते मान्य करणे असे होते. आणि ते एकदा मान्य केल्यावर ते बदलण्याची खटपट करणे शोभत नाही. विसंगत दिसते."

"बरे झाले. नेमस्ताना सवता सुभा करावासा वाटतो तर करीनात का ? औषधा-विना खोकला गेला. त्यांच्यात रहा मिसळा आणि त्यांचे मन वळविण्याकरिता दरवेळा शेरभर रक्त खर्च करा ही एवढी पंचाईत हवी कोणाला ? आज देशात लोकमत काय आहे हे प्रसिद्ध आहे. नेमस्तांच्या नादाला लागून या लोकमताला मुरड घालावी किंवा त्यांच्या आग्रहाने ते सगळेच्या सगळेच बाजूला ठेवावे यात आम्ही काय मिळविले ? आपणहि सवता सुभा स्थापावा आणि मनाला येईल तसे ठराव मंजूर करून लोकमत प्रांजलपणे प्रगट करावे हेच श्रेयस्कर होय." अशा प्रकारची विचारसरणी नव्या पक्षातील पुढारलेल्या लोकांची असणार हे जाणूनच प्रतिज्ञापत्रकाचा हा खोडा तयार करण्यात आला होता. युद्धात जसे एखादे सैन्य खंदक खणून त्याच्या आड तळ देऊन बसते त्याप्रमाणे ही कनव्हेन्शन भरवून बसण्यात नेमस्तांचा विचार होता. नेमस्तांच्या संगतीविषयी राष्ट्रीय पक्षाची अप्रीति हा पहिला खंदक आणि प्रतिज्ञापत्रक हा दुसरा खंदक. हे खंदक ओलांडून राष्ट्रीय पक्षातील लोक सहसा येणार नाहीत. आणि त्यातूनहि आलेच तर ते कोणत्या हेतूने आले हे तेव्हाच प्रगट होईल. आणि मग त्यांना मोडून काढणे किंवा घालवून देणे हे आपल्या संख्याबलामुळे सोपे होईल असे नेमस्ताना वाटत होते. आणि हा त्यांचा कयास बरोबर होता.

पण याहिपेक्षा पुढे जाऊन सभेच्या दारावर त्यांनी प्रत्यक्ष नाकेबंदी केली होती. आणि पुण्यामुंबईच्या बाजूचे एकदोन आणि वऱ्हाडनागपूरकडचे एकदोन गृहस्थ दरवाजावर बसविले होते. हेतु हा की अनिष्ट असा एखादा मनुष्य प्रतिज्ञापत्रकावर सही करून तो कागद हाती घेऊन आला तरी तो आमच्यात नकोस असे म्हणून त्याला बेलाशक मज्जाव करावा. या सभेला जाऊ नये असे नव्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांनी

ठराविले होते. ते ठराविण्यापूर्वी बरीचशी चर्चा झाली आणि तीत सभेला जावे असे म्हणणारे काही लोक निघाले. प्रथम टिळकहि जावे या मताचे होते. कारण नेमस्त पक्षाला आपल्या भोवती खंदक खणून तळ देऊन बसण्याचे स्वास्थ्य देखील पचू द्यावे असे त्यांना वाटत नव्हते. राष्ट्राने कोणतीहि मागणी करावयाची ती एकमुखी करावी. मत प्रगट करावयाचे तर एकमुखी प्रगट करावे. आणि राष्ट्रीय पक्ष हाच नवा मोठा व वाढता पक्ष असल्यामुळे त्याचे वर्चस्व होऊन नेमस्त पक्षानेच त्याच्या आहारी पडून पचून जावे असे टिळकांचे मत नेहमी असे. आणि हे साधावयाचे तर स्वतः जशी विश्रांति घेता नये तशी प्रतिपक्षालाहि लाभू देऊ नये असे त्यांना वाटे. या दृष्टीने त्यांचा जठराग्नि नेहमी प्रदीप्त राही. आणि त्यांची विचारसरणी अशी असे की “ भूक लागल्यावर भक्ष्याने खादकाकडे आपल्या पायांनी येण्याची वाट न पाहता खादकानेच भक्ष्याकडे गेले पाहिजे. अर्थात् नेमस्त पक्ष बाजूला राहू म्हणेल तरी त्याला वेगळा राहू देता कामा नये. हे काही कोणाच्या घरचे कार्य नव्हे. ते न आले तर आपण गेले पाहिजे. ते येऊन न मिळतील तर आपण जाऊन त्यांना मिळाले पाहिजे. ”

टिळकांची विचारसरणी ही अशी होती. पण बाबू अरविंद घोष वगैरे लोकाना ही विचारसरणी पटली नाही. नेमस्ताना ग्रासून पचनी पाडणे ही टिळकांची वृत्ति, तर त्यांचा ग्रास न करिता त्यांना आपल्या तेजाने दुरून जागच्या-जागीच नामशेष करून टाकावे अशी अरविंद बाबूंची विचारसरणी होती. व तीच अखेर पुष्कळ लोकाना पटली म्हणून नव्या पक्षापैकी प्रतिज्ञापत्रावर सही करून कोणीहि कनव्हेन्शनच्या खाजगी सभेला जाऊ नये असा ठराव झाला. त्यातूनहि काही गेले. पण ते वेगवेगळ्या कारणानी. काही उभयान्वयी होते त्यांना नेमस्तापासून असे वगळून राहणे बरे वाटेना. “ मी यात तर आहेंच पण त्यातहि असेन. नाही काय म्हणून ? ” काहींचे म्हणणे “ कोणत्याहि प्रतिज्ञापत्रावर सही केल्याने वाटू इतके महत्त्वच आम्हाला नाही. भांडणात अर्थ तो कोय ? नेमस्त झाले राष्ट्रीय झाले दोघेहि देशाकरिताच झटतात. म्हणून कोणत्याहि शब्दाने लिहिलेले ठराव स्थूलपणे सारखेच ग्राह्य होत. शब्दांचा कीस काढणे हे पदतमूर्ख करीत बसतात. किंवा विद्वत्तेची घमेंड किंवा अहंकार यानी ग्रासलेले लोक करतात. म्हणून प्रतिज्ञापत्रावर सही करून गेल्याने काही बिघडत नाही. जेथे पाट मांडलेला दिसेल तेथे जाऊन वेदाची जी काही दोन अक्षरे येत असतील ती म्हणावी हाच पुण्य मार्ग होय. ” इतर काही हुलड करण्याकरिता झणून गेले. “ राष्ट्राचे काम म्हणून करता आणि सवता सुभा कसला स्थापन करता ? सर्वांना येऊ द्या. सर्वांचे विचारे ठरेल तेच श्रेयस्कर ” असा युक्तिवाद भर दरवाजावर करून थोडेसे भांडणहि माजवून तक्रार वेळीवर मांडण्याचे श्रेय घ्यावे असे कित्येकाना वाटले. आणि काही तर केवळ दूताचे किंवा गुप्त हेरांचे काम करण्याच्या हेतूने गेले. प्रतिज्ञापत्रावर सही करून गेल्याशिवाय प्रतिपक्षाकडील विश्वसनीय अशी बातमी आपल्या पक्षाच्या

लोकाना कशी देता येणार ? किंवा त्यांची गंमत पहावयाला कशी सांपडणार ? या विचाराने काही निघाले. या नाजूक कामावर सामान्यतः अनोळखी अशा माणसांचीच योजना झाली होती. व जे गेले त्यानीहि कार्यसिद्धीला जरूर तसा पोषाख जरूर तसा नम्रभाव जरूर तसा पडका चेहरा किंवा राष्ट्रीय पक्षद्वेषाचा खोटा आविर्भाव आणला होता. पण यापैकी पुष्कळांची निराशा झाली. कारण नेमस्त पक्षाने दारावर उभे केलेले लोक खंबीर असेच पाहून ठेवले होते. एखादा इष्ट असून चुकून कमी आत आला तरी चालेल. पण एखादा अनिष्ट असता चुकून अधिक आत आलेला नको. असले सावधगिरीचे घोरण संभाळणारीच माणसे दारावर होती. यामुळे हवी तीच माणसे आत घेतली गेली.

पण कनव्हेन्शन सभेत जाऊ न दिले तरी बाहेरून त्यांच्याशी भिडण्याकरिता राष्ट्रीय पक्षाने आपले एक मंडळ नेमून ठेवले होते व त्याचे काम पुढे बरेच दिवस चालू राहिले. तारीख २९ रोजी भरलेल्या नव्या पक्षाच्या परिषदेत या पक्षाची संघटना आपल्यापुरती कशी करावी हे तर ठरलेच पण नेमस्ताशी एकीबद्दल बोलणे चालणे करण्याकरिताहि एक मंडळ नेमण्यांत आले. स्वतःच्या पक्षाचे संवर्धन करण्याकरिता असे ठरले की, या पक्षाच्या तत्त्वाप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतातून जे काम आज चालले आहे त्यात एकसूत्रीपणा यावा म्हणून एक मध्यवर्ती मंडळ नेमावे आणि प्रत्येक प्रांतात त्याची शाखा असावी. या पक्षाची वर्तमानपत्रे पक्ष-संघटणेचे कार्य करीत राहतीलच. पण हरएक ठिकाणी या पक्षाची म्हणविणारी मंडळे उपमंडळे बनवावी वर्गण्या जमवाध्या आणि लोकमत जय्यत तयार करून ठेवावे. हेतु हा की प्रसंग पडल्यास निरनिराळ्या प्रांतातील लोकमताची शक्ति विवाक्षित काळी किंवा स्थळी एकदम एकवटता यावी. या संघटणेचे कार्य काय झाले हे पुढे दिसून येईलच. पण या स्वतंत्र संघटणेबरोबर जमल्यास पुढे मागे एकीकरणाचे घोरणहि टिळकानी ठेवले होते हाच येथे सांगण्याचा मुख्य मुद्दा आहे. एका दृष्टीने बरकरणी दोन्ही पक्ष एकी हवी झणत होते. पण दोघांच्या विचारसरणीत काय फरक होता आणि एकीला साधक बाधक अशा गोष्टी कोणत्या होत्या हे कळून येण्याकरिता २७ डिसेंबर तारखेला एकाच दिवशी नव्या उपक्रमाचे जाहीरनामे दोन्ही पक्षाने काढले ते पुढे दिले आहेत.

(८) नेमस्त पक्षाचा जाहीरनामा

“ मोठ्या दुःखःद परिस्थितीत तेविसाव्या राष्ट्रीय सभेचे काम तहकूब करून पुढे ढकलावे लागले. पण पुढे काम होईल त्यात लोकांची वर्तणूक शिस्तीला धरून रहावी किंबहुना सर्व देशभर एकच शिस्त राहवी म्हणून आम्ही या राष्ट्रीय सभेला आलेल्या प्रतिनिधींचीच एक ‘संकेत सभा’ बोलावीत आहो. मात्र खाली दिलेली तत्त्वे ज्यांना मान्य असतील त्यानीच या सभेला यावे. इतरानी येऊ नये. ती तत्त्वे पुढे दिल्याप्रमाणेः—

- (१) हिंदुस्थानाला स्वराज्य पाहिजे ते स्वराज्य भोगणान्या साम्राज्यातील इतर वसाहती जे भोगतात तशा प्रकारचे असावे. आणि साम्राज्याचे हक्क व जबाबदाऱ्या यांचा आपला भाग इतर भागीदारांच्या बरोबरीने हिंदुस्थानाला उचलता यावा.
- (२) वरील ध्येय साधण्याचे मार्ग म्हणजे केवळ सनदशीर चळवळी विद्यमान राज्यपद्धतीची हल्लहल्लु पण निश्चयात्मक सुधारणा, राष्ट्रीय ऐक्याची प्रस्थापना, सार्वजनिक कार्याची आवड, आणि सामान्य जनतेच्या स्थितीची सुधारणा.
- (३) वरील हेतु सफल करण्याकरिता होणाऱ्या सभेत सर्वांनी शिस्तीला धरून वागले पाहिजे आणि सभेच्या अधिकाऱ्यांची आज्ञा मानली पाहिजे.

वरील तीनही गोष्टी मान्य असतील त्यांनी शनवार ता. २८ डिसेंबर रोजी दोनप्रहरी एक वाजता स्वागतमंडळाने या सभेला देऊ केलेल्या मंडपात जमावे अशी विनंति आहे. ”

सह्या — रासबिहारी घोष, फेरोजशहा मेथा, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, गोपाळ कृष्ण गोखले, दिनशा वाळा, नरेंद्रनाथ सेन, अंबालाल देसाई, कृष्णस्वामी अय्यर, त्रिभुवनदास मालवीय, मदन मोहन मालवीय, दाजी आबाजी खेर व इतर.

(९) नव्या पक्षाचा जाहीरनामा

“ तेविसाव्या राष्ट्रीय सभेचे काम दुर्दैवाने अर्धवट राहिले किंबहुना त्याला धड प्रारंभहि झाला नाही. म्हणून ते काम पुन्हा हाती घेऊन पुढे चालू करणे इष्ट आहे. कामाची दिशा व सभेचे धोरण पूर्वीचेच रहावे. हणजे कलकत्ता येथे दादाभाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या राष्ट्रीय सभेत अखेर निश्चित झाले तेच रहावे. या राष्ट्रीय सभेतील तत्त्वे व तिचे मार्ग सदर सभेतील ठरावामध्ये ग्रथित झाले आहेत. विशेषतः स्वराज्य स्वदेशी बाहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चार विषयांवरील ठरावात जे ग्रथित झाले ते ज्यांना बिनशर्त मान्य असतील आणि ज्यांना प्रामाणिकपणे त्याच मार्गांनी काम करण्याची इच्छा असेल त्यांनी शनवार ता. २८ रोजी तिसरे प्रहरी ४ वाजता धीकाटा वाडी हरीपुरा सुरत येथे जमावे अशी विनंती आहे. वर दर्शविलेले कार्य पुढे कसे चालवावे याची व्यवस्था सदर सभेत करण्यात येणार आहे. ”

सह्या — अरविंद घोष, बाळ गंगाधर टिळक, मोरेश्वर गोपाळ देशमुख,

गणेश कृष्ण खापर्डे, कसनजी देसाई व इतर अनेक.

नेमस्तांची सभा एक वाजता भरणार व त्यानंतर नव्या पक्षाची भरणार असे टिळकानी ठरविले त्यातील मर्म उघड आहे. राष्ट्रीय पक्ष यापुढे काय करणार यावर

नेमस्तपक्षाची दृष्टी मुळीच नव्हती. त्यांना असेच वाटत होते की “या नव्या पक्षाचे जहाज सुकाणू तुटून वादळात सापडून वहावत चालले आहे. ते लवकरच कोठे तरी आपटून फुटणार. आपण वेळीच वेगळे फुटून निघालो ही फार चांगली गोष्ट झाली. आपण आपल्या होड्या तरी नीट दुरुस्त ठेऊ या. आणि त्याकरिता त्यांना तेलपाणी रंगरोगण लावू या व आत पाणी येण्याची भोके टिपून बुजवू या. आपण वादळाच्या मार्गातून बाजूला झालोच आहे. आपले सुकाणू खंबीर आहे. आणि होड्यातील खलाशी व प्रवासी हे आज्ञाधारक व समंजस आहेत. आपल्या होड्या वादळात सापडून नयेत हे खरे पण त्यांच्या शिडात भरण्यापुरता तरी वारा हवाच. तो न मिळेल तेव्हा हलुहलु कष्टाने वल्ही मारीत मार्ग आक्रमू. शिवाय वादळाच्या कडेकडेने वाहणारा वारा हाहि कुशलतेने शिडे उभारून व फिरवून आत घेता येईलच. त्याचाहि उपयोग होईल व तोहि करून घेऊच. पण पुन्हा म्हणून वादळात सापडावयाचे नाही हाच निश्चय.” याच्या उलट नवा पक्ष नेमस्त पक्षाच्या हालचालीवर पूर्णपणे दृष्टि देऊनच चालत होता. त्याला मनातून वाटे की “फूट होणे ही गोष्ट विघातक आहे. कारण दर्यावरचे जहाज त्यांतल्या कोणाच्या नशिबाने वाचत असते हे काय सांगावे? म्हणून जहाजातून आधी सहसा कोणाला बाहेर पडून वेगळ्या होड्यात बसून जाऊ देऊ नये. आकाशातून पडणाऱ्या विजेसंबंधाने अशी एक प्रचलित समजूत असते की भवितव्यतेच्या हुकमाप्रमाणे ती ज्याचे आयुष्य भरले त्याच्यावर कोसळावयाची हे ठरलेलेच असते. पण कोसळताना विजेला नक्की आपला तेवढा बळी नेमका वेचून घेतां येत नाही. आणि ज्यांचे आयुष्य भरले नाही अशा माणसांच्या मेळ्यात तो बसला असेल तर तो वाचला तर एक वेळ चालेल. इतर कोणाला दगावण्याचा आपला अधिकार नाही अशा समजुतीने वीज कोसळली तरी दाराशी येऊन पाहून परत जात असते” ! नेमस्तांची संगत ही राष्ट्रीय पक्षाला वरील-प्रमाणे होय असे कित्येकाना मनातून वाटे. राष्ट्रीय सभा हे एक मोठे आवरण आहे. त्यात गुरफटलेल्या स्थितीतच सर्वांना आपला निर्वाह करून घेतला पाहिजे. कोणाचे उसे पायथे कोणाला लागले तरी ते सोसले पाहिजे. आणि त्या आवरणात एकत्र देशकार्य करीत करीतच सर्वांनी मिळून डोके वर काढले पाहिजे. अशीहि एक उपपत्ति नव्या पक्षातील काही लोकांची होती. जहाजातून फुटून जाऊ पाहणारे लोक दूर जाऊच द्यावयाचे नाहीत. वादळातहि शक्य त्या प्रयत्नाने त्यांच्याशी गाठ घालावयाची. व त्यांना जहाजात या असे म्हणावयाचे. नाही तर तुमच्या होड्यात उड्या टाकू अशी त्यांना भीतिहि दाखवावयाची. साधल्यास उड्या टाकावयाच्याहि. पण त्याबरोबर हेहि खरे की जहाजाला खूप गति मिळून मुक्काम लवकर गाठता यावा म्हणून जाणून बुजून जहाज वादळाच्या कक्षेत आपण नेऊन घातले तसे करा म्हणून सांगायला कोणी आला नव्हता. झाला तो व होईल तो सर्व मामला स्वतंत्र इच्छेचा. तेव्हा घडतील ते परिणाम आपण सोसलेच पाहिजेत. स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या नशिबाने जगून वाचून साध्यहि साधले तर ते हवेच आहे ! सुखसुखी

जीवावर उदार कोणी व्हावे! पण साध्य साधण्याच्या प्रयत्नात इतर कोणाच्या उद्योगाचे किंवा नशिवाचे पाठबळ मिळाले नाही, आणि जहाज खडकावर आपटून फुटावयाचे असेच विधिलिखित असले, तर त्यालाहि आपली तयारी आहे. कोणी बुडतील. कोणी तरतील. आणि तरतील त्यातले कोणी तरी अखेर पल्ला गाठतीलच. परीणामाला भ्यावयाचे नाही.” अशा प्रकारची विचारसरणी नेमस्त पक्षाशी वागताना टिळकांची नेहमीची असे तीच सुरतेस राष्ट्रीय सभा दुभंगल्यावरहि त्यांनी कायम ठेविली होती. म्हणूनच सवता सुभा स्थापणारा नेमस्त पक्ष काय करतो सवरतो आणि आपणाला प्रवेश करण्याला कोठे द्वार ठेवतो की नाही हे पाहण्याच्या हेतूने त्याच्या हालचालीवर नव्या पक्षाने दृष्टि ठेविली होती.

भाग ७

१९०८ सालातील हकीकत

(१) पुण्यात अरविंद घोस

सुरतेची सभा आणि पुढे झालेला खटला यांच्या मध्यंतरीचे टिळकांचे दिवस बरेचसे कामकाजाच्या गर्दीत गेले. सुरतेच्या वादासंबंधाने केसरीत कित्येक आठवडे पर्यंत त्यांनी लेख सुरू केले होते. सुरतेच्या बख्सेच्याबद्दलचा दोष कोणाच्या माथी अधिक मारला पाहिजे आणि एखाद्या सभेच्या अध्यक्षाचे अधिकार काय याविषयी चर्चा करण्यात पहिले पहिले लेख खर्च पडले असले तरी, फेब्रुवारी महिन्यात राजकीय पक्षोपन्यासावर जे अग्रलेख त्यांनी लिहिले ते पुष्कळसे निर्विकार तात्त्विक स्वरूपाचे आणि टिळकांच्या उत्कृष्ट युक्तिवादाने व भाषासरणीने भरलेले आहेत. जुन्या स्वरूपात राष्ट्रीय सभा पुढे चालू राहो वा न राहो समेट करण्याकरिता नेमलेल्या शिष्टमंडळाच्या कामाला यश येवो वा न येवो, नव्या पक्षाच्या मताचा प्रसार करणे हे काम अवश्य होते व स्वतंत्रपणे करता येण्यासारखे होते. म्हणून राजकीय पक्षोपन्यासाची शुद्ध सशास्त्र मांडणी करून समेट कसा होईल हेहि एका अग्रलेखात स्पष्ट सांगितल्यावर टिळकानी मतप्रसाराची इतर साधने हाती घेतली.

या दृष्टीने त्यांनी पहिले काम हे केले की बंगाल्यातील नव्या पक्षाचे पुढारी बाबू अरविंद घोस याना सुरतेहून मुंबई पुण्याकडे येण्याविषयी आमंत्रण दिले. अरविंद घोस यांची कीर्ति त्यांच्यापूर्वीच इकडे आलेली होती आणि त्यांचा सत्कार मुंबई पुणे दोन्ही ठिकाणी फार चांगला करण्यात आला. बंगाल्यात फाळणीची चळवळ कशी परिणत स्वरूपाला आली हे वर्तमानपत्रावरून इकडील लोकाना विदितच होते. तथापि वाचणे वेगळे आणि प्रत्यक्ष कानाने वक्त्याच्या तोंडून ऐकणे वेगळे. पुण्यास गायकवाड वाड्यात अरविंद बाबूंचे व्याख्यान झाले त्यात त्यांनी आपल्या प्रांतात स्वदेशी बहिष्कार राष्ट्रीय शिक्षण इत्यादि चळवळी कशा सुरू झाल्या प्रत्येक चळवळीचे वेळी जुने पुढारी खरे पुढारीपण न स्वीकारता लोकांच्या उत्साहावर विरजण कसे घालीत होते, पण अखेर तरुण पिढी व सामान्य जनसमूह यांच्या ओघाबरोबर वाहवत जाणे त्यांना कसे प्राप्त झाले याचे अनुभवीक वर्णन त्यांनी केले. त्यांनी विशेष गोष्ट ही सांगितली की राष्ट्रातील खरे खोटे दुर्गुण व दोष यानाच सदैव उगाळीत न बसता राष्ट्रात स्वाभिमान सामर्थ्य व श्रेष्ठतेचा विश्वास उत्पन्न करून लोकाना राष्ट्रकार्याला प्रवृत्त करणे हेच स्वामी रामकृष्ण स्वामी विवेकानंद यांचे तत्त्व बंगाल्यातील जागृतीच्या मुळाशी आहे. पुण्यास जहाल पक्षातील सर्व शाखा व उपशाखा यातील लोकांचा प्रत्यक्ष परिचय अरविंद बाबूंशी झाल्यामुळे बंगाल्यातील व महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय स्वरूपाच्या उद्योगाचा सांधा

जोडला गेला. मुंबई पुण्याप्रमाणे नाशीक धुळे वगैरे ठिकाणीहि अरविंद बाबूंची व्याख्याने झाली. नंतर पावना येथे भरणाऱ्या बंगाल प्रांतिक परिषदेकारिता ते परत कलकत्त्याला निघून गेले.

(२) राष्ट्रमत कांचशाळा समर्थ विद्यालय

फेब्रुवारी महिन्यात मुंबईस 'नॅशनल पब्लिशिंग कंपनी' नावाची संस्था काढण्यात आली. सुरतेच्या सभेनंतर मुंबई शहरात राष्ट्रीय पक्षाच्या मतप्रसाराकरिता एखादे दैनिक पत्र असावे अशी आवश्यकता विशेष भासू लागली. मुंबईत इंग्रजी गुजराथी भाषेत सकाळ संध्याकाळ प्रसिद्ध होणारी अनेक पत्रे होती. मराठीत निघणाऱेहि एक दैनिक होते. परंतु ते नेमस्त पक्षाचे. म्हणून लिमिटेड कंपनीचे पद्धतीने सुमारे पन्नास हजार रुपये भांडवल जमवून नवे मराठी दैनिक वर्तमानपत्र काढण्याचे ठरले. प्रत्येक दोन पंचवीस रुपयांचा म्हणजे सामान्य लोकाना घेता येईल असा ठरविण्यात आला.

मार्चच्या शेवटच्या आठवड्यात नॅशनल पब्लिशिंग कंपनीचे उद्देशपत्रक प्रसिद्ध झाले. संकल्पित भांडवल एक लाखाचे असून टिळक चिंतामणराव वैद्य माधवराव बोडस नगीनदास संघवी बळवंतराव देशपांडे बाबासोहय खरे आणि डॉ. साठे हे पहिले डायरेक्टर्स व सितारामपंत दामले हे पहिले सेक्रेटरी अशा नेमणुकी झाल्या. त्याचबरोबर या पब्लिशिंग कंपनीचे 'राष्ट्रमत' नावाचे दैनिक मराठीत निघणार असेहि जाहीर करण्यात आले. स्वदेश स्वराज्य स्वधर्म व स्वावलंबन हे या पत्राच्या धोरणाचे चार आधारस्तंभ व्हावयाचे होते व सर्वसंमत अशा राष्ट्रीय पक्षाच्या सिद्धान्तांचा प्रसार या पत्राच्या द्वारे करावयाचा होता. पत्राची वार्षिक वर्गणी मुंबईस व पुण्यास ५ रुपये व बाहेर गावी टपालहशीलासह रुपये ९ आणि त्याच्या साप्ताहिक आवृत्तीची मुंबई पुण्यास सव्वा रुपया व बाहेरचे ठिकाणी टपालहशीलाशिवाय रुपये दोन म्हणजे एकंदरीने फारच थोडी ठेवण्यात आली होती.

त्याचबरोबर दुसरीहि एक योजना झाली ती राष्ट्रीय शिक्षणाविषयी. सन १९०६ साली महाराष्ट्र विद्याप्रसारक मंडळ स्थापण्यात आले होते. व त्याची शाळा म्हणजे समर्थ विद्यालय कोल्हापुरास चालू होते. परंतु यापुढे कोल्हापुरास ते चालणे अवघड. शिवाय पुण्याजवळ तळेगाव दाभाडे येथे ६०।६५ एकर जागा स्वतंत्र मालकीची विकत मिळाली. म्हणून चालकानी विद्यालय तळेगावास आणण्याचे ठरविले. समर्थ विद्यालयाच्या प्रगतीला अशा रीतीने अनुकूल साधने मिळाल्यामुळे केवळ एक शाळा न ठेवता राष्ट्रीय शिक्षणाचे व्यापक विद्यापीठ महाराष्ट्रात निर्माण करावे असे टिळक विजापूरकर यांनी योजले. अखिल महाराष्ट्राकरिता हे विद्यापीठ स्थापावे आणि त्यात वाड्मयाबरोबर व्यापार उद्योगधंदे इत्यादि विषय शिकविण्याचीहि व्यवस्था करावी असा विचार ठरला. विद्यापीठाची पारंगत पदवी मिळविलेले प्रौढ आणि राष्ट्रीय भावनेने भरलेले तरतरीत लोक परदेशी गेले व तेथे

त्यानी सर्व प्रकारचे शिक्षण मिळविले तर देशातील उद्योगधंद्यांची वाढ होईल आणि स्वतंत्र बुद्धीचे विद्वान लोक तयार होतील अशी कल्पना होती. आणि तळेगाव येथील मध्यवर्ती संस्था सुस्थित झाली म्हणजे मग इतर ठिकाणी त्याच्या शाखा काढण्याचा बेत होता.

उद्योगधंद्याची वृद्धि करण्याच्या दृष्टीने पैसाफंडाची स्थापना यापूर्वीच झालेली असून त्याची वर्गणी जमण्याला या वेळी जोराने सुरवात झाली होती. आणि पैसाफंडातून कारखाना निघण्याइतके भांडवल जमताच काचकारखाना तळेगावालाच काढल्याने राष्ट्रीय शिक्षणाला धंदेशिक्षणाची जोड विद्यार्थ्यांना एकाच आवारात करून देता येण्यासारखी होती. पैकी पैसाफंडाकरिता वर्गणी मागण्याला टिळक वगैरे प्रमुख लोकाना बाहेरगावी हिंडण्याचे कारण नव्हते. फंडाचे उत्पादक अंताजी दामोदर काळे हे बाहेर हिंडत होतेच. शिवाय या फंडाची वर्गणी लहान-सान रकमानीच जमविण्याचा उद्देश असून गावोगाव ते काम लोक स्वयंस्फूर्तीने करीत असत. पण राष्ट्रीय शिक्षण म्हटले म्हणजे फार पैशाचे काम. शक्य तितके मोठे आकडे घेणे अवश्य. ह्याणून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या जिल्ह्यात पुढाऱ्यांचे एक शिष्टमंडळ हिंडवावे असे ठरले. त्याप्रमाणे टिळक नानासाहेब देशमुख चिंतामण-राव वैद्य प्रो. विजापूरकर वासुदेवराव जोशी वगैरे मंडळी यांनी प्रथम एक फेरी करून येण्याचे ठरविले. पहिले निमंत्रण सोलापूरचे होते. तेथे आदले दिवशी 'रामदास' या विषयावर आणि दुसरे दिवशी 'राष्ट्रीय शिक्षण' या विषयावर टिळकांची व्याख्याने झाली. सोलापूरचे प्रसिद्ध व्यापारी व पुढारी आप्पासाहेब वारद व त्याचप्रमाणे डॉ. रानडे लेले व सामंत वकील हरिभाई देवकरण शेठ माणिकचंद इत्यादि नागरिकानी टिळकानी योजलेल्या या कार्याला बरीच मदत केली. सोलापुराहून टिळक बाशीला गेले. तेथेहि समर्थ विद्यालयाला बरीच मदत मिळाली. ही एक फेरी करून टिळक पुण्यास परत आले.

(३) जिल्हा सभा व म्युनिसिपल निवडणूक

नवीन पक्षाच्या मतप्रसाराकरिता तालुका सभा व जिल्हा सभा या भरविण्यास पुन्हा सुरवात करण्याचे ठरले होते. त्याप्रमाणे फेब्रुवारी महिन्यात मावळ तालुक्याची सभा भरली होती. तसेच मार्च महिन्याच्या अखेरीस पुणे जिल्ह्याची सभा भरवावी असेहि ठरले. ता. ९ मार्च रोजी सार्वजनिक सभेचे चिटणीस केळकर यांच्या सहीने जाहीरपत्रक निघाले. त्यात सभेपुढे येणाऱ्या ठरावांचा कच्चा मसुदा प्रसिद्ध करून सूचना मागितल्या होत्या. सार्वजनिक सभेने निरनिराळ्या कारणाकरिता कमिठ्या नेमल्या होत्या. त्यांच्या कामाचे रिपोर्टहि जिल्हा सभेपुढे दाखल करण्याचे ठरले. ता. ९ मार्च रोजी धुळ्यास भरणाऱ्या प्रांतिक परिषदेच्या स्वागत मंडळाची बैठक झाली. परिषदेत सर्व पक्षाचे लोक सामील होणार होते व समेट कसा करावा हे या प्रांतिक परिषदेत प्रत्यक्ष दाखविण्याचा महाराष्ट्रातील लोकांचा विचार होता.

मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात पुणे शहरातील म्युनिसिपालिटीची त्रैवार्षिक निवडणूक झाली. हा एक नवाच प्रसंग पुण्यातील नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाचे बलाबल पाहण्याचा उपस्थित झाला होता. या निवडणुकीतून टिळक हे स्वतः बाहेरच पडलेले होते. त्यांच्या पक्षाची मंडळी म्हणजे आण्णासाहेब पटवर्धन व केळकर हे निवडणुकीला नेहमी उभे रहात व विशेष खटपटीशिवाय निवडूनही येत. यामुळे टिळकाना या कामात फारसे लक्ष घालावे लागत नसे. पण या साली दोन कारणानी टिळकाना ते लक्ष घालावे लागले. सुरतेच्या राष्ट्रीय समेनंतर राष्ट्रीय पक्षाचे पुण्यातील वर्चस्व प्रगट होणे अवश्य होते. शिवाय टिळकांचे स्नेही बाबा-साहेब पेंडसे आणि राष्ट्रीय पक्षास नवीनच येऊन मिळालेले विद्वान् गृहस्थ गणेश व्यंकटेश जोशी यांना जनरल मतदारसंघातर्फे उभे करण्याचे टिळकानी योजिले. आणि चारही जागाकरिता आपल्या पक्षाचे उमेदवार उभे करून निवडून आणावे अशी महत्वाकांक्षा टिळक पक्षाने धरली. पैकी आण्णासाहेब पटवर्धन हे जुनेच उमेदवार होते. केळकर हे या पूर्वी नऊ वर्षे सतत निवडून आले होते म्हणून यंदा उभे राहण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. याकरिता पेंडसे व जोशी यांच्याबरोबर यंदा एक नवे उमेदवार म्हणून शिवराम महादेव परांजपे यांना उभे करण्यात आले. नेमस्त पक्षाने आपला एकच उमेदवार उभा करून सर्व शक्ति त्यावर एकवटण्याचे ठरविले. ते हरि नारायण आपटे हे होत. तथापि आपटे निवडून न येता परांजप्या-सुद्धा चारही उमेदवार टिळक पक्षाचेच निवडून आले. शहर म्युनिसिपालिटीला आपला अध्यक्ष निवडण्याचा अधिकार १३।१४ वर्षे मिळाला असता आजवर तो एकाच घराण्यात डांबून राहिला. सरदार दोराबजी पदमजी यांनी अध्यक्षपदाचा मान बारा वर्षे भोगला. व त्यांच्या मृत्यूनंतर फिरून त्यांचे बंधु शेठ नौरोजी पदमजी यांचीच खटपट सुरू झाली. म्हणून शक्य तर या परंपरेत थोडाबहुत फरक करावा, आणि गोपाळराव गोखले हे जसे पूर्वी अध्यक्ष झाले त्याप्रमाणे इतर जातीतील विद्वान् लोकाना यथाप्रमाण हा मान मिळावा, असे टिळकांचे म्हणणे असून बाबासाहेब पेंडसे व जोशी यांना याच दृष्टीने म्युनिसिपल निवडणुकीस उभे राहण्याच्या भरीला त्यांनी घातले होते. पण टिळकांचा तो बेत साधला नाही. कारण एक तर अध्यक्षाच्या निवडणुकीत सरकारनियुक्त सभासदांचे प्रस्थ बरेच माजते. आणि जोशी किंवा पेंडसे हे टिळकांच्या भिडेखातर निवडणुकीला उभे राहिले तरी अध्यक्षाचे काम करण्याची हौस दोघानाही मनातून नव्हती.

तारीख २० मार्च रोजी पुणे जिल्हासभेची पहिली बैठक झाली. स्वागताध्यक्ष आण्णासाहेब पटवर्धन यांनी सभासदांचे स्वागत केले. अध्यक्षस्थानी गणेश व्यंकटेश जोशी यांची निवडणूक झाली. त्यांनी आपल्या भाषणात स्वराज्याच्या मागणीचा पुरस्कार केला, आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे आकड्यानिशी अनेक प्रकारची माहिती देऊन खातेवारीने प्रचलित राज्यपद्धतीतील दोष दाखविले, आणि कलकत्त्याच्या चतुःसूत्रीचा उपदेश केला. निरनिराळ्या ठरावावर बोलणारामध्ये

सर्व्हट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद वामनराव पटवर्धन फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसर केशवराव कानिटकर तसेच गोपाळ कृष्ण देवधर नटेश आप्पाजी द्रविड हरि नारायण आपटे तारकुंडे वगैरे इतर पक्षाची मंडळी होती. पुण्यास जिल्हा-सभा भरणार हे पुण्यातील नेमस्त पक्षाला एक प्रकारचे कोडेच पडले होते. ते असे की तीत सामील व्हावे तरी कठीण सामील न व्हावे तरी कठीण. जिल्हासभा सार्वजनिक सभेसारख्या संस्थेने भरविली आणि प्रतिनिधी होण्याला कोणत्याही प्रकारची अट किंवा प्रत्यवाय नव्हता. म्हणून आपण हजर न राहिलो तर जिल्ह्यात टिळकांचे मत तेवढेच काय ते प्रचलित आहे असे दिसून येईल आणि सामील व्हावे तर आपण पडलो थोडे लोक. तथापि सामील न होण्यापेक्षा सामील झालेले अधिक बरे असा विचार करून नेमस्त पक्षाचे लोक प्रतिनिधि झाले होते. सामील झाल्याने आपल्या पक्षाचे ह्मणणे काय हे पुण्यासहि जनतेपुढे स्पष्ट शब्दांनी मांडता येईल हा एक त्यांना फायदा होताच. पण मद्यपान निषेध वगैरे विषयावर होणाऱ्या पुष्कळशा ठरावात उभय पक्षात मतभेद नाही! म्हणून पक्षभेदरहित शुद्ध सार्वजनिक अशा दृष्टीने काम करण्याची संधि मिळते ती दवडू नये असाहि सुविचार या सामील होण्याच्या कल्पनेच्या मुळाशी होता. त्याप्रमाणे हजर राहून स्वदेशीच्या ठरावात त्यांनी आपल्या पक्षातर्फे काही उपसूचना पुढे आणल्या पण त्यांचा काही उपयोग झाला नाही.

सभेत राष्ट्रीय शिक्षण व मद्यपाननिषेध या विषयावर एकंदरीने विशेष जोर देण्यात आला होता. शिक्षणाविषयी टिळकानी सांगितले की 'सरकार व लोक यांच्या हितविरोधामुळे या शिक्षणाचा प्रश्न उद्भवतो. हिरण्यकश्यपूने प्रल्हादाच्या शाळेत नारायणावर बहिष्कार घातला होता तसाच सरकारी शाळातून राष्ट्रीय भावनेवर बहिष्कार पडलेला आहे. सरकारी देखरेखीशिवाय व बंधनाशिवाय केवळ संस्था शिक्षणाचे काम चांगले करते म्हणून सरकार पैशाची मदत देईल तर ती अवश्य घ्यावी मागावी. कारण सरकारचा पैसा हा आपलाच पैसा होय. शिक्षणाचा दर्जा कमी करणे हा राष्ट्रीय शिक्षणाचा हेतु नाही.' मद्यपानासंबंधाने टिळकांचे भाषण कडक असे झाले. "परकी सरकार इकडे आले त्याने वाटेल तर शिस्त शांतता ठेवावी. पण आम्हाला नीति शिकविण्याच्या भानगडीत पडू नये. मद्यपाननिषेध हे हिंदु लोकांचे एक विशेष नीतितत्त्व आहे आणि ते अमलात आणण्याच्या कामी लाभहानीच्या दृष्टीने सरकाराकडून येणारा अडथळा आपण मोडून काढला पाहिजे. मद्यपानाची चीड ही तुसंगवासाच्या दुःखापेक्षा अधिक दुःसह वाटली पाहिजे. एक दारूचे दुकान मी बंद केले तर मला स्वर्ग मिळेल असे हिंदी तरुणाला वाटून त्याने या चळवळीत जरूर तर मरण्यालाहि तयार झाले पाहिजे. आणि जर दारूबंदी करण्यासारखी साथी गोष्ट आपणाला करता आली नाही तर स्वराज्याला आपण नालायक आहो असेच मी समजेन" असे टिळकानी सांगितले ! आणि याच त्यांच्या भाषणातून पुढील महिन्यात झालेली पिकेटिंगची चळवळ निर्माण झाली.

एकंदरीने ही जिल्हा सभा यशस्वी झाली असे म्हणण्याचे कारण पुण्यातील निर-
निराळ्या राजकीय पक्षांतील पुढारी पेन्शनर संपादक वगैरे सर्व मंडळी सभेत
सामील झाली होती व काम झाले ते सर्व गोडीगुलाबीने व आनंदाने पार पडले.
त्यातहि विशेष हा की पुढच्या राष्ट्रीय सभेपर्यंत सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांनी सभेत
कसा घडवून आणता येईल याचा विचार करावा व हरप्रयत्नाने पुढची राष्ट्रीय
सभा पूर्वीप्रमाणे एकजुटीने भरवावी हा ठराव सर्वांनुमते पास झाला !

राष्ट्रीय सभा मोडल्याने किल्ल्यांच्या दृष्टीने टिळकांचा दुर्लौकिक झाला.
तथापि नव्या पक्षाचे तेज त्याचे ध्येय विद्वत्ता टिळकांच्या अनुयायांच्या अंगचा
रगेलपणा जरूर पडली तर हातात काठी घेण्याची त्यांची तयारी आणि विशेषतः
नेमस्तात घडून न येणारी गोष्ट झणजे एका पुढाऱ्याकरता शेकडो अनुयायी एका
अर्थाने जीव देण्याला तयार हे चमत्कारिक लक्षण यापूर्वी लोकानी पाहिले नव्हते.
सुटा तुटका एखादा तारा स्वस्थानी चांगला दिसतो. पण लहान मोठा ताऱ्यांचा
गुच्छ किंवा पुंज एका ठिकाणी पहावयाला सांपडल्याने त्याचे कौतुक अधिक
वाटते. हा नवीन देखावा पाहून “गोखले मेथा याना शेराळा संवाशेर आज भेटले.
यापुढे त्यांना घोड्यावर बसून झोप घेता येणार नाही तर हातचा चाबुक बाजूला
ठेवून घोडे संभाळावे लागणार” असे लोक म्हणू लागले. आणि हे टिळकांच्या
पक्षपाती लोकांनीच म्हटले असे नाही तर त्रयस्थ गोऱ्या मिशनऱ्यांनीहि अशीच
साक्ष परस्पर आपल्या लेखातून दिली. पुण्याचे रे. मॅकनिकल टाइम्सला लिहितातः—

“बिपिन बाबू तुरुंगात पडले. बंगाली लोकामधील गडबडहि काहीशी
शांत झाली. यावरून पुष्कळना असे वाटले की मोर्लेसाहेबानी वंगभंगावर
घातलेला लेप वज्रलेपच झाला. आणि लोक तो मंग आता मुकाट्याने सहन
करितात. लाला लजपतराय याना सोडले या आनंदात काही लोक त्यांची हद्दपारी
विसरलेसे दिसले. आणि आता सुरतेस राष्ट्रीय सभाच मोडली तेव्हा पुढचा काळ
खात्रीने शांततेचा जाणार असे विलायतेत पुष्कळना वाटू लागले. सुरतेस टिळ-
कानी केलेले वर्तन या लोकांच्या मते मूर्खपणाचे झाल्यामुळे आता हिंदुस्थानच्या
राजकीय चळवळीत टिळक हे एक रद्दी कागद बनणार व त्यांच्या पक्षाचा सर्व
जोम संपून तो आता दुर्बल होणार असेहि त्यास वाटत होते. पण या लोकांच्या
आशा व इच्छा फारशा सफल झाल्या नाहीत. हिंदु लोकांच्या आकांक्षा अद्यापि
इमलेल्या नाहीत त्यांना अद्यापि समाधान लाभलेले नव्हते ही गोष्ट इंग्लंड लक्षात
घेईल तर बरे. पुणे म्युनिसिपल निवडणुकीवरून असे सिद्ध झाले की पुण्यातील
टिळकांचे वजन बिलकूल कमी झालेले नाही. पुन्हा जिल्हा सभेत टिळकांचे वजन
आणि सामर्थ्य वाढत चालले आणि त्यांचे प्रतिस्पर्धी गोखले यांचे वजन दुर्लक्ष करण्या-
इतके हलके असल्याचे दिसून आले. अलाहाबाद येथेहि अशीच गोष्ट घडली.
विद्यार्थी व राजकीय चळवळ या विषयावर लाला लजपतराय व मदनमोहन माल-
वीय यांची भाषणे झाली. लजपतराय हे नुकतेच हद्दपारीतून परत आल्यामुळे

त्यांचे घरसोडीचे भाषण विद्यार्थ्यांनी ऐकून घेतले. पण पंडितजी बोलू लागताच श्रोत्यांनी गडबड करून त्यांचे भाषण ताबडतोब बंद करून टाकिले. जहाल पक्ष आपल्याला राष्ट्रीय अगर लोकप्रिय म्हणवितो आणि लोकमताचा ओष त्यांचे बाजूसच वळलेला होता ही गोष्ट विर्विवाद होय. ”

(४) अधिकार विभागणी कमिशन

मार्च महिन्यामध्ये डीसेंट्रलायझेशन म्हणजे अधिकार विभागणी कमिशन इकडे आले. या कमिशनवर हॉबहौस एम. पी. हे अध्यक्ष असून बाबू रमेशचंद्र दत्त हे सभासद होते. मुंबईच्या बैठकीत तारीख ७ मार्च रोजी कमिशनपुढे गोखले यांची आणि तारीख ९ रोजी टिळक यांची साक्ष झाली. दोघानीहि असा अभिप्राय दिला की कलेक्टर आणि कमिशनर ह्या अधिकाऱ्यांना हल्लीहून अधिक अधिकार देणे योग्य नाही. अधिकाराची विभागणी करावयाची ती सरकार व लोक यांचे दरम्यान व्हावयाला पाहिजे. गव्हर्नरचे अधिकार कमिशनरला व कमिशनरचे अधिकार कलेक्टरला दिल्याने लोकाना काही लाभ होत नाही. हलक्या दर्जाचे अधिकारी मात्र चढेल व प्रचळ बनतात. टिळकांची साक्ष सुमारे एक तास चालली होती. गोखले यांनी कमिशनपुढे साक्ष देणे ही गोष्ट काही नवीन नव्हती. पण टिळकानी कमिशनपुढे साक्ष देणे ही गोष्ट लोकाना कौतुक उत्पन्न करण्यासारखी वाटली. म्हणून त्यांची साक्ष ऐकण्याला कौन्सिल हॉलमध्ये बरीच गर्दी जमलेली होती. त्यात अधिकारी होते व काही अँग्लो इंडियनहि होते. अधिकार विभागणी संबंधाने टिळकानी आपले मत १७ मार्चच्या केसरीत लिहिले आहे. प्रथम ‘जिल्हा कलेक्टराना भरपूर अधिकार कसे आहेत, ते पूर्वीच्या राजाप्रमाणे जिल्ह्यावर अंमल कसा चालवीत पण पुढे चोरावर मोर या न्यायाने वरिष्ठ अंमलदारानी जिल्हाधिकाऱ्यावर कुरघोडी कशी केली, जिल्ह्यातून प्रांतात प्रांतातून राजधानीत आणि प्रांतिक राजधानीतून हिंदुस्थानच्या राजधानीत या क्रमाने राज्याधिकार कसकसे चढत गेले आणि लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीत अधिकाराची सर्व सुत्रे दिल्ली आणि सिमला येथल्या खुंट्याला गाठली गेली ’ हे सांगून त्यानंतर टिळकानी असे लिहिले की ‘हल्लीची शिस्त थोडीशी ढिली करून प्रांतिक सरकार व जिल्हाधिकारी यांना अधिक सत्ता दिली तर इंग्रजी कारभार अधिक लोकप्रिय होईल अशी जी मोलेंसोहेबांची समजूत दिसते ती मात्र खरी नाही. सगळा निर्णयाधिकार जिल्हाधिकाऱ्यांच्या हाती राहिला काय आणि सिमल्यास राहिला काय जोपर्यंत लोकाना हिस्सा मिळाला नाही तोपर्यंत दोन्ही स्थिति लोकाना सारख्याच. डिस्ट्रिक्ट जजाने एकाद्याला फाशी दिले म्हणजे तो स्वर्गाला जातो आणि हायकोर्टाने दिले म्हणजे तो नरकात जातो असे थोडेच आहे ! उलट डिस्ट्रिक्ट जजावर हायकोर्टाकडे अपील करण्याचा अधिकार असला तर जिल्ह्याचा जज काही तरी वचकेल. वरिष्ठ अंमलदाराकडील अपील

काढून टाकले व त्याचबरोबर हाती काही सत्ता दिली नाही तर अनर्थ होईल. अधिकार विभागणी करून जिल्हानिहाय पुन्हा एक नवा आग्या वेताळ बनविणे योग्य नाही. खरी अधिकारविभागणी म्हणजे सरकारच्या हातून लोकांच्या हाती सत्ता जाणे. राज्यव्यवस्था अधिक लोकप्रिय करण्याची सबब सांगून वरिष्ठ व कनिष्ठ अधिकारी आपल्या हातात अधिकार आणतात. आणि अधिकाऱ्यांच्या हाती सत्ता राहावयाची तर घरच्या भुतापेक्षा बाहेरचा वेताळ बरा. अधिकार विभागणी म्हणजे या बोटावरची थुंकी त्या बोटावर करावयाची असे नव्हे. तर लोकाना स्वराज्याचे अधिकार किती व कसे द्यावे हीच खरी अधिकार विभागणी. अव्वल इंग्रजीत चिटणीस शिरस्तेदार इत्यादि लोक जरी अधिकारी होते तरी ते जनतेतलेच असून त्यांना एक प्रकारची मान्यता होती ती आज उरली नाही. नव्या मनूत हे चिटणीस आणि शिरस्तेदार यानाच अधिकार द्यावे असे कोणी म्हणत नाही तर जनतेला ते दिले पाहिजेत. लोकाना मान्यता मिळण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. आणि हे जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत गोऱ्या भिक्षुकानी अधिकाराचे लाडू घेण्याबद्दल आग्रह केल्यापासून आणि त्यातल्याच कोणाच्या तरी पानात ते वाढल्यापासून जनतेला काही फायदा नाही.”

(५) मद्यपाननिषेधाची चळवळ

पुण्याच्या जिल्हा सभेत मद्यपाननिषेधावर टिळकानी जे भाषण केले त्यातूनच पुण्यातील मद्यपान निषेधाची चळवळ निघाली हे पूर्वी सांगितलेच आहे. महाराष्ट्रात ती चळवळ मुळीच नवी नव्हती. फक्त चळवळीचे स्वरूप निरनिराळ्या वेळी निरनिराळे होते इतकेच काय ते. अव्वल इंग्रजीत म्हणजे गोपाळराव हरी देशमुख ‘लोकहितवादी’ या सहीने वर्तमानपत्रातून लिहित तेव्हा देखील सरकारच्या घोरणाचा निषेध लोक मोठ्या कडक शब्दांनी करीत. पण पूर्वी काय किंवा हल्ली काय सरकारने निवळ टीकेला कधीच दाद दिली नाही. ‘लोकहितवादी’ यांच्या लेखात मद्यपाननिषेधावर आणि त्याच्या अनुपंगाने सरकारवर पुष्कळ वाक्प्रहार केलेले होते. सन १८४९ तील एका लेखात ते लिहितात—“पूर्वीच्या राज्यांत दारू कोणी पीत नव्हते आणि उत्पन्न करीत नव्हते. ब्राह्मण व मराठे राज्यकर्ते दोघेहि कलालाना नीच मानीत आणि आपल्या घरची झाडे दारू काढण्याला कोणी दिल्यास त्यावर बहिष्कार घालीत. कोकणात हातात दारू घेऊन कोणी अंगावरून गेल्यास लोक स्नान करीत. दारू पिणारा ब्राह्मण आढळत नसे. इतर क्षुद्र लोकाकरिता एकादा दारूचा गुत्ता असला तर तो अगदी एकीकडे लपवून चोरून घालीत. आणि तो रस्ता सामान्य लोक जाण्यायेण्याला वर्ज्य मानीत. पण हल्लीच्या सरकारची वर्तणूक फार विपरीत आहे.”

महाराष्ट्रातील लोक हीच गोष्ट वेगवेगळ्या शब्दांनी बोलत आले आहेत. आणि टिळकानी जेव्हा जिल्हासभेत खरमरीस भाषण केले तेव्हा हजर असलेल्या

काही तरुण मंडळींनी दारू बंदीची चळवळ करण्याचा निश्चय केला. अशा लोकांची मदत टिळकाना हवीच होती. कारण चळवळ म्हणजे ते लहानसे काम असले तरी एकट्याचे नव्हे. पुण्यात व पुण्याबाहेर मद्यपाननिषेधाची चळवळ पूर्वीपासून नरम गरम अशी सुरू होतीच. १९०५ सालापासून महाराष्ट्रात ही चळवळ पुन्हा चालू झाली. शंकरराव लवाटे यांनी ठिकठिकाणी व्याख्याने दिली. लोक शपथा घेऊ लागले. जातीच्या पंचाइतींनी जातीतल्या दारू पिणाऱ्यांना दंड व बहिष्कार या शिक्षा केल्या. आणि सर्व जातीचे लोक चळवळीत सामील झाल्यामुळे यश येईल असे वाटू लागले. पुण्यातील मराठे व माळी वगैरे लोकांच्या समाजात दारू-बंदीचा प्रयत्न सनातन धर्मवादी अशा श्री गोपाळ क्लबात बाबुराव फुले यांनी व गुंजाळ लडकत वगैरे लोकानी पुढे केला त्याची पूर्व तयारी याच वेळी सुरू झाली होती. बेळगाव व ठाणे या जिल्ह्यात चळवळीला रूप चांगले आले. बेळगावात गंगाधरराव देशपांडे व त्यांची मित्रमंडळी यांच्या चळवळीने दुकाने उघडी पण पिपे बंद अशी स्थिति झाली! आणि ठाण्याच्या काही भागात तर कोळी कातकरी वगैरे लोकानीहि कट करून दारूचे गुप्ते ओस पाडले. हळुहळू बेळगाव व ठाणे ह्या जिल्ह्याचे उदाहरण पाहून इतर जिल्हे चळवळ करू लागले. इकडे अबकारी अधिकाऱ्यानीहि या चळवळीला विरोध करण्याला कंबर बांधली. त्यांचे हत्यार म्हणजे लोकावर खोटे खटले भरणे आणि जबर शिक्षा करणे. स्वयंसेवकावर किंवा पुढाऱ्यावर कुभांड रचावे आणि यापुढे ही चळवळ मी करणार नाही अशी कबुली घेऊन त्यांना सोडून द्यावे असा क्रम सुरू झाला. चळवळ मोडण्याकरिता विरुद्ध हितसंबंधाचा फायदा जितका घेता येईल तितका सरकारने घेतला. बेळगाव व ठाणे यानंतर नगर जिल्ह्याने उचल केली. आणि तेथे सुशिक्षितच काय पण तेली तांबोळी मुसलमान खिस्ती असे लोकहि या चळवळीत सामील झाले. व्यापारी वर्ग तर आधी-पासून अनुकूल होताच. शिवाय बाळासाहेब देशपांडे वकील याना अकल्पित स्फूर्ति होऊन ते जुन्या पक्षातून येऊन नव्या पक्षाला मिळाले होते.

नगर नंतर पुन्हा पुण्याची पाळी आली. पण पुण्याने टिळकांच्या पुढारीपणा-मुळे इतर कोणत्याहि जिल्ह्यापेक्षा अधिक तीव्र चळवळ केली. १९०७ साली पुण्यास मद्यपाननिषेधक सभा स्थापन झाली होती. सभेमार्फत दुय्यम चिटणीस शंकरराव लवाटे हे खेडोपाडी फिरून लोकाना व्याख्याने देऊ लागले आणि मॅजिक लॅटर्नचे खेळ दाखवू लागले. सुदैवाने पुण्यास मद्यपाननिषेधक सभेत गोखले यांसारखे नेमस्त पक्षाचे पुढारी लक्ष्मणराव गोखले वकीलसारखे त्यांचे अनुयायी राष्ट्रीय पक्षातील टिळक केळकर वगैरे लोक मिशनरी रे० मिस्टर मॅकनिकल आणि शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपल डॉ. मॅन अशी सर्व पक्षांची मंडळी जमली होती. सभेमार्फत झालेल्या सौम्य प्रयत्नांचाहि बराच परिणाम झाला. आणि गिन्हाईक नाही म्हणून खेडचा गुत्ता बंद करावा लागला. पण चळवळीचे पाऊल यापुढे पडेना. तेव्हा जिल्हा-सभेनंतर या कामास अवश्य अशा भावनेने एक स्वयंसेवकमंडळ तयार झाले. आणि

नाकेबंदीच्या कारणाने आठव दिवसात गुत्त्यावर पुष्कळच परिणाम झाला. खरोखर हे स्वयंसेवकमंडळ स्वयंभू होते ! कारण टिळकानाहि आधी केव्हा विचारून सवरून किंवा त्यांचा उपदेश किंवा हुकूम घेऊन ते कामावर निघाले नाहीत. “ हा स्वयंभू स्वयंसूचक संघ शनवार पेठेतील गुत्त्यासमोर काही स्फूर्तीने देवाच्या उदरातून एका एकी प्रगट झाला ” असे त्यांचे वर्णन एक ठिकाणी करण्यात आले आहे. वशिष्टाच्या गरीब गाईच्या अंगातून जसे वीर बाहेर पडले तसेच पुण्याच्या गरीब जनतेच्या अंगातून हे स्वयंसेवक निघाले असेहि त्यांचे वर्णन करण्यात आले आहे. प्रारंभी स्वयंसेवकाना स्वतःच्या भावनेशिवाय व संघशक्तीशिवाय दुसरे कोणतेहि पाठबळ नव्हते. चार पाच स्वयंसेवक एकत्र जुळत आणि इतर चार पाचांचे सहाय्य घेत. १०-१२ जणांची टोळी करून गुत्त्यापुढे उभे राहात. स्वतंत्र स्फूर्तीचे प्रत्यंतर हे की एकाच गुत्त्यापुढे एकाच हेतूने प्रेरित झालेल्या दोन दोन टोळ्याहि अवचित भेटत. नाकेबंदी केली तरी दारू पिणारांच्या हातापाया पडण्यापेक्षा किंवा फिरून विनंति करण्यापेक्षा दुसरा काही उपाय ते योजित नसत. त्यांना अवमानून किंवा लाथाडून दारू पिणारानी खुशाल गुत्त्यात जावे व दारू पिऊन बाहेर यावे आणि नंतर स्वयंसेवकाना त्यांनी शिव्या घाव्या त्यांच्या आयामाया उद्धराव्या व चेष्टेने अपमान करावा असेहि घडे. पण स्वयंसेवक सहनशीलता ठेवीत. ही सहनशीलता मुंबई टेंपरन्स ॲसोसिएशनचे चिटणीस भाजेकर रेव्हरन्ड मॅकनिकल व डॉ. मॅन वगैरे लोकानी समक्ष पाहून शाबासकी दिली.

या कार्याला अधिक संघटित स्वरूप येण्याकरिता पुण्याच्या मद्यपाननिषेधक समेने स्वयंसेवकाना काही नियम घालून दिले. पेठापेठातून व्याख्याने जादा सभा आणि देवळातून व मशिदीतून उपदेश सुरू झाले. गुत्त्याच्या घरवाल्यांनी घरातून दुकाने काढून नेण्याविषयी गुत्तेवाल्यास नोटिसा देण्यास आरंभ केला. कारण नव्या सालचे लिलाव लवकरच व्हावयाचे होते. हे पाहून अबकारी अधिकारी चडफडू लागले. पोलीसांच्या तुकड्या गुत्त्यासमोर येऊन उभ्या राहू लागल्या. काही नावे टिपून घेण्यात आली. आणि रस्ते अडविल्याबद्दल पहिला खटला एका प्रेक्षकावर होऊन त्याला सिटी मॅजिस्ट्रेट कारव्हालो यांनी दहा रुपये दंड केला. गणेश पेठेतील गुत्तेवाल्यांनी असिस्टंट कलेक्टर मि. अँडरसन यांजकडे धाव घेतली. वास्तविक शहराशी ह्यांचा काही संबंध नव्हता. पण उपद्रवापीपणाबद्दल त्यांची प्रसिद्धी असल्यामुळे बाकिच्यांना सोडून त्यांच्याकडेच हे गुत्तेवाले धावले. आणि त्यांनीहि मनगटावर कायदा बांधून गुत्त्याजवळ येऊन स्वयंसेवकाना धक्काबुकी केली. या गर्दीत वासुदेव कृष्ण भावे आणि वामन गंगाधर देशपांडे हे गृहस्थ सापडले. त्यांनी अँडरसन साहेबाना उलट गुरकावले एवढाच त्यांचा गुन्हा. पण त्यांना अटक करून काही वेळ कैदेत ठेवून रात्री दहा वाजता जामीन घेऊन सोडले. दुसऱ्या एका गुत्त्यावर अँडरसन साहेबाना एका स्वयंसेवकाने विचारले की ‘ मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करणे हा गुन्हा आहे काय ’ ? यावर साहेबाने उत्तर केले की ‘ मूर्तिपूजा करू नका ह्याणून देवळा-

समोर उभे राहून खिस्ती मिशनऱ्यानी उपदेश चालविला तर तुम्हाला तो मान-वेल काय ?' अँडरसन साहेबानी उपमा दिली पण ती फारशी उचित नव्हती हे कोणीहि कबूल करील. असो. स्वयंसेवकावर खटले भरले तसेच स्वयंसेवकानी दहा पाच कलमे लावून अँडरसन साहेब यांजवर देखील उलट खटले भरले. पण ते कसचे टिकणार ? पुणे मद्यपाननिषेधक सभेने अजूनहि आपला आधार स्वयंसेवकाना कायम ठेवला होता. पण या सभेशी विशेष वाटाघाट न करिता चळवळीच्या गडयालाच हात घालावा या हेतूने कलेक्टर मि. कारमायकेल यानी टिळका-नाच भेटिला बोलाविले. दुसऱ्या दिवशी सभेतर्फे गोखले टिळक केळकर मॅकनिकल लक्ष्मणराव गोखले वगैरे मंडळी शिष्टमंडळ म्हणून त्यांच्या भेटीला गेली. फिरून दुसऱ्या दिवशी टिळक आणि केळकर हे दोघेहि जाऊन कलेक्टरसाहेबाना भेटले. प्रथम कारमायकेल साहेबानी सामोपचाराचे धोरण ठेविले होते आणि स्वयंसेवकाना नियम घालून दिले होते असे कळल्यावर त्याप्रमाणे ते वागतात की नाही हे पाहण्याकरिता ते काही ठिकाणी हिंडून आले. पण पोलीस लोक अवकारी अधिकाऱ्यांच्या स्फूर्तीने स्वतंत्रपणे वागत असत. एका आठवड्यात आणखी सात असामीवर खटले भरले. पण तिघाना तसेच सोडून दिले व चौघाना एक एक रुपया दंड केला. परंतु भावे आणि देशपांडे यांजवरील खटले लांबले. अखेर त्या दोघाना शंभर शंभर रुपये दंड करण्यात आला. याचे कारण अँडरसन साहेबासारखे शिष्ट फिर्यादी होते आणि आरोप बेकायदा मंडळ जमविण्याचा होता. इतर पाच पंचवीस खटल्यात कमी अधिक प्रमाणाने दंड झाले. पण चळवळ थांबली नाही. क्रीडाभुवनात तर मराठे लोकांची सभा होऊन ते या चळवळीत सामील झाले यामुळे ब्राह्मण हेच या कामी चळवळ करितात हा आक्षेप निघून गेला.

पुण्याचे हे उदाहरण पाहून बाहेरगावीहि पुन्हा चळवळ सुरू झाली. चोहोकडे एकच प्रकार. स्वयंसेवकानी कोठेहि दंगा केला नाही. तथापि पिकेटिंगच्या साध्या कृत्यातून जितके निरनिराळे आरोप ठेवता येतील तितके ठेवून कमिजास्ती आकसा-प्रमाणे कमिजास्ती शिक्षा देण्यात येत. जुन्नर तालुक्यात पुणे शहरातल्या अँडरसन साहेबानीच दहा दहा दिवस कैदेच्या शिक्षा देवविल्या. कोणाकडून जामीन घेतले. कोणाला नजरकैदेत ठेवले. पुराव्याशिवाय केवळ मनाने बसल्या जागी खटले भरल्याचीहि काही उदाहरणे घडली. आरोपी समोर आला म्हणजे “अरे तुम्ही का ? तुम्ही ते नव्हे. आमचा इसम दुसराच आहे” असेहि क्वचित् एखाद्या खटल्यात फिर्यादीला म्हणावे लागे. खटले ऐकण्याला शेकडो मनुष्य कोर्टात जमे. पण दंगा असा कोठेहि झाला नाही. पण अँडरसन साहेबाना आपल्या दडपशाहीचीच मनात भीति वाटून स्वतःच्या बंगल्याभोवती ते पोलिस पहारा ठेवीत. तिनवल्ली कोकोनाडा वगैरे ठिकाणी पिकेटिंगच्या चळवळीत अत्याचार घडले तसे महाराष्ट्रात किंवा कर्नाटकात घडले नाहीत. तथापि खटले करून चळवळ हाणून पाडण्याचे धोरण सरकारने चोहोकडे एकच ठेवले.

अशा रीतीने एका बाजूस गरीब स्वयंसेवक व दुसऱ्या बाजूस संपन्न सरकार हा सामना फार दिवस चालणे शक्य नव्हते. 'तुला दंड केला' असे मॅजिस्ट्रेटला एका ओळीत लिहिता येते. आणि स्वतः तो आपला पगार घेऊन मोकळा होतो. बिचाऱ्या स्वयंसेवकाने दंड कोठून भरावा ? त्याला ऐपत असली तरी तो दंड लागोपाठ किती वेळ भरणार ? दुसऱ्याने त्याच्याकरिता भरावा म्हटला तरी असे केवळ परोपकारी लोक किती मिळणार ? बरे उघड फंड करावा तर तिकडूनहि खोड मोडण्याकरिता म्हणून दंडाची रक्कम हवी तेवढी वाढविलीच जाणार. तात्पर्य हे अधर्मयुद्ध लवकरच संपावे लागते व तसे ते एप्रिलच्या अखेर संपलेहि. शेवटी तीक्ष्ण चळवळी-वरून मभा शिष्टमंडळ विनंत्या या सौम्य प्रकारावर पुन्हा चळवळ आली. चळवळीला मर्यादा असल्यामुळे तिचे आद्यंत कोठेहि असेच पहावयास सापडतात. कारण कायद्याच्या नावाखाली सरकारला राजरोस रीतीने अन्याय करता येतो पण चळवळीला कितीहि जोर आला तरी विरोध करील त्याला हाणा मारा असा चालकाना उपदेश करता येत नाही. तर उलट "बायानो डोके तापवून भागणार नाही डोके शांत ठेवाय तरच चळवळ काही दिवस टिकेल" असे त्यांना सांगावे लागते. अँडरसन माहिब येऊन आम्हाला धुडकावून लावतात आणि त्यांच्या उत्तेजनाने पोलिस शिब्या देतात व हात उचलतात अशा कागाळ्या टिळकांकडे आल्या. तेव्हा तुमचे हात काय केळी खायला गेले आहेत असे उद्गार प्रथम त्यांच्या तोंडून निघाले. पण तरुण मुले आणि पोलिस यांची मारामारी जुंपली किंवा एखाद्या गोऱ्या अधिकाऱ्याच्या अंगावर क्रोणा स्वयंसेवकाने रागाच्या भरात हात टाकला तर चळवळीला वेगळे स्वरूप घेईल असे जाणून वरील उद्गार काढल्याबरोबर टिळक स्वतः गाडीत बसून पाटोपाठ गुप्त्यावर गेले. हेतु हा की कोठे मारामारी झालीच तर तो वाढू न देता थांबवावी. म्हणून 'सरकार हे दारूबाजाचे कैवारी आहे' असे म्हणून त्यांना कितीहि शिब्या दिल्या तरी "पिकेटिंग हा काही राजकीय चळवळीचा उद्योग नव्हे किंवा हक्काकरिता झुजण्याचा प्रसंग नव्हे तर ही सद्दर्तनाची बाब आहे. ही नैतिक उत्कर्षाची वेळ आहे म्हणून चळवळ करणारानी शांत राहिले पाहिजे. आणि गव्हर्नर-सारख्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी यात लक्ष घालून पोलिस व मॅजिस्ट्रेट यांना आवरले पाहिजे. सरकारने उत्पन्नाप्रमाणे इभ्रतीकडेहि पाहिले पाहिजे. प्रजेत राजाची बेअब्रु होते याकडे लक्ष दिले पाहिजे" असे सौम्यपणाने व उघड लिहावे लागले आणि सामोपचाराने ही चळवळ थोडी तरी चालू या अशी गव्हर्नर सोहबांना विनंति करावी लागली.

पण गव्हर्नर सोहबांंकडे अवकारी कमिशनरकडून आधीच असे भयप्रद रिपोर्ट गेले होते की "पुण्यात इंग्रज सरकारचे राज्य संपून टिळकांचे राज्य सुरू झाले असे म्हणण्याचीच पाळी आली आहे. आणि ही चळवळ न थांबली तर आज दारूची दुकाने बंद झाली उद्या सरकारी कचेऱ्या बंद होतील त्याचे काय कराल ?" कलेक्टर कार्म्याकल यांनी टिळकाना भेटिला बोलावले तेव्हा दोघांची खूपच

खडाजंगी उडाली. दोघेहि रागाने लाल होऊन बोल् लागले. या मुलाखतीचे वर्णन गव्हर्नर साहेबांकडे लिहून गेले त्याने टिळकांच्या खातेवहीतील पुऱ्या शंभर अपराधांची जागा भरून गेली. आणि टिळकाना पायबंद घातल्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे असे गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यांनी ठराविले. इकडे शिक्षा व दंड यांच्यामुळे स्वयंसेवकांची संख्या आपोआपच कमी होऊ लागली व चळवळीला शीण आला. जाहीर मनाई हुकूम सुटल्यावर तर पिकेटिंग करणे म्हणजे कैदेच्या जबर शिक्षेला आमंत्रण देणे असे झाल्याने, चळवळ बंद तर न पाडता तिला थोडेसे निराळे वळण लावणे प्राप्त झाले.

ता. २३ एप्रिल रोजी रेमार्केटच्या मैदानात जाहीर सभा भरविण्यात आली. खरोखर ही सभा अनेक दृष्टींनी अपूर्व झाली. कारण श्रोतृसमुदाय तर अफाट होताच. पण शहरातील सर्व पक्षाच्या व वर्गाच्या लोकानी तीत भाग घेतला होता. सभेचे अध्यक्षस्थान डॉ. भांडारकर यांनी स्वीकारले होते. टिळक हे त्या सभेत मुख्य वक्ते होते आणि विषय सरकारच्या निषेधाचा होता. ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे सभेच्या अपूर्वत्वाविषयी वेगळे सांगावयास नका. गोपाळराव गोखले हेहि या सभेला यावयाचे. पण विलायतेस जाण्याकरिता ते दुसरेच दिवशी मुंबईकडे निघणार असल्यामुळे त्यांनी अध्यक्षांना पत्र पाठवून असे कळविले होते की “सभेच्या हेतुसंबंधाने व तीत होणाऱ्या ठरावासंबंधाने माझी पूर्ण सहानुभूति असून सरकारच्या सध्याच्या वर्तनाने उपयुक्त व परोपकारी अशी ही मद्यपान निषेधाची चळवळ विनाकारण कुंठित होईल असे मला वाटते. ग्रेटब्रिटन व अमेरिका यामध्ये शांतपणे लोकांचे मन दारूपासून परावृत्त करणे म्हणजे पिकेटिंग करणे हे काम कायदेशीर समजले जाते आणि या मार्गाने चळवळ चालू देवण्यास व आपल्या या इक्काकरिता झगडण्यास आपण तयार झाले पाहिजे.” अध्यक्ष भांडारकर यांनी विस्तृत भाषण केले. ते म्हणाले “सामाजिक दोष काढून टाकणे हे सुशिक्षितांचे कर्तव्यच आहे. मद्यपानाचा दोष पूर्वी आपल्यात फार मोठा मानीत होते. ऋग्वेदात “सप्त मर्यादाः कवयः ततक्षुः” असे सूक्त आहे. या सप्त मर्यादामध्ये सुरापान येते असे यास्काने म्हटले आहे. अर्थात् सुरापान शात असले तरी ते वेदकाळीहि निषिद्ध होते. इतर जातीत पूर्वी मद्यपान होते. पण तेहि फार कमी होते. दारुविक्रीचे उत्पन्न बेसुमार वाढत असल्याची तक्रार मी कायदे-कौन्सिलात केली आहे. लोकानी मद्यपी होऊ नये ही गोष्ट सरकाराला मान्य. पण तसा उपदेश करणे हे मात्र अमान्य हे कसे ? या चळवळीने सरकारास विघ्न करण्याचा आमचा हेतु नाही, हा प्रयत्न निरपेक्ष व परोपकारी आहे म्हणून सरकारने आपला ग्रह विपरित झाला असल्यास तो काढून टाकावा. दंगा मोडावा किंवा बंद करावा. परंतु उपदेशाचे कामच बंद करावे हे ठीक नव्हे.”

पहिला ठराव टिळकानी मांडला त्यात ही चळवळ हाणून पाडण्याकरिता केलेल्या सरकारी हुकुमाचा व धामधुमीचा निषेध केलेला असून हे हुकूम रद्द व्हावे

अशी विनंति केली होती. ठरावावर भाषण करताना टिळक म्हणाले “ आजपर्यंत सरकाराने पाचशे रुपये दंड वसूल केला. ही सरकारी धामधूम राणीसरकारच्या जाहीरनाम्याला बट्टा आणणारी आहे. सरकार म्हणते आम्ही नुसती दुकाने उघडी ठेवतो. कोणाला दारू पिण्याचा जुलूम करीत नाही. पण चळवळ करणारेहि असेच झणतात की दारू पिऊ नका असा आम्ही फक्त उपदेशच करतो. न पिण्याबद्दल जुलूम करीत नाही. मग यात काय चुकले ? या पुणे शहरात म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न अवघे चार लक्ष. पण दारूविक्रीचे उत्पन्न सात लक्ष होते. यावरून समाज-स्थिति कशी आहे हे उघडच दिसते. वास्तविक उपदेशकाच्या मार्गात कोणी विघ्न आणील तर ते सरकाराने काढून टाकले पाहिजे. असे असता उलट सरकारच ते विघ्न आणते याला काय ह्याणावे ? ” ठरावाला अनुमोदन देताना रेव्हर्ण्ड मॅकनिकल म्हणाले “ मी इतर कामात सरकारपक्षाचा मनुष्य आहे. पण या चळवळीला विरोध करण्याने सरकारची बेअब्रू होते असे सांगण्याकरिताच मी सभेला आलो आहे. ” या ख्रिस्ती मिशनन्यान्तर सनातन हिंदुधर्मी आवटे मुसलमान मौलवी नझरअल्ली व हरिभक्तिपरायण घमंडेबुवा यांनी अशाच अर्थाची भाषणे केली व मद्यपान हे सर्व धर्मांत निषिद्ध मानले आहे असे सांगितले. नंतर गणेश व्यंकटेश जोशी हरि नारायण आपटे अस्पृश्य वर्गाचे कांबळे शेख उस्मान दाऊद लवाटे बाळासाहेब नातू काशिनाथपंत गोडबोले इत्यादिकांची भाषणे झाली. आणि ही चळवळ करणाऱ्या स्वयंसेवकमंडळाचे अभिनंदन करून गव्हर्नर-साहेबांकडे शिष्टमंडळ पाठविण्याचे ठरले.

या हकिंगतीवरून कितीतरी अनुमाने उघड निघतात. चळवळीचे काम शांतपणानेच करण्यात आले. तिचा हेतु राजकारणाचा नव्हता. नैसर्गिक उपदेशाचा हक्क बजावण्याचा आग्रह होता. आणि चळवळ कोणत्याहि एका पक्षाच्या किंवा जातीच्या अमलाखाली न चालता सर्व जनता मनाने तीत सामील होती. पण सरकारचे म्हणणे एकच. “ हे ब्राह्मणांचे बंड आहे. दारूबंदीचा उपदेश हे बाहेरचे सोंग आहे. स्वयंसेवकाना नवीन शिस्त शिकविण्याची ही शाळा आहे. बेगुमान व धीट लोक तयार करण्याचा हा आखाडा आहे. नवी संघशक्ति निर्माण करण्याचा हा प्रयत्न आहे. अधिकाऱ्यांचा पाणउतारा करण्याची ही शिकवण आहे. भित्त्या लोकावर नजरबंदीची ही बळजबरी आहे. जनतास्वातंत्र्यावर हा घाला आहे. सरकारावर हल्लेहलू वचक बसविण्याचा हा खेळ आहे. तात्पर्य ही लोकहिताची परोपकारी चळवळ नसून प्रचलन राजकारणाची आहे. किंबहुना बंडखोरीचा हा प्रस्ताव आहे. स्वयंसेवकमंडळ रस्त्यात राजरोस उभे राहून रंगेलपणाने राज्य करू लागले म्हणजे सरकारची इभ्रत बुडाली असेच समजावे. आज दारूबंदीचे साळसूद नांव हे लोक घेतात. पण ही पिंपळाची मुळी असून तिचा उग्रा वृक्ष वाढला म्हणजे सरकारचा चिरेबंदी वाडा खिळखिळा होऊन जाईल. शिवाय लाखो रुपयांचे उत्पन्न बुडणार ते कोण भरून देईल ? ” अँग्लो इंडियन वर्तमानपत्रे भांडार-

करांवर कधी तुटून पडावयाची नाहीत. पण तीहि या वेळी पडली. तात्पर्य प्रत्येक खात्याचा प्रश्न निघाला म्हणजे त्यातील मुख्य अधिकाऱ्याला असे वाटते की माझी इभ्रत तीच साम्राज्याची इभ्रत. तिला धक्का बसला तर तो साम्राज्यालाच बसला. त्याप्रमाणे अबकारी कमिशनर यानी या क्षणापुरता मीच इलाख्याचा गव्हर्नर अशा अभिनिवेशाने ही चळवळ हाणून पाडण्याचा आग्रह धरला आणि तो खरे गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यानी चालू दिला. तुम्ही ही चळवळ बंद कराल तर लोक त्याचा अर्थ विपरीत करतील असे गोखले यानी आपल्या पत्रात लिहिले होते. पण अर्थ विपरीत झाला तरी त्याची पर्वा सरकाराला थोडीच होती ! असो. अशा रीतीने ही चळवळ संपली. संपली म्हणावयाचे कारण असे की पुढे शिष्टमंडळ गव्हर्नर साहेबाकडे गेले वगैरे गोष्टी झाल्या पण त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही. मागे सांगितल्याप्रमाणे सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतरहि पुण्यात जिल्हा सभा भरविता आली आणि तीहि सर्व पक्षांची मिळून अपूर्व जाहीर सभा भरविता आली. यावरून भांडणे असली तरी खरे काम निघाले म्हणजे त्यात भांडणे बुडून जाऊ शकतात असा अनुभव पुण्यातील पुढाऱ्यांना आला. पण या समजूतदारपणाचा फायदा घेता येण्यासारखी स्थिति मात्र फार दिवस टिकली नाही.

(६) धुळ्याची प्रांतिक परिषद

पुण्याच्या जिल्हा सभेनंतर धुळे येथे मुंबई इलाख्याची पंधरावी प्रांतिक परिषद भरण्याचे निश्चित झाल्याचे मागे लिहिलेच आहे. ही प्रांतिक परिषदेची सभा देखील विशेष महत्त्वाची झाली. अध्यक्षस्थानी गणेश व्यंकटेश जोशी हे असले तरी मुख्य भाग टिळकानीच अंगावर घेतला होता. नेमस्त पक्षातील लोकाखेरीज बाकी सर्व लोक या वेळी राष्ट्रीय पक्षात एकजीव झाले होते. खुद्द नेमस्त पक्षातलेहि काही प्रमुख लोक म्हणजे गणेश व्यंकटेश जोशी व नगरचे बाळासाहेब देशपांडे यांसारखे लोक राष्ट्रीय पक्षाला उघडपणे येऊन मिळाले होते. राष्ट्रीय पक्षातलाच एक पुढारलेला अंकुर या वेळी बाजूला फुटण्याच्या वेतात होता. परंतु त्यानेहि राष्ट्रीय पक्षाचा मुख्य आधार सोडला नव्हता. बंगालच्या फाळणीची चळवळ कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा सुरतेचा प्रकार पिकेटिंगची चळवळ राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रारंभ इत्यादि निरनिराळ्या वनस्पतींचा अर्क लोकांच्या मनात उतरून त्यांच्या तोंडावर एक प्रकारची टवटवी व तेज दिसू लागले होते. आणि सावरकरा-सारख्यांची भाषणे बाळासाहेब देशपांडे यांच्या सारख्यांच्या हुल्लडी आणि बाबा-साहेब खरे यांच्या सारख्यांच्या सभेतील आरोळ्या व धेडगुजरी गीतांची गायने इत्यादिकातून जो एक प्रकारचा बेभानपणा प्रगट होई त्यावरून राजकीय चळवळीची खरी कसोटी लागली. शिकलेला विद्वान देखील जनतेशी समरस झाला व उच्चनीच भाव विसरला आणि परिमाणाविषयी बेफिकीर होण्याइतका निःस्वार्थी बनत चालला हे उघड दिसून येऊ लागले.

पुणे जिल्हासभेत संयुक्त राष्ट्रीय सभेला अनुकूल असे ठराव झाले होते. नंतर मुंबई प्रांतिक परिषदेची पाळी आली. परिषद भरण्याचे ठरले होते तेथेहि म्हणजे धुळ्यास टिळकांच्या योजनेला जय मिळेल अशी आशा होती. आणि धुळ्याच्या सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यानी ती सफळ केली. धुळ्यास नेमस्त पक्ष नव्हता असे नाही. पण गावच्या वेअब्रूला सभा बोलावणारे भितात आणि तटस्थ तरी राहतात किंवा भलेपणाचे असेल तेच स्वीकारतात असा अनुभव आला होता. पण याद्विपेक्षा पुढे जाऊन एक विशेष मोठा जय मिळविण्याचे टिळकानी योजिले होते. तो म्हणजे दाजी-साहेब खरे याना परिषदेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति त्यानी केली व ती विनंति प्रथम त्यानी मान्यहि केली. आणि अशा गृहस्थाच्या अध्यक्षतेखाली संयुक्त राष्ट्रीय सभेचे ठराव मंजूर झाले असते म्हणजे फेरोजशहा मेधा यांचे एक खंदे अनुयायी टिळकानी हस्तगत करून कोंडी बिनचूक फोडली असे ओघानेच सिद्ध होणार होते. पण हे घडून न येण्याबद्दल दुसऱ्या बाजूने पुष्कळच प्रयत्न झाले. शेवटी खरे यानी अशी तडजोड सुचविली की चतुःसूत्रीचा ठराव कलकत्त्यास झाला तसाच धुळ्याच्या प्रांतिक परिषदेत मंजूर करण्यास माझी हरकत नाही. पण संयुक्त राष्ट्रीय सभेचे ठराव परिषदेपुढे येऊन मंजूर व्हावयाचे असतील तर मी अध्यक्षपद स्वीकारीत नाही. दरम्यान महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यानी संयुक्त सभेला अनुकूल असे ठराव जिल्हासभा भरवून केले. शिवाय धुळे या कामात खंवीर ओह असे दिसून आल्या-मुळे खरे यांची ही तडजोड अमान्य करण्यात आली आणि त्यांच्या जागी रा. व. गणेश व्यंकटेश जोशी यांची योजना झाली.

दरम्यान तारीख १९ एप्रिल रोजी अलाहाबाद येथे कनव्हेन्शन कमिटी भरली. त्यात काहींच्या मते सुरतेस तहकूब झालेली राष्ट्रीय सभाच पुन्हा सुरतेस भरवून चालू करावी असे दिसले. पण दुसऱ्या काहींच्या मते तहकूब झालेली सभा पुन्हा न भरवता स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरवावी. पहिल्यांच्या मताप्रमाणे सभा भरली असता जेथे मोडली तेथेच सांघली या न्यायाने राष्ट्रीयसभा संयुक्त होऊन टिळकांची कारवाई यशस्वी होण्याचा संभव होता. बंगालचे सर्व प्रतिनिधी लाला लजपतराय हराकिसनलाल वैगैरेनी तसे मत दिलेहि. पण अखेर दुसऱ्या पक्षाचे बहुमत बनून वेगळी राष्ट्रीय सभा भरली जावी हा ठराव मंजूर झाला. आणि सुरतेचे प्रतिज्ञापत्रक कायम झाले. यामुळे संयुक्त सभा होत नाही हे निश्चित ठरले ! आणि टिळकांच्या धोरणाला यापुरता धक्का मिळाला. अलाहाबादेस नेमस्तातर्फे दाजीसाहेब खरे यानीच पुढाकार घेतला असल्यामुळे अखेर धुळ्याच्या लोकानी खरे यांचा नाद सोडला.

तरल्याप्रमाणे प्रांतिक परिषद ता. २७ एप्रिल रोजी भरून सभेच्या कामाला सुरवात झाली. त्या वेळी खानदेश हा संयुक्त जिल्हा असल्यामुळे जळगावचे पुढारी आबासाहेब म्हाळस हे स्वागताध्यक्ष होते. एकंदर परिषद तीन दिवस चालली. सुमारे ३०० प्रतिनिधी व २०० प्रेक्षक हजर होते. आणि संयुक्त नियामक मंडळाने योजलेले सर्व ठराव बिनबोभाट पास झाले. पण पुण्याच्या जिल्हा सभेत महा-

राष्ट्रातील नेमस्तानी जे समेटाचे धोरण स्वीकारले होते ते त्यांनी अलाहाबादच्या समेपुढे या वेळेस बदलले. खरे यानी जसे मुंबईच्या पुढाऱ्यांना परावृत्त केले तसेच गोखल्यानीहि पुण्याचे नेमस्त लोकाना संयुक्त राष्ट्रीय समेपासून परावृत्त केले. यामुळे पुण्याचे बहुतेक नेमस्त समेला गेले नाहीत. आणि नगरचे चितळे हे गेले त्यांनी मधून मधून विरोध केला. धुळ्याचे गरूड यानी अशी सूचना आणली की स्वतंत्र स्वराज्य मागणारे राष्ट्रीय समेत नसावे म्हणून सर्व पक्षांची संयुक्त सभा भरवू नये. धुळ्याचे आपटे व कोतवाल यानी या सूचनेला संमती दिली. शेवटी फक्त चार दोन मते अनुकूल पडल्याने आणि बाकी सर्व प्रतिकूल पडल्याने ती नापास झाली. तसेच दादाभाई नवरोजी यांच्या मध्यस्थीने हा तंटा तोडावा अशी एक सूचना आली तीहि नामंजूर झाली. धुळ्याच्या नेमस्त पुढाऱ्यांचे आसन अशा रीतीने पुष्कळसे ढळमळित होते हे खरे. तथापि त्यानीहि फक्त औपचारिक इतकाच विरोध केला. संयुक्त राष्ट्रीय समेचे ठराव टिळकानी मांडून त्यावर फारच विस्तृत भाषण केले. आणि शेवटी समेटाची खटपट मुंबई प्रांतापुरती करण्याकरिता एक कमिटी बनवून चिंतामणराव वैद्य केळकर वगैरे गृहस्थाना तिचे चिटणीस नेमण्यात आले. अशा रीतीने नेमस्त पक्ष पावलोपावली लांब जाऊ पहात होता आणि टिळक पावलोपावली समेट पुढे सारून त्याची पाठाशिवण करण्याचा प्रयत्न करित होते.

(७) दडपशाहीचा प्रारंभ

धुळ्याची सभा संपल्यानंतर अकोला येथील शिवाजी उत्सव मंडळाच्या निमंत्रणावरून टिळक हे अकोल्यास गेले. बरोबर दादासाहेब खापर्डे चिंतामणराव वैद्य बाळासाहेब देशपांडे ठेंगडी वगैरे मंडळी होती. टिळकांचे पुढे पुढे जे दौरे झाले त्यांचा हा दौरा ह्मणजे प्रारंभच होता म्हणण्यास हरकत नाही. स्टेशनवर सत्कार करण्यास सुमारे १०००० लोक जमले असावेत ! फडके वकील यांच्या मैदानात मंडप घालून तयारी ठेवली होती. तेथे व्याख्यानाचे सत्र सुरू झाले. टिळकांच्या व्याख्यानाचे दिवशी सुमारे १५ हजार लोक जमले होते ह्मणतात. त्यांच्या व्याख्यानाचे वेळी शेगावचे प्रसिद्ध साधु श्रीगजानन महाराज हे मुद्दाम हजर राहिले. आणि त्यावरून टिळकांवर ईश्वराचा मोठा अनुग्रह झाला अशी लोकांची भावना झाली. व्याख्यानात टिळकानी असे सांगितले की ' कित्येक यात्रेकरूना स्वराज्यगंगेचा ओष ढोळ्याना दिसतो म्हणून ते लांबची सफर करू पाहतात. कित्येकाना ती दिसत नाही किंवा लांबची यात्रा श्रेयत नाही त्यानी गोदावरीचे काठी आपले पारणे फेडण्यास हरकत नाही. " काशीस जाऊन पोचल्यावर तेथेच पारणे फेडण्याचा आमचा संकल्प आहे. मग वाट चुकल्यामुळे किंवा वाटेतील जंगलामुळे अथवा वाटमार झाल्यामुळे किंवा पाय दुखल्यामुळे अर्ध्यामुर्ध्या वाटे-तहि जरी आम्ही गतप्राण झालो तरी आमच्या मरणकाळच्या भावनेच्या जोरावर आमचे राष्ट्र स्वराज्याची यात्रा पुरी करून गंगाकिनारीच राष्ट्रीय पारणे सोडल्या-

वाचून राहणार नाही. ” अकोल्याहून टिळक खामगाव येथे गेले. तेथेहि संत्कार आणि व्याख्यान समारंभ फार उत्तम झाला. नंतर मलकापुरास एक दिवस घालवून हा छोटा दौरा संपवून टिळक पुण्यास परत आले.

याच सुमारास मुझफरपूर येथील बांत्रगोळ्यांचे अत्याचार होऊन त्याविषयी केसरीत लेखमाला म्हणजे अग्रलेख आणि स्फुटे ही सुरु झाली होती. आणि या दारूच्या कोठारात सरकारच्या क्रोधाग्नीची जळजळीत ठिणगी पडून लवकरच भडका होणार अशी स्वप्ने टिळकाना आगाऊच पडू लागली होती. मेअखेर हिंदस्वराज्य विहारी आणि अरुणोदय या तीन पत्रांवर राजद्रोहाचे खटले सुरु करण्यात आले. हिंदस्वराज्याचे संपादक पहिल्या खटल्याची शिक्षा भोगून नुकतेच सुटून आले होते. अशा स्थितीत दुसरा खटला भरण्यात आला. विहारी पत्राचे पहिले संपादक फडके हे तुरुंगातच होते. असे असता त्यांचे मागून झालेले संपादक रामभाऊ मंडलीक यांचेवर खटला भरण्यात आला. वास्तविक केसरी किंवा इतर पत्रे यात येणारे बाँवच्या अत्याचारावरील अभिप्राय विलायतेतील काही उदारमतवादी इंग्रजांनी दिलेल्या अभिप्रायाहून शब्दशः फारसे वेगळे नव्हते. पण खटले अभिप्रायाच्या शब्दावर होत नसून अभिप्रायाच्या अभिप्रायावर होत असत असे दिसून आले ! उदाहरणार्थ सर बुडल्यम वेडरबर्न यानी डेलीन्यूजमध्ये असे लिहिले आहे की “जसे रशियात तसे हिंदुस्थानातहि जुलुमापासून गुप्त कट उद्भवतात आणि राजकीय खून होतात. ही गोष्ट राजकर्त्यांना कधी समजणार ! तीव्र निराशेने अंतःकरण अत्यंत उद्विग्न झाले होते तरी अद्यापि काँग्रेस मनदर्शीर आणि कायेदर्शीर उपायांचे समर्थन करीत होती. दडपशाही हीच राजकीय खुनांची जननी होय. ” सर हेनरी कॉटन यानीहि अभिप्राय दिला की “ हिंदुस्थानातील दडपशाहीचा हा स्वाभाविक परिणाम होय. निराशेने व्याप्त झालेले लोक कोणते कृत्य करू शकतात याचा हा एक मासला आहे. म्हणून त्याचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. सरकारने असंतोषाची कारणे नाहीशी करणेच अवश्य आहे. केरहाडी म्हणाले की “ राजकीय खून हा सरकारच्या सांप्रतच्या धोरणाचा ओघानेच घडणारा परिणाम आहे. ” कॅप्टन आर्थर सेन्ट जॉन म्हणाले “ या अत्याचाराची जबाबदारी ब्रिटिश लोक आणि त्यांचे हिंदुस्थानातील प्रतिनिधी यांचेवरच आहे. ” अशा रीतीने खुद्द विलायतेतले लोक अभिप्राय प्रगट करीत होते. सरकार त्यांचे काय करणार ! पण त्यांचे सगळे उद्दे त्यांनी हिंदी लोकावर काढून घेतले ! दडपशाहीला वर सांगितल्याप्रमाणे प्रारंभ झालाच होता. तथापि सर जॉर्ज क्लार्क यानी सर्व जगाचे लक्ष वेधेल असा प्रकार करण्याकरिता टिळकांवर खटला करण्याचे योजिले व त्याप्रमाणे या मोठ्या बलिदानाचा समारंभ पुढे लवकरच घडून आला. पण या खटल्याची हकीकत एका स्वतंत्र भागातच देणे अवश्य असल्यामुळे ती जरी या म्हणजे १९०८ सालातच घडली तरी या ठिकाणी क्रमाने न देता ” त्यानंतर काँग्रेससंबंधाचा जो वाद वर्षभर सुरु होता त्याची हकीकत आधी देऊन या भागापुरता १९०८ सालाचा वृत्तांत पुरा करण्याचे योजिले आहे.

(१०) एकी बेकीची मीमांसा

राजकारणाच्या भांडणात हिंदी लोक आणि परके लोक यांचा संबंध दर्शवितांना शंभर कौरव अधिक पाच पांडव मिळून एकशेपाच होऊन लढावे ही नीति अनेक लोकानी उच्चारली असेल. काही अंशी ती प्रथमदर्शनी समर्पक दिसते. कारण जहालमवाळांचे वैर कौरव-पांडवांच्या वैरासारखे भासण्यासारखे आहे. पण थोडा विचार केला असता राजकारणात पडलेल्या पुरुषांच्या समुदायाला मिळून पांडवांची उपमा अधिक शोभेल असे वाटते. टिळक महाभारताच्या उपमा पुष्कळ वेळा देत. व संयुक्त राष्ट्रीय सभेला पांडवबंधूंची आणि सरकाराला कौरवाची उपमा त्यांनी केव्हा लेखात व भाषणात दिली आहे की काय माहीत नाही. पण पांचांची उपमा एकशेपांचापेक्षा अधिक लागू पडेल असे वाटते. कौरव व पांडव यांना मिळून किंवा फुटून कोणा तिसऱ्यापासून राज्य ध्यावयाचे नव्हते तर एकच राज्य दोघांना वाटून ध्यावयाचे होते. यथान्याय दोघांहि त्या राज्याचे वाटेकरी. तथापि कौरवानी पांडवाना छळले शिष्टाई मानली नाही आणि 'सुईच्या अग्राइतकीहि मृत्तिका देणार नाही' असे मानी व मनस्वी दुर्योधनाने सिंहासनावरूनच काय पण रणभूमीच्या धुळीत लोळतानाहि म्हटले. एका बाजूला हिंदी लोक आणि दुसऱ्या बाजूला परकीय सरकार असा यांचा संबंध आहे. कौरवानी कपटयुतात पांडवाना जिंकिले त्याप्रमाणे इंग्रजानी कपटाने हिंदुस्थान मिळविले असे म्हणणारा एक पक्ष आहे. आज शंभर वर्षात झालेले निरनिराळ्या वेळचे अत्याचार पाहिले तर त्याला लाक्षाग्रहातील अत्याचाराची वनवासातील उपद्रवाची आणि अज्ञातवासातील छळाची उपमा साजेल. शिष्टाई केली तरी मानीत नाहीत. आणि सुईच्या अग्रावर मावतील इतके सूक्ष्म अधिकार देण्यालाहि इंग्रज रण पाडतात याहि दृष्टीने ती उपमा लागू पडते. The Englishman will fight in the last ditch for power ही कित्येक इंग्रजांची उक्ती दुर्योधनाच्या वर सांगितलेल्या उक्तीशी तंतोतंत मिळणारी आहे. आणि एका बाजूला हिंदी राष्ट्र आणि दुसऱ्या बाजूला इंग्रज राज्यकर्ते असे पाहिले असता या युद्धाला भारतीय युद्धाची उपमा शोभेल.

पण मवाळ जहाल याना कौरव पांडवांची उपमा शोभत नाही याचे कारण त्यापैकी कोणाहि एकाजवळ राज्य आहे आणि दुसरा ते देत नाही अशी खरोखर स्थिति नाही. नेमस्त लोकाना सरकारशी सहकारिता केल्याने मानसन्मान अधिकाराच्या जागा व द्रव्यलाभाच्याहि जागा केव्हा केव्हा मिळतात. पण त्यांना राज्य मानण्याइतकी हीनवृत्ति जहालांची नाही, किंबहुना स्वतः नेमस्त या गोष्टीचे सुख अनुभवित असता त्यांची देखील बुद्धि हेच स्वराज्य असे मानण्याची नाही. दोघांनाहि सरकारापासूनच स्वराज्य मिळवावयाचे आहे. आहे या स्थितीत दोघांहि असंतुष्ट आहेत. उद्योग व स्वार्थत्याग केल्याशिवाय ते मिळणार नाही अशीच

दोघानाहि जाणीव आहे. सामान्य प्रश्नावर त्या दोघांचे ऐकमत्य असते. फक्त त्या दोघात फरक व्यवहारदृष्टीचा आणि त्याहून खरा फरक म्हणजे स्वभावाचा मनोवृत्तीचा. साम्य व विरोध यांचे हे मुद्दे लक्षात घेतले असता मवाळ व जहाल यांना मिळून पांडवबंधूंची उपमा साजेल. कारण त्या बंधूत झाले तरी खरा भेद मनोवृत्तीचाच होता. ध्येय किंवा उद्दिष्ट यांचा नव्हता. सामान्य नीतीचा नव्हता तर विशिष्ट नीतीचा होता. पण ही उपमा चान्ही मुंड्यावर लोळवून कोणी पाहू नये इतका आधीच इशारा दिल्यावर आम्हास असे म्हणता येईल की, संकीर्ण नेमस्तपक्षाला धर्माची उपमा आणि संकीर्ण राष्ट्रीय पक्षाला भीमार्जुनादि इतर बंधूंची उपमा शोभेल. कारण विशेष प्रसंगी मनोवृत्ति न जुळल्याने ते कडाक्याने भांडतील व एकमेकांना अपशब्दहि बोलतील. पण तो प्रसंग जाताच ते भावा-भावासारखे एकदिलाने वागतील. धर्मावर इतर बंधूंचा आक्षेप हा की तो फाजील शांतवृत्ति धारण करितो, त्याला कौरवांचे कपट कळत नाही, प्रसंगविशेषी कौरवानी कपटाने पाचारण केले असता द्यूत खेळण्याला बसतो, हरला जातो, तोंडच्या कबूलीने कुटुंबाच्या अनहिताला कारणीभूत होतो, आणि आणीबाणीचा प्रसंग आला तरी देखील आपल्या इतर बंधूंना तेज प्रकट करण्याला प्रतिबंध करतो. व्यास किंवा प्राकृत भाषेतील भारतकार या सर्वांनी आणीबाणीच्या प्रसंगाच्या वेळी धर्म व इतर बंधू यांच्या कडाक्याच्या वादाचे जे काल्पनिक वर्णन दिले आहे ते मवाळजहालांच्या प्रत्यक्ष वादात अनेक वेळा शब्दशः उतरलेले आढळेल. लहान भावानी मोठ्या भावाला पंड म्हणावे येथपर्यंत पाळी दोहो ठिकाणी गेली.

रे सहदेवा जाउनी पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा ।

जाळू याचे हे कर आम्हा हा सोसवेल जाच कसा ॥

हे कोणाहि धाकट्या भावाने केव्हाहि वडिल भावाबद्दल म्हणावे काय ? पण दोन्ही उदाहरणात ते म्हटल्याचे दाखले आढळतील. फार तर उपमेत उणे इतकेच पडेल की नेमस्त हे जसे जहालाना अत्याचारी म्हणतात आणि वेगळे घर बांधू म्हणतात तसे धर्म आपल्या भावाना कधी म्हणाला नाही. पण येवढे सोडून दिले असता वादाचा प्रसंग गेल्यावर पांडवबंधु प्रेमाने वागले तसे जहाल मवाळीहि विशेष प्रसंग सोडून दिले असता बंधुप्रेमाने वागतात; नाही असे नाही. इतकेच नव्हे तर कीचकवधाच्या वेळी अखेर धर्माची जी वृत्ति झाली तीच पदोपदी ज्वलज्जहालांचा निषेधपूर्वक तेजोभंग करणाऱ्या मवाळांचीहि झालेली आहे हे उभय पक्षी नाकवूल करता येणार नाही. आणि धर्म हा योद्धा म्हणून प्रसिद्ध नसला आणि युद्ध हे त्याचे नित्यकर्म नसले तरी शेवटी भारतीय युद्ध जुंपले तेव्हा तोहि युद्धात सामील झाला व त्यानेहि एखाद दुसरा पराक्रम केला. त्या-प्रमाणे ज्यांना आज आपण मवाळ किंवा नेमस्त म्हणतो त्यांच्या पिढीतलेच लोक उद्या राजकारणाच्या युद्धात तशाच रीतीने पराक्रम करणार नाहीत हे कशावरून ? अमेरिकेचे उदाहरण घेतले तर बेंजामिन फ्रँकलीन याने विला-

यतेत शिष्टाई करताना नभ्रभाव धरून ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या व अधिकाऱ्यांच्या घरी खेडे घालघालून बूट फाडले. आणि जॉर्ज वॉशिंग्टन हा प्रथम इतका राज-निष्ठ असे की इंग्लंडच्या राजाला कोणी नावे ठेवलेली त्याला खपत नसत. पण शिष्टाईचे सर्व प्रयत्न फुकट गेल्यावर या दोघानीहि युद्धकंकण हाती बांधले आणि क्षात्रदीक्षा घेतली ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानात काळ पुढे ढकलता ढकलता सरकार जर आजचीच वृत्ति कायम ठेवील तर उद्या जहाल हे क्रांतिकारक बनतील आणि जहालांची आजची जागा उद्याचे नेमस्त घेतील अशी कल्पना करणे कठिण आहे काय ? सर्व राजकीय उपपक्ष मिळून हिंदुस्थानात एकच मुख्य पक्ष असावा, स्वभावभेद व पंथ वेगळे असले तरी सर्वांनी एकाच घरी नांदून आपापल्या विशिष्ट गुणांचा फायदा सामुदायिक राष्ट्रकार्याला द्यावा, तरुणानी वडिलाचा उपमर्द केला तर तो त्यानी मोठे मन करून सोसावा, आणि मोठ्यानी विवेकबुद्धि जागृत ठेवून धाकट्यांची उडी मागे थोडीशी हटविली तर धाकट्यानीहि आपला तेजोभंग मानू नये अशी टिळकांची एकंदर कल्पना होती. आणि याचकरिता त्यांना मवाळ जहालाना कौरवपांडवांची उपमा न देता केवळ भिन्न स्वभावाच्या पांडवबधूंचीच उपमा द्यावीशी वाटली असती असे आम्हाला तरी वाटते.

टिळकांच्या या धोरणाचे स्पष्टीकरण त्यानी केसरीत १९०८ च्या फेब्रुवारी महिन्यात लिहिलेल्या लेखातून दिसून आले. 'समेत कसा होईल' ह्या अत्यंत विवेचक अग्रलेखात टिळक लिहितातः—“पार्लमेंट समेत राष्ट्राचे हित कसे साधतात याचे प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्या डोळ्यापुढे आहे. मग राष्ट्रीय समेत अमूक पक्षाचे लोक पाहिजेत बाकीच्यांनी तेथे येण्याचे प्रयोजन नाही असा आग्रह धरणे अनु-दारपणाचे लक्षण नव्हे काय ? मतभेदामध्ये मतैक्य बेकीमध्ये एकी उत्पन्न करून राष्ट्रकार्य कसे साधावयाचे या प्रश्नाचा पाश्चिमात्य लोकानी निकाल लाविलेला आहे. आमच्यामध्ये अशा प्रकारचे शिक्षण कमी असल्यामुळे या गोष्टी अशक्य वाटतात. पण वास्तविक त्या तशा नाहीत. धार्मिक बाबतीत हाच न्याय लागू आहे. शैव वैष्णव गाणपत्य जैन वगैरे अनेक मतांचे लोक असले तरी ती एका प्रमुख धर्माची अंगे असे समजून त्यांची एकवाक्यता कशी करता येईल याचा ज्या प्रमाणे विचार करावा लागतो, तद्वतच राजकीय बाबतीतील मतभेदांचीहि राष्ट्रा-तील मुत्सद्यांना व्यवस्था लावावी लागते. गुणग्राहक दोषदर्शक स्वराज्यवादी स्वातंत्र्यवादी असे राजकीय बाबतीत आमच्या पुढाऱ्यामध्ये अनेक भेद आहेत. हे सर्व गृहस्थ राष्ट्राचे अभ्युदय इच्छिणारे आहेत हे परस्परांनी प्रांजलपणे कबूल केले पाहिजे. आणि एवढी गोष्ट कबूल झाली की सर्वांचा एकोपा होण्यास अड-चण पडणार नाही. स्वराज्य काय किंवा स्वातंत्र्य काय दोन्हीहि आमच्यापासून इतकी दूर आहेत की त्या दोहोमधील अंतर सध्या विचारात घेण्यासारखे नाही. दोन तारे एकमेकापासून लक्षावधी योजनांच्या अंतरावर असताहि पृथ्वीवरील

मनुष्यास आकाशात सारख्याच अंतरावर आहेत असे वाटते. तद्वत स्वराज्य व स्वातंत्र्य ह्या दोन्ही अंतिम हेतूंच्या बाबतीत आमच्या लोकांची स्थिति आहे.

“पुष्पवादी आणि फळवादी यांनी उगाच तंटा करण्यात काय हशील ? बीज जमिनीत पेरा किंवा रोवा. त्यास पाणी घाला. दोघेहि तेच रोप जतन करून वाढवा. मग पुढे दोघांचीहि कार्यसिद्धि आहे. धार्मिक बाबतीत मीमांसा आणि औपनिषद दर्शन यात अशाच प्रकारचे मतभेद आहेत. यज्ञयागादि कर्मे करून स्वर्ग प्राप्ती करून घ्यावी किंवा त्यामुळे चित्तशुद्धि करून घेऊन पुढे ज्ञानाने मोक्ष मिळवावा हे दोन्ही दर्शनातील मतभेदांचे मुख्य प्रश्न आहेत. तथापि दोन्ही दर्शने हिंदु धर्मशास्त्रात प्रमुख मानली असून वैदिक धर्माचे ते मुख्य आधार-स्तंभ आहेत. स्वर्गप्राप्ति व मोक्ष मोहोर व फळ स्वराज्य व स्वातंत्र्य या तीन जोड्या अशा दृष्टीने विचार केला असता सारख्याच आहेत असे म्हटले तरी चालेल. यामधील पहिली दुकळ वेदांतांतील दुसरी व्यवहारातील व तिसरी राजकीय बाबतीतील आहे. या तिन्ही प्रसंगी अंतिम साध्यात कोणाचा कसाहि भेद असला तरी, बीज लावणे यज्ञदानतपादि क्रिया करणे आणि राष्ट्रीय सभेने काम चालू ठेवणे यामध्ये सर्वांचा एकोपाच असला पाहिजे. राष्ट्रीय सभेचे सभासद अमुक एक विशिष्ट मत स्वीकारणारेच असले पाहिजेत दुसऱ्याने येथे येण्याचे कारण नाही हा आग्रह तंट्याचे खरे कारण होय.”

यापुढील लेखात ‘समेटाला खरी अडचण कोठे आहे’ ह्या प्रश्नाचा विचार टिळकानी केला आहे. ते लिहितात—“२५-३० वर्षे काम केलेल्या फेरोजशाहा मेथासारखे पुढारी सरकारास उघड रीतीने अडविण्याचा उपदेश लोकाना करण्यास कधीच तयार नव्हते व नाहीत. त्यांचा मार्ग अडवणुकीचा नाही. स्वतंत्र पण गोडीगुलावीचा आहे. गेली दोन तीन वर्षे राष्ट्रीय पक्ष जेव्हा जोमाने पुढे आला तेव्हा या पुढान्यांची मोठी तारांबळ उडाली. सरकारी अधिकारी त्यांना विचारू लागले की “काँग्रेसला जर सरकारला अडवावयाचे नाही तर मग ह्या नव्या पक्षाचे ढोंग काय आहे ? आणि तुम्ही आजपर्यंत दिलाने जर खरे आहात तर मग ह्या नव्या पक्षाचा निषेध का करीत नाही ?” गोखले यांनी कौन्सिलात ह्या प्रश्नाला उत्तर दिले. पण ते अधिकाऱ्यांना समाधानकारक वाटले नाही. “जुन्या पक्षाची नव्या पक्षाला एवढी तरी फूस का असावी ? निदान जुना पक्ष आपल्या सहवासाचा व इभ्रतीचा फायदा तरी नव्या पक्षास देत आहे खास !” असे सरकारास वाटत होते. ही सरकारची मनातली शंका कशी काढून टाकावी हा जुन्या पुढान्यापुढे पहिला मोठा प्रश्न होता. धरले तर चावते सोडले तर अंगावर येते अशी त्यांची स्थिति झाली होती. सरकारच्या बाजूने हा पेच झाला. लोकांच्या बाजूने पाहिले तर तीच अडचण होती. नव्या पक्षाची जोमदार मते उत्तरोत्तर अधिका अधिका प्रसृत होत चालली होती. आणि जुने पुढारी लोकांस जर आपले पूर्वीचे मुत्सद्दीपणाचे मार्ग सांगू लागले तर त्यांचे कोणी ऐकत

नव्हता. इतकेच नव्हे तर या जुन्या पुढाऱ्यांचा देशाभिमान तितका तीव्र अगर जाज्वल्य नाही असेच त्यांच्यावर आरोप होऊ लागले होते. तिकडे पहावे तर सरकार खूष नाही इकडे पहावे तर लोक राजी नाहीत असे त्यांच्यावर दुहेरी संकट येऊन पडले होते. मोल्ले साहेबानी स्वराज्याला चांदोबा म्हणून निषेध केला म्हणून चांदोबा सोडावा तर ध्येय नाहीसे होते. बरे राष्ट्रीय पक्षाला जाऊन मिळावे तर जुन्या धोरणावर पाणी पडून सरकारचा संबंध अगदी तुटतो. या अडचणीमुळे सुरतेच्या प्रसंगाचा फायदा घेऊन नेमस्तानी सवता सुभा स्थापला. राष्ट्रीय सभा बुडावी असे कोणासच वाटत नव्हते. मात्र हा डाव दुसऱ्या पक्षाकडे जाऊ नये अशी जुन्या पक्षाची इच्छा होती. बंगाल्यातील ह्या दोन पक्षामधील विरोध मुंबईइतका तीव्र नव्हता. म्हणूनच बंगाल्यात हा तंटा उत्पन्न न होता मुंबईस प्रथम उत्पन्न झाला.”

टिळकांनी केलेली ही मीमांसा काही खोटी नाही. नेमस्ताना हरप्रकारे नव्या पक्षाचा संबंध तोडावयाचा होता. पण नव्या पक्षाला जुन्या पक्षाच्या इभ्रतीचा फायदा स्वतःच्या तेजाच्या फायद्याबरोबर मिळाला असता तर अर्थात् हवा होता. म्हणून टिळकांनी काँग्रेस कन्टिन्युएशन कमिटीची स्थापना केली. आणि या कमिटीत सर्व प्रांताचे लोक असल्यामुळे सर्व प्रांतात ह्या समेटाला संमती मिळवून तो मुंबईच्या पुढाऱ्यांवर बाहेरच्या बलाने लादावा असा टिळकांच्या मनातील डाव होता. अरविंद घोषा सारख्या लोकाना ह्या योजनेबद्दल मनातून फारसा उत्साह वाटत नव्हता. पण टिळकांनी त्यांच्यावर फार भिस्त ठेवली नव्हती. याचे कारण या दोघातील स्वभावाचे अंतर. आणि ह्या स्वभावातील अंतरामुळेच भविष्यकाळी अरविंद घोष हे पांढेचरीस जाऊन निर्माल्यवत होऊन पडले आणि टिळकांनी अखेर संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविली तिच्यात ते शिरले त्यांनी ती काबीज केली. शेवटी १९१८-१९ साली जुना डाव नेमस्तावर परतवून त्यानाच वाटस्यास राष्ट्रीय सभा सोडून जाण्यास भाग पाडले.

सुरतेनंतर दोन महिन्यांचे आत पबना येथे बंगाल प्रांतिक परिषद भरली. तेव्हा एका बाजूला सुरेंद्रनाथ दुसऱ्या बाजूला अरविंद घोष हे कोणते धोरण स्वीकारतात हे लोक मोठ्या उत्सुकतेने पाहता होते. परिषदेचे अध्यक्षस्थान रवींद्र नाथ टागोर यांच्याकडे देण्यात आले होते. ते कोणत्याहि पक्षात सामील नसल्याने समेट करण्याला सर्वस्वी योग्य होते. त्यांनी जुन्या व नव्या पक्षाची मीमांसा करून सुरतेच्या भांडणात काही विशेष महत्त्व नाही असे सांगितले. व बंगाल्यात तरी जुन्या व नव्या पक्षाचा मिलाफ सुरतेनंतर झाला असून एका संयुक्त नॅशनॅलिस्ट पक्षाशिवाय दुसरा कोणताहि पक्ष बंगाल्यात नाही असे त्यांनी जाहीर केले. पबना परिषदेचे धोरण १९०६ च्या दादाभाईंच्या धोरणावर राहावे असा सर्वांनी मिळून प्रयत्न केला होता आणि त्याला यश आले. बहिष्कार हा परदेशी कापडापुरता न राहता ‘बहिष्काराची चळवळ’ हेच जुने

शब्द कायम राहिले. तसेच स्वदेशीच्या ठरावातील 'श्रीज सोसुनहि' हे शब्द गाळण्यात आले नव्हते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावात 'राष्ट्राच्या ताब्यातील शिक्षण' हे शब्द हि कायम राहिले. स्वराज्याच्या ठरावासंबंधी थोडा वाद झाला. वसाहतीच्या स्वराज्याचे ध्येय सर्वानाच साधारण असे म्हणून ठरावात घालवे असे एक पक्षाचे म्हणणे होते. पण निर्भेळ स्वराज्यवादी परिषदेत आहेत हे एक व त्यांनाहि परिषदेत स्थान आहे मज्जाव नाही हे दुसरे. म्हणून असे ठरले की या गोष्टी स्पष्टपणे जनतेच्या निदर्शनाला आणण्याकरिता स्वातंत्र्यवादी पक्षाने आपली फक्त उपसूचना मांडावी पण प्रत्यक्ष मते घेण्यास लावू नये. आणि वसाहतीच्या स्वराज्याच्या ध्येयाचा मूळ ठराव पुढे मांडला जाईल तेव्हा फार तर स्वतः मत देऊ नये.

पबना परिषदेचे दुसरे दिवशी मोतिलाल घोष हे अध्यक्ष असताना सुरेंद्रनाथ बाबूनी व्याख्यान दिले. दोघानीहि सुरतेच्या बखेड्याचा आपापल्या परीने खुलासा केला आणि चतुःसूत्रीच्या पायावर सर्व पक्ष एक आहेत असे जाहीर केले. ह्या परिषदेमध्ये टिळकांच्या धोरणाचा पहिला विजय झाला. पबना परिषदेने मुंबईच्या पुढान्यांचा अप्रत्यक्ष रीतीने निषेध केला. आणि कन्व्हेशनमध्ये भाग घेणारे सुरेंद्र बाबू पबना परिषदेत विरुद्ध पक्षाशी सहकार्य करतात याचा अर्थ पुढे मागे संयुक्त राष्ट्रीय सभा व्हावी असे बंगाली पुढान्यांचे मत होते असा उघड झाला. आणि बंगाल्यात घडले ते मुंबईस का घडू नये? मुंबईच्या पुढान्यांना एकीची किंमत कळत नव्हती. ते चढेल होते ते अरेराव होते त्यांची देशभक्ती अभिमान व अहंकार यांच्यापुढे मजल मारू शकत नव्हती असेच इतर कोणासहि त्यावेळी वाटू लागले असते.

पबनानंतर अलाहाबाद प्रांताच्या परिषदेची वेळ आली, म्हणून तेथे आपल्या मताला जागा किती मिळते हे पाहण्याकरिता टिळकानी केलकराना पाठविले. १९०७ साली या प्रांताने आपली पहिली प्रांतिक परिषद भरविली ती फारच रोडकी होती. प्रतिपक्षाला वगळून सभा भरविल्यामुळे प्रतिनिधींची संख्या ४० हून अधिक नव्हती. उलट राष्ट्रीयपक्षामार्फत जाहीर सभेत १५० प्रतिनिधी निवडले गेले. पं. मदन मोहन मालवीय यानी जहाल पक्षाचा विजय होईल किंवा दंगाधोपा होईल ह्या भीतीने पोलिसांची मदत घेतली. सुरतेच्या बखेड्यानंतर पंडितजीनी नेमस्त पक्षाच्या बालेकिल्ल्याची तटबंदी अधिक बळकट करण्याचे ठरविले. यामुळे खुद्द पंडितजींचे सहकारी व आतेष्टहि उघड टीका करू लागले. १९०८ सालची परिषद लखनौस भरली. तेव्हा पं. मदन मोहन यानी असे ठरविले की सुरतेस बनविलेला प्रतिजालेख आपल्या परिषदेत अमलात आणावा. यामुळे राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकानी, जरी हे लोक त्यावेळी थोडे होते तरी, या सभेवर बहिष्कार घालण्याचा निश्चय केला. व परिषदेस निवडलेल्या काही प्रतिनिधीनी चिटणीसाना असे लिहून कळविले की आम्ही ह्या

सभेला येऊ इच्छित नाही. मि. सीमिअन बाबू सत्यचरण मुकर्जी सुरेंद्र नाथ सेन पं. श्रीकृष्ण जोशी पं. बाळकृष्ण बाबू हरी मोहन रॉय बस्तिराम पार्वती चरण चतर्जी वगैरे थोडे लोक ह्या निषेधामध्ये होते. पण केळकरांच्या अनुभवाला असे आले की हे सहा करणारे थोडे लोक पं. मदन मोहन यांच्याप्रमाणे सतत राजकीय चळवळ करणारे नसल्यामुळे त्यांचे वजन पडावे तसे पडत नव्हते. सुरतेच्या प्रकरणात पंडितजींचा खुद्द पुतण्या कृष्णकांत मालवीय हे पंडितजींच्या विरुद्ध होते. पण चुलत्यापुढे पुतण्याचे काय चालणार ? पंडित मदन मोहन हे नेमस्ताहून नेमस्त बनलेले आणि शिवाय कार्यकर्ते यामुळे प्रांतात विरोधी पक्ष असूनहि त्याचे चीज झाले नाही. केळकर यांच्या प्रयत्नाने इतके मात्र झाले की या एकपक्षीय सभेतहि कन्व्हेशन व प्रतिशलेख यांच्यासंबंधाने ठराव आणला गेला नाही. यापुढे दोन महिन्यांनी अलाहाबाद येथे कन्व्हेशनची सभा भरणार होती आणि मुंबईच्या पुढाऱ्यांनी ती यशस्वी करण्याचा सर्व भार पं. मदन मोहन याजवर टाकला होता. शिवाय रमेश चंद्र दत्त हेहि त्या सुमाराला लखनौस जाऊन त्यांनी कनव्हेनशनला अनुकूल असे मत प्रगट केले होते. तथापि कनव्हेशनच पुढे चालवावी व संयुक्त राष्ट्रीय सभा टाकून द्यावी असला ठराव परिषदेत येऊ शकला नाही.

(११) संयुक्त काँग्रेसची चळवळ

सुरतेस काँग्रेस मोडल्यावर ती फिरून जोडण्याची खटपट निदान टिळकांच्या बाजूने सुरतेसच सुरू झाली. राष्ट्रीय सभेत हवे तितके भांडू असे टिळक म्हणत असल्याचे प्रसिद्ध आहे. पण राष्ट्रीय सभा मोडू असे त्यांनी म्हटल्याचे कोठे प्रसिद्ध नाही. राष्ट्रीय सभेसंबंधाने त्यांची वृत्ति खरी सांगावयाची तर ती या शब्दात सांगता येईल. “आम्ही भांडू पण मोडणार नाही आणि तुम्ही मोडली तरी आम्ही पुनः जोडू.” उलट नेमस्तांची खरी वृत्ति पाहिली तर वेणी संहारातील भीमाच्या शब्दांनीच ती वर्णन करावी लागेल. “भीमो विघटयति यूयं घटयथ” म्हणजे आम्ही तर सभा फोडणारच तुम्ही कशी जोडणार ती जोडा पाहू ! टिळकांच्या वरील वृत्तीला पुष्कळांनी पुष्कळ प्रकारे नावे ठेवली आहेत. त्यांचे काही अनुयायी व काही प्रतिपक्षी म्हणत “टिळक लोचट आहेत. नेमस्तानी झाडून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी पुनः ते त्यांनाच चिकटू पाहातात.” इतर काही अनुयायी म्हणत “आपण स्वतंत्र राहू आणि आपल्या कार्यक्रमात नेमस्तापेक्षा अधिक तेज आहे असे जगाला व सरकारालाहि दाखवू. नेमस्तांच्या घोटाळ्यात पडून पदोपदी खुल्या दिलाने मनपसंत बोलण्याच्या कामी उगीच अडथळा व जिबीर किती सोसावी ! नेमस्त वेगळे राहून लवकरच आपल्या खऱ्या गुणानी लोकाना दिसून पडतील. आमचे आच्छादन त्यांच्यावर घालून त्यांना उगाच देशभक्तीचे खोटे वाटेकरी का करा ?”

उलट कट्टर नेमस्त म्हणत की “ टिळकाना आपले अनुयायी घेऊन सवता सुभा स्थापन करण्याचे धैर्य आहे कोठे ? त्यानी आपले राज्य वेगळे स्थापले तर चार विद्वान डोकी किंवा चार पदवीधर आमच्याप्रमाणे त्यांच्या राज्यात दिसणार नाहीत. पुष्कळसे तेली तांबोळी अज्ञानी अडाणी आडमुठे खेडवळ लोक आणि शिंगे मोडून वासरात शिरणारे स्वतः टिळकासारखे चार बुद्धिवान सुशिक्षित लोक, पण अज्ञानी काय राज्य स्थापले जाते ? ते तेव्हाच मोडावयाचे. टिळकांचे राज्य स्वतंत्र स्थापले गेल्याबरोबर काय होईल तर ते जसे आज आम्हाला छळतात तसे त्यांचे अनुयायी त्यांना छळू लागतील. ते जसे आज आम्हाला मवाळ म्हणतात असे त्यांच्यांतले ज्वलज्जहाल लोक आज जहालीची फुशारकी मिरविणाऱ्या टिळकाना उद्या छळू लागतील. आमचे नाव-सांगून टिळकाना आज सामोपचाराचा बहाणा करता येतो. उद्या ते त्यांच्यांतच असले तर सामोपचाराची भाषा सरकाराशी बोलणे हा त्या राज्यातला गुन्हा ठरेल. टिळकांच्या अंगी ज्वलज्जहालांचे धैर्य नाही आणि आम्हा नेमस्तांच्या अंगातला मुस्तडीपणा नाही. टिळकाना कायद्याचे मर्म चांगले कळते म्हणून ते बेकायदेशीर अशी गोष्ट सहसा करवू देणार नाहीत पण अनुयायांच्या दृष्टीने हीच गोष्ट त्यांच्याविरुद्ध जाईल. आणि कायदेशीर विधायक स्वरूपाची एखादी चळवळ टिळक करण्याला काढतील तर त्यांच्या राज्यातील लोकांचे अज्ञान दिसून पडेल. टिळकांचे अनुयायी सगळे हुच्चे हुल्लड करण्यात पटाईत पण एकाने तरी कोणत्याहि विषयाचा सांगोपांग अभ्यास केला आहे काय ? सरकार दरबारला अनुलक्षून काही लिहिणे बोलणे युक्तिवाद करणे सजवून मांडणे आधार देणे अशी वेळ आली म्हणजे त्यांच्यात या कामाला योग्य अशी चारदोन माणसेहि मिळावयाची नाहीत. येऊन जाऊन टिळक हे एकटे असे आहेत की हुल्लड करण्याचा प्रसंग आला तर हुल्लड करतील आणि एखाद्या विषयावर लिहिण्याबोलण्याची वेळ आली तर पूर्वीचा नसला तरी आयत्या वेळी अभ्यास करून आमच्या बरोबरीने एखाद्या प्रश्नाची सजावट करतील. पण एका झाडाने काही बगीचा होत नाही. आपल्या पक्षाचे हे दुतर्फी व्यंग झाकण्याकरिता टिळकाना नेहमी नेमस्तपक्षाला बिलगून राहावयाला पाहिजे. पण टिळक म्हणजे अस्तनीतील विंचू किंवा जोड्यातला खडा. लवकर बाहेर पडावयाचा नाही आणि आत राहील तोपर्यंत जाच केल्याशिवाय राहावयाचा नाही. तेव्हा आता टिळकानी आपल्याच गुणानी ही बरी संधि आम्हाला प्राप्त करून दिली आहे. काँग्रेस मोडली तर ती टिळकानीच मोडली असे लोक म्हणणार. आणि ती मोडल्याचा फायदा घेऊन आपण जर भोवती क्रीडचा खंदक खणून आणि घटना व नियम यांच्या भिंती बुरुज उभारून आत राहून कारभार करू तर आपले राज्य संघटित होईल आणि जहाल पक्षाच्या हल्ल्यापासूनहि त्याचा बचाव होईल. उलट टिळकांच्या बाजूला असले बचावाचे साधन काहीच नाही. आपसात फूट माजेल, अनुयायी मैदानभर सैरावैरा करू

लागतील. मग उलट त्यांच्यावर हल्ला करण्याला अनेकाना अनेक वाटा मोकळ्या राहतील. आणि हा मैदानी शिलेदारांचा तळ हल्ला करून मोडून काढण्याला सरकारला कितीसा अवकाश” ?

अशा रीतीने आपले व परके काय बोलतात किंवा बोलत असतील याची कल्पना टिळकाना नव्हती असे नाही. पण राष्ट्रीय सभा ही हिंदुस्थानात एकटी एकच असली पाहिजे मग त्यात पक्ष कितीही असोत हे टिळकांचे मत प्रथम-पासून अखेरपर्यंत कायम होते. त्याकरिता त्यांना या दोन्ही बाजूशी भांडावे लागत होते व दोघाहि कडून निंदा करून घ्यावी लागत होती. राष्ट्रीय सभा एक असावी आणि तीत प्रमुखपणा मानानेच नसला तरी कृतीने तरी मध्यम जहाल पक्षाकडे असावा अशी त्यांची कल्पना होती. एकत्र राहिल्याने नेमस्त हे कायद्या-पासून कोणाचा बचाव तो काय करणार ? कारण येऊन जाऊन सरकार खटले करील एवढीच भीति. आणि त्याला भिऊन तुम्ही आमच्यात मिसळता किंवा आम्हाला मिसळून घेऊ पहाता असे म्हणणे एवढीच नेमस्तानी जहालाना खिज-विण्याची जागा. पण यात फारसे स्वारस्य नव्हते. कारण एकजात निवळ जहालांची राष्ट्रीय सभा झाली तरी ती सर्व सभांच्या सभा बेकायदेशीर ठरविणारा समितीच्या कायद्यासारखा कायदा अझून झाला नव्हता. आणि नेमस्त समाविष्ट असलेल्या राष्ट्रीय सभेत कोणी असला म्हणून व्यक्तिशः त्याचे लिहिणे बोलणे हे जेमेस धरून सरकार त्यावर खटला करणार नाही असे थोडेच होते ?

आज कायदे कौन्सिलात कोणी काही बोलला आणि ते काय वाटेल ते असले तरी त्यांच्यावर खटला होऊ शकत नाही असे काही संरक्षण नेमस्तांच्या साहचर्यामुळे सरकारने किंवा कायद्याने राष्ट्रीय सभेला किंवा कोणत्याही परिषदेला दिले नव्हते. अर्थात नेमस्त पक्षाचा राजकारणाच्या युद्धात ढालीसारखा उपयोग करण्याचा टिळकांचा हेतू होता या म्हणण्यात अर्थ नाही. पाप पुण्य किंवा कर्मभोग याचा धनी जसा शेवटी व्यक्तिमात्रच होय त्याप्रमाणे कोणावर खटला व्हावयाचा तर तो प्रत्यक्ष त्याच्याच शब्दाकरिता लेखाकरिता किंवा कृत्याकरिताच होणार. तसले शब्द लेख किंवा कृत्य कोणा व्यक्तीच्या अंगाशी आणून भिडविण्याइतका सरकारजवळ पुरावा नसेल तर तो मनुष्य सरकारला कितीही अनिष्ट वाटला तरी सरकारला त्यांच्यावर खटला करता येत नाही. उलट तसा तो आणून भिडविता आला तर नेमस्त पक्ष किंवा एखादी नेमस्त ठळक व्यक्ती यांचा स्नेह ऋणानुबंध किंवा कृपा असली म्हणून खटला झाल्याशिवाय राहिला नसता.

१९०७ ते १९१० या सालात समाजामध्ये नेमस्तांपासून अत्याचारी लोकापर्यंत पुरी गळत झाली होती. यामुळे तर फोडून निरनिराळे पक्षच काय पण निरनिराळ्या व्यक्ती एकमेकांपासून होतील तितक्या अलग कराव्या अस, सरकारचा प्रयत्न आतून बाहेरून एकसारखा सुरू होता. पण माणुसकीच्या भले-

पणाने रक्तसंबंधाने ऋणानुबंधाने व्यक्तिप्रेमाने गुणलोभाने समान अभिरुचीने व्यापक सार्वजनिक हितबुद्धीने देशाभिमानाने व सरकाराविषयीच्या समान अप्रीतीने—या सर्वांनी मिळून उभे आडवे तिडवे असे धागे इतके पसरले होते की दुरून पाहणाराला ते सगळे अखंड एकच वस्त्र दिसे. दहा रंग तरी चित्र एक ! दहा भाषा तरी भावना एक ! हे काय गौडबंगाल आहे हे सरकारालाहि उमगेना. 'पायोनिथर'ने तेव्हा म्हटलेहि की सरकारी नोकरीतील हिंदी मनुष्यापासून तो अत्याचारी जहालापर्यंत दुव्यानी जोडलेली सगळी एकच साखळी दिसते !'

पण या म्हणण्यात फारसा अर्थ नाही. कोणत्याहि देशातील समाज असाच असतो. आज इंग्लंडात पाहिले तरी काय आहे ? सामाजिक व्यवहाराच्या दृष्टीने कट्टा कॉन्झरव्हेटिव्ह आणि बहकलेला बोल्शेविक ही दोन टोके जोडून त्यांची साखळी बनविणारे असे मध्यंतरी चारदोनच दुवे आहेत. पैसे टाकून जेथे जेवता खाता येते अशा उपहारगृहात किंवा मोठ्या हॉटेलात या निरनिराळ्या दुव्यातील लोक म्हणजे निरनिराळ्या पक्षातील लोक एकत्र बसलेले दिसतील. एवढेच नव्हे तर खाजगी किंवा अर्ध सार्वजनिक अशा सभात समा- रंभात किंवा इतर प्रसंगातहि ते एकमेकाचा फारसा विटाळ न मानता एकत्र बसतात असेच आढळून येईल. प्रत्येक घराला कुलूप लावण्याची व्यवस्था असली तरी भिंतीला भिंत लागलेल्या घरांचाच मिळून गाव होतो. त्याप्रमाणे सरकारचे स्तुतिपाठक, तोंडाचे राजनिष्ठ, मनाचे राजनिष्ठ, जाणून बुजून नेमस्त, बुद्धिनिष्ठ नेमस्त, भावनानिष्ठ नेमस्त, नरम उबट ऊन गरम तप्त धुरट व ज्वलत अशा राजकीय मतांच्या लोकांचा मिळूनच समाज बनतो. म्हणून फोडून झोडण्याची सरकारची नीति खटले करण्याच्या दृष्टीने फारशी सिद्धीला गेली नाही.

सरकार आपल्याकडून नेमस्त किंवा मवाळ लोकाना म्हणे की 'तुम्ही जहालाशी संबंध का ठेविता ? आणि त्यांच्या ठिणग्या आपल्यावर पाडून आपले घर जाळून का घेता' ? इतकेच नव्हे तर भावाने भावाला भाऊ म्हणू नये, किंवा माझी बायको जहाल आहे पण मी मवाळ व राजनिष्ठ आहे असे नवऱ्याने व्यक्त करावे येथपर्यंत सरकारच्या प्रयत्नाची मजल गेली होती. पण तो प्रयत्न निष्फळ ठरला. साधण्याच्या इतर रीतीने तो थोडासा साधला नाही असे नाही. कारण राजकीय पक्षभेदाप्रमाणे राजकीय पक्षघटनाहि पुष्कळशा वेगवेगळ्याच राहिल्या आहेत. आणि स्वतःशी द्विशेव करणे किंवा तिऱ्हाइताला द्विशेव दाखविणे यापुरती वेगवेगळी गणना त्यांना यांची करता येते. पण ऐनजिनशी फूट व्हावी म्हणजे आपल्याला खरी जामिनकी मिळेल ही जी सरकारची अपेक्षा ती मात्र व्यर्थ ठरली. व याचे कारण हेच की खटले होण्याच्या दृष्टीने खाजगी संबंध जसे लोकाना तसे सरकारालाहि नडले नाहीत. बारीक सुताचा ताणा गुंतला असता कुशल विणकर जसा आंकडेदार सुईने हवा तो नेमका धागा उचलून वर काढतो त्याप्रमाणे सरकाराहि ज्याच्यावर खटला होण्यासारखा असेल तो मनुष्य नेमका अलग करून

त्याच्यावर खटला भरीत असे. साहचर्याने कायद्याची बाधा झाली अशी फारच थोड्याना. झाली असेल ती ज्याच्या त्याच्या जबाबदार कृत्यानेच. उलट साहचर्याने कोणाचे संरक्षणहि झाले नाही. विजापुरकर गोखल्यांचे खेही म्हणून त्यांच्यावर खटला होण्याचा राहिला नाही आणि नानासाहेब देशमुख टिळकांचे खेही म्हणून त्यांच्यावर खटला झाला नाही.

हे खुलासेवार विवेचन करण्याचा हेतु हाच की नेमस्तपक्षाच्या साहचर्याने व्यक्तिशः कोणा जहालाचे किंवा जहालपक्षाचे संरक्षण व्हावे अशी टिळकांची इच्छा नव्हती किंवा होईल ही अपेक्षाहि नव्हती. नेमस्तानी वाटले तर म्हणावे की यमाचे पाश आपणावर पडून नयेत म्हणून मार्कंडेयाने ज्याप्रमाणे शिवाच्या पिंडीला कवटाळून धरून आत्मरक्षण केले त्याप्रमाणे राष्ट्रीय सभेत नेमस्तांच्या गळी पडून किंवा त्यांना गळी पडवून घेऊन टिळकाना जहाल व अत्याचारी लोकांचे संरक्षण मिळवावयाचे होते. पण हा हेतू टिळकांच्या स्वाभिमानाला अपमानास्पद किंवा त्यांच्या व्यावहारिक कुशाग्र बुद्धीलाहि दूषणास्पद असाच ठरतो. आणि वास्तविकपणे तो टिळकांच्या मनात नव्हताहि. त्यांना राष्ट्रीय सभा एकच एक असावयास हवी होती ती याचकरिता की शक्य तर राष्ट्रीय एकमुखाने बोलावे आणि ते बोलता यावे याकरिता जरूर तितका सामोपचार राष्ट्रीय पक्षातील अनेक पक्षात राहावा.

आता यात एक दोष येतो की अशा संयुक्त सभेत नेहमी टीकास्पद असे गौण स्थान नेमस्ताकडे आणि टीकाकारांचे उज्ज्वल स्थान जहालांकडे येते हे टिळकाना माहीत असलेच पाहिजे. पण ही गोष्ट टिळकाना माहीत होती इतकेच नव्हे तर तशी स्थिति राहावी अशीहि त्यांची इच्छा होती. आणि हे दिसण्यात दिसणारे दूषण पण खरे असणारे भूषण नेमस्त पुढाऱ्यांनी अंगिकारावे, आपली विवेचकबुद्धी व जहालांची भावना यांचे योग्य संमिश्रण करून त्यांच्या रांध्याने राष्ट्रीयत्वाचे भरीव चित्र बनवून ते जगाला दाखवावे, आणि वेळी प्रसंगी सरकारच्या डोक्यावर ते हाणावे अशी संयुक्त राष्ट्रीय सभेविषयी टिळकांची कल्पना होती. या मोबदल्यात प्रत्यक्ष बहुमानाची स्थाने नेमस्ताना देण्याची त्यांची तयारी होती. माझ्या हातून राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष म्हणून जे कार्य होईल त्यापेक्षा मी विरोधी पक्षात राहिल्याने अधिक कार्य होईल असे ते नेहमी म्हणत. आणि वास्तविक त्यांची मनोरचनाहि विरोधाला जितकी अनुकूल तितकी मिळून काम करण्याला अनुकूल नव्हती.

पण ही नुसती बोलण्याची भाषा नव्हती हे सहज सिद्ध करता येईल. एके प्रसंगी राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष म्हणून आपले नाव मागे घेऊन त्यांनी लजपतराय यांचे नाव पुढे केले. १९१८ साली त्यांना राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष निवडले असता तो मान टाकून ते चिरोल केंस भांडण्याकरिता विलायतेत गेले. आणि १९१९ साली विलायतेत असता ते अध्यक्ष कोण होणार याची चौकशी

करीत होते ते आत्मनिरपेक्ष ही गोष्ट त्यांच्या पत्रावरून पुढे एके ठिकाणी दिसून येईलच. १९२० साली ते आजारी पडण्यापूर्वी स्पेशल काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून त्यांचे नाव सुचविण्यात येऊ लागले होते. पण त्यावेळीहि त्यांनी नकार घातला त्याचे कारणहि आपल्याला विरोधी पक्षात राहूनच योग्य ते काम करता येईल असे त्यांचे मत होते हेच होय. नेमस्तानी प्रगतिपर किंबहुना जहाल अशा मताना आपल्या वजनाचा फायदा घ्यावा व आपण त्यांना मानाच्या जागा घ्याव्या या टिळकांच्या योजनेला कोणी क्रयविक्रय म्हणतील पण यात वावगे ते काय आहे ? विलायतेत प्रधानमंडळे बनतात तेव्हाहि काही बहुमानाच्या इच्छेने असले तर काही कार्यावर नजर देऊनहि आपल्या मताना मुरड घालण्याला मुत्सद्दी तयार होतात. आणि काही झाले तरी काही म्हटले तरी नेमस्तापेक्षा मध्यम जहाल मत हेच हिंदुस्थानात दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रगतिपर होत जाणार हे ओळखून नेमस्तानीहि आपल्या मताना अशीच किंचित् मुरड घालून संयुक्त राष्ट्रीय सभा चालवावी असे टिळकांचे मत होते ही गोष्ट खोटी नाही व नाकबूल करण्यात अर्थ नाही.

असो. सुरतेसच संयुक्त काँग्रेस भरविण्याची खटपट करण्याकरिता कमिटी नेमण्यात आली. पण कमिटीत मात्र दुतर्फी लोक नव्हते. याचे कारण राष्ट्रीय सभा संयुक्त व्हावी ही इच्छाच मुळी दुतर्फी नव्हती. नेमस्तानी वेगळी कन्व्हेन्शन भरविली. प्रथम एका प्रतिज्ञापत्रकावर सही करून आले तेवढेच लोक आत घेतले आणि राष्ट्रीय सभेची कायमची घटना करण्याकरिता त्यांनीहि एक कमिटी नेमली. चार महिन्यांनी त्यांनी आपली घटना कायम करून दरवर्षी राष्ट्रीय सभेचे नाव घेऊन नाताळात सभा भरविण्याचे काम पूर्वीप्रमाणे सुरू केले. स्वतंत्र राहण्याची त्यांनाच खरी इच्छा होती याची हीच खूण की त्यांनी इकडे तिकडे वळून पाहिले नाही आणि जहाल पक्षाचे लोक आपल्यात येऊन कसे मिसळतील याचा त्यांनी विचार किंवा काळजी केली नाही. उभयान्वयी असे लोक प्रत्येक पक्षात असतात. या शब्दाला वार्डेट व चांगले असे दोन्ही अर्थ आहेत. वार्डेट अर्थाने उभयान्वयी म्हणजे दुतोंडे, मवाळात मवाळासारखे बोलणारे जहालात जहालासारखे बोलणारे मवाळात बसून जहालांची निंदा करणारे व जहालात बसून मवाळांची निंदा करणारे हे होत. चांगल्या अर्थाने उभयान्वयी लोक म्हटले म्हणजे ते यांच्या अगदी उलट. ते मवाळात बसून जहालासारखे बोलणारे जहालात बसून मवाळासारखे बोलणारे. मवाळात बसून जहालांचे गुण घेणारे व जहालात बसून मवाळांचे गुण घेणारे. या दोन्ही प्रकारच्या उभयान्वयी लोकाना हे दोन सवते सुभे नको होते. त्यांना ही संयुक्त राष्ट्रीय सभाच हवी होती. त्यांतल्या त्यात चांगल्या अर्थाच्या उभयान्वयी लोकांच्याबद्दल काहीतरी आदर असतो म्हणून सलोखा सामोपचार समेट यांचा उद्योग व प्रयत्न झाला तर अशा वर्गाकडूनच होतो. पण या वर्गाचे लोक थोडे होते व त्या

थोड्यांची दोन्ही पक्षाकडे वाटणी झाली होती. या लोकांचा जय शेवटी होतो पण त्याला वेळ लागतो. नेमस्तपक्षात अशा प्रकारचे काही लोक होते. पण मुंबईचे मेथा वाच्छा गोखले खरे यांच्यापुढे त्यांचे काही चालत नव्हते. म्हणून त्यांचे काम एकतंत्री आणि फुटीचेच पण सुसंगत असे चालले.

फेब्रुवारी महिन्यात कन्व्हेंशन कमिटीने तयार केलेली घटना एप्रिलात अलाहाबाद येथे पक्की करण्यात आल्यावर संयुक्त राष्ट्रीय सभा होण्याची आशा बरीच कमी झाली. बंद पडलेली राष्ट्रीय सभा तशीच तेथेच पुन्हा करावी अशी सूचना टिळकानी बंगाल्यातून करविली होती. आणि ती मान्य झाली असती तर राशबिहारी हेच अध्यक्ष असे म्हणून टिळकांचे अनुयायी राष्ट्रीय संमेलन मिळून राहिले असते. आणि कलकत्त्याचे ठराव न बदलले जावे अशाविषयी त्यांनी प्रयत्न करावयाचे ते केले असते. सुरतेस सभा मोडली नसती तर जी गोष्ट करणे त्यांना प्राप्त होते आणि जी केली असता सभा मोडली नसती तीच पुढे चार महिन्यांनी करावयास ते मनाने तयार झाले. पण जितके टिळकांचे एक पाऊल पुढे तितके नेमस्तांचे मागे. आणि आता तर अलाहाबादची घटना आडवी पडली. मवाळानी प्रतिज्ञापत्रकावर सध्या पूर्वीच केल्या होत्या त्यांना घटनेचे संकट काहीच वाटले नाही. पण प्रतिज्ञापत्रकावर सध्या कराव्या लागतात त्या लागू नयेत असे म्हणून जे सुरतेसहि बाहेर राहिले त्यांना तीच गोष्ट करणे अवघड झाले. दुसरे पक्षी पबना व धुळे येथे संयुक्त राष्ट्रीय संमेलनाची जितकी कारवाई करता आली तितकीच कायती. तिच्या पलीकडे इतर प्रांतात फारशी मजल गेली नाही. संयुक्त संमेलनाची खटपट सर्व हिंदुस्थानात करण्याकरिता नेमिलेल्या चिट-गिसानी टिळकांवर खटला होऊन ते तुरुंगात जाईपर्यंत फारशी खटपट केली नाही व पुढे केली तिला फार यश आले नाही. पबना येथे सुरेंद्रनाथ हे इतर मंडळींशी मिळून चालले पण अलाहाबादस त्यांनी पत्रनापरिषदेचे ठराव कन्व्हेंशनपुढे मांडिले नाहीत. अलाहाबाद येथील संमेलपूर्वी एक आठवडा रवींद्रनाथ टागोर यांच्या घरी उभय-पक्षांची एक सभा झाली. त्यात असे ठरले की कन्व्हेन्शनवाल्यांनी पबना येथील ठराव मान्य न केले तर सुरतेची सभा पुढे चालविण्याची सूचना करावी. हे काम आशुतोष चौधरी यांकडे दिले होते पण त्यांनी ते केले नाही. अलाहाबादेहून ते परत गेल्यावर याबद्दल बंगाली वर्तमानपत्रातून वाद झाला. येऊन जाऊन आशा डॉ. घोष यांची उरली. सुरतेचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनीच सभा बोलाविली तर त्यात काही तरी तथ्य निघेल मग मेथा वगैरे मंडळी संमेलन येवोत अगर न येवोत. डॉ. घोष यांनी ही गोष्ट अंगाबाहेर टाकिली तर राष्ट्रीय पक्षाने आपली म्हणून राष्ट्रीय सभा बोलावण्याशिवाय गत्यंतर नाही असे मोतीलाल घोष यांचे म्हणणे पडले. जुनी राष्ट्रीय सभा पुढे चालली किंवा न चालली तरी बंगाल्याला काही धक्का नाही. कारण बंगाल्यात उभयपक्षांची एकी इतर प्रांतापेक्षा अधिक होती. पण इतर प्रांतात कन्व्हेन्शनवाले व त्यांचे साथीदार सरकारच्या गळ्यात

जाऊन पडतील आणि राष्ट्रीय पक्ष फुटून निघाल्यामुळे त्याला मात्र छळ सोसावा लागेल असेच मोतीलाल घोष यांचे म्हणणे होते. टिळकांच्या तडजोड कमिटीच्या चिटणीसानी वाच्छा आणि गोखले यांना पत्रे लिहून देव कौल कसा देतो हे अजमाविण्याचा प्रयत्न केला. पण देवानी कौल देण्याचे नाकारिले. तुमच्याशिवाय आमचे चालते. आमच्याशिवाय तुमचे चालत नसेल तर आम्ही म्हणतो तसे करा ! हाच अर्थ वाच्छा गोखले यांनी केवळ आपल्या मौनाने स्वराज्य पक्षाला कळविला. धुळ्याच्या परिषदेत चिंतामणराव वैद्य केळकर व डी. के. देसाई यांना मुंबई इलाख्यात संयुक्त सभेची खटपट करण्याकरिता चिटणीस नेमिले होते. त्यांनी आपल्या कमिटीची सभा जून महिन्यात भरविली. आणि मुंबई इलाख्यातील लोकमत अजमावण्याचे काम आपल्याकडे ठेवून सर्व हिंदुस्थानातील मत अजमाविण्याकरिता विनंतिपत्रक काढण्याविषयी सुरतेस नेमिलेले चिटणीस माधवराव बोडस यांना लिहिले. या बोडसांच्या काँ. कं. कमिटीला अधिकार सर्व हिंदुस्थानभर ठेवलेला होता. शिवाय प्रांतानिहायहि खटपट करण्याला काही गृहस्थ नेमलेच होते. वर सांगितलेल्या-कारणामुळे अनुयोगित्व म्हणजे कार्याचा प्रारंभ नेमस्तांच्या कन्व्हेन्शनकडे आला होता आणि प्रतियोगित्व टिळक पक्षाकडे आले होते. म्हणजे नेमस्तानी प्रथम काही करावे आणि ते पाहून त्या धोरणाने आपण आपले काम करावे अशी टिळकपक्षाची बाजू होती. म्हणून १९०८ च्या एप्रिलपर्यंत म्हणजे अलाहाबादेस कन्व्हेन्शनवाल्यांनी काँग्रेसची आपली घटना तयार करीपर्यंत बोडसांच्या कमिटीने सहजच काही हालचाल केली नाही. दरम्यान कन्व्हेन्शनवाल्यातच काही फूट पडते का ? एखाद्याला पक्षात्ताप होतो का ? एखाद्याला समेटाची हौस उत्पन्न होते का ? घटना करण्याच्या कामातच एकमेकांची भांडणे लागतात का ? किंवा सर्वांनी मिळून घटना मान्य केली तीत समेटाचे बोट शिरकविण्यासारखी फट किंवा घोडे दामटण्यासारखे खिंडार पडते का ? हे पाहण्याकरिता टिळक टपून बसले होते. व याहिपेक्षा त्यांचा महत्त्वाचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे प्रत्येक प्रांतात खटपट करून लोकमत कन्व्हेन्शनवाल्याविरुद्ध तयार करावयाचे व नव्या घटनेला होतील तितके कमी लोक मिळू द्यावयाचे.

लखनौ अलाहाबादेकडे हा प्रयत्न फारसा सिद्धीस गेला नाही. मद्रासकडे तो सिद्धीस जाण्याची आशाच नव्हती. पण बंगाल्यात तो प्रयत्न बराच सिद्धीस गेला. किंबहुना पबना येथील प्रांतिक परिषदेत उभय पक्षांचे लोक जमून त्यांनी सलोख्याने सभा पार पाडली यामुळे मेथा गोखले पक्षाला एक प्रकारे भीतीच उत्पन्न झाली. व हेच काम पुढे असेच नेटाला लागले असते. पण टिळकावर १९०८ च्या जून महिन्यात खटला झाला व तेथपासून टिळक या कामाला सहा वर्षे निकामी झाले. जुलैअखेर टिळकाना शिक्षा झाली. त्यानंतर त्यांच्याशिवायच काय करता येईल ते करणे बोडसांच्या कमिटीला प्राप्त झाले. ता. १५ ऑगस्ट रोजी बोडस यांनी एक सर्क्युलर काढून ते सर्व हिंदुस्थानभर पाठविले. त्यात

प्रथम आजवर हे काम करता आले नाही असे मोघम लिहून नंतर पुढील अर्थाचा मजकूर घातला होता:—

“ सुबई व बंगाल्यातील अनेक काँग्रेस भक्तांना लोकमत स्थिर होईपर्यंत काही दिवस काहीच करू नये असे वाटत होते. समेटाचे प्रयत्न आजवर अनेक झाले पण ते फुकट गेले. धुळ्याच्या प्रांतिक परिषदेतही एक कन्सीलिएशन कमिटी नेमली गेली. पण चोहोकडे दडपशाही सुरू आणि नेमस्तांच्या हटवादी-पणासुळे काहीच करता आले नाही. तरी आता आपण खटपटीला लागले पाहिजे. कन्व्हेन्शनवाल्यांनी आपला एक मार्ग अनुसरला तम्हा आपला आपणहि अनुसरला पाहिजे. म्हणून खालील प्रश्न मी आपणाकडे पाठवीत आहे. काँग्रेस कमिथ्या राजकीय संस्था म्हणजे प्रायः काँग्रेसचे मतदार संघ या सर्वांकडे मी हे प्रश्न पाठवीत आहे. त्यांची उत्तरे आली म्हणजे त्यांचा सारांश काढून आमच्या कमिटीपुढे ठेवू मग कमिटी योग्य तो निर्णय करील. ते पांच प्रश्न असे:—

(१) सर्व राजकीय पक्षांची मिळून एक राष्ट्रीय सभा असावी की प्रत्येक पक्षाची वेगळी असावी ?

(२) एखादी क्रीड किंवा प्रतिज्ञा लेख तयार करून त्यावर सही केल्या-शिवाय कोणाला काँग्रेस डेलिगेट होताच येऊ नये असा निर्बंध घालावा की काय ?

(३) सुरतेस जे काम झाले तेथे तेविसावी राष्ट्रीय सभा मोडली व अधिवेशन संपले असे मानावे ? किंवा काम असे काही झालेच नाही म्हणून ती सभा पुढे चालू करावी ? अर्थात् पुढे भरणाऱ्या राष्ट्रीय सभेला २३ वी म्हणावे की २४ वी म्हणावे ?

(४) १९०६ साली कलकत्ता येथे जी. ऑ. इ. कॉ. कमिटी नेमली गेली तिचा अधिकार संपला असे समजावे की पुढील काँग्रेसपर्यंत तिचा अधिकार चालूच आहे असे समजावे ?

(५) कोणत्याही रीतीने ही ऑ. इ. कॉ. कमिटी उपयोगी पडत नाही असे ठरले तर पुढील राष्ट्रीय सभा बोलावण्याची खटपट कोणी व कोणाच्या नावाने करावी ?

उत्तरे कृपाकरून ३१ ऑगस्ट पर्यंत पाठवावीत.”

ही सवालपत्रे सुमारे २-३ शे पाठविण्यात आली असावीत. व अनेक लोकानी त्याची उत्तरेहि पाठविली. त्यावरून असे दिसून आले की होताहोईतो खालील तीन विचार बऱ्याच लोकाना पटत होते.

(१) राष्ट्रीय सभा शक्य तोवर संयुक्तच असावी.

(२) हा संयोग साधण्याकरिता राष्ट्रीय पक्षाने थोडीबहुत पड खावी.

(३) पण अलाहाबाद येथे मंजूर झालेला प्रतिशालेख लोकांच्या बोकांडी बसवू नये.

या तीन गोष्टीनंतर किरकोळ बाबतीत पुष्कळच मतवैचित्र्य होते. कोणी म्हणे पुढच्या राष्ट्रीय सभेला २३ वी म्हणावी. कोणी म्हणे २४ वी म्हणावी. त्याला अनुसरून कोणी म्हणे राष्ट्रीय सभा तहकूब राहिली म्हणून ती पुन्हा तेथे सुरतेसच भरावी आणि अध्यक्ष स्वागताध्यक्षहि तेच असावेत. कोणी म्हणे कोण-तीहि गोष्ट एकेकदाच होत असते म्हणून ते स्वागताध्यक्ष नकोत ते अध्यक्ष नकोत व ती सुरतेची आठवणहि नको, समेट व्हावयाचा तर त्याला सर्व गोष्टी कशा कोऱ्या कागदासारख्या स्वच्छ असाव्या लागतात. कोणी म्हणे प्रतिज्ञालेखापेक्षां देखील डेलिगेट कोणी निवडावे हाच प्रश्न अधिक महत्त्वाचा आहे म्हणून त्यावर समेट झाल्य तर बाकीच्या सर्व गोष्टी. उलट कोणी म्हणे डेलिगेट कोण आले गेले किंवा कोणी निवडले याला फारसे खरे महत्त्व नाही. प्रतिज्ञापत्रक हाच काय तो काँग्रेसचा आत्मा. आणि त्या प्रतिज्ञापत्रकातच जर भलत्याच काही गोष्टी लिहिल्या गेल्या तर ती सभा राहिली काय मोडली काय सारखीच, कोणी म्हणे सर्वांचा समावेश होईल असा प्रतिज्ञालेख व्यापक असावा. राजनिष्ठापासून पूर्ण स्वातंत्र्यवादी लोकापर्यंत देश-हा जसा सर्वांचा तशीच राष्ट्रीय सभाहि सर्वांची असली पाहिजे मग ठराव बहुमताने काहीहि होवोत. कोणी म्हणे प्रतिज्ञापत्रकात काय माती आहे ? तो एक कोर्टातल्या शपथेसारखा मंत्र आहे. पत्राच्या शेवटी आपण 'युवर ओबिडियन्ट सर्व्हन्ट' असे लिहितो म्हणून आपण कोणी त्याचे खरोखर 'बंदे नोकर' थोडेच असतो ? औपचारिक गोष्टीना फाजील महत्त्व काय देता ? कोणी म्हणे आम्ही सुद्धा या गोष्टीला औपचारिकच मानतो पण काँग्रेसमधील एका वर्गाला सर्वांच्या संमतीशिवाय प्रतिज्ञालेख तयार करून त्यावर सही करा आत या असे म्हणण्याचा काय अधिकार ? तेव्हा पूर्वीसारखे सगळे एकत्र बसू आणि हा प्रतिज्ञालेख मंजूर झाला किंवा दुसरा जो होईल त्यावर सही करावे असे ठरलेच तर एक वेळ सोडून दहा वेळ सही करू. कोणी म्हणे चला होऊ द्या तुमचाच प्रतिज्ञालेख मंजूर. पण पहिल्या खेपेला तरी पूर्वीसारखे एकत्र जमू आणि तोच लेख शब्दशः मंजूर करू अशी हवी तर हमी देतो. मग तर भीति नाही ना ? कोणी म्हणे येऊन जाऊन सहीचीच अडचण ना ? आम्ही सही देतो. पण ती टॅन्टेटिव्ह म्हणजे तात्पुरती माना. अशी सही केल्याशिवाय ते व आम्ही एकत्र बसणेच शक्य नाही तर सही देऊ, पण त्यामुळे आम्ही कायमचे बांधले गेलो असे कोणी म्हणू नये व उद्या ती आम्ही अमान्य केली तर पूर्वी ती आम्ही सही देऊन मान्य केली होती असा कोलदांडा कोणी आम्हास घालू नये. आणि हे सर्वच मुद्दे टाळून कोणी असे म्हणे की अहो ज्याला भूक लागली तो दारावर हुजत घालीत बसत नाही. आत शिरून पाने धरून बसावे. कोण उठा म्हणतो किंवा कोण अगांतुक म्हणून अपमान करतो किंवा कोण वाढीतच नाही ते मग पाहून धेऊ. प्रतिज्ञालेखावर सही केली, आज आत शिरले, उद्या बहुमत केले परवा राष्ट्रीय सभा आपलीशी केली, या क्रमाने आपण सर्व काही मिळवू. वडिलार्जित घर

ताब्यात ठेवणे हा मुख्य मुद्दा आहे. सही करण्याच्या भलत्या मुद्यावर भांडत बसले तर ते मात्र राष्ट्रीय सभेचे नाव घेतील चालवितील आम्ही मात्र काँग्रेसमधून बाहेर पडल्यासारखे होऊ असे का ? सुरतेला संख्येने आपले डेलिगेट त्यांच्या संख्येजवळ जवळ आले होते आणि लोकमत जर आमच्या बाजूचे वाढते आहे तर उद्या आपण त्यांच्यापेक्षा अधिक का नाही होणार ? विरुद्ध बहुमत झालेले पाहिले म्हणजे उद्या तेच काँग्रेसमधून आपोआप बाहेर पडतील. अशा रीतीने जमला तर समेट न जमला तर किंचित् मानहानीचाहि स्वीकार. काही कपट काही पुढची आशा या सर्व कारणाकरिता संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याचाच होईल तितका प्रयत्न करावा असे बहुतेकांचे म्हणणे होते. नॅशनॅलिस्टांची अशी वेगळी राष्ट्रीय सभा काढावी असे कोणांचे फारसे मत असल्याचे दिसून आले नाही.

बोडसाना आलेल्या उत्तरात पुष्कळ लोकानी मोठ्या प्रांजलपणाने लिहिले होते. त्यावरून पाहता सुरतेस झालेल्या प्रकाराबद्दल काहीना बरे वाटत होते तर काही लोकाना ते वाईट वाटत होते असेहि दिसून आले. असो. या मुद्यासंबंधाने काही निवडक पत्रातील उतारे देऊन पुढील विषयाकडे वळू.

(१२) स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेसंबंधी पत्रे

(१) डॉ. मुंजे यांचे बोडसाना पत्र

नागपूर १८ ऑगस्ट १९०८

टिळकांच्या गैरहजेरीत काँग्रेसला तिच्या संमतिविरुद्ध क्रीड वगैरेंचा विटाळ न लागू देण्याची जबाबदारी सर्वस्वी महाराष्ट्रावरच येऊन पडली आहे. मुंबईस ता. ३ किंवा ४ आक्टोबर रोजी सभा भरविल्यास सर्वास सोयीचे होईल.

(२) श्रीनिवासराम कौजलगी यांचे बोडसाना पत्र

विजापूर १९ ऑगस्ट १९०८

संयुक्त काँग्रेस हरप्रयत्नाने भरवावी पण प्रतिज्ञापत्रकावर सही केल्याशिवाय, ते अशक्य ठरले तर कोणत्याहि पक्षातील राष्ट्रीय पक्षाचे वजनदार पुढारी पुढची राष्ट्रीय सभा बोलावू शकतील. आमचे सेनापती गेले तरी सैनिक जागेवर शिल्लक आहेत असे प्रतिपक्षाला दिसले पाहिजे. पुढची काँग्रेस भरवावयाला बंगाल बरा दिसतो.

(३) विनायकराव जोग यांचे बोडसाना पत्र

पंढरपूर १९ ऑगस्ट १९०८

राष्ट्रीय पक्षात अजून फार वरच्या दर्जाची माणसे आलेली नाहीत. सरकारला थोडेसे दबून वागावे अशीच ती अजून आहेत. लहान गावातून सरकारचा राग टि. २६

अधिक जाणवतो ह्यापून काही दिवस दबा धरून बसावे. बाहेरगावी लोक पाठवावे. इळूइळू संघटना करावी. पुष्कळसे काम खाजगी रीतीने करावे. नेमस्त होई काही आपले शत्रू नव्हेत. चळवळीला मर्यादा कोणती व किती घालावी इतकाच त्यांचा व आमचा भेद. व तेहि एक प्रकारची चळवळच करीत आहेत असे समजावे. किंबहुना त्यांच्यात प्रथम मिसळून आपली शक्ति वाढवावी. मी ह्याणतो हे पुष्कळाना आवडणार नाही पण करून पाहण्यासारखे आहे. ह्यापून तूर्त प्रतिज्ञा-लेख मान्य करावा. आत शिरल्यावर बहुमत मिळविण्याचा प्रयत्न करावा.

(४) रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांचे बोडसाना पत्र

पुणे २० ऑगस्ट १९०८

तुमच्याप्रमाणे तुमच्या आधीच खापडें यानीहि एक पत्र अनेकाना लिहिले आहे. दोहोना उत्तरे येतील त्याचा एकत्र विचार करूनच काय ते करावे. केळकरानी या गोष्टीबद्दल बराच विचार केलेला आहे असे दिसते आणि त्यांचा सल्ला आम्हा सर्वांना उपयोगी होईल. कन्व्हेशनवाल्यांची दुसरी बैठक होईल तेव्हा हा प्रश्न काही सुटला तर सुटल. माझ्या मते प्रतिज्ञालेखावर सही करण्याविषयी आपण फारसा धोळ घालू नये. मात्र ही सही एक वेळ आत येऊन घटनेची समग्र चर्चा करण्यापुरतीच आहे असे त्यांना स्पष्ट बजावावे.

(५) बॅ. भगत यांचे बोडस यांना पत्र

लाहोर ता. २० ऑगस्ट १९०८

सुरतेस मला या गोष्टी होणार असे दिसतच होते. आमच्यातील फुटीमुळेच सरकाराला दडपशाही करण्याला उत्तेजन येते. नेमस्त पुढाऱ्यांनी दडपशाहीला एक प्रकारचा नैतिक पाठिंबा दिला ही गोष्ट खरी. पण काही काही लेखकींहि वाटेल ते लिहून या दडपशाहीला कारणीभूत झाले. माझ्या बोलण्याचा गैरसमज करू नका. मी त्यांना दोष देत नाही. ते सोन्याप्रमाणे निर्मळ आहेत. पण दुसरे आहेतना अनेक लोक ! असे काही मूर्खपणाचे बोलतात व लिहितात की स्वतः ते संकटात येतात व त्यांच्याबरोबर काम करणारालाहि उपद्रव होतो. पण जाऊ दे की. त्यांना तरी दोष देणारा मी कोण ?.....तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे मी पाठविली आहेत. पण संयुक्त काँग्रेस लवकर भरेल अशी मला खरोखर आशा नाही. आम्हाला जशी आपली तत्त्वे सोडता येत नाहीत तशी नेमस्तानाहि. त्यांनी ज्यांचा निषेध केला ती त्यांनाहि स्वीकारता येत नाहीत. पण दोघांचेहि भविष्य आज मी सांगतो. सरकार हातात लोहदंड घेऊन राष्ट्रीय पक्षाला सडकून काढील पण त्यामुळे तो मरणार मात्र नाही. उलट नेमस्त पक्ष निष्क्रिय आहे म्हणून आपोआप क्षिजून मरेल !

(सुरतेच्या गर्दीत ज्यांनी पुढे होऊन टिळकांचा प्रथम वचाव केला त्यात बॅ. भगत हे प्रमुख होते.)

(६) का. व. ऊर्फ बाबासाहेब पेंढसे यांचे बोडसाना पत्र

पुणे ३० ऑगस्ट १९०८

प्रतिशालेखावर काही झाले तरी आपण सही करू नये. याशिवाय संयुक्त काँग्रेस होईल तर अवश्य करावी. ते न घडेल तर राष्ट्रीय पक्षाची अशी वेगळी काँग्रेस मात्र करू नये. नुसत्या काँग्रेसच्या नावाला महत्त्व देण्यापेक्षा राष्ट्रीय पक्षाला देशहिताचे दुसरे अनेक मार्ग आहेत.

(७) नगिनदास संववी यांचे बोडसाना पत्र

अहमदाबाद ३० ऑगस्ट १९०८

समेटाचा प्रयत्न व संयुक्त काँग्रेस व्हावी, पण ती अशा ठिकाणी व्हावी की जेथे स्वार्थत्यागी पुढाऱ्यांना आतून चावा घेणारे साप नसतील ! १९०६ ची ऑ. इ. काँ. कमिटी कामाला चालेल. पण त्यातून आधी हे लोक काढून टाका की जे उलट सुलट सभा भरवून एकमेकांची निंदा करित आहेत. विशेषतः राष्ट्रीय पुढाऱ्यांची निंदा करून राजनिष्ठा मिरवीत आहेत !

(८) शंकरराव देव यांचे बोडसाना पत्र

धुळे ७ सप्टेंबर १९०८

धुळ्यातील नेमस्त व राष्ट्रीय अशा दोन्ही बाजूच्या लोकांचे अभिप्राय मी घेतले. काय वाटेल ते करावे पण संयुक्त राष्ट्रीय सभाच करावी असे त्यांचे म्हणणे आहे. अर्थात् उभयपक्षांना मानास्पद असाच समेत असावा. नेमस्त लोक कोणत्याहि चाबतीत हट्ट सोडीतच नाहीत असे अजून ठरले नाही. तसे ठरले म्हणजे मग पुढचा प्रश्न.

(९) डॉ. मुंजे यांचे बोडसाना पत्र

नागपूर ९ सप्टेंबर १९०८

डॉ. परांजपे हे जाहिरात देऊन फक्त आपल्या पक्षाच्या लोकांची माहिती मिळविण्याचे काम करित आहेत. त्याविषयी गैरसमज करून घेऊ नका. तुमचे आमचे काम एकच आहे. परांजपे हे राष्ट्रीय पक्षाची डायरी तयार करित आहेत. तुमच्या कामात तुम्हाला असावे तितके सहाय्य नाही अशी तुम्ही पूर्वी मजबूत तक्रार केली. सुदैवाने आमच्याजवळ राष्ट्रीय मंडळ आहे व थोडे द्रव्यसाधनहि आहे. ह्यातून तुमचेच काम आम्हीहि थोडेसे करित आहोत इतकेच काय ते. तुम्ही जाहीर विनंतिपत्र काढले ते तुमच्या कमिटीला विचारल्याशिवाय काढलेत. यामुळे स्वापडें यांच्या पत्राप्रमाणे तुमच्या पत्रालाहि व्यक्तीच्या प्रयत्नाचे स्वरूप येते. ह्यातून कमिटीची सभा बोलवा असे मी सुचवितो.

(१०) कसनजी देसाई यांचे बोडसाना पत्र

सुरत १४ सप्टेंबर १९०८

तुम्ही मागता ती नावाची यादी मिळत नाही. पुष्कळ लोकांची इच्छा आपली नावे प्रगट करू नयेत अशी होती व तशा अपेक्षेनेच त्यांनी सहा दिल्या. ही गोष्ट तुम्हालाहि माहीत आहे. शिवाय अलीकडे बंगाल्यात अत्याचार व दडप-शाही सुरू झाल्यामुळे आपले स्नेही × × यांनी आपल्याजवळचे सर्व कागद जाळून टाकले.

(११) डॉ. सुंजे यांचे बोडसाना पत्र

नागपूर २१ सप्टेंबर १९०८

तुमच्या कमिटीची सभा बोलाविली हे चांगले झाले. किंबहुना ती थोडी आधीच बोलवावयास पाहिजे होती. तीत कन्व्हेंशनवाल्यांना अखेरचे काय ते लिहू. आम्ही येथे राष्ट्रीय सभा भरवावयाची तर नोव्हेंबरच्या पूर्वी काहीच उपक्रम करू शकत नाही. पुढेहि अवघा दीडच महिना राहतो. पण पाहू. कमिटीची सभा तुम्हास नागपुरास भरविणे असल्यास भरवा. व्यवस्था करतो.

(१२) डॉ. सुंजे यांचे बोडसाना पत्र

नागपूर २३ सप्टेंबर १९०८

तुमच्या पत्राचा रोख पाहून आश्चर्य वाटले. मी तुमचेच थोडेसे काम केल्याबद्दल तुम्ही माझे आभार मानावयाचे ते सोडून मी घाईच केली अविचारच केला कोणाला विचारलेच नाही असे आरोप करता पण ते खरे नाहीत. मी पुढारी नसलो तरी इमानदार अनुयायी आहं. खापर्ज्यांनी सांगितल्याबाहेर मी काही एक केले नाही व जे केले त्याने तुम्हालाच मदत झाली असेल. तुम्ही सभा भरविली ह्याजें मजकडे आलेल्या सर्व पक्षांचा निष्कर्ष तिच्यापुढे ठेवीन. बहुतेकांनी खापर्डे यांच्याच मताला पुष्टी दिली आहे. खापर्डे यांना आम्ही टिळका-खालोखाल मानतो हे तुम्हाला माहीत असेलच. इंदुप्रकाशात खापर्ज्यांवर हल्ला कोणी केला व का केला असेल याचे कारण आता मात्र मला थोडथोडे उमगते. परंप्रांताचे लोक आपल्या कमिटीला फारसे येणार नाहीत. पण वेगळी काँग्रेस भरण्याचे ठरले तर ते येतील असे वाटते. नागपुरास राष्ट्रीय सभा भरविल्यास येथील राष्ट्रीय मंडळ स्वागत मंडळाचे काम करण्यास तयार आहे.

(१३) डॉ. सुंजे यांचे बोडसाना पत्र

नागपूर २७ सप्टेंबर १९०८

मोतीबाबू व अश्विनी बाबू हे दोघेहि वेगळी काँग्रेस भरविण्याच्या विरुद्ध आहेत. टिळकानी खापर्ज्यांना सांगितले होते ह्याणतात की नेमस्त काहीच जुळवून

न घेतील तर जुन्या पद्धतीने आपण राष्ट्रीय पक्षामार्फत काँग्रेस भरवावी. पण बंगाल अनुकूल नसेल तर हे योग्य असूनहि होणार कसे ?

(१४) विजयराघव यांचे बोडसाना पत्र

सालेम ५ आक्टोबर १९०८

निरनिराळे प्रांत काय विचार करितात यावर सर्व अवलंबून आहे. माझे मत असे की यंदा तरी कोठेच वेगळी काँग्रेस भरवू नये. अर्थात् तुमच्या कमिटीची सभा बोलावण्याचे कारण नाही. उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे मोर्ले यांच्या सुधारणा अमलात येऊन राजद्रोहाकरिता शिक्षा झालेले आपले लोक सुटून बाहेर येईपर्यंत गप्प बसावे.

(१३) नागपूर काँग्रेसला बंदी

असो. अशा प्रकारचे अभिप्राय अनेक लोकाकडून येत होते. पण निर्णयार्थ पुढे असे ठरले की सुत्तेस नेमलेल्या कमिटीची सभा कलकत्ता येथे ता. १८ आक्टोबरच्या सुमारास भरवावी व त्याप्रमाणे चिंतामणराव वैद्य व डा. मुंजे यांच्या सहीने ता. ४ आक्टोबर रोजी विनंतिपत्र निघाले. पण कलकत्त्याच्या सभेपूर्वी मुंबई वऱ्हाड मध्यप्रांत यातील प्रतिनिधीना एक विचाराने निश्चित मत देता यावे म्हणून आधी ता. १० आक्टोबर रोजी मुंबईतहि एक सभा भरविण्याचे ठरले. पण ती प्रत्यक्ष भरू शकली नाही. निराळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याचे ठरल्यास कोठे भरवावी तिच्यासाठी पैसा कसा जमवावा इत्यादि विषय सभेपुढे निघावयाचे होते. कलकत्त्याची सभाहि १८ आक्टोबरला भरू शकली नाही. कारण दुर्गा पूजा वगैरे अनेक कारणानी पुढारी लोक बाहेर गावी गेले होते. पण ती सभा ता. ७ नोव्हेंबर रोजी बाबू मोतीलाल घोष यांचे घरी भरली.

कलकत्त्याच्या या सभेत बंगालच्या पुढाऱ्यानी आश्वासन दिले होते की समेट होणे शक्य आहे म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा तूर्त भरवू नये पण तसे न घडल्यास मद्रासच्या काँग्रेसलाहि आपल्यापैकी कोणी जाऊ नये. दरम्यान बंगाल्यातील नेमस्तांची सभा १५ नोव्हेंबर रोजी भरवावयाची होती ती भरली. पण तीत समेटाला फारशी आशा उरण्यासारखे ठराव झाले नाहीत. अर्थात् वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविणे हे आवश्यक आहे असे त्या विचाराचे लोक म्हणू लागले.

नागपूरच्या लोकानी राष्ट्रीय सभेचे आमंत्रण पूर्वीपासून दिलेलेच होते. म्हणून त्याचा विचार करण्याकरिता ' काँग्रेस कंिट्र्यूशन ' कमिटीची सभा मुंबईस ता. २८ नोव्हेंबर रोजी ' राष्ट्रमत ' कचेरीत भरण्याचे ठरून चिंतामणराव वैद्य यांचे सहीने निमंत्रणपत्रे गेली. या विनंतिपत्रावर सेक्रेटरी या नात्याने चिंतामणराव वैद्य यांची एकट्याचीच सही होती. त्याप्रमाणे सभा भरली. या सभेत एक

किंवा दोन मते विरुद्ध पडून नागपुरास वेगळी काँग्रेस डिसेंबरात भरविण्याचा ठराव झाला. या दोन भिन्नमतवाल्यांपैकी केळकर हे एक होते. केळकरानी भिन्न मत देण्याचे कारण असे सांगितले “ एकट्या महाराष्ट्रांने वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याची जबाबदारी घेऊ नये. सुरू केली व मग मोडली असे न व्हावे. परंप्रांतातले काही लोक अशा सभेला येतील की नाही हे अजून पूर्ण अजमावले गेले नाही. जे गेले आहे त्यावरून थोडीशी डळमळच दिसते. विशेषतः बंगाल्यात उभयपक्षात वैमनस्य कमी हे पक्क्या येथील सभेवरून दिसून आले आहे. व कन्हैन्धानवाल्या नेमस्तांच्या सभेत ता. १५ रोजी जरी हवे तसे अनुकूल ठराव झाले नाहीत तरी त्यांना एकदम सोडून स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला बंगालचे राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी येणार नाहीत. त्यांच्यापेक्षा आमच्यावर मोतीबाबूंचे प्रेम अधिक आहे हे खरे. तरीपण ते वेगळे आणि स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला येऊन मिळणे वेगळे. ते नेहमीच्या राष्ट्रीय सभेलाहि फारसे जात नाहीत. मग आमच्या सभेला या स्थितीत कसे येतील ? अर्थात परंप्रांतीय लोक यथाप्रमाण येत असल्याशिवाय नुसत्या महाराष्ट्रीयानी स्वतंत्र ‘काँग्रेस’ भरविणे योग्य नाही. नागपुराखेरीज इतर कोणत्याहि प्रांतांने अशी सभा आपल्या प्रांतात भरवू असे आजवर म्हटले नाही. तसेच समितीच्या कायद्याने सरकार नागपूरची सभा बंद करण्याचा संभव आहे. आणि ती बंद केली तर विनाकारण आपण थप्पड खाऊन बसलो असे होईल. म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा न भरविता महाराष्ट्रापुरते एक राष्ट्रीय पक्षाचे कॉन्फरन्स भरवावे. ”

तथापि नागपुरास स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरविण्याचा विचार कायम ठरला. व त्याप्रमाणे नागपुरास राष्ट्रीय मंडळाने आपले स्वागत मंडळ बनवून सर्व तयारी केली. अशा प्रकारची सभा भरणार असे ठरल्यामुळे प्रत्येक प्रांतात नव्या पक्षाचे असे जे थोडेबहुत लोक होते त्यांनी सहजच डोके वर काढले. त्यांना ह्या चळवळीने उत्तेजन आले. आणि चारदोनच का होईनात पण आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधि नागपुरास जावे अशा इच्छेने त्यांनी निवडणूकी करण्यास प्रारंभ केला. स्वयंसेवक मंडळाची योजना झाली. उतरण्याची व जेवण्याची जागा मंडप या सर्व व्यवस्थेला नागपूरची मंडळी उसाहाने लागली. येऊन जाऊन अध्यक्षच काय तो ठराव्याचा होता. इतक्यात लोकानी अदमास केला होता त्याप्रमाणे घडले. अस्मानी-सुलतानी प्रकार झाला. तारीख ११ डिसेंबर रोजी नागपूर येथील डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने क्रिमिनल प्रोसिजर कोड १४४ प्रमाणे नोटीस काढली व असे फर्माविले की नागपूर येथे होऊ घातलेली २४ वी राष्ट्रीय सभा सरकारकडून बंद करण्यात आली आहे. “ ११ जानेवारीपर्यंत स्वागत मंडळाने या राष्ट्रीय सभेसंबंधाने कोणतीहि जाहीर सभा भरवू नये. कोणत्याहि इमारती उभारू नयेत. चालू काम असेल ते बंद करावे. मंडप वगैरे घालू नयेत. ” असाहि हुकूम करण्यात आला. अर्थात् या हुकुमाने राष्ट्रीय पक्षाच्या राष्ट्रीय सभेचे सगळेच गाठोडे नोकरशाहीच्या खुंटीला लागले. या हुकुमाविरुद्ध स्वागत मंडळाने बरीच तक्रार केली. परंतु सर्व तक्रारी

ऐकून घेऊन मॅजिस्ट्रेटने फिरून १६ डिसेंबर रोजी पूर्वी केलेला हुकूम कायम केल्याचा पक्का हुकूम केला. त्यामुळे स्वागत मंडळाचे चिटणीस डॉ. मुंजे व नारायणराव अळेकर यांनी राष्ट्रीय सभा भरत नाही असे जाहीर केले आणि झालेली हकीगत काँग्रेस कंटीन्युएशन कमिटीच्या अधिकाऱ्यांकडे कळविली.

पण अशा रीतीने नागपूरची सभा बंद झाली तरी बंदीचा हुकूम नागपूर-पुरताच असणार यामुळे ती सभा दुसरीकडे का भरू नये अशी पृच्छा कित्येकांकडून होऊ लागली. व कित्येक वर्तमानपत्रातून अशा अर्धवट बातम्याहि प्रसिद्ध झाल्या की नागपूरची सभा रद्दित झाली पण ती मुंबईस भरणार आहे. वास्तविक नागपुरास बंदीचा हुकूम काढण्याची सरकारची जी कारणे तीच मुंबईसहि लागू होती. म्हणून मुंबईस सभा भरवावी या सूचनेत अर्थ नव्हता. आणि ती भरविली जाणार या वदंतेवर कोणी विश्वास ठेवण्याचे कारण नव्हते. पण तशा बातम्या प्रसिद्ध होऊ लागल्यामुळे माधवराव बोडस यांनी वर्तमानपत्रातून स्पष्टपणे जाहीर केले की “मुंबईस सभा भरणार ही गोष्ट खोटी. तसा विचारच नाही. आणि कोणीहि ही वदंता खरी मानू नये.” बोडस हे व्यक्तिशः वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याच्या विरुद्ध होते. एवढेच नव्हे तर नागपूरची सभा बंद झाली हे ऐकून त्यांना मनातून आनंद झाला. आणि त्यांनी तो ताबडतोब मराठा पत्राच्या द्वारे व्यक्तहि केला. ते लिहितात “मुंबईस सभा भरणार ही गोष्ट काँग्रेस कंटीन्युएशन कमिटीला मान्य नाही व माहितीहि नाही. राष्ट्रीय सभा वेगळी भरवावी या गोष्टीला मी पहिल्या-पासून विरुद्ध आहे. मी संयुक्त राष्ट्रीय सभेच्या कल्पनेचेच सतत समर्थन केले आहे. एकतर्फी राष्ट्रीय सभा भरविणे हे इष्ट नाही. तिला लोकांच्या दृष्टीने काही किंमत असणार नाही. उद्या नेमस्त लोकाना अधिक शहाणपणा सुचून त्यांचा पक्षाभिमान हटेल व संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरेल अशी मला आशा आहे. नेमस्त पुढाऱ्या-बद्दल व्यक्तिशः मला अत्यंत आदर वाटतो व लॉर्ड मोर्ले यांच्या सुधारणांच्या योजनेतून दरम्यान काही भरीव असा फायदा हाती लागेल अशी आपणा सर्वांनी आशा करावी हे योग्य आहे. नागपूरच्या अधिकाऱ्यांनी सभाबंदीचा हुकूम काढला हे दिसण्यात संकट असले तरी वस्तुतः ती ईश्वराची कृपाच होय. कारण आमचे नागपूरचे उत्साही मित्र जी मोठी चूक करणार होते ती अशा रीतीने परस्पर बचावली गेली.”

नागपूरची सभा थांबल्यानंतर राष्ट्रीय पक्षाची वेगळी काँग्रेस भरण्याची कल्पना पुढे केव्हा निघालीच नाही. १९०८।१४ या वर्षात नेमस्ताकडून राष्ट्रीय सभा या नावाने भरणारी सभा रोडावत जाऊन लोकात अप्रिय झाली होती. आणि संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरवू इच्छिणारा पक्ष हळुहळू बळावत होता. शेवटी टिळक मंडालेहून सुटून परत आल्यावर वेगळ्या राष्ट्रीय सभेच्या कल्पनेला कायमची मूठमाती मिळून नेमस्तानी बोलावलेल्या राष्ट्रीय सभेत राष्ट्रीय पक्षाने प्रवेश करून घ्यावा हीच कल्पना पुढे आली बळावली व अखेर यशस्वी झाली.

[१९०८ सालातील निवडक पत्रे]

(१) डॉ. मॅन यांचे केळकराना पत्र

पुणे ८ एप्रिल १९०८

इल्ली चाललेल्या पिकेटिंगच्या चळवळीसंबंधाने मी कारमायकेल साहेबाना आज भेटलो. चळवळीचा एक नियम असा आहे की पोलीस अडविण्यास आले तर त्यांच्याशी बोलून त्यांची समजूत घालावी. पण हा नियम बदलून जर असा नियम केला की पोलिसांचे हुकूम प्रथम मानावे. त्यांच्याशी काही बोलणे चालणे करू नये आणि मागाहून ज्या कायदेशीर गोष्टी करता येतील त्या कराव्या-असा नियम स्वयंसेवकाना घालून दिला तर ते या चळवळीला फारशी हरकत घेणार नाहीत असे त्यांच्या बोलण्यावरून दिसून आले. तरी तुम्ही हा नियम बदलून घेऊ शकाल काय ? पोलिसाशी बोलणारे लोक मुख्य व्हॉलंटियर असले तरी बोला-चालीत काही कमजास्त होतेच. म्हणून मलाहि वाटते की हा नियम बदलून घ्यावा.

(२) कारमायकेल यांचे केळकराना पत्र

पुणे १८ एप्रिल १९०८

तुमचे पत्र पोचले. काल पोलिसानी सांगताच स्वयंसेवक बाजूला झाले असे समजते. ही गोष्ट बरी झाली. मद्ययाननिषेध चळवळीच्या सेक्रेटरीना मी वेगळे पत्र पाठविले आहे. स्वयंसेवक लोकानी उभे राहून दारूच्या दुकानाशी काम करणे याला बेकायदेशीर जमावाचे स्वरूप आहे असा स्पष्ट सरकारी हुकूम निघाव्यास स्वयंसेवक आपले काम थांबवितील असे कळल्याने तसा स्पष्ट हुकूम काढलेला आहे. तरी आता चळवळीचे चालक स्वयंसेवक मागे घेतील अशी मला आशा आहे.

(३) मायरन फेलपम् यांचे टिळकाना पत्र

न्यूयॉर्क ३० जून १९०८

आमच्या सोसायटीने (Society for the advancement of India) पुष्कळशा शिष्यवृत्त्या मिळविल्या आहेत. याचा अर्थ त्या धारण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना इकडील संस्थातून फुकट शिक्षण देण्यात येईल. त्यांची माहिती आम्ही निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांकडे पाठवीत आहो. हेतू हा की शिष्यवृत्त्यांचा फायदा घेण्याला निरनिराळ्या ठिकाणची हुशार मुले पुढे यावी. वर्तमानपत्रानीहि आपल्या वाचकाना विनंति करून काही फंड जमवावा. अशाकरिता की जे मुलगे या शिष्यवृत्त्या घेऊन इकडे येतील त्यांना वरखर्चाला मदत व्हावी. या सोसायटीच्या मंडळावर एक सभासद म्हणून तुमचे नाव मी घालीत आहे.

(४) प्रो० साने यांचे केळकराना पत्र

चार्लटन-बर्ग १७ जुलै १९०८

सहज २६ जूनचा एका इंग्लिश वर्तमानपत्राचा अंक विकत घेतला. त्यात असे आढळले की बळवंतरावाना पकडण्यात आले. तुम्ही लिहिल्याप्रमाणे या दिवसात सरकार काय करील काय न करील याचा नियम नाही हे तर खरेच. पण ज्या पत्रात ही बातमी होती त्यातच टिळकांच्या लेखाचा जो सारांश म्हणून दिला होता त्यावरून मला वाटते की ते लेख १८९७ साली शिक्षा झालेल्या लेखाहून कमी कडक आहेत. बळवंतराव आपला खटला स्वतः चालविणार या गोष्टीने त्यांच्या पक्षाच्या दृष्टीने फायदा होईल हे खरे. पण स्वतः त्यांचे मात्र नुकसान होईल असे मला वाटते. पण मी खुळा मनुष्य पत्रात हे जे लिहितो ते काय ? तुमच्या हाती पत्र पोचण्यापूर्वीच कदाचित् खटल्याचा बरा वाईट निकालहि लागून गेला असेल. बळवंतरावाना या प्रसंगी एखाद्या लेखापेक्षा स्वतःचे समर्थन अधिक करावयाचे आहे. म्हणून स्वतःचा डिफेंस देताना त्यांच्या मनातले विचार पुढे येऊन त्यांचाहि दोष त्यांच्या युक्तिवादाला बाधावयाचा !

(५) नटेसन् यांचे केळकराना पत्र

मद्रास ३ ऑगस्ट १९०८

टिळकांच्या खटल्याचा निकाल ऐकून फार वाईट वाटले. त्यांची आमची मते जुळत नसतील. पण त्यांची बुद्धिमत्ता त्यांचे कर्तृत्व त्यांचे मनःस्वातंत्र्य व त्यांची देशभक्ति याविषयी कोणाचाहि मतभेद नाही. व त्या बाबतीत त्यांचे कौतुक करावे व मान द्यावा तेवढा थोडाच आहे. खेही या नात्याने मी तुम्हाला लिहितो की या दिवसात तुम्ही फार जपून लिहा. हे वाचून तुम्ही हसणाल तुम्ही भिंजे आहा. तसे वाटेल तर हसणा पण उगीच दगडाला टक्कर देण्यात तरी काय अर्थ असे मीहि तुम्हाला विचारतो.

(६) लजपतराय यांचे केळकराना पत्र

लाहोर ५ ऑगस्ट १९०८

माझे खटले केव्हा निघतील याची कल्पना नाही. डिसेंबरापूर्वी ते निघत नाहीत. या खटल्यामुळे इंग्लंडला जाण्याचा तूर्त थांबलो. विलायतेस गेले तरी माझ्या हद्दपारीसंबंधाने कोणतीहि खटपट करण्याचा माझा विचार नाही. मात्र भाषणातून त्यावर टीका करीन. तेथे एक वर्षभर राहून राजकीय चळवळीचे व ग्रंथलेखनाचे काम करण्याचा माझा विचार आहे. ब्रिटिश न्यायदेवतेवर माझा विश्वास नाही. टिळकांच्या खटल्यात अपील करून काही फायदा होईल असे मला वाटत नाही. मात्र त्या खटपटीकरिता तुम्ही किंवा इतर कोणी जाणार असेल तर टिळकांच्या संबंधाने इतर खटपट करण्याला मीहि जाईन. तुम्ही व दाजीसाहेब खरे जाल तर चांगले होईल. मी तुमच्या बरोबर येईन. मात्र त्याकरिता शक्य तितके लवकर गेले पाहिजे.

(७) बाबूराव पराडकर यांचे केळकराना पत्र

कलकत्ता ८ ऑगस्ट १९०८

टिळकांच्या खटल्याची समग्र हकीगत पुस्तकाच्या रूपाने तुम्ही काढीत आहा असे पत्रात वाचले, सखाराम गणेश देऊस्कर यांची इच्छा बंगालीत या खटल्याची हकीगत प्रसिद्ध करण्याची आहे. केसरी मराठ्यांतील हकीगत त्रोटक असणार. ह्यापून देऊस्कर यांची तुम्हाला अशी विनंति आहे की या पुस्तकाचा प्रत्येक फॉर्म छापून झाल्याबरोबर त्याची एक प्रत त्यांच्याकडे पाठवावी. ह्याजे ताबडतोब ते भाषांतर करून घेतलं.

(८) खापर्डे यांचे केळकराना पत्र

लंडन १५ सप्टेंबर १९०८

हाइंडमन यांची गाठ पडल्याचे मागील पत्री लिहिलेच आहे. आज नेव्हिनसन रॅडक्लिफ व कॉटन यांना नॅशनल लिबरल क्लबात भेटलो. गोखले यांचा हात दुखावला ह्यापून ते परत आले आहेत. जर्मनीत त्यांचा हात दुखावला. उद्या ऑक्सफर्ड येथे विश्वधर्म परिषद भरणार आहे तिला मी जातो. नेव्हिनसन ह्याणाले 'तुम्ही ही संघि वाया दवडू नका'. तेथे प्रतिष्ठित लोक येतात. जो तो ह्याणतो की रफस आयझॅक्स यांनाच वकीलपत्र द्या. ते फौजदारी कामकाजात अतिशय उच्च दर्जा मिळविलेले बॅरिस्टर असून शिवाय पार्लमेंटचे सभासद आहेत. आमचे वकीलपत्र घेण्याला सवड सापडेल की नाही याविषयी शंकाच वाटते. पण मागेल ती फी देऊ. नाहीतर काय करणार.

(९) खापर्डे यांचे केळकराना पत्र

लंडन ता. २२ सप्टेंबर १९०८

तुम्ही माझ्या साहेबी टोपीला ह्यापून सलाम पाठविले. पण मी माझा नेहमीचा रुमालच अजून ठेवला आहे. परकीय लोकांचा असा पोषाख पाहण्याची लंडनच्या लोकांना अलिकडे थोडीबहुत संवय झाली आहे. ह्यापून पूर्वीप्रमाणे फारसा त्रास होत नाही. तरीपण एक टोपी घेऊन ठेवलीच आहे. ती एखाद वेळ डोक्यावर ठेवून आरशात पाहून मी खूप हसतो. व मी टोपी घातलेला पाहून खेळ्यानाहि हसू येईल. टिळकांच्या अपिलाच्या कामी डालग्येडो नांवाचे एक सॉलिसिटर आह्मी केले आहेत. पारीख या नांवाचे एक बॅरिस्टर इकडे दहा वर्षे धंदा करीत आहेत त्यांना दुय्यम ह्याणून नेमू. सर हेनरी कॉटन यांचे चिरंजीव यांनीहि काम करण्याचे कबूल केले आहे. आता मुख्य बॅरिस्टर कोण मिळतो पाहोवे. रफस आयझॅक्स की सर एडवर्ड हार्क ? आज दोघेहि सर्वात श्रेष्ठ बॅरिस्टर आहेत. आणि दोघेहि सारखेच हुषार आहेत. टिळकांच्या खटल्याला अर्धवट राजकारणाचे स्वरूप आहे ह्यापून हुषार बॅरिस्टर असून शिवाय व्यावहारिक मुत्सद्दी असा असेल तर अधिक बरे. खुद्द

पार्लमेंटमध्ये चळवळ होण्याचा संभव हल्ली फारच कमी दिसतो. कारण सरकारी कामाकरिताच प्रधानमंडळाने सर्व दिवस आखून घेतले आहेत. तेव्हा खासगी संभाषणातून काय लाभ होईल तेवढा खरा.

(१०) खापरडे यांचे केळकराना पत्र

लंडन ३० सप्टेंबर १९०८

तुम्ही मंडळी सहजच निराश झालेली दिसता. पण प्रयत्नाखेरीज आपण कोणीहि काय करणार ? मेरिडिथ येथे सर विलियम वेडरबर्न यांची गाठ घेतली. केवढा त्यांचा वाडा व केवढी त्यांची उद्यानभूमी ! स्वागतपूर्वक ते माझ्याशी पुष्कळ बोलले. सर एडवर्ड क्लार्क यांच्यापेक्षा ते रुफस आयर्सेक्सच अधिक पसंत करतात. राष्ट्रीय सभा फिरून संयुक्त पक्षाची व्हावी असा प्रयत्न एक दोन वर्षे तरी आणखी करावा असे त्यांचे ह्मणणे. नेव्हिनसन यांनी फराळास बोलाविले होते. लजपतराय पार्लमेंटचा एक सभासद व तीन वर्तमानपत्राच्या धंद्यातील लोक तेथे होते. या लोकांची माझी ओळख व्हावी ह्मणूनच नेव्हिनसन यांनी इतका खर्च केला. लजपतराय हे आपण इकडे का आलो हे नीट सांगत नाहीत. मुलाला इकडील एका शाळेत ठेवण्याचा त्यांचा हेतू असावा. विपिन पालहि येथे आहेत. लेखकाचा धंदा करून इकडे राहण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. बॅण्टिस्टा यांनी हायकोर्टाकडे अर्ज देताना फारच चांगले भाषण केले. दादासाहेब करंदीकर यांच्याबरोबर कागद-पत्र येताच अपिल अर्ज दाखल करू. टिळकांच्या खटल्याचे पुस्तक तुम्ही काढले त्याची प्रत आताच पोचली. त्याची प्रस्तावना तुम्ही फारच हुषारीने व कुशलतेने लिहिली आहे. ह्मणून या पुस्तकाच्या पाठविता येतील तितक्या प्रती इकडे पाठवा. ह्मणजे त्या हळूहळू इकडच्या मंडळीत पेरण्याचा माझा विचार आहे.

(११) पीटर पिले यांचे केळकराना पत्र

मदुरा ३० सप्टेंबर १९०८

टिळकांच्या खटल्याची हकीगत लक्षपूर्वक वाचीत आहे. त्यांच्या पहिल्या खटल्याचे अपील ने. ना. अँस्किथ यांनी प्रिव्हि कौन्सिलपुढे चालविले तेव्हा मी कोर्टात हजर होतो. हल्लीहि अपील करण्यासंबंधाने काही तरी जोराची चळवळ का होऊ नये ? हैन्डमन वगैरे लोक तिकडेहि चळवळ करतील. आमचा हिंदी खिश्न समाज या बाबतीत चळवळ करण्याला तयार आहे. चिंदबरम् पिले यांचे अपीलहि पुढच्या पाच तारखेला निघणार आहे. अपीलात कदाचित् त्यांची शिक्षा कमी होईल. त्यांचा खटला मी चालविला. त्यांच्याकरिता एक फंड जमविण्याचा माझा विचार आहे व त्यातील २-३ हजार रुपये बिचान्या त्यांच्या कुटुंबालाहि द्यावे असे वाटते. तुमची काही पत्रे मला उशीरा पोचली त्यांचे लिफाफे मी तपासून पाहिले नाहीत. तरी पण पत्रे उघडून पाहण्याचा त्रास इकडे कमी आहे.

(१२) प्रो. साने यांचे केळकराना पत्र

चार्लटनबर्ग ६ नोव्हेंबर १९०८

बादशहांचा जाहीरनामा वाचला. राजकीय गुन्हेगाराना माफी देण्याचे त्यात लिहिले आहे तेहि पाहिले. या माफीचा फायदा बळवंतरावाना मिळेल काय ? मला वाटते काही झाले तरी त्यांना जानेवारीपूर्वी सोडणार नाहीत. या आठवड्यात येथे मोठी खळबळ उडाली आहे. डेली टेलिग्राफ पत्रातील मुलाखत वाचून जर्मन वर्तमानपत्रे उसळली आहेत. व कायसरने अधिकाराचा अत्याचार केला असे ह्मणत आहेत. चॅन्सेलर पॉन ब्यूलो यानी सर्व जबाबदारी आपणावर घेऊन राजीनामा देऊ केला. पण तोहि बादशहाने घेतला नाही. मोरोक्कोमधील फ्रान्स व जर्मनी यांची चुरस फार वाढली असून युद्धाच्या गोष्टी लोक बोलू लागले आहेत.

(१३) मोतिलाल घोस यांचे केळकराना पत्र

देवघर १० डिसेंबर १९०८

आज टिळक असते तर त्यांचे मन मी वळवू शकलो असतो. पण त्यांच्या अनुयायांचा तेवढा मजबूर विश्वास दिमत नाही. डॉ. मुंजे यांना मी पत्र लिहिले आहे त्याचा सारांश असा:—

“तुम्ही आपलेच मत घेऊन बसला आहा. तरी मला जे वाटते ते तुम्हाला लिहितो. व ते माझे मत कायम आहे. आम्ही आज वर्षभर संयुक्त काँग्रेस झाली तरच काँग्रेस नाही तर काँग्रेस नाही अशी चळवळ इकडे करीत आहो. आणि माझ्या मते तुम्हीहि याच धोरणाने तिकडे चळवळ केली असती तर मद्रासच्या काँग्रेसला तुम्हाला बराच गौणपणा आणता आला असता व एक दोन वर्षांत तुम्हाला राष्ट्रीय सभा कावीज करता आली असती. आम्ही इकडे काँग्रेसला जाऊन मिळालो नाही. आणि एक प्रकारची तटस्थ वृत्ति धरून बसलो आहो. पण तुम्ही जर वेगळी काँग्रेस काढली तर आधीच जे दोन पक्ष आहेत त्याचे तीन होतील व तुम्ही आम्ही एकमेकातच झगडल्यासारखे होईल. तुमच्याप्रमाणेच आमचेहि ह्मणणे असे की प्रतिज्ञापत्रक नसावे. या दृष्टीने तुमचे आमचे अधिक जुळते ही गोष्ट खरी. राष्ट्रीय पक्षावर स्टेट्समन वगैरे पत्रातून हल्ले होतात त्यांना पत्रिका उत्तर देत असते पण वेगळ्या काँग्रेसचे समर्थन करवत नाही. पत्रना येथील आमच्या ठरावाप्रमाणे कोणत्याच काँग्रेसला जावयाचे नाही असे आम्ही ठरविले आहे. तरी पण वेगळी काँग्रेस निघाली ह्मणजे एकाद दुसरा इकडे जाईल एकाद दुसरा तिकडे जाईल. तुम्ही आम्ही सर्व एक विचाराने आवळून बसलो तर मेथा वगैरे लोकाना कठीण जाईल. वेगळी सभा काढून बंगालची सहानुभूती या वेळी घालवू नका.”

भाग ८

[सन १९०८]

राजद्रोहाचा दुसरा खटला

(१) खटल्याचे निर्णायक कारण

प्रत्येक परिणामाला निर्णायक म्हणून एक अखेरचे कारण असते. कारणान्ची पूर्वपरंपरा कोणत्याहि कार्याच्या मागे बरीच लांब गेलेली असते व आजुबाजूला फैलावलेली असते परंतु निर्णायक असे एकादेच कारण ठरते. व त्यापासूनच कार्य निष्पन्न होते किंवा त्याला प्रकट स्वरूप येते. या दृष्टीने टिळकांवरील १९०८ ह्याने दुसरा राजद्रोहाचा खटला होण्याचे निर्णायक कारण कोणते याचा विचार करणे मनोरंजक आहे. टिळकांच्या बाबतीत कारणपरंपरा पूर्वी दहा वर्षांची होती. १८९७ साली त्यांच्यावर खटला झाला तेव्हापासून सरकारचे लक्ष त्यांचेवर नेहमीच होते. आणि प्रसंग पडला म्हणजे कोणावर जर पहिला खटला व्हावयाचा तर तो टिळकांवर अशी अधिकाऱ्यांप्रमाणे लोकांचीहि समजूत होती. प्रसंग येण्याचाच काय तो अवकाश होता. काळ पन्नातील लेख केसरीहून कमी कडक किंवा सरकारी दृष्टीने कमी राजद्रोहात्मक होते असे नाही. परंतु त्यातल्यात्यात परांजपे यांचेपेक्षा सरकारचा राग टिळकांवर अधिक. याचे कारण असे की टिळक अधिक उद्योगी. त्यांचा आवेश लिहिण्यात खर्चून जात नसे. त्या आवेशी वृत्तीचा संचार राजकारणाच्या प्रत्येक खात्यात ते करीत. म्हणून एकंदरीने परांजप्यांच्या लेखांपेक्षा टिळकांचे लेख कमी कडक किंवा कमी छद्मी असले तरी एकंदरीने जनेतेवर टिळकांच्या आचारविचारांचाच परिणाम अधिक होई. परांजपे यांचे लेख केवळ भावनाप्रधान असून त्यात सरळ युक्तिवाद असावयाचा नाही. प्रत्यक्ष विधायक सूचना असावयाच्या नाहीत. मुद्देसूद टीका असावयाची नाही. यामुळे ते फक्त एका विशिष्ट वर्गाच्या मनातच रिघत. किंबहुना सर्वसामान्य वाचकांच्या डोक्यावरून ते निघूनहि जात. उलट टिळकांचे लेख व भाषणे यातील प्रत्येक शब्द सरळ स्पष्ट युक्तिवादात्मक व्यावहारिक सामान्य मनुष्याला समजणारा व उमजणारा असा असल्यामुळे त्याचे मर्म समजेल नाही असा वाचक किंवा श्रोता आढळलाच नाही. म्हणून काळपत्रापेक्षा केसरी पत्र हे ज्या कारणाकरिता लोकाना अधिक प्रिय त्याच कारणाकरिता केसरीवर काळपत्रापेक्षा सरकारचा अधिक राग. १९०८ साली खटला होण्यापूर्वी काळपत्रकर्त्यांना तीन चार वेळा नोटीस किंवा इषारा देण्यात आला होता. टिळकाना असा इषारा सरकारने सहसा दिला नाही. याचे कारण त्यांना सरकारचा कायमचाच इषारा होता. तो असा की तुमच्यावर आम्ही केव्हा खटला करू याचा नियम नाही. प्रसंगाची वाट सरकार पहात असे. आणि १९०८ साली बंगाल्यातील खुनामुळे तो प्रसंग उद्भवला.

पण या कारणाशिवाय इतरहि काही कारणे होती असे समजण्यात येई. प्रत्यक्ष खटला भरला मुंबईसरकारने पण कित्येकांची समजूत अशी होती की या खटल्याचे निर्णायक कारण कोल्हापूरचे छत्रपती महाराज. कित्येकांच्या मते नेमस्त मुत्सद्यानी सरकारला चिथावले. इतर कित्येकांच्या मते मुख्य निर्णायक कारण विलायतेला होते. ते स्टेट सेक्रेटरी यांचे कौन्सिल होय. आणि लॉर्ड मोर्ले हे टिळकांवर खटला करण्याला परवानगी न देते तर सर जॉर्ज क्लार्क याना खटला करता आला नसता. अशा स्थितीत वास्तविक खरे निर्णायक कारण हुडकून काढणे कठीण आहे. दोषाच्या जबाबदारीची गोष्ट असली म्हणजे प्रत्येकजण ती आपणापासून दूर लोटतो व श्रेय किंवा कीर्ती मिळवावयाची असली तर प्रत्येकजण म्हणतो की ती गोष्ट मीच होतो म्हणून झाली. सगळी निर्णायक कारणे महत्त्वाचीच. पण एकंदर पुढाऱ्यापैकी लोकांचा सर्वात अधिक कटाक्ष गोपाळराव गोखले यांच्यावर! कारण खटला होण्याचे सुमारास ते विलायतेत होते व लॉर्ड मोर्ले यांच्या त्यांच्या नेहमी गाठी पडत बोलणेचालणे होई अशा बातम्या हिंदुस्थानात वरचेवर येत. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेत नेमस्त व टिळकपक्ष याचे भांडण विकोपाला गेले व नेमस्त पक्षाचे त्या वेळेचे कार्यकर्ते पुढारी गोखले हेच निःशंसय होते. सुरतेच्या सभेच्या आधी कित्येक महिने पर्यंत केसरी व टिळक पक्षाची वर्तमानपत्रे एका बाजूला व ज्ञानप्रकाश सुधारक इंदुप्रकाश व इतर नेमस्त पक्षाची पत्रे दुसऱ्या बाजूला असा फड रंगून कडाक्याचा सामना सुरू होता. व कोणी कोणाबद्दल बोलण्याची काही बाकी ह्याणून ठेवली नव्हती. टिळक पक्षाच्या 'हिंदुपंचा'त बीभत्स टीकेची कमाल झाली होती. उलट गोखले यांच्या नेमस्त पक्षाच्या पत्रात शब्द बीभत्स नसले तरी सर्व तऱ्हेचे अधम हेतूचे आरोप टिळकांवर केले जात होते. गोखल्यानी टिळकांवर खटला करविला ही समजूत कित्येक लोकांच्या मनात इतकी दृढमूल झाली होती की या गुन्ह्याबद्दल गोखल्याना प्रायश्चित्त द्यावयाचे तर ते देहान्त दिले पाहिजे अशी समजूत त्यानी करून घेतली. आणि त्याप्रमाणे गोखल्यांचा खून करण्याचे बेत १९०९-१० सालात झाले होते ही गोष्ट आता पुष्कळना माहित आहे. तथापि गोखले हे लॉर्ड मोर्ले याना व्यक्तिशः टिळकांवर खटला करण्याबद्दल प्रत्यक्ष चिथावणी देतील ही गोष्ट कोणाहि समजस माणसाला पटण्यासारखी नव्हती. कारण टिळक गोखले यासारखे लोक राजकारणातील मतभेदामुळे परस्परांचा कितीहि द्वेष करीत असले तरी प्रत्यक्ष कोणी कोणाचा खून करण्यास चिथावणी देईपर्यंत पाळी आणू दिली नसती.

आणि जी गोष्ट खुनाला लागू तीच गोष्ट राजद्रोहाच्या खटल्यासंबंधाच्या चिथावणीलाहि लागू आहे असे आम्हाला तरी वाटते. उच्च प्रतीचे शिक्षण मनः-संस्कृति व सार्वजनिक चारित्र्याने बनलेले शील या गोष्टीनी मनुष्याच्या तामसी वृत्तीला सहजच मर्यादा पडते. व कोण कोणती गोष्ट करील किंवा करणार नाही याविषयी निःपक्षपाती तिन्हाइताचा काही एक अंदाज असतो व तोच अखेर खरा ठरतो. टिळकानी गोखल्यांविषयी केसरीत पुष्कळ वेळा टाकून लिहिले व

स्वतःच्या वाड्यात तरुण मुलांच्या तोंडून झालेली गोखले यांची कुपद्यमय निंदा स्वतः बसून ऐकली हा टिळकांवर एक आक्षेप होता. तरीपण गोखले हे देशद्रोही असे ठरवून त्यांना देहान्त प्रायश्चित्त देण्याची गोष्ट जर त्यांच्या परिवारपैकी चुकूनहि कोणी टिळकांच्याजवळ बोलता तर त्याला उत्तेजन देणे तर राहोच पण त्याचा त्यानी कान धरून निषेधच केला असता. फिनिक्स पार्कमध्ये खून झाले त्याना उद्देशून पार्लमेंटमध्ये असे सांगितले की “आयर्लंडातील नोकरशाहीशी माझा कसाहि उभा दावा असो. तथापि या खुनाच्या जागी मी हजर असतो तर खुनी लोकांच्या सुऱ्या व बर्क कॅव्हेन्डिश यांचे देह यांचेमध्ये ढालीप्रमाणे मी आपली छाती पुढे केली असती!” आणि हे विधान कोणीहि मायावी मानले नाही. प्रत्यक्ष परस्परांचा खून डोळ्यासमोर होत असता तर गोखल्यानी टिळकांना पाठीशी घातले असते व टिळकांनी गोखल्याना पाठीशी घातले असते यात आम्हाला शंकाच वाटत नाही.

आता खटल्याची चिथावणी ही किल्येकास इतकी अधमपणाची वाटत नव्हती. किल्येकाना तर ती कर्तव्यप्राप्त अशी वाटली! पण याहि बाबतीत एक सूक्ष्म विचार करावयास पाहिजे तो असा की “मी तुमच्याजवळ तिसऱ्या मनुष्याची निंदा बेसुमार करू लागलो व त्या तिसऱ्या विषयी तुमचे मनच जरी वाईट असले तरी मी परोक्ष निंदा करणारा झणून माझ्याविषयी तुमचे मत सहजच वाईट होणार. परोक्ष निंदा ही काही एखाद्या मनुष्याविषयी भलेपणाची कल्पना होणारी गोष्ट नव्हे. या दृष्टीने पाहता लॉर्ड मोर्ले यांच्याशी बोलत असता गोखले यानी व्यक्तिशः टिळकांची निंदा केली असेल असे आम्हाला वाटत नाही. कारण तशी निंदा केल्याने लॉर्ड मोर्ले स्वतःला काय म्हणतील ही गोष्ट तरी गोखल्यांच्या मनात जागृत असलीच पाहिजे. उलटपक्षी लॉर्ड मोर्ले यांची सुसंस्कृति व त्यांच्या मनाचे उच्च शिक्षण लक्षात घेतले असता टिळकासंबंधाचे व्यक्तिशः मत त्यानी खुद्द गोखले याना विचारले असेल असेहि आम्हाला वाटत नाही. जहाल व नेमस्त असे दोन पक्ष हिंदुस्थानात आहेत. प्रत्येकाचे ध्येय व प्रत्येकाचे मार्ग वेगवेगळे आहेत. सहकारितेने व क्रमाक्रमाने स्वराज्य मिळाले तरी चालेल असे मानणारे लोक हे नेमस्त असल्या कारणाने ते केव्हाहि सरकारला अधिक जवळ व राष्ट्रीयपक्ष दूर. तसेच अशांततेचा कोणताहि मार्ग किंवा कोणताहि चळवळ नेमस्ताना पसंत नाही. उलट अशा चळवळीचे राष्ट्रीय पक्षाला वावडे नाही. या व असल्या तुलनेच्या गोष्टी मोर्ले याना माहीत नसतील तर ते गोखल्याना विचारणार ! आणि पक्षभेदाविषयी व हिंदुस्थानच्या राजकारणाविषयी उभयतात बोलणे झाले असले तरी फार तर या तुलनेपर्यंत त्यांची मजल गेली असेल. यादून पक्षीकडे गेली असल्याचा संभव नाही. मुंबई सरकार टिळकांवर खटला करण्याचा विचार करीत आहे ही गोष्ट लॉर्ड मोर्ले याना माहित असली तरी ती सरकारी कारभारातील एक गुप्त गोष्ट म्हणून तिचा उच्चार मोर्ले यानी गोखल्यांजवळ केला असेल असे आम्हास वाटत नाही.

टिळकांवर खटला होण्याचे कारण गोखलेच या गोष्टीवर कोणाचाहि मरंवसा बसण्याचा संभव नाही असे आमचे मत आहे. राहता राहिले मोलें व सर जॉर्ज क्लार्क. अर्थात् स्टेट सेक्रेटरी व हिंदुस्थानातील गव्हर्नर यांच्या दरम्यान दडपशाही सुरू करण्याचे बाबतीत कोण कोणाच्या मागे खरोखर लागतो याविषयी निश्चित अनुमान करिता येत नाही. कारण उलट मुलट स्वरूपाच्या पुष्कळ गोष्टी यापूर्वी घडल्या आहेत. केव्हा इकडील गव्हर्नर नाखूष असता त्यांच्या हातून विलायत सरकारने दडपशाही करविली असे घडले आहे. उलट विलायत सरकार नाखूष असता इकडील गव्हर्नरने दडपशाहीला संमति मिळविली असेहि घडले आहे. पण प्रस्तुत प्रसंगी लॉर्ड मोलें हे स्टेट सेक्रेटरी असल्यामुळे व सर जॉर्ज क्लार्क यांच्या सारखे खुनशी व प्रतिगामी गव्हर्नर मुंबईस असल्यामुळे मोलें यानी मुंबई सरकारला चिथावण्यापेक्षा सर जॉर्ज क्लार्क यानीच मोलें साहेबांकडे आग्रह धरून त्यांची संमति मिळविली असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे.

नुसत्या मनुष्यस्वभावावरूनहि पाहता ही अनुमाने बरोबर ठरतात. शिवाय ती खरी टरण्यासारखा काही थोडा पुरावा इल्ली जगापुढे आला आहे. पूर्वीचे सर जॉर्ज क्लार्क व इल्लीचे लॉर्ड सिडनहॅम यानी 'आयुध्यातील माझी कामगिरी'या विषयावर नुकतेच एक पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. त्यात लॉर्ड मोलें व स्वतः ते यांचे दरम्यान झालेला पत्रव्यवहार व इतर काही माहिती लॉर्ड सिडनहॅम यानी दिलेली आहे. त्यावरून असे दिसते की लॉर्ड मोलें हे टिळकांवर खटला करू नये अशा मताचे असता लॉर्ड सिडनहॅम यानीच आपल्या स्वतःच्या जबाबदारीवर तो खटला केला व त्याच्या सुपरिणामाचे यश त्यानी एकट्या आपणाकडेच घेतले ! ते लिहितात " टिळकांचे वर्चस्व कसे वाढत आहे ही गोष्ट मी काळजीपूर्वक पाहिली आहे. परंतु टिळकांची क्रांतिकारक चळवळ थांबविणे जरूर आहे असे मला वाटले तेव्हा मी पुढे सरसावलों. अशा खटल्यात मुख्य गोष्ट लक्षात घ्यावी लागते ती ही की खरोखर गुन्हा शाबित न झाला व आरोपीला शिक्षा न झाली तर त्याचे लोकात वजन वाढते व लोक ते एक मोठे गान्हाणे करून बसतात. अर्थात् या गोष्टीत धोका आहे. पण मी व माझे बरोबरीचे कौन्सिलर यानी हा धोकाहि पत्करण्याचे ठरविले. टिळकांवर खटला झाल्याने लोकात मोठी गडबड किंवा रागाची चळवळ झालेली दिसली नाही. खटल्यानंतर मी पुण्यात गाडीतून बसून गेलो तेव्हा मला लोकानी स्नेहभाव दाखविला. नेमस्तानी माझे उघडपणे समर्थन केले नाही. पण त्यापैकी काही लोकानी झाली ही गोष्ट ठीक झाली असे मात्र मला सांगितले. "

पण याच पुस्तकात लॉर्ड मोलें यांचीहि बाजू पत्रव्यवहाराच्या रूपाने थोडी आली आहे. तारीख ३ जुलै रोजी लॉर्ड मोलें यानी सर जॉर्ज क्लार्क याना खालीलप्रमाणे पत्र लिहिले " टिळकांवर खटला करित आहा ही गोष्ट मला मनातून चांगलीशी वाटत नाही. अर्थात् नाइलाज म्हणूनच तुम्ही ती गोष्ट केली असेल, तरी पण लिओनर्ड कौर्टने यांच्याजवळ गोखले असे म्हणाले की "हा खटला होणे हे नेमस्त पक्षाला निरुत्सा-

हाचे एक कारण होईल. का की त्यामुळे त्यांच्याबद्दल लोकांचे मत वाईट होईल ! ही गोष्ट खरी. पण टिळक व त्यांचे लोक यांना कायद्याची पायमल्लीहि करू देणे योग्य होणार नाही.” पण याच पत्रात ताजा कलम घालून मोलें लिहितात “एक तासापूर्वी वरील पत्र लिहिले. त्यानंतर ज्या लेखाकरिता टिळकांवर खटला होत आहे ते माझ्या नजरेला आले. ते वाचून सकृदर्शनी मला असे वाटते की त्याची तुम्ही उपेक्षा केली असती तरी ठीक होते. तथापि अशा लेखांचेहि परिणाम काय होतात याविषयी माझ्यापेक्षा तुम्हालाच अधिक माहिती असणार आणि राज-द्रोहाच्या खटल्यात हीच गोष्ट पहावयाची.” फिरून ता. ३१ जुलैचे पत्रात लॉर्ड मोलें लिहितात “मला या टिळकप्रकरणाविषयी पुन्हा चर्चा करण्याची इच्छा नाही. तथापि मी असे म्हणतो की मी अगर तुमचे कायदेपंडित यांना योग्य मान देऊन त्यांचा व माझा सल्ला घेतला असता तर तो अशाच अर्थाचा मिळाला असता की टिळकाना तुम्ही हात लावू नये. टिळकाना झालेल्या शिक्षेच्या योगाने जे अनिष्ट परिणाम होतील त्या मानाने स्वतः टिळकानी केलेल्या अनिष्ट गोष्टीचे परिणाम कमी घातक ठरले असते. पण दूध तर लवंगडले. आता इळवून काय उपयोग ?” ता. ७ ऑगस्ट रोजी पुन्हा लॉर्ड मोलें लिहितात “टिळकांवरील खटल्याचे तुम्ही मोठेच समर्थन केले. तरी त्यामुळे माझे मत बदलू शकत नाही. कायदा व नीति यांच्या दृष्टीने तुमचे करणे बरोबर असेल. त्यापासून तात्पुरता फायदाहि होईल. परंतु अंतिम परिणाम ताजव्यात घालून जोखले तर कोणते पारडे खाली व कोणते वर जाईल हाच राजकारणाच्या दृष्टीने मुख्य मुद्दा आहे. सर्व गोष्टी कालाने कळून येतीलच.” सर्व पत्रव्यवहारावर सर जॉर्ज क्लार्क यानी अखेर असा शेरा मारला आहे की “मोलें यांना आपल्या बुद्धिमत्तेची फार घमेड म्हणून टिळकांवरील खटल्याचे मर्म माझ्यापेक्षा आपल्याला अधिक समजते असे त्यांच्या मनाने घेतले हे स्वाभाविकच आहे. पण जाग्यावर मी उभा. मलाच त्यांच्यापेक्षा खरे मर्म माहित असणार. ते मी कागदावर परोपरीने यथार्थ कसे कळवू शकणार ? मोलें यांनी पुढे आपले मत किंचित् बदलले असे दिसते. पण याचे कारण माझ्या मते असे की मी दूर पडलो आणि इतर सल्लागार त्यांना हाताशी होते. खून होण्याचे सरकारने थांबविले तर ‘नेमस्त लोकाना ते निरुत्साहाचे कारण होते’ हे शब्द निदान तेव्हा तरी मला नवे अपरिचितच होते. पण हा नवलसिद्धांत तेव्हापासून आतापर्यंत टिकून राहिला आहे ही गोष्ट मात्र खरी. आणि त्याचे दुष्परिणाम आता दिसून येतच आहेत !”

(२) फिरीाद धरपकड झडत्या

कसेहि असो. ता. २३ जून १९०८ रोजी मुंबई सरकाराने टिळकांवर खटला भरण्यास मंजूरी दिली. मुंबई शहरचे डेप्युटी पोलिस सुपरिटेंडंट यानी दुसरेच दिवशी मुख्य प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि० अँस्टन यांजपुढे फिरीाद दाखल दि. २७

केली. फिर्यादीत असा मजकूर होता की “ ता. १२ मेच्या अंकात टिळकानी ‘ देशाचे दुर्दैव ’ या मथळ्याखाली अग्रलेख लिहिला आणि त्यायोगे सरकाराबद्दल द्वेष व अवमानबुद्धि लोकात उत्पन्न झाली. निदान ती उत्पन्न करण्याचा त्यानी प्रयत्न केला. अर्थात् हा राजद्रोहाचा गुन्हा होय. तरी १२४ अ व १५३ अ या कल-माखाली टिळकांचा इनसाफ होऊन योग्य ती शिक्षा व्हावी.” लगेच मॅजिस्ट्रेट-साहेबानी टिळकाना पकडण्याविषयी वॉरंट काढले. त्यावरून त्याच दिवशी सायं-काळी टिळकाना सरदारगृहात पकडण्यात आले. तसेच दुसरे एक वॉरंट देऊन मॅजिस्ट्रेट यानी केसरी पत्राच्या फाइली वर्गणीदारांची रजिस्टरे हस्तलेख मसुदे छपाईची प्रुफे पत्रव्यवहार हिशेबाच्या वह्या आणि या खटल्यास उपयुक्त असे केसरीसंबंधाचे सापडतील ते हरएक कागदपत्र असा मुद्देमाल घराची कचे-रीची वगैरे झडती घेऊन कोर्टापुढे हजर करण्याविषयी हुकूम दिला. याच झडती-वॉरंटावर पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट कारमायकेल यानी मखलाशी करून हुकूम दिला की ‘ टिळक हे मधून मधून सिंहगडासहि रहात असल्यामुळे तेथील झडती घेतल्याशिवाय या वॉरंटाचे काम पुरे होणार नाही म्हणून तेथील बंगल्या-चीहि झडती घ्यावी. ’

केसरीवर खटला होणार अशा बातम्या आधीपासून उठल्याच होत्या. तेव्हा आपण होऊन आधीच मुंबईस जाऊन रहावे असे टिळकानी मनाशी ठरविले. शिवरामपंत परांजपे यांच्यावरील खटला आधी मरलेला चालू होता. अर्थात् त्याना सल्लामसलत देण्याकरिता व इतर रीतीने सहाय्य करण्याकरिता जाणेच होते. म्हणून स्वतःवरील खटला होण्याचे आधी एक आठवडाभर टिळक मुंबईस जाऊन राहिले होते. परांजपे यांचे खटल्याचे वेळी टिळक मुंबईला निघाले त्या बरोबर बापूसाहेब गांधी वकील (हे हल्ली मयत आहेत) हे होते. घोड्याच्या गाडीतून उतरून स्टेशनमध्ये पाय ठेवणार तो गुप्त पोलिस खात्याचे एक अधिकारी गांधी याना ओळखून त्यांचे जवळ जाऊन हळूच त्यांच्या कानात म्हणाले “ टिळकावरहि खटला करण्याचा सरकारचा विचार आता कायम झाला आहे. त्यांची मुंबईची ही खेप बहुधा शेवटचीच होईल. वॉरंटवर मॅजिस्ट्रेटची आता फक्त सहीच व्हावयाची राहिली आहे.” टिळक गाडीत जाऊन बसल्यावर गांधी यानी त्याना एका बाजूला घेऊन वरील हकीकत सांगितली व ते म्हणाले “ आपण आज न जाता उद्याचे गाडीने जावे. म्हणजे घरी जाऊन सर्व व्यवस्था करण्यास ठीक पडेल.” पण टिळक किंचित् हसून बेपर्वाईने त्याना म्हणाले “ घरी जाऊन काय फौजफाट तयार करावयाचा आहे का सैन्य जमवावयाचे आहे का हत्तीघोडे शृंगारा-बयाचे आहेत ? की किल्ल्यावर शत्रूचा हल्ला होणार म्हणून चर खणावयाचे आहेत ? सरकारने सर्व देश हा एक असा तुरुंगच बनविल्याने आपण सर्व आधीच तुरुंगात आहोत. त्यातून प्रत्यक्ष तुरुंगात जाणे म्हणजे एका मोठ्या दालनातून एका लहान दालनात ते मला कोंबणार एवढेच की नाही ? यात तयारी ती काय

करावयाची ? ” टिळकाना पकडण्याच्या थोडा वेळ आधी असाच प्रकार घडला. आणि असेच उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले. मुंबईस ते गेल्यावर वारंटावर मॅ. ची सही झाल्याची बातमी सरदारगृहात यशवंतराव कुळकर्णी यास कोणी येऊन सांगितली. त्या वेळी टिळक बाहेर गेले होते. परत येताच यशवंतरावाना ती बातमी खरी आहे असे वाटून टिळकाना सांगितली. कारण गुप्त पोलिसांपैकी एका विश्वासू माणसाने तेथे येऊन ती त्यांना सांगितली होती. तेव्हा टिळक यशवंतराव कुळकर्णी यांना म्हणाले “ ज्या राष्ट्राला प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य नाही त्या दुर्बल राष्ट्राच्या पुढाऱ्याला असली बातमी कळून तरी काय उपयोग ? ” पुढे २-२॥ तास वॉरंट आले नाही. दरम्यान टिळकानी शोप घेतली व उठल्यावर ते यशवंतरावाना थेटने म्हणाले “ का हो इतका वेळ झाला तरी तुमचे ते वॉरंट अजून कोठे येत नाही ते ? ” नंतर थोड्या वेळात वॉरंट आले. पोलीसाकडे पाहून टिळक म्हणाले “ वॉरंटावर मॅजिस्ट्रेटची सही होऊन चार तास होऊन गेले व तेथून सरदारगृह हा पंधरा मिनिटांचाहि रस्ता नाही असे असता तुम्हाला वॉरंट बजावण्याला चार तास कसे लागतात ! लवकर आला असता तर आज जामिनकीचा अर्ज तरी करण्याला फुरसत मिळाली असती ! ” टिळकांचा हा अधिक्षेप जसा मार्मिक होता तसाच तो साधारण होता. कारण पोलिसांच्या मनात असते तर त्यांना बराच वेळ आधी वॉरंट बजावता आले असते. पण ते त्यांनी आधी न बजावण्याचे खरे कारण हेच की जामिनकीचा अर्ज करण्याला कोर्ट उठण्यापूर्वी वेळ सापडू नये व टिळकांची रवानगी ताबडतोब पोलिसांच्या तुरुंगात व्हावी. असो.

पकडवॉरंटासंबंधाने आणखी एक गोष्ट सांगावयाची ती अशी की सरकारी कामकाज कितीहि गुप्त चालत असले तरी कित्येक लोकांना आतली गुप्त बातमी मिळण्याची साधने असतात. कोणी माहितगार स्नेहबुद्धीने कोणी द्रव्य लोभाने कोणी सहायभूतीने तर कोणी महत्वाची बातमी दुसऱ्याला सांगता आल्यामुळे मिळणारी प्रौढी मिरविण्याच्या बुद्धीने जे काय कळेल ते अर्धे कच्चे किंवा पक्के दुसऱ्याच्या कानात कुजबुजत असतात. शिवाय काही सरकारी नोकरांना देखील एक प्रकारची राष्ट्रीय भावना असते. म्हणून स्वतःची नोकरी संभाळून का होईना पण सहजासहजी लोकांचे काही भले झाले तर करावे अशी त्यांना मनातून इच्छा असते. वरील सर्व कारणामुळे आपणासंबंधाने सरकारदरबारी चाललेल्या कारवाईचा कानोसा टिळकांना घरबसल्याहि नेहमीच थोडा बहुत घ्यावयास मिळे. आणि हल्लीचा प्रसंग तर विशेषच महत्वाचा. कचेरीत काम करणारे व आसपास वावरणारे लोक अधिकाऱ्यांच्या चर्येवरून हालचालीवरून अचूक अनुमाने केव्हा केव्हा काढू शकतात. आणि केव्हा केव्हा मुद्दाम केलेल्या कुजबुजीचा प्रतिध्वनि नौबद वाजविल्यासारखा मोठ्याने उमटतो. तात्पर्य अशा रीतीने टिळकाना थोडीबहुत गुप्त बातमी कळे व तशी ती याहि वेळी आगाऊ कळली. पण ती टिळकाना मुंबईस

कळली इतकेच नव्हे तर फिर्याद दाखल होऊन धरपकडीची व झडतीची वॉरंटे निघाल्याची बातमी त्याच दिवशी सांयकाळी पुण्यास सांकेतिक शब्दाच्या तारेने धोंडोपंत विद्वांस यानाहि कळली. पुण्यास आलेल्या बातमीत केसरी व मराठा या दोन्ही पत्रावर खटले भरले गेले असे होते. त्यामुळे दुसरे दिवशी सकाळी झडतीच्या वेळी आपणावरहि मराठ्यांच्या खटल्यातले वॉरंट बजावले जाणार अशा समजुतीने केळकर उजाडताच पोलीस अधिकारी येण्यापूर्वीच गायकवाड वाड्यात दाखल झाले. परंतु पुण्यास आलेल्या वॉरंटात केळकर विद्वांस किंवा इतर कोणास पुण्यास पकडण्याचा हुकूम नसून फक्त वाड्याच्या व सिंहगडावरील बंगल्याच्या झडतीचीच वॉरंटे होती.

वाड्याच्या झडतीला सकाळी प्रारंभ झाला. ती चार तास चालू होती. वर्तमानपत्राच्या फाइली हिशेबाच्या वह्या वर्गणीदारांची रजिस्टरे वगैरे तयारच होती. पण झडती घेणाऱ्या पोलिसांची भिस्त पत्रव्यवहारावर होती आणि त्याकरिता राहत्या घरातील व संपादकाच्या कचेरीतील चिटोरांन् चिटोरा गोळा करून तपासण्यात आला. झडतीला मुंबईचे पोलिस इन्स्पेक्टर सुलिव्हन व पुण्याचे पोलिस सुपरिंटेंडंट वगैरे बरेच अधिकारी हजर होते. कागदपत्र काढावे इंग्रजीत असतील ते गोऱ्या अधिकाऱ्यानी वाचून पहावे मराठीत असतील ते देशी पोलिसांकडून वाचवून घ्यावे असा क्रम सुरू होता. सुमारे अडीच तास झडती झाल्यावर टिळकांच्या टेबलाच्या उघड्या खणात इतर कागदात एक कार्ड सापडले. त्यावर स्फोटक द्रव्याची माहिती असलेल्या दोन पुस्तकांची नावे लिहिलेली होती. खटल्याची उत्पत्ति बॉब गोळ्याच्या अत्याचारातून व वातावरणहि अशा अत्याचाराच्या कल्पनानी भरलेले अशी सरकारची समजूत. यामुळे इन्स्पेक्टर सुलिव्हन यांच्या हातात हा कागद पडताच ते आनंदाने जवळ जवळ उड्या मारू लागले. सोडतीत बक्षिसाचे तिकीट आपल्या नावाने निघाल्याचा आनंद या गृहस्थास पूर्वी केव्हा लाभला होता की नाही माहीत नाही. पण टिळकांच्या हातचा हा लेख या वेळी तरी त्याना सोडतीतल्या बक्षिसाच्या तिकिटासारखा वाटला यात शंका नाही. हा लेख हस्तगत झाल्यावर मुख्य शिकार साधली असे समजून पोलिसानी झडतीचे काम आवरते घेतले. आणि पंचनामा करून ते निघून गेले. त्याच दिवशी दोन प्रहरी सिंहगडच्या बंगल्याची झडती झाली. त्याकरिता पोलिसानी केसरीचे मॅनेजर याना किंवा केळकर याना कळवावयास पाहिजे होते. परंतु त्यानी तसे केले नाही व गडावर हजर असलेल्या माणसासमोर पंचनामा उरकून घेतला. पण त्यांची सिंहगडची ही खेप अगदीच फुकट गेली. सिंहगडच्या बंगल्यावर विशेष महत्त्वाचे कागदपत्र मिळण्याची पोलिसना आशा नव्हती. पण एखादे हत्यारपात्यार किंवा बॉब गोळे तयार करण्याला लागणाऱ्या साधनांपैकी काही जिन्नसपान्नस हटकून मिळतील अशी त्याना खात्री होती. पण त्यातहि त्यांची निराशा झाली. एकटादुकटा पोलिस अधिकारी जाता तर असला एखाददुसरा वहिमी जिन्नस तेथे अवचित सापडण्याची तो कदाचित्

व्यवस्था करताहि ! परंतु वरच्या दर्जाचे दोधेतिधे अधिकारी एकत्र गेल्याने असला खोडसाळ प्रकार किंवा एखादा खोटा पंचनामा होण्याचे टळले. वाड्याच्या झडतीत सापडलेल्या टिळकांच्या हातच्या या लेखाचा उपयोग सरकारला अनेक रीतींनी झाला. झडतीच्या दुसऱ्याच दिवशी मुंबईसरकारने टिळकांवर आणखी एक खटला भरला. तारीख ९ जूनच्या केसरीत “ हे उपाय टिकाऊ नाहीत ” या मथळ्याखाली जो अग्रलेख आला होता तो या खटल्यास आधार म्हणून घेतला होता. त्या अग्रलेखात बाँबगोळ्याचे मोठे प्रशंसापर वर्णन करण्यात आले असून त्याला मंत्र जादू तोडगा असे म्हटले होते. शिवाय तो करण्यास विशेष सामुग्री लागत नाही असेहि लिहिले होते. अर्थात् या लेखातील बाँबगोळ्याचे विवेचन आणि स्फोटक द्रव्यासंबंधी पुस्तकांचा टिळकांच्या हस्तलेखात उल्लेख यांचा अर्थाअर्थी संबंध सहजच लावता येण्यासारखा होता. तारीख २५ रोजच्या झडतीत सापडलेल्या शिकारीची बातमी त्याच दिवशी तारेने सरकारास कळली आणि म्हणूनच दुसरे दिवशी या नवीन खटल्याची उभारणी झाली असे उघड अनुमान करता येते. पुराव्याच्या कायद्याप्रमाणे या काडीस खटल्यात उघड रीतीने विशेष महत्त्व दिले गेले नाही ही गोष्ट वेगळी. तथापि त्या वेळच्या तशा वातावरणात या हस्तलेखापासून निघणारे दुष्ट बुद्धीचे अनुमान व निदान त्याचे गुप्त अनुरणन हे ज्युरीतील लोक व संशयी स्वभावाची इतर जनता यांच्या मनात झाल्याशिवाय राहिले नसेल. या लेखाविषयी योग्य तो खुलासा टिळकानी आपल्या भाषणात कोर्टासमोर केला. परंतु या हस्तलेखाने संशयाचे घर जेथे जेथे केले तेथे तेथे टिळकांचा खुलासा जाऊन पोचू शकला नसेल किंवा पोचला तरी त्या वेळी त्याचे कार्य होऊ शकले नसेल यात शंका नाही.

तारीख २५ रोजी निघालेल्या वारंटावरून टिळक तुरुंगात होतेच. तेथेच त्यांच्यावर ता. २७ रोजी भरलेल्या या नव्या खटल्याचे वॉरंट ता. २९ रोजी बजावण्यात आले. हा विधि अर्थात् औपचारिक होता. कारण कैदेत असलेल्याला फिरून अटक ती काय करावयाची ? ता. २९ रोजी मॅजिस्ट्रेटपुढे असिस्टंट ओरिण्टल ट्रान्सेल्टर भास्कर विष्णु जोशी यांनी केसरीतील काही लेखांची भाषांतरे दाखल केली. केसरीचे मुंबईतील एजंट नारायणराव दातार यांची जबाबी होऊन त्यांनी मुंबईत केसरी वाटला जातो त्याविषयी माहिती सांगितली. लगेच टिळकांची जबाबी घेतली. त्यात त्यांनी इतकेच सांगितले की मला काय सांगावयाचे ते सेशन कोर्टात सांगेन. तेव्हा मॅजिस्ट्रेट अॅस्टन यांनी ता. १२ मे व ता. ९ जून या दोन केसरीच्या अंकातील लेखाबद्दल कलम १२४ अ व कलम १५३ अ या अन्वये आरोप ठेवून खटला सेशनकमिट केला. ता. २५ जून रोजी बॅरिस्टर दावर (धाकटे) व हायकोर्ट वकील बोडस यांनी मॅजिस्ट्रेटपुढे टिळकाना जामिनावर सोडण्याचा अर्ज केला. पण तो नामंजूर करण्यात आला. मात्र टिळकांच्या काही स्नेही मंडळींना तुरुंगात जाऊन टिळकाना भेटण्याची परवानगी देण्यात आली. खटला सेशनकमिट झाल्यावर फिरून ता. २ जुलई रोजी न्यायमूर्ती दावर (मोठे)

यांजपुढे टिळकाना जामिनावर सोडण्याबद्दल अर्ज करण्यात आला. परंतु तोहि नाकारण्यात आला. या अर्जाची सुनावणी बॅरिस्टर जिना यानी केली. पूर्वी १८९७ च्या खटल्यात टिळकाना जामिनावर सोडण्यात आले होते. तसेच 'काळ' पत्राचे संपादक शिवरामपंत परांजपे यांसहि जामिनावर सोडले होते. येऊन जाऊन टिळक चौकशीच्या वेळी हजर राहतील की नाही इतकाच काय तो प्रश्न. पण त्याविषयी शंका कोण घेणार? परंतु न्यायमूर्तीना ती कारणे पटली नाहीत. सन १८९७ साली न्यायमूर्ति तट्यबजी यानी टिळकाना जामिनावर सोडले तेव्हाचा अर्ज आज न्याय-मूर्ति होऊन बसलेल्या गृहस्थानीच वकिली पेशात केला होता. पण बॅ. दावर यानी जो युक्तिवाद करून पूर्वी यश मिळविले तो ते स्वतः न्यायासनारूढ झाल्यावर त्याना पटला नाही. प्रतिकूल निकाल देताना ही जुनी आठवण त्यांच्या मनात डाचत होती. परंतु शहाणपणाच्या नावाखाली सर्व काही झाकून जाते. झणून न्यायमूर्ति दावर यानी निकालात इतकेच लिहिले की "टिळकाना जामिनावर खुले करणे हे शहाणपणाचे होणार नाही. इतकेच नव्हे तर मी असे का करतो याची कारणे न सांगणे हेहि शहाणपणाचे होईल." जिना यांच्या युक्तिवादाला उत्तर देण्या-करिता अँडव्होकेट जनरल हे उभे राहिले तेव्हा त्याना न्यायमूर्तीनी पहिल्या शब्दा-लाच अडवून झटले की तुम्ही बोलण्याचे व्यर्थ श्रम का घेता? मी याचा आधीच विचार करून ठेवला आहे!

(३) सेशन कोर्टातील चौकशीचा प्रारंभ

तारीख ३ जुलई रोजी सरकारतर्फे असा अर्ज करण्यात आला की टिळकांच्या इनसाफाकरिता स्पेशल ज्यूरी नेमण्यात यावी. त्याला टिळकांतर्फे बॅ. बाप्टिस्टा यानी हरकत घेतली. सरकारी वकिलाचे म्हणणे असे की खटला फार महत्वाचा. आणि स्पेशल ज्यूरीच्या यादीत महत्वाचेच गृहस्थ असतात. म्हणून त्या यादीतूनच ज्यूरीचे लोक निवडावे. बॅ. बाप्टिस्टा यांचे म्हणणे असे की खटला महत्वाचा याचा अर्थ खटल्याला राजकीय स्वरूप आहे. म्हणूनच स्पेशल ज्यूरी नको. कायद्यात किंवा कानून जी काही सवलत मिळण्यासारखी आहे ती सर्व आरोपीलाच मिळावी असे शास्त्र आहे. स्पेशल ज्यूरी मागण्याचा हक्क किंवा अधिकार आरोपीलाच असावा. पण टिळकाना स्पेशल ज्यूरी नको. ते ती मागत नाहीत. उलट तिला त्यांची हरकत आहे. वाटेल तर स्पेशल ज्यूरीहि द्या. पण होतक होईतो तीत यूरोपियन न यावेत. याचा अर्थ मूळ मराठी भाषा न समजणारे न यावेत. प्रतिष्ठित माणसांची म्हणूनच स्पेशल ज्यूरी हवी असेल तर नेमा. पण प्रतिष्ठित असे मराठी जाणणारे नेमा. देशी लोकांतहि प्रतिष्ठित लोक असतात. केसरी हा पुण्यास निघतो. म्हणून खटला पुण्यासच चालावयास पाहिजे होता. म्हणून पुण्यास ज्या प्रकारची ज्यूरी टिळकाना मिळाली असती तशीच येथे मुंबईसहि त्याना मिळावी. ज्यूरीचा अर्थच असा की आरोपी

ज्या समाजातील त्याच समाजातले ज्यूरर लोक असावे. उलट स्पेशल ज्युरीचा अर्थ असा होईल की तीत युरोपियन लोकच अधिक येतील. ज्युरीच्या मूळ यादीत तेच प्रमाण आहे. इंग्रज लोक या कामी ज्यूरर होण्याला विशेष हरकत ही की खटल्यात बाँबगोळे वगैरेचा संबंध. अशा गोळ्यांनी गोऱ्या लोकांवर नुकतेच अत्याचार घडले आहेत आणि जातीजातीत वैमनस्य व द्वेष पसरविण्याचा असाहि एक आरोप टिळकांवर आहे म्हणून गोरे लोक ज्युरीत नसलेले बरे. पण न्यायमूर्तींनी ही तक्रार मानली नाही. व अखेर स्पेशल ज्युरीच नेमण्यात आली. निकालाची कारणे देताना न्यायमूर्तींनी असे झटले की मुंबई शहरातील वरिष्ठ प्रतीच्या लोकाकडून न्याय करून घेण्याची संधि मिळाली तर त्यांच्या दृष्टीने तो एक फायदाच आहे. स्पेशल ज्युरी नेमली म्हणजे तीत युरोपियन ज्यूरर लोकांची संख्या अधिक राहतेच असे नाही. परंतु अखेर हे म्हणणे खरे ठरले नाही. टिळकांच्या हिताकरिता स्पेशल ज्युरी जशी न्यायमूर्तींनी नेमली तसेच 'त्यांच्या हिताकरिताच' त्यांना जामिनावर सोडण्याचे नाकारले. फार काय अखेर शिक्षा देतानाहि त्यांनी नुसत्या टिळकाचेच नव्हे तर एकंदरीने या 'देशाचे हित' साधण्याकरिताच टिळकाना काळे पाण्याची शिक्षा दिली !! तात्पर्य या एकंदर खटल्यात न्यायमूर्तींनी टिळकांचे हितावरच दृष्टि ठेविली होती !!!

सोमवार तारीख १३ जुलई रोजी हायकोर्ट क्रिमिनल सेशनमध्ये खटला सुरू झाला. सरकारतर्फे अँडव्होकेट जनरल ब्रॅनसन हे असून इन्व्हेस्टिगटरी व बिनिंग हे त्यांस मदत करित होते. डिफेंसतर्फे स्वतः टिळक हेच काम चालवीत होते. ज्युरीची निवडणूक झाली तिला उलट सुलट हरकती घेता घेता खालील गृहस्थ निवडून आले:—

१ लुड २ ग्रेग ३ हिलियार्ड ४ पालनजी ५ दावर ६ हाडसन ७ शापुरजी सोराबजी ८ हेम्पसन ९ अँडरसन मार्टिन. ७ युरोपियन व २ पार्शी अशी ही ज्युरीची रचना होती. अँडरसन यांस फोरमन निवडण्यात आले.

प्रथम किती आरोप एकत्र करून खटला चालवावा याविषयी उभयपक्षी थोडा वाद झाला. प्रत्येक आरोपाबद्दल वेगळी चौकशी व्हावी असे टिळकांचे म्हणणे होते. "तारीख १२ मे व ता. ९ जून या दोन लेखांतील विषय वेगवेगळे आहेत व ते एकत्र केल्याने आपला तर घोटाला होईलच पण माझा त्याहून अधिक होईल. प्रत्येक लेखाला दोन दोन कलमे लावलेली दिसतात. यामुळे एकंदर चार गुन्हे किंवा आरोप होतात. आणि कायद्याप्रमाणे देखील इतक्या आरोपांची चौकशी एकत्र करता येत नाही." यावर सरकारी वकील म्हणाले की "आम्ही चारीपैकी एखादा वाटेल तो आरोप मागे ठेवू आणि कायद्याच्या शब्दात बसता यावे म्हणून तीनच उरवू." यावर न्यायमूर्ति म्हणाले की "चौथा आरोप तुम्हाला नुसता मागे ठेवता येणार नाही तर तो काढूनच घ्यावा लागेल. आणि तसे झाले म्हणजे तो नुसता काढून घेतला असे नव्हे तर त्या आरोपातून आरोपी दोषमुक्त झाला असेच

मला लिहून ठेवावे लागेल.” तेव्हा चौथ्या आरोपासंबंधाने तो काढून घेतल्याचा अर्ज मी या खटल्याच्या शेवटी करीन असे सरकारी वकिलानी कबूल केल्यावर खटल्यास सुरवात झाली. चौथा आरोप काढून घ्यावयाचा तो ता. १२ मेच्या अंकासंबंधाने. पण हा लेख जे वाचून पाहतील त्यांना तेव्हाच दिसून येईल की १५३ अ कलमाखाली येण्यासारखे त्यांत एक अक्षरहि नाही. अर्थात् तो आरोप काढून घेणे ही सरकारी वकिलानी फारशी मेहेरबानगी केली असे नाही.

प्रत्येक आरोपासंबंधाने टिळकाना जबाब विचारण्यात आला तेव्हा ‘मी दोषी नाही’ असे त्यांनी सांगितल्यावर खटल्याचे काम पुढे चालू झाले. सरकारतर्फे प्रारंभीचे भाषण इन्व्हेरिटी यानी केले. त्यांनी १२४ अ व १५३ अ या कलमाचा सर्वसाधारण खुलासा केला. नंतर विलायतेतील सरकारच्या अब्रुनुकसानीचा व राजद्रोहाचा कायदा कशा प्रकारचा आहे याचे थोडेसे विवरण केले. नंतर टिळकांचे लेख घेऊन त्यांची भाषांतरे समग्र वाचली व जाताजाता त्यातील शब्दावर टीका केली. ता. १२ मे व ता. ९ जूनच्या अंकातील दोन्ही अग्रलेख संबंधाच्यासंबंध आक्षिप्त म्हणून दाखल करण्यात आले होते तेव्हा त्या लेखातील जवळ जवळ सगळ्या मुख्य वाक्यांचा परामर्श घेतला गेला असे त्यांना दाखविणे प्राप्त होते. त्यातल्यात्यात ता. ९ जूनच्या लेखावर त्यांनी विशेष टीका केली. ता. १२ मेच्या अंकासंबंधाने त्यांना फारसे बोलता आले नाही. सर्व भर १२४ अ कलमावर होता. १५३ अ कलमाखाली या दोन्ही लेखात येण्यासारखे काय आहे हे सांगताना इन्व्हेरिटी याना बरीच अडचण पडली. आणि जातीजातीत वैमनस्य माजविण्याचाहि टिळकांचा हेतु आहे हे सांगण्याकरिता सरकारला उसन्या जमा धराव्या लागल्या. कारण टिळकानी लेखात टीका केली असेल तर ती सरकारच्या कृत्यावर. ती अमुक एका जातीच्या लोकावर म्हणजे इंग्रज किंवा युरोपियन लोकावर नव्हती. म्हणून सरकार म्हणजेच गोरे लोक असा युक्तिवाद करून जे सरकाराविषयी टिळक बोलले ते गोऱ्या लोकाविषयीच बोलले अशा रीतीने लक्षणापद्धतीने अर्थ एका पदार्थावरून दुसऱ्या पदार्थावर नेला. केसरीतील इतर लेखांचा उल्लेख करण्याच्या बेतात सरकारी वकील आले तेव्हा इतर लेख शाश्वीत किंवा कबूल झाल्याशिवाय त्यांचा उल्लेख तुम्हाला करता येणार नाही अशी टिळकानी हरकत घेतली. तेव्हा सरकारी वकिलानी तो विषय सोडून दिला. सरकारतर्फे प्रास्ताविक भाषण अगदी त्रोटक असावे असा सामान्य संकेत आहे. ते नुसते दिग्दर्शनपर असावयाचे. शिवाय इन्व्हेरिटी हे जात्याच थोडे बोलणारे पाह्लाळ न करणारे असल्यामुळे त्यांनी आपले भाषण थोडक्यात आवरले.

(४) साक्षीपुरावा व जबाब

नंतर सरकारतर्फे साक्षी घेण्यास सुरवात झाली. प्रथम असिस्टंट ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर भास्कर विष्णु जोशी यांची साक्ष झाली. त्यांनी केसरीतील निरनिराळ्या

व पुराव्यास दाखल करण्याच्या लेखांचे भाषांतर आपण केले असे सांगून ते लेख पुराव्यात घेण्याकरिता दाखल केले. लेखाचे मोजमाप शेंडाबुडखा आद्यंत तारीखवार तात्पर्य एकंदर चतुःसीमा काय आहेत हे सांगण्यापलिकडे जोशी यांची साक्ष गेली नाही व ती नेण्याचे सरकाराला कारणहि नव्हते. त्यांची खरी साक्ष घेण्याचा बोजा टिळकांवरच होता. कारण भाषांतरे बरोबर झाली नाहीत किंवा समर्पक होऊ शकत नाहीत असे टिळकाना उलट तपासणीत दाखविता आले तरच काही उपयोग किंवा मूळ मराठी लेख न समजणाऱ्या ज्यूरीकडे आपला न्याय करण्याचे काम आले आहे या त्यांच्या तक्रारीत काही स्वारस्य. त्याप्रमाणे टिळकानी जोशी यांची उलट तपासणी सुरू केली. तिला सोमवारचा ठरलेला कामाचा सर्व वेळ लागलाच पण मंगळवारचाहि बराच वेळ या उलट तपासणीने खाल्ला. नंतर केसरीचे एजंट नारायणराव दातार यांची साक्ष झाली. त्यांनी केसरीच्या मुंबईच्या बटवड्यासंबंधाने माहिती सांगितली. त्यात काही विशेष नसल्याने टिळकाना उलट तपासणी करावी लागली नाही. नंतर पोलिस इन्स्पेक्टर सुलिवन यांची साक्ष झाली. त्यात त्यांनी टिळकांच्या वाड्याची झडती घेतल्याची हकीगत सांगितली. त्यात मुख्य भर टिळकांच्या टेबलात सापडलेल्या कार्डांसंबंधाचा होता. हे कार्ड पुराव्यात घ्यावे की नाही ह्यासंबंधाने काही वाद झाला. प्रथम कार्ड न्यायमूर्तीना व ज्यूरीला दाखविण्यात आले. ते पुराव्याला अग्राह्य अशी टिळकानी हरकत घेतली. परंतु ती अमान्य करून कार्ड निशाणी लावून दाखल करण्यात आले. पण उलटतपासणीत टिळकानी खालील प्रमाणे माहिती साक्षीदाराकडून काढून घेतली. “कार्ड लायब्ररीच्या खोलीत सापडले. एकाच खणात या कार्डशिवाय इतर पुष्कळ कागद होते. खणाला कुलूप नव्हते. कार्ड इतर कागदात सरमिसळ असे होते. अगदी माथ्यावर नव्हते किंवा अगदी तळीच दडून राहिलेले नव्हते. या एका खणात शेकडो कागद होते त्यात चालचलाऊ कागदहि होते. अमेरिकन वर्तमानपत्रातून कातरून घेतलेले तुकडे होते. वॉरंटगत सिंहगडचे नाव लिहिलेले नसता वाड्याच्या झडती वॉरंटच्या आधारावरच सिंहगडच्या बंगल्याचीहि झडती घेतली. जाताना केसरीकडील कोणी मनुष्य सिंहगडास बरोबर नेला नाही. बंगल्यावर नोकर होता पण त्याला विचारल्याशिवाय पोलीसानी कुलूपे तोडून झडती घेतली.” नंतर मॅजिस्ट्रेटकडून पंचनाम्याबरोबरचे सर्व कागद आल्यामुळे ते उभयपक्षी तपासून घेतले गेले आणि सर्व कागदाना एकच निशाणी लावून ठेवून घ्यावे असे टिळकानी सुचविले. कारण त्यातलेच काही त्यांना स्वतःला पुराव्यात दाखल करावयाचे होते.

मंगळवारी ३ वाजता सरकारी पुराव्याचे काम संपले. तुम्हाला काही जबाब द्यावयाचा आहे काय असे न्यायमूर्तींनी टिळकाना विचारले तेव्हा आगाऊ लिहून आणलेली जबाबी टिळकानी कोर्टाला वाचून दाखवून ती दाखल केली. त्यात खालील आशयाचा मजकूर होता. “फिर्यादीतील लेखांची जबाबदारी सर्वस्वी संपादक व प्रकाशक या नात्याने मजवर आहे. राजकीय प्रश्नांची चर्चा मराठी भाषेत

नव्यानेच सुरू असल्यामुळे काही काही इंग्रजी शब्दांचे अर्थ व्यक्त करताना निरनिराळे मराठी शब्द अनिश्चितपणे योजले जातात. प्रस्तुत लेखात तसेच काही शब्द मी उपयोगात आणले आहेत. अधिकारी वर्गासंबंधाने बोलताना मी गोरा सरकारी इंग्रजी राज्यकर्ता हे शब्द निरनिराळ्या ठिकाणी पण एकाच अर्थाने वापरले आहेत. जुलमी माथेफिरू तेज आवेश त्वेष चीड एकमुखी अनियंत्रित अडवणुकीचा मार्ग भूत मतभ्रष्ट बुद्धिभ्रंश आततायी कडवी पौरुष पृथक्वाटणी इत्यादि शब्दांची भाषांतरे सरकारी भाषांतरकरानी केली ती मला मान्य नाहीत (या ठिकाणी टिळकानी वरील शब्दाना स्वतःस मान्य असलेले इंग्रजी प्रतिशब्द दिले.) लेखात अधिकाराची पृथक् वाटणी असे शब्द आहेत. येथे या वाटणीचा माझा अर्थ काय आहे हे डीसेंट्रलाइझेशन कमिशनपुढे गेल्या मार्चमध्ये मी जी लेखी कैफियत दिली तिच्यात स्पष्ट केलेले आहे. (येथे टिळकानी कमिशनपुढील आपल्या साक्षात्तिल एक उतारा दिला.) आक्षिप्त लेखासंबंधाने माझे म्हणणे असे की वाद चालू होता त्यातच वरील मुद्याला धरून माझे म्हणणे काय ते या लेखात दिले आहे. स्फोटक द्रव्याच्या पुस्तकाची नावे मी आपल्या हाताने लिहिलेले कार्ड पुराव्यात दाखल केले आहे त्यासंबंधी माझे म्हणणे असे की स्फोटक द्रव्याचा कायदा सरकाराने नुकताच पास केला त्यावर मला केसरीत टीका करावयाची होती. विशेषतः स्फोटक द्रव्य या शब्दाच्या व्याख्येवर माझा मुख्य कटाक्ष होता. म्हणून मी पुस्तकाच्या छापील यादीतून तो नावे टिपून घेतली. आणि पुढे मुंबईस ती कोठे मिळाली तर मी वाचून पाहणार होतो. ता. ९ जूनच्या अंकातील लेखासंबंधाने मला असे म्हणावयाचे की नुसती दडपशाही हा एकच उपाय असतो नाहीसा करण्याला पुरेसा नाही हेच मत व्यक्त केलेले अनेक कागदपत्र मी पुराव्यात दाखल करतो. आणि मी सर्वस्वी निर्दोषी आहे असेच या न्यायपीठाला माझे म्हणणे आहे. ”

दाखल केलेल्या कागदपत्राशिवाय टिळकाना वेगळा काही पुरावा द्यावयाचा नव्हता. हे कागदपत्र तरी पुराव्यास कसे घेता येतात याविषयी सरकारी वकिलांनी शंका प्रदर्शित केली. ते म्हणाले शंकडे कागदपत्र दाखल करून खटल्याचे काम विनाकारण लांबवावे असा टिळकांचा उद्देश दिसतो. त्यावर “टिळक या कागदपत्राचा कसाकाय उपयोग करतात हे कळून येईल तसतसा मी आपला निकाल देईन” असे न्यायमूर्तींनी सांगितले आणि टिळकानी कागदपत्रा पुरावा दाखल केल्यामुळे शेवटी उत्तर देण्याचा अधिकार सरकारी वकिलालाच मिळतो असे ठरवून “बचावाचे म्हणून जे काही तुम्हास ज्यूरीला उद्देशून बोलावयाचे असेल ते आताच समग्र बोल” असे न्यायमूर्तींनी सांगितल्यावरून टिळकानी आपल्या भाषणास सुरवात केली.

(५) टिळकांचे न्यायासनापुढील भाषण

“ या खटल्यातील सरकारची बाजू अँडव्होकेट जनरल यानी आपल्यापुढे मांडलीच आहे. मी आता आपली मांडणार. पण माझे म्हणणे अगदी हवे तसे

माझे मीच मांडणार इतकाच मला फायदा. माझे संबंध लेखन्या लेख गुन्हेगारीचे म्हणून पुढे मांडण्यात आले आहेत. तेव्हा आता मला त्यातील शब्दान् शब्दाचा कीस पाडीत बसावे लागणार. म्हणून हा दोष माझा असे तरी आपण म्हणणार नाही. एरवी मला पुष्कळ बोलण्याचे कारणच नाही. मी सराईत वकील नाही. माझा खटला मीच होईल तसा चालवीत आहे. म्हणून आपण मला योग्य ती सवलत द्यालच. लेख मी प्रसिद्ध केले हे मी पूर्वीच कबूल केले आहे. त्यातून गुन्हा कितपत शाबीत होतो इतकाच प्रश्न. त्याचा विचार करिताना प्रथम आपण हे लक्षात ठेवा की प्रत्येक भाषेत शब्दाचे सूक्ष्म ध्वनी व श्लेष वेगवेगळे निघतात. हे सांगण्याचे कारण इतकेच की किती बरोबर असली तरी आपणापुढे 'भाषांतरे' आहेत. मूळ लेख नाहीत. या लेखाव्यतिरिक्त माझ्या हातचा असा एका कार्डा-इतकाहि, माझ्या हेतूचा प्रत्यक्ष पुरावा, असा आपणापुढे सरकारला मांडता आला नाही. आणि नुसत्या लेखावरून माझा हेतू राजद्रोहकारक आहे असे म्हणाल तर ते बरोबर होणार नाही. मूळ लेख मराठीतून मराठी वाचकांकरिता लिहिले. येथे आपणापुढे भाषांतरे आहेत. आपणहि फक्त इंग्रजी जाणणारे म्हणजे मराठी न समजणारे आहा. मूळ लेखातील ध्वनी अर्थात् मराठी वाचकानाच कळतील. असो. लेखाखेरीज हेतूचा इतर पुरावा न घेता राजद्रोहाचा गुन्हा शाबीत धरणे हे विलायतेत सन १७९२ सालापूर्वी होत असे. पण फॉक्सच्या लायबेल अॅक्टाने ते सर्व आता बदलले आहे. दिसण्यात इकडील राजद्रोहाचा कायदा व विलायतेतील कायदा एकाच स्वरूपाचे आहेत. पण राजद्रोहाचे खटल्यात विलायतेतील ज्युरी इकडच्यापेक्षा अधिक व्यापक दृष्टीने विचार करते. तसेच इकडेहि व्हावयास पाहिजे.

“केवळ कायद्याच्या शब्दाप्रमाणे या लेखातून गुन्हा शाबीत होतो असे न्यायाधीशाना वाटत असले तरी ज्युरीला जर तसे न वाटेल तर ज्युरीच्याच म्हणण्याचा अंमल होईल. कारण अमुक शब्दांनी राजद्रोह घडण्यासारखा आहे की नाही असा प्रश्न नसून राजद्रोह प्रत्यक्ष घडला काय असाच प्रत्यक्ष प्रश्न असतो. माझ्या लेखानी लोकक्षोभ घडला असा पुरावाच पुढे आलेला नाही. अर्थात् लोकक्षोभकारक राजद्रोह करण्याचा 'प्रयत्न' मी केला एवढाच दोषारोप उरणार. पण प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्यात हेतू व पूर्वसंकेत हे आलेच. मी लोकक्षोभाचा प्रयत्न केला आणि तो फक्त इतर कारणानी फसला, एरवी लोकक्षोभ हटकून झाला असता, असे दाखवावयास पाहिजे होते. पण येथे ज्युरीपुढे फक्त दोन लेख पुरावा म्हणून टाकले आहेत. याशिवाय काही नाही. माझे लेख हा केवळ त्या लेखांच्या प्रसिद्धीचा पुरावा होय. राजद्रोहाच्या 'प्रयत्नाचा' नव्हे. लेख छापताना अमुक एक दुष्ट हेतू होता असे दाखविले पाहिजे. नुसत्या भाषेने राजद्रोह होत नाही. लेख हा फक्त एक आणा किंमतीचा पुरावा ठरेल. पंधरा आणे इतर पुरावा हवा. एखाद्या मनुष्याजवळ दोन तोळे अफू सांपडली तर तो बेकायदा अफू बाळगल्याचा गुन्हा होईल. पण त्या अफूने खून किंवा आत्महत्या करण्याचा गुन्हा शाबीत होणार नाही. कारण

नुसती अफू बाळगल्याने वाटेल त्या गुन्हाचा हेतू कसा सिद्ध होणार ! या कामी पुराव्याचा बोजा सरकारवरच आहे. म्हणून “तुमचा गुन्हा करण्याचा हेतू नव्हता हे तुम्हीच शाबूत करा” असे मला म्हणणे चुकीचे होईल.

“परिस्थिती पाहिली असता असे दिसले की हे लेख म्हणजे वादातील एका बाजूचा कोटीक्रम किंवा उत्तर प्रत्युत्तर अशा स्वरूपाचे आहेत. त्यात मी योग्य मर्यादा सोडल्या आहेत काय एवढेच ज्युरीने पहावे. तत्त्ववेत्ता लॉक याने आपल्या ग्रंथात एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की “अतिक्रमणाच्या दृष्टीने राजा व यःकश्चित् शिपाईप्यादा सारखाच.” पण या तुलनेने राजापमान किंवा राजद्रोह होत नाही. कारण प्रसंग कोटीक्रमाचा व विवेचनाचा आहे. “लोकात असंतोष आहे तो अमुक कारणामुळे” असे सांगणे हे असंतोषाचे फक्त विवेचन होय. असे म्हणण्यात सरकारचा द्वेष घडत नाही. आहे ते सांगणे हा गुन्हा नव्हे. तसेच जे वॉईट आहे ते सुधारा असे म्हणणे हाहि गुन्हा नव्हे. गोष्ट तीच म्हटली पण निखालस गुन्हेगार्याच्या हेतूने म्हटली हे सरकारानेच सिद्ध केले पाहिजे. सर्व राजकीय सुधारणा या आजवर प्रजेच्या चळवळीमुळेच झालेल्या आहेत. सरकारावर टीका करण्याचा हक्क मान्य केल्यावर खरी टीका कोठे संपते हे ठरविणे कठीण आहे. पण ही मर्यादा ठरविणे असल्यास हा ज्युरीचाच अधिकार आहे.

“कलम ‘१२४ अ’ मध्ये ‘सरकार’ या शब्दात ‘संकीर्ण राजसत्ता’ हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. एकादा विशिष्ट अधिकारी किंवा अधिकार्यांचा वर्ग किंवा संघ विवक्षित नाही. कायद्याने स्थापिलेले सरकार म्हणजे काही विशिष्ट अधिकारी नव्हत. मी राज्यकारभारात अमुक एक दोष म्हणून दाखविले तर तुम्ही आपल्या समजुतीप्रमाणे ह्यापाल की “नाही हे काही खरे दोष नव्हेत.” पण अशा मुद्यावर मोक्ष व तुमचे मत जुळले नाही म्हणून मी गुन्हेगार कसा ठरणार ? मतभेदाशिवाय सुधारणाच नाही. आणि मतभेद झटला म्हणजे दोहोतले कोणते तरी एक मत चूक असणारच. मोलें यानी ‘कॉप्रोमाइज’ नामक आपल्या पुस्तकात असे हाटले आहे “एकाद्या इंग्रजाने राजसंस्था हे एक सोंग आहे असे झटले, व अशा सोंगामुळे देशाला हीनता येते सामाजिक ध्येये उच्च राहत नाहीत लोकातील स्वाभिमान नष्ट होतो असे प्रतिपादिले तर तो काही राजद्रोह नव्हे. कारण कोणी हे मत प्रतिपादिले म्हणजे काही त्याने लगेच राजमुकुट हातात घेतला आणि तो रद्द असे म्हणून अजबखान्यात नेऊन ठेविला असे होत नाही.” बोलणे आणि कृति यातील अंतर फार महत्त्वाचे आहे. माझ्या मनात लक्षाधीश व्हावयाचे आहे असे मी तोंडाने बोललो म्हणजे मी चोरी करण्याच्या प्रयत्नास लागलो असे का समजावयाचे ? कारण मी आज गरीब असलो तरी पुढे कदाचित् इतर मार्गानी पैसे मिळवूहि शकेन. तसेच मी नोकरशाही काढून टाकावी असे झटले म्हणून मी बंडखोर झालो आणि राजद्रोहाला सरसावलो असे का समजावयाचे ? दुसरे एक उदाहरण घ्या. गोरक्षणाच्या चर्चेत काही विधाने अशी असू शकतील की

आज ती विशिष्ट परिस्थितीमुळे मुसलमानांना आवडणार नाहीत तर उद्या परिस्थिति बदलल्याने ती हिंदूंना आवडणार नाहीत. ज्याला उद्देशून कोणी काही लिहिले बोलले त्या समाजाची त्या वेळची स्थिति लक्षात घेतली पाहिजे. लेख हा नित्य पण त्याचे अर्थध्वनि व परिणाम हे अनित्य म्हणजे बदलणारे होत. महाराष्ट्राच्या मनःस्थितीचा असा कोणता पुरावा पुढे मांडला आहे की त्यावरून माझे लेख गुन्ह्याचे ठरतील ? आपण ज्यूरीचे लोक. आपणाला व्यवहार उत्कृष्ट कळतो. आपणाला समाजाची माहिती आहे त्यावरून माझा हा राजद्रोहाचा प्रयत्न ठरतो काय ? माझा असा दुष्ट हेतु तरी काय शाबीत केला गेला आहे ? मी कोणी 'टिळक' आहे ही गोष्ट मनात ठेऊ नका. एकाद्या सामान्य माणसाचा न्याय आपण करित आहो असे समजा. राजकारणात तुमचा व टिळकांचा मतभेद असेल. माझी राजकीय मते तुम्हास मान्य नसतील, पण देशाच्या हिताकरिता ती बोलून दाखविण्याचा अधिकार मला आहे की नाही ? तो माझा अधिकार तुम्ही मानाल तर तुमचा माझा मतभेद असताहि मला निर्दोषी ठरविणेच तुम्हाला प्राप्त आहे. सरकार झाले म्हणून ते नेहमी न्यायाने व कार्यदेशीरपणाने वागते असे नाही. मग तसे म्हणण्याची चोरी का ? माझ्या स्थितीत तुम्ही असता तर तुम्ही असेच लिहिले बोलले असतेत. नुसते पिनलकोडाचे कलम घेतले तर त्याने मुद्रणस्वातंत्र्याचा बचाव होणे नाही. कोणताहि लेख दोषी ठरविता येईल. पण स्वतंत्र देशात मुद्रणस्वातंत्र्याचे रक्षण करणे हा अधिकार ज्यूरीकडेच आहे. ”

दुसरे दिवशी फिरून टिळकानी आपल्या भाषणास सुरवात केली. ते म्हणाले:—
“ फौजदारी काम चालविण्याच्या कायद्याप्रमाणे मी आधी भाषण करावे व सरकारी बॅरिस्टरानी परत उत्तर द्यावे असे आहे. यामुळे मला थोडी अडचण झाली आहे. पण असो. मी सर्वच तक्रार सांगून टाकतो ह्याणजे सरकारी वकीलाच्या मनात असेल नसेल त्यालाहि उत्तर मिळेल.

“ राजद्रोहाचा 'प्रयत्न' करणे याविषयी मी काल बोलत होतो. पंजाब लॉ रिपोर्ट्स नं. ३० मध्ये एक असा खटला दिलेला आहे. एक मनुष्य रागावून हातात कुन्हाड घेऊन दुसऱ्याच्या मागे धावत जात होता हे शाबीत झाले. पण दोषामध्ये थोडे अंतर होते येवढ्यावरून न्यायाधीशाने निकाल दिला की खुनाचा प्रयत्न शाबीत होत नाही. कारण न जाणो त्या चार पावलांच्या अंतरात त्याचे मन कदाचित् फिरलेहि असते. पिनलकोड कलम ५११ या खाली कदाचित् 'प्रारंभीच्या कृत्या'ला 'प्रयत्न' म्हणता येईल. पण कलम १२४ अ चा प्रश्न असता त्यातील प्रयत्न या शब्दाचा अर्थ इतका संकुचित करून चालणार नाही. एखाद्या माणसाने धर्मबुद्धीने म्हणजे धर्मादाय करण्याकरिता लोकांचे पैसे त्यांना न विचारता उचलून घेतले तर तो एक प्रकारचा गुन्हा होईल. पण हेतूच्या दृष्टीने चोरीचा गुन्हा होणार नाही. हे उदाहरण स्टोफन्स याने 'फौजदारी कायद्याचा इतिहास' या पुस्तकातच दिले आहे. खालच्या दर्जाचा राजद्रोहाचा प्रयत्न मजकडून घडला

असल्यास कलम ५११ प्रमाणे खटला भरावयाला पाहिजे होता. १२४ खाली नव्हे. भात्यावरील खटल्यात हेतु व उद्देश यातील फरक न्यायमूर्तींनी स्पष्ट करून सांगितला आहे. आणि नवीन कायदा होईपर्यंत तोच अर्थ राहणार. मी तो अर्थ मनचा लावलेला नाही तर बरिष्ठ न्यायकोर्टाचाच आहे. इंग्लंडमध्ये पूर्वी राज-द्रोहाचा कायदा फार व्यापक होता. पण क्रमाक्रमाने तो संकुचित झाला. म्हणजे आरोपीना अनुकूल असा झाला. या कामी जनतेने ज्युरीच्या द्वारे झगडून आपला हक्क प्रस्थापित केला. “अर्थ ठरविण्याचे धनी ज्युरी आणि उद्देश व हेतु ठरविण्याचे धनी आम्ही आहोत” असे जुने ब्रिटिश न्यायाधीश म्हणत. पण ज्युरी म्हणे— “ते काही नाही. आरोपीचा हेतु काय होता हेहि आम्हीच ठरविणार.” हा तंट्या १७९२ च्या कायद्याने मिटला. आजची हिंदुस्थानातील स्थिति १७९२ मधील विलायतेतील स्थितीसारखीच आहे. विलायतेतील तंट्या जसा लोकसत्तेचा होता तसाच तो आज इकडेहि आहे. लॉर्ड अर्स्किनसारख्या कायदेपंडितानी तेव्हा लोकांचीच बाजू घेतली होती. डीन ऑफ सेंट असेफ यांच्यावरील खटल्याची हकीगत या दृष्टीने वाचण्यासारखी आहे. त्यातून हेच निष्पन्न झाले की “अमुक एक लेख आरोपीने लिहिले की नाही किंवा अमुक एक भाषण आरोपीने केले की नाही एवढ्यापुरताच निकाल द्या” असे ज्युरीला सांगणे यात वास्तविक ज्युरीला काहीच अधिकार दिला नाही असेच होते. म्हणून त्या लेखाने किंवा भाषणाने राजद्रोह करण्याचा हेतु होता की नाही हेहि ठरविण्याचा अधिकार ज्युरीला असला पाहिजे. तो अधिकार विलायतेतील ज्युरीने अखेर मिळविलाहि. पार्लमेंटमध्ये लोकांचे प्रतिनिधि असावे तितके नाहीत हे भांडण जसे विलायतेतील लोक तेव्हा भांडत होते त्याचप्रमाणे राज्यकारभारात लोकाना सत्ता नाही हे भांडण आम्ही हिंदी प्रजा-जन भांडत आहोत. म्हणून जनतेचे प्रतिनिधित्व ज्या ज्युरीकडे येते तिने आमचे रक्षण केले पाहिजे. या दृष्टीने माझा खटला मॅजिस्ट्रेटपुढे न चालता ज्युरीपुढे चालत आहे हे मी सुदैवच समजतो.”

(यानंतर पाचपंचवीस उतारे दाखवून विलायतेतील त्या वेळच्या या भांडणाचे व ज्युरीने झगडून मिळविलेल्या अधिकाराचे वर्णन टिळकानी केले.)

उपहारानंतर टिळकानी पुन्हा बोलण्यास सुरवात केली. ते म्हणाले:—

“ज्युरीतील सद्गृहस्थहो जे माझे लेख तुम्हापुढे आहेत ते लिहिण्यात माझा कोणता हेतु होता हे उघड आहे. भाषांतरात मोठमोठ्या चुका आहेत तरी देखील माझा हेतु अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रांना उत्तर देण्याचा होता हे त्या भाषांतरावरूनहि स्पष्ट होत आहे. तुम्ही म्हणाल या तक्रारी तुम्ही अधिकाऱ्यांकडे जाऊन समक्ष का सांगितल्या नाहीत ? पण माझ्यासारख्या संपादकाचे काम फक्त लेख लिहिण्याचे आहे. संपादक हा एक प्रकारे स्वतंत्र मनुष्य आहे. लोकावर जुलूम होऊन बाँब उडू लागले खून होऊ लागले सशस्त्र प्रतिकार होऊ लागला खुदीराम बोसच्या खटल्यासारखे खटले होऊ लागले अशा वेळी माझ्या सारख्याने मी लेखात केला

असाच उपदेश सरकारास करणे योग्य आहे. तो उपदेश कडू लागेल. त्याकरिता कोणी आभारी होणार नाही. पण संपादकाला आपले कर्तव्य केलेच पाहिजे. वर्तमानपत्रे काढतात ती केवळ पैसे मिळविण्याकरताच नव्हे तर सरकारास सदुपदेश करण्याकरताच. आज गोष्ट घडली उद्या आम्हाला त्यावर लिहावेच लागते. या घाईत राग येण्यासारख्या प्रतिपक्षाच्या टिकेची भर पडते तेव्हा उत्तरहि जोराचेच येते. आपण माझ्या जागी आहा अशी क्षणभर कल्पना करा म्हणजे माझ्या हेतूची खरी कल्पना आपणाला होईल. बाँब उडू लागले असे पाहून पायोनियर सारखी पत्रे हणू लागली “ हा अत्याचाराचा सांप्रदाय सुरू झाला. ” त्याला मी उत्तर दिले की “ परिणामापुरते तुम्ही बोलता. पण कारणाची मीमांसाहि करा. लोक बाँब उडवू लागले खरे पण त्याचे कारण शोघाल की नाही ? ” पायोनियर व केसरी दोघानी आपापली मते सांगितली इतकाच त्याचा अर्थ. अत्याचार होतात याचे सर्वानाच वाईट वाटते. असे असताहि दोन संपादक दोन तऱ्हेचे लिहितात. मी झाले तरी माझ्या मनचे लिहित नाही. लोकाना काय वाटते ते लिहितो. लोकांचे खरे मत प्रगट करावयाचे नाही तर मग वर्तमानपत्रे कशाला ? अँग्लो इंडियन पत्रांना जितकी स्वतंत्रता मिळते तितकी आम्हालाहि का मिळू नये ? असंतोषाच्या कारणप्रमाणेच तो थांबविण्याचे उपायहि मी सांगितले आहेत. कोणी ते बरोबर म्हणतो कोणी ते चूक म्हणतो असा वाद सुरूच आहे. आज एकाने लिहिले. उद्या त्याला दुसऱ्याने उत्तर दिले. परवा चवथ्याने त्याला प्रत्युत्तर दिले. कोणी बातमीदार म्हणून लिहिले. कोणी संपादकाला पत्र म्हणून पाठविले. असा हा वाद प्रवाद सुरूच असतो. अशा वादाची वेळ आली असता कोण खरा संपादक वादाला भिऊन बगल देईल ? देशात वाद चालला ‘ बाँब का उडतात ’ म्हणून. अशा वेळी पुराणवस्तुवर्णन किंवा आधुनिक शोध अशावर मी लेख लिहू की काय ? कोणीहि जबाबदार संपादक प्रचलित विषयावरच लिहिणार. वाद चालू होता ही गोष्ट सरकाराने लपवून ठेवली आहे. आणि असल्या गोष्टी वाटेल तर मी शाबीत कराव्या असा बोजा सरकार मजवर टाकू पहाते हा अन्याय होय ! दोराला साप म्हणणे हा मराठी भाषेतील अगदी सामान्य दृष्टांत. पण साप हा शब्द मी सरकारला उद्देशून घातला असे सरकारी वकिलांनी तुम्हाला भासविले आहे ! राजा याचे भाषांतर king खरे पण ते छापताना K जाडा टाईप घालून तो शब्द राजेबादशहा यांचा दर्शक असल्याचे त्यांनी ध्वनित केले आहे. ‘ राष्ट्रवध ’ याचा अर्थ अगदी सरळ आहे. पण येथेहि वधाचे भाषांतर Assassination असे केले. जणू काय राष्ट्र हा कोणी देहधारी पुरुष आहे ! असले प्रकार पाहिले म्हणजे परवा मुंबईच्या प्रदर्शनात हसू येण्याकरिता जागजागी ठेवलेल्या—चेहरा विद्रूप करून दाखविणाऱ्या आरशाची आठवण होते. सरकारी भाषांतरकाराचे भाषांतर असेच हास्यास्पद झाले आहे. अशा विकृत भाषांतरावर कोण कुणाला शिक्षा देईल ? मी आपल्याकडून भाषांतरातील चुका शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. पण मला या ठिकाणी बिनपगारी

शाळाभास्तर म्हणून खचित बोलाविले नाही. लेख लिहिले १९०८ साली आणि त्याचे भाषांतर केले पन्नास वर्षांपूर्वीचा शब्दकोश घेऊन ! बरे अशा भाषांतरापैकी तरी कोणत्या नक्की शब्दाचा तुम्ही आधार घेता म्हणून सरकारी वकीलाला मी विचारले तर म्हणतात “सगळ्याच्या सगळ्या लेखांचा.” जणू काय त्यातला प्रत्येक शब्द राजद्रोही आहे ! तुम्ही म्हणाल की भाषांतरे चुकतील कशी ? तर त्याचे कारण इतकेच की मराठी भाषा वाढत आहे व जुने शब्दकोश तसेच्या तसेच राहिले आहेत. ‘मॉनकी’ या शब्दाला प्रतिशब्द सापडतो कारण राजसत्तेची कल्पना जुनी आहे. पण ‘डिमॉक्रसी’ याला प्रतिशब्द सांपडत नाही कारण ती नवी कल्पना आहे. मी मराठीत राजकारण अर्थशास्त्र वगैरे विषयावर लिहिणार. पण कल्पना इंग्रजीतून डोक्यात येतात. आणि त्या व्यक्त करण्याला समर्पक मराठी शब्द अजून बनले नाहीत. इंग्रजीची मराठी ही मराठी नसून आंग्लसंस्कृत भाषा आहे. भाषांतरकार तरी काय करणार ? त्याचा हेतू वाईट नाही. तो विचारा शब्दशरण आहे. पण त्याकरिता मला शिक्षा का ? माझा म्हणण्याचा हेतू इतकाच की भाषांतरे वाचून आपला जो ग्रह होईल तो काही मूळ लेख वाचून मराठी वाचकांचा होणार नाही. केसरीच्या वाचकांपैकी काही साक्षीदार येथे आणले असते तर मी म्हणतो हे कळले असते.”

खटल्याच्या पाचव्या दिवशी तारीख १७ जुलै रोजी टिळकांनी आपले भाषण पुढे चालू केले. ते म्हणाले:—

काल मी मराठी वाचकाविषयी बोललो त्यातला मुद्दा हा की लेखांच्या परिणामावरून लेखकाच्या हेतूचे अनुमान करावे म्हणून तुम्हाला सांगण्यात येणार. पण इंग्रजी भाषांतर वाचून तुम्ही कदाचित त्याचे परिणाम बंगाली लोकांवर काय होतील याहि दृष्टीने पाहणार. पण बंगाल्यात कोणी केसरी वाचीत नाही ही महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे.

दुसरे असे की वाद आहे तो काळ्या गोऱ्या लोकामधील नाही तर एक सरकारपक्ष व दुसरा लोकपक्ष यांच्या दरम्यानचा आहे. लोकपक्ष म्हणजे काँग्रेसपक्ष. “दुहेरी इशारा” दिला तो याच दोन पक्षांना. स्वतः सरकार वादात पडत नाही पण त्याची बाजू म्हणून अँग्लोइंडियन पत्रकार मांडतात. त्यांना उत्तर देण्याच्या द्वाराने मी सरकारास इशारा दिला आहे. अर्थात् माझा हेतु मी सांगतो हाच आहे. तरी तुम्हाला वाटेल तर लिहिण्याच्या भरात एखादा वेडा वाकडा शब्द गेला तर तो तुम्ही लक्षात घेणार नाही. परवा सरकारी भाषांतरकाराना आपल्या समक्ष मी एक समर्पक प्रतिशब्द विचारला तेव्हा ते म्हणाले उद्या सांगेन. हे आपण पाहिलेच आहे. आम्हा वर्तमानपत्रकारानाहि तीच अडचण असते. पण आम्हाला थांबता येत नाही. असो. तारीख १२ मेच्या केसरीतील स्फुटसूचनात या वादाचा मुद्दा दिला आहे. आणि या वादाच्या अर्थानेच कोणतेहि शब्द घेतले पाहिजेत. संपादकामधील तो एक रस्तीखेचीचा खेळ आहे. या खेळातील माझ्या बाजूचे

दोरीचे टोक सरकारी वकिलाने आपणापुढे मांडले आहे. दुसरे टोक मात्र मांडलेले नाही. पण गणितशास्त्रात असा नियम आहे की दोरीवर जोर पडतो तो केव्हाहि दोन्ही टोकाना ताण बसेल तेव्हाच, म्हणून माझ्या शब्दांचा परिणाम अजमावण्याकरिता या वादरूपी दोरीच्या दोन्ही टोकांचे शब्द लक्षात घेतले पाहिजेत. असले वाद म्हणजे लोकसत्ताविषयक वाद विलायतेतहि चालतात. अशा वादातील मत सरकारला पटले नाही किंवा चुकीचे वाटले म्हणून ते व्यक्त करणाराला कोणीहि तुरुंगात पाठवीत नाही. मुश्फरपूर येथील अत्याचार तारीख २९-३० एप्रिलला झाले. त्यावर पाच मेच्या अंकात मी लगेच सुचले ते सामान्य विचार लिहिले. नंतर निरनिराळी वर्तमानपत्रे वाचनात आली. त्यानंतर विलायती वर्तमानपत्रेहि हाती आली. अशा रीतीने विचाराने विचार सुचत गेला. मुद्याने मुद्दा सुचला व वाद वाढत चालला. त्यात दोन बाजू स्पष्ट झाल्या. आमच्या बाजूला एकट्या केसरीनेच अशी मते प्रकट केली असे नव्हे. तर सरकारी भाषांतरकाराने सांगितल्याप्रमाणे मराठी भाषेतील बहुतेक वर्तमानपत्रकारानी म्हणजे सर्व राजकीय पक्षांच्या पत्रानी एकच विचारसरणी अनुसरली आहे. मग माझाच तेवढा हेतू वाईट असे आपण कसे मानाल ? हे दाखविण्याकरिताच मी अनेक पत्रांचे उतारे पुराव्यात दाखल केले आहेत. पायोनियर काय लिहितो ते पहा. कायदेकौन्सिलचे सभासद व बंगालचे अत्याचारी यांचा संबंध तो जोडतो. कारण मी दिले असेच इषारे कौन्सिलातील सभासदानी सरकारला दिले आहेत. जणू काय आम्हा सर्वांना असले अत्याचार होणार हे माहीतच होते ! पायोनियर हा राषबिहारी घोष गोखले सुरेंद्रनाथ बानर्जी यानाहि दोष देण्यास सोडीत नाही. मग स्टेटस्मन सारख्यानी जहाल गणले जाणाऱ्या आम्हावर ताशेरा झाडावा यात काय आश्चर्य ? टाइम्स ऑफ इंडियाचे लिहिणेहि तसेच. अँडव्होकेट ऑफ इंडिया म्हणतो “ सरकारने अत्यंत कडक असे दंडपशाहीचे उपाय योजले पाहिजेत. या व अशा लेखाना केसरीतील अग्रलेखाने उत्तर दिले आहे. आक्षेपकानी वाटेल तसे कडक लिहावे आणि उत्तर देणाऱ्याने मात्र शब्द अजमावावयाला हातात ताजवा घेऊन बसावे काय ? एकेक टीकाकार घेऊन लेखक त्याला उत्तर देत चालला आहे हे सरळ लेख वाचीत जाणाराला कळूनच येईल. मी जी निरनिराळी हिंदी वर्तमानपत्रे दाखल केली आहेत त्यानी अशीच उत्तरे दिली आहेत. पण आम्ही हिंदी लोकचसे काय पण नेव्हिनसन सर वुलियम वेडबर्न वगैरे गोरे लोक तरी काय म्हणतात ! व हे दाखविण्यापुरतीच मी विलायतेतील काही पत्रे दाखल केली आहेत. लॉर्ड मोल्ले देखील सर्व सामान्य चर्चा करिताना हेच म्हणतात. देशात शांतता राखली पाहिजे पण त्याबरोबर राजकीय प्रगतीहि केली पाहिजे. तिकडे जसा कर्शन मोल्ले यांच्यातील वाद व उत्तर प्रत्युत्तरे तशीच इकडे अँग्लो इंडियन पत्रे व देशी पत्रे यांच्यात सुरू होती. मी या दोन लेखात जे लिहिले त्यातील प्रत्येक वाक्यागणीक कॉंग्रेस किंवा इतर लोकपक्षीय पत्रे किंवा हिंदी मुत्सद्दी यांचे उद्गार मी काढून

दाखवीन. मी लिहिले हेच मोहि जवळजवळ अष्टावीस वर्षे लिहीत आलो आहे. मी तरी नवीन काय लिहिणार ? ”

खटल्याच्या सहाय्या दिवशी फिरून टिळकानी भाषणास सुरवात केली. ते ह्मणाले:—वादातील एका पक्षाला दडपशाहीचे कायदे लष्करी कायद्याचा अम्मल अशा अत्याचाराशिवाय दुसरे तिसरे काही सुचत नाही. कोठे काही चळवळीच्या स्वरूपाचे किंचित् दिसले की यानी आपला ठराविक सल्ला दिलाच. उलट आम्ही ह्मणतो की गुन्हेगाराना शिक्षा द्या शांतता प्रस्थापित करा अत्याचार मोडून काढा पण राजकीय हक्क लोकाना दिल्याशिवाय अत्याचारी लोक कधीहि गप्प बसणार नाहीत. त्याला आम्ही तरी काय करावे ? रशियन अत्याचारासंबंधी लिहिताना खुद्द पायोनियरच म्हणतो की “ शारशाहीच्या जुलुमी धोरणाचेच ते प्रत्यक्ष फळ होय.” पण असे म्हणणाऱ्या पायोनियरचा हेतु रशियात आणखी अत्याचार व्हावे असा असल्याचे कोण म्हणेल ? मग हिंदुस्थानातील अस्वस्थता सरकारी जुलुमामुळेच उत्पन्न झाली असे कोणी म्हटले तर त्याला तेवढी का हरकत ? ‘ कांडले तर मांजरहि अंगावर येते. मग बंगाली लोक बिथरले तर काय नवल ? ’ असे म्हटले तर कोठे बिघडले ? गरीब लोकहि जुलुमामुळे दंडेलीला उठतात असे म्हणणे हे मनुष्यस्वभावाविषयीचे एक सामान्य विधान होय. ती चिथावणी नव्हे. मेकॉलेने बंगाली लोकाना मेषपात्र म्हटले तोच आधार घेऊन डॉ. रायबिहारी घोष यानीहि कौन्सिलात म्हटले की असले मेषपात्र लोकसुद्धा जेव्हा खवळले तेव्हा खरोखरीच काही तरी बिघडले असले पाहिजे. सरकाराविषयी सन्मानबुद्धि किंवा प्रेमादर बाळगणे याला अर्थातच काही मर्यादा असणार ! मनुष्य हा स्वभावाने गरीब झाला तरी त्यालाहि काही स्वाभिमान असतोच. इतकेच दर्शविण्याचा माझ्या लेखाचा हेतु आहे. तसेच ‘ इंग्रज इकडे राज्य करावयाला आले ते काही केवळ परोपकारकरिता नव्हे ’ या म्हणण्यात तरी चूक काय ? पंजाबचे कमिशनर मि. थॉर्बर्न यानीहि हेच म्हटले आहे. तोहि असेच लिहितो की “ इंग्रज सरकारची दृष्टी मुळात स्वार्थी आहे व असणार.” सर्व शहाणपणाचा मक्ता आपणाला आहे असे समजून सर्व अधिकाराचा मक्ताहि आपल्या हाती घेणे याला मी अधिकारविभागणी कमिशनपुढे साक्ष देताना दोष दिला आहे. तसाच या लेखातहि. मग त्या साक्षीने जर लोक बिथरत नाहीत तर या लेखानेच बिथरतात असे का म्हणावे ? दादाभाईंनी पाचशे पानाच्या ग्रंथात हेच विचार लिहिले आहेत. मेजर इव्हॅन्स वेल् तेच म्हणतो. मग हे सर्व लेख सरकार जप्त करणार काय ? निदान असे बोलणारे तरी कोणी हवेना ! पार्लमेंटची देखरेख नावाची असली तरी ती आहे म्हणून बरे. नाही तर ही नोकरशाहि अधिकच प्रचळ होती ! या सर्वानाच इशारा देण्याकरता मी लेखात विचारले की या अत्याचारापासून तुम्ही काही बोध घेणार की नाही ? गुन्हेगार गुन्ह्याला प्रवृत्त झाल्याखेरीज राहणार नाही असे कोणी लिहिले किंवा म्हटले तर स्वतः त्याने अत्याचार प्रवृत्त केला असेच समजावयाचे

की काय ! असे इशारे गोखले राषविहारी सर फेरोजशहा मेथा वगैरे अनेकानी दिले आहेत. त्यांचा संशय सरकारला येत नाही मग माझाच का यावा ? आम्ही लिहितो बोलतो हे विषादकारक असेल. ते कानाला झोंबेल, मनाला कडू लागेल. म्हणून ते काही राजद्रोही या सदराखाली कोणी ओढणार नाही. तळ्याचा बांध फुटण्याची उपमा मी दिली आहे. त्याला मूळ कारण म्हटले म्हणजे पाऊस होय. व हा पाऊस म्हणजेच सरकार ! आणि उपमेतील पूर म्हणजेच लोकक्षोभ होय. पावसाशिवाय जसा पूर नाही तसाच सरकारी जुलमाशिवाय लोकक्षोभ नाही. पाऊस म्हणेल “ मी हवा तितका पडेन. ती माझ्या इच्छेची गोष्ट आहे. पण पुराने मात्र येता कामा नये ” तर ते कसे चालेल ? सरकाराने वाईटाबरोबर चांगलेही केले आहे यात वाद नाही. पण आता पुढे पाऊल टाका असे म्हटले की वादाला सुरवात होते. जनता ही स्वरूपतः मवाळ नाही व जहालहि नाही. पण सरकारी जुलूम झाला म्हणजे तिला क्षोभाचा पूर येतो. आपण पृथ्वीबरोबर तिच्या कण्या-भोवती फिरतो. पण आपणाला वाटते की आपण स्थिर आहो. भोवतालचे जगच फिरते ! अशाच रीतीने सरकार स्वतः चुका करिते आणि त्या दुसऱ्यावर लादण्याचा प्रयत्न करिते. सरकार बेजबाबदार ही गोष्ट मी आणि आताच हाटली की काय ? पन्नास वर्षे लोक तेच ह्मणत आले आहेत. तीस वर्षांपूर्वी शिक्षण नव्हते म्हणून लोकाना ते खपत होते. आता ते खपत नाही. ह्मणून ते रागावून बोलू लागले. पण मूळ सरकार आहे तसेच राहिले आहे. चळवळ याचा अर्थ ‘बेजबाबदारीचा दोष खुंटी ठोकून पक्का करणे.’ याच युक्तिवादाचे विवेचन केसरीत केले आहे. अनेक कारणे पद्धतशीर मांडून दाखविली आहेत. त्यात अपशब्द नाहीत. कोणाला शिवी नाही. उद्देश सरकाराला अनुलक्षून बोलण्याचा आहे. लोकाना अनुलक्षून नाही. सरकारला आपल्या हातून आपली सत्ता संक्रमित करण्याची नसेल तर नसो. पण तसे न केले तर काय होते याचा इशारा लेखात दिला आहे. एक अधिकारी मेला ह्मणून दुसरा त्याचे जागी येण्याचे थांबत नाही. अर्थात् खून करण्यापासून फायदा नाही हेहि सांगितलेच आहे. अशा तुमच्या कृत्यानी सरकार बघेल असे समजणे चूक आहे असेच मी लोकाना सांगितले आहे. पण लिहिणाराच्या मनात नसता व लिहिणारा ते करू नको म्हणत असता काय घडते हे दर्शविले आहे. अत्याचाराच्या वृक्षाला मी विषवृक्षच ह्मटले आहे हे लक्षात घ्या. उपमेचा हेतु हाच की विषाने जसे कोणाचेच कल्याण नाही, म्हणजे मरणाराचे तर नाहीच पण विष घालणाराचेहि नाही, तीच गोष्ट अत्याचाराची आहे. अत्याचार हे कोणा एकादोघांचे दुर्दैव नव्हे तर सर्व देशाचे आहे असेच म्हटले आहे. अत्याचारात दुष्टपणा क्रूरपणा आहे म्हणून ते आम्हाला नकोत. पण त्याविषयी खेद प्रगट करणे याहून आमच्या हाती काय आहे ?

तुम्ही ज्युरीतील लोक वर्तमानपत्रे वाचीत असाल म्हणून असल्या गोष्टी मीच आज प्रथम बोलतो असे तुम्हाला वाटेल. पण निदान सरकाराला तरी त्या नव्या नसाव्या. कारण त्यांच्या कानावर देशी वर्तमानपत्रांची भाषांतरे रोज जातात. सर-

कारच्या तफेहि बोलणारा एखादा वर्तमानपत्रकार असेल. नाही असे नाही. पण बहुतेक लोकपक्षाचीच असतात. तुम्ही म्हणाल “अँग्लो इंडियन पत्रे तुम्हाला शिब्या देतात तर त्यावर फियादच का करित नाही?” पण १५३ अ कलमाखाली फियाद करावयाची तर आधी सरकारी मंजुरी लागते. ओग्रेडीसाहेबानी पार्लमेंटात सरकारला विचारलेहि ओहे की “तुम्हीच पायोनियरवर फियाद का करित नाही?” पण तुमची अशी निंदा झाली असती म्हणजे कळले असते. कॅप्टन हिअरसेची निंदा पायोनियरने केली तेव्हा तो कोर्टात गेला नाही. तो संपादकाच्या ऑफिसमध्ये गेला व हातातील चावकाने त्याने संपादकाला झोडपून काढले. पण मी काय करणार? माझ्या हातात लेखणी होती. मी लेखणीने लिहिले. खरे झटले तर या देशात अँग्लो इंडियन पत्रापेक्षा देशी वर्तमानपत्रांनाच अधिक स्वातंत्र्य पाहिजे. आपल्या मिळकतीचे रक्षण करिताना कायदा आपल्या हाती काही मर्यादेपर्यंत घेण्याचा अधिकार पीनल कोडाने दिला आहे. मग आम्हा राजकारणी लोकांची अब्रू हीच आमची मिळकत नव्हे काय? ही रक्षण करिताना कायदा तर राहोच पण हातची लेखणीहि हाती धरू नये? राजकीय चळवळ्या लोकांना झाडूच्या हाती फटके देऊन मारवावे असे अँग्लो इंडियन पत्रानी म्हटले आहे. त्या मानाने पाहता त्याला उत्तर म्हणून लिहिलेले माझे लेख एवढेसे तरी कडक आहेत काय? आणि इतकेहि स्वातंत्र्य ठेवावयाचे नसेल तर देशी वर्तमानपत्रे अजीबात बंदच का कराना? अँग्लो इंडियन पत्रांपलीकडे जाऊन नोकरशाहीला उद्देशून काही लिहिले असले तरी तो सरकारी नोकरांचाच वर्ग. सरकार नव्हे. या वर्गाच्या हातून सत्ता आपल्या हाती यावी हीच तर स्वराज्याची मागणी. इंडियन लॉ रिपोर्ट ३४ कलकत्ता यामध्ये ही मागणी कायदेशीर ठरवली गेली आहे. चालू राज्यंत्रात दोष आहेत हेच तर स्वराज्य मागण्याचे मुख्य कारण. आणि ते दोष दाखविण्याने जर फटकन् राजद्रोह घडतो तर स्वराज्य मागावयाचे तरी कसे व कोणत्या भाषेत? तर चार्लस डिल्क सर बुइल्फ्रेड ब्लंट मिल अमेरिकन मुत्सद्दी ब्रायन खुद्द सिव्हिल सर्व्हिसमधील एक वेळचे अधिकारी कॉटन व वेडरबर्न यानी व इतरानी या सरकाराला बेजबाबदार ‘डिस्पॉट’ म्हटले आहे. रशियातला झार देखील अखेर हुकूम लिहिताना कोणाचा तरी सल्ला म्हणून घेतच असे. म्हणून तो काय बेजबाबदार डिस्पॉट नव्हे वाटते?

माझ्या दोन्ही तिन्ही लेखांचा हेतू एकच आहे. दर लेख लिहून झाल्यावर आणखी टीकाकार भेटले म्हणून त्यांना पुढील लेखात आणखी उत्तर दिले. ता० ९ जून व १९ जूनच्या केसरीत हाच विषय मी पुढे चालविला होता. पुढे कौन्सिलात नवीन कायद्याचे बिल आले ते याच विषयाला धरून व त्यावर टीका केली तेहि चालू विषयाचेच अनुसंधान होय. आणि अजून तरी वाद संपला आहे कोठे? दुहेरी इष्टान्याची गरज अजूनहि चालूच आहे. कित्येक सभातून राजकीय चळवळीचा निषेध करणारे ठराव अजून होत आहेत. म्हणून अजून त्यांना उत्तर देणे जरूर आहे. ज्या अंकात ‘बाँवगोळ्याचे रहस्य’ हा लेख लिहिला गेला त्यातच

अत्याचारासंबंधाने विलायतेतले पत्रकार काय म्हणतात याचे मासले दिले आहेत. त्यावरून दोहो देशात दुमत आहे दोहो देशात वाद चालूच आहे असे दिसून येईल. बाँबचे अत्याचार ही एक प्रतिक्रिया आहे. स्वतः ती अनुयोगी क्रिया नव्हे. व्हाइसरॉय साहेब म्हणतात की हिंदुस्थानात एक नवीन प्रकारची भावना उत्पन्न झाली तिला योग्य वळण दिले पाहिजे. ती तुडवून बुडवून टाकू म्हणून भागणार नाही. पण ती तुडवून बुडविण्याच्या प्रयत्नानेच अत्याचार होतात! कित्येकांचे मते 'अत्याचार जर वाईट झणता तर दडपशाहीला मदत करणे हे तुमचे कर्तव्यच ठरते.' पण दडपशाहीत दोन प्रकार असतात. अत्याचार घडू नयेत म्हणून योग्य ते संरक्षक उपाय आगाऊ योजणे आणि गुन्हेगाराला शिक्षा करणे हा एक प्रकार. आणि या पहिल्या प्रकारच्या दडपशाहीला आम्ही प्रतिकूल नाही. त्या बाबतीत आम्ही सरकारच्या बाजूचेच आहो. कारण यापुरते कार्यदेशीर उपाय योजलेच पाहिजेत.

यापलीकडे जाणारा दडपशाहीचा दुसरा एक प्रकार त्याला मात्र आम्ही विरुद्ध आहो. आमचे शिक्षण आमची मते आमच्या राजकारणाची पूर्वपरंपरा आमची देशहितबुद्धि या सर्वच दृष्टींनी आम्ही या दुसऱ्या प्रकारच्या दडपशाहीला विरोध करणार. म्हणून आम्ही दडपशाहीचा निषेध करितो तसाच अत्याचाराचाहि करितो. त्यात विसंगतता नाही. किंबहुना अशी विसंगतता आमच्या माथी मारणाराला उत्तर म्हणूनच हे लेख लिहिले आहेत. १८९३ साली विलायतेत एका मनुष्याच्या घरात डायनामाईट व स्फोटक द्रव्ये सापडली. लगेच पार्लमेंटने एक दडपशाहीचा कायदा केला. त्याचा निषेध करिताना कॉटेम्पोररी रिव्यू नावाच्या मासिक पुस्तकात 'डायनामाईटचे रहस्य' या मथळ्याखाली एक लेख आला होता. पण त्याच्यावर कोणी खटला केला नाही. मग डायनामाईटचे रहस्य व बाँबगोळ्याचे रहस्य यात फरक काय ? रस्त्यात चालताना ठेच लागली म्हणजे आपण थांबून आजूसाजुला पाहून मनाला विचारतो की 'अरे ठेच कशाने लागली'? सरकाराला देखील बाँब-गोळ्याची ही ठेचच लागली झणावयाची. झणून त्यानीहि जरा थांबावे आसपास पहावे आणि मनाला विचारावे की 'अरे बाँबगोळे उडून अत्याचार का झाले'? आणि तंतोतंत हेच मी लेखात लिहिले आहे. बाँब उडविणारा हा मनुष्य दुष्ट खरा पण सरकाराला तो लाल बावटा व्हावा! अत्याचारांचा निषेध करावा आणि सरकारच्या धोरणाचे तर समर्थन करू नये अशा चमत्कारिक स्थितीत आम्ही हिंदुस्थानचे लोक सापडले आहो. निवळ अराजक मनुष्य वेगळा आणि राजकीय हेतूने अत्याचार करणारा मनुष्य वेगळा. बाँबगोळ्यांनी राज्य उलथून पडत नसते. पण त्यामुळे असंतोषाच्या कारणाकडे सरकारचे लक्ष जाते. वाईटातून चांगले इतकेच ध्यावयाचे!

सातव्या दिवशी टिळकानी भाषणास पुन्हा सुरवात केली. ते म्हणाले:—
“आता मी दुसऱ्या लेखाकडे वळतो. ते लेख ता० ९ जून व १६ जून रोजी लिहिले आहेत. ता. ८ जून रोजी स्फोटक द्रव्याचा कायदा व वर्तमानपत्रांचा कायदा

असे दोन कायदे वरिष्ठ कायदेकौन्सिलात बेसुमार घाईने पास करण्यात आले. ता. ९ जूनच्या अंकात तारेतील मजकुरावरून या कायद्यावर थोडीशी टीका मी केली व ता. १६ जूनच्या अंकात ती विस्तृत केली. कारण यापूर्वी मला कौन्सिलातील भाषणे वगैरे समग्र वाचावयास मिळाली. या कायद्याविषद्ध मते देऊन ती मोलण्यापर्यंतची पाळी लोकपक्षीय सभासदानी आणिली नाही. पण त्यांनी नव्या कायद्यातील अनेक दोष दाखवून त्याचा निषेध केला. त्यांना कौन्सिलात बहुमतच नाही. मग ते तरी अधिक काय करणार ? 'स्फोटक द्रव्ये' या शब्दाची व्याख्या फारच विस्तृत आहे. हा कायदा विलायतेत पास झालेल्या १८८३ च्या कायद्याच्या धोरणाने केला आहे. पण विलायतेतील लोकानीहि त्याला हरकत घेतली होती. तसेच पोलिसाना अधिकार किती व्यावयाचे याविषयीहि तक्रार आहेच. वर दाद घेण्याला विलायतेत लोकांचे पार्लमेंट तरी आहे. हिंदुस्थानात तेहि नाही. याहि पुढची तक्रार अशी की असले जबरदस्त कायदे केले तरी त्यांच्या योगाने अत्याचार काही थांबणार नाहीत. राजकीय असंतोष कमी होईल तेव्हाच ते थांबतील. नबाब सयद महंमद सारख्या नेमस्त सभासदानेच हा आक्षेप कौन्सिलात घेतला हा वाद लक्षात ठेवून माझे हे लेख वाचले पाहिजेत. नवीन कायदे करण्यासारखे उपाय हे उपायच नाहीत असे मी म्हटले नाही. ते टिकाऊ नाहीत इतकेच मी म्हटले आहे. लिबरल पक्ष विलायतेत अधिकारारूढ असताहि दडपशाही कायद्यांची ही भुतावळ जमा झाली याबद्दल मी लॉर्ड मोलें याना दोष दिला आहे. त्याच उपमेच्या अनुरोधाने मी लॉर्ड मोलें याना मांत्रिक म्हणजे या भुतावळीचे धनी ह्मटले आहे. 'या मांत्रिकाने ही भुतावळ ताव्यात ठेवावयास पाहिजे होती' असा मी लॉर्ड मोलें याना दोष दिला आहे खरा. जिच्या योगाने राष्ट्राचे तेज व कर्तृत्व वाढते अशा राष्ट्रीयत्वाच्या बुद्धीला लगाम घालणे हीच प्रतिगती किंवा दडपशाही. अँमॉस याने आपल्या राजनीतिशास्त्रावरील ग्रंथात हेच म्हटले आहे. सर जॉन मालकमसोहबाने हिंदुस्थानातील राज्यकारभाराविषयी एक चांगला ग्रंथ लिहिला आहे. त्यातहि असाच अभिप्राय प्रगट केला आहे. एल्फिन्स्टन यांचाहि अभिप्राय तोच आहे. नॉर्टनसारख्या अलीकडच्या साहेबलोकांनीहि अगदी हेच ह्मटले आहे. कार्ल जोबर्ट याने झारशाहीच्या अधःपाताची मीमांसा करिताना शुद्ध अराजक लोक आणि स्वातंत्र्यप्रिय असे राष्ट्रीय बुद्धीचे लोक यातील सूक्ष्म फरक दाखविला आहे. तोच हिंदुस्थानालाहि लागू आहे. पायोनियर देखील बंडखोर लोकाविषयी हेच म्हणतो. लंडन टाइम्सचेहि ह्मणणे तेच. मग हिंदुस्थानातील बंगाली लोक हे अराजक किंवा खुनी नव्हत असे केसरीने म्हटले तर काय चुकले ? इंग्रजी भाषांतरावरून कोणाला असे वाटेल की सरकार आमच्या लोकांचे हातपाय तोडते असे मी ह्मणतो. पण मुळात तसे नाही. तर आमच्या उद्योगधंद्याचे हातपाय तोडले मर्दपणाचे हातपाय तोडले पौरुष आणि तेज यांचे हातपाय तोडले असे लक्षणेने मी ह्मटले आहे.

थॉरबर्न मनरो ओकानेल वगैरे उदार इंग्रज लोकानीहि हेच झटले आहे. मी पदरचे झटले नाही. याचा अर्थ लिहिताना अगदी तीच पुस्तके हातात घेऊन मी लिहिले असा नाही. पुस्तके हातातच ध्यावयास कशाला पाहिजेत ? ती व तसली इतर पुस्तके मी वाचलेली आहेत व वाचीतहि असतो व मनात त्याचे केव्हाहि अनुसंधान राहतेच. असले विचार लिहिल्यामुळे जर मी गुन्हेगार होतो तर इतरहि का होत नाहीत ? आम्ही लोकाना बाँब करावयाला शिकवितो असे ह्मणण्यात येते. का ? तर आम्ही खटल्यातील मुद्देमालाची व जबाब्याची तपशीलवार हकीकत देतो ह्मणून. पण अँग्लो इंडियन वर्तमानपत्रानीहि अशीच तपशीलवार माहिती दिली आहे. असा कोणी विचार करित नाही की बाँब फेकतात त्या फक्त काही व्यक्ति फेकतात. समाज काही फेकित नाही. आणि आधुनिक वर्तमानपत्रकार मत व्यक्त करितो तेहि व्यक्तीचे नाही तर ते समाजाचे. स्फोटक द्रव्याचा कायदा करू नये असे जर मी लिहिले तर ते बाँब फेकणाराला सवलत मिळावी म्हणून नव्हे. तर त्यामुळे निरपराधी समाजाचे इतर रीतीने नुकसान होते म्हणून. मुद्दा हा आहे की अत्याचारप्रतिबंधक कायदा हवा तर करा पण तो वेगळ्या शब्दांनी काही वेगळ्या रीतीने अधिक काळजी घेऊन करिता येईल की नाही ? केवळ गुन्ह्याचे वृत्तांत वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाले म्हणून ते वाचून कोणी गुन्हेगार बनत नाहीत. त्याची कारणे वेगळीच असतात. गुन्हे करण्याची प्रवृत्ति ही एक वैयक्तिक मनाची विकृति आहे. गुन्ह्याच्या हकीगतीने मन तिकडे वळण्यापेक्षा परावृत्तच होईल. गुन्हे खटले न्याय मुनसफी यांच्या हकीगती वर्तमानपत्रानी देऊ नये असे ठरविले तर धंदाच संपला. सुबोधपत्रिका सुधारक ज्ञानप्रकाश इंदुप्रकाश गुजराथी ही पत्रे काही माझ्या पक्षातली नाहीत ना ? पण त्यांनी या कायद्याविषयी माझ्या केसरीप्रमाणे निषेधच केला आहे. परवा लॉर्ड कर्झन हे अफगाणच्या अमीरासंबंधाने काही बोलले ते लॉर्ड मोर्ले याना. त्याकरिता अमीराला चिडविण्याचा प्रयत्न करण्याचा आरोप कर्झनसाहेबावर कोणी करणार नाही. आणि कोणत्याहि शब्दातून वाईट हेतूच काढावयाचे अशा निश्चयानेच कोणी बसला तर प्रत्यक्ष बायबलातूनहि त्याला चिथावणीचे आक्षेप घेण्यासारखे शब्द सापडतील !

आता मी पुराव्यात दाखल केलेल्या माझ्या हातच्या कार्डासंबंधी थोडे सांगतो. सरकारला ते कार्ड म्हणजे माझ्या विरुद्ध काहीएक बिनमोल पुरावा किंवा घबाड सांपडले असे वाटते. कदाचित ते कार्ड सरकार लॉर्ड मोर्ले यांच्याकडे पाहण्यालाहि पाठवील ! आणि या कार्डावरून अनुमान काय काढणार ? तर मी बाँबगोळे तयार करण्याच्या उद्योगात होतो. व ते का ? तर त्या कार्डावर स्फोटक द्रव्यासंबंधी काही पुस्तकांची नावे लिहिली आहेत ! पण हा ज्ञानाचा ठेवा इतका अमूल्य असा मला वाटता तर तो मी गुप्त ठेवला नसता काय ? पण आधी हे कार्ड सांपडले कोठे ? तर माझ्या लिहिण्याच्या टेबलात. एका मोकळ्या खणात. इतर सटरफटर कागदामध्ये. उघड्या खणात पडलेले हे कागद काय किमतीचे आहेत हे दाखविण्याकरिता मी त्यातले काही कागद पुराव्यात दाखल केले आहेत. अर्थात त्या

कागदाची जी किंमत तीच कार्डांला. कोणाला ते कार्ड सापडू नये अशा ठिकाणी ते ठेवलेले नव्हते. माझ्या पश्चात घराची झडती घेतली तेव्हा हे कार्ड कसे कोठे पडलेले होते याची माहिती पोलिस अधिकाऱ्यानी आपल्या जवानीत सांगितलीच आहे. स्फोटक द्रव्याच्या कायद्यावर टीका करावयाला कोणी बसला तर स्फोटक द्रव्य ह्मणजे काय त्याचे स्वरूप कसे ती तयार कशी करितात वगैरे गोष्टींचे ज्ञान निदान त्या कामापुरते तरी त्याला मिळविलेच पाहिजे. या विषयाची थोडीशी माहिती ' ब्रिटिश ज्ञानकोशात ' मिळाली. पण ती अपुरी होती. म्हणून सहजच वाटले की या विषयावरची स्वतंत्र पुस्तकेच पहावीत. अर्थात् कॅटलॉग उघडून पाहिला. तोच हा येथे माझ्या हातात आहे. हा कॅटलॉग सर्वत्र मिळतो. दरवर्षी प्रसिद्ध होतो. त्यातून काही पुस्तकांची नावे या कार्डावर लिहिली. पैकी ' आधुनिक स्फोटक द्रव्ये ' या सदराखाली ईस्लर याचे एक पुस्तक दिसले आणि सर्वसाधारण सूचीमध्ये दुसऱ्या एका पुस्तकाचे नाव आढळले. ती दोन्ही व कॅटलॉगाचे नाव अशी दोन्ही या कार्डावर टिपली. कॅटलॉगाच्या ३४ व्या पानावर तांबड्या पेन्सिलीची खूण केलेली आहे. हे कार्ड दुमडलेले असले तरी नेहमीचे कार्डासारखेच कार्ड आहे. दुमडले या शब्दाचा अर्थ असा करण्यात आला आहे की मला हे कार्ड कोणाला तरी पाठवावयाचे होते. पण तसा माझा हेतूच नव्हता. पोलिस इन्स्पेक्टर सुलिह्न यांना मी उलट तपासणीत विचारले की जेथे तुम्हाला हे कार्ड सापडले त्याच्या मागच्याच खोलीत कॅटलॉगहि होता तो नाही का तुम्ही जप्त केला ? ते म्हणाले नाही. उघडच आहे. कार्डाची शिकार त्यांना सापडली. त्यांना वाटले तेवढ्याने आपले काम झाले. या कार्डावरून आता वाटले ते तर्क वितर्क कुतर्क करण्यात येतील. पण ते सर्व निराधार होत. कॅटलॉगात ज्या क्रमाने पुस्तके आढळली त्याच क्रमाने कार्डावर ती टिपून घेतली आहेत. व त्यापुढे ग्रंथकर्त्याची नावे किंमती वगैरे उतरल्या आहेत. ज्या इतर कागदाबरोबर हे कार्ड सापडले ते अगदी सामान्य चालचलाऊ कामाचे टोपलित टाकण्याच्या योग्यतेचेच आहे. त्यात काही पत्रे आहेत. एका पत्रात कोणी मला लिहितो की नवी शाळा काढावयाची आहे कशी काहू ? दुसऱ्या एका कागदावर माझ्या एका वैदिक ग्रंथावरील अभिप्रायातील एक उतारा आहे. तिसऱ्या कागदावर माझ्या सुरत येथे मी केलेल्या भाषणाच्या हस्तलिखिताचे दोन रिपोर्ट आहेत. कोणी म्हणेल कार्डाचा संशय कोणाला येऊ नये म्हणून ते असल्या रद्दी कागदात मिसळून ठेविले. आणि ते कागदाहि मुद्दाम दिसतील असे एका उघड्या खणात ठेविले. पण मी म्हणतो असल्या कुतर्काना अंतर्च नाही. ता. १६ जूनच्या केसरीत लेख लिहिला त्यात नव्या कायद्याची कलमे देऊन त्यावर टीका केली आहे. स्फोटक द्रव्ये या शब्दाच्या नव्या व्याख्येचा निषेध करिताना दोन कॉलम खर्ची घातले आहेत. आणि एका कॉलमात कायद्यावरील टीका केली आहे. तात्पर्य या कार्डाचा व या लेखाचा असलाच तर संबंध हा असा आहे.

माझ्या एका लेखावर निरनिराळ्या दोन कलमाप्रमाणे आरोप ठेवण्यात आला आहे. पण मी प्रयत्न केल्याचा गुन्हा म्हटला तरी १२४ अ व १५३ अ दोन्ही मिळून एकच आरोप ठेवावयास पाहिजे. दोन ठेवले ही चूक आहे. बरे प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्याचे उद्दिष्ट दाखविले पाहिजे. पण तसे उद्दिष्ट काहीच दाखविण्यात आलेले नाही. १५३ अ कलमाखाली आतापर्यंत एकच खटला झाला आहे. त्याची हकीगत पंजाब बुइकली रिपोर्टर नं. १४, १९०७ यात दिलेली आहे. त्यात न्यायाधिशानी विवक्षित हेतू अवश्य मानला आहे. व तोहि प्रजा-जनातील निरनिराळ्या वर्गांमध्ये द्वेष उत्पन्न करण्याचा. हे दोन वर्ग म्हणजे प्रायः दोन धर्मांचे किंवा दोन जातीचे लोक. दोन राजकीय पक्ष असा त्याचा अर्थ नाही. त्यांना 'पक्ष' झणतात. 'वर्ग' म्हणत नाहीत. उदाहरणार्थ हिंदु मुसलमान आर्मीनियन कॅथोलिक प्रॉटेस्टंट ज्यू इत्यादि. पण कॅझवेटिव्ह लिबरल किंवा मवाळ जहाल याना वर्ग म्हणत नाहीत तर पक्ष म्हणतात. अर्थात् माझ्या लेखा-तील वाद वर्गावर्गासंबंधाने नसून पक्षापक्षातील आहे. तसेच नोकरशाही हाहि एक पक्षच आहे. वर्ग नव्हे. माझ्यावरील आरोपातहि मी कोणत्या वर्गात द्वेष उत्पन्न केला हे सांगितले नाही. म्हणून मजबरील दोषारोप हाच मुळात सदोष ठरतो. ताट एकच वाढून दोन पाहुण्यांना देता येत नाही. एकाला वाढून दिले. आणि तो जेवल्यावर मोकळे झालेले ताट दुसऱ्यापुढे ठेवणार. आणि तुम्ही म्हणणार की त्यालाहि ताट दिले! फेकून मारलेल्या एका दगडात गणितशास्त्राप्रमाणे इतकी शक्ती असू शकेल की प्रथम त्याने एक पक्षी मरून पडल्यावरहि तो दुसऱ्या पक्षा-पर्यंत जाऊन लागून तो दुसरा पक्षीहि मरावा. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात असे घडत नाही. हाच दाखला माझ्या लेखानाहि लागू आहे. त्या सर्वात मिळून तुम्ही एक कलम लावले तर मग दुसरे कलम लावावयाला जागेवर काय उरते ?

आता ज्युरीच्या अधिकाराविषयी दोन शब्द सांगतो. हे अधिकार चार प्रकारचे आहेत. (१) पुराव्यात आलेल्या गोष्टीपैकी खऱ्या कोणत्या व खोट्या कोणत्या याचा निर्णय करणे. (२) विशिष्ट किंवा शास्त्रीय किंवा लाक्षणिक किंवा सहेतुक म्हणून विशेष अर्थाने योजलेले शब्द एकाच भाषणात असतील तर त्यांचे त्या प्रसंगी नक्की अर्थ कोणते हे ठरविणे. (३) कायद्याने ज्युरीकरिता म्हणून राखून ठेवलेल्या मुद्यावर निकाल देणे. (४) सामान्यपणे संदिग्ध शब्दप्रयोग विशेष अर्थाने वापरले आहेत की काय हे ठरविणे. ज्युरीच्या या विविध अधिकारात न्यायाधीशाला हात घालता येत नाही. फक्त कायद्याचे प्रश्न असतील त्यातच त्याचा अधिकार चालतो. आरोपित कृत्यासंबंधाने परिस्थिति लक्षात घेणे हे ज्युरीचेच काम आहे. येथे परिस्थिति वादाचीच होती व लेख लिहिताना मी जनतेच्या हक्काचा बचाव करण्याकरिताच लिहीत होतो. आपल्या अब्रूचे रक्षण कोर्टात गेल्याशिवायहि करण्याचा अधिकार समाजाला व त्याच्या मुखपत्रांना आहे. मुद्रणस्वातंत्र्याचे रक्षण करावयाचे तर ज्युरीचे अधिकार वाढले पाहिजेत. याचा अर्थ आरोपीचा अमुक एक हेतू होता

असा अभिप्राय न्यायाधीशाने व्यक्त केला पण ज्युरील तो अभिप्राय मान्य झाला नाही तर तिने आरोपीवर गुन्हा नाशाबित आहे असा बेलाशक निकाल द्यावा. इंग्लंडातील कायदा असाच आहे. माझे लेख लोकानी वाचून झाल्याला दिवस किती गेले ? त्या अवधीत तत्परिणामदर्शक असे काही कृत्य वाचकानी केले काय ? असा पुरावा आणावयाला पाहिजे होता. नोकरशाहीच्या दोषांबरोबर मी तिचे गूणहि का सांगितले नाहीत असाहि एक आक्षेप आहे. पण ही जबाबदारी आरोपीवर टाकता येत नाही. १७९३ साली अर्स्किन याने लॅबर्ट अँड पेरी ग्रांजवरील खटल्यात हे सप्रमाण दाखविले आहे. इकडील राजद्रोहाचा कायदा विलायतेतील कायद्यालाच नेऊन भिडविला आहे असे कायदेपंडित स्टीफन यानेच हटले आहे. ह्मणूनच मी विलायतेच्या कायद्याचे उल्लेख केले. वाद चालू होता असे मी वरचेवर ह्मणतो याचा अर्थ असा नाही की मजकडून गुन्हा घडला खरा पण लेखांची विशेष परिस्थिति लक्षात घेऊन शिक्षा थोडी द्या. तसे नव्हे. वादाचा उल्लेख करण्याचे कारण हेच की त्यामुळे माझा हेतू निर्दोष होता, ह्मणजे राजद्रोह करण्याचा नसून फक्त वादविवाद करण्याचा होता, हे दिसून येईल. शिवाय हा वादहि मुळात मी उत्पन्न केलेला नाही. १८८४ साली राणीसरकारविरुद्ध बिन्स या खटल्यात असा पुरावा आला की मिस्टर चेंबर्लेन यानी एकदा बोलताना असे हटले की अमुक गोष्ट सरकार करील तर एक लाख मनुष्य लंडनवर चालून जाईल. अशाहि बोलण्याकरिता चेंबर्लेनवर खटला कोणी केला नाही. असल्या शब्दाकरिता खटला केला तर त्याला कोणी नावे ठेवणार नाही. पण माझ्या लेखात असले काही तरी आहे काय ? सरकारी वकील ह्मणतात की चार्ज ठेवला आहे तो लेखांच्या इंग्रजी भाषांतरावरून. पण मी काही हे भाषांतर केलेले नाही आणि भाषांतर झालेले आहे ते सदोष आहे. चार्जामध्ये माझ्या लेखातील मराठी शब्दच का दिले नाहीत ? सरकाराने खटल्याची मंजुरी दिली तीहि या सदोष भाषांतरामुळे दिली असावी. माझा मुद्दा हाच की ज्युरीचे ज्ञान व मूळ मराठी लेख यांची खरी गाठच पडलेली नाही आणि मराठी वाचकांवर काय परिणाम झाले किंवा न झाले हे तर त्यांच्यापुढे मुळीच आलेले नाही.

आठव्या दिवशी ह्मणजे ता. २२ जुलै रोजी टिळकानी सुमारे तासभर बोलून आपले भाषण संपविले. ते ह्मणाले:—

ज्युरीतील सभ्य गृहस्थहो ! माझ्या डिफेन्सचे बहुतेक मुद्दे संपले. इतके दिवस शांतपणाने आपण माझे भाषण ऐकून घेतले याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. सरकारी वकिलानी चार्जात नक्की शब्द दिले नाहीत यामुळे प्रत्येक लेखातील पुष्कळशा शब्दांसंबंधाने मला हा विस्तृत खुलासा करावा लागला. तसेच माझे भाषण झाल्यावर सरकारी वकील आपले भाषण करणार व मला उत्तर देणार. मी थोडामा पुरावा दाखल केल्यामुळे कायद्याप्रमाणे त्यांचे भाषण हेच अखेरचे भाषण. मला प्रत्युत्तराचा अधिकार नाही. अर्थात् माझे सर्व लेख

घेऊन आणि सरकारी वकील काय काय कोटिकम करतील याची कल्पना करून त्या सर्व मुद्यांना आगाऊ उत्तर मला द्यावे लागले. यामुळे इतका वेळ लागला. मी भाषणात अनेक चुका केल्या असतील. कारण मी सराईत वकील नाही. पण सरकारी वकिलाने मला केव्हाहि न अडविता बोलू दिले व माझ्याशी वागताना एक प्रकारचे दाक्षिण्य दाखविले याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे. मी माझा खटला चालविल्यामुळे मला तो एकाद्या वकिलाप्रमाणे मांडता आला नसेल. पण मला समाधान इतकेच की माझ्या मनात जे जे काही आले ते ते सर्व मला आपल्या पद्धतीने मांडता आले. विलायतेत वर्तमानपत्रांना जी सवलत मिळते तितकीच मी मागितली आहे. व ती मला मिळाली पाहिजे. ज्यूरीपैकी जे इंग्रज लोक आहेत त्यांच्या देशात मतस्वातंत्र्याचा हा अधिकार पूर्वीच मिळाला असून त्याची अखंड परंपरा आजवर चालू आहे. हे स्वातंत्र्य इंग्रज लोकानी झगडून मिळविलेले आहे. ह्मणून त्याचा त्यानी अभिमानच बाळगला पाहिजे. तो अभिमान बाळगावयाला मिळावा अशीच आमचीहि हिंदुस्थानात इच्छा आहे. ती पूर्ण होण्याला इंग्रज लोकानी आह्माला मदत केली पाहिजे. उदार विचारांची सवलत मी मागतो ती स्वतः माझ्याकरिता नव्हे तर माझ्या देशाकरिता. हा देश आता सध्या मोठ्या आणीबाणीच्या प्रसंगात सापडला आहे. आणि भावी पिढ्या या दृष्टीनेच तुमच्या आजच्या निकालाकडे पाहतील. व्यक्तिशः माझे वय लक्षात घेतले तर मी आणखी किती दिवस जगणार ? पण माझ्या देशाचे आयुष्य काही संपत आलेले नाही. माझे विचार बरोबर आहेत असे ह्मणणारा निदान एक गृहस्थ या ज्यूरीत मला मिळाला तरी मला समाधान वाटेल. आपले सर्वांचे एकमत होऊ न शकले तरी आपणापैकी प्रत्येकाला जे वाटेल ते त्याने स्वतंत्रपणे सांगावे. त्याचाहि मला उपयोग आहे. माझ्याविषयी पुष्कळ लोकांची मने आधीच दूषित झालेली आहेत आणि मुंबईतील वर्तमानपत्रे माझ्या नावाचा कसा परामर्ष घेतात हे आपण पाहतच असाल. पण ते या ठिकाणी विसरून जा. मी बोललो ते स्पष्ट बोललो. माझी भाषा ढोबळ व सडेतोड होती. एकाद्या सराईत वकिलाच्या भाषेप्रमाणे ती सफाईदार नव्हती. तथापि माझ्या भाषेला महत्त्व न देता त्यातील मुद्दे लक्षात घेऊन योग्य तो निकाल द्याल अशी मला आशा आहे. एकादी गोष्ट मनाला पटली तरी ती बोलून दाखविण्याला एक प्रकारचे धैर्य लागते. आणि हे धैर्य ईश्वराने तुम्हाला द्यावे अशी माझी प्रार्थना आहे.

(६) ॲडव्होकेट जनरलचे भाषण

यानंतर सरकारी वकिलांनी आपल्या भाषणास सुरवात केली. ते म्हणाले “ मला आपले मुद्दे थोडक्यात मांडावयाचे आहेत. सरकारी वकिलाने दोषारोप करताना आवेश दाखवू नये तर केवळ न्याय निवाडा करण्यात न्यायपीठाला सहाय्य करावे हे तत्त्व मला मान्य आहे. पण टिळक एकसारखे पाच दिवस

बोलल्याने मलाहि काही थोडा वेळ बोललेच पाहिजे. मात्र टिळकाप्रमाणे मी त्याच त्याच मुद्द्यांची पुनरुक्ती करणार नाही. चालू राजकारण काय आहे हे सर्व आपण या वेळी विसरून जा. प्रत्यक्ष पुरावा असा या खटल्यात जो दाखल झाला आहे तेवढाच लक्षात घ्या. बाहेर जगात सरकारचे मित्र व प्रतिपक्षी यांचे युद्ध सुरू असेल ते असो. हल्लीहून अधिक राजकीय सुधारणा व्हाव्या हेहि खरे असेल. त्याची आवश्यकता प्रतिपादणे हाहि टिळकांचा या लेखातील एक हेतु असेल. पण ते येथे गैरलागूच ठरणार. मुख्य मुद्दा हा की लोकपक्षाचे म्हणणे कितीहि खरे असले तरी टिळकांचे लेख राजद्रोहाच्या व्याख्येत येतात की नाही ? टिळकानी कायद्याचा अभ्यास केला आहे खरा. पण तो जागृत नसल्याने गैरलागू गोष्टींचे चर्वितचर्वण करण्यात त्यानी तुमचे चार दिवस नासले. स्वतः टिळकांच्या पूर्वीच्या खटल्यात न्यायमूर्ति स्टॅची यानी राजद्रोहाचा जो अर्थ केला व प्रिव्हि कौन्सिलने जो कायम केला तोच या ठिकाणी घेतला पाहिजे. देशात अस्वस्थता होती हे सर्वांनाच मान्य आहे. तसेच राजद्रोह करणाऱ्या लेखात सांगितलेली हकीकत खरी असली तरी तेवढ्याने या आरोपाचा परिहार होत नाही. हेतु व उद्देश यांच्या संबंधाने मलाहि तुम्हाला टिळकांप्रमाणे काही सांगता येईल व ते मी सांगणारहि आहे. पण राजकारणाला उद्देशून टिळकानी ज्या हकिगती सांगितल्या त्यात मी शिरू शकत नाही. जी जबाबदारी कायद्यानेच टिळकांवर येते ती त्यानी आपल्यावर घेतली यात मोठा पुरुषार्थ नाही. हे प्रस्तुत लेख त्यानी स्वतःच लिहिले असतील असे मी म्हणत नाही. आणि असे म्हणण्याचे मला कारण तरी काय ? पण त्या लेखातून आता जो अर्थ टिळक काढू पहातात तो अर्थ ते लिहिताना लिहिणाराच्या मनात नव्हता एवढेच मला दाखवावयाचे आहे. राजद्रोहाचे लेख लिहिले आणि आता त्याला सोजवळपणाचे साळसूदपणाचे स्वरूप देऊन कसे चालणार ?

टिळकानी जो अर्थ हल्ली लेखातून काढला त्याला त्यानी समर्थनकारक असा पुरावा काहीच दिला नाही. १२४ अ कलमातील पोटकलम २ व ३ यात ज्या सवलती दिल्या त्यांचा फायदा येथे टिळकाना मिळणार नाही. विलायतेत राजद्रोहाच्या कायद्याची परिणती कशी झाली हे आता सर्वांना माहित आहे. या मुद्द्यावर टिळकानी सांगण्याला जे दोन दिवस घेतले ते दुसऱ्या कोणी दहा मिनिटात सांगितले असते. उर्गांचे ग्रंथांचे भारूड रचून टिळकानी तुमच्या मनात गोंधळ केला व वेळ ग्याला. कारण येथे गुन्हा होतो की नाही हे पॅनल कोडाप्रमाणे ठरवावयाचे आहे. इंग्लंडातील कायद्याप्रमाणे नाही. टिळक तुम्हाला म्हणाले की ' संभाळा तुम्ही मुद्रणस्वातंत्र्याचे संरक्षक व रखवालदार अहा. ' पण मी तुम्हाला उलट सांगतो की हे सब झूट आहे. तुम्ही खरे पॅनलकोडाचे संरक्षक अहा. पण खुनाना अत्याचाराना उत्तेजन देण्यासारखे वाटेल ते बहकले आणि मग लिहिल्या हकीगती बरोबर आहेत आणि माझा हेतु शुद्ध आहे असे लेखकाने

म्हटले तर ते तुम्ही तरी चाळू घाल काय ? देशात नुसती अस्वस्थता आहे. पण ती बंडापर्यंत गेली नाही या म्हणण्यात अर्थ नाही. प्रयत्न या शब्दाची टिळकानी केलेली व्याख्या बरोबर नाही. आग पुढे पेटली नाही म्हणून मूळ आग लावणारा निर्दोषी कसा ठरतो ? न्यायाधीश व ज्यूरी हे जणू काही परस्पर प्रतिपक्षी असल्या-सारखे टिळकानी तुम्हाला भासविले. पण ते खरे नाही. प्रत्येकाचे अधिकार वेग-वेगळे आहेत. इतकेच काय ते. या बाबतीत टिळकाना तुम्हाला केवळ फसवावयाचे आहे असा मला संशय येतो.

लेख राजद्रोही ठरविण्याला लेखाशिवाय दुसरा पुरावा नाही असे टिळक म्हणाले. पण स्वतः लेख हाच लेखांचा उत्कृष्ट पुरावा असतो हे ते कसे विसरले ? त्यांचे म्हणणे लेखांचा अर्थ कोणास कसा वाटला हे सिद्ध करण्याला सरकाराने साक्षीदार आणावयास पाहिजे होते. उलट मी म्हणतो टिळकांच्या मागेपुढे आजुबाजुला त्यांच्या मित्रांचा कायदेपंडितांचा एवढा वेढा पडला आहे त्यातला त्यानीहि का नाही एखादा साक्षीदार दिला ? सरकारी भाषांतरातून निघणाऱ्या अर्थापेक्षा काही वेगळा अर्थ निघू शकतो हे सिद्ध करण्याला त्यानी वाटेल तर साक्षीदार घ्यावयाचे होते. नुसते टिळकानी भाषांतरे चूक म्हटल्याने ती चूक ठरत नाहीत. ज्यूरीतल्या कोणाला मराठी कळत असेल तर त्याने वाटेल तर आपल्या इतर बंधूना त्याचा योग्य अर्थ समजवावा. माझी त्याला हरकत नाही. जोशी यांची भाषांतरे चूक असे सिद्ध झाले नाही. भाषांतरातून निघणारा गोळा बेरीज अर्थ एकच असणार आणि तो न घ्यावयाचा तर दुसरा कोणता ? म्हणून न्याय-मूर्ती स्टॅची यांनी सन १८९७ च्या खटल्यात ज्यूरीना सुनावणी करताना अर्थ-मीमांसिचे जे नियम दर्शविले तेच आजहि ग्राह्य होतात. लिहिणाराला स्वतंत्रता नाही असे म्हणतो कोण ? सरकारावर टीका करण्याचा अधिकार नाही असे कोणी कधी म्हटले ?

प्रश्न इतकाच की ही टीका करताना १२४ अ खाली पडण्याइतके अतिक्रमण झाले की नाही ? स्वतंत्रता हवी पण तिचा दुरुपयोग नको. या दुरुपयोगाने अनवस्था प्राप्त होईल. आज टिळकांचे म्हणणे ग्राह्य धरले तर उद्या अनर्थच. ज्या अत्याचारांची घोषणा ते घडण्यापूर्वीच मोल्ले साहेबाना ऐकू आली तेच मूर्तिमंत उद्या घडू लागतील. ज्या लोकाना उद्देशून लेख लिहिले गेले त्या लोकांच्या मनावर त्या परिस्थितीत काय परिणाम होण्यासारखा होता इतकेच पहावयाचे असते. परिणाम प्रत्यक्ष कोणता घडला किंवा नाही हे पहावयाचे नाही. परिस्थिति लक्षात घेतली पाहिजे हे टिळकांप्रमाणे मीहि म्हणतो पण वेगळ्या अर्थाने. बांब गोळ्याचे अत्याचार मला नापसंत आहेत हे जे टिळक म्हणतात ते निवळ ढोंग आहे. ते नापसंत वाटणाऱ्याच्या हातून अत्याचारांची अशी गर्भित स्तुति लिहिलीच गेली नसती. टिळकानी लेखांची भाषांतरे घाईने वाचून टाकली ती तुम्ही सावकाश वाचा म्हणजे तेवढ्यानेच काम होईल. लेखात कोठे संदिग्धता

असेल व अर्थाचा खरोखरच संशय उत्पन्न होईल तर त्याचा फायदा टिळकाना जरूर द्या. एखाद्या शब्दाचा सौम्य अर्थ समजून काय निघते तेहि लक्षात घ्या. पण विनंति इतकीच की ता. १२ मे ते ता. ९ जून पर्यंत केसरीतून एकामागून एक आलेले लेख पुराव्यात दाखल केले आहेत ते सर्व एकत्र वाचा. म्हणजे खरा अर्थ आपल्या लक्षात येईल. तसे केल्यास एखादा तुटक शब्द उगाच फाजील उग्र किंवा फाजील सौम्य असा वाचताना वाटला तरी तो संकीर्ण अर्थप्रकाशात लोपून जाईल.

नोकरशाही ही सरकारला नोकर म्हणून सरकार वेगळे व नोकरशाही वेगळी हे टिळकांचे म्हणणे बरोबर नाही. खरा बचावाचा असा मुद्दा टिळकानी काहीच मांडला नाही. उगाच भाराभर बुके आणली व वाचली आणि भलती अनुमाने काढली. बुडता मनुष्य काडीचाहि आधार धरू पाहतो हे खरे पण ती त्याला तारू शकत नाही. भाषांतरे चूक म्हणून किंवा शब्दार्थ बदलून दाखवून टिळकानी काहीच मिळविले नाही. स्वतः त्यांच्या मनाला न पटणारा असाहि काही युक्तिवाद त्यांनी केला असे कोणीहि म्हणेल. ज्या शब्दार्थाबद्दल टिळकानी आक्षेप घेतला ते सर्व शब्द वाटेल तर मी त्यांना बहाल करतो. त्यांचेच अर्थ घेतले तरी तेवढ्याने त्यांचा काहीच बचाव होऊ शकत नाही. शब्दाना काही ठराविक अनिर्बाह्य अर्थ असतातच. ते इकडे किंवा तिकडे ओढल्याने किती ओढले जाणार ? कायद्याचे प्रश्नाहि ज्युरीकडेच निर्णयाला जातात असे टिळकानी तुम्हाला भासविले पण हे त्यांना शोभत नाही. मी म्हणतो हे खरे असेल तर टिळकांचे सगळे बोलणे वाळूत ओतल्याप्रमाणे निष्फळ आहे असे तुम्ही समजावे.

वादातील उत्तर प्रत्युत्तरे चालू होती या टिळकांच्या तक्रारीतहि काही अर्थ नाही. वादविवाद आणि उत्तर प्रत्युत्तरे झाली तरी ती कायद्याने घालून दिलेल्या मर्यादेतच असली पाहिजेत. काय म्हणे रोज नव्या नव्या उद्देगजनक बातम्या येत होत्या लोकपक्षावर रोज नवेनवे हल्ले होत होते ते वाचून डोके भणभणून गेले. आणि आठवडाभर डोक्यात हा गोंधळ माजल्याने एखाद्याने त्या भरात आवेशाने लिहिले त्यात मर्यादा कसली अमर्यादा कसली ? पण हा भोळा युक्तिवाद कोण चालू देतो ? अँग्लो इंडियन वर्तमानपत्रानी लिहिले ते चांगले असे मी तरी कोट म्हणतो ? पण त्यांनी लिहिले ते टिळकाना उद्देशून लिहिले नव्हते. मग त्याचा कटाक्ष आपणावरच आहे असे समजून टिळकानी का लिहावे ? होय त्यांनी खोडा तयार केला पण टिळकानी त्यात पाय का घातला ? आपल्या बचावाकरिता राष्ट्रीय सभेतील मवाळांचे लेख टिळकाना आता सुचतात. पण त्याच मवाळांची सुरतेस टिळकानी काय वाट लावली हे जग जाणतेच. पुराव्याचा बोझ आपणावर टाकण्यात आला अशी तक्रार टिळकानी केली. पण आम्ही तरी ज्युरीपुढे लेख ठेवल्या-वाचून दुसरे काय करू शकणार ? लेखातून राजद्रोह निघतो की न निघतो हे ज्युरी ठरविणार. तो निघण्याचा संभव समजून टिळकाना पुरावा द्यावासा वाटला

त्यानी दिला. या असे त्याना सांगावयाला आम्ही कोटे गेलो होतो ? पुराव्या-
शिवाय आहे तसेच प्रकरण सोडले तरी ज्युरीने योग्य तोच निकाल दिला असता.
मग टिळकाना एवढी त्याची भीति का वाटली ? पण भीति वाटण्याचे कारण
असे की “ राजकीय सुधारणा करा हक्क या नाहीतर बांबगोळे टाकू ” अशी दह-
शत घातल्याचा अर्थ टिळकांच्या लेखातून निघतो म्हणून !

लेखांची मर्यादा वादविवादातील आत्मरक्षणापलीकडे गेली आहे. वादात
प्रत्युत्तराकरिता हे लेख मी लिहिले असे टिळक म्हणाले तेव्हा कोर्टात हशा पिकला
नाही हे त्यानी भाग्य समजावे. ‘ देशाभिमानी राजद्रोह असा काही असेल तर तो
मी केला खरा. हक्क या नाही तर बांब घ्या असे मी म्हणणार लिहिणार ! कारण
मी संपादक महाशय आहे ! आणि मी संपादक आहे म्हणून माझे हेतु शुद्ध आहेत !’
असा बहाणा टिळकानी चालविला आहे. पण तो कोण चालू देणार ? आपले
हेतु शुद्ध अशी मनाची समजूत करून घेऊन मी वाटेल ते लिहिण्याबोलण्याला
मोकळा आहे अशी फसगत टिळक स्वतःची करून घेतील तर यापुढे ते अधि-
काधिक खोल खड्यात पडतील. हेतु खरोखरच शुद्ध असेल तर त्याने असली
गुन्हेगारी टळत नाही. फार तर शिक्षा कमी होते. पण टिळकांचे हेतु शुद्ध आहेत
असे मी केव्हाहि कबूल केलेले नाही. उगीच क्षणभर युक्तिवादाकरिता तसे
घेऊन चाललो.

हेतुसंबंधाने जुन्या समजूती हल्ली उडून गेल्या असे टिळक म्हणाले. मला
वाटते त्याना बांबगोळ्यानीच बहुधा उडवून दिले असावे. पण मी त्याना सांगतो
की काहीहि उडून गेलेले नाही. सगळे जागच्याजागी स्थिर आहे. सर्वाना सार-
सार विचारशक्ति असते तीहि जणुकाय बाजूला ठेवा असे टिळक तुम्हाला सांगतात.
पण ते तुम्ही ऐकाल काय ? टिळकांचा सगळा युक्तिवाद चक्राकार आहे. त्यातून
आपण पांच दिवस गिरक्या खाल्ल्या तरी आहो तेथेच आहो. त्यांच्या हातच्या
कार्डासंबंधी मी जरूरीपेक्षा अधिक काही बोलत नाही. टिळकाना कार्ड नाकबूल
नाही. कोणी लिहिले कोठे सांपडले हे नाकबूल नाही. अर्थात् या लेखातील विधा-
नावरून व त्या कार्डातील विषयावरूनच टिळकांच्या हेतूची कोणीहि परीक्षा करील.
टिळकाना बाँब तयार करावयाचे नसतील पण त्यांचे वर्णन करून सरकाराला
त्याना दहशत घालावयाची होती. दहशत घालण्याच्या हेतूशिवाय कोण कोणाला
इशारत घ्या म्हणतो ? सावध व्हा म्हणतो ? संभाळा म्हणतो ? ता. ९ जूनच्या
लेखात झाकलेलीच नव्हे तर अगदी उघड उघड दहशत दाखविलेली आहे.
ज्याला बाँब गोळे पसंत नाहीत तो त्याचे वर्णन ‘ ती एक जादू आहे तो एक मंत-
रलेला ताईत आहे ’ असे कसे करील ? लेखकाला आज लिहिताना देखील दहा
वर्षांपूर्वीच्या रँडसाहेबांच्या खुनाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. पुण्याच्या
या लेखकाना रँडसाहेबांचा खून ही एक हौशीपणाच्या सहली करण्याची एक रम्य
भूमीच वाटते. खुनाची स्तुति किंवा समर्थन करणारा मनुष्य खुनी माणसाच्या

करामतीप्रमाणे किंवा धाडसाप्रमाणे त्यांना स्तुतीचे कमी अधिक बक्षीस देणारा मनुष्य दयेमायेचे आगर आहे असे कोण ह्यानेल ? या लेखावरून टिळकांच्या मनात काय विचार घोळत असावे हे सहज कळते. तुम्ही हे सगळे लिहावे स्फोटक द्रव्याची माहिती गोळा करावी आणि उडालेल्या बाँब गोळ्याबद्दल आवेशयुक्त सहानुभूति दाखवावी हे मात्र बरोबर आणि तुम्ही अत्याचाराना उत्तेजन देता असा आम्हाला संशय आला तर ते मात्र गैर ठरते काय ?

बाँब गोळे थोडक्यात व स्वस्तात तयार करिता येतात या गोष्टीच्या आनंदाने भरून गेल्याप्रमाणे लेखकाने लिहिले आहे. खुनी लोक हे टिळकाना देशाचे उपकारकर्ते असे वाटत असतील तर असेत. पण ते आरोपाला उत्तर नाही. आपण व पंडित मोलें हे एकाच मताचे आहो असे टिळकानी भासविले आहे. खरेच हे दोघेहि सारखेच महानुभाव ! मग यांचे विचार का न जुळतील ? पण दडपशाहीचे समर्थन लॉर्ड मोलें यानी केले आहे त्याची वाट काय ? टिळकांचे म्हणणे दंगेघेपे होवात लोक बाँब फेकात पण कोणावर खटले करू नयेत. पण सरकारने देशात शांतता कशी राखावी ? देशांत शांतता राखणे ही काही दडपशाही नव्हे. टिळक व त्यांचे अनुयायी यांच्या कृत्याना थारा मिळू शकला तर अराजकतेचे बंद खुले होऊन ती सैरावैरा नाचू लागेल. टिळकानी प्रातिनिधिक राज्यसत्ते-संबंधाने अर्मास वगैरे कितीतरी जाड्या ग्रन्थकारांची नावे सांगितली. पण येथे त्यांचा काय उपयोग ?

आता १५३ अ कलमाखालच्या आरोपाकडे मी वळतो. या कलमा-संबंधाने काही विशेष असा न्यायकोर्टाचा ठराव झालेला नाही. तथापि कलमाची भाषा अगदी सरळ उघड आहे. नोकरशाही व तिचे प्रतिपक्षी हे दोन या कलमात सांगितलेले वर्ग होत. १२४ अ कलमाखाली आरोप शाबीत झाला असला तर १५३ अ कलमाखाली धरता येत नाही या म्हणण्यात अर्थ नाही. त्यातल्यात्यात १५३ अ संबंधाने आरोपावर माझी भिस्त नाही. माझी भिस्त १२४ अ कलमावरच आहे. टिळकानी रशियाचा इतिहास तेथे जन्मलेल्या बांबची कारणे वगैरे विषयी पुष्कळसे असे सांगितले आहे की ते ऐकून कोणालाहि उद्वेगच वाटे. सुदैवाने टिळकानी रशियाचे भांडण घेऊन भांडावे अशी गरज नाही. किंबहुना टिळकानी सांगितले त्याच्या विरुद्धच वस्तुस्थिति आहे. रशियन लोकाना 'ड्युमा' सभा मिळाली ती काही बाँबमुळे नव्हे. उलट अत्याचार होऊ लागल्यामुळे ड्युमा सभेसंबंधाने लोकांच्या हक्काची पिछेहाटच झाली. टिळकांचा हेतु इतकाच की रशियाचे उदाहरण द्यावे आणि म्हणावे की येथेहि तुम्ही बाँब गोळे फेका म्हणजे तुम्हालाहि सुधारणा मिळतील. टिळक सावधगिरीचा इशारा इतकाच देतात की 'ज्यांच्यावर बाँब गवरोखर टाकावयाला पाहिजेत त्यांच्यावरच टाका. भलत्यावर टाकू नका !' भलत्यावर टिळक दया करतात ही मेहरबानीच समजावयाची ! किंग्सफर्ड मेले नाहीत एवढेच काय ते वाईट ! तुम्ही बाँब टाकले आणि ते बरोबर टाकले

म्हणजे टिळक तुमच्या पाठिशी खास आहेत असाच ह्या सगळ्या लेखांचा अर्थ आहे. मग काय हा राजद्रोह नव्हे ? रक्षितेसाठी म्हणे हिंदुस्थानातली स्थिति अधिक वाईट ! येथे सरकार परकी आहे ते लवकरच काढून टाका ! बंगालच्या फाळणीचे मोठे स्तोम माजविण्यात येते. पण फाळणी म्हणजे दोन भाग करून सरहद्द ठिकठाक करणे इतकाच त्याचा अर्थ. एक सरकार होते तेथे दोन प्रांत करून दोन सरकारे निर्माण केली यात काय मोठेसे बिघडले ? मांजर कोंडले म्हणजे ते छातीवर उडी मारते असा दाखला टिळकानी दिला. पण हा ह्या फाळणीच्या कृत्याला लागू पडतो की काय ते तुम्हीच सांगा.

पावलेपावली परकी हा शब्द सरकारला लावला आहे. राज्याच्या चालत्या गाड्याला खीळ घाला म्हणजे तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील असे टिळक या लेखात सुचवितात. सरकारावर दर दहा पाच वर्षांनी अशाच तऱ्हेचे अत्याचारमय हल्ले होत असतात. आणि त्याचा सरकार प्रतिकार करते म्हणून ते जुलमी राक्षसी व निंद्य ! यात टिळक असा फरक करतात की बंगाली बाँब हा देशभक्तीने भरलेला म्हणून तो स्वर्गीय होय. युरोपातील बाँब मात्र नरकात पाठविण्यास योग्य. या गोष्टी लिहिण्यात टिळकाना विनोद सुचतो. आणि टिळकाना वाटते की आपण मोठे विनोदी लेखक आहो. पण या वर्णनातच टिळकांच्या मनाची तुम्ही परीक्षा करा. पूर्वी मुसलमानांच्या सैन्याना ज्याप्रमाणे पिटाळून लावण्यात आले त्याप्रमाणे आज हिंदु लोकानो उठा आणि गोऱ्या सैन्याला पळवून लावा अशा भावनेची सूचना टिळकानी केली आहे. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हिंदुस्थानातील लोकांच्या हातातील हत्यारे तरी काढून घेतली नव्हती असे सांगण्यात टिळकांचा काही विशेष हेतु नाही काय ?

हेनरी कॉटन वेडरबर्न वगैरे लोकांचे उतारे टिळकानी वाचून दाखविले. पण ते योग्य रीतीने शाबीत केले नाहीत. प्रारंभी माझा असा विचार होता की टिळकाना लागण्यासारखा एकहि शब्द बोलू नये. कारण टिळकांचे भाषणचं असे होते की त्याचा नुसता हवाला देण्यानेहि आमचे कार्य भागेल. कारण कोणाहि सरळ मनुष्याच्या मनाला ते भाषण पटण्यासारखे नव्हते. पण पुढे माझ्याने मनाची ही शांतता राखता आली नाही. आणि त्याबद्दल न्यायकोर्टाला किंवा ज्यूरीला मला दोष द्यावासा वाटेला तर तो त्यानी मला खुशाल द्यावा, मी कदाचित् कठोरपणाचे शब्द वापरले असतील पण ज्या लेखावर आणि भाषणावर टीका करण्याच्या भरात मी ते वापरले ती मुळात अशी होती की कोणाहि मनुष्याला त्यावर कठोर टीका केल्याशिवाय गत्यंतर नाही असेच वाटेल. टिळक आणि मी या दोघांमध्ये एका मुद्यावर एकवाक्यता खास आहे. ती ही की कोर्टात प्रत्यक्ष ज्या गोष्टी तुमच्या कानावर आल्या तेवढ्या मनात ठेवा. बाहेर ऐकलेल्या गोष्टी मनातून काढून टाका. अशा निर्विकार स्थितीमध्ये तुम्हाला जो निर्णय द्यावयाचा तो द्या.

(७) न्या. दावर यांचा समारोप

यानंतर चारदोन भिनडानी न्यायमूर्ति दावर यांनी ज्युरीला खटला समजावून सांगण्यास सुरवात केली. हे करिताना ते म्हणाले:—“ खटला सुरू होऊन आठ दिवस झाले. तुम्ही कंटाळला असाल म्हणून मी फार वेळ घेत नाही. दोन्ही पक्षांनी आपापले म्हणणे तुमच्यापुढे मांडले आहे. तुम्हाला टिळक पूर्वी माहिती नव्हते किंवा या खटल्याची हक्कित पूर्वी कानावर आली नव्हती असे म्हणणे ढोंगीपणाचे होईल. तथापि तुम्ही न्याय करिताना आपली मने निर्विकार ठेवाव्यात. ह्याविषयी मात्र मला खात्री आहे. टिळकांचा विश्वास तुमच्यावर असल्याचे त्यांनी प्रगट केले ही त्यातल्या त्यात बरी गोष्ट झाली. टिळक हे तुमच्यापैकीच एक प्रजाजन इतकीच बुद्धि त्यांच्याविषयी तुम्ही मनात ठेवावी. त्यांच्याविषयी तुम्हाला सद्गुणभूति वाटली तर ते अयोग्य नाही. तथापि निर्णय सांगताना तुम्ही मनात भिऊ नये आणि कोणाचीहि भीड धरू नये. सरकारने टिळकांविरुद्ध खटला भरला म्हणून तुम्ही असे समजून का की टिळकाना दोषी ठरविलेच पाहिजे. कोणत्याहि सेशनच्या कज्जात सरकारच फिर्दा असे. पण फिर्दा भरून पाठविणे एवढेच सरकारचे काम. न्याय देणे हे न्यायाधीश व ज्युरी यांचे काम. राजद्रोहाचा खटला सरकारच्या विशेष परवानगीशिवाय केला जाऊ नये अशी कायद्याने सोय करून ठेविली आहे. आणि म्हणूनच सरकारला या कामी मंजुरी द्यावी लागते. पण ही मंजुरी म्हणजे काही शिक्षा ठोठावण्याचा हुकूम नव्हे. सरकारचा हुकूम तुमच्यावर व माझ्यावर चालू शकत नाही. तुम्हा आम्हाला तुमचे आमचे मन करील तोच हुकूम. मी टिळकाना आरोपी या नात्याने शक्य तितक्या सवलती दिल्या. गैरलागू गोष्टी पुराव्यात नसलेल्या गोष्टी अशाविषयी ते बरेचसे बोलले. त्यालाहि मी हरकत घेतली नाही. का ? तर त्यांच्यावर खटला झाला आहे. ते संकटात आहेत म्हणून त्यांच्या मनाला जे सुचेल ते अगदी मोकळेपणाने सांगण्याला त्यांना सवड राहावी. पुरावा ग्राह्य कोणचा अग्राह्य कोणचा कायद्याचा प्रश्न कोणचा वगैरे गोष्टी ठरविण्याचा न्यायाधीश म्हणून मला पूर्ण अधिकार आहे. तसेच पुढे आलेल्या पुराव्यावर माझे मत तुम्हाला सांगण्याचाहि अधिकार मला आहे. मग ते तुम्ही मानावे अगर न मानावे. न्यायाधीश आणि ज्युरी यांच्या अधिकारातील सीमा कोठे पडते ती ठरविण्याचा अधिकारहि मलाच आहे. ज्युरीला न्यायाचा मुक्काम गाठण्याचा मार्ग दाखविणे हे माझे कामच आहे. त्याप्रमाणे मीहि तुमच्यावर विश्वास टाकू शकतो.

या खटल्यात कायद्यासंबंधाने काही अडचणीचे प्रश्न असे मुळीच नाहीत. पूर्वी न्यायमूर्ती स्ट्रॅची यांनी राजद्रोहाच्या कायद्याचे जे विवरण केले ते बहुतांशी ह्या हायकोर्टाच्या फुल बेंचने मान्य केले आहे. प्रिव्ही कौन्सिलात तर ते मान्य झालेच आहे. आणि त्या निकालाचा आधार इतर प्रांतात अनेक खटल्यात घेण्यात

आला आहे. कायद्याची कलमे तुम्हाला वाचून दाखवून समजून सांगण्यात आलीच आहेत. द्वेष अवमानबुद्धि ह्या शब्दांच्या व्याख्याच कोणी कशाला करावल्या पाहिजेत ? ते विचार प्रत्येक मनुष्याच्या अनुभवाचेच आहेत. अप्रीति हा शब्द थोडासा अपरिचित असा आहे. पण तो विशेष अर्थाने राज्यकर्ते आणि प्रजाजन यांच्यातील द्वेषबुद्धीला लावतात. कायद्याने सरकारावर टीका करण्याला मोकळीक दिली आहे. जोराची भाषाहि टीकाकारानी बेलशक वापरावी. पण सरकार अनीतिमान अप्रामाणिक असे म्हटले आणि त्यांच्या हेतूबद्दल शंका घेतली तर ते मात्र मर्यादेचे उल्लंघन झाले. तुम्ही आम्ही सर्वच मुद्रणस्वातंत्र्याचे भोक्ते आहोत. पण त्या स्वातंत्र्याला मर्यादा आहे. कोणाचा छळ करावा म्हणून राजद्रोहाचा खटला होऊ नये. आणि तसा छळ झाला तर आरोपीने तो ज्यूरीला दाखवून द्यावा. पूर्वी बंगाल्यात सर कोमर पेथराम यानी अप्रीति या शब्दाचा अर्थ स्टॅची सहेबांप्रमाणेच केला होता. अलाहाबाद हायकोर्टातहि सर जॉन एज यानी असाच अर्थ काढिला होता. इकडे सर लॉरेन्स जेनकिन्स यानीहि त्याच अर्थाला मान्यता दिली आहे.

‘प्रयत्न’ या शब्दाचा अर्थ ‘प्रारंभ,’ तो केला म्हणजे पुढे त्याचा हटकून परिणाम झालाच पाहिजे असे नाही. ह्या गोष्टी लक्षात घेऊन टिळकांच्या लेखातून काय अर्थ निघतो ते ठरवा. देशाची परिस्थिति टिळकांची परिस्थिति त्यानी केलेला खुलासा या सर्व गोष्टी तुम्ही जरूर लक्षात घ्याव्या. एका माणसामागे दुसरा माणूस हातात कुन्हाड घेऊन धावला परंतु त्याला खुनाच्या प्रयत्नाची शिक्षा दिली नव्हती हे पंजाब लॅरिपोर्टर-मधील उदाहरण टिळकानी सांगितले ते बरोबर आहे. पण त्याबरोबर हे लक्षात ठेवा की कुन्हाड घेऊन धावणाऱ्या मनुष्याला ‘दुखापत करण्याचा प्रयत्न’ करणाऱ्या मनुष्याइतकी तरी शिक्षा झालीच. त्याने कदाचित् प्राण जाण्याइतका मोठा वार केला नसता. पण कुन्हाड घेऊन धावणारा मनुष्य दुखापत तरी खचित करता म्हणून त्याला त्या मोठ्या गुन्हाऐवजी धाकटा गुन्हा करण्याच्या प्रयत्नाबद्दल शिक्षा झाली इतकेच. सन १७०० आणि १८०० ह्या १०० वर्षांत विलायतेत झालेल्या राजद्रोहाच्या खटल्यांची हकीकत टिळकानी तुम्हाला सांगितली ती सर्व लक्षात ठेवा. काही हरकत नाही. विलायतेतील वर्तमानपत्रापेक्षा इकडील वर्तमानपत्राना संरक्षणाची गरज अधिक आहे असे तुम्ही घेऊन चाला. पण इंग्लंडातील खटल्यावरून तरी काय दिसून येते ? त्या खटल्यातील तत्व या लेखाला लावून पहा. आणि तसे करण्याने टिळकावर गुन्हा शाबीत होत आहे असे वाटत असेल तर बेलशक तसा निर्णय द्या. टिळकाप्रमाणे मीहि तुम्हाला सांगतो की एकादा शब्द इकडे तिकडे पडला तरी त्याची फारशी मातबरी नाही. मराठी भाषा व इंग्रजी भाषा यातील अंतर टिळकानी दर्शविले व भाषांतरावरून मूळ लेखाची कल्पना करिताना सावधगिरी ठेवण्यास सांगितले तेहि योग्य आहे. पण हे सर्व केल्यावरहि टिळकानी. सरकाराविषयी या लेखानी कोणती भावना प्रगट केली ह्याचा निर्णय करणे उरतेच.

आणि लेखांचा वरील अर्थ घेऊन तुम्ही निर्णय द्या. भाषांतरकारांची उलट तपासणी टिळकानी कसून केली. त्यांचा टिळकांवर काही आकस असण्याचे कारण नाही. सरकारी भाषांतरकाराचे भाषांतर म्हटले म्हणजे प्रायः ते बरोबर आहे असेच घेऊन चालण्याची हायकोर्टाची वहिवाट आहे. आणि त्यातून भाषांतरकार जोशी हे तर मराठीचे पंडित ! तथापि मनुष्य आहे तेथे चूकहि आहे म्हणून टिळकानी सुचविलेले प्रतिशब्द स्वीकारावे. मीहि ते टिपून घेतले आहेत. त्याचाहि काय फायदा असेल तोहि टिळकाना द्या. पण हेहि लक्षात ठेवा की आपण एकादा ग्रंथ वाचतो तेव्हा ग्रंथातील एकाद्या शब्दापेक्षा त्यातील भावनांचाच परिणाम आपल्या मनावर घडतो. हजारो लोक केशरी वाचतात. त्यात काही पंडित काही विद्वान असले तरी काही सहसा न शिकलेले सहसा विचार न करणारे असेच पुष्कळ असणार ! पुष्कळ वाचकाना राजकारणातल्या पक्षांची संपूर्ण माहिती असत नाही अशा लोकांच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ? आपले लेख तुम्हाला समजाऊन सांगण्याला टिळकाना २१ तास १० मिनिटे मिळाली. पण हा लाभ सामान्य वाचकाना कोटून मिळणार ? त्यांच्या मनावर जो ठोकळ परिणाम होईल तोच खरा. साक्षीपुराव्याने लेखांचा अर्थ व त्यांचे परिणाम ठरवात बसण्यात अर्थ नाही. तेच लेख वाचून शंभर माणसे म्हणतील की टिळकानी राजद्रोह केला. उलट शंभर म्हणतील की टिळकांच्या मनात सरकारविषयी प्रेमच वसत होते. पण येथे ते शंभर फुकट हे शंभर फुकट. तुम्ही जे काय ठरवाल तेच खरे ! असली भाषा इंग्रजानी लिहिली तर हिंदूना काय वाटेल हिंदूनी लिहिली तर इंग्रजाना काय वाटेल असला विचार करीत बसू नका. तुमचे तुम्हाला काय वाटेल तेच पहा. अत्याचार होतात घडतात ते केव्हाहि द्वेषबुद्धिशिवाय घडत नाहीत हे निश्चित आहे. जे लोक खरोखर सरकारचा द्वेष करीत नाहीत ते अधिकाऱ्यावर बाँब फेकीत नाहीत. टिळक म्हणतात आहे तो कायदा फाजील कडक आहे. पण त्याला तुमचा किंवा आमचा उपाय नाही. आहे त्या कायद्याचा अंमल करावयाला आपण येथे जमलो आहो. आणि कायदा तर असे ह्मणतो की हेतू चांगला असला उद्देश प्रामाणिक असला तरी कायद्याचे उलंघन ते उलंघनच.

लेखात सत्य किती असत्य किती याचा आपणाला फारसा विचार करावयाचा नाही. सत्य लिहून देखील द्वेष उत्पन्न करिता येतो तसे येथे झाले आहे की काय हेच तुम्हास पहावयाचे. इकडील देशात शस्त्रसंपत्तीचा उपयोग अधिक करितात ही गोष्ट तुम्ही लक्षात घ्यावी. त्याला हरकत नाही. टिळक ह्मणतात तो अर्थ लेखातून निघत असेल तर तो घ्यावा. त्यालाहि विशेष हरकत नाही. सरकारला उपदेश करावयाचा ह्मणून त्या उपदेशाला जोर आणण्याकरिता अत्याचारासंबंधाचे उल्लेख टिळकानी केले नसतील कशावरून ? पण खाजगी मनुष्याला जसे संरक्षण हवे तसे सरकारला नको काय ? मुद्रणस्वातंत्र्य हवे पण ते दुतर्फी हवे. प्रजेने आपल्यावर प्रीति करावी असे ह्मणण्याचा हक्क सरकारास नाही. मनाला वाटेल त्याने सरकाराविरुद्ध वाटेल

तितकी द्वेषबुद्धि बाळगावी. पण लोकांवर परिणाम होईल अशा रीतीने ती कामा नये. हीच मर्यादा. टिळक वर्तमानपत्रकार आहेत तरी पण लेख अगदी तात्कालिक स्फूर्तीने लिहिले आहेत की काय हेहि तुम्ही पाहिले पाहिजे. कारण बाँबचे अत्याचार झाले एप्रिलअखेर व टिळकांचे लेख त्यानंतर काही दिवसांनी लिहिलेले आहेत. तुमच्या तोंडात कोणी मारली किंवा तुमचे नाक धरून ओढले तर तुम्ही तात्कालिक केलेला प्रतिकार वाजवीपेक्षाहि कडक असू शकेल. पण पायोनिअरने मला शिवी दिली म्हणून मी सरकारवर तोंडसुख घेईन असे टिळकाना म्हणता कसे येईल ? पायोनिअर हे काही सरकारी गॅझेट नव्हे !

टिळक म्हणतात 'माझा आवेश हा सत्यस्फूर्तीचा होता' पण तो तसा कितपत होता हे तुम्हीच ठरवा. बरे विषय काय तर बाँबचे 'अत्याचार'. एरवी खून एकट्या दुकट्याचा तरी होतो. पण बाँबने दहा पाच माणसे एकदम मरू शकतात. बाँब हे कायदेशीर चळवळीचे हत्यारच मानले तर गोष्ट वेगळी ! देशात इतर राजकीय पक्षाप्रमाणे बाँबवाला पक्ष म्हणून निर्माण झाला आहे. अशा वेळी टिळक ज्याला स्पष्टोक्ति म्हणतात ती खरोखर निरुपद्रवी आहे किंवा घातुक आहे हे तुम्हीच ठरवा. लेखात सदभिरुची नाही हा एक आक्षेप असेल. पण मी त्याला फारसे महत्त्व देत नाही. कायद्याच्या मर्यादेत लेख राहिला तर त्याची अभिरुची कितीहि दूषित असेना ! पण राजकीय हक्क न दिले तर माथेफिरू निर्माण होऊन बाँब टाकतील या लिहिण्यात सदभिरुचीचा प्रश्न नसून निखालस कायद्याचा प्रश्न आहे. राज्याच्या चालत्या गाड्याला बाँबची खीळ कोणी घालू पाहील तर काय परिणाम होतील ? दोन निरपराधी स्त्रियांचे खून झाले. आणि या कृत्याचे स्वरूप काय ? तर ह्याने सरकारचे लक्ष प्रजेच्या मागण्याकडे वेधण्यास ते उपयोगी पडतील ! ता० ९ जूनच्या लेखात लेखकाने निरानिराळ्या उपमा दिल्या पण त्यात बाँबचेच सुरस वर्णन केले.

आता टिळकांच्या हातच्या कार्डांसंबंधाने मी असे सांगतो की त्याला तुम्ही फारसे महत्त्व देऊ नका. पुस्तकांच्या यादी कोर्टात हजर केल्या त्यात काही स्वारस्य नाही. पुस्तकेच आमच्या पुढे नाहीत म्हणून टिळकांचेच म्हणणे मी खरे घेऊन चालतो की त्यांना स्फोटक द्रव्याचा अभ्यास करून लेख लिहावयाचे होते. तरी मनातून हे कार्ड बाजूला ठेवून तुम्ही या लेखांचा विचार करा. असो. मी तुम्हाला सांगावयाचे ते सांगितले. त्यापैकी तुम्हाला वाटेल ते घ्या वाटेल ते टाका. संशयाचा फायदा घावासा वाटला तर तो ओरीपाला अवश्य द्या. पण इतकेहि सर्व करून टिळकांच्या हातून कायद्याचे उलंघन झाले असे तुम्हाला प्रामाणिकपणे वाटेल तर तसेहि निर्भिडपणाने सांगा.

(८) निकाल व शिक्षा

न्या. दावर यांची सुनावणी आठ वाजता संपली. आठ वाजून ३ मिनिटांनी ज्युरीचे लोक एकत्र विचार करण्याकरता आपल्या खोलीत गेले ते ९ वाजून

२० मिनिटांनी परत आले. ते येताच न्यायमूर्तींनी पहिला प्रश्न केला की “ तुम्ही निकाल देणार तो एकमताने की भिन्न मताने ” ? याचे उत्तर ‘भिन्न मताने’ असे आल्यावर त्यांनी फिरून विचारले ‘ वाटणी कसकशी ? ’ त्यावर फोरमन यांनी सांगितले की “ तिन्ही आरोपावर आमच्यापैकी सातांचे मत असे की टिळक गुन्हेगार आहेत आणि तीन्ही आरोपासंबंधाने दोघांचे मत असे की टिळक निर्दोषी आहेत.” यावर न्यायमूर्तींनी विचारले की “ फिरून एकत्र विचार करण्याकरता तुम्ही गेल तर एकमत होण्याचा संभव अजून नाही काय ? ” त्यावर फोरमन यांनी ‘ मुळीच नाही ’ असे उत्तर दिल्यावर न्यायमूर्ती म्हणाले “ तर मग मला आपलाहि निर्णय कायद्याप्रमाणे सांगितलाच पाहिजे. तो असा आहे की ज्युरीचा निकाल मी मान्य करतो.” तेव्हा सरकारी वकील म्हणाले “ ठीक आहे. पण शिक्षा सांगण्यापूर्वी टिळकांवरील शिलकी चार्ज म्हणजे शिलकी शिक्षा भोगण्याच्या कबूलीचा चार्ज त्यांच्यावर याच वेळी मला ठेवावयाचा आहे.” टिळक ह्याणाले “ पण हे होण्यापूर्वी कायद्याप्रमाणे मला काही मुद्दे कोर्टापुढे मांडावयाचे आहेत. त्याचा निकाल झाल्यावर मग इतर गोष्टी व्हावयाच्या त्या होतील.” असे म्हणून त्यांनी लिहून आणलेले चौदा मुद्दे वाचले. त्यातील मुख्य असे होते:—“ निरनिराळ्या आरोपांची एकत्र चवकशी झाली. लेखातील आक्षेप वाक्ये स्पष्ट करून सांगितली नाहीत. कोणकोणत्या वर्गामध्ये कलम १५३ अ प्रमाणे द्वेष पसरविण्याचा गुन्हा घडला ते वर्ग स्पष्टपणे सांगितले नाहीत. ज्या अधिकाऱ्यांनी फिर्यादी दाखल केल्या त्यांची रीतसर जबाबी झाली नाही. कित्येक कागद अग्राह्य असता पुराव्यात दाखल झाले. आरोपीला उत्तर देण्याचा हक्क असता दिला नाही. चुकीची भाषांतरे दाखल करून घेतली व मूळ भाषांतरकाराला उलट तपासणीला हजर केला नाही.”

यावर न्यायमूर्तींनी सांगितले की “ तुमचे सर्व मुद्दे मी ऐकले. चौकशीचे काम चालू असता त्यातला प्रत्येक मुद्दा आपापल्या वेळी पुढे आलाच होता. पण तुमच्या एकाहि मुद्यात तथ्य नाही असे वेळोवेळी माझे मत झाले तेच अजूनहि कायम आहे. म्हणून त्यांच्या विचाराकरता मी थांबत नाही. सरकारी वकिलालाहि त्यावर उत्तर देण्याचे कारण नाही. आणि या मुद्यावर फुलवेंचला अपील करण्याचा तुमचा अधिकारहि मी राखून ठेवू इच्छित नाही.”

या मुद्यांचा अशा रीतीने निकाल लागल्यावर पूर्वी १८९८ साली अठरा महिन्यांच्या मुदती आधी ६ महिने टिळकाना सोडले तेव्हा “ पुन्हा अशा गुन्ह्याबद्दल दोषी ठरल्यास उरलेली शिक्षा मी भोगीन असे टिळकानी लिहून दिले होते तो करार पुढे काढून त्या वेळच्या आरोपांची आठवण देऊन सरकारी वकिलानी टिळकाना विचारले “ तुम्ही ती गोष्ट कबूल करता की त्याकरता तुमची फिरून चौकशी आम्ही करावी ? ” या विधीला क्रि. प्रो. कोडचे कोणते कलम लागते याविषयी टिळक व न्यायमूर्ती यांच्यामध्ये थोडा वाद झाल्यावर टिळकानी हा नवा चार्ज मला अर्थात् कबूल आहे असे उत्तर दिले. तेव्हा ‘ तुम्हाला काय.

सांगावयाचे असेल ते सांगण्याची आता हीच वेळ आहे' असे न्यायमूर्तींनी सांगितल्यावरून टिळक म्हणाले " मला सांगावयाचे असे फारच थोडे आहे. ज्युरीने मला दोषी ठरविले तर खुशाल ठरवो. पण मी गुन्हेगार नाही. लौकिक गोष्टीचे नियंत्रण करणारी अशीहि एक शक्ति न्यायपीठाहूनहि वरिष्ठ आहे. कदाचित् ईश्वराची इच्छाच अशी असेल की मला शिक्षा व्हावी आणि मी शिक्षा भोगल्याच्या कारणानेच मी अंगिकारिलेल्या कार्याला उर्जित दशा यावी ! "

शेवटी न्यायाधीश टिळकाना उद्देशून म्हणाले " तुम्हाला शिक्षा सांगणे हे आता माझे कर्तव्य आहे. ते करताना मला फार दुःख होते. किती ते सांगता येत नाही. तुम्ही अत्यंत बुद्धिमान आहा. सामर्थ्यवान आहा. लोकावर तुमचे फार वजन आहे. या साधनांचा उपयोग तुम्ही देशहिताकडे केला असता तर ज्या लोकाकरिता तुम्ही झटतो असे तोंडाने म्हणता त्यांना फार सुख लागले असते. दहा वर्षांपूर्वी न्यायकोर्टाने तुम्हाला दोषी ठरविले पण शिक्षा थोडी देऊन तुमच्यावर दया केली. त्यावर फिरून सरकारानेहि विशेष दया दाखवून तुमची सहा महिन्यांची शिक्षा कमी केली. आज तुम्ही लिहिल्या प्रकारचे घातक लेख हे राजकीय चळवळीतील न्यायाने उपयोगात आणण्यासारखे एक शस्त्र आहे असे तुम्ही म्हणता तेव्हा तुमचे मन व अंतरंग रोगट झाले आहे यात शंका कसली ? तुमच्या लेखात राजद्रोह भरून उतू येत आहे. त्यात अत्याचाराचा उपदेश आहे. भिऱ्या लोकानी केलेल्या अघोर कृत्यांना तुम्ही संमत्ति दर्शविता. इतकेच नव्हे तर बाँब गोळे हे हिंदुस्थानात लोक-कल्याणाकरिताच जणू काही अवतरले आहेत अशा भावनेने तुम्ही त्यांचे स्वागत करिता. यापरीत एकादे कुजकट मन अधिक ते काय बोलेल ? किंवा लिहील ? सरकाराविषयीचा तुमचा द्वेष गेल्या दहा वर्षांत नाहीसा झाला नाही. दर आठ-वड्याला तुम्ही अत्याचाराला उत्तेजन येईल असे लेख लिहीत आला आहा. तुमच्या-सारखे वर्तमानपत्रकर्ते हा ईश्वराने या भूमीला दिलेला शापच होय ! तुम्हाला शिक्षा काय द्यावी याचा पूर्ण विचार मी केला आहे. ती इतकी थोडी आहे की लोक ती ऐकून म्हणतील न्यायमूर्तींनी काय ही भलत्या ठिकाणी भलती दया दाखविली ! कायदा व न्यायदेवता या दोहोंचे कार्य सफल करावयाचे तर तुम्हाला मी देतो इतकी शिक्षा तरी दिलीच पाहिजे. १२४ अ कलमाखालच्या आरोपाबद्दल तुम्हाला जन्मभर काळ्यापाण्याची शिक्षा मला देता येईल. तरी पण तुमचे वय व इतर गोष्टी लक्षात घेऊन दोन गुन्हाबद्दल मिळून सहा वर्षांची काळे पाण्याची शिक्षा मी तुम्हाला देतो. आणि ही इतकी शिक्षा पुरे आहे म्हणून तिसऱ्या आरोपाबद्दल तुम्हाला फक्त १००० रुपये दंड करतो."

हे झाल्यावर सरकारी वकिलानी पूर्वीच दर्शविल्याप्रमाणे चौथा आरोप काढून घेतला असे सांगितले. आणि आरोप काढून घेतला म्हणून त्यातून दोष-मुक्तता झाली असे न्यायमूर्तींनी सांगितले. शेवटी " या एकाच खटल्यात ज्युरीला

फार काम पडले म्हणून पुढे तीन वर्षेपर्यंत त्यांना ज्यूरीच्या कामाला बोलावू नये” असे न्यायमूर्तींनी लिहून ठेवल्यावर कोर्ट उठले. आणि टिळकाना पोलिसानी घेऊन जाताच कोर्टातील गर्दी बरीचशी आपोआप मोडली व उरलेली पोलिसानी धक्के देऊन मोडली.

(९) लोकांची उत्सुकता व काळजी

टिळकांचा हा खटला किती दिवस चालणार याचा अंदाज प्रथम कोणासच नव्हता. निदान तो ज्या दिवशी संपेल असे वाटले होते त्या दिवशी तो संपला नाही व ज्या दिवशी तो संपणार नाही असे वाटले होते त्या दिवशी अचानक संपविण्यात आला. शेवटल्या दिवशी संध्याकाळचे ७ वाजण्याचे सुमारास अँडव्होकेट जनरल यानी न्यायमूर्तींना विचारले की “ हा खटला आपण आजच्या आज संपविणार काय ? ” यावर न्यायमूर्तींनी सांगितले की “ होय. ज्यूरीच्या फराळाची व्यवस्था खाली करून ठेवण्यात आली आहे. कितीही उशीर झाला तरी खटला मी आज संपविणार.” हे ऐकताच कोर्टात जमलेल्या लोकाना फार आश्चर्य वाटले. आणि दुसरे दिवशी खटला चालणार या समजुतीने जे लोक घरोघर ५ वाजता गेले आणि परत आले नाहीत त्यांची फसगतच झाली ! ज्या कौतुकबुद्धीने खटला चालला असता लोक हजर रहात ती बुद्धि खटला संपविण्याच्या वेळी सहजच अधिक तीक्ष्ण झाली होती. आणि ज्यूरीचा निकाल ऐकणे याविषयी केव्हाहि शर्यतीच्या मैदानावर कोणता घोडा पुढे येतो हे पाहण्याइतकी किंवा सोडतीची पेटी उघडली असता कोणाच्या नावची चिठी पहिल्या नंबरच्या बक्षिसाकरिता निघते हे समजण्याइतकीच आतुरता असते. म्हणून ज्यांना न्यायमूर्तींच्या ह्या हुलकावणीमुळे खटल्याच्या निकालाचे वेळी हजर राहता आले नव्हते त्या प्रेक्षकांची फारच मोठी शिकार न्यायमूर्तींनी पळविली असे झाले. त्यांना नुसते हौशी तमासगीर असे मानले तरी, इतके दिवस खटला ऐकण्याला आपण हजर राहू शकलो ह्याचे समाधान न वाटता खटल्याची अखेर हातातून गेली या निराशेने आपण फुकटच इतके दिवस घालविले असे त्यांना वाटले असावे. पण लोक हा खटला ऐकण्याला कोर्टात जात ते केवळ हौसेखातर जात नव्हते तर टिळकांच्या भक्तीमुळेच जात. तेव्हा निकालाच्या वेळीच तेवढे आपण गैरहजर राहिलो असे आढळून आल्यावर त्यांना किती इळइळ वाटली असेल हे सांगायलाच नको ! त्या दिवशी सायंकाळी ७ वाजण्याचे सुमारास न्यायमूर्तींनी खटला आज संपविणार असे सांगण्याच्या पूर्वीच कोर्टात मात्र चहूकडे एक प्रकारची गडबड दिसू लागली होती. कारण बॅ. ब्रान्सन यानी न्यायमूर्तींना प्रश्न विचारून त्यांनी उत्तर देण्यापूर्वीच पोलिसांना ही वर्दी आगाऊ लागली होती. त्यामुळे त्यांच्या येरझारा सुरू झाल्या. पोलिस अधिकारी कोर्टातून बाहेर आणि बाहेरून कोर्टात जलदीने जाऊ येऊ लागले. कारण खटला त्या दिवशी संपविणार की नाही इतकीच काय ती गोष्ट कळावयाची होती, बाकी खटला संपावयाचा क्षणजे काय व्हावयाचे

ह्याची अटकल सर्वांनाच होती. शिवाय शिक्षा झाल्यावर टिळकाना कोठे ठेवा-
वयाचे हा प्रश्न होताच. मुंबईतील वातावरण ठीक नाही म्हणून टिळकाना शिक्षा
होताच मुंबईतून हलवावयाचे असा सरकारचा बेत ठरल्यामुळे स्पेशल आगगाडीची
नोटीस घावयाची होती. तात्पर्य पाच वाजल्याचे पुढे इतर लोकांचे लक्ष जसे
खटल्याकडे अधिक अधिक वेधले तसे अधिकाऱ्यांचे लक्ष कमी होऊन दुसऱ्या काही
उद्योगानी त्यांचे मन अधिक व्यग्र होऊन गेले.

परस्पर विचार घेण्याकरिता ज्यूरी आपल्या खाजगी जागेत गेली ती तेथे
दीड तास होती. या अवधीत प्रेक्षकांची स्थिति काय झाली असेल याची सहजच
कल्पना करता येते. गंभीर भावनेचा त्या दोन तासात कळसच झाला होता. आणि
गंभीरपणात अनिश्चिततेची भर पडल्यामुळे लोकांच्या मनावर उदासीनता व खिन्नता
आली होती. एवढ्या मोठ्या न्यायसभेच्या जागेत एकादी टाचणी पडली असती
तरी ती सर्वांना ऐकू गेली असती. मुंबईतील सेशन कोर्टाचा दिवाणखाना आधीच
अंधारा आणि भयाण असा दिसतो. तेथे दिवसा दिवे लावून बसण्याचाहि प्रसंग
केव्हा केव्हा येतो. पण दिवसा दिवे लावलेले वेगळे व रात्री दिवे लावलेले वेगळे !
कारण रात्री नुसत्या दिव्यांचीच मदत असल्यामुळे अंधार आपले भयाण रूप
कोनाकोपऱ्यातून दाखवीत होता. आणि होते दिवे तेहि मोठेसे चकचकीत नव्हते.

लोकाना ह्या खटल्याबद्दल काय वाटत होते हे मॅजिस्ट्रेटपुढील कामाच्या
पहिल्या दिवशीच प्रत्येाला आले. कारण कचेरीजवळची गर्दी पोलिसाना मोडता
मोडवेना यामुळे हल्ले व प्रतिहल्ले सुरू झाले. दंगा करण्याचा असा जरी उद्देश
नव्हता तरी अखेर दगडफेकीपर्यंत मजल येऊन, कित्येक पोलिसाना आणि एका
गोऱ्या सार्जेटाला बराच मार बसून दगडाच्या तडाक्याने त्याचे हाडाहि बाहेर
पडले आणि त्याला इस्पितळात न्यावे लागले असे म्हणतात. आठवडाभर खटला
चालला तरी एवढ्या मुंबईत घरीदारी लोकाना बोलण्याला दुसरा विषय नव्हता.
मुंबईस मराठे हमाल मोलकरी गिरणीकामगार ही संख्या पुष्कळ. त्यांना टिळकां-
विषयी फारच सहानुभुति वाटत असे, आणि निकालानंतर हा खटला करण्यात
अन्याय झालासा त्यांना वाटला तर ती अधिक होईल अशी सरकारची पक्की
समजूत होऊन राहिली होती. म्हणून बेसावधपणे अवचित खटला संपवावा व लोक
काही हालचाल किंवा आपल्या सहानुभूतीचे प्रदर्शन करणार त्याच्या आत
टिळकाना मुंबईतून हलवावे ह्याजेल मग पंचाईत पडणार नाही असे त्यांनी मनाशी
ठरविले होते. आणि त्याप्रमाणे घडून आलेहि. तथापि तारीख २२ रोजी ५ वाजून
गेले तरी कोर्ट उठले नाही आणि आजच्या रात्री खटला संपविणार असे न्याय-
मूर्ती बोलले ही बातमी गावभर पसरण्याला उशीर लागला नाही.

रात्र अंधारी आणि हवा पावसाळी होती. संध्याकाळपासूनच दग येऊ
लागले होते. सात वाजण्याचे सुमारास पाऊस पडण्यालाहि सुरवात झाली होती.
आणि सुमारे एक तासभर जोराची वृष्टि झाल्यावर रस्ते भरून जाऊन डबकी

साचली होती. तथापि खटल्याचा निकाल रात्री लागणार ही बातमी ऐकताच लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी हायकोर्टाकडे येऊ लागल्या. पण या गर्दीच्या आघीच कडेकोट पोलिस बंदोबस्त होऊन राहिल्यामुळे हायकोर्टाच्या आवारात फारच थोड्या लोकांना प्रवेश मिळाला. बाकीची गर्दी पोलिसानी थोपवून धरली ती हायकोर्टाच्या बाहेर चौफेर पसरली होती. रस्त्यातील दिव्यांच्या कंदिलांच्या काचा पावसाने भिजून गेल्यामुळे त्यांचा प्रकाश फारच मंद पडत होता. ज्यूरी कोर्टात ९॥ च्या सुमाराला परत आली आणि त्यानंतरहि काही काम चालले यामुळे टिळकाना शिक्षा फर्माविण्याला व त्याची वर्दी बाहेर येण्याला सहजच १०-१०१ झाले. टिळकांचा सन्मान करण्याची इच्छा लोकांना असली तरी अशा वेळी आणि अंधाऱ्या रात्री ते काय करणार ? शिवाय शिक्षा सांगितल्यावर कोणास टिळकांचे नखाहि दृष्टीस पडू नये अशी तजवीज पोलिसानी आगाऊच करून ठेविली होती. ती अशी की न्यायमूर्ति जाग्यावरून हालताच मागे पुढे गोऱ्या लोकांचा पहारा देऊन टिळकाना पिंजऱ्यातून बाहेर काढले. मोठ्या दारातून बाहेर पडताच थोरल्या जिन्याने खाली न नेता एका बारक्या खाजगी जिन्यानेच त्यांना खाली आणले आणि हायकोर्टाच्या पश्चिमेस समुद्राच्या बाजूला मोटार तयार ठेविली होती तीत बसवून बाहेरच्या रस्त्याने एकदम परस्पर तुरुंगांत नेले. पण ही बातमी देखील काही सांगोवांगीने आणि कांही तर्काने मागाहून लोकांना कळली. नक्की माहिती कोणालाच मिळेलना. पण त्यांना इतके पक्के कळून चुकले की टिळक काही पुन्हा दृष्टीस पडत नाहीत ! कोणी इकडे डोकावले कोणी तिकडे डोकावले. परंतु टिळकांचा कोणासच पत्ता लागेना. शेवटी निराश होऊन जो तो आपआपल्या घरी गेला !

(१०) सहानुभूतिदर्शक दंगे

दुसरा दिवस उजाडताच टिळकांच्या शिक्षेबद्दल मुंबई शहरात दुःखप्रदर्शनाचे प्रकार सुरू झाले. प्रत्येक वर्गाने आपापल्यापरी टिळकांविषयी सहानुभूति दाखविली. पांढरपेशांची; सहानुभूति केव्हाच विशेष प्रगटपणाने दृष्टीस पडत नाही. कारण त्यांचे पुष्कळसे दुःख मनातल्या मनात असते. फार तर ते एकमेकात बोलतात. परंतु ते रस्त्यावर किंवा चवाठयावर फारसे येत नाही. उलटपक्षी त्यातल्या कित्येकानी दुःखव्रत घेऊन ज्या गोष्टी स्वीकारल्या त्या पुढे बरेच वर्षे, किंबहुना कित्येकानी टिळक तुरुंगातून सुटून येईपर्यंत, चालू ठेविल्या होत्या. पण गिरणीतील मजूर वर्गारे लोकांच्या या दुःखप्रदर्शनाला वेगळेच स्वरूप आले. आधी बाजार बंद झालाच होता. कोणी कोणास न सांगताच हरताळाला सुरवात झाली. आणि कित्येकानी रोजच्याप्रमाणे जरी आपली दुकाने उघडली तरी इतरांची दुकाने बंद पाहून त्यांची त्यांनाच लाज वाटली यामुळे आणि त्यांनी आपण होऊनच दुकाने बंद केली. गिरणीतील मजुरांचा हरताळ ह्मणजे कामावर न जाणे हा. ती गोष्ट सकाळपासून घडून येऊ लागली. काही लोक मुळी घरीच बसले आणि काही कामावर गेले ते गिरणीचे

दर्शन घेऊन त्याच पावली परत आले. त्यांचा हा हरताळ सरकारने मध्ये न पडता तसाच चालू दिला असता तर सहजच तो एक दोन दिवसानी आपोआप मोडला असता. टिळकांविषयी सहानुभूति वाटली झणून तरी गिरणीचे मजूर किती दिवस काम सोडणार आणि उपासमार करणार ? त्यांचे नेहमीचे संप होतात ते काही एका कारणाकरिता होतात. त्यांचे उदिष्ट पुरे होईपर्यंत किंवा काही अंशी साधेपर्यंत ते कामावर जात नाहीत. यामुळे त्यांचा असला मर्यादित संप काही दिवस जगतो. पण टिळक सहा वर्षे काळे पाण्यावर गेले त्यांना ते आपल्या हरताळाने थोडेच सोडून आणविते ! गिरणीचे मजूर अशिक्षित असले तरी त्यांना ही साधी गोष्ट कळत होती. जीवाची तळमळ म्हणून एक दोन दिवस काम थांबवून जड पावले टाकीत का होईना फिरून ते कामावर गेलेच असते. पण गिरणी-मजुरांचा संप झाला हेच सरकारला फार विषादकारक वाटले. एकतर गिरण्या बंद पडल्याचा सहजच मोठा बोभाटा होतो. शिवाय आजचा संप म्हणजे धडधडीत सरकारचा निषेध. तेव्हा तो ताबडतोब मोडला जावा अशाविषयी सरकारने जारीची खटपट सुरू केली. झाली गोष्ट ही काही लपवून छपवून झाली नव्हती. गिरणीचे मजूरहि ही गोष्ट स्वतः तोंडाने सांगत. आणि कित्येकांच्या तोंडून संपाची मुदत जास्तीत जास्त सांगितली गेली ती सहा दिवसच ! ' टिळक एक वर्षभर काळे-पाण्यावर गेले तर त्यांच्याकरिता आपण एक दिवस तरी काम थांबविणे आपले कर्तव्य आहे ' अशा हिशेबाने पाहिले तर त्यांचा हा संप फार तर सहा दिवस चालता. गिरण्यांच्या मालकाविरुद्ध झालेले संप याहून कितीतरी अधिक काळ टिकतात. आणि तुम्ही मध्ये पडा संप मिटवा अशा विनंत्या अर्ज व शिष्टमंडळे सरकारकडे गेली तरी सरकार लक्ष घालीत नाही. पण आजचे हे भांडण गिरणीतील टिळकभक्त मजूर व सरकार यांच्यामधीलच होते. ह्या भांडणाचा हेतू पगाराची एक दिडकीहि वाढविण्याचा नव्हता. किंवा आमच्याकरिता अमुक एक करा असेहि त्यांनी छटले नव्हते. गिरणीमजुरानी संप केला झणजे ते टिळकाना जसे मुंबईस परत आणीत नव्हते तसेच त्यांच्या शिक्षेची वर्षेहि ह्यांच्या मागणीमुळे कमी होत नव्हती. हा सगळा उघडा हिशोब होता. आणि मजुरांच्या दृष्टीने सरकारने जास्तीत जास्ती मेहेरबानी करावयाची ती इतकीच होती की काम सोडून जितके दिवस घरी बसण्याचा त्यांचा निश्चय तितक्या दिवस घरी बसू द्यावयाचे ! ही मुदत फार तर दोन तीन दिवस टिकली असती हे दिसतच होते. पण सरकार व अँग्लो इंडियन पत्रे यानी असा बाहाणा केला की टिळक झाले झणून असे कोण मोठे ! शिवाय त्यांना न्यायकोर्टाने उघड चवकशी करून शिक्षा दिली त्याचा निषेध झणजे सरकारचा अपमान व न्यायकोर्टाचा उपमर्द !

पण हा संप मोडणार कसा ? सरकार किती तरी मोठे आणि गिरणीचे मजूर किती तरी क्षुद्र ! सरकार हे त्यांजकडे जाऊन त्यांच्याशी प्रत्यक्ष थोडेच बोलणार ! म्हणून त्यांनी आपल्या हस्तकांकडून गिरणीवाल्याशी बोलणे सुरू केले.

बरे गिरणीवाले तरी काय करणार ? त्यांना मजुरांवर कामाला येण्याचा जुलूम थोडाच करिता येतो ! शिवाय काही गिरणीवाल्यांनाहि मजुरांप्रमाणे मनातून वार्डट वाटले होते. आणि ते ह्मणाले “ संप फार काळ टिकणार नाही. पण त्यांनी ज्या कारणा-करिता संप केला ते कारण निंद्य आहे किंवा वार्डट आहे असा तरी आम्ही गिरणीच्या दारावर जाहीरनामा कसा लावावा व मजुरांना परत कसे बोलवावे ? मजर उपासमार करतो तो काही सुखामुखी करित नाही. त्याची उपासमार होईल तोपर्यंत आमचेहि नुकसान होईल. पण प्रसंगच असा आहे की ते दोघानी मिळून सोसले पाहिजे.” तात्पर्य कोणीहि गिरणीवाला संपाचा उघड निषेध करण्यास तयार होईना. तेव्हा गिरणीतील मध्यम प्रतीचे कामगार ह्मणजे जोंबर मुकादम वगैरे लोकाना फोडण्याचे पोलीस लोकानी प्रयत्न चालविले. पण त्यातहि फारसे यश आले नाही. शेवटी सरकारने आपली नेहमीची युक्ति केली. त्यांनी एखादा ज्यू युरोपिअन एकादा पारशी गिरणीवाला हाताशी धरून संप मोडण्याच्या हेतूने मुद्दाम काही गिरण्या उघडविल्या. आणि काही मजर जबरीने धरून गिरणी चालू असल्याचा देखावा केला. लाचलुचपत जबरदस्ती यांचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला की गिरणीतील आतले व बाहेरचे मजर यांची चुरस लागली. दगड फेकाफेकी व मारामारी सुरू झाली. आणि मारामारीचे निमित्त मिळताच सरकारला मध्ये पडण्याचा उघडच हक्क मिळाला. लगेच शहराची नाकेबंदी करण्यात आली. पोलिस व लष्करी शिपायी रस्तोरस्ती उभे करण्यात आले. धरपकड आणि खटले याना सुरवात झाली.

गिरण्या बंद झाल्याने खालच्या दर्जाचे लोक बेकार होतात आणि मोकाट सुटतात असे म्हणण्यात काही तरी तथ्यांश असेल. पण बाजार बंद झाला याचा आणि दंग्याचा काय संबंध ? पण लागलेली दुकाने उघडण्याविषयी पोलिसानी प्रयत्न केले. या कामी पोलिसला काही खाजगी लोकांचे सहाय्य झाले. हे लोक कोणत्या वर्गापैकी होते हे सांगण्याचे कारण नाही. आणि पुढे काही दिवसानी कोणास पदवी कोणास बढती कोणास सन्मान अशा रीतीने न सांगताच ते कोण होते ते लोकास दिसून आले. दंग्यात मारामारी झाली आणि गर्दी आवरेना म्हणून पोलिसानी गोळीबार केला. पण ज्या ठिकाणी मारामारी झाली नाही अशा कित्येक ठिकाणीहि केवळ गर्दीचे निमित्त म्हणून गोळीबार करण्यात आला. याचा परिणाम असा झाला की त्या पाच चार दिवसात सुमारे ७५ लोक मेले किंवा जबर जखमी झाले.

दंगे थांबून एक दोन आठवेडे झाल्यावर टीकेचा गैरसमज होण्याची भीति उरली नाही असे पाहून काही काही वर्तमानपत्रांनी सरकारावर टीका सुरू केली. सरकारची सर्वात मोठी चूक झाली ती गोळीबार करण्यासंबंधाने. टीकाकारांचे म्हणणे असे की गिरणी मजुरानी जास्तीत जास्त काय केले ? तर दगड मारून गिरण्याची तावदाने फोडली. पण तावदाने फोडण्याकरिता फार तर पकडून खटले

करितात. विलायतेत किंवा कोठेहि अशा अपराध्यांवर गोळ्या घालीत नाहीत. तीन वर्षांपूर्वी मुंबईसच काही निमित्ताने असाच लहानसा संप झाला होता. तेव्हा रस्त्यातून गर्दी जमू लागली म्हणून पाण्याचे नळ उघडून कापडी तोट्यानी लोकां-वर पाण्याचा झोत उडवून पोलिसानी गर्दी मोडली तेव्हा ती कोणास इजा न होता मोडली गेली. मग याहि वेळी तोच प्रकार का नाही केला ? पण दंगेखोराना पाण्याने भिजवून काढून दंगे मोडणे याला स्वतः अधिकाऱ्याचे डोके थंड असावे लागते आणि मनात विनोदाची लंकेरहि थोडीशी असावी लागते. पण नवे आलेले गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क हे तापट डोक्याचे असून विनोद हा पदार्थ त्यांना माहीत नव्हता. आणि कनिष्ठ अधिकारी हे गव्हर्नर साहेबांची मनोवृत्ति नेहमी विस्तारून दाखविणारेच असतात, यामुळे गव्हर्नरसाहेबांच्या तोंडून शब्द..पड-ण्याच्या आधीच पोलीस अधिकाऱ्यानी बंदुकीच्या फैरी झाडल्या. सरकारची दुसरी चूक दंगेखोराना शिक्षा देण्याची. एक वर्षाहून अधिक सक्त मजुरीची शिक्षा अनेक लोकांच्या वाट्याला आली ! कर्मधर्मसंयोगाने म्हणजे तारीख ३१ ऑगस्ट १९०८ रोजी पॅरीसमध्येहि असाच दंगा झाला. तोहि कारखान्यातील मजुरांनीच केला होता. आणि दंगा इतका भडकला होता की अधिकारी व शिपायी मिळून ६९ लोक मेले किंवा जखमी झाले ! पण दंगेखोराना शिक्षा झाल्या त्या एक आठवड्यापासून चार आठवड्यापर्यंत ! मुंबईस शिक्षा झाल्या त्या अँग्लो इंडियन पत्रांना मात्र फार पसंत पडल्या. त्यानी त्यांना smart म्ह. चुरचुरीत हे विशेषण लावले यावरून त्या वाजवीहून अधिक कडक होत्या हे सांगावयासच नको. आणि सर्वात मौज ही की संप का झाला दंगे का झाले याचे आम्हाला काही कारणच कळत नाही असा बाह्याणा करण्यालाहि पोलिस किंवा अधिकारी चुकले नाहीत. सरकारचा आक्षेप हा की स्वतः मजुराना काही एवढे राजकारणाचे ज्ञान किंवा देशभक्तीची जाणीव असत नाही की एखाद्या मनुष्याला राजद्रोहाची शिक्षा झाली म्हणून त्यानी संप व दंगे करण्याला प्रवृत्त व्हावे. अर्थात् मागे राहून असले प्रकार चाल-विणाऱ्या काही उपद्रव्यापी लोकांचेच हे काम असले पाहिजे अशी सरकारची गुंत सूचना होती.

(११) तुरुंगात रवानगी

अवो. आता इकडे टिळकांचे काय झाले हे पाहू. शिक्षा सांगितल्याबरोबर त्यांना हायकोर्टातून उतरवून मोटारीत चढविले ते थेट बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या कुलाबा स्टेशनात एका आडबाजूच्या सायडिंगवर स्पेशल ट्रेन उभी होती त्यात नेऊन बसविले. सर्व खिडक्या झाकून घेण्यात आल्या. आणि आगगाडी जी सुटली ती तशीच अवेळी स्टेशने घेत घेत अहमदाबादेस पोहोचली. ही बातमी कळताच टिळकांचे जावई व टिळकांचे भाचे घोंडोपंत विध्वंस हे ताबडतोब अहमदाबादेस गेले. आणि तारीख २९ जुलै रोजी त्यानी अधिकाऱ्यांच्या परवानगीने टिळकांची

गाठ घेतली. अजून अपिलाला जागा होती. आणि अखेरच्या अपिलाचा निकाल लागेपर्यंत कामकाजाच्या निमित्ताने कैद्यांना भेटण्याची मोकळीक असते तिचा फायदा या दोघानाहि मिळाला. खटल्याचा निकाल अभावितपणे झाल्यामुळे टिळकाना स्वतःविषयीच काय पण घरगुती व्यवस्थेसंबंधाने व वर्तमानपत्राच्या व्यवस्थेसंबंधाने आपल्या स्नेह्यांना आणि आतइष्टमित्रांना काही सांगून ठेवता आले नाही. आणि शिक्षा काळे पाण्याची असल्यामुळे टिळकाना हिंदुस्थानात ठेवतात की ताबडतोब अंदमानाला किंवा इतर कोठे नेतात याविषयी काहीच माहिती मिळण्यासारखी नव्हती. पण धोंडोपंत विध्वंस यांनी टिळकांची भेट घेतली तेव्हा असे दिसून आले की अजून सरकारने त्यांना खासगी पोषाखातच राहू दिले होते. जेवणाखाणाच्या बाबतीतहि सवलत त्यांना मिळाली नाही. पण 'मी तुरुंगातील अन्न खाणार नाही' असा टिळकानी जेव्हा आग्रह धरला तेव्हा इस्पितळातील कैद्यांना जे अन्न देतात ते त्यांना देण्यात येऊ लागले. विध्वंस यांची भेट झाली तीहि तुरुंगाच्या आतील भागात नसून १० दिवस कारंटाईनमध्ये कैदी ठेवतात त्या भागात झाली.

पुढे तारीख २३ सप्टेंबर रोजी रात्री टिळकाना अहमदाबाद येथील तुरुंगातून हलविण्यात आले अशी बातमी पसरली. 'एका स्पेशल ट्रेनमधून त्यांना मुंबईला सोमवारी पहाटे पांच वाजता आणले. लगेच बंदरात हार्डिज नावाची आगबोट उभी होती तीत बसविण्यात आले. आणि आगबोट ताबडतोब चालू झाली. बोटीच्या कप्तानाला हुकूम दिला तो मोहोरबंद पाकिटात होता यामुळे त्यालाहि आगबोट कोठे जावयाची याची नक्की बातमी नांगर उचलताना नव्हती.' बंदरातून बोट बाहेर पडताच त्याने पाकीट उघडल्यावर त्याला ती कळलीच. पण सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की बोटीच्या कप्तानापासूनहि ही गोष्ट गुप्त राखून ठेवण्यात आली होती. तरी पण सरकारी लखोट्याच्या लखलोट्यातूनहि गुप्त बातमी अगदीच क्षिरपल्याशिवाय राहात नाही. मात्र ती खचित नसल्यामुळे तर्क सुरू होतात. टिळक स्पेशल ट्रेने आले आणि त्यांना घेऊन आगबोट मुंबई बंदर सोडून गेली इतके लोकाना कळल्यावर टिळकांच्या काळेपाण्याचे ठिकाण कोणी रंगून ठरविले कोणी अंदमान ठरविले तर कोणी मंडाले ठरविले. पण काही लोक असेहि होते की त्यांना टिळकाना हिंदुस्थानाबाहेर नेले ही गोष्ट खरीच वाटेना ! वकिलाला कोठेच मज्जाव नसतो म्हणून सालिसिटर राघवय्या भिमजी यांनी लगेच सरकारला लिहिले की 'अपीलच्या कामासाठी आम्हाला टिळकाना भेटावयाचे आहे. तरी ते कोठे आहेत ते आम्हाला कळवा व भेटण्याची परवानगी द्या.' पण त्याला सरकारने इतकेच उत्तर दिले की 'टिळकांचा ठावठिकाणा तूर्त प्रसिद्ध करता येत नाही. ते जे कोठे जाऊन राहावयाचे तेथे गेल्यावर तुम्हाला कळविण्यात येईल.' तथापि वकिलाचा बाण अगदीच काही फुकट गेला नाही. लवकरच मुंबई सरकारने असे प्रसिद्ध केले की "हायकोर्ट फुलबेंचच्या शिफारशीप्रमाणे तिसऱ्या गुन्ह्या-

करिता टिळकाना १००० रुपये दंड करण्यात आला होता तो माफ केला आहे. शिवाय टिळकांची शिक्षा काळेपाण्याची होती ती तितक्याच मुदतीची पण साध्या कैदेची केली आहे.” हिंदुस्थानाबाहेर नेले तरी काळेपाणी नाही याचा अर्थ कैद अंदांमान बेतात नाही इतकाच करावयाचा. परंतु साधी कैद केली ही मात्र मेहरबानगी खरी ! कारण काळेपाण्याच्या कैद्याला प्रथम बरेच दिवस सक्तमजुरीच्या कैद्याप्रमाणे वागविण्यात येते. पण अहमदाबादच्या तुरुंगातहि टिळकाना सक्त मजुरी करावी लागली नाही. आणि या हुकमाने तर ती पुढे सर्व मुदतीपर्यंत वाचली.

टिळकाना सावरमतीहून तारीख २३ सप्टेंबरला हलविले असे वर सांगितले आहे. पण खरोखर ही बातमी दहाबारा दिवस उशीराची होती. कारण तारीख १० रोजीच त्यांना अहमदाबादेहून हलविले आणि तारीख २२ रोजी त्यांना रंगून येथे स्पेशल ट्रेनमध्ये बसविण्यात आले. त्या वेळी त्यांचा पोषाख नेहमीचा म्हणजे अंगरखा पागोटिच होते. टिळक येणार ही बातमी आगाऊ तेथे समजली असावी. कारण ते गाडीत बसण्याच्या सुमारास दोनएक हजार लोक स्टेशनपाशी जमले आणि त्यांनी टिळकाना ओळखून त्यांचा जयजयकार केला ! ही बातमी मुंबई गॅझेटच्या बातमीदारानेच प्रसिद्ध केली. “टिळक रंगून सोडून निघाले तेव्हा शांत व समाधानवृत्तीत दिसले” असे ह्या बातमीदाराने लिहिले आहे.

(१२) मुंबईतले अपील

शिक्षा सांगण्याचे वेळी टिळकानी अर्ज दिला असता फुलबेंचपुढे मांडण्याचे मुद्दे आम्ही राखून ठेवात नाही असे न्यायमूर्तींनी सांगितले असल्याचे पूर्वी आलेच आहे. तथापि या वरिष्ठ न्यायासनाकडे अपील करण्याचा स्वतंत्र हक्कहि असल्यामुळे टिळकांच्या सहीचा अपील अर्ज ता. ७ ऑगस्ट रोजी दाखल करण्यात आला. या ४० कलमी अर्जात ज्या तक्रारी मांडण्यात आल्या त्यातल्या पुष्कळशा खटला चालू असताच उपस्थित करण्यात आलेल्या होत्या. परंतु ज्युरीला खटला समजावून देताना टिळकांच्या मते न्यायमूर्तींनी ज्या चुका केल्या त्याचोहि एक याद अर्जात समाविष्ट केली होतो. या अर्जाची सुनावणी ता. १८ ऑगस्ट रोजी फुलबेंचपुढे झाली. तेव्हा न्यायमूर्ती स्कॉट व न्यायमूर्ती बॅचलर असे चौकशीला बसले होते. टिळकांतर्फे बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा दादासाहेब करंदीकर व सॉलिसिटर राघवय्या हे काम चालवीत होते. प्रथम टिळकांचा अर्ज चौकशीला घ्यावाचकी नाही याचा विचार झाला. त्याचा निकाल अस्तिपक्षी लावून न्यायमूर्तींनी विरुद्ध पक्षाला नोटीस काढली. या नोटीसीप्रमाणे फिरून ता. २५ ऑगस्ट रोजी बॅ. बॅण्टिस्टा यांची तक्रार ऐकून घेऊन दुसरे दिवशी मुख्य न्यायमूर्तींनी नोटीस कायम केली. नंतर ता. २ सप्टेंबर रोजी नोटीसीला उत्तर देण्याकरिता सरकारी बॅरिस्टर रॉबर्टसन हे हजर झाले. बॅ. बॅण्टिस्टा यांनी आपली तक्रार सर्व लिहून

आणली होती तीच तोंडाने सांगितली. त्यावर रॉबर्टसन यांनी घाबऱ्याचे ते उत्तर दिले. एक दोन मुद्यावर न्यायमूर्तींनी रॉबर्टसन यांना अडविल्यासारखे दिसले. बॅ. बॅण्टिस्टा यांनी थोडक्यात उत्तर दिल्यावर त्या दिवशीचे काम संपले. फिरून तारीख ८ सप्टेंबर रोजी कोर्ट भरल्यावर न्यायमूर्तींनी असा निकाल दिला की फक्त एकाच मुद्याचे उत्तर देण्यापुरती आम्ही सरकारला नोटीस काढली होती. पण त्या मुद्द्याची उभयपक्षी सुनावणी झालेली ऐकून आम्ही असा निकाल देतो की ती नोटीसहि आम्ही रद्द करतो. तथापि आह्माला असे दिसून आले आहे की तीन आरोपांपैकी पहिला आरोप निश्चित पण दुसरा व तिसरा यांपैकी कोणता तरी एकच पक्का घेतला जाईल व दुसरा घेतला जाणार नाही असे सरकारतर्फे चौकशीचे वेळी स्पष्ट सांगण्यात आले होते. पण अखेर तीनही आरोप पक्के व शाबीत धरून तीनही करिता निरनिराळ्या शिक्षा देण्यात आल्या आहेत. म्हणून ही गोष्ट बेकायदा नसली तरी मूळ संकेताविरुद्ध घडली. या करिता आम्ही असे सुचवितो की सरकारने आपल्या अधिकारात तिसऱ्या गुन्ह्याची शिक्षा माफ करून दंड परत द्यावा. या शिफारशीचा पुढे सरकारने विचार केला व तो मान्य करून टिळकाना दंड परत दिला.

अशा रीतीने या खटल्यातील मुंबईत होणारे काम संपले. पण पुढे कोणी तरी विलायतेत जाऊन पुढील तजवीज केली पाहिजे असे टिळकांच्या भित्तमंडळींनी आपसात ठरविले. आणि दादासाहेब खापर्डे यांनी या कामाकरिता विलायतेत जावे असे योजून तारीख १५ ऑगस्ट १९०८ रोजीच्या विलायतच्या मेल बोटीने त्यांची रवानगी करण्यात आली. ते विलायतेत जाऊन पोहचण्यापूर्वीच सर हेन्री कॉटन यांनी पार्लमेंटात या प्रकरणावर प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली होती. डॉक्टर रुदर-फोर्ड हे तर सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेत स्वतः हजर होते. त्यांनीही काही प्रश्न विचारले. प्रश्न विचारणारांची गर्भित सूचना अशी होती की गुन्हा केवळ राजकीय स्वरूपाचा म्हणून टिळकाना माफी करून सोडून देण्यात यावे. त्यावर सरकारतर्फे बुकनन यांनी नकार दिला. दरम्यान खटल्याचे सर्व कागद, विशेषतः न्यायमूर्ती दावर यांचे खटल्याच्या अखेरचे उद्गार, विलायतसरकारच्या हाती पडल्यामुळे कोणी काही प्रश्न विचारले तर टिळक हे एक भयंकर राजद्रोही गृहस्थ आहेत हे दाखविण्याला दावर यांच्या उद्गारातील उतारेच वाचून दाखविण्यात येत. कसेहि असो. खटल्यातील महत्त्वाचे कागद छापून पार्लमेंटच्या सभासदाना मिळावे अशी पुष्कळानी इच्छा व्यक्त केली. पण सरकारने ती गोष्ट मान्य केली नाही. नंतर प्रिव्ही कौन्सिल-पुढे अपील दाखल होऊन नामंजूर झाले. त्यानंतर पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये टिळकांच्या सुटकेची खटपट करण्यात आली. अखेर राजेवादशाहा यांनाहि अर्ज झाले. पण हे सर्व प्रयत्न व्यर्थ कसे झाले याची माहिती पुढील भागात दिलेल्या निवडक पत्रांवरून दिसून येणारी असल्यामुळे ती आम्ही येथे वेगळी देत नाही.

(१३) १८९७ व १९०८-साम्य व विरोध

सन १९०८ साली झालेला टिळकांवरील खटला हा राजद्रोहाच्या आरोपावरचा दुसरा खटला. दोन्ही खटले केसरीतील लेखावरच झाले. पण दोन्ही खटल्यातील आक्षिप्त सर्वच लेख काही टिळकानी लिहिलेले नव्हते. १८९७ साली केसरीइतका खप दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी पत्राचा नव्हता. १९०८ सालीहि तीच स्थिति कायम होती. दोन्ही खटल्याच्या पाठीमागे चित्रातील भूमिकेप्रमाणे दडपशाही अत्याचार व असंतोष यांचा कृष्णवर्ण एकजात सारविलेला होता. पहिल्या खटल्याच्या वेळेस प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम आणि दुष्काळपीडेने गांजलेल्या लोकांची दुःखे यांनी वातावरण भरून गेले होते तर दुसऱ्या खटल्याच्या वेळी कर्शनशाहीचे दुष्परिणाम लोकांच्या मनात डाचत असून बंगालच्या फाळणीने असंतोषाची शिंग भरून गेली होती. सर्व देशात लोकांच्या बाजूने जाग्रति आणि ती शमविण्याकरिता सरकारच्या बाजूने दडपशाही असे संकीर्ण युद्ध झाले होते. प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम ही बाब पुष्कळशी स्थानिक स्वरूपाची होती. पण १९०८ सालचा असंतोष सर्व देशभर सारखाच पसरला होता. आणि क्रिया प्रतिक्रिया ही सर्व देशभर सुरू होती. पण या दोन्ही खटल्यांच्या परिस्थितीत मुख्य निर्णायक गोष्ट खून हे होत. रँड साहेबांचा खून न होता तर १८९७ सालचा टिळकांवरील खटला झाला नसता. तसेच बंगाल्यात बाँबगोळ्यांचे अत्याचार न घडते तर १९०८ सालचा खटला झाला नसता. शाब्दिक राजद्रोहाकरिता सरकाराने इतक्या तातडीने खटले भरले नसते. पण दारूच्या कोठारात ठिणगी पडावी त्याप्रमाणे मनुष्याच्या रक्ताबिंदूने भडका उडविला. दोन्ही खटल्यात टिळकाना दोषी ठरविणाऱ्या ज्यूरीत ७:२ या प्रमाणानेच मतभेद झाला. दोन्ही खटल्यात ज्यूरीतले सात गोरे व उरलेले दोन काळे लोक अशीच वर्गवारी पडली. दोन्ही खटल्यात लोकमताने टिळकाना निर्दोष ठरविले व खटले केल्याबद्दल सरकारास दोष दिला. दुसऱ्या खटल्यात सहा वर्षांची शिक्षा लोकाना अर्थातच जबर वाटली. पण १८९७ च्या खटल्यातील दीड वर्षांची शिक्षाहि तेव्हाच्या परिस्थितीप्रमाणे जबरच होती यात शंका नाही.

या दोन खटल्यातील साम्यतेच्या गोष्टी वर दिल्या आहेत. पण विषमतेच्या अशाहि काही गोष्टी आहेत. पहिल्या खटल्यात टिळकाना जामिनावर सोडण्यात आले. पण दुसऱ्यात जामिनावर सोडण्यात आले नाही. पहिल्या खटल्यात सुरुवातीला टिळकांशी वागण्याचे सरकारचे धोरण किंचित् सौम्य होते. दुसऱ्यात प्रथम पासूनच ते उग्र असल्याचे दिसून आले. पहिल्या खटल्यात प्रासिद्धपणे टिळकांच्या बचावाकरिता वर्गणी देशभर गोळा करण्यात आली. १९०८ साली मुंबई इलाख्यातहि जाहीर रीतीने फंड उभारण्यात आला नाही. याचे कारण असे की टिळकांविषयी मनातून लोकांची सहानुभूति

सामान्यपणे पूर्वीसारखीच असली तरी काही काही बाबतीत विशेष फरक पडला होता. पहिल्या खटल्याच्या वेळी नेमस्त पक्षाच्या काही थोड्या लोकानीहि डिफेन्स फंडाला वर्गणी दिली होती. पण दुसऱ्या खटल्याच्या वेळी त्यांनी गुप्तरूपानेहि वर्गणी दिली नाही. याचे मुख्य कारण या खटल्यापूर्वी दोनचार वर्षे नेमस्त व जहाल पक्षातील वाद भांडणे व शिव्यागाळी विकोपाला जाऊन अखेर सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्याने दोन्ही पक्ष कट्टे वैरी बनले होते. बंगाल्यात अत्याचार सुरू झाल्यामुळे नेमस्त पक्षानेहि सरकाराप्रमाणेच जहाल पक्ष व अत्याचारी पक्ष यांची साखळी मनातून जोडली होती आणि टिळकांबरील खटला हा अप्रत्यक्षपणे अत्याचारी लोकांवरीलच खटला असे मानून वर्गणी देण्याच्या रूपानेहि या खटल्याशी संबंध ठेवणे म्हणजे अत्याचाराना सहानुभूति दाखविण्यासारखेच आहे असे त्यांनी मानले. अशा रीतीने टिळकांविषयीची सहानुभूति मुळातच नष्ट झाल्यामुळे नेमस्तानी सरकाराला भिऊन या खेपेस वर्गणी दिली नाही असे म्हणण्यापर्यंत पाळीच आली नाही. कारण ही पाळी काही अंशी जहाल किंवा राष्ट्रीय पक्षातल्या काही थोड्या लोकांवरहि आली होती. नेमस्तांप्रमाणे टिळकांवर रुष्ट नसणाऱ्या किंबहुना त्यांच्याशी सहानुभूति बाळगणाऱ्या लोकांमध्येहि काही लोक असे होते की प्रसिद्धपणे वर्गणी जमाविली असती तर त्यांनी पूर्वीप्रमाणे प्रसिद्धपणेच काय पण सरकाराला कळेल या भीतीने वर्गणी दिली नसती. यामुळे दुसऱ्या खटल्यातील खर्च टिळकाना खासगत करावा लागला. कर्ज काढून भर करावी लागली. व मदत झाली ती अगदी जवळच्या स्नेहीमंडळींकडूनच झाली.

पहिल्या खटल्यात टिळकांच्या बचावाकरिता बॅरिस्टर देण्यात आले होते. दुसऱ्या खटल्यात टिळकानी आपला डिफेन्स आपणच दिला. १८९७ साली टिळकांचा खटला आपणाला चालवावयाला मिळाला तर हवा असे अनेक तरुण देशी बॅरिस्टरांना व वकिलाना वाटत होते. व काही अंशी त्याकरिता स्पर्धाहि सुरू होती. १८९७ साली देखील मुंबईच्या कोणत्याहि युरोपियन बॅरिस्टराने टिळकांचा खटला चालविला नसता असे वाटते. पण १९०८ साली याविषयी संशय उरण्यास जागाच नव्हती. व याचे प्रत्यंतर हेच की १९०८ चा खटला चालविण्याला नामांकित असा हिंदी वकील बॅरिस्टरहि पुढे आला नाही. तरुण पिढीपैकी काही माणसे पुढे आली आणि बॅ० बॅन्टिस्टा सॉलिसिटर राघवय्या वगैरे गृहस्थानी टिळकांच्या खटल्याचे काम पतकरून पुष्कळच धैर्य दाखविले यात शंका नाही. परंतु एकंदर देशी बॅरिस्टर व वकीलवर्ग भीतीने गांगरून दडपून गेला होता यात शंका नाही. दरोड्याच्या खुनाच्या खटल्यात कोणी वकीलपत्र घेतले तर आरोपीच्या दुर्गुणांचा वास त्याला आगाऊ लागलेला आहे किंवा पुढे लावून घेण्याची त्याची इच्छा आहे असे अधिकारी वर्ग समजत नाही. पण राजद्रोहाच्या खटल्यात आरोपीच्या बचावाला जो वकील पुढे येतो तो द्रव्यलाभापेक्षा काही अंशी कीर्तिलाभाकरिता व काही अंशी सहानुभूतिने पुढे येतो असेच अधि-

कारी मानतात. व या पुरोगामी वकिलावर सरकारचीच काय पण न्यायाधीशाचीहि इतराजी होते असा अनुभव आहे. हे वर्म माहीत असल्यामुळे आणि १८९७ च्या राजद्रोहात अत्याचारांच्या भूमिकेची भर पडल्यामुळे या वेळी कोणीहि देशी वकील बॅरिस्टर पुढे आला नाही. आणि बॅरिस्टा वगैरे जे पुढे आले त्याना बरेच दिवसपर्यंत धंद्यात नुकसान सोसावे लागले. बॅरिस्टर बॅरिस्टा व टिळक यांचा पूर्वीचा परिचय फारसा नव्हता. तथापि संकटकाळी ते टिळकांवरील भक्तीमुळे पुढे आले. मुंबई हायकोर्टातील कामकाजात त्यानी पुष्कळच मेहनत केली. इतकेच नव्हे तर त्यांचे उतराई होण्याकरिता टिळक तुरुंगात असता केसरी कचेरीने त्याना जी रक्कम पाठविली तीहि टिळकांच्या कुटुंबाच्या नावाने त्यानी पुढे परत केली. बॅरिस्टा यांचे हे धैर्य व औदार्य पाहून टिळकाना त्यांच्याविषयी प्रेमादर व टिळकांच्या पक्षाला त्यांच्याविषयी कृतज्ञताबुद्धि वाटू लागली. पुढे टिळक सुटून आल्यानंतर त्यानी केलेल्या होमरूल लीगच्या चळवळीत बॅरिस्टा यानी प्रथम प्रथम प्रमुख भाग घेतल्याने टिळकांचा व त्यांचा स्नेह वृद्धिंगत झाला आणि विलायतेस चळवळ करण्याकरिता टिळकानी बॅरिस्टा यांसच प्रथम पाठविले.

वर्गणी देणे व वकिली मदत करणे एवढ्याच गोष्टीत या दोन खटल्यांच्या प्रसंगात फरक पडला असे नाही. तर टिळकांशी इतर रीतीने वागण्यातहि काही लोकांच्या मनोवृत्तीत फरक दिसून आला. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक मुंबईस गेले असता त्यांचे परमस्नेही दाजीसाहेब खरे यांच्या घरी पूर्वीप्रमाणे उतरेनासे झाले व तसे उतरण्याविषयी खरे यांनीहि त्याना आग्रह केला नाही! टिळकानी तेथपासून सरदारगृहात उतरण्याची सुरवात केली. एका अर्थाने हे योग्यच होते. कारण टिळकानी खासगी घरी उतरावे तर त्यांच्याकडे गुप्त पोलिसापासून अत्याचारी मायेफिरू लोकांपर्यंत हरएक पेशाचे दंगाचे मताचे व स्वभावाचे लोक भेटीला येणार. तसेच स्वतःच्या काय पण इतरांवरील राजद्रोहाच्या खटल्यात मदत करण्याला टिळक मुंबईस जाणार. अर्थात् असल्या लोकांचा व असल्या कामाचा उपसर्ग खरे हे परम मित्र झाले म्हणून त्याना किंवा इतर कोणा मित्रालाहि का लावावा असा विचार टिळकानी केला. सरदारगृहात उतरण्याला दोन गोष्टी अनुकूल. आधी एक तर ती जागा सार्वजनिक स्वरूपाची. तेथे कोण उतरला आला गेला याला कोणताच विशेष अर्थ किंवा महत्त्व नाही. पोलिसानी सरदारगृहात आल्या गेल्याची नोंद ठेवली व न ठेवली दोन्हीला किंमत सारखीच. इतका तो विधि नित्यक्रमातला. शिवाय सरदारगृहाचे मालक विमुभाऊ साठेवकर हे मनाचे खंबीर असून सरदारगृहात टिळकानी उतरण्यासंबंधी त्यानी केव्हाहि यत्किंचितहि अनास्था किंवा नापसंती दर्शविली नाही. इतकेच नव्हे तर सरदारगृह हे तुमचे व तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाचे घरच आहे असे समजा आणि इतकीहि शंका किंवा भीड न धरता येथे सर्वास उतरत चला असे त्यानी टिळकाना आस्थापूर्वक कायमचेच सांगून टाकले होते. पहिल्या खटल्यानंतर टिळक राजद्रोही म्हणून सरकारच्या

इतराजीतले या त्यांच्या लौकिकामुळे त्यांच्या घरी मुलगी देणे किंवा त्यांच्या घरची मुलगी करणे या गोष्टीला नाक मुरडणारा किंवा मागे घेणारा एखादा सोवळा गृहस्थ आदळण्याइतकी मजल गेलेली होतीच. तथापि १९०८ च्या खटल्याच्या सुमारास अशा लोकांची संख्या फारच वाढली होती.

दुसऱ्या खटल्यात टिळकानी डिफेन्सचे काम स्वतः चालविले. याचे कारण एकतर मुंबईतील कोणी चांगला बॅरिस्टर काम चालविण्यास कबूल नव्हता. दुसरे असे की बाहेरून कोणी मोठा बॅरिस्टर आणण्याइतके पैसे टिळकांजवळ या वेळी नव्हते. १८९७ सालापेक्षा या वेळी त्यांची सांपत्तिक स्थिति बरी होती. परंतु १९०१ पासून तार्कमहाराज खटला सुरू झाला. त्यातच फौजदारी खटलाहि झाला. यामुळे केसरीच्या शिलकी पडणाऱ्या थोड्याशा पैशापैकी बराच भाग या कामी खर्च झाला होता. आणि सर्वात मुख्य कारण हे की ज्या खटल्यात सुटण्याची आशा नाही त्या खटल्यात कर्ज काढून हजारो रुपये घालून बॅरिस्टर द्यावा आणि त्याने कसा तरी डिफेन्स द्यावा यात टिळकाना काहीच स्वारस्य वाटले नाही. मध्यंतरी भाला पत्रावर खटला झाला त्यात न्या. दावर हे बॅरिस्टर दिले होते. त्यानी काम काही फुकट चालविले नाही. परंतु अशीलाची सुटका होण्याकरिता म्हणून 'भालाकार हे मूर्ख आहेत त्यानी लेख लिहिलेले उघडच इतके बेअकली आहेत की त्यांचा परामर्श न्याय-कोर्टाने कडक रीतीने घेण्याचे कारण नाही असा डिफेन्स दिला. आपल्याच बॅरिस्टरा-कडून सर्वादेखत मूर्खअर्धमूर्ख म्हणून घेण्यापेक्षा आपले काम स्वतःच चालवावे मनाला योग्य वाटेल ते स्पष्ट सांगावे आणि मग जे काय व्हावयाचे ठरले आहे ते होतच आहे असा विचार टिळकानी केला असल्यास त्यात वावगे ते काय ? आपला खटला आपण चालविण्यात तोटा असतो तसा काही फायदाहि असतो. वकिलाच्या अंगी कायदेबाजपणा किंवा मनामिळाऊपणा अधिक असला तरी त्याच्या शहाणपणापुढे आपल्या शहाणपणाला हार खावी लागते. आणि आपल्या युक्तिवादाची युक्तता त्याला पटवून देण्याला जे श्रम लागतात ते स्वतः खटला चालविण्यातच खर्ची घातले तर अधिक फलप्रद न झाले तरी निदान अधिक श्रेयस्कर ठरतात. राजकीय स्वरूपाच्या खटल्यात, विशेषतः एकंदर लोकपक्षीय वर्तमानपत्रांच्या स्वातंत्र्याकरिता लढण्याचा प्रसंग असतां, राजकारणी पुरुषाने स्वतःचा खटला चालविला तर स्वतःच्या बचावाबरोबर त्यातल्या त्यात ती एक राजकीय चळवळ केल्याचेच श्रेय मिळते. राजकारणाच्या खटल्यात वकिलाने आरोपीचा बचाव करावयाचा म्हणजे एका हाताने ढाल व एका हाताने तरवार न धरिता यजमानाने तरवार व नोकरीने ढाल धरून लढावे असा प्रकार होतो. राजकारणातली तरवार आपण चालवावी तर न्यायकोर्टातली ढालहि आपणच धरावी हेच अधिक योग्य.

या खटल्याची दहशत लोकाना इतकी बसून गेली होती की खटला चालू असता टिळकांचे कागदपत्र छापून देण्याला कोणीहि मदत करीना. १८९७

साली खटला चालू असता केसरी मराठ्यांच्या दुय्यम संपादक मंडळीनी व मुंबई-च्या मित्रमंडळीनी मिळून एक दैनिक वर्तमानपत्र 'जादा केसरी' या नावाने काढले होते. खटल्याची हकीकत लोकाना रोजच्यारोज समजण्याला मुंबईत आणि विशेषतः बाहिरगावी या पत्राचा फार उपयोग झाला. असे एक दैनिक पत्र या खटल्याचे वेळीहि काढण्याची टिळकाना आणि मित्रमंडळीना इच्छा होती. पण या खटल्याचे स्वरूप वेगळे असल्याने ती गोष्ट घडून आली नाही. टिळकांची इच्छा अशी होती की सर्व खटल्याची हकीकत नसली तरी त्यांचे रोज कोर्टात जे भाषण होई तेवढ्याची छापील हकीकत रोज लोकाना वाचावयास मिळावी. आणि याकारिता एक यूरोपिअन शॉर्टहँड रायटर या कामी मुद्दाम खर्च करून नेमण्यात आला होता. तो आपणाकडून तत्परतेने भाषण उतरून घेऊन त्याप्रमाणे लिहून देई. पण रोजच्यारोज छापून मिळणे मुष्किलीचे झाले. कोणी छापखानदार सबड नाही म्हणून सांगे, तर कोणी इतर कामाची सबब सांगे. आणि कोणी पैशात मोडले असे भासविता यावे म्हणून फारच जबर आकार सांगत. नाही म्हणावयास गिरगावातील जुन्या पोस्टाला लागूनच असलेल्या एका गुजराथी छापखानेवाल्याने हौसेने मदत करण्याचे कबूल केले. पण ते काम त्याच्या अवाक्याबाहेरचे ठरले. आणि एका दिवसाच्या प्रयत्नानंतर ती कल्पना सोडून द्यावी लागली. दुसरीहि एक अडचण स्वतंत्र होतीच. ती अशी की टिळकांचे भाषण नेमक्या मोजक्या शब्दांनी होत नसे. लघुलेखकाने सर्व जसेच्या तसे उतरून दिल्यास त्यात बरेच ठिकाणी काट मारून पुनरुक्ति कमी करून सांधे जोडावे लागत. शिवाय टिळक उतारे वाचून दाखवीत ते तपासून घेण्याला त्यांच्या जवळची पुस्तके मिळत नसत. कारण अखेर दिवसपर्यंत त्यांना त्यांचा केव्हा उपयोग लागेल याचा नेम नव्हता.

(१४) टिळक केसचे पुस्तक

टिळकांचा खटला चालू असता छापखानेवाल्यांकडून जी मदत मिळाली नाही किंवा मिळूनहि कदाचित् इतर कारणामुळे फुकट गेली असती, ती खटल्या-नंतर खटल्याचे पुस्तक काढण्याचे बाबतीत इंदुप्रकाश छापखान्याचे मालक श्री. दामोदर सावळाराम यंदे यांकडून मिळाली. पूर्वी १८९७ च्या खटल्याचे पुस्तक बॅ. केशवराव देशपांडे व अँडव्हेकेट सेटलूर यांनी प्रसिद्ध केले तशा तऱ्हेचे पुस्तक या खटल्याचेहि प्रसिद्ध करावे असे केळकर यांनी योजिले. आणि यंदे यांनी त्यांना हे पुस्तक सर्वस्वी छापखान्याच्या जबाबदारीवर खर्च करून छापवून देण्याचे कबूल केले. यंदे यांचे हे दोन प्रकारचे धाडस होते. पुस्तक राजद्रोहाच्या खटल्याचे असल्यामुळे सरकारची इतराजी होण्याचा संभव. आणि पुस्तक अदमासाप्रमाणे न खपले किंवा एकदम सरकारजमाच झाले तर पैशाचे नुकसान ठेवलेलेच. तरी टिळक-केळकरांचा स्नेह स्मरून त्यांनी हे दोन्ही प्रकारचे धाडस आनंदाने केले. खटल्याची हकीकत घेण्याकरिता यूरोपिअन शॉर्टहँड रायटर केसरी कचेरीने नेमला

होता ती हकीकत आणि कोर्टाकडून घेतलेल्या सहीशिक्याच्या नकला अशी पुस्तकाची सर्व तयारी सिद्ध होती. शॉर्टहँड रिपोर्टाकडून येवढा प्रचंड भार आला की तो जवळ जवळ निम्या अधिक छाटावा लागला व सांघेजोड करणे हे मोठे विकट काम होऊन बसले. तसेच वर्तमानपत्रांच्या अभिप्रायांचा मजकूर इतका पुष्कळ व इतका चांगला होता की तो छाटण्याचा मोहहि आवरेना. यामुळे या खटल्याचा ग्रंथ मोठ्या आकाराच्या साडे चारशे पानांचा झाला. तथापि यंदा यांच्या साहाय्यामुळे तो खटल्याच्या निकालापासून अवघ्या सात आठवड्यात म्हणजे ता. १५ सप्टेंबर रोजी प्रसिद्ध करण्यात आला ! या अल्पावधीत येवढा ग्रंथ प्रसिद्ध करणे हे काम संपादक व छापखानेवाले या उभयतानांही फार दगदगीचे झाले. पण खटल्याची हकीकत साधार व समग्र वाचण्याची लोकाना उत्कंठा फार यामुळे श्रमाकडे कोणीच पाहिले नाही. पण योगायोग असा की पुस्तकाच्या मुखपृष्ठाचे म्हणजे एकंदर ग्रंथाच्या अखेरचे प्रूफ पाहून केळकर हे छापखान्याची पाहिरी उतरतात तोंच हायकोर्टाच्या बेलिफाने त्यांच्यावर एक नोटीस आणून बजाविली. ही नोटीस पुढे झालेल्या बेअदबीच्या खटल्याची होती.

(१५) खटल्यातून निर्माण झालेला खटला

ता. २२ जुलै रोजी टिळकांच्या खटल्याचा निकाल लागला. त्याच्या पुढच्या मराठ्यांच्या ह्मणजे २६ जुलैच्या अंकात केळकरानी एकंदर खटल्याचे समालोचन करून पाच कॉलमचा एक अग्रलेख लिहिला. या लेखाकडे हायकोर्टाचे लक्ष जाऊन त्यांनी हायकोर्टाचा अपमान केल्याचा खटला करण्याचे ठरविले. पण केळकरांच्या या प्रसंगात दुसरा एक वाटेकरी होता. ते ज्ञानप्रकाशाचे मुद्रक गोखले व संपादक नटेश आप्पाजी द्रवीड हे होत.

मराठ्यांतील अग्रलेख लिहिताना केळकरांची मनःस्थिति काय असेल याची कल्पना सहजच होईल. पण ज्ञानप्रकाशातील लेखकांचीहि मनःस्थिति जवळ जवळ तशीच झालेली होती हे दोन्ही पत्रांतील अग्रलेख वाचणारास दिसून येईल. टिळकांवर खटला होण्यापूर्वी सहाच महिने सुरतेची राष्ट्रीय सभा उघडली गेली होती. आणि पुढील चार महिन्यात त्याभाषीच्या चार वर्षांप्रमाणे ज्ञानप्रकाशाने टिळकांवर टीकेचा व अपशब्दांचा भडिमार चालविला होता. तथापि टिळकांवर खटला झाला ही गोष्ट ज्ञानप्रकाशकारांसहि पसंत नव्हती. शिवाय न्या. मू. दावर यांनी टिळकाना उद्देशून केलेले अखेरचे भाषण आणि दिलेली जबर शिक्षा ही पाहून टिळकांच्या शत्रूंचेहि मन कळवळले असल्यास नवल नाही. “ पूर्वी रानडे वारले त्या वेळी महाराष्ट्रातील लोकाना जसे दुःख झाले तसेच हा देशाभिमानी पुरुष काळेपाण्यावर गेल्याने झाले. किंबहुना अधिकच झाले. केसरीवर खटला झाला यात कोणासच आश्चर्य वाटले नाही. खटल्याचा निकाल लागण्यापूर्वी तीन दिवस टिळकाना काळेपाण्यावर नेण्याकरिता एक गलबत बंदरांत नांगरून ठेव-

ल्याची बातमी आम्ही ऐकली होती. अपरात्री खटला संपवून खटल्याचे सात अंकी नाटक न्यायमूर्तींनी खलास केले व सरकारची सोय पाहिली. टिळकानी कोर्टापुढील आपल्या भाषणात मुद्रणस्वातंत्र्याची कड घेऊन मोठीच देशसेवा केली. न्यायमूर्तींचे भाषण सरकारी वकिलाच्या भाषणाच्या तोडीचे झाले ” अशा आशयाचा ज्ञानप्रकाशातील लेख होता व तोहि खटल्याचा निकाल झाल्याच्या तिसऱ्याच दिवशी लिहिला असल्याने लेखकाची ताजी तीक्ष्ण भावना त्यात बरोबर उतरली असल्यास तीत नवल नाही.

शुक्रवारचा हा ज्ञानप्रकाश निघाल्यावर पुढे दोन दिवसांनी निघणाऱ्या मराठ्यात काय लेख येतो याकडे सर्वांचेच लक्ष वेधले. ज्ञानप्रकाशाचा लेख वाचून द्रविड यांच्या काही स्नेह्यांनी तो फार कडक लिहिला गेला अशी टीका त्यावर केली. आणि मराठ्यामध्ये अर्थात् असाच कडक लेख येणार अशी सर्वांची अपेक्षा होती. तथापि ज्ञानप्रकाशचा लेख प्रसिद्ध होऊन गेला तरी केळकरांचे हातून एकादा भलता शब्द लिहिला न जावा व कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्याचे नसते संकट तरी आणखी केळकरांवर येऊ नये अशी प्रतिपक्षाना देखील इच्छा उत्पन्न झाली. सांगण्यासारखीच या बाबतीत एक आठवण आहे ती अशी. शनवार ता. २५ रोजी संध्याकाळी मराठा पत्राची शेवटची पुणे वाचून केळकर गायकवाड वाड्यातून बाहेर पडून थोडे लांब जातात तोच समोरून नटेशराव द्रविड व त्यांच्या बरोबर श्रीनिवासशास्त्री केळकराना येऊन भेटले. ते म्हणाले “ आम्ही तुमच्या कडेच चाललो आहो. कारण की उद्या मराठा निघणार. त्यात खटल्यावर लेख येणार. त्यात डोके तापून लिहिलेला मजकूर असणार. पण विनाकारण वावगे शब्द घालून संकट ओढवून घेण्यात काय अर्थ ? तरी आमचा तुम्हाला स्नेहभावपूर्वक असा आग्रह आहे की याच पावली परत चला. मराठ्यातील लेखाची पुणे आम्ही पाहणार व शब्द फाजील कडक वाटतील ते काढून टाका असे तुम्हाला सांगणार.” अर्थात् हा सद्बुद्धिप्रेरित आग्रह अमान्य करणे किंवा त्याचा भलताच अर्थ करणे अशक्य होते. तेव्हा केळकर शास्त्री व द्रविड हे गायकवाडवाड्याच्या अंगणात जाऊन बसले व तेथे सर्वांनी मिळून दुसऱ्या दिवशी मराठ्यात येणारा लेख समग्र दोनदोनदा वाचला. आणि “ आता कोणचे शब्द काढावयाला मला सांगता ते सांगा ” असे केळकर यानी शास्त्री याना विचारले. तेव्हा क्षणभर तटस्थ होऊन ते म्हणाले ‘ It would be a sacrilege to alter one word of this ’— “ या तुमच्या लेखातील एक शब्दहि बदलणे अपवित्रपणाचे किंवा औचित्याला उपमर्दकारक होईल. ” असे म्हणून समाधानाच्या चार गोष्टी बोलून शास्त्री व द्रविड परत गेले. पुढे दोन महिन्यांनी मराठा व ज्ञानप्रकाश दोघांवरहि बेअदबीचा खटला सुरू झाला.

नव्या खटल्याच्या नोटिशीची बातमी ऐकून केसरी मराठ्याच्या प्रतिपक्षी-यानाहि वार्ड वाटले. हायकोर्ट वकील नारायणराव गोखले हे त्यातलेच एक

प्रतिपक्षी. तथापि हायकोर्टात त्यांची व केळकरांची गाठ पडली तेव्हा ते केळकराना म्हणाले “हे एक नवेच संकट आले. तरी चला आपण फेरोजशहा मेथा यांजकडे जाऊ व पुढे काय करावयाचे याची वाटाघाट करू.” मुलाखतीत मेथा यांनी केळकराना सांगितले की “तुम्हाला दोनच मार्ग मोकळे आहेत. एक सपशेल व बिनशर्त माफी मागण्याचा. व दुसरा म्हणजे मी लिहिले आहे ते माझ्या भावनेप्रमाणे योग्य असेच लिहिले आहे असे ठणठणीत समर्थन करून कोर्ट देईल ती शिक्षा भोगावयाची हा. पण लक्षात ठेवा की प्रारंभी तुम्ही माफी न मागितली तरी पुढे ती मागावीच लागेल. कारण असल्या खटल्यात हायकोर्ट अभिमानाला बळी पडून तुमच्याकडून माफी येईपर्यंत तुम्हाला कैदेतून सोडणार नाही ! ”

अर्थात् नोटिशीला उत्तर काय द्यावयाचे हा एक मोठा विकट प्रश्नच होऊन राहिला. माफी मागितल्याशिवाय सुटका नाही हे एका बाजूने ठरलेले. तथापि माफी मागून तरी सुटका होईलच याची तरी खातरजमा कोण करणार ! खुद्द केळकर व द्रवीड यांनी एकत्र बसून पुष्कळ वाटाघाट केली आणि ‘प्रारंभी तरी माफी मागू नये मग काय द्यावयाचे ते होईल’ असा विचार दोघांनीही ठरविला. तथापि प्रत्येकाचे सल्लागार व कायदेपंडित वेगवेगळे यामुळे अखेर ज्याच्या सल्लागारानी जसे सांगितले व ज्याच्या कायदेपंडितानी जसा आग्रह धरला तसेच त्याने केले.

पुढे लवकरच हायकोर्टात न्या. मू. स्कॉट व न्या. मू. बॅचलर यांच्यापुढे द्रविड व केळकर या दोघांचे खटले सुनावणीला निघाले. प्रथम ज्ञानप्रकाशचा खटला घेण्यात आला. त्याच्यातर्फे रॉबर्टसन हे बॅरिस्टर असून त्यांनी द्रवीड यांचा जबाब वाचून दाखविला व सांगितले की “द्रविड याना आपला लेख रागाच्या आवेशात लिहिल्याचे कबूल असून त्याकरिता ते प्रांजलपणे माफी मागण्यास तयार आहेत. कारण न्या. मू. दावर यांची बेअदबी करण्याचा त्यांचा हेतू नव्हता.” मुद्रक हरी नारायण गोखले यांनी अर्थातच माफी मागितली. कारण त्यांचा लेखाशी काही एक संबंधच नव्हता. “लेखाचे कोणत्याही प्रकारे समर्थन करण्याची द्रविड यांची इच्छा नाही. तथापि टीकेचा कटाक्ष टिळकाना जाभिनावर खुले देखील केले नाही यावर होता. आणि चार दोन दिवस टिळकाना मोकळे सोडले असता मोठा अनर्थ होईल असे जे सरकारी वकिलाने ध्वनित केले व जे न्यायमूर्तींनी मान्य केले ते योग्य नव्हते इतकेच द्रविड यांचे म्हणणे होते ” असा रॉबर्टसन यांनी जाता जाता खुलासा केला. पण तो काही फारसा पचला नाही. “सरकारच्या मताप्रमाणे न्या. मू. वागले या विधानाचे समर्थन रॉबर्टसन यांना करता येणार नाही. बंदरात जहाज नांगरून ठेवले यातहि ध्वनि तोच आहे. आणि न्यायदानाच्या शुद्धतेविषयी संशय येण्यास जागा झाली हेहि विधान तसलेच.” अशी टीका अँडव्होकेट जनरल यांनी केली. रॉबर्टसन यांनी असेहि सांगितले की “ज्ञानप्रकाशातील हा लेख टिळकांच्या एकाद्या अनुयायाने भरमसाट लिहिलेला नाही, तर प्रतिपक्षी संकटात सापडला त्याची बाजू उचलून धरावी या उदार भावनेने व सनदशीर

चळवळीच्या एका पुरस्कर्त्यानेच लिहिलेला आहे. ” माफी दिल्यानंतरही हे जे खुलासे रॉबर्टसन यांनी केले त्याचे कारण असे की द्रविडानी माफी मागितली पण कोर्ट ती मान्य करतेच हे कोणी सांगावे ! पण कोर्टाने माफीच मान्य केली खुलासा मान्य केला नाही आणि द्रविड यांना सोडून दिले.

नंतर लगेच केळकर यांचा खटला निघाला. त्यांचे वकील बॅ. बॅप्टिस्टा हे होते. त्यांनीही प्रथम केळकरांचा लेखी जबाब वाचून दाखविला. त्याचा आशय असा होता की “ टिळकांचा व्यक्तिशः स्नेही या नात्याने एकंदर खटल्याचे काम चालत असता मी आतुरतेने व चिंतायुक्त अंतःकरणाने सर्व प्रकार पहात बसलो होतो. आणि शिक्षा झाल्यावर दुसरे तिसरेच दिवशी मी मराठ्यातील लेख लिहिला. त्यामुळे त्यात विशेष आवेश किंवा भावना प्रकट व्हावी हे स्वाभाविक होय. तथापि न्यायमूर्ती दावर किंवा हायकोर्ट यांची बेअदबी करण्याचा माझा हेतू नव्हता. खटल्याचे एकंदर काम संपल्यावर लेख लिहिला. तेव्हा न्यायकोर्टाच्या कामात मी अडथळा केला असे होत नाही. खटल्यातील काही काही प्रकार टीकास्पद झाले. कित्येक उद्गाराना आक्षेप घेण्यासारखाच होता. टिळकांचे हेतू व चारित्र्य यांच्या संबंधी केवळ न्यायदानाच्या कक्षेत न पडण्यासारखे काही एक प्रकारचे मत-प्रतिपादन मी न्यायमूर्तीकडून ऐकले त्याचा मला निषेध करावासा वाटला. तात्पर्य वर्तमानपत्रकार या नात्याने मनाला स्मरून व प्रामाणिकपणाने माझे कर्तव्य म्हणून जे मला वाटले तेच मी केले. लोकमत माझ्या रीतीने मी प्रकट करणे हे माझे मी कर्तव्यच समजतो. टिळकांचा खटला हा सार्वजनिक चर्चेचा विषय आहे आणि त्यावर योग्य व रास्त अशीच टीका करण्याचा माझा हेतू होता. याहून वेगळा हेतू नव्हता. माझा खुलासा लक्षात घेऊन कोर्टाला योग्य वाटेल ते त्याने करावे. कोर्टातुडे मी सादरच आहे. ”

या खुलाशाच्या आधाराने बॅ. बॅप्टिस्टा यांनी तोंडी बरीच तक्रार सांगितली. त्यातही त्यांनी न्या. दावर यांच्या वर्तनावर मधून मधून टीकाच केली. लेखाचे सर्वस्वी समर्थन करण्याचाच त्यांचा एकंदरीत शोक होता. “ न्यायमूर्तींनी टिळकाना प्रतिकूल असा जो जो निकाल दिला तो तो सर्व टिळकांच्या हिताकरताच आहे असे म्हटले हा मानभावीपणा होय. आणि शेवटी स्वदेशावर प्रीति करण्याचा तुम्ही बहाणा करिता असे न्यायमूर्तींनी म्हटले त्याने तर कहरच झाला. टिळकाना कोणी इट्टी तामसी भलत्या मार्गाने जाणारे व नेणारे काय वाटेल ते कोणी म्हणावे पण वरील प्रकारचे शब्द उच्चारणे हे लज्जास्पद होय. ज्या मनुष्याने जन्मभर पैसा मिळविण्याखेरीज दुसरे काही केले नाही त्याने उठावे आणि ज्याने स्वतः स्वदेशावर प्रीति करण्याचा बहाणा करतोस किंवा उगाच दिमाखाने बडबडतोस असे म्हणावे याहून अधिक अन्याय तो कोणता ! केळकरानी टिळकाना सूर्य आणि दावर यांना खद्योत असे म्हटले ते योग्यच होते. ” अशा प्रकारचे ठणठणीत भाषण

बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा यानी केले. पण आपण अगदीच नमते घेतले नाही असे न दिसावे म्हणून केळकरांच्या काही काही विधानांचे समर्थन करण्याची माझी इच्छा नाही असेहि त्यानी सांगितले. हे पाहून न्यायमूर्ति म्हणाले “ आपली विधाने परत घेण्याला केळकराना संधि मिळाली होती पण लेखी जबाबात ती त्यानी परत घेतली नाहीत. आजहि त्याना फिरून तीच संधि मी दिली पण पश्चात्तापाचा किंवा खेदप्रदर्शक असा एक शब्दहि त्यानी उच्चारला नाही याचा अर्थ काय ? ” बॅण्टिस्टा म्हणाले त्याचा अर्थ हाच की प्रथम कोर्टाने काय योग्य वाटेल तो निकाल द्यावा आणि त्यानंतर माफी मागणेच अवश्य ह्याणून केळकरानी ती मागितली तर त्यांच्या त्या माफीबद्दल कोणाचा गैरसमज होणार नाही. कोर्टाचा अधिकार न जुमानण्याचा केळकरांचा उद्देश नाही पण लेखांचे परिणाम चुकविण्याकरिता त्यानी माफी मागितली असा लोकांचा समज होणे हे त्याना कमीपणा आणणारे होईल. बॅण्टिस्टा यानी अशा तऱ्हेचे समर्थन केल्यामुळे अँडव्होकेट जनरलला बोलण्याला जागा नव्हती व बोलण्याचे कारणहि नव्हते आणि न्यायमूर्तीनीहि खटल्याचा निकाल पुढे सांगू असे म्हणून खटला तितकाच संपविला.

शाल्या प्रकारावरून न्यायमूर्ति निकाल काय देणार हे कोणासहि कळून चुकले होते. ता. २९ सप्टेंबर रोजी न्यायमूर्तीनी निकाल सांगितला तो असा की “ केळकर यानी एक हजार रुपये दंड म्हणून द्यावा. दोनशे रुपये कोर्टस्वर्च म्हणून द्यावा. शिवाय चौदा दिवस तुरुंगाची शिक्षा भोगावी. आणि त्यानंतरहि ते हाय-कोर्टाला माफी लिहून देईपर्यंत कैदेची मुदत आपोआप वाढत जावी. ” निकालात न्यायमूर्तीनी कारणे देताना असे म्हटले की “ केळकरानी आपल्या लेखात न्याय-मूर्ति दावर याजवर अप्रामाणिकपणाचा आरोप केला असताहि उलट माझी टीका रास्त होती असे प्रतिपादन केले. आणि काम चालले असता एक प्रकारे कोर्टाच्या अधिकाराविषयी तुच्छताबुद्धि दर्शविली. माफी मागण्याची संधि दिली असता ती नाकारली. आणि कोर्टाने गुन्हेगार ठरविले तर मग जरूर तर माफी मागावयाची असा विचार त्यानी दर्शविला. पण अशा तऱ्हेची बेअदबी किंवा बेपर्वाई चालू देता येणार नाही. म्हणून त्याना व इतराना आठवण राहिल अशीच शिक्षा दिली पाहिजे. वर्तमानपत्रकाराना शाले तरी इतर लोकाहून अधिक स्वातंत्र्य काय म्हणून असावे ? कोणताहि खटला संपल्यानंतर न्यायाधीश हा लोकमताच्या स्वाधीन झाल्यासारखा असतो असे बॅण्टिस्टा म्हणाले. परंतु खटला संपल्यानंतरहि त्याच्याबद्दल काय लिहावे याला सीमा आहेच. बॅण्टिस्टा याना विचारता त्यानी सांगितले की तुम्ही भाषणात मजकरीत खेद प्रदर्शित करू नये किंवा माफी मागू नये असे मला केळकरांचे सांगणे आहे. आधी निकाल व मग जरूर तर माफी याचा अर्थ सुटून जाण्याचे सर्व उपाय संपल्यावर मग माफी. ह्यात एक प्रकारचा घोरणीपणा आहे. पण प्रामाणिकपणा किंवा मर्दपणा नाही. म्हणून स्पष्टपणे योग्य प्रकारची माफी लिहून देईपर्यंत केळकराना कैदेत राहिलेच पाहिजे. ”

ज्या लेखांबद्दल खटला करण्यात आला होता ते लेख केळकरानी खटल्याची हकीकत देताना 'मराठा' पत्रात पुन्हा छापले म्हणून तो एक वेगळा गुन्हाच मानावा असे अॅडव्होकेट जनरल यानी सुचविले. परंतु कोर्टाने या दोन्ही गोष्टी अमान्य केल्या. केळकर हे चरितार्थाकारिता आपल्या सनदेचा उपयोग करतात असे कोर्टाच्या नजरेला आले असते तर कदाचित सनदेबद्दल त्यानी निराळ्या प्रकारचा हुकूम दिला असता. पण चौदा दिवसांची शिक्षा सांगितली ती दिवाणी तुरुंगात की फौजदारी तुरुंगात असे बॅट्टिस्टा यानी विचारले. तेव्हा कोर्टाने फौजदारी तुरुंगात असा निकाल दिला. नंतर हायकोर्टच्या बेलिफाने केळकर याना खाली शरीफच्या कचेरीत नेऊन बसविले व चार वाजण्याचे सुमारास डोंगरीच्या तुरुंगात नेऊन पोचविले. तेथे त्यांचे सर्व प्रवेशविधी झाले. परंतु त्यांच्या अंगावरचे कपडे जेल सुपरिंटेंडंट यानी तसेच राहू दिले. अन्न मात्र तुरुंगातीलच देण्यात येई. पुस्तके वाचण्याची परवानगी होती. व उन्हाळ्यामुळे खोलीत न निजता व्हरांड्यात निजावे अशीहि सवलत देण्यात आली. चौदा दिवस भरण्यापूर्वी केळकर यांचे सॅलिसिटर यानी तुरुंगात त्यांची भेट घेतली व रीतसर माफीचा मसूदा लिहून नेला होता त्यावर त्यांची सही घेतली. व तारीख १२ ऑक्टोबर रोजी त्यांना फिरून कोर्टापुढे आणून त्यांची माफीवर सही करून घेतल्यानंतर त्यांना सोडून देण्यात आले.

मध्यंतरी केळकरानी स्वीकारलेल्या धोरणाबद्दल पुण्या मुंबईच्या पत्रात काही चर्चा झाल्यावरून बॅट्टिस्टानी टाईम्समध्ये जाहीरपत्र लिहून असे कळविले की "केळकरांच्या धोरणात माफी मागण्याचा जसा विचार नव्हता तसाच कोर्टाचा अखेरचा अधिकार न मानण्याचाहि उद्देश नव्हता. माफी मागेपर्यंत कैदेतून सुटकाच नाही असा कोर्टाने स्पष्ट निकाल दिल्यावर माफी मागणे प्राप्तच. तथापि निकाल होईपर्यंत कोणत्याहि प्रकारची दिलगिरी प्रदर्शित करावयाची नाही अशी वकील या नात्याने केळकरांची मला स्पष्ट सूचना होती. निकालानंतरहि माफी न मागणे याचा अर्थ जन्मभर तुरुंगात राहणे किंवा अनियमित मुदतीपर्यंत तुरुंगात राहून मग माफी मागणे या दोहोतहि अर्थ नाही. छत्तीस वर्षे वयाच्या मनुष्याने न्याय-कोर्टाची माफी मागत नाही असा आग्रह धरून सर्व जन्म तुरुंगात घालवावयाचा की काय"? बरे एकदम माफी न मागता काही दिवस तुरुंगात घालवून माफी मागावयाची याचा अर्थ आपल्या सोशिकपणाची मर्यादा संपली असे जाहीर करून शिवाय शिक्षा भोगावयाचीच आणि माफीहि मागावयाचीच यात तरी काय मिळविले? असा उलटसुलट युक्तिवाद केळकर यांच्या मित्रानी व काही वर्तमानपत्रानी केला.

(१६) इतस्ततः

टिळकांवरचा खटला हा जरी प्रत्यक्ष त्यांच्या लेखावर झालेला असला तरी त्याला राजकारणाची भूमिका होती हे निर्विवाद आहे. शिवाय या भूमिकेत सरकार-

च्या रोषाप्रमाणे टिळकांचा त्या वेळचा प्रतिपक्षी जो नेमस्तपक्ष त्याच्या क्रोधाचेहि चित्र अस्पष्टपणे का होईना पण दिसून येत होते. यामुळे नेमस्तांनी टिळकांवर खटला करविला असा अपवाद काही लोकाकडून आणला जात असे. पण नेमस्तपक्षाची व्याप्ति व विस्तार फार मोठा असल्यामुळे अमक्याने अमुक गोष्ट केली असे म्हणणे अर्थात् कठीण होते. म्हणून नेमस्त पक्षातील काही ठराविक पुढाऱ्यांना सर्व पक्षाचे प्रतिनिधी म्हणून अपवादाचा मारा सोसावा लागे. हा मारा इतर सर्वांपेक्षा गोपाळ कृष्ण गोखले यांजवर अधिक पडला. व त्याला कारणेहि होती. टिळक व गोखले पुण्यातच रहाणारे आणि त्यांनी सर्व जन्म परस्परांशी स्पर्धा व विपक्षता करण्यात घालविला. टिळकांच्या हाती दोन वर्तमानपत्रे असल्याकारणाने त्यांचे गोखल्यावरील हल्ले वारंवार होत व जगजाहीर होत त्या मानाने गोखले यांचे हल्ले थोडे दिसत. केवळ मतप्रसारार्थ अशी ते फार थोडी भाषा करीत व इतर पत्रांना लेखवि क्वचित लिहीत. पुढारी मंडळीपैकी एखाद्याला प्रसंगवशात लिहिलेले त्यांचे एखादे पत्र विशेष उद्देशाने प्रसिद्ध केले जाई व त्यात टिळकांवर व त्यांच्या पक्षावर टीका असे. तथापि खासगी संभाषणात गोखले टिळकांवर टीका करीत नसतील असे कोणीच मानीत नसे. किंबहुना टिळकांपेक्षा गोखल्यांची भाषा अधिक घासलीपुसली किंवा सफाईदार असली तरी टिळकांची गोखल्याविषयी जी भावना तीच टिळकांविषयी गोखल्यांचीहि होती हे नाकारण्यात अर्थ नाही. १९०८ चा खटला होण्यापूर्वी गोखले विलायतेस काही दिवस गेले होते आणि लॉर्ड मोर्ले यांच्याशी त्यांच्या मुलाखती होत असून हिंदुस्थानातील राजकीय परिस्थितीची चर्चाहि होत असे हे लोकाना तेव्हाहि कळले होते. अर्थात् टिळकांवरील खटल्याची कारणे शोधणाराना टिळक गोखले यांचे वैमनस्य हे कारण सहज सुचवण्यासारखे होते. नेमस्त पक्षाकडून करण्यांत येत असलेला टिळकांचा निषेध इतका प्रखर असे की गोखले यांचे टिळकाविषयी काय मत असेल हे लॉर्ड मोर्ले यांना कळण्याची इच्छा असल्यास त्याकरिता त्यांना प्रत्यक्ष गोखले यांना विचारण्याचे काही कारण नव्हते. तथापि काही लोकांची समजूत अशी की गोखले यांनीच टिळकावर खटला करण्यास मोर्ले यांना खाजगी संभाषणातून प्रत्यक्ष चिथावणी दिली असावी. टिळक हे आपल्या पक्षातील ज्वलज्वल अशा मार्थेफिरू अनुयायाना बाँबगोळे व बाँबगोळ्यांचे अत्याचार करण्याला सांगतात व आपण तटस्थ राहतात असा कित्येक नेमस्ताकडून आरोप करण्यात येत असे हे प्रसिद्ध आहे. तेव्हा गोखले हे नेमस्त पक्षाचे जे धर्मगुरु मोर्ले यांना दडपशाही करण्यास खटले भरण्यास उत्तेजन देतात असा उलट अहेर लोकानी करावा हे स्वाभाविकच होय. दोन्ही पक्षातील समंजस लोक अशा गोष्टी मानीत नसत. पण कोणताहि पक्ष म्हटला म्हणजे गुरुभक्तीने किंवा पुढाऱ्यांच्या प्रेमाने विकारवश होऊन कोणत्याहि गोष्टीकडे व त्यातल्या त्यात प्रतिपक्षाकडे पाहणारा असा असतो. गोखले यांच्यामुळे टिळकावर खटला झाला अशा

आरोपाचे खाजगी व जाहीर रीतीने समर्थन होऊ लागले, आणि टिळकाना शिक्षा झाल्यावर काही लोकानी अशा बातम्या उठविल्या की “विलायतेच्या तारायंत्रातून येणाऱ्या जाणाऱ्या सांकेतिक शब्दांच्या निरोपातून मोल्ले-गोखले-व्हाइसरॉय या त्रिकूटांची खलबते आझी हेरून काढली व त्यात टिळकाना शिक्षा झाल्यामुळे कृतकृत्यता वाटण्याचा धागा गोखले यांच्यापर्यंत पोचलेला आझी पकडला.”

विलायतेत गोखले यांच्याबरोबर रमेशचंद्र दत्त हेहि या वेळी असून राजकीय मताचा प्रसार करीत होते. त्यांच्याहि भाषणात असेच येत असे की “हिंदु-स्थानातील काही वर्गामध्ये अत्यंत असंतोष पसरला आहे त्याचेच हे फल होय. केव्हाहि केवदाहि अंश राज्याधिकारात आम्हाला मिळेल अशाविषयी या लोकांची निराशा झालेली व ती सतत आठ दहा वर्षे सरकारने टिक् दिली त्याचा हा परिणाम ! अत्याचार हे काही एका जातीचे कृत्य नाही. नेमस्तांचा विश्वास अर्थात् सनदशीर चळवळीवर आहे तसाच आहे. परंतु तो विश्वास सकारण असे त्यानी लोकाना कोणत्या तोंडाने सांगावे आणि लोकानी तरी तो कोणत्या पुराव्यावर मानावा ? आमचे वजन देशात कमी झाले याचे कारण अशा रीतीने तुझीच आहे. आमच्या नेमस्तपणाच्या धोरणाने आम्ही काही सुधारणा मिळवू शकलो असे जेव्हा आम्हाला लोकप्रत्ययाला आणता येईल तेव्हा आम्ही काहीसे स्थिरपद होऊ. ते न घडेल तर जहाल मताचा बोलबाला होणार व जहाल पक्षाचे पाऊल पुढे पुढे पडणार. सरकारानी लोकाना काही अधिकार दिले तर अत्याचार थांबू शकतील.” या दोघानी केलेली अत्याचाराची ही मीमांसा आणि टिळकानी ता. १२ मेच्या केसरीत केलेली मीमांसा यामध्ये वास्तविक काय फरक ? असला तर हेतूचा किंवा उद्देशाचा नाही फक्त शब्दाचा व आवेशाचाच आहे. पण त्यांच्यावर सरकार खटला करीत नाही, इतकेच नव्हे तर गोखल्यांसारख्यानी टिळकांवर खटला करण्यास उत्तेजन दिले असे आरोप गोखले यांजवर येऊ शकले याचे कारण काय हे सांगण्याचे प्रयोजन नाही.

दुसऱ्या खटल्याचे वेळी अँडव्होकेट जनरल मि. ब्रॅन्सन हे होते. तार्ईमहाराजाच्या खटल्यात काही दिवस त्यानी टिळकांच्यातर्फे काम चालविल्याचे मागे सांगितलेच आहे. अशा रीतीने पूर्वी टिळकांची वकिली केल्यापैकी एक सरकारी वकील व दुसरे खुद्द न्यायाधीशच होते. दोघानीहि आपल्या अशीलाची ओळख फार चांगल्यापैकी ठेवली होती ! बॅरिस्टर ब्रॅन्सन हे काम चालविताना तोंडे वेडी वाकडी करण्यात व प्रतिपक्षावर तोंड टाकून बोलण्यात मोठे पटाईत होते. आणि पूर्वी टिळक ब्रॅन्सन यांच्या मागे बसून जे चरित्र व ज्या लीला पहात त्या आज समोर बसून पहाणे व त्यांचा मारा सोसणे टिळकाना प्राप्त झाले !

सरकारी भाषांतरकार भास्करराव जोशी हे न्यूइंग्लिशस्कूलच्या अगदी पहिल्या विद्यार्थ्यांतले असून न्यूस्कुलातूनच मॅट्रिक पास होऊन त्यानी शंकरशेट स्कॉलरशिप मिळविली होती. या पहिल्या विद्यार्थ्यांचा व टिळकांचा निकट परिचय असे. म्हणून

टिळकांविरुद्ध सरकारी भाषांतरकार झणून साक्षीला येणे हे जोशी यांना फारच अवघड वाटले. गुरुजींना शिष्यांची परीक्षा घेण्याची पुनः एक संधी लाभली, आणि चुक्या झाल्या असता छड्या खाणे किंवा परीक्षा उतरली असता गुरुजीकडून शाबासकी मिळणे या दोन्ही गोष्टी जरी हायकोर्टाच्या या शाळेत शक्य नव्हत्या तरी विद्यार्थी अतिशय गांगरून गेलेला असे. एकतर टिळकांच्या कुशाग्र बुद्धीमुळे आपण पुष्कळ वेळा अड्ड अशी भीति त्यांना वाटत होतीच. पण टिळकांविरुद्ध साक्ष देणे या कामी जो दुस्तर लोकापवाद सोसावा लागणार किंबहुना अज्ञानत्या सामान्य जनतेकडून देशद्रोही देखील झणवून घेण्याची पाळी येणार यानेच जोशी यांचा जीव अधिक खचला होता.

मुंबईस टिळकांचा खटला चालू असता त्यांच्या मदतीकरिता वर्गणी जमविण्यात आली होती हे मागे सांगितलेच आहे. परंतु विलायतेतील खर्च केसरी कचेरीच्या हातून निभावण्यासारखा नव्हता. अर्थात् फंड जमविण्याची गरज होती. म्हणून तारीख १८ सप्टेंबर रोजी केळकर व खाडिलकर यांच्या सहीने वर्गणीकरिता जाहीर विनंतिपत्र काढण्यात आले. या विनंतिपत्राला उत्तर लोकांकडून फारच समाधानकारक आले. पण वर्गणीदारांची संख्या १८९७ सालापेक्षा फारच कमी होती. मात्र संख्येचा हा कमीपणा वर्गणीच्या आकड्यानी भरून निघाला. निरनिराळ्या प्रांतात मिळून पूर्वी सुमारे पाऊण लाख रुपये वर्गणी टिळकांच्या बचावाकरिता जमली होती. तितकी या वेळी जमली नाही, आणि तितक्या रकमेचे कारण-हि नव्हते. ह्या वेळी वर्गणी जमविण्यात आली ती मुख्यतः मुंबई शहरात व महाराष्ट्रात. पण ह्या खेपेस वर्गणीचे आकडे किंवा नावे प्रसिद्ध करण्याची सोय नव्हती. किंबहुना बहुतेक वर्गणीदारांनी आमची नावे प्रसिद्ध करू नका असाच उलट आग्रह धरल्याने वर्तमानपत्रातून पोच वगैरे प्रसिद्ध करण्यात आली नाही. पैसा विश्वासाने दिला विश्वासाने घेतला व योग्य कारणाला खर्च झाला. इतकाच या रुपयांचा हिशोब या स्थितीत प्रसिद्ध करिता आला असता आणि तो न छापताच लोकाना समजलाहि. कारण प्रथम खापडें नंतर दादासाहेब करंदीकर हे विलायतेला गेले. आणि विलायतचा दोघांचा खर्च व अपिलाचा खर्च या फंडातूनच झाला. शिवाय फंड अपुरा पडल्यामुळे केसरीला स्वतःची बरीच रक्कम घालावी लागली.

भाग ९

मंडाले येथील तुरुंगवास

टिळकाना मंडाले येथे नेऊन ठेवल्यापासून तेथून त्यांची सुटका होईपर्यंत सुमारे साडे पांच वर्षे गेली. या अवधीतील त्यांची हकीकत ती अशी काय असणार ? बंदिवानाचा नित्यक्रम तोच त्यांचा नित्यक्रम. ईश्वरी इच्छेच्या आवरणात बांधलेल्या जीवाला किंवा कर्मविपाकाच्या फेऱ्यात साडलेल्या आत्म्याला जितके स्वातंत्र्य तितकेच कैदेत पडलेल्या बंदिवानाला असावयाचे. त्या स्वातंत्र्याच्या मानाने टिळकांचा उद्योग आताहि चालू होता. पण बाहेर असता त्यांना जसा अनेकविध इतिहास घडविता येत होता तसा आत कसा घडविता येणार ? त्यांचे वास्तुजग म्हणजे त्यांना नेमून दिलेली तीन खणाची दुमजली खोली. त्यांचा सहचर किंवा सोबती म्हणजे त्यांच्या दिमतीला दिलेला आचारी. त्यांच्या भेटीला येणारे लोक म्हणजे तुरुंगाचे अधिकारी किंवा डॉक्टर. इतरे जनाः म्हणजे तुरुंगात किंवा आसपास वावरणारे व डोळ्यांना दुरून दिसणारे कैदी. त्यांचे संभाषण म्हणजे पुष्कळसे आत्मगत अस्फुट भाषण व आचाऱ्याशी रिकामपणचे चार शब्द. त्यांचा दौरा ह्याणजे माडीवरून खाली स्वयंपाकघरात व स्वयंपाकघरातून वर माडीत. त्यांची चळवळ ह्याणजे खटल्याचे अपील चालू असता त्याविषयी टिपणे लिहिणे व ते काम संपले तेव्हा 'गीतारहस्या'चे लिखाण करणे. राजकारण हे त्यांना सर्वस्वी अंतरलेच होते. कारण वर्तमानपत्रच वाचावयास मिळत नसे. अर्थात् कल्पनेने डोलारे उभारावे व मोडावे एवढेच त्यांचे राजकारण ! या रिकाम्या वेळात टिळकांच्या मनात काय काय कल्पना येऊन गेल्या असतील याचे जर निरानिराळ्या शास्त्रीय पद्धतीनी कोणाला चित्र किंवा नकाशा काढता आला असता तर फार मौज झाली असती. असो. वरील कारणामुळे मंडाले येथील तुरुंगवासातील हकीकती आम्ही काय देणार ? टिळकांचे भाचे हे त्यांना वर्षातून एखाददुसऱ्या वेळी जाऊन भेटून येत. पण त्यांची गाठहि तुरुंगाच्या कचेरीत पडे. टिळकांच्या राहण्याची जागा देखील त्यांना पाहावयास मिळाली नाही. अशा स्थितीत निवान्त व एकान्त बोलणे करावयास कोठून मिळणार ? तथापि टिळकाना घरी दर महिन्याला एक पत्र लिहिण्याची परवानगी असे. त्याप्रमाणे वेळोवेळी त्यांची जी पत्रे आली ती बहुतेक सर्व उपलब्ध असून याखाली ती सारांश रूपाने दिली आहेत. त्यावरून टिळकांची दिनचर्या म्हणण्यापेक्षा मासचर्या व वर्षचर्या कशी काय चालू होती हे वाचकाना कळून येईल. पुराव्याच्या दृष्टीने याहून अधिक विश्वसनीय माहिती मिळणे शक्य नाही पण तीच संगतवार वाचणाराना टिळकांच्या तुरुंगवासातील इतिवृत्ताची कल्पना दळदळीतपणे येईल.

मंडाले येथून आलेली टिळकांची

निवडक पत्रे

(१)

९ जानेवारी १९०९

आज नवे इंग्रजी वर्ष सुरू होते. तेव्हा या वर्षाचे शुभाशिर्वाद तुम्हाला देऊनच हे पहिले पत्र लिहितो. माझी प्रकृति बरी आहे. प्रारंभी अहमदाबादच्या तुरंगात माझे वजन तुटले. ते हळूहळू भरून येत आहे. कपडे व पुस्तके पाठविली ती पोचली. रामचंद्र गोविंद यांनी पुस्तके मुंबईहून पाठविली तीही मिळाली. तेव्हा आता वाचण्याला भरपूर झाले. येथे देवनागरी लिपी कोणालाच येत नाही. म्हणून त्या लिपीमधील पुस्तकातील मुखपृष्ठावर पुस्तकाचे नाव इंग्रजीत लिहावे. नाहीतर पुस्तकाच्या नावाचे भाषांतर होऊन येणार आणि मग येथील अधिकारी ते वाचून पुस्तक मला देणार ! अशावे पुस्तक हाती येण्याला विलंब लागतो. गीता ब्रह्मसूत्रे उपनिषदे हे ग्रंथ हाती येण्याला याच कारणाने फार उशीर लागला. म्हणून पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर तरी इंग्रजी नांव काळजीपूर्वक लिहित जा.

सौभाग्यवतीच्या प्रकृतीची काळजी वाटते तरी ती कशी आहे ते लिही. तिला मधुमेहावरील वै. पदे यांचे औषध देऊन पहा. रामभाऊ व बापू यांचे शिक्षणाची हयगय होऊ नये. माझ्या दुर्दैवामुळे त्यांची शिक्षणाची हानी का व्हावी ? त्याजकडे लक्ष द्यावे. साने याना बर्लिन येथे मधून मधून पत्र पाठवून माझी हकीकत कळवावी. मला त्यांना परस्पर लिहिता येत नाही.

सॉलिसिटर राघवय्या यांनी तयार केलेला बक्षिसपत्राचा मसुदा काही फेरफार करून परत पाठविला आहे. दाजीसाहेब खरे यांना दाखवून तो स्टॅप कागदावर लिहून घ्यावा. त्याची नोंदणी येथे होत नाही. पुण्यास किंवा मुंबईस करावी लागेल. स्टॅप वाचविण्याकरिता मिळकतीची किंमत कमी लावणे योग्य नाही. म्हणून भरपूर दोनशे रुपयांचा स्टॅप घ्यावा. वाड्याची किंमत मी वीस हजार रु. धरली आहे. या दस्तऐवजाबरोबर एक मुखत्यारपत्रहि तयार करून दोन्ही कागद सहीकरिता एकदमच पाठवावे. कदाचित् तुम्ही पुढच्या खेपेस मला भेटण्यास याल तेव्हा ते बरोबर आणले तरी चालेल. या कामी खरे यांचा सहाय्य घ्यावा.

आपली टाईप फौंडरी वाड्याबाहेर कोठे तरी दुसऱ्या एखाद्या घरी ठेवावी. तिचे हिशेबहि स्वतंत्र ठेवावे. प्रेस आकटामुळे असे करणे अगदी अवश्य आहे. आपल्या ग्रंथसंग्रहातील पुस्तके सुव्यवस्थित ठेवावी. कोणास फारशी देऊ नयेत.

खटला होण्यापूर्वी ऑगस्टस काँट याचे काही ग्रंथ रामचंद्र गोविंद याना लॉगमन कंपनीकडून आणण्यास सांगितले होते. ते आले असल्यास पाठवावे. आनंदाश्रमातून ब्रह्मसूत्रे व गीता यांच्या प्रती आणीव. म्हैसूरचे महादेव शास्त्री यांजकडून मूळ उपनिषद व भाषांतर आणविण्याकरिता त्यांना पत्र लिहावयास केळकराना सांग.

बाबामहाराज यांचा कारकून रामभाऊ याने स्मॉल कॉज कोर्टात फिर्याद केली त्याचे समन्स आले. ते सही करून परत पाठविले आहे. तुला माझे मुखत्यार-पत्र दिलेच आहे. तथापि कोर्ट कचेरीच्या कामी माझ्या नावचा होता होईल तो व्यवहार करित जावा. महाराजांच्या इस्टेटीची व्यवस्था आता कोर्ट ऑफ वॉर्डने आपल्या ताब्यात घेतल्याचे समजते. अर्थात् इस्टेटीच्या सावकाराना सरसकट नोटीस निघेल. तरी भावे भट शिरोडकर इत्यादि जे जे सावकार आपल्या माहितीचे आहेत त्या सर्वांकडून कर्जवसुलीबद्दल कोर्ट ऑफ वॉर्डसला याद्या लिहवाव्या. ट्रस्टींनी इस्टेटीकरिता काही खर्च वेळोवेळी केला आहे. तसेच त्यांच्या विरुद्ध काही दावे कोर्टाने देवविले आहेत. त्या सर्वांची याद करून तीहि दाखल करावी. यशवंतराव कुळकर्णी याना हा मजकूर सांग ह्मणजे ते काळजी-पूर्वक सर्व व्यवस्था करतील. कोल्हापूरसंबंधी अर्ज व हायकोर्टातील अपील ही दाखल झाली आहेत. तरी मी पुण्यास असतो तर या कामी जसा कसून प्रयत्न केला असता तसाच मी नाही तरी करावा. खापडें विलायतेहून आल्यावर इतर बाबतीत लक्ष घालतील. विलायतेतील माझे अपील अद्यापि प्रीव्हि कौन्सिलकडे दाखल झालेले दिसत नाही. तरी ते दाखल झाल्याची तार येताच मला लिही. विसरू नको.

खर्चापुरते पैसे हल्ली तुजजवळ असतीलच. केळकर खाडिलकर वासुदेवराव आणि इतर स्नेही मंडळी याना नमस्कार सांगावे. माझ्या गैरहजेरीत आपली वर्तमानपत्रे चालविताना किती काळजी व सावधगिरी घेणे अवश्य आहे हे तुम्हा सर्वांना आता कळतच आहे. मी अधिक लिहावे असे नाही.

माझ्या पत्रांची उत्तरे पाठविताना एक गोष्ट नीट सांभाळा. सार्वजनिक किंवा राजकीय अशा कोणत्याहि गोष्टीचा त्यात उल्लेखहि करू नका. नाही तर तुमची पत्रे मला दिली जाणार नाहीत.

सौभाग्यवती व मुले याना ह्मणावे की मला माझी काळजी वाटत नाही. त्यांचीच अधिक वाटते. माझी प्रकृति खरोखरच बरी आहे. त्यांना बरे वाटावे म्हणून उगाच काही तरी लिहितो असे नाही. प्रीव्हि कौन्सिलकडील माझा अर्ज नामंजूर झाला तरी मला येथे सहा वर्षे पुरी काढावी लागणार नाहीत हे निश्चित समजा असे त्यांना सांगावे. मी लवकरच येऊन भेटेन असे त्यांना सांगा. दुःखात आशा हीच जगण्याची जागा. म्हणून ती त्यांची आशा कायम राहील अशाविषयी काळजी घे.

(२)

५ फेब्रुवारी १९०९

तुमच्याकडील खुशालीची पत्रे पोचली. माझी प्रकृति बरी आहे. पुण्यापेक्षा येथे अधिक थंडी नाही. उबदार कपडेहि भरपूर आहेत. हिवाळ्याचा त्रास झाला नाही. या महिना अखेर हवा बदलेल. आणि मग पुढे आठ नऊ महिने एकसारखा उन्हाळा. पाऊस मधूनमधून क्वचित् पडतो एवढेच काय ते कठीण. गेल्या महिन्यात वजन होते तितकेच राहिले. पण लघवी तपासली त्यावरून तूर्त तरी मधुमेहाचा विकार मुळीच नाही.

मुली कोण कोठे आहेत ते लिही. मुलांची प्रकृति कशी आहे ? अभ्यास कसे काय आहेत ? व्यायाम घेतात की नाही ते लिही. तात्यासाहेब नातू याना विचारून त्यांच्या वर्गात मुलाना पाठीव व घोड्यावर बसण्याला शिकीव.

गेल्या महिन्यात खापडें यांचे पत्र आले नाही. प्रीव्हि कौन्सिल व पार्लमेंट याना सुटी असावी म्हणून अर्ज दाखल झाला नसावा हेच कारण. तार येताच लिही. दादासाहेब करंदीकर बहुधा परत आले असतील. संकटात स्नेही उपयोगी पडतो तोच खरा. माझ्याकरिता दादासाहेबानी श्रम घेतले त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे असे त्यांना कळीव.

तीन महिन्यातून आत व स्नेही यांची भेट मला एकदाच घेण्याची परवानगी आहे. म्हणून वासुदेवराव जोशी आले तर त्यानंतर तुला येऊन भेटता येणार नाही. म्हणून जे काय सांगावयाचे सवरावयाचे अगर द्यावयाचे ते वासुदेवरावाजवळच दे. स्टंपावर लिहिलेले बक्षिसपत्र त्यावर रजिस्ट्रारने नोंद करण्याच्या फीचे पैसे वगैरे सर्व काही त्यांजबरोबर पाठवावे.

तुम्ही व रामचंद्र गोविंद यानी पाठविलेली सर्व पुस्तके मिळाली. तूर्त अधिक पुस्तके नकोत.

ताईमहाराजप्रकरणातील फौजदारी खटल्यात आझी खर्च केला तो कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सकडून कितपत मिळेल याची शंकाच आहे. तरी पण मागणे हे आपले काम. म्हणून गोपाळराव पटवर्धन वकील याना रीतसर अर्ज करण्यास सांगावे. वर्तमानपत्रे वाचण्याची परवानगी मागितली. ती ब्रह्मदेशच्या सरकारने नाकारली. आता मुंबई सरकारकडे अर्ज करावा लागेल. प्रीव्हि कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर तो करीन. तूर्त बाहेर जगात काय चालले आहे याची मला गंधवार्ताहि नाही इतके खरे.

एक जानवी जोड चर्मी जोडा रात्री घालण्याची कानटोपी १९०९ सालची रोजनिशी इतक्या वस्तू पाठीव. रोजनिशी लहान असावी. पण तीत इंग्रजी तारखाबरोबरच हिंदू पंचांगाचा तपशील ह्मणजे तिथी महिने सण वगैरे दिलेले असावे.

केळकर खाडिलकर लिमये यांना नमस्कार सांगावे. रामभाऊ बापू यांना नीट अभ्यास करून आनंदात रहावे असे सांग. तुझ्या घराकडची हकीगतहि लिही.

(३)

५ मार्च १९०९

माझे पूर्वीचे पत्र तुला इतक्या उशीराने का मिळाले कळत नाही. येथे विलायतची डाक आल्यावर शुक्रवारी मी पत्र लिहीत असतो. ते पुढच्या शुक्रवारी तुला मिळावे. असो.

प्रकृति ठीक आहे. माझे नेहमीचे वजन १३० पौंड असते. खटला मुंबईस संपून मला अहमदाबादेस आणले तेव्हा ते १२६ पौंड होते. येथे येईपर्यंत ८ पौंड कमी झाले. व आतां ते १२४ पौंड आहे. म्हणजे दर महिन्यास एक पौंड याप्रमाणे माझे वजन भरून निघाले. पण आता पुढे उन्हाळा येणार यामुळे ही वाढ खुंटेल अशी भांति वाटते.

सौभाग्यवतीला आपला जुना सत्तरंगीचा काढा करून देत जा. टिंकचर तितके उपयोगी पडत नाही असा अनुभव आला आहे. याविषयी डॉ. गर्दे यांना विचारावे. सत्तरंगीची चांगली पूड करावी; तोळा अर्ध तोळा ऊन पाण्यात टाकावी आणि काढा वस्त्रगाळ न करता तसाच घ्यावा. त्याचा उपयोग अधिक होईल.

साने यांचे पत्र पोहोचले. त्याचे उत्तर यासोबत पाठवीत आहे. ते त्यांजकडे धाडवे. त्यांचे पत्र मला परस्पर न येता तुमच्याकडे येऊन मग तुमच्या पत्राबरोबर मजकडे यावे. मला किती पत्रे येऊ द्यावी याची संख्या ठरलेली दिसते. पण सुदैवाने एका पत्रात किती पत्रे असावी याची संख्या अद्याप ठरलेली नाही. अमरावतीहून मुधोळकर याजकडून औद्योगिक परिषदेचे सर्व रिपोर्ट आतापर्यंतचे भागवून ते साने यांना पाठवावे.

तुम्ही पाठविलेले पार्सल मिळाले. उपनिषदांचे बुकावर इंग्रजी नाव नाही. ह्यापून मला मिळाले नाही. आनंदाश्रमाच्या आवृत्तीत मुख्य बारा उपनिषदे नाहीत म्हणून महादेवशास्त्री यांची आवृत्ति हवी. मला त्यांचे भाषांतर नको आहे. मूळ उपनिषदे हवीत. त्यांजकडे प्रती शिल्पक नसल्यास मद्रासेस नटेसन यांना लिहा व तेथेहि ती न मिळाली तर जिनसीवाले यांच्या ग्रंथसंग्रहात पहा. त्यातहि न मिळाली तर आनंदाश्रमाचा दुसरा ग्रंथ वर ग्रंथाचे इंग्रजी नाव लिहून पाठवा.

वासुदेवराव जोशी अद्याप आले नाहीत. पण राघवय्या हे सिलोन व ब्रम्हदेश इकडे हिंडावयास निघाले होते ते मला १५ दिवसांपूर्वी भेटले. तेव्हा त्यांना विलायतेतील अपीलाविषयी सर्व माहिती तपशीलवार सांगितली. खापर्डे यांची

पत्रे आली. शेवटच्या पत्रात मि. इंडन बँक्स या नांवाचे बँरिस्टर दिले आहेत व ते मिळण्यालाहि श्रम पडले असे लिहिले आहे ! खापडें हे शक्य तो उपाय करीत आहेतच. त्यांना परत घेण्याची घाई दिसत नाही तेव्हा सर्व व्यवस्था ते करतीलच.

रामभाऊ व बापू पुन्हा शाळेंला जाऊ लागल्याचे समजले. तरी मथूचा अभ्यास बुद्ध नये म्हणून तिला व रामभाऊला मिळून घरी इंग्रजी शिकवीत जावे असे कवडे यांस सांगावे.

अपील दाखल झाल्यावर सरकार मुदत मागणार. मग मुंबईहून कागद विलायतेस जाणार. पण कसेहि असले तरी अपिलाचा निकाल एप्रिल अखेरच्या पूर्वी लागेल असे वाटते. अपील दाखल झाल्याविषयी तुझ्याप्रमाणे खापडें यांज-कडूनहि तार आली.

उन्हाळा सुरू झाला यामुळे वाचन थोडे मंदावले आहे. ‘ हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड ’ याचे पहिले पांच खंड वाचले. गॅलडस्टनसाहेबानी संपादिलेली बटलर साहेबांच्या ग्रंथाची प्रत पाठवावी. नीतिशास्त्रावरील लेस्ली स्टीफन् यांचा ग्रंथ पाठवावा.

ता. क. हे पत्र लिहून होते तोच खापडें यांची दुसरी तार मिळाली. प्रिव्हि कौन्सिलने अपील घेण्याचे नाकारले असे तीत लिहिले आहे. न्यायाधिका-राचा मार्ग हा असा संपला. आता पार्लमेंटकडे अर्ज करून काय होते पहावे. खापडें यांनी लिहिले की माझ्या अपीलाची सुनावणी करून घेण्यास स्वतः लॉर्ड चॅन्सेलर बसणार आणि सर रुफस ऐझॅक्स यांनी आमचे वकीलपत्र घेण्याचे नाकारले. या दोन गोष्टीवरूनच अपीलाचा निकाल काय होणार हे मला कळून चुकले होते.

(४)

२ एप्रिल १९०९

तुमचे १४ मार्चचे पत्र पावले. पुण्यास मे महिन्यात उन्हाळा असतो तितका येथे आताच आहे. पुढे तर तो अधिकच वाढणार. मग वजन वाढण्याची आशा कसली ! येथली हवा मला मुळी अंगवळणी पडते की नाही हेच अजून ठरावयाचे आहे व ते ठरण्यालाहि बराच वेळ लागेल. कसेहि असो. तूर्त आहे तितके ठीक आहे. सौभाग्यवतीच्या मधुमेहाच्या विकाराविषयी कच्ची इकीगत कळीव. तिचीच काळजी मला अधिक वाटते.

आपले बॅरिस्टर मि. बँक्स यांनी प्रिव्हि कौन्सिलपुढे तक्रार मांडली त्या संबंधी लघुलेखकाने घेतलेली टिपणे मिळाली. त्यावरून बॅरिस्टरसाहेबानी बरेच कौशल्य व जोरहि चालविला असे दिसते. पण लॉर्ड चॅन्सेलर व लॉर्ड हॉल्सबरी

चंगैरेनी थोडक्यातच तोंडी निकाल सांगितला. लेखी निकालहि दिला नाही. उरलेला शक्य तो प्रयत्न आणखी केल्याशिवाय मी विलायतेहून परत येत नाही असे खापडें लिहितात. पण त्यांना तिकडे फार दिवस राहाण्यात आता अर्थ नाही. पुढील कामाची फक्त प्रस्तावना करून निघून यावे असे मी त्यांना लिहिले आहे. तुम्ही मला विचारता की माझ्या सुटकीविषयी मला काय वाटते ? पण हे पहावे तसे आहे. माझ्या स्नेही मंडळींना सहजच असे वाटणार की इल्लीचे राजकीय वातावरण किंचित् थंड झाले म्हणजे माझी सुटका होईल. त्यांना असे वाटणे स्वाभाविकच आहे. निदान माझ्या कुटुंबाची ही आशा अशीच टिकून रहावी हे मला इष्टच वाटते. पण तुझ्यासारख्याजवळ खरे बोलावयाचे ह्मणजे भर मुदतीपर्यंत माझी सुटका होत नाही असाच माझा ग्रह आता झाला आहे.

वासुदेवराव जोशी अद्यापि आले नाहीत. खापडें विलायतेहून आले ह्मणजे तुम्ही व ते असे मिळूनच मला भेटावयास या. बाबामहाराजांची इस्टेट व स्वतः माझी घरगुती मिळकत यांच्या व्यवस्थेविषयी त्यांचा सल्ला घेऊन मला काही गोष्टी ठरवावयाच्या आहेत. मात्र येथील तुंग्याच्या अधिकाऱ्यांना आधी लिहून परवानगी काढून मगच निघा. नाहीतर तुमचे श्रम व पैसा फुकट जाऊन निराशेचे दुःख होईल.

आमच्या संपादक मंडळात अलीकडे काय बदलाबदली झाल्या त्या माझ्या नीट लक्षात आल्या. परंतु त्याविषयी येथून आजच मत कसे बनविणार ? मला त्याविषयी आणखी थोडी माहिती पाहिजे. कसेहि असो. केळकरांना ह्मणावे तुम्ही मराठा पत्राचे संपादकत्व त्यावर नाव घालून आपल्या हाती लवकरच घ्या. दोन पत्रावर दोन निरनिराळी नावे असणे अधिक सुरक्षित. परंतु दुसरा याहून मोठा जो प्रश्न आहे त्याचा निकाल आपण समक्ष भेटीत करू.

महादेवशास्त्री किंवा नटेशन याजकडून पुस्तके आली नाहीत. जिनसीवाले यांचे पुस्तकसंग्रहात पाहून एकदम पाठवा. हेगेलचे पुस्तकाची मला फार गरज आहे. ते विलायतेहून आणून पाठविण्यास रामचंद्र गोविंद याना सांगावे.

कर्जफेडीची व्यवस्था काय केली आहेस ? श्रीनिवासराम (परांजपे) यंदाहि काही रकम देऊ शकेल अशी आशा आहे. तसे झाल्यास गतवर्षीप्रमाणे वासुदेवराव यांच्या देण्यापैकी काही देऊन टाक. तुम्ही भेटावयास याल तोपर्यंत तुमच्या पत्रातील सर्व प्रश्नांची उत्तरे मी ठरवून ठेवतो. किंबहुना तुमच्या हाती माझ्या मृत्युपत्राच्या रूपाने सर्व गोष्टी लिहून देईन असे समजा.

काल थोडा पाऊस पडला. त्यामुळे आज थोडे गार वाटते. पण त्यामुळेच उद्या उष्णता अधिक भासेल त्याची वाट काय ? केळकर स्वाडिलकर लिमये यांना नमस्कार. रावसाहेब बापट दाजीसाहेब खरे रा. ब. पंडसे रा. बोडस चंगैरे मंडळी खुशाल आहेत ना ? ते भेटतील तेव्हा माझे नमस्कार कळवा. सदाशिवराव भावे यांना ह्मणावे की वाटेल तो आपल्या लायब्ररीतून पुस्तके बाहेर नेतो तरी यादीप्रमाणे सर्व परत मागवावी.

ता. क. माझ्या सुटकेसंबंधाने आणखी प्रयत्न कोणते करावयाचे याचा विचार समक्ष भेटीत करू.

(५)

१ मे १९०९

तुमचे व खापर्डे यांचे अशी पत्रे पोचली. सोबत उत्तर लिहिले आहे ते वाचून खापर्डे याजकडे पाठीव. वासुदेवराव जोशी येऊन भेटले. बक्षिसपत्र आणि मुख्यतारपत्र यांजवर ता० ७ एप्रिल रोजी माझ्या रीतसर सद्या झाल्या. नोंदणीची मुदत चारच महिने असते तरी राघवय्या यांच्या विचारे कागद लवकर नोंदवून घ्या.

अंदमान बेटातील हवा कशी काय असते त्याची माहिती रंगून येथे कदाचित् मिळेल. ती काढण्याला वासुदेवराव यांना सांगितले आहे. ती मला पुढील पत्रात लिहावी. केळकराना म्हणावे की अंदमान बेटाच्या कारभाराचे रिपोर्ट आपल्या कचेरीकडे येतात ते पाहून तेथे दरसाल किती पाऊस पडतो उष्णत! कोठपर्यंत वाढते ही माहिती कळवावी. जर तेथील हवा अधिक गार असली तर मला तेथे ठेवण्याविषयी सरकारास लिहिण्याचा माझा विचार आहे. तेथे कैद्यांना काही अटीवर मोकळेही सोडतात असे म्हणतात. तसे घडल्यास तेथील थंड हवेचा फायदा माझ्या प्रकृतीला होईल. येथे एप्रिल वाटला इतका त्रासदायक झाला नाही. मधून मधून पाऊस पडला म्हणून प्रकृति आहे अशीच राहिली. बिघडली नाही.

मला पूर्वापासून हिरड्या सुजण्याचा विकार आहे व त्याकरिता अलीकडे मी दूध पावडर वापरीत असतो हे तुम्हास माहितच आहे. हल्ली तर उजव्या हातच्या वरच्या हिरड्या सुजून पुवाळल्याहि आहेत. किंचित घाण मारते. कॅल्क्युलस कॅल्क्युलस दूध पावडरचा उपयोग करतो. डॉक्टर गर्द्यांना याविषयी विचारून काही होमिओपाथिक औषध त्यांनी सांगितले तर त्याचे नाव कळीव. येथे सुपरिटेण्डेंटकडून मागवीन. मात्र हे नाही तर ते अशी दोनतीन औषधे सुचवा असे डॉ. गर्दे यांना सांग.

वासुदेवराव गांधी प्लेगने वारल्याचे कळले. मनुष्य तरुण होतकरू होता. भिंगारकर व गांधी याशिवाय आपल्या मंडळीपैकी प्लेगला कोणी बळी पडले नाही ना ?

चि. जगन्नाथ यांच्या शिकण्याची व्यवस्था केल्याचे तुम्ही लिहिलेत. ती व्यवस्था ठीक आहे. त्यांच्या मुकदम्यातील दिवाणी अपिलचा निकाल लागल्यावर आणखी चांगली व्यवस्था काय करिता येईल पाहू. अपील जुलै आगस्टात निघेल. याविषयी दाजीसाहेब खरे यांना कायद्याचे काही मुद्दे लिहिणार आहे. जून पासून

ते निवडणुकीच्या घांदलीतून बहुधा मोकळे होतील. दादासाहेब करंदीकर मध्य-भागाकरिता निवडणुकीस उभे राहणार नसतील तर केळकर याना म्हणावे की तुम्हीच आतापासून तयारीला लागा. आपण निवडून येणार नाही असे केळकर याना वाटत असल्यास रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी याना उभे करावे. मात्र त्यांच्या निवडणुकीचे सर्व काम आपल्या मंडळींना करावे लागणार हे लक्षात ठेवा. कसेहि असो पण ही जागा आपल्या मंडळीबाहेर जाऊ देऊ नका.

चि. गंगाधर महाजन शेतकी कॉलेजची शेवटची परीक्षा पास झाला. चांगले झाले. त्याला म्हणावे तुम्ही इच्छा असल्यास सरकारी नोकरी घर. तिकडे अजून जागा व बढती मिळण्यासारखी आहे. साने यांचा बर्लिन येथील पत्ता आणि माय-रॅम फेल्ट्स यांचा न्यूयार्क येथील पत्ता खापडें याना कळवा. या दोघांना भेटण्या-विषयी मी खापडें याना लिहीत आहे.

मी मृत्युपत्र लिहून ठेवण्याचे योजनेत आहे. तरी आपण कोणाचे किती कर्ज देणे याची यादी ताबडतोब करावी. तुम्ही स्वतः लातूरला जा. श्रीनिवास यास भेटून नमस्कार सांगा. त्याला म्हणावे की सालमजकूरचा गिरणीच्या फायद्यातील हिस्सा होईल तितका आम्हाला रोख देऊन टाक. फार गरज आहे.

केसरी व मराठा या पत्रांची नोंद तारहपीसात करण्याकरिता तुम्ही फर्मे भरून पाठविले. ते सध्या करून परत पाठविले आहेत. मात्र माझी इच्छा अशी की या कामाकरिता माझे नाव होता होईल तो उपयोगात आणू नये. येथे टेलि-ग्राफ गार्डिड काढून पाहिले. पण तारेने बातमी आणविण्याकरिता सवलतीचे दर मिळावे म्हणून अर्ज करावा लागतो तो वर्तमानपत्राच्या मालकानेच केला पाहिजे की काय हे त्यावरून कळेना.

घरी कुटुंबाला व मुलाना माझी पत्रे वाचून समजावून सांगत जा. त्यांना म्हणावे घीर घरा आनंदात रहा. आपल्याला काळ तूर्त प्रतिकूल आहे. पण त्याला विनतक्रार मान लववून पुढे दिवस चांगले येतील अशी आशा करीत राहणे हाच खरा मार्ग. खरे याना रा. सा. बापट यांनी काही काम सांगितले आहे ते काम खरे करतील अशी आशा आहे. सर्व इतर मंडळींना नमस्कार. वासुदेवराव जोशी भेटून गेल्यामुळे मला भेटण्याला यापुढे येत्या जुलैपर्यंत कोणास परवानगी मिळणार नाही.

(६)

५ जून १९०९

तुम्हे पत्र व औषधे पोचली. काही दिवस ती घेतो मग गुण कळवितो. हिर-डीच्या दुखण्याखेरीज प्रकृति बरी आहे. १० मे पासून इकडे तुफानी हवा सुरू

झाली. यामुळे उष्णता ११९ पर्यंत वाढली होती ती आता कमी झाली. २५ मे पासून बडी बरसात सुरू झाली. कोणी म्हणतात ब्रह्मदेशात हे नवल घडले. कसेहि असे. तेव्हापासून दरदिवसाआड पाऊस पडत आहे. ८ मे रोजी संध्याकाळी साडेपाच वाजता भूकंपाचा लहानसा धक्का बसला. तळमजल्यावर जेवण करून जिऱ्याच्या खालच्या पायरी वर आचार्याशी बोलत बसलो होतो. इतक्यात जिना हादरला व हाललाहि. आचारी भांबावून गेला. पण मी तेव्हाच खरा प्रकार ओळखून त्याला समजावून दिले.

अंदमान बेटे व पोर्ट ब्लेअर येथील हवेची माहिती लिहिली ती कळली. तेथील हवा मुंबईच्या हवेसारखी असावीसे दिसते. कसेहि म्हटले तरी मंडालेच्या हवेपेक्षा पुष्कळच चांगली असणार. पण यंदाचा उन्हाळा आता पार पडलाच. तेव्हा मला अंदमानला पाठवा म्हणून अर्ज करणार आहे तो जरा सावकाश करू.

वासुदेवरावाना विचार की त्यांच्या माहितीप्रमाणे अंदमान येथे मी सांगितलेल्या वस्तू मिळतात का? व किंमत काय पडते?

खापई लिहितात की 'आणखी तनिचार महिने परत येत नाही.' तेव्हा आता काय करावे?

रायगड येथील समाधीविषयी दाजीसाहेब खरे याना सांगावे की हे बांध-काम उगाच भारी खर्चाचे करावे असे मला वाटत नाही. आपल्या हाती फंड २५०००. सरकारची देणगी धरून ३०००० होतील. पैकी दहा हजारतरी गंगा-जळीसारखे बाजूला काढून ठेवलेच पाहिजेत. एरवी सालोसाल पूजाअर्चा वगैरेचा खर्च कसा करणार? समाधीची दुरुस्ती आणि छत्री या दोहोवर मिळून वीस हजारांहून अधिक खर्च होऊ नये. म्हणजे सुरवातीचा अंदाज सोळा हजारांचाच धरावा. तेव्हा वर हातचे चार हजार घालून काम पुरे होईल. अंदाजात वाढावा होतच असतो. वीस हजारात एखादी मोठी किंवा कलाकुसरीची इमारत उठविणे शक्य नाही. छत्री मजबूत टिकाऊ व्हावी देखणी नसली तरी चालेल. आणि तशी ती आहे त्या रकमेत बांधता येईल. पंधरा हजारात छत्रीचे काम उरकले तरी बरे. कारण गडावरील महादेवाच्या देवळाची दुरुस्ती करण्याला पांच हजार रुपये मिळाले तर हवेच आहेत. सिंदगडावर राजारामाची समाधि आहे. तोच नमुना का होईना? आहे ओबडधोबडच पण दोनअडीचशे वर्षे टिकली आहे. कोल्हापुरासहि तेथील महाराजानी बांधलेल्या काही छत्र्या आहेत ते नमुनेहि वाटेल तर पहावे आणि मग पक्का नकाशा व अंदाजपत्रक करावे. पुन्हा एकवेळ सार्वजनिक विनंति करून छत्रीच्या कामाकरिता आणखी पैसे जमाविता येतील असे दाजीसाहेब खरे याना वाटत असेल तर तेहि अवश्य करून पहावे. पण प्रत्यक्ष पैसा हाती आल्याशिवाय वाढत्या रकमेचे अंदाजपत्रक करू नये. रायगड हा एका बाजूस असल्याने भारी किमतीची छत्री नसली तरी चालेल. शेदोनशे वर्षे टिकेल अशी मात्र असावी.

मुलानी सहा महिन्यात अभ्यास काय कसा केला ते कळवावे. त्याना म्हणावे पाहिल्या दहात नंबर राहिला पाहिजे !

सोबत वेगळ्या कागदावर हायकोर्टातील तार्ईमहाराज मुकदम्यातील अपील-विषयी काही कायदेशीर मुद्दे टिपून पाठविले आहेत ते खरे याना यावे. व काम निघेल तेव्हा करंदीकर याना हजर राहून मदत करण्यास विनंति करावी. वशवंतराव कुळकर्णी समक्ष हजर राहून सर्व व्यवस्था करतीलच. त्यांना वेगळे लिहिण्याचे कारण नाही. तरी पण माझा निरोप म्हणून मुद्दाम सांगा.

कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सने कोणती कर्जे मान्य केली कोणती अमान्य केली ते पुढच्या पत्रात लिहा.

कठ व काठक एवढी दोनच उपनिषदे अजून मला मिळावयाची आहेत ती पाठवावी, कमजास्त असेल ते लिहावे. सर्वास नमस्कार.

(६ अ)

मेकिटल्ला ३० जून १९०९

दादासाहेब खापर्डे यास—

सा. न. वि. वि. मी हल्ली मेकिटल्ला येथे आलो आहे. मेकिटल्ला हा मिथिला या शब्दाचा ब्रह्मी भाषेतील अपभ्रंश होय असे मानतात. तेव्हा मी आता जनकाच्या नगरीला आलो. पण मला आपली सीता म्हणजे माझी स्वतंत्रता मिळते किंवा नाही तेवढेच पहावयाचे आहे !

हाऊस ऑफ लॉर्ड्स हे एक प्रयत्नाचे द्वार खरे. पण प्रीव्ही कौन्सिलचा अध्यक्ष तोच तिकडील ! मग कसे होणार ? हाऊस ऑफ लॉर्डस् पुढे कोणी तोंडी तक्रार मांडली तर एक नवीन मुद्दा मांडता येईल तो असा. प्रीव्ही कौन्सिलपुढे काम चालले तेव्हा आमच्या बॅरिस्टराने तक्रार मांडली की शिक्षा झालेले दोन लेख आरोपाकरता वेगवेगळे घेतले पाहिजेत. यावर लॉर्ड हॅल्सबरी हे म्हणाले की एक लेख आरोपाचा मानला तर दुसरा तो गुन्हा सिद्ध करणारा पुरावा म्हणून दाखल करता येतो. पण त्यावरहि कोटि शिल्लक उरते ती अशी की दुसरा लेख पुराव्याकरिता म्हणून घेतला तर त्याचा उपयोग फक्त पहिल्या लेखावर शिक्षा देण्यापुरताच करता येईल. त्या दुसऱ्या लेखावरहि शिक्षा देता येणार नाही. पण मला दोन्ही लेखाकरिता म्हणून दुप्पट शिक्षा दिली गेली आहे. कीरहार्डी व माय-रॅम् फेल्ट्स याना माझे नमस्कार सांगा.

(७)

मेकिटल्ला ३० जुलै १९०९

आमच्या तुरुंगात पटकीचा आजार एकदम सुरू झाला म्हणून मला येथील तुरुंगात ता. १९ रोजी आणून ठेविले. ही बातमी तुम्हाला तारेने कळविलीच

होती. जागा एकदम बदलली आणि तीहि बहुधा थोड्या दिवसाकरिताच असावी अशा समजुतीने जरूर त्याशिवाय पुस्तके व कपडेहि मंडालेसच ठेवून आलो. तिकडे लवकर परत न गेलो तर सर्व येथे मागवीन. मंडालेचा तुरंग सगळा खाली करण्यात आला. बाहेर बागेत झोपड्या घालून त्यात कैदी ठेवले आहेत. याच-करिता आणखी काही दिवस थांबा अशी तार सुपरिंटेंडेंट याने तुम्हाला पाठविली. ते सगळेच या नव्या कामात गुंतले होते. तरी पण तुम्हाला हे पत्र पावताच निघता येईल तर निघून येथे भेटीस यावे. मी नक्की कोठे आहे अशाविषयी तुम्हाला रंगून येथेच कळेल. रंगून ते मंडाले या रस्त्यापासून पूर्वेकडे एक रेल्वेचा फाटा फुटतो त्यावरचे मेकिटल्ला हे एक स्टेशन आहे. मंडालेपासून ताक्षी चार तास आणि ताक्षी ते मेकिटल्ला एक तास इतका आगगाडीचा प्रवास आहे.

माक्षी नवी जागा मंडालेहून पुष्कळच थंड आहे. शहराला लागून एक मोठा तलाव सात आठ मैल परिघाचा आहे.

गेत्या महिन्यात पाऊस नव्हता तो आता पडतो.

माझ्या खाण्यापिण्याराहण्याची व्यवस्था मंडालेसारखीच आहे. मला दिलेला आचारी मजबूरोबरच येथे आला आहे. त्याचे नाव वासुदेव रामराव कुळकर्णी. तो सातारा जिल्ह्यांतील कलेढोण गावचा राहणारा आहे.

तुम्ही याल ते कलकत्याकडून या. मद्रासेकडून येऊ नका. कारण या दिवसांत बंगालचा उपसागर संध नसतो. कलकत्यास मोती बाबू यांजकडे उतरावयाचे असेल तर त्यांना आधी लिहा.

सौभाग्यवतीची प्रकृती मे जूनमध्ये बिघडल्याचे ऐकून वाईट वाटले. मधुमेहाचा विकार मोठा दुष्ट आहे. पण तिने धीर धरून कसे तरी दिवस काढले पाहिजेत. इलाज नाही. प्रसंग परीक्षा पहाणाराच आहे. परंतु त्यातहि आनंदानेच राहिले पाहिजे.

तुम्ही व वासुदेवराव जोशी मिळून मुंबईस जा आणि देशमुख बोडस खरे याना भेटून साने यांची स्कॉलर्शिप आणखी दोन वर्षे वाढेल अशी खटपट करा. ही दोन वर्षे पूर्वीच्या अंदाजात नव्हती असे नाही ह्मणून हे काम सहज होईल. साने जर्मनीला जाण्यापूर्वीच ही गोष्ट जवळ जवळ ठरल्यासारखी झाली होती. स्कॉलर्शिपची मुदत वाढली नाही तर कसेहि करून शेवटची पदवी घेईपर्यंत साने याना आपणाला निदान आपल्या पदरचे पैसे देऊन त्यांची गरज भागविली पाहिजे. तसेच साने यांच्या बंधूना लिहून कळवा की साने परत येण्याची त्यांनी उगीच घाई लावू नये.

मुंबईहून विश्वनाथ बाबाजी मराठे यांनी माझ्या जन्मतिथीच्या दिवशी तार पाठविली याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे असे त्यांना कळवा. खाली लिहिलेली पुस्तके पाठवा.

१. स्टोरी ऑफ नेशन्स सीरीजपैकी जर्मनी टर्की स्वित्सर्लंड बायझंटायन साम्राज्य ऑस्ट्रिया अर्वाचीन इटली व सॅरासन हे सात खंड. हे आपण आणलेल्या नव्या पुस्तकात आहेत.

२. शिक्षकाच्या मदतीशिवाय जर्मन भाषा शिकता येईल अशी पुस्तके (तारापूर बुकसेलर याला विचारून पाठविणे).

३. तालचेरकर यांचे फ्रेंच प्रायमर-ज्यात मराठीतून उच्चार लिहिले आहेत ते (रामचंद्र गोविंदकडे मिळेल.)

ता. क.-ही पुस्तके भांडारकरांच्या संस्कृत पुस्तकांसारखी आहेत. हवे तर बोडसाना सांगा. ते आणवून देतील. याल तेव्हा बरोबर आठवतील त्या सर्व मुद्यांचे टिपण करून आणा. गर्दीत आयल्या वेळी विसरावयाला होते. निघण्यापूर्वी तार करा.

(८)

३ ऑगस्ट १९०९

तुमचे पत्र मुलांच्या अभ्यासाविषयी कवडे यांचा रिपोर्ट कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स याना केलेला अर्ज हे सर्व कागद पोचले. ट्रस्टीनी केलेला खर्च हे कर्ज मानावे व कोल्हापूरच्या इस्टेटचाहि चार्ज घ्यावा अशी मागणी कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स-पुढे मांडण्यात आली हे चांगले झाले. रु. ३१८८३-३-५ एवढी आमच्या कर्जाची रकम काढली ती बरोबर आहे. इस्टेटीवर ज्यानी परस्पर हुकूमनामे मिळविले त्यांचे आम्ही काही लागत नाही हे खरे. तरी पण कर्जफेडीचा मार्ग त्यांना दाखविणे हे ट्रस्टींचे नैतिक कर्तव्य आहे.

कवडे हे मुलांच्या शिक्षणाकरिता रात्रंदिवस मेहेनत घेतात कसूर करीत नाहीत हे वाचून बरे वाटले. थोडा अधिक वेळ लागला तरी चालेल पण अभ्यास झाला तो पक्का व्हावा. कवडेशास्त्री हे जे श्रम घेतील त्यांचे मी चीजच करीन. मथूला सातव्या इयत्तेपर्यंतचे इंग्रजी शिकवावे.

खापडें येत्या डिसेंबर किंवा जानेवारीपर्यंत परत येतो म्हणतात.

बजाबा बाळाजी नेने यांचा एक हस्तलिखित ग्रंथ वैद्यक व वनस्पतिशास्त्र यावर लिहिलेला आमचेकडे होता. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांनी तो वाचून परत केला आहे. तो त्या पर्सलच्या पेटीतच आहे. सोलापूरचे भिषगविलासकर्ते डॉ. रानडे हा ग्रंथ आपल्या मासिकात हप्त्याने छापू म्हणतात. त्यांना मी परस्पर लिहून परवानगी दिली आहे. अट इतकीच घातली आहे की वनस्पतीची चित्रे बजाबानी तयार केली तशीच छापली पाहिजेत. आणि छापण्याकरिता मूळ ग्रंथाची प्रत त्यांनी आमचे कचेरीतच मनुष्य बसवून करून घेतली पाहिजे. कारण कधी काळी छापले जाणारे असले मौल्यवान हस्तलिखित कोण कुणाच्या स्वाधीन करील?

बजावा हे स्वतः रानात जात आणि वनस्पति आणून त्यांची चित्रे काळजीपूर्वक काढीत. डॉ. रानडे तुम्हाला किंवा केळकराना येऊन भेटतील. तरी वरीलप्रमाणे करावे.

वासुदेवराव समजतात की मी कॅलक्युलसवर ग्रंथ लिहीत आहे. पण ते खरे नाही. त्यांचे मित्र रा. पवार यांनी त्या विषयावर खुशाल ग्रंथ लिहावा. मी स्वतःची ह्मणून एक उपपत्ति या विषयाच्या मूळ तत्वासंबंधी मनात बसवित आहे. पण ती पक्की बसली तर त्यावर इंग्रजीत एक निबंध लिहिणार आहे. मराठीत नाही. पवार मास्तर यांजपाशी ही गोष्ट दोन वर्षांपूर्वी सिंहगडास बोललो होतो. त्यावरूनच वासुदेवराव विचारीत असावे.

ता. २२ ऑगस्ट रोजी मला शिक्षा होऊन एक वर्ष भरते म्हणून माझ्या प्रकृतीविषयी काही माहिती तपशीलवार देतो. वृषणवृद्धी अपचन बद्धकोष्ठ हिरड्यांची सूज व मधुमेह इतके विकार मला हळूहळू जडले होते. ही गोष्ट मी अहमदाबाद येथील जेल डॉक्टरला सांगितली. पण त्यांनी मजवर काय म्हणून विश्वास टाकावा ? त्याने प्रयोगाकारिता ह्मणून तुरुंगातील ठराविक अन्नावर एक माहिनाभर ठेवले. त्यामुळे वजन १० पौंड कमी झाले आणि हिरड्यांचे दुखणे बळावले. मग खात्री पटून त्याने मला दूध तूप व भात देण्यास सुरवात केली. तीच सवलत आजवर चाळू राहिली आहे. यामुळे माझे वजन वाढले व प्रकृति सुधारली. आज वजन १२५ पौंड आहे. शिक्षा झाल्या दिवशी १२८ च होते. पहिला विकार आहे तसाच आहे. त्यावर काहीच इलाज केलेला नाही. दुसरा विकार काही पाचक गोळ्या व काही मिश्रण घेऊन थोडासा ताब्यात ठेविता आला आहे. दुथ पावडर वापरल्याने हिरड्याचा रोग बळावत नाही. गर्दे यांच्या औषधाने गूण आला नाही. पण पुन्हा घेऊन पाहतो. एक दाढ गतवर्षी पडली. यंदा वरचा पुढचा दात हळू लागला तोहि कदाचित् पडेल. उतारवय व अपचन यांचा हा परिणाम. त्याला कोण काय करणार ? मधुमेह बळावलेला नाही. अपचन थांबविले असता तो कव्हात राहतो. तात्पर्य, एक वर्षाच्या बंदीवासानंतरहि माझी प्रकृति विशेष बिघडलेली नाही. याबद्दल सरकारचे आभार मानलेच पाहिजेत. पण येथील सुपरिटेंडेंट साहेबांचेच विशेष. कारण साप्ताहिक अन्नाची सवलत त्यांनी दिली म्हणूनच मिळाली आणि ते अन्नहि आपल्या देशी पद्धतीनेच शिजविण्याला ते परवानगी देतात. लिंबाचा रसहि थोडाथोडा रोज घेतो. आता या खेरीज बंदीवासाची इतर दुःखे आहेत. पण त्याविषयी बोलून काय उपयोग ? बोलून चालून शिक्षा म्हणूनच बंदीवास दिला. अर्थात् शिक्षा म्हणूनच तो सोसला पाहिजे. पण बंदीवासातहि प्रकृति कशी काय आहे हा अर्थातच एक महत्त्वाचा मुद्दा होय. आणि ती बरी आहे असे मी आनंदाने ह्मणतो.

हवा आता बरीच थंड झाली आहे तरी जूनपासून म्हणण्यासारखा पाऊस नाही. आकाश निरभ्र असते आणि मध्यरात्रीनंतर वारा थंडगार सुटतो. दोनप्रहरी

मात्र घामाने चिक चिक किती होते ते विचारू नको. तरी एप्रिल मे इतकी उष्णता नाहीच.

वरील सर्व हकीकत सौभाग्यवतीला अक्षरशः भाषांतर करून सांग. आणि उलट तिच्या प्रकृतीची अशीच तपशीलवार हकीगत मला कळीव. सुपरिटेण्डेंट याला विचारले तो म्हणाला तुमच्या भाच्याला मार्च अखेर येऊ दे. भेटू देईन. म्हणून परवानगी मागण्याकरिता वेगळे पत्र लिहू नको. पण पुण्याहून निघाल्याची तार कर. म्हणजे मी मृत्युपत्राचा मसुदा पक्का करून ठेवीन. केळकर यानाहि भेटण्याची मला इच्छा आहे. पण दोघानी पुणे सोडून एकदम येणे बरे नव्हे. म्हणून केळकर यानी खापडें यांचेबरोबर पुढे केव्हातरी यावे.

काठकोपनिषद् व आठवले यांचे श्रौतसंबंधी पुस्तक पोचले. त्यांच्या पुस्तकाने स्वतंत्रपणे वैदिक यज्ञकर्मासंबंधी म्हणजे कालमानासंबंधी माझीच काही काही अनुमाने अधिक दृढ झाली. आणि तीहि त्यांच्या स्वतंत्र विचारसरणीने म्हणून त्यांची किंमत. प्रो. आठवले याना मी फार आभारी आहे असे कळीव. आर्यांच्या वसतिस्थानाविषयीच्या माझ्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढीन तेव्हा त्यांचा हा निबंध परिशिष्ट म्हणून देण्यासारखा आहे. ज्योतिर्गणिताच्या दृष्टीने त्यांनी बरेच परिश्रम घेतलेले दिसतात. त्यांना माझा निरोप सांगून म्हणावे आपल्या निबंधाच्या प्रती बनारस संस्कृत कॉलेजचे पंडित मुधाकर द्विवेदी आणि डॉ. भांडारकर वगैरे इतर विद्वानाकडे पाठवा. तसेच जर्मनी व अमेरिका या देशांतील संस्कृत पंडितानाहि पाठवा.

मुंबई सोडण्यापूर्वी जोशी बोंडस खरे वगैरेना भेटून ये. म्हणजे कोणास काही सांगावयाचे असल्यास कळेल. तुझ्या नांवाचे एक मुखत्यारपत्र मी खाजगी कामाकरिता, ट्रस्टी म्हणून नव्हे, करून देणार आहे. राघवव्याकडून इंग्रजीत तयार करवून आण. ह्मणजे सही करून तुजजवळ परत देतो. ही गोष्ट आता मला केलीच पाहिजे. कारण माझी सुटका होण्याचा संभव मला फारच दूर दिसतो.

ता.क. घरी वापरतो तसली एक लेखंडाची पळी घेऊन ये. बरोबर आणण्याच्या पुस्तकांची व जिनसांची यादी खाली दिली आहे. त्यातली मिळतील ती घेऊन ये. उरलेली विलायतेहून आणवून पाठवा असे रामचंद्र गोविंद याना सांग.

१. धोतरे सवा दोन हाती. २. पक्का जानवी जोड. ३. बायबलची एक प्रत.
४. आपटे यांची संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी-मोठी मी उपयोगांत आणलेली.
५. चेंबरचा व्युत्पत्तिप्रणीत इंग्लिश शब्दकोश. माझा जर रामभाऊला पाहिजे असेल तर एक नवीन घेऊन पाठवा. ६. इंग्लंडमध्ये ट्रॅशनर यानी प्रसिद्ध केलेला मनु. (जनरल लायब्ररीतून.) ७. सोशीऑलॉजी बाय स्पेन्सर.—इंटर नॅशनल सायंटिफिक सेरीज—जनरल लायब्ररीतून. ८. जेव्हॉन्स प्रिन्सिपल्स ऑफ सायन्स—जिनसीवाले यांच्या लायब्ररीतून. ९. वर्क्स सिलेक्ट वर्क्स बाय ई. जे. पेन. (तीन भागांत). १०. मिल्टन्स एरोपेगॅटिका. ११. डॉ. कॉर्नेज एथिकल प्रॉब्लेम.

जिनसीवाले यांच्या लायब्ररीतून. १२. श्रीपतीज एसे ऑन् वेदांतिस्म. १३. माय-कॅव्हेलीचा 'प्रिन्स.' १४. कॉर्नवॉल-ल्यूइस-गव्हर्नमेंट ऑफ डिपेडन्सीज. १५. हॅरिसन—ऑर्डर अँड प्रोग्रेस (नवीन पुस्तकांतून). मुंबईत घ्यावयाची ती १६. हेकेलचे ग्रंथ. १७. बटलर्स वर्क्स; दोन भाग—ग्लॅडस्टन्. १८. लॉक ऑन् सिव्हिल गव्हर्नमेंट. १९. आयाडियल कॉमन-वेल्थ. २०. डार्विनिझम अँड पॉलिटिक्स. २१. डार्विनिझम अँड रेस प्रोग्रेस २२. रुसोज सोशल कॉन्ट्रॅक्ट. २३. ह्यूम्स एसेज आर. पी. ए. सीरीज. २४. फंडमेंटल प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉझिटिव्हिझम. २५, २६, २७. मोल्ले, व्हॉलटेअर, डिडरॉट, रूसो. २८. ए स्कूल अँटलास ऑफ एन्शट अँड मॉडर्न जॉग्रफी तुइथ इंडेक्स. २९. तुकारामाची गाथा. ३०. दासबोध.

(९)

१४ सप्टेंबर १९०९

याच महिन्यात तुझी समक्ष गाठ पडली. म्हणून या महिन्याचे पत्र लिहिणार नव्हतो. पण आता लिहिता याचे कारण मला येथे ता. ९ रोजी परत आणले. अजून हवा फार उष्ण आहे. नव्हंरपर्यंत अशीच राहणार. माझी प्रकृती तुझी मेकितला येथे समक्ष पाहिली तरीच आहे.

खापडें ता. १२ ऑगस्टच्या पत्रात लिहितात की पार्लमेंटकडील अर्ज अद्यापि दाखल झाला नाही. म्हणून विलायतेहून तूर्त परत येता येत नाही. वर्ष अखेरपर्यंत ते तेथे राहतील असे समजून तुझी त्यांची व्यवस्था करावी. बटलरचे ग्रंथ पोचले. बाकीचे मागाहून लवकरच येतील असे रामचंद्र गोविंदच्या पत्रात आहे. खापडें यानीहि ऑगस्टस काँट यांचे चार ग्रंथ पाठविल्याचे लिहिले आहे. लवकरच हाती येतील. म्हणून यापुढे काही महिनेपर्यंत नवी पुस्तके नकोत.

समक्ष भेटात अनेक गोष्टी सांगितल्या त्यांचे काय काय झाले ते पुढील पत्रात कळीव. साने यांची स्कॉलरशिप आणि मथूचे इंग्रजी शिक्षण यांची व्यवस्था झाली असेलच. कोरी नोटबुके तुझी पाठविली ती मिळाली.

(१०)

२३ नव्हंर १९०९

गेल्या दोन महिन्यात पत्राच्या बाबतीतील माझी सवलत काढून घेतली होती. ती या महिन्यापासून फिरून परत देण्यात आली याबद्दल आनंद वाटतो. यापुढे दरमहा पत्र पाठवीत जाईन. आज कार्तिकी एकादशीचा उपवास आहे. प्रकृती ठीक आहे. मेकितला येथे दोन पौंड वजन कमी झाले होते ते येथे भरून निघाले. हिवाळा सुरू झाला. तेव्हां आता पुढे तीन महिने हवा मोठी गोड राहील.

साने यांची स्कॉलरशिप वाढली. चांगले झाले. मथूला बोलावणे आले असल्यास अलाहाबादेस काही दिवस पाठवा. तिलाहि थोडा थोरपालट होईल. दुर्गाबाईंचे मूल गेले हे वाचून वाईट वाटले. पण होणाराला इलाज काय ? तिला काही दिवस पुण्यास आणवावी. सौभाग्यवतीची प्रकृती सुधारत असल्याचे कळवावे. डॉ. गर्दे तिकडे लक्ष देतच आहेत पण मधुमेह हा रोग निस्तोष होण्यासारखा नाही. पण औषध घेत असावे. मुले चार विषयांपैकी तीन विषयात चांगली पास न झाली तर त्यांना वरच्या वर्गात घालू नये. मला घाई नको. फक्त अभ्यासाचा पक्केपणा पाहिजे. शरिराची उंची वाढावी बुद्धीला तरतरी यावी असे तर त्यांचे आज वय आहे. जगन्नाथमहाराज यांचीहि अशीच काळजी घ्यावी.

मेक्टिला येथे समक्ष सांगितलेल्याप्रमाणे झाले असेलच. केळकर व खाडिलकर या दोघानाहि सांगावे की मी तेथे नाही म्हणून पाहिली गोष्ट संभाळण्याची ती ही की आपली केसरी मराठा संस्था अगदी पूर्वीसारखीच चालली पाहिजे. आजूबाजूच्या गोष्टींचा विचार नंतर करावा. त्यांनी हे केले तर या संस्थेशी ज्यांचा ज्यांचा म्हणून संबंध त्यांची त्यांची अत्यंत मौल्यवान् अशी सेवा त्यांच्या हातून घडली असे मी समजेन. पुढील पत्रात याविषयी अवश्य लिही.

गेत्या महिन्यात मला तीन दिवस इन्फ्लुएन्झाचा ताप आला होता. पण १०-२-५ वर चढला नाही. यामुळे वजन कमी झाले नाही. फक्त शरीरातील दूषित द्रव्ये तामुळे आयतीच बाहेर पडली म्हणावयाची !

खापडें फेब्रुवारीपर्यंत परत न आले तर तुम्ही एकटेच भेटिला यावे. ते भेटावयाला येण्यापूर्वी त्यांना माझे मृत्युपत्र वाचावयास दे. केळकर अगर इतर आपली मंडळी यांना मृत्युपत्राचा मसुदा दाखवा व त्यांच्या काही सूचना असतील तर आणा. अंदामान बेटाकडे बदली करून घेण्याविषयी अर्ज करण्याचा विचार मी तूर्त तहकूब केला आहे.

प्रो. पाठक व रा. काळे यांना ह्मणावे की मी 'गवामयनम्' हा निबंध वाचला. माझ्या मते त्यांची उपपत्ति बरोबर नाही. त्यांनी लावलेले शब्दांचे अर्थ मला पटत नाहीत.

पुढील महिन्यात मी फ्रेंच भाषेचा पहिला अभ्यासक्रम संपवीन. मग जर्मन शिकण्यास सुरवात करीन. तरी इंग्रजीत लिहिलेले एखादे मोठे जर्मन व्याकरण पाठवा. व्याकरण संपूर्ण असावे. खापडें यास कळवावे की तुमच्या हातून होणे ती सर्व खटपट तुम्ही केलीच आहे. तरी आता विलंब न करिता इकडे परत यावे. माझा अर्ज राजेबादशहा किंवा मुख्य प्रधान यांकडे पाठवावा. मला सोडावयाचे तर काही शर्ती घालतात की काय हे कळवावे. तुम्हास भेटण्याची फार उत्कंठा आहे.

(परिशिष्ट)

ताईमहाराज प्रकरणी दिवाणी अपीलतील मुद्दे.

१ आपण हायकोर्टात जाव देणारे (respondent) आहोत. वकिलाला बोलण्याची संधि एकदाच मिळणार म्हणून आपली बाजू होईल तितकी संपूर्ण मांडावी.

२ कायद्याचा मुख्य मुद्दा झटला ह्मणजे दत्तकहोमाचा. परंतु या प्रकरणी-दत्तक घेतलेला मुलगा सगोत्रच नव्हे तर सपिंडाहि आहे म्हणून दत्तकहोम आवश्यक नव्हता. पुतण्या दत्तक घेतला असता दत्तकहोम लागत नाही. पण पुतण्या हे सगोत्र सपिंडाचे उल्लक्षण समजावे.

३ या विषयीचे नियम स्टीलचे पुस्तक व धर्मसिंधु यात सापडतील. मंडलीक यांचाहि ग्रंथ पहावा. दत्तकचंद्रिका व दत्तकमीमांसा हे ग्रंथहि पहावे.

४ आमचा विशेष मुद्दा हा की स्त्रियांना होम करण्याचा अधिकार नाही. म्हणून विधवेने दत्तक घेतला असता दत्तकहोम नको. माझ्या समजुतीप्रमाणे हा अगदी नवा मुद्दा आहे. यावर कोणत्याहि हायकोर्टाने अद्याप निकाल दिलेला नाही असे वाटते. शूद्राने दत्तक घेतल्यास होम नको असा निर्णय मात्र स्पष्ट झाला आहे. आणि मयूर्य स्पष्ट म्हणतो की या कामी स्त्रिया ह्या शूद्राप्रमाणेच मानाव्या. मात्र स्त्रिया व शूद्र यांना होम करणे अगत्याचे वाटेल तर त्यांनी तो दुसऱ्याकडून करवावा. दत्तकमीमामित अने सांगितले आहे की स्त्रीकृतदत्तकपरिग्रह हाहि अमंत्रक होतो. सगोत्र दत्तकाला होम लागत नाही हे भास्कराचे मत मंडलीकांच्या ग्रंथात उधृत केलेले आहे. या सर्व गोष्टी मी अर्थातच स्मरणाने लिहिली आहे. हाताशी ग्रंथ नसल्याने अधिक आधार दाखविता येत नाहीत.

(११)

२९ डिसेंबर १९०९

तुमचे सोळा डिसेंबरचे पत्र पावले. त्यात तीन महिन्यांची बरीच हकीगत आहे. एकूण भाऊसाहेब भाटे वारले तर. विचारा म्हणे की मी खूप दिवस जगणार. त्यांच्या मुलाभावांना माझा सांत्वनपर निरोप कळवा.

हिवाळ्यात मंडालेची हवा पुण्यासारखीच वाटते. म्हणून तूर्त हवेची तक्रार नाही. मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष ठेवावे. रामभाऊ पुढील साली मॅट्रिकला बसू शकेल. तुमच्याप्रमाणे केळकरानाहि मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष देण्यास सांगा. दाजीसाहेब खरे व खापर्डे यांची गाठ विलायतेत पडलीच असेल. खापर्डे हाऊस ऑफ लॉर्ड्सकडे अर्ज दाखल करणार तो नाताळानंतर व त्याचा निकाल लागणार मार्चात. अर्जावर सही करून तो मुंबईसरकारामार्फत मी पाठविला. पण काही निमित्त सांगून त्यांनी तो परत केला. म्हणून तो आता लंडन येथील आमच्या

सॉलिसिटरकडेच परस्पर फाटविला आहे. विलंब टाळण्याकरिता म्हणून मी प्रयत्न करितो पण माझ्या प्रकरणात सगळ्या गोष्टी विलंबाच्याच ठरतात.

बहिणाबाई यात्रेस खरोखरच जात असल्यास तिला ठरल्याप्रमाणे ५०० रुपये द्यावे. अण्णु धारपुरे याला खरीच गरज दिसते म्हणून त्याच्या कर्जकरमे-पैकी बरीचशी रक्कम त्याला द्यावी. त्याचा हुकुमनामा बेचून करून घ्यावयाचाच तर वासुदेवराव जोशी यांचे नावे करून घ्यावा.

रा. ब. जोशी निवडले गेले याबद्दल त्यांना माझा अभिनंदनपर संदेश कळीत.

येथे जर्मन इंग्रजी कोश मिळाला आहे. तरी फक्त चांगले जर्मन व्याकरण पाठवावे. गंगाधर महाजन यास बडोदे येथील जागा मिळाली की नाही ते कळवावे.

(१२)

२ फेब्रुवारी १९१०

तुमचे १९ जानेवारीचे पत्र पोचले. पण त्यातील एक तुकडा जेलरसाहे-बानी कातरून घेतलेला आढळला. मग त्यांत तुम्ही काही राजकीय विषय लिहिला होता की काय न कळे. म्हणून यापुढे नीट खबरदारी घ्या. घरगुती हकीगत खेडीसोबत्यांची वार्ता इतक्याच गोष्टी मला कळविण्याची परवानगी आहे. इतर गोष्टी लिहिल्यास पत्र पोचण्याला विलंब होतो. शिवाय या स्थितीत मला राज-कारणाची वार्ता कळून तरी उपयोग काय ?

स्वापर्डे हे कदाचित् एप्रिलपर्यंत परत येणार नाहीत. तरी तुम्ही एकटेच भेटास द्यावे. येताना बरोबर आणण्याच्या वस्तु १. चमी जोडा २. धोतरजोडा ३. सहा सदरे ४. दोन दुवाल ५. ३००।४०० पानांचे मजबूत बांधलेले केरे नोटबुक ६. रामभाऊ व बापू यांची स्कूल प्रेस बुके.

जर्मन डिक्शनरी व १९१० ची रोजनिशी मिळाली. रामचंद्र गोविंद यांजकडून ३ जर्मन व्याकरणेहि आली.

वर्तमानपत्रांचा मजकूर लिहिण्याची व्यवस्था समक्ष सांगितली तशी करावी. मग पत्तावर नाव कोणाचेहि असो.

आतां माझे वजन बरोबर १२६ पौंड झाले आहे.

छापखान्यासंबंधी व्यवस्था सुचविल्या त्याविषयी केळकर खाडिलकर जोशी यांचे अभिप्राय जरूर कळवावे. बाबासाहेब स्वापर्डे हे एल्. एल्. बी. ची परिक्षा पास झाले की नाही ? ते हल्ली काय करीत असतात ?

(१२ अ)

२ एप्रिल १९१०

दादासाहेब खापर्डे यांस—

सॉलिसिटर डालगॅडो यांचे पत्र पावले. व्हायकाऊंट मोर्ले यानी माझी सुटका करण्याचा सल्ला देण्याचे नाकारले. हे असे व्हावयाचेच होते. असले दोन ओळीचे तुटके उत्तर हाती येण्याला सहा महिने घालवावे लागले व इतकी वळणे घ्यावी लागली ! ' दिले हे उत्तर एका प्रधानाचे आहे, खुद्द राजाचे नाही. ह्मणून हा विषय संपलासे होत नाही ' असे तुम्ही लिहिले. दुसरा मार्ग हाऊस ऑफ लॉर्डसच्या द्वारे राजाकडे जाण्याचा. पण ते अर्ज हाती धरतील का ! व तो दाखल करण्याच्या तरी एखादा लॉर्ड मिळेल काय ?

तुम्हाला विलायतेला जाऊन दोन वर्षे झाली तरी अजून तेथेच राहणार की काय ! माझी सुटका होईपर्यंत आपलुषीने स्वतःला हद्दपार करून घेण्याची शपथ तर तुम्ही वाहिलेली नाही ना ? हाऊस ऑफ लॉर्डसचे काय होते हे पाहताच तुम्ही हिंदुस्थानास परत जावे. तिकडे सर्वानाच तुमची गरज भासत आहे. काम यशस्वी न होता परत येणे तुम्हास सहजच वाईट वाटणार. पण तुमच्या प्रयत्नाला यश आले नाही हे माझ्या दुर्दैवामुळे असे समजावे.

(१३)

२ एप्रिल १९१०

तुमचे २३ मार्चचे पत्र पावले. मोतीबाबू व शामसुंदर बाबू यांची प्रकृति ठीक असल्याचे कळले. आपली नागपूर येथील मित्रमंडळी खुशाल असेलच.

लंडन सॉलिसिटरकडून ता. ४ मार्चचे पत्र आले. त्यात ते लिहितात की लॉर्ड मोर्ले यानी नकार दिल्यामुळे माझ्या सुटकेच्या बाबतीत आता काही आशा नाही. हाऊस ऑफ लॉर्डसचे एकच दार अजून मोकळे आहे. पण तेथेही काय होणार हे दिसतच आहे. खापर्डे खटपट करतो म्हणतात. करू देत बिचारे !

जर्मन भाषेच्या अभ्यासाला सुरवात केली आहे. प्रकृति अजून ठीक आहे. पण उन्हाळा डोकावू लागला. हा दुसरा उन्हाळा कसा जातो याचीच भीति वाटते.

सौभाग्यवतीची प्रकृति उन्हाळ्यात बिघडण्याचा संभव आहे. तिला म्हणावे मुलाना घेऊन काही दिवस सिंहगडावर जा. तिला थंड हवेचे सौख्य नको असेल पण उन्हाळ्याने तिची प्रकृति बिघडते म्हणून म्हणावे की माझ्याकरिता म्हणून तरी सिंहगडावर जा. बरोबर तुम्ही जावे किंवा गंगाधर अथवा एकादा विश्वासु मनुष्य बरोबर घ्यावा. माझी ही आशा असे म्हणून ती नाखुशीने वर गेली तरी मला ते हवे आहे. मधुमेहाच्या रोग्यांना सिंहगडची हवा बरीच मानवते.

ईलियट साहेब वारल्याचे ऐकले. वाईट वाटले. बापटांचा मोठा आधार गेला. तरी पण बापट आपला मुलगा भय्या याला विलायतेस पाठविण्याची कल्पना सोडून देणार नाहीत अशी मला आशा आहे.

मुलांच्या अभ्यासाची प्रोग्रेस बुके पाहिली. चांगलीशी नाहीत. त्यांना एखादा लहानसा तालीमखाना मलखांब जोर काढण्याचे हत्ती करेल्याच्या जोड्या द्याव्या. हवा तर एक तालीलमास्तरहि ठेवावा.

केळकर व खाडिलकर यांचे काम एकोप्याने होत असेल अशी मला आशा आहे. त्यांचा उत्साह त्यांची सावधगिरी पण विशेषतः त्यांची एकी यावर माझी सर्व भिस्त आहे. लिमये भावे वगैरे मंडळींना नमस्कार सांगा. जावईबोवा वैद्य हे सदा महिन्यांची रजा घेणार होते ती घेतली की नाही? तुमच्या मागील पत्राचाहि एक तुकडा कापून घेण्यात आला होता. त्यात काय होते न कळे. वर्तमानपत्रासंबंधाने तुम्ही मला स्पष्ट शब्दांनी अनेक प्रश्न सल्ला घेण्याकरिता म्हणून विचारले होते त्याची उत्तरे मीहि लिहून दिली. जेलरने ती सरकाराकडे पाठविली पण त्यांनी ती अटकावून ठेवली. तुमच्याकडे पाठविण्याला परवानगी दिली नाही. अर्थात् या विषयावर मला तुम्हास काही कळविता येत नाही असेच समजून चालवे.

ता. क. उशीचे अभ्रे व लंगोटाचे कापड पोचले.

(१४)

३ जून १९१०

तुमचे मे महिन्याचे पत्र मला पोचले नाही. माझ्यासंबंधी पत्रव्यवहाराचे नियम अधिक कडक करण्यात आले आहेत. तुम्ही आपल्याकडून दर महिन्यास एक याप्रमाणेच पत्र पाठविता. पण एक उशीरा वीस बावीस तारखेनंतर आणि दुसरे दुसऱ्या महिन्याच्या प्रारंभी पाठविले तर ती एकाच महिन्यात २ पत्रे असे मानले जाते. तरी याबद्दल काळजी घ्यावी.

ता. २० मे पर्यंत उकाडा फार झाला. ११० पर्यंत पारा गेल्यावर पाऊस सुरू झाला. अजून पडतच आहे. पण पुन्हा उन्हाळा सुरू होण्याची भीति वाटते.

किंग एडवर्ड बादशहा वारल्याची बातमी येथे आली आहे. याच वेळी धूमकेतूहि उगवला आहे. येथे तो आम्हाला स्पष्ट दिसतो. हा योगायोग पाहून पुराणमतवादी काय म्हणणार हे उघडच आहे.

खापडें मेच्या पूर्वीच निघणार होते. परंतु जून अखेरपर्यंत त्यांचा मुकाम लांबला आहे. कोणा वजनदार गृहस्थाने त्यांना काही सांगितले आहे असे म्हणतात. काय असेल ते खरे.

पत्र लिहिणे ते कागदाच्या एकाच वाजूवर लिहावे. हणजे तुकडा कापला तर त्याबरोबर दोहो अंगचा मजकूर जातो तो जाणार नाही.

ता. क.—भारतीय नक्षत्रासंबंधाने वेबर साहेबांचे पुस्तक इकडे आलेले नाही हे खास. त्याचा शोध करावा.

१५

२ जुलै १९१०

तुमचे ता. १९ जूनचे पत्र पोचले. पत्र वेळेवर टाकण्याची अशीच योग्य खबरदारी घ्यावी.

तुरुंगवासाच्या दुसऱ्या वर्षाचा हा शेवटचा महिना. म्हणून प्रकृतीविषयी थोडी कच्ची हकीगत लिहितो. अंतर्गळाच्या विकारात फरक नाही. औषध वगैरे घेऊन अपचन वगैरे थोडेसे ताब्यात ठेविले आहे. हिरड्या मात्र अजून तशाच वाहतात. जेल डॉक्टराने एक नवे औषध दिले आहे. लघवी तपासली. स्पेसिफिक ग्रॅव्हिटी बेताची आहे. साखर अजून आढळते पण ती किंचित. उष्णतेमुळे तहान फार लागते. वजन १२२ पौंड आहे. तात्पर्य प्रकृती त्यातल्या त्यात बरी आहे पण त्याचे सर्व श्रेय जेल डॉक्टराकडे आहे. कारण त्यांनी दूध तूप व भात याची सवलत दिली आहे.

गेल्या एप्रिलात मी मुंबई सरकारला अर्ज केला की कोठे तरी थंड हवेच्या तुरुंगात माझी बदली करा पण तो अर्ज नाकारण्यात आला. वेबरच्या नक्षत्राच्या दोन प्रती आपल्या संग्रही होत्या पण तुम्हाला एकहि प्रत सापडली नाही हे कसे ? तरी मोठ्या दालनातील पूर्वेकडील भिंतीशी टेकून ठेवलेल्या तीनहि कपाटात आणि मधोमध ठेवलेल्या दोन शिसवी कपाटात नीट शोधा. थं दे याना देण्याची नाट्य-कथारणातील अपुरी पुस्तके त्याच तीन कपाटात कागदात गुंडाळलेली सापडतील.

रामभाऊची तयारी चांगली झाली नसेल तर त्याला मॉर्ट्रिकच्या परीक्षेत पाठवू नये. बापूची तयारी अधिक बरी दिसते.

जर्मनीतील ऑटो हॅरोसो व्हिटझ या कंपनीकडे आपले पुस्तक-विक्रीचे खाते आहे. त्यांना जरूर पडल्यास लिहावे.

थं दे याना पुस्तके द्यावयाची त्याबद्दल अट इतकीच की जो नफा होईल त्यापैकी निम्मा शंकर मोरो रानडे यांच्या विधवा मुनेला दिला पाहिजे. केळकर याना जावई चांगला मिळाला याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करितो. माझा अहेर केला असालच.

साने यांचा अभ्यास फार चांगला झाला आहे. त्यांच्या परीक्षेचा निकाल होताच कळवावे.

वासुदेवराव जोशी यांचे सर्व कर्ज देऊन टाकल्याचे लिहिले ते समजले. आर्यभूषण प्रेस व केसरी यांच्या हिशोबाची रुजवात झाली त्यात निबंधमालेकरिता

रु.८०० व रायगडफंडाचे रु.१६०० यांचा हवाला आम्ही घेतला आहे. तरी त्या रकमा आपल्या शिल्लकेतून वेगळ्या ठेवाव्या. हे कलम तुमचे हाती येथे टिपण दिले त्यात नाही पण तुम्हास तोंडी सांगितलेच आहे.

हायकोर्टातील अपील अद्याप निघाले की नाही ?

ता. क. तुमच्या पत्राबरोबर साने किंवा खापडें यांची पत्रे जोडून नये. कारण तीहि मला येऊ द्यावयाच्या पत्राच्या हिशोबातच धरली जातात, म्हणून अशा पत्रा-
तील मुख्य मुद्यांचा सारांश तेवढा तुमच्या शब्दांनी लिहीत जावा.

(१६)

२ ऑगस्ट १९१०

जर्मन अभ्यासाची बुके मिळाली. वेबरच्या बुकासंबंधाने अजूनहि चूक होत आहे. तुम्ही दुसरा भाग पाठविला तरी पहिलाहि पाठवावा.

हवा साधारण गार आहे. तिचा प्रकृतीवर बरा परिणाम होतो. खापडें परत येत आहेत हे पाहून आनंद होतो. त्यांना जाऊन दोन वर्षे झाली. एक तऱ्हेने त्यांची ही आपखुषीची हद्दपारीच झाली !

शंकर मोरो रानडे यांच्या कादंबऱ्या मूळ इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारे लिहिलेल्या आहेत. मेरी क्लीन ऑफ स्कॉट्स व गाय फॉक्स या त्या मूळ कादंबऱ्या असाव्या. खाडिलकर यांना त्या वाचून रानडे यांनी कोणत्या धर्तीवर रूपांतर केले आहे ते पहावे लागेल. शिलादित्य या कादंबरीत कॅथॉलक्स आणि प्रोटेस्टंट्स यांच्या जागी जैन व हिंदू कल्पून त्यांचा धर्मविरोध दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात् रानडे यांची ही कादंबरी पूर्ण करावयाची तर खाडिलकर यांना जैन यतींच्या चालीरीतींचा अभ्यास ग्रंथावरून केला पाहिजे. त्याशिवाय जुळणार नाही.

अपील हायकोर्ट बोर्डावर आले बरे झाले. युरोपियन बॅरिस्टर न मिळाला तर दाजीसाहेबानीच खटला का चालवू नये ? ते तो उत्तम चालवितील. फक्त तुम्ही त्यांचे मागे लागून त्यांजकडून पुरावा नीट वाचवून ठेवावा. दादासाहेब करंदीकर व केळकर यांनाहि काम चालण्याचे वेळी कोर्टात हजर राहण्यास सांगावे. तात्पर्य मी तेथे असतो तर अपील चालविण्याची कसोशी झाली असती तशीच आताहि व्हावी. एकटे दाजीसाहेबच बॅरिस्टर स्टॅगमन यांना भारी आहेत. तथापि करंदीकर व केळकर यांना खटल्याची माहिती आहे म्हणून त्यांनीहि मदतनीस म्हणून हजर असावे. त्यातल्या त्यात करंदीकर यांना एखाद्या टस्टीतर्फे स्वतंत्र वकीलपत्र दिले तर दाजीसाहेबानंतर उरले सुरले मुद्दे मांडण्याला करंदीकर यांना संधि मिळेल.

बाळ खरे याचे लग्न झाल्याचे कळले. सितारामपंत पटवर्धन आता संसारच्या काळजीतून मुक्त होतील. त्यांना अलीकडे दुःखे फार सोसावी लागली !

सौभाग्यवतीची प्रकृती अलीकडे खालावत चालल्याचे तुम्ही येथे बोलला. तरी त्या विषयी लिहावे. जगन्नाथ महाराजांच्या अभ्यासविषयीहि लिहावे. दादासाहेब करंदीकर यांना नमस्कार सांगा व दाजीसाहेब यांजवरोबर वकीलपत्र दाखल करून अपीलाले काम चालविण्याविषयी विनंति करा.

ता. क. घरच्या व ऑफिसच्या पुस्तकसंग्रहाची नीट काळजी घेत जा.

(१७)

२ सप्टेंबर १९१०

तुमचे ता. २० ऑगस्टचे पत्र पावले. वेबरच्या ग्रंथाचा पहिला भाग आणि धोतरजोडा पाठविला तो पावला.

वेबरचा ग्रंथ वाचला. तो जर्मन भाषेत आहे. दर तासास पाच पाने याप्रमाणे मला तो लावून लावून वाचता आला. त्याचा किती आनंद झाला हे काय सांगू? मला वाटले की माझ्या बंदिवासापैकी काही भाग खराच सत्कारणी लागला !

हवा एकंदरीने गतवर्षापेक्षा बरी आहे.

खापर्डे हे फारच आशावादी आहेत. त्यांना माझ्या सुटकेबद्दल नसत्या गोष्टीचीहि आशा वाटते. यश न आले म्हणून त्यांच्याकडे काय दोष ? जितके दिवस ते तिकडे अधिक राहतील तितके दिवस त्यांना कोणी काही सांगितल्याने उगीच अधिकाधिक आशा वाटू लागेल, तरी आता त्यांना परत येण्याचा तगादा करावा. त्यांच्याहि दृष्टीने त्यांनी परत आलेच पाहिजे. कारण बाबा खापर्डे अजून एल एल. बी. झालेले दिसत नाहीत. अर्थात् घरी दादासाहेब नसल्याने सद्गजच संसाराची ओढ होत असेल. अपीलाल्या कामी शक्य ती खटपट करण्याचे आश्वासन तुम्ही व केळकर दोघानी दिलेले पाहून आनंद झाला. सर्व काम संपेपर्यंत यशवंतराव यांना मुंबईसच ठेवावे.

सौभाग्यवतीची प्रकृती अधिक बिघडली नाही इतके तरी समाधानच आहे. दोघी मुली जवळ असल्याने तिच्या मनाला थोडे करमेल. तिला म्हणावे दुर्दिन जात आहेत लवकरच संपतील.

साने यांची पीएच. डी. ची परीक्षा उत्तरली हे वाचून आनंद झाला. त्यांना माझी शाबासकी कळवा. त्यांना ह्मणावे आणखी सहा महिने जर्मनीत रहा. आणि इकडे नवीन निघण्यासारखे रासायनिक धंदे दिसतील त्यांचे चांगले शिक्षण मिळवा. हे ज्ञान त्यांना मुंबईत उपयोगी पडेल. हिंदु एज्युकेशन फंडाने त्यांना स्कॉलरशिप न दिली तर तुम्ही त्यांना सहा महिनेपर्यंत पैसे पाठवा. ते इकडे येण्यापूर्वी माझी सुटका न झाली तर त्यांनी येथे येऊन मला भेटावे.

प्रोफेसर डाऊसेन यांचा उपनिषदावरील ग्रंथ आणवून पाठविण्याविषयी रामचंद्र गोविंद यांना सांगा. मला आता जर्मन बरेच चांगले वाचता येऊ लागले आहे. तरी काही जर्मन पुस्तके पाठविण्याविषयी सांगे यांना लिहा.

तुम्ही आपल्या घरच्या मंडळीविषयी अलीकडे काही लिहिले नाही. तरी तेहि लिहावे.

(१७ अ)

१३ ऑगस्ट १९०९

दादासाहेब खापंडे यास—

फ्रेंच व जर्मन पुस्तके तुम्हाकडून मागविलीच आहेत. येथील जेल सुपरिटेंडेंटनी ह्यूगोचे बालबोध फ्रेंच व्याकरण मला दिले आहे त्यावरून अभ्यास सुरू आहे. एखाद्या युरोपियन प्रवाशाला बोलता येते इतके कामापुरते फ्रेंच माझे दोन महिन्यात तयार होईल. फ्रेंच लोक हे आपल्या रत्नागिरीच्या कोकण्याप्रमाणे वाटतात. कारण म व न हे अक्षर कोठेहि आले तरी त्याचा ते अगदी नाकातून खोल उच्चार करितात. पण एकंदरीने फ्रेंच भाषा अवघड नाही. तुम्हीहि तेथे बसल्या बसल्या सहज फ्रेंच शिकावे. तुमचे रोजचे काम संभाळून तुम्हाला रोज एक तास लंडन येथील ह्यूगोच्या भाषा शिकविण्याच्या शाळेत सहज घालविता येईल.

(१८)

१ ऑक्टोबर १९१०

इकडे नुकतीच जोराची पर्जन्यवृष्टि झाली. मंडाले व रंगून या दरम्यान काही मैलपर्यंत रेल्वे लाईन वाहून गेली. टपाल जाण्यायेण्याला बराच विलंब लागतो.

खापंडे हे विलायतेहून निघाले हे ऐकून बरे वाटले.

दिवाणी अपीलाला कामी खरे करंदीकर गोपाळराव पटवर्धन बखले धारपुरे यांनी फार मेहनत घेतली व कसोशी केली याबद्दल त्यांना माझे आभार कळवा.

अशा सहानुभूतीशिवाय व मदतीशिवाय कामे होत नसतात. माधवराव भट यांना विशाळगडकर यांनी वकील दिले होते काय ? कळवावे. अपील दोन आठवेडे चालले. खरे करंदीकर पटवर्धन यांच्या सारख्या प्रमुख वकीलाना इतके दिवस बाजूला काढणे मुष्कीलीचेच झाले असावे. अपीलाला निकाळविषयी फार

काळजी लागली आहे. तरी निकाल कळताच तार पाठवावी. पण ती तार माझ्या नावे न करता जेल सुपरिटेंडंटच्या नावे करून अमुक अमुक हकीगत मला कळवावी अशी विनंति त्यांना करावी.

एक महिन्याने थंडी पडू लागेल म्हणून तिकडे डोळे देऊन बसलो आहे.

(१९)

२ नवंबर १९१०

निकालाची तार पोचली. निकाल ऐकून दुःख तर झालेच पण आश्चर्ये-
हि वाटले. पण अशा चमत्काराचा आपणाला नेहमीचा अनुभव आहेच. म्हणून
वाईटात वाईट घेऊन चालून पण धीर धरून शांत मनाने टिकून राहिले पाहिजे.

खापडें येऊन ता २१ ऑक्टोबरला भेटून गेले. दुसरे दिवशी बराच वेळ
आम्ही बोललो. त्यांचे बरोबर वासुदेवराव विजापूरकरहि होते. खापड्यांची ही
भेट झणजे या कंटाळवाण्या एकांतवासात एखाद्या गोड स्वप्नाप्रमाणे वाटली. पण
स्वप्नाइतकीच ती टिकली. दोन वर्षे राहून निराशेचे धक्क्यावर धक्के सोसल्यामुळे
खापड्यांचे करडे केस पांढरे झालेले दिसले. त्यांच्या भाषणातहि नेहमीचा उत्साह
व विनोद थोडा कमीच दिसला. पण आमची भेट झाली ती स्थिति तरी
कितपत आनंददायक होती ! शिवाय तुरुंगातील सरकारी पद्धतीची भेट ! त्यांनी
केली इतकी खटपट दुसऱ्याच्या हातून खचित झाली नसती. पण हे प्रकरण पडले
टिळकाचे. तेव्हा त्यात त्यांना यश कसे येणार ! असो. दिपवाळी एलिचपुरास
करून ते पुण्यास जातील. हायकोर्टच्या निकालाविरुद्ध प्रीव्ही कौन्सिलकडे अपील
केलेच पाहिजे मग खर्च काहीहि लागो असे आम्ही उभयतानीहि ठरविले आहे.
हायकोर्टाच्या निकालावरील अपीलाचे सर्व मुद्दे मी त्यांच्याजवळ लेखी दिले
आहेत. त्यावरून न्यायमूर्ती चंदावरकर यांनी मृत्युपत्राचा भलताच अर्थ कसा
केला आणि भलताच कायदा कसा लावला हे दिसून येईल. हे मुद्दे विलायतेत
बॅरिस्टरला उपयोगी पडतील. आपल्या वकील मंडळीखेरीज इतरांना ते दाखवू
नका. हायकोर्टाच्या निकालाच्या सहीशिक्याची प्रत हाती पडण्यापूर्वीच अंदाजाने
व घोरणाने मी मुद्दे लिहिले आहेत. ती प्रत हाती आल्यावर आणखी सुचव्यास
लिहीन. अपीलाशिवाय गत्यंतर नाही. अपीलाची परवानगी मागण्याचा अर्ज दाजो-
साहेबांकडून हायकोर्टाकडे ताबडतोब दाखल करा. खालच्या कोर्टाचा निकाल
हायकोर्टाने फिरविला म्हणून अपिलाची परवानगी द्यावीच लागेल. पुढे विलायतेत
बॅरिस्टर कोण द्यावयाचा वगैरे माहिती खापडें देतील. थोड्या खर्चात काम कसे
करता येईल हे त्यांना आता माहीत आहे. अपिलाच्या खर्चाची तजवीज स्वतः
काही करण्याचे खापडें यांनीहि कबूल केले आहे. वासुदेवराव जोशी यांजपासून

दोन हजार रुपये उसने घ्या. अपिलाचे काम चालू लागेल त्या मानाने आपल्या चालू शिल्लकेतून तुम्हाला हळू हळू पैसे पाठाविता येतील. ही एक नवीन खर्चाची घोंड आली म्हणून आपला घरगुती व कचेरी खर्च होईल तितका आखडता घेतला पाहिजे. तुम्ही भेटावयाला आला तेव्हा काय वाटत होते? आता काय झाले! तुम्हाला सांगितलेल्या योजना सर्वच जागच्या जागी राहिल्या. असो पुढच्या भेटीत नवीन योजना करू. अपिलाच्या मुद्यात मुख्य असे की बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राचा अर्थ ट्रस्टीच्या अधिकाराच्या बाबतीत भलताच केला गेला. आई-महाराजांचा अज्ञान मुलगा निवर्तल्याने ट्रस्टीचे अधिकार नष्ट होत नाहीत. त्या. चंदावरकर व हीटन यांनी अशी भलतीच समजूत करून घेतलेली दिसते की ट्रस्टीनी केला तो कारभार नसून अनधिकाराची लुडबूड होती! कायद्याच्या दृष्टीने त्यांचे हे झणणे चूक ठरले तर त्यांची अनुमाने व त्यांचे ग्रह हे सर्व जमीनदोस्त करता येतील.

(२०)

२ डिसेंबर १९१०

तुमचे ता. २० चे पत्र व हायकोर्टाच्या निकालाची प्रतहि मिळाली. हल्ली प्रकृती बरी आहे. हवाहि गोड आहे. गीतेच्या भाषांतराचा उपोद्घात पुढील महिना संपण्याच्या आत लिहून तयार होईल.

बापू वरच्या वर्गात गेल्याचे कळले. रामभाऊवर विशेष मेहनत घेण्याला कवडे याना सांगावे. नुसती घोळपट्टी नको. विषयाची समजूत पटणे हाच अभ्यास. मुलांच्या उंचीची व वजनाची मापे पाठवावी.

शिरोडकर यांच्या कर्जासंबंधाने कोर्ट ऑफ बॉर्डर्स हस्तेबंदी मागेल असे वाटते. इस्टेट तर विकली जाऊ नये व सावकाराचे कर्ज तर बुद्ध नये असे आपले धोरण असावे.

कॅटचा ग्रंथ मॅक्समुल्लर यांनी संपादिलेला जिनसीवाले यांच्या पुस्तकालयात आहे तो मला पाठवा. १९११ ची रोजनिशी जरूर पाहिजे. तशीच १० रतली फुलस्केपची चार कोरी नोटबुके साठ साठ पानांची टपालाने पाठवावी. हायकोर्टाचा निकाल समग्र वाचल्यावर काही वेगळे मुद्दे मला सुचले ते दोन आठवड्यांनी पुनः वेगळे लिहून पाठवीन. परंतु अपिलाच्या परवानगीकरिता अर्ज करावयाचा तो थांबण्याचे कारण नाही. खर्चाकरिता पैसे वासुदेवरावाकडून घे. एक दोन वर्गात ते परत करू. इस्टेटीच्या कर्जाबद्दल काही हुकुमनामे व्यक्तिशः ट्रस्टीवर झाले आहेत पण कर्जाची रकम इस्टेटीकडेच खर्च झाली हे सिद्ध करणे सोपे आहे. म्हणून

कोर्ट ऑफ वार्डस आमची तक्रार मानील व आमचे कर्ज देववील. तसे न झाले तर कोर्ट ऑफ वार्डसवरच डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडे फिर्माद लावता येते ती लावा. हाय-कोर्टाच्या निकालाने जुन्या घोटाळ्यात नव्याची भर अनेक रीतीने घातली आहे. पण धीर धरून इळू इळू मार्ग काढाल तर निघेल. बाळामहाराज आपले दत्त-विधान शाश्वत करण्याचा दावा मांडणार की काय ?

सौभाग्यवतीची प्रकृति बरी असल्याचे कळले. तिला म्हणावे आपण व दुर्दैव यांची टक्कर जुंपलेली आहे. त्यातून कोणी तरी एक हरणार व एक जिंकणार. अर्थात् आपण हार न जाण्याचा निश्चय केला तर आपणच जिंकू.

जगन्नाथमहाराज यांची पाचवी इयत्ता पुरी करण्याची तयारी घरी करण्यास शिक्षकास सांगावे. बाबासाहेब पेंडसे वारल्याचे ऐकून फार वाईट वाटले. एक जाडा विद्वान व आमचा कट्टा हितचिंतक गेला. खापडें यांची आपली आई वारल्याचे त्यांनी सांगितले. तुम्हाला कदाचित्त कळले नसावे म्हणून लिहिले. पुढील चार माहिण्यात गीतेवरील टीका लिहिण्याचा विचार आहे. हवा थंड आहे. आणि स्वतः माझ्या खोलीत पाहिजे तितकी पुस्तके ठेवून घेण्यास परवानगी मिळाली आहे. पूर्वी पहिली चार संपली म्हणजे ती परत देऊन दुसरी चार आणावी असे होते. पण ग्रंथ लिहिताना चार पुस्तकानी भागत नाही. पुष्कळच पुस्तके हाताशी लागतात.

(२१)

३ जानेवारी १९११

प्रकृती बरी आहे. गीतारहस्य-लेखनाचे काम सुरू आहे. हायकोर्ट निका-लाचे सविस्तर खंडन लिहिण्याला वेळ झाला नाही. पण न थांबता अपीलअर्ज तयार करण्यास खरे याना सांगा. कॅटचे बुक का सापडत नाही ? ते संस्कृत बुकात नाही तर जिनसीवाल्यांच्या ग्रंथसंग्रहात तत्त्वज्ञानावरील पुस्तकात आहे. याशिवाय तेलंग यांचे भगवद्गीतेचे भाषांतर रामानुजाची टीका श्रीधराची टीका ओरायनची आवृत्ति सुधारून काढण्याकरता थोरल्या दिवाणखान्यात कपाटात तांबड्या रुमालात बांधलेले कागद आणि मुलांची प्रोग्रेसबुके वगैरे पाठवावी. सांगलीच्या चांगल्या तुपाचा एक दहाशेरी डबा पाठवावा. मला तूप खाण्याची परवानगी आहे पण ते येथे चांगले मिळत नाही. तुम्ही येताना प्रीव्हिड कौन्सिल अपिलाला लागणाऱ्या खर्चाची यादी आणा. व केसरीचे चालू व १९०७ चे ताळेबंद आणा. वासुदेवराव जोशी तुमचे बगेबर येतील तर बरे. त्यांची गांठ पडून एक वर्ष झाले.

(२२)

२ फेब्रुवारी १९११

छऱ्यांची सर्कस इकडे येणार म्हणून तिच्याबरोबरच इकडे येऊ असे म्हणून वाट पहात बसाल तर ठीक नाही. तुमचे काम आवरताच इकडे या. मार्चपर्यंत येणे न झाले तर मुंबईस आंबे मिळतील ते घेऊन या. मात्र आंब्याकरता थांबू नका हो !

(२३)

२ मार्च १९११

हरीपंत वारल्याचे ऐकून वाईट वाटले. साने याना धंदेशिक्षण घेण्याला कारखानदारानी मदत दिली नाही. पण यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. जो तो आपल्या देशाचे हित पाहणारच. जाड हातमोजांचा एक जोड (माझ्या हातास बसण्यासारखा) एक दातकोरणे कानकोरणे शिवणीच्या झाडाची शेरभर साल (टूथ पावडर करता) कॅबॉलिक ॲसिड सोपच्या वड्या इतके जिन्नस आणावे.

गीतेवरील ग्रंथ लिहून संपविला. त्याला गीतारहस्य हे नाव दिले आहे. त्यातील विचार स्वतंत्र आहेत. व काही दृष्टीने लोकापुढे प्रथमच येणार आहेत. नैतिक प्रश्न सोडविण्याला आमच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा उपयोग कसा करता येतो हे त्यात दाखविले आहे. ग्रीनने नीतिशास्त्रावरील पुस्तकात अनुसरलेल्या विचारसरणीसारखी काही अंशी माझी विचारसरणी आहे. बहुजनसमाजवाद किंवा मनुष्याची स्फूर्ति हा नीतीचा आधार होय असे मी मानीत नाही. गीतेतील तत्त्वज्ञान व पश्चिमेकडील देशातील तत्त्वज्ञान यांची तुलना करून आमचे तत्त्वज्ञान निदान त्यांच्या तत्त्वज्ञानाहून कमी प्रतीचे नाही हे मी दाखविले आहे. पुस्तकाचे भाग १५ झाले आहेत. शिवाय परिशिष्ट आहे. याचीच सुमारे साडेतीनशे पाने होतील. त्याला गीतेचे भाषांतर अजून जोडावयाचे असून तेच काम हल्ली चालू आहे. पण ते इतकेसे अवघड नाही. रहस्यग्रंथ हाच अवघड भाग पण तो पुरा झाला आहे. गीतेविषयी माझे विचार आज वीस वर्षे डोक्यात घोळत होते आणि अजून तसले विचार लोकापुढे मांडण्याचे कोणी धाडस केलेले नाही. मज-जवळ नसलेल्या अशा अनेक ग्रंथांचे आधार आणखी द्यावयाचे आहेत. अर्थात् हे काम माझी सुटका झाल्यानंतरच होऊ शकेल. गीताभाषांतर पुढील दोन महिन्यात होईल. रहस्य व भाषांतर मिळून पांचशे पाने होतील.

(२४)

३ एप्रिल १९११

उन्हाळा सुरू झाला आहे. तथापि अजून सोसवतो.

बेळगावचे विष्णुपंत नातु वकील वारल्याचे ऐकून वॉईट वाटले. ते माझ्या-
हून निदान पाच वर्षांनी लहान होते.

वासुदेवराव बरोबर येत असतील तर ठीकच आहे. नाही तर एकटेच
भेटीस या. निदान या महिन्याच्या अखेर तुमची भेट झाली पाहिजे.

(२५)

२ मे १९११

तुमचे पत्र पावले. वासुअण्णा आजारी असल्याचे ऐकून वॉईट वाटले. ते
लवकर बरे होतील आणि तुम्हाला भेटीला येण्याला मोकळीक होईल अशी
आशा आहे. उन्हाळ्यात पुढे पुढे समुद्र फार खवळतो. तसे झाल्यास तुम्हाला
इकडे येताना तास होईल याची काळजी वाटते. तीन चार पाऊस झाले पण
उन्हाळा आहे तसाच आहे. गीतेचे भाषांतरहि गेल्या एक महिन्यापूर्वी संपविले.
तेव्हा आता खरोखरच करण्याला काम नाही म्हणून काही सटरफटर वाचीत असतो.
कोंकणची चिखलगावची इस्टेट पंधराशे रुपयाला जात आहे असे लिहिले. पण
मला ती द्यावयाची नाही. तुम्ही येताना दोन धोतर जोड्या जगन्नाथ महाराज
प्रकरणी फर्स्टक्लास सबजजाच्या निकालाची एक प्रत आणि कॅटचे पुस्तक
(इंग्रजी भाषांतर) घेऊन या.

माझी विम्याची पॉलिसी मुलांच्या नावे करून देणार आहे. तरी कावसजी
शेटला भेटून तिच्यावर लिहावयाचा तो मजकूर लिहून घेऊन व स्टॅप लाऊन
पॉलिसी इकडे आणावी. पण या कामाकरिता म्हणून थांबू नका.

मुलांचे अभ्यास कसे काय चालले आहेत ? त्यांच्याविषयी मी नेहमी
माहिती मागवितो ती सर्व आणावी. सौभाग्यवतीची प्रकृती बरी असल्याचे वाचून
समाधान झाले.

शांताकाहि आमच्या बरोबर प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपील करणार काय ?
तसे झाल्यास बरेच. निदान कागदपत्रछपाईच्या खर्चात एक भागीदार मिळेल !

पांडुरंगशास्त्री पारखी वारल्याचे समजले. ते तितके वृद्धच झाले होते. पण
आप्पासाहेब वारद वारल्याचे ऐकून दुःख झाले व आश्चर्याहि वाटले ! जुने स्नेही
सोबती एका मागून एक अशा रीतीने जात आहेत. मी सुद्धा परत येईपर्यंत
किती राहतील देव जाणे.

(२६)

३ जुलै १९११

तारीख २० जूनचे पत्र पावले. एकूण रा. ब. जोशी वारले अं ? त्यांच्या-सारखा अनुभवी व विद्वान् पुढारी आज हवा होता. सुटका होऊन त्यांना भेटून अशी फार आशा होती.

विमा कंपनीचे काम हातावेगळे झाले बरे झाले. शिवाजी-स्मारकासंग्रहाने थोडे दिवस थांबावे असे वाटते. खरे याना म्हणावे पुराणवस्तूंचा कायदा पहा व त्यामुळे स्मारकमंडळाला छत्रीचे काम रायगडावर करण्याला आणि पूजेअर्चेची व्यवस्था करण्याला काही अडचण येते की काय ते कळवावे.

कैदेचे तिसरे वर्ष संपत आले म्हणून प्रकृतीचा आढावा कळवितो. अंतर्गळाच्या विकाराने अधिक त्रास दिला नाही. औषध लागू पडल्याने हिरड्यांचा विकार कमी आहे. लघवीमध्ये साखरेचे प्रमाण किंचित् वाढले. वजन १२४ पौंड आहे. नवीन विकार असा काही नाही. पण केव्हा केव्हा हाताची बोटे बधिर झाल्यासारखी किंचित् वाटतात. मसाला व औषधे पोचली. मसाला व पापड करण्याची कुती लिहून पाठवा. तो कागद सुटा असावा. आचारी वासुदेव कुळकर्णी यांच्या नातलगाना त्यांच्या विषयीची हकीगत लिहून कळविली का ? तरी ती लिहून काळजी दूर करा. धोतरे पाठविलीत ती फारच रुद. तुरुंगात असली काय कामाची ? हातमोजेहि किंचित् तुस्त वाटतात. आंबे चांगले होते व पक्का पंथरवडा पुरले. तूप पाठविल्याबद्दल देशपांडे याना आभार कळवा.

यंदाचाहि उन्हाळा निभावला. पाऊस लवकर सुरू झाला. परीक्षा जवळ आली असल्यास रामभाऊला ह्मणावे व्यायामाची मेहनत थोडी कमी कर.

यंदा दिवाळीनंतर जगन्नाथमहाराजाना खापर्डे हे उमरावतीस आपणापाशी नेऊन ठेवू शकतील काय ? याविषयी माहिती काढून मला कळवा. शिरोडकर यांच्या मुकदम्यात त्यांजकडून घेतलेले कर्ज इस्टेटीकडे लागल्याचा सर्व पुरावा दाखल करून ठेव. तसे करणे जरूरीचे आहे. यशवंतराव याना सांगा. ते सर्व करतील.

बुक या ग्रंथकाराची पुस्तके वाचली. गीतेसंबंधी माझा सिद्धांत त्याने ग्रंथ-रूपाने माझ्या आधी मांडला खरा. पण त्याचे लिहिण्यात थोडा फाटपसारा थोडा गूढपणा आहे. मला वाटते माझी चर्चा अधिक समर्पक अधिक सशस्त्र अधिक विवेचक व तात्त्विक स्वरूपाची झाली आहे. कर्मयोग या संस्कृत शब्दात आधुनिक ग्रंथकार ज्याला नीति म्हणतात ती येते. गीता हे वेदांतातील नीतिशास्त्र होय. वेदांतामध्ये नीतिशास्त्र कसे येणार असा कित्येकाना भ्रम पडतो. पण ही चूक आहे. मिल स्पेन्सर मार्टिनो बटलर सिज्विक इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांची नीतिशास्त्राची कल्पना आणि तीच गीतेतील कल्पना यांची मी तुलना करून दाखविली आहे. ती वाचली झणजे या लोकाना आपली चूक तेव्हाच कळून येईल. बुक याच्या ग्रंथाने मला

नवीन असे काही शिकविले नाही. तथापि माझ्या ग्रंथातील सिद्धांताचा स्वीकार करण्याचे कामी लोकांची वाट त्याने आधी थोडी मळवून ठेविली हा तरी त्या ग्रंथाचा उपयोगच.

(२७)

४ आगष्ट १९११

रामभाऊचा व्यायाम कमी करण्याचे काय केले ? बाबा खापडे परीक्षा पास झाले व दादासाहेब करंदीकर नामदार झाले म्हणून दोघांचेहि मजतफे अभि-नंदन करा. करंदीकराना म्हणावे आपण फाजील विनय दाखविला नसता तर यापूर्वीच नामदार झाला असता.

फर्स्टक्लास सबजज्ज यांच्या (फर्जासंबंधी) निकालाने जगन्नाथमहाराजांचे नुकसान काहीच नाही. पण अपील करणे चांगले. शांताकानीहि करावे. तुपाच्या खुराकाने वजन थोडे वाढले खरे. २।३ पोंडच का होईना पण वाढले, जुलै महिना मजेचा थंडगार गेला.

मी येत्या नोव्हेंबरात सुटेन म्हणून लिहिता. तुम्ही मनात मांडे वाटेल तितके खा. पण खरे बोलावयाचे तर मला सुटकेची आशा वाटत नाही. मुदतीपूर्वी सुटका करणे हे एक दयेचेच कृत्य आहे व सरकाराने ते केले तर त्यानी मजवर दया केली असेच मी म्हणेन. निग्रहानुग्रहाच्या अधिकाराचे ते धर्नीच आहेत. पण माझ्या उरलेल्या आयुष्यात स्वतंत्रतेला बाध येईल अशा प्रकारच्या अटी ते घालू ह्मणतील तर त्या मात्र मी स्वीकारणार नाही. याविषयी मी तुम्हाला व जोशाना समक्ष भेटीत सांगितलेच आहे. तूर्त स्वस्थ बसावे व काय होईल ते पहावे इतकेच. दादासाहेब खापडे यांनी हिंदुस्थानात बसून माझ्या सुटकेचे प्रयत्न केले तर ते हवेच आहेत.

वैदिक कालगणना या नावाचे पुस्तक लिहिण्याचा हेतू आहे ह्मणून तुम्हा-जवळ म्हणालो. त्याचा अर्थ तुम्हाला बरोबर समजला नाही. हे पुस्तक म्हणजे जुने ओरायनच. पण सुधारलेले वाढविलेले चुका काढून टाकलेले. तात्पर्य जुन्या ग्रंथाचे स्वरूप इतके पालटणार आहे की त्याला नवी आवृत्ति काढताना नेवे नाव दिलेलेच बरे. गेल्या शेंदोनशे वर्षात या विषयावर जे जे कोणी काही लिहिले आहे त्याचा योग्य तो उपयोग या ग्रंथात मी करणार आहे. या कामाकरिता ग्रंथ लाग-तील त्यांची यादी मी पाठवीन. हे नेवे काम मात्र पुढील हिवाळ्यापर्यंत हाती घेता येणार नाही.

रायगड येथील समाधीचे बाबतीत दाजीसाहेब खरे यांनी काय ठरविले ते कळवावे.

(२८)

२ सप्टेंबर १९११

साने यांचे बाबतीत ते लिहितात त्या गोष्टी लक्षात येतात. हिंदु एज्युकेशन फंडाकडे अधिक मदत मागता येणार नाही व मागूहि नये असे मी ठरविले आहे. फक्त परत येण्यापुरते भाड्याचे पैसे मागावे. ते रीतीला सोडून होणार नाही. अधिक पैसे लागतील ते तुम्ही साने याना देऊ शकाल हे वाचून आनंद झाला. दर तिमाहीला ठराविक रक्कम त्यांना पाठवीत जावी.

गेल्या महिन्यात एकाएकी मला ताप आला. १०३ पर्यंत ताप वाढला होता. ताप पुरा उतरावयाला ५ दिवस लागले. यामुळे एकदम ७ पौंड वजन कमी झाले. पण त्यातले तीन तेथपासून आतापर्यंत मी मिळविले. आज प्रकृति चांगली आहे. वरचा एक दात पडला व आता पुढच्या कवळीत चांगलीच खिंड झाली.

तुम्ही कोर्टात ३९०० रुपये भरल्याचे कळले पण हायकोर्ट अपिलाच्या परवानगीचा अर्ज अजून का काढीत नाही ? धारपुरे यांची रक्कम तुम्ही घ्या. पण ते बाबामहाराजांचे कर्ज आहे तसेच म्हणून तरते ठेवा.

दादासाहेब खापर्डे जगन्नाथमहाराजाना उमरावतीस नेतात की नाहीत अजून कळले नाही तरी कळवा. सौभाग्यवती घरकाम करू शकते हे वाचून बरे वाटले.

(२९)

२ आक्टोबर १९११

तुमचे वडिलांची प्रकृति अधिक सुधारत नाही ते का ? माझी प्रकृति बरी आहे. वजन आणखी एक पौंड वाढले. राज्यारोहणाचा उत्सव जवळ आला म्हणता ? खापर्डे याना म्हणावे तुम्हाला आता काय प्रयत्न करावयाचा तो करा. त्यांच्या लक्षात असेलच. पण उगीच सुचवायला काय हरकत ? उलट सुलट अफि-डेव्हिटे हायकोर्टाकडे दाखल होत आहेत ती संपताच हायकोर्ट निकाल देईल अशी आशा आहे. आज दसऱ्याच्या निमित्ताने तुम्हा सर्वांना यथोचित नमस्कार व आशीर्वाद. रामभाऊच्या प्रिलिमिनरी परीक्षेचा निकाल कळवा.

(३०)

१० आक्टोबर १९११

दिवाणी सुकदम्याचे एक समन्स इकडे आले ते बजावल्याची सही करून परत पाठविले आहे. हा नवा दिवाणी दावा कसला ? नीट पाहून कळवा. हवे तर नवे वकीलपत्र लिहून पाठवितो.

(३१)

२ नोव्हेंबर १९११

एकूण हायकोर्टाने प्रीव्ही कौन्सिलकडे अपील करण्याला परवानगी दिली म्हणता ? कागदपत्र छापून होण्याला सहा महिने लागतील. तोच वेळ तुमच्या इतर तयारीलाहि उपयोगी पडेल. सालिसिटर डालगॅडो यांजकडेच हा मुकदमा द्या. खरे व खापडें यांनी आपआपली टिपणे सालिसिटरचे माहितीकरिता तयार करावी. मीहि माझे करितो. ते येथील तुरुंगातच छापून घ्यावे लागेल.

साने यांचे प्रोफेसर त्यांना केवळ नावाचाच पगार देणार असतील तर त्यांनी एक टर्मपेक्षा अधिक त्याजपाशी राहू नये.

रामभाऊजी बुद्धि चारचौथा मुलाइतकी असता तो नापास कसा झाला ? कदाचित् अभ्यासावर एकचित् व्हावे तसे होत नसेल.

प्रेम व दुष्काळ यांची स्वारी पुन्हा झाली म्हणता ? प्रेम वाढल्यास तुम्ही शोपड्यात जाऊन राहालच.

ओरायनच्या नवीन आवृत्तीसंबंधी पुस्तके व कागदांचा रुमाल राज्या-रोहणसमागंभ होऊन गेल्यानंतर पाठवावा. या सट्ट्यात सुटलो तर बरेच !

(३२)

२ डिसेंबर १९११

अपीलसंबंधीची टिपणे राज्यारोहणाच्या दरबारानंतर पाठवावी. कदाचित् जानेवारीअखेर तुम्हास भेटीस बोलावीन.

ओरायनच्या नव्या आवृत्तीसंबंधाने दोन महिने विचार करण्यात घालविले. गीतारहस्य माल प्रस्तावना अनुक्रमणिका इत्यादि किरकोळ गोष्टीसुद्धा पुरे हातावेगळे केले आहे.

(या पत्रासोबत रामभाऊ बापू व कवडे शास्त्री यांना अभ्यासाविषयीच्या सूचना लिहून पाठविल्या त्याचे भाषांतर सुदाम मुलानाच करावयाला सांगा. ते झाल्यावर शिक्षकाने ते तपासून शुद्ध करावे. व मुलानी मग ते आपल्या आईस वाचून दाखवावे. म्हणजे मला काय नक्की हवे हे तिलाहि कळेल.)

(३३)

३ जानेवारी १९१२

मुदतीपूर्वीच्या सुटकेची आशा संपली ! असो. उगाच खेद का ? अडीच वर्षे उरली ती घालविण्याची तयारी मी तुरुंगात व तुम्ही तुरुंगाबाहेर मिळून करू या.

खरे व खापडें यांना भेटून त्यांची टिपणे घेऊन भेटीला या. येताना आपल्या ऑफिसचे ताळेबंद आणा. माझ्या सुटकेपर्यंत आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारेल

अशी माझी अटकळ आहे. मथूताईच्या अभ्यासाबरोबर तिजकडून घरकामहि कर-
वून घ्यावे. तेहि शिक्षणच आहे. साने परत येताच स्वतंत्र संसार थाटावा लागेल.

सोबत पुस्तकांची याद दिली आहे. त्याखेरीज आणण्याचे जिनस—चर्मी जोडा
पापड फळावळ १९१२ ची रोजनिशी. माझ्या खाती येथे आता फक्त ४० रुपये
आहेत. तरी आणखी काही रुपये आणावे. साने याना म्हणावे की ग्रून ड्रिश या
जर्मन ज्ञानकोशात डॉक्टर थिबो यांचा हिंदु भारतीय ज्योतिष शास्त्राविषयी एक
निबंध छापला आहे त्याची सुटी प्रत मिळते ती पाठवा. त्याना असे लिहोवे की
माझे “आर्यांचे वसतिस्थान” या ग्रंथाचे पहिले दोन भाग जमल्यास कोणा
जर्मन भूशास्त्रवेत्त्याकडून वाचवून घ्यावे आणि त्याला संशोधनाच्या दृष्टीने
त्यात काही चूक आढळल्यास कळवावी. ते माझे दोन भाग वस्तुतः भूस्तर
शास्त्रावरील एकाद्या ग्रंथाप्रमाणे समर्पक नाहीत. त्यात माझ्या कामापुरते सिद्धांत
लिहिले आहेत. माझा मूळ विषय वैदिक वाङ्मयाचे प्राचीनत्व. भूस्तरशास्त्र नव्हे.
पण कसेहि असले तरी चूक राहू नव्हे इतकाच हेतू.

लघवीतील साखरेचे प्रमाण किंचित् वाढले आहे. तहानहि पुष्कळ लागते.
झणून मधुमेह पुन्हा बळावतो की काय याची काळजी वाटते. हल्ली कणीक तांदूळ
दुध हे खातो. साखर घेत नाही. सॅकरिन घेतो. गर्दे देशमुख याना विचारून सप्त-
रंगीचे औषध पाठवावे. पण त्याबरोबर त्याचे इंग्रजी वर्णन व प्रिस्क्रिप्शन पाठवावे.

पुस्तकांची यादी—१ बॅटलेचे भारतीय ज्योतिषशास्त्र (आपल्या संग्रही
२ प्रती आहेत. एक १८१० साली कलकत्त्यास छापलेली क्वार्टो साईज. दुसरी
इंग्लंडात छापलेली डेमी ऑक्टेव्हो साईज. दिवाणखान्यात ईशान्येकडील कपाटात
सापडेल.)

२ कोलब्रुकचे निबंध

३ ओरायनच्या नव्या आवृत्तीच्या कागदाचा रुमाल.

(३४)

१ मार्च १९१२

कणीक खाण्याचे सोडून देऊन सातूचे पीठ खाण्यास प्रारंभ केला आहे.
एक पोते येथेच एका व्यापाऱ्याकडे मिळाले. तेव्हा आता कित्येक महिने
पहावयास नको.

माझ्या सुटकेकरिता मी मुंबईसरकाराकडे ता० २४ फेब्रुवारी रोजी अर्ज
पाठविला. त्याच बाबतीत खासगी प्रयत्न होईल की काय याबद्दल खरे याना विचा-
रावे. माझी सक्त मजुरीची शिक्षा बदलून साधी केली त्यामुळे मला कैदेच्या दिव-
सात सुट मिळत नाही. तसेच ज्युबिली वगैरे प्रसंगानिमित्त मिळणारी सुटहि नाही.

दि. ३३

कारण मला पूर्वी दोन वेळा शिक्षा झाल्या आहेत. तात्पर्य तक्रार कसली म्हणा, पण सोडा इतकेच म्हणावयाचे खरे. मार्च अखेर कदाचित् अर्जाचा निकाल लागेल.

माझ्या प्रमाणेच सौभाग्यवतीलाहि सातत्या पिठाबरोबर दूध तूप घेण्यास सांगावे. डॉ. मुंजे यांच्या औषधाचा विचार एक महिन्यानंतर करू.

जगन्नाथमहाराज नाशीक नगर सोलापूर कोठेहि राहिले तरी चालेल. पण तूर्त पुण्यास नको.

‘समालोचका’तील गीतेवरील लेख वाचला. त्यांत विशेष नवीन काही नाही. तो कोणी लिहिला ?

संकेतश्रवण येथील जगन्नाथमहाराजांच्या एका कुळाकडील बीस हजार रुपये इस्टेटचे कर्ज येणे आहे. ते वसूल करण्याचा काय प्रयत्न झाला ?

(३५)

३ एप्रिल १९१२

रामभाऊ वापूच्या हातची पत्रे मिळाली. त्यांनी अभ्यास चांगला करण्याचा निश्चय केला हे वाचून आनंद झाला. जगन्नाथमहाराजाना भाऊसाहेब धुळ्यास ठेवणार तर ठेवोत. ते शाळेत प्रथमच जाणार म्हणून पहिले ६ महिने घरचाच शिक्षक बरोबर घ्यावा. हळू हळू त्यांना अभ्यासी स्नेहीसोबती मिळतील. धुळ्यास त्यांनी सामान्य गृहस्थाच्या मुलाप्रमाणे रहावे. सरदारीचा डौल नको किंवा अनायाचे दैन्य नको. धुळ्यास शंकरराव देव त्यांच्या अभ्यासावर लक्ष ठेवतीलच.

मद्रासचा रिह्यू व त्याबरोबर प्रो. राधाकृष्ण यांच्या लेखावरील टीका पाठवीन ती मद्रासला पाठवावी.

सॉलिसिटर डालगॅंडो यांना बयाण्याचे पैसे पाठविले नसतील तर पाठवा. आणखी पुस्तके पाहिजेत ती—

१ व्हिंस्टन यांचा नक्षत्रावरील लहानसा ग्रंथ (त्या रुमालातच आढळेल. नक्षत्रांचा एक नकाशाहि आहे तो शोधावा व नीट डकवून पाठवावा.)

२ इंडियन अँटिक्वेरीचा अंक ज्यात वैदिक कालनिर्णयावर प्रो. जॅकोबी यांच्या निबंधाचे भाषांतर डॉ. ग्रियरसन यांनी दिले आहे तो.

३ बर्जेस याने केलेले सूर्यसिद्धांताचे भाषांतर.

मुंबई सरकाराकडून माझ्या अर्जाला उत्तर नाही.

गणपतराव सोहोनी वारल्याचे ऐकून वॉर्ड वाटले. गणपतराव व रावसाहेब दोघे बंधु मी इकडे आल्यावरच निवर्तले. त्यांचा वंश पुढे चालण्याची योजना काय केली आहे ? डॉ. लिमये वारले. हेहि परम स्नेही होते.

(३६)

२ मे १९१२

अर्जाला उत्तर नाही. कदाचित् तो वर पाठविण्यात आला असेल. सौभाग्य-
वतीला औषध म्हणून सोड्याची पूड आणि पथ्य म्हणून बदाम खाण्यास सांगावे.
उमाबाई (नामजोशी) वारल्या फार वाईट झाले. आता सर्व भार
गणपतीवरच पडेल.

हयूम व लॉक यांच्या निबंधांचे ग्रंथ पाहून घेऊन पाठवावे.

(३७)

४ जून १९१२

आंबे व बुकाचे पार्सल पोचले.

हवा अजून कडक आहे. २३ मे ला ब्रह्मदेशात धरणीकपाचा मोठा धक्का
बसला. एक बौद्धमंदीर व एक ख्रिस्ती देऊळ यांचे काही भाग कोसळले. तुं-
गाच्या किल्लेकोटाला सत्रंघ चीर पडली. लाकडी घराना मात्र अपाय झाला नाही.
पहिला धक्का बसताच मी खोलीतून उठून आंगणात जाऊन उभा राहिलो. असा
धक्का बरेच वर्षात बसला नाही म्हणतात.

अर्जाला अजून उत्तर नाही. विलंब याचा अर्थ विचार चालू असाच करा-
वयाचा काय ? पण विचाराचा निकाल कोणत्या बाजूला झुकणार ? इस्टेटीच्या
काही कर्जदारांचे पैसे आम्हालाच भरावे लागणार असे दिसते. पण त्यानी दर-
खास्ती दाखल केल्यावर भरावे. किंबहुना दरखास्ती या असे त्याना सुचवावेहि.
कारण मग कोर्ट ऑफ वॉर्डस् कडील आपला मार्ग मोकळा होतो. कोर्ट ऑफ
वॉर्डस्वर फिर्याद करावी लागली तर आपण शक्य ती सर्व तजवीज केली होती
असे दाखविले तरच दाव्याचा खर्च आकारून मिळेल.

(३८)

८ जून १९१२

तुमची तार पोचली. मनाला फार मोठा जबर धक्का बसला. संकटे आली
तर ती मी शांतपणाने सोशीत असतो हे खरे. पण खरेच सांगतो की या बातमीने
मात्र मी अगदी हादरून गेलो. आपण हिंदु लोक. तेव्हा नवऱ्याच्या आधी बायको
गेली हे व्हावे तसेच झाले असेच कोणीहि म्हणणार. पण तिच्या मरणकाळी मी
जवळ नाही इतकेच नव्हे तर बंदिवासात असावे याचेच फार दुःख वाटते. पण ते
होणारच होते. भवितव्यतेला कोण काय करणार ? हीच भीति मला राहून राहून
वाटे आणि शेवटी तसेच घडलेहि. पण माझे दुःखकारक उदासपणाचे विचार

आणखी सांगून तुम्हाला अधिक कष्टी करू इच्छीत नाही. माझ्या जीविताचा एक भाग समाप्त झाला. दुसराहि आता लवकरच समाप्त होईल असे वाटते. तिची उत्तरक्रिया यथासांग करावी व तिच्या इच्छेप्रमाणे अस्थि प्रयाग किंवा काशी येथे गंगेत टाकाव्या. तिच्या तोंडून अखेरच्या म्हणून इच्छा प्रगट झाल्या असतील त्या शब्दशः अवश्य पाळाव्या. मुलांची प्रकृति व त्यांची विद्या यांच्यावर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी आता सर्व तुमच्या एकट्यावर पडणार आहे. मी नसल्यामुळे मुलाना तिच्या मरणाचे दुःख अधिकच झाले असेल. माझा म्हणून त्यांना निरोप सांगा की या दुःखामुळे विद्येची हानी होऊ देऊ नका. त्यांच्याहूनहि मी लहान होतो तेव्हा माझे वडील मातुःश्री दोघेहि निवर्तली. असल्या संकटामुळे मनुष्याने स्वावलंबनच अधिक शिकले पाहिजे. आपल्यावर आलेले मातृहानीचे संकट ईश्वरी अवकृपेमुळे आले असे मुलानी मानिले तर ईश्वर त्यांना दूर नाही. दुःख करीत बसून कोणीहि कालाचा दुरुपयोग करू नये. होणाराला धिटार्हेने तोंड द्यावे.

तिची काय चीजवस्त असेल त्यांची यादी करा व त्या सर्व नीट कुलुपात ठेवून द्या. त्याचे काय करावयाचे हे मी सांगेन किंवा लिहीन. मुलानाहि आता अशा आणीबाणीचे वेळी तुमच्याशिवाय दुसरा आधार नाही. म्हणून ईश्वराने तुम्हाला बळ द्यावे याहून इतक्या दुरून मी तरी त्याला अधिक काय विनविणार!

(३९)

३ जुलै १९१२

तुमची ता ८ जून व २० जूनची पत्रे पावली. या दुसऱ्या पत्रातील सुमारे तीस ओळी काटल्या गेल्या होत्या. मग त्यात निषिद्ध असा मजकूर काय होता न कळे ! त्यातील विषयाला मजकडून उत्तर का नाही अशा संशयात पडाल म्हणून मुद्दाम खरा प्रकार कळविला आहे. केळकर व रामभाऊ बापू यानी लिहिलेला मजकूर सगळा मिळाला.

मुंबई सरकाराने माझा अर्ज नामंजूर केला. आता बादशहाकडे अपील ! तेथेहि काय होणार हे ठरलेलेच आहे. पण आपण अर्ज अपील करणार भले व ते नामंजूर करणार भले !

चवथ्या वर्षाचा प्रकृतीचा अहवाल असाः—

वजन १२३ पाँड. लघवी २४ तासात ६० औंस. शेकडा एक याहूनहि साखरेचा अंश कमी. मधुमेह अपचन दंतविकार हे सर्व ताब्यात आहेत. पण वयोमान आपला वसूल घेत चालले आहे. आतापर्यंत चार दातांचा नजराणा दिला व डोक्यावर श्वेत ध्वजा फडकू लागली !

घोतरजोडा आणि सुधाकर द्विवेदी यांचे वेदांग ज्योतिष, प्लूटार्कचे निबंध, मॅक्शिनीचे विश्वबंधुत्व, शेगेलची जीवितमीमांसा ही पुस्तके पाठवावी.

‘आर्किटेक्ट होम’ वरील जर्मन प्रोफेसराची टीका वाचली. त्याचे मत मला माहीत होते. पण त्याच्या उलट दुसरीही मते ओहत. पण हा विषय तूर्त येथेच सोडून देणार आहे. जेथे भूस्तरशास्त्रावर परस्पर विरोधी अशी दोन मते तज्ञ प्रोफेसरच प्रतिपादितात तेथे माझ्यासारख्या शब्दार्थ जिज्ञासूने त्यापैकी आपणाला पटेल तो घेतल्यास दोष नाही.

मुलाना घेऊन येत्या डिसेंबरमध्ये भेटीला या. जमल्यास वामुदेवरावाना आणा. नवीन मृत्युपत्र करावयाचे आहे म्हणून पक्क्या हिशेबाचे कागद ह्घेत. दाजीसाहेब व उमाबाई खरे मुलाना काही दिवस सुंघईस घेऊन जातो म्हणतात ते ठीकच आहे. पण परीक्षा जवळ आल्यामुळे त्यानी न जावे हेच बरे. मुलांच्या विद्याभ्यासाशिवाय आता माझ्या डोळ्यापुढे दुसरे काही नाही. मिळेल तो चांगला शिक्षक ठेवावा मग पगार घेईल तो घेवो. काय व्यवस्था करणार हे केळकराना विचारून ठरवा. त्यानाहि आता या कामी अधिक लक्ष घालावयाला सांगा. त्यानी या कामाकडे दर आठवड्यास एक दोन तास दिले तर काम होईल.

(४०)

३ ऑगस्ट १९१२

महाजनी मास्तर यांचा रिपोर्ट वाचून बरे वाटले. वाग्भट किंवा सुश्रुत यामध्ये मधुमेहाला सातूचे पथ्य सांगताना जी विधाने केली आहेत त्या सर्वांचे इंग्रजी भाषांतर डॉ. गर्दे यांकडून करून घेऊन पाठवावे. येथे पावसाचे थोडथोडे शिपणे झाले. खरा पाऊस असा झाला नाही. म्हणून लोकाना दुष्काळाची भीति वाटते.

बादशहाना पाठविण्याचा अर्ज पुढील आठवड्यात रवाना करितो. तेव्हा आता स्वापडें याना म्हणावे तुम्हाला विलायतेत कोणास काय लिहावयाचे ते लिहा. आणखी पुस्तके पाहिजेत त्याची यादी खाली दिली आहे. १ आर्थर बेरी यांचा ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास (मरे आणि कंपनी) २ राज्यकारभारावरील लॉक याचा निबंध (मोर्ले यांची युनिव्हर्सिटी सीरीज) ३ गटेचे फाऊस्ट इंग्रजी भाषांतरासह. ४ बुद्धरच्या हिंदुस्थानविषयक ग्रंथापैकी नंबर ४-५. बुद्ध धर्मावरील प्रो. केरू यांचा ग्रंथ (जर्मन ज्ञानकोश) ६ संस्कृत वाङ्मयामावरील नवीन जर्मन ग्रंथ (वेबर यांचा नव्हे), ग्रंथकाराचे नाव डब्ल्यू या अक्षराने सुरू होते.

(४१)

३ सप्टेंबर १९१२

पत्र व घोतरजोडा मिळाला. ऋग्वेदाचे ग्रिफिथ्सचे इंग्रजी भाषांतर तुम्ही पाठविले असल्यास ते मिळाले नाही. माझ्या कपाटात पुन्हा पहा व तेथे असल्यास पाठवा. वेदांग ज्योतिषाचे पुस्तक कपाटात सापडले नाही तर बनारसहून आणवा व पाठवा. सेल साहेबाने केलेले कुराणाचे इंग्रजी भाषांतरहि हवे आहे. नवीन पुस्तके मागवितो याचे कारण हाती घेतलेले लेखनाचे काम संपले. आता वेळ जावा कसा ? मुलाना संस्कृत शिकण्याकारिता ओक शास्त्री यांस ठेवले बरे झाले. त्यांना म्हणावे नंदर्गीकरासारखे घोटून घ्या. बापू खरे वारला वार्ड्ट झाले. पण इतके दिवस पक्षघात होऊन बिचारा वाचला हे विशेष. सातूचे पिठाच्या पथ्यानेच औषधाशिवाय माझे बरेच काम झाले असे वाटते. दोन तीन पाँड वजन वाढले. सातूचे पीठ खाण्याचा मात्र कंटाळा येतो. वाटते की ते एकदा सोडून पुन्हा कणीक खाऊन पहावी. पण तुरुंगात असला प्रयोग करून पाहण्याचे धैर्य हात नाही. डॉक्टर गर्दे यांना सहज विचार की सातूचे पिठावर नेहमीच राहू की मधून मधून खाल्ले तरी चालेल ?

(४२)

४ आक्टोबर १९१२

पुस्तके पोचली. गर्दे यांच्या सल्ल्याप्रमाणे करून पाहतो. नाशीकचे केतकर आजारी म्हणून लिहिले ते कोण ? आप्ता तर नुकतेच बरे होते. तेव्हा हे त्यांचे चुलते दाजीसाहेब केतकर असतील. यापुढे तूप पाठवाल ते पक्के कढविलेले पाठवा

(४३)

५ नोव्हेंबर १९१२

साने सुखरूप परत आले फार आनंद झाला. त्यांना आशीर्वाद सांगा. त्यांच्यापुढील आयुष्यक्रमाविषयी मागाहून समक्ष भेटात ठरवू. रामभाऊ बापू साने वगैरे सर्वांनी माझे भेटास यावे. येताना खरे व खापडें यांना भेटून यावे.

यंडीकरिता दुलई पाहिजे रजई नको. टोपी पायमोजे व नेहमीप्रमाणे पुढील सालची रोजनिशी आणि आंब्याचे लोणचे वगैरे पाठवावे. आणि घरच्या जिन्नसांची याद तसेच ३० नोव्हेंबर १९१२पर्यंतचे केसरी मराठ्याचे हिशेब आणावे.

(४४)

डिसेंबर १९१२

नाताळ संपण्यापूर्वी तुम्हास भेटण्याची परवानगी मिळणार नाही. तरी नागपूर व कलकत्ता येथे एखाद दुसरा दिवस राहून त्या बेताने यावे. मुलांचे मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेचे पेपर बरे गेले हे वाचून आनंद झाला.

(४५)

४ जानेवारी १९१३

मुलाना आताच तुमच्याबरोबर येण्याचे जमत नसेल तर सगळे मिळून एप्रिलातच या. जगन्नाथमहाराज यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था धुळ्यास इवी तशी झाली असे दिसते. यशवंतराव कुलकर्णी यांनी मधुनमधुन धुळ्यास जावे व काय आहे नाही पहावे.

साने याना लाहोर येथे प्रोफेसरीची जागा प्रारंभीच मिळाली हे चांगले झाले. नवीन स्वदेशी कारखाने निघण्याची लाहोर ही एक जागा आहे. तेव्हा त्यांच्या रासायनिक ज्ञानाचा उपयोग होईल. पण त्यांना जर्मनीत पाठविले ते स्वतंत्र राहून धंदा करण्याचे उद्देशाने, त्यांच्या वडिलांचीहि इच्छा तशीच होती. माझ्या मते आज नाही उद्या मुंबईस प्रो. गज्जर यांनी आपले बस्तान बसविले आहे तसेच साने यांनीहि बसवावे. ह्याणून या दृष्टीने जी जी संधि मिळेल तिचा फायदा घ्यावा.

रावसाहेब बापट हे भय्या याला विलायतेला कोणते शिक्षण घेण्याला पाठविणार ? सिव्हिल सर्विस परीक्षेकरिता की इंजिनियर होण्याकरिता ? त्यांना म्हणावे त्यातल्यात्यात इंजिनियरची परीक्षा होण्याला खर्च कमी लागेल. त्याची थोडी खटपट केली तर खर्चाची रक्कम उभी राहील. खरे यांची सून म्हणजे सितारामपंत पटवर्धन यांची मुलगी मॅट्रिक परीक्षा पास झाली ह्याने. शाबास. रावबहादुर सितारामपंताना ह्याने तुम्ही आता एक लाख रुपयांचा ट्रस्ट करून हिंदु एज्युकेशन फंडाप्रमाणे विद्यार्थ्यांना परदेशी पाठविण्याची काही योजना करा. हे तुमचे स्मारक इतर कोणत्याहि स्मारकापेक्षा अधिक उपयोगी होईल. कीर्ति होऊन नावहि होईल. त्यांना ही कल्पना सुचलेली नसल्यास माझी ह्याणून तरी सुचवावी व काय ह्याणतात ते कळवावे.

बादशाहांच्या अर्जाला पाच महिने झाले. उत्तर नाही. बसल्याबसल्या आशा करीतच असतो.

विलायतच्या अपीलाचे काय झाले कळवावे. विलायतेला जाण्यापूर्वी किंबहुना सॉलिसिटरच्या हाती टिपणे देण्यापूर्वी खरे यांची एकदा गाठ पडली तर बरे होईल.

(४६)

३ फेब्रुवारी १९१३

तुम्ही काही पुस्तके दुसऱ्याची झणून परत मागितली ती पाठवीत आहे. प्रो. राधाकृष्ण यांना माझे नमस्कार लिहा. बौद्ध धर्मावरील आर्थर लिलीचे व ख्रिस्ती धर्मावरील रॉबर्टसनचे, आणि आपल्या पुस्तकसंग्रहात मिळाल्यास ओलडनवर्गचे बुद्धचरित, ही पुस्तके पाठवावी.

मुलांच्या कॉलेजातील अभ्यासाची व्यवस्था नीट करावी. फर्ग्युसन कॉलेज गावानजीकच आहे. गावातील मुलाना सहज पायाने जाता यावे अशी जवळच जागा कॉलेजकरिता मुदाम घेतली आहे. म्हणून मुले पायी कॉलेजात गेली आली तरी हरकत नाही.

यवतमाळ जिल्ह्यापैकी कळंब गावच्या एका धनगराने मजकडे एका मुक-दम्यातील काही कागद पाठविले आहेत. त्याच्या भावाने त्याचे शेत घेतले म्हणून मूळ दावा व त्यावर अपील झाले त्याचे हे कागद आहेत. त्याला बहुधा माझा सल्ला द्या असेल. पण तो बोलून चालून धनगर! त्याला हे काय कळणार की मला हल्लीच्या स्थितीत असले सल्लामसलतीचे काम करितां येत नाही. तरी तिकडून कोणी पुण्यास लिहिले तर खरी स्थिति त्याला कळवा. हायकोर्टाकडील कागद लघ-कर छापविणे व भाषांतर बिनचूक होणे याविषयी दाजीदाहेबांना विचारून खट-पट करावी. माझी प्रकृति बरी आहे. माझ्या अर्जाचे काय झाले याविषयी जेलमुप-रिंटेंडेंटनेहि वर चौकशी चालविली आहे असे मितमंडळीना कळवा.

(४७)

८ मार्च १९१३

अखेरीस अर्जाचे उत्तर एकदाचे आले. सेक्रेटरी ऑफ स्टेट याने अर्ज दाखून ठेवला. पुढे पाठवलाच नाही. पूर्वी लॉर्ड मोर्ले यांनी एक वेळ केले तसेच आताहि झाले.

साने लवकरच भेटाईस येणार म्हणून पत्रात काही लिहित नाही. रामभाऊने कॉलेजात संस्कृत भाषा ह्याच विषय घ्यावा, पाली घेऊ नये. पाली म्हणजे विकृत संस्कृत. ज्याला संस्कृत येते त्याला कोणाचे सहाय्य न घेताहि काही थोड्या महिन्यात पाली शिकता येते. शिवाय पुढील लेखनव्यवसायात संस्कृत उपयोगी पडते, पाली उपयोगी पडत नाही.

ऑटो हॅरो सोविट्झ (लाइपझिक) या कंपनीची पौर्वीत्य ग्रंथांची मादी पाठवावी. ती पूर्वीप्रमाणे हल्लीहि आमचेकडे येत असेल. चर्मी जोडण्या-वांचून अडले आहे. तरी टपालाने पाठवावा.

नामजोशी यांच्या घरासंबंधाने सितारामपंत पटवर्धन यांना सांगून त्यातल्या त्यात जेवढी अधिक रक्कम मिळेल तेवढी घ्यावी. नामजोशांच्या कुटुंबाला इल्ली पार गरिबी आली आहे. म्हणूनच मी घराकरता अधिक पैसे मागतो असे सांगावे. पण अखेर काय देतील ते घेऊन प्रकरण निकालात काढावे.

(४८)

३ एप्रिल १९१३

तुमचे तारीख २० मार्चचे पत्र पावले. पण त्याचा एक कान कापला गेला. माझा अर्ज नामजूर झाला म्हणून तुम्हाला माझ्यापेक्षाहि अधिक राग आला व वाईट वाटले असे दिसते. सहजच तुम्ही पत्नात सरकारवर थोडासा ताशेरा झाडला असावा. पण पत्र सरकारच्या हातूनच मला मिळणार. मग सरकार आपला अधिकार चालविल्याशिवाय कसे राहील ? तुम्ही सरकारावर टीका केली असेल तितकाच मजकूर कापला गेला असावा. तरी यापुढे हे लक्षात ठेवून लिहीत जा.

तुम्ही मे महिन्यात भेटिस येणार असा रंग दिसतो. साने यांना म्हणावे अलाहाबाद येथे १९०७ साली छापलेली बार्हस्पत्य ज्योतिर्वेदागांची प्रत विकत घेऊन पाठवा. येताना दोडका काले पडवळ तांबडा भोपळा वगैरे भाज्यांचे थोडे नी घेऊन या. त्याचा येथे काही उपयोग आहे.

सितारामपंतानी माझे म्हणणे मान्य करून नामजोशी यांच्या घराकरिता रक्कम दिली ती ठीक आहे. उपकार झाला तो नामजोशांच्या कुटुंबावरच झाला. परंतु त्याकरता मीहि पण त्यांचे आभार मानतो असे कळवावे. ही रक्कम हाती आली म्हणजे त्यांनी ती पोस्टल बँकेत ठेवावी.

कळंबच्या धनगराचे पत्र आले आहे. ते मोडीत होते म्हणून मुंबईसरकारच्या ओरिएंटल ट्रान्सलेटरकडे जाऊन भाषांतर होऊन येण्याचा मान त्याला मिळाला ! तो पत्नात म्हणतो ' हायकोर्टाकडे अपील करावयाचे आहे तरी अपील यादी लिहून पाठवा. ' पण कच्ची हकीगत कळल्याशिवाय मी अपील यादी काय लिहिणार ? व तिचा उपयोग कितपत होणार ? तोंडी हकीकतीचाच खरा उपयोग होतो. त्याला म्हणावे उमरावतीस दादासाहेब खापर्ड्याकडे जा. पत्र लिहिणारा धनगर हा मूळ प्रतिवादी होता. आणि त्याने अध्वल कोर्टात द्यावा तितका पुरावा वेळीच दिला नाही असा प्रकार दिसतो. तरी अपील कोर्टाने आणखी पुरावा घेण्याकरता मुकदमा परत पाठविला तरच काही उपयोग होईल. एरव्ही होणार नाही असे त्याला कळवावे. बिचाऱ्याची अपीलाची मुदतहि संपली असावीसे दिसते. मी येथून कसा त्याला उपयोगी पडणार ? हे सर्व त्याची समजूत पटेल असेच लिहावे.

ता. क. येताना डॉ. गर्दे यांचे वाग्भटाचे मराठी भाषांतर व निघंटूचे माझे पुस्तक गद्यांना दिले आहे ते आणा. सुश्रुताचे गुजराथी अगर इंग्रजी भाषांतर मिळते का पहावे व आणावे वाग्भट (मूळ-ग्रंथ) पंचदशी व योगवासिष्ठ हे ग्रंथहि आणावे.

(४९)

७ जून १९१३

तुम्ही ब्रह्मदेशाहून परत पुण्यास पोचल्याचे कळले. मथूताईची प्रकृती बिघडली होती ती आता बरी असल्याचे कळले. साने यांच्या इतर प्रयत्नाबरोबर युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षकाचे काम मिळण्याचाहि प्रयत्न त्यांनी अवश्य करावा. वरिष्ठ पदवीधराकरता रसायनशास्त्राचे परीक्षक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली म्हणजे केमिस्ट म्हणून सहजच त्यांची लोकाना माहिती होते. म्हणून हा प्रयत्न त्यांनी सुद्धा करावा.

शंकरराव पाटकर यांना मध्येच माझी कशी आठवण झाली? त्यांना नमस्कार कळवावा. रा. सा. उपासनी कौन्सिलात निवडून आले म्हणून मी त्यांचे अभिनंदन करितो. वासुदेवराव जोशी व केळकर यांच्यावर कौटुंबिक आपत्तीचा घाला पडल्याचे वाचून वाईट वाटले. त्यातल्यात्यात केळकरांवरील घाला तग जबर आहे. म्हणून विशेष वाईट वाटते.

धम्मपद या ग्रंथाची देवनागरीतील प्रत पाहिजे. कलकत्त्यास देऊसकरांकडे किंवा इतर कोणाकडे शोध करावा. डॉ. गर्दे यांच्यावर खटला झाला त्याचे काय झाले? तुम्ही समक्ष माहिती सांगितली त्यावरून हे प्रकरण अगदी शुष्कच दिसते. 'हेबियस कॉर्पस ॲक्ट'प्रमाणे माझ्या सुटकेचा प्रयत्न करावा असे कोणी सुचवितात असे तुम्ही लिहिता. त्यात यश येईल असे मला वाटत नाही. माझी मूळची हद्दपारीची शिक्षा क्रिमिनल प्रोसिजर कोड कलम ४०२ प्रमाणे साधी केली गेली नसती तर मला चांगल्या वर्तणुकीबद्दल आठ किंवा बारा महिन्यांची सुट मिळाली असती. दिसण्यात मुद्दा चांगला दिसतो. पण कायदेशिरपणात किती टिकेल सांगवत नाही.

बाळामहाराज यांच्या स्वाधीन इस्टेट केली जाऊ नये म्हणून कोर्टात ताकिदीचा हुकूम मागवा. पूर्वीहि तो आपण मागितलाच होता. प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपील करण्याला परवानगी मिळाली आहे म्हणून अखेर निकाल लागेतोपर्यंत तहकुर्ची मागणे रीतीचे आहे. आपणाविरुद्ध झालेल्या हुकुमनाम्यांची हलुहलु भरपाई करू लागे. हुकुमनामे वासुदेवराव जोशी किंवा उरवणे किंवा दलपत मानचंद अशा कोणा स्नेह्याच्या नावे बेचन घेऊन इस्टेटीविरुद्ध तरते ठेवणे अवश्य आहे. भरपाई करणे तीहि कोर्टातच करावी. ह्याणजे मागाहून शंका उरत नाही.

येथे थोडासा पाऊस पडून किंचित थंडाई आली आहे. प्रकृती ठीक आहे.

(५०)

५ जुलै १९१३

टॉमसन्ची भगवद्गीता हेगेलचे संस्कृत व्याकरण आणि सिद्धांतकौमुदी इतकी पुस्तके पावली. पैकी कौमुदी परत पाठविली आहे. ती शिळा छापची आहे व तिला सूची नाही. निर्णयसागर छापखान्यात मराठी पायका टाईपात छापलेली प्रत पाहिजे. तो ग्रंथ सुमारे पाचशे पानांचा आहे. माझ्या बसण्याच्या खोलीत होता. पाहून पाठवा. गीतेच्या निरनिराळ्या प्रती मागविल्या त्या विकत घेऊन झाल्या का ! हवा थोडी थंड झाली ह्मणून काही लेखनव्यवसाय करीन म्हणतो.

सौभाग्यवतीचे वर्षश्राद्ध यथासांग पार पडल्याचे ऐकून आनंद वाटला.

माझ्या कैदेचे आता पाचवे वर्ष संपणार ! म्हणून लिहितो की प्रकृती आहे तशीच आहे. विशेष फरक नाही. आहे या स्थितीतच आणखी एक वर्षाने तुरुंगातून बाहेर पडेन अशी आशा वाटते.

(५१)

२ ऑगस्ट १९१३

शिरोडकर यांच्या दाव्यातील हुकुमनामा इस्टेटीवर न देता ट्रस्टीविरुद्ध जातीवर का दिला ? कोर्टाचे आश्चर्य वाटते. शिरोडकराना गहाणखत लिहून दिले ते मूळ डि. कोर्टाच्या परवानगीने असे असताहि ट्रस्टीवरच हुकुमनामा ! ठीक आहे. अपील दाखल करावे. आपल्यासारखे होईल.

कौमुदीचे पुस्तक सापडत नाही म्हणता ! मग ते काय सांडले ? अशीच आणखीहि बुके गहाळ झाली असतील अशी शंका वाटते. कोणीहि येतो व घरचे पुस्तक घेऊन जातो असे दिसते. केळकर व सदाशिवराव भावे यांना म्हणावे लायब्ररीची पुस्तके तरी नीट संभाळा. बाहेर कोणास होता होईतो पुस्तक देऊ नये. मला व्याकरण पाहिजे ते पाली भाषेचे. हे सुमारे शंभर पानांचे पुस्तक कातडी पुढा घातलेले फ्रान्समध्ये छापलेले आहे. कदाचित् देशमुखांच्या पुस्तकसंग्रहात सांपडेल. पाणिनीच्या ग्रंथाप्रमाणे तेहि सूत्र रूपाने लिहिले आहे. भागवत यांच्या पुस्तकात मला हव्या त्या गीतेच्या सर्व आवृत्या आहेत काय ! हे भागवत कोण ! हरी रघुनाथ काय ! खार्डें यांना ह्मणावे की तुम्ही आम्ही प्रयत्नवादीच आहो. ' ठोठावल्याने दार उघडते ' ही बायबलची शिकवण आपल्या परिचयाचीच आहे. मला मात्र लवकर सुटण्याची फारशी आशा वाटत नाही.

(५२)

१ सप्टेंबर १९१३

ता. २८ आगष्ट रोजी मला एकाएकी ताप आला. तो चार दिवस टिकला. १०३ व्यावर जाऊन पुन्हा उतरे. त्यामुळे सहा पौंड वजन एकदम कमी झाले. आता प्रकृति बरी आहे. तेव्हा ते एक महिन्यात भरून निघेल.

भागवतांचे बुक तयार झाले नसल्यास सुटे छापील फर्मे पाठवीत जावे. ओकशास्त्र्यांच्या अमरकोशाचे फर्मे असेच आले होते. पांचसाडेपांचशे पानांचे कोरे नोटबुक पाठवावे. पाठविण्यापूर्वी आफिसात त्यावर हाताने क्रमांक लिहावे. मद्रासेकडे टी. आर. कृष्णमाचारी हे श्रीमध्वाचार्यांचे सर्व ग्रंथ छापून काढीत आहेत. तरी त्याची वर्गणी भरून पहिला भाग इकडे पाठवावा. इतर भाग येतील तसतसे लायब्ररीत ठेवावे. ग्रंथ देवनागरी लिपीत असेल तरच हवा हे लक्षात ठेवावे.

(५३)

३ आक्टोबर १९१३

पुस्तके व इतर जिन्नस पोचले. धरणीकंपाच्या आणखी एका धक्क्याबद्दल तुम्ही लिहिता. पण तो येथे फारच हलका होता. ब्रह्मदेशात इतर ठिकाणी तो भारी बसला असेल ह्मणून त्याचा गवगवा वर्तमानपत्रात झाला असावा.

भागवतांचा गीतासंग्रह पाहिला. चांगला आहे. पण त्यात उत्तरगीता नाही. हा गीता व त्यावरील गौडपादांचे भाष्य ही श्रीरंगम् येथे बालमुब्रह्मण्यम् यानी १९१० साली छापल्याचे समजले. तरी त्याची एक प्रत व भगवद्गीतेवरील पैशाच भाष्याची एक प्रत पाठवावी.

माझी शिक्षा साधी केली. पण त्यामुळे मला सूट मिळावयाची ती मिळत नाही या मुद्यावर फिरून एकदा अर्ज करावा असा विचार आहे. तरी खापडें वगैरेना विचारून तसा अर्ज करावा की न करावा हे कळवा.

(५४)

३ नोव्हेंबर १९१३

इनॉक्युलेशन संबंधाने विचारता तर माझे पूर्वीचे मत होते तेच कायम आहे. फरक इतकाच की पूर्वीपेक्षा हल्ली लस अधिक काळजीपूर्वक तयार करितात व टेंचतात यात शंका नाही. आणि या दोन्ही बाबतीत जसजसी अधिक काळजी घेतली जाईल तसतसा लोक या उपायाचा अधिक अवलंब करतील. परंतु काही म्हटले तरी बाहेरची लस हे एक प्रकारचे विषच होय. म्हणून ज्याना

प्लेगमध्ये स्थानत्याग करिता येईल त्यानी लस टोचून घेण्यापेक्षा या दुसऱ्या उपायाचा अवलंब करावा हेच श्रेयस्कर होय. युरोपियन लोक गावाबाहेर स्वच्छ हवेत राहतात म्हणून ते प्लेगची लस सहसा टोचून घेत नाहीत. युरोपियन लोकाना प्लेग होत नाही ही समजूत खरी नाही. आपल्यासारखाच युरोपात पूर्वी प्लेग होत असे. तेव्हा हजारो गोरे लोक मृत्युमुखी पडत. आता सर्वानाच स्थानत्याग करिता येतो असे नाही. म्हणून ज्याना तो करिता येत नाही, विशेषतः प्लेगपीडित लोकाजवळ ज्याना काम करावयाचे असते, त्याना लस टोचणे हा उत्तम उपाय होय. त्यानी तो अवश्य करावा. रामभाऊ बापू यांचा प्रकार काही असा नाही. त्याना गावाबाहेर शुद्ध हवेत वांटल तितके दिवस राहता येण्यासारखे आहे. म्हणून त्यानी लस टोचूच घेण्याचे कारण नाही. त्यातल्या त्यात बापूंची शरीरप्रकृति बरी नाही. पण त्याला नेहमी प्लेगची भीति वाटत असेल तर मग इलाज नाही. टोचून घ्यावे. कारण भीतीनेहि मनुष्य रोगप्रवण होतो. बापूंची परीक्षा झाल्यावर मुलांनी सिंहगडला जावे. बापूला म्हणावे वाड्यात जाऊन अभ्यास करित बसू नको. इतक्याहि उपर बापूला टोचून घ्यावेसे वाटत असेल तर त्याने खुशाल घ्यावे. त्याला स्वतःला धीर निघत नसला तर मी येथून किती देणार? पेंडसे यांच्या झोपड्या तुम्ही घेतल्या त्या चांगल्या आहेत. मजजवळ आता गीतेची सर्व भाष्ये जमली आहेत. फक्त वल्लभाचार्यांचे तेवढे नाही. मुंबईत ज्येष्ठराम यांजकडे शोध कर. ते वल्लभाचार्यांच्या मुंबईतील महाराजांजवळ नक्की शोध करतील. मधुसूदन सरस्वती यांच्या प्रस्थानभेदाचीहि एक प्रत पाठवावी. जर्मन तत्त्ववेत्ता लीट्झ याची इंग्रजीत भाषांतर झालेली तत्वज्ञानावरील चारहि पुस्तके पाहिजेत. तसेच बौद्धधर्म व ख्रिस्तीधर्म यावरील श्रेडर याचे जर्मन भाषेतील पुस्तक प्रो. घाटे याना सांगून ऑटो हॅरोजॉ विट्झ यांजकडून व लॉरेन्सर याची भगवद्गीता व सुत्तनिपात (फॅन्सबॉल याच्या टीकेसह) पाठवावी.

तुमच्या पत्रातील एक भाग पुनः कापण्यात आला होता. आपण होऊन सरकारला हालवित्याशिवाय माझ्या सुटकेच्या कामी स्वतः सरकार हालणार नाही. भौतिक गतिशास्त्रात असा एक नियम आहे की जड वस्तु गत्यनुमुख किंवा गतिप्रवण झाली असली तरी तिला पहिला धक्का हा दुसऱ्या कोणी तरी द्यावाच लागतो. सदाशिवराव भावे वारले फार वाईट झाले. त्यांच्या झेपेइतका त्याचा आवाका नव्हता. पण एकंदरीने होतकरू होता. मी परत आल्यानंतर तो असता तर अधिक शिकला असता. केसरी ऑफिसने त्याच्या आयुष्याचा विमा उतरला होता किंवा नाही हे कळवा. त्याच्या नावावर ऑफिसची काही बाकी निघत असल्याचे तुम्ही बोलला होता तरी ती जमा धरून हिशेबातून काढून टाका. त्याच्या कुटुंबाला एखादी देणगी द्यावी असे मनात आहे. परंतु ते आताच घडणे कठीण. तो आईबापाशी भांडून निघाला होता व घरी कुटुंब व चार मुले एवढा प्रपंच होता. म्हणून त्याच्या स्थितीबद्दल वाईट वाटते.

वैदिक कालगणनेवरील पुस्तक इंग्रजीत लिहावयास घेतले आहे. दोन तीन महिन्यात लिहून होईल. हे पुस्तक म्हणजेच ओरायनची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति हे पूर्वी तुम्हास लिहिलेच आहे.

(५५)

३ डिसेंबर १९१३

वासुअण्णा अजून आजारी आहेत. पण अर्धागवायू नाही इतके तरी बरे आहे. वल्लभभाष्याची प्रत पाठवा. मला छापिल गुजराथी वाचता येते. जेल सुपरि-टेंडेंटलाहि ते वाचता येते. तेव्हा पुस्तक लवकर मिळण्याला अडचण पडणार नाही. बाळामहाराज यांनी दरखास्त दिली. तिची नोटीस मजवर वजावण्याकरिता येथे आली. तिच्या एका प्रतीवर सही करून तुमच्याकडे पाठविली आहे. त्याच्या पाठीवर माझे म्हणणेहि लिहिले आहे. ताईमहाराज यांना देवविलेला कोर्ट-खर्च शांताका व बाळामहाराज दोघेहि इस्टेटीचे वारस म्हणून मागणार. पण इस्टेटीचा वारस कोण हाच तर प्रिव्हि कौन्सिलातील अपीलाचा मुख्य मुद्दा आहे. वारसदारीचा हक्क सांगणारे दोन तोतये उभे राहिल्याने आयते परस्पर काम होईल ! तूर्त आम्हाला खर्च पाडून अडचण करावी इतकाच त्यांचा उद्देश दिसतो. पण आम्ही खर्च द्यावयाचा तर त्याबद्दल त्या दोघांकडूनहि जामीन घ्यावा अशी मागणी आपणास करिता येईल. शांताका व बाळामहाराज हे दोघेहि संस्थानचे रहिवासी यामुळे तर आपल्या अर्जाला विशेष जोरच येईल.

अपिलाचे कागदपत्र अद्याप छापून होत नाहीत आश्चर्य आहे. हायकोर्टाचा छापखाना एकच असेल. पण लोकानी किती थांबावे ? या प्रकरणी न्यायाधीशाला राहो पण हायकोर्टाच्या छापखान्याला तरी दोष लावणे तो कोर्टाच्या बेअदबीचा गुन्हा केल्याशिवाय खचित लावता येईल ! छपाईचा सगळा खर्च पक्षकारच सोसणार मग आपल्या छापखान्यात काम लौकर होत नसल्यास दुसऱ्या सरकारी छापखान्यात छापून घेण्याला हायकोर्टाचे काय दोन चव्वल खर्च होतात ! या दिरंगाईचा निषेध करावा तितका थोडाच होईल. इतका विलंब लावणे हे हास्यस्पद नव्हे काय ?

हिवाळ्यामुळे माझे वजन आता वाढले. १२८ पौन्ड आहे.

खापडें इकडे येऊ म्हणतात पण माझे आता सातच महिने उरले. तरी त्यांनी आपला धंदा बुडवून येण्याचे कारण नाही. त्यांचे व्यर्थ नुकसान का ?

(५६)

१ जानेवारी १९१४

बापू प्रीव्हियस परीक्षा पास झाल्याची दातारांकडून तार आली. ग्रेग अजून असेल तर गावात रहावयास जाऊ नका. बाहेरच रहा.

यंदा मात्र मी खास कैदेतून सुटणार. प्रयत्न व्हावयाचे ते सर्व झाले. आता शांत मनाने बसलो आहे. डोक्यावर फुटकुळ्या उठलेल्या तुम्ही येथे पाहिल्या त्या खरोखरच मधुमेहाच्या विकारातल्या होत्या. पण तेव्हा मी तुम्हाला स्पष्ट तसे सांगितले नाही इतकेच. पण ते आता निभावले. मनुष्याच्या प्रकृतीचे घड्याळाच्या यंत्रासारखे आहे. घड्याळ चालू राहते ते चक्रांच्या किंवा लंबकाच्या वजनामुळे नव्हे तर कमानीच्या लवचीकपणामुळे !

(५७)

१ फेब्रुवारी १९१४

माझ्या प्रकृतीविषयी तुम्ही लिहिले ते वाचून इसू आले. माझी प्रकृति बरी आहे याचा अर्थ मी ती अतिशय काळजी घेऊन आणि आत्मसंयमन करून पथ्य वगैरे संभाळतो म्हणूनच ती अशी राहिली. एरवी अशा उतार वयात प्रकृति मला काय दाद देते ? १९१० सालच्या हिवाळ्यात मी चार महिन्यात गीतेवरील ग्रंथ लिहून काढला. गतवर्षी हिवाळ्यात माझ्या हातून वैदिक कालनिर्णयाचे दोन भागहि पुरे लिहून झाले नाहीत. म्हटले तर दोन्ही वर्षी थंडी तितकीच होती. तीन वर्षांत वयोमानामुळे प्रकृति आतूनच इतकी क्षीण झाली की जी थंडी पूर्वी मजेशीर वाटत होती तीच आता सोसवत नाही. आता माझ्या सुटकेला अवघे सहा महिने उरले. तरी माझ्या भेटाला इतक्या दुरून यावयाचे म्हणून येऊ नका. मुले इकडे पत्र लिहितात त्यात आपण सुटीत कोठे मुशाफऱ्या केल्या त्याची वर्णने लिहितात. पण त्यांना म्हणावे तुमची प्रवासवर्णने वाचणे येवढेच आमच्या जेल सुपरिटेंडेंटला काम नाही.

(५८)

५ मार्च १९१४

तुम्हाच्या नियमाप्रमाणे सुटकेपूर्वी दोन महिने सरकारने मला हिंदुस्थानात नेऊन ठेविले पाहिजे. पण माझ्या बाबतीत सरकारचा काय विचार आहे तो अद्याप कळत नाही. तो निश्चित कळताच तुम्ही सुचविल्याप्रमाणे वासुदेवराव विजा-पूरकर यांच्या मार्फत तिकडची सर्व पुस्तके आगाऊ पाठविण्याची व्यवस्था करितो.

नारदपंचरात्र हे संस्कृत पुस्तक पाहिजे आहे. पाहून पाठवावे. तसेच प्रोफेसर सेलंड यांचे बुद्ध आणि ख्रिस्त हे पुस्तक आणि निकोलस नॅटोविच याचे ख्रिस्त हे पुस्तक विलायतेहून मागून पाठवा. येथील बागेत लावण्याकरिता कृष्णा काठच्या वांग्याचे बी काही थोडे पाहिजे आहे ते टपालाने पाठवावे. सांगलीस फडके यांचेकडे मिळेल.

(५९)

१ एप्रिल १९१४

तुमचे ता. १८ चे पत्र येथे पाडव्याचे दिवशी पोचले. उन्हाळा जोरात सुरू झाला आहे. हे शेवटचे अग्निदिव्य मी करीत आहे. माझी सुटका किंवा हिंदुस्थानास बदली यापैकी एकाचीहि अजून वार्ता नाही. १८९८ साली लौकर सुटका झाल्यामुळे सहा महिन्यांची शिक्षा भोगण्याची उरली होती तिचा ससेमिरा माझ्या मागे आहेच. पण या सहा वर्षांला ते सहा महिनेहि जोडण्याचा आग्रह सरकार आता धरील असे वाटत नाही. सहा महिने धरून घ्यावयाचे तर त्यांना मला कोर्टापुढे पुन्हा उभे करावे लागेल. असो. काय होईल ते पाहू. तुरुंगाचे नियम काहीहि असोत पण मला ऐन सुटकेच्या वेळीच हिंदुस्थानास नेतील आधी नेणार नाहीत असे वाटते. पुस्तके आगाऊ विज्ञापूरकरांचेकडे पाठविण्याची व्यवस्था करीत आहे. दुसरी तीन पुस्तके मात्र आताच बुकपोष्टाने परत पाठवीत आहे. त्यांची व्यवस्था लिहित्याप्रमाणे करावी.

प्रीव्हि कौन्सिल अपीलचे कागद एकदाचे छापून झाले ह्मणता ! विलायतेतील सॉलिसिटर यांचे नाव डाऊनर असे लिहिले गेले पण ते चुकून लिहिले की काय ! कागण डालगॅडो हेच आपले जुने सॉलिसिटर होत.

(६०)

२ मे १९१४

प्रीव्हि कौन्सिल अपीलचे छापिल कागद विलायतेस रवाना झाल्याचे वाचून समाधान वाटले. दाजीसाहेबाना म्हणावे चालू सुटीत अपीलाला तक्रारीची टिपणे लिहून छापून काढा. बुके भरून दोन पेठ्या बंदोबस्ताने आज संध्याकाळी रेलवे स्टेशनवर रवाना करीत आहे. त्या उतरून घेऊन पुढे रवाना करण्याविषयी विज्ञापूरकर याना लिहिले आहे. त्यांचे भाडे भरून मुंबईस पेठ्या उतरून घ्याव्या व पुण्यास रवाना कराव्या म्हणून दातार याना लिह्या. पेठ्या फुटल्या नसतील तर मी येईपर्यंत त्या उघडू नयेत. किंवा दमट जागेतहि त्या ठेवू नयेत. प्रत्येक पेटीत आतील बुकांची याद ठेवली आहे.

माझ्या खर्चाकरिता ५० रुपये पाहिजेत ते पाठवा. जुलैपूर्वी येथून मला हालवीत नाहीत. म्हणून मला येथून हालविण्याचे नक्की समजपर्यंत दर महिन्यास पत्र पाठवीत जा.

(२) स्वतः टिळकानी सांगितलेली हकीकत

वरील पत्राखेरीज इतर थोडी हकीकत देण्यासारखी आहे. टिळक मंडाले-हून पुण्यास आल्यावर केसरीकरिता मुलाखतीदाखल झालेल्या प्रश्नोत्तरानी जी हकीकत त्यांचेकडून मिळाली ती ता. २३ जून १९१४ च्या केसरीत प्रसिद्ध केली होती. ती स्वतः टिळकानी सांगितली यामुळे तिला विशेष महत्त्व सहजच येते. म्हणून तीहि काही भाग कमी करून या खाली दिली आहे:—

“शिक्षा झाल्यानंतर हायकोर्टात मला कोणास भेटून देता लागलीच पोलिसानी खाली आणून तेथे पूर्वीच तयार ठेवलेल्या मोटारगाडीत बसविले. मोटारगाडीतून आम्ही बी. बी. सी. आयच्या स्टेशनानजीक बाजूला उभ्या असलेल्या स्पेशल ट्रेनमध्ये बसलो. पोलिसांचा व ड्रायव्हरचा जो संवाद झाला त्यावरून ही आमची स्पेशल ट्रेन येथे काही तासापूर्वी आणून ठेवलेली होती असे समजले. मला कोठे नेणार हे त्यावेळी कोणीहि सांगितले नाही. मीहि विशेष चौकशी केली नाही. दुसरे दिवशी सकाळी सात वाजता अमदाबादच्यापुढे साबरमती स्टेशनवर जेलच्या समोर गाडी उभी राहिली. अमदाबादचे कलेक्टर तेथे आले होते. त्यानी व पोलिसानी लागलीच गाडीतून मला उतरून घेऊन साबरमतीच्या तुरुंगात नेले.

“त्या ठिकाणी माझी खाण्यापिण्याची वगैरे व्यवस्था इतर सक्तमजुरीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांप्रमाणेच होती. अन्न व वस्त्र जेलचेच मिळत होते. पण त्यामुळे माझे वजन दहा दिवसात सुमारे दहा पौंड कमी झाले. तेव्हा जेलात मिळणारे अन्न मी खात नसून उपास करित असल्यामुळे वजन तुटले अशी तेथील अधिकाऱ्यास शंका येऊन त्यानी मी अन्न खातो किंवा नाही हे पहाण्यास दोन तीन दिवस पहारा ठेविला ! तेव्हा त्यांची शंका खोटी आहे असे त्यांस आढळून आले. आणि डॉक्टरच्या सल्ल्याने अन्नात फरक होऊन तेव्हापासून रोज दोन पौंड दूध व दोन औंस तूप देण्यास सुरुवात झाली. व त्याचप्रमाणे एक वेळेला गव्हाची रोटी आणि एक वेळेला भात देऊ लागले. त्यामुळे पुढे एक महिन्यात वजनात थोडा फरक पडला व मग तेच अन्न पुढे चालू ठेविले. शिक्षा सक्तमजुरीची होती तरी वजन कमी भरल्यामुळे अमदाबादेस काही काम दिले नाही.

“माझी शिक्षा काळेपाण्याची असल्यामुळे मला अमदाबादेस फार दिवस ठेवणार नाहीत हे मी समजूनच होतो. एके दिवशी (ता. १३ सप्टेंबर सन १९०८) रात्री आठ वाजता जेलर मी ज्या खोलीत निजत होतो तेथे आले व दाराचे कुलूप काढून ते मला ऑफिसात घेऊन गेले. तेथे माझी खानगी करण्याची सर्व तयारी करून ठेविली होती व एक आगगाडी जेलच्या बाहेरच उभी होती. तथापि आम्हाला कोठे पाठविणार हे या वेळी कोणीहि सांगितले नाही. बरोबर स्वयंपाक करण्याकरिता एक गुजराथी ब्राह्मण होता. त्यासहि पुढे कोठे जावयाचे हे माहीत नव्हते. एक पोलिसांची पार्टी आमचे बरोबर होती. पैकी एक युरोपियन इन्स्पेक्टर

होता आणि दुसरे आठ मुसलमान होते. यापैकी एक जमादार व सात कान्स्टेबल होते. त्यांनाहि कोठे जावयाचे हे कळविले नव्हते. निघण्याच्या दिवशी संध्याकाळी त्यांना बोलावून आणून प्रवासाची तयारी करण्यास सांगितले. नाशिकविशिककडे जावयाचे आहे अशी त्यांची समजूत झालेली होती. कोणाला न्यावयाचे आहे हे सुद्धा त्यांस समजलेले नव्हते. मला बाहेर काढताना पोषाख जेलचा नसून माझा पूर्वीचा धोतर आंगरखा पगडी वगैरे दिला होता. यापूर्वी सक्त मजुरीची शिक्षा सरकाराने साधी केल्याचा ठराव जेल सुपरिंटेंडेंटकडे दोन तीन दिवस आला होता. पण मला त्या वेळी तो कळविला नाही. तो मंडालेस गेल्यावर मला समजला. या ठरावाबरोबरच मंडालेस रवानगी करण्याचा हुकूम असावा अशी माझी समजूत आहे.

“एवढ्या बंदोबस्ताने व गुप्तपणाने सावरमतीहून जरी रवानगी झाली तरी बडोद्यापुढील मियागाव स्टेशनावर आल्याबरोबर बाहेरच्या काही लोकानी ‘ टिळक महाराजकी जय ’ अशी ओरड केल्याचे माझे कानी आलेच ! लोक माझ्या दृष्टीस पडले नाहीत. कारण गाडीचे दरवाजे बंद होते. सकाळी सुमारे ६।-६॥ वाजता मुंबईच्या बंदरावर गाडी उभी राहिली. मुंबईचे पोलीस अधिकारी तेथे हजर होतेच. त्यांनी आम्हास गाडीतून उतरून घेऊन तेथे तयार असलेल्या स्टीम-लॉचमध्ये बसविले. आणि लागलीच ‘ हार्डिंग ’ नावाच्या सरकारी मिलिटरी ट्रॅन्सपोर्टच्या मोठ्या बोटीवर चढविले. बोट कोठे जाते हे बोटीवरील कप्तानाखेरीज दुसरे कोणाला माहित नव्हते. बोट मोठी होती खरी. पण अपराध केलेल्या खलाशास कोंडून ठेवण्याच्या अशा ज्या लहान खोल्या तळमजल्यात असतात त्यापैकी एका खोलीत मला व दुसऱ्या खोलीत स्वयंपाक करण्याकरिता बरोबर आलेल्या दुसऱ्या कैद्यास कोंडून ठेविले होते. दिवसातून सकाळी किंवा संध्याकाळी एक तास गोरा इन्स्पेक्टर मला डेकवर फिरावयास नेई. बाकीचा काळ खोलीतच काढावा लागे ! खोलीत बारा आणि बारा चोवीस तास एकसारखे उकडत असे.

‘ हार्डिंग ’ बोट मुंबईहून निघाली ती मध्ये कोठेहि न थांबता नवव्या दिवशी रंगूनच्या बंदरात उभी राहिली. मी रंगुनास येणार ही बातमी रंगूनच्या लोकास आधीच कळली होती. त्यामुळे मी आगबोटीतून बंदरावर उतरण्याच्या वेळी तेथे सुमारे एकदोन हजार लोक गोळा झाले होते ! आगगाडी पूर्वी बंदरावरच आणून ठेविली होती. आणि हार्डिंग बोटीतून उतरल्याबरोबर जवळच असलेल्या या आगगाडीत मला, पोलिसच्या इतर लोकाना व बरोबर स्वयंपाकाकरिता आणिलेल्या कैद्याला बसविण्यात आले. त्या वेळी संध्याकाळचे तीन किंवा चार वाजले होते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ८ वाजता आम्ही मंडालेच्या स्टेशनवर येऊन पोचलो. तेथून बरोबर आलेल्या अमदाबादच्या पोलिसाने मला तेथील सुपरिंटेंडेंटच्या ताब्यात दिले व ते परत गेले. मंडाले जेलसुपरिंटेंडेंटला पूर्वी तार गेली असल्यामुळे त्याने मला कोठे ठेवावयाचे याची आगाऊच योजना करून

ठेवली होती व मी तेथे गेल्यावर योजून ठेवलेल्या कोठडीत जेलर मला घेऊन गेला. जेल मंडालेच्या किल्ल्यातच एका बाजूला नैऋत्य कोपऱ्यात बांधलेला आहे. मी तेथे असेपर्यंत मला या जेलाबाहेर केव्हाहि काढले नाही ! एकदा मंडाले जेलात जेव्हा कॉलरा बराच वाढला तेव्हा मात्र दोन अडीच महिने मंडाले जेलातून काढून मिकट्रिला येथील जेलात तेवढ्या पुरते मला नेऊन ठेविले होते.

“मला ज्या कोठडीत नेऊन ठेविले होते ती कोठडी दुसऱ्या मजल्यावर असून दोन खणाची (२०× १२) फूट होती. एका आठ खणाच्या मोठ्या बराकीतून हे दोन खण मध्ये लाकडी भिंत घालून (जेलातील सर्व इमारती लाकडीच आहेत) निराळी काढलेली होती व त्याचप्रमाणे सभोवारचे कंपाउंड विटाच्या भिंती घालून मोठ्या बराकीच्या कंपाउंडापासून वेगळे करून टाकिलेले होते. ही व्यवस्था केवळ माझ्याकरिता नवीन केली होती असे नाही. गोऱ्या कैद्याकरिता हे आवार व कोठडी तुटक केलेली असून मी गेल्यावर तेथेच मला ठेवण्यात आले. खोलीत प्रथम काही दिवस साध्या शिक्षेचे दुसरे काही कैदी असत पण पुढे सरकारच्या हुकमाने म्हणा किंवा दुसऱ्या काही कारणाने म्हणा, मी व माझ्याबरोबर स्वयंपाकाकरिता असलेला दुसरा कैदी या दोघाखेरीज तिसरे कोणासहि तेथे ठेविले नाही. आमच्या खोलीभोवतालचे आवार सुमारे १३० फूट लांब व ५० फूट रुंद होते. तेवढ्यातच हिंडण्याफिरण्यास आह्वास मोकळीक होती. शेवटी शेवटी जवळच्या आवारात संध्याकाळी एक तासभर सोडू लागले होते. आमचे आवारात जेलर बरोबर असल्याखेरीज दुसऱ्या कोणास येण्यास परवानगी नव्हती. दिवस रात्र आवाराचे दरवाजास कुलूप लावीत. व रात्री खोलीसहि कुलूप असे. पुढे पुढे ह्मणजे अखेर, रात्री आवाराचे दरवाजास कुलूप लावण्याचे सोडून दिले होते. आह्वास दिलेली खोली पिंजऱ्याप्रमाणे लाकडी गज लावलेली होती; व त्या तुरुंगात इतर सर्व बराकीहि तशाच होत्या. खोलीत सामान एक टेबल, एक खुर्ची, एक कापडी ईश्याचेअर, एक लोखंडी कोंट आणि नुके ठेवण्याकरिता दोन कपाटे इतके होते. सैपाकासाठी बरोबर दिलेला गुजराथी ब्राह्मण कैदी त्याची सुदत संपल्यामुळे एक महिन्याचे आतच परत पाठवावा लागला व त्याच्याऐवजी येरवडा जेलमधून सातारा जिल्ह्यातील एक कुळकर्णी आला. त्याची शिक्षा पाच वर्षांची होती. पण ज्युबिली वेगळे कारणासाठी त्यास एकंदर सुमारे १॥ वर्ष माफी मिळून त्याचीहि पुढे माझ्यापूर्वीच सुटका झाली. तेव्हा तिसरा एक ब्राह्मण पाठविण्यात आला. पण तोहि दोन वर्षानी परत पाठवून दिला. ब्रह्मदेशच्या तुरुंगात त्या वेळी शिक्षा होऊन आलेला उत्तर हिंदुस्थानातील एक ब्राम्हण-कैदी अखेर मजबरोबर होता.

“अमदवादेस दूध व तूप सुरू केले होते ते मंडालेसहि कायम राहिले. एक वेळ गव्हाचा आटा व एक वेळ तांदूळ व त्या खेरीज डाळ मिळत असे. पुढे काही दिवसानंतर इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ प्रिझन्स याचे हुकुमाने दर आठवड्यास

थोडी फळे देऊ लागले. पण विशेष फरक म्हटला म्हणजे डायबिटिस (मधुमेह) वाढल्यानंतरचा होय.

“ब्रम्हदेशातील जेलमॅन्युअलप्रमाणे साध्या शिक्षेच्या कैद्यास आपला घरचा पोषाख बाळगण्याची परवानगी आहे. शिवाय मला ‘ फर्स्ट क्लास मिसडिमीनंट ’ प्रमाणे वागवावे असाहि हुकूम होता. त्यामुळे धोतरे सदरे वगैरे मी घरी वापरीत असे त्याप्रमाणेच तेथेहि वापरण्यास व अथरूण पांघरूणहि घरचे नेण्यास मोकळीक होती. यास लागणारा खर्च व स्वयंपाकाकरिता मांडीकुंडी विकत घ्यावी लागली. त्याचा खर्च मला आपल्या पदरचा करावा लागे. तथापि कोणतीहि वस्तु जेल सुपरिंटेंडंटने पास केल्याखेरीज मला मिळत नसे. या वस्तूखेरीज पुढे पुढे चहा कॉफी किंवा सुपारीहि माझ्या खर्चाने मला देण्याबद्दल हुकूम झाला होता.

“मला ग्रंथ बाळगण्याची परवानगी मिळाली नसती तर हे दिवस जाणे अत्यंत दुर्धट होते; कारण मद्या सांगितलेली खोली आणि आवार याचे बाहेरील जग आम्हास शून्य झाले होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. ग्रंथासंबंधीहि तीनदा तीन हुकूम झाले. पहिल्याने मी जितकी बुके मागितली तेवढी त्यातील विषय काय आहे हे तपासून माझ्या ताब्यात दिली. वर्तमानकालीन (current) पॉलिटिक्स या विषयावरील कोणतेहि बुक ठेवण्याची परवानगी नव्हती व ते मिळतहि नसे. तसेच वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके इंग्लंडातील असोत किंवा हिंदुस्थानातील असोत इंग्रजीत असोत वा देशी भाषेत असोत सर्व बंद केलेली होती. कदाचित एखादे कोणी पाठविले असल्यास ते मजकडे केव्हाहि आलेले नाही. ही पुस्तके सर्व माझ्याजवळ ठेवण्याचे काही दिवसांनी बंद होऊन फक्त चार पुस्तकेच मजजवळ एका वेळी ठेवावी असा हुकूम झाला. त्यावर बर्मा सरकारकडे मी अर्ज केल्यानंतर ग्रंथलेखनासाठी म्हणून सर्व पुस्तके पुनः मजजवळ ठेवावी असा हुकूम झाला. तथापि प्रत्येक पुस्तकात पाने किती आहेत ती तपासून व त्यांची संख्या मुख-पृष्ठावर लिहून त्याच्याखाली सुपरिंटेंडंटची सही होऊन ती पास व्हावी लागत. अशा रीतीने सर्व पुस्तके तपासून झाल्यावर ती माझे ताब्यात आली. पुस्तकांची संख्या मी तेथून निघाले तेव्हा सुमारे ३॥ शे पासून ४ शे पर्यंत झालेली होती. ग्रंथलेखनासाठी जे कागद देत तेहि सुटे न देता बांधलेली बुके—आतील पाने मोजून देत असत; व लिहिण्याकरिता शार्ड न देता फक्त सिसपेनसिलीच व त्याहि करून देत असत. कारण जेलचे नियमाप्रमाणे चाकू बाळगण्याची कैद्यास परवानगी नाही. फक्त घरी दरमाहिण्यास जे पत्र मी लिहित असे तेवढ्यापुरता मात्र सुटा कागद शार्ड व पेन मिळत असे.

“भगवद्गीतेवर हल्ली जी भाष्ये व टीका उपलब्ध आहेत त्यात गीतेचे रहस्य सांगावे तसे सांगितलेले नाही अशी माझी शिक्षा होण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षे समजूत झालेली होती. या समजुतीस व्यवस्थित रूप देऊन पाश्चात्य व पौर्वात्य तत्त्व-ज्ञानाच्या तुलनेसह गीतेवर माझ्या मताप्रमाणे मी एक ग्रंथ मराठी भाषेत लिहून

तयार केला आहे. हा ग्रंथ सुमारे चार सहा महिन्यात लिहून काढला. पण त्याचे पूर्वविचारात व पुढे सुधारणा करण्यात बराच काळ गेला. सध्या तो ग्रंथ सरकाराकडे पहाण्याकरिता गेला आहे. मजबूत सुटकेचे वेळी दिला नाही.

“मंडाले शहरची हवा उष्ण असल्यामुळे हिवाळ्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि ऋतूत ग्रंथलेखनाचे काम चांगले करता आले नाही. याशिवाय व्यवसाय म्हणजे म्हणजे फ्रेंच जर्मन आणि पाली या तीन भाषांचे केवळ स्वतःचेच अभ्यासाने जे थोडेबहुत ज्ञान संपादन करता येणे शक्य आहे ते संपादन करणे हे होय. शिवाय गणित वेदांत ज्योतिष वगैरे विषयांच्या विचारातहि काही काळ गेला असून दुसऱ्या काही फिरकोळ विषयावर टिपणे केलेली आहेत. फ्रेंचपेक्षा जर्मन व पाली भाषांचे ज्ञान मी जास्त संपादन केले.

“पुण्याहून दर महिन्यास एक पत्र मला येत असे व मी त्यास एक उत्तर पाठवीत असे. तथापि या पत्रात घरच्या बातमीखेरीज पर्यायानेहि दुसरी काही बातमी आल्यास ती कापून काढीत असत व मलाहि तशा प्रकारचा मजकूर उत्तरात लिहिण्याची परवानगी नव्हती. सुपरिंटेंडेंटास शुष्क शंका येण्यासारखा एखाददुसरा शब्द उत्तरात गेल्यास मला ते फिरून लिहावे लागे. वरील दोन प्रकारच्या पत्राखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारचे माझे नावे आलेले पत्र मला दिले नाही व हा पत्रव्यवहार अद्याप माझे हाती न आल्यामुळे बाहेरच्या किती लोकानी पत्रे धाडली हेहि मला आता सांगता येत नाही. तीन महिन्यातून एकदा बाहेरच्या माणसांची भेट घेण्याची मोकळीक होती. पण ह्या सवलतीचा उपयोग घरच्या माणसाखेरीज मी दुसऱ्या कोणासाठीहि केलेला नाही. एकदा मात्र मुंबईचे सॉलिसिटर राघवय्या आणि पुढे विलायतेहून परत आल्यावर दादासाहेब खापर्डे व रंगूनचे वकील रा. विजापूरकर हे लीगल अडव्हाइसर या नात्याने भेट घेण्यास आले होते. या मुलाखतीतील सर्व संवाद किंवा भाषण इंग्रजीत सुपरिंटेंडेंटच्या इपीसात त्यांचे समोर करावे लागत असे.

“हिंदुस्थानातील अधिकारी तिकडे भेटावयास येणे शक्यच नव्हते व ते आलेहि नाहीत. मंडाले जेलासाठी ब्रह्मदेशच्या सरकाराने नेमलेल्या ऑफिशियल विहिजिटरात ज्या सरकारी इंग्रजी अंमलदारांची नावे होती ते जेलच्या तपासणी-करिता आले म्हणजे माझ्या आवारात येऊन माझी चौकशी करीत. आणि याच नात्याने बर्माचे ले. गव्हर्नर एकदा माझ्या आवारात आले होते. पण असल्या भेटीत महत्त्वाचा काही संवाद झालेला नाही व एका प्रसंगाखेरीज त्यात काही खोचहि नव्हती. दुसरा कोणी म्हणजे ऑफिशियल विहिजिटराखेरीज इंग्रजी अंमलदार अगर गृहस्थ जेल पाहण्यास आल्यास जेलचे सुपरिंटेंडेंट त्यास माझ्या खोलीत आणीत नसत.

“एकंदर प्रकृति बरी होती. वर्षातून एखाददुसरा वेळ साधा ज्वर येई. पण तो साधारणच असे. मोठे दुखणे असे कधी आले नाही. डायबिटीस मात्र वाढली.”

मधुमेहाने व वयोमानाने माझे पाचसहा दात पडले आहेत. ऐकूहि कमी येऊ लागले आहे व दूरचे पदार्थ नीट दिसत नाहीत. 'कृतांतकटकामलध्वजजरा' अधिक फडकू लागली आहे आणि त्याप्रमाणे काम करण्याची पूर्वीची उमेद व शक्ति थोडी मंदावलेली आहे आणि वजनहि थोडे कमी झालेले आहे. याखेरीज शरीरावर किंवा मनावर दुसरा काही परिणाम घडला आहे असे मला वाटत नाही. मग तुम्हाला काय दिसेल ते खरे.

“प्रिव्हि कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर दोन तीन वर्षांनी मुंबई सरकाराकडे व विलायत सरकाराकडे मी एक अर्ज केला होता. मला मूळची झालेली शिक्षा सक्तमजुरीची होती व ती तशीच राहिली असती तर इतर सक्तमजुरीच्या कैद्यास जेलनियमाप्रमाणे मिळते तशी मलाहि माफी मिळाली असती. तेव्हा सरकाराने ज्या दृष्टीने शिक्षा साधो केली आहे तीच दृष्टि ठेवून तदभावी जी मला माफी मिळाली असती ती आताहि द्यावी असा त्या अर्जातील मतलब होता. पण मुंबई किंवा विलायत सरकाराने ही विनंति मान्य केली नाही.

“शिक्षेची मुदत संपत आली तेव्हा आता सुटका होईल हे दुसऱ्या कोणी मला सांगावयाची जरूर नव्हती; व हाणूनच मजजवळ जी पुस्तके होती ती मी मे माहिण्याचे आरंभीच इकडे रवाना केली होती. जेलच्या नियमाप्रमाणे काळ्या-पाण्यावर पाठविलेल्या कैद्यास शिक्षा संपण्यापूर्वी दोन महिने अगोदर आपल्या मुलुखी पाठवावे लागते. त्याप्रमाणे माझीहि व्यवस्था होईल असा माझा अदमास होता. त्यामुळे सोमवार ता. ८ जून रोजी सकाळी ८ वाजता मंडाले-जेलचे सुपीर-टेंडंट यांनी माझ्या खोलीत येऊन एकाएकी सामानाची बांधबांध करण्यास जेव्हा मला सांगितले तेव्हा पुढला प्रकार माझ्या लक्षात आला. त्याच दिवशी दुपारी १ वाजता रंगून व मंडाले पोलिस अधिकाऱ्यांच्या पाहण्यात देऊन जेलातून मोटार-मधून माझी स्टेशनवर रवानगी झाली. तेथून मेलट्रेन दोन वाजता निघते; व त्यात आमच्यासाठी एक डबा रिझर्व केला होता. स्टेशन आले की डब्याची दारे लावून घेत. डोक्यास घालण्यास तांबडी पगडी मजजवळ होती. पण त्या वेळी प्रथम टेपी व रंगूनच्या पुढे रुमाल घालण्याबद्दल हुकूम झालेले होते! अशा बंदोबस्ताने मंगळ-बारी सकाळी ६ वाजता रंगूनच्या अलीकडे एक लहान स्टेशन आहे तेथे आम्ही येऊन पोचलो. स्टेशनावर रंगूनचे सी.आय.डी.पोलिसचे डे.कमिशनर तयारच होते. त्यांनी लागलीच गाडीतून उतरवून मला मोटारीत बसविले आणि बंदरावर घेऊन गेले. सकाळचीच वेळ असल्यामुळे तेथे कोणीहि मला ओळखले असेल असे वाटत नाही. शिवाय बातमी न फुटू देण्याबद्दलचा या वेळचा बंदोबस्तहि बरा होता. हा बंदोबस्त मुंबईच्या सी.आय.डी.चे डे.इ. जनरल यांनी यापूर्वी तेथे जाऊन केला होता असे मला मागाहून समजले. याप्रमाणे बंदरावर आणल्यानंतर मंडालेहून मजबरोबर सै-पाकासाठी दिलेला एक कैदी व सामान मागाहून घोड्याच्या गाडीने बंदरावर आले. तेव्हा त्यालाहि मागाहून स्टीम-लॅंचमध्ये घेऊन, तेथे पूर्वीच तयार करून ठेवलेल्या

सरकारी लष्करी खात्यातील 'मेयो' नावाच्या बोटीत आह्वास चढविले. पण ही बोट आह्वास कलकत्यास नेणार का मद्रासेस उतरविणार किंवा एकदमच मुंबईचा प्रवास करावा लागतो याबद्दल मला काही माहिती कळविली नाही; आणि मीहि काही झाले तरी आता घरच्या रस्त्यास लागलो हे ओळखून त्याबद्दल जास्त विचारपूस केली नाही.

“आगबोटीवर चढल्यावर पुणेकर पोलिसांचे चेहरे पहिल्यानेच माझे दृष्टीस पडले; तेव्हा ही मंडळी मला नेण्यासाठी पूर्वीच तेथे आलेली असावी असे मा ताडले. मुंबईच्या या पार्टीत पो. इ. रिंग व सार्जेंट जोन्स हे दोघे गोरे पोलिस असून, सी. आय. डी. मधले पो. इन्स्पेक्टर सदावर्ते, जमादार मारुतीराव, व कांस्टेबल दाते हे इसम होते. या पंचकाने मला आणि माझ्याबरोबर आलेल्या कैद्यास व सामानास आपले ताब्यात घेतले व रंगूनचे पोलिस आपल्यापैकी दोन कांस्टेबल ठेवून परत गेले. पुढे चौकशी करता पुण्याच्या पोलिसांची ही पार्टी आदल्याच दिवशी रंगूनास पोचली होती व त्यास इकडे तिकडे कोठे संचार करू न देता त्याच दिवशी संध्याकाळी या आगबोटीवर चढवून ठेविले होते असे कळले.

“ही बोट सामान्यतः ४।५ दिवसात मद्रासेस जाते. व समुद्र शांत असल्यामुळे शुक्रवारी किंवा शनिवारी आम्ही मद्रासेस पोचावयास पाहिजे होते. पण दोन दिवस समुद्रात बोट मुद्दाम अर्ध्या वेगाने चालविल्यामुळे सोमवारी संध्याकाळी ६ वाजता आम्ही मद्रासच्या बंदरात येऊन पोचलो. सरकाराने मद्रासेस बोट लावण्याची वेळ पूर्वीच ठरवून दिलेली असल्यामुळे ही दिरंगाई झालेली असावी असे वाटते. मजबरोबर सैपाकाकरिता जो मनुष्य दिला होता तो बोट लागून सारा वेळ पडून राहिलेला होता. व पोलिस पार्टीपैकीहि पो. इन्स्पेक्टर सदावर्ते यांचेखेरीज इतरांना वरुण महाराजांनी थोडाबहुत हात दाखविला होता. त्यामुळे बरोबर बरेच लोक असूनहि जेवणखाणाची थोडी गैरसोय झाली. मला बोट लागत नाही. आमच्या खेरीज बोटीवर दुसरे कोणीहि उतारू नव्हते.

“माझ्याबरोबर मंडलेहून पाठविलेल्या कैद्यास मद्रासेसच सोडण्यात आले. रात्री आठ वाजता बोटीतून व रंगूनाहून बरोबर आलेल्या दोन पोलिस शिपायांस आणि पुणे पोलिसांसह मला, मजब्यात उतरून धक्क्यावर आणले. आणि तेथे मद्रास पोलिसानी तयार ठेवलेल्या मोटारीत बसवून लागलीच मद्रासच्या मोठ्या स्टेशनवर नेले. तेथे मेलगाडीला ब्रेकाचे मागे जोडलेला एक सेकंडक्लासचा डबा आमच्याकरता रिशर्व केला होता. त्यात आणून मला बसविल्यानंतर डब्याचे दरवाजे बंद झाले व दहा पाच मिनिटात गाडी सुरू झाली. स्टेशन आले असता गाडीचे दरवाजे बंद करण्याचा पूर्वप्रघात पुढेहि चालू होता. अद्यापहि मला कोणत्या स्टेशनवर उतरणार याची बातमी देण्यात आली नव्हती !

“गाडी पुण्यास बहुतेक राइट टाइमलाच आली असेल. पण मी मात्र पुण्यास उतरलो नाही. ही सर्व व्यवस्था पूर्वी करून गेलेले सी. आय. डी. चे डे. इ. जन-

रल दौंडापयंत आले होते व त्यांनी हडपसर स्टेशनावर गाडी मिनिटभर थांबावी वगैरे व्यवस्था पूर्वीच करून ठेविली होती. हडपसर स्टेशनावर आह्मास उतरावयाचे आहे हे आह्मास त्याचे मागच्या स्टेशनावर कळविण्यात आले व त्याप्रमाणे आम्ही तयारीहि ठेवली होती. हडपसर स्टेशनावर गाडी थांबते न थांबते इतक्यांत पुण्याचे डे. पो. सुपरिन्टेंडंट हे तेथे आले व त्यांनी मला व पो. इ. सदावर्ते यांस खाली उतरविले. व लागलीच मि. गायडरहि तेथे आले. स्टेशनाबाहेर पूर्वीच दोन मोटारगाड्या तयार ठेवल्या होत्या. त्यात लागलीच आम्ही जाऊन बसलो. ही गाडी हडपसरावर का थांबली हे स्टेशनमास्तरासहि माहित नव्हते असे दिसले, कारण मी स्टेशनाबाहेर पडताना त्याने मजजवळ तिकीट मागितले ! साहेबाकडे बोट दाखविणे येवढेच माझे त्यास उत्तर होते !

“शिक्षेची मुदत संपत आली होती. तेव्हा आता नाही तर महिन्याने तरी मी सुटणार येवढे मी निश्चित समजलो होतो. परंतु असेहि वाटे की येवढ्या बंदोबस्ताने व गुप्तपणाने पुण्यात आणून येरवड्याचे जेलात महिनाभर ठेवल्यास बोभाटा झाल्याखेरीज राहणार नाही. तेव्हा एकपक्षी आताचे आता सोडून देतील. पण निश्चित काहीच नव्हते. म्हणून ‘तुका म्हणे उगी राहा जे जे होईल ते ते पाहा’ या भगवद्भक्ताच्या वचनावर भरवसा ठेवून मी स्वस्थ बसलो होतो. पहिल्याने डे. पो. सुपरिन्टेंडेंटची पायलट (बिनीची) मोटार आणि मागून आमची मोटार याप्रमाणे चालू होऊन येरवड्याकडची दिशा जेव्हा सुटली तेव्हा संशय दूर झाला. बिनीची मोटार मध्येच अर्ध्या मार्गावरून परतली आणि मंगळवार ता. १६ रोजी मध्यरात्रीनंतर सुमारे एक घटकेने मागची मोटार गायकवाडांचे वाड्यासमोर येऊन उभी राहिली. मागची म्हणजे जीत मि. गायडर इ. सदावर्ते व मी होतो ती मोटार होय. आणि तेथे गायडरसाहेबानी शिल्लक राहिलेली (सुमारे १ महिन्याची) शिक्षेची मुदत सरकाराने मेहरबान होऊन बिनशर्तीने माफ केल्याची गोष्ट मला कळविली. व मीहि त्यास त्याबद्दल माझे आभार सरकारास कळविण्यास सांगितले. पोलिसांबरोबर मध्यरात्री घरी आलेल्या मालकासहि दरवाजा उडवून आत घ्यावे की नाही याची दरवानास शंका पडली ! म्हणून त्याने धोंडोपंतास बोलावून आणले आणि मग सत्तेच्या घरात आमचा प्रवेश झाला !”

परिशिष्ट

(३) १९०८ ते १९१४ या सालातील इतर

निवडक पत्रे

(लो० टिळकानी मंडाले येथून पाठविलेली काही पत्रे पूर्वी दिली आहेत. त्याच मुदतीतील इकडील इतर काही पत्रेहि इतर भागाप्रमाणे या भागात दिली आहेत. या सहा सालात हिंदुस्थानात घडलेला सर्व साधारण वृत्तांत सारांशरूपाने द्यावा असा विचार होता. परंतु टिळकांचा त्या वृत्तांताशी प्रत्यक्ष काही विशेष संबंध नव्हता. त्यांना त्याचे ज्ञान ते तुरुंगातून सुटून आल्यावरच घडले. आणि त्याच्यावर त्यांनी विशेष मतेहि प्रकट केली नाहीत. या सर्व कारणाकरिता, व विशेषतः ग्रंथ विस्ताराच्या भीतिस्तव, हा वृत्तांत आम्ही लिहून ठेवला होता तरी तो मागे घेतला आणि वर दर्शविल्याप्रमाणे या सालातील थोडोशी पत्रेच तेवढी दिली आहेत.)

(१) बोडस यांचे केळकराना पत्र

मुंबई १५ जानेवारी १९०९

टिळकांचे ब्रीफ रूफस आयझॅक्स यांनी परत केले असे ऐकतो. माझे मत असे आहे की टिळकांच्या स्नेहानीच त्यांचा घात केला. त्यांना बेफामपणे बोलता येते पण आपली टिमकी ऐकू जाईल अशी कशी वाजवावी हे त्यांना कळत नाही. राष्ट्रीय पक्षात पुष्कळ बलेडे झाले आहेत. त्यातील अनेकांचे एकमेकाशी पटत नाही. तरी मोल्ले यांच्या सुधारणावर राष्ट्रीय पक्षाचे म्हणणे काय आहे हे ठरवून प्रसिद्ध करण्याकरिता एक परिषद भरवावी. बाबू मोतीलाल हे मला लिहितात की नवीन लेफ्टेनंट गव्हर्नर ब व्हॉइसरॉयचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी यांच्याशी त्यांची मुलाखत झाली. त्या दोघांचे म्हणणे असे की सुधारणावर राष्ट्रीय पक्षाचे काय म्हणणे आहे ते सविस्तर सांगा. टिळक आज असते तर ते हीच गोष्ट करते. बहिष्कार व त्याग हा टायमन ऑफ अयेन्सला शोभतो व विलायतेत त्याची बडबड करणे ठीक आहे. पण येथे ते निरुपयोगी आहे. रा. ब. जोशी यांचेहि मत असेच आहे. तरी त्यांचाहि विचार घेऊन काय ते लौकर ठरवा.

(२) डॉ. साठे यांचे केळकराना पत्र

मुंबई १८ फेब्रुवारी १९०९

नॅशनल पब्लिशिंग कंपनीची सभा झाली. त्यांच्या विनंतीप्रमाणे ' राष्ट्रमत ' हे पत्र तुम्ही घेऊन आपल्या जबाबदारीवर चालवाल काय ? तसे केले तर आम्ही फार आभारी होऊ.

(३) खापर्डे यांचे केळकराना पत्र

लंडन ७ एप्रिल १९०९

लॉर्ड मोर्ले यांच्या योजनेवर आपण परिषद भरवून ठराव केले त्यांच्या छापील प्रती आपण इकडे पाठविल्या. त्या पार्लमेंटच्या सभासदामध्ये वाटण्याची मी खटपट करित आहे. मोर्ले हे लिबरल पक्षाचे असल्यामुळे त्या पक्षाचे लोक तुमचे ठराव उचलून धरणार नाहीत. काँझरव्हेटिव्ह लोकाविषयी बोलावयासच नको. म्हणून मजूरपक्ष व आयरीश नॅशनॅलिस्ट पक्ष यांच्यात पुष्कळशा प्रती वाटल्या. मी परत निघण्यासंबंधाने केरहार्डी म्हणतात की मे अखेरपर्यंत तुम्ही इथे राहा. ते पार्लमेंटच्या इंडिया कमिटीपुढे हे प्रकरण ठेवणार आहेत. ते झाल्यावर मी मे जूनच्या सुमारास निघतो व नंतर बर्लिनला जाऊन साने याना भेटून तिकडे परत येईन.

(४) जसवंतराय यांचे केळकराना पत्र

लाहोर २४ जून १९०९

आम्ही येथे जी रकम जमविली ती स्पष्ट अशा शर्तीवर की टिळकांचा डिफेंस करण्याकरिता किंवा त्यांच्या कुटुंबाला मदत देण्याकरिता तिचा उपयोग करावा. तरी या दोन कामांपैकी एखाद्याकडे या रकमेचा उपयोग तुम्ही करू शकाल काय ते कळावा.

(५) धोंडापंत यांचे केळकराना पत्र

मेकटिल्डा (ब्रह्मदेश) २० ऑगस्ट १९०९

“आज ती० मामांची सकाळी भेट झाली. प्रकृति चांगली आहे. येथील हवापाणी चांगले आहे. वजन थोडे वाढले आहे. येथे किती दिवस ठेवणार ते काही कळत नाही. उद्या मामांची मुखत्यारपत्रावर सही होईल. मॅजिस्ट्रेट येणार आहेत. ते ओले म्हणजे कामे सरली. मामानी पुढील सर्व व्यवस्था करून ठेवली आहे. मृत्युपत्रावर सही झाली. सर्व गोष्टींचा निकाल केला आहे.

(६) नेट्रिनसन यांचे केळकराना पत्र

लंडन ९ सप्टेंबर १९०९

या पत्राने तुमची व रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांची ओळख करून देत आहे. ते मजूरपक्षाचे पुढारी आहेत. तुमच्या पक्षाचे जे काही ह्मणणे आहे ते सर्व त्यांना नीट समजावून सांगा व पूर्वी मला जशी सर्व प्रकारे मदत केलीत तशी त्यांनाहि करा. टिळकाना पत्र पाठवाल तेव्हा स्मरणपूर्वक मी विचारले होते म्हणून लिहा. खापर्डे यांची वरचेवर गाठ पडते. पण त्यांच्या अपीलाचे नीट जुळेल असे मला वाटत नाही.

(७) गणेश व्यंकटेश जोशी यांचे केळकराना पत्र

पुणे १० सप्टेंबर १९०९

हुगळी येथील परिषदेने संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याकरिता एक कमिटी नेमली आहे. त्यात सुब्रह्मनाथ व अरविंद घोसहि आहेत. पंजाबातील लोक-मतहि याच बाजूचे आहे. मध्यप्रांताचेहि तसेच. इतर ठिकाणी जिल्हा-सभातून असेच ठराव होत आहेत. तरी सार्वजनिक सभेने आपलीहि एक कमिटी नेमावी व बंगाल व इतर प्रांतातील पुढाऱ्यांशी सहकारिता करण्यास तिला सांगावे.

(८) मिसेस रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांचे केळकराना पत्र

दरभंगा १७ नोव्हेंबर १९०९

विलायतेहून तार आली तीत लिहिले आहे की विलायतच्या राजकारणात मोठी गडबड आहे. आम्हाला लौकर परत बोलाविले आहे. म्हणून दक्षिण हिंदुस्थानातील दौरा टाकून देऊन आम्ही परत जाणार. तथापि पुण्यास येऊन जाणार आहो. तरी मि. मॅकडोनाल्ड यांनी तुम्हाला असे लिहिण्यास सांगितले आहे की, तुम्ही त्यांना पुण्यास जरूर भेटावे. त्यांना ताप आला म्हणून त्यांच्या सांगण्यावरून मी पत्र लिहीत आहे.

(९) रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांचे केळकराना पत्र

कलकत्ता २० नोव्हेंबर १९०९

आम्ही सुबईला येत्या बुधवारी येतो व शनिवारी पुढे निघू. गव्हर्नमेंट हाऊसमध्ये उतरणार आहोत. तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे.

(१०) बाळासाहेब देशपांडे यांचे केळकराना पत्र

अहमदनगर २८ डिसेंबर १९०९

येथे पुष्कळ लोकांशी मी चर्चा केली. त्यांचे म्हणणे नेमस्त लोकाना परत आणून सर्वांची एकच काँग्रेस करावी. असे करताना व पुढेहि, कडक भाषा व व्यक्तिविषयक टीका परस्पर टाकून दिली पाहिजे. कलकत्ता येथील १९०६ च्या काँग्रेसचा ठराव हे सर्वांना समान अधिष्ठान आहे. इतर गोष्टी गौण मानाव्या. आपटे भानु लिमये यांच्याशी मी पुण्यास आल्यावर चर्चा करीन व नंतर काहीतरी ममेटाचा मार्ग हुडकून काढू.

(११) रेव्हरेंड सॅडरलॅंड यांचे केळकराना पत्र

हार्टफर्ड अमेरिका ८ फेब्रुवारी १९१०

तुम्ही मराठ्यांचे अंक पाठविले ते पोचले. त्याविषयी माझे फारच चांगले मत आहे. मराठ्यांच्या लिहिण्यात विद्वत्ता व जोरकसपणा असून शिवाय प्रांजलपणाहि

तितकाच आहे. म्हणून या गुणामिश्रणाचे मला कौतुक वाटते. अमेरिकेतील निरनिराळ्या लोकाना हे पत्र वाचावयास मिळेल तर तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकाना पुष्कळ हितचिंतक व स्नेही लाभतील. अमेरिका व युरोप या खंडांत हिंदी राष्ट्रीय चळवळीला भरपूर पाठवळ मिळेल. पण ती चळवळ इकडील लोकाना अजून कोणी समजाऊनच दिलेली नाही. तुम्हाला टिळकाना तुरुंगात पत्रे पाठवून हकिकत कळविता येते काय ? तसे असेल तर टिळकाना असे कळवा की माझ्या मनात त्यांच्याबद्दल अत्यंत आदरबुद्धि व कौतुक आहे. देशहिताला वाहिलेल्या अशा विभूति थोड्याच असतात. हल्ली जे राजकीय युद्ध सुरू आहे त्यात मदत देण्याला टिळक स्वदेशात नाहीत ही दुःखाची गोष्ट आहे. पण नुसत्या त्यांच्या लढनेहि कार्य होणार आहे. तुमच्या हातून चाललेले कार्य पाहून मला फार आनंद होतो.

(१२) आर्थर कॉफर्ड यांचे केळकराना पत्र

नव्या पत्रासंबंधाने तुम्ही व चित्रशालेचे मालक यांनी मिलून अंदाजपत्रक तयार करावे. ते कळले म्हणजे टाईप खरेदीची व्यवस्था होईल. वेळेचे फार महत्त्व आहे. झणून लवकरच उत्तर धाडा. मी तुम्हाला पाठविलेले आर्टिकल तुम्ही नाकारले याबद्दल मला काही वाटत नाही. तुमची त्यावरील टीका प्रामाणिक व वजनदार होती म्हणून मी ते आर्टिकल फाडून टाकले. माझ्या पुस्तकावरील तुमचा अभिप्राय यथान्यायच लिहिलेला होता, पण तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे ते पुस्तक लिहिताना मी गैरशुद्धीत नव्हतो ! इकडे त्या पुस्तकाची फार चाहा झाली पण ते असो.

(१३) डॉ. केतकर यांचे केळकराना पत्र

माझे नांव तुम्ही यापूर्वी कदाचित ऐकले असेल. तुम्ही मराठा पत्राचे संपादकत्व सोडून ते खाडिलकरांकडे दिले हे पाहून मला फार वाईट वाटले. त्याहिपेक्षा मला याचे वाईट वाटले की टिळकानी खाडिलकराना केसरीचे संपादक केले. कारण शिक्षण व पात्रता या दोन्ही दृष्टींनी ते या जागेला माझ्या मते नालायक आहेत. ते मराठी चांगले लिहितात हे खरे. पण महाराष्ट्रांतील या सर्वोत्तम पत्राच्या संपादकाला नुसता तेवढा गुण पुरा होत नाही. हल्लीची ही व्यवस्था चालेल तर केसरी बुडेल आणि वाचकवर्गाचीहि न भरून येण्यासारखी हानि होईल. पुण्यात वासुदेवराव जोशी यांना व मुंबईसरकारामार्फत टिळकानाहि मी या बाबतीत लिहित आहे. तुम्हीहि टिळकांकडे ही गोष्ट कळवा.

(१४) मुंजे यांचे केळकराना पत्र

नागपूर ९ सप्टेंबर १९१०

सरकारने केसरीकडून जामीन मागितला तर कठिण प्रसंग. दहा हजार रुपये घालावयाचे व ते जावयाचेच म्हणून वाटते की जामिनकी देऊ नये. पण वर्तमान-

पत्र थांबवून तरी काय करणार असेहि वाटते. टिळक येईपर्यंत त्यांच्या कुटुंबाकरिता तरी वर्तमानपत्र चालले पाहिजे. म्हणून वाचकाना कळवावे की टिळक येईपर्यंत आम्ही केसरीत नुसती बातमी घालीत जाऊ. संपादकीय मजकूरच लिहिणार नाही. टिळक येईपर्यंत त्यांच्याकरिता लोक हेहि कबूल करतील. प्रसंग अवघड म्हणून मुचले ते लिहिले आहे.

(१९) मोतीलाल घोस यांचे केळकराना पत्र

पुरी जुलै १९११

मी हल्ली पुरी येथे आहे. आणखी देान आठवडे राहाणार आहे. भूपेंद्रनाथ बसूंचे पत्र मला आले त्यात ते लिहितात की राजकीय कैद्यांच्या मुक्ततेसंबंधाने आम्ही लौकरच काही खटपट करणार आहो व ती साध्य होण्याची आशा आहे, असे काही वजनदार इंग्रज गृहस्थ माझ्या जवळ बोलले. त्यांचे ह्मणणे टिळकाना सोडल्यास त्यांनी असे लिहून द्यावे की तीन वर्षेपर्यंत ते राजकारणात पडणार नाहीत किंवा राजद्रोही क्रांतिकारक चळवळ करणार नाहीत अथवा ती करणाऱ्याशी संबंध ठेवणार नाहीत. टिळक हल्ली गोतेचे भाषांतर करीत आहेत व इतर पुस्तके लिहीत आहेत तेव्हा त्यांना सहजच असे म्हणता येईल की, मी तीन वर्षे गीता धर्मग्रंथ याचेच काम करीत बसेन. कित्येक लोक म्हणतील की अशी कबुली दिल्यापेक्षा टिळकानी तुरुंगातच राहावे. पण असे म्हणणारे लोक वेडे आहेत किंवा ते टिळकाचे खरे स्नेही नाहीत असेच मी म्हणेन. हल्ली चळवळहि विशेष नाही. म्हणून तुरुंगातून सुटले तरी काही दिवस राजकाणात न पडता ते राहिले तरी चालेल. निदान स्वतः त्यांच्याकरिता नसले तरी इतरांकरिता त्यांनी ही अट कबूल करावी असे मी म्हणेन. भूपेंद्रबाबूचे शब्द असे आहेत “हिंदुस्थान सरकारने या विषयी स्थानिक सरकारना विचारले आहे. पैकी मुंबईसरकार टिळकाना सोडण्याच्या विरुद्ध आहे. त्यांना असे वाटते की टिळक सुटून बाहेर पडल्यास ते आपल्या राजकीय चळवळी पुन्हा सुरू करतील आणि टिळकाना सोडल्याशिवाय इतर कैद्यांना सोडणे व्यर्थ आहे. त्याचा काही परिणाम होणार नाही. ह्मणून एवढ्यावर हे प्रकरण थांबले.” मला वाटते की मला टिळकाशी पत्रव्यवहार करता आला तर ही अट कबूल करण्याविषयी मी त्यांचे मन वळवू शकेन. तरी टिळकांच्या स्नेह्यांचा सल्ला घ्या. केवळ भावनाप्रधान अशा लोकाना विचारण्यात अर्थ नाही. आणि ते बरे म्हणाले तर तशी तार भूपेंद्रनाथ यांना पाठवा. भूपेंद्रबाबूंनी असेहि लिहिले आहे की टिळकाना ही अट मान्य असल्याचे केळकरानी आश्वासन दिल्यास “ठीक आहे” अशी तार करा. मी जुलैमध्ये इकडून निघणार, म्हणून पत्र पाठवले तर मला कदाचित् फार उशीरा पोचेल. तरी मला तार किंवा पत्र पाठवा ह्मणजे मी भूपेंद्रबाबूंना तार करीन.

(१६) खापर्डे यांचे मोतीबावना पत्र

उमरावती ५ जुलै १९११

भूषेन्द्रनाथ बसू हे वादशहांच्या राज्यारोहणप्रसंगी सर्व राजकीय कैद्यांना सोडून देण्याविषयी विशेषतः टिळकांच्या सुटकेविषयी खटपट करीत आहेत असे लिहिले ते कळले. आझी इकडील लोक त्याबद्दल आभारी आहो असे त्यांना कळवा. उरलेल्या तीन वर्षांच्या मुदतीत टिळकानी राजकीय कामात मुळीच पडू नये असे म्हटले तर त्याचा अर्थ समजतो. पण राजद्रोही किंवा क्रांतिकारक मतांचा प्रसार त्यांनी करू नये किंवा तो करणाऱ्या लोकाशी संबंध ठेवू नये हे शब्द इतके मोहक पण इतके व्यापक आहेत की त्यात काय वाटेल ते येऊ शकेल. बरे टिळकानी अशा गोष्टी केल्या तर त्याला कायदा आहेच. मग ती शर्त म्हणून सुचविण्यात काय अर्थ ? अट घालावयाची असेल तर ती निश्चित व फक्त तीन वर्षांपुरतीच असावी. जन्मभराची अट कोणतीहि घातल्यास टिळक मान्य करणार नाहीत. व ती व्यापक असल्यास सरकाराला टिळकाना वाटेल तेव्हा पुन्हा पकडता येईल. त्यात काय अर्थ ? माझे लिहिणे शंकेखोरीचे वाटेल पण 'अतिस्नेहः पापशंकी' ही संस्कृत ह्मणच आहे. अटीसंबंधाने ज्याने भूषेन्द्रबसूना लिहिले आहे असे म्हणण्यात येते त्या इंग्रज गृहस्थाचे नाव कळेल तर जरा बरे होईल. कारण नावावरून त्यात तथ्य किती याचा अंदाज लागेल. नाही तर लंडनच्या हवेत अशा गप्पा वाटेल तितक्या उठत असतात. मी शंका काढतो त्याबद्दल रागाऊ नका. अशा कामी सावधगिरीच बरी.

(१७) डॉ. मुंजे यांचे केळकराना पत्र

नागपूर १७ डिसेंबर १९१२

सर चार्ल्स क्लिव्हलंड यांची गाठ पडली होती. ते म्हणाले 'सरकारने टिळकांविषयी काय करावे ?' मी म्हणाले 'ते सरकारासच माहीत. तरी पण टिळकाना सरकाराने सोडावे असे मी सांगतो. टिळकाना स्वतः त्याचे काही वाटत नसेल पण त्यांची बुद्धिमत्ता फुकट जात आहे असे लोकाना वाटते. राजकारणात पडू नये पण त्यांनी आपली इतर कामे करावी अशी काही व्यवस्था सरकारास करता आली असती.' सर चार्ल्स म्हणाले की 'टिळकाना शिक्षा झाली तेव्हा कित्येक लोकाना आनंद झाला. त्याच लोकांच्या चिथावणीवरून टिळकांवर मूळ खटला करण्यात आला व हल्ली त्यांच्या सुटकेच्या आड तेच लोक येत आहेत.'

(१८) लजपतराय यांचे केळकराना पत्र

लंडन १६ डिसेंबर १९१२

आज दोन प्रहरी लॉर्ड मोर्ले हे सुधारणावर बोलणार आहेत. पण मला काही आशा वाटत नाही. इकडच्या या देवतावर विश्वास ठेवण्यापेक्षा आपल्याच

देवावर ठेवलेला बरा. अलीकडे खापडे यांची गांठ पडली नाही. रूफस ऐंझक्स याला काम फार. यामुळे तो आपणास लाभणार नाही असे दिसते. पण कोणीहि दिला तरी निकाल तोच व्हावयाचा. डेली एक्सप्रेसवर मी दावा लावला. त्याकरिता मी येथे गुंतून पडलो आहे. स्नेहीमंडळीनी भरीला घातले म्हणून दावा केला. पण आता ते काही मदत म्हणून करीत नाहीत. तरी आता एकदा होडी ढकलली खरी. नागपूर काँग्रेस सरकाराने बंद पाडली म्हणावयाची !

(१९) मुंजे यांचे केळकराना पत्र

नागपूर १४ एप्रिल १९१३

मी अलीकडे सिमल्यास गेलो होतो. सर चार्लस् क्लीव्हलंड यांची गाठ पडली. दिल्ली दरबाराच्या प्रसंगी टिळकाना सोडावे अशी क्लीव्हलंड यांनी पुष्कळ खटपट केली. पण लॉर्ड सिडेनहॅम व इतर काही लोक यांनी विरुद्ध अभिप्राय दिल्यामुळे त्याला यश आले नाही.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अवाप्ति सं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्न लिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

[illegible]

Mar

14022

अवाप्ति सं०

ACC. No..... 4

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author.....

शीर्षक

Title.....

Mar

320.54092 LIBRARY

4984

टिळक

LAL BHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

भाग 2

MUSSOORIE

Accession No. — — —

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way